

1. fl. 24. sr. c. m.

Summa pretii totius operis 10. fl. 48. sr. c. m.

Timothei Lukács

Professoris Batae.

OSZK

Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

*Bibliotheca Convent. P. Lanciae.
Bajensis.*

3.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

THAARUP—ZWINGLI.

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1 8 3 4.

ESMÉLTETEK TÁRA

Magyarországi Könyvtári Társulás

NYOMTATOTT

MAGYARORSZÁGI

ÁLLAMTULAJTOS

Handwritten text, possibly a signature or name, written in reverse.

NYOMTATOTT

NYOMTATTATOTT BUDÁN A' K. EGYETEM BETŪIVEL.

R
2

~~MO 21107~~
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
M. Kövedékraktár
1955 évi 2501 SZ.

288.544

T.

THAARUP (Tamás) Dánországnak legbecsültebb lantos és dramai költője. Kopenhagenben szül. 21 Aug. 1749, a' tengeri kadétacademia tanítója lett 1781, a' játékoszinigazgatás tagja 1794, Smidstrupban hivatal nélkül élt 1800, 's Danebrog lovagjává neveztetett 1809. Drámái közt jelesek: *Høstgildet* (aratásinnep, énekjáték), németre is ford. (*N. Bibl. der schönen Wissenschaften*, 55, 1) és *Peters Bryllup* (Péter lakodalma, ugyanott 55, 1); nevezetes lantos költeményei: *Hymne*, adatott a' várkastély templomában 24 Jan. 1792 és németre ford. Vosztól; kiváltképpen *Hazaszeretetről éneke*, 3 részben, islandi nyelvre is leford. Mh. 1821 Kopenhagenben 71 éves korában. — Fijától, Thaarup Kristentól, vannak alagyás apróságok (1816) 's *Gjenklang af Theodor Körner's Lyra og Svaerd* (Körner Theodor iantjának 's szabályának viszhangja, Slagelse 1817).

THAER (Albrecht), dr. és porosz kir. titkos tanácsnok, a' mögelini mezei gazdasági iskola alapítója, szül. Maj. 14, 1752 Celleben, hol atyja orvos volt. Göttingában tanuló az orvosi tudományokat 's azokból 1774 doctor lett. Hamar kezdte futni híre, mint éles látású és szerencsés orvosnak, úgy hogy' nem sekára udvari orvos lön. Azonban egészségi állapotja majd elhagyaták vele az orvosi pályát 's most a' földmívelést választá iparkodása tárgyául. Ebbeni hírét *Einleitung zur Kenntniz der englischen Landwirthschaft* (harm. kiad. Hanover 1816) című munkájával alapítá meg. 1790 felállítá Celleben a' gazdálkodási intézetet, 's kiadá *Annalen der niedersächsischen Landwirthschaft*. 1804 szinte iskolát állított Møgelin nevű jószágán a' mezei gazdák számára. Bokros érdemeit nemcsak baráti ismerék meg, kik 1824 carari márványból faragott szobrát is felállíták, tanítványi pedig egy berlini porcellán készülettel ajándékozáik meg, mely elte főbb vonásit ábrázoló festményekkel ékeskedék, hanem nagyobb innepek, 's a' királynak és legfőbb kormányzéseknek magasztaló iratai is nyilván bizonyíták azokat; a' bajor, angol 's württembergi királyok pedig rendczimerekkel tisztelék meg. Az általa Møgelinben felállított, most már kir. por. földmívelési academia olly nevendékeket vesz fel, kik tudományos oktatás felfogására eléggé kiképezvék, 's a' mezei szorgalom gazdálkodás tárgyáival megismerkedtek. Ezek itt több professorok által a' mezei gazdálkodásra tartozó minden tanulmányokban szemlélőleg és gyakorlólag oktattatnak. Van az intézetnek fűvészkertje, physical és technologiai gyűjteménye sa't. L. Thaer *Gesch. meiner Wirthschaft zu Møgelin* Berl. 1815 és *Mögelinische Annalen*. — Neki köszöni eredetét a' juhtenyésztők társasága is, mely legelőször Maj. 1823 Lipcsében gyűlt össze.

THAIS, Nagy-Sándornak rosz hirű szeretője, Athenében szül. Azt írják, hogy a' Xerxes által honának tett károk megbuzulására, egyszer egy persepolisi vendégesség alkalmával a' királyi várkastély felgyujtatását kívánta és Sándort ittas korában rábeszélte, hogy maga hányja rá az első gyujtó szert. Később Ptolemaeus egyiptomi király szeretője 's végre nője lett.

THALES, Miletumból Joniában, Görögország legrégebb bölcse és a joniai kosmophysicusok elseje, Diogenes Laërtius szerint K. e. mintegy 640 évvel szül., korábbi éveiben statusszolgálatra adta magát, azután pedig csupán philosophiai vizsgálódásoknak élt. Mindazáltal politikai pályája nem lehetett igen nevezetes, mert Plato ötlet azon bölcsek közé számlálja, kik keveset keveredtek a közönséges foglalatosságokba. Későbbi éveiben többször beutazott Egyiptomba, hol a pyramisok magasságát kiszámolta 's az egyiptomi papoktól oktatást vett. Hihetőleg itt tanult geometriát, mellyben önelmélkedése által messzebb haladt, mint tanítói. Visszatérte után tanításával és esmereteivel olly nagy hirt szerzett, hogy a 7 bölcsek közé számláltatott 's véleményei a hajdan korban igen tiszteltettek. A Joniaiaknak azon böles tanácsot adta, hogy közös szövetséget kössenek, a Persák ellen, 's Teost tegyék a szövetséges status középpontjává. A Miletumiakat is lebeszélte a Kroesusali öszveszövetkezésről Cyrus ellen. Ezek azon egyetlen tudósítások, mellyeket politikai életéről kaptunk. Legközönségesb vélemény szerint K. e. mintegy 548 halt meg, hévség, szomjuság és vénkori erőtlenség miatt, mint az olympiai játékok nézője. Esmereteit és philosophiai tanítmányait szóval közlötötte 's csak szóvali előadásnál fogva maradtak fen, míg későbbi görög philosophusok, név szerint Aristoteles, azokat írásba nem tették. Rendszere szerint viz vagy folyóság minden dolog alapja, 's a természet minden lényében van vízes elv, melly annak fentartására szolgál. Azt állítja, hogy viz sűrűdése és vékonyodása által állanak elő minden természetjelének 's ezen alapelemre oszlanak szét. Innen a föld szerint megsűrűdött, a levegő megvékonyodott viz, a tűz megvékonyodott levegő volt. Ha viz minden dolog származásának oka, ugy neki azt halt tömegnek nem kellett venni; tehát életképző, organizáló elvnek tekintette ő azt, mellyet ő isteninek vagy világileleknek is nevezett. Ha tehát Th. a világot daemonokkal vagy lelkekkel megtöltötte, sőt lelketlen dolgoknak is lelket tulajdonított, akkor azt vélte azzal, hogy ama teremtő, előhaladó, mozgató erő, melly az alapelem lényeges sajátja, egész világon el van terjedve és munkás. E volt ama kétél is, mellynél fogva philosophiáját az akkor uralkodott népvallással öszvekapcsolta, csak hogy a természetet tárgyakat magokat a daemonokkal vagy erőkkel, mellyek azokat véleménye szerint igazgatják, nem cserélte fel. Mindazáltal iva semmit se hagyván maga után hátra, Thales természet-philosophiai nézete előttünk önlényében nem esmeretes. Közmondása 's elve e volt: *γνοῦθι σεαυτὸν* (esmerd magadat). A régiek tudósításai Th. physikai és astronomiai esmereteiről, hasonlóul igen ellenmondók. Azt írják, hogy ő osztotta az esztendőt először 365 napra. Hogy a Joniaiaknak egy napfogyatkozást megjövendült, noha csak belépésének esztendejét mondta meg, a naprendszer helyesebb esmeretére mutat, mint a milyennel, Plutarchus és Diogenes Laërtius szerint, ő es. tanítványai birtak, ha t. i. ama jövendölés tulajdon vizsgálódásán 's kiszámolásán alapult. De Th. hihetőleg Egyiptomban tartózkodásakor vagy az astronomiában jártas Phoeniciaiaktól kapott esmeretet a következő napfogyatkozásról vagy tanulta meg a nagyfogyatkozás kiszámolásának mechanikai módját. Minden esetre nevezetes, hogy az általa alapított joniai iskola kezdte a csillagokat, mint csupa testeket, 's nem, mint a nép vélte, isteni lényeket, vizsgálgatni.

THALIA (Thaleia), muzsa, földmivelőktől mint a szántás-vevés és fatermesztés fe találója és minden csirázdónak fentartója tiszteltetett. A vigjátéknak is, melly eredetét mezei életből vette, muzsája volt, 's közönségesen vig álarczal 's kezében levő pásztorbottal képeztetik. — Thalia-nak nevezetik a GRATIAK (l. e.) egyike is.

THAMYRIS vagy THAMYRAS, híres költő Homer előtt, Thraciai fi. Hangja igen kellemes volt 's a' pythiai játékokon jutalmat nyert. Enekeit czipherával kísérte. Plato ötet Orpheus, Olympus és Phemius mellé helyezi, 's úgy magasztalja, hogy senki se volt hozzá hasonló a' flauta-és czipherajátékban 's éneklésben, innen holta után lelke lakhelyét filemilébe vette. Eppen így hasonlítja össze ötet Strabo Musaeussal. Nevezetes a' mythusban azon versenyviadalról, melyre, éneklésének szépségével büszke lévén, a' muzsákat kihívta. Meggyőzve a' muzsáktól vaksággal büntettetett, czipherája öszverontatott 's muzsikai tehetségeitől megfosztatott. (Ilias II, 595). Ő a' dorisi hangnem feltalálója is. Versei 's Sophoklesnek róla írt szomorjátéka elvesztek.

THEATINOK, szabályos szerzetesek, kiket 1524 Thiene Kajetan 's későbbi IV Pál pápa, még mint chietii, másként theatei, püspök alapított. Ezek a' közönségés szerzetesi fogadástételeken kívül eretnekek elleni predikálásra, lélekpásztorokodásra, betegek ápolására, 's gondviselésbeni bizodalomra kötelezték magokat, úgy mindazáltal, hogy vagyont nem bírnak, alamizsnát nem gyűjtögetnek, hanem csak jötevők adakozásából élnek. Templomaik 's oltáraik pompásak. Altalában ez a' szerzet nem igen terjedt. Csak Olaszországban, kiváltképpen Nápolyban, számos és hatalmas 's nagyobbára kebeléből választatnak püspökök. Spanyol- és Lengyelországban is elterjedt.

THEBE, 1) Diospolis magnának 's 100 kapuiért Hekatompylosnak is neveztetett, Felsőegyiptom fővárosa volt, mely tartomány róla Thebais nevet kapott. Legrégibb fővárosa volt hajdani Egyiptomnak 's a' Felsőegyiptomban fenállott thebaisi ország királyainak lakhelye, mely ország (régibb a' memphisnél Közégyegyiptomban) e' mellett sokáig virágzott 's végre vele egyesítettet. Régi görög írók most Osirist, majd Busirist nevezik a' város építőjének. Sok óriási nagyságu pompás épületek voltak benne, mellyeknek időnkben is láthatni maradványait 's Homerus szerint 100 kapuja volt. Egy templomának 14 stadium (több $\frac{1}{10}$ német mf-nél) kiterjedése, 45 réfsyi magas és 24 l. vastag falai voltak, belől drága kövekkel ékesítettet 's arany, ezüst és elefántesont-edényekkel igen gazdag volt. Még most is 8 nagy folyosó vezet a' templom maradványaihoz. A' kapuk rendkívül magasak és szélesek, pyramisformájuk, veres, finomul dolgozott gránitból épültek, mezőnként hieroglyphica figurákkal 's oldalain óriási szobrokkal 's relieffekkel ékesítették. A' templom elődváraiban 60—70 l. magas, egészen gránitból kivágott 's hieroglyphikkal fedett obeliszek állanak. A' belső templom 134 oszlopon nyugszik. E' kívül találatnak még mellette különböző melléképületek is, pompás oszlopokkal 's szobákkal. A' királyok sirboltjai is, mellyek közt Denon 8-at megszemlélt, igen nevezetesek. Bemenvén, egy 12 l. hosszú 's 20 l. magas galeria falain mindenütt hieroglypheket talált. 6 sirboltban még a' színek (sárga kék alapon) is egészen frisek voltak. A' galeria végén pompás koporsók állottak hieroglyphica figurákkal teljes fedelekkel. A' butorok, p. o. karszériek, indiai fából, aranyozással 's metszéssel készítették. 1828 Champollion a' Babel-Moluk kőszikla-völgyben lévő királyi sirboltokban, mellyeket megvizsgált, azok közül 16-nak metszéseit 's hieroglyphkeit megmagyarázta 's legidősb sirboltban találta Amenophis Memnonét, mit mindazáltal Klaproth 's m. kétségbe-hoznak. Thebe ezután is folyvást virágzott, midőn már nem volt többé királyi lakhely. Végre Cambyses-től lerontatott. De majd újra feléledt 's a' Ptolemaeusok alatt idővel a' leggazdagabb 's legvirágzóbb városok egyike lett; hanem Ptolemaeus Lathurustól, ki ellen fellázadt, K. e. 82 elfoglyaltatott 's csaknem egészen hamuvá tetetett. Már Strabo még csak egy pár nyomorult falut talált a' hajdani paloták helyén. — 2) Thebe (most Iatva,

εἰς Ὀψίνας) görög püspök lakhelye, az Ismenus folyónál, Boeotiának fővárosa, 's Görögország legnevezetesebb városainak egyike, Pindarus, Epaminondas és Pelopidas, Korinna hona 's hihetőleg Hesiodusé is. Talpkövet Cadmus, phoeniciai gyarmat vezére, tette le K. e. 1500, Cadmea várát építvén. E' körül építette későbbben Amphion a' várost, 's falakkal és 7 kapuval, mellyeket Niobeval nemezett 7 leányai nevéről nevezett el, vette körül. A' város kerülete 70 stadiumnyinak iratik. Azon dombon, mellyen a' vár feküdt, forrás volt, mellynek vize földalatti csöveken a' városba vitetett. Környékét rétek és kertek szépitették. Sok pompás temploma, közönséges épülete 's szobrá volt. Kelet felé feküdt Ódipodia líres forrás, mellyben tisztította meg magát Ódipus, atyja meggyilkolásának undokságától. Thebe országslásformája eleinte monarchiai volt 's 3 országlöház következett egymás után a' királyi széken, u. m. 1) Cadmusé Antesionig, 2) ezek közt 3 Spártai uralkodott, Amphion és Zethus, Lajusnak gyermeki kora alatt 's Creon, Lajus és Ódipus közt; 3) a' Boeotiaiaké, t. i. az utolsó királyoké. ÓDIPUS fiai; ETEOCLES és POLYNICES (l. e.) párviadalban elesetek. Ekkor Eteocles fia, Laodamas, következett, ki helyett nagybátyja Creon uralkodott, mint gyám. A' háborút még folytató Argivok mind levágtattak, Adrastust kivéve, kiknek kérésére Theseus fegyvert fogván Creon ellen, ezt megölte 's a' Thebeieket a' leöldösött Argivok eltemetésére kényszerítette, mit amazok előbb nem akartak megengedni. A' meghalt fejedelmek fiai vagy unokái (Epi-gonok) 10 évvel későbbben megboszluttak elhunyt szülei halálát. Ther-sandertől és Alcmaeontól vezetettve, megvették Thebet 's lerontották (K. e. 1215 körül) 's Laodamast megölték vagy kikergették. — Midőn végre a' Thebeiek utolsó királya, Xanthus, párviadalban Melanthus athenei király által elejtetett, Thebebe 1126 körül demokra-tiai országslás vitetett be. Mint Athene és Sparta, ugy Thebe is üre-keedett főuraságra Görögországban. De tynyaságok 's Persákkal hivtelen öszveszövetkezéseik megakadályozták a' Thebeiek felemelke-dését. Boeotiai városaik elpártoltak tőlök 's Spartaival a' végett kö-tött szövetségek, hogy Boeotiában régi tekinteteket visszaszerezzék, sikeretlen maradt. Athene pártolta a' Boeotiaiakat 's Thebe elvesztette Boeotiai uraságát, melly most Athene alá adta magát. A' peloponnesusi háboruban a' Thebeiek nyomosan segítettek Spartát és többet követett ütközetben Athene és Sparta ellen nem kevésbé voltak sze-rencsések. De végre elfoglalta Phöbidas Cadmea várát 's most az aristocratiai párt kerítette a' főhatalmat kezére. Nyomások 's minden-nemű igazságtalanságok terhelték a' népet, míg Pelopidas és Epami-nondas szerencsés öszveesküvése a' zsarnokokat ki nem irtotta K. e. 378. E' két férjju a' háladatos néptől ezért örömkialtás közt Boeo-tarchákká neveztetett ki. Beütött ugyan spartai Cleombrotus Boeo-tiába, hogy a' Thebeieket megbüntesse 's Athene, bár a' lázadásban segítségül volt, féltében elszakadt a' Thebeiektől, de okos Pelopidas, hogy az Atheneieket Sparta ellen fellátsza, Sphodriast, kit Cleom-brotus maga helyébe tábornoknak hagyott, rábeszélte Athene Piraeus nevű kikötőjének megtámadására. Sphodrias tette azt, de visszavere-tett 's Athene most hadat izent Spartának. Az Atheneiek és Thebeiek most ismét egyesülvén, többnyire minden ütközetben győztek. Az elsőbbség mindazáltal Persia eszközlésére békét kötöttek Spartával. De Thebe folytatta a' hadakozást, hogy Boeotiát megtarthassa 's ek-kor nyerte Pelopidas és Epaminondas alatt ama híres győzedelmeket, mellyek által Görögországnak minden statusain hirtelen feljül-emel-keedett. Csaknem minden peloponnesusi nép felkelt Sparta ellen 's ke-zet fogott Thebével. A' Persák és Atheneiek ellenben Sparta részén voltak, de keveset tehettek. A' had csaknem szakadatlan szerencsével folyt Thebére nézve a' Mantineánál K. e. 363 történt utolsó üt-

közéig, melyben Epaminondas elesett. Artaxerxes eszközlésére ekkor közönséges béke kötöttet, melyben mindenik fél megtartotta birtokait. Hanem Thebe, melytől rövid ideig minden status félt, sülyedni kezdett. Kitörvén ugyanis a' szent háboru *) K. e. 354, a' Thebeiek Phocis ellen fegyvert fogtak 's azután az Atheneiekkel és más Görögökkel öszveszövetkeztek macedoniai Filep ellen. A' Chaeroneánai általános megvívés után Thebének macedoniai örsereget kellett keblébe befogadni 's a' száműzettek visszahívására kinszerítettet. Filep holta után felkeltek a' Thebeiek Sándor ellen, kit hasonlóul holtnak vélték, visszahívták az elszaladtakat 's próbát tettek a' Macedoniatiak Cadmeából kiverésére. De sietve ott termett Sándor, megvette 's lerontotta Thebet (K. e. 335) 's lakóit rabszolgákká tette. 20 év mulva Cassander Thebét ismét helyreállította, de ezolta csekély maradt. A' Romaiak Mithridates pontusi királlyal hadakozván, Athene eránti háladatosságból Thebe az utóbbi pártjára állott, miért a' Romaiaktól keményen megfenyítettet. Ezolta a' Thebeiek mindég inkább tüntek a' historiából 's Pausanias korában csak Cadmea várát lakták még Thebe név alatt. — Virágzó állapotjában Thebe igen népes volt. Lakói mint Athenében, 3 osztályt képeztek, polgarokét, megtelepedett idegenekét és rabszolgáikét. A' város nemileg fővárosa volt Boeotiának 's e' tartomány több városai szövetségének feje. A' status dolgait először a' 4 kerület (mellyekre osztott Boeotia 's melyek együtt 11 Boeotarchát választottak) 4 országos gyűlése vette vitatás alá 's azután döntötte el azokat közönséges országgyűlés, melybe minden város küldött követet. Eza' nagy gyűlés Thebében tartatott. Az utóbbinak, mint democratiai statusnak, tulajdon tanácsa volt; a' hadvezérségről 's igazságszolgáltatásról a' Boeotarchák 's Polemarchák gondoskodtak, kik évenként változtak. Kézmivesek 's kalmárok lehettek ugyan polgarok, de tisztviselők nem. A' melly gyermekeket szülik nem táplálhattak, nem tetették ki, mint Görögország más részeiben, hanem a' statustól tehetős polgaroknak eladtak, kik azokat felnevelték, 's rabszolgáiknak tekintették. A' boeotiai városok gyakran iparkodtak Thebétéli függetlenségeket kivívni 's többször elszakadtak a' szövetségtől, de csak ritkán vihették ki egészen terveket.

THEISMUS, I. DEISMUS.

THEMA valamely kidolgozás végett feladott tárgy; egy kivendő fő tétel; oly dolog, melyről értekezni kell, p. o. predikázio themaja. Hangászatban Thema oly tétel, melly a' darab alapjául szolgál, azután bővebben kidolgoztatik, úgy hogy különféle fordulatokban, hangnemekben és változatokban ismét előkerül. Ennek választása 's kivitele próbálja meg a' hangmivész éles elméjét és harmoniai ismeretét.

*) E' hadnak nyilván hirtelt oka a' Thessaliaiaknak 's Thebeieknek, az anphyctionok törvényszékénél, Phocis lakói ellen tett e' panaszok volt, hogy a' Phocisiak néhány, Apollo delphii templomához tartozó, földet eltulajdonítottak; 's innen kaptá szent háboru nevét. Titkos okai mindazáltal e' véres hadakozásnak a' Thessalia és Phocis közti előbbi perlekedések voltak, melyek az elsőbkek kárával döntettek el 's Thebe részéről azon bosszankodás, hogy a' Phocisiak bizonyos elrablott thebei nőt nem akartak kiadni. Egyébiránt akármin legyen, a' törvényszék Phocis ellen mondott ítéletet, hol a' nép, a' legtehetősebb és legtekintetesebb polgarok egyikétől, Philomelustól, ingereltetvén, nem akart az ítéletmondásnak engedelmessédni 's kitört ama háboru, melynek szikrát a' Phocisiak adtak, a' delphii templomra rohanván, ezt kirabolván 's az oszlopokra ragasztott ítéletmondásokat leszaggatván. Lassanként minden görög status belekeveredett e' háboruba 's 10 év mulva lett vége, midőn macedoniai Filep egész Görögországot megfosztotta szabadságától 's magát annak urává tette.

THEMIS, szabályosság és rend istennéje a' Görögöknél, Uranus és Föld (mások szerint Helios) leánya, Titánok nemzetségből. Jupiter szerelmes volt bele, de ő sokáig kikerülte a' leseket, míg Ichnae városánál Macedoniában Jupiter, nyomaira találván, utól nem érte a' futót, ki ekkor az istenek istenének nője lett. Ő szülte Jupiter-től a' Horákat és Parkákat; az ő leánya Dyke igazságosság, mivel ő gyakran felszeréltetik. Homerus szerint Olympuson lakott 's ő ügyelt az ételek egyenlő elosztására az istenek asztalánál 's általánosan mindenre, mi rendezhez tartozott. Orpheus 78 h. ymnusa szerint ezen fekete szemű istenné volt első feje a' delphii oraculumnak 's magoknak az isteneknek is mondott jövendőt. Apolló tanította őtet jogra 's igazságosságra. Ő oktatta a' halandókat Bacchus innepeinek szertartásaira, tőle származnak minden mysteriumok 's istentiszteletek. Övé volt a' delphii templom tulajdonképen. Jupiternek és Neptunusnak azon intó jövendőt mondta, hogy Thetist ne vegyek nőül. Ő nyilatkozta ki az isteneknek Achilles sorsát is. Homerus szerint Jupiter mellett ül, 's beszélget vele.

THEMISTOCLES, görög tábornok, Athenében szül. K. e. 541, már korán lelkének nagy elevenségét mutatta. Erkölcstudományra, 's művészségre, az athenei nevelés főtárgyaira, keveset ügyelt, de annál inkább arra, mi a' status delgait illette. Dicsőségszeretet volt uralkodó szenvedélye. Midőn a' marathoni győzedelm után felette mélyen gondolkozó lett, 's okát kérdezték tőle, az felel: *Miltiades diadatoszlopai nem hagynak aludni.* Vadul 's szelesen élt, közönséges nézőjártékokat adott, hogy magát esmertesse 's többet tett, mint tőle telt. Az Atheneiek két pártra szakadtak, aristocratiaira és democratiaira. T. az utóbbi kegyét kereste, míg ARISTIDES (l. e.) az elsővel tartott. Nyújasságával 's közönséges hivatalok ügyes viselésével hamar nagy hírt szerzett, de nem olly szeplőtelen, millyennel Aristides fénylett, kinek egyetlen szabálya igazságosság volt. Bár hönát igazán szerette, ez a' szeretet mindazáltal önnön nagyságának nagyobbításán alapult. Midőn a' marathoni ütközet által a' Persák beütése Görögországból visszaveretett ugyan, de T. jól látta, hogy az ellenség a' megtámadást ismétlendi, rábirta az Atheneieket, hogy az ezüst bányák jövedelmeiből, mellyeket előbb a' polgárok magok közt osztottak fel, tengeri erejeket neveljék, mi megtörtént 's az Aegina elleni háboruban fontos szolgálatot tett Athenének. Aristides számvetése alatt T. birt Athenében legnagyobb tekintettel. Három évvel később Xerxes újra nagy haddal készült 's felszólította a' Görögöket, hogy adják meg magokat. Plutarchus azt mondja, hogy T. birta volna rá az Atheneieket, ezen felszólítás görög tolmácsának kivégeztetésére, mi Herodotus szerint már a' Persák első beütésekor történt. T. hatalmas ékes szólása azonközben rábeszélte a' Görögöket, hogy elmellőzvéen belső egyenetlenségeiket, közönséges ellenségek ellen egyesüljenek. Ügyetlen Epicystól, ki a' néptől kiányorálta a' tábornökságot, T. ajándékkal megvásárolta a' főparancsnökságot 's fővezérré választatott. Mivel azonban tanácsa, hogy a' THERMOPYLAEI (l. e. és LEONIDAS) szoros fedezni kellene, nem fogadtatott, e' miatt nem sokára egész Boeotia ellenség kezére került, melly most a' város felé közelgetett. E' szorult állapotban T., a' vele egyetértő delphii oraculum jövendölésétől is segítettén, azt javolta az Atheneieknek, hogy nőiket és gyermekeiket bátorságos helyre vigyék, a' várost a' Persáknak engedjék 's minden fegyverfogható hajóra menjen. E' javalat helyben-hagyást nyert 's minden száműzött polgár, ezek közt Aristides is, visszahivatott. Ez utolsó nyomosan segítette előbbi vágytársát, Themistoclest. Az egyesült hajóereg, mellynek nagyobb része athenei hajókból állott, főparancsnoksága mindazáltal nem rá, hanem Eurybiades Spartaira bízott. Ez, elke-

vélyedvén méltóságával, Themistoclest, midőn a' teendő rendeletek és szabályok felett öszveszólalkoztak, pálcázni merészlette. *Üss, csak halgass meg*, monda T. Valóban olly felelet, melyet a' mi becsületrőlí fogalmunk szerint Themistoclestől, mint bátor parancsnoktól, éppen nem várhatunk; de e' nagy férjfiu többre becsülte hona javát, mint Eurybiades tétten illy környülállások közt fenakadt volna. Le-fegyvereztetvén a' büszke Spartai T. hidegvérűség által, csendesesen meghalhatta szabályait, s jóknak találta. Ezeknek következése volt a' salamis-i ütközet Sept. 480 K. e., mellyben a' Persák megverettek s hajóseregeket nagyobbára elvesztették, Görögország pedig Persia jármától megmenekedett. Legjelesebb részt e' győzedelemben T. vett, ki az ütközet előtt s atán éppen annyi vitézséget, mint tábornoki észtehetségeket és okosságot mutatott. Most azt javalta a' szövetséges Görögöknek, hogy a' Hellepontusra evezzenek s ott a' Xerxes által építettett hajóhidat rontsák le, s így Azsiába leendő visszatérését vágják ketté; hanem e' nem történt meg, attól félvén a' Görögök, hogy a' számára nézve még mindég félemlítő ellenséget ezáltal dühös elszántságra kinszerítendik. Ekkor T. a' persiai királyhoz azt a' hirt vitette, hogy a' Görögök az említett hidat le akarják rontani, tehát siessen mennél előbb átvonulni rajta Azsiába, mire olly hirtelességgel takarodott ki Xerxes, hogy előbbi 6 hónapnyi utját 30 nap alatt elvégzette Azsiába. Fortély és álnokság, mellyek igen gyakran mutatkoznak eselekedeteiben, voltak T. characterének alapvonalai. Mig Androst vitta, minden szomszéd szigetet beütéssel fenyegetett s ezáltal nagy sommákat csikart ki, mellyeket saját hasznára fordított. Mászor, midőn a' szövetséges hajósereggel Pegasánál (Magnesiában) állott, azt jelentette az Atheneieknek: hogy bizonyos javalata volna, melly, ha valósíttatnék, a' köztársaságnak rendkívüli szolgálatot teend, hanem tervét nyilván nem fedezheti fel. Aristides tehát hozá küldetett. De ezen erényes férjfiu tudósította a' népet, hogy T. javalata ugyan telette hasznos volna, hanem egyszersmind igen igazságtalan is; mire elhatároztatott, hogy ne fogadtassék el. T. terve a' volt, hogy a' hajóseregnek minden hajói égettessenek el, az atheneieken kívül s így Athene kerítse kezére a' tengereni uraságot. A' salamis-i győzedelem T. dicsőségét s nagy nevét egész Görögországban legmagasb pontra emelte; nem csak hona, Athene, hanem a' többi statusok is tisztelték őtet s megjutalmazták érdemeit. Midőn Athene ismét felépítettett, T. azt javalta, hogy minden polgár vehessen részt a' status igazgatásában, s hogy az archonok minden különbség nélkül az egész népből választathassanak. E' megállapíttatott; hanem Athene megerősítését tárgyazó terve, hogy hirteleni rohanás által ne vetethessék meg, a' Lacedaemoniakban féltékenységet ébresztett fel, kik azon szín alatt, mintha a' Persák, ha Görögországba beütvén, Athenét elfoglalandják, innen, mint erős helyből, egész Görögországot meghódíthatják, ellenszegültek. T. mint követ Spartába ment e' tárgy felett értekezni. Halogatás és álnok előterjesztmények által addig hozta vonta a' dolgot, míg a' munkás Atheneiek falaikat felbuzták, mielőtt a' Spartaiak azt megtudták volna. Erre az értekezést félben szakasztotta T. azt mondván, hogy minden igazságos, mi által az ember honának használhat. Azt is eszközlötte, hogy a' Piraeus, a' város legjelesebb kikötője, építtessék s nagy falaknál fogva a' várossal öszvekapcsolassék. Mig T. honfiai előtt legnagyobb tekintetet szerzett, azalatt a' Spartaiak gyűlölségét nem csak említett csalás, hanem azon terv semmisítése által is magára huzta, melly Spartát egész Görögországban legnagyobb tekintet-re juttatta volna. A' Spartaiak ugyanis azt akarták, hogy azon görög statusok, mellyek a' Persák ellen folyt háboruban részt nem vettek, az amphycionok tanácsába követeket ne küldhessenek. T. előre

látta, hogy ezen esetben, Thebe, Argos és más nevezetes városok a' görög szövetségből kirekesztetvén, Lacedaemon el fog hatalmasadni. Szerencsével állott e' tervnek ellene; de a' Spartaiak kezét fogtak athenei ellenségeivel, nagy hírének elhomályosítására. Ez annyival könnyebb volt, mivel viselete nem hogy megengesztelte volna ellenségeit, sőt gyulasztotta irigyeinek féltékenységét, 's az Atheneiektől az OSTRACISMUS (l. e.) törvényszéke által száműzetett (K. e. 471.) Argosban éldelvén, spartai Pausanias közlötte vele Görögország szabadságának elnyomására czélzó tervét, reménylvén, hogy T. mostani helyzetében örömmel veend abban részt. De ő minden részvételt megtagadott, Pausaniast mindazáltal nem adta fel 's a' dolog csak ennek holta után jött napfényre, midőn Themistocles levelei Pausanias irományai közt találtattak. A' Lacedaemoniak mégis elpanaszolták őtet e' miatt az Atheneiek előtt 's ezek azt parancsolták, hogy T. a' görög statusok jelenlétében feleletre vonassék. Illy kihalgattatástól tartván, T. Corcyra szigetére ment, mellynek lakói, fontos szolgálataiért, eránta le voltak kötelezve. Itt se lévén bátorságban, Epirusba, 's innen a' Molosszok királyához, Admethez, ment, kit valamikor megbántott. Hogy barátságos fogadtatást nyerjen, egy jó alkalommal a' király fiát karjai közé szorította 's vele Admet házi isteneinek oltárai előtt letérdelt. De itt is üldözte őtet Spárta gyűlölsége. Görög haddal fenyegették a' királyt, ha Themistoclest tovább védendí. Admet tehát pénzt adván neki, az aegaeum tenger kikötőjéhez vitette, honnan külföldre viszontagságok után szerencsésen elérkezett Azsiába 's végre a' persiai udvarhoz jött. Artaxerxes Longimanus 200 talentumot tett Themistocles fejére. Ő tehát utat csinált magának Artaxerxeshoz, feladta magát 's megkapta a' 200 talentum jutalomdíjt, sőt fényes ígéretekkel halmoztatott, ha Görögországról hasznos tudósításokat közöl. Ezen alkalommal beszélgetése a' királlyal nem egyez meg nagy férjfin characterével; de e' kétség kívül koholmány, miné Artaxerxeshoz irt levele is, mellynek tartalmát Thucydidesben olvashatni. Időt kért a' persiai nyelv megtanulására 's egy év múlva ugy jelent meg a' király udvaránál, mint született Persa. Ügyessége és éaztehetségei által megszerzette Artaxerxes kegyelmét, ki vele legnagyobb megkülönböztetéssel bánt. Ezen nagy férjfinak utolsó életszakát homály fedí. Plutarchus azt írja, hogy midőn Egyiptom, Athenétől gyámolítatván, Persia ellen fellázadt, Artaxerxes hadi sereget rendelt Görögországba, 's Themistoclest felszólította, hogy tegyen eleget ígérétenek 's vállalja fel a' fővezérséget; de T. nem akarván hona ellen fegyvert fogni, az isteneknek áldozott, barátnak isten hozátok-at mondott 's Magnesiában 65 éves korában (K. e. 449) mérget vett be. Thucydides csak azt írja, hogy betegségben halt meg. 21, kellemetes és könnyű módon irt, levelét olvashatni, mellyek talám költöttek. J. C. Bremer ezeket Schöttgen 1710-ki kiadása szerint ujra kinyomatta (Lemgo 1776) grammaticai töldalékokkal 's jegyzetekkel.

THEMSE (angol. Thames), legnagyobb folyó tulajdonképpí Angliában, noha csak 30 ném. mf. futása van. A' Thame és Isis folyók egyesüléséből származik Dorchesternél az oxfordi grofságban, több kisebb folyót vesz magába, 's Londonon alól 60 ang. mf-re, Gravesandtól nem messze, az éjszaki tengerbe ömlik. Az Isis forrása Gloucesterben van a' coteswoodi halmokon 's már eredetétől 5 mf-re hajózható. Londonon felyül a' Themse mindkét partján külfönbféle városok fekszenek; kiváltképpen rakvák pedig a' partok Richmondtól Londonig salukkal, szép mezei házakkal 's kertekkel. London e' folyó mindkét oldalán fekszik 's a' város főrészeit most 6 nagy hid köti össze. A' tenger dagadása a' Themseben Londonon felyül Kingstonig hat, honnan ollykor nagy és igen terhes hajók a' londoni hi-

dig felevezhetnek. Londonon alól, a' folyó torkolatjáig fekszenek: Greenwich, 1500 tengeri embernek elég tágas és jól rendelt kórházával; Deptford és Woolwich, hadi hajókat építő műhelyel és hadi eszközök tárával; Gravesand, hol a' hajók íris' élelmet 's vizet szoktak felrakni, mielőtt tengerre eveznének. Gravesandnál erőseg van, hol az áltevező hajóknak megvizsgáztatás végett meg kell állaniok; szemben más erőseg, Tilbury; áll. A' Themsebe evezés nem védetik különösen; innen de Ruyter merész hollandi admiral 8 Jun. 1667 Chatamig felment hajóseregével, 's itt több hadi és más hajókat elégetett, mi a' bredai békét szülte. A' Themse torkolatja, nem messze Sheerness városától Shepey kicsiny szigeten nagy Norenek nevezetik; itt gyülekeznek öszve rendszerint a' kelet- és nyugotindiai hajózók, mielőtt utra indulnának. — Nevezetes az actiáknál fogva, Brunel Francziától, munkába vett Tunnel (boltózott kocsi- és gyalogut) a' Themse alatt, egyik parttól másikig. Már csaknem félig kész volt, midőn a' folyó beömlött. Ugyanez történt későbbben több ízben. Az építés 200,000 font sterl-nél többbe került 's 1828 abban maradt, nem lévén rá pénz. Most ismét folyamatba hozattott.

THÉNARD (Louis Jacques, báró), becsületrend lovagja, Franciaország híres chemicusa, Nogent-sur-Seineben szül. 4 Maj. 1777. Fiatal korában jött Parisba, legnagyobb tüzszel tanulta a' chemiát 's már 20 éves korában chemia repetensének hivatott a' polytechnicum intézetéhez. Messzeterjedő esmeretei, fáradhatlan munkássága, 6 év alatt tanító széket szereztek neki a' Collége de Franceban. Jeles chemiai munkái 's hasznos felfedezményei, Fourcroy helyébe, a' franczia intézet tagjává neveztették ki. — Különös észtehetséggel bír a' tapasztalásra 's vizsgálódásra. Gyakran mentek már bűstbe nagy lármával kihirdetett felfedezmények, ha T. ezeket laboratoriumában alapos vizsgálat alá vette. E' jeles tudós munkái: 1) *Recherches physico-chimiques* (2 köt. 1816); 2) *Traité de chemie élémentaire, théorique et pratique* (4 köt. 1818; 5 kiad. Paris 1827, németre ford. Fechner, Leipz. 1825, 6 köt.); 3) különböző *Memoires*-ek az *Annales de chimie*-ben 's a' *Société d'Arcueil* gyűjteményeiben. A' *Journal de physique*-nek is közdolgozója. X Károly koronáztatásakor T. báróczimet kapott.

THEODICEE, Theodicae (gör.), az istenségnek védelmezése e' világnak alkotása miatt, az emberi akarat szabadságára 's a' gonosznak eredetére nézve. A' szó nincs ügyesen választva, mert az Isten nem szorul védelemre; ez inkább a' theismusnak atheismus ellen védeése, mellyet legnagyobb terjedelemben legelőszér Leibnitz vitt ki, midőn 1710 egy Theodiceet Isten jóságáról, ember szabadságáról 's rosznak eredetéről franczia nyelven kiadott. Ebben azt vitatja, hogy Isten minden világok közt, mellyeket teremtetett vala, a' legjobbat választotta 's ez a' mostani. Ez *Optimismus*nak neveztetett 's a' 18 század második feléig sok tollcsatára ada alkalmat. Voltaire szokott fegyverével, elménczkedéssel harczott ellene *Candide*-jában. Uz egy fénylengő odában (*Theodicee*) költőileg ábrázolá Leibnitz alap gondolatit. Már Plato, Augustin, Aquino Tamás, utóbb Campanella próbálgaták az emberi szabadságot 's roszat a' legfőbb lény hatalmával 's szentségével összeegyeztetni. Legújabban ugyan erre törekvék Wagner J. J. *Theodicee*-jében (Bamberg 1809.) Egyébiránt minden theodicesnek theologiára kell kimenni, mivel az istentagadók ellenvetései a' világi tünetek ellenkezéséből vannak véve', mellyek csupán a' világ és ember céljainak szemlélése, még pedig vallásos szemlélése által hárittathatnak el.

THEODOLITH mathematicai eszköz, égi és földi tárgyak szegleteinek minden más segédműszer nélküli megmérésére. Legjobb készül Reichenbach intézetében Benedictbeuraben. L. Breithaupt Be-

schreibung eines neu eingerichteten Compensations-Theodolithen;
(Düsseld. 1827, 4. rezeckel.)

THEODOR Neuhof (báró), Corsica királya, régi westfaleni ne-
mes nemzetségből szül. Atyja, a' münsteri püspök testőrének kapi-
tánya, 1695 hm. Th. a' jesuiták münsteri collegiumában, azután
Kölnben tanula. Innen, egy elékelő ifjat párviadalban megölvén,
Haagba szalada, hol a' spanyol követnek megtetszvé, ennek aján-
lására az Afrikába küldött ezerednel hadnagságot kapa 's jó visele-
téért nem sokára kapitány leve. Az orani erősegből egyszer kirohan-
ván a' Spanyolok, Th. elfogatók a' Mauroktól 's az algiri deynek
adatok által, ki őtet 18 évig használá tolmácsnak 's titkos ügyek-
ben. Midőn a' Corsicaiak hijában iparkodák honokat Genua felsősége
alól kimenteni, 1735 a' tunisi és algiri deyeektől kérenek segítséget,
kik Th. vezérlése alatt 2 ezeredet és minden hadi eszközt küldének
Corsicába. Th. a' Corsicaiaktól nagy örömmel fogadták 's habérko-
ronával a' sziget urává 's királyává koronázták. Kir. hatalmának
bizonyosságául réz és ezüst pénzt verete 's a' válságrenget alkotá.
Nov. 1736, külső segítség keresés végett, elhagyá Corsicát 's 1737
sok hadi eszközzel tére vissza, mellyeket Hollandban, jövedelmes
faolajkereskedés reménységét igérvén, néhány kereskedő háztól ka-
pott. De 1738 ismét Genua alá hajták a' Franciaok Corsicát 's Theo-
dornak el kelle szaladnia. A' francia segítség 1741 kitakarodván, új
nyugtalanságok törének ki. Hanem Th. a' Genuaiakkal 's egy corsi-
cai ellenpárttal nem bírt, 's Angolországba illana. Itt az említett
hollandi kereskedők panaszt tevének ellene 's Th. adósságai miatt
elzáráték. 1756 Walpole minster aláírását bocsáta közre kiszabadi-
tására, 's hitelezői kielégítették. De Th. szabadságával nem élhete,
mert Dec. 1756 mh. bánatjában. Baráti sírkövet emelének e' felirat-
tal: *A' szerencse e' férfinak királyságot ada 's időse korában megtaga-
dá tőle a' kenyeret.*

THEODORICH, keleti Gothok királya, Nagy névvel, K. u. 455
Bécshez közel szül. Atyja, Dietemir vagy Theodomir, két öccsével
együtt uralkodott a' keleti Gothokon Paanoniában. T. 8 éves korában
kezessül vitetett Konstantinápolyba, midőn Leo napkeleti császár a'
keleti Gothokkal békét kötött 's itt tett szert azon magas miveltsé-
gre, mellyel a' Gothok fejedelmei közt kitűntette magát. Miután Leo
ndvarában, hol különös becsületben tartatott, 10 évet töltött, vissza-
adatott atyjának, ki ekkor már maga egyedül országolt a' Gothoknál.
Már korán kimutatta hadakozó indulatját, mivel alattomban bizonyos
számu katonákat szedvén öszve, ezekkel a' Dunán áltment, egy szár-
mata királyt megtámadott, megölt és gazdag zsákmánnyal tért visz-
sza. Atyja 475 meghalván, T. fejedelemségre jutott. Zeno görög csá-
szárral szövetségben élt 's midőn lázadás alkalmával az uralkodástól
megfosztatott, olly nyomosan segítette Zenot, hogy ez ismét császár
lett 's méltóságát megtartotta. Későbbben mindazáltal ugyanczen Zeno-
val hadba keveredett, 's olly szerencsével csatázott, hogy több tarto-
mánnyal nagyobbitotta országát. Midőn 476 Odoaker Herulok vezére
Augustulus utolsó nyugati császárt az uralkodástól megfosztotta 's ma-
gát Olaszország királyává tette, T. vagy dicsőségkívánásból 's hódítás-
vágyból, vagy Zeno császár ösztönözésére, ki természetesen óhajtotta,
hogy olly hatalmas szomszédjától jó módon megmenekedjék, eltökélte
Olaszországot elfoglalni. Egész népével, asszonyokkal 's gyermekek-
kel együtt oda hagyta előbbi honát, nem éppen nehézség nélkül
489 elérte a' Lisonzo partját Aquilejánál, két ütközetben leverte Odo-
akert, kit Ravenna faláig kergetett 's elfoglalta Mailandot és Pa-
viát. A' harmadik csatában 490 Odoaker teljesen meggyőzetett 's Ra-
vennába kellett zárkóznia. Csaknem három évi megszállás és vívás
után a' ravennai püspök egyeztetet eszközlött T. és Odoaker közt,

melly szerint mindketten egyenlő joggal uralkodhattak Olaszországban. De viszonyok költsönös bizodalmatlanságot és gyanakodást szült. T. évés közben megölte Odoakert, azon szin alatt, hogy élete után leleselkedik 's ez és Odoaker egész nemzetségének kiirtása által minden további nyugtalanságtól megmentette magát. Mint egész Olaszország és Sicilia ura, most király czimet vett fel. A' görög császár iránt ugyan nemi tiszteletet mutatott, mint főurairát, de különben általában független volt tőle. A' Romaiak jó indulatját megnyerte, mert minden kiváltságokat megerősítette. Uralkodása folytában nagy tulajdonságu fejedelemnek mutatkozott; minden alattvalótól szerettetett; külsők félték hatalmától, kiket szövetekezések és házasságok által igyekezett magához kapcsolni. Gothjainak Olaszország tartományainak harmadát fendumul adta, katonaszkodásra kötelezván őket. Az Olaszok közt igyekezett a' mesterségeket 's kereskedést előmozdítani; a' polgári hivatalokat ezekkel töltötte be. Az aralkodásformákat és statusalkotmányokat, mint a' tartományok elosztatását is, mellyek a' császárok alatt divatoztak, megtartotta, ugy, hogy a' f'chatalomnak Romaiaktól Gothokraí áltmenetelét alig lehetett észrevenni. Uj alkotmány volt az, hogy minden városba albirákat tett, graf névvel, kikre igazságszolgáltatás bízott. Az adók a' császárok alatt divatozóak voltak. A' király rendszerinti lakhelye Ravenna volt, mivel ez a' város legalkalmasabban feküdt a' barbar népek beütéseinek megzabolására; csak néha tartózkodott Veronában. Midőn 500 T. Romába ment, hol örömmel fogadtatott, megtiltotta a' mivészek munkáinak lerontását 's megsértését, a' közönséges épületek helyreállítására jövedelmeket mutatott ki és évenként 120,000 mérő gabonát rendelt a' város szegényeinek. Olaszország más városai is hasznos szerkezetet kaptak országlása alatt 's megszépítették. Meg kell vallani, hogy Roma legvirágzóbb időszaká után ezen szép ország soha se volt olly szerencsés és tehetős állapotban, mint ő alatta. Idegen népek elleni védelmére tengeren számos hajói voltak 's a' szárazai háborukat mindég hamar bevégezte, a' nélkül, hogy Olaszország csendessége megháborított volna. A' Burgundokkal folyt háborukot elfoglalta Marseillet 's a' Durance, Alpések, földközi tenger és Rhone közt fekvő földet. T. nyugoton a' súlyegyent fentartotta, Chlodvig Alarichon nyert győzedelmég; azonban közben védte népét a' Frankok ellen, kiknek előhaladását meggátolta. T. mint elődei Arius hitvallását követte, de azért a' királyi pálczája alatt élt népeket annak bevételére nem kényszerítette, más vallási vélemények iránt türelmes volt 's a' kath. hitvallás nyugodalmat és jogait soha se háborította meg. A' pápaválasztatást a' köz jóra nézve fontos tárgynak tekintvén, egyszer két e' méltóságra vágyót maga elibe idézett, 's a' legérdemesebbet emelte arra. Ezen jeles fejedelem országlása fényt áraszt a' goth névre 's szerencsés időszakot derített fel azon viharos és szerencsétlen jelenetek közt, mellyek a' romai birodalom elpusztultát követték. Hogy tudományos esmeretekkel nem birt 's nevé se tudta volna leírni, már ifjúkori Konstantinápolyban lakta által megezafoltatik. CASSIODORUS és BOETHIUS (l. e.) két bölcs statusférjfi sokat tett országlásának dicsőítésére, az utóbbi mindazáltal halátlansággal jutalmazta. Szerencsájének legdicsőbb fényében halt meg 526. — T. se a' természet tiszta fja, se általánosán pallérozott ember nem volt; innen származik önszeretete, az emberiségnek ellensége. Hatalmának kezdetét gyilkolás, rablás, hivetelenség, vadság fertőztetik, mert ezek eszközök szolgáltak nagyságára. Elte közepében bölcsnek, szelidnek, igazságosnak, 's műveltség barátjának mutatkozik; mert mint okos ember, ezeket ugy tekintette, mint szerzeménye megtarthatásának eszközeit. Uralkodásának végén gyanakodó, haragos, kegyetlen, kemény szívé volt, attól félvén, hogy a' mit szerzett, elvesztendi. Igy itél Schlosser Nagy

Theodorichról. — I. Mauso *Geschichte des ostgoth. Reichs* (Breslau 1824.) — A' királyi méltóságban örököse 10 éves unokája, Athalarich, volt, okos anyjának, Amalasinthnak, gyámsága alatt. De belső egyenetlenségek miatt későbbben annyira megrendítettett Gothország, hogy egészen összeomlott. Justinianus vezére, Narses 552 végét szakasztotta annak 's azolta nevek is eltűnt a' Gothoknak a' történetudományból.

THEODOSIUS (Flavius) I, romai császár, a' papság ítélete szerint Nagy, 345 szül. Caucában (éjszaki Spanyországban.) Atyjától, comes Theodosiustól (ki Gratianus országlása elején 376, mint vélik, a' császár neki befolyásával megöletett) korán gyakoroltatván hadszolgálatban 's képzettérvén hadvezérré, 379 Sirmiumban mint Caesar kelet Augustusává 's a' császár közuralkodójává neveztetett. E' méltóságát nem annyira Gratianus megbánásának, ki a' megszorított fiú által megengesztelni kívánta, mint a' sereg előtti nagy tekintetének 's a' birodalom, mellynek győzedelmes országlóra multhatlan szüksége volt, kellemetlen helyzetének köszönhetta. A' romai birodalom keleti statusai Ázsiában, Afrikában és Európában a' Dunáig 's adriai tengerig akkor számos rabló ellenségtől részint fenyegettettek, részint valósággal is elfoglaltattak 's pusztítottak, kiváltképpen az európaiak, mellyekben a' drinápolyi ütközet (378) után, melly Valens császárnak, ki elesett, életébe került, Hunnok, Alánok, Szarmaták és Gothok tanyáztak. T. ezeket már közuralkodásának első évében tul üzte a' Dunán 's 382 békekötésre kényszerítette. A' keleti Gothokat meggyőzte 386 's megnyerte bizodalmodkat; vitéz tábornokai által nevét Ázsiában is félemlítővé tette, ugy, hogy a' Persák barátságát keresték. Nem kevésbé szerencsés volt a' koronára vágyók ellen is. A' gyenge Gratianust ugyan nem védhette, midőn Maximus ezt 383 Galliától és Britanniától 's végre életétől is megfosztotta, de miután a' pártiút 387 Olaszországba beütközött és II. Valentinianus Konstantinápolyba szaladt volna, T. fellépett, mint az ifjú közcsászár védője, diadalmaskodott Maximuson, kit Aquilejában elfogván, kivégeztetett 's Valentinianust megerősítette a' császári méltóságban. Közönséges bocsánatot hirdetvén, megnyugtatta a' birodalmat 's diadali pompával ment be Romába 389. Azonban Arbogast, frank tábornok, Valentinianus udvaránál Romában, megölte 392 az ifjú fejedelmet 's helyébe Eugenius rhetort tette császárrá, ki csak féltében fogadta el e' veszedelmes ajándékot. T. az új császárt nem esmerete meg, 's két évi készülése után nagy sereggel jelent meg Olaszország határain. Eugenius, vagy inkább Arbogast, ki uralkodott a' gyenge császár nevében, még nagyobb sereget állított ki; de már az első ütközet Theodosius hasznával végződött. Eugenius tulajdon katonái által megöletett, Arbogast pedig saját kezével végezte ki magát, 's T. 394 egyedül-uralkodója lett az egész romai birodalomnak. Kétség kívül minden közuralkodók 's koronára vágyók közt legérdemesebb is volt Th. ama méltóságra. Erőtéljes, tüzes lélek, szakadatlan munkásság és vigyázóság, okosság, melly komolyságot és szelidséget környülmények szerint tudott használni, 's többnyire tanácsnokok és tiszték választásabani szerencse, tüntetik ki e' császárt, mint elődeinek 's utódainak sorában legdicseretesebbet. Mind a' belső rendet, mind a' romai név tekintetét a' barbaroknál helyreállította, a' polgári életre 's egyházi szerkezetre nézve böles törvényeket adott, mellyek ifjabb Theodosius codexében foglaltatnak, 's házi életében és személyes megbántatásokban több magán-uralkodást és nagyfelkúséget mutatott, mint millyenek akkor a' császárszékben tapasztaltattak. De el nem kell felejtenünk, hogy az egyházi írók magasztaló beszédei nem egészen hitelesek. Még Thessaloniciában, első lakhelyében, megkereszteltette magát 380, 's olly hévvel pártolta

a' nicaei symbolumot eretnekek ellen, hogy az övéi első rendeletek, mellyek a' keresztény egyházban polgári büntetéseket szabtak vallási tévelygések miatt. Az Arianusokat megfosztotta végrendelet tehetésétől 's nem lehettek törvényes tanúk; a' Manichaeusoktól elvette polgári jogaikat 's bizonyos püspököket nevezett ki ezen eretnekek üldözésére. A' Konstantinápolyban, mellyet tett 380 lakhelyévé, 381 tartott egyházi gyűlésben, az igaz hitű püspököktől eszközül használtatta magát, mivel ezek nézetei szerint erősítette meg a' patriarchák és érsekek viszonyait 's új üldözéseket parancsolt az Antitrinitariusok ellen. Még keményebben bánt a' romai birodalom keblében lévő számos Zsidókkal, kiknek polgári jogaikat korlátozta 's vallásgyakorlásokat megszorította. 392 közönségesen megtiltotta a' bálványimádást, melly parancsolat következtében a' dühös szerzetescsoport érzakosan lerontotta a' pogány templomokat 's miveket. A' Zsidók éránt legtürelmesebb volt. Ezen cselekvésmód rugója politica volt e', vagy pedig a' kereszténység iránti buzgóság? nem világos. Hogy vallásos gondolkozásmódjában nem emelkedett felyül korán, mutatja a' már akkor nagyravágyó 's babonás hitet pártoló papságtólí függése. A' püspököknek nem csak az eretnekek és pogányok elleni említett rendelkezésekre volt nagy befolyások, hanem még arra is rá tudták bírni a' császárt, hogy egyházi visszaélések ellen hozott bölcs törvényeit is huzza vissza, és soha egy császár se türte azt, mit vele Ambrosius Mailandban tett. Mert midón T., egy thessalonikai lázadásban 390 megölt katonái kormányozója halálának megboszulására, első gerjedelmében, a' várost dühös katonáinak szabad kényére bízta, 's a' zabolátlán hadi nép a' szerencsétlen várost feldulván, 7000 embert nyakazott le, Mailandba visszatértek a' püspök elutasította őtet a' templom ajtajától. Nyolcz hónapig kellett egyházi száműzetésben maradoia 's bűnét megbánnia, míg alázatossága a' püspököt meg nem engesztelte. A' thessalonikai meggyilkoltak 's kiraboltattak kárának megtérítéséről koránt se gondolkozott a' szent férjfi. Ezen engedelmességéért T. Nagy mellékevet kapott, 's azon különös becsületet, hogy a' gyontatók a' keresztény fejedelmeknek mindig ugy említették őtet, mint példaképet. A' császári méltóságról azt a' rendelést tette, hogy idősebb fija, Arcadius, a' keletromai, 's az ifjabb, Honorius, a' nyugotromai birodalomnak legyen császára, ugy mindazáltal, hogy mindkét örökségrész egy birodalmat tegyen 's a' testvérek szorosán együtt-tartsanak. Már 395 meghalt T. Mailandban 's a' két testvérnek és ezek ministereinek egymás elleni fenekedése miatt örökre elvált birodalomrészeket méltatlan síjaira hagyta, kiknek gyarló és szerencsétlen uralkodása a' hajdani romai nagyság elpusztulását siettetete.

THEOGNIS, Megarából, K. e. 560 és 470 közt élt, olly időben, midón hona belső meghasonlásoktól rongáltatott. A' néppárt kezére kerülván, ez őtet más előkelőkkel kikergette. Száműzetése alatt, mellyet ő részint Spartában, részint Sziciliában, részint Thebeben töltött el, vagy mindjárt visszatérte után, írta erkölcsi mondatit 's élet-szabályait alagyás versekben, mellyeknek aristocratiai hangját élte viszonyaiból lehet kimagyarázni. Ezek a' gnomica költészet legjelesebb maradványai közé tartoznak a' Görögöknél 's ujjlag Weleker kiadásában (1826) igen szépen rakattak össze 's magyaráztattak. Legjobb fordította Weber *Elegische Dichter der Hellenen*-ében (1826.)

THEOGONIA, istenek származásáról szóló 's hajdani mythosokból merített tudomány. A' legrégebbit, melly elöttünk esmeretes, Hesiodus írta, a' Görögök isteneiről.

THEOCRATIA, isten uralkodása, azon országálmód, mellyben maga az isten tartatik országálmódnak 's a' parancsolatok isten pa-

rancsolatainak nézetnek. A' papok ugy tekintetnek, mint az isteni parancsolatok hirdetői 's magyarázói, a' láthatlan uralkodó képviselői, de a' ki más választattakat is hívhat ezen méltóságra. (Vö. Zsidók és Moses.) Csudahíró időben a' theocratiának nagyobb tekintete lehet, mint alkármelly más uralkodásformának. Itt a' törvénynek isteni tekintete van; az isteni 's emberi még összekevertetnek. De a' szellemi műveltséggel eltűn 's időnkben egy pallérozott status se állhatna fen ezen szerkezet mellett.

THEOCRITUS, az idyllai költészet mestere, Syracusában szül. K. e. 280. Egyiptomba meuvén, Ptolemaeus Lagi és Philadelphus királyoktól nagy becsületben tartatott; de mégis visszatért Syracusába, hol, mint iratik, II Hierotól, sértő kifejezeteiért, halállal büntettetett. Még 30 idyllát vagy mezei festeményt bírnak tőle, mellyek közt mindazáltal több van más íróktól. Noha ránk nézve ő legrégibb idyllaköltő, még se ő volt első ezen Siciliában származott 's kiképzett költészetnemek. Legtöbb idylláinak dramai alakjok van 's éneklést értő pásztorok váltólagos énekeit foglalják magokban. Theocritus költeményei Bionnal és Moschussal együtt adatnak ki. Legjobb kiadatok: Reiskeé (Bécs és Lipcse 1765—66, 2 köt.); Wartone (Oxford, 1770, 2 köt. 4); Valkenaeré (Leyden 1773, 1779, 1781 és 1810); továbbá Heindorfé (Berlin 1810); Kieszlingé (Leipzig 1819); Scheeferé (ugyanott 1809—12.) Fordították: Vosz (Bionnal és Moschussal, Tübingen 1808), Witter (Hildburgh. 1819) és Thiersch.

THEOLOGIA. Ezen kifejezet a' Görögöknél az istenekről 's világ származásáról való tudományt 's mythusokat foglalta magában. 3 féle volt, u. m. *mythica*, vagy mind annak foglalatlja, mit a' költőktől kidolgozott mythusok mondának a' világ eredetéről 's istenek természetéről; *politica*, azen vallás czikelyek összesége, mellyeket a' status e' tárgyairól nyilván megismeret; és *physica*, vagy a' philosophusok véleményei. Theologusoknak azok nevezettek, kik e' tárgyak nyomozgatásával foglalkoztak. Vö. Cicero *De natura Deorum*, III. 21; Augustinus *De civitate Dei* VI, 5; alexandriai Clemens *Stromata*, 5 köt. — Régibb keresztény értelemben theologia Kristus természetéről, egyszerűs mind a' szentháromságról szóló tudományt tette. Vö. Athanasius 2-dik beszédét az Arianusok ellen; Eusebius egyházi történetirátát I, 1. A' 11 száz. tágasb kört kapott a' theologia, mert az istenről 's tiszteltetéséről való tudomány, 's általában a' keresztény hitformák öszvesége lett. Ez utolsó értelemben irt Petrus Abälardus theológiát a' 12 száz. Ujabb időben a' keresztény theologia fogalmát szorosan megkülönböztették a' keresztény vallás fogalmától, 's most a' theologia a' kereszténységről való tudós esmeretet 's tudományos tanítást foglalja magában. Innen multhatlanul szükséges theologusra nézve régi nyelvek esmerete, mert csak így lehet a' szentírás alaptextusának igazi értelmét felfogni; továbbá minden tudományos esmeretek bírása, mellyek a' biblia helyes magyarázására megkívántatnak; a' keresztény egyház történeteiben jártság, mellyekből merittetnek a' kereszténység leggyőzőbb igazságai, 's az egyes keresztény egyházak kifejlése és alkottatása; végre philosophiai - tudományos műveltség, azon viszonynak helyes méltánylására, mellyben a' kereszténység kijelentett hitvallása az emberi okosság vallásos vizsgálódásaihoz áll. Ezek nélkül a' theologus se helyesen nem adhatja elő a' vallás igazságait, se nyomonan nem védheti a' kétségeskedők 's másként gondolkozók ellen. A' theologia subjectívára és objectívára is osztatik; amaz a' kereszténységnek tudós és alapos esmerete, mellyel valaki bír; ez a' kereszténység tudományczikkeinek tudós és alaposan felállított rendszere, mellyet valaki írásban vagy szóval előad.

THEOMANTIA, az a' jóslás volt, midőn isten sugalt embereknek jövődőt. Az oraculumoktól abban különbözött, hogy ezek nyilvános, bizonyos helyekhez és meghatározott időkhez kötött jósló intézeteknek nézettek; amazok pedig rendkívüli jóslások voltak, melyek a' theomanssal — így neveztetett az, kinek isten valamit sugalt — mindenütt közöltethettek. A' theomansok, kik hajdan számiosak voltak, ha istenségtől ihletteknek mondták magokat, mint örültek, úgy jártatták tagjaikat 's borzasztó vonaglásokba estek, részint pedig csendeszen viselték magokat 's közönségesen mosódás, borostyánkoszoruk feltevése, füstölések 's más e' félek által tettek előkészületeket jóslásra. A' theomansoknak kiváltképpen 3 osztályok volt: 1) ördögösöké, azaz, olyanoké, kik azt hitték, hogy daemonok bujtak bejéjek, vagy legalább azt mondták; 2) enthusiastáké (enthusiastae, theopneustae), kik elragadtatásba mondták magokat az istenségtől helyezve lenni; 3) az ekstastikusoké, azaz, azoké, kik gyönyörűségbe estek. Holtak vagy alvók módjára feküdtek, érzés és mozgás nélkül 's ha magokhoz jöttek, csudálatos dolgokat beszéltek arról, mit hallani vagy látni akartak. Ezt úgy magyarázták ki, hogy a' lélek a' testet elhagyta, a' világot beköborolta, sőt az istenek és holtak honába is elment. Egyébiránt ilyen rajoskodás nem csak a' Görögöknél divatozott, hanem minden palléroztalan népeknél is voltak hasonló rajoskodók, örültek és csalók.

THEOPHANE, Altes és Bysaltis leányok. Szépsége sok ifjat gerjesztett szerelemre; 's midőn Neptun ötet Krumissa szigetébe ellopta, a' kérés ezt megtudván, oda siettek, hogy a' szép menyaszszonyt az istentől elvegyék; hanem Neptun kossá változott 's Theophanének szép juh alakot adott és ekkor nemzette Chrysomallus kost, ki vitte Phrixust Colchisba 's kinek arany gyapja adott okot az Argonauták hasonlóul Colchisba evezésére.

THEOPHANIÁ-nak nevezetett a' Görögöknél az istennek megjelenése, egy delphii innep, mely azon napon tartatott, mellyen Apollo a' Delphieknek magát kijelentette; utóbb isteni jelenetek is értettek alatta, mellyekre magokat egyesek méltattaknak hitték; végre az istenség világban maga kinyilatkoztatásának is vétetett.

THEOPHILANTHROPOK V. Theanthrophilok, azaz: isten és ember baráti. Így nevezte magát Franciaországban egy vallásos társaság a' zendülés alatt, mellynek célja volt, hogy a' rettenet idejében teljesen felbomlott közös vallásgyakorlat a' tiszta deizmussal meg nem sérhető hitágazatok 's szertartások visszahozása nélkül helyreálltassék. 1796 Parisban ötven állának össze, ugymint: Chemin, Mareau, Janes, Haüy és Mandar, 's Dec. 16 tarták első gyűlésüket, mellynek célja istentisztelet, 's természeti vallás szerinti épülés és tanítás volt. E' gyűlések hetenként imádsággal, énekekkel, erkölcsi beszédekkel és lezkekkel folytattának, 's a' tagok száma csak hamar igen megszorodék. A' directorium megengedé e' társaságnak, hogy ajtatosságát a' parisi tiz parochialis templomban előbb ugyan minden tized nap, utóbb minden vasárnap végezhesse. E' végre a' templomok különösen diszítvék valának. Szemléltettek itt vallásos és erkölcsi feliratok, egy ó-izletű oltár, rajta egy kosár virágáldozattal a' legfőbb lénynek, egy szónokszék, allegorikai festmények és zászlók, ésképekkel 's jelmondatokkal, mind legujabb divat szerint. Különös papi rendet nem akarának, azonban tiszteteket, előjárókat, olváókat és szónokokat még is állítának, kik az ajtatosságnál kék alsó ruha felett hosszú fehér köntöst, 's tarka övet viseltek, de minden különös jog és jövedelem nélkül. A' hitvallás csupán az istenről és halhatatlanságról való tudományban állott; tanításuk deismus volt, lényében az evangyeliomi igazságból kölcsönözve, tele gyakorlati morállal, mellynek alaptétele a' kereszténytől csak a' kitünő EUDAE-

MONISMUS (I. e.) által különbözött, a' liturgia egyszerű, mint a' Protestansoknál, de még is inditóbb; jobbulásra serkentések csatlakozának itt az erkölcsi viselet ön maga megpróbálásához, Istenhez is nyújtatának könyörgések a' botlások megbocsátásáért, de Jezus, kit egyébiránt minden idők bölcsei közt tisztelettel említettek, nem tekintették megváltónak. Irataik, millyeket Chemin legbővebben adott ki, többnyire kötelességoktatók voltak. Természet, haza, férj innepeit igen megülték. Keresztség helyét csak egy a' szülőkhöz's keresztapákhoz intézett intésből állott beavatás, bérnialását fogadás mellett i' elvétel pótolá, házasulók csak gyürü és némelly kezökre tekert szalag által jelképileg köttetének össze, más szertartásik nem voltak. Oskolákat is állítának az ifjuság számára. Vallásgyakorlatuk költségeit a' tagoknak kelle ugyan viselni, de a' directorium még is segíté őket apróbb summákkal. Parison kívül is sok helyt kezdék e' társaságot követni, 's mivel mint mondák, ők vallásbeli szakadást nem csináltak, hanem csak minden felekezet számára erkölcsi intézetet állítottak, nagyon remellék terjedésüket más országokban is, de siker nélkül. Movardo piarista próbája Turinban balul ütött ki. De Franciaországban is előre látható vala buktok, mivel nem csak az egyház dolgozott ellenök, hanem némelly előljáróik nagyra látása miatt önmagok közt is meghasonlottak 's tagjai lassanként elpártolni kezdének. A' theophilanthropismus, melly a' meghatározott 's ősrökről maradt vallásban nevelt sokaságnak nagyon üres és kopasz, a' zendülés férjfiainak nagyon tiszta és nemes volt, de különben is minden isteniség tekintetétől megfosztva, kül fény nélkül szűkölködött, nem leheté elég vonzó vagy tiszteletet gerjesztő arra, hogy a' keresztény hit helyébe nemzeti vallássá emelkedjék. Mint némelly ékeszóó irók 's rajoskodó világjobbitók mive tehát csak olly sorsra jutott, mint más divati bohóság. VII Pius concordatuma új fontosságot ada a' régi hitnek, 's miután a' consulok 1802 a' theophilanthropok nyilvános gyűléseit eltiltották, végkép megszűnt a' társaság, ha bár az ezt alapította vélemény és nézet mai napig is csendes hitvallásuk azoknak, kiket Franciaországban philosophoknak neveznek.

THEOPHRASTUS, híres görög bölcs, K. e. 371 szül. Eresiumban, Lesbos szigetének tengeri városában. Miután hónapban gondosan neveltetett volna fel, atyjától Athenébe küldetett, hol először Plato, azután Aristoteles tanítványa lett. A' philosophiában és ékesszóolásban olly előmenetelt tett, hogy Aristoteles, Chalcisba mentekor, őtet rendelte a' peripatetica eskóla tanítójának maga helyett. E' hivatalában, mellyet K. e. 323 vett által, olly nagy hírt szerzett, hogy 2000 tanítványi iratnak, kik közt voltak Aristoteles fíja Nikomachus és Demetrius Phalereus is. Nagy neve külfölden is elterjedt 's Ptolemaeustól Egyiptomba, Cassandertól Macedoniába hívatott. Az Atheneiektől annyira becsültetett, hogy egykor istentelen elvek miatt, mellyeknek állításával vádoltatott, hepanaszoltatván, a' vádoló nehezen tudott megmenekedni a' büntetéstől. T. kiváltképpen igyekezett a' beszédben magát méltósággal és kellemmel kifejezni. Ezen utolsó tulajdonságáért változtatta meg, mint írják, eredeti Tyrtamus nevét először Euphrastussá (szép szónok) 's ezt azután ismét Theophrastussá (istení szónok). Némellyek szerlnt 85, mások szerint 106 éves korában halt meg. Az egész athenei nép jelen volt el temetésén. T. sok dialecticai, metaphysicai, erkölcsi és physicai munkát írt. Tanításai fontos toldalékokat foglalnak magokban a' peripateticum rendszerhez. Igen jelesek némelly erkölcsi mondatai, p. o. *Figyelmezz magadra, 's nem lesz okod mások előtt elpirulnod; A' szemérempir ércy színe, 'st. Irományai közül, mellyeknek számát Diogenes Laertius 200-nál többre teszi, csak kevés jött hozánk. Legesmeretesebbek karakterei (Theophrasti Characteres s. notationes*

morum ex ed. Fischeri, Koburg 1773, ex ed. Schneideri, Jen. 1799, cur. Ast, Leipz. 1816), németre fordította jegyz. Hottinger és Jacobs, Wieland *Attisches Museum*-ában, 1 köt. 2 old. 's egyenként is, München 1821. Emberi balgatagságok 's erkölcsök rajzolatai. E munkát több újabb írók számosan utánzták, de talán senki se olly szerencsével, mint la Bruyère. Van még tőle metaphysicai töredék, növények természethistoriája, 's több természethistoriába vágó munkái. Neki tulajdonittatik Aristoteles *Astronomicon*-ja is. Öszves munkáinak legjobb kiadatai: Heinsiusé (Leyd. 1613); és Schneideré (Leipz. 1818—21, 5 köt.), görögül és latinul. A' növények természethistoriáját legteljesebben kiadta Rodaeus (Amsterd. 1644, fol. gör. és lat. nyelveken). Legjelebben fordította ezt K. Sprengel, (2 rész. magyarázatokkal, Altona 1821).

THEOPHRASTUS PARACELSUS, I. PARACELSUS.

THEORBE (tiorba) guitarre nemü, ma már divathól kiment hangszerszám; hasonlít az Olaszok liutojához, legalább hasára 's nyakára nézve, melly ugyan jóval hosszabb, 's azért az Olaszok néha Achiliutonak nevezik. Van 14—16 hurja. Csak kiséretre, nem darabok játszására vala alkalmas.

THEORIA (*θεορία*, szemlélet) eleinte szemlélődést, azaz, érzékfeletti dolgoknak értelemmel való vizsgálatát és megismerését, utóbb tudományos észmérést 's általában tudományt jelentett, ellentétben a' praxissal, vagy amaz izméreteknek köz életheli használatával. Noha e' kettő a' lélekben szorosan egyesülve van, 's alapos praxishoz jó theoria kívántatik, mégis valóságban ugyan azon ember ritkán bír mindkettőbeli ügyességgel. Azért megkülönböztetjük a' theoreticust, vagy azt, ki valamelly tárgyat csupán tudományosan tekint 's törvényeit meghatározni érti, és a' practicust, ki e' törvények alkalmazásában gyakorlott, mi sokszor ama törvények világos ismerete nélkül is történik. Theoria materialis értelemben 1) egyes tudományt vagy annak saját tudományos nézetét jelenti. 2) a' tudománynak, vagy részének readszeres előadását, 3) a' cselekvés szabályinak öszveségét vagy az isméretek egészét teszi.

THEOSOPHIA szó szerint isteni dolgok tudománya, innen a' szemlélődő philosoph is, ki az isteni dolgokat felfogni 's tudományba szerkezni törekszik, theosophnak nevezhető. Azonban többnyire e' nevet olly lelkesülteknek adták, kik istenség körüli nyomozatokban a' rendszeresen gondolkodó értelem határin túl hágtak, 's azt, mit az ember csupán sejdithet, 's fogalmakba nem öltöztethet, fentebbi világultságnál fogva szemlélni képzelték 's ábrázolni iparkodtak. Minthogy nyilatkozásaiknak isteni eredete gyanus volt, 's kijelentéseik igaz forrása inkább egy szabálytalan erős képzelődésnek látszott, azért a' theosophok is többnyire, olly rajoskodók gyanánt tekintettek, kik önmagokat megcsalták. Így ítélte a' felvilágultság Böhme, Swedenborg, St. Martin 's más újabb időkbeli leghíreseb theosophokról, 's álmodozásikkal együtt mindnyájokat feledékenységre kárhóztatta.

THERAMENES (athení), Socrates tanítványa, az Athenére nézve olly szerencsétlen pelopornesusi had végén, honának politicalai változásaira nézve, igen nevezetes, de nemileg kétséges szerepet játszott, melly miatt nem éppen ok nélkül vádoltatik ingadozó characterrel. Ó volt az, ki az Athenének olly sulyos békét, mint meghaltalmazott követ, Spartával kötötte 's neki tulajdonittatik az új oligarchiának bevitetése az ugy nevezett 30 zsarnok alatt, kik közt ő egy volt; mindazáltal zsarnoki bánásokat nem hagyta helyben 's ez okozta nyilvános elvándoltatását 's erőszakos halálát. Critias, amaz erőszakoskodók egyike, volt főellensége 's vádolója. Theramenesnek,

mint Socratesnek, méregpharag kellett innia, mit elszántsággal 's bátran tett.

THERAPIA vagy **THERAPEUTICA** (gör. *θεραπευω*, beteget ápolni) a' gyógytannak azon része, melly a' nyavalyák orvoslása módját tanítja. Két részre oszlik, általánosra és különösré. Ez bizonyos betegségek formák gyógyítása módját adja elő, amaz közönséges szabályokat állit fel, mellyeket az orvosnak tiszte teljesítésében követni kell.

THERMOMETRUM, I. HÉV MÉRŐ.

THERMOPILAK, szó szerint meleg ferdők vagy források kapuja, hegyes szoros, mivel szomszédságában meleg források vannak. Ezen egyetlen hegyes szoros, melly vitt Thessaliából az Óta hegyén keresztül Hellasba, híres **LKONIDAS** (I. e.) hősi haláláról 's az **AMPHYTONOK TÖRVÉNYSZÉKÉRŐL** (I. e.).

THEROIGNE-DE-MÉRICOURT, a' lázadás úgy nevezett Amazona, Luxenburg szomszédságában szül. Ritka szépséggel kitetsző szónoktehetséget párosított benne a' természet, mellyet a' francia lázadás első éveiben több pártfő sikerrel használt céljaira. Irják, hogy 5 Oct. 1789 Versaillesben részint pénzosztogatással, még inkább pedig nyomos beszédével ő gerjeszté zendülésre a' Flandern ezereket. Azután is minden alkalommal a' legkedveltebb népszónokok nyelvén szólván, halgatóiba teljes mértékben beleönté saját lelkesedését. 1790 a' népek felültetésére Lüttichbe küldött titkos látítók úttársa lón; de itt az Austriaiaktól elfogatók 's Bécsbe hozaték. A' vizsgáló biztosság róla tett tudósítása kíváncsivá tevő Leopold császárt vele megismerkedni. A' császárral beszélgetése szabadon bocsátatását eszközölé, de megtiltaték austriai tartományba lépése. 1792 elején Parisba visszatérvén az alkotmányi elvek, mellyek akkor erőtelenedni kezdtek, hatalmas pártolójának mutatkozóék. Most dsídával, majd kivont karddal 's öve mellett pisztolyokkal, jelene meg közönséges helyeken 's egyesületekben, egész csoport Amazont vezetvén 's buzdító beszédeket tartott. Ő volt az, ki 10 Aug. 1792 Suleaut 's más ötöt, kik azzal vádoltattak, hogy a' nemzeti őrseregnek alattomban hamis töltéseket készítettek, a' nép nevében megölette. Suleaut (egy folyó irat szerkeztetőjén) ő tevő az első szurást, azon sértegetések meghoszulására, mellyekkel folyó iratában ez ötöt illette. Végre ezen feszültség elmeháborodássá 's utóbb teljes örültséggé vált. T. a' st. marceani 's későbbben a' salpetriéré tébolyodtak házába viték, hol marada haláláig (1817), örültsége gyakran hevesen törvén ki. 20 évet tölte ezen teljes értelemben vett állati állapotban; de még is mindig láthatók valának hajdani szépségének nyomai.

THERSITES, a' Troját vivő Görögök egyike, kinek éretlen 's gonosz fecsegéseit Homerus leírja. Teste igen utálatos volt, kancsal, sánta, pupos és kopasz. Kiváltképpen Achillest, Ulyssést és Agamemnonnt gyűlölte. Általában a' vivás félben-szakasztatását 's Görögországba való visszatérést java'ta, 's szemtelenül mocskolta a' hadvezéreket. Irják, hogy későbbben Achillestől megöletett.

THEREUS, a' Görögök legnagyobb hőscinek egyike. **ARGEUSNAK** (I. e.) és **Aethrának**, **Pittheus** trózeni király leányának fíjek. Th. mint atticai király, az Argonauták táborozásakor élt, mellyben maga is részt vett, K. e. a' 13 száz. Már ifju korában — monda szerint — Thrózenéből, hol neveltetett fel, Athenébe utazta közben, több állati 's emberi skornyeteget (t. k. Periphetest, Sinist, Pityokamptest, Skiront, Kerkyont és Prokrustest) meggyőzött. Atheában, atyjától nem esmertette, mostoha-anyjának, Medeának, izgatására, méreggel végeztetett volna ki, ha atyja történetből fíjának kardját annak meg nem esmerte volna, mellyet Thrózenében hagyott. Th. erre meggyőzte Pallas fíjait, kik a' király és az uj ko-

rona örökös ellen felkeltek. Megkötözte a' kegyetlen marathoni bikát, mely a' környék lakóinak temérdek kárt tett. Még hiresebb azon tette, midőn Cretában MINOTAURUST (l. e.) a' labyrinthusban megölte 's ezáltal az Atheneieket az adó alól felmentette, melyet ezek Minos királynak (kitől meggyőzettek) ezen szörnyeteg számára fizetnie kellett 's mely bizonyos számú ifjakból és leányokból állott. Th. célját elérte Ariadne, Minos szép leánya, ki a' hősifjat megszerette, 's neki egy czérnagonibolyagot adott, melynek segítségével a' labyrinthusból szerencsésen ismét kijött. A' szerelmes Ariadne követte a' győzedelmezt, de ez elhagyta a' leányt Naxos szigetén, vagy némelyek szerint ez itt meghalt. Atyját Th. nem találta már életben; mert Th. elfelejtvén hajóiról a' fekete vitorlákat levenni, Aegens, ezeket fija halálának jeléül bevén, tengerbe ugrott. Th. országlása alatt bölcs szerkezeteivel éppen olly nevezetessé tette magát mint előbb bajnoki tetteivel. Ő alapította Athene demokratiai alkotmányát 's rendelte a' panathenaeák nagy népinpét és az isthmusi játékokat. (L. ATTICA.) De letévén az uralkodást, majd ismét új vállalatokra ment, nevezetesen PIRITHOUSSAL (l. e.) Részt vett a' colchisi táborozásban, a' calydoniai rettentő vadkan vadásztatásában, a' Lapithák és Centaurok viadalában 's meggyőzte a' fekete tenger mellett lakott Amazonokat, kiknek királynéja, Antiope vagy Hippolyte, neki fíjat, a' szerencsétlen Hippolitust, szült. Pirithoussal egyesülve elrabolta Helenát 's ugyanazt akarta tenni Proserpinával is, kit némelyek földi lénynek, Aidoneus király leányának tartanak, mások az alvilág királynéjának magának lenni irnak. A' feltétel nem sült el 's Th. tömlőczbe zárattott 's Herkules által szabadított ki pokolból. Elte többi részét szerencsétlen esetek láncza tölti be. Nőjének, PHADRÁNAK (l. e.) 's fíjának, Hippolytusnak szomorú végeken kívül, visszajöttékor Athenét fellázadva találta; Lycomedes scyrosi királytól segítséget kért, de ez őtet tengerbe vetette, vagy talán maga ugrott bele, 's hullámok közt halt meg. Későbbben az Atheneiektől, mint félisten tiszteltett 's számára pompás templom építettett; tiszteletére évenként népinpé is tartatott. Őtet 's hősi tetteit több hajdani műveken láthatni ábrázolva 's mind hősi, mind szomorúköltők (nevezetesen Enripides, kinek *Theseus* című darabja elveszett) választották őtet költeményeik tárgyává.

THESIS tétel, jelesen ollyan, melyet meg kell mutatni, bizonyítani. Logicában e' név többféle viszonyok alatt fordul elő, mint antithesis ellentétel, synthesis összekapcsolás, hypothesis feltétel. Köz beszédben in thesi annyit tesz, mint általában, azaz, hol még feltételnek, korlátozásnak nincs helye. Thesisek továbbá a' vitatás végett valamely tudományból kivett tételek. Hangszatban thesis a' leütés vagy azon rész, mellyel a' tactus kezdődik, ellenben arsis a' felütést jelenti. Metricában a' szokás ezeknek ellenkező jelentést adott.

THESPIS, Athene mellett egy mezővárosban szül. Solon idejében élt, K. e. a' 6 száz. első felében 's a' szomorjáték feltalálójának íratik, mennyiben Bacchus innepének alkalmával, a' karének mellé beszélt rendelt, ki a' kar hallgatásakor, rendszerint egy mythus mondott el. Mivel fáradságáért bakkal (*tragos*) ajándékozott meg, ebből vette létezését a' szomorjáték tragaedia neve. Szinpadul T. szerkeret használt.

THESSALIA, tulajdonképpi hajdani Görögországnak éjszaki része. Kel. a' thermaei öböl határozta; délre Boeotiától az Óta 's nyug. Epirustól a' Pindus választotta el 's éjsz. Macedoniától az Olympos. Termékeny, romános tartomány, hol halmok 's hegyek és gazdag térségek váltják fel egymást, mellyeket számos folyók öntöznek, t. k. a' Peneus, mellynek partján feküdt a' paradicsomi Tempe. Ezen tartománynak éppen olly termékeny gabonaföldei 's szőlőhegyei vol-

tak, mint baromlegelői; kiváltképpen híres a thessaliali lötenyészés. A Thessalialiak legjobb lovaglónak tartattak, sőt nekik tulajdonítottak a lovaglásmesterség feltalátatása is. Ugy látszik, Thessalia Görögország minden részei közt legkorábban népesedett meg. Legrégibb lakóinak az Aemonak vagy Naemonok (honnan a tartomány Haemonianak is neveztetett) említettnek. Azután Pelasgok és Hellenek vándoroltak le; az utolsók Deucalion alatt K. e. a' 16 száz. Itt laktak a Centaurok és Lapithák is, az Olympos és Ossa hegyei mellett. A' keleti földnyelvet, mely messze benyul az aegaeum tengerbe, a' Pelion hegy képzí, melyet a' Gigások tornyoztak az Ossára, hogy az eget vivhassák. A' Pelion tetején (most Petraj híres barlang van, mellyben lakott, mint íratik Chiron centaur, Achilles tanítója. Itt jelennek meg először a' hajdani regében Achaeus, Aeolus, Dorus, mint a' rólok nevezett görök népségek törzsökatyjai 's lassanként több apró statusok képződtek; p. o. Jolkos, hol Aeson uralkodott, Jasonnak, az Argonanták vezérének, atyja; továbbá Phthia, hol Peleus, Achilles atyja, országot a' Myrmidonokon; és Phraerae, mely későbbi időkben hatalmas országgá emelkedett. Itt királykodott egyszer Admetus (Alceste férje), végre Sándor zsarnok. Anthelában Thermopylenél tartották a' görög szövetséges statusok, az Amphictyonok ősi gyűléseit. Macedoniai Filep. magát egész Thessaliának urává tette 's Macedonia felsősége alatt maradt, míg romai tartományá nem tetetett. Most Jania h névvel europai Törökországnak egy részét teszi. A' hajdani földleirők Thessaliát Thessaliotisra, Phthiotisra, Pelagiotisra és Hestiaetisra osztották; a' két utolsó helyett Magnesia és Perrhaedia nevek is találatnak a' régi földleiratokban. Thessalia legnevezetesebb hegyei: a' Pindus, Óta, Ossa, Pelion 's mindenek felett az istenek lakhelye Olympus, Macedonia határán. Jelesebb folyói, a' Peneuson vagy Peneioson, a' tartomány főfolyóján (most Salympria, mely az Olympus hegytorkaitól bezárt Tempe-völgyen keresztül folyván, tengerbe ömlik) kívül, az Apidanus, Achelous és Spercheios; a' városok közt kitetszők a' nevezettek kívül, Hellas, Trachin vagy Heraklea, Pharsalus, Larissa, most a' tartomány fővárosa. Thessalia több igen híres hőa hona volt, mint Achillesé, Jasoné, Philoctetesé, Patroclusé, Pirithousé. Arról is híres volt, hogy sok 's igen jó varázsfüvet termett 's a' thessaliali nők varázslásokról annyira el voltak hírlelve, hogy Thessalis, thessaliali nő, néha annyit tett, mint varázsló vagy boszorkány.

THESSALONICA (Saloniki, Salonichi vagy Selanik, legrégebbi időkben Therma), török város has. nevű helytartóságban, mely közönségesen Makloniához számláltatik. A' név számára nézve harmadik város 's kereskedelem nézve legközelebbi Konstantinápoly után, a' Törökök europai birtokaiban. Az újabb időben igen csekélyé lett thermaei öböl végén fekszik, a' Kurtiah hegy meredek oldalán, félkör formára építve. Magas falak 's bástyák veszik körül a' várost, mely más városok felett tisztaságával tűn ki 's 70,000 lak. van, ezek közt 10,000 Görög 's 23,000 Zsidó, kik mintegy 3—4000 házban laknak. Az itt tartózkodó Europaiak közt több Német és Francia van, mint Angol. Az utcák keskenyek és kövel niúcsenek kirakva; a' házak török módra vannak építve. 10 nagy 's több apró mecset, 9 ferdő, görög szentegyházak, görög klastromok, egy kath. templom 's egy zsidó főiskola van benne, Hora névvel, 200 tanítólal, 1000-nél több 4—40 éves tanulóval és sok könyvtérrel. A' két legnevezetesebb mecset hajdan sz. Zsófia és sz. Demeter templomai 's görög egyházak voltak. Az utóbbiban 360 oszlop számláltatik, mellyek tartják a' fedelet két galériájával. A' két tornyu várkastélynak egy része dombon fekszik, mellyről gyönyörködtető a' kilátás az egész tengeröbölre, városra, Macedonia végetlen térségeire

's az ezeken kigyózdó folyókra. A' várkastélyhoz tartozó falak nagyobb része a' tengerpart mentében nyul; mindazáltal a' kikötőkaputól nyugoti irányban megszakasztatik. Ott tágas kikötő van, mellyben 300 hajó megfér 's mellybe eveznek hajók minden török és sok keresztény tartományból. A' város sok lábszőnyeget, mellyek nagyobbára Zsidóktól készítettnek 's hirsek, posztót, selyem- és pamutmivüket 's szattyánt ad. Sokkal fontosabb kereskedése, mert Thessalonica europai Törökország csaknem minden portékáinak, német 's más portékáknak főrahelye. Nagy pénz- és váltókereskedés is üzezik Béccsel és Smyrnával. A' tartomány főtermeszterményei: gabona, pamut, dohány és építőfa, mellyek egyszermind a' város legfőbb kivitetni szokott portékái. 1809-ben 110,000 csomó pamut 's 1 mil. font gyapju vitetett ki. Az idevaló kerület évenként 20—40,000 csomó (bál) dohányt (csomóját 275 fontjával számlálva) természet. A' városban 's kivüle sok régiség és felirat találtatik. T. környékének térségén feküdt Pella, Macedonia hajdani fővárosa. Ezen térségetől északra egy magas hegyláncz nyul, Xerolivado névvel.

THETIS, Nereus és Doris leánya, tehát a' Nereidák egyike. Segitette Jupifert a' Titánok ellen, kik az istenek atyját meg akarták kötözni. Jupiter és Neptunus (Pindarus szerint) feleségül venni kívánták, ritka szépségeért; de Prometheus vagy Themis ellenkezőt javalt az isteneknek, mivel Thetis fija atejánál hatalmasabb leend. Ezért Thetist az istenek Peleus Myrmidonok királyának (Thessaliában) reudelték nőül; ezerféle alakokba változott ugyan el, hogy Peleus szerelmeskedéseit kikerülje, de Peleus Proteustól vagy Chiroutól hasonló tehetséggel ajándékozta meg, végre megadta magát neki Thetis. Az istenek jelenlétével fénylő lakodalom Pelion hegyén tartatott. T. Peleusnak 7 gyermeket szült, kiket, hogy halhatlanokká tegyen, míg férje aludt, tűzbe tett, hogy a' tűz a' halandót eméssze meg. De a' gyermekekben kevés mennyei anyag lévén, mind elvesztek, Achillesen kívül, kit, Peleus felébredvén, kiragadott a' lángok közül. Ezen megháborittatáson haragra gerjedvén, elhagyta férjét Thetis 's testvéreivel ment, a' Nereidákhoz. Mindazáltal utolsó síjának, Achillesnek, sorsában részt vett; ezt a' Styxben megferesztette, hogy megsebesíthetlenné tegye 's leány öltözetben Lykomedes skyrosi királyhoz küldte, hogy a' trojai hadban leendő résztvétől megóvja. Midőn ACHILLES (l. e.) megöletett, T. a' Nereidákkal a' partra jöven, olly rettentő jajgatást tett, hogy a' Görögök ijedtekben szinte elszaladtak; erre a' meghaltat isteni ruhákba öltöztette 's megégetés után legfényesebb halotti játékokat adott. — A' hajdani cosmogoniák szerint T. vizet ábrázolt, innen jó elváltozó tehetsége, mivel a' víz, mint minden dolgok alapeleme, minden alakot felvesz. T. thessaliali Phthiotis főistensége volt, mellyben Peleus országolt 's hihetőleg ezen király dicsőítésére találtattak fel ezen költemények. Egyébiránt TRITHYS (l. e.) istennével nem kell Thetist felcserélni.

THEURDANK német rimes költemény 's versezet, mellyet Pfingzing Menyhárt, császári tanácsnok, St. Sebald (Nürnbergben) prépostjairt, a' 16. száz. első felében, I Maximilian tetteit 's kalandjait adván elő abban, kiváltképpen azt, miképpen kérette meg Burgund örökös-hercegnéjét? Először Nürnbergben jött ki 1517, több sametstettel Schaufelintól. Burkard Wallis újra dolgozva kiadta 1553. Theurdank nevét a' császár e' versezetben onnan kapta, mivel ezen költeményben, gondolatait ifju korától fogva kalandos (*theuertlich abentheuertlich*) dolgokra fordította. A' versezetben rejtve lévő nevek igazi jelentéseit feltalálhatni Franke Sebestyén *Chronik*-jában.

THEURGIA, az a' tudomány, melly szerint ember bizonyos cselekedetekenél 's szertartásoknál fogva istenekkel és szellemekkel közlebbi öszveköttetésbe jöhet 's ezeket természet feletti munkálatok elő-

állítására megnyerheti. Eredetét a Chaldaeusoktól vagy Persáktól kapta, kiknél a magusok azzal foglalatostokdakt; az Egyiptomiak is nagy titkokkal díszekedtek e tudományban 's mint amazok Zoroastert, ugy ezek Hermes Trismegistust tartották annak feltalálójának. A theurgia tehát a magiához tartozik.

THIARD (Auxonne Theodor, gróf), követ-kamara tagja; 15 éves korában a király ezredébe állott, mely akkoritan az előbbkelő nemzetségek ifjainak nevelő iskolája vala. Alig tölte itt esztendőt, kiűtött a lázadás; ezrede ebben nem akara részt venni, Th. maga is hevesen kikelt ellene, elhagyá Franciaországot, 's Condé herczeg fő hadi szállására Wormsba ment. A herczeg serege az 1792-ki táborozás után téli szállásra vonulván, Th. tanuloi kezdé nemzete legjobb íróit. Voltaire és Rousseau szabadelmű nézetekkel tölték el, még is hiv maradt királya ügyéhez, 's nyolcz esztendeig viaskodott mellette. A Bischheim és Constance melletti csatákban ritka vitézséget bizonyított. Többszöri próbái, hogy a kiköltözöttek lajstromából kitöröltetnék, sikeretlenek maradtak, míg végre a consuli kormány alatt csakugyan visszatért honába, 's 1801 a Saonne és Loire megyei tanácsba lépett. Ez 1803 vágytársát Duhesme generalt csupán négy szó többséggel a törvényhozó tanács tagjává választá. A tábornoknak egyik barátja t. i. e' kérdéssel idegenité el Thiardtól a választókat, *Ollyat akarnak-e Kegyetek választani, kinek csizmájáról a koblenzi sár még le nem kopott?* Ez alkalmat ada Napoleonnak, ki a császári koronát nem sokára felvevé, hogy Thiardot figyelmére méltatná 's kamarásának tenné. Igy kíséré a császárt Maillandba, a koronázásra. Augusta bajor herczegasszony kezé már rég a badeni örökös nagyherczegnek vala ígérve; de Napoleon, ki a herczegnét Beaubarnois Ódóznak kívánta adni, müncheni és karlsruhei követéinek megparancsolá, hogy e' tervet mindenkép gátolják. Mivel azonban némelly nehézségek gördülének közbe, Thiardot küldé Napoleon, ki a markgróftól egy formaszertint lemondást tudá eszközölni 's ez által a müncheni udvar mindeu további kétségeit eloszlatni. Azonban Napoleon Austria ellen táborba szállott. Most parancsot vón, Th., hogy a karlsruhei, stuttgarti és müncheni udvarokkal szövetségi alkura lépjen; mire a császár, tetszése bizonyosságául, a testőri lovas vadászok közé állitá, mely szerencsében előtte egy kiköltözött sem részesült. Az austerlitzi ütközet után, a Ferencz császárral történt összejövetel estéjén így szólitá meg Napoleon: *Induljon Karlsruheba! On a nagyherczeg egybekelését megakadályozta; de neki nőjének kell lenni. Hugom már nincs, azonban Beaubarnois Stephaniát vagy Tascher kisasszonyt Breisgauval együtt oda adlatom.* Th. elvégné küldöttségét, 's a badeni status-ministerrel jüve vissza a Schönbrun fő hadi szállásra, ki a herczegasszony kezét megkéré. Nyomban Münchenbe kíséré ismét Napoleont Beaubarnois menyéközfjére, innen pedig Stuttgartha sietett, hol Normann minister Bonaparte Jeromos részére Katalin herczegasszony kezével kínálá meg. Th. Parisba visszatérte után Bagusába küldetének Napoleontól, hol ostrom alatt volt, míg Molitor fel nem szabaditá. A császár által visszahivatva, épen a jeni ütközet napján ért a fő hadi szállásra, 's hat nap mulva a Würtembergieket és Bajorokat vezérté Dresdába, mellynek kormányzójává névezteték. Parancsa volt mindent elkövetni, hogy Szászország a Poroszoktól elálljon, egyébiránt olly szigorulag banni, mint meghódított tartománnyal szokás. E' parancsot olly okosan 's nemesszivüleg teljesítette Th., hogy nevét Szászországban ma is tisztelettel említik. Ettől fogva jelentés nélkül meheti a császár szobájába, mely ritka kegyért nem kevés irigyei támadtak. Felsőbb kormányzások iránti viszonya most több surlódásra ada alkalmat, 's ó Febr. 1807 elbo-

csatátását kéré. Két ízben nem fogadá el kérelmét Napoleon, de harmadszor parancsot kapa, hogy a sereghez menjen. Itt felettébb kegyesen fogadá a császár, de néhány nap mulva élénken összezördülvén vele, jószágira utasítá. Th. t. i. több leveleiben igen szabadon nyilatkozik a császár felől, 's ezeket elfogták. Csak 1809 végén a Párisban volt szász király közben járultára hivaték vissza. Azonban hivatal nélkül maradt, míg 1814 hadnagyképen a nemzeti testőrök közé álla. Napoleon megbukta után ismét a hadi sereg közé állított, de nem soká az új kormány kegyelméből is kiesett, 's 1815 félzoldra tétetett. Napoleon új felléptével Aisne megye parancsnokává lón, Lallemand testvérek ellen kelle hadat vezetnie, de ettől állhatatosan vonakodott; a történetek folyama nem engedé, hogy hadi törvényszék elibe idézethessék. Midőn Chalons-sur-Saone részéről követté választátnék, meggyőződése szabad kimondásától semmi sem tarthatá vissza. Később az új ministerium alatt számélyes bátorsága is veszélyben forga, 's barátai még sem bírhaták rá, hogy Franciaországot hagyja el, 's midőn 1816 Maj. 6. este megtudta, hogy más nap reggel elfogatik, maga állott a törvényszék elibe. Hat hétig tarták fogva az apátságban, minek oka előtte titokban maradt, ekkor külföldre uti levelekkel kínálák; de ő nem fogadta el, hanem törvényes vizsgálatot kívánt. Félesztendeig minden ajánlatokat folyvást megvetett; ekkor végre a csendőrség feje Angles magához hivatá 's tudtára adá azon parancsot, hogy Párisból távoznia kell 's Saone és Loire megyébe lépnie többé nem szabad. De Th. azt felelé, hogy inkább a börtönben marad 's ismét visszament az apátságba. Itt azonban senki sem akará bezárni. 1817 követté választatását meggátlá a ministerium, de 1820 a Saone és Loire megye 457 szóval 93 ellen még is megválasztá. Ekkor a kölcsönös oktatás mellett 's az alapítandó 12 püspökség ellen szavalt, 1823 a kamatok leszállítása ellen voksolt. 1824 ismét megválasztatván, ellene szegült a kárpótlási törvénynek, noha az által ő maga is 1,100,000 francot kelle nyerni.

THIBAUDEAU (Antoine Claire, gróf), egy a 24 Jul. 1815 Franciaországból száműzött leghiresebb Franciaok közt. A lázadás kiütéséig Poitiersben ügyvédő volt, 's 1792 a nemzeti gyűlés tagjává választatott. A király perében ennek halálára szavazott 's ellene volt az ügy néhez leerdő feljebbvitetésének és az ítéletmondás végrehajtása elhalasztásának. A nemzeti gyűlés országlása alatt többször küldetett a departementekbe, hol az akkori időkhez képest mérséklettséggel viselte magát, bár egyébiránt igen heves republicanismust mutatott. A 18 Brumaire után Napoleon igen megkülönböztette őtet, bordeauxi tisztartóvá (praefectus), statustanácsnokká, gróffá tette 's egy volt a császár leghevesebb és legészteljesebb pártolói közt. Napoleon Elbábóli visszatérte után a képviselők kamarájába neveztetett taggá, mellyben utolsó pillanatig 's midőn Paris a szövetkeztől már be volt is kerítve, legtüzesebben ellene volt a Bourbonok megesmertetésének. Pragában, mostani lakhelyében, fiával kereskedő házat állított fel. Felette nevezetesek e munkái: *Mémoires sur la convention et le Directoire* (1824, 2 kiad. Par. 1827); *Mémoires sur le Consulat 1799—1804*, melly neve nélkül jelent meg Párisban 1827. 1828 olta jó ki Cottánál *Le de Napoleon*-ja 12 köt.

THIBAUT (Ant. Frid. Just.) elmés író, badeni titk. tanácsnok és Heidelbergben első törvénytanító, szül. Jan. 4. 1774 Hamelnben Hanoverában, 1796 Kielben doctor, 1798 a törvényi kar segéde, 1799 rendes professor lett, 1802 Jenába hivaték; 1805 a Heidelbergi egyetem új szerkezete után ismét ide jött. Törvényi egyes kérdések feletti értekezésin és számos bírálatin kívül, legjelesb munkája *System des Pandektenrechts*, melly előszer 1803 2 kötetben, hetedik kiadásban pedig Berl. 1827 3 kötetben jelent meg. Napoleon megbuk-

ta után Th. is azok egyike volt, kik egy jól rendezett status-szövet-ség fő feltételül Németországon a' jog, még pedig korszellemhez alkalmazott, világos és meghatározott jog egységét ismerék, 's azt hitte, hogy e' munkát egy jeles törvénytudósokból össze állítandó társaság létre hozhatná. E' végből írta *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland* (1814.) Nagy barátja a' hangászatnak is és a' hajdani művészeknek különös tisztelője. A' hangművészség fejlődésének, (mint ezt S. Péter templomában a' sarkó írás nevezi: Joannes Petrus Aloysius Palestrina, musicae princeps), *Über Reinheit der Tonkunst* című igen elmés iratával hódolt. (1825.)

THIELMANN (báró), szül. 27 Apr. 1705. porosz kir. vezére a' lovasságnak (1824 oltá), a' 8-dik seregosztály parancsnoka 's a' Weser és Rajna közt fekvő porosz-vestfali tartományok katonakormányozója, polgár-zuléktól vette származását Münsterben. Atyja szász választói fő-zámvét-tanácsnok volt, kinek holtá után a' nagy esztettségű 's pallérozott ifja katona-életre adá magát 1782. Az ujonnan alkotott szász huszárezredben 1791 hadnagyságot nyere 's a' francia lázadási had elég alkalmat nyujta neki maga kitüntetésére. Ezeredének minden hadi munkálódásában dicséretes részt vevé Thielmann 's lélekjelensége és rejtenthellensége közönségesen követő-például ajánlataának. A' Siegnéli ütközetben (19 Jun. 1796) szász Henrik-rendet érdemlett. Azután Parisba utazott, 1798 kapitány lett 's Thü-ringenben tudományoknak élt. De az 1806-ki táborozás, a' jeni ütközet 's szerencsétlenség, a' szász segítő sereg önkénytelen munkátlansága, váratlan beszélgetése Napoleonnal Merseburgban, 's a' szász udvarra toll változó politica, felnyiták szemeit Németország állapotja felől 's ismét fegyvert fogá. Danzig vívatásakor 's a' friedlandi ütközetben őrnagy 's a' király segéde lett. 1809 ezerelessé 's vezérséggé nevezetvén, 2000 emberrel 's kevés lovalal és pattantyussal iparkodék Dresdát és Szászországot a' benyomult Austriaiak ellen védni; azután a' befelé siető vestfali-francia segédsereg elővédőréte vezeté. 17 Jul. 1809 vezérőrnagy 's már 26 Febr. 1810 vezérhadnagy lett. Az orosz táborozásban nevezetesen a' Mosaiskóli ütközetben, igen jól viselé magát Szászaival, kiket a' táborozás szerencsétlen kimenetelével Moskától nagy nehezen haza vezeté. A' szász király ekkor báróságra emelé őt. 1813 elején Torgaut védé 's ez alkalommal se francia, se orosz vezérek ajánlatait nem fogadván el, királya saját kezével írt levelében megdicséré tetté 's neutralitást parancsola neki. Torgauból a' szövetkezett fejedelmektől értekezésre meghivatván, azt reménylé T. hogy királya Austriával kezét fog 's Németország szabadságának hajnala valahára felderül; azonban a' lützeni ütközet (10 Maj.) következésében azt a' parancsot vevé, hogy a' várat Francziáknak adja ált, mire a' várparancsnoksággal hivatalát is letévé. Erre a' szövetkezett táborába menvén, előbb orosz; későbbben porosz szolgálatba lépett. Az orosz császár sz. Györgyrend közép keresztésévé neveze. A' vaterlooi ütközet napján T. Wavrenél egy porosz seregosztályt vezérle Grouchy francia csapatja ellen 's helyét meg tudván tartani, sokat tevé ezáltal a' főtörténetek ezerencsés kifejlésére. Szélütésben halt meg Koblenzben 10 Oct. 1824. Eltét leírták Hüttel (Berl. 1828), de L'Or (Leipz. 1829), Oberreit őrnagy (*Beitr. z. Biogr. des Generals Freih. v. T. Dresd. 1829*); legjobban Holzendorff kapitány (*Beitr. zu d. Biogr. des Generals Freih. v. T. und zur Gesch. der jüngst vergangenen Zeit, mit Actenst. Leipzig 1830.*)

THIEME (Karl Traugott), érdemteljes tanító 's minden nevelőnek ajánlható író, 28 Jan. 1745 szül. Kanizban Oschatznál, hol atyja predikátor vala, tanula Meissenben és Leipzigban, hol magister

's 1772 catecheta vagy délutáni predikátor leve a' Pétertemplomban. Némelly házaknál oktatóst adván, irá kecses *Erste Nahrung für den gesunden Menschenverstand-ját*, melly 1817 (Dolzól ált. nézetve) 8-szor jött ki. 1776—84 mint a' Lübbeni (Alsólausitzban) lyceumnak rectora olly munkás volt, hogy az ő és utána jött Suttinger alatt a' lyceum virágzó tanító intézet leve. Erre Merseburgba, 's innen 1790 Lübbanba hívaték rectornak. Ezen 1785 Becker *Deutsche Zeitung-jának* 22 szám. kihirdetett jutalomkérdésre: *Welches sind die in dem gegenwärtigen bürgerlichen, kirchlichen, wissenschaftlichen und geselligen Zustande der deutschen Nation wirklich vorhandenen Hindernisse des Selbstdenkens und was für Irrthümer, Schwächen und Fehler des Verstandes bringt jeder der hier anzugebenden Mängel und Miszbräuche insbesondere hervor?* tett felelete, 4 ahoz értő bíró (Eberhard, Engel, Platner és Weishaupt) ítélte által jutalmat nyert. Ez a' munká 1788 *Über die Hindernisse des Selbstdenkens in Deutschland* cz. a. nyomtatott ki. Többi jeles írományai: *Über den herrschenden Ton der Schulen*; *Über die Schädlichkeit unordentlicher Lecture junger Leute*; *Ideal eines Lesebuches für Bürger- und Landschulen* (1793); *Gutmann, oder der sächsische Kinderfreund* (2. rész. 9 kiad. Leipz. 1824); *Die Gutmann'sche Schule*; *Erdmann, eine Bildungsgeschichte* (3 köt. 1801); *Grundlinien zu einer Geschichte aller positiven Religionen* (1803); néhány egyházi beszéd e' czim al. *Reden vor der Gemeinde* (1782) 's *Aufmunterungen zum vernünftigen Denken und Handeln* (új kiad. 1801.) Sokat dolgozott a' hallei *Allgem. Literaturzeitung*-ba is. Elte utolsó napjaiban orvosához közel akarván lenni, Görlitzbe mene, hol 30 Maj. 1802 mh.

THIEMO (Thyemo), szent, nagy nemzetségből vevé eredetét a' 11 száz, a' nideralteichi klastronz híres iskolájában neveltetik 's szép és erőmű tudományokban oktattatik. Azután salzburgi apát 's 1088 érsek leve ugyanitt. Ellenkező környülményektől kényszerítettven, lemondá dicséretesen viselt érseki hivataláról 1101 's Admontban (Radstadtnál) kerese menedéket. Mártírhalállal halt meg Palaestinaában 's szentek közé iraték. T. jeles szobrász volt 's iratik, hogy a' kőszobor-öntés mesterséget értette. Zschokke véleménye (*Bairische Gesch.* 1 köt. 334 l.), hogy ezen gipszöntést kell értenünk, igen hihető. T. munkáinak tartatnak 's mutogatgatnak most is: 1) Máriaszobor Salzburgban a' Pétertemplomban; 2) egy más Grossgmainban (Reichenhallnál); 3) a' radstadti Máriaszobor; 4) más Altenmarktban. Vö. Benedict Pillwein *Die Festtage der Mutter Gottes Maria* (Salzburg 1816.) Gilje Ferencz *Topograph.-histor. Beschreibung des Landes ob der Ens-e* szerint Admontban 's Fiorillo szerint az Ensnél is találtatnak Thiemotól kőből öntött szobrok.

THIERSCH (Frid. Wilh.) szül. Jun. 17 1784 Kirchscheidungenben Thüringenben. Tanulmányit Lipsében és Göttingában végzé. 1812 görög grammaticát adott ki. A' göttingai philosophiai kar 1809 docterrá 's utóbb assessorrá tevé. Ekkor Münchenbe hívaték tanító székre, hova 1809 a' francia seregek közt utazott. Itt az ugy nevezett déli és északi Németek vitájába keveredett, 's egy ezen tárgyban készített irata sok ellenséget támaszta ellene. Orozva akarék meggyilkolni. Ez részvétet gerjeszte iránta 's most sorsa jobbra fordult, a' királyi hercegasszonyok történet és literaturában oktatása bizaték rá. Ekkor felállítá a' philologiai intézetet, mellyet 1812 's kormány általvett 's az academiához kapcsolt. Ennek folyó irata *Acta philolog. Monacens.* 3 kötetig terjedt. 1814 a' Bajoroktól elvitt műremekek visszavétele végett Parisha küldeték. Ekkor ugyan Napoleonnak Elbából visszatérte meggátolá, de utóbb mégis végre hajtá küldöttségét, sőt a' régi maradványok vizsgálása kedvéért Angliába is átevezett, 1822 és '23 Olaszországban folytatá buvárkodó utazását,

's ennek gyümölcsét az academia 1826 megjelent iratiban rakta le. A' német szabadító háboru alatt igen munkás volt a' tanuló ifjuság katonai gyakorlatinál. Buzgón munkálkodott Görögország felmentésén is, miért 1814 a' bécsi congress alkalmával a' görög nemzet legfőbbjeitől különös hálát és megtiszteltetést nyert. Ujabb iratai közt *Über die gelehrte Schulen* (Stuttg. 1826—27. 2 k.) említendő.

THISBE, szép babyloniai személy, mellynek emlékezetét Pyramussali szerencsétlen szerelme tartá fen. Mivel a' szülék a' szeretők kívánságainak ellene voltak, ezek sokáig nem lehettek egymással 's csak szülék szomszéd házfalának lyukán beszélgettek. Egyszer azt végzik, hogy Ninus sirjánál jönek össze a' város előtt. T. előbb megjelent, de nyöstén oroszlánynak váratlan oda jötte kénszerité őtet egy közel barlangba bujni. Siettében elveszté fátyolát, mellyet az oroszlán széttépett. Most eljőve Pyramus is; a' fátyol azt gyaníttatá vele, hogy T. szörnyeteg áldozatja lón 's kétségbe-esve kardjába bocsátkozott. T. visszatérvén, kedvesét vérében találta 's ugyanazzen kardal áltüté magát. Mindketten egy sirba temettetének 's az eperfa, melly alatt nyugvának, fejr gyümölcsét veresre változtatá. — Különböző ettől Thisbe nimpha, kitől vevé nevét Thisbe város Boeotiában.

THIESZ (Joh. Otto), hittudomány doctora, szül. Aug. 15 1762 Hamburgban. 1785 Kielben academiái oktató volt 's Jan. 7. 1810 Bordesolmban holt meg. Iratai többnyire theologiai tartalmuak, ezek: *Der Sturz des Ansehens Moses zřcht nicht nothwendig den Sturz des Christenthums nach*, 1783; *Fundam. theologiae Christ.* (Leipz. 1792); *Über die biblische und kirchliche Lehrmeinung von der Ewigkeit der Höllenstrafen* (1791) 'sa't. Erkölesoktató munkája: *Vorlesungen über die Moral für gebildese Leser in allen Ständen* (Gera 1810. 2 r.); Szentírast magyarázó *Das neue Testament, neu übersetzt 'st.* (1794—1800 4 k.) *Neuer krit. Commentar über das N. T.* (1804—5, 2 k.) *Handbuch zum richtigen Verstande und fruchtbaren Gebrauche der Sonn- und Feiertagsevangelien* (1796). Több igen nagy szamu theologiai munkáin kívül írta még ezeket: *Versuch einer Gelehrten-geschichte von Hamburg* (1780 2 k.); *Gelehrten-gesch. der Universität zu Kiel* (2. r.) *Über Magier und ihren Stern* (1790); *Über Liebe und Ehe* (1801). *Dr. M. Luther's Lehren, Råthe, und Warnungen für unsere Zeiten* (1792); *Allgem. Predigerzeitung* 1795—98. Elet-radját maga írta *Geschichte meines Lebens und meiner Schriften aus und mit Aktenstücken; ein Fragment aus der Sitten- und Gelehrten-geschichte des 18 Jahrhunderts.* (Hamb. 1801—2, 2. r.) A' szabad elmű theologokhoz tartozott, 's azért nem egyikét vitába keveredett.

THOMAS AQUINO a' 13 száz. legnagyobb befolyásu scholasticus philosophus és theologus, szül. az Aquino grófi nemzetségből, a' nápolyi bírtokban 1224. Akkori idők szokásához képest klastromban neveltetik, 's ez és bölcselkedői tanulmányokra vonzódása, minék a' baráti élet leginkább kedvezni látszék, már 1243 a' Dominicanusok közé csalák. Nemzetsége nem bagyá helyben e' lépését 's iparkodék más pályára vinni az elmés ifjat, de a' barátok minden próbát sikerletlenné tőnek, sőt az ujonczot Franciaországba akarák át-tenni. Utközben erővel ragadák el testvérei 's az atyai várban fogolyként őrizteték. A' barátok segélyével innen 2 év mulva elszökött 's a' kölni klastromba illant, hol Albert híres scholasticus leczkéit hallgatta. Itt csendes és visszavonult viseletéért társai néma ökörnek nevezék, de Albert azt mondá róla: Ezen ökörnek bőgése egykor még egész világon fog hangzani. Valóban teljesült a' várakozás. Aristoteles philosophiájában egészen beavtva, egy pár év mulva mint tanító lépett fel Parisban. E' philosophiát a' theologia tudományos kidolgozására is elmésen alkalmazván, nem sokára olly hirt szerzett, hogy

hittanító székért esdekelhete. A' parisi egyetem épen ekkor folytatá ama híres vitát a' kolduló barátok ellen, kiket tanítói közé St-Amour *De periculis novissimorum temporum* czimű iratánál fogva felvenni nem akart. A' pápa ugyan 1255 világosan parancsolá a' barátok felvételését, azonban hithősünknek a' per lefolytaig kelle várakoznia. Csak 1257 nyerhete doctori koszorut, de ekkor nem csak rendenek meggyaláztatását megboszulá *Contra impugnantes Dei cultum et religionem* irata által, hanem híres professor is lett 's tanításit számosan hallgatók, míg IV Orbán 1261 Olaszországba hívá, hogy Romában, Bolognában és Pisában philosophiai lezckéket adjon, rende pedig a' romai tartományban Definitornak nevezé. Végre a' Dominicanusok nápolyi klostromában éldegélt 's az érseki méltóságot sem fogadta el, csakhogy tudománynak és tanításnak élhessen. X Gergely parancsából épen a' lyoni egyházi zsinatra akara menni, midőn utközben a' halál utóléré 1274. Már élteben nagy tekintettel bírt az egyháznál, tanítványi angelicus, universalis doctornak, második Augustinnak nevezék. A' barátok sokat beszéltek az általa tett esodákról, 's XXII János pápa 1323 a' szentek lajstromába iktatá. Holt teteme Toulouseban tartatik. Munkáiból kitetszik, hogy a' görög és zsidó nyelvekben, ugy a' historia alapos ismeretében járatlan volt, innen botlásai. Azonban az egyház tételeit buzgóan vitatta *4 libri sententiarum, summa theologiae, quaestiones disputatae et quodlibetales* és *Opuscula theologica* czimű iratival. Munkáiban ugyan meg van az akkori untató dialecticai módszer, de azért világosan, határozottan 's teljesen ada elő a' keresztény tudományt. Melly okból V Pius 1570 nemcsak összes munkáit 18 kötetben kiadatá, hanem a' legnagyobb egyházi tanítók, Ambrus, Jeromos, Agoston és nagy Gergely mellé ötödiknek helyezé. Iratai a' nevendék cath. papság oktatására maiglan is használtatnak. Philosophiai munkájban, mellyek közt a' *Summa fidei catholicae contra gentiles* legelmésebb, olly éles észt bizonyít, melly a' legelvontabb igazságokra is képes világot deríteni. Azonban az egyházi rendszerhez ragaszkodása igen sok ellenmondásokra tántorította, mellyek phil. iratai becsét kisebbítik. Munkái ellen 14 század elején kikelt Duns Scotus Ferencszerzetbeli barát, ki sz. Tamás tanítványi ellen a' Scotisták philosophico-theologiai iskoláját állítá fel, mellyel azóta a' Thomisták, többnyire Dominicanusok, Maria szeplőtlenége felett szüntelen harcolnak.

THOMAS A KEMPIS Kempen vagy Kampen várostól, hol 1388 szül. Nemzetségi neve Hametken vagy Hämmerlein volt. Mint barát szorgalmasan tanulta a' biblát, 's gyakorlá is azon valódi kereszténységet, mellyet nyelve és munkái hirdetének 's mint a' Sz. Agnesi Augustinus szerzetesek superiorja 1471 holt meg. Munkái, mellyekből némelleyek még ma is kéziratban hevernek, legelőször 1491 jelentek meg. Ezek mind latin nyelven vannak, 's predikatzsiokból, énekekbl, imádságból 'st. állanak. *Soliloquia animae* és *Hortulus rosarum* czimű iratit, ugy egyházi beszédeit minden időben Tauler és más ugynevezett mysticusok munkáihoz hasonlították. Legnevezetesebb munkája *De imitatione Christi libri IV*, melly mindenféle nyelvre lefordított 's több mint 1000 különféle kiadásban van meg. Ennek becsét már Luther is magasztalta 's Leibnitz és Haller is megismerték. Ebben olly velősen hat az igazi kereszténység lényébe, hogy most is minden vallásbeli felekezetek egyenlő haszonnal olvashatják.

THOMAS (Antoine Léonard), elmés francia író, szül. Clermontban 1732, a' parisi Duplessis collegiumban már 1747 jutalmat nyert 's évenként mindig több több koszorut aratott. A' szép littratura különösen vonzá, 's a' Beauvais collegiumba professornak nevezeték. 1776 titoknok vala Praslin herczegnél mint kül ügyek ministerénél, utóbb pedig Orleans herczegnél 's Chateau d'Oulliushan 1785 holt meg.

Legismeretesebbek nagy embereket magasztaló iratai, mellyekért a parisi academiától több ízben jutalmat nyert. Ezek majd va amennyin hatalmas ékesszólással, tömörséggel, merész gondolatokkal, rény, tudomány és emberiség iránti magas buzgalommal diszelgenek, de nem mindenütt mentek püffeszkedéstől 's foganat után törekvéstől. *Essai sur les éloges* (2 köt. 1773) munkája a benne ragyogó képek, erős és helyes gondolatok, 's a régi és újabb szónokok lelett tartott nyamozatok miatt nagy tetszést nyert. Kevésbé fontos *Essai sur le caractère, les moeurs et l'esprit des femmes* (1773) értekezése. Versezeti közt *Épître au peuple*, *Ode sur le temps* és *Poème de Jumontville* legtaláltabbak.

THOMASIVS (Christian) érdemtelen philosoph 's a felvilágulás előmozdítója, szül. Lipcsében 1655, atyja az itteni Tamásiskola rectora volt, ennek felügyelése alatt tanulta a' gyakorló bölcselkedést, utóbb pedig Frankfurtban a' törvényeket 's 1679 e' tudományokból már nyilvános leczkéket tartta Lipcsében, de tanításbeli újítási annyi ellenséget lázítanak ellene, hogy hazáját elhagyva, 1690 Hallena menne; itt leczkél a' Lovagacademiában olly nagy tetszéssel folytatá, hogy az ottani egyetem felállítására alkalmat nyujtana. Ebben nőtőbb első törvénytantó, porosz titkos tanácsnok, 's egyetem igazgatója lett, tudományos fáradozásait holtáig, 1728, dicséretesen folytatva. Ő vala kora közöséges philosophiai felvilágulásának egyik legbuzgóbb 's legszerencsésebb előmozdítója, az elménczkedő szórszálhasogatás gyűlöelője, practicus gondolkodó 's első német tudós, ki anyanyelvét tudományos előadásra használta 's ki legtöbbet tón arra, hogy kortársai az aristotelesi scholastica jármából kiszabadultak. Mivel minden általmast 's haszontalant merészen eltörölni 's minden hasznost behozni igyekezett, a' természettörvénynek ítélőszékeknél bevitelét, boszorkányperek, kínzás és gondolkodás szabadsága megszorításának eltörlesztését hathatósan sürgeté. Iratai által, mellyek közt *Freimüthige Gedanken oder Monathsgespräche*, *Gesch. der Weisheit und Thorheit*, *Vernünftige und christliche, aber nicht scheinheilige Gedanken über allerhand vermischte philosophische und juristische Händel* legnevezetesebbek, híre mindenfelé elterjedt, de javítani törekvő szellemével sok ellenségre is talált. Azonban nagyon érthető akarván lenni, philosophiai munkái olly vizsgálódások körül, hol philosophiai mélység kívántatik, többnyire nagyon üresek. Elte vége természettudományba és mathematicába is vágott, de ezekben alapos ismeretekkel nem bírván, csak hírének ártott. Hibája volt, hogy mindig eredeti akart lenni, 's kortársaitól nem akart tanulni. Eletrajzát írta Luden.

THOMSON (James) egyik leghiresb angol költő, szül. 1700 Ednamban (Skocziában). Londonban 1726 csekély jutalomdíjért vevé át egy könyváros *Tél* című verszetét, 's ez eleinte nem is gerjeszte részvétét. Pope, Talbot 's más nevezetes férjfiakkal megismerkedvén, ezek pártját fogák 's buzdíták, hogy költőileg a' többi évszakokat is írná le. 1728 megjelent a' *Tavas*, 1730 pedig az *Ősz*; de ezek költői becsre nézve a' *Tél*nél gyérebbek valának. Miután Talbot legidősbik fiját utazásin kísérte, egy jövedelmes és munkátlan hivatalt nyert; patensek titoknöke lett, 's most kedvencz foglalatosságát gond nélkül üzheté. Talbot halála után elveszté ugyan e' tisztséget, de a' koronaherzeg, kivel személyesen megismerkedett, 100 f. st. nyugpénzzel látá el. 1740 Mallettel *Alfred úlarczát* adá ki. E' darabban van a' *Rule Britannia* dramai inepi játék is, de hogy kettőjük közül mellyik volt szerzője, nincs tudva. Dramai szüleményi közt legkitünőbb *Tancred and Sigismunda* (1745) szomorjáték. Általában öt szomorjátékiban nagyon sok az oktató és elbeszélő, mi ha magában jeles is, nagyon hátráltatja a' cselekvés haladását. *The castle of indolence* al-

legorjai költeménye (1746) inkább egyes szorencsés helyekkel dicseketik, mint az egésznek tökélyével. Ez évben az antilli szigetek felügyelője lön, melly hivatal, helyettese fizetésének levonásán kívül 300 f. st. jövedelemre segíté. De ezzel csak Aug. 27-ig 1748 élhete, midőn megholt. Th. az angol költők közt kitűnő polczon áll. Elénk és gazdág képzelő erővel bírt 's a' költészetet számtalan új képpel gazdagítá. Evszakai talán az Angolok minden leíró költeményi közt legtaláltabb mestermiv. Mint lantos költő is fő helyen áll az Angolok közt. Munkáinak legszebb 's legteljesb kiadása: *The works of J. Thomson with his last corrections* (2 köt. Lond. 1778. 4.)

THOR vagy TIR, a' Németek Jupitere, menydörgés istene. Nagy szakálu öregnek ábrázoltatott, feje sngáros koronával, hosszú köntösben, jobbában királypálczával 's liliummal, feje körül csillagkörrel. Tölgyfa alatt áldoztak neki. Bonitacius, a' Németek apostola, Thor Geismarnál lévő tölgyfáját körülvágta, hogy száradjon ki. Tőle kapta a' Németeknél Donnerstag nevét a' csőtörtök, melly most némelly éjszaki nyelveken Thorsdag (ángolul Thursday) nevet visel.

THORA, I. TORÁ.

THORILD (Tamás), szül. *** Svédországban, az upsalai egyetemen Magister legens lett, de 1792 political irományai miatt száműzetett; azután Kopenhagénben magányos életet élt 's végre Greifswaldban tanító 's könyvtárnok lett, hol 31 Oct. 1808 mh. T. nem csak munkáiért, hanem sorsáért is igen nevezetes férjäu. III Gusztáv király 1772, a' zendülés napján költ rendeleténél fogva, Svédországnak visszaadta régi sajtószabadságát. Hanem ezen rendelet már egy más 26 Apr. 1774, 's egy harmadik 1778 költ által, igen korlátoztatott, mivel Lund őrnagy, közönséges iratában, a' pálinkamonopoli-umért Gusztáv királyt a' világon legnagyobb pálinkafőzőnek nevezte. 11 év mulva (1789) *Az értelem közönséges szabadságáról* irt munkájában, Svédország reideinek benyujtandó tervet készített korlátlan sajtószabadságra nézve, 's a' királyt kérte annak kinyomtatathatására. De a' nyomtatás megtiltatása, 's a' sajtószabadság eltöröltetése volt a' király felelete. Midőn a' király 17 Mart. 1792 álarczos bál alkalmával meggyilkoltatott, IV Gusztáv még nem volt ért koru. A' südermannlandi herczeg vette tehát által az ország kormányzását 's 11 Jul. visszaállította a' sajtó szabadságát, de olly korlátozások mellett, mellyek minden balra-magyarazónak útát nyitottak az igazság ártatlan barátinak bevádolására 's büntetés alá vetésére. T. a' sajtószabadság ezen megújított parancsolatára támaszkodván, említett tervét kinyomatta. De ezen szabadság vitatása önnön szabadságába került. 22 Dec. elfogatott 's az ország ügyvédője parancsot kapott, hogy elléne pert indítson. Egy nappal előbb végzet jelent meg, melly az 1774-ki edictumot teljes erejébe helyezte. Az udvari törvényszéktől arra ítéltetett, hogy 14 napig vizen 's kenyeren üljön. A' megítéltetett az országóra úalt; ez a' büntetést 4 évi száműzetéssé változtatta 's a' száműzöttnek 400 tall. jutalmat adatott. T. először Kopenhagába ment. Itt adta ki *Az asszonyi nem természeti fennségéről* irt munkáját. A' nemzetnek nagy része hev és nyilvános részt vett T. elfogatásában 's a' svéd szabadság elvesztésében. Az ezen alkalommal kitört nyugtalanságok esmeretesek. Az upsalai tanuló ifjuság fényes nappal fáklýákat gyujtván, eltemette a' sajtószabadságot 's a' nyomtatási szabadság edictumát a' piac közepén nagy sirba eresztette alá bús énekszóval. Azonközben a' nyugodtabb rész másként ítélt, 's mind T. lépéseit, mind az upsalai tanulók tettét, mint political esztelenkedéseket kárhoztatta. Hasonló kifejezéssel élt D. Ordmann Upsalában T. száműzetésének okairól D. Gräterhez irt ezen esmeretes munkájában: *A' svéd literaturáról és nyelvről* (Bragur, 3 köt. 1794.)

1795 T. Kopenhágából Altonába ment; itt látta legelőször éppen ezen 3 kötetet 's felette nagy haragra lobbant az említett kifejezésen. Első felindulásában tehát név nélkül latin levelet irt illy czimmel: *Ad F. G. Graeterum, clarum editorem Braguris* (Sviogothus nevet irván alá), *Altonae, Calendis Maji CI)CCCXCV in peregrinatione*. Ezen literatúrai gunyírást minden svéd- és németországi tudományos hatóságnak megküldte, csak annak nem, kire mérgét kiöntötte. (L. erre nézve *Odina és Teutona*, I köt.) T. nem csak political, hanem költői 's philosophiai tekintetben is, Svédországnak erő- és szellemteljes férjfiái közé tartozik. Höst *A' szép literatura történeteinek rajzolatja Svédországban* czim. munkája szerint T. élénk képzelő erővel 's fenlengő, erős és merész képek gazdagságával birt. Ossian volt azon költő, mellyiknek nyomdokát követte. Thorildnak, mint philosophiai írónak, characterét leírta prof. Geijer Upsalában e' cz. a. *Thorild, Tillika en philosophisk eller ophilosophisk Bekänelse* (Upsala 1820.) (L. *Hermes*, XX szám.) *Maximam seu Archimetria* (1699) nevű philos. értekezése is tudóságnak és éles látásnak tanuja. Összesen kijöttek munkái Upsalában 1819.

THORKELIN (Grim Johnsen) Islandban szül. 8 Oct. 1752, éjszakon a' scandinaviai literatura veteránja, a' király titkos levéltárnoka, conferentialis tanácsnok 's Danebrog lovagja. A' régiségtudományban kívánván tökéletesedni, 1786 Angolországot, Irlandot és Scotországot beutazta, 's 1788 a' st. andrewsi egyetemen törvény doctora lett. Már *Jus ecclesiasticum novum et vetus-a, Kongaerfda ok Rikis Störn, Successio regia et regni administratio*-ja (mindenik islandi és német nyelvben, 1777), továbbá *Analecta*-ja és *Statuta provincialia*-ja (1778) alapos régiségnomozói hirt nevet szereztek neki; hanem *Vafthrudnis mal* a' legrégebb eddai énekek egyikének kidolgozásában (1779) ugy is mutatkozik, mint jó izlésű nyomozódó és magyarázó; mert e' nem csak alapos, hanem class. mustrakép is volt az eddai énekek későbbi magyarázói előtt az Arna-Magnäni kiadatban. Későbbi irományai közt említést érdemelnek: *Magnus Lagabaeters Gulathings Laug; Orkeeyinga-Saga*, vagy *Diplomatarium Arna Magnaeorum* (2 rész. 1786); *De Danorum rebus gestis sec. III et IV, ex bibliotheca Cottoniana* (1815.) Kopenhagenben hm. Mart. elején 1829.

THORLACIUS (Skule és Birger, atya és fiu). Skule Thorsen T. Islandban szül. 1741, 's mh. mint a' latin iskola rectora Kopenhagenben, igazságtanácsnok characterrel és ranggal 1815. A' *Heimskringla* kiadatásábani részvételén, az Edda első részéhez irt előbeszédén, Thorról irt aprólékos értekezésein 'st. kívül, halhatatlan nevet szerzett ő kiváltképpen jeles *Antiquitatum borealium observationes miscellaneae*, Spec. I—VII által (Kopenh. 1778—99), mellyből a' 4-dik, *Borealiun veterum matrimonia cum Romanorum institutis collata* cz. a. különösen is kijött (Kopenh. 1785). Főképpen *Hákonar-Quida, Grotta-Savngr, Havstlavng, Thórsdrapa* 'st. felett irt alapos magyarázatiért, a' hajdani költői és myth. emlékek mindenik nyomozója mindég háladatos lesz iránta. — Birger (dán nyelven Börge) T. szül. Coldingban, 1 Maj. 1775, theologia doctora 's tanítója Kopenhagenben, statustanácsnok és Danebrog lovagja. *Libri Sibyllistarum-a, Populaire Aufsätze, das griechische, römische und nordische Alterthum betreffend*-je, a' Thorgils Normannról szóló régi regének dán fordítása, Németországban is dicséretesen esmertettek. A' hajdani éjszaki literatúrára nézve kiváltképpen azzal szerzett érdemet, hogy az *Edda* és *Heimskringla* 4 és 5 köt. neki köszönhetik kiadatásokat. 1827 Német- 's Olaszországokban utazásokat tett. Mh. Kopenhagenben 8 Oct. 1829.

THORN, nyugoti Prussia marienwerderi kormánykerületének városa, a Weichsel jobb partján, mellyen 2500 láb. hosszú fa hid viszen keresztül, meg van erősítve, falak és sánczok által különválasztott Ó- és Újvárosból áll, 5 templom, 3 klastroma, luth. gymnasium, kath. iskolája, 1070 háza 's katonasággal 10,500 lak. van. A Jánostemplomban láthatni KOPERNICUS (I. e.) csillagász, ki itt szül. képét. A város nagy gabona-és fakereskedést üz. Esmeretesek borsos lepényei, timárai, szappanosai 's karórépái is. Nevezetes az 1724-ki szomorú eset. A prolékos kötődések t. i. bizonyos proecessio alkalmával, a Jesuiták tanítványi 's a luth. gymnasiumbeli tanulók közt a lakosokat fellázították 's a luth. pórnép kicsapongásokra vették, mellyek, Wolanski Jesuita rendje nevében panaszt tevén, a lengyel országlástól rendin tuli keménységgel büntették meg. A város előlülője, Joh. Gottfr. Rösner, 11 polgárral 7 Dec. 1724 lefejeztetett 's jószágai elfoglaltattak. J. D. Henke *Kirchensgeschichte des 18. Jahrh.* (1 rész. 1802) 's *Das betrübte Thorn*, elbeszélet Ewaldtól (Leipz. 1826, 2 rész.).

THORWALDSEN (Albert), lovag, 1826 fogva a római szép művészségek academiájának elnöke, korunk egyik leghíreseb szobrásza; szül. 1772 Kopenhágában; atya szegény kőfaragó volt. Ez észrevevé fia tehetségét 's a kopenhagai művészacademia rajziskolájába küldé, hol a fiatal mintázó csak hamar néhány jutalmat nyert, de majd elnyerte a képző művészetek academiájának jutalomdíját is, mellyel Romában tanulhatásra négy esztendei szűk fizetés van össze kötve. Mivel minden költség nélkül szükkölködék, kénytelen vala ez utat egy dániai fregátán tenni, 's Gibraltáron, Algiron, Máltán és Nápollyon keresztül ment Romába. Itt szorgalmasan tanult 's nagyon haladt; de mivel a szobrászság Romában sok pénzzel jár, eleinte nagy mivekben nem fejtheté ki tehetségét. Eltelvén a fizetéses évek, nyomorú állapotra jutott. Zoéga lón tanácslója és barátja; majd elkészíté most Jason mintáját, midőn ez a kivított arany gyapjút diadalmasan feltartja. E' minta köz tetszést nyert, minden idegen bámulta 's egy sem hagyta el Romát a nélkül, hogy a művészt meg ne látogatná. Hope gazdag hollandi fi, oriai nagyságban rendelé meg Jason márvány szobrát. Most újra neki bátródék Th., 's hírtés nevet szerzett. Ez után készített félmagaslatu mive: Achilles, ki elfordultan ülve, fojtott haraggal kénytelen tűrni, hogy Agamemnon heroldjai a Patroklos által kiadott vonakodó Briseist elviszik, a legszebb illy nemű mivek mellé állitható. Óriási Márssa, ki állva, fordított lándzsájára támaszkodik 's jobbában olajágot tart, még Jason is fölül mulja. Ezt 's a Canova által mestermívnek dicsért Adonist 1808 végzé el. Előbb készített 's természeti nagyságnál valamivel kisebb szobrai: Venus, Apollo, Bacchus, Amor, Psyche, Hebe, Ganymed, Mercurius 'st. ismeretesek, mert ezeket márványban többször ismételnie kelle, de mint más mivei, ezek is metszésben kijöttek. 4 félmagaslatu mive a koczka alakú keresztelő köhez, u. m. Krisztus kereszteltetése, egy madonna a gyermek Jezussal és a kis Jánossal, továbbá a gyermekeket megáldó Krisztus 's egy angyalcsoportozat, mind találmányra mind elrendezésre nézve igen kitünő, 's a kopenhagai nyilvános teremhez készített 4 medaillonnal együtt egy bevégzett cyclus mustrájának tekinthető. A kopenhagai új székes egyház számára készíté a pusztaban predikáló Jánost, a nagy profétákat, a keresztvivő Krisztust, a 12 apostolt 's az idevezítőt. Legszebb mivei közé tartoznak még a 3 Gratia, a nap és éj allegoriája 's a pápa monte-cavallo palotájában a remény, egy igazán költői alak. Faragott tovább két szinte illy szép Karyatidát életnagyságban, 's számtalan fél magaslatu mivet, mellyek közt Bacchus, ki Amort csészéjéből szárcsölteti, Minerva, ki a Prometheus alak-

totta emberképre pillangót tesz; Amor, ki méhcsipte kezecskéjét Vennsnek sirva mutatja; Higyea, ki Aesculap kigyóját cészejéből itatja; Amor, ki az elájult Psychet nyilával felébreszteni iparkodik; a' Muzsák, kik Apolló lantolásán tánczolnak st. legnevezetesebbek. A' dán király nemessé tevő 's Danebrog rendének második osztályu keresztjével, az akkori nápolyi király pedig mind két Sicilia rendczimerével ajándékozá meg. A' művészacademiában is professornak nevezteték 300 t. fizetéssel. Ujabb mivei közé tartozik Nagy Sándornak diadalmi menetele Babylonba, melyet Napoleon rendelt vala meg: ezt a' christianburgi kastély számára vették meg, más 4 gyönyörű fél magaslatu faragványival együtt; és egy Mercur, ki az elszunnyadt Argust agyon akarja ütni. Rá bízott az Aegina szigetén 1811 kiásott szobrok kiigazítása is, melyeket a' bajor király vásárolt meg. Most már mejjképet többé nem farag, noha darabját több száz tallérral fizetnék. Romában arczképét viselő emlékpénzt vertek tiszteletére. Sándor és I Ferencz császárok, Lengyelek és Schweizerek rá bízták nyilvános emlékek meghatározását 's részben kivitelét is. VII Pius sírköve és Consalvi büsztje is az ő munkája. Th. teremő művész. Jelenleg már többnyire csak agyagban mintáz, találmányit mások által dolgoztatja ki.

THOT, THOUTH, TAOUT vagy THEUTH, az Egyiptomiaknak hajdani, mesés istensége; egyszersmind hieroglyphé, mellyel az astronomiai esztendő kezdetét jelelték. Szerintek Th. volt az astronomiai esztendőnek szerzője 's a' csillagok és futások elrendelője. Neki tulajdonított az irás és egyiptomi tudományok feltalálása is; innen jó a' Görögök Hermesével 's Romaiak Mercuriusával való hasonlósága (I. Cicero *De natura deorum*, III, 22). Öregnek képezetett, köpenyeggel 's heroldpálczával, mellette Isis, kezén Kneph képe; de ugy is láthatni, mint virágokkal és koronával ékesített fejű öreget.

THOU (Jacques Auguste de), latin. Thuanus, híres francia történetíró és statusférjűn, szül. 1553 Parisban, hol atyja parlamenti előlülő vala, 10 éves korában a' de Bourgogne collegiumba 's későbbben Orleansba jöve, hogy törvénytudományt tanuljon. Ezt Valenceben is folytatá híres Cujacius alatt, 's itt Scaliger Józseffel is megismerkedék, kivel barátságát holtáig fentartá. 1572 visszatére Parisba, tanuja vala a' borzasztó Bertalanéjnek 's az ugy nevezett parisi véres lakodalomnak, mi eltölté őtet vakbuzgótság 's türelmetlenség elleni utálattal. Eleinte papi életre szándékozá, 's nagybátyja, a' chartresi püspök, több egyházi jövedelmeiről lemondá részére; hanem T. felhagya a' papsággal 's de Foix Pállal, ki a' pápához 's olasz fejedelmekhez követnek küldeté, Olaszországba mene 1573. Esmertesz levén belátása, 1576 az udvartól Montmorency tábornokkal alkudozásra használtaték, a' Franciaországot fenyegető polgári had elátvoztatására. Ugyanezen évben meglátogató Németalföldet 's 1579 bátyjával Németországba utazék, kinek holta után törvényes pályára rendelteté. Ekkor egyházi tanácsnok leve a' parisi parlamentnél 's kevéssel ezután parancsokkal Guiennebe küldeté, hol híres Montaigne-al megismerkedék. 1584 requetek mestere leve 's 1587 nőül vevé Barbanson Mariát, nemes nemzetségből, melly a' reformatiohoz ragaszkodásáért gyanuban vala, miért a' menyasszony két pap által ismét visszatérítették a' kath. egyházba. Midőn a' liga erőszakoskodásai 1586 Parisban lázadást okozának, de Thou a' király pártjához ragaszkodásából, Chartresbe mene III Henrikhez, ki őtet Normandiába küldé, hogy e' tartományt a' hűségben megerősitse. Guise herczeg megöletése 1589, mellyben de T. legkisebb rézst se veve, Parisban sok kellemetlenséget vona ártatlan háznépére, mellyeket nője csak ál öltözetben tudá kikerülni. De T. vala az kiváltképpen, ki

III Henriket a' navarrai királlyal kötött szövetségre rábeszélé. Midőn az elsőbbnek meggyilkoltatását Velenczében meghallá, tüstént Chateau-Dunba mené a' navarrai királyhoz, mint törrényes koronaörököshez. Nyíltsága, szép esmeretei 's egyenessége nagy részben megnyerék ezen király bizodalmat, ki statusdolgokban tanácsot kére tőle 's ötet néhány fontos alkudozásokra használá. Amyot holta után, ki első könyvtárnok vala, ő emelteték ezen hivatalra. 1594 nagybátyja után parlament előlülő leve, 1598 részt veve a' nantesi edictum kiadatásában 's 1600 kath. biztossá nevezteték du Perron és du Plessis Mornay fontainebleau-i híres beszélgetések alkalmával. Medici Mária országlása alatt a' finanszok főkormányozóinak egyike, 1616 a' leu-duni értekezéseknél követ vala 's több fontos alkalommal használta-ték, midőn ugy kitünteté magát egyenességével, mint ügyességével. Ezen sok 's nagy foglalatosságai mellett is nagy kedvelőjök volt a' tudományoknak; legnagyobb örömet találá a' latin költészetben 's több bibliai tárgyakról irt verseken kívül ezeu oktató-leíró költeményes munkája is van: *De re accipitraria* (solyomvadászatról); melly az akkori tudósoktól nagy tetszéssel fogadtaték. Legnagyobb írói dicsőséget szerze *Historia sui temporis*-ával (legjobb kiad. London 1733, 7 köt. az 1545-től 1607-ig lefolyt időt foglalja magában). Ezen derék munka már 1-kötetének megjelentekor nagy kellemetlenségeket húzott az érdemes szerzőre. A' könyv, mint erekneki, a' romai udvartól megtiltatott 's IV Henrik elég gyenge volt a' de T. elleni párttal tartani. Ritka szabadelműséggel 's részre-hajlatlansággal bírálja meg ugyanis de T. a' papákat, papságot 's Guise házat, 's bár maga is Katholikus volt, igyekszik a' Protestansok ellen tett vádakát megczáfolni 's erényeiket világosságba helyezni. Ezenkívül de T. életét is leírta (*T. A. Thuanus in Senat. Paris. Praes. de vita sua commentariorum libr. VI*, Orleans 1620; németül Seybold *Selbstbiographien berühmter Männer*-ében, 1 köt. Winterthur 1796). Ugyanazon férfias és erőteljes szellemben van írva, mint az előbbi munka. Első nőjének holta után (1601), kitől gyermeke nem volt, másodsor is házasságra lépe, mellynek gyümölcsei 3 fiu 's 3 leány valának. Második nőjének halála, mint előbb IV Henriknek meggyilkoltatása, mi Franciaországra nagy szerencsétlenséget huza, annyira érdekelték ötet, hogy 1617 mh. Vö. a' francia academiától megjutalmazott *Discours sur la vie et les oeuvres de Jacq. Aug. de Thou-t*, Ph. Chaslestól (Paris 1824). — Szerencsétlen legidősb fija, François Auguste de T., szül. 1607, öröklé atyjának észtehetségeit 's erényeit. Requetek mestere 's később a' királyi könyvtárnak nagymestere vagy első könyvtárnoka leve, 's nagy esmereteiért és nemes characteréért minden nemes lelkűek szeretetét 's becsülését teljes mértékben bír. Megtudván Richelieu cardinalis, hogy Chevreuse herczegnével titkos levelezésben van, minden fontos foglalatosságtól eltavoztatá ötet 's ezáltal de T. eltántorittá magát, hogy Cinqmars partjára menjen által. Ezen gondatlan ifju ember titkos alkudozásokat kezdé Spanyolországgal, mellyek felfedeztetének 's de T. részvéttel vádoltaték. Erőteljes védelme sikeretlen vala, mivel a' kegyetlen minister eltökélé végveszedelmét. Az is nevelte Richelieu boszúkiánását de T. ellen, mivel ennek atyja történetírataiban a' du Plessis Richelieu népszerűség egy tagjáról nem legjobban emlékezék. A' bevádoltnak e' szerint bűnösnek kelle találatnia 's halálra ítélteték. Cinqmars, ki volt de T. szerencsétlenségének oka, térdre esék előtte 's keservesen síra. De T. felemelé 's megölelé ötet. Most nem kell másról gondolkoznunk, monda, mint jól meghalni. 1642, 35 éves korában, vétetek feje Lyonban. Nagy elszántsággal mené halálra. L. *Cinq-Mars, oder eine Verschwörung unter Ludwig XIII*, graf Vigay Alfredtől (franciából ford. báró Gerolf, Leipz. 1829, 3 rész.)

THOUIN (André) szül. 1747 Parisban a 'Jardin plantes nevű kertben, hol atyja a' nemzetségben megörökölt fő kertészi hivatalt vitte. Buffon és Jussieu jókor észrevették nagy észtehetségét 's kimivelésére közösen iparkodtak. Ezek ajánlatára nyere el atyja hivatalát, kinek halálakor még csak 17 esztendő volt. Több rendű tetemes javításokkal miúgyart is igazlá a' benne helyezett bízodalmat. Lamoignon de Malesherbes majd barátja lett; a' földmivelő társaság tagjának nevezé, utóbb a' tudományok academiája szőlité körébe. A' növények különféle szélességek alatti meghonosításáról szóló jeles utasítás, mellyet La Peyrouse vitt magával, Th. munkája volt. Számítalan hasznos növényekkel gazdagítá ő egész Európát; évenként 80,000 zacskó magot osztottak ki tőle a' francia kertészek és mezői gazdák közt, 20,000 különféle európai uralkodókhoz 12,000 pedig a' gyarmatokba küldének. Számítalan oltó ágat is küldözött el, 's így Franciaország erdeiben a' külön világfeszékek fáit meghonosítá. Lehet most ott találni sophorát Japanból, fekete diófát, amerikai Robiniát, Daturát, papirosfát 'sat. Ő vitette a' kenyérfát Guyanába. 1793 a' természet historia muzeumában növény mivélés professorának tétetek, 1795 pedig Hollandba, Flandriába 's Olaszországba küldeték, hogy az emlékek közül azokat, mellyek diadalmi jelek gyanánt Franciaországba viendők valának, válogassa ki; de e' hivatalába nem vágó megbízás kevésse foglalatoskodtárá. Ellenben megismerkedék ezen tartományok földmivélésevel, számos növény-gyűjteményt hozott vissza 's utazásában szerzett tapasztalásit haszonra fordítá. Sok oldalu munkássága 's kiterjesztett levelezése minden pillanatát elfoglalá. Az Encyclopédie méthodique-ban minden kertészeti czikkely tőle van. Sokat irt ezen kívül a' földmivélésről és kertészség külön ágairól is. Becsületrend-keresztet nyert 's végre majd valamennyi európai tudós társaság tagja lett; de ő nem viselte ama rendczimert, 's minden csilámlást félre téve, munkái czimlapján magát csak Professeur de culture nevezte. — Holtáig (Oct. 27, 1824) megtartá azon egyszerű és ártatlan erkölcsöket, mellyeket benne barátja Rousseau is csodált; futva a' parisi társaságokat, csupán fái közt élt. A' nemes öreg sirja felett Cuvier fejezé ki a' közös gyászt.

THRASYBULUS, nemes Athenéi, ki nem csak azzal szerze érdemet hazájára nézve, hogy, mint vezér, a' peloponnesusi hadban többször győzedelmeskedék a' Spartaiakon, hanem kiváltképpen azzal, hogy honát az úgy nevezett 30 zsarjok uralkodásától, k k a' peloponnesusi had végével, spartai felsőség alatt, Athene nyakára téteték (K. e. 404), megszabadítá. T. 30 polgártársával, kik mint ő, a' szabadságot szerették, elhagyá a' szerencsétlen várost, de nem marada hona nyomói kegyetlenségének munkátlan tanúja, hanem eltökélvén, hogy Athenét, bármibe kerüljön is, megmentendi, elfoglala egy erős helyet Attica határan, kicsiny sereget gyűjte, mellyel a' zsarnokok támadásainak ellenállott, sőt a' Piraeus fontos kikötőt is megvére. Ezáltal neki bátorítatva, végre 8 hónapnyi rabszolgáság után az Atheneiek felkelték, kiűzték éln; omóikat 's T. az előbbi demokratiai alkotmányt visszahelyezte 's ezzel együtt a' csendet is. Rhodos ellen táboroztában, miután Lesbost hatalma alá hajtotta 's Byzantiumot és Chalcist visszafoglalta volna, Apendus fellázadt lakói által megületett. Szabadság leghéőbb szeretete, nagy és haszonkeresetlen érzete 's legnemesb öntagadás fő charactervonatai.

THRACIA (Thráke). Ez a' név legrégibb időkben az egész éjszaki Macedonián tul eső földet, mellynek határai nem voltak meghatározva, 's melly közönségesen durva hegvi tájéknak tartatott, későbbben pedig, szorosabb értelemben, a' Macedonián felyül fekvő tartományt jelette, mellynek határai kel. a' fekete, délre az aegaeum tenger 's a' Propontis voltak, 's éjszakon Moesiáig és a' Haemus he-

gyéig nyult. A' tartomány eredetileg, mielőtt megmiveltetett volna, részint igen durva 's kietlen, és legrégebb lakói, a' Thraciaiak vagy Thrákok (ezek közt a' Geták) vad és hadkedvelő nép voltak; ezért helyezte ide a' régi mythus Boreast 's tartotta Marsnak, vagy Aresnek szentelt tartományának. Azonközben már régi időben megtelepedtek ott Görögök 's a' tartomány nem szűkölködött termékeny gabonamezők és kővér legelők nélkül; gazdag bányákkal, arannyal 's ezüsttel is birt és a' thraciai lovak 's lovasok vetélkedtek hírekre nézve a' thessaliakkal. Thracia hegyei közt kitetszőbbek: Haemus a' határon, Rhodope és Pangaeum. Folyói közt legnagyobb 's legnevezetesebb: a' Hebrus, most Maricza. Jelesebb helyei: Abdera, Democritus és Protagoras születéshelyek; Sestos, a' Hellespontusnál, híres Hero és Leander szerelmekről; 's kiváltképen Byzantium, félszigeten a' tengernél, most Konstantinápoly. Az egész tartomány, mint a' török birodalom része, most Ruméli vagy Romania nevet visel; régibb időkben részint több uralkodók alatt állott, részint Macedoniaiával volt öszveköve, azután romai tartomány lett. Hogy Thraciában már korán gyakoroltatott a' muzsika és éneklés mestersége, bizonyítja a' Thracia bárdjáról ORPHEUS-ról (l. e.) ránk maradt rege; 's ha igaz az, hogy a' Görögök némely vallási előterjesztményeiket és szertartásaikat a' Thraciaiaktól kapták, ebből azt kell kihozniunk, hogy Thracia régi lakói általában nem voltak olly palléroztatlanok, mint itt 's ott előjönnek a' régi írónál.

THRENODIA gyász- és panaszének; tehát nem kell összehavarni az elegiával, melly természetből szelid és mérséklett vegyes érzelmeknek költői, többnyire leíró ábrázolása. A' threnodia lehet lantos kifejezése a' leghevesebb fájdalomnak, kinnak és kétségbeesésnek, minden jótékony érzet közbetegyítése nélkül.

THUCYDIDES, minden görög történetírók közt legnagyobb, K. e. 470 körül szül. Atheneben. Atyja neve Olorus és anyjéé Hegesipyle. Atyjáról Miltiadesdel rokon vala 's anyjáról thraciai királyok véreéből származa. Ifjúsága ama szép időbe esék, mellyben Athene azon öröm mellett, hogy ellenségeit halhatlan hőstettek által meggyőzé, egyszersmind kitetsző hatalommal is bíra 's éppen annyi tüzzel, mint szerencsével foglalatoskodék emberi törekvések legfontosabb tárgyaival. Anaxagoras philosophus és Antiphon szónok már korán kiképzék lelkét ama férjfiúi érettségre, melly annak sajtósága jelessége 's történetirományának olly fenlegő becset ad. A' történettudományra azon tetszés által lelkesítették, mellyet Herodotus az olympiai játékokon a' Görögöktől nyert, midőn históriáját felolvasta. A' köz tetszés annyira megindítá az ifju Thucydidest, hogy sirásra fakadna. A' peloponnesusi had kitörvén, strategói hatalmat kapá, mellynél fogva honának szolgálatára katonákat szerze. Ekkor jószágán lakék Thracia határán 's egyszersmind felügyele Thasos sziget aranybányáira. A' had tüze ama tájékokra is elhata 's Brasidas spartai vezér Amphipolist vivá, melly város az Atheneiek védrészsége alatt állott. Mivel az athenei vezér álltatta, hogy csekély véd-
eszközökkel bírván, a' várost segítség nélkül nem sokáig tarthatja kezei közt, T. strategost felszólítá a' város felmentésére. T. egy éjel későbbén érkezék meg, midőn a' város már ált volt adva. Az Atheneiek ötöt ezen szerencsétlen történetért szünettel büntetének 's ezen méltatlan keménységért nagy köszönettel tartozunk nekik; mert most időt nyere T. munkás lelke historiai remekmunkájának kidolgozására, mellyet Szaptesulában (Thraciában), nőjének születéshelyén, írt. Mint számüzttnék szabad volt neki a' Spartaiakkal öszveköttetésbe lépni, de ezt nem használta ő igazságtalan honának kárára, hanem csak historiai munkájának tökéletesítésére, mivel azokkal tartott a' spartai seregben, kik neki a' peloponnesusi had minden történetéről

kimerítő 's hiteles tudósítást adhattak. Az athenei vezérekkel is levelezésben állott, 's mind a' spartaiaknak, mind ezeknek sokat fizetett, honnan e' munkája neki temérdek költségébe került. Így helyezé magát azon állapotba, hogy tudósításokat 's ellentudósításokat összehasonlíthatott 's saját érett ítélő tehetségével 's vizsgálódó lelkével a' legjobbat 's leghihetőbbet kikeresse. Visszahivaték ugyan Athenebe, de ismét Thraciába mene 's itt is halt meg 70 vagy 80 éves korában. Pausanias szerint Atheneben alattomosan gyilkoltattat meg. Atheneben emlék állíttaték neki. Jeles munkája, melly őt halhatlanítja, e' czímet viseli: *A' Peloponnesusiak és Atheneiek közt folyt hadnak élbeszélése.* E' 8 könyvből áll, mellyek közt mindazáltal csak 7 van elvégezve. A' 8-diknál meglepé a' halál a' nagy férjfit, honnan ezt nem is lehet hasonlítani a' 7 elsőhez. Azonban a' nyolcz könyv is csak 21 évet foglalja magában ama nevezetes hadnak, 's a' 6-utolsó hibázik. A' mi ezen történetiratnak különös characterét illeti, kétség kívül mélyen ható, világosan látó, 's a' történettudomány lényébe beható lélek szüleménye az. Mint észmű jóval felülhaladja az Herodotus kellemes élbeszéleteit. Mig Herodotus inkább maglattató, de egyszersmind igen tanúságos tudósításokat ad, de se a' cselekvő személyek characterébe nem hat, 's még kevésbé keresi fel a' különböző statusok adott viszonyaiból kelekedő indító okokat és rugókat; — T. a' történettudományt sokkal magasb szempontból fogja fel, az egyes történeteket a' szükségesség és szabadság szüleményeinek tekinti, 's ezáltal a' historiát nem csak annak tanítójává teszi, a' mi történt, hanem annak is, a' minnek történni kellett. Mivel őtet főleg politica vonzá, innen történetirata egy oldalú 's inkább statushistoria, de ezen pontból tekintetve követésre méltó mustrakép 's mint maga nevezi, kincs a' késő maradéokra nézve. Ő volt első, ki beszédekett szótt 's font az elbeszélések közé 's ezáltal igen ható eszközökre tett szert, a' cselekvő személyek elveinek 's indító okainak helyes előadására, a' nélkül, hogy azért a' történetíró korlátai közül kilépett volna. Továbbá a' történetírást mesterséges alakba öntötte, mert nem csak a' különbözőféle fontakat egyesítette egyetlen középpontba, hanem a' historiatlag igaznak nyomozására is leggondosabb vizsgálódást és megítélést fordított 's éppen ezáltal a' pragmatica, azaz, igazi historia szerzője, atyja, lett. Az önszeretet 's nemzeti előítélet apolokos tekintetein felülemelkedve, részre-hajlatlan a' dicsérésben és gyalázásban, bünteti a' vétket 's magasztalja az erényt. 'S mivel munkája vagyonának nagy részébe került, innen adatai a' hitelesség tekintetéből is nagy becsűek. Mi az előadást illeti, méltó azon dicséretre, mellyre annyi század belátó bírái 's műesmerői oly nagy mértékben méltatták. Kifejezésének legnagyobb méltósága van, erős, annyira, hogy egy szó se áll hijában 's mind azon sajátságokkal bír, mellyeken az írói előadás tökéletessége alapul. Szépen 's tömören, nemesen és kellemesen fejezi ki magát. Néhol mindazáltal homályos azon hibák miatt, mellyeket tudatlan leírók csuszattak bele. Kiadatai közt legbővebb tartalmu Dukeré (Amsterd. 1731.) A' zweibrückeni (1788, 1789, 6 köt.) igen használható latin fordítatáért. Ajánlható még Bredekamp lenyomata (Bremen 1791, 1792) 2 részben 's Becké (Leipz. 1804, 2 köt.) Németre fordították: Heilmann (Lemgo és Leipz. 1760, 3 kiad. 1823, 2 köt.), Max. Jacobi (Hamb. 1804 és 1808 3 köt.) Osiander (Stuttg. 1827.) Jacobi forditata ugyan jobb 's olvashatóbb az elsőbnél; de T. nagy nemű sajátságát nem lehet benne esmerni. Mielőtt jó fordítat jelenne meg, T. textusát figyelemmel ált kellene nézni 's a' hibáktól megtisztogatni. Ezt tette Poppo (2 köt. Leipz. 1823, magyarázatokkal.)

THUGUT (Franz Maria, báró), Austria kül ügyei ministere, szül. Linzben 1734, szegény hajómester fja. 1752 Jenisch Bernát-

tal azon keleti academiába lépett, melyet a' híres Jesuita Pater Franz ujon alapított. 1757 már mint tolmács Konstantinápolyba küldték 's ott a' 7 éves háboru alatt igen fiatal kora mellett is fontos dolgokat bizának rá. 1769 a' portánál ügyvivő, 1770 residens, 1771 valóságos internuncius, meghatalmazott minister és udvari tanácsos lett. 1774-ben Maria - Terézia báróságra emelé; 1775 Austria részére megnyerte Bukovinát, miért Sz. István rende közép keresztével jutalmaztatott. 1777 diplomaticai utazást tett Olasz- és Franciaországban, midőn Antoinette és Caroline királynékhoz Parisba és Nápolyba fontos megbizással mene. 1778 a' bajor öröklési háboru kiütésekor, a' császárné eleinte Josef tudta nélkül küldé II. Friderikhez, hogy ennek békes szándékát kijelentené; 1780 ausztriai követ volt Varsóban, 1787 Nápolyban, 1788 a' török háboru kiütésekor Moldva és Oláhország kormányozására meghatalmazott udvari biztos, 1790 szinte meghatalmazott minister a' sístovi békealkudezésra. 1790 és 1791 a' francia zendiülés közepette utazott Parisba 's a' királyné alkudozásit vezette különféle pártokkal, nevezetesen Mirabeauval. 1792 Sz. István nagy keresztét kapta 's armada - ministernek tétették Koburg herczeg seregéhez, mellynek az elvesztett Németalföldet vissza kell vala foglalni; azonban az eddigi status - alcancellar Cobenzl Filep gróf és status referendarus Spielmann baro 1793 kiléptek a' ministeriumból, 's most Th. Kaunitz herczeg alatt a' statuscancellaria fődirectorává, 1794 pedig Kaunitz meghalván, kül ügyek valóságos ministerévé neveztetett. A' campo-formioi béke után, kilépe Th. a' ministeriumból 's az ujon szerzett olasz és tenger vidéki tartományok meghatalmazott ministere lón, de majd ismét vissza kelle állania előbbi helyére. 1798 fellázadtak a' Bécsiek Bernadotte francia követ ellen a' háromszinü zászló miatt; Nelson Aug. I. Abukirnál győzelmeskedett. Oroszországot, Ausztriát, Angliát, a' Portát, a' német birodalmat, az olasz fejedelmeket felfegyverkezteté most Th. a' Franciaák ellen. A' táborozás 1799 dicsőségesen folyt. De Schweizban megfordult a' szerencse; az Oroszok elhagyák a' csatapiacot, Károly herczeg eltávoztával a' szerencse is elhagyá az ausztriai fegyvereket. Bonaparte Egyiptomból visszajötte, az Alpeseken átmenetele 's a' marengoi ütközet, Olaszországban is megváltoztaták a' dolgot. A' hohenlindeni ütközet (Dec. 3 1800) kényszerítő oka lón a' lunevillei békekötésnek (Feb. 9 1801). Th. már Dec. 1800 végkép kilépett a' ministeriumból, 's a' császár által hazánkban jószágokkal megajándékozotva, részint Posenban, részint Bécsben tölté el öreg napjait, 's a' multak nagy emlékezete mellett, tudományoknak, kivált keleti literaturának szentelé philosophi pihenését. Mh. Bécsben Maj. 29 1818, 84 éves korában. Erdemeit, kivált hogy a' statust a' francia lázadás befolyásától megóvta, közönségesen megesmerték.

THUISKON. Tacitus szerint a' Germanok így nevezék énekeikben a' nép törzsökatyjait, s'ját pedig Mann-ak. Thuisco hihetőleg a' Theut vagy Teut mellékneve, innen theutisch, deutsch. Theut valami eredetit, önállót jelent, p. o. föld, nép, apa, ur. Így e' szóban Teutonok, Theut népe; innen lingua theutisca, theodisca, teutonica. Ebből Tacitus Thuiscoja kilátható. A' deutsch név legelőször 813 fordul elő egy oklevelben. — Az éjszaki mythologia szerint Thuiscon, Tuiskon (Taut, Tot, Theot 'st.) olly isten, kinek a' Gallusok és Deutschok eredetüket tulajdoníták. A' régi Németek ugy tisztelék Tuiscont, mint egy ősz szakálu embert, ki vadállatok bórébe öltözve jobbájában királyi pálczát tartott, balját pedig kimeresztett ujjakkal előre nyujtá. Julius Caesar szerint embereket is áldozának neki. Némellyek a' Dienstag (Thüstag) nevezetet is tőle akarák származtatni.

THULE. E' nevezet alatt egy tartomány jó elő a' régiéknél, mellyet ők a' föld legszélsőbb pontjának tartottak éjszakon. Hihetőleg nem mindég ugyanazon tartományt vagy szigetet vették ők annak, sőt sokan határozatlan tartományt értettek alatta. Innen a' nagy bizonytalanság és a' tudósok különböző véleményei. Pytheas szerint egy Britanniától 6 napi távolságra éjszakon eső sziget volt az. Némelyek egy scotiai szigetet, mások 's legtöbben a' norvégiai partokat, mások ismét Islandot értették alatta 's ezekkel tart Mannert is.

THÜMMER (Moritz August v.), híres német író, szül. 1738 Schönefeld nemesi jószágán Lipcse mellett. A' lipcsei egyetemben Gellert, Weisze, Rabener és Kleist baráti valának. 1761 az akkori korona örökös Ernst Fridrik szolgálatjába lépett, mint kamara apród, 's utóbb midőn a' herczeg országlásra lépett, alatta val. titkos tanácsnok és minister lett. E' hivatalát az országra nézve jótékony munkássággal vitte; többek közt egy gyárt állított, mellyben apró márványgolyókat készítettek, mi által ezen különben szántóföldeket rongáló kő, hasznos műszorgalom ágává tétették. 1783 vissza vonult a' nyilvános pályáról 's részint neje jószágán, részint Gothában élt. Mh. 1817 Koburgban. Mint költő és író hosszú és szerencsés pályát futott meg. Első mive egy prosában írt tréfás hős költemény *Wilhelmine oder der vermählte Pedant* (1764.) Ezt követé 1771 *Inoculation der Liebe*. Ez szinte elmés, mint az első, 's mellette még verselése is szerencsés. Fő mive *Reise in die mittägigen Provinzen von Frankreich* (1791—1805, 10 köt.) Német jószivűség és franczia könnyűség talán egy német munkában sincs jobban párosítva, mint ebben. Vannak ezenkívül számos apró lantos költeményei. Munkáinak összes gyűjteménye kijött Lipcsében 1821. Életét leírta Gruner 1819.

THÜMMER (Hans Wilh. baro), sachsen-gothai val. titk. tanácsnok; kamara-elnök 'st. az előbbinek bátyja; szül. szinte Schönefelden Febr. 17. 1744. Atyja, szász kamarai tanácsnok, a' 7 esztendő háboru által minden jószágát elvesztvén, nem sokáig taníttathatót étet Lipcsében 's a' gothai udvarhoz 1760 apródnak adá. Itt saját szorgalma által sok hasznos ismeretet gyűjtött. 1768 megismerkedett Villiers lordal utóbbi Grandison herczeggel, 's vele Német és Olaszországba 's Schweizba utazott. 1772 kamara-tanácsnok lett. Majd August herczeg vívé magával olaszországi utjára, mellyen leginkább az építés mestersége foglalatostokdatá. Visszatértekkor már II Erneszt trónon találák. Ó ujra kam. tanácsnoki hivatalába lépett 's fejedelmé kegyével tetézten, hasznos munkásság mellett boldog napokat élt. Midőn utóbb Altenburgba kam. al előlölőjévé nevezteték, szerencsés újításokat tón, eligazítá a' kamara pereit, könnyített a' jobbágyok állapotján, derék utakat építtetett, kölcsönző bankot; dolgozó és kórházakat állított. Erdemeket szerzett továbbá az ország felmérésénél 's Altenburg szépítése körül. II Erneszt halála után titk. tanácsnok és minister lett. Fontosak voltak a' viharos években diplomatai szolgálatai. 1807 Napoleon fő hadiszállására, az után a' császári udvarhoz Parisha küldeték, hol Talleyrand, Clarke, Berthier, 's több nevezetes férfiak ismeretségébe jutott. Talleyrand barátságát különösen ennek nemzetsége leírásával (melly *Lettres à Clío* czim alatt jött ki) nyerte meg. Csak 73 esztendő korában tette le hivatalát. Vég nyugóráinak szüleménye *Statist. geogr. und topogr. Beiträge zur Kenntniss des Herzogthums Altenburg* (1818) *Aphorismen eines 77 Jährigen* (1821); mindkettőt saját költségén 's baráti számára adá ki. Mh. Mar. 1, 1824. Végakarátja szerint Nüddenitz jószágán kedves cserfája alá, koporsó nélkül, ülő helyzetben temettetett el.

THUN (Franz. Jos. gróf), újabb időkbeli ismeretes rajoskodó, szül. Bécsben; darab ideig olly csudatevő orvos szerepét játszá, ki a' köszvényes fájdalmakat csupa kézilletéssel akará gyógyítani. Azál-

tal, hogy 1781 fogva néhány esztendeig Lavaterrel titkos összeköttetésben állott, már gyanus lett, mint ábrándozó, de még gyanusabb lett, midőn 1793 Bécsset elhagyván más német városokban is akará jobb keze gyógyerejét gyakorolni. Előbb Karlsbadba, aztán 1794 Lipszébe ment, mint mondá, kezének erejét az ottani gyógyászkar által megvizsgáltatni, de ennek ítéletét nem várva, igen sok próbával mutatta meg, hogy gyógyító ereje minden kétség felett van. Módszere abban állott, hogy kezét a' fájós részre tette, 's addig ott tartotta, míg a' beteg némi érzést vagy ciklandozást érzett, mire egy ujjal kezdé kenegetni 's a' fájdalmat a' test valamelyik külrésze felé vezetni. Eleinte mindnyájan azt vallák, hogy fájdalmaik végték elmúltak; de néhány nap múlva némaelyleknél ismét visszakerültek a' fájdalmak, másoknál semmi siker nem mutatkozott; némelyek oly vak hiedellemmel voltak iránta, hogy magokat kígyógyultaknak állíták, noha bekötött szemmel vezetettvén a' szobába, nem gróf Thun, hanem más tevé kezét rájok. Ez igen ártott a' gróf hírének 's ő eltávozott Lipszéből, hideg elfogadás és halátlanság ellen panaszkodva. Csekély ismeretekkel bírt, 's inkább megcsalottot, mint csaló volt. Szeliden bánt a' betegekkel, mi azoknak igaz könnyebbülést szerzett, de tudományos orvosi ismerete nem volt, mint azt maga is vallá; orvosi ereje alaptalanságát hinni még se akarta.

THUNBERG (Károly Péter), füvésztudomány tanítója az uppsalai egyetemen, 1815 óta kir. wásarend közép keresztese, 60-nál több tudós társaság tagja, 11 Nov. 1743 szül. Jönköpíngben, Småland tartomány fővárosában, hol atyja polgár volt. Nagy honfija, Linné, alatt oly sikerrel tanulta a' természettudományt, hogy e' nagy tanító híres tanítványi közt első helyet érdemlene. Linné saját szavai T. felől ezek: *Soha se szerzett nekem más füvésztudományt tanuló nagyobb elégedést és örömet.* Az orvosi tudományban doctorrangot nyervén, 1772, mint orvos, a' hollandi-keletindiai társaság szolgálatában a' jó reményfokhoz ment, hol 3 év alatt a' Hottentottaktól 's Kafferektől lakott földek belsejét beutazta. 1775 Bataviába ment, honnan, mint követési orvos, a' keletindiai társaság követeit a' japáni császárhoz kísérte. T. és Kämpfen azon egyetelnek, kik velünk bővebb kiterjedésű 's teljesebb tartalmu tudósításokat közölnek Japanról. Japanból visszatérvén, 1777, meglátogató Ceylont 's 1778 ismét a' jó reményfokhoz jöve, hogy innen honába evezzen. A' magával hozott gazdag természetmiv-gyűjteményeket az uppsalai egyetemnek ajándékozta, mellyben hazaértével tüstént füvészség rendkívüli tanítójává nevezteték. 1784 ifjabb Linné holta után rendes tanító leve. A' tud. academiája ötödik elnökévé hívá meg. Több külföldi szolgálatba hivatását nem fogadá el. III Gusztáv király megelégedését kinyilatkoztatni akarván, megengedé Thunbergnek, hogy kérjen tőle akármeddig kegyelmet. T. maga számára semmit se kért, csak azt, hogy ő Felsege a' hajdani királykertet engedje az egyetemnek, mellyet T. füvészkertnek szánt. A' király tüstént teljesíté a' kérést 's pompás épületet állíttata fel citrom- és narancskertnek 's museumoknak, mely 25 Maj. 1807, Linné századi innepén, nagy pompával szenteltetett fel. Itt tartatik most a' gazdag Museum Thunbergianum, legbecsesb természetmiv-gyűjtemény, melly valaha europai egyetemnek ajándékozott, 's a' nemes lélkű ajándékozó által, 50 évnél hosszabb szolgálatja alatt, mindég bővítettett 's gazdagított. Honfijai a' tanulók közt, az ugy nevezett smålandi nemzet tagjai Upsalában, pénzr verettek az ő képével. Legfontosb munkái e' tudósnak: 1) *Utazásának leirata*, 4 rész, németül Groskurdtól, francziául Larmarktól és Langléstől, angol 's hollandi nyelvekre is leford.; 2) *Flora Japonica*; 3) *Flora Capensis*; 4) *Icones plantarum Japonicarum*; 5) *A' svédországi emlős állatok leirata*; 6) *Museum naturalium aca-*

demiae Upsaliensis; 7) *Dissertationes academicae*, mellyeknek 3 köt. D. Persoon ujra kiadta Göttingenben 1799--1807; végre több értekezés a' stockholmi és pétervári akademiák, 's az uppsalai tudós társaság emlékirományiban. Kiváltképpen becsesek *Kaempferus illustratus* 's a' japani nyelvre és pénzekre tett jegyzetei. Mh. 8 Aug. 1828 Tuna-berg nevü mezei jószágán Upsalánál.

THÜRINGEN, Felső-saxoniában fekvő föld, a' Werra, Saale, Harz és thüringi erdő közt. Régenten Thüringent Cattok laktak, kik a' Meiszenben megtelepedett Hermundurokkal csatáztak. Az 5 száz. némelylek egy nyugoti goth nemzetséget, a' Toringokat, helyezik ide; hanem Adélung szerint Hermundurok 's Thüringek (Toringok) ugyanazon nép. Amaz szerinte ezen népnek celta, e' pedig német neve. A' thüringeni ország határai a' Duna, Rajna, Csehország és Saxonia voltak. Legrégibb királynak Meerwig iratik 426 körül. Basinus királyhoz szaladt a' Frankok királya Chilperich 457. Basinus holta után fiai, Baderich v. Balderich Hermannfried és Berthar, osztóztak meg az országon. Hermannfried öszveszövetkezett a' keleti Gothok királyával Theodorichhal 's ennek hugát, Amalberget, vette feleségül 500. Ennek ösztönzésére megölte Hermannfried öccsét, Berthart, azután egyesült Theodorich austrasiái királlyal bátyja Balderich ellen, kit meggyőzött 520, de nem akart a' foglalmányon megosztozni szövetségeseivel. Innen megtámadtattott a' frank királytól 527, 's két nagy ütközetben meggyőzettet az Unstrutnál, mellyek közül az utósóban a' Szászok egyesültek a' Frankokkal. Erre mindketten vivni kezdték Hermannfried király lakhelyét, Scheidingent (most Burgscheidungen), 's a' Szászok meg is vették azt rohanással. Ekkor a' Szászok és Frankok felosztották magok közt Thüringent; amazok az Unstruttól északra, ezek az ezen folyótól délre fekvő földet vették el. Végre Theodorich Hermannfried királyt magához hivta Zülpichbe és sike-retlen értekezés után a' vár fokáról lelökte 531. Amalberg gyermekeivel Olaszországba szaladt. Radegundet, Balderich megmaradt leányát, Theodorich feleségül vette; de e' klastromba ment 's mint szent tiszteltetett. Így lett vége a' hajdani thüringeni országnak. — Miután Thüringen a' Frankoktól elfoglaltatott, ezek azt gau-és centgrófok, 's végre herczegek által igazgattatták. Első herczegnek Radulf tartatik. A' 8 száz. vitte be legelőször a' keresztény vallást Thüringenbe Winfried; mert ekkor (724—745) alkotta ez Altenbergánál a' thüringi erdőben az első templomot, mellynek helyén 1811 30 l. magas emlék állítatott fel. II Otto alatt találatik mürkgrófság első nyoma Thüringenben 's az első landgrófok a' 11 száz. végén 's a' 12-dik elején jelennek meg, melly idő olta a' tartomány landgrófság nevet viselt. Raspe Henrik holta után 1247 Thüringen Dicső Henrik meiszeni markgróf lett, 's ez idő olta a' meiszeni markság alatt maradt. Legujabb időben nagyobb része Poroszországhoz kapcsolattott. Régi állapotját Sagittarius Mehres írta le. L. Galletti *Geschichte Thüringens*-ét (Gotha 1781—85, 6 rész.) A' régi thüringeni népregéket olvashatni Herzog *Geschichte des thüringischen Volkes*-ében Nagylelkü János Fridrik haláláig (Hamburg 1827.) Vö. D. Wachter *Thüringische und obersächsische Geschichte bis zum Anfall Thüringens an die Markgrafen von Meissen* 1247 (Leipz. 1826; 2 rész.); A. Bened. Wilhelm *Gesch. des Klosters Memleben etc.* (Naumburg 1827.)

A' tartományt nagyobbára termékeny halmok fedik, mellyek a' Harz és Eichsfeld, 's a' thüringi erdő felé vonulnak 's hegyekké emelkednek fel. Határfolyói: a' Saale és Werra, mellyek felé a' föld lejtősödik. Ezekon kívül emlithetők: az Unstrut, Ilm, Gera, Helme és Wipper. A' föld nagyobbára igen termékeny; terem gabonát, gyümölcsöt, kereskedési növényeket, bort 'st. vannak vas-, réz-, ezüst-

porcelánföld-, kő- 'st. bányái, sóforrások, egészségvizek (Kösenben, Arternben, Bibrában, Langensalzában 'st.) 's igen sok gyárai. Fővárosa Thüringennek Erfurt. Jelesek még: Eisenach, Gotha, Langensalza, Mühlhausen, Nordhausen, Frankenhausen, Naumburg, Weizenfels, Eisleben, Jena, Weimar, Rudolstadt, Arnstadt, Saalfeld 's m. A' porosz király, weimari nagyherceg, koburgi herceg, schwarzburg-sondershauseni és rudolstadtí fejedelmek e' tartomány birtokosai. — Thüringeni kapunak neveztetik egy szoros ut az Unstrut déli partján a' Marienthal hajdani klastromnál.

THÜRINGENI ERDŐ (az é. sz. $50^{\circ} 58''$ — $51^{\circ} 10''$), 15 mf. hosszú és 2—4 mf. széles erdős hegy, a' Fichtelhegy folyamattja. Eisenach, Marksuhl és Salzungen városok szomszédságában emelkedik fel a' Werravölgyből 's délkel. felé vonul az előbbi felsőszász és frankeni kerületek határán, míg Lobenstein tájkán a' Saalvölgyben (hol mindazáltal frankeni erdő nevet kap) 's Kronach körül a' Mainvölgyben el nem térül. Az egész hegyet, legnagyobb csucsáig, fenyő- 's más leveles fák díszesítik. Ejsz-kei. lejtőségétől a' vizek az Elbébe, a' nyugotitól és délinek $\frac{2}{3}$ részétől a' Weserbe 's a' délinek $\frac{1}{3}$ részétől a' Mainba ömlenek. Nevezetes a' Rennweg vagy Rennsteig, út, melly a' hegy kezdetétől a' Saaleig szakadatlanul foly a' hegy hátának tetején 's csak kevés lakott helyet érdekel. A' Hessenhez tartozó résztől a' reuszi részig mindenütt magas határkövek vannak felállítva. Vas sok találtatik benne, kiváltképen az előbbi Henneberg grófság porosz és hesseni részében, hol számos hámorok is vannak. Nehány belőle kifolyó vizek arany fővenyét is hoznak magokkal 's előbb Ilmenaunál ezüst is bányásztatott. Birtokosai e' hegynek: a' weimari nagyherceg, a' szász ház özsves hercegei, a' hesseni választó, porosz király, schwarzburg-sondershauseni és rudolstadtí fejedelmek 's bajor király. — L. Hoff és Jakob *Thüringer Wald* (Gotha 1817, 2 köt. földabr.)

THURN és TAXIS (de la Tour — della Torre), Majlandból származott hercegi, 's Németségben grófi ház. Ugy regélik, hogy e' nemzetség törzök apja majlandi Ambrus püspöktől (374—397) az Arianusok ellen vitézül védett uj kapuért kapta volna a' della Torre vezeték nevet 's fejedelmi joggal Valsassínát. Ennek egyik ivadékát Taciusnak hitták, kinek maradéki darab ideig bírták Majlandot, Bergamot, 'st. 's ez őseitől vette fel 1313 Lamurald de la Tour a' Taxis (most Taxis) melléknevet. Ennek ös unokája I Roger Németségben ment, hol 1450 III Fridrik császártól lovagnak üttetett, 's házának híret Tirolban a' posták felállítására által megalapította. Ennek fiját Ferenczet I Maximilian császár előbb Németségben, utóbb az austriai örökös birtokokban is fő posta igazgatónak nevezte, II Rudolf pedig Taxis Lénardot 1595 birodalmi báróságra emelte, egész birodalomban fő postamesternek tette, 's ezentul a' posták már nem Taxiséi, hanem a' birodaloméi valának. Ennek fija Lamurald 1615 birodalmi gróf lett, 's Mátyás császártól a' főposta hivatalt fia ivadékinak örökre kinyerte 's ezt II Ferdinand 1621 a' leány maradékokra is kiterjesztette. Thurn és Taxis Ödön Sándor birodalmi gróft II Károly spanyol király 1681 spanyol, I Leopold császár pedig 1695 német birodalombeli herceggé tette. A' spanyol király az uj herceg javára Braine le Château uradalomból Hennegauban hercegséget is alapított, mellynek évi jövedelmei 40,000 tallért tettek. Végre a' fő postamesteri hivatal Sándor Ferdinand hercegnek mint császári ajándék 1747 formázerint átadatott, 's ez maga 1754 a' birodalmi gyűlésen legelső hercegi házak ellenmondása daczára is a' bir. hercegek körébe bevezettetett. Így emelkedett fel e' ház, melly Hennegauban a' főmarsali méltóságot is örökösen bírta, a' postáknak felállítására által. Az előbbi Renusi szövetségbeli fejedelmi hercegek rendelkezései által

legtöbb országokban elveszté Thurn és Taxis herczeg eme kiváltságát, mellyből míg a' birodalom hajdani alkotmánya fenállott, évenként egy mill. for. jövedelme, 's a' birodalmi herczegek ülésében egy voksa volt. Azonban a' német szövetség actájának 17 cikkje szerint alkudozás mellett megnyerte az örökös főpostamesterséget Bajorországban, Baden és Hessen-Darmstadt nagy herczegségben, 'st. 1819 a' württembergi királyságban is erős lábra tétetett e' ház, midőn a' württembergi királlyal ally egyességre lépett, hogy rangjának kiváltságai a' status közönséges alkotmányának ne ártsanak, hanem a' közterheket minden polgárral egyenleg viselje. *A' Thurn és Taxis herczegi ház nagy születését megtartja 's a' fő nemességhez tartozik. A' herczeg maga, vagy családja a' német szövetség akarmelylek statusában vagy azzal békében levő országban választhatja lakását, sőt szolgálatot is vállalhat, csak hogy előbb iránta a' királynak jelentést tegyen 'sat.* Az új porosz tartományokban elvesztett posta-jövedelmekért 1819 a' porosz királytól kármentésül Posen nagy-herczegségben 3 uradalmat kapott, mellyek Krotoszin név alatt herczegséggé emeltettek. E' herczegi háznak Svárországhban is több birtoki vannak, részint württembergi, részint bajor, részint hohenzollerni felsőség alatt, általában birtoka tesz 12½ mftdet, 30,700 lakossal, jövedelme 800,000 ft. — E' herczegi ágon kívül van még e' nemzetségnek 4 grófi ága, mellyek ismét több felé oszlanak. Ezek II Paganus négy fiától származnak; Paganus 1241 mint majlandi kormányzó halt meg; fiai voltak Hermann, Napoleon, Salvinus és I Ferencz. Ez utóbbi volt egyszersmind a' herczegi ág törzökapja. E' grófi ágak egyike, melly magát Thurn, Valsassina és Taxisnak nevezi, Gábortól, a' postát Tirolban előszer felállító I Roger fijától származik.

THURN és VALSASSINA (József Benedek, gróf), szül. 5 Dec. 1744 Warteggen, a' st. galleni cantonban, ezen régi, nevezetes nemzetségnek, melly már 1580 grófi méltóságot kapott, ősi jószágán, mint apród, a' műszerető trieri választó Kelemen Venczel udvarában neveltetett 's tudományos műveltségével kitetszett. 18 éves korában, 1762 regensburgi kanonok, 1779 ugyanott káptalani dékán, később fejedelmi-püspöki kormányelők és helytartó, azután fejedelmi-püspöki regensburgi és freysingeni országgyűléis követ, 1795 horozlói 's 1802 regensburgi prépost lett. Hivatalos foglalatosságában nagy hirt szerzett. Ganganelli pápa 's Albani cardinalis igen bécsülték, midőn Romában a' trieri választó részére több püspökséget esközölt. Graf Görz is dicséri diplomatiái jártasságát az ő *Memoiren über die Verhandlungen bei Gelegenheit der bairischen Erbfolge-jében.* Azonközbea graf T. minden statusfoglalatoságtól elvonult, 's világpolgári érzetét olaszországi, bécsi, dresdai, berlini, parisi 's németalföldi utazásaiban kiképezte. Míg Regensburgnak a' fejedelmi primas volt országlója, graf T. megmaradt az országlás elnöki hivatalában. Ekkor felhagyott a' közönséges hivatalall, de vagyonával, 's jövedelmével nem szünt meg a' jótéví intézeteket folyvást gyámolítani. Midőn 1809 Regensburgnak hatod része lerontatott, miáltal 3000-nél több tehetős polgár jutott koldusbotra, graf T. Bécsbe utazván, mint a' fejedelmi primas követe, Napoleon császártól 1 mil. frankot eszközölt ki. Dicsvágý nélkül rejté el graf T. személyét 's titokban sok jót tett. Mindenektől tiszteltetve 's polgártársainak áldásától kísértetve hm. e' nemes lelkü öreg éltének 81 érében, 6 Jan. 1825.

THURÓCZ vármegye, Magyarország Dunán inneni kerületében. Határai: kel. Liptó és Zolyom, délen Bars és Nyitra, nyug. Trencsin, éjsz. Arva vármegyék, melly utolsótól a' Fátרהegý 's Vágfolyó választják el. Számos hegyeitől, mint falaktól kerítettik, 's azok közt nevezetesen a' Magura védelmül szolgál éjszak hideg szelei el-

len. Folyói : a' Thurocz, mellytől (mások szerint Thurocz nevű elpusztult vártól) kapta a' vármegye nevét, Vág 's számos kisebbek. A' levegő hideg, de tiszta és egészséges. A' föld nem tartozik a' terméketlenebbek közé, de még se dicsekketik termények bőségevel. Terem rozsot; búzát, ha hideg vagy árvíz kárt nem teszen benne; árpát; zabot, mellyekből el is adhat; krumplit; répát, melly igen hires; gyümölcsöt, főleg szilvát. Erdei kivághatlanok, orvosi növényekkel gazdagok, 's számtalan juhot táplálnak igen jó füveikkel. Hires a' stubeni meleg ferdő. Nagysága 21 nsz. mf.; lakói száma 38,306, kik 6 városban, 97 faluban 's 20 pusztán laknak, nyelvekre nézve, kevés Németet (ezek a' Gothok maradékainak tartotnak) kivévén, Tótok, vallásokra nézve pedig nagyobbára agostai hitvallásuak. 4 járásra osztatik, mellyek : a' szent-mártoni, mosóczi, blatniczai és tót-prónai. Örökös főispánya : révai báró Révay János ut Eö Mélt.

THUSCIA, I. TOSCANA.

THUSNELDE, I. MERMANN.

THYADÁK, annyi mint Maenadák (a' *μαινομαι*-tól, eszelőködöm), Bacchus papnői voltak.

THYESTES, Pelops és Hippodamia fíjok. Mivel testvérenek, Atreus-nak (l. e.) nőjét Aerope-t, elcsábította, Atreus azon gyermekeket, mellyeket T. Aeropeval nemzett, eledelül tette fel neki. Ekkor T. Pelopia nevű leányával Sikyonba szaladt, 's ezzel, nem esmertetvén meg magát, fíját (Aegisthus-t) nemzett, mert egy oraculum azt jövendölte neki, hogy fíja és unokája bosszút fog érte állani. Midőn e' felnőtt, atyja ösztönzésére megölte nagybátyját 's T. ült a' megürült királyszekekbe, de erről bátyjának fíjai, Agamemnon és Menelaus, által ismét elkergettetett. Számüzetésben halt meg Cythera szigetén. Sophocles és Euripides róla írt szomorjátékai elvesztek, hanem Seneca *Thyestes*-e még megvan.

THYRSUS, borostyánnal és venyikével koszoruzott bot, mellyet hordoztak Bacchus papnői ezen isten innepein.

TIARA, eredetileg ('s Herodotusnál) a' persiai király süvege vagy fejkötője. A' pápa tiarája magas, 3 egymás felett levő arany koronával körülvett süveg. Ezen koronák egészen ki vannak rakva drága kövekkel 's golyótól ékesítettnek, melly felett kereszt áll 's két felől drága kövekből csinált függő. Eleinte a' pápák közönséges püspöksüveget viseltek. (L. INFULA). Hogy Chlodvig frank király az 5-dik, sőt Nagy Konstantin a' 3 száz. a' pápának arany koronát ajándékozott 's ez azt a' püspöksüveggel egyesítette volna, historiatlag nincs megmutatva; Henke (*Kirchengeschichte*, 2 rész. 401 l.) szerint a' pápák egyszeres koronát csak a' 9 száz. kezdtek viselni; Cicognara (*Storia della scultura etc.*) mindazáltal azon véleményben van, hogy először III Sándor kerité körül a' 12 száz. fejedelemség jeléül, a' süveget koronával. VIII Bonifacius (mgh. 1303) iratik a' második (egyházi és világi hatalom jeléül) 's V Orbán (mh. 1370) a' harmadik korona hozátévőjének, hogy ezzel, mint mondják, a' pápának szenvedő, viaskedő 's győzedelmeskedő egyházbani (vagy menyen, földön és poklon levő) hatalmát jelentse. Talán a' földnek akkor esmeretes három részeit is ábrázolta a' három korona. A' pápa felszenteltetésekor vagy koronáztatásakor e' szavak mondatnak: *Accipe tiaram tribus coronis ornatum et scias te esse Patrem, Principem ac Regem, Rectorem orbis in terra, Vicarium Salvatoris nostri Jesu Christi.*

TIBERIS, Olaszországnak az Apenninekből eredő folyója, 35 mf. futása közben több apró folyót, mint a' Teveronét, Chianát, Pugliát, Nerát 'st. veszen magába, Romát keresztül folyja 's Ostiánál a' toscanai tengerbe ömöl. Dicsőségét a' romai költőknek köszö-

ni; mert magában csekély víz, mindig iszapos, halai egészségtelenek 's roszt ízűek, e' mellett csak apró hajók evezhetnek rajta. Mindég hitték, hogy e' folyóban sok régiség van 's e' vélemény hajdani gyakori kiöntésein alapult. Sőt azt is mondták, hogy Nagy Gergely vallásbuzgóságából a' régiség szobrait 's emlékeit a' Tiberisbe vetette. *Fea Novelle del Tevere* cz. munk. (Roma 1819) megczáfolja ezt 's azt véli, hogy a' Tiberis árkának ásátását kevés siker jutalmazandja, mit a' tett próbák tettelesen is megbizonyítottak.

TIBERIUS Claudius Nero, második romai császár, szül. K. e. 42, hasonló nevű romai patriciusnak és Livia Drusillának, Augustus császár nőjének, fajok. Már korán nagy tehetségeket mutat, de egyszersmind setét, visszatartózkodó character-t is. Először Augustus alatt, mint tribunus, szolgálta a' cantabriai hadban, aztán mint főtábornok egy hadsereggel Tigranes Örményország királyszékébe ültetésére küldték, erre meggyőző a' Rhätiaiakat 's Vindeliciaiakat (2 alpesi néptörzset) 's ezáltal annyira megnyeré Augustus kegyelmét, hogy Vipsaniatölí elváltására rábirván, Julia leányát adá neki nőül, ki most már másod ízben vala özvegy. Egymás után több fényes győzedelmet nyere T. a' fellázadt Pannonokon, kiket ismét Roma urasága alá hajtott, Dákokon, Dalmatákon 's Germánokon. De Julia nőjének kicsapongó életmódja, Cajus és Lucius mostohafiai (kiket Augustus fiaiá fogadott) eránti féltékenysége miatt odahagyta Romát 's Rhodusba ment, hol nemi kegyelem-vesztésben, minden kiváltól elvonulva élt, míg 5 év múlva Julia fajtalan 's feslett élete mindég esmeretesebb levén, a' császár elváltáztá Tiberiust Juliától 's megengedé neki, hogy Romába visszatérhessen. Azonközben mindkét Caesar, Cajus és Lucius nem sokára meghala, 's Augustus, nem annyira vonzódásból, minthogy az országban segédje legyen, Tiberiust fogadá fivá K. e. 4. T. most a' Germánokat 3 évi csatázás után bekekezésre kényszeríté, Varus szerencsétlensége után a' romai legiök bizodalmat visszaállítá 's legyőzé a' Pannonokat és Dalmatákat, kik újra fellázadtak. Ezzel nem csak diadali pompát érdemle, hanem a' császár kegyelmét is megszerzé, ki őtet közuralkodóvá nevezé, övéhez egyenlő hatalommal. K. u. 14 meghala Augustus 's T. egyedül bírá a' császárságot, mellyben hogy teljesen megerősödjék, Agrippa Posthumust, harmadik mostohafijét (Augustus egyetlen unokáját) kivégezteté. A' senatusnak adá a' praetorok választatásának jogát, mellyel előbb a' nép birt 's így semmisíté a' hajdani néphatalom utósó nyomát. Bár országglása a' Drusus és Germanicus parancsnokságok alatt Pannoniában és a' Rajná-nál levő seregek fellázadásai által nyugtalanították, mégis bátornak mutatkozik. A' consulok eránt nagy tisztelettel viseltették 's azt kíváná, hogy, ha azok a' seregnél leendenek, ne vele, hanem a' tanácsal értekezzenek. Ezzel ravaszul eltitkolá korlátlan egyedül uralkodásra törekvését. Egyszersmind nagy tüzet mutata az igazságszolgáltatásban, gondoskodék a' felől, hogy a' nép még a' tartományokban se nyomassék adókkal, minden nyilvános szerencsétlenséget könnyíteni igyekezék 's általában adakozó vala, melly erényt, mint Tacitus írja, akkor is megtartott, midőn a' többieket mind elvesztette. Innen országglásának korábbi szaka a' legboldogabbak közé tartozik Roma történeteiben. De characterre majd ellenkezőképen mutatkozik (I. GERMANICUS) 's érzéketlen zsarnokság leve országglásának fővonata. Hatalmára legnagyobb mértékben féltékeny kezdé lenni; titkos adók sokasodának 's minden évet nevezetes személyek szerencsétlen sorsa bélyegze, kik akár voltak bűnösök, akár nem, megbüntettetének. A' szerencsétlenség még nagyobb leve, midőn T. bizodalmat a' gyalázatos SEJANUS-ba (I. e.) helyezé. (Vö. DRUSUS). Ellenben egy igen értelmes, Tacitusnál olvasható, beszédében nem

engede meg, hogy egy spanyol tartomány neki 's anyjának, Liviának, templomot állítson. K. u. 26 elhagyá Romát, hova sohasem ne vissza többé, beutazta Campaniát, nehány előkelő embertől 's tudóstól, főleg Görögöktől, kísértetve, 's mivel a' szárazon helyet nem talált, mely komor, 's embergyűlölő lelkével megegyezze, Caprea szigetben állapodék meg, mely a' nápolyi öböl mellett fekszik, borzasztó kősziklaktól kerítettik, de belől szép és jó levegője van. Itt tölté többi éveit legutálatosabb fajtalanságban, embereket gyűlölve 's csupán kegyetlenségeiről esmertetve. Azonban nem vala egészen érzéketlen jó hírnévre nézve 's egy gyuladás alkalmával, mely Romának egy részét hamuvá tette, felszólítatlanul dicséretes adakozóságot mutatá. Anyja Livia K. u. 29 meghala 's a' tanács Romában isteni tiszteletet rendele neki, de T. ezt megtiltá. E' hálátlanságra magyarázták, holott okos nézetének nyilvános bizonyossága. Ezen halál egyébiránt cselekvésmódjára nézve legrosszabb következősü vála. Sejanus most mindenható leve. E' kieszközlé Agrippina (Germanicus özvegye) száműzetését Pandataria szigetbe 's fija Nero Pontia szigetbe küldeték, mint száműzött, hol e' nem sokára meghala. Agrippina második fija, Drusus, kemény tömlőzbe teteték, hol nehány év múlva éhség miatt meghala; hasonló sorsra jutá a' szerencsétlen aya is. T. országglásának hátra lévő része nem mutat egyebet a' romai tanács részéről utálatos rabszolgaérzésnek 's a' zsarnok önkénytes kegyetlenségének undorító festményénél. Legkinzőbb lélekmaradosástól gyötretteték, de ezen legborzasztóbb érzetek 's legirtozatosb cselekedetek közt is adta belátásának 's köz jóra figyelmeztésének jeleit. Roma adóságot 's uszoráskodás által belsőjében megromcsolva vála; T. eltörlé e' rosszat, nagy tőkét tevén bankká, melyből mindenki, biztosítás mellett, 3 évre tőkéket kaphatott, kamat nélkül. Egy második tűz alkalmával hasonlóul igen adakozó volt a' szerencsétlen Romaiak eránt. Végre odahagyá Capreát, 's gyakori helyváltoztatás után egy mezei jöszágra vonult, mely Lucullusé volt, nem messze Misenum foktól. Itt, fajtalanságaitól már régen sir szélére juttatva, K. u. 37 halálhoz hasonló állapotba süllyedt 's Macro, a' testőr vezére, midőn még egyszer felébredt, vánkossakkal megfojtatá, hogy a' császári méltóság örökösének, Cajus Caligulának, kegyelmét megnyerje. T. 78 éves korában halt meg, országglásának 23 évében, közöseségesen átkoztatva, mint légtjelesebb sajátágok 's legutálatosabb vétkek keveréke.

TIBET (Thibet). Azsiának és pedig független Tatárországnak része, mely 20,000 nsz. mföldön (a' k. h. 100 — 120 's az é. sz. 26 — 35 °) az Indus forrásaitól China határáig 's Hindostántól a' Kobi pusztáig terjed. A' benszülettek a' tartományt Pue-nek vagy Puekahim-nak, éjszaki havas tartománynak nevezik, melynek hideg levegőjét magas fekvése okozza; mert Tibet Azsiának legmagasb hegyes földje. Itt emelkedik fel a' Himalaya hegylánc a' földgolyóbinsnak legmagasb csúcsaival, melyeket már 50 mf. távolságról láthatni. A' Dhavalageri (fejér hegy) (vö. HIMALAYA) 26,826 l. magasan fekszik tenger felett 's így több hegycsúcs találtatik itt, melyek az állítólag legmagasb Chimborasso magasságát nem csak érik, sőt jóval is felyülmulják. Innen mennek ki mind azon hegylánczak, melyek Tatárországba, Chinába 's máshová nyulnak; itt fakadnak Azsia legnevezetesebb folyói, mint a' Ganges, Burrempter, Menang-Kong, Yang-tse-kiang 'st. Az ide legelőször belépő utazó istentől egészen elfelejtett tartománynak találja Tibetet. Nagy kősziklák 's növényélet nyoma nélkül szükölködni látszó hegyek, száraz térségek, melyekben kevés gabona terem, egymást váltják fel. Buza, árpa, zab, borsó, mely rajtok nő, sok helyen soha se érik meg, hanem csak takarmánynak természetnek, hogy ha a' barom

legelőt többé nem talál, legyeu mit ennie. Időről időre rendes esőzés áll be 's ekkor apró fű buj ki, de a' melly az esőzés végével megszűn, mivel a' levegő szárazsága olly nagy, hogy a' fű egészen megfejeedik 's ujjal porrá morzsoltathatik. Azonközben e' fű nagy nyájakat táplál 's olly jó, hogy a' legjobb legelők se mérközhetnek meg vele. Tél közelgetésekor Tibet lakosa a' mélyebb réteket nagy jégdarabokkal nedvesíti, hogy a' soványabb földhéjt a' szárazító szelek el ne hordják. A' levegő mérséklete 's évszak Tibetben gradus és bekövetkezés szerint rendes. Martiustól Majusig váltólag eső, menydörgés és szélvész uralkodnak. Juniustól Septemberig esőömlések áztatják a' földet. Minden folyó teljes 's Bengalent elboritással fenyegetik. Octobertól Martiusig a' levegő csaknem mindég tiszta 's világos; ritkán homályosítja felleg az eget. Három hónapig erre érezhetőbb itt a' hideg, mint akárhol Európában, 's a' leginkább déli részében azon hegyláncz mentébe divatoz, melly Tibetet Assamtól, Butantól és Nepaultól elválasztja 's az é. sz. 26 — 27° közt fekszik. Ekkor a' lakók mély völgyekbe vagy kősziklák üregeibe sietnek. Pharitól Nancicig (csaknem 10 mf. föld) az egész tartomány kevéssel több pusztaságnál 's a' hideg olly nagy, hogy a' hus Martiusig teljes épségben marad. — Az éghajlat mind ezen különössége mellett is bővölködik Tibet szelid és vad állatokkal. Nagy 's különös faju csordák borítják a' legelőket; a' bika tatarországi yak 's a' tehen dhe név alatt ismeretes; hajformájú szőrös bőre 's vállain duczet képző inas husa van. Hosszu, tömött, lágy szőr fedí az állatot. Farka hasonlólú tömött, hosszú, fényes szőrrel ugy fedetik, hogy semmi csuklót se lehet észre venni 's az egész mestersegesen rácsinált csomónak látszik. Többi részeit tömött, lágy gyapju fedí, ugy mindazáltal, hogy mejjének alsó részein hosszú merő szőr nyul alá. Ama farkok, mint legyezők, rendkívül nagy becsben tartatnak egész napkeleten. Az állat igen vad, ritkán bög 's alig hallható bőgése, a' tartomány leghidegebb részeiben lakik, nyáron hegyeken, télen völgyekben. Ez a' pásztorkodva kóborló Tatórok gazdagsága, kiknek élelmet és ruházatot ad 's egyszersmind terhhordásra is használtatik, mire ezek az állatok alkalmasabbak, mint földmivelésre. Szőrökből kötelek 's ágytakarók készítettnek. Tejek felette tápláló és igen sok. A' legmagasabb hegyeken pézmaállat találtatik. E' középszerű sertés nagyságu, mellyhez testére nézve is hasonló. Feje kicsiny, testének hátulja vastag és kerek. Tagjai felette gyengédek 's farka nincs. Szőre, melly felette tömött, mindazáltal különös. 2 — 3 hüvelyk hosszú 's mindenütt fenálló, kivévén lábait, füleit, fejét, hol rövid. Szorosabb vizsgálat után hasonlóbb sertéhez, de mégis vékony, hajlékony, nem merevény, hanem hullámformájú. Gyökere fejtér, közepén fekete, 's hegye barna. A' pézma (l. e.) kicsiny zacskóban vagy az állat köldökénél kinövő csomóban csak himeknél találtatik. Ezen állatok csak az országlás számárra vadásztatnak 's szép jövedelmet hoznak. Kecskék, mellyeknek szőréből csinálják a' híres kasemiri sávolyokat, nem kevésbé becses tárgy. Vad lovak is vannak Tibetben. Futékonyabbak, mint sem elevenen elfogathatnának 's megszelidíthetnének. Széles kövér farku juhok nagy nyájokban legelnek 's különös gondviselés van rájuk. A' fekete fejű 's lábú juhnev hasonlóul itt látszik honosnak. Ezek kisebbek, lágy gyapjuk, 's legjobb izü husok van. Gyakran fordíttatnak terhhordásra. Sokszor egész nyájakat láthatni sóval 's gabenával megterhelve. Mindenik 12 — 20 fontot viszen. Saját gyapjokat is így viszik vásárra. Bőreik igen jó bundákat adnak, 's a' bárányok becses portéka gyanánt szolgálnak, főképpen a' nem ellettek, mire nézve az anyajuhok gyakran ellés előtt levágnak. — Bár természetlen is a' föld, mégis részint az említették, részint a' bőven levő

ásványok gazdagon megszerzik a szükséges dolgokat. Arany darabban, s főnyerszemekben bőven találják. Czinobrium, ón, réz bányákból bőven ásatik. Vas, nem lévén fa s kőszén, kevés bányásztatik. Tűzfa nincs, honnan a lakók gánéjjal tüzelnek. Talán fognak felfedeztetni kőszénbányák, mellyek China határain számosak. Tinkal, mellyből porics készíttetik s kőso, feletté sok találják. A kereskedés csaknem egyedül az uralkodó kezében van s a Chinával leginkább a keleti határon fekvő Silling vagy Sianing városon megyen keresztül. A vallás, Turner véleménye szerint, a bramaismus elfajult leánya, melly először a déli, Indiával határos, tájékokon képződött ki; innen ezen tájékok lettek a Dalai-Lama első helyei. Azon helyek, mellyeket a Hinduk szenteknek tartanak, mint Allahabad, Benares, Barsodin, Gaya, Saugor, Dsaggernat, a Tibetieknél is szentek s szarándokaiktól meglátogattnak. Egyébiránt igen sok különös szertartásaik is vannak. Nagy kápolnáokban gyülekezik öszve a nép s rendkívül nagy lármás muzsikaeszközök (dobok, trombiták, sípok, kürtök) mellett, mint Chinában s Indiában, karéneket zengedeznek. Kasztszellemnek semmi nyoma sincs Tibetben. A lakók tartózkodás nélkül esznek idegenekkel. A tartomány s vallás feje a Dalai-Lama (I. LAMA), ki Isten helytartójának s képviselőjének tartatik, ennek áldását kiosztogatja s az ő istentől közvetlenül vele közölt hatalmából a számos államákat, szerzeteseket sat. tetszése szerint részeltetheti. Erkölcsök s életmód Tibetben még alacsony lépcsőn vannak. A földművelők házai csupán öszvehalmozott kövek, néhány hezaggal, mellyeken a világosság és levegő behat, mindazáltal azt írják, hogy a Chinával határos, eddig esmeretlen határszéli tartományokban népes városok (mint Natan, Lassa, Tazedo s m.), vas hidak, boltozatos épületek, ágyuöntések, posztógvárak, festések st. vannak. A tartomány sajátos nyavalyái közé tartozik a sok hegyes tájékokon uralkodó golyva. Chinából áltam a szétszedetlen betűkkel való nyomtatás, imádságos könyvek nyomtatására, sanskrit nemű betűkkel; 12 ugy nevezett főiskola is van Tibetben, mellyeket nem csak Tibetiek, hanem határos tatárnépek is meglátogatnak, s mellyekben philosophia, astronomia, orvostudomány s theologia taníttatnak. Turner 1783 itt létében azt vév észre, hogy Jupiter holdjai s Saturnus gyűrűje a tudósok előtt nem voltak esmeretlenek, s a gyógyászok a kenesőt tudtak bujalkorságban használni; mindazáltal vannak bűbajos oskolák, mellyekben varázslás st. taníttatik. Végetlen idő oltá divatoz a könyomtatás Tibet fővárosában. A klastromok levéltáraiban sok nyomtatott oklevél található, mellyek a történettudományra s földleírásra névé fontosak. Hazánk fija Kőrösi Csoma, ki 1822 oltá a lama vallás szerzetesei közt Tibetnek kamani klastromában éldel, művészség és tudományok encyclopaediáját talált 44 kötetben, sok oklevéllel együtt. Most egy tibeti grammaticán s szókönyven dolgozik. — Tibet nagy, China alatt levő vazallstatus. Midőn 1720 belső egyenetlenségek törték ki benne, a Chinaiak használták ezeket, hogy magokat a tartomány fejeivé tegyék. 1793 a Nepaulesek ütöttek be, de a Chinaiaktól visszaverettek s ezolta hatalmuk még inkább nevedett. A Dalai-Lama udvaránál mindég van egy Chinai Lassában, a tartomány fővárosában, ki részint tudósítja a chinai udvart, részint utasításokat kap Pekingből. Ezen tartományról kimerítő tudósítások nem lévén, nem tudhatni bizonyosan, ha déli Tibetben, Butanban, más Lama uralkodik e, ki, mint ama Dalai-Lamának, Bogdo-Lamának nevezterik? — Tibetet leírta mostani állapotja szerint Hyacinth orosz archimandrita orosz nyelven, melly munkát D. Schmidt oroszól németre fordított (St. Petersburg 1828).

TIBULLUS (Albius) egy a' romai literatura arany idejebeli költői közt. Lovagi rendből szül. R. E. után 711 évvel. Vosz születése idejét 695-re teszi. Semmi közönséges hivatalt se viselve 735 vagy 736 hm. virágzó karában. Négy könyvben alagyákat irt, s mellyek a' classicus régiség legjelesebb költeményei közé tartoznak; a' 4-dik könyvben mindazáltal több kétséges eredetű darabok foglaltatnak. T. alagyái felyülmúlják Propertiuséit, mellyekkel, s Catulluséival, együtt szoktak kiadatni, kedves egyszerűségekkel, s szives érzései nem fajulnak el alacsony fecsegéssé, mint itt amott Ovidius munkáiban. Innen méltán itéli Quintilianus elsőnek az alagyás költők közt. Legjobban adták ki: Brouckhusius (Amsterd. 2 köt. 4); Heyne (legujabban Wunderlich felügyelése alatt, Leipz. 1816); és Huschke (Leipz. 1819). Eichstädt, Golbery és Spohn jelea criticaikat irtak T. alagyáiról. Legjobb német fordítás Vosze (Heidelb. 1810), ki a' 3-dik könyvet bizonyos Lygdamusnak tulajdonítja. Vö. Passow *Beurtheilung der Spohaschen, Golbery- und Eichstädt'schen Diss. über T.* az Allgem. Literaturzeitungban, 1825, 131 sz. Em-lithető még Strombeck fordítása (Göttingen 1825).

TIECK (Tamás), angol költő, egy cumberlandi pap fia, szül. Bridekirken 1686. Tanult Oxfordban, hol 1707 magister lett. Utóbb Londonban Addisonnal megismerkedett, s a' *Szemlélő és Viggázó* folyóirásokban közdolgozó volt. Midőn Addison statustitoknokká tétetik, T. helyette titoknok, 1725 pedig Irlandban a' fő bíróság titoknoka lett, s e' jövedelmes tisztet holtáig (1750) megtartá. T. másod rangu angol költő. Kortársai közül dictioban s harmonias verselésben kevesen érték utól, s habár versezeti nem fentengők is, mindazáltal méltósággal s tömött gondolatokkal teljesek. Ő adta ki Addison munkáit, a' költő életrajzával s egy szép alagyával kalauzolja. Saját művei lantos, alagyas és gunyversek. *Colin and Lucy* című, e' nemben legelméssébb balládája németre is fordítottatott. — T. Richard, ki Nov. 4 1793 halt meg, a' tréfás és gunyoló nemben szinte ismeretes költő.

TIECK (Lajos) philosophia doctora, szász. kir. udv. tanácsos, a' Németek között a' jobb izlésnek egyik terjesztője, Berlinben szül. 1773. Még tanuló korában kezdett *Abdallah* munkájához (Berlin 1795). Universitasra 19-dik évében ment már eltelve akkor Shakspeare és Fleck által a' művészség szentségével, Hálába, majd Göttingába, s kevés időre, korán megholt barátjával Wackenroderrel Erlangába. Abdallah tárgyát *William Lovell*-jében fogta fel ismét, 1796, de mind a' két művében setét képeken andalgott képzelése, s a' német ifju általában nem hajlék a' régiek technikai világos csendes formájához, noha ugyan 1796 Peter Lebrecht-je minden kaland nélkül vidámabb szellemet kezdte lehellni. 1797 adta ki Peter Lebrecht's Volksmärchen 3 köt., mellyekben tisztá természetiséget, phantastical festést, s aristophanesi pajzán elméskedést fejtett ki. Ezen élénken elbeszélő talentumát Schlegel A. W. jeni *Literaturzeitung*-ban s Atheneuma 1-ső kötetében dicsérte, s így a' közfigyelem még inkább reája fordult. Berlinben ismeretségbe jutott az ifju Nicolai által ennek atyjával is; Jenába tett útjában pedig a' két Schlegellel, Novalissal, Weimarban Herderrel; Hamburgban továbbá Schröder mutatványi ingerlék. Itten, Alberti predikátor leányát vette el. E' tájatt, nevesebben *Blaubart* és *Der gestiefelte Kater* munkái mutaták költői polemikáját, mellyel a' tudós pedantismust és a' költésnek száraz fészkes felfogását vagdalta. 1797 kijött: *Hersenvergungungen eines Kunstliebhabenden Klosterbruders*, mellyben, ámbár tulajdonképp Wackenroder-től eredett, neki is némű része volt. A' Rómában lévő művészi világot ez nagy figyelemre indítá, valamint e' következtet is: *Phantasien über die Kunst*, Hamburg 1799 mit

mint hasonlóképen barátjától maradottat, ő rokonilag bővite. A két jó barátnak ezen iker munkája, valamint még: *Franz Stembalds Wanderungen* Berlin 1798, 2 kötet, buzgó szeretettel szól a művészségről, 's a' széppel és fenséggel való játszáságnak és tetszeskedő bírálatásnak ellene harczol. E' munkáikban néhány szívből zengett dal 's kisebb versezet is van. Tieck, most erre, 1799 — 1801 Cervantes *Don Quixote*-ja szerencsés fordítását adta ki. Még 1799 és 1800 jöttek ki: *Romantische Dichtungen* 2 részben. Az első tartalma: *Zerbino oder die Reise zum guten Geschmack*, mint a' *Gestiefelter Kater* folytatása. Csufolja a' materiális köz költést, élénken festi a' romanticaikat. A' 2-dikban áll: *Genoveva* ártatlan gyermekiskédéssel. Ez sok utánazót szült, de ezektől meg kell különböztetni. A' Jenában 1800 megindult *Poetischer Journél* 2-dik darabjában levelei állanak Shakspeare-ról, kinek *Tempest*-jét (szélvész) újra is dolgozta volt már ekkor 's illes értekezést írt arról: miképen bánt Shakspeare a' csudálatossal, 1796. Gozzi szellemében is dolgozott 1800 egy muzsikái regét: *Das Ungeheuer und der bezauberte Wald*, mellyből azonban egész énekesjáték lön, 's a' költésnek e' gyakran ferdén felfogott neméről igen lelkes észrevételeket is tevé előbeszédébe. 1801 és 1802 Dresdenben élt barátjával Schlegel Fridrikkel, hol a' könyv és képtár nagyon nyitá, bővite ismereteit. Itt adta ki Schlegel A. W. és több költőkkel együtt: *Musen Almanach auf das Jahr 1802*, (Tübingen bei Cotta) mellyet meg is támadtak sokan, dicsérték is. Ez után majd Berlin majd Ziebingen volt lakhelye. Berlinben 1803 jöttek ki: *Minnelieder aus dem schwäbischen Zeitalter*, mellynek előbeszédé a' sveviai költőknek a' provenzálokhoz és Petrarchához lévő viszonyát határozza el. 1804 jelent meg: *Kaiser Octavianus* 2 részben. Schlegel Fridrikkel együtt Berlinben 1805 Novalis írásait adta ki 2 kötetben 's majd többszer. Most Olaszországba költözött 's Romának vaticanumi könyvtárában leginkább a' régi német literatúrával foglalatokodott. 1806 Münchenbe tére, hol közzvény lépé meg 's akadályos lön dolgozásaiban. Végre 1814 és 1816 jöve világra tőle: *Das altenglische Theater* 2 köt. Olly darabok fordításait tevé ezekbe, mellyeket általjában nem Shakspeareinek tartanak, de ő méltóknak nézetné azokat mint a' britt nagy lángész előiskoláit, tanulóit gyakorlásra. 1814 adta ki: *Phantasia*, mellyben előbbi munkájából: *Volksmärchen* dolgozott némelly elbeszéléseket 's drámákat újra csinosultább izléssel. Mert régibb nézeteit igen változtatta vele, melőlle hamar kiholt barátjának Solgernek társalkodása, kinek fennmaradott iratait Raumerrel együtt bocsátotta közre 1826. De még 1816 ereszté ki: *Ulrichs von Lichtenstein Frauendienst*, a' mi hajdani alakba öltöztetett szerelmes román. 1815 pedig gyűjteményt kezdé meg e' czímmel: *Alldeutsches theater*. 1818 nagy tisztelettel fogadták Londonban az angol költők és tudósok, 's akkor Shakspeare-ról készített nagyobb munkájához, többféle nevezeteket kezdé gyűjteni. Ide szolgáló bevezetésül lett általa: *Schakspeare's Vorschule* 1823. Háznépestül 1819 óta Dresdenben kezdé megint lakását 's ott 1821 egybe szedett verseit és Kleist fenn maradt írásait adta ki. 1821 irni kezdett lelkes novelláival új időszakát mutatta költői munkásságának. Vagnak azok ezen gyűjteményekben: *Taschenbuch zum geselligen Vergnügen*, 1822, 1823. *Dresdner Mercur*, *Berliner Taschenkalender* 1823. *Rheinblüthen* 1824. *Urania* 1826. Sokat ígérének 1824 meginditva: *Märchen und Zaubergeschichten*. De még is jelesebb e' novellája: *Der Aufruhr in den Cevennen*. Azon mévelt társalkodásnak leng vissza ezekben hangja, melly eatéknént Tiecknél tartatni szokott, az ifjúkori érzelgés túlsapongásai helyett pedig érett költői kritikai lélek szól az iróniának minden hatalmával. A' német játékszin barátai nagyon örvendének, midőn Tieck

Drezdában annak kritikai vezetése végett, a' mellett hivatalt kapott. Ítéletei arról láthatók 1822 az *Abendzeitung* levelei között és *Dramaturgische Blätter*, Breslau 1826 2 rész. Ujabbán ezen innen ismét ímadott Shakspearehez tért, hogy a' Schlegeli fordítást kiegészítse. Egyébiránt Tieck, a' mint idézett munkái mutatják, nem eredetileg nagy alakú teremtésekben hatalmasan megjelenő szellem, hanem az ilyenek romait élesen bíráló, nyomaiban pedig felettébb is elszűnyedő bámoló, 's e' mellett egy külön való tulajdon ösvényen alakítgat ő is.

R. A.
TIECK (Keresztély Fridrik) képfaragás professora's Berlinben a' művészségek akadémiaja tanácsának tagja, az elébbeni testvére, Berlinben szül. 1776 Aug. 14. Bittkober volt professora, hanem inkább ön belső ereje által fejtette ki talentumát. Egy basrelief, mellyet az 1795-beli baseli bekére 's allegorija általjában a' békeségre, neki adatta a' kitétetett díjt. Most így Schadow műteremébe dolgozott 1797. Mivei figyelmet gerjesztének Heinritz országminiszterben 's ez 3 évi utazásra költséget rendelgetett neki, melly idő alatt Burgsdorf ur kíséretében Dresda, Bécs, majd Paris lőa további fejlődésének helye. A' meztelen test minenűségét tanulta most leginkább 's azért Dávidhoz áll iskolába, mellyben festései is kitűntek. Mint képfaragó ez alatt csak néhány büsztöt készít; p. o. Reichardt és Schladerndorf grofokét 's Humboldtét. Ezek mellett emlitendő még ezen idejéből azon munkája, mellyel az 1800 szólott, képfaragói 2 díjt nyerte el. (Az elsőt ezen évre senkinek 's ő neki külföldi létére azt nem adák). 1801 Párisból Weimaron keresztül tére Berlinbe, 's innen megint hamar Weimarba, hol az új kastély ékesítéséhez munkái kívántattak. Göthe, különösen pártfogolta. Itt készíté Wolf kritikus, J. H. Voss Göthe büsztjeit 's a' fejedelmi ház több tagjait. Professorrá is lévén bár itt, azonban 1805 Olaszországba indult testvéreivel 's báró Rumohrral és a' két Riepenhauzennel. Augustusban érkeztek Romába. A' háborúk miatt, nagyobb munkát itt is ritkábban rendeltek most, 's így tanulásain kívül csak büsztöket készítet, mint Mária Anna főherczeg asszonyét, Somaglia cardinalét és Götheét collossalis viszonyban, azután egy reliefet, mellyet Mad. Staël kívánt Coppetbe nemzetsége sirboltjába. Romai köréből, mellyet Schick, Rauch és Thorwaldsen, barátai alakítottak, nehezen tudá kivenni Mad. Staël Coppetbe, hol Necker képét csinostgatta leánya intései után. Ugyan itt Staëlnét és Schlegel Adolf Wilhelmét modellázta, márványban pedig majd később állítá elé. Innen Münchenbe tért 1809 az akkori korona-örökös hívására, hol a' mostani király, Schelling és Jacobi 's öntestvére büsztjét készíttette. 1812 Zürichen és Bernen keresztül tére Olaszországba, megnézni Carrarát is. Majd ide jöve barátja Rauch is, kivel legszivesebb egyetértéssel irigykedés nélkül együtt dolgozott. Itt készült általa, a' bajor koronaörökös gyűjteményébe, Rotterdami Erasmus, Hugo Grotius, Wallenstein, Lessing, Herder, Bürger 's mások büsztje és több egyéb. 1819 tért Berlinbe, hol Rauch barátjával ismét együtt lakott, dolgozott. A' berlini játékszíni épülethez némelly ékesítések készítése több évig ada neki munkát. A' grif-hozta kocsin álló Apolló, rézből kiverve, az ő modellje szerint van, mint a' 9 Musának collossalis szobrai porondkőből. Ezek közé állította Niobe tragoediaját, Orpheust az alvilágban, 's Amort 2 Psychével. Tieck talentuma még több munkára is talált, mellyeket az időkör történetei magokkal hoztak. 1820 tagja lett a' művészségek akadémiaja tanácsának. Ujabb készítménye, Ifflandnak ülő szobra, a' berlini színház egyik teremében 's egyebek.

R. A.
TIEDGE Kristof Adolf, jeles lantosköltő 1752 szül. Decemb. 13 Gardelegenben, Altmarkban. Apja ott a' városi iskola rectora volt,

később pedig conrector a' magdeburgi gymnasiumban, 's itt, halálával 1772 nagy szükségben hagyta számos háznépét. T. kiidősb' fiya volt, törvényt tanult Hálában. 1776 felhagyva azzal 's nevelőnek ment, Hohenstein grófságba, mellynek bájoló vidéken Göckingkel a' szeretetre méltó költővel élt áldozva a' musáknak is, kik Gleimmel és Klamer Schmidttel is barátságba hozák. Itt ismerkedett meg Recke asszonysággal is. Első költői fakadozásait ezen időszakirás: Olla potrida és Bürger 's Voss Musenalemanächja hozá közre. Ezen, régibb éneke: *Nicht bloss für diese Unterwelt schliesse sich der Freundschaft Band* köznépi dallá lett. 1784 Halberstadtba költözködött Gleim hívására. 1792 Stedern kanonokhoz ment titoknokául, 's annak egy év múlva következett halála után is a' ház 2 leánya nevelését vezette, 's a' familiával Neinstädtbe majd Magdeburgba ment, hol Archenholz, Mathisson és Köpken társalkodása deríté. Stedern asszonyságot követé majd 1798 Quedlinburgba, hol az meghala 1799, gondoskodott ugyan ezen barátnéja végrendelésében felőle, Gleim pedig a' halberstadti káptalannál egy kis vicariatusi jövedelmet szerze neki, de azon tájon maradnia, hol barátnéját elveszté, elkeseredése nem engedte. Öccsének adta tehát által az egyházi praebendát, 's maga majd utazott, majd Hálában, Berlinben tartózkodott. Ez utóbbi helyen, Recke asszonyságra talált és most ezzel társalkodott, ezzel lakott, 1805 — 8 azzal utazta meg Német-, Olaszországot. Később is mindig azon lelkes matronánál lakott 1819 Berlinben, azon innen télen által Dresdában, nyaratszaka pedig Tüplitzben és Carlsbadban. Egy egy szíves özvegy asszonyhoz csatolá tehát folyvást kebele szerencséje. Tieck, költői leveleivel szerze magának legelőször nevet, melly nemet akkor Jakobi, Klamer Schmidt, Gleim, Göckingk is főképen gyakorla. Tiedge lelke ezekben, tanítólag 's gunyfestésekben és elegiai színnel mutatkozott. Igy lépett elé 1801 *Uranidájával*, melly csak hamar többszöri kiadásban is kijött. Lantos részeit e' jeles oktató versezetnek Himmell majd muzsikára is tevé. Utóbbi kiadásában több rhythmust ada T. mivének. Második oktató versezete: *Der Frauenspiegel* 1806, költői levél stylusára hajlik. Eléadja benne az asszonyok erényeit és — gyengéit. Köz taps fogadta elegiáit és elegyes verseit, mert elegiái közt valóban a' legfelségesebb gondolkodás emel. Kevesebbé vala szerencsés romanczáiban, mivel ezekben gyakran feltébb is bő festésekre terjed. 1812 adta ki idylliumi énekes románját: *Das Echo, oder Alexis und Ida*, Himmel ezt is muzsikára tevé. Ennek kedves gyengédségével van költve, másik énekes románja is: *Anchen und Robert* 1815. Ebből pedig Neukomm ada muzsikát néhány dalnak. Ugyan 1815 jött ki tőle: *Denkmale der Zeit*, melly gyűjteményének 1806 — 14-ig készült énekei a' Napoleon megígázta Németországért érzett fájdalmait zengik 's majd örömét felszabadulásán. Más munkái: *Die Wanderer, am geburtstage der Königin Luise, Cantate, in Musik gesetzt von Himmel; Briefe*, mellyek 3-dik kötetét teszik ennek: *Reise der Frau von der Recke. Ostermorgen, Gesänge für die Sache des griechischen Volks*. Van tőle holmi ebben is: *Jahrbücher der häuslichen Andacht. Der Markt des Lebens*, nagyobb költemény. 1822 kiadta 7 köt. munkáit, barátja Eberhard. 1823 a' kurlandi herczegnének igen érdekes életírását bocsátá közre. 1827 barátjának Göckingknek életírásán dolgozott. *R.A.*

TIELKE (Johann Gottlieb), katonai író, szül. 1731 a' Taubenburg kastélyban Thüringenben, meghalt mint szász választói patantyus-kapitány 1787. Atyja holta után, ki gyermekeinek nevelésére sokat költött, szükségben élt, segítség és tehető barátok nélkül. Katonai életre volt vonzódása, 's alacsony termete mellett is bevétetett 1751 Kelemen herczeg gyalog ezerebébe 's 1753 a' patantyusokhoz tétetett által Dresdába, mivel észtehetségeivel igen ki-

tüntette magát. Itt szorgalommal tanult 's a földmérő test tanító óráit is meglátogatta. Graf Brühl könyvtárnokával Heinevelé esmeretsége sokat tett lelkének kimivelésére. A' 7 éves had kiűtvén a' lilienstein-i térségen (Königsteinnál) porosz fogságba esett; de majd elillant 's Dresdába, erre Varsóba szaladt, hiven ragaszkodván királyához, kinek hűséget esküdött. 1758 Károly szász herceget követte az orosz sereg táborozásában, mint táborig földmérő, 's Küstrin vivásában, a' zorndorfi ütközetben 's később Kolbergnél igen munkás volt. Bár királya tisztte akarta tenni, mégis, hogy többet tanulhasson, az austriai sereghez ment graf Zamoyskival, 's jelen volt az 1759-ki táborozásban. Ugyességéért itt igen becsültetett 's Dauntól igen szeretettet. A' torgau-i ütközet után alhadnagy lett. Eddigi viseletéért Albert szász-tescheni hercegtől igen szép bizonyítványt kapott. 1769 jött ki *Unterricht für Feldingenieure*-je, melly ugy megtetszett II. Fridriknek, hogy e' szolgálatját ajánlaná neki. De T. ki ekkor kapitány volt, se e', se későbbi fényss ajánlatait nem fogadta el. 1775 jelent meg *Beiträge zur Kriegskunst-jának* I dar. A' bajor örökség felett kiűtött hadban 1778 egy ágyusor 's pattantyus század parancsnoka volt. Itt ugy megkedveltetett a' braunschweigi hercegtől, hogy ez ötöt Braunschweigba hívná, hova 1781 néhány hétre el is ment. A' weimari herceg 's József császár is sok jelét adták személyes becsüléseknek. Következők munkái: *Eigenschaft und Pflichten eines Soldaten, zur Prüfung Derer, die in diesen Stand treten wollen etc.* (Dresden 1779); *Unterricht für die Officiere, die sich zu Feldingenieuren bilden oder doch den Feldzügen mit Nutzen beiwohnen wollen, durch Beispiele aus dem letzten Kriege erläutert und mit den nöthigen Plänen versehen* (Dresd. und Leipz. 1769, 5 kiad. 1795); *Beiträge zur Kriegskunst und Geschichte des Kriegs von 1756 — 63* (tervekkel 's földabr., Freiberg 1775 — 86).

TIERNEY (Georg), parlamenti tag, 's oppositobeli szónok. A' kamarába 1786 lépett. 1796 hatalmas szónoklattal mutató meg, milly vesztegetések divatoznak a' választásnál. Midőn Pitt azt akarta, hogy a' Bank 20 schillinges czedulákat tihessen forgásba, T. és Fox vitaták legkeményebben, hogy a' bank állapotját nyilvánosan felfedezze. Pittnek halálos ellensége volt, egykor össze is vagdalkoztak, de káros következés nélkül. Mindig vádolta a' kormányt, hogy a' Bourbonokat akarja Franciaországban visszaállítani, mit ő károsnak tartott. Csak 1801, midőn Addington cancellar lett, változtató meg maga illy nemű kitüntetését. Mint amannak barátja, a' tengeri erő tárnokmesterévé neveztetett, melly hivatal, nagy fényén kívül a' legjövédelmesbek közé is tartozott. Később Pitt és Fox holta után Castlereaghnak is szinte olly hathatós ellenmondója lett, mint előbb Pittnek. Csak egy indítványát sem ereszté ennek el keserű ostromlás nélkül. 1817 veszedelmes nyavalya környékezé, 's noha felgyógyult, többé nem igen állott szónokszékre, azonban fontos tárgyaknál mindig voksolt, 's Ponsonby halála után ismét az ellenpárt fejeként lépe fel. Azonban előbbi viselete, midőn t. i. ettől elállott, nagyon megrendíték hatalmas hitelét. Volt idő, midőn tiszteletből sok gyermeket nevére kereszteltek. Azonban folyvást olly tiszteletben állott, millyet egy jeles fő, derék szónok 's hazája viszonyait alaposan esmerő követ érdemel. Irt többeket, jelesen a' keletindiai társaság helyzetéről.

TIERS état, harmadik rend. Franciaországban volt egykor idő, mellyhez ezen elnevezés illett, mert akkor csaknem az egész országot egyedül papság 's nemesség bírta mint földes ur; a' városok kevés behatásnak voltak, 's ennél fogva ország gyűlésen csupán az egyházi és nemes rendnek vala joga megjelenni. A' városok azonban lassanként gazdagabbakká 's nagyobb tekintetűekké lettek, a' hatható-

sabb és csekélyebb vasallok urasága alúl magokat kiszabadították, midőn adóvetéskor azokat is kérdezni kelle. A' paraszt rend hasonlóan kezdé birtoki jogaiban földjeire nézve jobban meggyökeresedni, 's már IX Lajos 1252 városokat és előljáráóságokat hívá országgyűlésre. Főképen kedvezett pedig ezeknek IV Filep 1303, midőn VIII Bonifacius pápával volt vitáiban a' nép szellemét magához hódítani törekedett. Ekkor erede a' tiers état nevezet. E' harmadik rendnek azonban még nagy megaláztatást kelle túrnia, míg az egyházi rend a' királynak jobbján, a' nemesség pedig balján ült, a' városok és előljáráóságok küldöttségeinek a' korlátoknál állani, 's a' királyi előterjesztvényeket példolva hallgatniok kelle, úgy adák azokra feleleteiket. De ezen polgári rend végtére nemzetté lön 's a' kormány maga is arra kezdé támaszkodni 1788 óta, minekutána látá, hogy a' nemes és egyházi rend minduntalan csak saját érdekei miatt szegezte magát intézetei ellen. Siéyes híres irata: *Qu' est ce que le tiers état?* 1789 szavakra szakasztá a' nemzét meggyült érzetét. Most a' harmadik rend nevezet már eltűrt, mert még ország alkotvány ellenivé isvált.

TIFLIS, hajdani fővárosa Georgiának Azsiában, a' Kur folyónál, 's Heraklius herczeg laka, most Grusia orosz helytartóság fővárosa, 4000 ház. 's 20,000 lak., kiknek felét örmény, többi részét georgiai és grusiái, azaz, őgörög keresztények, Katholikusok 's mintegy 100 Muhamed hitvallását követő háznép teszik. A' város 3 főrészből, áll, tulajdonképi Tiflisből és Kalából a' folyó nyugoti oldalán, 's Iszni külvárosból a' keletia, mellyeket hid köt össze. Egy városnál levő hegyen áll Heraklea vára. A' házak rosszul épültek 's az utzák olly keskenyek, hogy a' legszélesbiken is csak egy kocsi mehet könnyedén; az apró mellékutzákon alig van lovasnak alkalmas helye. 15 görög, 20 örmény 's 2 kath. egyház, 2 bazár (704 boltocskával), mellyekben főleg örmény, tatár és georgiai kalmárok kereskednek, vannak benne, gyapju-, pamut- 's felselyemtakácsokkal 's egy sófőzéssel. Híres meleg ferdő elpusztultak, mégis sokban találhatóí feneket 's márvány padlatot. A' viz kevésé büdösköves, de hasznos. A' ferdők adták a' városnak Tiflis nevét, melly tulajdonképen Tbiliszi. azaz, meleg város nevet visel. L. Rottier *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Brüssel 1829.)

TIGRANES, Nagyörményországnak híres királya K. e. az utolsó században. Atyjától, Artaxiástól, a' Párthoknak kezesül adatván, ezek ötét, amannak holtá után, királyszékre emelék, miért országának darab részét a' Párthoknak kelle engednie. MITHRIDATES-sel (I. e.) kinek leányát feleségül vevé, szövetséget kötö a' Romaiak ellen 's fegyvereinek, mellyekkel Cappadociát elfoglalta, szerencséje arra bírá a' Syriaiakat (kik a' Selencidák nemzetségéből való uralkodók szünteleni perlekedéseit megunták), hogy ötét országjok elfoglalására meghívják. Ezt ő tevé, 's Cilicia és Syria nagy részének ura lön. Mithridatessel nem lépe új szövetségbe a' Romaiak ellen; sőtinkább a' Párthokat támadá meg, visszavevé a' nekik engedett földet, mint Mesopotamiát 's Mygdoniát is, azután elfoglalá Syriának még a' Selencidák kezében volt darabját, Phoeniciának nagy részét 's eme büszke czimet vevé fel: **Királyok királya**. Midőn T. Lucullus romai consulnak az országból kiűzött Mithridatést nem akarta kiadni, hadba keveredék a' Romaiakkal, mellyben T. megvereték, ki most a' had folytatását Mithridatesre bizá. Erre főütközetben ujra legyőzetének; hanem a' következett évben, midőn a' romai táborban kitört lázadások a' két királynak igen kedvezők valának, ezek Örményországot, Cappadociát 's m. ismét elfoglalák. Hanem T. fia felkelt atyja ellen, kinek seregeit szét kellett e' miatt darabolnia. T. ugyan fiját, ki ekkor a' Párthokhoz szaladt, megverte, de ezek a' gyalázatos fíjunak pártját fogván, beütöttek Örményországba, míg ugyanezen idő

alatt Mithridates a' Romaiaktól megveretett, kikhez szökött által ekkor T. fija is a' Párthoktól. Most T. Pompejus nagy lelkiségében bizván, önként megadta magát neki, miért Pompejustól Örményországának egy részét 's Mesopotamiát visszakapta. Halátlan fija ismét üszveesküvéseket koholván T. 's a' Romaiak ellen, Pompejus a' gaz fiut lánczra tetette 's Romába küldte, T. pedig romai nép barátja 's szövetségese nevet kapott 's így is halt meg 85 éves korában.

TIGRIS, Azsia legnagyobb folyóinak egyike, mely Örményországban ered, több ágra oszlik 's az Euphratessel egyesül. Mesopotamiának keleten határt von 's még most is régi mediai nevét viseli, mely nyilat jelent, mivel nyilsebességgel foly. Bagdadnál, több melékviz ömölvéen belé, szélessége, Niebuhr szerint, 600 láb.

TIGRIS, Azsiában 's Afrikában folyók mellett lakó, merész, kegyetlen 's rettenthetlen állat, mely az oroszlánt 's elefántot, sőt önnön nemét is megtámadja, ha jól lakott, akkor se szün meg csupa vérszomjuzásból öldökölni. Szép szőrü bőréből, mellynek sárgásbarna színét fekete vonások vagy csikok ékesítik, süvegeket, kesztyüket 's lótakarókat csinálnak. Legszebb 's legrettenetesebb a' bengaleni. 4—5 kölyke van, mellyeket dühösen szeret. Azt beszélik, hogy ha zsákmány után jártában kölykei ellopatnak, iszonyu bögést tesz 's a' tolvajt nyomozza, ki ha közeledését veszi észre, egyet elvet, mellyet míg anyja barlangjába viszen, addig a' többi hajóra vitetnek. Régen sokkal számosabb volt, mint most; Pompejus 420, Augustus még többet vitt játékszinre. Husa émelygős izü, mégis megeszik Chinában 's Keletindiában.

TILALOM. (Prohibita.) A' tilalom v. tilalmazás: törvényszeres orvoslát, mellynél fogva a' vesztes fél ezen szó által tilalmaz, a' táblai ítéletnek sikerét úgy megállítja, hogy azon perbe még új velős bizonyításokat iktathat be, de törvényesen. Ezen orvoslattal mind a' felperes mind az alperes élhet a' végítélet után, de csak a' királyi és báni tábla előtt, és csupán táblai perekben, nem pedig a' felyebb vitettekben is. Ha az ujabban beiktatott bizonyítások az ítéletet el nem gyengítik, utánok ezen végzés hozatik: a' tilalom meg nem állhat, 's a' dolog azon állapotba helyeztetik vissza, mellyben a' tilalom előtt volt. Szükség pedig, hogy a' tilalom az napon tétessék közbe, mellyen az ítélet hozatott. Ez csak kétszer engedtetik meg, elsőben ugyan ingyen, de már másodszor 6 f. teherrel, mellynek egyharmada az ellenfélé, két harmada pedig a' bíróságé. A' tilalomnak, legfelebb is közbe tétele utáni második törvényfolyamatban, okát kell adni; különben elhal törvényes ereje.

TILLOTSON János, az angol egyházi ékesszóllásnak első tisztában kezdője, 1630 szül. Sowerbyben. Tanult Cambridgeben, 's Londonban lévén a' Lőrincz templomának predikátora, tiszteletet gerjeszte maga eránt, előadásával (mert az előtte szokásban volt iskolai lesz, dogmás szórszálhasogatás helyett természetes józan okoskodásu beszédeit értelmesen 's közre hatólag írta) 's igen becsületes, szép mérséklésü és szerény magaviseletével. III Wilmos Király ezekért 1691 canterburyi érsekké 's titkos tanácsossá nevezte, ő volt a' legutolsó egyházi, ki még a' ministeriumba tanácskozás végett meghívatott. Hugh Blair, ez az igazán itélni törekedett műbíró kedvesen egyszerűnek, gondolkodást világosítónak mondja stylusát, melly mesterkélés nélkül bizonyítja az író jámbor, kegyes, szelid belsejét. Illy tulajdonokkal azonban ritkán párosulván a' fenség megrázás menydörgése is, hévre nem igen gyujt, sőt szeretetre méltó gondtalansága a' mint lassú bájjal ingerel, úgy néhol erőtelenné 's fáradtá tevé. De utmutató lévén, miakép kellessék világosan szólani minden rendü hallgatókhoz neve fennmaradandó lön, 's Angliának elsőbb egyházi szónokai közt említtetik. Természetesen következék, hogy a' régiben megrögzött ma-

kacs fők, Tillotsont mint a' természeti okoskodást egyszerűen gerjesztőt, az egyházi rendbe szelidséget és egyességet hozót nem szerették, sőt nem igaz hitűnek mondák 's még becsületességét is gyanúba burkolni törekedtek. Mh. 1694. Egyházi beszédei (*Sermons by Archbishop Tillotson*) kijöttek Londonb. 1704 14 köt.; 1757 13 köt. francziául Parisban 1745 13 köt. Németül Darnmauntól Helmstädtben 1728 's Mosheimtől is. Minden munkáji együtt, mellyek többnyire hitágazatu 's erkölcsi tárgyuak t. k. Londonban 1728 9 köt. L. felöle *The heads of illustrious persons with their lives, by Birch* Vol. 1. és *Brittischer Plutarch* 4 rész. R. A.

TILLY (Johann Tzerklas, gróf), a' 17 száz. leghiresb tábornokinak egyike, szül. 1559 a' Tilly uradalom kastélyában (vallon Brabantban), 2 mf. Gemblourstól, mellyet Calain Samson 1448 Tzerklas Jánosnak eladott, ki most tillyi Tzerklasnak nevezé magát. T. ifjú korában jesuita vala. Keményen 's vallásdühben neveltetvén, előbb spányol, erre császári, későbbben bajor szolgálatba lépe. Alba, Requesens, Don Juan és Farnese Sándor alatt képződék hadvezérré Németalföldön; de ezen oskolában egyszersmind néma 's vak engedelmesség, könyörületlenség 's eretnekek elleni hatalmas gyűlölség levének characterének fővonásai. Mint ezerekes - hadnagy szolgált Lothringen - Mercoeur Filep Emmanuel herczeg alatt Magyarországbán a' felkeltek 's Törökök ellen; azután mint ezerekes egy vallon - ezereket gyűjtött. Gyorsaság és erő hadmesterségének fővonásai. Maximilian bajor herczeg ötet főtábornokává nevezé, hogy az igen aláment bajor hadfenyítéket visszaállítsa. 1609 szerencsényen végzé a' Donauwörth elleni táborozást. Erre a' kath. szövetség seregének főparancsnokává teteték a' 30 éves háboruban. A' prágai ütközetben (8 Nov. 1620) dicséretesen viselé magát. Ez az ő javalására történt, midőn a' császári fővezér téli szállításra menni szándékozék. T. erre több ízben inté a' gondatlan cseh nagyokat, kik, mivel a' császár haragjának semmi jelét se adá, Prágába 's kastélyaikba visszatérének, 's tanácslá, hogy szaladjanak, míg büntető parancsok nem érkezendenek. De ezek megmaradának honokban 's a' prágai győzelem után 3 hónappal egy napon 's egy órában 28 legfőbb Cseh fogatott el 's végeztetett ki. A' had folytatban elszakasztá, mesterséges katonautazásai által, Mansfeld és a' badeni markgóf seregeiket, megveré ezt Wimpfennél (a' Neckarnál), kiüzé 1622 Keresztély braunschweigi herczeget Pfaltzból, 's megveré 2 Jul. 1622 Hóchstnél és a' stadtlói 3 napi ütközetben (4 — 6 Aug. 1623), miért a' császártól birodalmi gófságra emelteték. 1625 IV Keresztély dán király ellen, ki az alsószász kerület seregét vezérle, küldetett 's teljes győzedelmet nyere 27 Jul. 1625 Lutternél a' Barenbergen. Erre Wallenstein, T. személyes ellensége, rá tudta ezt venni, hogy Holland ellen menjen 's a' király kergetését neki hagyja. Végre Maj. 1629 a' két fővezér a' dán királyt a' lübecki gyalázatos békekötésre kényszeríté (L. HARMINCZ ESTENDŐS HÍBORU). Wallenstein 1630 kéntelezittetvén a' csász. seregeni főparancsnokságot letenni, T. generalissimussá nevezeték. Legnevezetesebb vállalata Magdeburg megvétele volt 10 Maj. 1631, midőn Pappenheim vette meg először a' szerencsétlen várost. Azon kegyetlenség, mellyet Isolani Horvátjai, 's Pappenheim Wallonai elkövettek, örökre utálatos és minden emberi szívet elundorító mocsok marad T. életírásában. Nehány seregebeli tiszt kéré a' vérszopót, hogy a' dulást tiltsa el. *Egy óra mulva jöjtek, monda T. hidegen, akkor meglátom, mi tevő legyen? A' katoná is akar valamit fáradságáért 's veszedelmeiért.* 14-ben tartá diadali bemenetelét T. a' füstölgő városba. *Troja és Jerusaleem lerontatása oltá, így írá te fejedelmének a' szemtelen, illy győzelem még nem volt.* — Gusztav Adolf svéd király; ki Magdeburg felmentésére

későn érkezett meg, erre az Elbén áltment 's Saxoniába ütött be, hol T. Leipzignál állott be sánczolt táborában, erősítést várván; hanem Pappenheim támadása ütközetre kényszeríté a' svéd hóst Breitenfeldnél 7 Sept. Megszalasztá ugyan T. a' svéd sereg bal szárnyára rendelt Szászokat; de maga, az addig 36szor győzedelmes, 3szor megsebesítettén, csak nehezen tudta Hallebe menekedni. Erre új sereget gyűjté, kiüzé a' Svédokat Bambergből 's besánczolá magát Rainnál (a' Lech mellett), hogy az ellenséget a' Bavariába ütéstől visszartartsa: hanem Gusztav megcsalá őtet, 's áltmene a' folyón, mire öldöklő küzdés kelekedék, melyben Tillynek egy golyóbis czombját öszvevuzá. E' seb néhány nap mulva eloltá T. élete világát Ingolstadtban 30 April. 1632. — T. középszerű természetű 's ijesztő arcú volt. Katonakorában is megtartotta szerzetesi szokásait 's Gusztavtól keménységéért, durvaságáért 's pontosságáért vén kaplárnak nevezett. Józan életű levén, gyűlölt minden fényt 's külső tisztelkedést, a' császártól se fogadott el kész pénzt, honnan kevés vagyona maradt. A' kath. hitvallásnak heves tisztelője 's védője és háboruban épen oly ügyes és fortélyos, mint kegyetlen volt. A' kalenbergi fejedelemséget, mellyel a' császár megajándékozni akarta, haszonkeresetlenül nem fogadta el.

TILSITI BÉKE. A' friedlaadi ütközet (14 Jun. 1807), mellyet Sándor nyilvános parancsára Benningsen vezér adott, teljes megveréssel végződött 's Poroszország reményének utolsó szikráját is kioltotta, mire a' szerencsétlen ország éjszakkéleti része is felélt a' győzedelmes ellenség előtt. Az orosz sereg igen el volt gyengülve 's nem reménylhetett szerencsés kimenetelű új ütközetet. Már a' Niemennél állottak a' Francziák 's áltmenni készültek, midőn Sándor császár 18 Jun. a' bergi nagyherczegnek fegyvernyugvást terjesztett elibe. Napoleon ezt elfogadta. Az ő seregét is igen elgyengítették az Eylaui és Friedlandi ütközetek, a' Maj. és Jun. történt csaták, Danzig vivatása 's mennél tovább nyomult, annál többet veszített belső ereje. Ehez jött, hogy Austriát is szemmel kellett tartania, melly a' francia sereg teljes megveretésekor kétség kívül fegyvert fogott volna, 's oroszországi táborozása most neki nem látszott oly könnyűnek, mint 5 évvel később, mert még néhány schlesiai vár nem volt megvéve, Kolberg még nem foglaltatott el, Schill és Blücher pedig naponként fenyegető mozgásokat tettek Pommeraniában. Az orosz cabinet is panaszkodván Angolország munkátlanságán 's a' segédpénz kimaradásán, nyíval könnyebb lehetett a' két fejedelem egymáshoz közledése, mivel ezek személyesen jöttek össze 25 Jun. a' Niemenfolyón, a' parion kétfelől álló hadseregek örömköltása közt. Tilsit városát Napoleon neutralisnak nyilatkozó 's a' hadakozó fejedelmek fő hadi szalása, névszerint a' porosz királyé is, 28 oltá oda tettetett által, hogy a' békealkudozások hamarább véget érjenek. A' porosz királyné, Napoleonól meghivatván, hasonlóul Tilsitbe ment. 7 Jul. köték meg a' békét Oroszországgal Talleyrand, Kurakin és Labanoff Rosteffski, Kalckreuth és Goltz. Fájdalom! csak egy szerencsétlen fejedelem tartományi forogtak kérdésben, kinek egyedül nem volt elég ereje, hogy azokat a' győzedelmes kezeiből kiragadjá, 's kinek e' szerint egyik felét ált kelle engednie, hogy másik felét legsúlyosabb, alig teljesíthető feltételek alatt megtarthassa; már azon észrevétel terhes volt, hogy ezt a' felet is csak az orosz császár iránti tekintetből tartá meg a' porosz király. Elég, a' Napoleon és Sándor közti béke következőket határozá meg: 1) hogy az 1793 és 1795 Lengyelországtól elvett, eddig porosz tartományok, új herczegséget, a' varsóit, képezzenek; hogy 2) Daazig 2 órányi kerülettel, Porosz- és Szászország védelme alatt szabad statussá tétessék; 3) a' szász király, ki varsói herczeg lett, Schlesián keresz-

tül katonautat kapjon Varsóba; 4) a' mecklenburgi, oldenburgi, koburgi herczegek tartományik birtokába ismét visszahelyeztettek a' francia császártól, ellenben öccsei, Hieronymus vestfali, József nápolyi, Lajos hollandi királyoknak megesmertettek az orosz császártól; és 5) hogy a' vestfali királyság a' Poroszországtól most áltengedett tartományokból, az Elbe bal partján, 's néhány más elfoglalt tartományokból, Braunschweigből, Hessenből, képeztessek. Egyszersmind 6) Sándor Hollandnak engedte Jever uradalmat 's megígérte 7), hogy haderejét Moldvából és Oláhországból kiharancsolandja 's a' szultánnal Napoleon eszközlésére békét köteud. Ellenben Oroszország Bialystock porosz lengyelországi tartományal (206 nesz. mf. 184,000 lak.) nagyobbított. Egyébiránt az Oroszok Cattaroból is kitakarodtak a' béke következtében. Titkos czikben megígérte Oroszország, hogy Angolország ellen a' neutralis lobogó függetlenségének sentartására kezet fog Franciaországgal 's a' kopenhageni, stockholmi és lissaboni udvarokat is ugyanazon rendszerre birandja. A' 9 Jul. III. Fridrik Vilhelm és Napoleon közt kötött béke, főpontjaira nézve, az előbbiben volt foglalva. Az elsőbbnek t. i. az említett lengyel tartományokat, minden Elbe és Rajna közt fekvő tartományokat, Napoleonnak, a' kobussi kerületet Szászországnak kelte engednie 's kikötöit Angolország előtt bezárnia. Ezenkívül még ugy egyeztek meg gróf Kalckreuth és a' neufchateli herczeg, hogy egész Poroszországból kitakarodjék a' francia sereg 1 Oct-ig, ha a' hadi adók addig vagy kész pénzben le fognak tetetni, v. francia felügyelők által elég bátorság fog arra nézve találatni Poroszországban. Fájdalom! e' rekeszték alatt amaz ürügy lappanga, hogy a' szerencsétlen tartomány a' béke gyümölcsseitől is megfosztassék; mert Poroszország, mint előbb, ugy most is ki volt tetetve a' francia biztosok zsarolásainak 's kemény bánásának, míg egy év mulva, 120 mil. tevő, önkénytelen meghatározott sommának lefizetése által magát meg nem változta; de mind e' mellett is 3 várait (az Oderánál), u. m. Glogant, Küstrint és Stettint a' Francziák kezekben tartván, 's Varsó, Szászország és Vestfalen helyzetétől minden pillanatban fenyegettetvén, ingadozó volt Poroszország sorsa, míg 1813 Europa állapotját meg nem változtatta. A' tiltsiti béke titkos czikkei (vagy az ezen alkalmalmi titkos értekezések) Angolországban Canning ministeriumba lépte után, Lewis Goldsmith munkájában közönségesekké tetettek. Ezek szerint Oroszországnak el kellett volna foglalnia europai Törökországot; Spanyolország és Portugal koronáira Napoleon nemzettségéből származott herczeg nézetett ki; a' pápa világi hatalma eltöröltetett, Franciaország az afrikai statusokat elfoglalta, Malta 's Egyiptom Franciaországiéi lettek, Napoleon Gibraltar megvetetésében Sándor császártól segítettett, a' közép tenger csak orosz, spanyol, francia és olasz hajóknak állott volna nyitva, Dánország északi Németországban kapott volna kárpotlást a' Hansavárosok által, ha hajóseregét Angolország ellen a' szövetteknek engedte volna, 'st. De mind ezen terveket füstbe hajta a' leipzigi csata.

TIMAEUS, Alsóolaszország (Nagygörögország) Lokri nevű városában szül. Pythagoreus, Platonak, ki egy dialogusát róla nevezé el, tanítója. T. főleg természet- vizsgálassal foglalatoskodék; hanem a' neve alatt esmeretes munkának igazságát Meiners kétségbe hozza, ellenben Tiedemann és Bardili védik. Meiners azt Plató Timaeusa kivonatjának tartja.

TIMARIOTÁK, I. ZAIM.

TIMBUKTU, I. TOMBUKTU.

TIMOCRATIA, Aristoteles szerint azon status- vagy országlásforma, hol a' törvények bizonyos vagyont határoznak meg, mellynek tulajdonosi juthatnak csupán legfőbb stathivatalokra.

TIMOLEON, korinthusi fi, mint tábornok, törvénytadó és bíró egyformán nagy, leghivebb barátja volt a szabadságnak 's honának, 's éppen oly kemény bírása mások igazságtalanságának, mint önmagának. Csak egy tettet nem tudnak neki sokan megbocsátni, u. m. Timophanes öccsének megöletését, mellyben ő tanu, sőt részes volt, haszinto nem tette is tulajdon kezével. Azonközben a' tett rugója által nemiképen mentethetik. Timophanes t. i. azon dolgozott, hogy Korinthus uralkodójává emelkedjék 's már el is kezdé zsarnokszerepét játszani. Sikeretlenek valának T. előterjesztményi, ki végre eltökélé, hogy polgártársainak szabadságát, ha meg kellene lenni, testvéreinek halálával is megvásárolja. Elmene tehát hozzá néhány fegyveressel, de Timophanes minden kérésnek makacsul ellen állott, mire a' fegyveresek rá rohantak 's megölték őtet, Timoleon azonban félre fordulván 's fejét eltakarván. Bár örültek is a' Korinthusiak a' zsarnoktól lett megmenekvéseken, mégis sokan megborzadtak a' testvérnyilkolásra. T. maga is heves szemrehányásokat tett magának a' történt miatt 's önkénytes száműzéssel büntette meg magát. 20 év múlva, midőn a' Syrakusaiak Korinthusból segítséget kértek ifjabb Dionysius zsarnok ellen, visszahívták őtet honfiai 's a' segítő sereg vezérévé tették. T. győzedelmesen csatázott, Dionysiusz Syrakusa elhagyására kényszerítette 's Karthágót is megfosztotta Siciliáni uralkodásától (K. e. mintegy 340 évvel). Miután így a' szabadságot visszaállította, az elszaladtakat 's száműzetteket visszahívta 's a' zsarnoktól épített erős kastélyok helyett közönséges épületeket emeltetett volna, a' polgároknak új, jobb 's erősen alapított szerkezetet adott; erre az egész rábizott hatalmát, mellyet könnyen megtarthatott volna kezei közt, önkénytesen letette 's magános életre vonult. Jutalma a' Siciliaiak közönséges tisztelete volt, kik közt tölté el csendesen hátra levő napjait. Nyilván jótévedőknek 's atyjoknak neveztek őtet, semmi fontos dologhoz se kezdtek, míg véleményét ki nem kérdezték 's ezen gyermeki tisztelettel késő vénségében történt holtaiig adóztak neki a' Siciliaiak. Számos, minden városból öszvegyülekezett nép követte holt testét 's évenként halotti innep tartatott tiszteletére. Így élt 's halt meg T., nem csak a' görög nép, hanem minden nemzet és idő legnagyobb 's legnemesebb férjfiainak egyike.

TIMON, két híres Görögnek neve. — Első, Athenei a', peloponnesusi hadkor, kinek embergyűlöléséről különböző az ítélet, oly időben éle, midőn kezdé az erkölcsromlottság harapózni 's még küzdé a' régi egyszerű erkölcsökkel. T. ki sok elméncszéggel szoros igazlelkűséget kötött öszve, részint néhány polgártársainak utálatos hálátlanságán, részint az erkölcsromlottságnak gyors előlépéséin felette elkeseredett 's minden beszédében és cselekedetében komor elműséget mutatott. Mint Socrates és Diogenes az erényért küzdött, de a' legcsipősebb gunynak 's legrosszabb szeszélynek fegyverével, 's éppen ezzel ártott a' jó ügynek. Embergyűlöelő czime, mellyet magaviseletével vont magára, minden befolyástól megfosztotta őtet. Aristophanes azt mondja róla: *T. tüskebokrokkal van körülveve, mellyen keresztül senki se juthat hozzá; mindenki utálja őtet 's Furiák fajzatának tartja.* Más helyen így ír: *A' Furiák ezen fija szüntelenül szidja a' gonosztevőket.* Innen láthatni ugyan, minő emberek ellen viseltetett T. gyűlöletes indulattal, csak hogy ő minden embert gonosztevőnek nézett. Lucian Timon című elmés dialogusának T. tárgya. — A' másik hasonló nevű, Timon philosophus és orvos, Phliusban szül. Pyrrhonak leghíreseb tanítványa 's barátja, következésképen a' sceptica philosophiának pártolója, Antigonus macedoniai király és Ptolemeus Philadelphus idejekben élt, a' 127 olymp. körül. Kikelt a' dogmaticusok ellen, kik tetszés szerinti véleményeket követnek; ilyen többek közt az, hogy előterjesztések által a' dol-

gokat úgy megesmerjük, mint valósággal millyenek; innen tagadja eldöntő ítélet létét, 'st. 30 vig-'s 60 szomorjáték is tulajdonittatik neki; de számos munkáiból semmi se maradt fen, mit főleg *Sillen*-jére nézve lehet sajnálni, mellyből *Diogenes Laërtius*, *Lucianus* 's m. csak töredékeket tartottak fen. E' munka 3 könyvből állott, mellyek közt az első elbeszélő, a' többiek dialogusok voltak 's gunyokat foglaltak magokban a' dogmaticus philosophusok ellen. A' *Sillen*-ből 's *Timon* más munkáiból megmaradt töredékeket láthatni *Langheinrich* értekezésében *De Timone Sillographo* (Leipz. 1720 és 1721). A' régiek dicsérték szorgalmát, philosophiai esmereteit 's egykedvűségét, mellyel tekintett mindent, mi a' sokaságban csudálkozást, nyugtalanságot, aggodalmat 's ijedtséget okozott.

TIMON SÁMUEL, szül. 1675 Trencsin vármegye Turna nevű helységében, *Timon János* és *Hrabovszki Borbálától*. Felvetetett 1693 a' Jézus-szerzetbe, 's mint ifjuság oktatója 18 évet töltött a' nagyszombati, 14 a' kassai, 9 egyéb collegiumokban. Mh. Kassán 1736 Apr. 7. Hivatalos munkától üres idejét, 6 évi betegeskedése mellett tudományos dolgozásra fordította, különösen a' honi történet és földesmeret körében. Főbb munkái: 1) *Synopsis novae chronologiae Regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Partes tres*. Tyrnaviae 1714—15. 2) Ugyan az bővitve ezen cím alatt: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transylvanicarum a natiuitate Divi Stephani producto ad annum 1736*. Claudiopoli 1764. 3) *Imago antiqua Hungariae, repraesentans terras, adventum et res gestas gentis Hunnicae. Imago novae Hungariae, repraesentans Regna, Provincias, Banatus et Comitatus ditionis Hungaricae*. Cassoviae 1733—34. 4) *Tibisci, Ungariae fluvii, notio, Vagique ex parte*. Cassoviae 1735. 5) *Purpura Pannonica, sive vitae et res gestae S. R. E. Cardinalium, qui aut in ditionibus S. Coronae Hung. nati, aut Regibus sanguine conjuncti, aut Episcopatibus Hungaricis potiti fuerunt*. Tyrnaviae 1715 Cassoviae 1745. Ez a' munka némelyektől Skoda György Jézus-szerzetbelinek, de Bél Károly Andrástól és Kaprinai Istvántól Timonnak tulajdonittatik. 6) *Annales Regni Hungariae post Nicolaum Istansum, ab anno 1598 usque ad annum 1662*. Kézirat, mellyet használt Kazi Ferencz, mint maga megesmeri a' *Regni Hungariae Historia* előbeszédében. Kaprinai István kéziratai közt is megvala az. Fábri Pál.

TIMUR (azaz, vas), *Timur-Beg* vagy *Timur-Leng* is, azaz, *sánta Timur*, mivel sántikált, közönségesen pedig *Tamerlan*, híres hódítója Aзиának, 1336 körül szül. Ő maga származását *Dsingisz-KHAN-tól* (l. e.) hozta le; mások szerint pásztor, 's némelyek szerint mongol emir fia volt. Midőn a' dsagaiiai mongol országló ház hatalma hanyatlott, T. elfoglalta a' főhatalmat, *SAMARKANDOT* (l. e.) tette birodalma fővárosává, lassanként megvette *Persziát*, egész *Középásziát* 's 1398 *Hindostant*, az *Industól* a' *Ganges* torkolatjáig. Vér és pusztulás követték győzelmeit; hire messze terjedt. Ezért kerestek nála segítséget 's védelmet *Kisázsia* fejedelmei, kiket I *Bajazet* török szultán, ki a' *nicopolisi* győzelem (1396) után *Europát* is megrettentette, hatalma alá hajtott. Azonnal felkerekedett T. 's elborítá *Bajazet* kisázsiai statusait temérdek seregével. *Bajazet* félben hagyván *Konstantinápoly* vivását, elibe ment. Az 20 Jul. 1402 *Ancyra* (most *Angora*, *Natoliában*) térségén történt ütközet eldönté a' pert. *Bajazet* serege teljesen legyőzetett 's futtában maga is elfogott. T. a' foglyot kalitkában vitette két lovan, 's a' török birtokokat feldulta. E' megmenté egy időre a' már felette elgyengült görög császárságot a' végpusztulástól. T. mh. *China* elleni hadra készültében 1405, 69 éves korában. Holta után roppant birodalma belső nyugtalanságoktól rongáltatott 's több részre szétszakadozott. Utó-

dainak egyike, Babur (Baber) 1498—1519 elfoglalta Hindestant 's alkotója lett a' nagymogul birodalmának. (Vö. Mongolok). T. rendkívüli ember volt. Becsülte a' tudományokat 's magának is voltak tudományos esmeretei, mint intézményei (I. Landés *La vie de Timour*) bizonyítják. Egy müncheni születésű, Schiltberger nevű Német volt titkos írónka. (L. ennek munk. *Schiltberger der viel Wunders erfahren hat*, Ulm 1473, fol.). T. hódításvágyja 's kegyetlensége nem esmertek határt. Különös örömet talált abban, ha meggyőzött ellenségeinek levágott fejeit maga előtt felhalmozathatta.

TINCTURA sajátképen oly erős higszer, mely valamely testből az erőt és színt kihuzta 's ezzel magát is befestette. Gyógytudományban oly vékony kivonat, mellynek alapját víz, bor, vagy szesz teszi. Czimer-tudományban azon szín, mellyel valamely mező vagy az ebben levő alakok bemázoltatnak.

TINDAL (Matthews), éles elmű angol törvénytudó és író, ki 18 század elején a' tetteleges keresztény vallás megtámadásával tünt fel. Szül. 1655 Bear Ferrersben Devonshireben, atyja predikátor volt. Oxfordban tanuló a' törvényt 's hogy II Jakab kegyét megnyerhesse, cath. hitre ment által. Nagy ellensége lévén az angol papságnak, jogait és szabadságait iratival keményen ostromlá. Az udvarnál igen szerették 's a' koronának igazán is fontos szolgálatokat tett. Mivel ettől holtiglan tetevés nyuzgsoldot kapott, III Vilmos uralkodása alatt ismét visszatért az angol egyház kebelébe. Mind e' király, mind I és II György számtalan kegyeikkel halmozzák. Utóbb ugynevezett szabadgondolkodásuként mutatkozott. A' természeti vallás elegendőségéből akarta az isteni kijelentés szükségtelességét és alaptalanságát megmutatni, illy czimű féiben maradt munkájával: *A kereszténység oly régi mint a' világ* (Lond. 1730). Azonban nyilái nem annyira a' keresztény vallás lényé, mint nem lényeges toldalékai ellen valának irányozva. Megismerte ő, hogy a' keresztény vallás a' politika, tévedés és időviszonyok által hozzá ragगतott pótlékoktól megtisztítva, legszentebb vallás, mellynek lényeges tanításai egy végtelenül bölcs és jóságos istennek akaratját hirdetik. Könyvét az angol Deisták oly tekintetben tartják, hogy azt bibliájoknak nevezhetni. Mh. Oxfordban, mint a' minden lelkek collegiumának seniora, 1733.

TINHALASZAT, a' Siciliaiak kereskedésének fő ága. A' scombri halmemben legnagyobb a' scomber tynnus, ugy hogy ember magasságnál hosszabb 's néha öt mázsénál is többet nyom. A' himet főleg tejéért becsülik, a' nő ikraját beszózzák és a' Caviarnál jobb ízűnek tartják. Husát frisiben 's beszózva is eszik. E' vándorló hal, mellyhez a' déli tengeri utazásokból ismeretes Albicore hasonlít, az atlanticum tengerből jó 's vándorlása Aprilis végétől Septemberig tart. Olaszország partjairól a' ragadozó halak által elüzetve, Sicilia éjszakai partjaira vonul, hol igen elmésen készített hálóval (tunnara) fogják. Szinte apró várak vannak a' vízben erős hálókából építve, mellyek a' tin által leginkább látogatott sziklák és szigetek közt horgonyokkal és ólomsúlyakkal a' tenger fenekén megerősítetnek. A' tunnarának különféle hajlékai, egymástól hálózóvetekkel elválasztott rekeszei vannak, mellyek közt a' legvégsőt halálkamarának nevezik. A' sziklák közti bemenetel hálóval mindenütt el van zárva, csak egyetlen ut marad nyitva, mely az ugynevezett terembe vezet. A' halászok valamely közel sziklán vagy ladikon őrt állva várják a' halak érkezését. Mihelyt a' tin a' terembe vivő nyiltornáczon besikamlott, egy leeresztett hálóval tüstént elzárják ezt, ellenben felnyitják a' mellék rekesz rostélyát 's bekergetik a' foglyot. Ha már ide elég számú hal szorítottat, valamennyit az utósóba, a' halálkamarába úzik, melly legerősebb hálóból van alkotva. Most már jönnék ladikajkon

az ostromló hálászok 's járdákkal és lándzsákkal öldösik őket rákásra. A' szegény foglyok dühösen védik magokat, gyakran összezaggatják a' hálókat 's fejeiket a' sziklákon és csolnakokon összezuzzák. Egyetlen ilyen tannara 20—50,000 forintot behoz. A' capopassarói tannara évenként 18,000 unczia, vagy 90,000 pengő forint béradót fizet. L. Houel *Voy. pittoresque de Sicile*; Swinburn *Reisen durch beide Sicilien*.

TINO (a' régi Tenos), a' Cycladák egyike a' görög Archipelaguson, 4 nsz. mf. 29,000 lak. gazdag selyemmel, gyümölcssel, gabonával. Hajdan Tenos nevű fővárosánál állott Neptunus temploma, egy régi szent erdőben. 1825 itt hellen iskola alkottatott. Görög szomorjátékok is adatnak itt, p. o. *Marco Botzaris* és *Megakles*.

TINÓDI SEBESTYÉN, az 1541 istambuli fogságra hurczoltatott magyar fő embernek és hadvezérnek, Török Bálintnak, irlókja magyar versekbe foglalgatá a' korabeli honi 's külföldi történet dolgokat két ó testamentomával együtt; melly verseleti egybeszedetve közre becsáttattak illy czím alatt: *Chronica. Első Részébe János Kiral halálatul fogva ez esztendeig Dunan innet Erdel orszaggal lüt minden hadac veszedelmet, revidedön szep notakval enöbbe vadnac. Mas részébe külömb idöbbe es orszagokba lüt dolgoc Istoriac vannac. Tinodi Sebestien szörszese. A' végén: Colosvarba nyomtatot. György Hoffgreff Mühelyebe, 1554 esztendőbe. 4. A' többi közt megírta Egervár 1552-ki vivatását is, mellyet azután Sámbocki János, I Ferdinand Király meghagyásából, diákra fordított *Narratio rerum ad Agriam unno 1552 gestarum* czím alatt. Előfordul ez a' diák folyó beszédbeli leírás a' Bonfin tizedeihez kapcsolt Sámbockiféle függesztmények közt. *Fabri Pál.**

TINTA (közönséges). Ez írószer többféle színű tehet, de legközönségesebb a' fekete. Ennek sok készítése módja közül im egy: Végy egy font gubacsot, 6 unczia arabiai gummit, ugyan annyi galiczkövet, 4 pint sert vagy vizet. Előbb a' gubacsot törd össze, 's hagyd a' vízben vagy serben ázni 24 óráig, ekkor ved belé a' nagyjából összetört gummit, 's ha ez elolvadt, a' galiczkövet is, melly az egészet tüstént feketere festendi; a' levét sűrű szítán szürd le, 's a' tinta kész. Általában megjegyzendő, hogy a' főzetlen tinta kevésbé van kitéve a' penészedésnek, mint a' főzött. Gyógyszeresek veres, kék, zöld és sárga tintákat is készítenek.

TINTÁK (sympatheticus) olly írószerek, mellyeknek semmi, vagy legalább észrevehető színök nincs, 's a' velök készült írást csak bizonyos saját módok által lehet elolvasni. Már Ovid azt tanácsolja a' szoros felvigyázat alatt levő leányoknak, hogy szeretőiknek friss tejjel írjanak 's ha megszáradt, szénport vagy kormot hintsenek rá. Az újabb chemia többféle módot mutat illy tinták készítésére. Sőt még a' közönséges fekete tintából is lehet sympatheticust csinálni, ha közzé vegyített salétromsavanyat színét kivesszük, az ezzel irt betük csak akkor tűnnek fel, ha felolvasztott folyó alkalival megnedvesítetnek. Furcsa tinta az is, melly hidegben láthatatlan, mérséklett melegen feladja magát. Ehez a' fűszeres boltban venni kell safferát, ebből választó vízzel ki kell venni a' kobaltot, akkor meg kell higitani vízzel, hogy a' papirosán át ne üssön. Ha irunk vele, nincs nyoma, de csendes melegen szép zöldes kék lesz, 's mihelyt meghül, egészen eltűnik. Csak nagyon meg nem kell melegíteni, mert ugy örökre látható marad. Ezzel téli tájképeket is lehet festeni, miatha a' mező 's fák lombjaikat elvesztették volna, de mihelyt melegülnek, tavaszi vidékekké változnak.

TINTORETTO. E' név alatt Giacomo Robusti híres velencei képiro ismeretes, szül. 1512 Velenczében, mgh. 1594, apja festő volt, 's ettől kapá ama melléknevet. Tiziantól tanult, 's midőn ez irigy-

ségből magától elbocsátá, annak színezésmódját Angelo módosságával iparkodék egyesíteni: de sebes dolgozása miatt mindeniktől nagyon elmaradt. Továbbá nagyon kapott a fénylő világ- és árnyék-színeken, 's ez által a valótól gyakor eltért. Sokat festett szülő városa számára, többek közt egy utósó ítéletet, az arany borjú imádását, egy szent Agnest 'st. Arczképe a Louvre muzeumában tartatik. A' bécsi, dresdai, pommerfeldi képtárakban sok mivei láthatók. Huga Mária is képiro volt; fia Domenico nem érte utól.

TIORBA, I. THEORBE.

TIPPO SAHEB (Tippo Saib), mysorei szultán, HYDER ALI (I. e.) fja, 1751 szül. 10 Dec. 1782 ült királyszékbe. Haldokló atyjának kívánata szerint örök gyűlölséget esküvék a' Brittek ellen; innen folytatá a' háborút, míg ezr, a' Francziák gyenge segítsége a' parisi békekötésnél fogva 1783 megszűnván 's a' Marattok az Angolok mellé állván a' 11 Mart. 1784 kötött mangalorei béke által, kára nélkül be nem végzé. Országá ekkor 4600 nsz. mf. tett, 's 20 mil. jövedelmet hozott. A' föld jól mivelt 's népes volt és a' nép, bár Hindunemzettség volt, megelégedett a' mohammedáni országglással. Hanem T. majd dühös türelmetlennék mutatkozék. A' braminokat, kik nem akarák a' hinduvallást Mohammed hitével fecserélni, csaknem halálig vereté vagy erővel körülmetélteté; a' keresztények templomait Kanarában 's Mysoreben hamuvá téteté 's olly keményen bána velenk, hogy 70,000-en kiköltözének. Erre, bár fényes követsége, mely a' Francziákat 1787 Angolország ellen háborura birni akará, sikeretlen volt is, az Angolokkal szövetséges travankorei rajahat (fejedelmet), ki egyetlen független nair uralkodó volt Malabar partján, igaz ok nélkül megtámadá. Most az Angolok öszveszövetkezének a' Marattokkal 's a' dekanai subahhal. Már 1790 és 1791 Mysore több ercs helyét foglalák el a' szövetkeztek. 1792 vezérek, lord Cornwallis és Abercrombie, Seringapatamig nyomulának, megverék a' szultán táborát 's ezt fővárosában vivni kezdék. Ekkor T. békét kére, mely 24 Febr. 1792 megkötetett. E' szerint T. a' szövetkezteknek 33 mil. rupiát fizetehadköltés fejében 's birtokainak kisebb feléről lemondá, a' határszéli várakkal 's hegyszorosakkal együtt; a' foglalmányból a' Marattok 300, Nizam 612 's az Angolok 552 nsz. mf. kaptak, mellyek részint Madrashoz, részint Bombayhoz kapcsolattak. T. e' veszteséget nem bírta elviselni. Az indiai hatalmasságokat, név szerint a' kandakari királyt, Zeman shahot, a' Marattokat és Nizamot iparkodék Angolország ellen fégyverfogásra birni, de sikeretlenül. Ripaud francia rablókapitánnyal is, ki 1796 történetből vetődék tartományába, titkosan öszveszövetkezék Angolország ellen 's követet küldé Isle de Franceba, a' francia segítő sereg átszállításának sürgetésére. A' francia kormányzó ugyan nem akará az egyezést addig aláírni, míg erre Franciaországtól meg nem hatalmaztatik; mindzáltal nyomtatott hirdetményeinél fogva felszólította a' sziget lakóit, hogy a' szultán szolgálatjába álljanak. Ezáltal T. titka tudva leve az Angolok előtt. Bonaparte Egyiptomba lett megérkeztéről tudósittván, azt vélték a' Brittek, hogy a' szultán hadi készülétei ezzel öszveköttetésben vannak, mint az indiai fejedelmekkel való titkos alkudozásai is. Mivel most az Angolok kérdéseire csak távozó választ vagy éppen semmi feieletet se adott, 's 7 Febr. 1799 Du Bac vezérét Tranquebaron keresztül a' francia directoriumhoz küldé, 's a' Brittek azon kívánatát, hogy a' hadi készülétekkel hagyjon fel 's a' Francziákat statisaiból távoztassa el, nem teljesité, tehát az Angolok eltökélték, hogy engesztelhetlen ellenségeket megelőzzék 's 22 Febr. szövetségeseikkel, a' Marattokkal 's Nizammal egyesülvén, hadat izentek a' szultánnak. De mindkét szövetségesnek magának is szüksége lévén haderejére, belső nyugtalanságok miatt, a' háboru

sulya egészen az Angolokra marada. Két sereg, a' keleti Bombayból Stuart, 's a' nyugoti Harris alatt, nyomula be T. tartományaiba, megverék a' szultánt két ütközetben, 4 és 6 Mart., mire e' Seringapatamba szaladt. E' hely előtt mindkét brit sereg egyesüle 14 Apr., 22-ben elkezdődék a' vivás 's 4 Maj. rohanással megvétették a' győzhetleennek tartott Seringapatam. A' szultán elesék a' várfokán esztázása közben. Sir Arthur Wellesley (Wellington) nevezteték a' város kormányzójává. Politicából szövetségeseiknek is adtak részt az Angolok a' foglalmányból, bár csaknem magok vittek minden hadköltséget. A' Marattok 228, a' dekanai subah 480, az Angolok 764 nsz. mf. (ebből 324 a' fővárossal, Seringapatammal, Bombayhoz, 440 pedig Madrashoz kapcsolattott) kaptak. A' fenmaradt 1190 nsz. mf. brit felsőség alatt, a' statustömlőczben sinlett ifju rajahnak Kishának, az 1796 T. fogságában meghalt utolsó rajah egyetlen 5 éves fijának, kié volt hajdani Mysore, mint nemzetségének tulajdona, adattott. Ennek költségén a' madrasi elnökség a' mysorei várakban őrsereget tart, 's ha a' keletindiai társaság háboruba keveredik, a' hadi költségek egy részét vinnie kell. T. maradékai (13 fiu és sok leány), mint női 's más asszonyi rokonai is, Vellore várát (Carnaticban) kapták lakhelyül, 720,000 rupiányi nyugpénzel, melyet az Angolok fizetnek. Tipoo Saheb maga volt szerencsétlenségének oka. Régi ministereit 's katonatiszteit eltávoztatta, 's hízlekedők foglalták el ezeknek helyét; legtöbbet hitt franczia tanácsadóinak. Ezen szenvedélyes megvakittatást leszámolva, T. ama nagy és merész férjfiak egyike volt, kiket ritkán szül a' természet. Mélyen kiszámolt tervek, merész vállalatok, okos férvkivívés, szerencsébeni mérséklettség tüntetik ki őtet. Egy pillanattal álttekinté ő a' statuskormányzás és had legkülönbüfélébb tárgyait 's az elsőbbecknél annyi politicát mutatott, mint az utóbbiaknál fortélyt 's ravasszágot. Had 's ütközetek voltak legkedveltebb gondolatai. Becses könyvtára, 's tigrise, mely egy brit hadi tisztelet szétszaggat, mely képet T. ebéd után gyönyörködve szokott szemlélgetni, most a' keletindiai társaság londoni gyűjteményében vannak.

TIRABOSCHI Girolamo, olasz tudós literator Bergamóban szül. 1731. Szíves volta 's lelkessége benne már gyermek korában kezdé kitűnni, midőn atyja 11 évében Monzába a' Jesuitákhoz adá tanulás végett. Hévvél fogta azt ott, az egyházi életet pedig annyira hamar megszerette, hogy atyját mind addig kéré, míg az neki 15 évében kénytelen vala megengedni Genovában papságra léphetését. A' szokott 2 év után, 5 évig Milanóban, későbbben Novarában alsóbb iskolákat tanított. Majd Milanóban a' Brera-egyetemenél ékesszólás tanítója lön. E' tiszte közben csak hamar mint iro is elélepett. Mély vizsgálatu több munkájiért III Ferencz modenai herczeg könyvtárnokának hitta meg. Kinyilának itt neki a' tudományos jeles kutfók 's készitő hires művét: *Storia della letteratura italiana*, mely egymás után 14 köt. jelent meg. Kezde ezt Olaszország tudományos műveltségének első időszakától 's hozta 1700-ig. Tudós ismeretei benne szélesen kiterjedők, hivatkozásai pontosak, észrevételei nyomosak, 's az egész, minden más országi literaturai históriák közt kitűnő. A' bámulást rajta nevelé csak 10 év alatti készittetése is, mely idő folytában még egyéb érdekes munkákon is dolgozott, mintegy ön enyhítésül, mint p. o. *Biblioteca modenese*. Maradtak egyéb literariai, historiai 's theologiai dolgozásai is. Mh. Modenában 1794 mint nyugtalan szorgalmának még kora áldozatja.

R. A.

TIRADOK. Így nevezik az olly szószaporitást, mely ugyan azon tárgyról hosszú sorral hordatik össze, noha az egészet sokkal rövidebben ki lehet vala mondani. Hihetőleg az olasz muzsikái szótól: tirata, jó e' kifejezés, mely az előtt egy nemü lépcsőnként

fel és leszállangó kóták sorát tette. Tánczművészségben is fordul elő e' kifejezés.

TIRAILLEURS, neve a' francia zendülési háborútól fogva azon gyalog katonaságnak, mely nem annyira zárt rendben, mint szanaszét elszórva, kertenként egymást segítve, a' serezsorok elött csatáz. Harczmódja azonban igen rendszeres, 's ha serezsorokként nem sűrű tömegekben áll, mozgásait bizonyos jelek szerint teszi. Mennél nagyobb mozgékonyaság, ügyesség; ép, éles látás; minden körülménynek, kivált a' helynek kedvező pillanatban használása; ha szükséges, hirtelen összevonulás és ismét kibontakozás, 's a' nagy tábori testtel összehangzó munkálkodás kívánatik e' katonaságnól. Hogy gyakorlott lövészek szükségesek hozzá, magában értetik. Talán az amerikai szabadságháboru ada ötletet a' felzendült Franciaoknak e' harczmódra. Azonban a' szükség is okozhatta, mivel akkoriban az ujoncz francia katona nem tanulhatott az idő rövidsége miatt annyi ügyességet, hogy az ellenség tanult serezsorai elött megállhatott volna. Most már épen elkerülhetlenekké lettek az illy katonák, 's mind támadásnál, mind védelemnél fontos szolgálatot tesznek; ütközeteink nagyobb része tirailleurscsatákból áll, kivált ott, hol a' seregek zárt csapatokban nehéz felállítani. Különben e' harczmód az egész hadi mesterségben is nagy változást tett.

TIRESIAS (mythol.) Eueres és Chariklo nimpha fajok, előkelő Thebei és jósló volt. Megvakult, minék oka különbözőképen adatik elő. Hesiodus szerint egyszer ütközben 2 kigyót talált, melyek párosodtak. Botjával közikbe ütött, 's egyszerre asszonyá változva látá magát. Hét év múlva mindazáltal hasonló módon ismét férjfi lett. Így saját tapasztalásából esmérvén mindkét nem természeti érzeteit, későbbben, midőn egyszer Jupiter és Juno azon kérdést, ha a' két nem közösülésekor a' férjfi vagy az asszony érez e' nagyobb gyönyörűséget? vitatták, bíróvá választott Tiresias. T. Jupiter részére ítélt kedvezőleg, 's azt mondta, hogy az asszony gyönyörűsége 10-szerre nagyobb a' férjfiénél 's ezért a' megbántott Junótól vakasággal büntetett meg; Jupiter ellenben jósló tehetséggel ajándékozta meg őtet. Mások szerint az istenektől vakított meg, mivel az elrejtett dolgokat felfedezte az embereknek. Mások szerint Pallas fosztá meg szeméi világtól, mert anyjánál, kit Pallas igen kedvelt, ráesett a' ferdőben. Chariklo kérte az istennét, hogy adja vissza síjának a' látás tehetségét, de mivel ezt az istenné nem tehette, jósló tehetséggel ajándékozta meg Tiresiasat 's hallását annyira élesítette, hogy a' madarak hangját is érthette; egy kék pálczát is adott neki, mely szemek helyett szolgált, 's őtet mindig jó úton vezette. Említetik, hogy a' csillagokat is igen esmerte. Igen nagy vénségre jutott, mert 9 emberkört élt által. Midőn az Epigonok Thebe ellen hadakoztak, mint fogoly elhurczoltatott, 's ütközben mh. Tilphuse forrásnál, hol zirjel emeltetett neki. Proserpina árnyékát is megajándékozta jósló tehetséggel 's oraculumá volt Orchomenosban.

TIROL, az austriai császárság német szövetségi statusaihoz tartozó fejedelmített grófság, Németország legnevezetesebb tartományainak egyike, mind természeti tulajdonságaiért (mert méltán lehetne német Schweiznak nevezni), mind lakóiért, kik egyenességekkel, 's nyílt szivűségekkel, fejedelmek eránti tántorithatlan hűségekkel 's mint minden hegyi lakók, ritka honszeretettel tetszenek ki. Tirol határai (ide számlálván a' **VORARBERGI URADALMAKAT**, l. e.): Bajorország, Austria, Illyria, a' lombardi-venecziai királyság, Helvetia 's a' Bodentó. Kiterjedése 516 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. 762,050 lak. 22 városban, 36 mvár. 's 3150 fal. Az egész tartománynak $\frac{1}{3}$ részét hegyek borítják, 's Tirolt úgy lehet tekinteni, mint Schweiz folyamatját; mert Tirolban éppen úgy találhatnák Örök hóval fedett magas hegyek, 's

ezek közt legborzasztóbb mélységek zuhógó vizesésekkel, jégmezőkkel, jéghegyekkel (Ferner), továbbá pusztító hó-, kő- s homokgyulák (lavinen, itt Lähnen) mint Schweizban. A' hegyek természeti tulajdonsága éppen olly vad s egyszersmind bájoló, mint Schweizban, csak ennek nagy tavait nem lehet itt látni pompás környékeikkel. Tirol hegyei, mellyek nagyobbára nyugotról keletre futják keresztül a' tartományt, a' rhätiai Alpesek folyamata s a' bündteni cantonból lépnek be a' tartományba az Innfolyóval. Részint gránitból, részint ósmészből állnak. Mint Schweizban a' Gotthard, ugy képzí Tirolban a' Brenner a' legnagyobb, de nem legmagasb hegytömeget, csak 6363 l-ra emelkedvén fel. Legmagasb hegyek részint az Ötztölgyben, részint a' tartomány nyugoti határán találhatnak. Az Orteles, vagy Ortelschucs, nem csak Németországnak, hanem Európának majd legnagyobb hegye, mennyiben a' Montblancnál nem sokkal alacsonyabb, 14416, mások szerint 12,200 bécsi láb. magas; legelőször Pichler József, passeyri vadkeeske-vadász, hágott fel rá többbizbeli sikeretlen próbatétel után. Csak 4 perczig maradhatott fen társaival. E' tájék legtöbb hegyeit örök jég és hó fedi. Az Orteleshez csaknem hasonló magasságúak, de még nem igen esmeretesek, az Ötztölgyben lévő Alpesek (havasok) és jéghegyek. Az Ötztölgyből ropant hegyek emelkednek fel csaknem felhőkig, s maga a' völgy is jóval magasban fekszik tenger színe felett. Mennél beljebb megy az ember a' völgybe, annál kevesb nyomát láthatni a' növényéletnek. Végre minden élet elhalni látszik, s ama nagy jéghegyen, melly éjsz. az Inne, s délre az Etschre néz, nincs egyéb vakító hónal s örök jégnél. Altalában csaknem szakadatlan öszveköttetésben futnak a' jéghegyek az Etsch forrásától, a' tartományon keresztül, a' Zillertölgyig. A' hol az Alpesek Tirolt elhagyják s keletre a' mostani Illyria királyságba s előbbi Salzburg tartományba vonulnak, a' hol a' Groszglockner, Tirol, Salzburg és Kärnthen közt, mint határkö 12,754 láb. felemelkedik, ott más neveket kapnak s mint noricum i és karni Alpesek folytatják meneteleket. Ezen magas Alpeseken kívül vannak Tirolnak alacsonyabb és termékenyebb hegyei is, mellyek szép völgyeket keritnek, Mitterberge névet viselnek s az Alpesek lánczát körülveszik. E' nagy hegytömegek több folyónak adnak létet; ilyenek: a' Lech (melly a' Vorarlbergben ered), Etsch, Eisach, Isar, Sill, Drave, Sarca és Brenta. Az Inn, melly hasonlóul átfolyja Tirolt, eredetét nem itt, hanem Schweizban veszi. A' Rajna csak a' vorarlbergi kerület határait érinti. Tavai közt említhetők: a' Boden-és Gardatavak, de mellyek csak szélén vannak Tirolnak. A' clina igen különböző. A' felsőbb vagy éjszaki völgyekben a' levegő mindég durva és hideg. A' Pustervölgyben kemény és tartós a' tél. Ellenben a' déli tájékokon, kiváltképen a' trienti havasok völgyeiben nyáron gyakran olly nagy a' hévség, hogy a' lakók kénszerítettnek nyári hónapok alatt hegyek közt keresni hives és frisítő lakhelyeket. Szelek közt a' Sirocco (Fönnek is nevezetik) megjegyzést érdemel munkálataiért. Elbádjasztja ugyanis a' testet, a' vért a' főbe hajtja s gyakori és kemény hányást okoz. Ez a' szél nyár vége felé s kiváltképpen ősszel, gyakran felettebbi gyorsasággal olvasztja el a' havat a' hegyeken, honnan ez idő tájban a' patakok rendszerent megáradnak s kiöntésekkel kárt is okoznak.—Mivel a' tartomány nagyobb része hegyekből s kősziklákból áll, mellyek műveltetésre általában nem alkalmasak, sőt a' völgyeknek is nagyobbára kősziklás földjek van s inkább legelőknek, mint szántóföldeknek valók; tehát a' Tirolinak sok fáradságot és szorgalmat kell arra fordítnia, hogy kevés szántóföldét jó állapotban tartsa. A' gabnatermesztés főhelye Vinschgau, Pustervölgy és a' sterzigi kerület; közönséges gabonanemeken kívül pohánka vagy tatárka és kukoricza is termes-

tetik; azonban az évi gabonatermés korántsem elég arra, hogy a tartomány szükségét kielégítse. Nagyobb fontossága a baromtartás, Tirol földje legjobb takarmányfüveket teremvén. Len-és kendertermesztés is erősen üzetik 's az Olaszországgal határos tájékokon sok dohány termesztetik. Főtermesztmény a bor, főleg az Etschvölgyben 's az olasz határon, melyből évenként 30,000 akó vitetik ki; csak hogy sokáig nem tartható 's hamar meg kell inni. A gyümölcs-termesztés is szép jövedelmet hoz a Tirolinak. Az innvölgyi alma messzire elvitetik 's Botzenből hasonlóul sok gyümölcs küldetik külföldre, részint nyersen, részint aszalva. A Meran tájéki alma Pétervárig vitetik. A botzeni kerület 48,000, a rivai 30,000 darab citromot ad évenként, melyek részint éjszaki Tirolba, részint külföldre szállítatnak. A déli tájékokon általában minden nemes gyümölcs megérik, melyekkel külföldön jövedelmes kereskedés üzetik. Van igen jó paradicsomalmája, pomagránátja, figéje, birsalmája 's körtvélye, narancsa, mandolája 's gesztenyéje bőven. Erdei is vannak a tartománynak. Nagy baromtartáson, mely schweizi módon üzetik, juh-, kecske- 's lótaracson kívül, selyemtenyésztés is sok ezer embert táplál. Négylábu 's szárnyas vadban se lát Tirolt szükségét; van vadkecskéje, murmüterja 'st. Ásványok közül találattik Tirolban kevés arany, ezüst, réz, ón, vas, kéneső, só, timsó, salétrom, kalamín, mely különösen becsültetik, gálicz, márvány, alabástrom, kőszén, ércmész, festék, ásványos ferdők 's egészségforrások. Innen a bányászág sok embernek ad élelmet. — Gyárak közt legfontosabbak a selyemgyárak. A selyemfonás és festés főhelye Roveredo 's környéke; itt találattak legtöbb 's legnagyobb machinák a selyem első készítésére; további feldolgoztatása azután több helyen történ, részint más tartományokban, melyekbe vitetik ki Tirolból a selyem. A selyemgyárak után az ásványműgyárak jönnek, melyek korlátozottabbak az előbbieknél, ezeket követi fontosságára 's kiterjedésére nézve a bőrkészítés, azután a vászonszövés, kiváltképpen a Pustervölgyben, Vintsgauban, Etschvölgyben 's másutt. Musszelin és patyolat-, karton-, posztó-, bélhur-, dohánygyárak is vannak benne. Ezeket kívül czifraságmivek (Stubayban), mesterséges virágok, 's famivek (a Gardena, Gröden völgyben) is készittetnek. Pamutfonás és kötés dívatoz Schwatzen és Vorarlbergben; csipkecsinálás több helyen; asztal- és padlatszőnyegszövés a Pustervölgyben. Ezen természeti és mesterségmivekkel élénk kereskedés üzetik külföldön, mely Tirolt azon állapotba helyezi, hogy külföldi szükségeit megszerezze. A több be-, mint kivitelből származó veszteséget kipótolja a felette fontos közkereskedésből és portéka-átszállításból bejövő nyereség. Tirolnak Német-és Olaszországok közti fekvése 's a havasokon itt áltmenő igen jó országút (a Brenner, mellyen megy keresztül a 4 órányi hosszú 's 4376 láb. magasan fekvő főországút, legalacsonyabb hegyi út az Alpeseken), több jó állapotban lévő országutakkal, igen kedvezők, kereskedési tekintetben, a Tiroliaknak, kik minden csekélységet használnak kereskedésre. Így p. o. a kanári madarak tenyésztése, képekkel 's rézmetszetekkel kereskedés, mellynek főhelye La Pieve, honnan vándorolnak ki legtöbb képkereskedők Europa különböző tartományaiba, nem csekély jövedelmet hoz be a Tiroliaknak. Általában évenként mintegy 30—40,000 Tirol-i vándorol más tartományokban, hol vagy mint kép-, szőnyeg- 's famivkereskedők, vagy mint kézmivesek csekély vagyont szerezni iparkodnak, mellyet évenként vagy haza visznek, vagy haza küldenek. — A Tiroliak nagyobb része német eredetű, csak déli csucsán, az úgy nevezett olasz határokon, laknak Olaszok, kiknek száma 150—160,000 főre megy. Uralkodó vallás a romai kath. A Tirol-i vidám, élénk 's jó kedvű. Arczán hivatás, egyenesség 's becsületos character vonásait láthatni; legne-

mesebb vonása pedig honához és fejedelméhez való tántoríthatlan vonzódása. A' déliek characterere különböz az éjszaki lakókéétól. A' déli Tiroli józanabb, kevésbé vakbuzgóan ajtatos 's kevésbé nyilt, mint az éjszaki. Vadászatkedvelés minden rend közt közönségesen uralkodó szenvedély. Már gyermeki korában ügyesen tud banni a' Tiroli a' puskával 's bámúlásra méltó pontossággal lö cselba. — Tírol hajdani jogai 's szabadságai 1816 megerősítették uj szerkezet által, melly szerint a' rendek 4 osztályból, u. m. főpapokéból, lovagokéból, nemesekeéből 's parasztokeéből állanak. Se katonaságra köteleztetés, se vámrendszer nincs bevive. Vorarlbergnek, bár öszve van kötve Tirolal kormányzásra nézve, különös szabadságai, tartományi rendei 's gyűlései vannak. A' jüvedelem 2 $\frac{1}{2}$ mil. for. tetetik. Egyébiránt Tírol hegyi szoros utaiért 's bajnoki lakóiért az austriai statusok előfalának tartatik. A' tartomány fővára Kufstein; az egész tartomány kormányhivatalának főhelye Innsbruck. Tírol, Vorarlberget is hozzá számolva, 7 kerületre osztatik.

Tirolt eleinte celta 's gall népek lakták, mellyek közt legesmeretesebbek a' Rhätiaiak. Augustus első romai császár uralkodása alatt hódíttatott meg, sok 's nagy nehézségek közt ez a' tartomány, melly első műveltetését a' Romaiaknak köszöni. Roma nagyságának hanyatlásával a' tartomány jóléte is csökkent, melly azután századok lefolyta alatt a' Roma uraságát védő 's az ellen küzdő népek tolongó piacza volt. Marcomannok, Alemannok, Gothok, kiváltképpen Attila Hunnjai, váltólag dulták azt. A' nyugoti császárság elenyészte után Gothok hatalma alá jött Tírol. Midőn ezek is megaláztattak, Tírol déli részét Longobárdok, az éjszakit pedig Bojok vagy Bajoárok (Bajo-*rok*) foglalták el. Erre Frankok hódíták meg a' tartományt, kik ezt, mint más frank tartományokat, kerületekre (Gau) osztották 's grófok által kormányoztatták. Nagy Károly nemzetségének kialudtával 's a' bajor hercegek visszahelyeztetése után, ezen utolsók ismét elfoglalák Tirolnak nagy részét, 's a' grófokat felsőségek alá hajták, kik a' frank birodalomban dühösködött rendetlenségek alatt, használván az uralkodók gyávaságát, a' kormányzás végett rájuk bizott kerületeket örökségeké tulajdonították el. Mindazáltal néhány hatalmas kormányzó fűgetlenek maradtak, kik közt főleg az andechsi grófok tünteték ki magokat. Egy e' házból való grófnak, IV Bertholdnak, ajándékozák I Fridrik császár, oroszlán Henrik bajor herceg száműzetése után, Tirolt, mint feudumot. Berthold volt első tiroli fejedelem, ki Meranban lakott, 's magát merani hercegnek nevezte. Már a' 12 száz. hatalmas grófokat említ a' történetírás Tirolban, kiknek nemzetségi várkastélyok Terioli hajdani hegyi erőség volt. Ezek közül egy Henrik nevű egyetlen leányt hagyott maga után, az esmeretes nagyszáju Margitot, ki végrendeletében a' vele rokon austriai hercegeket nevezé Tírol birtokosinak 1359. Igy szált Tírol az austriai házra, melly 1369 a' bajor hercegeket, jogtartásokért, pénzzel kielégítette 's 1803 a' trienti 's brixeni püspökök addig közvetlenül a' német birodalom alatt volt birtokait elvette. A' pozsonyi béke (1805) Bajorországot tevő Tirolnak, egész kiterjedésében, urává; de az uj birtokos előbb délen egy kicsiny kerületet, 1810 pedig az Alpeseken tul fekvő egész déli részt az olasz királyságnak, 's a' Pustervölgy keleti részét az ujakotott Illyria tartománynak kén-telenített engednie. Mindkét utolsó részt elfoglalta 1814 Austria 's a' bajor rész ugyanezen évben Bajorországtól Austriának áltadott, melly erre a' salzburgi Tiroitól bekerített részeket, t. i. a' Ziller- 's Brixenvölgyet 's Windisch Matrayt, is Tirolhoz kapcsolta. L. Hormayr *Geschichte von Tirol* (1 rész, Cottánál, 1806); Seel *Geschichte von Tirol* (3 rész, München 1818). Földképét kiadta a' cs. kir. főhadszállási kar.

TISCHBEIN, híres német művész-nemzetség, mellynek itt két tagját említjük. János Henrik, Első v. Idősb névvel is, 1722 szül. Heynában (Hessenben), hol atyja klastromi kenyérsütő volt, ki őtet lakatosságra száná; hanem képző mesterségekezei vonzódását látván bátyja, János Bálint, a' hildburghauseni herczeg cabinet-titoknok a' jó képiro, magához vevé őcesét 's Zimmermann szőnyeg képirohöz adá Kasselben. Itt az ifju művész egyszersmind Freese udvari képiro oktatását is használá 's grof Stadiot a' mainzi választói nagyudvarmester által gyámolittatván, 1743 Parisba mene, hol 1748-ig Vanloonál tanult. Innen Velenczébe vevé utját, Piazzetában tanitót 's barátot találá. 1752 a' hessen-kasseli landgrofnak cabineti képiroja leve 's ezentul egészen művészsgnek éle Kasselben, mint a' műacademiának igazgató professora, tanácsnok czimmel. A' bolognai intézetnek is tagja volt. Mh. Kasselben 1789. Mint művész főleg historiai-mythologiai darabokban tűn ki. Kiváltképpen nagy hirt szerzének neki e' darabjai: 4 kép Rinaldo és Armida történeteikből, Tasso után (a' weissensteini kastélyban láthatni), haragvó Achilles 's az Agamemnon parancsára elvitt Briseis, Elektra, ki bátyja halálát egy urnánál siratja, halálokló Alceste 'st. Oroszországban a' csász. cabinetben láthatni Sophonisbét, midőn ki akarja inni a' méregpoharat, életnagyságban és Aeneast, midőn felhőkön Didő tronja elbe leszáll. T. holtá után a' választó, hátrahagyott műveit, megvevé örököseitől 's a' wilhelmshöhei kastélyba helyezé. Szerinte sokan metszettek, jelesen testvérének fija H. v. H. Jabb Tischbein J. H. (szül. 1742 Heynában, mh. mint a' képgyűjtemény felügyelője Kasselben 1808, esmeretes mint író is *Kurzgefaszte Abhandl. über die Aetzkunst*, Kassel 1790); továbbá Rosaspina, Bause, W. C. Mayr 's m.

Másik művész T. János Henrik Wilhelm, szül. Heynában 1751, hasonlóul az előbbi testvérének fija. Első tanítói atyja, 's két nagybátyja, említett János Henrik 's János Jakab (szül. Heynában 1725, mh. Lübeckben 1791), jeles kép-, állat- és tájfestő valának. Hamburgban erre sok műdarabot másola, főleg képezeteket. Amsterdamot 's más németalföldi városokat beutazván, Berlinbe 's itt több udvari személyt nagy tetszéssel festvéen le, Schweizon keresztül, hol Zürichben készíté híres sváb Konradinát, midőn austriai Fridrikkel a' halálítélet felolvatatása után a' vérpádon játszik, Romába mene. Itt Rafael, Dominichino és da Vinci több darabjait másolá le, 's készíté Hercules eredeti művét, egy olasz tájt, 'st. mellyeket Kasselbe küldé. Romából Nápolyba utazék 1787, hol a' koronaörökös képeért gazdag jutalmat kapá 's 1790 az itteni képiro-academiának igazgatója leve. Ez intézetben sok javítást teve 's több jeles tanítványt képzé. Itt megelégedten éle, míg a' lázadás ki nem tört 's 600 ducati évi fizetését nagyobbára nevendékeire forditá. Még a' lázadás előtt, midőn a' kir. ház Siciliába evezé által, szabadságot nyere, hogy Németországba utazzék, Homert felvilágosító rézgyűjteménynek kiadására. Azonban a' lázadásig Nápolyban marada, midőn csak művészge menté meg halalos veszélytől, mellyben forga. Legjelesebb műveivel, ezek közt Hamilton edénygyűjteményét 's Homert tárgyazó rézlapjaival 1799 hajóra üle, Livornoba szándékozván menni, de francia kobzók elfogák, hanem minden vagyonával szabadon bocsáták. 4 hónap mulva vergődék csak Kasselbe, hol is Göttingenben, Hanoverben, Eutinban és Hamburgban nagy becsületben éldele. Kitevő itt készített művei közt Ajax, ki Kassandrát Pallas szobrától elrántja. 1806 festé a' bremeni templom számára a' gyermekeket magához hívó Jézust, mellyet nem győznek elég magasztatni. Irományi is vannak: mint *Têtes de differens animaux, dessinées d'après nature pour donner une idée plus exacte de leurs caractères* (Neapel 1796); továbbá *Sir William Hamilton's collection of engravings from anti-*

que vases, the greater part of grecian fabric found in ancient tombs in two Sicilies in the years 1789 and 1790, with the remarks of the proprietor, published by W. Tischbein (Neapel 1790—1809 ném. is kijött Weimarban 1797); v. gre Homer nach Antiken gezeichnet von W. Tischbein, Director etc. mit Erläuterungen von Ch. Gottl. Heyne. T. egész élte főleg Homer költeményeinek szemlélésére vala szentelve. Vö. J. H. Tischbein, als Mensch und Künstler dargestellt von I. F. Engelschall (Nürnb. 1797); H. W. T-ra nézve Zeitung für die elegante Welt (1808, 83 sz.) 's mindkettőre nézve Füzli Allgemeine Künstlerlexicon (Zürich 1816).

TISIPHONE, a' Furiák egyike. (L. EUMENIDÁK).

TISSOT (Simon André), a' leghíreseb orvosok egyike, szül. Pays de Vaudnak Grency falujában 1728. Montpellierben tanult, Lausanneban gyakorlotta a' gyógyászságot, 1781 gyógytudomány tanítójának Paviába ment 's innen 1783 Lausanneba tért vissza, hol meghalt 1797. A' gyakorló gyógyászságot legnagyobb tetszéssel űzé és mindenféle nemzetbeli sok idegen jött Lausanneba, hogy tőle tanácsot kérjen. Irományi igen terjesztették nagy hírét, 's minden paléozott nyelvre lefordították. Legfontosabbak: *L' onanisme, ou dissertation sur les maladies produites par la masturbation*; *Avis au peuple sur la santé* (1792, 2 köt. 12); *Traité de l' épilepsie*; *Traité des nerfs et de leurs maladies* (1778, 4 köt., 12) 'st. Öszvesen megjelentek irományai Lausanneban 1783—95 15 köt., 12, 's németre fordítottak J. C. G. Ackermanntól (Leipz. 1784, 7 köt.), kivonva Ch. F. Heldtől adottak ki (Gerában 1785, 3 köt.) — Rokona, Clement Joseph T. szül. 1750, hasonlóul számos orvosi munkákkal 's a' francia seregnél, mint egészség főügyelője, tüntette ki magát, mind Franciaországban, mind külföldön. — Pierre François T. szül. 1790, a' Minerve française kiadónak egyike, esmeretes, mint kitetsző political iró 's költő.

TISZA, hazánknak hallal gazdag folyója. A' kárpáthegyből ered Máramaros vármegyében. Több folyó közt magába veszi, Olesvánót a' Szamost, Tokajnál a' Bodrogot, Onod alatt a' Sujúval egyesült Hernádöt, Szolnoknál a' Zagyvát, Csongrádnál a' 3 Köröst, Szegednél a' Marost 's 100 mf. futása után Titelnél a' Dunába ömlik, miután Máramaros, Ugocsa, Bereg, Szathmár, Szabolcs, Zemplin, Borsod, Heves, Pest, Bács, Csongrád és Torontál vármegyeket keresztülfutotta. Különösen előmozdítja a' sószállítását, mivel Máramaroshól, a' só honából, fenyőszalakon és hajókon évenként sok ezer mázsa só szállítatik Magyarország különböző rakhelyeibe.

TISZTA, keveretlen, philosophiában azt bélyegzi, mi a' tapasztalástól független, p. o. tiszta okosság; muzsikában a' tökéletes közt jelenti, p. o. tiszta quinta.

TISZTÁLTÁSÁG. Minden forma, mellyet anyagoknak, vagy utánképezett alakoknak adunk, bizonyos törvények alá van vetve, mellyek vagy magának a' formának természetében, vagy az ábrázolás eszközeiben és céljában alapulnak. E' törvények határozzák meg, hogy a' forma, mint jel, az általa jelelt tárgyra nézve érthetetlen, vagy épen rut és aljas ne legyen. Azért ezeket mindennek kell követni, ki külső formák által akar közlekedni, ha közlése célját elérni akarja. Az ábrázolatnak e' tulajdonsága, melly szerint a' küll formának első kívánatai teljesítették, tisztáltságnak, hibátlanságnak, szabályosságnak neveztetik. Ennek, mint ellentétének, a' hibáságnak, szabálytalanságnak is azonban különféle fokai vannak, ahöz képest, mint e' törvények elmellőzése fő vagy mellék tárgyakat, egész ábrázolatot vagy csak részt tesz hiányossá. A' tökéletes hibátlanság nagy terjedelmű tárgyaknál majdnem csupa ideal, 's azért apró hibák elnézhetők, hol az egész fontos, és általában szembeötlő jelességek.

kel díszlik. Sőt némelykor a nagy szabályosság és hibátlanág maga is hiba, mi olyankor történik, midőn valami nagyobb, dicsőbbet várunk; így p. o. neveléses valakinek igen szoros szabályu viselete olly társaságban, hol szabad és erőtetés nélküli viseletet várunk. Ellenben vannak esetek, hol a hibátlanág szorosan megkívántatik, p. o. tehetségeinkről teendő próbáknál. A' szép művészet szüleményiben is szükséges ez, 's akkor van igaz érdeme a' művésznek, ha szellemének teljessége mellett, mive még kül formákban is (p. o. költészetnél tiszta, helyes grammaticai stylus, versmérték és rim; képirásnál világ és árnyék helyes alkalmazása, természetes rajz; muzsikánál harmonia és rhythmus törvénynek pontos megtartása) hibátlan, és tökéletes. Hogy a' tisztáltság minden szép műnek megkívántató tulajdonsága, már magából a' szép mű fogalmából következik. Innen a' hibátlanág a' classicitáshoz vagy tiszta remekséghez tartozik, 's a' legnagyobb művészek műveiben egyszersmind lehibátlanabak is voltak. Azok mindazáltal, kik a' classicitást csupán a' külső hibátlanágban keresik, nem értik a' szellemi ábrázolás lényét, többre becsülik a' betűt, mint a' teremtő lelket, többre azt, mi gondolkodás, szorgalom és gyakorlás által megszerezhető, mint a' halhatatlan genius finomságát és teljességét. Ezek ellen Jean Paul (*Vorschule der Aesthetik*) kemény leczkét tartott. Ki művészte iránt igaz lelkesültséggel 's tisztelettel viseltetik, az műveire azon szorgos de nem szorongó gondot fordítandja, mellyel a' legnagyobb szobrászok és képirok munkáikat kidolgozák, de kimivelt genius tactusa kívántatik ahoz, hogy a' hibák felkeresésében 's kijavításában helyes mértéket tartsunk.

TITAN, Uranus és Gaea fíjok. Mint legidősbet, őt illeté az országlás; de anyja és hugai, Ceres és Ops kéréseikre, legifjabb öccsének, Saturnusnak, engedé azt, olly feltétellel mindezáltal, hogy ez egy fíját se hagyja életben, 's így az országlás ismét T. maradékira essék vissza. Ertesére jöven azonban, hogy Saturnusnak mind e' mellett is volnának életlen gyermekei, fíjával fegyvert fega, legyőzé Saturnust 's nőjével együtt foglyává tevé. De Jupiter, Saturnus fíja, ki Cretában lakott, megtámadá egy sereg Cretáival Titant, meggyőzé 's atyját az uralkodásba visszahelyezé. Régibb mythusírók ezt a' Titant nem ismerik. -- Titanoknak nevezetének Uranos és Gaea v. Titaea (föld) fíjaik. Hesiodus szerint hatan, u. m. Kóos, Krios, Hyperion, Japetos, Okeanos, Kronos. Mások 7-ke is említnek Phorkys névvel. Későbbiek 18 neveznek, mivel a' Cyklopokat 's Centimanokat is, mint Uranos fíjait, oda számlálják, nem különben a' Titanok fíjait, p. o. Atlast és Heliost, Hyperion fíját is. A' Titanokról mese össze van keverve a' Phoeniciaiak cosmogeniájával, sok hasznos találmány tulajdonittatik nekik, 's első művészeknek, építőknak, földművelőknek, baromtartóknak és vadászoknak tartatnak. Legrégibb mythusok szerint Uranos legidősb gyermekei atyjokat a' királyszerkéről lelékték 's Jupiterrel az uralkodás felett hadakoztak. Hesiodus szerint neveket onnan kapták, mivel kezeket atyjokra felemelék (*τιτανω v. ταινω*). Egyébiránt Uranidák nevet is viseltek. A' föld (Gaea), ugy mond, sóhajtozott, hogy férje nem engedé gyermekeit napfényre jöni, hanem a' Tartarusba zárta, 's ezért fellázította azokat atyjok ellen, midőn Uranos elfogatott 's Kronostól (Saturnustól), ki maga ult királyszerkbe, kiheréltetett. De mivel Kronos is a' Tartarusba zárá testvéreit, Gaea most Jupitert ülteté fel Kronos ellen, 's kitört a' híres istenek háboruja a' Titanidák és Kronidák közt. 10 évig folyt a' had, 's csak ugy lett vége, hogy Jupiter Gaea javalatára a' Centimanokat szabadságba helyezte, kiknek segítségével a' Titanok legyőzettek, 's megköttetvén Tartarusba zárattak. A' csata helye Thes-

salia volt, Hesiodusnál az Olympus és Othrys, Homerusnál Pelion és Ossa.

TITAN, ásvány, melyet Gregor nevű Angol fedezte fel 1781 's sajátságaira nézve csak Wollaston esmertetett meg 1822. Nehezen olvad, 's rendkívül kemény.

TITIAN (Tiziano Vercelli) Olaszország nagy képirói közt egy, szül. 1477 (mások szerint 1480.) Friaul havasai közt Capo del Cadore helyen. Jókora kitűnő belőle fő hajlandósága, Velenczébe küldetett 's ott Bellini (Giovani) lön tanítója. Haladása bámulást gerjeszte 's Bellini stylusát annyira sajátává tevő, hogy a' tanuló és oktató munkáját alig lehet egymástól megkülönböztetni. Hanem ezen mód száraz volt és feszes. Meglátja később az ifjú művész Giorgione dolgozásait, látja benne a' szabadabb és csinosabb szellemet, 's mustrául most ezeket választotta. Újí tüzze a' szebbnek lelt utat, annyira, hogy Giorgione hamar versenytársát nézi benne 's féltékenysége vele minden előbbi egybeköttetését félben szakasztatja. Terjed Tizian neve mint nagy képiróé, de úgy is mint költőé, mert a' rokon költői művészségben is az akkori élő költők közt legjobbnak tartott. A' festés több nemeihez, leginkább a' táj, arcj és történetfestésben emelkedett ritka tökélyre. Mindig lesejtve a' természet legkisebb vonásait is, eddig szinte utól nem ért szint és árnyékozatot tud adni, 's azok mellett bár változtatta festési fogásait, az elállítás mindenütt csupa élet. Mária menyemenetele volt legelső nagy olaj képeze, mellyel az ifju elléalla: akkor az a' Minoriták templomába tétetett Velenczében, most a' nagy akadémiában áll. Úgy nevezett Venuskép több van tőle, de azok mind ágyasak és örömeányok arcjai; a' Florenczben lévő a' szebbek közül való. Lakhelye főképp Velence volt. Ide tére mindig fejedelmi udvarokból, hova gyakran hitták. Híre terjedtével a' ferrarai herczeg bizta meg, hogy palotájában a' Bellini által elkezdetteket bevégezze, mellyekhez ő még saját találmánya szerint is adott néhányat, 's a' herczeg és herczegné képét és Ariostoét is, ki akkor ott élt, levette. Rómában, hova III Pál alatt Farnese cardinalis hitta, a' pápát festé életnagyságban. V Károly császár Bolognába hivatta magához, midőn koronáztatása végett az olasz földre ment. A' császár azon örömeben, hogy őt olly jól találta, lovaggá nevezte 's évi fizetést rendelt neki, mellyet azután II Filep még többített. Szint úgy dicsőségüknek tarták az akkori fejedelmek és Nagyok Titiantól festve lenniük, 's arczképei nem csak művészileg nagy becsűek, hanem azért is, mivel a' historiai személyeknek híven tarták fenn minden sajátságosb vonásait is. Keresete így elég volt 's uri módon élt. Művészi utjában, mellyet Spanyolországba tett, a' német földön, 5 évig mulatott. 1576 hm. 96 évében. Illy hosszú élet alatt, Európának majd minden temploma, képtára, palotája kapott kezétől műveket. Historiai festései közt leginkább ragyog fényében: az ur vacsorája 's egy Krisztusfő tövisekkel; amaz az escurial ebédtereme, ezt Milano egyik temploma mutatja. A' festései szerint készült rézmetszetek száma 600 felülmul, ide számlálván tájfestéseit és fametszeteit. Nem régiben, Krisztust és a' parázna nőt metszé utána Anderloni. Eletét leírta Ticozzi. Ajánlhatóbb Majer: *Dell' imitazione pittorica, dell' eccellenza e della opera di Tiziano* Velence, 1818, melly ellen Caspari ezt írta: *Del bello ideale e delle opere di Tiziano*, 2 kiad. Padua 1820.

R. A.

TITKOS IRÁS, I. STEGENOGRAPHIA.

TITKOSTANÁCSI rendeletek olly parancsok, mellyek a' (felelet terhétől ment) angol király titkos tanácsától, statuskormányzási tárgyokban, a' (felelettel tartozó) titkostanácsnokok előre bocsátott vitatása, 's szó többség melletti megállapodása után, a' király nevében adatnak ki. Ezek cabineti rendeleteknek nem mondhatók,

mert azok alatt csupán a' függetlenül uralkodó fejedelm tiszta önkényből eredő parancsok értetnek.

TITUS VESPASIANUS, híres romai császár, Vespasianus császár legidősb' fija, szül. 40 évvel K. u. Nero udvarában nevelték Britannicussal 's e' szerencsétlen herczeggel szoros barátságot kötö. Ifju korában beszéd- és költőmesterséggel foglalatoskodék 's mindkettőben igen kitűnteté magát. Először mint tribunus szolgált Németországban 's azután Britanniában, 's diszes és kedveltető viselkedéssel, bátorságával, bajnoki készségével és személyes nyújasságával köz tetszést nyere. Visszatérvén, Romában törvényszéki tárgyakkal foglalatoskodék 's több perben nagy ügyességet bizonyita. Még igen fiatal korában nőül vevé egy romai lovag leányát, 's ennek holtá után bizonyos főrangu romai személyel lépe házassági öszveköttetésbe, kitől mindazáltal elvált, miután neki egy leányt szült volna. Kitetszőleg visele quaestori hivatalt 's erre, mint parancsnoka egy legionak, atyját követé a' Judaea ellen folyt hadba. Midőn Nero holtá után Galba ült császárszékbe, atyja őtet küldé az új császárhoz, hódoló tiszteletének kinyilatkoztatására. Meghallván útközben, hogy Galba meggyilkoltatott 's Vitellius és Otho perlekednének a' császári méltóság felett, visszatéré T. atyjához, hogy valamellyik országlásra vágyónak kezébe ne kerüljön. Otho halála után Vespasianus törekvék a' birodalom elfoglalására és Titus szövetséget esaközle ki atyja és Mucianus syriai helytartó közt. Vespasianus Olaszországba visszatérvén, T. Aziában maradt, hogy a' hadat folytassa a' Zsidók ellen. Domitianus nevű testvérének kicsapongásán haragra gerjedt atyját némes lelküleg megengesztelte. Midőn Vespasianus császárságra jutott, Titust (K. u. 70) consultársává nevezé ki. Ez idő tájban vevé meg T. Jerusalemet, sok szerencsétlen eset és szenvedés után, melyeket a' város kiállott. A' templom, bár meg akará azt T. menteni, elpusztították, 's az ezen vivás alatti iszonytató kegyetlenségek, midőn Zsidók Zsidók ellen csatáztak, csaknem példátlanok a' történetírásban. Bár általában úgy látszik, hogy T. mint a' környüállásokhoz képest lehető volt, iparkodott emberiséget gyakorolni, mindazáltal 100 fogolyt keresztre szegeztetéséért nehezen lehet minden szemrehányás alól felmenteni. Jerusalemlerontatása után Alexandria-ba mene, hol jelen vala Apis felszenteltetésén. A' Párthok királya követeket küldé ide Titushoz, ki mindazáltal, értésére esvén, hogy hosszas kimaradása ellenkező híreket szárnyaltat, Romába sieté, hol fényes diadali pompát tartá. Vespasianus most császártársává tevé derék fiját, 's legtökéletesb' egyet-értésben éltek egymással. Ha különben Suetoniusnak hitelt adhatni, T. életének ezen szaka nem volt legdicséreteasbb. Gyalázatos dobozódásnak adá magát, legfajtalanabb ifjakkal tartá Romában; az előtte gyanus embereket elfogatta 's kihallgattatás nélkül ítéletet mondott rájuk. Az igazságszolgáltatásban nem volt idegen ajándékoktól 's pénzért atyja tudta nélkül eladta a' legfontosabb hivatalokat. Zsidóországi táborozásakor BERENICE-be (i. e.) I Agrippa zsidó király leányába 's chalcisi Herodes király özvegyébe beleszeretett. E' vele Romába is eljött, hol a' nép feletté békétlen volt, olly kétséges hírü herczegnéhezü ragaszkodáséért. Suetonius előadása szerint ekkor Roma félt, hogy második Nero lesz belőle. Vespasianus mh. K. u. 79 's T. egyedül vevé által a' birodalom igazgatását, noha Domitianus részt kívánt venni az országlásban, mondván, hogy atyjának végrendelete meghamisítva van. Domitianus csinált is nemi nyugtalanságot a' városban, de e' szerencsésen lecsillapított, 's barátságos és szeretetteljes módja, mellyel T. öccsével báná, tanuja volt azon szüvéságnak, melly császárrá léte után characterének fővonását képzé 's melléért méltán neveztetett T. emberi nemzet szeretetének 's gyönyörüségének (amor et deliciae humani generis.)

Pontifex Maximussá neveztetvén, így szóla: *Ugy fogadom el e' hívattalt, mint arra való innepélyes köteleztetést, hogy kezeimet soha se mártom polgárvérbe.* Innen midőn két patricius ellene öszveesküdt, annyira leereszkedett, hogy személyesen szemekre hányta esztelenségeket, megígérte, hogy mindenben, mit kívánandanak, jó akarójok leend, barátságosan asztalához hívta őket 's más nap közönséges nézőjáték alkalmával maga mellé ülteté. Jósága még tovább ment, mert ezen öszveesküdtek egyikének anyját, ki nem volt ekkor Romában, követe által tudósíttatta, hogy e' történeten ne aggódjék, mivel fijának élete nincs veszedelemben. Eltörölte azon törvényeket, mellyek szerint a' császár személyé és méltósága ellen való beszéléssel és írással elkövetett felségvétkék megbüntettettek 's mellyek az előbbi országlások alatt sok legnevezetesebb háznépze huztak szerencsétlenséget és veszedelmet. *Ha, ugymonda, méltatlanul rágalmaztatam, e' gyaltás engemet nem sért. Ha pedig alapos a' rágalmazás, nagy igazgatlanság volna embereket az igazság nyílt kimondásáért megbüntetni. Mi elődeim megsértetéseit illeti, ezek, ha istenek, boszulják meg magok azokat.* A' feladókat (delatores), kik az előbbi országlások alatt nagy szerepet játszottak, megbüntette. Nem csak száműzött közzülök nehányat, hanem némelyleket közönséges helyen megkorbácsoltatott 's az amphitheatrumokban csufoson kitétetett. Elve e' volt: *Senkinek se kell fejedelmétől vigasztalattalanul elmenni.* De éppen ezen elv, öszvehasználtatván minden esti esmeretes felkiáltásával, ha a' nap jótétemény nélkül folyt le, *Barátim, ugy monda, a' mai napot elvesztettem!* ébreszti fel azon gondolatot, hogy jótéteményei inkább udvariakra 's szemtelen esdeklőkre vesztegetett kegyelmekben, mint császári kötelességeinek teljesítésében állottak. A' romai nép eránti azon engedékenységet, hogy tetszésére hagyta az amphitheatrumban esataviadatok meghatározását, nehezen dicsérik azok, kik a' romai közönséges csoport vérszopó érzeteit esmerik. A' nép hajlandóságának keresése volt annak is oka, hogy a' legalacsonyabb pórnépnek megengedte az általa felállított meleg ferdők használatát. A' Romaiak, kik minden idegen fejedelmet gyűlöltek, örömeire, bár nem örömet, visszaküldte Berenice királynét, 's ezen tette annyival nagyobb dicséretet érdemel, mivel szívének fájdalmas volt. Uralkodása alatti nevezetes történetek: a' Vezuv nagy kirohanása, melly Herculaniomot, Pompejit, Stabiaet 's más városokat eltemette, egy nagy gyuladás, mellyet pusztító dőghalál követett. Fáradhatlan jósággal iparkodott T. a' közönséges nyomoruságot enyhíteni 's a' szenvedőket minden módon segélni. De a' derék császár munkássága nem lehet tartós. A' Sabinok földére utazta, közben halálos hidegtelelésbe esék. Jókori halálán panaszkodván, égre tekintett, mondván: *Egész életemben semmit se vetek szememre, csak egyetlen cselekedtetemet.* Mellyik volt e' nem nyilatkoztatta ki. K. u. 81 éppen azon mezei jóságon hm., mellyen atyja elhunyt. 41 éves korában, 1 évi 's 9 havi országlás után, férjfi örökös nélkül. Halálán Roma, mint közönséges szerencsétlenségen, sirt 's istenek közé helyezte őt. Mint császárt Trajanussal 's Antoninusokkal nem lehet ugyan egy sorba helyezni, de Roma uralkodói közt mégis mindég örvendetes jelenet országlása.

TIVOLI, a' Teveronenél, hires classicus emlékezetéért és természetű szép fekvéséért, kerületi főváros Campagna di Romában (az egyházi statusban), 5500 lak. Nevezetes a' Teverone (hajdan Anio) 60 l. magas vízése. Itt láthatni a' hajdani Tibur omladványait, közel hozá a' Solfatarát (Lago di Bagni), büdösköposványt. Agostino Capello orvos e' munk. szerint *Topografia fisica del suolo di Tivoli* (Roma 1824) Tivoli climája legegészségesebb Roma környékén. Histor. stat. leírta Tivolit levelekben Fil. Aless. Sebastiani *Viaggio a Tivoli, antichissima città latino-sabina* (Fuligno 1825, rézm.)

TIZED, I. DÉZMA.

TIZEDELNI 1) a' tizedet, pénzben vagy természetnyekben felvenni; 2) büntetésül minden 10-dik katonát kiállítatni, 's kivégeztetni, ha t. i. a' katonaság a' status ellen fellázad. Már a' Romaiaknál olvassuk.

TIZENKÉTTÁBLAI TÖRVÉNYEK. Már K. e. 454 készítette ROMA-ban (l. e.) a' tribunusok javalatára nemzeti törvénykönyv, 's e' végre követek (Sp. Posthumius Albus, Serv. Sulpicius, A. Manlius) küldetének Görögországba, hogy az itteni törvényekkel megesmerkedjenek. Erre Appius Claudius, Crassus és Titus Genusius Augurinus consulságok alatt consulság és tribunatus egy időre megszűntek 's 10 patriciusból állott törvénybiztosság rendeltetett (15 Maj. 451 K. e. R. E. 303) a' törvények 's honi szokások öszveszedésére. Ezen nemzeti egységet előmozdító romai statutustörvények 10 tölgyfa táblára irattak, mellyekhez (450) még 2 jött, 's innen a' *leges duodecim tabularum* név. L. Wachler *Lehrb. der Gesch.*; H. E. Dirksen *Übersicht der bisherigen Versuche zur Kritik und Herstellung des Textes der Zwölftafelfragmente* (Leipz. 1824); D. X. C. E. Lelièvre löweni philosophiai kartól megkoszorozott e' jutalomirátát: *Commentatio antiquaria de Legum XII tabularum patria* (Löwen 1827, 361 l.). Hogy a' Görögöktől költsönöztettek volna e' törvények, alaptalan.

TIZENKETTEDHANG muzsikában olly köz, mellynek két vég hangjai egymástól tizenkét diatonicus lépcsőnyire állnak, vagy az alaphang octavájának quintája.

TIZENKETTEDMÉRTÉK, midőn a' mérő egység 12 részre osztatik, p. o. a' láb 12 hüvelykre. Az illy mértéktől nevezetik a' *Tizenkettős számvetés* is.

TIZENKÉTUJRÉL, a' véghurkának azon része, melly közvetlenül a' gyomor után következik 's melly nagy embernél mintegy 12 hüvelyknyi hosszú.

TIZES MÉRTÉK a' méréshez felvett egységnek (lábnak, ülnék 'st.) tíz egyenlő részre osztása. Próbát tettek a' kör negyedjének tizedekre osztásával is. Ez esetben egy illy negyed tized része tized gradusnak hivatik. De a' francia-mathematicusok az illy negyednek csak század részét nevezik tizedgradusnak, ennek ismét század részét tizedpercnek.

TIZES RENDSZER I. SZÁMOLÁS.

TIZES SZÁMOLÁS az, mellyben csupán tized, század, ezred 'st. rész törtszámok használtaknak. Regiomontanus János vette e' módot legelőször fel kebel (sinus) tábláiban. Nagy könnyűséget lehet általa szerezni. Mert számírásmódunk szerint a' balfelől eső szám mindenkor tíz annyit téven, mint a' jobb felől eső legközelebbi, innen a' tizes törtszámoknál, mellyek a' tizesrendszernek (I. SZÁMOLÁS) folytatásaként tekinthetők, sziate a' számlálónak csupa helye megmutatja a' törtszámnak értékét, vagy nevezőjét, a' nélkül, hogy ezt oda írni szükséges volna; az egész csak egy vesszőcske által választatik el a' tizes töredéktől, úgy hogy a' több számok közt álló vesszőcske a' tizes törtszámok megismertető bélyege; p. o. 5,36 ezt teszi: 5 egész 3 tized 6 század rész, vagy 36 század rész; 5009 5 egész és 9 ezred rész 'st.

TIZIANO, I. TITIAN.

TIZSZEG (decagonum), geometriában 10 szegletű figura.

TÓ, minden oldalról szárazzal körülvevett víz. A' tavaknak 4 nevek van: 1) mellyekbe nem foly víz, hanem fenekeken levő forrásaik által tápláltaknak, eső 's hóvízzel töltetnek meg; 2) mellyekbe nem ömöl ugyan víz, hanem kifoly belőlök; 3) mellyek vesznek

magokba vizet, de nem bocsátanak ki; végre 4) mellyek vesznek is magokba 's bocsátanak is ki magokból vizet.

TOALDO (Giuseppe), híres olasz mathematicus, csillagász és meteorologus, szül. 1719 egy Vicenzától nem messze levő faluban, a' paduai seminariumban theológiát tanult, de főleg a' mathematicai tudományokkal foglalatzkodott, későbbben seminariumi tanító 's 1762 a' paduai egyetemen astronomiának 's meteorológiának tanítója lett. Ugyanitt csillagvizsgálási intézet felállítását eszközölő 's az akkorive-necziai status több helyén menykövezetők vitettek be 's mezei gazdasági academiák alkottattak javalatára. Mathematicai munkái világszág-sággal 's határozottsággal tetszenek ki 's Olaszország több iskoláiban használatnak. A' meteorológiára nézve sok érdeme van; ő adott ki legelőször astronomiai meteorologiai folyó iratot, mellyet 1773-tól haláláig folytatott. 1774 megfejtette a' montpellieri tudós társaság ezen kérdéseit: *Minő befolyása van az időjárásnak a' növények nevelésére, 's micsoda tetteges következtetéseket lehet e' tekintetben az eddig tett időjárás észrevétekből kihuzni?* melly feleletéért jutalmat kapott 's munkája maga némében classicus tekintetet nyert. (Németül: *Toaldo's Witterungslehre für den Feldbau, übersetzt von J. G. Steudel*, 3 kiad. Beri. 1786). T. mindég figyelmes szemlélője volt a' természetnek 's munkás író. Más különbféle astronomiai és meteorologiai munkák is jelentek meg tőle, 's 1783 tudós utazást tett Olaszország egy részében 's meghalt 1797, a' tudósoktól becsültetve 's barátitól és esmerőseitől sajnáltatva.

TOAST (olv. tohszt) angol szó. Mint név teszen: piritott szel-letkenyeret, melly Angliában tea mellett adatik fel, ivómondást, rá-köszönést; mint ige, piritani, poharat elköszönni, valakit nevé szó-lítani, kivált fejrnépet, kinek egészségéért vendégségben gyakrab-ban isznak, 's mint szebbek egyikét, azzal megtisztelnek. A' Ma-gyarnál épen úgy szokás a' pohár czifra elköszönése, mint az Angolnál, csakhogy az Angol egészen a' feszeskedésig üzi azt, mert ő nála egy vendégnek sem illik, ha még olly szomju is, poharával ajakát érinteni, míg a' ház ura valamellyik jelenlévő asszony egész-ségéért nem ivott 's ez arra vissza nem köszönte poharacska-ját. Ha e' törjént, akkor a' vendégek sorban követik. Utóljára a' jelen nem lévő jó barátokért isznak, főkép a' királyi ház egészségéért. Termé-szet szerint, illy szokás, némelly élénkebb házi gazdával elmés tré-fás mondatokat is találtat ki, vagy vele más régibb ivó szóllásmódo-kat kerítet el. Innepi lakmározásnál, hol csak férfiak vannak jelen, a' legelső toastot v. a' gazda v. az előljáróbb kezdi meg, 's ekkor neve: *Pohár elköszönése a' fűszékről* 's mivel igen hosszú asztaloknál a' távolabb ülők nem hallhatják tisztán szavait, néha asztalrendelő bizatik meg, hogy az ivás elköszönését végig hordva ismételje. Né-metországban is kezdik felvenni e' szokást, mióta nem egyedül a' franc-zia társalkodási tónt kapdossa a' Német, hanem az angol is. De inkább csak nagyobb inneplési vendéglésekkor foly. A' pohár elkö-szönés a' Magyaránál régi közönséges szokás. Aldomást iszik a' haj-dan kor szerint az adó-vevő vásárokon egymással 's az ulkun felül az még külön ki van köve, mi egymásra köszönéssel kezdődik. Ha köz emberek, rég nem látva egymást, találkoznak, együtt borozva, há-lálkodással emelik poharukat. Vármegyék gyűléseit követő nagy ebé-deken, az első személy a' királyi házért, a' nádorért, főhivatalbe-liekért iszik 's az ebédülő sereg után zeng.

R. A.

TOBLER (János), szül. 8 April. 1732 St. Margarethában (a' Rajnavölgyben), hol atyja, György Kristóf későbbben első zü-richi lelkész a' szentlélek-templomban, papi hivatalt viselt. T. Zü-richben tanult 's 1750 a' ministeriumba vetetett. 1753 az unterstra-zsi (Zürichnél) község catechetája lett; 1754 oltá Ermatingenben

viszle papi hivatalt 14 évig; 1768—77 Zürichben a' fraumünster-templomban diaconus lett s ugyanitt mint a' groszmünster-templom második archidiaconusa halt meg 1808 3 Febr. Munkás volt épületes irományok dolgozásában, mellyeknek gyűjteménye 3 köt. (Zürich 1776) jelent meg. Theologiai tudosságát bizonyítja *Sammlung für theologische Schriften-e* (1796); *Kanzelvorträge* (1769); *Predigten für Familienandacht* (Offenb. 1788); *Auferstehungslehre des Apostels Paulus, 1 Kor. 15 in 10 Predigten* (1792); *Gelegenheitspredigten-e* nemes és szívet ható nyelven irattak. Hasonlóul jelesek többi munkái, mint: *Anmerkungen zur Ehre der Bibel* (Halle 1771—75, 8 dar.); *Widerlegung der wolfenbüttelschen Fragmente* (1788); *Thomson's Jahreszeiten-e*nek ford. (Zürich 1766—69); költői munkái a' *Helvetische Monatschrift*-ben; *Odái* (Zür. 1805); *Parabomias, gelegentliche meist practische Wünsche und Urtheile beim Bücherlesen*, mellyből 3 füzet jött ki 1784—86; *Gutartige Hierarchie, Armenbesorgung* st. Characterére s tudományos érdemeire nézve l. *Allgem. Zeitung* 1803, 42 szám. Erdekes életírását közlé Stolz a' *Theolog. Annalen*-ben, 1808, 233 lap.

TOBOLSK, hasonló nevű siberiai orosz kormányzás fővárosa, a' Tobol folyónál, hol ez az Irtisbe ömöl. Felső s alsó városra osztatik. Amaz az Irtis keleti partján, halmon fekszik; az alsó nagyobb amannál és sokat szenved az Irtis kiáradásaitól. Őszvesen a' városnak 2120 nagyobbára fa háza, 13 temploma (e' közt egy luth.-német), két klastroma, 2 mecsetje s ide nem számlálván a' számüzeteket, papokat s katonákat, 17,000-nél több lakosa van, kik Oroszok, Tatárok s Németek. A' Tatárok a' népesség negyed részét teszik. Sok hadi fogoly is telepedett itt meg. Tobolsk orosz-görög érsek helye, theol. seminarium, könyvkereskedések, játékszin s minden nemű fényűzés vannak benne. Főhelye a' korona számára küldendő prémbőröknek. Juftbőr, s seborvosi eszközök is készítettnek itt a' hadi nép, hajószereg és kórházak számára. A' kereskedők nagy kereskedést üznek Chinával s az orosz archipelagussal. A' Bucharaiak s Kalmuckok szakadatlanul kereskednek a' tobolski számos kereskedőkkel. Nagy külvórest lagnak a' Bucharok. — Tobolsk kormányzásnak 16,813 nsz. mf. s 453,000 (Säblowski szerint 550,300) lak. van. Jelesebb folyói: az Ob, Tobol, Irtis, Isim, Tura st. Az ég alj és föld minemüége igen különböző. A' déli és délnyugoti tájékokon meleg és kellemetes a' nyár, középen is mérsékelt a' levegő, bár a' tél sok hóval jár együtt. A' tartomány nagyobb éjszaki fele kemény s rettenetes hideg alá van vetve. A' nyár rövid s néhány meleg óra van naponként, de mihelyt kezd a' jeges tenger felőli szél fúni, mi gyakran történ, csipős a' hideg. A' déli és délnyugoti föld igen termékeny s bőven terem gabonát és lent; füvel gazdag legelői segítik a' baromtartást; innen sok marha, ló és juh legel rajtok. Itt s amott teve is tartatik. Vad és hal sok van Tobolskban. A' közép tájékok se hagyják jutalom nélkül a' földművelő szorgalmát. De éjszak általánosan nem művelhető. Sűrű s mocsáros erdők fedik ezt s a' jeges tenger felé ezek is megszűnnek létezni; alig láthatni mohot s néhány bokrot; ezen jeges pusztaságok soha se olvadnak fel. Gazdaságok becses bőrű állatokban, vadakban s halakban, néhol írámszarvas-csordákban is, mellyeket az Ostjakok és Samojedek gazdálkodásra és szekerezésre használnak, áll. Oroszokon kívül különféle nevű Tatárok, mint Turalinok, tobolski Tatárok, Bucharok s m. továbbá Samojedek, Vogulok, Sirjének s obii Ostjakok lagnak e' kormányzásban.

TODI (Maria Francesca), a' leghíresb énekesnek egyike, szül. Lissabonban 1748 körül, énekelt Londonban, Parisban, Potsdamban (1780) és Pétervárában, mindenütt rendkívüli tetszéssel. Berlinből,

mivel 6000 tall. évi fizetést kivánt, elbocsáttatván, beutazta Olaszországot, Hollandot 's Angolországot: Mh. 1793, hónapban. Mivészi büszkesége legmagasb pontra hágott.

T O G A, gyapjuból készült, köpenyegnemű felső ruha, melyet csak romai polgár viselhetett béke idején. A' Romaiak, mivel mintegy megkülönböztette őket más nemzetektől, róla gens togatának nevezettek. A' toga színeiből, ékesítéséből 's a' gyapju finomságából minden Romait meg lehetett tudni, melly rangu? Közönségesen fejez togát viseltek a' Romaiak; a' tehetősebbek bővet, a' szegényebbek szüket. A' főbb stathushivatalt keresők rendszerént tiszta fejez (candida) togában jártak 's innen jó a' hivatalkeresők vagy várók candidatus neve. A' gyászolók togája fekete színű volt; az elvádoltak szenyes (sordida) togát viseltek. A' prémes toga (praetexta) főhivatalbeliek 's papok öltözetéül szolgált. Fin 's leány gyermekek is viseltek, amazok 17, ezek 14 éves korokig, midőn az elsők ezt egyszerűvel 's prémetlennel (toga pura, libera) cserélték fel. A' győzedelmes vezerek togája arannyal 's bársonnyal (toga picta, palmata) díszlett.

T O G G E N B U R G (Tockenburg) Schweizban, hajdan különös grófságnak, melly a' hajdani st. galleni egyházi megye, Thurgau 's Zürich és Appenzell cantonok közt feküdt, neve. Hossza 10 órányi, legnagyobb szélessége 3 ór. volt; az egész népesség 900 emberből állott. A' toggenburgi grófok a' 15 száz. leggazdagabb 's legtekintetesebb földbirtokosai közé tartoztak Schweizban. Kiholtok után (1436) a' grófság Raron bárókra szállt, kik megerősíték ugyan a' lakosok nagy 's az utolsó gróftól adott kiváltságait, de a' földes uraságot már 1469 eladták a' st. galleni apátoknak. Két ízben (1712 's 1734) adtak a' grófság, vagy inkább az apátok nyomásai, véres csatázásokra alkalmat a' canton szövetségei közt. Most hajdani Toggenburg St. Gallen canton 4 és 5 kerületét teszi.

T O I S E (öl), francia hosszmerék, melly 6 parisi lábot teszen; ujabb időben a' metre által kiszorítottatott.

T O J Á S. Madarak, kétlakuak, halak, bogarak 's férgek tojnak és pedig a' madarak kivétel nélkül. A' halak tojását ikrának nevezik. A' madártojás áll 1) héjből; 2) hártýából; 3) fejből; 's 4) sárgából. A' tojás sárgájában vagy székében egy kicsiny, lencseforma pont látszik, mellynek közepében egy kicsiny, tojásdad, hamuszínű zacskócska van, 's ebben fejlik ki az ifju állat. A' madártojás nagyobbára inkább vagy kevésbé hoszúkás. A' kétlakuaké, p. o. krokodiloké tekeforma. A' madarak, főleg tyukok tojásai, jóízű 's tápiáló eledel. A' kétlakuak közt csak a' teknősbékek tojnak megehető tojásokat. Az ikrát is megeszik 's a' kaviár nem egyéb halikránál. A' tyuk - tojás fejére borítékul szolgál szemnyavalyákban, 's a' festemenyeknek és kárgának fényes firnájszt ad. Hogy ne ramoljon el, óvni kell levegő hozzájárulásától; ezért megkenik firnájszal vagy olajjal, lyukak deszkára állítják hegyes végével, vagy mi jobb, igen száraz lyukba teszik hasonló módon 's ekkor a' láda száraz, téli hidegtől ment, (de nem meleg) helyre tetetik.

T O J Á S D A D, a' geometriában, bezárt, görbe vonalú, rendez figura, mellynek két főátmérői egyenletlenek (Vö. ELLIPSIS).

T O K A J, kamarai mváros Zemplin vármegyében, a' Bodrog és Tisza öszveselýásoknál, 378 ház., 1412 kath.; 1196 protestans, 105 zsidó, öszvesen 2713 lak., só- 's postahivatalokkal és népes vásárokkal. Régen erős vára volt, melly Rákóczi lázadásakor rontatott le 1705. Híres borára nézve I. HEGYALUJA. Legjobb, melly a' Mézes-Málé nevű hegyen terem. Szirmay *Notitia historica montium vinfiferorum comitatus Zempliniensis-e* (Cassov. 1795) szerint IV Béla hozatá ide az első szőlőtökéket Olaszországból 's Moreából.

TŐKEADÓ azon adó, melly a' tőkepénzekre vettetik. Ellenkezik ez a' jó adórendszer elveivel. Mert azok szerint az adónak nem kell a' nemzeti gazdagság forrásait kevesíteni, ezek pedig különösen a' tőkepénzek. Más eset az, midőn ez adó nem a' tőkepénzhez, hanem kamataihoz vagy nyereségeihez méretik, 's ez már összefér a' jó adórendszer elveivel. Mert tiszta jövedelmétől, hova kamat 's egyéb nyereség tartozik, kiki adózhat, a' nélkül, hogy ez által a' nemzeti törzsök - vagyon gyengítettnek.

TŐKEKAMAT az, mit tőkepénzünk használása fejében adósunktól mind addig, míg pénzünket vissza nem fizeti, időnként kapunk. Hazánkban I évi törvényes kamat 100-tól 6.

TŐKEPÉNZ olly ingó hasznos dolgok, mellyek nem elköltésre, hanem arra vannak szánva, hogy tulajdonosaiknak jövedelmet hajtsanak. Némellyek csupán a' pénzt akarják e' név alatt érteni, mellyen, mint közönséges csereszakozón mindenféle szükséges dolgok beszerezhetők, de helytelenül, mert bizonyos, hogy a' tőke minden összegyűjtött 's félretett szükségű szereket magában foglal, tehát tőke lehet akármi hasznos termékek kész tára is. A' tőkepénz gazdálkodás, ügyes, és tökélyesített ipar szüleménye. — A' tőkepénz fogalmával össze van kapcsolva az ingóság fogalma is. Ennél fogva telkek vagy fekvő birtok nem foglaltatnak tőkepénz értelmé alatt. Az ország gazdagsága fekvő jószágokban 's tőkepénzekben áll. Az elsőket meg lehet szerezni 's tökélyesíteni tőkepénzek által, 's akkor lehet mondani: hogy bennük tőkepénz hever, de magok a' tőkepénzhez nem számítatnak. A' tőkepénz megszűnik azzá lenni, mihelyt elköltés tárgyává válik, 's e' tekintetben a' jövedeleneznek ellenébe tétetik. A' nemzet, és egyesek évenként gazdagabbak lesznek, ha jövedelmeiket el nem költik, hanem egy részét mindig tőkájükhöz toldják.

TŐKEPÉNZESEK, kik tőkepénzeik jövedelmeiből élnek. Ha ezek olyanoknak kölcsönözik pénzeiket, kik azokat mesterségre fordítják, akkor e' tőkepénzek 1) tartják a' munkásokat, 2) azokat, kiktől a' nyers szerek vásároltatnak, 3) a' készítményekből még annyi marad meg, hogy általok a' kamat és tőke is visszafizethető. Az illy tőkepénzesek pénzeik jövedelmeiből élnek, 's tartásuk a' többi lakosoknak mibe sem kerül, azért boldog az ország, mellynek sok illy tőkepénzese van.

TÖKÉLETESÉG azon legmagasb, mindent magában foglaló gondolat, melly által minden lét teljét, a' minden hiány nélkülséget, következőleg a' feltételen, független létet és életet képzeljük. E' gondolat egy az istenség képzetével.

TÖKÖLI, már I Mátyás magy. kir. uralkodása 's Kinisi Pál vezérlete alatt vitézkedtek 1) Tököli András és Miklós, a' kik 1481 száz lovas elején követve fő vezérüket, és haladtokban sokkal nagyobb török erőtől megtámadtatva az al Dunánál, napestig tartott küzdelem után visszaverték ugyan az ellenséget, de mind a' ketten nehéz sebeket kaptak a' viadalban, mellyek miatt Miklós mindjárt a' bekövetkezett éjjel megholt, András felgyógyulta bizonytalan. Nagyobb fényre emelte nemzetségét és ennek újabb alapítójává tette magát 2) Tököli Sebestyén, a' ki Rudolf cs. és k. alatt vitézkedett a' Törökök ellen, és nevesen Győr visszafoglalásában is részes vala 1598 (I. PÁLFI MIKLÓS). A' hadi szerencse nem csak borostyánt, hanem temérdek kincset is nyújtott neki, úgy hogy megvásárolhatná Turzó Sztaniszlótól a' késmárki várat a' hozzá tartozó birtokkal együtt, mellyre királyi adománylevelet nyert 1583. Hasonló módon szerezte meg Liptóban a' likavai, Arvában pedig az árvai várakat és uradalmakat is. 3) Tököli István, Sebestyén unokája, Késmárki gróf, a' Veselényiféle öszveesküvésbe keveredve, midőn a' murányi levelek által kitudódott vala részvéte, két leányával együtt

az árvai várba vette magát, a' hol, Heister császári hadvezértől bekerítettve, a' megszállás alatt kimult 1670. A' leányzók feladták apjuk holta után a' várat, és a' velek lévő kincsel együtt Bécsbe vitettek. 4) Tököli Imre, István fia, született 1657. Midőn az apja 's leány testvérei az árvai várba vonnák meg magokat, az akkor 13 esztendő. Imre a' likavai várban keresett menedéket, a' honnan mindazáltal, be nem várván a' megszállást, Erdélybe távozott némelly társaival együtt, I Apafi Mihály fejedelem oltalma alá. Magyarországi jószágait elvesztette a' posonyi kiküldött bíróság ítélete által 1671; Erdélyben mindazáltal, az anyja, Rátóti Gyulafi Mária után, és Rédei Ferencz végrendeleténél fogva, tetemes birtok maradt, mellyhez tartozék előkelőleg Vajda - Hunyad. Nem csekély vala ekkor Erdélyben a' magyarországi kiköltözöttek száma, a' kik a' császári német hadak erőszaka 's a' pozsonyi ítélőszék szigorúsága elől oda menekedtek vala. Ezek az erdélyi fejedelem einéztével kitértek 1672 menedék helyökről, és 1678-ig, előbb Petróczi-István, Tököli Imre sógora, azután Teleki Mihály, kővári várnagy, fővezérsége alatt fegyverrel munkálódának Magyarországon Leopold hadai ellen, még pedig nem foganat nélkül, kivált minekutánna 1677 francia pénzen fogadott 6000 lengyel és néhány tatár csapat járult a' lengyel földről hozzájuk Marquis de Bohamb vezérlete alatt. De mivel Teleki Mihály egyet nem tudott érteni a' francia hadvezérral, általadta 1678 a' fővezérséget a' 21 esztendő. Tököli Imrének, a' ki jegyben vala akkor Teleki leányával, Apafi Miklós özvegyével. Mivelhogy ama jeles török nagyvezér, Kimperli Akhmet, a' ki, még élt, meg nem akará szegni a' magyarországi békétlenek kedvéért a' vasvári békekötést, még 1677 megholt, és helyébe a' háborura vágyó Kára Mustafa állott vala: könnyen nyert ennek engedelmével Tököli Imre gyámolittatást a' magyarországi basáktól, különösen a' Nagyváraditól; 's ez által tetemesre növekedett haderejével még 1678 győztesen járta be a' felvidéket, és elfoglalta a' bányavárosokat számos felföldi városokkal és várakkal együtt; de azután, Wurm és Dünwald császári hadvezéréktől Sz. Keresztnél megveretve, kéntelen vala oda hagyni a' bányavárosokat. A' következett 1679 esztendő elején véget vetett a' aymwegeni békekötés az I Leopold és XIV Lajos közötti háborúnak, és Marquis de Bohamb ennél fogva elvált Tökölitől, a' kit mindazáltal a' francia udvar ezental sem szűnt meg, alattomban pénzzel gyámolítani. Illy helyzetben titkos alkudozásba ereszkedett Tököli a' bécsi udvarral, mellynek tüzeje az vala, hogy a' császár befolyása által feleségül nyerhetné ő Bátori Sofiától ennek menyét, I Rákóczi Ferencz özvegyét, Zrinyi Ilonát. De véget nem ért ezen alkudozás, és az ellenségeskedés változó szerencsével folytattatott Nov. 15-ig 1680, melly napon Tököli, jósvai táborában, aláírt egy 7 $\frac{1}{2}$ hónapra szóló fegyvernyugat - kötvényt, mellyben a' felkelteknek Ugocsa, Bereg és Szathmár vármegyék rendeltettek téli szállással, a' császár pedig ígéretet adott, hogy országgyűlési tanakodás alá terjesztendi kívánatokat. De az 1681 sopronyi országgyűlés meg nem felelt a' békétlenek váratának; és azért felmondotta Tököli Májusban a' fegyvernyugatot, és aratás után, erdélyi 's török hadaktól gyámolittatva, elkezdette ismét a' fegyvermérést. Az alatt megholt vala Bátori Sofia; 's Zrinyi Ilona, függetlenné lett helyzetében, kezét fogott Tökölivel, a' ki azonnal visszaküldötte Teleki leányának a' jegy-gyűrűt; melly lépte idegenséget szűlt iránta nem csak Teleki Mihályban, hanem az ennek befolyása alatt álló erdélyi fejedelemben is, úgy hogy azontul az erdélyi hadak, a' nagyvezér meghatározott parancsánál fogva, csak kénytelenül munkálódnának Tököli mellett. Jan. 15 1682 egybekelt Tököli Zrinyi Ilonával Mukácson, és ezen nyár folytában magáévá tette

Kassát, Tokajt, Eperjest, Lőcsét, sok más felföldi városokkal és várakkal együtt. További előnyomultában Fülel alatt találta Apafi 's Teleki Mihályt erdélyi hadakkal és a' budai basát 30 ezer Törökkel, a' kiket a' nagyvezér parancsolt vala oda. Fülel vára Kókári Istvántól feladatva, lerontatott; az erdélyi hadak pénzen vásárlott engedelmet nyertek hazatérésre; Tököli pedig a' Fülel alatti táborban vette kezébe a' nagyur athnamét, melly őt Magyarország fejedelmének esmerte a' fényes kapu oltalma alatt, és a' fejedelmi méltóság jeleit. Télen által nyugvék a' fegyver, és Tököli fő hadi ezulása Lőcsén vala; de 1683 tavaszán elindult Istambulból maga a' nagyvezér, Kára Mustafa egy 300 ezernyi hadsereg elején, és egyenesen Bécsnek tartott. A' német birodalmi fő város vivotása alatt, melly Tököli javalata ellen történt, ez utolsó Posonyig nyomult elő hadaival, de a' honnan Lothringeni Károly herczeg csapatjaitól elveretett. Minekutána pedig Bécs a' német birodalmi 's Szobieszki János király vezérlete alatti lengyel hadak vitézsége által Sept. 12 felmentetett vala, a' Törökök tetemes veszteségével, fogatlanul ügyekézék, a' lengyel király és a' német birodalmi fejedelmek közbenjárása által, kívánatainak megfelelő békülést eszközölni a' császárral, a' ki inkább bizottságokat rendelt Posonyba és Besztercebányán, mellyek előtt letehetnék Tököli felei a' hűség esküjét, és ez által császári kegyelem és oltalomleveleket nyerhetnének. Kapott ezen ajánlaton 17 vármegye, 12 város és 14 nagy birtokos, kik között valának Homonnai Sigmond és három testvér Barkóczyak. Nem használt Tököli dülöngő ügyének az, hogy Homonnait, nemzetsége utolsó sarjadékát, és a' Barkóczyak kettejét, a' kiket kézbe tudott keríteni, kivégeztette: mert csakugyan felyvást fogyott azontul is hiveinek száma; 's jóllehet 1684 nem nagy vala a' császáriak előmenete a' felvidéken, 1685 még is megvette Schulz hadvezér Eperjest, Tokajt, Kállót, és megszalotta Kassát. Az alatt a' mindenütt megveretett és Budát felette féltő Törökök héke ajánlatot tettek vala Károly herczegnek, a' császári hadak fővezérének; de ez semmibe sem akara bocsátkozni, míg Tököli fogva ki nem adatnék. Midőntehát személyesen megkereste volna Tököli Imre a' nagyváradi basát, hogy tőle segéd hadakat kérne Kassa felmentésére: letartóztatta őt a' basa, 's fogya Drinápolyba küldötte, úgy vélvén, hogy ez által elég lesz tetetve Károly herczeg kívánságának. Ez által elidegenítetve a' Törököktől, mintegy 8 ezer fegyverese Tökölinek, Petneházi vezérlete alatt, általment a' császáriakhoz; a' többi vele tartók is elfogadták az ujabban hirdettetett császári bocsánatot; Kassa 's minden egyéb várak, Munkácson kívül, feladattak; és így vége lett a' Tököliféle támadásnak, csak hogy a' hős Zrinyi Ilona Munkács védfalai között még három évig küzdék fentartani férje hanyatlott ügyét. Mivel Tököli elfogatásának nem lén reménylett foganatja, szabad lábra állította őt ismét a' nagyvezér, és néhány ezer török katona elején Magyarországra küldötte; de mivel tetemesen nem gyámolittathaték a' fényes kaputól, Munkácshoz közel sem tudott férni Tököli, Hunyad vármegyéből pedig, a' hova azután benyomult vala, Apafi fejedelem hadaitól kiverettetett, és 1686 végén visszahivatott a' békét kereső nagyvezértől. Minekutána a' vitéz Kiuperli Mustafa, a' ki 1689 lett nagyvezér, megfordította vala a' hadi szerencsét, 16 ezernyi török hadakat adott a' Tököli alá, mellyekkel ez Erdélybe nyomulna, a' hol l Apafi Mihály fejedelem 1690 elején megholt vala. Tököli Havasalföldtől a' törösvári bércközön bámulatos merészséggel hatott be aratás után Erdélybe, nem csak gyalog, hanem lovas hadakkal, társzekerekkel és ágyukkal is; és olly meredek sziklás lejteken ereszkedett le a' Barczaságba a' Zernyest havasról, mellyeket lóláb az előtt sohasem tapodott vala.

Különösen az oláh nyelven Padina Lupuluj nevű szédelgős ereszke, dőn olly módon hozta le lovait, hogy mindegyik farkához gally és tövis nyalábot kötötte, mellyen egy-egy ember ülven, kormányzá 's biztatá a' szepegő állatot. Már ekkor császári hadak tarták lepvá Erdélyt Häusler Siegbert vezérlete alatt. A' 15 esztendő ifjabbik Apafi Mihály, még fejedelemnek nem esmertetve Leopoldtól, Kolosvárra vette magát; Teleki Mihály, a' kormánytanács elnöke, hadakat gyűjtött, és Häuslerrel együtt elejébe ment Tökölnek. A' havasok tövében, Zernyest és Tohán oláh faluk között, csatára kelt a' dolog 1690 Aug. 21, mellyben tökéletes győzedelmet nyert Tököli. Teleki Mihály elesett; Häusler és az alatta vezérkedett génuai Doria 's Magni elfogattak. E' győzelem után Szeben felé nyomult elő Tököli, 's Kereszténysziget (Grossau) nevű faluban megállapodott, a' hova egybehívta vala az erdélyi rendeket. Ezeknek nagy része meg is jelent ott, és Sept. 12 beiktatta a' győztest fejedelmi méltóságba, mellynek diszjeleit ez már előre megkapta vala a' fényes kaputól. De már közelge Nándorfejérvár vidékéről, az ifju Apafi sürgető felszólítására, Lajos, Bádeni végőrnagy és császári hadvezér, 18 ezernyi derék hadsereggel, melly tetemes haderő előtt meg nem mert állani Tököli gyülevész csapatjaival, hanem hátrálva kivonult Erdélyből a' bozzai bérczközön, és oda többé vissza nem juthatott Veterani császári hadvezér szemessége 's ügyessége miatt, a' kire vala azontúl bízva Erdély védelme. A' szalánkemeni csata, 1691 Aug. 19, mellyben Kuiperli Mustafa elesett, és e' csapás következtében Bádeni Lajos zászlójihoz szegődött a' győzelem, véget vetett Tököli reményeinek, és zernyesti győzedelmének minden gyümölcsé csak annyiba szorult össze, hogy Häuslerért váltságul vissza kapta szeretett nőjét, Zrinyi Ilonát, a' ki 1685-től fogva Bécsben őrizték, 7000 arany ráadással. Mostoha gyermekei, Rákóczi Juliána 's Ferencz, elhatározottan megtagadtattak tőle. És nem csak szülő földje maradt azontúl elzárva előle, hanem még azon földszak is, melly édes honját magában foglalá, kiveteite őt nem sokára kebeléből. Mert a' karloviczi békekötés (1699) hatodik pontja arra kötelezé a' fényes kaput, hogy Tökölit és a' vele tartókat messzire elmozdítsa Magyarország széleitől, és biztosítsa haza nem térhetőségüket. Tököli Imrének tehát Kisázsia rendeltetett lakhelyül. Ó Bithynia tartomány egyik városát, Nikomédiát, választotta, a' hol 1705 Sept. 17 mult ki Ilona karjai között, minekutána Sept. 3 költ végrendeletében II Rákóczi Ferenczet tette vala örökösévé, olly kikötéssel, hogy ennek egyik fia, György, Tököli nevet viselne. Mert maga Tököli Imre nem nemzett magzatot. Híveinek leírása szerint szép, szólatos, bátor szívű ifju vala Tököli Imre. Mint hadvezér a' legderekből és legtapasztaltabb férjfiakat emelé hadi tisztségekre, minden tekintet nélkül születésökre; a' zsákmányt mindenkor méltányos viszonyban osztá el; a' föld népét kémélé: az apró háborut elejébe tevé a' rendes csatáknak, és ez által feltalálta a' Németek elleni hadakozás legsikeresebb módját. Kémekre sok pénzt költött és ravaszága tudott kelezését vetni 's kerülni. Bizodalmat mindazáltal néha méltatlanoknak juttatá, a' kiktől elárultaték, mint p. o. Szalai Páltól, a' ki által gyakran tudósítva vala a' bécsi udvar legtitkosabb szándékairól. Ellenei telhetetlen nagyravágyással vádolják. Az ágostai hitvallás követője, húnyszázzal viselteték még is, legalább szorultságában, a' római pápa iránt, a' kihez Kassáról 1684 Apr. 12 intézett levelét e' szavakkal rekesztette bé: *Ejusdem sacratos pedes humiliiter exosculor.* Nikomédiában pedig, haldoklásakor, nem vala körülte más keresztény pap, egy Jézus szerzetbelin kívül; a' honnan az a' monda eredett, hogy holta előtt megtért a' köz római szentegyház kebelébe.

Fábrí Pál.

TOLEDO, az ujcastiliali királyság hasonló nevű tartományának fővárosa, közziklán, a Tajonál, mely magas és közziklás partjával a várost 3 felől keríti. E' fekvésénél fogva a város igen egyenetlen; szükséges viz a folyóból vitetik fel szamarak által a közziklára. Toledonak hajdan 200,000 lak. volt, mint a maur királyok lakának, kiknek Alkazar nevű régi palotájok most kórházzá van változtatva. Most a város igen elrongyolott, temploma 's klastroma sok ugyan, de lakói száma csak 25,000. Ersek lakja, ki Spanyolország primasa czímet visel, 8 püspök van alatta 's hajdan 300,000 arany évi jövedelmet húzott. Egyeteme 1808 eltöröltetett. Épületei közt kitetsző a goth izlésű, német művészek festeményeivel ékesített székesegyház, könyvtárral, melyben 700 ritka kézirat tartatik. A város körül romai régiségek maradványai láthatók. Vannak selyem és kir. kardvasgyárak benne.

TOLLENS (H. van), Holland legkitetszőbb költőinek egyike, szül. 1778 körül Rotterdamban, hol kereskedést űzött. Tudós nevelése nem volt, de annyi esmeretet szerzett újabb nyelvekben, hogy a' legjelesebb német, francia, angol, spanyol és olasz munkákat olvasgathatta eredeti nyelven. Már korán különös vonzódást mutatott a' költészethez. Első próbatételei 1802 jelentek meg *Romanzák és idyllák* czim alatt. Ezek köz kedvességet érdemelvén, tüze még inkább ébresztetett 's 1806 *Egmont és Horn halálát* adá ki, mely munka a' honi nyelv és költészet társaságától jutalmat nyert. *Egy megesett leányhoz* irt odája nemében felyülmulhatlan. T. most kedveit költője leve a' nemzetnek. Költeményeinek harmadik kiadata (1817) 10,000-nél több előfizetőt talált; olly jelenet, melyet egyetlennek lehet a' maga nemében nevezni, megdölvén azt, hogy a' hollandi nyelvet most még 2 mil. ember alig beszéli. Tollensnek vannak *Sze-relmes versei* is (Amsterdam 1809); irt *A' Hollandiak téli szálása Novaja - Semlján* 1596 és 1597; *Romanzák, balladák 's legendák* (Rotterdam 1818) cz. munkákat is. Írásmódja tiszta és ékes, erővel teljes és kellemetes 's versei kedves hangzatuak, melyeknél fogva azon költők közé tartozik, kiknek emlékezete a' késő maradéknál is fenmaradand. A' nemzeti költészetre nézve szerzett érdemeit a' király belgiumi oroszlanrenddel jutalmazá meg. Azon emléket, melyet születéshelye neki szánt, T. nem fogadta el.

TOLNA vármegye Magyarország Dunántuli kerületében. Határai: kel. a' Duna, mely elválasztja Pest vármegyétől; nyug. Somogy, éjsz. Veszprim 's Fejér, dél. Baranya vármegyék. Keleti része a' Duna és Sárvíz közt térség; azon túl hegyek nyulnak el, tágas és szép völgyekkel (különösen szép a' Kapos folyó kies völgye). Folyói a' Koppány, Kapos, Sio, Sárvíz, mely 's a' Duna közt fekszik a' Sárköz sziget. A' levegő egészséges, kivévén a' mocsáros tájékokat. A' föld termékeaz; bőven terem legjobb gabonát, kukoriczát, krumplit 's igen híres és jó bort (esmeretesek a' szekszárdi, borjádi, simontornyai, földvári és bátaszéki). Gyümölcse sok 's jóízű; dohányja sok (csak a' Tolna levő kir. dohány-abalto évenként 30,000 for. árut veszen meg). Barom, sertés (a' nagy erdőkben), juh, ló sok tartatik. Emilités érdemelnek graf Festetics Péter selyemszörű tengeri nyulai, melyeknek szőre drágán adatik el Bécsben. A' Sárvíz halainak fogdosásából sok háznép él. Földvár és Tolna körül legnevezesebb vizahalászatok vannak. Sok selyem is természetik. Nagysága 65 nsz. mf., lakosi száma 177,497, kik 18 m. városban, 88 fal. 's 146 pusztán laknak, legszámosabban Magyarok, Németek, kevesen Rácok, még kevesebben Tótok, igen sokan Zsidók, 85,976 Kath., 29,891 Luth., 27,286 Reform., 1856 Óhitűek, 2968 Zsidók. Járása 4, u. m. a' földvári, simontornyai, völgysegi és dombovári. Főispánja ebeczki Tihanyi Tamás ur Eó Mélt.

TOMASCHEK (Wenzel Joh.), jeles élő hangmivész és muzsika szerző, szül. Skutschban Csehországban 1774. Eleinte csak titkon tanulta a' klavirt egy iskolatársával, 1787 altista lett Iglauban a' Mincritáknál, 's itt és 1790 Prágában még több előmenetelt tett a' muzsikában, hol iskolai tanulmányi mellett a' legjobb hangász miveket szorgalmasan olvasgatta. Bürger *Leonoráját* muzsikára tévé, 's ezzel megnyerte Buquoi gróf kedvét, mi oka lön, hogy ezentul egészen muzsikára adná magát. Jeles fortepianista és contrapunctista; sokat irt fortepionóra, énekhangra és orchestrumra. Egy miseje nevezetes.

TOMBACK, vereses sárga színű ásványkeverék. Első feltalálónak a' Siamiak tartatnak, kik a' legjobb chinai rezet és aranyat veszik hozá 's feljebb becsülik arany nál. Európában csak a' 17 száz. tetetett esmeretessé egy Siamból XIV Lajoshoz küldött követség által. Az europai tombackhoz veres és sárga réz, kevés jó czin vagy czink vetetik 's ezek egybeolvasztatnak.

TOMBUKTU vagy TIMBUKTU, híres néger ország Afrikának Nigritia vagy Súdán nevű részében, a' Nigerfolyónak mindkét oldalán, hova az éjszakáfrikai parti tartományokból sok kereskedő karaván vonul. E' tartomány az Europaiak előtt csaknem egészen esmeretlen. Mungo Park, ki eddig beutazott, nem érheté el czélját. Azolta több brit utazó foglalatoskodott a' földleirők előtt ezen mesés tartomány közlebbi megvizsgálásával. Első tudósításokat felőle 's fővárosa felől Riley amerikai hajós közöl, ki Zaharában töltött rabszolgasága alatt urától, egy Arabtól, vevé azokat. Itt ezek szerint iratik le Tombuktu, segédül vevén Adams amerikai matróc elöadait is, ki nehány hónapot Tombuktuban töltött. — Tombuktu földje termékeny, 's vize bőven van. Guineagabonát, árpát, riskását, datolyát, figét, cocosdiót, répát, krumplit 's babot terem. Vannak: szarvas marhája, kecskéje, mellynek husa különösen jó eledel, szamara, tevéje, ennek apró heirie nevű neme, kutyája és tengeri nyula; vadak közül: elefantja, farkasa, pavianja, rókája, tüskés disznó, tigrise, oroslánja. A' Négerek apró náddal kerített városokban laknak. Házaik nádból épített, apró, kerek, sárral tapasztott kunyhók. Fekete király uralkodik rajtok, segar névvel, melly annyit tesz: szultán. Se a' király, se alattvalói nem Muhammedánok. 100 emberből álló, öszvéreken ülő 's jó puskákkal felkészített, 's hasonlóul 100 lőt tevő gyalog testőrt tart, puskával és hosszú késekkel. — A' fő 's kir. lakóváros, Tombuktu, igen nagy, az Arab előadása szerint 6-szorta több lakói vannak, mint Souerának Maroccoban (tehát 216,000); Adams annyira tette a' lakók számát, mennyi Lisaboné. Fitzclarence szerint pedig (*Journey 1817, Lond. 1819*) 60,000-en, (Caillé szerint csak 12,000) lakják Tombuktut. E' száraz térségen fekszik, hol az esővizet vizekben fogják fel 's teveganéjjal tüzelnek, minden felől halniok keritik körül a' várost, kivéven délen, hol a' térség a' Jolibib (nagy Niger) partjáig terjed, melly folyótól a' város éjszaka 2 órányira fekszik. Kelet felé nagy erdő esik, mellyben sok teve tartózkodik. A' város nyug. oldalán egy kisebb folyó foly. A' várost erős fal keríti, mellynek köveit agyag foglalja együvé. A' király háza igen nagy és magas. Sok kőből épített ház is van benne, mellyeknek egyik oldalán kalmárboltok állanak, hol só, kés, kék posztó, 's más portékák árultatnak. De a' házak nagyobb része magas nádból van építette, melly olly vastag, mint ember karja 's datolyafatevelekkel fedettek. E' házak kerek és 's fen hegyesek. A' város lakói, nagyobbára Négerek, szelidek, békések 's vendégszeretők. Közönséges eledelük elefánthus. Muhammedánok egy a' várostól erős fallal elrekesztett osztályban laknak. Minden Maurnak 's Arabnak, ha megengedtetik a' Tombuktuba jövetel, vagy

ezen város-osztályban kell éjjel meghálnia, vagy egészen ki kell takarodnia a városból. Tombuktunak 4 kapuja van, melyek egész nap nyitva állnak, de szorosan őriztetnek, éjjel pedig bezáratnak. A lakók élénk kereskedést űznek minden caravánnal, melyek Marocoból 's a földközi tenger partjairól jönnek. Marocoból, Tunisiából, Tripolisból 's más honnan mindennemű posztó, vas, só, puska, puska, kapor, ón, kard, dohány, opium, fűszer, jó illatú fűszerek, ambrasinórok 's másékessegek vitetnek, más különféle portékákkal együtt, melyekért elefántfogakat, aranyport, feldolgozott aranyat, senegalgemmit, strucz tollat, igen mesterségesen készített turbánokat, rabszolgákat, melyek olcsón adatnak el, cserélnek az idegen kereskedők. Tombuktu Houssával és Vassanahhal (délkel. messze, a Nigernél fekvő még nagyobb várossal) is élénk kereskedést űz az említett portékákkal, melyeket caravánoktól kap 's rabszolgákat, elefántfogakat, aranyat 'ste. cserél azokért. — Csak 1827 juthata el Gordon Laing brit őrnagy tervszerintileg Tombuktuba. E' 17 Jul. 1825 Tripolisból, hol a' brit consul leányával páros életre lépe, elutazott, hogy egy caravánnal Tombuktuba menjen 's a' Niger folyását forrásaig nyomozza. Ghadamisban (é. sz. 36° 7', város 7000 lak.), hol a' Sudánból menő caravánok áltutazása az adásvevést igen élénk teszi, 13 Sept-től 27 Oct-ig tartózkodott; Ensalában, a' Tuarikok, Saharah lakói, egy városában, Tombuktutól 35 napi járóföldnyire, mint orvos igen barátságosan fogadtatott. 10 Jan. 1826 elhagyta Ensalát, Tenezaro homoktérsegen folytatta utját, hol caravanja a' Tuarikoktól megtámadtatott 's a' rablóktól maga is megsebesítettett. Egy Marabut ápolása által alig állittatván helyre, Azoadban, honnan irta utolsó levelét 10 Jan. 1827 nőjéhez Tripolisba, ragadó hidegtelelésben, melyhen minden Angolországból magával hozott úttársai elhaltak, sokáig feküdt. Innen elegendő védelem nélkül Tombuktuba vergődött. De csak hamar 30,000 főből álló sereget küldte a' Fulahok vagy Fellatahok hatalmas nemzetsége Tombuktu ellen, Laing kiadatását sürgetvén, kit kémnek tartottak, hogy az Angoloknak tudósítást tevén, ezek belső Afrikát meghódítsák. Ekkor 24 fejedelem uralkodott Tombuktuban. Egy ezek közt, Othman Vould Quaid Abubekhr, Laingot házába fogadá; de a' Fulahok fenyegetéseitől megijedvén, éjjel elszöktette Laingot 's több hűséges embert adott mellé; hanem egy ezek közül, Rehhel, megvesztegettetvén a' Fulahoktól, nem csak kiadta Laingot, hanem ez ejtette rajta az első gyilkodófést is. Ez a' Tombuktuból Bambarába vivő uton történt. A' Fulahok feje, Bello szultán, most eltörlé a' tombuktui aristocriatiát, 's Othmant egyedül uralkodóvá tevé. Laing napkönyvei, melyek Casaláig mennek, Londonba megjöttek, de a' későbbiek Tombukturól egy Töröktől telhetlenségből elidegenítették. Egy más Angol, Clapperton vizsgálódó utazásairól esmeretes kapitány, is meg akarta Tombuktut látogatni, de Soccatuban 13 April. 1827 vérhasban meghalt, 38 éves korában. Inasa, Lander Richard, irományait megmentette, 's Houssán keresztül visszajött. Ezen irományok Londonban megjelentek 1829. A' Denham őrnagytól Bornu seikjének ajándéku adott hadi készületek, t. k. congrerei rakéták, a' Fellatahekát 's Bello szultant minden Angol iránt bizodalmatlanokká tették. Ősszel 1828 egy René Caillé nevű Monzéban (Poitouban) szül. Francia, miután a' Marocco és Tombuktu közt fekvő pusztaságon keresztülutazott 's az utóbbi városban egy ideig tartózkodottvolna, Tangeren által Toulonba 's Parisba jött. Saját költségén, állituzatban, egy kakondyi (Senegambiában) caravánnal 19 April 1827 utazott el, 's elérte 20 April. 1828 Tombuktut, hol 4 Maj-ig maradt. Tafiletén, hova 23 Jul. érkezett meg, Fezen és Tangeren keresztül visszautaztában, hasonlóan tudósításokat gyűjtögetett, t. k. a' burrei aranybá-

nyákról. A' parisi geographiai társaságtól, melynek második előülője Jomard, 10,000 frank jutalmat kapott 's 1830 kiadta *Journ. d' un voy. à Tombouctou et à Jenné dans l' Afrique centrale, précédé d' observations faites chez les Maures-Bracknas, les Nalous etc. pendant les années 1824-28, avec des remarques géograph. par Jomard-ját.* —

TÖMEG (densitas). Tapasztalás bizonyítja, hogy a' különféle testek legkisebb állatékos részei (mellyek csak mint pontok gondolhatók), majd szorosabban, majd tágabban vannak egymáshoz ragadva. Ez a' testek különböző tömötsége. Egészen tömöttnek mondhatnák az olyan test, melynek részecskéi közt épen semmi hézag nem volna; de ilyen ismeretes világunkban nem találhatik. E' fogalom tehát képestséges, 's hogy valamely test tömötségét meghatározhassuk, másikkal kell azt összehasonlítani. Összehasonlításnál következő elvekből indulnak ki: 1) hasonló kört foglaló testek ugy állanak egymáshoz, mint tömegeik v. súlyok, mert nincs más mód, hogy a' bizonyos körbe zárt anyag mennyiségét megmérhessük. 2) Ha a' testek súlya egy forma, tömötségek fordított idomzatban áll a' körhez, melyet elfoglalnak. L. Kastner *Einleitung in die neuere Chemie* (Halle 1814).

TOMPÁK, I. TOMBACK.

TONICA, muzsikában a' diatonicus hanglajtorjának első, vagy alap hangja, különösen pedig minden hangdarabnak fő vagy alaphangja, az t. i. mellyből a' darab kiindul, 's mellyen végződik. A' Tonicától felfelé számlálva az ötödik hang Dominante, uralkodónak nevezetik. Mindeniknek saját egybehangzóí vannak. Gyógyászságban tonica (remedia) név alatt olly gyógyszerek értetnek, mellyek által a' gyomor és bél vagy egész test elveszett rugalmassága visszaadatik.

TONNA, nagy hordó, nagyobbára folyó vagy hig dolgok számára, melly különféle tartományokhoz képest különböző. Dánországban gabonamérték. 1 tonna arany 100,000 tallér vagy forint, ahoz képest, mint e' vagy ama pénzneben számláltatik. — Hajókon a' tonna 1) hajó tömegi közének mértéke, t. i. 42 nsz. lábnyi köz; 2) nehézség - vagy súlymérték, melyet hajó elbirhat. E' jelentésben a' tonna annyi mint 2000 fontnyi terh. Ha tehát hajóról mondatik: hogy 200 tonnat visz vagy 200 tonnányi nagy, annyit tesz, hogy 4000 mázsát (100 fontjával) vagy 400,000 fontot bir el. 2 tonna, vagy 4000 font egy hajóterh. — Tonnának nevezetik még azon erős, vas abroncsos herdó formájú, egyik végénél hegyeses edény is, melly lánczokkal horgonyhoz vagy nehéz kőhez köttetik 's tengerbe vagy nagy folyók torkolatjába leeresztetik, hol zátonyok vagy kősziklák vannak, a' végett, hogy a' víz mélységét megmutassa 's a' hajósokat hajótöréstől orvja. Ezen tonnának a' körülményekhez 's évszakokhoz képest különböző színeik vannak 's innen a' tonnák feketék, fejekek 's veresek.

TONNIES (Pál Dávid Vilhelm) közhasznú munkásságával 's mint író a' kereskedéstudományban kitetsző férjfiu, szül. 1766 Hamburgban, az 1805 mh. 's munkás honszeretetéért becsült T. János Frideriknek fija. — T. kereskedésre, kereskedés-bátorságosításra és kereskedési tudományokra adta magát. Születéshelyére 's a' kereskedő karra nézve sokképen érdemessé tette magát, kiváltképen 1813 és 1814 Londonban és Bordeauxban. Ez utolsó városban kieszközlé, hogy a' lord Dalhouse által, ki az angol seregek vezére volt, elveit hamburgi hajók visszaadattak. 1823 ota következő tudományos ironányai jelentek meg: *Über Avarie-Grosse mit Nachträgen und Belegen; Chronik des hamburger See-Assecuranzgeschäfts im J. 1823, nebst Ansichten des Herrn G. L. Wilh. Grasmeyer; Mercantilisch-geschichtliche Darstellung der Barbareskenstaaten und ihrer Verhältnisse zu den*

europäischen und vereinigten nordamerikanischen Staaten, mit besonderer Hinsicht auf die freie Hansestadt Hamburg, nebst Chronik des hamburgischen Seeassuranzgeschäfts für das Jahr 1825. T. meg-halt 1827.

TOPICA. E' kifejezésnek kétféle tudományos jelentése van, u. m. logico-rhetorical és theologiai. Az elsőre nézve, a' görög és római szónokok topica név alatt bizonyos közönséges ismértek és tételek rendszeres előadását tanították, melyekről azt tartották, hogy mind a' nyilvános beszédek kidolgozásánál, mind a' szónoklat egyéb neménél vezérfonalul szolgálhatnak célirányos és meggyőző okok 's próbák feltalálására. Megkülönbözteték a' bizonyító helyeket, bizonyítványok kutfejzeit és köz helyeket (locos communes.) Az elsőb- bek alatt azon közönséges fogalmakat érték, melyekből a' szónok ítélő tehetősége erejénél fogva elegendő próbákat fejthetett ki állítására, p. o. a' hasonló, nem hasonló, ellenkező, ok és okozat, nem és faj st. Köz helyeknek nevezék azokat, melyek az által képeztetnek, hogy a' kutfőknél fogva feltalált próbák, melyek legközelebb meghatározott személyt vagy tettet érdeklének, az egész nemre áltvitetnek. V. ö. Aristoteles, *Rhetorica*, Cicero *De inventione*; *Topica*; *Partitiones oratoriae*, *De oratore*; Quintilianus *Instit. oratoriae*. Ujabbak közt Schott *Kurzer Entw. einer Theorie der Beredsamkeit* (Leipz. 1815); Kästner *Topik, oder Erfindungswissenschaft* (Leipz. 1816) st. Theologiai értelemben Topica jelesen azon alapelvek theoriája, melyekre a' hittudósnak a' bibliai bizonyító helyek választásánál 's azokkal bánásnál figyelni kell. Ezt Topologiának is nevezik.

TÖPLICZ, I. TEPLICZ.

TOPOGRAPHIA, helyleírás, azaz, tájnak, városnak, viznek, hegynek, erdőnek, lakhelyeknek, utaknak, hidaknak, utszákknak 'st. pontos leírása. Remek Lewis *Topographical dictionary of England*-ja (Lond. 1830.)

TOPPELTINUS LŐRINCZ, erdélyi szász, szül. Megyesen, tanult Gyulaféjérváratt és Altorfban a' német földön, a' honnan haza térve feleségül vette a' szebeni biró, Melzer András, leányát. Mind- azáltal a' Szászok akkori grófjának, Fleischer Andrásnak, felszólítá- sára elment ismét a' gróf fiával, Tóbiással, a' német földi akadémiák- ra, 's ugyan azzal bejárta azután Német-, Olasz-, és Francia földet, és ezen útjában irt ő egy diák munkát különösen, mint az előbeszéd- ben vallja, a' Francziák és szomszéd Spanyolok számára, illy czim alatt: *Origines et occasus Transylvanorum, seu erutae Notiones Transsylvaniae, earumque ultimi temporis Revolutiones, historica narratione breviter comprehensae*. Lugáuni 1667. Ujra kijött Bécsben 1762. Még akadémiái polgár létében egy értekezést adott ki: *Collatio Juris Saxo-Transylvanici cum Jure Civili Romano*, 1661. In- nen azt lehetne következtetni, hogy Toppeltinus a' tudományok tör- ténét- és jogesmereti ágait mivelte előkelőleg; az országos könyvtár lajstroma mindazáltal orvostudomány doktorának írja őt. Eletét Bras- sóban végezte.

TORA (Thora), Hathorah (zsidó szó), törvény. Mózes 5 köny- ve értetik alatta, mivel ezekben foglaltatnak a' Zsidók tulajdonkép- pi törvényei. Synagógákban a' tora öszvetürt pergamen, melyre Mózes 5 könyvei irattak, melyekből bizonyos szakok el szoktak ol- vastatni 's énekelteni szombaton. Ezen irt törvényt a' kabbalától vagy tradítióktól (elbeszélés által fenmaradtaktól), melyeket isten a' Sinai- hegyen közölt 's melyek idővel a' Talmudban öszveszedettek, meg kell különböztetni.

TORDA vármegye, a' Magyarok földén Erdélyben. Határai: Kükülvő várm., Maros és Gyergyó székely székek, Moldva, Doboka, Kolos és Alsófejér vármegyék, 's Aranyos szék. Kiterjedése 65 usz.

mf. mellyeken az 1778-ki adólajstrom szerint 13,552 család lakott. Sok hegy fedi e' vármegyét, mellyek közül a' Moldva határán eső Kelemányról Erdélynek 's Moldvának nagy részét körül lehet nézni. Nyugoti 's alacsonyabb részein a' levegő szelidebb, ellenben Moldva felé eső hegyes tájékain igen hideg. Legjelesb 's legglasznosb folyója a' vármegyének a' Maros, melly Gyergyó székéből foly be ide, a' vármegye egész felső vagy keleti felét átfolyja 's Maros székbe lép által. Alsó vagy nyugoti részét az arannyal gazdag Aranyos öntözi, melly Alsófejér vármegyéből, hol ered, foly be. Apróbb folyók: a' Görgöny, Ilva, Dorna. Savanyu vizzel és sóforrásokkal is bővölködik. Földmivelés és szőlőtermesztés jól üzetik ugyan, de főterménye a' vármegyének — gyönyörű sója, Tordánál. 1772-ben volt e' vármegyében 29,062 hold szántóföld, 13,332 hold rét, 2496 szőlő, 22,704 darab igás barom, 14,577 tehen, 4107 borju és csikó, 54,785 juh, 2396 kecske, 9506 sertés, 2497 méhkas. Főispánya Ugron István ur Eő Mélt.

TORDA m. város Torda várm., völgyben, halmoktól 's szőlőkötől körülvétve. Lakói Magyarok, Németek, Szászok 's Oláhok; hitvallásokra nézve Kath., Reform., Luther., Unitariusok, egyesült 's nem egyesült Görögök. Katonai nevelő ház is van benne, 48 nevendék számára. A' Romaiak idejében Salinae feküdt itt, melly nagy város és vár lehetett, mint falak maradványi, urnák, pénzek 'st. gyanítatják. Nagy és szép négyszegletű kövek találatnak most is ama vizvivés helyén, mellyen folyt Salinaebe a' Kopránd tájéki jó forrás-viz. 1657-ig még fenállott egy kapuja e' hajdani romai városnak, de 1400 évnél további küzdése után, az említett évben engede az idő sulyának.

TORDA SIGMOND (Sigismundus Torda Gelous) szül. Erdélynek Gyalu nevű helységében, honnan eredett mellékevezete, Gelous, melly annyit, mint Gyalui. Vittembergben 1539 Luter Márton hallgatója vala, 's 1546 Révai Ferencz, túróczmegyei fő ispány és nádorhelyettes, két fiával Olaszföldre ment, mint ezeknek gondviselője. Azután az eperjesi oskolában tanító hivatalt viselt, és e' minőségében feleségül vette 1551 Euphemiát, Vernher György királyi tanácsnok és Sáros várbeli parancsnok leányát, és ezen összeköttes által emelkedhetett maga is kir. kamarai tanácsnokságra. Bél Mátyásnál t. i. (*Notit. Hung. Nov. T. I pag 456*) a' kamarai tanácsnokok lajstromában 1560 évszám mellett ezen név találatik: Sigismundus Thorda, de Gyalu; a' honnan leginkább kiviláglik a' Gelous nevezet értelme. Hogy pedig ez a' Sigismundus Thorda, de Gyalu, ugyan az, ki a' tudományos világban Gelous névvel jelettetik, kiteszik Bocatius János azon verseiből, mellyekben (*Hungaridos L. II pag. 190*) Gelous eperjesi tanítót dicséri, 's mellyek közt ime' kettőt is olvashatni:

Hunc Deus ex tenui produxit pulvere ludi,

Catus ut huic Regno, Principibusque foret.

Egyébiránt Torda Sigmond Luter Márton tanitmányához ragaszkodék a' hit dolgában és Melanchthonnal levelezésben álla. Ugyanőt Melanchthon, Perényi Péterhez 1545 Mart. 27 küldött levelében, *Virum honestissimum, non solum in lingua Latina et Graeca, sed etiam in doctrina Ecclesiastica, praeclare eruditum* nevezi. Balbinus János, Collinus Máté 's Aquilinas Pál vele egykoru csehországi verselők, pedig nemesak költői tehetségét magasztalják, hanem *Artis Medicae Doctor-nak* is nevezik őt ime' könyvecskében: *De nuptiis Clarissimi Doctoris Sigismundi Geloii Panronii, et honestissimae puellae Euphemiae, Magnifici et Doctissimi Domini Georgii Vernheri etc. filiae, epigrammata aliquot a Boiemiis Poëticis studiosis scripta*, mellyet M. Matthaeus Collinus a Cotherina adott ki Prágában 1551. Torda Sigmondnak következő munkáji kerültek világ elejébe: 1) *Quae-*

stio: an honesta natura sint, an vero opinione? Patavii 1549. 2) *Historia Francisci Spiraë Civitatulani, qui ob fidei sanioris abnegationem in summam incidit desperationem.* Basileae 1550. 3) *Euripidis Orestes Tragoedia, latino carmine expressa.* Basileae 1557. 4) Első kiadója vala ő Galeotus Martius munkájának, mellyhez van függesztve Schwandtnernél (Tom. I, a' IX szám alatt) *Sigismundi Tordae in Divum Joannem Baptistam Hymnus.*

TORDAI SÁMUEL, helvét vallásu egyházi tanító Erdélyben, kiről azt mondja Horányi, hogy egy történetiratot dolgozott ki illy cím alatt: *A' néhai Felséges és Ditsősséges első Ferdinand Római Nagy Tsászárnak, hatodik László Brdai Dobsa Királynak, és Konstantzinopoli második Szultán Bajezid Khán Török Tsászárnak idejektől fogva, az nagy hatalmu fényes és Felséges első Leopold Római Nagy Császárnak, ő Felségének, és ugyan Konstantzinopoli negyedik Szultán Mahomed Khán Török Császárnak, Erdélyi Fejedelemnek méltós. második Rákótzai Györgynek idejekig, napkeleti 's nyugoti, Déli, Éjlszaki plágákon mind jó 's mind rossz formában elme irtózással folyt, 's Nemzetek Qualitássát igen kiadó nagy dolgok vagy Tsudák.* Az előadás 1556-ig terjed. Nem mondja Horányi, kinyomatott-e, de azt megjegyzi felőle, hogy ő maga olvasta azt, hogy vissza tettett neki benne a' diáksággal tarkázott magyarság, de hogy világos rendet követ annak előadása, és sokat foglal magában, mit hiába keres a' történetkutató másutt. Egyéb nyomát ezen munkának nem találhatta.

TÖRREDELMESSÉG azon mély szomorúság, melly őszinte és élénk bűnbánatnál fogja el az embert, mivel vétkeinek leverő tudata belsejét mintegy összezuzza és széttiporja. Származik ez a' lelki ismeret azon megrettenéséből, mellyet a' vétek megismerése az áthágott törvény megfontolásakor okoz.

TORGAU, az Elbe mellett, mellyen keresztül félig kő, félig fa hidviszen, erős város Poroszország szász tartományának merseburgi kerületében, 5 templommal, egy lyceummal, 700 ház. 's az őrsereg nélkül 4000 lak. Itt készíték Luther és baráti 1530 a' torgaui cikket, az ágostai vallástétel alapját, itt jöve létre a' torgaui könyv is, a' kryptocalvinismus ellen, 8000-nél több paptól aláíratva. Törvényszék, erdő- 's postahivatal vannak benne. Hires az itt főzött ser. Az Elbekereskedés élénk. Itt sajátképen Zinna, Siptitz, Usnig 'st. faluknál 3 Nov. 1760 nevezetes ütközet történt az Ausrialak és Poroszok közt, az első kárával.

TORIES és WHIGS két párt Angliában, mellyek eredete I Jakab idejében keresendő, kinek a' királyok örökösödési jogáról 's felső hatalmáról igen is feszített eszképe volt, 's e' miatt az angol nemzet igen nagy részével összezavarodott. Fija I Károly alatt e' gonosz tovább harapodzik. Azon háborúban, melly e' miatt I Károly és a' parlament közt kiütött, az ezen utóbbival tartók, a' királyhoz szitókat így nevezék el: tories, (irlandi szó, melly rablót, zsványt teszen.) Célzottak ezzel különösen az akkor Irlandban volt rablócsoportra 's a' király ellen keletkezett azon vádra, hogy az e' táji irlandi zendülést következképen a' pártütöket és rabló csoportokat támogatja. A' királyal tartók pedig ellenfeleket whigs nével czimezik fel, a' mivel ezeknek a' skotziaiakkal szövetkezésükre célzottak, különösen pedig, a' puritanus pártra Skocziában, mellynek védelmére a' pórháborúban 1648. nyugoti Skocziából sok paraszt tödült fegyveresen, kikre ezen szótól whigam, mellyel lovaikat szokták hajtani, whigamores neveztetésük ragadott: mások szerint e' pártnev a' skót tohig szóból kerekedett, mi savót jelent 's a' skót parasztnak kedves itala. Csufofódás bélyegzé meg tehát egyik pártot, mint a' másikat; így: a' zsványok vagy rablók, a' gyühüsek vagy savósak.

E' költsönös egymást elkeresztelés azonban még akkor csak alantabb maradt, hanem II Károly korában, ki a' nemzet vallási és politikai szellemét nem tudta felfogni 's despotai szeszélyével a' régi pártokat ismét felingerlette, a' tory és whig név már a' felsőbb köröket is elfogta, különösen pedig 1678 a' király elleni esküvéskor. Azokat, kik az esküvést azzal takargaták, hogy e' csupa képzemény, így hívák: tories, toryk az azt valónak hívók neve pedig volt: Whigs. A' toryk t. i. barátjai voltak a' királynak, kik ha nem javalák is II Károly vizeszü magaviseletét, a' korona jogait mégis védelmezik, a' whigs párt ellenben a' királyi hatalommal szemközt a' törvények tekintetét vívta 's ezeknek több több hatalmat, a' parlamentnek függetlenségét kívánt. A' lelkes Shaftesbury, ki egyébiránt legerkölcstelenebb ember volt, állott legelől mint whig. Előbb ministere 's veszedelmes tanácsadója vala ugyan sokáig a' királynak, de a' yorki herceg nagyon gyűlölvén őt, végre az udvar kegyéből kiesett 's most boszúját akarta tölteni a' királyon. A' nép pártjára állá tehát, szabadság szeretete álarczját vév fel, 's esze keresztülhatóságával oda térítette a' néptömeget, hova akará, a' nélkül, hogy ezt észrevétni kívánta volna; ürügyül azt a' csak koholt vagy valóságos összeesküvést vévén, a' néphen félelmet gerjeszteni vágyva, hogy a' yorki vakbuzgó herczegnek thronra léptével Angliában bizonyosan a' catholica vallás és a' despotismus győzödelmeskednék. Midőn II Jakab kormányja e' félelmet igen is meggyökerezteté, a' whig párt végre az orániai helytartót Wilhelmet hitta meg a' thronra, ki mint Angol Király III volt. Ezen idő óta (1688) a' whig párt uralkodó lett, nagy hatalmát azonban Anna királyné unni kezdé, 's több más körülállás is azt 1710 megbuktatta. Sacheverell nevű predikátor t. i. a' királyné jelenlétében, a' toryknak kedvező beszédet tartott 's abban az utóbbi revolutio, a' vallási türelem és a' whigministerium ellen hevesen kikelt. A' parlamentben ez nagy vitásokat szült. Sacheverell 3 évre megfoszták hivatalától, prélikatiója közhelyen égettetett el, de a' királyné észre vév ekkor, hogy a' torypárt elvei inkább kedvezők a' királyi hatalomnak 's ezóta titokban ahhoz hajlott, míg Marlborough herczegnél volt indulatos versengésekor egyenesen Marlborough (ki fő whig volt) ellenségeinek javaslatát fogadá el. Minden whig kiesék most hivatalából 's helyébe mindenüvé tory neveztetett. A' királyné olly parlamentet szerze össze, melyben a' többség toryból állott, mert a' toryk Franciaországgal békét akartak 's a' népet megnyerni épen ez által lehetett. Ezen változás Marlborough megbukását huzta maga után. De a' whigpárt majd megint kitolta a' torykat ministeri helyeikből, midőn Anna halálakor, a' whigpárt készítette örökösödés oklevelénél fogva az angol thronra a' hannoverai ház lépett. A' pártok azonban fennmaradtak külön válvá II György idejéig. Ez óta ritkábban leheté felőlők hallani. A' Stuartok barátai lassanként a' korona és kormány védőivé simultak (Ministeri párt), a' Stuartok ellenségei pedig, az elébbi whigs ismét azokká lettek, mik elejétől fogva voltak, t. i. a' nép ügyének védő szónokai 's a' kormánnyal ellenkezők. Ezek alakíták azóta folyvást az oppositiot. A' király azonban ministert gyakran választá a' whigpártból is, ha az oppositio elsőbjeit meg akarta nyerni a' kormány rendszere mellé, vagy ha engednie kellett az oppositio szavazati többségének. Egyébiránt mind a' két párt alább hagyott egymás iránti régi gyűlölködésével. Csak nevezetesebb esetek alkalmával állott elé az utóbbi hevében, p. o. a' North elleni oppositio az amerikai háborukor és Pitt ellen még inkább a' francia háborúban; ámbár Pitt, elveire nézve inkább whig volt mint tory. Ez idő óta az oppositio maga is két párt-ra szakadt, egyikhez tartoztak a' régi whigsek, kiket Fox vezeté 's a' Franciaország elleni háborút nem kívánták mind, és az új whigs

vagy az új oppositio, mellynek tagjait Burke és a francia revolutio ellenségei tevék. Ennek feje Burke halálával lord Grenville lön 's hozzá magát több nevezetes ész csatolá. A régi whigpárthoz Fox alatt marquis Landsdown és a walesi herczeg barátai állottak. A nép ezzel tartott. Midőn most Pitt halálakor a király, új ministerium alapítása végett lord Grenvillet megkérdezte, ez, egyezésre lépe Foxal 's minthogy a parlamentben mindketten csak 150 szavazati többségre tarthattak számot, néhány toryt is bevettek a ministeriumba. Ezen szövetség forma által lépett abba lord Sidmouth is. A pártoknak így többszer megkésértett neutralisálása sem szüntette meg azokat, fennmaradtak a makacs toryk vagy az püspöki egyház és korona jogainak védei; mérsekelt whigs vagy a népi fennálló képviselőség barátai, makacs whigs vagy a parlamentreform mellett harczolók, kik évenkénti parlamentet 's közönséges szavazati jogot sürgetének. Ezek neve általában Reformer, 's fejek Francis Burdett volt. Következőképen a két párt elvei most is különböztek országgra 's egyházra nézve. A toryk szükségesnek állítják a püspöki egyházi kormányt, a whigs pedig azt mondják, az egyház szolgálai mind egyenlőjüguak legyenek 's az egyház dolgait igazgassák consistoriumok. A toryk indulatossága annyira csapong, hogy ezek egyedül idevitének csak az angol egyházat tartják 's más Protestansokat hidegen néznek 's ezeknek 's ezeknél előttök a catholicus elsőbb; a whigs pedig mindent gyűlölnék, a mi csak a pápától ered 's a többi Protestansokat hitük-sorsosinak vallják. Országos dolgokra nézve a toryk a királynak istentől elejétől fogva származott főhatalmat, ellenmondhatlan örökösödési jogot tulajdonítanak, így iránta az alattvalóktól határtalan engedelmességet kívánnak. A whigs ellenben azt vallják, hogy a királynak a nép engedi által hatalmát, minél fogva a királyt egész háznépestől együtt leteheti főpolczáról, ha reá ruházott jogaival vissza él. Természet szerint mind a kétféle véleményük közt vannak igen is messze lobbanók, a mérséklettek azonban mai nap nagyobb számmal kezdenék lenni. Canning rendszere hozá elé újabb időben e csillapodást, ki 1822 oltá mérsékelt whigministeriumot alkotott, mellynek nézetei az aristocrata torykéival ellenkezének. Canning halála után azonban ismét elmellőztetének a whigs, Wellington ministeriumában újra toryk kapván fel. Mindazáltal annyira behatott már a kabinetbe a whigpárt szelleme, hogy az emancipatiót már épen Wellingtonnak kelle keresztül vinni. 'S lord Grey ministeriuma eltolván az elébbit, a rég óhajtott reform is el lön fogadva 's így a későbbi kor nem igen nevelhet többé önnönkődő kevély torykat. Az angol király úgy látszik ezekből, gyakran lebegett 's lebeg a két párt közt, annak enged, mellyiknek legielkeesebbek és számosabbak emberei. Még azt kell megjegyezni, hogy ugyan azon egy személy, egyházi ügyekben lehet tory, az országosokban whig 's megfordítva; noha ez ritka, mert az egyházi és országglási nézetek több pontra nézve ugyanazon gyökérből erednek.

TORNA vármegye. Magyarország Tiszán inneni kerületében. Határai: ke. Abauj, nyug. Gömör, éjsz. Szepes, dél. Borsod vármegyék. Hazánk ezen legkisebb vármegyéjét (10 nsz. mf.) igen sok hegy fedi. Legnevezetesb folyója a Bodva, mellyel egyesül a Torna. Emelithető még a Csermosna, melly hajtja a dernői hámorokat. A föld nem legtermékenyebb ugyan, mégis mindenféle gabonát megterem 's bort is szürnek a lakosok. Gyümölcse, főleg szilvája, igen sok. Marha sok neveltetik. A juhtenyésztés virágzó. Sertés sok hizik nagy tölgyerdeiben. A barkai völgyben réz és vas ásatik 's 4 hámor jó vasat készít. Nevezetesek a SZILICZEI (l. e.) és szadellői roppant öblü barlangok. A lakosok száma 29,083, kik 1 m. városban (Tornában, mellytől kapta a vármegye nevét), 41 fal. 's 23 pusztán laknak, na-

gyobbára Magyarok, kevesebben Tótok, Oroszok 's még kevesebben Németek (a' bányákban 's hámorokban), 11,080 Kath., 7166 Reform., 252 Luth., 186 Zsidók. A' vármegye gyűléseinek helye Torna. Járása 2, u. m. alsó és felső. Főispánya: Szilassi és Pilissi Szilassy József ur Eő Mélt. Sz. István rendének vitézé; cs. kir. udv. Tanácsos, a' Hétszemélyes törvényszék bírása 's a' Reformatusok Dunántuli superintendenciájának fő Curatora.

TORNÁ CZ (porticus), eszlopmenet, egy vagy több sör oszlopon nyugvó karzat (galeria), néha külőn, néha épületekkel öszvekötte. Rosz idoban séta 's beszélgetéshelyül szolgáltak a' Görögöknél, 's keletieknél, utóbb a' Romaiaknál igen divatoztak, 's vagy mindkét oldalon nyitva, vagy egyfelől falazva voltak a' tornáczak, hogy szél 's rosz idő ellen védelmet adjanak. Athenében leghiresbek voltak a' Pókile és Homertornácz.

TORNE Ä, város a' finnlandi nagyfejedelemségben a' bothni öböl legéjszakibb szegletében 's a' Lapplandtan eredő Torneälf torkolatjánál (a' h. 41° 52' 's sz. 65° 50'). Az országlás parancsára épített 1620. Alig van 700 lak. 1809-ig Svédorszáé volt, azolta Oroszorszáé. Legéjszakibb város 's főrák helye e' zordon 's szegény népségű tájékon. Fával, hallal, irámszarvasokkal, prémportéákkal, dőhánnal, szeszes italokkal 'st. nagy kereskedés üzetik benne. Eghajlatja nem oíly durva, mint fekvéséhez képest gondolhatná az ember. Jún. nem megy le a' nap. 1736 's 1737 Maupertuis 's más francia tudósok Celsius svéd csillagással vizsgálatokat tettek itt a' föld formájáról. Bár távol fekszik, mégis érezte a' had sulyát a' 18 és 19 száz. 1715 és 1809 az Oroszok elfoglalták 's a' friedrichshami békében (17 Sept. 1809) egész kel. Finlanddal megtarták, ugy, hogy most határszéli város lett.

TOROKGYIK (angina), emberek és állatok nyavalyája, melly nyakgyuladásban áll, 's néha a' torokfőben, néha a' lélekkzó-csőben létez. Jelei: nyeléskori fájdalom, nehéz beszélés és lélekkzés, torok szárazsága, melly álom után csaknem fulaszt, változott hang 'st. Néha hidegletlés is jó hozá.

TÖRÖK MUZSIKA. A' hangászat ugyan, mellyet a' Törökök a' Perséktől kaptak, nálók, mint más miveltség is, csekély fokon áll; de még is gyakorolják azt, kivált szerelmi és harczi érzelmek kifejezésére. Csak azt tartja a' Török becstelenségnek, hogy magát pénzért nyilvánosan hallassa. Tábori muzsikájok azonban csak névvel hasonlít a' miénkhez. Fő hangszerök a' hoboé, éles trombiták, tányérok, mindenféle apró dobok 's az alapbassust vivő nagy dob; ellenben sípok, háromszeg, csörgők ritkák 's ezeket csak fő tisztek hordozzák magokkal, mint tiszteleti kísérokét. Tábori muzsikájok általában egyhangu, egyforma 's inkább csupa rhytmusos dörömbölés, melly a' lépdelő katonákat tűzbe, dűhbe hozza. Harmoniáról keveset álmodnak, 's darabjaikat ritkán játszák kóta után; egyéb-iránt ugyan azon hangjaik vannak, mint nekünk, de sokkal gyakrabban használják a' félhangokat. Szelidebb muzsikájokban valami busongó-érdeklő van; ehez bizonyos három hurú hegedűt, a' külföldi viole d' amour-t, a' dervisch flautát 'st. játszák. — Mi a' törökmuzsika alatt rendszeren a' nagy dobót, csattogató tányérokát és triangulumot értjük, mellyekhez gyakran a' harangjáték és a' beffroi v. tantam is vétetik.

TÖRÖK NYELV ÉS LITERATURA. A' Törökök tatár eredetűek levén, nyelvek is tatár beszédmód. A' napkeletiek azt mondják az arab, persa és török nyelvekről példabeszédben, az arab nyelv rábeszél, a' persiai hízelkedik, a' török büntet; arab nyelven szedte rá a' kigyó Evát a' paradicsomban, persa nyelven szerelmeskedtek Adám és Eva, 's törökül beszélt az angyal, midőn őket Edenből ki-

kergette. A' Törökök kevésé változtatott arab betűkkel írnak jobbról balra. Papirost nagyobbára Velenczéből vitetnek, 's mielőtt írának rá, igen megsimitják. Tollokat finom nádából csinálják, 's tintájok hasonló könyvnyomtató festékünkhez. Térdeiken írnak. A' török literatura arany ideje II Soliman uralkodása. A' török iskolákban arab grammatica, lógica, rhetorica, dialectica taníttatik, Araboktól még a' középkorban saját nyelveken készített könyvek szerint, sőt a' philosophiában, mathesisben, gyógy- 's törvénytudományokban és theologiában is Arabok a' Törökök tanítói, kiken felyül soha se emelkedhettek. Csillagjövendölés (astrologia); álommagyarázás 's minden nemü jóslás is nem csekély ágát teszik a' török literaturának. Az astrologia nevesen fő tudomány, 's az udvari astrologus (munedsim-basi) fő udvari tiszt, ki minden statust illető fontos tárgyban megkérdeztetik. Ennek felügyelése alatt készül a' kalendarium is. Ellenben physical eszközök vagy esmeretlenek, vagy nem tudnak velek banni a' Törökök. Még a' tengeri óra se használtatik közönségesen. Innen hajózás-, csillagtudomány, földleírás, földmivelés, chemia, természettudomány 'st. igen tökélytelen állapotban vannak. Első 's egyetlen török atlas, Piri-Reis török hajókapitányé, ki ezt II Soliman parancsára 1520 készíté 's a' földközi tengert adja elő. Földleírások Katib Tselebi munkája. A' historiát szeretik, de e' vagy csak száraz chronikai, vagy dagályos, képekkel nehezített költői-prosai írásmód. Legrégibb 's legkedveltebb annalistájok Saad-ed-din, ki két szultán nevelője volt, 's mint mufti hm. 1599. Chronicája a' Törökök eredetétől I Selim haláláig (1520) megy. Launclavius latin, Brattuti olasz, Podesta német 's latin nyelvre fordítá. Naima, Rasid és Tselebisade a' török birodalom évkönyveit 1592—1727 vitték. Az utolsó könyv és tudomány-ésmertető munkát is irt, mellyben az Araboktól, Persáktól és Törököktől ápoltt tudományok nevei találhatók 1-től 1640-ig K. u. E' szolgált alapul Hammer József *Encyclopädische Übersicht der Wissenschaften des Orients*-ének (Leipz. 1804.) Említhetők Hađsi Chalfa chronologiai táblái is, hasonlóul 1640-ig (latinra ford. Reiske, melly kéziratban fekszik a' kopenhageni könyvtárban. Költészetben is Arabok 's Persák a' tudatlanabb Törökök mustrái. E' munkáik tartalma mystica, erkölcsstudomány 's szeretet. Említhető Molla Khosrev romános költeménye *Khosru és Sirin*. Török eolo-gákat olvashatni Hammer *Morgenländische Kleeblatt*-jában (Bécs 1819.) Költői munkáik mind rimesek. L. török költőkre 's költeményeikre nézve *Latifi, oder biographische Nachrichten von vorzüglichen türkischen Dichtern, nebst einer Blumenlese aus ihren Werken; aus dem Türkischen des Monka Abdul Latifi und des Asik Hassan Tselebi übersetzt von Thom. Chabert* (Zürich 1808.) Baki (mh. 1600) legnagyobb török költő divánját Hammer németre ford. (Bécs 1725.) 1727 Ibrahim Budán szül. rene-gát, Chacham Jonás prágai Zsidó segítségével, Konstantinápolyban könyvnyomtató intézetet alapított, mellyben 1742-ig 17 munka jött ki 23 köt. 's 13,000 példányban. Az 1813-ig megfelel munkák lajstromát l. Hammertől a' *Leipz. Literaturzeitung*-ban (1813, a' 42, 1814 a' 197 's 198 szám. alatt, és 1820 a' 307 lap.) Vö. Toderini *Türkische Literatur* (3 köt.), Lüdecke *Beschreibung des türkischen Reichs*. Magister Jeromos csász. történetirő Bécsben, 1612 adta ki az első török grammaticát. Azolta különös szorgalom fordították a' török nyelvre, főleg Bécsben, mivel Austria a' portával sokoldala érintődésbe jött. Legnagyobb érdemet szerzett a' török nyelv terjesztésére nézve Mesgnien Meninski Ferencz, csász. udv. hadi tanácsnok 's udvari tolmács, ki nemcsak legjobb grammaticát irt latin nyelven. (1680), hanem legteljesebb szótárt is készített. Az elsőt Kollár (Bécs 1756), az utóbbit Jenisch (Bécs 1780—1803) bővíté. Francia nyelven irt török grammaticák

Preindlé (Berl. 1789, szótárral) 's Vignieré (Konstantinápoly 1790.) Legujabb Janbert török nyelvtanítóé (Paris 1823.) A' M. Theresia által 1753 ifju diplomaticusok képzésére alapított keleti academia (Bécsben) több tudós és török nyelvben jártas férjfit ada, millyenek: Jenisch, Stürmer, Chabert és Hammer. Ez irt *Török literatura áttézetét* is (Bécs 1820.) Mint a' török nyelv 's literatura terjesztői említhetők Toderini, Muradgea d' Ohsson, Joh. Christ. Clodius, Goldermann, Diez és Hammer.

TÖRÖKORSZÁG (ottomani vagy fényes porta, azaz, kapu). A' hajdani világ legszebb tartományain, Thracián 's Görögországon, Kisázszián, Colchison, Örményországon, Mesopotamián, Syrián és Egyiptomon, az Archipelagus szigetein 's a' fűszerrel gazdag Arabián, mellyeknek parti kereskedése Azzsiát 's Afrikát Európával, keletet nyugottal öszveköti, egy Tatárokból, rablókból, rabszolgákból 's elragadozott keresztény gyermekekből származott keveréknép (Törökök vagy Osmanok) birja. Ezek azon egyetlen barbarok, mellyek pallérozott nemzeteket jármok alá hajtottak, a' nélkül, hogy ezekkel öszvekeveredtek, 's nyelveket, hitvallásokat, tudományokat, művészségeket 's szokásaikat bevették volna. Ez a' nép, melly rablás által jött létre 's hódítás által nevededett, durva és bárdolatlan idegen maradt Európában 's 4 század oltá fertőzötteti ázzsiai despotismusával Athenae, Sparta, Corinthus és Thebae classicus földjét, mellyen virágozott ki harmadfél ezer év előtt világrészünk önállása, a' törvényes polgárság szabadsága 's a' szellemi élet legnemesebb pallérozottsága! A' világnak minden esmeretes részében alapította az Europai pallérozottságának 's hatalmának törvényét; csak hitvallásának 's szabadságának szent honában, a' Jordánnal 's Ilyssusnál, Palaestinában 's Görögországban türe és türi el a' nyomás gyalázatját! Leonidas, Themistokles és Epaminondas unokája egy pallérozatlan Scythának járma alatt nyög! De miként volt lehetséges, hogy belső Azzsiának rabló csoportja Homer, Solon és Pericles honokban megfészkelhette magát 's uralkodása még most is fenálhat? itt csak röviden adathatik elő. Először a' 6 száz. közepe oltá kezd a' török név esmeretes lenni Európában. Ezen scytha-tatár-néptörzsök akkor az Irtis partjain, az Altai hegy alján, belső Azzsiának sivatag vadonjaiban tanyázott, China és Persia határain, hol most Kirgisek, Bucharok, Usbekek és Turkmanok laknak. A' Sassanidákkal és Byzantiumiakkal hadakozott, most ezekkel, majd amazokkal szövetkezvén öszve. Végre a' 8dik száz. közepén a' Törökök keleti birtoka Chinától lett függő, a' nyugotit pedig Persia, 's későbbben ezzel együtt az Arabok foglalták el. Ekkor az izlamra tértek, 's nem sokára a' bagdadi khalifa belőlök alkotó testőré. Utóbb ezen török rabszolgakatonaságból választottak az Arabok vezéreket 's a' khalifák Emir al Omrahkat (első ministerek, mint a' Frankoknál a' Majores Domus voltak), sőt végre több országló házat is adott az az Araboknak. Így uralkodtak Palaestinában, Syriában és Egyiptomban a' 9 és 10 száz. a' Tulunidák és Aksididák török nemzetségei; így Persiában 's Indiában a' 10 száz. végétől a' 12-dik végéig a' Gasnevidák. Ez idő tájban tette magát Chinától függetlenné egy török nemzetség Turkestanban, hajdan a' scythiai Massegeták, most Tatárok, honában, a' Jaxartesnél (Sirnél) és Oxusnál (Amu-Darjánál), az Araltó es Caspium tenger közt a' Seldsukkok nemzetsége, 's hatalma alá hajtotta a' 11 száz. egész külső Azzsiát, hol hősei, Togrul Beg, Seldsukk unokája, Alp, Arslan és Malek shah nagy országot alapítottak, mellyel a' keresztvitézeknek sokat kellett küzdeniek Palaestina bírása felett. Midőn a' Törökök ezen tartománya 1100 körül 5 részre, Persiára, Syriára, Mediára, Chorasra 's az Oxuson túli tartományra szétbomlott, a' 12 's 13 száz. Mongolok emelkedtek fel, egy Tatároktól, kikhez a' Tö-

rökök tartoztak, nyelvére 's szokásaira nézve egészen különböző nemzet. Más csoportokkal egyesülvén, semmisítették a' Mongolok Kisázsiaiban a' Seldsukkok hatalmát 's több apró mongol népségek származtak. De majd ismét kirohantak a' Seldsukkok és Turkmánok Mongoloktól kiüztöt nemzetségei (Emir) a' Taurus völgyeiből 's megszoszkodtak Kisázsiaiban. Ezen emirek egyike Osman (azaz, csonttörő) volt, az oguzi Turkmánok nemzetségéből. Ez 1239 körül megvette, néhány száz háznépéből álló tatár-kaukazi csoportjával, az Olympus hegyszorosait, hol még most is mintegy 800 turkoman háznép kóborol, 's Bithynia térségein, az iconiumi seldsukki szultán védelme alatt táborot ütött. Haramiák, elszökött rabszolgák és foglyok által megerősödvén, messzire feldulta a' környéket 's elvett a' keleti Rómaiaktól néhány tartományt Kisázsiaiban. Védurának holta után, 1300 (a' hegerának 700), szultánnak nevezte magát. Mhalt 1326. Igy alapította egy merész és szerencsés haramia-kapitány az Arabok, Seldsukkok és Mongolok hatalmának omladványain, az elpuhult, 's vallásbeli és belső egyenetlenségek által roncsolt és elerőtlenített Byzantiumiaktól nem gátoltatván, az osmani Törökök vagy Ottomannok birodalmát Azsiaiban, melyet azután 8 nagy fejedelem, kik a' khalifai méltóságnál fogva a' proféta zászlójának birtokában levén, 's hadi dicsőségtől és az islam fanatizmusától hevítettvén, vitézségekkel és okosan alkalmazott munkásságokkal, ezen ázsiai rabló statust 1300 oltá 1566-ig első fegyveres hatalmassággá emelték. Első volt Orkan, Osmanınak fia. E' lakhelyévé 1328 az atyja halála előtt kevéssel elfoglalt Brussát (I. BURSA), Bithynia fővárosát tette, és részint keresztény rabszolgákból, kiket az islamban 's fegyverben oktattatott, vitéz gyalogságot állított fel, melynek zsoldot fizetett. Erre Kisázsiaát a' Hellespontusig hatalma alá hajtotta 's magát padischahnak nevezte. Még omladványaiban is büszke palotájának kapuját portának nevezte. Kantakuzeno görög császárnak veje volt. Ez és a' Genuaiakkal öszveköttetése, kik a' napkeleten hatalmas Venecziaiak elleni kereskedési irigységéből mest a' konstantinápolyi udvarhoz, majd Kisázsia hatalmas szultánjához szítottak 's hajóikat a' Törököknek átvezetés végett elkölsönözték, Orkant 's utódait megesmertették a' keletromai birodalom erőtlenségével 's nyugot szakadásaival, hol az egyházi meghasonlás és feudale systema a' polgári jó rendet felzavarták, 's hol hatalom és statusmesterség nem volt, mely az egészket célirányosan kormányozta volna. Azsia nem félt többé kereszties táborozástól. Orkan 's utódai okosabbak 's tapasztaltabbak levén a' 18 és 19-dik század padischahjainál, eltökélték a' kicsiny 's elöttök megvetett, egyszersmind egyenetlen Europa meghódítását. E' több uradalmokra 's fejedelemségekre daraboltatván szét, mint előbb Kisázsia, győzedelemre 's zsákmányolásra bátorította őket. Tehát először Orkan fíja, a' vitéz Soliman, 1355 belépett Európába. Megerősítette Gallipolit és Sestóst 's így urává tette magát a' mindkét világ-részt elválasztó tengerszorosnak. Most Európában 's Azsiaiban egyszerre kiterjeszkedtek a' török fegyverek. Orkan második fíja 's utódja, I Amurat, megvette 1360 Drinápolyt, az ország főhelyét Európában 's új, ifjú, islamban nevelt keresztény-gyermekekből képzett katonáival, a' Janicsárokkal, az első álló török sereggel és lovas szolgálatra feudalizmussal kötelezett Timariotáival és Zaimjaival meghódította Macedoniát, Albaniát és Serviát. De éppen Servián nyert győzedelméből származott örömeinek közepette hivatta magához ötlet Milos Kobilitz vagy Kobilovits, ki sikeretlenül küzdött honának szabadságáért 's nehéz sebet kapván, földön feküdt, 's ösveszedvén erejét, szívébe döfte törét, ugy, hogy a' győző a' meggyőzöttel együtt adta ki lelkét 1389. Utána Thessaliába nyomult 's Konstantinápolyig előment vad vagy menkő Bajazet. 28 Sept. 1396 megverte a' nyugoti

keresztényeket Zsigmond magyar király alatt Nikápolynál (Nikopolis) Bolgárországban, boszuállásból 10,000 elfogott keresztényt megöltetett, a' Bosporusnál erős várat épített, 's a' görög császárt adó alá vetette; de a' Mongolok győzedelmes vezérének, Timurnak vagy Tamernaknak előhaladása Azsziába hívták a' vad török szultánt, 's az ancyrai véres ütközetben 1402, hol egy milliommnál több Lajnok vivoit a' világoni uraság felett, a' büszke Bajazet megveretett, 's elfogatott. Erre Timur a' török tartományokat Bajazet fiai közt felosztotta. Végre 1413 Osman öszves birtokainak ura I Mohammed, Bajazetnek 4-dik fija, igen okos és igazságos férjfiu lett, kinek fegyverei, míg az egyházi zsinat fejei Constanzban, a' keresztény egyház békéjének helyre-állítására Huszt megégették 's 3 pápát tettek le méltóságából, 1415 Salzburgig 's Bajorországig előnyomult. Azután meggyőzte Venecziát Thessalonicában (1420) 's híres nagyvezére, Ibrahim, alapította a' török tengeri erőt. Utána következett fija, a' bölcs és vitéz II Murad. Ennek csak a' vitéz Kastriota György (Skander-Beg, Sándor herczeg) Epirus fejedelme, Erdélynek hős kormányzója Hunyadi János és nyugot védőfala, az erős Belgrád, állottak ellent. A' szegedi békekötés után (1440) leterén az uralkodást, midőn I Ulászló magyar és lengyel királyt a' pápa a' békekötés megtartására letett hit alól feloldozta, 's a' keresztények a' sekete tengerig előnyomultak, ismét felövedzette II Amurat vagy Murad Osman kardját, az égtől boszuállást kért a' hitszegőkre 's megverte a' keresztényeket, Varánánál 1444, hol I Ulászló 's a' pápa hit alól feloldozó követe Juliannus cardinalis elestek. Ismét lemondott az uralkodásról Amurat, de ez nttal is felvetette azt vele új veszedelem. Megzabolázta a' Janicsárok nyakasságát 's megverte a' keresztényeket a' Rigómezőn 1448. Már el volt szakasztva a' Byzantiumiak országa nyugottól; ekkor teljesítette Murad 26 éves fija 's örököse II MOHAMMED (I. e.) (1451—81) a' hódítás tervét. Hajdani írók olvasása felébresztette benne azon nagyravágyást, hogy olly nagy legyen, mint Sándor. Tüzesen megtámadta Konstantinápolyt, melyet 29 Maj. 1453 megvett 's az utolsó Palaeologus, XI Constantin, császárszékének omladékai alatt találta sírját. Azolta a' nagy porta helye Konstantinápoly Stambul névvel. Erre Mohammed a' Dardanellák várát építtette 's rendbeszedte a' birodalom alapszerkezetét, mibe Persián szerkezetét vette magának követő például, de egyszerűen a' testvérgyilkolást statustörvénné tette, mint az uralkodás megerősítő eszközét. Azután meghódította Moreát (1456) 's az utolsó Comnenust, Trebiszonde császárt, fogolynak vitte Konstantinápolyba 1461. Hijában szólitotta fel fegyverre a' kereszténységet II Pius. Mohammed elfoglalta 1470 Bosnyákország hátra levő részét és Scanderbeg holta után Epirust 1465; elvette a' Venecziaiaktól Negropontet és Lemnost, a' Genuaiaktól Kaffát 's a' Dsingiskhan véreből származott krimi tatár khánt hódolásra kinszerítette 1473. Már elfoglalta Otrantot Nápolyban 1480, midőn Roma és Persia ellen koholt nagy terveinek közepette meghalt. Unokája, I Selim, ki atyját az uralkodástól megfosztotta 's megölte, azután két testvérét testvéreinek öt fijaival 1512 megfojtással kivégeztette, a' Persák hatalmát az Euphratesig és Tigrisig visszanyomta. Megverte a' Mamelukokat 's elfoglalta 1517 Egyiptomot, Syriát és Palaestinát. Mekka megadta magát 's Arabia reszketett. 50 évig rettegették az Osmanok fegyverei szárazon 's tengeren Európát és Azsziát, kiváltképpen II SOLIMAN (I. e.) (1519—66) uralkodása alatt. Ez elvette Sz. János vitézeitől Rhodust 1522, 's a' magyar nemesség színét 1526 Mohácsnál eltemetvén, fél Magyarországot hatalma alá hajtotta; Moldva adózott neki; Azsziában, megverte a' Persákat; Bagdad, Mesopotamia és Georgia ötlet uralták. Már Németországot fenyegette vad népével 's nyugoton akarta

felütni Mohammed zászlóját, de nagy feltétele Bécs falainál hajótörést szenvedtek 1529. Mindazáltal midőn Magyarországnak egy része, Austria elleni idegenkedéséből, Zápolya János királyt a török udvar hatalmas védelme alá ajánlotta, a' fölkküzi tengeren Kair-Uddin (Barbarossa) szerencsés tengeri rabló uralkodott, Éjszakafrikát meghódította (Vö. BARBARESKER), 's Minorcát, Sziciliát, Apuliát és Korfut pusztította, — könnyen hatalma alá hajthatta volna Soliman Európát, ha terveinek több összefüggést 's állandóságot tudott volna adni. Így szenvedtek hajótörést a' hódító büszke tervei V Károly statusokosságában; tengeren a' Venecziaiak 's Doria András genuai fi állottak neki ellene, Maltában pedig La Valette nagymester vitézsége, 's Szigetnek hazánk ama halhatlan hőseitől, Zrínyi Miklóstól, védett falai, sok ezer Töröknek készítettek temetőt. Tizenkét vitéz és hadakozó szultán, csaknek szakadatlanul győzedelmeskedvén, igen magasra emelte eddig a' félhold hatalmát; de a' status belseje kifejeletlen maradt. Elintézte ugyan II Soliman törvénykönyveinél fogva a' II Mohammedtől alapított status-és udvarrendet, a' khalifaság papi méltóságát is egyesítette 1538 Osman fényes kapujával; de nem értette azon nagy mesterséget, hogy a' meggyőzött népeket egy egész őszvekapcsolja 's a' koronaörökösöket a' szerailban záratni 's neveltetni rendelte; már pedig itt éppen oly kevés neveltetnek vitézek, mint statusférjfiak. Ez idő olta elkoresosodott Osman nemzetsége 's a' porta hatalma mindég alább szált. II Soliman halálától fogva (1566) időkig 18 szultán uralkodott; de ezek közt nem volt két bátor fejedelem, nem egy győzedelmes uralkodó. A' szultánok ugyanis fogságból léptek fel a' szultánszékre, a' szerailban éltek, 's többször ismét fogsággal cserélték fel az országlást. Csak egyes nagyvezérek, mint a' Kiuperlik és Ibrahim, tartották meg, a' szerencsétlen Mustapha Bairaktarig, a' statust végpusztulásától. De ben mindég mélyebben sülyedt a' tudatlanság és despotismus iszapjába. Még ragadozóban 's önkénytesebben, mint a' szultán 's divanja, kormányozták a' rájuk bízott tartományokat a' basák. Kivülről az europai politica játéka lett a' porta 's több ízben kevertetett a' versaillesi udvar által Austria és Oroszország ellen káros hadakozásba. Ezenfelyül míg Europa a' béke és had minden mesterségeiben mindég előbbre haladt, az Osmanok, status és nép, tünyn 's makacson ragaszkodtak a' régihez, nem ügyelvén a' korszellem előhaladására; mert vakon híven kikerülhetlen sorban (török fatum) 's hajdani bajnoki tetteik dicsőségével pöffeszkedvén, minden idegent, mint eretneket (gaurt) megvetettek. Erős és helyes terv nélkül 's csupa vad gyűlölségből és hódítás-vágyból, folytatták a' badat Persiával, Venecziával, Magyar-és Lengyelországgal. Vesélyteljesebbek voltak a' janicsárok és helytartók vagy basák belső lázadásai. A' despota gyanakodása tehát törrel és sinórral fegyverkezett fel; nyulszívüleg áldozta fel divanjának legderekabb férjfiat a' katonák és ulema gyűlölségének. Rendszerint kivégeztette a' koronaörökös tulajdon testvéreit, mint III Murad (1574—95) 9, 's III Muhammed (1595—1603) 19-et; de a' nép is hidegen nézte a' gyűlölt szultánok megfojtatását, vagy ha a' gyávák lelökettek a' bitangolt szultánszékről. I Mustafa két, ízben fosztatott meg méltóságától (1618 és 1623), II Osman 's Ibrahim sinórral fojtattak meg; amaz 1622, ez 1648. Elfoglalta ugyan II Selim Cyprust 1571; de még ugyanezen évben teljes győzedelmet vett D. Juan d' Austria a' török hajóeregen Lepantonál. Száz évvel később, IV Mohammed alatt, 13 évi ellenállás után elesett Kandia 1669 's Kara Mustafa az Austria ellen felkelt Magyarok vezérének, graf Tükölinek, nyomos segítséget adott 1682; hanem már 1683 visszakergettetett Bécből, melyet vívott 's Mohácsnál 1687 tetemesen megveretvén, az Osmánok nagyobbára minden erős helyet elvesztet-

tek Magyarországbán. Az e' miatt elkeseredett nép tömlöczbe zárta szultánját. Rövid időre visszaállította Kiuperli Mustafa nagyvezér a' rendet, vitézséget és győzést; de elesett a' jeles török vezér a' salankemeni ütközetben 1691 's vele a' török szerencse is. Végre II Mustafa szultan maga szállott táborba; de Eugen hóstól megveretett Zentánál 1697 's a' Donnal Nagy Péter megvette Azov várát. Ennek következtetésében Karloviczban 1699 béke kötöttet, melynek czikelyei szerint lemondott Erdélyről 's a' Duna és Tisza közti földről, Moreát Venecziának engedte, Lengyelországnak Podcliát Ukrianiával együtt visszaadta 's Azovot az Oroszok kezében hagyta. Itt kezdődik a' fényes kapu hatalmának szemlátomásti hanyatlása. Erre a' janicsárok, kik, elszokván a' régi fenytéktől, mesterségeket üzni 's házi életet élni akartak, lázadása a' szultant uralkodásáról lemondani kényszerítette. Hideg vérrrel nézte örököse, a' tunya és buja III Achmet, a' magyarországi nyugtalanságokat, a' spanyol örökség leteltti hadat 's a' véres éjszakai háborút. Végre rábirta ötet kedveltje, a' Pultavánál meggyőzetett XII KÁROLY (I. e.) a' Nagy Péter ellen izenendő hadra; de könnyen megvásárolta a' seregével együtt bekerített czár a' békét a' Pruthnál 1711, csak Azovot adván vissza a' török udvarnak. Most a' nagyvezér Venecziát támadta meg 's elfoglalta Moreát 1715; de Austria segítségére ment a' köztársaságnak 's Eugen győzedei me Péterváradnál 's Belgrádnál 1717 megfosztották a' portát a' passaroviczi békekötéskor 1718 Temesvártól 's Belgrádtól, nem különben Servianak 's Oláhországnak egy részétől; Moreát mindazáltal megtartotta. Eppen ily szerencsétlenek voltak Achmet fegyverei Persia ellen; miért lázadás tört ki 's Achmet 1730 fogsgába tetetett. Erre Münnich orosz vezér megalázta az Osmanok büszkségét 1736; de Austria, Oroszország szövetségese, nem volt szerencsés 's a' francia követ Konstantinápolyban kieszközölte a' belgrádi békét 1739, melly a' portát Servianak 's Oláhországnak ismét urává tette. Midőn erre 30 évi pihenés után III Mustafa Oroszországnak nevedők hatalmát észrevette 's e' végre II Katalintól azt kívánta, hogy Lengyelországból parancsolja ki hadnépét, háboru ütött ki, mellyben 1768-tól 1774-ig Rumjanzoff győzedelmei bebizonyíták Oroszország politicaí fontosságát. Már ekkor győzött egy orosz hajósereg a' görög vizeken és Orloff Elek szabadságra szólította fel a' Görögöket. Szerencsétlen próbatétel! Mindazáltal Abd-ul-Hamid a' kutsuk-kainardsii (1774) békében lemondott Krimről 's a' Bog és Dnepr közti tartományról Kinburnal, mint Azovról is, mellyek Oroszországié lettek, egyszersmind fel kellett nyitnia tengereit is az orosz hajóknak. Ebből oly heves zsurlódás lett a' megaláztatott porta kevélysége 's Oroszország parancsoló követeléseí közt, hogy a' divan 1787 II Katalinnak hadat izent, de a' melly III Selim uralkodása alatt oly szerencsétlenül folyt, hogy Oroszország a' jassyi békekötésnél fogva 1792 Tauriát elfoglalta, a' Bog és Dniester közti földet Oczakovval együtt megkapta 's a' Kaukasus feié igen kiterjesztette birtokait. Austria is, kinek a' porta 1777 Moldvának egy részét, Bukovinát, ígérte, fellépett a' csatamezőre Oroszország mellett, de Poroszországtól fenyegettetvén, a' szisztovi békekötéskor (1791) vissza kellett adnia az elfoglalt Belgrádot. Ez idő tájban a' belső zürzavar is mindég feljebb hágott. III Selimnek voltak ugyan esmeretei és esze, de nem birt elég erővel, melly nyomos javításokra szükséges volt. Hogy változtathatta volna meg a' Törökök Európáéval ellenkező nemzeti szellemét, a' janicsárok romai praetorianus katonákhoz hasonló makaességát, a' status és jog hajdani, az islam által szentté tett 's az ulema által védett formáját, 's hogy változtathatta volna meg végre az udvar és egész statuskormányzás orientalismusát, divánjával! Nem volt más üszvefűgés a' roppant birodalom

távol tartományai közt, mint a' padisah khalifaságábani hit 's a' nagyur hatalmatóli félelem. Amazt megrendítette a' csak 1818 megzabolázott Vahabik (Vehabiták) vallásfelekezete, 's ettől több kormányzó és helytartó tette magát függetlenné a' birodalom tartományaiban. Így uralkodtak apró szultánok módjára Paszvan Oglu Vidinben (l. e.), Jussuf 1810-ig Bagdadban, több basa Anadoliban 's másutt, így ALI (l. e.) janinai basa. A' Serviaiak honszületésü hospodart kívántak. Innen szünteleni lázadások 's közönséges nyomás származtak. A' nép továbbra is megmaradt, ázsiai vadságának némelly egyes kitéréseit kivéren, hajdani butaságában. Ellenben a' Görögök közt éledezni kezdett a' szabadság érzése erőtlen próbatételekben; 's a' SERVIAIAK (l. e.) nyomos ellenállásra zendültek fel, melly küzdés 1801-től 1814-ig tartott. Végre Mart. 1821 nyilván felkelt a' görög nemzet, a' hódítás jármának levetésére. Eppen annyira öszvezarovodtak a' külső viszonyok. Már régolta gyanakodó volt a' porta Franciaország ellen, midőn Maria Therezia Franciaországgal 1756 szövetséget kötött. Most nyugalmas nézője maradt a' porta a' francia lázadás kitérésének 's a' nagyvezér reménylte, hogy a' köztársaság legalább Austriával nem egyesülend. Altalában lélekesmeretesen megtartotta a' porta eleitől fogva a' fenálló egyezteteket 's Azsziában éppen olly kevésé használta, mint Európában, a' kedvező környülményeket, hogy amott Persia, itt Austria ellen visszaállítsa a' Törökök hajdani nagy hatalmát. Oroszország felfegyverkezve állott a' Kaukasus tetőin, mint a' Duna torkolatjainál. Végre Napoleonnak egyiptomi táborozása annyira ingerlette a' török udvart, hogy — most először — (1 Sept. 1798) Franciaországnak hadat izent. Most Oroszországgal (Dec. 1798) Angolországgal 's Nápolyal (Jan. 1799) öszveszövetkezvén, a' porta a' pétervári és st. jamesi cabinetek vezetésé alá jött. Orosz hajóserég evezett keresztül a' Dardanellákon 's a' Törököké egyesülvén vele, elfoglalták a' joniai szigeteket. Erre I Pál és III Selim, a' Konstantinápolyban 21 Mart. 1800 kötött egyeztethen alköttek a' joniai hét sziget köztársaságát, olly feltétellel, hogy e', mint Ragusa, a' porta felsősége alatt legyen. A' következő évben visszaadta ugyan Angolország Egyiptomot a' szultánnak, de a' Mameluckok beyei és az Arnauták az országot véres zürzavarba hozták, míg az új helytartó Mehemet Ali basa (L. MOHAMMED ALI) hitszégés által (1 Mart. 1811) a' Mameluckokat egészen ki nem irtotta. Mohammed Ali azolta csaknem függetlenül országot Egyiptomban. Egyébiránt az említett hatalmasságokkali öszveköttetése Selim szultánt 's birodalmának némelly nagyjait azon meggyőződésre vezette, hogy, ha a' porta álláspontjában 's helyzetében meg akar maradni, a' hadi dolgokat az újabb tactica v. hadmesterség szelleméhez képest meg kell változtatnia 's a' divannak a' jelen korhoz alkalmazott formát adnia; ennél fogva egy biztosság, Nesumi Dsedid, rendeltetett, hogy europai-török szereg felállításán dolgozzék, melly a' janicsárokat szükségtelemekké tegye. Hanem a' divanban, a' Franciaországgal kötött béke után (1801) két párt létezett, u. m. orosz-angol, és francia. Oroszország nagy hatalma t. i. nyomta a' portát a' joniai szigeteken és Serviában; honnan ismét Franciaországhoz kezdett ama szítani. Midőn erre Oroszország Moldvába és Oláhországba fegyveres erőt küldött 1806, újra kitört a' régi gyűlölség 's a' porta, Franciaországtól is tüzeltetve, Oroszországnak, melly ekkor már Persiával és Franciaországgal is csatázni kénytelenítettett, hasonlóul hadat izent 30 Dec. 1806. Most nyilvános volt az Osmanok birodalmának gyengesége. Angol hajóserég evezett keresztül ellenségképpen a' Dardanellákon 's jelent meg 20 Febr. 1807 Konstantinápoly előtt; mindazáltal Sebastiani francia vezér sikerrel buzdította a' divan és elkekeredett nép ellenállását. Ellenben az Oroszok nagy előmenetelt tettek. A' nép zugolódni kez-

dett; III Selímet a' mufti méltóságából letette 29 Maj, 1807 's IV Mustafának el kellett a' gyűlöletes ujtásokat törölni. De miután a' török hajóserég az Oroszokétól Lemnosnál 1 Jul. 1807 teljesen legyőzött, Selim barátja, a' merész ruszcsuki basa, Mustafa Bairaktar, használta a' főváros ijedségét, hogy ezt hatalma alá hajtsa; melly alkalommal Selim 28 Jul. 1808 elvesztette életét 's Bairaktar a' lett IV Mustafa helyébe a' mostani II MAHMUD (I. e.) szultant emelte országálsra. Mint Mahmud nagyvezére, ismét visszaállította a' hadi dolgok új rendszerét 's az Oroszokkal fegyvernyugvást kötött; de a' janicsárok dühe újra kitört 16 Nov. 1808, 's Bairaktárt rendeleteivel együtt semmisítette. Mahmud megmaradt a' szultánszékekben, mert IV Mustafa kivégeztetése után csak maga egyedül élt Osman véreből. E' csak hamar rendkívüli erőt és okosságot mutatott, megbékélt Nagy-britanniával 5 Jun. 1809 's a' hadat megkettőzött erőköddéssel folytatta Oroszország ellen, mellynek győzedelmes seregei már a' Haemus szoros utait fenyegették. Két ízben (1810 és 1811) kellett az Oroszoknak a' Dunán visszavonulniok; mégis kieszközölte statusmestertések, hogy a' divanban a' francia pártot meggyőzzék. Híjában biztatta a' francia császár azzal a' portát, hogy, 14 Mart. 1812 Austriával kezét fogván, a' porta egész birodalmát sértetlenül fogja mind ő, mind Austria hagyni; mind e' mellett is megvásárolta Mahmud, mielőtt a' Francziák a' Niemenen átköltöztek volna az Oroszoktól a' békét, Bukarestben 28 Maj. 1812 ezeknek engedvén a' Pruthon túl fekvő Moldvát és Bessarábiát, a' Dniestrnél és Dunatoroklatnál lévő éjszakai várakkal, nem különben a' Kaukasz déli kapuit a' Kurnál. A' magokra hagyott Serviaiak újra török alattvalók lettek; mindazáltal a' portával Nov. 1815 kötött egyeztetben megtartották tartományoknak önnön magok általi kormányoztatását. Ezen békekötés oltá fenyegetőbben állott a' pétervári udvar szemközt a' portával, mint valaha előbb, mind Európában, mind Azzsiában; vitorláit parancsolólag lobogtak a' fekete tengeren 's a' divanbai befolyása eldöntő volt. Ezért kéntelenített Mahmud 1817 a' Duna főtorkolatját Oroszországnak engedni. De a' Görögök LÁZADÁSA (I. e.) a' két szomszéd status viszonyait észvebonyolódtabbá tette, mint valaha voltak 's az osman birodalom dolgaiba olly fordító pontot állított elő, mellyet nagy 's végválasztó történetek követtek. A' porta ugyanis azt vélte, hogy Oroszország alattomban segíti és pártolja a' Görögök felkelését 's nem csak hadi sereget küldött Moldvába és Oláhországba, hanem az orosz kereskedők evezését is korlátoolta a' török vizeken. Mindkettő egyenesen ellenkezett a' bukaresti béke czikelyeivel. Elénk levelezés után oda hagyta az orosz követ Konstantinápolyt. Az angol 's austriai udvarok közbeszólása 's eszközlése, mint Nándor császár békeszeretete is megakadályozták ugyan a' had kitörését; de a' divan különbféle ürügy alatt minden elégtételt megtagadott az orosz udvartól, míg végre Miklós császár végső határidőt szabott ki, mire a' porta 14 Maj. 1826 az orosz birodalom minden követeléseit teljesítette, Moldvában 's Oláhországban (hol 3 év oltá 37 mil. piastert zsarolt ki, hogy a' Görögök elleni hadat folytathassa) mindent régi lábra visszaállítani ígért 's Ackermanba biztosokat küldött. Itt a' divannak hasonlóul bizonyos végső határnap mutattatott ki 's 6 Oct. 1826 a' porta az orosz ultimatum mind a' 82 pontját elfogadta. Ezen ackermani egyezet a' bukaresti békekötésnek egészítése. A' porta minden várat áltengedett Oroszországnak Azzsiában, mellyeket ez visszakívánt 's megésmerte az Oroszországtól meghatározott jogokat Serviában, Moldvában és Oláhországban. Mind e' mellett is a' porta csak 1827 parancsolta ki seregét a' fejedelemségekből. Azonközben Mahmud nagy ujtásokba kezdett birodalma belsejében 's eltökélte, hogy a' janicsar-pórnépet, melly végre Galatá külvárost

(3—5 Jan. 1826) felgyújtotta, gyökerestől kiirtsa. Sereg állítottatott fel europai lábra 's a' janicsárok gyilkoló küzdés után egészen eltöröltettek Jun. 1826. Ezen 's más rendeletek és újítást tárgyazó parancsolatok olly keménységgel hajtattak végre, hogy a' Törökök, ősi szokásaik több oldalról sértetvén meg, gyakori lázadással akarták a' portát engedékenységre kinszeríteni, melly lármák alkalmával (31 Aug. és 11 Oct.) 6000 háznál több lett hamuvá Konstantinápolyban. A' katonai póráép uralkodásának helyébe most legkeményebb katonai despotismus lépett, melly az ulemát se kímélte meg. Egyszersmind a' porta (utolszor Jun. 1827) büszkén visszavetett minden Oroszország, Angolország és Franciaország részéről tett eszközlést a' Görögökkel folyt had ügyében 's a' szultán minden alattvalóit fegyverre szőlította, a' keresztényeket is ide számlálván, hogy ha szükség kívánandja, Europa ellen küzdjenek. Midőn erre, Akropolis megvétele után (5 Jun. 1827), Resid basa Livadiát ismét elfoglalta, midőn keleti és nyugoti Hellas újra a' félheldat uralta, ekkor Mahmud Hatti-Sherifjével, melly 30 Dec. 1827 költ, Oroszországot fegyverfogásra kényszerítette, azzal vádolván ebben t. k. az orosz udvart, hogy mint az islamisnus megengesztelhetlen ellensége, a' török birodalom lerontására törekszik, 's egyszersmind megvallván, hogy csak hadi készületekre künszerűes időnyérés végett ereszkedett alkudozásba az Oroszokkal. (L. Oroszország nyilatkozatását Lassú *Orosz birodalom* 2 kiad. 319 's köv. lap. 1831). Ennek következtében grof Nesselrode 27 Febr. 1828 Francia-és Angolországoknak azt nyilatkoztatta ki, hogy fejedelme az ackermani egyezés és említett sértő Hatti-Sherif miatt maga részéről a' portától elégtételt kíván, egyébiránt Görögország dolgaira nézve velek közösen fog munkálódni. Ezt követte Miklós császár hadnyilatkoztatása 14 Mart. 1828; de az orosz sereg (115,000 öszvesen, szorosan véve pedig 85,000 fegyverfogó katoná) csak 7 Maj. ment által a' Pruthon Skuljanúnál 3 helyen. Grof Diebits, ki tette fel a' táborozás tervét, volt a' császár vezérkarjának feje. A' császár 19-bea érkezett meg Brailovba. Főparancsnok grof Witgenstein volt. Már 7 Maj. megvette báró Kreuz vezérhadnagy Jassyt; a' 6-dik seregosztály báró Geismar vezérornagy által vezérlett előcsapatja elfoglalta Bukarestet 12 Maj.; a' 7dik seregosztály 11-ben Brailovot kerítette be a' Dunánál, hol 17-ben Mihály nagyherczeg vette által a' főparancsnokságot a' középponton 's a' vár vivására. Savadovszky orosz kapitány semmivé tette a' Brailov előtt állott török hajósereg-osztályt 's ezáltal igen megkönnyítette a' megtámadást. Végre Roth vezér 21-ben hatalma alá hajtotta Krajovát, kis Oláhország fővárosát, hogy e' tartományt az ellenség történhető beütése 's pusztításai ellen védje. Még volt a' Törököknek egy erős helyek a' Duna jobb partján, n. m. Iszaktsa erőség, hol az Oroszok áltmenetelét akadályozhatták; de e' mégis megtörtént Satunovnál 8 Jun. az Oroszok Dunán fekvő hajósereg-osztályának védelme alatt, mellynek parancsnoka Panojoti vitéz kapitány volt. Ezen áltköltözés a' saporogi Kozákok apró sajkáin ment véghez, melly kozák nemzetség a' Duna jobb partján lakik 's most önként adta magát orosz felsőség alá. A' bal szárnyan álló Oroszok, Rudzevits vezér alatt, kiverték az ellenséget állásából, mire azonnal elkezdődött a' hidepítés, miután két mf-re töltés hanyatott fel a' mocsáros földön keresztül a' folyó árkáig. 9 Jun. a' Kosevoi (a' saporogi Kozákok vezére, elébb két lófarku basa) áltvitte az orosz császárt a' Dunán. Most megadta magát az iszaktjai basa 11 Jun., melly napon elvégeztetett a' hidepítés is és a' harmadik seregosztály, mellynél volt a' császár főhadszállása, Rudzevits gyalogság vezére alatt, áltment a' Dunán, Trajanus erőségéig előnyomult 's 19 Jun. Karassunál megállott. Ez idő tájban megadták magokat Matsin (17-ben), Hirszoza

(23-ban), Kustendsi (24-ben) és Tultsa (27 Jun.). A' Nekraszovczok, azon Doniak maradécai, kik a' Nagy-Péter alatti nyugtalanságok idejében költöztek Törökországba, önként alájok adták magokat az Oroszoknak. — Sikeretlen volt ellenben 15 Jun. a' Brailovra tett véres rohanás, mivel 3 mína közül az első idő előtt repült fel 's az utolsó fogatlan maradt. Mindazáltal a' basa feladta a' várat 19 Jun. miért fejével adózott. Az őrsereg szabad kiköltözést kapott. Most orosz kézben volt a' Duna alja, mi a' seregnék Oroszországgal összekötését biztosította. Most az orosz seregsztyályok egyenként nyomultak elő; a' Törökök nem ereszkedtek csatába, hanem, Bazardsicktól Kosludsiig nyomtatván, a' 7 és 20 Jul. történt ütközetek után, Sumlánál levő megerősített hegyi állásokba vonultak vissza, melly volt hadi munkálodásaiknak középpontja. Hussein basa (ez Erzerumban szül.; az 1826-ki lázadások janicsárja volt 's titkos őszvedeszlés következtében a' tophanaí fegyvertárt a' szultán topdjiinak áldatván, eldönté a' janicsárok végveszedelmét) 40,000-nél százosabb török seregnék parancsolt itt. A' sánczolások 2 ór. hosszan terjedtek 's a' gyengébb helyeket bastionok védték. Hogy a' Sumlánál lévő török seregnék balról Giurgevoval, Rustsuckal és Viddinnel való összeköttetése bátorságosíttassék, az igen erős viddini őrseregnék Krajovából (kis Oláhországban) ki kellett volna az orosz jobb szárnyat szorítani; de vitéz báró Geismar meg tudta tartani az említett helyet, Achmet viddini basát megverte, táborát elszakmányolta 's Kalafat fontos helyet elfoglalta, melly kis Oláhországot védelmezi. A' török állás jobb szárnyát a' természetből megerősített Várna (l. e.) képzepte, mellyet a' szultán kedveltje, a' kapudan basa 's Jussuf serei, hadban igen jártas, basa, a' híres Ismail beynek fija, védték. Konstantinápoly ezen két kapui Varna és Sumla körül most leghevesebb csatázás tört ki. Ugyanis 20 Jul. Sumla elibe nyomult a' 45,000 főből állott főserg (mellyben volt a' császári fő hadi zászlás) Witgensteina alatt, míg Roth vezérhadnagy Silistriát vivta 's grof Suchtelen vezérhadnagy Várnát tartotta szemmel. De a' nagyvezér általánosan került minden ütközetet Sumlánál, 's csak védelemre korlátozta magát. Megvették ugyan az Oroszok a' Balkán kulcsát, Pravodit, honnan Aidosis erősebb seregsztyály nyomonhatott volna előbb: de Sumlát és Várnát nem volt tanácsos az Oroszokra nézve hátok megett hagyni 's néhány batalion, mellyek igen előnyomultak, Eski Stambulnál veszteséget is szenvedett, 's a' Törököktől egy sáncz elfoglaltatott. Mennél nagyobb volt a' nehézség egy nagy, csaknem egészen műveletlen tartományban, millyen Bolgárország, a' vivó hadat az égalj öldöklő befolyása alatt sikerrel folytatni, annál munkásabbak voltak az Oroszok legalább Varna elfoglalásában. Bizonytalan tudósítások után vetetvén fel e' helynek fontossága, mellyben 20,000 Török tanyázott, eleinte elégtelen volt a' vivásra rendelt orosz haderő. Miután végre Varna herceg Menczikoftól a' száraz felől 's az Anapatól visszatért fekete tengeri hajóserg által Greigh alatt a' tengeri oldalról is bekerítettett 's nyilás lövetett a' vár falán, a' felmentés végett közelgető Omer Vriones pedig Eugen würtembergi hercegtől visszanyomatott, — a' 7 Octoberi rohanáskor 5 compania, az önként vállalkozott vadászokkal 's matrocokkal, felhágta a' bástyára 's a' városig benyomultak, mellyet mindazáltal ismét elhagytak. Ezen elremülvén az ellenség felhagyott a' további ellenállással és Jussuf basa személyesen ment az orosz táborba alkudozás végett. Csak a' kapudan basa vonult a' fellegrárba. Erre az Oroszok megvették — 3 hónapnyi vivás után — 11 Oct. a' várnak minden bástyáját. A' kapudan basa szabad kitarakodást nyert, 300-ad magával. Jussuf serei basa több török csapattal az Oroszokhoz ment által, 's Odessába költözött. Mahmud a' mufti által árulónak hirdettette ki Jussufot; de

későbbben meggyőződött ártatlansága felől 's 1830 megengedte neki a' Konstantinápolybai visszatérhetést. Dietrichs paltantus vezérőrnagy neveztetett ki Várna parancsnokává. Ezen hódítás után eltávoztak az Oroszok 15 Oct. Sumlától. — Silistria ivatása, mivel az ágyuk későn érkezhettek meg, csak Sept. végén vethetett munkába; mivel pedig a' tél szokatlanul korábban beállott 's az orosz katonaság közt betegségek mutatkoztak, ezenfelyül takarmány- 's élelembeli szükséggel is kellett az Oroszoknak küzdeniek; tehát herczeg Stserbatoff, ki váltotta fel Roth vezért, 10 Nov. félben szakasztotta a' vivást, midőn az utatlan és vizzel borított tartományban, lovak se lévén elég számmal, némelly ágyu mocsárokbán maradt.

Az ázsiai táborozást győzelmek koszorúzták. Herczeg Menzi-koff, a' Greigh admiral által kiszállított sereggel, 22 Jun. megvette Anapa várat a' fekete tengernél, melly Oroszország Kaukazon tul fekvő tartományainak veszedelmes volt. Erre meghódoltak a' körülbelől lévő rabló hegyi népek az orosz császárpálcának. Ekkor erivani grof Paskevits vezér alatt benient az orosz sereg a' Kaukaz és Ararát mellékéről 26 Jun. ázsiai Törökországba, 's elfoglalta török Örményországban Kars erős várat, a' török határszéli hatalom középpontját, a' török táborral együtt, 5 Jul. Mig most a' fekete tengeri orosz hajóereg 8 Aug. egy török hajóereg-osztályt semmivé tett, az Inadánáli parti ágyusorokat (Konstantinápoly szomszédságában) öszverontotta 's a' Várnára rohanást gyámolította, az alatt Paskevits gyors rohanással elfoglalta Achalkalaki, Certvizs várakat 's 26 Jul. Potit, melly a' Phasis torkolatjánál fekvén, Mingrelia és Imirete birtokát biztosította. Előnyomultak ugyan a' Törökök Ars-rumból (Erzerum) 's Akhalzichnál 30,000 főből álló sereget állítottak ki; hanem Paskevits utatlan hegyeken keresztülvonulván, Kuránál 16 Aug. megverte az ellenséget 's 21-ben ennek fő haderejét, mire 25-ben Akhalzichot rohanással megvette. A' fellegvár megadta magát. Ezt tették Azkhur, Ardaghan, Bajasid és több erősek is 21 Sept. ig, ugy, hogy az egész bajasidi basaság orosz hatalom alatt volt az Eufrates partjáig.

Az europai táborozás kevésbé felelt meg a' közönséges várakozásnak. A' sereg t. i. nem volt számteljes 's élelmi szükségét szenvedett. Az elveszett lovakat nem lehetett mindjárt kipótolni, 's elhatalmazott betegségek annyira meggyengítették az Oroszokat, hogy magát a' testőrt is kellett várak megvevésére fordítani. Végre korán kemény tél állott be, melly a' táborozás folytatását lehetlenné tette. Mégis fontosak következesei. Európában 's Afsziában Oroszország 2 török feldereléseget 's 3 basaságot vagy helytartóságot, 14 várat 's 3 várkastélyt foglalt el. Orosz haderő kezében voltak (Jan. 1829): a' Kalafattól Várnáig, melly ujonnan megerősített, menő vonal, Kemtsik folyó, Pravodi, Kosiudsi, Trajanus erősege, Basardsick, 's a' Dunán 4 áltmenetel (Hirszovánál, Matsinnál, Isaktsinál és Tultsánál), továbbá a' Brailovtól Várnáig terjedő vonal, a' parti tartományal, 's Roth vezér parancsolt a' Duna jobb partján Bolgárországig felállított seregosztályoknak.

Azonközben az orosz császár, mint már a' táborozás előtt, ugy ennek folyamattja alatt 's után, a' főhadszálásán megjelent rendkívüli britanniai követnek, lord Heitersburynak, több ízben kinyilatkozatta a' portávai békekötésre való hajlandóságát, ha ez a' hadi költségeket megtérítendi 's Oroszország egyezeteken alapuló kereskedési 's más hasznaira nézve kezességet állit; hanem a' porta minden londoni egyezetre épített eszükszülést megvetett, 's a' három hatalmaság 's a' Görögök követeihez, kik eleinte Korfuban, későbbben Porosban híjában várakoztak, maga részéről senkit se küldött értekezés végett. Sőt inkább Mahmud, ki 15 Sept. oltá Konstantinápolyból

nagy bajnoki fényvel kiköltözött 's Ramis Tsifliknél (a' főváros leg-távolabbi végén lévő kaszárnyánál) álló tábortát tette lakhelyévé, munkásabban dolgozott, mint valaha, új táborozáson, e' szavakkal: *Becsület 's függetlenség becsesebbek az életnél.*

Az Oroszok hasonlóul nyomos készüléteket tettek az egyszersmind Görögországgal 's az ezt pártolt Francia- 's Angolországokkal küzdő porta ellen. Az 1829-ki táborozásnak főparancsnoka 21 Febr. olta graf Diebits volt, ki azt 17 Maj. Silistria és Giurgevo bekerítésével nyitá fel, miután az Oroszok még Febr. Kalet, a' nikopolisi hidfőt 's a' Duna mellett lévő Turno várát megvették volna. Midőn az új nagyvezér Resid Mehemet basa, ki 31 Jan. 1829 lépett Izet Mehemed helyébe, Paravady megtámadására előnyomult, graf Diebits Silistriától ide sietett 's elvágta a' nagyvezért Sumlától. Ezáltal Residet a' kulavtsai (kuslevtsai, $1\frac{1}{2}$ mf-re keleten Sumlától) ütközetre kinszerítette 11 Jun., melyben a' 40,000-ból állott török sereget (e' közt 22 ezer ujonnan alkotott, rendes katonaság volt) megverte 's szét-szórta. A' nagyvezér 40 ágyuját, tábortát 's hadi szekereit elvesztette. Resid Sumlába szaladt, hol Diebitstől bezáratott 's kelet felől körülkerítettett. Egyszersmind elvesztették a' Törökök a' Dunáni hajózást, mivel báró Geismar vezér 20 Jun. Rachova megerősített várost a' Duna jobb partján megvette. Erre 30 Jun. megadta magát Silistria fontos erőség. Kumani orosz admiral már 28 Febr. elfoglalta a' burgasi öbölben lévő sziböli nevezetes török erőseget, délre Várnától, 's Hussein basa legjobb seregeit vesztette el, midőn ezen fontos helyet (6 katona-utazásnyira Drinápolytól) az orosz hajósergetől elvenni akarta. Szibzelban az orosz sereg élelmet 's hadi készüléteket kapott Odeszából, midőn, a' 17, 18 és 19 Jul. ütközetek után, két oszlopban Rüdiger és Roth vezérek alatt, keletre Sumlától, hol Krassovski vezér a' nagyvezért bezárva tartotta, a' Balkánon keresztül Kinprikoi-ba előnyomult 's 4 hidan, melyeknek csak most kellett csináltatniok, a' Kamtsikon átköltözött. 20 Jul. elérte a' tartalék sereg Pahlen vezér alatt, a' főhadszállással együtt, Dervis Jovant és 26 Jul. elfoglalta Diebits vezér Aidost, miután néhány török tsapatot egészen szélyelvert volna; egyszersmind Mesambri, Achiolou és Burgas nevezetes helyek hatalma alá estek. Igy a' parti nevezetes helyek birtokosa lévén, Drinápoly ellen indult Diebits, hova minden ellenállás nélkül bement szerződésnél fogva; egyszersmind Kirkilissa, 20 mf-re a' fővárostól, megvetetett. Roth és Budberg vezérek erre akadály nélkül nyomultak Konstantinápoly felé 's Roth Rodostot (16 mf-re délre Konstantinápolytól, a' Dardanelláknál, a' Márványtengernél, 40,000 lak.) megvette. Greigh admiral más felől 19 Aug. Ineadas tengeri erőseget (Konstantinápolytól 17 mf., a' fekete tengernél, Kirkilissától keletre) foglalta el. Igy Heyden, Greigh, Roth és Diebits vezérek tenger és száraz felőli megtámadásának Konstantinápoly vagy a' büszke Stambul nehezen állhatott volna ellent; hanem diplomaticai nézetek 's az orosz császár mérséklettsége siettettk a' drinápolyi békekötést 14 Sept. 1829. Ez az orosz seregek ázsiai előmenetelét is megakadályozta. Itt Muravjev és Burzov vezérőrnagyok 26 Jun. semmivé tettek egy török seregosztályt a' pozhovi szorosnál. Erre a' fővezér, Paskevits-Erivanski, Karsból a' seraskier ellen nyomult, 1 's 2 Jul. a' Sagunluh-bércz meredek tetőin (10 mf-re Erzerumtól) átlment 's a' seraskier 30,000 's 20,000ból álló mindkét seregosztályát teljesen megverte. Ezen győzelem következésében Natolia erős fővárosa, Erzerum (27,000 ház. 's 100,000 lak.), 9 Jul. elfoglaltatott, 's az orosz főparancsnok 2 osztályban már utnak indítá Trebisonde, a' fekete tengernél lévő legnevezetesebb kikötő, és Tokat felé, a' scutarii országoton, seregét, midőn a' békekötés híré meghallotta.

Enek czikelyei szerint a' porta arra kötelezte magát, hogy minden 1806 oltá szenvedett kárt az orosz alattvalóknak és kereskedőknek, 18 hónap alatt, 1 $\frac{1}{2}$ ml. hollandi arannyal megtérít; az orosz ulvarnak hadi költség fejében 10 mil. hollandi aranyat fizet vagy tartományokat enged által (Halil basa, a' porta rendkívüli követe, mindazáltal Petervárában 1830 kieszközölte, hogy a' portának Miklós császár szép somját leengedett); Turno, Giurgevo, Brailov 's más Duna bal partján fekvő török városok környékeikkel együtt Oláhországgal egyesítették 's váraik lerontattak; Silistria, Moldva és Oláhország az említett somma lefizetéséig orosz kézben maradtak; Várna falai lehuzattak; Serviával 6 kerület egyesítettet; az orosz vitorlának minden török tenger felnyitott; Azsiában Oroszországnak engedte a' porta Akhalzikot, Azchourt, Potit, Anapat és Akhalkalakit, és így a' fekete tenger egész partmelleke a' Kuban torkolatjától St. Nicolas kikötőig orosz felsőség alatt maradt. A' két fejedelemséget tárgyazó különös békepontokra nézve, I. OLÁHORSZÁGOT. A' drinápolyi békekötésben végre Görögország sorsa is eldöntött, 's annak 10 czikelye szerint elfogadta Mahmud a' 6 Jul. 1827 szerkezett londoni jegyző könyvet. (L. GÖRÖGÖK LÁZADÁSA).

A' béke oltá se javult a' török birodalom helyzete. Mahmud eurpai ujtásai, az új statustanács Mart. 1829 oltá, a' hajdani szokások elmelőlőzése, új eurpai lábra állított katonaság 'st. a' népre nézve felette botránkoztatók; a' felemelt adó türhetlen terh; a' keresztény népeség kivándorol; az ázsiai hegyi népek nem akarnak adózni 's fellázadnak; az Albaniaiak elmaradt zsoldjokért zugolóni kezdtek, sőt 1829 fegyvert fogtak függetlenségeikért. Ezekhez jött a' portának Serviávali meghasonlása az említett 6 kerület miatt, melyeket a' szultán nem akart visszakapcsolni Serviához; továbbá az egyiptomi helytartó engedetlensége 's Algirnaka' Francziák által lett elfoglaltatása 5 Jul. 1830 (I. ALAM.) Az érdeklött okok miatt lappangó tűz 1831 mind Európában, mind Azsiában csaknem egy időben tört ki. Amott a' scutarii basa, Mustafa, a' nissai kerület ayanja és néhány bosnyákországi kormányzók, nevezetesen Hassan Pehki, csináltak lármát April. itt a' bagdadi basa fogott fegyvert a' nagyur ellen. Hanem mindenik lázadás csak hamar elnyomott; mert az elsőket a' nagyvezér perlepei győzedelme teljesen megalázta, 's a' scutarii basa maga is nehezen menekedett meg; a' bagdadi basa pedig meg bánván cselekedetét, önként tért vissza engedelmességre a' porta iránt. Sokkal veszedelmesebb volt a' portára nézve Mehemet Ali egyiptomi basának felkelése, ki a' st. Jean d' acrei basával Abdullahhal öszveveszván, a' porta híre nélkül ezt megtámadta és Syriában több várost elfoglaltatott fíja Ibrahim által, mi a' szultánban nagy aggodalmat gerjesztvén, az egymás ellen támadt basák ügyét maga eleibe terjesztetni kívánta. Mehemet Ali e' felszólításra hadra készüléssel felelt, 's a' helyett, hogy seregét Syriából, a' szultán parancsa szerint visszahívta volna, folytatta az ellenségeskedést. A' szultán tehát Mehemet Alit száműzte, fíjával, Ibrahimmal, együtt, 's Hussein basát, anatóliai főtábornokot, nevezte ki Egyiptom, Candia és Abyssinia helytartójokká. De csak ez is volt mind, mit az erőtlen szultán Ibrahim ellen tehetett, ki többek közt St. Jean d' Acret 6 hónapi vivás után megvette. Később Jaffától Tripolisig terjesztette ki, 30,000-ed magával, atyjának hatalmát. 13 Jun. a' roppant Damascus is megadta magát. Hasonlóul Ibrahimnak engedé Aleppot, Antiochiát, Alexandrettét 's Adanát Hussein basa, ki helyébe a' nagyur Resid Mehmed basát nevezte ki főtábornoknak Mehemet Ali ellen. Resid basa még szerencsétlenebb volt, mint Hussein, mert 21 Dec. 1832 Koniehnél, mintegy 50 mf-re Konstantinapolytól, nem csak megveretett az Egyiptomiaktól, hanem el is fogatott. Ezen tetemes veszteség következtében 2 Jan. 1834 Mah-

mud szultán tanácsgyűlést tartott, melyben elvégeztetett, hogy elfogadható feltételek alatt béke köttessék 's a' Mehemet Ali 's fija Ibrahim ellen kimondott száműzés huzassék vissza. Illy szorultságában a' szultán Oroszországhoz folyamodott segítségért 's 20 Febr. megjelent a' 4 lineahajóból, 4 fregátból 's 1 brigdből álló orosz hajóereg a' Bosporus torkolatjánál, Lasareff admiral alatt. Mehemet Ali mindazáltal nem ijedt meg 's midőn azzal fenyegettetett, hogy Francia—'s Angolországok hajóereget küldendének ellene, ezt felelé: Öreg vagyok ugyan, de elég ifju arra, hogy fegyveres kezzel essem el. A' szultán most orosz gyalogságot is kért a' főváros védelmére, 's 5000 orosz katona szállítottatott Bujukderébe Odessából. A' békekötési alkudozások azonban közben szakadatlanul folytak 's 4 Maj. megbékélt a' szultán Mehemet Alival, ki az egyiptomi helytartóság birtokában meg hagyatott, egész Syriával, Damascussal és Aleppoval, 's Candia szigetével megajándékozott; fija Ibrahim pedig az abyssiniai helytartóságot kapta, a' dsiddai sandsakban 's mekkai Seich-ol-Harem hivatalában megerősítettetett, végre az adanai kerülettel is, bár sokáig vonakodott a' szultán, megajándékoztatott, mint haszonbérllő. Erre az Oroszok Odessába visszaeveztek, az Egyiptomiak pedig honyokba visszatértek. — Igy valósítá Törökország azon igazságát, hogy a' mely nemzet az előhaladó kor szellemére nem ügyelvén, hajdani előítéleteihez vakon ragaszkodik, előbb utóbb az idő tengelyébe akad 's nem csak megrendítettik, de gyakran fel is forgatattik !!!

Az Osmanok birodalmának mintegy 47,000 nsz. mf-ön. (Mengin szerint) 23 mil. lakosa van; ezek közül 9,000 nsz. mf. 9½ mil. lak. Európában, 22,000 nsz. mf. 10 mil. lakossal Azsiában, 16,000 nsz. mf. 4 mil. lakossal Afrikában (név szerint Egyiptomban 's Nubiában) esik. A' Törökök (kik alatt Osmanok, Tatárok, Turkmanok és Arabok értetnek) száma a' birodalom minden részeiben öszvesen 10 mil-ra teelik. Európában a' népességnek csak $\frac{1}{5}$ részét teszik Törökök. A' többi lakók keresztények, többnyire görög vallásuk. Nemzeti különbéleségekre nézve a' török birodalom lakói: 3,500,000 Török, bizonytalan számú de kevés görög vagy Hellen a' szigeteken, 400 000 Moldvai 's Oláhországi, 750,000 Arnauta és Albaniai, 450,000 Serviai, 250,000 Bosnyák, 800,000 Dalmata, 80,000 Rácz, 40,000 Horvát, 510,000 Bolgár, 300,000 Zsidó. Europai Törökországnak határai: az orosz birodalom, Erdély, Magyarország, Galicia, Illyria, Dalmatia, Görögország, 's az adriai tenger, Archipelagus, és földközi tenger. A' fekete tengeren főuraságot most Oroszország gyakorol. A' Bosporus (l. e.); Márványtenger 's a' Dardanellák szorosa, a' görög vizekkel együtt, minden europai kereskedő hajók előtt nyitva állanak, melyek orosz kikötőkbe szándékoznak evezni. Az ország fekvése nagy partmellékénél és sok öblénél fogva a' napkeleti kereskedelemre nézve feletlen fontos és éppen ugy biztosittatik folyóvölgyei (a' Száva és Duna) által a' határszéleken, mint a' Balkan (Haemus) magas láncza által, mely az Emíneh foktól az illyriai bérzsig terjed 's mellyel a' Rhodope, Pangaeus 's más Görögországot keresztülhasítók öszvefűgésben vannak. Különválva áll a' Monte Santo vagy Athos (l. e.). Azsiái Törökországnak határai: Persia, orosz Kaukazia, Arabia, a' suzi földszoros, melly azt Egyiptommal öszveköti 's a' földközi tenger. Örményország bérzeiről ömlik alá az EUPHRATES (l. e.) és Tigris, melyek Bassoránál egyesülvén a' persiai öbölbe öntik vizeket; Anadoliban a' Kisil Irmak (Halys) nevezetes, melly a' fekete tengerbe foly 's Palaestinában a' Jordán; ez a' vulkáni kitörések által származott, 12 mf. hosszú, 1—2 mf. széles halt tengerbe ömlik, mellynek sóval, szurokkal, 's bűdöskővel vegyes vize láthatólag sehova se foly le. Főhegyek: Natoliában a' TAURUS (l. e.), Syriában a' Libanon, Antilibanon 's m. Legtöbb tartomány Irak Arabi; délkeleten nagy pusz-

ták terjednek el az arabiai félszigetig. Török Afrikára nézve I. Egyiptom. Az égalj mérséklett éjszakon, szelid és frissítő közepén 's forró a' déli tájékokon. Legszerencsésebb égalj alatt fekszik az 1829 szabaddá lett hellen félsziget, hol ember, állat 's növények egyenlő szépséggel 's teljességgel tűnnek ki. Legnyomóbb levegő leng Mesopotamiában és Egyiptomban, hol fuj a' bádjasztó Samum (I. SAM) égető pusztaságokon keresztül 's hol tanyáz a' döghalál. Mindenik égalj buján termi meg itt növényeit. A' rum-ili buza, a' Haemus déli részén termő 's egyiptomi riskása, a' makdoniai pamut és dohány, az arnauti és anadolii selyem, a' boeotiai buzér, az anadolii fige, safrán, gubacs és tajtékkó, az egyiptomi szenneszlevél, szalamia és vadsáfrán, a' chiosi miztiks, cyprusi bor, az anadolii angorai kecskeszőr, mesopotamiai földbaizsam, oláhországi gyapju 'st. nevezetes portékák a' külföldel kereskedésben. Ezeket kívül van opiuma, salétroma. A' bányászság egészen el van mellőzve. Egyébiránt a' természetnek kevés adománya dolgoztatik fel az országban; mindazáltal egyes mesterségek jelesen üzetnek, mint szattványkészítés, veres fonalfestés (kiváltképpen Thessaliában), pamut- és szőnyegszövé. Az Osmanok és Görögök híres aczél miveket is készítenek, p. o. igen jó kardvasakat. A' Török megveti a' földmívelést 's meghódított népekre bizza azt, mellyeket kirabol, ha észreveszi, hogy gazdagok 's tehetősek. Csak ott, hol a' barbarnak nincs hatalma, mint a' Drusok tartományában a' Libanonon, vagy a' kova Osman nem mégyen, mint az Archipelagus némelly szigeteire, mutatkozik nagyobb munkásság. A'zsiában csak a' városok szomszédságában láthatni földmívelést; a' folyók partjain lévő meszeterjedő térségeken rabló pásztornépek kóborolnak. A' birodalom lakói legkülönbfélebb nemű, egymást költsönösen gyűlölő vagy utaló népek kinszerítés és félelem által öszveköttöt keveréke. 1) Az ország urai minden SUNNIRÁK (I. e.), mint az Arabok, Tatárok és Turkománok, kiváltképpen pedig a' Törökök, természeti erejénél fogva erős és political-vallásos rajoskodása által még mindég lelkesített nép. Legszámosabbak az éjszaki ázsiai tartományokban. A' hitetleneket, mint kutyákat vagy disznókat, megvetik, kik közt, mint első hódítók, vad szerepjeket most is folyvást játszá. Ezen nép karaktere csupa ellenkező vonatokkal teljes. Ugyanazou időben, külső környülállások hatásához képest, vitézek és nyulszivűek, jó indulatuak és vad természetűek, erősek 's gyengék, bátrak és lomhák. A' nagyok az udvarnál, seregnél és tartományokban kevélyek és csuszók, bizodalmatlanok és háladatlanok. Altalánosan a' Török éppen olly tudatlan, mint hideg verű 's érzéketlen. Nem gondolkozik nnokáinak javokra szolgáló intézetekről; mert egy népnek sincs több meggyőződtsége a' felől, hogy a' földön minden változás alá van vetve, mint a' Töröknek. 2) TURKOMÁNOK (I. e.) Örményországban, Anadoliban 's a' birodalom belsejének folyóvilgyeiben. 3) TATÁROK (I. e.), kik Krimből költöztek a' Duna-melléki tartományokba. 4) ARABOK (I. e.) 5) KURDOK (I. e.) 6) Görögök imitt amott a' szigeteken, mivel Görögországot (I. e.) a' porta elvesztette. 7) Örmények (I. ÖRMÉNYORSZÁG), kik mint kereskedők 's kézmivesek csaknem minden tartományban elszéledtek. 8) KOPTUSOK (I. e.) Egyiptomban. 9) Szlávok több nemzetségben, mint Albániaiak ('. ALBANIA) vagy ARNÓROK (I. e.), Bosnyákok Bosnyákországban, részint Muhamedánok, részint kath. Keresztények, SERVIAIAK (I. e.) vagy Rácok, Bolgárok (I. BOLGÁROORSZÁG), MONTENEGROK (I. e.) 10) DRUSOK (I. e.) a' Libanonon. 11) Zsidók. 12) Oláhok. 13) Czigányok, 's több esmeretlen eredetű népek, kiváltképpen A'zsia hegyei közt. Udvari 's írói nyelv az arab. (L. TÖRÖK NYELV ÉS LITERATURA.) Konstantinápolyban vannak görög, örmény és zsidó könyvnyomtatások; de török csak egy van, honnan sok író (kodjakian) foglalatoskodik a' kalendáriom,

korán 'sat. leírásával. Ezek Konstantinápolyban sokat tehető czélegyesületet képeznek. Az ULEMA (l. e.), azaz, törvénytudók egyesülete, melly egyszersmind a' papi rendhez tartozik, csaknem egyetlen birtokosa a' tudósságnak. Még most is Ptolemaeus vezetője a' földleírásban, Aristoteles a' természettudományban 's természet historiában. A' szultán udvarában van egy történetíró 's a' status dolgaiban még most is megkérdeszetik az udvari asztrológus. A' képző mestersegek megvettetnek, mivel a' korán emberi alakok képzését tiltja. A' muzsika lármás és éretlen, mindazáltal jó tánczosnók találatnak. 5 Nov. 1831 olta ujság jó ki Konstantinápolyban, francia és török nyelven *Le Moniteur Ottoman* czim alatt.

A' statusszerkezet politicalai törvények (kanunnane) 7 gyűjteményén alapul, 's általánosan napkeleti. A' padisah, mint khalifa, egyesíti magában a' legfőbb egyházi méltóságot a' legfőbb világi hatalommal. Alattvalóinak életén 's vagyonán korlátlanul uralkodik, kiváltképpen a' főebb statusisztekén, kiket önkényesen letehet 's kivégeztet. Ezek megcsókolják azon sinórt, melyet a' nagyur megfojtásokra küld, ki vagyonoknak természetes örököse. A' szultán tetszése szerint hoz törvényeket, a' nélkül, hogy magát alájok vetné azoknak; csak a' köz véleménytől félelem, ha e' lázadásá fajul el, 's a' korán korlátolják akarátját. Minden alattvaló egyenlő előtte, mert mindnyájan rabszolgái. Egy francia író a' török országlást következő szavakkal írja le: Un despotisme absolu, tempéré par le régicide (tökéletes despotismus, melyet az országlók meggyilkoltatása korlátol.) A' népnek nincsenek jogai. Csak érdem vagy kedvezés és fortély emelik a' legalacsonyabb születésűt legfőbb hivatalokra. Nincs örökös nemesség. Az uralkodás joga örökös Osman nemzetségében; de gyakran a' nép akarátja 's janicsárok döntötték el a' választást. Ha Osman férjfiui maradékai kihálnak, a' hajdani tatár khánok nemzetsége jut az országlásra. Asszonyok nem uralkodhatnak. A' padisah nem koronáztatik meg, hanem csak Osman kardjával övedztetik körül, miután Muhammed hitvallásának fentartására megesküdt. Haremének odalikai nagyobbára született Circassiaiak vagy Georgiaiak; mert szabad születésű vagy török személy nem mehet a' harembe. Ezek közül választja a' szultán (Ibrahim olta) 7 nőjét (kadin.) A' hét közül az, mellyik legelőször férjfi koronaörököst szül, Chakessi Sultánának nevezetik: a' többi hercegek anyjai Sultana Chakessi nevet viselnek; az országló szultán anyja vagy Sultana Valide, nagy előjogokkal él. E' nem záratik az Eski Seraj fafai közé 's évenként 500,000 piaster (258,166 tall.) jövedelme van. A' hercegek mindnyájan a' Kafesben (kaliczka) neveltetnek heréltek 's odalikok közt. Mindenik tanul valamelly mechanikai mivészséget vagy kézi mesterseget; de minden országlónak mulhatlanul szükséges esmeretekben járattanok maradnak. Más kinézések nincs mint a' szultánszék, vagy a' Kafesben leendő meghalás. A' szultán leányai sultanáknak neveztetnek 's szokás szerint már bölcsőjökben eljegyveztetnek vezéreknek, basáknak vagy más nagyoknak; de férjfi gyermekeik a' birodalom alaptörvénye szerint, mi helyt világra jönnek, halálra ítéltettek, mert pupjok nem köttetvén meg, vérek elfoly. Az udvari kar minden heréltekkel, asszonyokkal, örökökkel 'sat. 10,000 személyből áll. A' külső udvari kar a' fő udvarmesterei hivatalból, 7 kamarából, udvari tisztségekből, 2000 főre menő testőrből (a' bostangik eddigi csapatja 1826 eltöröltetett), meghittekből vagy czimes méltóságviselőkből (hova a' némák, törpék, hangmivészek, audientia urai, kengyel urai 'st. tartoznak) áll. A' belső udvari kart teszi: a' harem, asszonyaival, fejér 's fekete heréltejével, kiknek fejei, a' kislár-és kapi agák, mint a' szultán legelőkelőbb meghittjei, nagy befolyással bírnak; továbbá a' nagyvezér 's az ugy nevezett magas vagy fényes kapu (porta), melyet a' kiaga

begnek vagy belső miniszternek és a reis-effendinek vagy külső dolgok miniszterének cabinetei képeznek. A mostani padisah czime ez: Mi szultán, szultán fija, chakan, chakan fija, II Mahmud szultán, khán győzedelmes Abd-ul-Hamid szultán fija, a világ teremtetőjének's örök lénynek végtelen kegyelme, s Mohammed Mustafának, a proféták legfőbbikének, kit isten áldása halmozzon, eszközlése's nagy csudája által, Mekka, Medina és Kuds városok, mellyek felé fordul az egész világ arczal, ha imádkozik, szolgája's ura, három nagy város, Istanbul, Edreneh és Burssa, mellyeket minden fejedelem irigységgel tekint, padisahja'sat. A' birodalom czimere, mellyet II Mohammed Konstantinápoly elfoglaltatása után vett fel, zöld paizs nevedő ezüst félholddal. Erdemes Európaiak számára III Selim 1799, Nelson Abukirnál nyert győzedelmekor a' fél hold rendjét alkotta 3 osztállyal. Nelson, Sebastiani's más külföldiek ékesítették vele. A' statuskormány napkeleti. A' szultán nevében a' nagyvezér uralkodik, vagy ennek távollétében a' kaimakán; mindazáltal a' serailban lévő fortélyoskodásoknak is, mellyek a' heréltek és számos asszonyok közt szoktak létezni, nagy befolyások van abba. A' legfőbb statustanács, diván, a' nagyvezér előtülése alatt a' seraj második udvarában tartatik. A' közönségest a' birodalom legfőbb tisztviselői (a' kiaga beg, reis-effendi, defterdar vagy finanszminister, kapudan basa vagy nagyadmiral, tsaus-basi vagy végrehajtó hatalom minisztere) 's a' haderő agái teszik; a' rendkívüli divanba más személyek is, kiváltképpen a' mufti, meghivatnak. A' tartományok, Moldvát és Oláhországot kivévén, mint a' két fővárost, Istanbult és Edreneht (Drinápolyt) is, elosztatik 25 ejaletre, pasalikra vagy helytartóságra (290 sandsakkal vagy zászlóval), mellyek közt a' rumilii, anadolii és damasi helytartók beglerbeg czímet viselnek's 3 lófarkot vitetnek magok előtt, melly joggal a' kapudan basa vagy nagyadmiral is bír; a' többi basák csak kettőt viselnek. A' tartományokban lévő basáknak is van divanjuk, melly mint a' statustanács ugy van alkotva. Egyébiránt hatalmok, ha csak a' hatalmas ulema gátot nem vet, határtalan, 's egyetlen köteleztetések abban áll, hogy a' nagyurnak adózzanak. Néha mindazáltal elmozdítatnak helyekből, ha a' türhetlen adók miatt elkeseredett nép fellázad, vagy az ulema felkel ellenek; gyakran csak azért is, hogy makacsságok megbüntetéséék, gyanakodásból's hogy vagyonok elfoglaltassék, midőn rendszerint megszínőroztatnak. Jun. 1827 mindazáltal a' basáktól elvetetett a' legfőbb polgári kormányozás a' tartományokban's különös polgári kormányozók rendeltettek ezekbe. Katonai tekintetben mindenik basaság sandsakkokra osztatik. Ha háboru tört ki, eddigi a' sandsakban lakott JANICSÁROK (l. e.), SPAHIK (l. e.), ZAIMOK és Timarioták köteleztettek a' sandsakbegnél, ki a' basa parancsolatjára várt, megjelenni. A' basaságok vagy helytartóságok torábbá musselimikre, voivodolikikre és agalikikre osztatnak. Némelly tájékokon, p. o. Görögországban, basáktól független musselimkik és agalikik voltak, ugy, hogy ezen kerületek parancsnokai, az igazságszolgáltatást kivévén, minden országlási jogot gyakoroltak; ezen hivatalok közül némellyek bizonyos nemzetségeknek voltak áttadatra örök időkre. Minden status-, polgári és főbenjáró törvények forrása a' koran; a' törvénykönyven (multeka) kívül használtatnak az ulema sok magyarázatai is. A' mufti nem csak főpap, hanem a' törvények legfőbb magyarázója is. Ítéletei (Fetfah) összevgyűjtetnek. A' legfőbb törvényszéket, divan chanebet, a' nagyvezér hetenként 4-er tartja palotájában, vagy ha a' nagyvezér jelen nincs, a' tsaus-basi. Az alsóbb törvényszékeken a' molla szolgáltat igazságot, a' kisebbekben a' kadi. Ezek alatt vannak a' musselimok vagy ítéletmondások végrehajtói. A' törvényszolgáltatás éppen o'ly egyszerű, mint gyors és kemény. Legközönségesebb büntetések: pal-

czászás, akasztás, vízbe-fulasztás, megsinórozás, nyársba-huzás. Tanuvásárlás legnagyobb gonoszság. — Az egyháznak feje a' szultán, mint khalifa 's ennek nevében a' mufti, kit a' szultán emel hivatalra, 's innen meg is foszthat méltóságától. A' nagyobb városokban a' mufti almuftikat nevez ki. Utána a' kadileskik, mollák és kadik jönnek, mint az ulema legnevezetesebb tagjai. A' papság világi 's klastromi papokra osztatik. Amazok (az imanok, danismendek és talismanok) végzik az isteni szolgálatot a' mecsetekben, dsamikban (a' nagyurtól a' fővárosokban épített templomokban). Ezek (klastromi papok) a' dervisek, 30 különböző rendet képeznek. Minden más vallásfelekezet, noha nyomatva 's megvettelve, szabadon gyakorolja hitvallását egyházaiban 's patriarchák, érsekek és püspökök alatt vannak. — A' status jövedelmei a' miribe vagy status kincstárába folynak 's Campenhausen szerint 84 zacskóra vagy 42 mil. piasterre, Eton szerint 40¹ mil. forintra mennek, mellyek a' kharadsból (mind a' hitlenekektől fizettetni szokott főpénz, mind a' hasonlóul hitlenenek földbirtokának jövedelmeitől járó adó), tizedből (mellyet Muhammed követői az istentiszteles költségeire fizetnek), vagyonadóból, vámokból, monopoliumokból, bányász- 's pénzregalékból, tartományi taksákból, 's a' moldvai és oláhországi hospodárok adójából jönnek be. A' mirit mintegy 70 mil. for. adóság terheli; legfőbb a' szultán saját kincstárának, its hazénak, tartozik, mellyekbe mennek az uradalmok hasznoberei, az ajándékok és zsárolmányok, mint a' letettstatustisztek gazdagságai is. — A' szárazai erő Maj. 1828 68,000 europai lábura állított katonából 's a' többit is hozá számlálván, 138,000 gyalogból, továbbá 40,400 emberrny egyes csapatból 's 196,500 lovasból állott; az öszves haderő 374,900 embert tett, kik közül, 240,000 csatamezőre állittathatott az Orószok ellen. Legfőbb tábornok a' nagyvezér; az egyes csapatoknak agák parancsolnak; a' tartományi seregek basák és sandsakok parancsnoksága alatt vannak. A' tengeri erő, melly Maj. 1828 24 lineahajóból, 21 fregátból, 40 kisebb hajóból állott, 2000 ágyuvat 's 5200 hajós legénnyel, 's mellynek a' kapudan basa parancsol, tiszteinek számára III Selim mathematica iskolát alapított. Mivel a' tripolisi és tunisi (1830 előtt Algir is ide tartozott, de ekkor franciaia kézre került) katonai köztársaságokban Törökök az urak (I. BARBARISSEK), tehát ezen statusok is a' szultán felsősége alatt vannak, legalább különös firmanjai által megtiltotta az orosz, austriai és porosz hajók kirablását. — L. Hammer *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (2 rész. Bécs 1815), ugyanennek *Geschichte des osmanischen Reichs* (Pesten, több köt.); E. Palla *Hist. abrégée de l' Empire ottoman* (Paris 1825); a' katonai alkotmányra nézve Marsigli 's az egyházi dolgokra nézve Muradgea d'Ohsson munk. (*Tableau général de l' Empire Ottoman*, par M. ... d'Ohsson, Paris 1—4 rész 1788—1790, 's 5—7 rész 1824); Tott, Lady Montague, Olivier, Eton, Thornton irományaikat; Hammer *Konstantinopolis und der Bosphorus*; Stürmert, Mellinget, Forbint, Choiseul-Gouffiert, Pouquevillet, I. Carnet (*Letters from the east*, Lond. 1826, 3 rész.), de Beaujourt (*Voy. milit. dans l' empire Ottoman*; Paris 1830, 2 rész. 1 atl.); Lassú *Török birodalom stat., geograph és hist. leírása* (Budán 1829 földabr.). A' török birodalmat 's Görögök lázadását tárgyzazzák: *The establishment of the Turkish Empire* (London, Murraytól, némelleyek szerint lord Russeltől, 1828); *Moeurs turques au dix-neuvième siècle*, Konstantinápolyban szül. Pa-leologus Gergelytől (Paris 1827); I. Emerson *Picture of Grece in 1825* (Lond. 1826, 2 köt.); Fontanier *Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement franç. de l' année 1821 à 1829. Turquie d' Asie, Constantinople, Grece* (2 köt. Paris 1829); J. Fuller *Narrative of a tour through some parts of the Turkish Empire*

(Lond. 1830); Louis Dupré *Voy. à Athènes et à Constantinople* (Paris 1830, rajzol.); Mac-farlane *La Turquie en 1828 et 1829* (angolból földabr. 3 köt. 2 kiad. Paris 1830); Raczynski *Malerische Reise in einige Provinzen des osman. Reichs* (az eredeti lengyel nyelv. 1821, 80 jeles rézm. és földabr., ném. 1824, olcsóbban Hagentól Boroszló, 1825); R. Walsh (angol követség káplánja Konstantinápolyban) *Reise von Konstantinopel durch Rumelien, das Balkengebirge, Bulgarien, die Walachei, Siebenbürgen und Ungarn* (angolból W. A. Lindautól Dresd. 1826); *Reisebilder aus der Levante* (angolból R. Lindau 1828 Dresd.); katonai tekintetben *Der Türkenkrieg*, az 1828—29-ki táborozásokról; az austriai katonai folyóirat 5—6 füz. 1825. — Jó földképek: *Carte génér. de la Turquie d'Europe, en 15 feuilles, dressée sur des matériaux, rassemblés par M. le lieutenant comte Guilleminet, directeur génér. du dépôt de la guerre, et M. le maréchal de camp de Tromelin etc.* Lapie fő ingénieur-földleírótól (Paris 1824); Vaudoucourt vezéré *Carté générale de la Turquie d'Europe à la droite du Danube* (3 kiad. 4 lap. München 1828); Schmidté *Kriegsschauplatz in der europäischen Turkey*, W. Jättningtől (Berl. 1828); *Charte des osmanischen Reichs in Europa* (9 lap. München 1828); a' csász. kir. fővezérkar által 1829 Mailandban kiadott, Weisz ezerekes-hadnagytól metszett *Charte der europäischen Türkei, mit einem Theile von Kleinasien* (21 lap.)

TÖRÖK PÉNZEK csak Konstantinápolynak II Mahommed által 1453 lett elfoglaltatása óta jőnek elő, a' korábbiak vagy persiaiak voltak török bélyeggel, vagy kufaiak, óarab felirattal, melyeket a' bagdadi, damaski, kufai, cordubai kalifák verettek. Esmeretesebb pénzverő házak Konstantinápolyban, Alexandriában, Bagdában, Kahirában, Tunisban 's Tripolisban vannak. Allandó pénzláb a' Törököknél nincs, hol önkény szolgál törvényül. A' pénzeken (tiltván a' török hit emberi képezeteket) egy felől csak a' szultán neve 's czimere áll, más felől a' korának valamelly mondata. Legesmeretesebb török pénzek: a' piaszter (31 ezüst kr.), para (40=1 piaszter) 's asper (3=1 parával.)

TÖRÖK ÚTLEVEL, hajóútlevel a' földközi tengeren, ketté vágott útlevel, mellynek egyik fele a' hajósnál, másik a' török vagy barbareski rablóknál van, kik ha keresztény hajóssal találkoznak, öszveveszik az útlevel két darabját, ha öszvegegyezik e'?

TORONTÁL, banáti vármegye. Határai: kel. Temes, nyug. Bács, éjsz. Csanád vármegyék 's dél. a' katonai határról. Csupa térség. Folyói: a' Tisza, Maros, Temes, Béga, melly a' Tiszába ömlésétől nem messze Karos nevet veszen fel. Csatornái: a' Béga, melly a' Dunára viszi a' banáti terményekkel megrekott hajókat, 's a' berzavai, melly az alibunári és illáncsi mocsárok vizének lecsapolására szolgál. Mind e' mellett is a' vármegyének csaknem $\frac{1}{4}$ részét borítják mocsárok, mellyen 60,000 ember élni nem bír. Innen a' levegő ezen tájékokon igen egészségtelen. A' föld felette termékeny; különösen igen jó búzát 's egész Magyarországnak elég ritkását terem. Dohány is sok természetik. Juh, és ló 's szarvas marha sok tartatik. Nagysága 132 nsz. mf., mellyeken 292,746 ember lakik 20 m. városban, 116 fal. 81 puztán. Ezek nagyobbára Oláhok, Ráczok, kevesebben Magyarok, Németek 's 5 helységben anyanyelveken beszélő Francziák; vallásokra nézve 140,920 Ohitűek, 65, 560 Kath., 1860 Luther., 1600 Reform., 450 Zsidók. Járása 4, mint a' nagybecskereki, törökkanizsai, nagyszentmiklósi 's ujjpécsi. Főispánja ghyczy, assa- és ablancz-kürthi Ghyczy József ur Eő Mélt.

TÖRPEK csupán természet játéka, nem pedig külön emberfaj. A' régiek pygmaeusai, a' Commenson találta Quimók és más törpe nemzetségek csak képzelődés szüleményei. Nincs ugyan példa, hogy

valaha törpe rendkívüli ésszel birt volna, de többnyire még sincsenek minden tehetség nélkül. Fő karaktervonásuk, melly a' gyermekekhez még hasonlóbakká teszi, azon szembetűnő önszeretet és magas képzelet, mellyel piczin személyök iránt vannak. A' Rómiaiak néha tréfából még a' bajvivők közé is állítanak törpéket. A' konstantinápolyi udvarnál mindig egy sereg törpe van szolgálásban. Kik egyszersmind siketek, némák, vagy bennák, mint hívebbek, még többre becsültetnek. Mult század első felében még a' német udvaroknál is tartattak törpék 's néha az udvari bolondok szerepét játszák: de ma már az illy féle kedvtöltés divatból kiment. Legtovább vitte e' bohózkodást Nagy Péter csász., ki birodalma valamennyi törpéit összegyűjtette, 's a' törpék híres iakadalmát tartotta. — Természet-történetében törpéknek nevezetnek azon tárgyak, mellyek a' fajrendes magasságára nem nőnek; kertészségben pedig az olyan fák, mellyek oltás vagy saját ápolás által ugy neveltetnek, hogy derekuk fel nem nyulik, hanem törzsökükből mingyárt ágakat hajtanak 's még is sok és jó gyümölcsöt teremnek.

TORQUEMADA, I. SZENTHIVATAL.

TORRES VEDRAS, előbb vár, most m. város 600 ház., 6 mf-re Lissabontól a' főországotan, melly Coimbrából viszen a' fővárosba. E' fekvése nevezetessé tette Torres Vedrast 1810. Innen kezdve t. i. a' Tejoig részint csinált, részint természetes erős pontok terjednek el, mellyekben 's mellyeken várta Wellington a' Massena alatt nyomuló, 70,000-ból álló francia haderőt. Wellington itt levő erős táborát meg kellett előbb venni a' Francziáknak, ha Lissabonba akartak menni. A' portugalli sereg helyzete kedvező volt, mert a' tengeren és Tejon élelem szállíthatott 's szükség esetében a' visszavonulást ezek könnyűvé tették, míg a' Francziáknak szükségét kellett szenvedniük, melly, a' felkelő nép minden malmot, kutat 's ételmet semmisítvén, naponként súlyosabb lett, 's több embert emésztett meg, mint a' legvéresebb ütközet. 444 ágyu védte az említett vonal tetőit 's 107 sáncz egyesítette annak egyes szakait, mellyekben 28,000 ember állott. Massena santaremi álláspontja szemközt nem kevésbé volt erős; hanem élelmi szükség miatt Massena 4 Mart. 1811 kényszerítetett visszavonulni, éppen azon pillanatban, midőn Wellington új erőt kapván Angolországból, az elgyengült ellenséget meg akarta támadni. A' torres vedrasi vonal megmentette Lissabont 's Wellington támadó rendszerének szabad mezőt nyitott fel.

TORRICELLI (Evangelista), híres philosoph és mathematicus, szül. 1608 Faenzában. Castelli prof. alatt tanulta a' physicát, 's miután Galileinek mozgásról irt munkáját megolvasta, maga is irt e' tárgy felett egy értekezést 's azt Galileinek megküldötté. Ez bámult, 's magához hívá a' szerzőt. Azonban a' nagy emberrel nem soká társalkodhaték, mert az már három hónap mulva mh. 's ő vissza akara térni Romába, de II Ferdinand nagyherczeg Florenzben mathesis és philosophia-tanítóvá tevé, melly nagy törekvéssel folytatott hivatalában a' kora halál elragadá 1647. Azonban eleget tett arra, hogy nevét az első természettudósok közt örökítse. 1644 kiadá *Trattato del moto* és *Opera geometrica* (Flor. 4), mellyekből megtetszik, hogy a' tudományt saját felfedezésivel tetemesen gazdagította. Nagyító üvegeket 's messzelátó csövekhez kívántató lencseüvegeket nagy tökéletességgel készített. Pontosan felszámálta ezeket Tomaso Bonaventuri *Lezioni accademiche* (1715 Flor.), 's egyszersmind T. életrajzát is kiadta. T. tisztán irt anya nyelvén, 's kellemes társalkodásáért mindenki szerette. — Torricelli ürje, legfontosabb felfedezés, mellyel T. a' természettudományt bővítette, ez a' LÉGMÉRŐ (l. e.) theoriája. Torricelli csöve maga a' légmérő.

Torso magy. magtok, gyümölcs bele, mint alma v. dióbél. Teszi még, valaminek derekát, tőkéjét mint ember, fa dereka, fatőkéje. Innen van általvéve a torso, derekára tőkéjére olly állványképnek vagy szobornak, mellyről fő, kar, láb letört 's ezeknek hijával van. A torso így műszo lett. Hercules torsója, Romában a vaticanum belvederejében, Hercules állványának híres töredéke, mellynek idomai azt mutatják, hogy azon állvány a régi világnak egyik legnagyobb remekmive volt. Következöleg ír erről Winkelmann: legfelettebbi összetördeltetésében csonkításában is úgy mutatkozik ezen állványkép, ámbár se kar, se láb rajta, azok előtt, kik a művészség titkaiba beható szemmel tudnak pillantani, mint hajdani szép tükélyének visszasugárzó fénye. A művész e Herculesben legfőbb eszképét alkotá le egy a természetnél felebb emelt testnek, 's a tökéletes férjfi korra jutás kellő közepében lévő természetet mutatta. Ültében volt, mint a fennmaradt rom helyzéséből ki lehet venni 's felemelt feje valaminek támaszkodni látszik. Azt lehetne állítani, hogy ezen Hercules inkább korából való a művészség legmagasabtra emelkedtének, mint Apollo maga. Egy görög felülirat Apolloniusnak nevezi művészt, Romában akadtak rá a 15 száz. vége felé. R. A.

TORSTENSON (Leonhard), svéd hadvezér és országtanácsnok, ortalai gróf, Torstenában szül. 17 Aug. 1603, mh. Stocholmban 7 April. 1651, Gusztáv Adolf oskolája legjobb nevedékeinek egyike 's a harminczéves hadban jeles hadvezér. Mint a kir. testőr kapitánya, 1630 fejedelmével Németországba jöve, ez és késöbben Banner alatt minden táborozásban részt veve 's kitetszöleg. Wallenstein nürnbergi táborának vivatásakor (24 Aug. 1632) T. elfogaték 's bajor Maximiliántól 6 hónapig tartaték nedves tömlöczben Ingolstadtban. Ez egészségét igen megrongálá. Wallenstein eszközlé kicseréltetését. 1639 Svédországba visszamenvén, országtanácsnokká nevezeték 's Banner holtá után 1641 a németországi svéd sereg vezérlése rábizaték. Itt Svédország ügyét roz állapotban találá, csaknem minden szövetséges elpártolt attól. T. pénzt 's új sereget hozván magával, olly nyomosan folytatá a hadat, hogy ennek mezeje a császár örökös tartományi lettek. Sweidnitznal (21 Maj. 1642) szerencsésen ütököe meg a császáriakkal; de az ellenség nagyobb ereje előtt Saxoniába kelle vonulnia. Itt Leipzigt vivá (2 Nov. 1642) Breitenfeldnél azon tájékon, mellyen nyéré Gusztáv Adolf első gyözedelmét, a császáriakat, kik 9000-ret vesztének, megveré, mire egész Saxoniának ura leve, 's ismét Schlesiába és Morvába csapa. — A dán országlás azonközben, már régolta ellenséges indulattal levén Svédország ellen, 's arra törekvén, hogy e Németországban semmit se tartasson meg foglalmányiból, a Sundon áltevezö svéd hajók megmoztatása, mellyet Dánország parancsolt, nyilvános háborut szült a két ország közt. T. Dec. 1642 véletlenül Holsteinra csapott Schlesiából, 's Glückstadt és Krempe erősegeken kívül a holsteini egész szárazt elfoglalta. Torstenson ezen zordon évszakban tett, 100 mf-nél hosszabb utja mindég bámulást érdemel. A vezérnek ritka észtehetségén kívül, abból kimagyarázható ez, hogy a hadseregekben akkor sokkal több lovasság volt, mint késöbben 's hogy élelemtárak nem vitettek, hanem, mint újabb idökbén, zsarolásból éltek. Gallas csász. vezér nyomon követé ugyan Torstenson, reménylén, hogy a Svédeket Jütlandban és Schleswigben megéhezteti, de T. hihetlen gyorsasággal Németországban termett, hol a császáriak annyin veszték el éhség miatt (minden eltakarittatván előlük), hogy csak kevesed magával mehete Gallas Csehországba. T. merész táborozása sietteté a bromsebröi békét (23 Aug. 1645) Dán-és Svédországok közt, ez utolsónak nagy hasznával. Most T. Gallas után nyomula Csehországba, Rákóczi erdélyi fejedelemmel, ki a császár ellen fegyvert fogott,

szándékozáván egyesülni. Hatzfeld és Götze császári vezérek akadályozni akarák ezt, de T. 24 Febr. 1645 Jankowitznál 9000-et ejte el seregekből 's oly közel jöve Bécshez, hogy e' várossal szemközt állt 's a' Dunahidnál ásott sánczot elfoglalta. A' Svédok akadály nélkül egyesülének Rákóczival Austriában; de e' nem sokára hékét köte a' császárral 's T. hijában vivá Brünn. Kűszvényben szenvedvén, gyakran gyaloghíntóban vitete magát ütközet alatt. E' nyavalyája miatt kéntelenítették 1646 a' fővezérségről is lemondani, Svédországba visszazamenni, hol Kristina királynétől grofrangra emelteték 's több tartomány helytartójjává nevezeték. 48 éves se vala egészen, midőn meghalt. T. nagy és szerencsés hadvezér, 's tudományoktan jártas és ezeknek 's a' művészségnek buzgó pártolója volt. Alatta a' hadakozás szelidebb természetet vett. L. Lundblad *Swed. Plutarch* (I rész. ném. Stralsund 1826).

TÖRTÉNETI, I. HISTORIAI.

TÖRTÉNETÍRÁS (Historia). A' történetírás a' külső tapasztalás egész nagy körének, melly jelent 's mutat, azaz, minden jelenetet egymás mellett közben 's minden változást egymás után időben magában foglal, tudományos előadása. A' jelenkor előadása leírásnak, a' múltságó elbeszéletnek neveztetik. A' leírás a' jeleneteket 's változásokat közben, az elbeszélet a' múltnak történeteit időkövetkezés szerint adja elő. Ezen általános rajzolat szerint a' leíró historiai atylus a' természettelírást (nem természethistoriát) 's geographiát vagy földleírást, az elbeszélő historiai munka pedig a' természethistoriát és emberek történeteit terjeszti előnkbe. A' természethistoriához tartoznak: a' száraz, tenger, állat, 's embernek történetírása a' természeti alkotás különbözőlései 's változásai szerint; az emberek históriája ellenben mind azon változásokat 's megtörtént dolgokat foglalja magában, mellyek a' szabadságnak közvetlen műveletei. A' történetírás e' tekintetben vagy egyes emberek, vagy egyes nemzetiségek, társaságok, népek, országok és statusok történeteinek előadása (specialis historia, vagy végre közönséges (az emberi nemzet öszveségének históriája) történetírás. A' történetírásnak időszakokra osztva, négy főszakai vannak: régi, közép, új 's legújabb történetírás. A' régi az emberi nemzetnek e' földön származásával, vagy, ha a' critica és oklevelek által hitelesített, 's bebizonyított históriától vesszük, az első statusok és országok létre jöttével kezdődik 's a' nyugoti romai birodalem végpusztultával (K. u. 476) végződik. A' közép szak innen Amerika felfedeztetéséig (K. u. 476-tól 1492-ig) megyen. Az újabb a' három utolsó századot foglalja magában a' francia lázadásig (1492—1789) 's a' legújabb Europa változásait adja elő a' francia lázadástól időnkig. Ha az egyes historiai tudományokat rendszeresen szerkeztetni 's költsönös viszonyokat meghatározni akarunk, ugy azokat historiai alaptudományokra, készítő, származó és segédtudományokra kell osztanunk. Ezen osztályelv szerint csak a' közönséges történetírás és statistica tekintethetnek historiai alaptudományoknak, mert e' kettő által merítettnek ki a' múlt és jelen két historiai alapfogalmait. A' közönséges történetírás minden, emberi szabadság által előállított 's megtörtént dolgot foglal magában a' múlt köréből, szükséges öszvefűzésben; a' statistica pedig a' statusoknak 's föld kerektsége országainak jelen political állapotját adja elő, belső és külső életeknek szükséges feltételei szerint. Ezen értelemben mondja Schlözer *Theorie der Statistik*-jában: A' történetírás folyást menő statistica 's a' statistica álló történetírás; de helyesebben nevezte volna a' statistica a' statusok jelen szempillantási rajzolatjának. Ezen két historiai alap- és főtudomány után az előre-készítő (propedeuticae) hist. tudományok következnek, mellyek nélkül t. i. amazok tudományos formára nem emelkedhetnek 's belső szük-

séges öszveköttetésében elő nem adathatnak. Források tudománya 's critica tehát első-, régi, közép és újabb földleírás második 's chronologia (időszámítás tud.) harmadik historiai készítő tudomány. A' származott historiai tudományok körébe tartoznak mind azok, mellyek, mint egyes részek, a' két főtudományokban foglaltatnak, de az egyenlő neműnek 's magában öszvefügőnek együve-álítása által önálló tudományos alakot öltöznek magokra. Ezen származott tudományokat következő négy részre lehet osztani: a) az ethnographia (népek történetírása, a' föld egyes népei kifejlésébeni 's kiképződésébeni tulajdoninak előadása, testi 's szellemi individualitások szerint, nem tekintvén arra, mik a' népek positiva formák, mozaarchiai és köztársasági szerkezetek, positiva vallások, nem különben nemzeti szokások 's szertartások befolyása által lettek; egyszersmind azon elenyészett 's még fenálló népek előadása, mellyek nem léptek által polgári élet társaságos állapotjába); b) a' statusok történetírása és különös (specialis) statistica (elenyészett 's fenálló, kicsiny és nagy statusok statisticája); c) a' pallérozottság történetírása (a' pallérozottság minden elágazásai szerint, a' nyilvános és különös élet, tudomány 's művészség tekintetében, tehát ide tartoznak: az archaeologia, közönséges és különös tudományi hist., egyes tudományok, egyes művészségek, egyes polgári rendek 's társaságok históriája, emberiség hist. 'sat.); d) a' legkülönösebb történetírás (historia specialissima), mellyhez számoltatnak az életírások (biographiák), characteristicák, általában egyesek életének történetírásai előadásai. A' történetírás segédtudományai végre azok, mellyek által 's legközelebb a' két historiai főtudomány 's azután különösen a' többi historiai tudományok tanulása könnyítettetik és segítettetik. A' közönséges és különös történettudomány segédjei ezek: 1) a' mythologia (a' mythusi időkben élt népeknek 's föld statusainak legrégebb valláshistóriája); 2) a' genealogia (nevezetes nemzetségek 's házak eredetéről, terjedéséről és rokonságáról szóló tudomány); 3) a' heraldica (czimerek tudom.)]; 4) a' numismatica (pénztudomány); 5) emlékek tudománya, mellynek részei: a) az epigraphica (az emlékeken levő felyüliratok esmerete, ide számolván a' hieroglyphicát); b) a' diplomatica (oklevelek tudománya azon szabályok előadásával, mellyek szerint az oklevelek igazságát meg kell itélni); c) a' sphragistica (pecséttudomány, mint a' diplomatica gyámola); d) a' levéltártudomány (azon szabályokat foglalja magában, mellyek szerint kell az okleveleket levéltárakban rendbe szedni 's tartani). A' statistica historiai segédtudományai 1) a' kamarai tudományok (gazdaságtudom., technologia, erdő- 's bányásztudomány, kereskedés tudománya); 2) a' politcái tudományok (statusjog, a' statusszerkezetekre, nemzeti gazdaság, policzia- és finantzudomány a' statuskormányozásokra, általában a' politica a' statusok belső és külső élete feltételének kifejlődésére nézve); 3) a' positivum vagy practicum europai népjog (az egyes statusok közt fenálló eredeti szokásokra, egyezetekre nézve, mellyeken alapulnak költsönös viszonyaik 'st.); és 4) a' diplomatia, mint a' belső és külső dolgokbani főbb statusszolgálatra készítő tudomány (I. DIPLOMATIA, a' statustudományok czik. alatt 11 szám.). Mivel minden egyes historiai tudomány tulajdon czik. alatt jó elő, tehát itt még csak a' világ történetei leírásának fogalmáról 's különbféle előadatásáról szükséges közelebbről értekezni. Ez azon hiteles és nevezetes történeteknek előadása, mellyek az emberi nemzet külső társaságos állapotját szükséges öszvefügése szerint képzették 's változtatták. A' világ történetírásában tehát csupán az ember az előadás egyetlen méltó tárgya, mivel szabadsága van 's ezen szabadságánál fogva külső társaságos állapotját képi és változtatja. De a' történetek, mellyeket a' földüpei 's egyes lényei előállítottak, végtelen sorából, a' közön-

séges történetírás azokat teszi tárgyaivá, mellyek az emberi nemzet külső társaságos állapotjára nézve hitelesek és nevezetesekek. Hiteles azon történetek, mellyek tiszta és bizonyos forrásokból merítetnek; nevezetes pedig minden történet, melly az emberi nemzet külső társaságos állapotjának képződésére 's változására nyomos befolyással volt. Ha már a' világ történetírásának ezen hiteles, valóságosan megtörtént 's nevezetes történeteit, szükséges öszveköttetések szerint, elő kell adnia, tehát az előadásnak a' történetek szükséges következtetését és sorát, mint egy a' másból folyt 's újabb történetek alapja volt, olly világosan kell előnkbe terjesztenie, hogy a' történetírásnak mind egyes öszvefügő részeiről, mind ezeknek meneteléről tökéletes megfogást kaphassunk. A' historicus annakokáért ugy tűn előnkbe, mint TÖRTÉNETNYOMOZÓ 's TÖRTÉNETÍRÓ (I. e.). Jollehet a' megtörtént dolgok, bár mint adassanak is elő, mindég ugyan azok maradnak, még se mind egy az, akármiképpen bányon is azokkal a' történetíró. Bizonyos történetírási módnak kell tehát lenni, melly szerint az előadott történeteknek elrendeltetniek, öszveállittatniok, hasonlítottatniok 's egymással öszveköttetniek kell. Ez a' mód: a) geographiai, ha az ember a' földnek vagy régi, vagy mostani, országokká 's státusokká lett, political elosztatásából indul ki 's ehez köti a' megtörtént dolgok, mellyek által azoknak korábbi időszakabani állapotja képezetett, előadását. Ezen móddal a' régibb és közép történetírásra nézve czélirányos földabroszoknak kell párosodniok (igy tettek d' Anville, Furke, Kruse, Reichard). b) Chronologiai vagy évenkénti, ha az évek és századok közvetlen következtetése, historiai criticánál fogva megalapított időszámlálás szerint, vetetik vezérelvnek egyes népek és országok történeteinek előadására (mint Büsch, Bredow, Hegewisch tettek). c) Ethnographiai, ha a' történetíró, a' közönséges históriának előadására nézve meghatározott, közönséges időszakok szerint írja le az egyes időszakokban mindenik népet önállólag 's különös históriájának a' felvett időszak alatti folyamata szerint, adja elő azok történeteit ugy, hogy ezen mód szerint az előadásban egy nép a' másik után következik (mint Gatterernél, Becknél, Schlossernél, Wachlernél, Pölitznél, Dreschnél 's m.). d) Synchronisticai, ha az egykori mind a' história egyes időszakaiban, mind általában az emberi nemzet egész históriájában, időszakalás szerint rendeltetik, 's rakatik öszve, hogy mind azt egyszerre ált lehessen nézni, mi a' földnek minden részeiben 's minden esmeretes népnél és országban történt. Ezen előadás-módhoz mulhatlanul szükségesek synchronistica tabellák (ilyenek Jägeré, Bredowé, Kruseé, Dumbecké). e) Pragmaticai, ha a' történetíró a' történetek belső és szükséges öszvefügését, melly szerint azok költsönösen állanak egymáshoz, mint ok és mivelet, felkeresi 's ezen elv szerint a' történetek folyamatját ugy rendeli el, hogy az előadás formája által egy öszvefügő egésznek képe eszközöltetik (igy irtak Schlözer, Spittler, Heeren). Vö. HERMES I 268 'st.

TÖRTÉNETÍRÓ (historiographus). A' történetíró kötelessége a' hist. tulajdonképpi előadása, azaz, az egyesnek az előadandó fő- v. középpontjára nézve elrendelése (min nyugszik kiváltképpen a' történetírás mestersége). Főleg újabb időben, a' történet gyűjtögetőt és criticust, gyakran találhatni történetíró és történetnyomozó szükséges tulajdonságai hiájával lenni: mert valóban a' legkülönbözőbb nemű lélekerők párosodása kívántatik meg, 's egyenlő nagyságban és tökéletességben a' történetírásra és történetnyomozásra nézve. Nevezetesen a' régi historia (K. u. 476-ig), 's az újabb és legújabb látszanak ritkán egy 's ugyanazon történetírótól valóknak lenni, mivel az első mély philologiai és archaeologiai jártasságot, az utolsóbb legkimerítőbb 's legszelesebb political és statistical- nemzeti gazdasági esmereteket

kiván, mellyeket csak igen ritkán lehet történetíróban együtt feltalálni. Egyik inkább kedveli a' hajdant, másiknak az újabb világ 's ennek történetei kedveltjei; holott, ha a' történetírás mint tudomány a' tökéletesség magasabb pontjára jutni törekszik, a' történetnyomozásnak és történetírásnak egy személyben egyesülniek kell, bár melly nehéz és fáradságos munka is az első, mivel minden népek legrégibb históriáját regék és mythusok sűrű homálya fedi. A' népek hiteles történetírását költés előzi meg; a' legrégibb vallási fogalmak is költői rajzolatokban jöttek hozánk. A' hiteles historia a' zsidó nemzetre nézve Mózsessel, 's a' Görögökre nézve Herodotussal kezdődik. Az újabb történetnyomozás a' história ezen tiszteletes atyját felelő érdeme szerint tudja becsülni 's a' Bonapartét Egyiptomba kísért tudósok Herodotus közleteit, a' hajdan ezen csudatartományára nézve, pontosabbaknak 's hitelesebbeknek találták, mint a' hasonlíthatlanul ifjabb Straboét. Méltó komolysággal, mélységgel és a' pragmatica - aesthetikai rajzolás teljes színezetével írta le ő utána atheni Thucydides a' peloponesusi had első 21 éveit. Ezt követte a' sokoldalu, szellemteljes és ügyes Xenophon, férjfi, kinek historiai rajzolatai socratesi bölcsesség 's ifjú beszédes írásmód bélyegét viselik. Bár melly becsesek is a' historiai előadásnak ezen alapítói, mégis, mint Caesar, Livius, Sallustius, Tacitus 's más romai történetírók munkái is, csak különös és részenkénti (specialis és particularis) históriát foglalnak magokban. Közönségesebb volt a' sokoldalu Polybius, ki a' második carthagoi hadtól a' macedoniai birodalom szétszálásáig menő időköznek előadásában legelőször élt pragmatizmussal 's rhetori erőteljes nyelvvel. Augustus időszakában Diodorus ment e' pályán. Ez elbeszéletét az özönvíz után néhány századdal kezdi 's koráig hozza le; mindazáltal 40 könyvei közül csak 15 van meg egészen 's 5 töredékekben jutott hozánk, a' többiek elvesztek. K. u. 228 körül Eusebius caesariai püspök, a' syriai Julius Africanustól hátrahagyott chronikont újra kidolgozván, a' történetírásnak erősebb chronologiai alapot adott. De az eredeti görög munkának csak töredékei maradtak fen, mellyeket Hieronymus szabad 's 378-ig folytatott latin fordításban kidolgozott. A' középkor lefolyta alatt általános nem létezett a' történetírás mestersége; mindazáltal ezen időköz chronikái fontosak az akkori történetekre nézve, bár kevés értékek van stylistikai tekintetben. A' reformátorok korában végre feléledt a' közönséges történetírás tanulmánya az egyetemekben. De mennyire gyermeki korban maradt az igazi historiai character? mutatja Carion *Chronicon*-ja, melly az ugy nevezett 4 monarchia szerint volt kidolgozva 's mellyet Melancthon, mint történetírás compendiumát újra kiadott. Tovább volt egy századnál divatban a' históriát, Daniel proféta egy balul értett cikelye szerint, a' négy monarchia (assyriai, persiai, görög és romai - német birodalmak) szerint előadni 's kidolgozni, mi a' történetírói szellem felreppenését gátolta. Csak a' 18 száz. óta kezdé a' régiségnek addig divatozott vak csudálása lassanként szünni 's kezdi a' világ érezni, hogy az ifjabb europai emberiség, az ő Colombojával, Lutherével, Albuquerquejével, szász Móriczával, Gustáv Adolffjával, II Fridrikével, II Józseffel, Napoléonával 's m. éppen olly fontos és reánk nézve jóval nevezetesebb, mint Cyrus, Roma hét királyai 's az egyiptomi Faraok korai. Így vetettek figyelem alá a' vallás, polgári alkotmány, országlásmód, pallérozottság, népszellem 's erkölcsök, mellyek az előtt elmellőztettek. Ezt leginkább Angolország 3 nagy történetíróinak, Robertsonnak, Humenék 's Gibbonnak és széles tudományu német tudós Schlüzernék köszönhetni. Most már nem volt csupán az uralkodók neveinek 's évszámoknak száraz lajstroma a' történetírás; hanem a' törvényhozások, vallások, polgári szervezetek, országlásformák

charactere is figyelem alá vetetett 's az egyes időközökben divatozott népszellemlről is értekeztek a' történetírók; nyomozni kezdték a' népek és országok virágzásának, emelkedésének, legfőbb pontjának, elavulásának 's hanyatlásának okait 's ennél fogva előadták a' népek és országok belső és külső életének nyilatkozását, mint e' kettőnek összefüggését és egymásra költsönös munkálódását. E' szellemben gondolkoztak 's irtak Schlüzer, Spittler, Heeren, Schiller, Woltmann, Müller János, Wachler, Pölitz, Luden, Rotteck, Dresch, Saalfeld, Buchholz, Schneller 's mások.

A' közönséges históriának jobb irányt adtak a' 18 száz. elején Angolországban Swinton, Sale, Bower 's mások, kiknek munkái 1744 óta eleinte Baumgarten, azután Semler ügyelése alatt németre fordítottatott. De csak hamar kezdék érezni Németországban az angol munka fogyatkozásait, a' honnan a' 31 kötetnél kezdve nem ragaszkodtak hozzá a' Németek. Schlüzer, ki éjszak általános tekintetét adta, Meusel, ki Franciaországot, le Bret, ki Olaszországot, Sprengel, ki Angolorzágot, Galletti, ki Németországot, Rühls, ki Svédországot dolgozta ki, saját terveket követtek. A' munka már 78 köt. tesz 's még nincs vége. (Kivonatját adták Boysen, Häberlin 's mások 37 részben, Halle 1767 — 1790). Célirányosabb Guthrie és Gray Angolok közönséges históriája, a' teremtéstől kezdve a' mai időig (ném. ford. 1765 — 1808, 17 rész. Leipz.). Heyne e' munkában a' hajdani ázsiai, görög és romai históriát, az Arabok, Mongolok és Törökök történeteit irta; Ritter a' romai és byzantiumi császárok 's Németek által alapított első országok históriáját dolgozta ki, Schröckh Olasz-, Francia-, Angolországok 's Németalföld, Heinrich a' Németek 's német birodalom történetírását adták; Dieze készítette Spanyolország és Portugal históriáját; Wagner Lengyelországot 's általában Europa éjszaki tartományait; Gebhardi Magyarországot 's a' vele öszveköttöt 's határos országokat és statusokat rajzolták; Müller János elkezdte Schweiz történeteit, mely munkát Glutz-Blotzheim 1516-ig vitt. Egyébiránt e' munkát is azon vád sulya terheli, mint az előbbi, hogy egyes részeiben inkább különös historia és nem foglal magában közönséges álnézésre öszveköttöt közönséges históriát. Dicséretesen említhetnek, mint közönséges történetírók: Schröckh (a' *Weltgeschichte für Kinder* 's *Offerhaus Compendium hist. universalis*-ának kiadója); Renier (*Handbuch der ältesten Geschichte von der Schöpfung der Welt bis auf die grozse Völkerwanderung*, 4 kiad. Braunschweig 1802); *Handbuch der mittlern Geschichte*; *Darstellung der Gestalt der historischen Welt in jedem Zeitraume*, Berl. 1794; *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte*, (Halle 1800); Beck (*Anleitung zur Kenntniz der allgem. Welt. und Völkergeschichte für Studierende*); Büsch (*Grundriß einer Geschichte der merkwürdigsten Welthändel neuerer Zeit, seit 1440*, folytatták Bredow és Hegewisch, e' cz. alatt *Grundzügen der Weltgeschichte in der Manier des selig. Prof. Büsch* 1804); Eichhorn (*Weltgeschichte*, 3 kiad. 1818. — 20, 5 köt. továbbá *Geschichte der 3 letzten Jahrh.* 3 kiad. 1818); Heeren (*Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums*, 4 kiad. 1821; *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und s. Colonien von der Entdeckung beider Indien bis zur Errichtung des franz. Kaiserthrons*, 4 kiad. 1822); Müller János (*Vier und zwanzig Bücher allgem. Geschichte, besonders der europ. Menschheit*); Dippold (*Skizzen der allgemeinen Geschichte*, Berlin 1812, 2 rész); Dresch (*Übersicht der allgemeinen politischen Gesch.*, 3 rész Weimar 1814, új kiad. 1822); Pölitz (*Weltgeschichte für gebildete Leser und Studierende* 1830); Schneller (*Weltgesch.*, 4 rész. Grätz 1808 — 13); Rotteck (*Allgem. Weltgesch.* 9 köt. 1826); Becker (*Weltg.*, 10 rész.); Schlosser (*Weltg.*, Frankf.

1815; *Universalhistor. Übersicht der Gesch. der alten Welt u. ihrer Cultur*, 1829); Dolz (*Abrisz der allgem. Welt- und Völkergesch.*, 3 rész. Leipz. 1813 és 1821); Wachler (*Lehrbuch der Gesch.*, Bresl. 5 kiad. 1828); Wachsmuth (*Grundr. der allgem. Gesch. der Völker und Staaten*, Leipz. 1826); Breyer (*Lehrbuch der allgem. Geschichte*, München 1817); Pölitz (*Kleine Weltgeschichte*, 6 kiad. Leipz. 1829). — Oskolai 's házi szükségre szolgáló atlasokat vagy földképeket adtak ki: Benicken *Histor. Schulatlas* 14 földképben; Krause 1828; 's Lesage (*Las Cases*) *Atlas historique*, 1826.

Különös statustörténetírásban, igazi históriai nyomozódás szellemen szertint, legelőször Olaszok léptek fel. Illyenek Macchiavelli (*Istoire Fiorentine*, 8 könyv.); Guicciardini (*Istoria d' Italia*); Paolo; Sarpi (*Istoria del concilio Tridentino*); Davila (*Storia delle guerre civili di Francia*); Bentivoglio (*Della guerra di fiandra*). Az Olaszok után Angolok tünteték ki magokat, mint Robertson, ki V. Károly korát 's Amerika és Scotország történeit írta le; Hume Nagybritannia 's Gibbon 'a' romai birodalom szétbomlásának előadója. A' Németek közt jelesbek; Pufendorf (*Geschichte der Thaten der Schweden*; *Schilderung des grossen Kurfürsten von Brandenburg*; *Einleitung in Historie der vornehmsten Reiche und Staaten*); Achenwall; Meusel (*Anleitung zur Kenntniz der europ. Staatenhistorie*); Spittler (*Eatwurf der Gesch. der europ. Staaten*, mellyet Sartorius ugyanazon szellemben időnkig folytatótt); Pölitz (*Gesch. der Staaten des deutschen Bundes*, Leipz. 1817, 3 rész.); Luden (*Geschichte der Völker und Staaten*, Jena 1814); Hüllmann (*Staatsrecht des Alterthums*, Këln 1820); Ritter (*Vorhalle europ. Völkergeschichten*, Berl. 1820); Raumer (*Vorlesungen über die alte Geschichte*, 2 rész. Leipz. 1821); Tittmann (*Darstellung der griech. Staatsverfassungen, hauptsächlich während des peloponnesischen Krieges*, 1821); Niebuhr (*Römische Geschichte*, 1828); Wachsmuth (*Aeltere Geschichte des römischen Staates*, Halle 1819); Buchholz (*Philosophische Untersuchungen über die Römer*, 3 rész. Berl. 1819); Büchh Staatshaushalt. der Athener, 2 rész. Berl. 1817); Wachsmuth (*Hellenische Alterthumskunde*, 2 köt. 1829); Manso (*Leben Konstantin's des Groszen*, Bresl. 1817); Hasse (*Gestaltung Europas seit dem Ende des Mittelalters*, Leipz. 1818); Pölitz (*Geschichte des europ. Staatensystems aus dem Standpunkte der Politik*, Leipz. 1827; *Die Staatensysteme Europas und Amerikas*, 3 rész. Leipz. 1826, mellyben 'a' legujabb időt adja elő, 1783 oltá). Egyes statusok leiratára nézve is kedvező időpont derült fel. Illyen történetírók: Heinrich (*Geschichte von Frankreich*; 3 rész. Leipz. 1802; *Geschichte von England*, 3 köt. Leip. 1806 — 8); nevetlen (*Staatengeschichte Europas*, 7 rész. 1811-ig); Buchholz (*Geschichte der europäischen Staaten*, 'a' bécsi béke oltá 1809); Saalfeld (*Allgem. Gesch. der neuesten Zeit*, 4 köt. 1815 — 23; 1789 oltá); Bredow (*Chronik des 19 Jahr. 1806-ig*); marchese v. Lucchesini (*Hist. Entwicklung der Ursachen und Wirkungen des Rheinbundes*, olaszból, 3 rész. Leipz. 1821); Schiller (*Geschichte des Abfalls der verein. Niederlande von der spanischen Regierung*; *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, két igen jeles munka); Woltmann (*Gesch. Frankreichs und Grossbritanniens*); Poselt (*Geschichte der Deutschen für alle Stände*); Pölitz (*Das deutsche Volk und Reich*, Leipz. 1816); Arndt (*Ansichten und Aussichten der deutschen Geschichten*, Leipz. 1814); Steffens, ki Németországot írta le 2 részben; Menzel (*Geschichte der Deutschen*, 1815 — 22, 8 köt. *Neuere Geschichte der Deutschen von der Reformation bis zur Bundesacte*, Breslau); Luden (*Geschichte des deutschen Volks*); Pfister (*Gesch. der Deutschen*, Hamburg 1829); Kobbe (*Handbuch der deutschen Geschichte* Leipz. 1823); Barth (*Deutschlands Urga-*

schichte, Baireut 1818, 2 köt.); Mannert (*Geschichte der alten Deutschen*, Stuttgart 1829); C. W. Böttiger (*Deutsche Geschichte*, Erlang. 1823); ifjabb Eichhorn (*Deutsche Staats- und Rechtsgesch.*, 1821); Savigny (*Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, 1826, 5 rész. 1829); Raumer (*Geschichte der Hohenstaufen*, 6 köt. 1823—25). Német külös történetírók: Buchner, Feszmaier, Mannert és Zschokke (*Geschichte von Baiern*, Aarau 1813, 2 kiad. 1823); Spittler (*Geschichte Württembergs unter der Regierung der Grafen und Herzoge*, Götting. 1783 *Gesch. des Fürstenthums Hannover seit der Reformation*, 2 rész. Hanover 1789); Pülitz (*Geschichte des Königreichs Sachsen; Handbuch der Geschichte der souverainen Staaten des deutschen Bundes; Umriss der Geschichte des preusz. Staats für Lehrvortr.* Halle 1821); Manso (*Geschichte des preussischen Staats vom Frieden zu Hubertsburg b. z. 2 pariser Abk.* 3 rész. Frankfurt a. M. 1819 és 1820); F. Förster *Handbuch der Gesch.*, *Geogr. und Statistik des preussischen Reichs*, 3 rész. Berl. 1820—22, 4); Voigt (*Geschichte Preussens*, 3 köt. 1828); Coxé Angol, ki az austriai monarchiát írta le (ángolból ford. Dippold, Leipz. 4 rész.); ugyan ezt tette Schels (9 köt. Bécs 1827); Schreiber (Baden történetírója, Karlsruhe 1817), Schmidt J. Ernst Christ. (*Geschichte des Großherzogthums Hessen*, Gießen 1818), Rommel (*Geschichte von Hessen*, Marb. 1820); Schöpflin, Wenck és Weisze, Baden, Hessen és Saxonia történetírói. Más nemzetbeli történetírók: Sismonde de Sismondi, ki a' Franciaák történetét írta le (1821—28, 12 rész ném. ford. Luden, 1 rész Jena 1822); Mably *Observ. sur l' hist. de France*; Guizot *Essais sur l' hist. de France* (4 köt. Paris 1823); L Jorente Inquisitio (eretneknyomozás) leírója; Bigland Spanyolország történetét ángolból francz. ford. Math. Dumas's folyt. 1814-ig; Raoul-Rochette *Hist. d' Espagne*; Gregor Orloff *Nápolyi királyság historiai, politicai és tudományos tekintetben* (franciából ném. ford. Leipz. 1821); Perceval *Hist. of Italy* (2 köt. London 1825); H. Leo *Geschichte der italienischen Staaten* (Hamb. 1829 2 rész. 1268-ig); Hasse *Geschichte der Lombardei*, Dresd. 1826, 4 köt.); Moore (*Geschichte der brit. Revolution vom J. 1688, ném. Leipz. 1822*); Lingard (*Gesch. Groszbrit.* ném. ford. Salis); Lindau (*Gesch. Schottlands*, Dresd. 1827); Tytler (*Hist. of Scotland*, Edinb. 1829, 6 köt.); Geyer (*Geschichte Schwedens*, 1 rész. 1826, 2-dik Ekeudahl-tól *Gesch. des schwed. Volks und Reichs*, Weimar 1828; Magyarország történeteinek leírói Kationa (latin nyelven 46 köt.), Engel, Feszler, mindkettő ném. nyelv.), grof Mailath (*Geschichte der Magyaren*, 3 köt. Bécs 1829), Budai Esaiás (*Magyarország historiaja*); Hammer írta *Gesch. der Osmanen* Pest 1829); Ewer (*Kritische Vorarbeiten zur Gesch. der Russen*, 2 rész. Dorpat 1814; ugyan ez *Geschichte der Russen*, Dorpat 1816). Karamsin *Geschichte des russischen Reiches*); Nougaret (*Das Merkwürdigste aus der russischen Geschichte* (Franciából Eisenbachtól, 2 rész. Tüb. 1820); Erdmann *Beiträge zur Kenntniss des Innern von Ruszland*, 1822); Hüne (*Darstellung aller Veränderungen des Negersklavenhandels*, 2 rész. Götting. 1820).

Az emberiségnek magának, polgári életbeni kifejlése 's kiképzetése és a' pallérozottságban, tudományban 's művészségben való előhaladása és tévedései szerinti, történetírása csak akkor jöhetett létre, midőn a' philosophia világossága jótévő sugárait a' történetírás végetlen körének egyes részeire kiirasztotta. Már Goguet, Ferguson, Hume, Voltaire törtek erre utat. Ezeket követték: Iselin (*Über die Geschichte der Menschheit*); Adelung (*Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts*, Leipz. 1782); Herder (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, francziára is ford.

1827); Dominicus (*Über Weltgeschichte und ihr Princip*); Woltmann (*Plan für historische Vorlesungen*); Stapfer (*Die fruchtbarste Entwicklungsmethode der Anlagen des Menschen, zufolge eines kritisch-philosophischen Entwurfs der Culturgeschichte unsers Geschlechts*); Woltmann (*Grundriss der ältern und neuern Menschengeschichte; Geschichte der Cultur der Menschheit*); Eggers (*Skizzen und Fragmente einer Geschichte der Menschheit*, Kopenh. 1803, 3 rész.); Posselt (*Entwurf eines histor. Gemäldes der Fortschritte des menschlichen Geistes*, Condorcet munkájának fordítása, Tübingen 1796); Jentsch (*Universalthistorischer Überblick der Entwicklung des Menschengeschlechts als eines sich fortbildenden Ganzen*, Berl. 1801 3 rész.); Eichhorn *Allgem. Geschichte der Cultur und Literatur des neuern Europa*); Schneller (*Geschichte der Menschheit*, Dresden 1828). Az emberi képződés egyes ágairól irtak: Meiners (*Geschichte des Ursprungs, Fortgangs und Verfalls der Wissenschaften in Griechenland und Rom*, Lemgo 1782); Heeren *Geschichte des Studiums der classischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften*, 2 rész. Götting. 1797); Bousterweck *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit*); Fiorillo (*Geschichte der zeichnenden Künste*); Eichhorn, Wachler és Mensel (*Literaturaróli irományikban*); Wachler (*Geschichte der historischen Forschung und Kunst*, Götting. 1812); Schrückh (*Kirchengeschichte*, 45 rész.); Henke (*Allgemeine Geschichte der christl. Kirche*, folytatta 's bevégezte 1820 Vater); Neander August (*Allg. Gesch. der christl. Relig. und Kirche*, Hamb. 1825); Rhode (*Die heilige Sage und das gesammte Religionssystem der Bactrer, Meder und Perser*, Frank. a. M. 1820); Münter (*Religion der Carthager*, Kopenh. 1816); a' philosophia történeteit leirták: Eberhard, Gurlitt, Sochet, Tennemann, Krug, Tiedemann, Buhle és Tennemann; a' természettudományét Fischer, a' chemiáét Gmelin, a' hadmesterségét Hoyer, a' theologiai tudományokét Staudlia, az orvosi tudományét Sprengel *Geschichte der Medicin*. A' történetírás feladatjára nézve L. W. Humboldt *Über die Aufgabe des Geschichtschreibers* (Berl. 1822).

TÖRTÉNETNYOMOZÓ-nak azt nevezzük, ki a' végett, hogy a' világnak és embereknek történeti hitelesen irathassanak le, tettek sulyos és fáradságos gyűjtögetésével 's nyomozgatásával foglalatoskodik 's a' gyűjtögetői szorgalommal historiai criticát köt össze, azaz, az adatokat valóságok 's tulajdonságaik szerint megvizsgálja.

TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI LITERATURA, I. TÖRTÉNETÍRÁS, GEOGRAPHIA, CHRONOLOGIA, PÉNZTUDOMÁNY, GENEALOGIA, HERALDICA, DIPLOMATICA, RÉGISÉG. Minden használható, kiváltképpen 1750-től 1824-ig Németországban megjelent historiai, geographiai 's ezeket segítő tudományokat magokban foglaló munkák lajstromát láthatni Enslin 1825 Berlinben kiött e' munkájában: *Bibliotheca historico-geographica* és Ersch *Literatur der Geschichte und deren Hülfswissensch. seit 1750 bis auf die neueste Zeit*-jában (új folyt. kiad. Leipz. 1827).

TORTURA, I. KINZÁS.

TÖRVÉNY, a' magyar törvény olly köz- végzés, melly az ország gyűlésein, a' király és az ország négy rendinek köz- megegyezésével hozatik, és az ország minden tartományaiban innepélyesen kihirdettetik. De szükség, hogy azon köz- végzés a' törvény megkivánattal fel legyen ruházva t. i. legyen igazságos, becsületzerinti, lehető, szükséges, idő-, hely-, 's személyekre alkalmazott, az ország alkotmányi rendszerével megegyező, kevés, rövid, világos, 's a' mennyire lehet, a' természeti jus egyszerűségéhez közelítő. Ha pedig a' törvény homályosnak találhatnék, szükséges annak magyarázása, melly: a' homályos és kétes törvény igaz értel-

mének meghatározása. A' magyarázat felosztathatik: hitelesre, szokásbelire, tudományosra, nyelv- esmeretbelire, bölcselkedésre és hasonlatira. Rendszabásai közönségesek vagy nevesek (speciales), közönségesek azok, mellyek a' törvényeken kívül más egyezteteket, végrendeleteket és okleveleket is felvilágosítanak; illyesek p. o. ezek: A' szavak mind addig tulajdon 's közönségesen bevett értelmökben vevődjenek, míg azoktól elállani, a' szükség nem kiaszerit. Azon szavak, mellyeknek hajdani és mostani jelentése különbözik, azon időhez alkalmaztatva magyaráztassanak, mellyben az oklevél készült; az ugyan azon egy időben is kétes értelműek, a' felforgó tárgy és környülmények szerint állapittassanak meg. A' műszavak ugyan azon mesterségben vagy tudományban leginkább jártasoknak véleményéhez képest magyaráztassanak. Az idegenekben és ujitott szavakban eredetökre kell tekinteni. Kétségben a' szavak ugy vetessenek, hogy értelmök és fogantják legyen. A' szerzőnek kétes szavai vagy előadásai, hasonl helyekhez (loca parallela) vagy az egész rendszerhez képest világosittassanak fel. Ha ugyan azon személyek két ízben léptek egymással ugyan azon dolog iránt egyeztetre, az utobbinak van ereje. Ha különböző személyek kötöttek bizonyos dolog iránt egyeztetet, rendszerint az első állandó. Neves rendszabásoknak pedig azok mondatnak, mellyeket csak a' törvények felvilágosításában lehet használni; milyenek e' következők: A' törvények magyarázásában inkább az okot kell tekinteni, mint az ígéket. Hasonló okokból, a' törvények rendelkezései is hasonlóknak tartatnak. Ha a' törvény oka világos, a' szerint a' magyarázat bizvást kiterjeszthető. A' törvény valódi okának megszüntével, annak rendelkezése is megszűnik. Minden, a' mi a' törvény kijátszatására tétetik, törvény-elleni. Inkább kell tekinteni az illendőséget mint a' szoros just. Ha a' különböző törvényeket semmikép nem lehet összeegyeztetni, ugyan azon nemü törvények közt, az utóbbi megrontja az első. Különnemü törvények közt, az erősebb tétetik az erőtlenebbnek eleibe. A' törvények nem mind egyenlő erővel bírnak; mert némelleyek ugyan ugy tilalmaznak vagy parancsolnak valamit, hogy magánosoknak azt megváltoztatni vagy ellene cselekedni bűn: de mások ellenben nem rekesztik ki végkép a' magán önkényt, ugy, hogy rendelkezéseiktől büntetlen el lehet távozni. Ezekre nézve azt szokás mondani, hogy: az ember gondoskodása, szükségtelenné teszi a' törvényét. Végre némelley törvények semmiség-, mások pedig elerőtlenítés büntetése alatt tiltanak meg valamit. Általában pedig a' törvények ereje csak a' jövődőre hat, a' multakra ritkán terjed ki. Megszűnnek a' törvények 1) eltörlés által, midőn az egész törvény, 2) csorbítás (derogatio) által, midőn annak csak egy része semmisítettik meg; 3) ellenkező szokás, 4) elavultság 's végre 5) az illő ok megszűnése által.

Kunoss

TÖRVÉNYÁLLAPOT. Így nevezetik a' törvényeken alapított állapot, 's ellentete a' pusztá birtoki állapotnak. Ez idővel törvény-állapotú léssen, de micsoda feltételek 's mennyi évek alatt? az a' fennálló törvényektől határoztatik meg. Mennél magasban áll valamely nép törvényalkotmányja, annál több évek szükségesek e' változtatásra, vagy is az úgy nevezett elidőzésre. A' római birodalomban az elidőzés évei egytől kezdve tizig, huszig, harminczig, sőt negyvenig szélesítették ki. Magyarorszában az elidőzésre kívántatik nemeselek közt 30 év, polgárok közt 1 év 's 1 nap, a' fiscus ellen 100 év. Az angol törvények elidőzést nem ismernek. Britanniában csak az úgy nevezett emlék előtti időzésnek van helye, de ennek is csak akkor, ha egy ellenkező állapot egykori léte be nem bizonyíthatatik. A' törvényállapot és pusztá birtoki állapot közti ellentét legfontosabb a' népek országlásaira nézve, mivel itt gyakran egy kirekesztőleg csak hatalmon és bitorlásan alapult országlás, de mellynek alája ve-

tette magát a' nép, a' törvényes országlástól, melly jogai birtokában ninosen, különbözik, sőt ellentétben van vele. Azt állítani, hogy a' birtokállapot itt törvényállapotba míngyárt, vagy épen soha se megyen által, 's hogy ennél fogva a' bitorlott országlás (tyrannis absque titulo a' régiéknél) kötelezései áltáljában értéktelenek, egyiránt feloldhatatlan nehézségekre vezet. Egy 1495 szerzett angol törvény a' felelet terhe alól menti fel mind azokat, kik egy fennálló, ha bár törvénytelen országlásnak engedelmeskedtek. Tudva vagyon, miféle nehézségek támadtanak legyen az újabb időben e' pont körül, 's mint tekintették legyen különféle kormányok a' westfáliai király, a' frankfurti volt nagy herczeg 's Napoleon status-cselekvényeit. Franciaországban mind a' mellett, hogy XVIII Lajos országlása éveit nem a' restauratiótól, hanem XVII Lajos halála napjától számítá, még is a' conventio, a' directorium 's a' eszárság törvényei egyiránt kötelezők, ha t. i. későbbiek által el nem töröltettek vagy külön módosításokat nem nyertek volt.

— l — y.

TÖRVÉNYES. Ha valamely szabad cselekedet az erkölcsi törvényel, anyagára nézve megegyez, törvényesnek mondatik. 'S itt csak arra tekintünk a' mi történt, nem az indító okokra is, mikből történt. Ezáltal különbözik a' törvényes attól, a' mit erkölcsinek monduk.

— l — y.

TÖRVÉNYESSÉG. Napoleon megbukása olta tekintetet nyert szólása az újabb politika terminológiájának. A' szoros értelemben vett törvényesség abban állana, hogy a' fejedelmi méltóság és hatalom az első szülöttség joga szerint örököltssek. A' szó ebbeli értelménél fogva p. o. Napoleon törvénytelenül országolt volna Franciaországban mind a' mellett is, hogy a' francia nemzet 's Europa minden hatalmasságai által törvényes uralkodónak ismertettet. Törvényes fejedelme Franciaországnak ellenben, Napoleon országlása alatt is, e' magyarázat szerint Lajos Szaniszló Xaver, mert XVII Lajos halála után, a' salicai törvéynél fogva kizárva lévén az asszonyág, a' korona őt, mint XVI Lajos legközelebbi testvérét, és XVII Lajos nagybátyját illette. De a' szó ebbeli magyarázatja 1) nem alkalmazható a' választási statusokra, holott szintúgy a' törvények által alapított országlásnak, 's ennél fogva törvényes kormányzóknak is kellett lennie; 2) az örökösédségi statusokra sem, ha az uralkodó család kihal, 's így vagy más törzsökre bizatik örökösen a' kormány, vagy pedig más alkotmányt választ a' nemzet. Más magyarázatot ügyekeztek tehát adni e' szónak 's már is a' valamely statusban fennálló, és törvényesen megerősített kormányrendet értjük alatta. Így p. o. Lajos Filep Francia királyának kormánya törvényes, mind a' mellett is, hogy X Károly francia király fiastól és unokástól életben vagyon, 's törvényesnek itélték kormányát Europa minden hatalmasságai. Illy értelemben vévén a' törvényességet, annak egyéb magyarázatjait az absolutismus és szórzálfasogatás vagy épen a' német philosophia határait vizsgáljuk.

— l — y.

TÖRVÉNYESÍTÉS olly tett, melly által, a' törvénytelen gyermekeknek születési szenye eltöröltetvén, azok a' törvényesek jogai-ban részesülnek. Ez háromféleképp tőnténhetik, 1) következett házasság által, melly az egyházra, országra és nemzetségre nézve, minden jusbeli sikereket szül. 2) királyi engedelem által, mellynek egyházi fogamatja ugyan nincs, de az országra nézve, minden polgári viszonyra nézve sikere van; hasonlóul van a' nemzetségre nézve, ha az atya kívánja azt; de egyszerűn ekkor is csak a' szerzeményi örökülésben részeltetheti őt; az ősi javakban pedig csak úgy, ha abban a' törvényesen született gyermekek megegyeznek; 3) pápai engedelem által. Ez tulajdonképi (directa), melly csupán egyházi sikert szül,

vagy nem tulajdonképi (indirecta), mely a következett házasság általi törvényesítéshez hasonlóknak tartatik.

—no—

TÖRVÉNYHATALOM. A' birói hatalom természetéből foly, hogy végítéletei ellen törvényes uton többé nem vivhatni, 's hogy általok az elítélt ügy végkép elhatároztatik, vagy mint mondani szokták, formalis jog alakítottatik általok, mely akkor is fennállana, ha kimutattatnék, hogy az ítélet meg nem egyezik a' való joggal, vagy azzal épen meg sem egyezhetnék. Hijányos mindazáltal mindig a' törvényszék, ha ollyas esetek, hol a' formalis jog eltávolzik a' valótól, gyakoriak, 's így magok a' törvények a' törvénytelenség segédére vannak. De gyakran csupán a' részek pusztá lemondásain alapulván a' törvényhatalom, már csak ezért is verítéletekben telyesen nem alkalmazható. A' megítéltnek mindenkor 's még a' reá szabott büntetés kiszenvédtetése után is, telyes szabadságában áll, ártatlanságát kimutatni, sőt ollyas vallomásokot is, melyeken alapult volt az ítélet, itt elejébe nem tarthatni. Sőt az ártatlanul megöltetett rokonainak is megengedtetik, emlékéit új, törvényes vizsgálat utján tisztára fejteti, példa erre a' Calasék felett, XV Lajos francia király alatt, hozott ítélet eltöröltetése. A' megítélt ellen tehát szorosb értelemben véve nincsen törvényhatalom, 's helye csak annyiban lehet, mennyiben az ítélet, ha a' védelem rendes eszközei mind használtattak, végre is hajtatik. Kétesebb kérdés, ha valyon a' bevádolt mellett szóló ítélet törvényhatalom által megkeményíthetetik e, 's ha valyon a' status a' vétek újabb jeleire új törvényes vizsgálatot rendelhet e? A' törvények itt eltérnek egymástól. Franciaországban criminalis esetekben felebbvitelt kívánhat a' status ügyvéde, ha kelletlenül enyhébbnek ítéli a' büntetést; nem úgy, ha felmentetett a' bevádolt. Ismételt vizsgálatnak a' vétek újabb jeleire hasonlóképen nincsen helye. Kisebb esetekben, hol a' közbíró, nem esküdtek (jury) által hozatott az ítélet, ez is felebb vitethetik. Angliában is ugyan azon vádért csak egyszer idézethetik törvény elejébe a' bevádolt. Polgári törvényes dolgokban, csak a' részek kihallgattatása után hozott birói meghatározás bir törvényhatalommal, 's nem a' pusztá, egyoldalú vád következtében költ decretumok is. Hogy a' hozott ítélet törvényhatalma külstatusokban is telyes erővel bir, 's annak végrehajtását is maga után vonja, azt iskolákban tanultuk ugyan, de e' véleményem sem a' független status fogalmával, sem a' statusok viszonyos jogával meg nem egyeztethető. Mert kötelességében áll minden statusnak, arra ügyelnie, hogy határaiban saját törvényein kívül egyebek ne uralkodjanak, 's ez elvnel fogva nagyon is megszorítható a' tétel: hogy törvényhatalommal bíró ítéletnek külstatusban is formalis jog gyanánt kellekik tekintetnie. 'S azért csak külön parancs következtében hajtának végre külstatusok kívánatai, nem ellenben, ha ollyas mi követeltetik, mi a' népek egyetemi jogával ellenkezésben állana.

—l-y.

TÖRVÉNYHATÓSÁG általános értelemben: köz hatalom, a' polgárok boldogságának alkalmas eszközök által való előmozdítására; mely önkényi 's perbeli a' szerint, mint békes környülállások közt v. pedig perlekedés esetében gyakoroltatik. Az önkényi v. hivatal v. kérelem-szerinti. Hivatal-szerintinek akkor mondatik, midőn az, minden felszólítás nélkül, 's csupán csak a' hivatal lélekisméretes teljesítésének okáért gyakoroltatik, mint p. o. gyámadás, bünvizsgálat 'sat.; kérelem-szerintinek pedig akkor, midőn az, valakinek folyamodása, 's kérelmi felszólítása következtében mutatja ki hathatóságát; p. o. midőn örökbevallások elfogadtatnak, ügyészvallások hihalgattatnak, meghatalmazó levelek kiadatnak 'sat. Végre a' törvényhatóság egyházi, kornányi, kamarai, katonai, törvényszéki ('s ez viszont polgári vagy büntető) továbbá nemesi, városi, uradal-

mi 'sat. A' perbeli törvényhatóság szorosán véve olly köz hatalom, mellynél fogva az egyenetlenségekből származott ügyek megvizsgálatnak; elintéztetnek, és végrehajthatnak. Ez viszont főbbletű (emmens) és alantabb (vulgaris); az az országban fenálló legfőbb hatalom, emez pedig az ennek alája rendelt személyek által gyakoroltatik. Ez ismét mindkettő egyházi vagy világi, rendes vagy rendkívüli, továbbá közönséges vagy neves, polgári és büntető, törvényi és kegyleveli, első folyamodási, főbb vizsgálati, vagy vegyes, egyedüli, többnemi 's végre közvetlen és közvetett. —no—

TÖRVÉNY JÖTÉTEI. (beneficia juris) Így neveztetnek bizonyos jogsegédek, mellyek által valaki a' reá, valamenly kötelezés következtében, háromló kárt, magától elmozdithatja. Illyesek p. o. a' római törvényekben a' beneficium deliberandi, mellynél fogva szabadság adatott az örökösnek, megvizsgálni az örökséget, 's meggondolni, felvegye e' vagy sem? a' beneficium particularis solutionis, vagy is joga az adósnak, tartozásait több időszakban 's részenként megtéríteni, a' magyar törvényben: beneficium recusandae tutelae, bizonyos személyeket a' gyámság fel nem vállalására szabadító jog 'sat. —l—y.

TÖRVÉNYKEZÉS, I. PERREND.

TÖRVÉNYKÖNYV. Honi törvénykönyvünk belső tartalmára nézve 's törvényes tekintetben 3 részre oszthatatik. Elsejét Verbóczy Hármaskönyve teszi (kivéven az 1581 évig menő törvénykönyv első kiadását, mellyben az épen nincs meg); 2-dik része a' királyok végzéseit foglalja magában; 3-dikát pedig különbéle hozzá - adások teszik, mellyek jobbadán törvényes erő nélkül valók. Illyenek: az országgyűlési végzések eleibe iktatott 's közbevett királyok életírásai, a' Zsigmond végzése előtt lévő adománylevelé formulája 's a' pártosoknak 1403 adatott közbocsánat; az I Mátyás végzése közé vegyített 's nádori hivatalról szóló cikkei; az Ulászló végzése előtt lévő 's öt illető királyválasztási feltételek; az I Ferdinánd minden végzéseit megelőző koronázási eskü, és az azok után található kir. helytartót rendelő level; a' Rudolf végzése után lévő bécsi és zsitvatorki békeszövetség. Minden királyok végzése után pedig találattik 12 külön nemű és tartalmu munka. Végre, mind a' királyi végzéseknél, mind pedig a' törvénykönyv más tartalmainál, a' lap alján hasznos, hasonhelyekre (loca parallela) utasító, vagy történetírásbeli felvilágosítást nyújtó, jegyzések vannak. Az országgyűlési végzeteknek 1581-ig terjedő gyűjteményét ugyanazon évben Zsámboki János adatá ki Bonfin történetírásában, függelék gyanánt. De sokkal tökéletesebben bocsátották azt közre Mosóczy Zakariás, nyitirai, és Telegdy Miklós, pécsi püspökök, Nagyszombatban 1584. Ez több ízben sajtó alá bocsátattott; u. m. 1628 Bécsben, 1696 Nagyszombatban *Corpus Juris* czim alatt: 1734, és 1742 — 1751 ugyanott, Szegedy János felügyelése alatt; ez 1771 — 1779 és legújában 1822 nyomatott ki Budán.

Kunoss.

TÖRVÉNYKÖTELESSÉGEK. Így neveztetnek azon köteleések embertársaink iránt, mellyeket a' törvény reánk szab. A' törvény alatt értjük e' helytt az ész azon törvényét, melly szabad lények egymás iránti viszonyait külső cselekedeteikre nézve meghatározza. Tilt pedig minden okos lénynek ollyas cselekedeteket, mellyek mások szabadságára sértőleg folyhatnának be, 's egyszersmind köteleességévé teszi mindenkinek, embertársát úgy, mint szabad és önálló lényt tekintenie, 's jogat ad végre erőnket külön irányra fordítanunk, mennyire ezáltal mások szabadságát meg nem sértjük. A' törvényköteleések kényszerítő köteleéseknek is mondatnak, ha t. i. nem csak a' belső törvényhozás vagy lelki isméret, hanem egy emberegyesület kívánata, vagy külső törvényhozás által is reánk szabattak, 's ennél fogva külső köteleéseknek is neveztetnek; midőn ellenben er-

kölcsei köteleességek, mivel kinek-kinek belső gondolkozásától, 's lelkiismeretétől függenek, belső vagy lelkiismeretköteleességeknek is mondatnak. Amazok tökéleteseknek is neveztetnek, mert telyesítettésök minden viszonyban és korlátozás nélkül minden szabad lénytől kényszerítés útján is kívántathatik meg, de általában véve minden eszközelezes tökéletesnek, 's minden törvényköteleesség erkölcsi köteleességnek is mondatnak. Eredetileg minden törvényköteleezés tagadó, az az: tiltatunk minden cselekedettől, melly által másokat irányaikban önkényesen megsérthetnénk. Állító törvényköteleességek csak ott származnak, hol viszonyos egyezés által, vagy a' polgári törvénykezés útján előbb nem létezett jogok alapittatnak. — *l—y.*

TÖRVÉNYORVOSLATOK (remedia juridica) széles értelemben mind azon védelmek, mellyek segédével a' törvénykiszolgáltatási hibákat és előítéleteket vagy kikerüljük vagy elmozdítjuk. Szorosb értelemben pedig oly törvényszerek, mellyek a' pörnek folytában netalán elkövetett hibák orvoslására szolgálnak. Illyesek a' magyar jogban: a' pür letétele, az ügyész megmásolása, az ítélettiltás, a' felelbitel, az ellentállás, visszaverés, visszafoglalás, a' pörújítás 's a' törvénykezési parancsolatok. — *l—y.*

TÖRVÉNYSZÉKSÉRTÉS vegyes (részint történetes, részint akarat szerinti) bűn, melly által, a' törvényszék színén mondott illetlen szavakkal, ennek tekintete, méltósága és szentsége, megcsorbittatik. Vegyesnek mondatik azért is, mivel általa az egész törvényszék, vagy annak csak egyes tagja, vagy mindkettő megsértethetik. Büntetése 25 könnyű, de ha a' bírák közül gyaláztatik meg valaki, ugyanannyi nehéz márká. A' költségek nem ítéltetnek meg, 's a' felelbitel csak birtokon kívül eszközölhető. Ezen büntetésben, a' törvényszék előtt ugyanazon ülés alkalmával elmarasztaltatik a' vétkes; más gyűlésekre nézve pedig legfelebb is folyamatjoknak ide alatt kell megtörténnie, mert különben elenyésszik. — *no—*

TÖRVÉNYSZÜNET (helyesebben perszünét) alatt azon időszakok értetnek, mellyekben a' törvénykezések hallgatnak; mi ha csak egyes napokon történik, ezek szünnapoknak neveztetnek. Amazokkal ellentételben vannak a' törvény folyamatok vagyis törvénykezési időszakaszok, millyen egy esztendőben négy van, u. m. 1) vizkereszti, vizkeresztutáni vasárnaptól husvét előtt 2-dik vasárnapig tartó; 2) husvétutáni, husvét 2-dik vasárnapjától sz. László napig; 3) sz. Istráni, ezen inneptől sz. Mihályig tartó; és 4) sz. Mártoni, melly ezen innep utáni naptól szent Tamás apostol napjáig nyulik, vagyis Nov. 12-től Dec. 20-ig. Az ezen törvényfolyamatok közt lévő idő törvényszünetnek mondatik. A' szünnapok egyháziak vagy világiak 's rendesek, vagy rendkívüliek; azok közé tartoznak a' vasárnapok és egyéb innepek, továbbá a' karácsonyi, a' husvéti és pünkösdi törvényszünet, a' 3 keresztjáró nap, és Márk evangelista innepe; egyházi rendkívülieknek pedig azok mondatnak, mellyeket a' fő egyházi személy, valamely különös okból rendel. Azon napok pedig, mellyeken a' törvénykezés folytathatik 's ítéletek is hozathatnak ugyan, de ki nem hirdethetnek, sem ezen napra idézések nem történhetnek vagy perek fel nem vétethetnek, avelt innepeknek (dies decretales) mondatnak. A' világi rendes szünnapok vagyis inkább törvényszünetek e' következők: aratási, sz. Lászlótól sz. Istvánig; szüreti Mihálytól Mártonig; és a' farsang utolsó heti. Rendkívüliek pedig ezek: az országgyűlési, melly ennek kezdetét megelőző 30 nap, annak tartása alatt, 's utánna a' követek visszajöttéig lefolyó egész idő. De a' haladékot nem szenvedő perek, millyenek a' vármegyén a' világos-adóságbeliek, erőszakoskodásiai, visszahelyzésiek és a' vármegye ügyésze által mozdítandók (tisztügyésziek), a' sz. kir. városokban, mezővárosokban, és urszékeken pedig minden neműek szabadon folytatódnak. Ezen

tárgytan, hogy az 1831 Oct. 2 kezdődő 's az országos kiküldöttség munkálatainak megvizsgálására rendelt országgyűlésnek hosszan tartása miatt az igazság kiszolgáltatása tetemes késlekedést ne szenvedjen, 1830 6 tör. cz. azt rendeli, hogy valamiat az egyházi, ugy szinte a' világi első folyamodási bíróságok v. ítélőszékek, az érintett országgyűlés alatt, a' szokott törvénykezési időszakokban, minden nemű 's akár újonan kezdett, akár folytatott perekben ítélhessenek, (kivéven a' királyi és báni táblai ügyeket, 's megtartván a' rendes törvényszüneteket.) Továbbá, hogy az illető felelviteli bíróságok is köteleztessenek az eleikbe terjesztett pereket megvizsgálni; ide nem értvén általánosan a' királyi és báni táblákat, melyek által csak a' tisztgyésez felperessége alatt indított bün- és házasságbeli elvlasztó- perek rendeltetnek vizsgálat alá vetetni. A' 2-dik rendkívüli törvényszünet a' felkelési, melly a' nemesség katonáskodásának egész ideje alatt tart. Törvényszünet alatt tulajdonkép való törvénykezési cselekedetet nem lehet végbe vinni, millyenek a' perfelvétel, megjelenés, ítélet, de ennek végrehajtása 's minden más egyéb nem szorosan véve törvénykezési cselekedetek, mint az intés, letiltás, mellékes tanuvallatás, idézés kézhez adása 'sat. mellyek a' perre csak mintegy előkészületek, mindenkor megtétethetnek, valamint szintén az önkényi törvényhatóság munkálatai is szabadon gyakorolhatnak, mint p. o. a' gyamadás, begyezet, ügyészrendelés, felhatalmazás, örökbe vallás, peralku 'sat. és a' sürgetős foglalatosságot, millyen a' bünmaradvány (corpus delicti) megtekintése, a' veszedelemmel fenyegető kárnak szemlélése, a' szökevény adósának letartóztatása 'stef. A' törvényszünet alatt még a' már kezdett 's folyamathban lévő perek is vesztegelnek. Az egyházi szünapokról senki sem mondhat le; ellenben egyezék mellett, a' világiakon gyakorolthatatlanak törvénykezési cselekedetek. A' sz. szék által is megtartatnak a' mondott szünapok és törvényszünetek, de a' házassági perekre nézve csupán csak a' vasárnapok, innepek, és a' nagyhét vetetnek tekintetbe.

Kunoss.

TÖRVÉNYTELEN GYERMEKNEK nevezük azokat, kik házasságon kívül nemzettek. A' törvénytelen születés állapotja a' TÖRVÉNYESÍTÉS (l. e.) által semmisítettik meg. E' törvényesítés vagy telyerejü vagy részletes mint t. i. vagy házasságra lépnek utóbb a' szülők, vagy pedig a' gyermekek, kormányhatározat (a' katholicusok pápai breve) által is törvényesítettnek. Az utolsó azonban polgári tekintetben minden következés nélkül marad. — l — y.

TÖRVÉNYTUDÓNAK nevezük azt, ki a' törvénytudományhoz ért. A' tudományos törvénytudó abban különbözik a' más törvénytudótól, hogy ez csak a' törvényes szabályoknak 's a' törvénykedés külső formájának ismeretével bír, amaz a' törvények észbeli és történeti forrásaihoz eijutván, magát a' törvényhozás szellemét is felfogta. 'S ez utolsó csak azért is szükséges, mivel a' magasb értelemben vett törvénytudónak nem egyedül a' fennálló törvényeket, hanem a' törvényhozás tökéletlenségeinek orroslatához vezető eszközöket is kell ismerni.

— l — y.

TÖRVÉNYTUDOMÁNY a' törvényeknek alepelvekből kifejlett ismerete, és nem csak a' fennálló törvényeknek, hanem a' törvényeknek általjában. Mert nem csak arról a' mi jog, hanem arról is, mint származott legyen a' jog, 's minőnek kellene lenni a' jognak? szol a' törvénytudomány. Tapasztalólag észbeli tudomány tehát, mert egy részről az emberi viszonyok ismerete, mellyhez csak tapasztalás által juthatni, szükséges, ha törvényeket hozunk, 's más részről a' jog fogalmának alapul szolgáló belszükségnek kimutatására a' tapasztalás koránt sem elegendő. 'S ennél fogva a' törvénytudomány történeti előadása szintolly szükséges, mint annak észbeli fejtegetése, 's kezet kell fogniok egymással. Lehetetlen egy nemzet jelen

alkotmányát értenünk, ha eredetét, történeteit, 's azon okokat nem ismerjük, mellyek azt annak, minek látjuk, alakították. De a' kikeresztőleg csak történeti vizsgálat által soha azon egyetemi elvek fel nem fedeztethetnek, mellyek a' jog kiképzésére, a' törvények változtatására, 's a' hiányok és hibák pótlására és kiigazítására elkerülhetlenül szükségesek. Bár való legyen is, mit Schlosser, Hugo, Savigny 's tanítványaik állítanak, hogy a' népek jogai nem egyedül az önkényesen felállított törvények termékei, hanem nagyobb részint a' nép religioról, morálról és igazságról való fogalmainak következményei: de az is igaz, hogy éppen e' magas forrásai a' törvényhozásnak nem a' sokaság fogalmaiban, hol előítéletekkel egyvelítették, hanem a' nemzet gondolkozó és tudományos műveltséget nyert részében taláthatnak. Itt pedig e' fogalmak egészen megegyeznek azzal, mit természetjognak, észjogaak, philosophiai törvénytudománynak mondunk közönségesen, mert ez is a' nép általános műveltségének következményénél egyből alig ha lesz; nem úgy, mint e' tudományt néhányan korokat megelőzőleg gondolták, de úgy sem mint az a' csürhe sokaság fejében keletkezett, hanem úgy, mint azt az értelmesebbek szerkeztették. A' philosophiai törvénytudomány bő fogja bizonyítani, hogy a' törvényhozás fő elvei csak nem kivétel nélkül a' minden idők és népek köz meggyőződéséből származtak. Az emberi természet mélyéből fejlődik ki minden, 's ennek törvényei ugyanazok maradnak örökké. 'S ennél fogva a' történeti törvénytudomány által is nem kevés igazságokra fogunk akadhatni, mellyek minden időkben és minden népeknél, minden lehető alkotmány változatlan alapjainak tekintettek, 's ezeknek belső összefüggését és legfőbb elveit kinyomozván a' philosophia, tudományosokká változtatja ama' tapasztalási ismereteket, 's az ész minden embernek szóló törvénykönyvévé kiszélesíti. Ez volt, 's ez jelenleg is minden fennálló jognak alapja, 's annál tökéletesebb a' törvényhozás, mennél inkább megegyezik vele, 's a' törvényszerzés nem egyéb igyekezetnél, amaz ideális jogot a' fennálló viszonyokra mennél tisztábban alkalmaztatni. Ez pedig koránt sem történik magától, mint mondják némeltyek, ha törvényreformról szó vagyon, hanem minden törvényváltoztatáshoz, ha a' fennálló törvények az idő szükségével és kívánattal többé meg nem egyeznek, ha homályosak, tökéletlenek, a' tudományos formán kívül a' törvényhozó észbeli munkássága is szükséges. A' leggondosabb történeti fejtegetés legfelebb is csak azon álláspontra mutat, mellyen áll a' törvényhozó, de csak egy lépést sem, mellyen tovább haladhatson. A' törvénytudományban ennél fogva két irányt különíthetni meg, történetit és észbelit, mellyek tudása a' tökéletes törvénytudónak egyiránt elkerülhetlenül szükséges, mert egyik a' másik nélkül egyoldaluvá és haszontalanná lesz. Az egyoldalulag történeti vizsgálat éltető szellem és összefüggés híjjával van, mert ez csak az ideál által adathatik 's apróságok chaosába és céltalan zavarba vesz. Ezen egyoldalúság olyas történeti munkáknak is, mellyek egyébiránt alaposságok miatt becsülitetnek, mint p. o. Savigny *Romai jog történetei a' középkorban* tetemes híjánt szerez. A' tisztán észbeli fejtegetés pedig álláspont nélkül szükölködik, 's a' phantasticumba téved, minek nem kevés philosophiai status- és jogrendszer bizonyággal szolgálhat. A' törvénytudomány két irányra szakadásának tehát csak formálisnak kell lennie, ágai pedig következők: 1. Észbeli vagy philosophiai jogtudomány, 's ez a' jog legfőbb törvényét az emberi észből fejt ki, 's minden lehető viszonyra alkalmaztatja. Külön ága e' tudománynak a' fennálló jog philosophiája, 's ez ismét a) formális, ha a' létező törvényeknek tudományos rendbesszédével foglalatosskodik; b) egyetemi, a' mennyiben azt tárgyszázak vizsgálódásai, mi szolgált legyen jogul különbféle időkben és népek-

aél, 's mi szolgálhatna? 'S e' vizsgálódások philosophiaiak, ha annak megmutatására tétetnek, mi különböző következtetéseket von maga után ugyan azon elv, egészen a' szerint, mint műveltségre, religióra 's több effélére nézve különböző fokon állanak a' népek; 's így p. o. vadász- és pásztor-népnél más alakot vesz fel a' tulajdon, 's más szántóvetőnél. A' törvények szelleme (Montesquieutól) a' természetes viszonyok 's a' törvények közti összefüggés megfektetésével foglalatoskodik, de az elsőeknek kelletinél többet tulajdonítva. c) a' fennálló jog philosophiai kritikája. Tárnya egy bizonyos élő törvénygyűjtemény, 's ennek használhatóságát, az igazság örök elveivel megegyezését vagy meg nem egyezését 'sat. igyekszik kimutatni. II. Historiai törvénytudományok. Egyike az emberi ész legnagyobb és legméltóbb feladásainak, történeteit írni a' jognak, mint az valamely népnél divatozott. De a' jog történetje csak úgy lesz tökéletes, ha a' nemzet történetein, alkotmányán, religióján, erkölcein, 's általában műveltsége történetjén alapul. A' jog történetírása a) egyetemi, melly minden népek 's minden idők alkotmányaira kiterjed. E' feladás óriási, 's az ide irányzott munkák még nagyon is tökéletlenek. b) különös mennyire egyes népek alkotmányait illeti. A' görög jog történeteit adja Pastoret *Histoire de legislation* című munkájában. Nevezetesebb írók ez ághban Schömann, Plattner, Meyer 'sat. A' római jog történeteit adják Bach, Hugo 's legtöbb szerencsével Savigny. Eichhorn *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte* cz. munk. a' német jog történeteire nézve még koránt sem kimerítő. Franciaország is hasonlólag joghistoriánál: híjjával vagyon, de előkészületei erre valóban nagyneműek. Az angol jog történeteit adják Hale *History of the common law of England* még Cromwell korából, 's Reeves *History of the english law* 1814. A' magyar jog történetje még nagyon töredékes. Graf Cziráky *Ordo Historiae juris civilis hungarici* 1794 cz. munk. 's Decsi Antal 4 füzete *De ortu progressu, fatis, mutationibus, reformationibus, jurisconsultis et legislatorebus Jurisprudentiae hungaricae etc.* 1785 — 92 hasznos előkészületek. Gustermann ismeretes munkájáról méltányul szólnak az 1811-ki országgyűlés iratai. Kelemen munkája épen e' tekintetben leghijánosabb.

—l-y.

TOSCANA, nagyhercegség Középolaszországban, régibb időkben Tyrrenhinum és Thuscium (l. ETRURIA és PORSENNA). A' római birodalom nyug. részének megbukása után (476 K. u.) itt előbb Ostgothok, azután Görögök, későbbben Longobardok uralkodtak. Hetruscia külön hercegség lett, 's a' longobardi királyok elajándékozásától függött. Ez idő óta kapta a' Toscana nevet. Nagy Károly, Thusciumot frank tartományá tévé, 's ezen birtok grófjai vagy aligazgatói, miután kegyes Lajos Olaszországot különböző megyékre osztotta, majd markgrof, majd herczeg czímet viseltek, 's méltóságukat megörökíteni is tudák. 1160 a' Welfektől, kik bajor herczegek is voltak, megvette I. Fridrik császár, de a' városok függetlenekké törekedtek tenni magokat. Florencz, Toscana fővárosa, melly nem legkisebb szerepet játszék, kötésre lépett több várossal a' császár ellen. Pisa, más kevesebb várossal hű maradt 1197. Toscanát most 300 év lesolytáig a' Welfek és Gibellinek pusztították. A' 13-dik száz. közepe óta Siena is virágzó szabadbirtokká verekedett. De majd a' városokban, nemesség és polgárság kezdé czivakodni. Amazt Florenczben az 1343-ki revolutio a' városnak minden kormányából kizárta. Majd a' gazdagabb és szegényebb polgárok veszekedtek egymással. Végre a' Medici familiája leve Florencznek ura 1434 — 1737. Ez idő tájban mind Pisát mind Sienát hatalma alá hajtá Florencz, amazt 1509, ezt 1557. Toscanát, a' Mediciek virágzó helyévé emelék a' műveltségnek; tudós művész, általában minden jeles fő 's így mester ember is, hathatós

védelmét találta ottan. Medici I Cosmus Nagyhercezséggé tette Toscanát 1569. Medici Gasto János nagyherceg magvaszakadtával a bécsi békénél fogva (1725) Ferencz lotharingiai herczegre szállott 1737, s midőn ez német császárrá lön, az austriai házra, így birta Toscanát, mint secundogeniturát, M. Theresia fija Leopold főherczeg I. II LEOPOLD. Így II Leopold 2-dik fija Ferdinánd főherczeg, míg Napoleon magához nem ragadta Toscanát, mellynek régi Hetruria nevét visszaadá. III Ferdinand austriai főherczeg ekkor Toscanát kénytelen volt, a' lünevillei béke szerint 1801 a' pármái örökös herczegnek Lajosnak, később heturriai királynak adni a' salzburgi választó fejedelemségért, mellyet a' pozsoni békében 1805 Dec. 26 Würzburggal kelle felcserélnie; végre azonban a' párisi béke 1814 Maj. 30 ismét visszahelyezé Toscanába. Napoleon megbukása után, majd a' bécsi congressz ehhez csatolta még Piombinot Elbával, a' degli Presidj birtokot, az enclavekat, mellyek hajdan is császári elajándékozhatásúak voltak, sőt, Mária Luisa francia császárné halálával majd Parma és Lucca is Toscanához járuland. A' mostani nagyherczeg II Leopold, (szül. 1797 Oct. 3) I Ferencz unokaöccse, atyja III Ferdinánd után 1824 Jun. 17 jutott uralkodásra. Mennyire bírja II Leopold Toscana szeretetét népszerű szives maga viseletével, kitetszett az 1831 zendüléskor Modena körül s másutt. A' toscanai nagyherczegség most 396 szz. mf. mellyen 36 város, 134 nváros, 2517 helység van, 1,300,000 lakossal, kik közt zsidó 10,000, főképen Livornóban. Az uralkodó. határtalan. Jövedelme 5,800,000 for. Álló hadsereget 3000 tart. Tengeri ereje már nincs. Vitézrendjei: Sz. Istráné, 1554-ről; Sz. Józsefé; a' fejér kereszté, alap. 1814 katonáknak. — Toscana tele oly kevés hideg, hogy csak kevés ház kandalójában találatik tüzelés. Levegője egészséges, kivéven Siena mocsáros tájékát. De a' Sirocco és Libeccio forró szelek bádgyasztók. Az Apenninek hegyláncza végig futja. Folyója elég, de csak az Arno hajózható. Tavai közül: Lago di Castiglione della Pescaja, mintegy 20 mf. Vizesatorna mindenütt. Érczes forrása Pisa és Siena mellett, van savanyú vize is. Pisa körül van tevéje is, még a' kereszties hadak idejéből. Arany s ezüst Toscanában nincs. Van vas, réz, kénéső, cinober, kénkő, timsó, mész, gipsz, jáspis, chalcedon, carneol, kőso és tengeri só. Van jó gabonája, gyümölcse, lova, szép szarvas-marhája, juha. Embere jó növésű, alkalmas tudományra, művészségre, szives nyájas társalgásra, és munkás. Az olasz beszédejtékek közt a' toscanai legtisztább. Dante, Petrarca, Galilei, Macchiavelli, Giotto, Cimabue, Leonardo da Vinci, Michel Angelo hazája Toscana volt. Egyetemek vannak Florenzben, Pisában, Sienában; Pisában csillagászi torony, Florenzben az academia fiorentina della crusca, és a' szép művészségeké. A' gazdaság miveltebségére jól szolgál földmivelői társasága: megtekintésre méltók azon földmivelő gyarmatok, mellyeket Arezzo mellett a' chianai völgyben, Leopold nagyherczeg telepített. Jól diszlik a' selyem gyár; papiros-malom van 80; ismeretesek a' florencziai bársony, kalap s a' művészi virágok. Egyetlen val-lás a' catholica.

R. A.

TOTILA, keleti Gothok királya Olaszországban, K. u. 544 lépe királyszékre. Megvervén a' romai seregeket, nemes lelkével s szelidségével egész Olaszországot meghódítá, Román s néhány más városon kívül, mellyeket byzantiumi zsoldosok védtek. Eppen Roma városával foglalatoskodék, midőn Belisar megjelené s a' Gothokat hevesen, de híjában megtámadá. A' város nagy szorultságra juta éhség miatt, honnan végre néhány Isauriai megnyitá a' goth seregnek a' kapukat, s T. bemene a' romai őrseregtől elhagyott városba. Pelagius kérésére megkimélé T. a' lakók életét s nők becsületét, de szabad zsákmányolást engedé katonáinak. Megharaguván, hogy Jus-

tinian, Bellsárnak tett békeajánlatát megveté, dulni kezdé T. a' várost. A' bástyák harmadát már lerontatá, 's éppen a' legpompásabb építményeket akará hamuvá tenni, midőn Belisar előterjesztményével visszatartá szándékának végrehajtásától. T. ekkor elhagyá a' várost, a' senátorokat magával vivén, 's Belisar bemene kevés seregével Ronriha, hova az elszaladt lakókat visszahívá 's a' falakat megjavíttatá. T. ezt meghallván, ismét megtámadá Romát, de sikernélkül 's nagy veszteséggel visszaveretett. Erre megvere egy romai seregett Apuliában 's új erővel ismét megszállá Romát, melyet az isauriai örök árulása által ez úttal is kezére kerite. Most azt kíváná Justiniantól, hogy egész Olaszországról mondjon le, de a' császár be se bocsátotta követeit magához. T. tehát nagy hajósereget állita ki, megvevé Rhegiumot (Reggiot), Tarentumot 's Siciliába áltmene, melyet az itt talált nagy kincsekkel, lovakkal 'st., mint Sardiniát és Corsicát is elfoglalá 's Görögország partjait dulá. Ugyanekkor Anconát is vivatá T., de hajóserege Justinianétól megvereték, mire Sicilia is elveteték tőle. Justinian most egész Olaszországot elakará venni a' Gothoktól 's Belisart visszahíván, Narsést küldé fővezérnek, ki 552 Lungobardokból, Herulokból 's másokból álló nagy sereggel a' juli havasokon áltmene Olaszországba 's Ravenna felől Roma alá nyomula. T. egész haderejét öszveszedé 's Narsesnek Busta Gallorumig (Taginae falu, mellynek térségén győző le, monda szerint, Camillus a' Gallokat) elibe - ment. Narses Justinian nevében bocsánatot ajánla Totilának, de ez a' gyalázó követségre azt felelé, hogy győzni vagy halni akar 's más nap réggel (Jun. 552) megtámadá Narsést, hanem hadnépe teljesen legyőzetett, 's T. maga is elszalada ütőd magával, de Asbadtól, a' Gepidák vezéréstől, ki ötet nem esmuerte, utóléretvén, láncsával álszuraték 's vele a' Gothok hatalma is elenyésze. Akkori írók szerint T. vitéz, magán uralkodó, emberi és igazságos fejedelem volt. A' megmaradt Gothok a' vitéz Tejast választák királyokká. Ez a' nocerai ütközetben 1 Oct. 553 elesvén, Gothország az olasz földről eltűnt.

TÓT NYELV, I. SZLÁV NYELV.

TÓTOK, I. SZLÁVOK.

TÓTORSZÁG (Sclavonia, Slavonia) az austriai császársághoz tartozó királyság, mellynek határa nyug. Horvátország, többi 3 oldalát pedig a' Dráva, Száva 's Duna választják el Magyarországtól, Serviatól és Bosnyákországtól. A' Romaiak idejében egy részét tevé Pannoniának, mostani nevét a' Szlávoktól kapá, kik itt a' 7. száz. telepedének meg, a' 10. száz. Magyarországhoz kapcsolaték, 1526 török hatalom alá jöve, hanem a' karlovczi béke óta (1699) az austriai ház alatt van. 310 nsz. mf-en fekszik, mellyből polgári Tótországra 171 nsz. mf. jó 350,000 lakossal. Egy Horvátországból jövő hegylánc fut rajta keresztül, melly több kies völgyet képezvén, Rumánál 's Karlovcznál elterül. Legmagasb, 's leghosszabb hegyhát a' Fruska Gora (Mons almus), melly csaknem egész Szerem vármegyét egyenes irányban hasítja. Többi része Tótországnak inkább vagy kevésbé termékeny halmokból, 's részint szép és nagy térségekéből áll. Roppant erdei miatt a' levegő hivesebb, mint ezen égaljalatt gondolni lehetne. Tótország termékenysége, kivévén hegyes tájékeit, hasonló Magyarorszáéhoz; kiváltképpen nagy az a' Száva mentében és Szerem vármegyében. A' Száva és Dráva sok hasznót hajtának Tótországnak, de sok áradást 's álló vizet is csinálnak; innen e' tájékokon a' levegő nem igen egészséges. Van minden nemű szelid és vad állatja, hala, méhe, selyme, gabonája, dinnyéje, sok dohányja, bora (híresek a' szeremi és karlovczi), sok gyümölcse (főleg szilvája, mellyből pálinka főzetik) 's diója, mellyből, mint a' szilvából is sok vitétik ki. Nagy völgyfaerdei sok gubacsot, gesztenye-

erdei sok gesztenyét adnak. Hegyeiben lehet ásvány, de nem kerestetik. Kőszén is találtatott. — 528,000 lakói nagyobbára a' szláv törzsökhez tartoznak; de lakik benne sok Magyar, Oláh, Czigány, Német, Görög, Zsidó és Örmény is. Vallásokra nézve legtöbben római Kath., görög Kath., 's Óhitűek. A' Protestánsok száma igen csekély. Müszorgalom csaknem egészen esmeretlen a' lakók előtt. — Fővárosa 's a' török és austriai statusok kereskedésének középpontja ESZEK (l. e.). 1745 előtt Tótország csak katonakerületekre volt osztva, azolta némelly része polgári szerkezetet kapott 's most 3 vármegyéből áll, mellyek ezek: Verőcze, POSEGA (l. e.) és Szerem. Katonai Tótországot a' bródi, péterváradí és grádiskai ezerek kerületei teszik. E' katonai módon igazgattatik 's a' tótországi hadi kormányzó alatt van, ki Péterváradon lakik. A' vármegyék Magyarországhoz kapcsolattak 's mindeniknek van fő- és alispánya. A' vármegyék rendéinek a' magyarországi gyűlésben székek 's szavok van. A' rendeket a' diakovári püspök, hercegek, grófok, bárók 's nemesek és Posega városa teszik. L. Csaplovics *Slavonien und zum Theil Croatien* (Pesth 1819, 2 köt.).

TOTT (Ferencz, báró), magyar nemes. 1755 Vergennes francia követtel Konstantinápolyt meglátogatván 's itt 8 év alatt a' török nyelvet megtanulván, visszatért Franciaországba, egy ideig a' krimi Tatárok khánjánál francia követ volt, ennek holta után ismét Konstantinápolyba ment, hol az orosz-török háboru alatt sokat tett a' pattantyusság és ágyuöntés javítására, nem különben a' Dardanellák védésére 's erősítésére. 1774 béke köttetvén, Franciaországba visszatért, azután bentazta az országlás parancsára a' keleti kereskedő helyeket, erre magányba vonult 's Tartsán (Tatzmannsdorfban Magyarországhoz) halt meg 1793. Török-, Tatárországokat, az Archipelagust, Egyiptomot, Syriát 'st. igen szépen leírta.

TOULON, Franciaország Vár departementjának városa 31,000 lak. jeles hadi kikötővel (mellyhez jüttek az előbb Marseilleben állott gályák is), a' földközi tenger mellett. Ó és új fertályból áll; amazt a' hajdani püspöki főtemplom 's szép tanácsház, ezt a' Champ de Bataille nevű gyönyörű sétatér díszesítik. A' régi 's új kikötőket csatorna köti össze. Itt vannak: a' roppant tengeri fegyvertár, nagy raktárak, mellyekben minden ritka rendben áll, hajóműhelyek, mesteremberek műhelyei, kik a' hajósereg számára dolgoznak 's vesztégintézet. Mindenik kikötő bemenetét erős ágyusorok, 's általában a' várost több erősegek védik, úgy, hogy Toulon tenger felől megámadhatlan. Gyárjai nem különösen virágzóak; sokkal fontosabb a' halászat 's kelettel és Amerikával kereskedés. — 1707 e' hely a' szövetkeztektől Savoyen hercegtől és savoyeni Eugenistól, szárazon, 's az angol és hollandi hajóseregtől vizen olly hévvel vívatott, hogy a' város nagyobbára lerontatott 's a' kikötőben több hajó elégett. A' vívást mindazáltal félben kellett hagyni. Erre a' lerontott erősegek megjavittak, 's ujak építettek a' körülfekvő dombokon. 1744 Toulon 's a' hieri szigetek közt ütközet történt az angol és francia-spanyol hajósereg közt. 1793 a' lázadási országlás miatt békétlen lakók és katonák önkénytesen áltadták a' várost az angol és spanyol hajóseregnek. Mindkettő kiveretett ugyan innen; de kiköltözések előtt lerontatták a' fegyvertárak egy részét, 20 hadi-hajót 's fregátot elégettek, 's a' megmaradt 3 hadi hajót 6 fregáttal elvitték. Ez 's az áltadást követett kemény fenyték miatt igen megcsökkenett Toulon népessége 's jóléte. Most a' fegyvertárak újra felépítették 's 1810 tengeri iskola állítottatott fel 300 nevendékkel. A' mintegy 4500 gályarab, kiknek előbbi büntető helye Marseille volt, fenytő intézete 1817 emberibb alkottatást kapott. Toulonból evezett el a' francia hajósereg Bonaparte vezérlése alatt 18 Maj. 1798 Egyiptomba 's egy

más Bourmont vezér alatt 25 Maj. 1830 Algirba, melly rabló fészket a' Francziák ekkor el is foglaltak.

TOULOUSE, hajdan Languedoc francia tartománynak, most pedig a' Haute-Garonne francia departementnak fővárosa, 8 kapuval, jól épült templomokkal 's házakkal, de nagyobbára keskeny 's görbe utcákkal, kir. pénzverővel, 4 karból álló egyetemi academiával, kir. collegiummal, művészség 's tudományok társaságával, közönséges könyvtárral, csillagvizsgálattal, des jeux floreaux academiával, melly még a' troubadourok idejéből való, 's mellynek jutalmi arany 's ezüst virágok, végre 8800 ház. 's 52,000 lak. A' Garonnen 810 l. hosszu 's 72 l. széles szép hid visz keresztül, egy diadalívvél, 's öszveköti a' várost St. Cyprien külvárossal. Jelesek benne: az érseki palota, a' tanácsház v. capitolium, nagy játékszín, Saturnin-templom sok ereklyével, Capucinusok temploma híres sirboltjával, a' Dominicanusoké Aquino Tamás koporsójával 'st. Romai amphitheatrumok 's vízvivőek nyomait is láthatni: A' Garonne 's város alatt menő languedoci csatorna, előmozdítják a' kereskedést. Az itteni parlament által megítélt szerencsétlen Calasra nézve I. CALAS. Későn érkezőn meg Napoleon letételésének híre, itt 10 Apr. 1814 még ütközet volt, mellyben a' Francziák Soult alatt a' szövetséget Angoloktól, Spanyoloktól és Portugaliaktól, Wellington alatt, meggyőzték 's a' várost az Angolok 11 April. megvették.

TOURNEFORT (Joseph Pitton de), híres fűvész, Aix-ben szül. 1656, már gyermek korában legnagyobb gyönyörűségét fügyűjtögetésben találá, úgy, hogy rövid idő alatt utmutatás nélkül minden Aix környékén termő fűvet esmert, 's esmeretessé tett. Montpellierben theológiát, boncz- és gyógytudományokat, 's főleg fűtudományt tanult. Atyja holta után (1676) szabadon hódolhatván vonzódásának, heutzá Franciaországot, a' Pyreneket, Angolországot, Hollandot és Spanyolországot 's a' király költségén több napkeleti tartományt. 1683 a' parisi kir. növénykertben fűvésztudomány tanítójává tetették, mellynek növénygazdagságára sokat teve 's 1692 a' tudományok academiájának tagjává nevezteték. 1694 jelene meg első munkája: *Elémens de botanique, ou méthode pour connaitre les plantes* (3 köt. sok rézm.), mellyel halhatlan nevet érdemle. Linné idejéig T. rendszere volt legkedveltebb 's számtalan növény köszöni neki nevét. 1700 adá ki említett Elémens-ét bővitve *Institutions rei herbariae* czimmal (3 köt.) 's 1719 jelene meg egy Jussieu Antaltól 489 rézmetszettel. Ezt követé a' *Histoire des plantes qui naissent aux environs de Paris* (1698, újra kidolgoztatott Jussieutól 1725); továbbá *Relation á un voyage de Levant* (Paris 1712, 2 köt., ném. Nürnberg. 1776, 3 köt.) 'st. T. mindenütt philosophiai lélekkel vizsgálódott, miért munkái igen becsesek. Egy sebesen merő kocsi Paris egy keskeny utcájában mejjét igen megütvén, ennek következésében meghalt 1708.

TOUSSAINT l' Ouverture, st. domingoi Néger, ki vezéri és törvénytudói nagy észtehetségeivel nemes érzést, igazságosságot 's emberiséget párosított. Mint rabszolga 1745 szül. graf Noé ültetményén 's legalacsonyabb foglalkozási mellett irni, olvasni 's számolni megtanult. Tanulni kívánásáért igen megkedvelé az ültetmény főügyelője Bayon de Libertas, ki őtet kocsisává tevé. Még inkább becsülék 's csodálák rabszolgatársai. Sorsát ura könnyítvén, ezt ő használá Libertas könyvtárában a' statust 's hadmesterséget tárgyazó munkák olvasgatására. Midőn 1791 21 Aug. éjjel az első néger lázadás kitört, csak akkor véve részt a' Négerek ügyében, miután urát Amerika szárazán bátorságba helyezé, sőt Biassou kegyetlenkedéseivel és szerencsétlen táborozásával a' néger sereg bizodalját elvesztvén, helyébe fővezérré választaték 1793. Most éppen annyí es-

meretet mutata a hadmesterségben, mint a statuskormányzásban. Fejérek elleni kegyetlenséggel méltatlanul vádoltatik; mert Rainsford angol tiszt *St. Domingo históriájában* azt írja, hogy T. mint fővezér és kormányzó, igazság- s emberszeretet és követésre méltó intézmények által, nagy mértékben megnyerte a Négerek szeretetét. 1796 Laveaux vezért, ki néplázadás alkalmával Capvárosban elfogták, megszabadítá s kormányzói hivatalába visszahelyezé, miért francia osztályvezérré s kormányásági helytartóvá nevezeték St. Domingon, mire Rochambeau alatt a francia sereg egy részét vezérelé. 1797 szerencsésen harczolt az Angolokkal, miért a francia directorium becsületkardot ajándékoza neki, s minden st. domingói seregek fővezérévé tevé. Illy jó érzettel lévén hozá a directorium, két fiját Franciaországba küldé nevelés végett. De midőn Hedouville osztályvezér Rigaut vezérnek azt parancsolá, hogy T. parancsait ne esmerje meg, 1799 közte s Rigaut a deli departementekben lakott Mulattok feje közt dühös polgárhad türe ki; temérdek vér folya s végre T. leve az egész gyármat ura. Most a csendet éjszakon helyre állítá, köz bocsánatot hirdete, lefegyverezé a fellázadt feketéket s a fortélyos francia küldötteket (Hedouville, Santhonax s más.), mint a rendetlenségek okait, Franciaországba visszaküldé, miért ezek ötet bosszaállásból tele torokkal rágalmazák. 40 fogoly közül 13-at s ezek közt saját unokaöccsét, Moyset, halálra ítélé. Capváros lakói innepélyesen akarák ötet fogadni s arany pénzt veretének tiszteletére e szavakkal *Après Dieu, c'est lui!* de ő minden tisztelkedést megtilta. Célja a vala, hogy Franciaország e legnevezeteseb gyármatának megmentésével a francia országlás tetszését megnyerje; de rendeletei a főconsul előtt mindég gyanusbak levének, ki 1801 hajósereget is küldé St. Domingoba Leclerc vezér és Villaret Joyeuse admiral alatt. Megérkeztekkor tudtokra adá T. ezeknek, hogy semmi esetre se engedend meg nekik a városba menetelt. Erre a Francziák hevesen megtámadák a várost. A Feketék, Kristóf vezér alatt, elszaladának, s fáklyákkal felfegyverkezve, a merre mentek, mindent hamuvá tettek, miáltal a szerencsétlen gyármat igen elpusztittaték. Hijában küldé vissza Leclerc T.-nak két fiját, kiket magával St. Domingoba vive, hogy atyjokat engedékenységre bírják; T. és Kristóf hát száműzetének s megveretvén, erdőbe vonulának és alkudozni kezének. Leclerc megegyeze a fegyvernyugvásban azon feltétel alatt, hogy Toussaint és Kristóf fegyvereiket tegyék le. Ekkor Kristóf és Dessalines (a néger vezérek egyike) irigységből, egy levelet, mellyel T. a szigetet (mint a vádolók állíták) fellázítani akará, a francia vezérek kezébe játszanak, s a semmitől se tartó T. családja köréből kiragadtatván, Franciaországba küldeték, hol Joux várban (Besançonnál), mellybe záraték, szobájában halva találtaték. 58 éves vala, mérég által hala meg s 3 fiját hagyá maga után. T. ritka férjfi vala, olly erős szerencsében, mint szerencsétlenségben, ki semmi erénnyel ellenkezőt nem teve. Legrendkívülibb áldozatok is csekélyek valának, ha általok honfijait rabszolgaságtól megmentheté. Megfoghatlan éles látással hata be ellenkezőinek titkos terveibe s kinyomozhatlan vala feltételeiben, mivel ezeket látszólagos nyíltság alá rejté. Azon könnyüségért, mellyel minden elfogadható javalatokban megegyeze, kapá l'Ouverture melléknevét. Uj népe polgári műveltségének alapját méltó figyelemmel tevé le. Ütközetben s békében egyiránt nagy esze párosodék ama hidegvérűséggel s végrehajtó tüzzel, mellyek a szerencsétlen eseteket is ártalmatlanokká teszik. Soha se talála ötet váratlan eset, mindig ki volt nála számolva a legbátorságosabb menedék. Ezen észtehetségek mellett pontosan esmere ő a tartományt. Gyakran ható beszédet tartá a nép és katonaság előtt. Keveset nyugvék, mindég

foglalatoskodék 's könnyen dolgozék. 5 titoknokot tartá, kik naponként többet irtak 100 levélnél. Emlékező tehetsége rendkívül nagy, maga jó férj 's atya és jótevői iránt háladatos vala. Hosszjai rajoskodásig szereték 's csodalák, ellenségei pedig félték tőle.

TOWER, fellegvár nemű épület London kel. részében, közel a' Themsehez, angol statusfogház. Neve azon toronytól jó, mellyel Vilhelm király a' csend fentartására négyszegű kövekből építtetett. Fallal 's mély árokkal vetetik körül. Jelességei: vad állatok, mint oroszlánok, tigrisek 'st. a' fegyvertár, igen nagy 2 emeletű magas épület, mellyben 200,000 embernek elég fegyver tartatik. Egy kamrában Hódító Vilhelm olta II Györgyig minden királyt lehet vízei ültözetében 's életnagyságban, lovan ülve, látni. A' spanyol kamara azon fegyvereket 's hadkészületeket foglalja magában, mellyek 1588 a' meggyőzhetlen hajóseregtől vetettek el. Itt van azon bárd is, mellyel VIII Henrik Boleyn Annának fejét vetette. Az ország drágaságait csak rostélyon keresztül lehet látni. Ezek: néhány sokat érő koronák, az ország almája, királypálcza, keresztelő medenceze, mellyből kereszteltetnek meg a' kir. ház tagjai, egy arany sas, mellyben tartatik a' királyok 's királynék felkenetésére szükséges olaj 'st. Benne van még egy pénzverő ház, nagy 's bátorságos puskaportár, templom, mellyben több itt lefejezett főember fekszik temetve (t. k. VIII Henrik női Boleyn Anna 's Howard Katalin), továbbá az ország levéltára. A' toweri főparancsnok hivatala fényes és jövedelmes. Megette a' Themsenél 60 ágyu áll, mellyek, ha a' király a' parlamentbe megy, elsüttetnek. L. J. Bayley *History and antiquities of the Tower* (Lond. 1821), 's J. Britton és E. W. Brayley *Memoirs of the Tower of London* (Lond. 1830).

TRADITIO, áltadás, minden monda, melly szájjali terjesztés által megy egy nemzetségről másikra 's így marad sen. Az írásmesterség feltaláltatása előtt e' volt a' történetírás kutfje, honnan látható, hogy nem lehet leghitelesb, mert bármelly híven áltadja is a' történeteket egyik a' másiknak, még se képes az utóvilág a' századok előtt lefolyt elődöknek minden környülményeit hozatétel 's csonkulás nélkül megtartani. A' kath. egyház e' név alatt az isten nem irt igéjét érti, azaz, mellyet Jesus és az apostolok csak szóval adtak elő 's a' szent lélek közlésénél fogva szált püspökről püspökre. Főforrásának az egyházi atyák tekintetnek.

TRADITOROKNAK azon keresztények neveztetnek, kik a' keresztények üldöztetése alatt, főleg Diocletianus idejében, a' szent könyveket és edényeket a' pogányoknak kiadták. Ezek nagyobbára olly papok voltak, kiket az egyház hivataloktól megfosztással büntetett. Mivel a' DONATISTÁK (l. e.) a' traditorokata' legnagyobb eretnekekhez hasonlíták, az igaz hitű egyház lágyitá az ezen bűnre hozott ítéletet, mellyre a' keresztény császárok alatt ugy se volt példa.

TRADUCTIORENDSZER, annak hívése, hogy a' lélek szüléktől plántáltatik által gyermekekbe. Innen hajdan traductianoknak azok neveztettek, kik a' lélek származására nézve azt állították, hogy a' gyermekek lelkének csirája a' szülékből van 's ezektől megy azokba által.

TRAFALGARI ÜTKÖZET. Nyáron 1805 a' 24 hadi hajóból állott francia hajósereg, Toulonban felkészítettvén, Villeneuve admiral által egyesüle Graviná spanyol admiral tengeri haderejével a' cadizi kikötőben, 's a' nyugotindiai vizekre evezé, hol félelmet 's rettegést terjeszte el, de a' nélkül, hogy csak egy szigetet is elfoglalt volna, 's csupán néhány kereskedő hajót és cuttert veve el. Azonközben Nelson mintegy félannyi angol hajósereggel utánok küldeték a' Francziáknak és Spanyoloknak; de hijában keresé ezeket Barbadosban, Martiniqueben, St. Lucieban 's visszatére Európába. Itt azonban Corunául 22 Jul.

1805 őszvetalálkozók Calder admiral az ellenséges hajósereggel 's megütözköztek vele, de eldöntetlenül, mivel sűrű köd kerekedvén, e' mindent elhomályosítja 's mindenik fél nem csekély kárt szenvedte; az Angolok mégis elfogának két spanyol hajót. A' spanyol-francia hajóserég a' corunai kikötőbe fut, hol 34 lineahajóra erősödék. Calder tehát visszavonula. Mig e' történt, Nelson Londonban ujerőt vévén magához, Cadiz elibe nyomula, hol veté le horgonyait az ellenséges hajóserég. Hogy ezt ütközetre csálja, visszavonula Cadiztól, 's az ellenség valóban utána is mene 19-ben. 21-ben találkozik vele a' Trafalgar foknál, Gibraltar fél utján, Nelson, ki az ütközet ter-vét már 4 Oct. kidolgozta 's közlötte altiszteivel. 2 oszlopban evezé 27 lineahajóból álló hadereje a' 33 spanyol és francia hajó ellen, mellyek 3 órányi hosszu vonalt képzének 's az Angolok közelítésekor félkört formálnak. De Nelson a' széltől 's katonáinak tapasztaltsá-gától és bátorságától jobban segítettett, mint az ellenség, mellynek vonalát Nelson 2 ponton álttöré, több hajót elfoga, másokat pedig elsüllyeszté. 3 óra alatt el volt döntve a' küzdés; Gravina, a' spanyol admiral, sebeiben mh., 19 hajó veszett el, 's ezek közt egy 130, 's más 120 ágyus. Villeneuve francia admiral megfogatott, mint Alava spanyol admiral és Cisneros contreadmiral is. E' volt Nelson utolsó 's legdicősösebb diadala. Egy puskás a' Santa Trini-dadon megismervén ötét vitéz rendeiről, éppen csillagán látte kereszt-tül mejjét. Nehány percz mulva elhunyt a' nagy hős, de mint Epa-minondas győzedelembabérall koszoruzva. Collingwood vette által helyette a' főparancsnokságot. 4 francia hajó megmenekedvén, Ferrol felé evezett, de itt 4 Nov. Strahan admiral kezébe esett. Az egész ellenséges hajóserégből csak 10 hajó maradt meg, mellyet Napoleon 6 év alatt fáradtságosan, az egész francia nemzet közmunkásságával teremtet. 15,000 ember halt meg, esett sebbe 's fogatott el; az Angolok közt ellenben alig volt 1800 szolgálni alkalmatlan 's halt.

TRAGICUM, I. SZINJÁTÉK.

TRAJANUS (Marcus Ulpius), híres romai császár, Trajanus kitetsző hadvezérnek (Vespasianus alatt) fija. Az ifju Trajanus Spanyolországban szül, elkíséré atyját a' Párthokkal folyt hadra az Euphrateshez 's a' Rajnánál is szolgált. Mindenütt kiünteté magát bá-torságával 's főleg nagy gyaloglásokkal igyekezék testét erősíteni. Egyszermind minden hadhoz szükséges esmeretekkel is megismerkedék 's kedveltető viseletével igen megnyeré a' katonák vonzódását 's szeretetét. K. u. 86 praetor, 's 91 consul lón; aztán egy ideig Spanyolországban tartózkodék, honnan Domitianus császártól az alsóné-metországi hadsereg főparancsnokává hivaték. Midőn a' derék, de már előregedett Nerva országlásra jöve, senkit se talált érdemeseb-bnek közuralkodónak maga mellé felvenni, mint Trajanust, kit fíjává fogadott 's 97 caesarrá nevezett. Trajanus, ekkor 42 (mások szerint 45) éves volt, egyéb testi 's lelki jelességein kívül, mellyek őtet új méltóságára valóban érdemessé tevék, méltóságos és tiszteletet paran-csoló testalkattal 's igen megnyerő szellemteljes arczvonatokkal birt. Alig leve caesarrá, megbabolázá a' testőrt, melly Nervát Domitianus gyilkolónak kiadására kinszerité, 's a' lázadás kezdőt keményen megbünteté. Nerva erre csak hamar mh. 's Trajanus minden ellen-mondás nélkül beüle K. u. 98 a' császárszékbe. Felyűmulhatlan jó-sággal 's barátságossággal bínt minden rendű 's rangu személyel. Elő-szer is Roma minden lakóinak, ide vévén a' távollevőket 's gyerme-keket (kiknek neveléséről atyaiképen gondoskodott) is, pénzt 's ga-bonát ajándékoza; a' provinciák iránt is bőkezű vala. Hogy a' vá-ros gabonára nézve szükségét ne szenvedjen, szabad gabonabevitelt engedé 's ezen eszköz olly célirányos vala, hogy egyezer Egyiptom-ban, Roma gabonátárában, drágaság levén, Roma gondoskodék e' tar-

tomány élelméről. A' feladók sokasága, kik Domitianus zsarnoksága alatt igen elszaporodának, Trajanusban megkérlelhetlen ellenséget talált. T. mind öszvefogdostatá azokat 's terméketlen szigetekre viteté, hol előbb gonosz lelkek szerencsétlen áldozatinak kellett sanyarogniok. Egyszersmind parancsot bocsáta ki, mellyben minden hamis feladót kemény büntetéssel fenyegete, a' huszad-adót, mellyet Augustus a' collateralis öröklésre tett, eltörle. Mértékletesség 's takarékoság azon állapotba helyezék ötet, hogy mind ezt kiviheté, a' nélkül, hogy a' status jövedelmei az által kevesedtek volna. Leglélekesmeretesebb egyenességgel hozá elő homályból az érdeemes és szükséges esmeretekkel bíró férjfiakat 's rájuk bizá a' statushivatalokat. Saburanusnak, a' testőr parancsnokának, e' szavakkal adá által a' hivatali kardot: *E' kardot azért adom kezébe, hogy azt, ha jól országlok, védelmemre, ha rosszul, ellenem viseld.* Mikor már császár volt is, a' senatorokkal 's más főrangú személyekkel barátságos viszonyban élt, mint előbb, ezért mondja Plinius róla: *Baráti voltak, mert maga is baráti érzettel bírt.* Mint Augustus, meglátogató barátit házaikban 's barátsága annál haszonkeresetlenebb vala, mivel azoknak, kiket arra méltata, szabadságokban állt szolgálatjába lépni vagy magoknak élni. Palotája nem csak meghittjeinek, hanem akárkinek is nyitva vala 's a' polgárokat akár mikor kihalgatá. Asztatánál mindég több köz tiszteletben tartott, és nagy tekintetű Romai evett, kik vele szabadon 's vidámon beszélgettek. Ebédei egyszerűk és mértékletesek voltak 's az előbbi császárok fényüzésének semmi nyomát se leheté nála látni. Bár bajnokí pályán nevedekvén fel, tudományos miveltséget nem nyerhete, mégis becsülte a' tudományokat 's tudósokat. Könyvtárakat alkata 's védelme alatt a' literaturának minden ágai, mellyek Domitianus alatt sokat szenvedtek, ismét felvirágoztak. Illy dicső erényeiért 's azon egyetlen törekvéséért, hogy népet mennél boldogabbá tegye, a' tanácstól Optimus (legjobb) melléknévvvel tisztelteté, mellyre magát valóban érdemessé is tevé. Innepélyes esküvel kötelezé magát a' törvények megtartására, mellyeket éppen olly szükségeseeknek tartá jó fejedelemre, mint jó polgárra nézve. Uralkodása 4-dik évében hadba keveredék Decebállal, a' Dákok királyával, melly ötet a' Duna partjára jóni kinszerité. Az első ütközetben győzének ugyan a' Romaiak, de sokat veszének. A' sebesek száma olly nagy vala, hogy T. saját ruháit is oda adá azoknak bekötözésére. Azonközben Decebál magát megölé 's Dacia romai tartomány lón, mire T. diadali pompával mene be Romába 's ez alkalommal második melléknévet, Dacicus, kapa. A' hadakozás vele születel kedvelése (egyetlen hibája, mellyet mint uralkodónak szemére lehet vetni) szerencséje által még nagyobb lángragyulasztaték 's T. későbbi országlása alatt ugy mutatkozik, mint győzedelmes hadvezér, kinek czélja, a' romai birodalom határának messze terjesztése volt. Már régolta versengtek a' Romaiak és Párthok a' felett, kinek legyen joga Örményország koronáját valakinek fejére tenni? Midőn tehát Chosroes, párthiai király, önkénye szerint nevezé ki királyt Örményországba, T. ezt annyival inkább használta hadizenésre a' Párthok ellen, mivel ezek ekkor magok meg voltak hasonlva. 106 tehát nagy sereggel Örményországba ment, 107 megvette azt 's romai tartományá tette. Foglalmányit bátorságositván 's néhány szomszéd fejedelmek hódolását elfogadyán, Edessába mene, mellynek királya, Abgarus, a' Parthok és Romaiak közti viszetében ingadozott; hanem Abgarus fija, egy szép ifju herczeg, kegyelmet nyere Trajanustól, ki most ujra egészen meghódítá Mesopotamiát. Köves Arabiával is nevelé T. ez alkalommal a' romai tartományok számát. Ejszaki Örményországban, a' fekete és caspium tengerek közt is, minden apró királyt hatalma alá hajta. 114-ben épité a' pompás

Forum Trajanumot; Romóban a' hies Columna Trajana is ekkor emelkedék fel, melly T. győzelmeinek emlékezetét örökisé, most is fenáll 's holta után sirjára állították fel. 115 hajóhídon áltmene a' Tigrisen, meghódítá Adrabanét 's egész Assyriát, Ktesiphont és Susát, aztán a' Tigrisen leeveze a' persiai öbölbe 's első és utolsó romai vezér volt, kinek hajója a' Tigris hullámaít hasítá. Midőn az indiai oceánra megérkezék, feldulá boldog Arabia partjait 's egy hajót látván India felé evezni, semmit se sajnált annyira, mint hogy többé nem ifju 's nincs már ideje ama tartománynak elfoglalására. A' millyen munkás vala T. a' romai birodalom határának kiterjesztésében, éppen olly fáradhatlanul foglalatoskodék a' tanács ama diadali pompa fényesítésével, mellyel a' hős császárt el akarta fogadni. De ebből semmi se lőn; mert miután több nép újra meghódítását végrehajtván, a' Párhoknak, kik hasonlóul Romától függökké tetetének, királyt adott 's 117 seregével ismét Mesopotamiába menni akart volna, megbetegedett 's Hadrianusra bizván a' sereg vezérlését, hajóra ült, hogy Olaszországba evezzen, de csak Selinushoz (Trajanopolis-hoz) érkezhete, hol Aug. 117, éltének 64, 's uralkodásának 20 évében elhunyt. Követé Hadrianus a' csász. méltóságban, kit fijává fogadott volt. — T. a' legrikább férjfiak egyike; legnagyobb figyelemmel ügyelt a' törvények megtartására, igazságszerető, leereszkedő, jószívű 's jótévő volt; alattvalói jólétét minden módon iparkodék előmozdítani, e' végre új városokat, országutakat, hidákat 's kikötőket (t. k. Centumcellaet, a' mostani Civitavecchiát) építtete; élteté a' kereskedést, pártolá a' tudományokat 's mivésztséget; Romát diszes épületekkel ékesíté 's atyáiképen gondoskodék az árvák neveléséről. Hogy a' keresztényeket nem üldözte, bizonyítja ifjabb Pliniussali levelezése, kit consuliá, aztán pontusi és bithyniai helytartóvá nevezé, 's kitől igen szép magasztaló beszéd maradt ránk; mellyet Plinius a' császárnak irt. Annyira szereték 's tisztelték a' Romaiak, hogy holta után 250 évvel is a' senatorok ezt kívánták az ujonnan választott császárnak: *Szerencsésb legyen Augustusnál 's jobb Trajanusnál!*

TRAMONTANA (la) Olaszoknál 1) éjszaki szél, mivel az Alpe-szeken keresztül fú hozájok; 2) hasonló oknál fogva az éjszaki vagy Fődsarki csillag (stella tramontana), melly a' hajózóknak iránypontul szolgál.

TRANKEBAR (Trankenbar) város és erőség Koromandel partján, Tanjore statusban (Keletindióban), a' Dánoké 's délre fekszik Kolaru folyótól. 1612 Kopenhagenben dán-keletindiai kereskedő társaság alapítottván, 1616 érkezék meg az első dán hajó Koromandel partjára, hol a' tanjorei rajah (fejedelem) Ove Giedde dán parancsnoknak Trankebar környékét 1600 tallérért áltengedé, mire Ove Giedde itt Trankebar városát 's Dansburg várát építteté 's kormányzóvá Krappe főkereskedőt hagyá ott. 1777 a' társaság a' koronának adá által birtokát, melly a' városon 's váran kívül Porejuru várost 's 30 falut foglal magában. Ezek részint sajátjai a' koronának, részint zálogul bírja a' rojahtól, kinek érte 9650 tall. fizet. Az egész 20 nesz. mf. fekszik 50,000 lak. A' várost 15,000 lakják; itt lakik, mint a' dán birtokok főhelyében, a' kormányzó is. Kikötője, pamutgyári és sófűzései vannak, 's jó kereskedést üz. IV Fridrik pogányokat térítő intézetet alapita itt 1706. Szép sommákkal segítették a' térítők foglalatossága Dán-, Német-, és Angolországoktól, 's most könyvnyomtató intézetek van Trankebarban. Ugyanitt 5 pogány templom, 1 mohammedi mecset, 1 luth. főtemplom 2 prédikátorral, 1 dán-malabári térítő-templom 's 1 kath. templom van. A' malabári nemzetből már falusi prédikátorok, catecheták és oskolatanítók képeztettek.

TRANSCENDENS, transcendentale, philosophiai műszavak; eredetileg olyan tárgyat jelentenek, mely bizonyos határokon túlvág; philosophiában pedig azt értik alattok, mi a tapasztalás körét meghaladja. Illy értelemben minden igaz philosophia transcendentális, mert a philosophiai nyomozatoknak tul kell az érzékek körén emelkedniük. Ha e vizsgálódásoknál nem tapasztalásból, hanem tiszta okfökből és észképekből indulunk ki, ez szoros értelemben vagy tisztán transcendens lesz. Kant szerint transcendens, mi a tapasztalás határán túl hat, a tapasztalással össze nem kapcsolható; transcendens októ szerinte az, mely a tapasztalás kovalitit eltörli, sőt azokat áthágni parancsolja. Ehez képest transcendens az immaneusnek, vagy annak, mi egészen tapasztalás körén belül van, ellenébe tétetik. Kant minden ismeretet transcendentálisnak nevezett, mely nem annyira tárgyakkal, mint azon móddal foglalatatoskodik, mely szerint a tárgyakat megismerjük, mennyiben ez a priori lehető. Mathematicában transcendens lineáknak hivatnak azon görbe vonalok, melyeknek természeté algebrai egyenlítés által még nem magyarázható.

TRANSFIGURATIO, elváltozás, Kristus megdicsőülése a Tabor hegyén, melynek emlékezetére a kath. egyház a 12 száz. inepet rendelt. III Calixtus pápa búcsúval díszesíté azt 1456, a Törökökön nyert nagy győzelem emlékezetére. — Rafael gyönyörűen festé le Kristus említett elváltozását.

TRANSITO-KERESKEDÉS, I. **ALTSZÁLÍTÓ KERESKEDÉS**.

TRANSUBSTANTIATIO, I. **KENYÉR-ÉS BORVÁLTOZÁS**.

TRAPEZUNT (francz. Trebisonde, törökül Tarabosan, négyszegű asztalformájáról) város Kisázsziában, hajdani Pontusban, most Natoliának Amasan nevű török tartományában, basa lukja, a fekete tenger mellett fekszik 2 magas kőszikla közt, csak 15,000 emberrel. Gyakran meglátogatott kikötője legjobb e' tájékokon. — Hajdani Trapezunt Sinopetól telepített görög gyarmat. Trajanus, Hadrianus, Justinianus épületekkel díszesíték e' kikötőhelyet. T. halászata 's kertmívelése híresek valának. A' Gothok rohanással megvevén, feldulák. Midőn a' görög császári ház tagjainak egyenetlenségét használó keresztes sereg (Franciaiak, Velenceiek) Konstantinápolyt 1204 megvevén, Baldwin flandriai grofot nevezte volna ki császárrá, Alexius görög császári herceg Trapezuntot, hol előbb helytartó volt, tevė lakhelyévé és Aziában alkotott új statusának fővárosává. Örökősei császár-czimet vevének fel 's a' Komnenus nemzetség-nevet folytásvnt viselék. Végre a' trapezunti császárság török szákmány leve. Komnenus Dávid, 12-dik 's utolsó trapezuntú császár, fővárosában 1461 II Mohammedtől ostromoltaték, 's mivel, a' konstantinápolyi görög császárság már török kézre kerülvén, külső segítséget nem reménylhete, magát kincseivel együtt megadá a' győzedelmesnek, ki a' trapezunti császárságot birodalmához kapcsola. Mohammed adott ígérete ellen Dávidot előbb diadali pompával vivé be Drinápolyba, azután pedig háznépével együtt kivégezteté. L. Jak. Ph. Fallmeryer *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, (München 1827).

TRAPPE (La), **TRAPPISTÁK**. Egy Paristól éjsz.-nyugoton Normandiában (Orne départ.) fekvő, erdőtől 's kősziklától kerített völgyben Rotrou, perchei grof, már 1140 Montagnetől nem messze cistercita-apátságot alapita, 's ezt a' völgybe vivő szoros bemenetelről La Trappenak (függő ajtónak) nevezé. Semmi járt ut se vizs ide, 's a' napálláshoz 's a' fák esmertető jeleihez kell az embernek magát szabnia. A' 16 száz. a' szerzetesek igen elfajulván, haramiáskodván, gyilkolván 's leánygyermeket rabolván, rémülésbe hozák a' környéket 's la trappei zsványoknak nevezették. Ezen 17 száz. 7 tagot számlált apátság 1636 a' 10 éves DE RANCÉNÁK (l. e.) esett, mint

sinecúra. Ezen új cistercita-prior 's la trappei apát szívesen iparkodék a' klastromot jobb rendbe hozni, de kevés sikerrel. A' trappisták 11 órát imádkoznak, a' nap többi részét kemény munkával 's halgató elmélkedéssel töltik. Istentiszteletési imádságokon 's énekeken és 's memento morin (mellyel köszöntik meg egymást) kívül más szónak nem szabad kijőni szájokon, 's kívánataikat és szükségüket csak jelekkel fejezik ki. Szigorú élelmek gyümölcsből 's főzelekből áll; hus, bor és vaj általánosán tiltva vannak. Arról, mi a' világban történ, 's rokonaik sorsáról semmit se tudnak; gondolataik csak bűnbánaton 's halálán függenek, 's minden estve sirjaikat ássák. Condé Louise hercegné asszonyi trappistákat is alapította. A' francia lázadástól kiűzetvén, Németország (Hamburg 1801), Orosz-, Angolországok 's Éjszakamerika fogadák be a' rendet; hanem őshonokat, La Trappét, megvevén, 1816 ismét visszatértek Franciaországba. Egy utazó 1818 már 100 tagot talált La Trappeban, kik nagyobbára világiak 's Fréres donnés-ek voltak. Ezek csak bizonyos ideig maradnak a' klastromban. A' valóságos tagok setét színű ruhát, köpenyvet és sáveget, melly arcokat csaknem egészen eltakarja, viselnek. E' rendnek Franciaországban meg 4 klastroma volt, u. m. az aiguesbellesi Montelimartóal, a' Gard apátság Amiensnél, a' Mellerai apátság 's az st. aubini klastrom; hanem egy 16 Jun. 1828 költ kir. végzet következtében 1829 a' D. Augustin de l' Estrangetól alapított új trappista-rendnek minden intézetei bezárattak.

TRAUTMANNSDORF (grófi ház) régi austriai nemzetség, mellynek nevét több várak és mezővárosok viselik Tyrolban, Styriában és Austriában. 14 Trautmansdorf maradt csatamező, 1278, habsburgi Rudolf alatt Ottokár ellen, 's 18 esett el a' mühlendorfi csatában, 1322. Trautmansdorf Hektor, 1336, váltságlevelet nyert Lajos császártól, bajvivás által bebizonyított 352 éves nemességének erősítésére. Trautmansdorf Maximilian testvéreivel egyetemben, 1628, grófi rangra emeltetett: 1804 a' ház első férjfi szülöttjei hercegi méltóságot nyertek. — Birnak Austriában, Csehországban 's a' hassziai nagyhercegségben.

—l—y.

TRAUTMANNSDORF (Maximilian, gróf) sz. 1584 Graetzben, mh. 1650, Bécsben. Ideje leghíreseb kormányférjfiainak és diplomatajainak egyike, férjfiakorában a' katolikus egyház híve lón. A' müncheni és osnabrücker békeséget 1648 ő kötötte. Általa létesült 1619 a' II Ferdinand és bajor Maximilian közti nevezetes szövetség. Követnek küldetett több a' pápához, 's Wallenstein nagyravágására először is ő figyelmezteté a' császárt. 1635 a' nördlingi csata után a' prágai hékét kötötte. De legnagyobb mivé és legnagyobb érdeme a' vestphaliai békeszerződések. — Trautmansdorf erős, átható elmével és egyenes lélekkel bírt, 's az ügynek szolgálait, nem magának. —l—y.

TRAVESTÁLÁS, (a' francia travestir, átöltöztetni, igétől), jelent főleg költészetben olly tréfás előadást, melly által egy már komolydat előadott tárgy eredeti alakjából kivetkőztetik 's neveltségesen ábrázoltatik. Előre felteszi ez, hogy az átöltöztetett darabban hamis pathos 's némi esztelenség rejtezzet, 's ezt kell elmésen fellebbeznie. A' travestálás tehát nem teszi csekélyé a' költeményt, a' feulengőt nem veri le aljassá, hanem csak a' nagynek költött csekélységet adja tréfásan elő, mint igazi csekélységet. Innen lényegesen különbözik a' parodiától, melly valamelly komoly tárgy költői köntösét más neveltséges tárgyra viszi által. Mind kettő szembeszökő ellenkezés által szül fogamatot, 's ha szerencsésen vitetik ki, célját a' neveltetést, bizonyosan el nem hibázza. Mindazáltal a' költésnek közt mindenik az alsó osztályhoz tartozik. A' görög szellem inkább kedvelé ugyan a' parodiát, millyen a' *Batrachomychia*, de gyönyörködék a' travestálásban is, 's ezt képző mivészségekben szinte

olly kicsapongó kedvvel üzé, mint tréfás költői szüleményekben, 's a' legfőbb istenség sem kerülhető el, hogy képzőművek és edényfesteményeken úgy mint színpadon nevetséges maszkként csörgő sapkával meg ne jelenjen. A' travestálás vagy tisztán tréfás és vigszeszély szabad ömledése, vagy egyszersmind, mulattató czéljával gunyt is kapcsol össze. Alakjára nézve lehet lantos, hősi vagy dramai. Újabbak közt leggyakrabban üzik a' Francziák, nevezetesen Marivaux, Scarron (travestált Virgilius) és Moreau; az Olaszoknál van egy travestált *Ilias* Loredanotól; Németeknél sok van e' nemben, de többnyire aljas, Blumauer *Aeneise* sok elménczséget mutat, ha bár ez is sok helyt alacsonyságokra száll. Nálunk Csokonaiban mutatkoznak idomok illy nemű költészetre, kitől, ha kora halál el nem oltja, minden esetre sekát várhatánk.

TRECKSCHUYTOK (azaz, vontató hajók), 16—26 lép. hosszú 's 3—6 lép. széles fedett hajónem, mellyeket lovak húznak 's Németalfölden csatornákon használnak. Bizonyos órákban egy várostól másig mennek 's közönségesen egy nagy szoba van rajtok minden utas számára öszvesen, egy szobával azok számára, kik külön akarnak lenni.

TRÉFAJÁTÉK, I. POSSE.

TRECK (Ferencz, báró), csász. kir. pandurezredes, korának erkölcsi szörnyetege, Siciliában, hol atyja ezeredeshadnagy volt, szül. 1714, Sopronban tanult a' jesuitáknál, 17 éves korában austriai, azután orosz szolgálatba lépett, de zabolátlanságaért hivatalától megfosztatott 's száműzetett. 1740, az austriai örökség felett kitört had alkalmával, M. Theresia megengedé neki, hogy pandurerezredet állithasson fel, mellyet 1746-ig vezérelt. Vad csapatjával mindég az előírt képzé, mindent levere maga előtt, 's égetvén, gyilkolván és pusztítván, iszonyu kegyetlenségeket követé el. Főleg Bavaria tapasztalá e' barbar bajnok vadságát, kinek rablása 's pénzszerzomja határt nem esmerének, bár csaknem 2 mil. vagyonnal bírt. Kötelességsértéseieért 1746 büntető per indították ellene 's holtígi rabságra ítélték a' spielbergi várban, hol 1749 mh. T. felette szép ember volt, hiheetlen erővel bírt és sanyaruságot nem esmert. 7 nyelvet 's folyvást beszélt és szép katonai esmeretekkel bírt, de erkölcsi tekintetben olly rossz ember volt, millyen a' világ szerencséjére kevés tekinthetik. Eltét leírta maga 1747-ig e' cz. a. *Merkwürdiges Leben und Thaten des Freiherrn Franz von Treck* (Wien 1807). L. még *Franz von Treck dargestellt von einem Unparteiischen* (E. F. Hübnert) mit einer Vorrede von Schubart (Stuttg. 1788).

TRECK (Friedrich, báró), Königsbergben (Poroszországban) szül. 1726. Katonaszolgálatba lépéven, a' második schlesiai had alkalmával 1744 II. Eridrik segédévé nevezé; de gyanuba jöven, mintha Treck Ferencz pandurerezedessel, ki neki rokona volt, titkos egyetértésben volna, a' glazi várba teteté fogságba. Gondos vigyázat mellett is kiszabadula 's Morván, Lengyel-és Poroszországon keresztül 169 mf. tevé gyalog anyjához. Erre Treck Ferenczhez fordula Bécsbe, de ez ekkor már fogva vala 's igen rosszul fogadá őt. Moskauba mene tehát 's innen Danzigba, hogy testvéreivel anyja örökségén megosztózzék. Itt, bár császári lovas kapitány volt, II. Eridrik kivánságára megfogaték 's Magdeburgha viteték egy számára készített börtönbe, melly most is mutogatatik. Innen is el akara illanni, de még keményebb fogságot huza magára, keze, lába 's teste 68 fontot nyomó lánczokkal kötöztetvén meg, sőt a' 7 éves had kiütésekor még súlyosabbá teteté állapotja. Okosan tett szabadulás-tervei nem sülenek el 's csak Dec. 1763 bocsáttaték ki börtönéből, Prágába vitetvén. Itt is, Bécsben, Aachenben, Spaaban, Manheimban 's más helyeken, mellyekben megfordult, szabad véleményeivel, mellyeket

írásban is közönségesekké tett, sok üldözést huza magára, sőt va-
gyonának nagy részét is elveszté. II Friderik Vilhelm uralkodásra
jutása után visszádá neki elfoglalt javait, 's most nyugodalmasan él-
hetett volna, de nyugtalan lelke a' francia lázadás kitörésekor Pa-
risba menni ösztönöze, hol Robespierre, mint külső hatalmasságok
ügyvivőjét, Jul. 1794 guillotinoztatá. T. nagy önszeretettel 's kér-
kedékenységgel birt, de lelki ereje, bátorsága 's állhatatossága tisz-
teletre méltók. Részint érdemlettlen sorsát annyival inkább kell saj-
nálni, mivel kedvező viszonyokban a' porosz hadvezérek közt első
helyre emelkedhetett volna. Nem tiszta igazsággal irt élete nagy tet-
széssel elvástaték. E' 4 köt. jelent meg Bécsben 1786, 's francziára
is lefordítottatott (Par. 1789). Többi irományai a' *Sämmtliche Gedich-
te und Schriften*-ben (8 köt. Leipz. 1786) foglaltatnak.

TRENCSIN vármegye Magyarország Duná-inneni kerületében.
Határai: éjsz. Schlesia és Morva, d. Nyitra várm., nyug. Morva, 's
kel. Thuróc és Arva vármegyék. Az egész vármegye nagy völgy,
mellyet a' galgóczi hegylánc folytatja 's a' Kárpát képeznek. Fo-
lyói: a' Vág, Zsilincza és Kissucz. A' föld nem igen termékeny,
de barom-és juhtartásra alkalmas, honnan hegyei teljesek juhnyá-
jakkal. A' levegő hideg, de egészséges. Terményei kevesek, Tren-
csin és Bezcko környékét kivéven, hol bőven terem gabona. Bora is
van, de kevés és nem igen dicséretes. Gyümölcsből szép hasznot vesz-
nek a' lakók. Savanyu vizei jók 's számosak. Nagysága Trencsin
vármegyének 87 nsz. mf., melyeken 1 kir. városban, 19 mvárosban,
411 faluban, 's 47 puztán, 281,555 laknak, kik nagyobbára Tótok,
's csak igen kevesen Magyarok és Németek, vallásokra nézve legtöb-
ben Kath., 21,623 ágostai hitvallásúak, 20 Reform., 's 5622 Zsidók.
Járása 5, u. m. a' zsolnai, vágbesztercei, középső, alsó és hegyen-
tuli. Örökös főispánja: illésházi gróf Illésházy István ur Eó Exc.

TRENCSIN Zsigmond király oltá (1412) szab. kir. város a'
Vág bal partján, termékeny tájékon, magas kősziklán ülő vár alatt,
melly hajdan nagy bátorságot adhatott, honnan 1662 több hónapig
benne tartaték a' magyar korona. Jelesek itt a' jesuiták igen pompás
temploma, piaristák collegiúma, vármegyeház és híres serdők.

TRESSAN (Louis Elisabeth de la Vergne, gróf), költő és író,
1705 szül. Mansban, ifju korában jöve Parisba, hol Voltaire, Fon-
tenelle 's más híres férjsiak baráti levének, kiktől szép literaturához
szeretetében megerősítették. Ezért mindazáltal nem mellőzé el a' ka-
tonaszolgálatot, melyre vala akkor szánva minden jó születésű férjfi
Francziáországban. Az 1741-ki hadban minden flandriai táborozásban
részt vón, a' fontenoyi csatában XV Lajosnak segéde vala 's vezér-
hadnagyságra emelkedék. Béke után Leszczinski Stanislaus király
udvarába mené Lunevillebe, hol lelke és észtehetsége által kitünteté
magát 's egy vala a' kicsiny, de válogatott udvari kar diszei közt.
A' király jesuita gyontatója, ki T. befolyásától tartott, philosophia
vétkével vádolá őt. Midőn a' király ezert neki szemre-hányásokat
teve, azt felelé T.: *Kérem Felsőgedet, gondolja meg, hogy a' liga
kíséretében 3000 szerzetes, de egyetlen philosophus se volt.* Stan-
islaus holta után a' gróf magányban élt 's különbféle munkákkal fog-
lalatoskodék. Ifjúságában több csipős epigrammákat irván, talám e'
volt oka, hogy csak 75 éves korában lehete a' franciaia academiának
tagja. Mh. közsvényben 1783. Költészethezi szeretetét 's észtehet-
ségeit holtig megtartá. Laharpe *Correspondence litteraire*-ében ha-
lála előtt kevéssel irt gyönyörű versezetét közli Tressannak, mely-
ben e' francovillei (a' Montmorency völgyben) lakását énekli. Több
munkái közt jelesek *Gallia Amadisa* 's Ariosto fordítása. Az ele-
ctricum fluidumra nézve tett észzrevételei Tressannak physicabani jár-

tasságát bizonyítják. *Oeuvres complètes*-e Parisban jelent meg 1780—1797, 12 kút.

TREVISOI HERCZEG, I. MORTIER.

TRIANON, két Versaillesnél lévő kicsiny mulató kastély neve (nagy és kicsiny Trianon). A' versaillesi kerten keresztül szép sétaut viz Nagytrianonba, melly Mansardtól keleti izléssel építetett. Az erdőcske végén fekszik Kistrianon, romai építésmódjával 's angol kertjével. E' vala a' szerencsétlen Maria Antoinette kedves mulató helye 's éppen ezért lázadáskor sokat szenvedte a' dühös pórnéptől. Azután egy vendéglő birta; hanem Napoleon visszavette 's hugának, Borghese herczegnének, ajándékozta.

TRIBONIANUS, híres statusférjfi Justinianus császár országlása alatt, Sidében (Pamphiliában) szül., messzeterjedt tudosságával, kiváltképen törvénytudománybani jártasságával igen megnyeré a' császár kegyelmét, kitől a' legfőbb stathisvitalokra emelték. Magister officiorum, Quaestor sacri palatii és consul volt, de erkölcselenségeért közönségesen utáltatott 's K. u. 532 hivatalát elveszté, de nem sokára ismét visszakapá. Felette lövény 's megvesztegethető volt. De észtehetségei 's esmeretel annyira megnyerék a' császár bizodalját, hogy e' rá 's 9 más tudóra bízta a' törvények különbféle gyűjteményeinek öszveszedését, melly teszi a' Justinianus codex nagyobb részét (Corpus juris civilis). Azt írják, a' kereszténységnek titkos ellensége volt 's az atheismust és pogány vallást pártolta, mi talán ellenségeinek a'lapalján vádja. Mh. K. u. 545.

TRIBUNAL a' Romaiaknál felemelt hely volt, mellyen ült a' PRAETOR (l. e.) sella curulisán, mikor törvényszéket tartott; tanácsnokai vagy a' törvénybírák mellette ültek. A' romai táborokban is volt tribunal, gyeptől, mellyen hozott ítéletet a' főparancsnok. — A' Francziák Tribune szót csináltak a' tribunalból 's ezen olly felemelt helyet értenek, mellyről mutatja magát valaki másoknak, p. o. szónokszéket, melybe lép fel az, ki a' kamarákban beszélni akar.

TRIBUNATUS, a' Romaiaknál a' TRIBUNUS (l. e.) hivatala 's politikai helyezete. — E' nevet, noha belső lénye nélkül, a' Francziák is áltvék. A' 15 Dec. 1799 készített polgári alkotmány t. i. mellynek tervét Bonaparte és Siéyes tévék fel, a' törvényhozó hatalmat, inkább névvel, mint valósággal, 300 személyből álló törvényhozó testetnek, 's 100 tagot tevő tribunatusnak adá által. Törvényt javasló joggal az országlás (a' 3 consul) birt kirekesztőleg, a' tribunatus csak tanácskozott az országló 3 consul által elibe terjesztett törvényjavalatok felett 's a' törvényhozó testetnek csak szavazó joga volt a' törvényjavalat elfogadására vagy félretevésére nézve, miután a' tribunatus tanácskozásának szüleményét elibe terjesztette, de azt megbíráló joggal nem birt. A' statustanács szónokainak mint az országlás szóvivőinek, mindkét gyülekezetben fontos törvényes befolyások volt. A' tribunatusnak mindazáltal jog adatott az országlásnak előterjesztményeket 's kívánatokat benyújtani 's elég merész is volt e' jogával teljes mértékben élni. Minden tribunatusnak legalább 25 évesnek kellett lenni; évi fizetése 15,000 frank volt. A' tribunatus $\frac{1}{2}$ része évenként kilépe hivatalából, 's új tagok választának. A' kilépők, míg a' nemzeti lajstromon állott nevek, újra választathatának. Mennyiben a' tribunatusban bíráltattak meg minden törvényjavalatok 's jó eszű emberek itt észtehetségeiket kitüntethették, innen a' szabadság védfalának kell azt tekinteni. Legkötésőbb szónokok voltak benne: Bonaparte Lucian, Carnot, Constant Benjamin. De a' tagok szabad véleményei 's a' consulok önkényességét gátló nyilatkozásai csak hamar elnémultak a' törvényhozó test megvesztegettetése 's Bonaparte ravasz politikája miatt, ki a' legeszesebb férjfiakat el tud-

ta attól távoztatni, midőn 1803 a' kilépő ötöd helyett engedékenyebb tagok választatának. Innen a' tribunatus köztársasági characterének utolsó nyomait Carnot császárrá választatása ellen tartott beszédében találjuk, melly mindazáltal sikertelen volt, mert Curée 30 April. 1804 a' felőli javalata megállott 's Bonaparte 4 Maj. császárrá kiáltatott ki. Különös, hogy az, kit Casar az örökös dictatorság eszközésére használt, hasonlóul tribunus volt 's Curionak nevezetett! Carnot egyedül nem írta alá a' választás jegyző könyvét. Erre a' 18 Maj. 1804 költ senatusconsultum (tanácsvégeztet) a' tribunatust csaknem egészen összeolvasztá a' törvényhozó testtel, mivel Napoleon annak főgyűléseit eltörlé 's csak 3 szakainak (a' törvényhozásának, belső 's közjövedelemre ügyelőnek) hagyá meghivatalos foglalatosságait, a' császártól kinevezett előlülők és quaestorok (kincstárnokok) alatt. Ezolta egészen elnémula a' tribunatus; mintegy egészítő része volt a' törvényhozó testnek, melly előtt csak 2 szónok adhatta elő a' tribunusi osztály véleményét. Végre a' császár 19 Aug. 1807 végképen eltörlé a' tribunatust, tagjait, kiknek atolsó előlülők Fabre (de l' Aude) volt, a' törvényhozó testbe tevő által. Koch tribunus, esmeretes publicisticus író és strasburgi professor, 4,000 frank nyugtázást kapott.

T R I B U N U S, Romában eredetileg egy **TRIBUS** (l. e.) előjárója volt; aztán általában nyilvános személy, előjáró. Így voltak hadi tribunusok 's kincstári tribunusok (tribuni militares et aearii). Amazok a' legiok egy, közönségesen 1000 főből állott, osztályának parancsnokai, ezek a' quaestor segédei voltak, főleg a' zsold kiosztatásakor. Sokkal nevezetesebbek 's fontosabb személyek voltak a' nép tribunusai (tribuni plebis), kik a' nép jogait védtek a' patriciusok ellen 's innen a' népből választatának; nem tartoztak ugyan sajátképen a' főtisztviselők sorába, de azért felette nagy befolyások volt a' közönséges dolgok menetelbe. E' hivatal létesítésére a' népnek a' patriciusoktól nyomatása 's a' városból a' szent hegyrei költözése adott okot, mivel addig nem akart visszatérni 's a' köz terhekben részt venni, míg szószólót (tribunust) nem kapott. A' tribunusok akármelly tanácsvégeztet is semmisíthettek vetojokkal, ha ezt a' népre nézve károsnak találták. Gyakran olly javalatoakat is tettek, mellyek a' patriciusoknak ellenekre voltak. Innen ezen eredetileg jótékony szerkezet későbbben heves perlekedések és nyugtalanságok forrása lett, főleg ha pártoskodás és szenvedélyek voltak a' tribunusok rugói. A' tribunusok száma későbbben 10-re határozottatott 's mivel a' főtisztviselők közé nem számláltattak, nem is birtak azon külső tiszteletjelekkel, mellyeket amazok viselhettek.

T R I B U S. Romulus Roma lakóit 3 osztályba helyezé, mellyeket számokról tribunusoknak nevezé. Mindeniknek saját tribunusa vala, 's 10 curiára osztaték. Servius Tullius a' város lakóit a' város 4 kerületeihez képest 4 részre osztá, mellyek tribus nevet kapának. Ezen 4 urbanae (városi) tribushoz jöttek a' rusticae tribusok, mellyekre a' faluk lakói osztattak 's számok lassanként 31-re nevededett, úgy, hogy a' tribusok öszves száma 35 tett.

T R I E N T (lat. Tridentum, olasz. Trento), város Tirol grofságban, melly város hajdan messzeterjedő körayekével együtt püspöki, 's e' közvetlen birodalmi fejedelem volt. 1803 a' város 's az egész püspökség Austriától, mint világi örökös fejedelemség, elfoglaltatott 's Tirolhoz kapcsoltatott, mellyel aztán egyenlő sorsa volt 's 1814 ismét anstriai felsőség alá jött. A' fejedelepüspök évenként 40,000 for. pensiot huz. — A' város mély, magas és sok mezei házzal 's szőlővel diszló hegyektől kerített völgyben fekszik, az Ets mellett, mellyen 146 láb. hosszú hid visz keresztül. A' város kellemetlen, egyenetlen 's tisztátalan; 760 ház. 's 9600 lak. van. A' püspöki ka-

stély régi, nem igen szép épület, gyönyörű kerttel. Santa-Maria templomában láthatni az itt tartott concilium tagjainak képeit. Lyceumában 13 professor philosophiát és theologiát tanít. A város nagy kereskedést űz, mellyet az itt hajózható Ets igen segít. Sok selyem-czérna-malom van benne. L. Franc. Vigil. Barbacovi 86 éves és vak fejedelmi cancellarius e' munk. *Memoire storiche della città e del territorio di Trento* (1821).

TRENTEI CONCILIUM. Miután a' constantzi (constantiai) és baseli conciliumok végzése sikeretlenek maradtak, sőt II Pius 1460 's II Julius 1512 még a' conciliumra való feljebb vitelt is megtiltották volna, annál hathatósabban kezdte a' kereszténység, a' rallsba becsuszott vissza-élések eltörlése végett egy közönséges és mind a' pápától, mind az uralkodóktól független conciliumot kívánni. Leginkább sürgeté pedig ezt V Károly, hogy egy felől a' pápát ijessze meg, más felől pedig a' Protestánsokat csendesithesse le, 's nyugtathassa meg az által. III Pál pápa a' Fözönséges kívánságnak végre engedvén, ki hirdeté azt I Nov-re 1542, Trentet (Tyrolnak egy városát) tevéen helyévé; hanem Károly a' Francziákkal hadba keveredvén, 1545-nek 15 Mart-ra halasztatott el. Mindazáltal, a' fő papok nem gyülvén öszve a' rendelt napra, csak 13 Dec. kezdődtek el az ülések. Ennek a' conciliumnak két célja volt, u. m. az anyaszentegyházban elterjedt visszaélések kiirtása 's a' Protestánsok ügyének eligazítása, hogy ezek, azon fő okok, mellyek miatt a' Katholikusoktól elszakadtak, elháríttatván, ismét az anyaszentegyház kebelébe téríttessenek vissza. Millyen volt a' kezdet, olyan lett a' vég is. A' conciliumnak ugyan is függetlennek kellett volna lenni; ugye de már azon végzet által, hogy fő szerint szavazzanak a' gyűlés tagjai, függővé tétetett a' pápától a' concilium, mivel az olaszországi fő papok száma a' többi tagokét mind öszve véve is felyülmulta, és így már ez meg akadályozta a' Protestánsoknak az anyaszentegyházba leendő visszatérését, honnan nem csak ezektől, hanem az olaszországi püspököktől is lehetett a' concilium függése miatt panaszokat hallani. Elkezdődvén az ülések, a' helyett, hogy a' keresztény felekezetek egyesülése megtörtént volna, még álhághatlanabb közfal huzatott azok közt az apocryphus (így neveztetnek a' szent írásban azon könyvek, mellyeknek nem tulajdonittatik isteni eredet, és így mellyeknek foglalatjok nem tartatik csalhatlan hit-és életszabályoknak 's törzsökigazságoknak) könyveknek a' szent írásbai bevételese, a' traditioknak (azaz, írásba nem foglalt isten igéjének, mellyet Jézus és az apostolok tsak szájjal mondottak, 's melly csak a' szent lélek sugallása által maradt fen 's szállott egy püspökről másra) a' szent íráshoz hasonlókká, a' vulgata név alatt esmeretes bibliafordításnak csupán valóságos szent írássá tétetése 's azáltal, hogy egyedül az anyaszentegyház tétetett ennek törvényes magyarázójá. Ezekhez járult még többek közt a' 7 sákramentomokról, vagy szentségekről való tudomány is, melly a' többi czikkével együtt, fájdalom! még inkább fel élesztette a' későbbi időkben több száz ezerek vérebe kerülő meghasonlás felkét a' Katholikusok és Protestánsok közt. Azonban, hogy a' dologba leendő mélyebb beereszkedéstől megmenekedjenek, ezen felyül pedig a' pápai szek megürülésétől is minden órában lebetett tartani, azon hamis hirre, hogy Trientben döghalál támadt, V Károlynak minden ellenmondása mellett is oda hagyták a' pápa követei 's az olasz püspökök a' conciliumot, mellyet a' császár ösztönözésére az új pápa III Julius folytatott, I Maj. 1551 nyitván fel legelőször. Ennek is, az urvacsoráról, bűnbánásról és utolsó kenetről, továbbá a' püspökök törvényhatóságáról, t. i. mitsoda esetekben átélhetnek azok, 's mellyekben kelljen a' pápához a' tárgyakat feljebbvinni? hozott végzetek 's annak, hogy az egyetemenk, klastrom-

mok, kórházak 'sa't. vetessenek ki hatalmuk alól, megállapítása után, a' nélkül lett vége, hogy a' Protestánsok ügyét csak szóba is vették volna, mivel a' szász választó Móríc a' conciliumnak a' protestáns tudomány ellen hozott végzeteiből semmi jót se reményl-
 vén, meg se várta, hogy a' pápa képviselője vagy legatusa ellenére is, a' császár sürgetésére, meghívott protestáns papok és theologusok megérkezzenek, fegyvert fogott a' császár ellen, kit megszalasztott, a' conciliumot pedig, mely 28 Apr. tartotta utolsó ülését, széyely oszlatta. IV Pius ismét munkába vette annak folytatását, ámbár a' Protestánsok, kik Móríc vezérsége alatt a' császáron győzedelmeskedtek, semmit se akartak is arról tudni, és újra felnyitattott 18 Jan. 1562 a' tridentumi concilium, melyen a' pápának 6 legatusa, kik közül az előlülést a' mántuai herceg Gonzaga Herkules cardinalis vitte, 112 többnyire olasz püspök, 4 apát, s 4 szerzetesrend generalisai voltak jelen. Az ebben hozott nevezetesebb végzetek a' tiltott könyveket, a' papok nőtelenségét, a' purgatoriumot, a' szenteket, szent ereklyéket 's képeket, a' klastromi életet, bűnbocsánatot 's bűntöt tárgyaztak, 's azt a' reménységet, hogy a' Protestánsok a' Katholikuskokkal ismét egyesüljenek, örökre semmivé tette. Így lett vége a' tridentumi conciliumnak, melynek 255 fő pap által aláírt végzetei a' Katholika anyaszentegyháznak symbolicus könyvül szolgálnak. Legfőbb érdeme ezen három ízben folytatott conciliumnak az, hogy a' katholika vallás tudományának czikkei szorosabban meghatározottak és megállapítottak általa. Végzetei Olaszországban, Portugalliában és Lengyelországban feltétlenül, a' spanyol statusokban csak úgy, ha az ország törvényeivel nem ellenkeznek, és így feltételesen vetettek be, Francia, - Német, - 's Magyarországekban pedig ellenmondásra találtak.

TRIER (francz. Tréves, lat. Augusta Trevirorum, bizonyos gall néptörzsektől, mely e' tájékat lakta), régi, a' Romaiak (kiknek itt táborhelyek volt a' Németek ellen 's császáraik gyakran tartózkodtak benne) idejében 's azután a' frank királyok alatt is igen nevezetes város, bájoló völgyben, melyet 2, szőlővel beültetett, hegy képez, a' Moselnél, melyen 8 boltozaton álló régi hid visz keresztül. A' Mosel itt elbir 2000 mázs. megterhelt hajókat. Hajdan fővárosa volt a' trieri fejedelemségnek, a' lunevillei béke által (1801) a' tartomány nagyobb részével együtt Franciaország alá jutott, hanem a' parisi békekötés óta Alsórajna porosz nagyhercegséghez tartozik, 's e' tartomány 3-dik kormánykerületének fővárosa, a' kormányzék 's püspök helye, egy püspöki 's tanítónyelő seminariummal. A' város környéke messzeterjedő, mert körülte igen nagy kertek vannak, de csak 1150 ház. (13 kapuval) 's 9700 (mások szerint 15,300) lak. van. Építményei közt jelesek: a' régi választói palota, most kaszárnya; a' szép Máriatemplom, a' német építésmesterség legjelesebb miveinek egyike a' főtemplom, igen szabálytalan formájával, de szép oltárai-val 's márvány galeriájával; sz. Simon temploma, igen régi építmény. 2 boltozata van, melyeken mentek be hajdan a' városba 's mivel fekete színük, porta nigra nevet viselnek; legjelesebb római építmény, mellyel Németország bir. Trierneknak vannak római régiségei is, mint amphitheatrum, most csaknem egészen lerontva, a' sz. Kereszthegy mellett levő ferdők 'st. L. *Beschreib. der Alterthümer in Triér und dessen Umgebungen etc.* (28 rézm., K. F. Quednowtól, Bonn 1820, 2 rész.) Itt élt 's nyugszik HONTHEIM (l. e.) püspök. Triertől 5 ór., Igel falunál, áll az Igelstein, 72 láb. magas hegyes oszlop, a' Secundinek nemzetségének sírboltja. Gymnasiumának 70,000 köt. 's 2000 kéziratból álló könyvtára van 's tudós társasága tudományos és régiségi gyűjteményeket alapított. A' trieri hajdani püspökség, mely 327 érsekséggé tétetett, legrégibb volt Németországban. A' választó

2-dik volt a választók közt, 's romai szent birodalom főcancellarius-a címet viselt. Lakhelye Koblenz volt. Az utolsó választó, Kelemen Venozel, Augustus szász király nagybátyja, miután birtoka világivá tétetett, Franciaországtól 's néhány német fejedelemtől 30,000 for. kárpótlást kapott. Mh. 27 Aug. 1812 Augsburgban. L. Haupt Theodor hist. rajzolatát *Triers Vergangenheit und Gegenwart* cz. alatt (Trier 1822, 2 rész.)

TRIEST (olasz. Trieste, lat. Tergestum), híres tengeri és kereskedő város, az austriai birodalomhoz tartozó illyriai királyságban, a triesti kormányzás fővárosa, kerítetlen 's az adriai tenger triesti öblénél fekszik. 3 városból áll, v. m. a' fellegvárral bíró várhegy lejtőjén fekvő Óvárosból, a' tengerig nyúló Újvárosból 's az ujonnan telepített József- és Ferenczvárosból. Az elsőnek szűk, görbe 's tisztátalan utcái vannak, hanem a' Therezia-vagy Újváros szép építményekkel, nagy piacakkal, széles utcákkal 's néhány csatornával díszlik. Különösen gyönyörű tekintete van a' nagy csatornának. Triestnek 31 piacza (mellyek közt a' Therezia- és Józsefpiaç az Újvárosban 's a' nagy és kicsiny óvárosi piacz 'st. kitetszők), 214 utcája, 10 temploma (ezek közt 1 luth. 1 reform. 's 1 görög) 's 1540 háza van. Több közönséges szép építményeken kívül, millienek a' kath. templomok, börze, Palazzo, vámbáz, játékszin 'st., a' várost szép más privát építmények is díszesítik. A' lakók (40,500-an felyül) Németek és Olaszok keveréke, 's e' különbséget karakterekben és viseletekben is láthatni. Midőn Triest 1719 VI Károly császártól szabad kikötővé tétetett, a' népegség 6000-re se ment. M. Therezia megerősíté 's szélesbíté ama szabadságot. Minden portékát, kivéve néhányát, vám nélkül ki lehetne most vinni. Triest, hol csaknem minden europai nemzet tart consult, egész austriai monarchia első 's legfontosabb kereskedő helyének nézethetik. 17 bank 's kármentő intézet, általában 1000 kereskedő 's 1700 revó kerítő van benne. A' kereskedés nagyban üzetik 's évről évre élénkebb. Már 1804 előtt 20 mil. tett a' kereskedés értéke. 1815 7676 hajó evezett be 's 5,500,000 mázs. portéka terhelhetett hajókra 's vitetett el. Kikötőjét erős agyusor védi, de a' hajók nincsenek bátorságban szélvész ellen. Négy hajóépítő műhelye van. A' kikötőnél 2 tisztuló intézet (lazaretto sporco és netto) áll a' gyanus helyekről jövő hajók számára. Gyarái közt kitetszők: 13 rozsolis-fabrikáji; csak 1 évenként 2000 akónyit készít. Vannak még itt: 1 cukorfabriká; 1 plajbász-, 1 porcelán-, 1 kártya-, 1 veres fonal-fabr.; 1 rumfőzés 'st. A' S. Servolonál (1 ór. Triesttől) lévő sófőzések évenként 20-30,000 mérő tengeri só adnak. Környékén különféle jó borok teremnek 's a' körülte fekvő halmokon gyönyörű mezei házak díszlenek, legszebb kertekkel. Mintegy 70 év előtt e' halmok még puszták 's kopaszak voltak. Nagy költséggel szállított Istriaiból föld hajókon 's így tétetett lassanként paradicsommá a' pusztaság. A' bécsi béke után (1809) Triest környékével együtt Illyriához kapcsolatott; 1814 olta ismét előbbi ura alatt van. Az *Archeografo triestino, raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria* (1 köt. rézm., Triest 1829, statist.-histor.-archaeol. 's tudományos tartalmu munka) a' triesti tudós egyesülettől (Gabinetto di Minervától) adatik ki.

TRIGONOMETRIA, I. HÁROMSZEGMÉRÉS.

TRILLA muzsikában két egymás mellett fekvő hangnak sebes és egyenlő váltogatása. Kellemes ékesítő módosság, mely éneknel hajlékony, ügyes torkot, 's szorgalmas gyakorlást kíván. Két hang kell hozzá, egy alsó 's egy felső; amaz a' fő hang, vagy trilla vezető, azon kell végzödni is a' trillának. Hogy segédül egész vagy félhang vétessék-e, a' hangnemtől és a' fő hang állásától függ. Különféle módosságait a' gyakorló hangászat tanítja.

TRILOGIA. Így nevezének a Görögök három, tartalomra nézve egybefüggő tragoediát, mellyek összekapcsolva egy satyrdarabbal egymás után adattak, de ha ez is hozzá járult, akkor már tetralógia volt nevék. Minden tragicus költőnek kelle ilyen tetralógiát előadani, ki Bacchus innépein pályára szállott. Illyen trilogia Aeschylus *Orestias-a*, mert benne foglaltatik *Agamemnon*, *Cephorok* és *Eumenidák*.

TRINIDAD (francz. la Trinité), a' kis Antillák egyike Nyugat-Indiában, melly minden vele egy csoportban fekvő szigetek közt legközelebb fekszik a' szárazhoz, nem messze az Oronoco torkolatától, 's a' száraztól a' pariai (más neveken szomorú öböl, édes víz tengerre) öböl által választatik el. Colombo 1498 fedezte fel 's nevezte Trinidadnak. A' Spanyolok gyarmatot telepítették rajta, hogy a' szárazzali őszveköttetést fentartsák; idővel elmellőzték 's csak későbbben miveltetett ismét. Hossza 13, szélesség 9—10 név. mf. 's kiterjedése 78 nsz. mf. Egalja idegeneknek egészségtelen; hanem a' benszültek csaknem mindég egészségesek 's megöregszenek. Egy illy csekély kiterjedésű szigetnek sincs annyi hajózható folyója, mellyek közt legjelesebb a' Caroni. Ejsz. hegylancz meg keresztül rajta, délen halomcsoportok fedik, 's középen más, mellynek legmagasb pontja Tamana hegy, egy tetején lévő kicsiny tóval. A' föld termékeny, de sok posványval fedetik, mellyek sok Manglefát teremnek. Száraz évszakban ezen posványok savannakká (füves mezökké) válnak, mellyeken a' barom leghujább ételmezt talál 's igen sok szárnyas állat és földi teknős béka tartózkodik. A' sziget czukrot, jó dohányt, indigót, gyömbért, jó gyümölcsöt 's igen szép gyapjat ad; előbb szép erdők díszesítették 's becses mahagoni-fái voltak. Korábban a' lakók csaknem csupán cacaot termesztettek, melly különösen jó volt. De 1727 a' cacaofák kivestek 's azolta több nem ültetett, mivel azt hiszik, hogy az északi szelek ártalmasak azoknak. Fekvése e' szigetet a' mexicói öbölnek kulcsává teszi, 's mind a' nyilvános, mind a' lopvakereskedést igen segíti, honnan a' tengeri hatalmasságok figyelmét mindég magára vonta. 1595 Walter Raleigh az Angolok részére elfoglalta, de a' béke visszadta Spanyolországának. 1676 a' Francziáktól feldulatott. A' Spanyolország tengeri erejére nézve olly karos tengeri had alkalmával (1796 's kör.) az Angolok, miután 16 Febr. 1797 egy spanyol hajóseregostályt a' pariai öblön semmivé tettek, 18-ban szerződésnél fogva megvették a' szigetet, midőn sok ágyu, hadi eszköz és 2 mil. piaster került kezekre. Az amiensi békében (27 Mart. 1802) Spanyolország az Angoloknak engedte által. 13 Mart. 1829 a' fejérek 's feketék közt minden polgári különbség eltöröltetett. Azolta a' nép műveltsége és száma nevedett, ez utolsó 38,000-re. Legjelesebb kikötők a' charagamusi, mellyben a' legnagyobb hadi hajók is elférnek, 's a' carenagai, fregatok 's kereskedő hajók számára. A' Puerto de Espanna kikötőt kereskedés és mesterség Trinidad első kikötőjévé tették. Ez a' nyug. oldalon fekszik, egy a' föld legbátorosabb 's legtágasb tengerkeblei közt 's erős ágyusortól védetik. Tőle kapta nevét a' főváros. A' körülte fekvő hegyek meg vannak erősítve. Utána legjelesb kikötő az anna parmai, hol azolta származott város, miolta Angolok kezében van. A' sziget belsejében fekszik a' sziget előbbi fővárosa, S. Joseph d'Oruna, 300 ház. 's 2000 lak.

TRINITARIUSOK, a' Spanyolországban 1198 alapított szentháromság-rend tagjai, melly Agoston közönséges szerzetes-szabályain kívül arra is kötelezé magát, hogy keresztény rabszolgák kiváltására alamizsnát gyűjt. Már 1201 származtak Spanyolországban e' rendbeli apácák is, kik fejrúhát 's kék kerezzet viselnek. Jótékony célja nagy nevedést szerze a' rendnek Spanyol-, Franciaországokban (ez utolsóban Parisban sz. Mathurin kápolnájuánál lévő klastro-

mokról, Mathurinoknak nevezettek), Portugalban, Olasz-, Lengyelországokban, sőt Amerikában 's más Európán kívüli gyarmatokban is. A' 18 száz., ide számlálván az újra alkottatásakor Spanyolországban alapított 's 1636 oltá tulajdon generalisa alatt álló Trinitarius-Mezitlábosokat, Európában 300 klastroma volt. Hasonló fogadástéttel 's ugyanazon célra egyszersmind betegek és foglyok ápolására, állított fel 1230 Spanyolországban a' jutalmazó bold. szüz. Mária rendje (ordo S. Mariae de mercede), melly előbb vitézrend volt, de majd szerzetesrenddé változott, 's Francia-, Olaszországokban, még inkább Amerikában és Keletindiában igen elterjedt. 1568 oltá hasonlóul elszaporodott Spanyolországban, apácza - klastromok 's meztlábosak klastromai által, kik, mint a' régi szabályt követő szerzetesek, fejér ruhát és scapulariumokon arany kereszt alatt Aragonia czimerét viselik. Mindkét rend nagy hévvel dolgozóék eleinte célján és sikerrel, Tertiariusok csatlakoztak hozzájuk 's gazdagon segítették azokat. De lassanként egyik, mint másik rászokott maga megemészteni, mit gyűjtögetett 's végrendeletek után kapott. Most ismét kezdenek eredeti céljokhoz közledni. Legtöbb klastromaik Spanyolországban, Portugalban 's Amerikában vannak, kevesebbek Olaszországban 's a' szigeteken. Az austriai birodalomban csak Trinitarius - Meztlábosak vannak.

TRINITY-COLLEGE. Így nevezetik a' dublini egyetem, melly sok jeles statusférjfit képzett. Legnagyobb befolyása volt erre a' Historical societynek, mellyet az egyetem tagjai magok közt alapítottak. Most ezen egyesület el van törölve, mivel igen ingerlette az értekezés szellemét. A' Trinity - College 1 prépostból, kinek 3000 font sterl. évi jövedelme 's szép laka van, 7 idősb fellovból (mindenk 2000 fonttal), 16 ifjabb fellovból, kik tanítók 's ezért fizettetnek, 70 scholarból, kiknek szabad lakok 's kevés fizetések van, 's mintegy 1500 tanulóból áll. 1821 tanításért mintegy 15,000 f. st. fizettetett. Van még itt 30 stipendiatus. Ezen főiskola disszenterket is befogad, kik az angol egyetemekből ki vannak rekesztve.

TRIO, 1) három fő hangzatra szerkeztetett szerez muzsika, v. két fő hangzat bassus kíséréttel; p. o. fuvola, hegedü és kis gordon, vagy hegedü, brácsa, és gordon; lehet azonban egy fő hangzat és két kísérő is. Az ilyen trionak neve Sonata a tre, 's valóban a' sonatához tartozik, noha klavir vagy fortepiano is lehet mellette. 2) Menuettnél a' trio a' sajátképi vagy fő menuettnek megfelelő tételt jeleli, ma már azonban keringőhez, marshoz 'st. is toldanak triókat.

TRIOLOA muzsikában három összekötött kóta, melly idő mennyiségre nézve két hason minőségű kótával egyforma értékű. Az ékezet mindenkor az elsőre esik.

TRIOLETT játszói versnek francia neve. Magyarúl lehetne nevezni *hármaská*-nak. 8 sorból kell neki csak állani 's egy kis enyelgő gondolatocskát úgy kifejeznie, mintha a' költő, feltétel nélkül is épen csak 8 sorban végezte volna el tréfáját. Az első sórnak előfordulni benne háromszor kell, rendszerint ugyan a' 4 és 7-dik sorban, de be lehet azt játszani máshová is. A' még fennmaradó 5 sorból, kettőnek kell egybehangzó riműnek lenni 's háromnak ismét így. Franciaiban Ménage szerint Raubin, németben Gleim, Hagedorn, Schlegel A. W. jeleskedett. Egész válogatott gyűjteményt Raszmán adott ki.

R. A.

TRIPOLIS, a' BARBARESKÉK (l. e.) egyike Barkával, 8800 nsz. mf. fekszik 2 mil-nál több lak., kiknek nagyobb része rablásból él. A' kereskedés csaknem egészen Zsidók kezében van. A' tripolisi dey (1795 oltá Sidi Jussuf) basa czimet visel, 's névvel a' porta alatt van, innen a' szultántól erősítették meg. Egyes tartományokat beyek igazgatnak. Tripolisnak ajándékokat fizetnek évenként a' keresztény.

hatalmasságok, p. o. Dánország 1806 oltá 6000 piastert. A' dey 3000 főből álló sereget tart, ide nem számlálván a' lovasságot 's zsoldos katonákat; az arab nemzetségeket is fel szólítván, 50,000 embert kiállíthat. A' rabló hajók mind a' basáéi. Nápolynak 1816 mindenik fogolyért 300 piaster váltságot kelle fizetnie 's új consul kineveztetésekor 4000 piastert. — A' fővárosnak, Tripolisnak, 25,000 lak., heteg keresztény rabszolgák számára kórháza 's fontos gyárai vannak. A' városba menetelnél áll Marcus Aurelius diadali íve. Kelet felé is, főleg Lebidában (Leptis Magna) vannak vizvivések, amphitheatrumok és eltöredezett porphyr-, gránit- és verdantico-oszlopok pompás omladványai. Képfaragás miveiből csak csekély töredékek találtattak; hanem a' part a' Bon-foktól Alexandriáig még kevése is van megvizsgálva. Fezzan tartomány, a' király lakhelyével, Murzukkal, mellyben 20,000 lak. van, 80 mf. Tripolistól, nagy kereskedést üz. A' szultán évenként gazdag ajándékokat küld a' basának. **BARKA** (l. e.) tartomány is nagyobbára a' tripolisi dey alatt van. L. a' Barbarbareskekre nézve **TONNIES** (l. e.) irományit.

TRIPOLIZZA, tulajdonképen Tripolitea, eddig Morea fővárosa, mivel a' Görögök felkeléséig (1821) a' félsziget első török helytartóságának helye volt; hanem mióta Peloponnesus a' török jármat lerázta, Argos, Corinthus, Kalamatta és Epidaurus városokkal kelle e' tiszteletben osztoznia, váltólag, mint a' körülmények most ide, majd amoda menni kényszerítették a' görög ideigi országlást. A' görög lázadási hadban Tripolizza véres és iszonytató részt vett. Kolokotronis görög vezértől Aug. 1821 vivatván, a' Törökökből és muhamed hit-vallásu Albániaiakból állott őrsereg kétszöge-esve védte magát Oct.-ig. Nyavalyák, éhség 's a' vívók szakadatlan rohanásai miatt végre legfelsőbb pontra hágott a' nyomoruság Tripolizzában 's az Albániaiak (3000-en) alattomban alkudozni kezdtek a' görög vezérrel. 5 Oct. (ó kalendariom szerint) ajánlák, hogy ha szabad kime-netelt nyerne, a' rájuk bizott városfertályt áttadandják. E' nap reggelén a' Görögök főrohanást tettek; egész nap folyt a' csata, mert a' Törökök dühös elszántsággal védtek magokat, még akkor is, midőn az Albániaiak már kapujokat felnyitották, nemi ellenállás után, Kephalos alvezérnek, 's Kolokotronis ekkor 2000 Mainottával öldökölve 's mindent letiporva a' városba nyomult. Ekkor az utszákon 's házakban dühösködött az elkeseredés, míg a' Törököket a' minden oldalról bekerítő lángok a' házakból ki nem szorították, midőn a' könnyörületlen győzedelmesektől levágattak 's a' város maga csaknem egyetlen füstölgő omladvány lett. 6000-nél több különféle kóru 's nemű Török veszté el éltét e' szörnyű zapon. A' 3000 Albániaiak is, nem messze a' várostól, mellyet elárultak, mivel a' Görögökkel kötött szerződést megszegették, vad küzdés után levagdaltattak. A' Görögök igen sok fegyvert és tábort eszközt, mellyekre ugyis nagy szükség volt, találván Tripolizzában, új erőt kaptak a' had folytatására Peloponnesusban, úgy, hogy azolta ez a' félsziget, nehány partmelyéki várat kivéve, Khursid hasa 1822-ki beütésének visszaveretése után, egészen szabad volt az Ázsiaiak jármától 's az ujja-született Hellas középpontjának tekintethetett. — **Tripolitea**, kiesiny kerületével, tágas, hullámformájú térségen fekszik 's Megalopolis, Tegea, Mantinea és Pallantium városok, mellyek nem messze estek egymástól, omladványaiból építetett. A' városnak falai és bástyái, kövezett utszái vannak 's az említett hadi történetek előtt 12,000 lak. voltak, kik jövedelmes kereskedést űztek természetmennyekkel. Századok pusztításai mellett is, mint utazók állítják, megfelel szépségére 's termékenységére nézve azon rajzolatoknak, mellyeket a' régiek valaha Arkadia (mellynek közepén fekszik Tripolizza környékével) gazdag és virágzó völgyeiről tettek. Midőn Ibrahim hasa egyiptomi seregével

Navarint 1825 megvette, az újra felépített Tripolizzát is megvette 's csak Moreából 1828 történt kitakarodásakor adta vissza az omladékokat.

TRIPPEL (Sándor), az újabb idő leghíresebb képfaragóinak egyike, szül. Schaffhausenben 1747. Elt Kopenhagenben, Dresdában, Parisban és Romában (1776 olt), hol hm. 1793. Teremtői képzelődő ereje 's a' kifejezés leghatósabb meghatározottsága esodáltatnak.

TRIPTOLEMUS (mythol.) Celesus eleusisi királynak és Metanirának, ki Neáranak is neveztetik, fajok. Némellyek szerint atyja Trochilus vagy Oceanus, vagy Eleusinus 'sit., anyja pedig a' Föld vagy Kothonea vagy Polymnia 'sit. volt. Ceres, ki elveszett leányát, Proserpinát egész földet kereste, T. szüleihöz is elment Eleusisba 's az éppen ekkor világra jött Triptolemusnak, mások szerint Demophonnak, dajkája lón. Ceres a' csecsemőt halhatlanná akarván tenni, éjjel tűzbe tette, hogy e' minden romolhatót megemésszen; de anyja rajta érte és sikoltásával megháborítá a' titokteljes munka csendjét, mely e' szerint nem mehető véghez. Ceres e' helyett sárkányoktól vitt szekérével ajándékozta meg, hogy ezzel, mint követe, egész földet bejárja 's az embereket gabonatermesztésre megtanítsa, innen útközben minden veszély ellen védé Triptolemust. Visszatérvén honába saját atyja ölködék T. élte után, de Ceres ismét megmenté őt 's atyját az országlásról lemondásra bírá. T. volt az eke és szekér feltalálója, Eleusis városának építője 's némellyek szerint az eleusisi mysteriumok alkotója. Atticában legelőször a' rhari földet veté be gabonával 's Arcadiában tőle tanulá a' szántásvetést Arkas, mint Eumelus is Atticában, kit a' városépítésre is megtanított. Triptolemusnak Eleusisban tulajdon temploma volt 's a' rhari mezőn oltára. Néha kezében levő kalászokkal, néha eke mellett állva, majd sárkányos szekérben ülve képeztetik. Neve 3-szor felszántott földet jelent. A' Romaiak Triptolemusból képezték az ő Bonus Eventusokat.

TRISMEGISTUS, I. HERMES.

TRISMUS, állcsont-görös, az állcsont inainak olly erős összehuzódása, hogy a' fogak mozdulatlanul szorittatnak egymáshoz. Eleinte, vagy ha az összehuzódás nem nagy, fogcsikorgás támad.

TRISSINO (János György) költő és tudós, sz. 1478 Vicenzában nemes szüléktől. Csak éltes korában fogott a' tudományokhoz; tanítója a' görög nyelvben Demetrius Chalkondylas vala, kinek emléket sírkövel tisztelé meg utóbb. Első neje halálával bucsut vón születése helyétől, 's Romába költözött. X Leo alatt több követségeken járt el a' dán királyhoz, Maximilian császárhoz 's a' velencei kormányzóhoz. VII Kelementől V Károly császárhoz küldetett, kitől nagy tisztelkedésekkel fogadtatott. Mh. 1550. Olaszországnak az első Aristoteles szabályai után készült tragoediát *Sophonisbét* ő adá. Megjelenésekor köz tapssal fogadtatott, 's X Leo rendelkezésinél fogva nagy pompával játszatott el. A' rimetlen, tizenegy tagu versnek (verso sciolto) ő volt teremtője, 's ezt Plautus után készült *I simillimi* című vigjátékában is használá. *Italia liberata dai Goti* című eposa nemzetiség híjával vagon. A' lyrai költésben szerencsejobb volt Trissino; ebbeli dolgozásait gyengédség és elmésség jelelik. Birunk tőle egy poétikát is. Munkájának legjobb kiadása Maffei ügyelése alatt jelent meg.

— l — y.

TRISTAN, régi mintegy 24,000 versből álló költői miv. Irják, hogy Tristan új mysteriumoknak, a' Németországból jött naptudománynak, mellyek a' Druidák tudományát megváltoztatták, alapítója volt. L. *Tristan von Meister Gotfrid von Straszburg, mit der Fortsetz. des Meisters Ulrich von Thurnheim*, 2 szak. kiadta E. v. Grote (Berlin 1821.) Vö. Mone a' *Heid. Jahrb.* ben 1821, Dec.

TRITON Neptunus és Amphitrite fíjok, 's a' legjelesb' tengeri istenek egyike, kin, ugy látszik, a' hullámozó tenger zugását értették. Csigahéjjal fujta fel 's csillapította le a' tengert, ha Neptunus parancsolta. Az isteneknek Gigasokkal csatájában megszalasztotta ez utolsókat csigahéj-muzsika-szerének hangjával. Ő ölte meg Aeneas kormányosát, Misennust, mivel ez vele sűvásban versenyezni akart. — Legrégibb mythusban T. sajátképen Triton lybiai tónak istene volt. Homerus nem említi őt, de Hesiodus ugy éneklí, mint közönséges vízi istent. Későbbben nem csak Lybia körül, hanem a' földközi tenger más tájékain is uralkodó alsóbb tengeri daemonok egyikévé tétetett. Végre több Tritonok is fordulnak elő, kik, mint a' későbbi Pánok, Priapok és Silenek, atyjok nevét előöröklötték, félállati alakban képeztetnek 's a' Nereidáknak kocsiját huzzák vagy ezeknek lovak gyanánt szolgáltak. T. két végü farkkal és sarlo-ataku halszárnyakkal, 's elől emberi formával is képeztetik. Pausanias még teljesebben írja le a' Tritonokat, u. m. zöld hajjal, igen kemény pikkelyü testtel, fülek alatt kopotyóval, emberi orral, széles szájjal 's állatfogakkal, kék szemekkel, pikkelyes kezekkel 's körmös ujjakkal, mejjeken 's hajokon uszószárnyakkal; e' mellett emberi szavok volt 's csigahéjt fujtak. Mások szerint T. tengeren kocszik kékes lovakkal 's ekkor rákollókkal képeztetik.

TRIUMPHUS, I. DIADAL.

TRIUMVIRATUS. Romában több hivatal volt, mellyeket 3 személy közösen viselt. Midőn Caesar meggyilkoltatott, Antonius, Octavius és Lepidus magoknak adták a' romai néptől azon hatalmat, hogy a' statust ismét rendbe hozzák, 's innen Triumviri reipublicae constituendae nevet viseltek és közös hivatalok triumviratusnak nevezetett. Azonban Octavius meg tudott menekedni két társától 's monarchiát vitt be. Caesar, Pompejus és Crassus öszveköttetések is triumviratusnak nevezetett, de helytelenül, mivel ezen egyesület nem volt megerősítve a' statustól.

TROAS, I. TROJA.

TROCHAEUS, I. RHYTHMUS.

TROGLODYTÁKNAK nevezetnek olly emberek vagy egész népek, mellyek barlangokban laktak. Hajdani Azsiának különféle tartományban, főleg Aethiópiában voltak troglodyták, de az akkori írók tudósításai igen ingadozóok felőlök. — Régibb egyházi történetírásban bizonyos eretnekek nevezetnek így, kik minden felekezet kebléből kitaszítottak 's innen vallásos gyülekezéseiket barlangokban kellett tartaniok. Zsidókra is, kik azzal vádoltattak, hogy titkos barlangokban bálványozást üznek, ragasztott e' név. — Természethistoriában bizonyos farkatlan, 's orang-outanghoz hasonlító majomnem visel troglodytes nevet.

TROJA. Egy várost se dicsőitettek annyira az ősz kor költői, mint Troját, noha újabbak még azt is kétségbe hozzák, hogy valaha létezett. A' város tulajdonképpi régi neve Ilios vagy Ilium volt 's Troja a' város környékét 's teszi; mindazáltal, főleg későbbieknél, a' város közönséges neve Troja. E' Phrygiában feküdt, Troas tartományban, dombon, a' Simois és Skamandros vagy Xanthos folyók közt, nem messze a' tengerparttól, az Ida hegy tövében. Mese szerint a' Troja vagy Troas név Trostól, Erichthonius fíjától, jó, ki nevezte így legelőszér országát 's Kalírrhoeval, Skamandros leányával, mint nőjével Ilost 's más gyermekeket nemzett. Azt írják a' Tantalossali ellenségeskedés tette volna le Troja későbbi szerencsétlenségének talpkövét. Mint kicsiny fejedelemnek, Priamus királynak, lakát, talám figyelmekre se méltattak volna a' Görögök, ha a' király Paris nevü fíja Helena ellopásával 10 éves háborura nem adott volna okot, midőn az egyesült Görögöktől megtámadtatott 's

elfoglaltatván lerontatott, mint ezt Homerus *Ilias*-ában gyönyörűen leírja. Egyébiránt a város olly erős falakkal volt kerítve, hogy ennek építése isteneknek tulajdonított. E' had idejét bizonyosan nem lehet meghatározni, újabbak K. e. 1184-re teszik Troja lerontatását. Iratik, hogy már Hercules elfoglalta volna; de ezt egészen elhomályosítják a későbbi történetek Agamemnon mycenei király, mint az egyesült görög sereg főparancsnoka alatt, főleg azért, mert a nevezett híres költő énekeivel halhatlanította azokat. Troja hősei közt az *Ilias*-ban Hector, Priamus fija, ugy emlittetik, mint legnemesebb 's legvitézebb bajnok, kinek Achilles keze általi eleste eldönté Ilium sorsát. A többi Trojaiak közt nevezetes Aeneas, mint a ki Olaszországba vándorlott 's Virgilius remek Aeneisének főtárgya. A trojai vár Pergamosnak neveztetett. Későbbben a leromlott város helyén új állott fel, hasonló nével, 's mint a régi, Pallasnak volt szentelve. — Újabb időbeli utazók gondosan vizsgálgatták régi Troja helyét, kiváltképpen két Franczia, graf Choiseul-Gouffier és Lechevalier, kik némelly maradványira rá is akadtak. Lechevalier szerint hajdani Troja vagy Ilium ott állott, hol most Bunarbaschi falú fekszik. Vö. *Reise nach Troas, oder Gemälde der Ebene von Troja in ihrem gegenwärtigen Zustande, vom Bürger Lechevalier* (franciából Lenztől, rézm. és földabr., 1800); továbbá *Die Ebene von Troja; nach dem Grafen Choiseul-Gouffier und andern neuern Reisenden etc.* (Lenztől 1798); *Webb Untersuchungen über den ehemal. und jetzigen Zustand der Ebene von Troja* (angolból Hasetól, 1822); végre jeles észrevéteket találhatni Wood Angol *Essay on the original genius and writings of Homer*-ében.

TROKÁR (francz.) sebeszi eszköz, mely három élű tőből áll, melyet különbféle hosszaságu csőbe alkalmaznak. A' tő a' csővel együtt a' test meghatározott helyén szükséges mélységre beszuratik, aztán a' tő kihuzatik, de a' cső ben hagyatik, mellyen vizkorságoskókból a' viz kifoly, 's a' friss takarmány miatt felfuvódott marhából a' szél kibocsáttatik.

TROLLE (Herluf), kitetsző dán nemzetség tagja, Trolle Jakob admiral fija, 1516 szül., 1558 dán országtanácsnok, 1559 lovag leve; 1561 oltá a' hajósereg felügyelője volt 's 1563 XIV Erich svéd királlyal had törvén ki, admiral lett, midőn 1564 25 hajóval tengerre ment, Gothland és Öland közt egyesült néhány lübecki, Knebel Fridrik alatt volt, hajóval 's Ölandnál megtámadta a' svéd hajósereget. A' svéd admiralthajó, Magelös (hasonlíthatlan) nével, 's a' Dánokat gyűlölő Mars nevű, 200 ágyus, rendkívül nagy hajó elfoglaltattak, de a' Mars levegőbe repült. Bagge Jakob svéd admiral és Trolle Arved admiral elfogattak; a' többi svéd hajósereg futásnak eredt. 1565 T. a' lübecki hajósereggel egyesülvén megtámadta Klaus Horn svéd admiral, kinek 50 hajója volt, Fehmarn és Wismar közt 's megszalasztotta; de T. halálos sebet kapott, mellyben 3 hét múlva Kopenhagenben mh. — T. okos, vitéz, ajtatos és jótevő férj volt, a' tudományokat szerette 's előmozdította, iskolákra, templomokra 's kórházakra igen sok pénzt fordított 's a' Herlufholm iskolát (Nestvednél Seelandban) alapította.

TROLHÄTTA, nagy vizesés Gotheibe svéd folyóban, melly a' Wenertóból jó 's Gothenburgnál tengerbe ömöl. Nem messze onnan, hol a' folyó a' tőből kifoly, a' víz 12 ölnyt esik, 's olly lármával, melly 2 mf-re hallható. 1793 társaság álla össze csatorna-ásásra, mellyen a' hajók ezt a' vizesést kikerülhessék 's 1800 már készen volt 360,000 tallér költséggel. Melly fontos legyen ez a' svéd kereskedelem nézve, megtetszik abból, hogy 1809 a' rajta evezett hajók száma 3080 's a' zsillipvám 26,830 tall. tett. A' csatorna $\frac{1}{2}$ svéd mf., 22 láb. széles 's hol legcsekélyebb 7 l. mély. Ha a' Wenertó

a' Hielmar- és Mälartavakkal a' Göthacsatornáánál fogva öszvekötte-
tik, akkor a' hajók Stockholmból Gothenburgba evezhetnek, a' nél-
kül, hogy a' Sundnak kellene utjokat venniük.

TROMBITA. Ez ismeretes, háromszorosan összehajtott hosszú
vékony réz csőből álló, 's széles tölesér formán végződő hangszer-
szám hangjainak köre tenor G-tól discant G-ig terjed; határos a'
vadászkiürttel, 's hanglatorjája is egyenlő amazéval. Felső octávájá-
ban nehéz rajta tiszta hangokat kivenni, azért orchestrumban ritkán
viszik kétszer vont g-nél fölebb. Párisból hozott mustra után Bécs-
ben Uhlmann Leopold most nagyobb tökélyel készíti, 's ott már
nagy concerteknél, tábóri muzsikáknál 's Meyerbeer *Robert der Teu-
fel* címü operájában meglepő sikerrel használják.

TROMP (Martin Harpertzoon), Holland leghiresb tengeri hősei-
nek egyike, Brielben szül. 1579. 8 éves korában szülei egy Kelet-
indiába evező hajó szolgálatjába adák. Igen ifjan egy angol rabló
hajótól elfogatván, itt alkalma vala az apró tengeri hadakozás min-
den mesterségét kitanulni. Honába visszatérte után néhány évvel a'
földközi tengeren török kézre kerüle, de elillana. Későbbben Holland
rendeinél vállala szolgálatot, Hein Péter híres admiral, kinek ő
kedveltje volt, mindenüvé kíséré 's éppen oldala mellett küzdé, mi-
dön Hein elesett. 1639 hollandi admiral leve 's azon birre, hogy
egy spanyol hajóserég 10 lineahajóval, 4 fregáttal 's több apró ha-
jóval Randykból kieveze, utána nyomula annak 's Grevelingennél
5 lineahajót 's minden fregátot semmivé - teve. Oct., Corneliszoon
de Witte admiralától kísértetve, megtámadá a' hatalmas spanyol ha-
jóseréget Oquendo alatt, kit az Angolok nyomosan segítettek, 's
dicsőséges győzedelmet nyere. Oquendo saját hajójával elmerült vol-
na, ha T. nagyfelküleg egy fregátot nem küldött volna szabadításá-
ra. E' győzedelem nevét egész Európában elhiresíté 's a' francia
király francia nemességre emelé őt. 1652 ellenségeskedés töre ki
Holland és Angolország közt, de itt Trompnak, nemi veszteséggel,
vissza kelle vonulnia Blake admiral előtt. Kevéssel ezután, midőn
Blake néhány heringhalászat végett kievezett hollandi hajót elfoga,
parancsot kapa T. az Angolok megtáadására; hanem heves szélvész
kerékedvén, éppen midőn jelt akara adni az ütközetre, hajói szét-
szóratának 's vissza kelle a' kikötőbe térnie. Ezen szerencsétlenség
miatt, bár T. ártatlan volt, elbocsátá őt az országlás szolgálatjá-
ból 's helyébe de Ruyter lépe. De már ugyazon évben visszakapá
a' főparancsnokságot 's 29 Nov. Evertzoontól és de Ruytertől segít-
tetvén, Blakenak olly tetemesen visszafizeté a' költsönt, hogy ez 5
hajó veszteséggel szalada vissza a' Themseré. T. ez alkalommal, igazi
matroc - szellemben, árboczfájára egy seprüt köte, annak jeléül,
hogy az egész csatornát ki akarja sepreni. Esztendő végével számos,
általa kísért, kereskedő hajóval evezé be egy hollandi kikötőbe,
hol a' hollandi rendek nyilvánosan megköszönék fontos szolgálatait.
1653. T. és de Ruyter, kik nagy számú kereskedő hajókat kísértek,
Monk, Dean és Blake egyesült hajóserégeik által megtámadtatának;
mindkét fél igen erős volt, de az Angolok jóval erősebbek. A' 3 na-
pig tartott csatában a' Hollandiak 11 hajót vesztenek ugyan, de jó
renddel térének vissza 's a' kereskedőket legkisebb kár nélkül vivék
haza honokba. T. kinek dicsősége ezáltal nem csonkittaték, más ke-
reskedő hajóserég kíséretére küldeték el 's ezt egy hajó elvesztése
nélkül vivé Scotország éjszakai partjaira. Erre, hogy boszut - álljon,
Jun. megtámadá az angol hajóseréget Monk, Dean és Lawson alatt
Nieuportnál, de nem csekély veszteséggel üzeték vissza Weillingenbe.
Ő és de Ruyter ez alkalommal költsönösen menték meg a' vesze-
delemtől egymást. Miután hajóserégeik ismét fel valának készítve ha-
jókkal 's emberekkel, T. 85 hajóval Seeland partjaihoz evezé, hol

a' 94 hajóból állott angol hajósereget észrevevé. Szélvész megakadályozá eleinte a' ráütést, de 6 Aug. 1653, midőn T. de Witte által 120 hajóig erősödék, elkezdődék Schweiningennél és a' Maasnál a' csata. Az első nap semmit se döntö el: de a' második napon T. szokása szerint áltűrőre az ellenség hajólineáját, hanem saját hajóseregétől elhagyatva bekerítették. Oroszlány-módra küzde, hogy kivagja magát, míg egy puskagolyóbistól találtatva, le nem rogya. *Kajta fiaim!* kiálta haldokolva, *én pályámat dicsőségesen végzem be!* Hasztalanul iparkodék de Ruyter a' többi parancsnokokkal a' hollandi katonákat neki bátorítani, miután T. halála tudva lett, 's szerencsétlen, de drágán adott győzedelem végzé be e' napot 's háborut az Angolokra nézve. T. általában 33 tengeri ütközetben győzött. Hogy hazajáért ömöljön ki vére, maga is mindég kívánta. Nagy pompával temették el teste a' delfti templomban 's fényes emlék emelték tiszteletére. A' status emlékpénzeket verete 's innepélyes kiküldöttség által adatá tudtára özvegyének a' közönséges fájdalmat, melyet illy nagy férfi elvesztén érze az egész status. — Tromp Cornelius, az előbbinek második fja, 1629 szül. 's már 19 évében parancsnoksága alá adatek egy hajó az afrikai tengeri rablók ellen. Ket év múlva contreadmirallá nevezteték az amsterdami admiralságtól. 1665 jelen vala az Angolország és egyesült statusok közt folyt had alkalmával a' solehayi ütközetben, hol a' németalföldi hajósereg megvereték 's Opdam admiral levegőbe vetteték fel; miudazáltal T. remek visszavonulása által a' győzedelmek hasznát nagyobbára semmisíté. Ügyességével 's bátorságával olly nagy hirt szerze, mint atyja, 's ennek nyomdokit követvén, az oraniai párttal tartá; ezért de Witte, bár political tekintetben ellenkezőleg gondolkozott, tanácsosnak találá, Ruyter, ki távol volt, visszajöttéig, rábizni a' hajósereg vezérlését. Noha de Ruyter hazatérte után nem akara ezalatt szolgálni, mégis engednie kelle végre. A' Jul. 1666 történt 4 napig tartott csatában éppen annyi bátorságot, mint ügyességet mutatá, a' nélkül mindazáltal, hogy olly szerencsés volt volna, mint de Ruyter. Midőn Aug. ugyanazon évben nagy tűzzel kergetne egy általa megvert angol hajósereget, a' hollandi főhajóseregtől elszakasztaték 's ezáltal meggátoltaték, hogy de Ruyter admiral, kinek vissza kelle vonulnia, segítse. T. ugyan olly szerencsés volt, hogy hajóseregét csekély veszteséggel visszaviheté Texelbe; de de Ruytertől elvadtatván, hivatalától megfosztaték. Mindazáltal 1673 Holland és az egyesült Angolok 's Francziák közt had törvén ki, ismét visszaveték szolgálatba 's ekkor de Ruyterrel megbéküle. Ezen háboruban dicsőségesen tünteté ki magát több győzedelmeivel, melyeket az Angolokon nyert 's midőn 1675 béke után Angolországot meglátogató, nagy tisztelettel fogadtaték 's II Károlytól baronetságra emelteték. Ugyanez évben Kopenhagenbe küldeték, hogy Dánországot, hajóseregével, Svédország ellen segítse 's a' dán királytól elefántrendet nyere. De Ruyter holta után követé ezt-hivatalában, mint az egyesült hollandi statusok admiral-vezérhadnagyá, de azért az említett háboru alatt dán szolgálatban maradt 's nagy részt veve Dánország éjszaki foglalmányiban. Midőn 1691 a' had Holland és Francziország közt megújván, a' hollandi hajósereg főparancsnokává nevezteték, meghala Amsterdamban 29 Maj. 's atyjának pompás sirboltjába temetteték el.

TROPICUS, I. TÉRITŐ KÖRÖK.

TROPHONIUS Erginus orchomenosi (Boeotiában) királynak fja. Ő 's öccse Agamedes segíték Apollot a' chryszai templom építésében. Ők építék a' delphii templomot is, miért az istentől jutalmat kérenek. E' meg is ígérteték nekik 7 nap múlva, de úgy hogy ez idő alatt vigan legyenek. A' hetedik nap eljőve, 's mindketten hal-

va találtának. Mások azt írják: T. és öccse Hyrieusnak házat építének kincei számára, de a' köveket úgy rakák, hogy éjjel kivetethetének 's ők a' kincsből tetszések szerint lopkodhatának. Hyrieus látván kinceinek naponkénti fogyását, nöha ajtók 's záruk épek valának, töröket teve, mellyektől Agamedes megfogaték. T. hogy a' gonosztevő titokban maradjon, öccse fejét levágá 's magával vivé. (Mások ezt Augias királyról beszélnek, 's a' két testvér tolvajtársának még Cercyon említették). T. Elisből Lebadiába (Boeotiában) szaladt, itt földalatti lakhelyet készíte magának, jóslást üze, 's midőn meghala, istenítették. Innen az is meséltetik róla, hogy föld nyelé el Lebadia berkében. Idővel temploma építették, mellyben Jupiter Trophonius névvel tiszteltetik Praxitelestől készített szobra 's jövendőt monda. Oraculumuk következőleg fedezteték fel Lebadiában: 2 évi szárazság miatt a' Boeotiaiak Delphibe menének tanácsot kérni. Ez azt parancsolá, hogy menjenek Trophoniushoz Lebadiába. A' követek sokáig keresék a' helyet, mellyről senki se tudott. Végre a' legidősb követ megláta egy méhrajt, mellyet nyomozván, egy barlanghoz érnek, hol Trophoniuszt megtalálák 's utasítást kapának tőle. Hihetőleg tehát ezen oraculum eredete a' delphii papok haszonkeresése volt. A' jövendőkérdőnek barlanghani léte hosszabb vagy rövidebb ideig tart. Némelyek csak 1 nap's 2 éj mulva jövének fel. A' feljövőt a' papok egy székre, melly Mnemosyne székének nevezteték, ülteték 's kérdék, mit látott 's hallott? Mit ez ekkor bodultságában beszélt, oraculum feleletének tartaték. Innen a' jó Genius és Szerencseistenné templomába viteték, hol lassanként magához jöve. A' különbféle borzasztó jelenetek iszonytató benyomást okozának a' kérdezősködők elméjében, kik azután is nemi komorkórságot mutatának, honnan az igen levert emberről közmondássá vált: Trophonius barlangjából jó. Ha valaki csak kíváncsiságból mene be, 's igaz hitében nem vala a' papoknak bizodalmok, az ilyen gyakran éltevel adózott vakmerőségért. Így járt Demetrius királynak egy kísérfője, ki oda belopodzott kincskeresés végett. Teste egészen más helyen találtaték meg, hova hihetőleg földalatti titkos uton viteték. — Trophonia, inepélyes játékok valának, mellyek Jupiter Trophonius tisztelésére adatának évenként Lebadiában.

TROP PAU, 1614 olta Liechtenstein házhoz tartozó fejedelemség, részint austriai, részint porosz Schlesiaiban, mellytől az Oppa által választatik el. Porosz Troppau Jägerndorffal és Hultsinnal 17 nsz. mf. 3 vár. (fő Leobschütz), 5 mvárost, 120 fal. 's 54,500 lakót, az austriai 5 várost, 1 mvárost, 160 fal. 's 76,000 lak. foglal magában. Fővárosa Troppau az Oppánál, 8,300 lak., ide nem számítván a' várossal öszvefüggő Katharinendorffot (3000 lak.) Helye a' kormányzéseknek, János- és Németlovagok rendkormányozójának, tartományrendek gyűlésének, austriai-schlesiai museumnak, könyvtárnak, jeles természethistoriai gyűjteményeknek, több jó iskola-intézetnek 's főleg posztó- és vászoagyáraknak.

Itt tartaték Oct - től Dec - ig 1820, a' spanyol, portugali és nápolyi statusváltozások miatt, az europai diplomatiában nevezetes congressz, melly a' fegyveres közbenjárás (i. KÜZBENJÁRÓ) elvét megalapítá. Jelen valának ebben: az austriai és orosz császárok, porosz király 's koronaörökös, Miklós akkor még nagyherczeg, Rudolf cardinalis és olimützi püspök, Austria részéről hercz. Metternich, Gentz, Mercy (a' jegyzőkönyv szerkeztetői) és Wacke, Oroszországról graf Nesselrode 's Capodistrias, Poroszországról hercz. Hardenberg és Berastorff minister; de más udvaroktól is lehete itt látni diplomatikusokat, mint de la Ferronaye és Caraman francia ministereket, lord Stewartot 's m. A' tanácskozások főpontja a' vala, hogy a' főhatalmasságok egy-polgári szerkezetet se esmernek meg, melly Eu-

ropa törvényes, monarchiai statusrendszerétől eltávozik. A' 3 hatalmasságok, Austria-, Orosz- és Poroszországok, tehát egyesülének a' Nápolyban lázadás által okoztatott változás meg nem esmerésére 's ha szükség kívánandja a' réginek erővel is leendő visszaállítására. E' végre a' nápolyi királyt Laibachba meghívák, hol I. Ferdinand Jan. 1821 megjelent, mivel a' tropaiu congressz Laibachba tetetett által 's itt alapítottak meg amannak végzetei. Egy ezek közt, hogy Austria, ha Nápollyal hadra jőne a' dolog, egyedül csatázzék ezzel, Orosz- és Poroszországok pedig többi Európát tartás szemmel 's az austriai statusok épségéről kezkeskedjenek. L. Bignon *Du congrés de Troppau*.

TROPUS (gör. τροπος, megfordítás), a' köz beszédmódnak azon változtatása, melly szerint az ábrázolat szemlélhetősége 's élénksége előmozdítása végett, a' sajátképi kifejezés helyébe más nem saját és képes kifejezést teszünk. A' tropus tehát a' képes beszéd figurától abban különbözik, hogy a' tárgyat ellenképével felcseréli. Használata oly régi, mint maga a' beszéd. Nincs nyelv, mellyben számos tropusi kifejezések ne volnának, mellyeket még eleinte a' nyelvnek szük volta 's tökéletlensége okozott. Mi a' tropus neveit illeti, ezek száma iránt nem mindig egyeztek a' vélemények. Quintilianus panaszolkodott a' grammaticusoknak e' részbeli tévovázása miatt. Ennek oka a' figurák és tropusok összezavarásában volt. Ő tehát iparkodott ezeket elkülönözni, 's hataraikat kijelelni, de nézetében ő is felette ingadozott 's számos beszédfigurát tropusnak vett. Adeling volt első, ki ezeket szoros birálattal elválogatá, noha úgy látszik, hogy csak a' metonymiát, synekdochet, és metaphorát vevén tropusnak, a' dologot ő sem egészen meríti ki; újabbak tehát helyesen számlálják még ide az allegoriát és prosopopoiát is.

TROXLER (Ignác Pál Vitalis) sz. 1780 Aug. 17 Beró-Münsterben, taunt Solothurnban és Luzernben a' jesuiták alatt, 's jeles tehetségeiért, a' francia revolutio kezdetével, kormányhelytartósági titoknoknak neveztetett ki. De hazájának akkori állapotja és tudományseretete elhagyaták vele szülőföldét, 's 1800 Németországba költözött, hogy orvosi és bölcselkedési tudományoknak éljen. Jenában jelent meg *Über die Lehre von der Bewegung der Iris-e* 's ugyan ott 1803 doctori értekezése: *De inflammatione et suppuratione*, utóbb pedig *Ideen zur Grundlage der Nosologie und Therapie*. Innen Göttingenbe ment, 's itt készülték 1804. *Versuche in der organischen Physik*; innen Bécsbe jött, 's legnevezeteseb munkájának egyikét *Grundriss der Theorie der Medicin* sajtó alá bocsátá. 1806 Olaszországon keresztül hazájába visszatért, hol vizsályba jöven a' canton egészségügyi tanácsával, a' netalan reáháramló bajnak kikerülhetésére ismét Bécsbe költözött. 1807 adá ki *Über das Leben und sein Problem* és 1808 *Elemente der Biosophie*. Többnemű tapasztalásai után, mellyeket utazásában Belgiumon, Francia- és Olaszországon keresztül, meggyűjtött, 1808 szülőföldjén Münsteren telepedett le. 1811 mint philosophiai vizsgálódásainak gyümölcse *Blicke in das Wesen des Menschen* cz. munk. került sajtó alá. A' politikai változások 1814 kapták őt tudományos vizsgálódásaiból, 's több demokratiai irányzatú írásaiért fogságba jutott, 's csak egy magas helyzetű személy közbenvetésére szabadult ki. Most mint követ Bécsbe, Potsdamba és Berlinbe ment, 's munkáját *Über die Schweiz* közre bocsátá. 1816 Aarauban mulatozott, 's folyóírás kiadásával foglalatostkodott. Gyakori bajainak ellenére is megmaradt hazájában 's 1820 a' philosophia és történetírás tanítója lón Luzernben. Több szabadlelkű irataiért innen is elbocsáttatott. Azolta előjárója lón az aaraiu politechnikai intézet tanító egyesületének, 's philosophiai leczkéjinek kiadásával

foglalatokodik. Élénk részt vett hazájának leujabb (1832—33) mozdulataiban is.

TRÜTZSCHLER (Fridrich Karl Adolf) a' gothai és altenburgi fejedelemségek titkos tanácsának elnöke, cancellarius, főadóigazgató 'sat. Altenburgban, Kulmitschban szül. 3 Jun. 1751. Jenában már ifjontan jeles értekezésekkel tünteték ki magát, mint *De jure creditoris; mutata re oppignorata* (1769); *De donatione inter virum et uxorem per tertium facta, prohibita* (1771.) Ugyanezen évben III Fridrik szászgothai herczeg szolgálatába lépe, hol munkásságával 's közjő eránti buzgóságával végre fenemlített méltóságaira emelteték. A' szász király polgári érdem-, a' weimari nagyherczeg fejer solyomrendel tisztelék meg őt. L. *Denkschrift der 50jährigen Dienstjubilaeum S. Exc. des Hrn. Friedrich Karl Adolf v. T.* (Altenburg 1821.) Több jeles munkái közt kitetszők: *Lehre von der Praeclusion bei einem Concourse der Gläubiger* (Leipz. 1781); *Anweisung zur vorsichtigen und förmlichen Abfassung rechtlicher Aufsätze, insonderheit über Handlungen der willkürlichen Gerichtsbarkeit* (Leipz. 1783); *Anweisung zur Abfassung der Berichte über rechtliche Gegenstände* (Leipz. 1785), mellyek többször kiadattak.

TSCHERKASSIA, I. CIRCASSIA.

TSCHERNING (Andreas), 17 századbeli német költő, szül. 1611 Bunzlauban, Boroszlóban tanula 's hadi és vallási nyugtalanságok miatt Rostockba üzeték, hol költészettanító leve 1644. Mh 1659. Lantos és epigramma-költő vala. Munkái: *Frühling* (Breslau 1642—49) és *Vorab des Sommers deutscher Geschichte* (Rostock 1655.) Válogatva olvashatni Müller *Bibl. deutscher Dichter des 17 Jahrhunderts*-nek 7 kötetében.

TSCHEMME vagy DSCHESME, csekély hely Kisázsia keleti partján, Scios szigettel szemközt, hires azon tengeri csatáról, mellyben az Oroszok Orloff, Spiridoff, 's Elphinstone és Greigh orosz szolgálatban volt Angolok alatt 5—6 Jul. közt 1770 éjel az egész török-hajósereget, melly az egy nappal előbb történt ütközet után, megbocsáthatlan vigyázatlansággal a' tchesmei szük és csekély vizü öbölbe evezett, felégették. Ezen merész vállalat szerencsés kimenetelét főleg Dugdale (szül. Angol) orosz hadnagynak lehet köszönni, ki gyújtó hajóit az ellenség hajóserege közé vivén, egyet saját kezeivel akasztott egy török hajóhoz, 's ezéjfat valósítván, égett kézzel 's arczal övéihez úszott. Dugdale orosz contreadmiral leve, de mivel az orosz nyelvet nem tanulhatta meg, szép nyugpénzzel elbocsáttaték. Greigh, mint orosz contreadmiral, Revalban halt meg, hol Katalin czárné carrarai márványból emléket emeltete neki a' püspöki templomban. — Az ütközet emlékezetére II Katalin Pétervárában palotát építtete, mellyet Tschesmenek nevez. L. J. Castera *Hist. de Cathérine II* (Paris an VIII, liv. VI.)

TSCHIRNHAUSEN (Ehrenfried Walter, graf), Kislingswaldenek 's Stolzenbergnek ura, érdemteljes mathematicus, természetvizsgáló és böles, szül. 1651 Kislingswaldeben (Felsőalsitzban) Kedvelt foglalkozása ifju korától fogva mathesis vala, mellyet Leydenben nagy szorgalommal tanula. Másfél évig hollandi szolgálatban vala, aztán beutazá Franciaországot, Olaszországot, Siciiliát és Maltát, 's Németországban, főleg Bécsben, hosszabb időt tölte. 1682 a' parisi tudós társaság tagjává nevezé. Parisból Hollandba, innen szász jöszágira jöve, hol 1708 mint választói tanácsnok hala meg. Falusi magányában főleg opticával foglalkozék; 3 üveghutát állita fel 's malmot a' gyújtó üvegek készürülésére, mellyek közt egy rendkívül nagy 's 160 fontos a' parisi academia cabinetjében van, mint ajándék. Csodálkozást érdemlő munkálatira nézve I. Gyujtóüveg. A' Gyujtóüveket (I. e.) is ritka tőkélyre vivé. Róla 's e' tárgyakról több

értekezést olvashatni az *Actis eruditorum*-ban. Philosophiai munkája *Medicina mentis et corporis* (Amsterdam 1687.) Vö. e' nevezetes férfinak *Lebens und Todsgeschichte*-jét (Görlitz 1709.)

TUBA, a' Romaiak fuvó hangszere, melly hadban használtatott 's a' mi trombitáinkhoz hasonlítható, poha formája ezétől valamennyire különbözött.

TUBERCULUMOK általában véve csomók 's apró keményülmenyek, kásanagságtól borsóéig, 's dióéig. Gyulhatók 's mindég nagyobbodhatók. Jeleik: sebes mozgáskori, főleg hegymászaskori lélekzet-elfogódás, rövid száraz köhögés, mulékony szurások a' mejjben 'st. Kinek tüdejében csomói vannak, kerüljen minden vérhevülést, futást, tánczot, hevítő italt 'st. vigyázó életmód mellett még késő vénséget érhet.

TUBERO LAJOS (Ludovicus Cervarius Tubero) ragúzái patricius, Sz. Bepedek szerzetebeli apát Meleda v. Melita nevű dalmát földi szigeten, élt a' 15 évszáz végén és a' 16 elején; és diák nyelven készített egy történetíratot, melly a' Magyarok és Törökök europaí laktelyökben történet dolgokat adja elő 1490—1522. E' munkának egy kézzel írt példányát ajándékkul küldötte a' szerző Frangepáni Gergely kalotsai érseknek, ki 1503—1521 ült a' nevezett érsekszéken; és ezen adathól következtethetni, melly időtájban kellett Tuberonak élnie. Egy másik kézzel írt példányt, Forgács Ferencz, varadi püspök, felszólítására, Benessa Péter, ragúzái patricius, küldött meg Zápolya Sigmund János királynak 1570. Egy harmadik kézzel írt példány, nem tudni, mi módon, Frankfurtba került, hol azt, a' városi előjáráság meghagyásából, kiadta M. Adalarus Cravelius, a' frankfurti iskola igazgatója, illy czim alatt: *Ludovici Cervarii Tuberonis, Patricii Rhacusini, ac Abbatis Congregationis Melitensis, Commentariorum de rebus, quae temporibus ejus in illa Europae parte, quam Panonii et Turcae eorumque finitimi incolunt, gestae sunt, Libri XI.* Francfurti 1603. Felvetetett ez a' munka Schwandtner gyűjteményébe is. Ez a' kiadás a' frankfurtiból vetetett, az ebben hibásan íratott magyar nevek megigazításával. Későbbben pedig, t. i. 1784 külön is kijött az Ragúzában. F. P.

TÜBINGEN, Württemberg régibb városinak egyike, 's az ország második fővárosa, egyetemmel 's 8200 lak., a' Neckar mellett, igen szép 's termékeny tájékon, mellyen sok gabona és bor termesztetik. Az egyetemet 1477 alkotá grof Szakálas Eberhard, ki utóbb Württemberg első hercege leve. 1498 már könyvnyomatás vala benne. 1828 az egyetem jövedelme 80,000 for. emeltetik. 6 kar van benne, ezek közt 1 prot. 's 1 kath. theologiai 's 1 statusgazdalkodási kar. A' rendes tanítók száma 30 's a' rendkívülieké 6. Amazok képzik az academiái tanácsot, az egyetem cancellára alatt, kit a' király nevez ki. Ennek helytartója az alcancellár, kit a' király 3 évre nevez ki a' professorok közül. Vö. Wächter *Über die Organisation der Universität Tübingen* és Paulus *Sophronizon*, 12 köt. 3 füz. (Heidelberg 1830.) 1829 az egyetemben 862 tanultak. A' könyvtár 140,000 köt. áll 's évenként 4000 for. fordítottatik könyvvételre. Jelesek még: a' természetmü - gyűjtemény; theolog. seminarium; 's fűvészkert. Az egyetemnek több, részint igen gazdag, stipendiuma is van.

TUBUS, I. PERSPECTIVA.

TUDNI, tudat, azon meggyőződés, melly v. érzéki szemléletre és tapasztalásra alapul (történeti tudat); v. mathematicai, azaz, tiszta, minden tapasztalástól független szemléletre a' nagyságról, formáról és számról (math. tudat); v. végre az értelem fogalmaira (értelmi, philosophiai isméret); többnyire azonban a' tudat mind ezen ismeretek foganatja. E' meggyőződés mód karaktere az, hogy mindig a' világ véges, korlátozott és feltételes viszonyaira vitetik, 's minden

iparkodásunk mellett sem vagyunk képesek vele egységet és egészet, hanem csupán töredéket képzelni, mert ez uton nincs tehetőségünkben az anyag v. indulatink alaperején túl emelkedni. De épen ez ut vezet a' meggyőződés második neméhez, melly az egység, tökély és feltétlenség ideájának eszméletéből származik. (L. HIR.)

TUDOMÁNY általában minden bővített, világos és elrendezett ismétel, v. összes summája annak, a' mit tudunk. Szorosb értelemben ismeretek rendszeresen egybekötött egésze. Ily egészben, hol az egyes, mint szükséges tag jelen meg, fogalom egységének kell lenni, továbbá egy okfőnek, melly szerint a' tudomány anyagja, az ide tartozó egyes ismeretek egy egészbe fűzetnek. Minden egyéb alapelveknek, mellyek a' tudományban felállítatnak, e' legfelső okfőből kell származniok 's az alá rendeltetniek. Tudományosnak mondatik ehez képest az elvekből következett ismétel, 's egyszersmind olyan, melly a' tárgy észképét kifejti 's nemcsak mint létezőt, hanem mint leendőtt ábrázolja. Ez legmagasb értelemben történik a' philosophiában, melly mindenütt a' végső ok és tiszta elv után törekszik. Tudomány és Tudósság különböznek.

TUDOMÁNYISMÉRET v. általában a' tudomány theoriáját, v. a' logicának azon részét bélyegzi, melly a' tudománynak közönséges szabályos feltételeit fejti ki, v. különösen a' FICHTE (I. e.) által e' név alatt felállított rendszert jelenti.

TUDOR (ház), I. ANGLIA.

TUILERIE (a' tuile, szótól téglá, mivel hajdan helyén téglaveető volt) a' francia monarchák híres lakvéra a' Seine jobb partján Párisban. Medici Katalin, II Henrik nője kezdé 1564 építését. IV Henrik bővítetté 's egy karzatnál fogva 1600 a' Louvre-al összeköté. XIV Lajos 1654 ismét nagyobbítá 's bevégzé a' nagy karzatot. A' Louvre felőli oldal 5 pavillonból 's 4 főépületből áll, az ellenoldalnak csak 3 pavillona van. Napoléon Flora pavillonban lakott, utána ugyan azt XVIII Lajos foglaltá el. A' tuilerie külseje csupa össze nem illőség, mert ez is, amez is aggatott holmit hozá különböző időkben, hanem belseje fénytelen. A' 2-dik karzatot, Rivoli tere 's a' St. Honoré utszája felé, Napoléon 1808 kezdé el, de félben-maradt. Hely nyeresé végett sok házat, sőt egész utszákat széthánytak 's most ott a' rakás omladék. A' tuilerie palotájánál lévő kertet, 's korlátok kerítik. Tele ez a' kert naponként mindenféle karbeli sétálóval, 's minden hírlapot csekélységért olvashatni.

TUISCON (Taut, Teut, Tot, Theot 'st.) éjszaki népeknél, Galloknál 's Németeknél, azon istenség, mellynek tulajdonítják azok léteket; Táctus szerint földből származott isten; Titze Tuisconon a' napot, Mannuson a' holdat érti. (L. THUISCON.)

TÜKÖR minden olly sima lap, melly a' fény sugarokat visszaveti. Itt csak optikai tekintetben vizsgáljuk meg a' tükröt. Ha a' falon egyenesen függő tükörbe tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a' tárgyak épen olly messzeségre látszanak annak háta megett, mennyire valósággal előtte állanak. E' tünet megfjtésére megy ki alkalmasint minden, mit a' lapos tükrök theoriájára nézve mondhatunk. E' végett emlitenünk kell azon catoptrikai törvényt, melly szerint minden fény sugar, melly a' tükörbe ütközik, ugyan azon szeglet alatt verődik vissza 's egyszersmind a' visszazugrás térében marad. Ez tehát mind azon sugarokról áll, mellyeket egy világító pont a' tükörrre vet. Ehez képest rajzban a' tükröt egy egyenes vonal által ábrázolhatni, mellyre egy bizonyos távolságban felvett ponttól különféle szegletek alatt egyenes lineákat (fény sugarakat) bocsátunk, 's egyszersmind a' visszavert sugarakat mind hasonló szegletek alatt lerajzoljuk. Ha ezek hátul e' szerint összevonatnak, nem csak ismét egy pontban egyesülnek, hanem ez épen olly messze fog esni a' tü-

kör háta megett, mennyire az előtte felvett pont áll. Geometriai elveknél fogva másképen nem is lehet. Mi itt egy pontról igaz, igaz a' fénylő test minden más pontjairól is, ugy hogy ennek hasonlatos alakban és nagyságban szinte olly távolságra kell a' tükör háta megett lerajzoltatni, mennyire természetben előtte áll. E' theoriából magyarázható már, miért nem szükség a' tükörnek arra, hogy magunkat tetőtől talpig meglássuk, nagyobbnak lenni mint felényi magasságunk; feltéve mindazáltal, hogy velünk párhuzamosan függ, 's az üreg felső széle homlokunkkal egyenlő magasságban esik. K. Kästner *Anfangsgründe der Katopt.* (Gött. 1780.) Innen könnyen átlátható továbbá, miért van, hogy a' padolaton levő tükörben, a' földre eresztett golyóbis fel felé szállani látszik 'st. A' lapos tükörben kívül vannak homorodott tükörök is; ezek közt legnevezetesebbek az ódvas tükörök, millyeneket például beretvátkozásnál használnak. Szembeszökő tünemény ilyen tükörnél az, hogy bizonyos távolságra a' kép nagyitva tün fel háta megett, ha a' tárgy távolabb vitetik tőle, képe a' tükörből egészen elenyézik, ha még távolabb tartatik, képe megfordulva, nem a' tükör háta megett, hanem előtte, szabadon lebegő légkép gyanánt mutatkozik. E' tünét általános oka szinte a' visszazugárzás már meghívott törvényében alapul: de ezt rajz nélkül világosan meg nem magyarázhatni. Ugy látszik, hogy a' legelső tükörök érczből voltak; azonban az üveg tükörök is rég divatoznak már; Plinius szerint Sidonban találtattak fel, csak hogy még akkor nem tudták a' ma szokásban levő hátborítékot, mellynek feltalálása Beckmann szerint a' 14 száz. esik. 17 száz. végén találta fel Thevert nevű franczia az üveg táblákba öntésének mesterségét, melly ma már olly tökélyre vitetett, hogy Párisban 9 láb hosszú, 5 l. széles és $\frac{1}{2}$ hüvelyk vastagságu tükörket, sőt néha még ezeknél nagyobbakat is készítenek, mellyek ára 1500 talléron felül megy. Angliában St. Helens, Spanyolországban S. Ildesonso, Oroszországban Petersburg, Poroszországban Berlin híres tükörgyárakkal dicsekedhetnek. A' tükörök öntése egy igen vastag veres réz táblán történik, melly néha 15,000 fontnál többet nyom; ezen a' gyuradék egy nagy érczhengerrel elegyengettetik, 's midén a' hideg kemenczében meghül, megköszörültetik, kitényesítettetik, 's hátulja szokott mód szerint beborítatik. —

T U L A, jeles kereskedő és gyárvaros Oroszországban, 1783 oltá hasonló nevű kormányásznak főhelye, az Upa folyónál, mellybe foly itt a' Tuliza, 3500 ház. 's 30,000 lak. A' városnak 26 temploma, 2 klastroma, 17 szegényháza, 1 seminariuma, 1 játékszine, talált gyermek háza 's fenyítékháza vannak. Fegyvergyára egész Oroszországban legnevezeteseb 's 5500 embernél többet foglalatostkodtat; a' koronáé 's egész haderőnek elég fegyvert készít; egyébiránt más finom vas- és aczelmiveket is ad. Vannak még beune 2 vasöntés, 600 kovács, sok timár, juftgyárak, fadgyuolvasztások, mellyek évenként 2 mil. font fadgyut készítenek. Többi gyárjai gyapju-szöveteket, vásznat, spanyol viaszt, arczkenőcsöt, berlini kéket adnak 's élénk kereskedés üzetik velek.

T U L A J D O N Í T Á S itéletes következtetés az embernek cselekedetbeli szabadságára, melly abban áll, hogy cselekedeteit az erkölcsi törvények szerint v. azok ellen szabad akarattal és választással viheti kégbé. Maga az ítélet kétféle, u. m. a' cselekedet tulajdonítása, mellyben el határozatatik, hogy a' cselekedet szabad akarat szüleménye, imputatio juris, mellyben megítéltetik, hogy a' cselekvő mennyiben ismerte a' törvényt, és millyen szabadsága volt a' törvényteljesítésére, vagy áthágására. E' kettőből kerekedik ki osztán a' tökéletes tulajdonítás, mikor mindkettő egy v. több személyben öszvetalálkozik. Az imputationak tárgya tehát a' cselekvőnek erkölcsi

szabadsága, 's olly esetekben fog helyet, mikor a' cselekvőnek hatalmában állott másképpen is cselekedni, mint cselekedett, melyből következik, hogy a' tulajdonításnak 's megbüntetésnek a' cselekvő szabadsága állapotjához képest különböző lépcsői vagynak, 's a' mérték a' szabadság mértékéhez képest nagyobb v. kisebb lesz. Polgári büntető törvénykönyvek szerint a' tulajdonításnak e' közönséges szabályai vannak: 1) Annál hibásabb a' tett, mennél kevesebb külső okok vagy érzéki ingerek adtak arra alkalmat; 2) mennél elhatározottabb volt a' szándék; 3) mentől több erőt és eszközöket használt a' cselekvő, maga erejétől a' tett végrehajtására; 4) mennél számosabb és fontosabb következéseket huzott az maga után, mellyeket a' bűnös előre jól látott, v. láthatott; 5) mennél több ideje volt a' cselekedet meggondolására, 's azt valósággal meg is fontolta. Azonban csak azon következesek tulajdoníthatnak a' cselekvőnek, mellyek tettéből közvetlen kifolytak, vagy azokat maga eszközölte, azért nem a' történet, mint inkább a' szándék vétetik tekintet alá.

TULAJDON KERESKEDES az, mellyet valamely nemzet kereskedői saját tőkéjekkel 's magok számára üznek; így a' külső szalító és BIZTOSI KERESKEDES-sel (l. e.) szemközt áll. (L. KERESKEDES.)

TULAJDON NÉV, l. NÉV.

TULIPÁN, esmeretes virágnem, Németországban, hova Busbeck akkori austriai követ által küldetett Konstantinápolyból, legelőször Angshurgban tenyésztetett 's Geszner Konrád híres fűvész tett először említést felőle. Eredeti hona Krim, hol Pallas és Biberstein marsall vadon növe találtak. Holland nagy kereskedést üzött vele.

TULVIDÉK. Táj-és hist. festeményeknél a' lapot, mellyre a' tárgyak ábrázolják, ezek közel- vagy távoltságához képest elő, középső és hátfenékre osztják. Az előfenék a' lap alsó része, mellyre a' legközelebb első tárgyak rajzoltatnak; magasb része, mellyre a' távolabbiak jönnek, hátfenéknek, tulvidéknek, hátulának nevezetik.

TÜNDÉRFÉNY (St. Helms, St. Elmo, v. Illyéstüze), légtünnemény, melly gyuladó gőzökből ered, 's lángalakban néha a' hajók árboczaiban 's vitorláiban látható. Ha két illy láng egyszerre jelen meg (Kastor és Pollux), a' hajósok jó jelnek tartják, de ha csak egy mutatkozik (Helena, Ilona), rossz jövendőtől tartanak.

TÜNNEMÉNY, l. PHENOMENON.

TUNGUSOK, számos nép Sibiában 's mandsur eredetű, melly a' Jenisei alsó tájékain, a' Tungusca-folyónál, Lénánál, Amurrál a' pensinski tengeröböl, sőt a' jégtengerig szétszórva lakik. Az Amur-folyón túl lakók chinai, az innen fekvők orosz védelem alatt vannak. Némelylek megkeresztelkedtek 's földmívelést üznek; legtöbben samani pogányok 's lovaikkal, irámszarvasaikkal vagy kutyáikkal, mellyek szánaikat huzzák 's élelmül szolgálnak nekik, egy helyről másra vándorolnak, úgy, hogy egy helyen csak egyetlen vagy legfeljebb 2 éjt töltenek. Foglalatosságok vadászat 's részint baromtartás. Tartózkodások helyeihez képest erdei és pusztai Tungusokra osztatnak. Az első életmódjuk szerint Irámszarvas-, Vadász-és Halász-Tungusok. A' pusztaiak pásztorok 's közönségesen Ló-Tungusoknak neveztetnek; lovakat, mellyek teszik nagyobbára gazdagságokat (néha egynek 1000 darab lova is van), marhát, juhot, kecskét 's teréket tartanak. Vidám 's erős nép; arca lapos, szemei kicsinyek, de nem annyira, mint a' Kalmuckokéi. Pénzt, 's arany és ezüst használatát nem esmerik. Adójokat czobolybórral 's már prémportékával fizetik le. Némelylek részek adótól ment 's a' mongol határokon katonaszolgálatot tesznek. Nyelvek egy 's innen szétszórattások mellett is egy népnek nézethetnek. Számokat nem lehet pontosan meghatározni. Wichmann szerint 26,404 fő adózik, hova csak a' felnőtt férfji nem számláltatik. A' Jakutzk tartományban 's ochozki tenger mellyékén

lakók Lamutáknak, azaz, tengermelvényieknek neveztetnek. Ezek kutyákat használnak kocsizásra 's élelemre.

TUNICA, alöltözet, mellyet a' Romaiaknál férfiak 's asszonyok egyiránt viseltek meztelen testeken. Közönségesen gyapjuból készítettett, fejér volt 's térdig ért. Több tunicát is viseltek egymáson. Nyilván csak rabszolgák jártak benne 's közönséges emberek. Othon minden Romai csak tunicát viselt 's öv nélkül. A' senatorok 1 széles, a' lovagok 2 keskeny bársony szegéssel (clavus) viselték. Innen a' laticlavii és augusticlavii rangnevezetek. A' tunicának ujas és lenből is készült neme, melly asszonyok öltözete volt, indusium nevet viselt, 's hasonló volt a' mi ingünkhöz.

TUNIS katonai-köztársasági status (3400 nsz. mf. 2—3 mil. lak.), a' Barbareskek egyike, a' földközi tenger mellett, kel. Tripolistól, nyug. Algirtól, határoztatik. Délen száraz és puszta, hol a' Nefusa 's Megala, az Atlas ágai nyulnak, nyug. 's a' parton termékeny, hol a' Medserda vagy Bagrada, a' tartomány Nilusa, foly. Tunis földje gazdag minden nemű gabonával (zabot kivéven), kerti veteménnyel, becses gyümölcseivel 's szőlővel. A' barontariás virágzó. Jó lovai, igen szép szamarai, szarvas marhája, 's jó halai vannak. Evenként 20,000 mázs. gyapju 's 100,000 bőr vitetik ki. Korallhalászattal mintegy 160 sarka foglalatoskodik, mellyek mind Siciliából 's Nápolyból jönnek. A' szomszéd' Carthago, mellynek omladványi most is láthatók, lerontatása után, a' Romaiak a' mostani Tunis környékén új Carthagot építettek, melly romai lakókkal népesítettvén meg, a' régi világ legnevezetesebb városainak egyike leve. De ezt az Arabok feldulák 's ekkor Tunis, előbb csekély hely, emelkedék fel. A' siciliai Normannok, kik idővel a' várost elfoglalák, Abdalmanumtól kiverettek. 1530 belső nyugtalanságok törének ki e' statusban, mellyeket V Károly használván, szerencsésen táborozott itt; mert megverte a' Törökök Hariaden vagy Hairadin Barbarossa vezérét, ki azon ürügy alatt, mintha Alraschid koronavitátót segiténé, a' várost elfoglalta. Károly ekkor bemene Tunisba, hol katonái iszonyu kegyetlenségeket követtek el 's egy jeles arab könyvgyűjteményt felégettek. Hassan, Alraschid ellensége, ismét fejedelemségre emeltetett Károly spanyol királytól és német császártól, mint Spanyolország vazallja. (Vö. BARBARESKEK). 1570 Amida, tunisi király, az algiri Törököktől elkergettetett 's II Filip spanyol király vazalljának védsére Don Juan d' Austriát erős hajósereggel Tunisba küldé. A' Törökök elfutának, hanem az övéitől gyűlölt Amida helyett unokaöccsét Mehemedet tevék a' Spanyolok fejedelmé. Don Juan várat is építtete a' város védelmére, de már 1574 elfoglalák a' Törökök a' várost 's várat temérdek embervészteséggel, hanem a' Spanyolok is részint levágtának, részint rablánczra fűzetének, t. k. a' spanyol parancsnokok Serbelloni és Puertocarrero magok is. Erre török országlás és katona-alkotmány vitették be. A' divan, legfőbb igazgató tanács, egy agát kapa elnöké, ki csak 6 hónapig marada hivatalában 's egy basa gyakorlá a' nagyur nevében a' legfőbb hatalmat. Mintegy 12—16 évig éltek az agát elnöki méltóságokkal; ekkor a' katonaság fellázadt 's deyt vitették be a' status állandó fejevé. Most belső nyugtalanságok kezdék rongálni a' statust; 1686 az Algirieiek foglalák el azt és sok kegyetlenséget követének el. Időnkben ezen katonai aristocratia feje egy bey, Sidi Mahmud Flassen, ki méltóságát örökössé tevé 's nem Török, hanem Maur; egy divántól segittetik, melly 37 tagból áll. Megesmeri ugyan a' bey a' porta véduraságát, évenként szép ajándékokat küld Konstantinápolyba, de parancsokat nem fogad el a' szultántól. Alattvalói pallérozottabbak, kevésbé vakbuzgók 's nem olly ellenségei a' kereszténységnek, mint az Algirieiek voltak, míg a' Frauziák által e' rabló status meg nem vetetett. Evi jövedelme 600,000

tall., hadereje 15,400 emberből 's tengeri ereje 26 rabló hajóból áll. Szükség esetében a' bey 50,000 Beduint kiállíthat. A' status lakói Maurok, Beduinok, Berberék, Zsidók, Törökök 's keresztény rab-szolgák. — A' főváros, Tunis 12 ór. fekszik a' tengertől, a' tenger-szoros vagy goulettai csatorna déli oldalán, mely csatorna köti össze Tunist a' tengerrel; kerülete 1 ném. mf. 's falakkal és erős várral kerítettik. A' házak alacsonyok, az utszák szűkek, hogy a' nap hévsége ne hathasson a' házakba 's tisztátalanok. A' lakók száma, az 1789-ki nagy döghalál óta, csak 150,000, kik közt 30,000 Zsidó van, 8 synagogával. Több gyárai vásznat, melyem és gyapjumiveket, 's szattyánt készítenek. Legnevezetesebb mivek a' tunisi sípkák, mellyek keleten nagyon kapósak. Ezelőtt 50,000 ember foglalatostkodott ezen gyárakban 's 3000 csomó gyapju dolgoztatott fel, most harmad részre szállott le. Tunis az egész tartomány kereskedésének középpontja. Evenként 3 karaván jó Afrika belsejéből 's mások Konstantinápolyból Egyiptomon keresztül. Az országlásnak sok monopoliuma van, mellyeket (mint a' vámokat) haszonbérbe ad, nagyobbára Zsidóknak. Kivitetnek: gabona, olaj, gyapju, bőr, viasz, szappan, datolya, szenneszlevél, buzér, korall, rózsascentia, struczoll. Innen több europai kereskedő nép tart lenne consult. A' kikötő távolacska esik a' várostól 's a' goulettai csatornán eveznek fel hozzá, de csak apró hajók. Tunis után K a i r v a n legnépesebb kereskedő város, nagy mecsettel, melly 500 gránitosz-lapon áll 's legszentebb hely egész Ejszakafrikában. Bersachnál (talán Byrsánál, régi Carthago erős váránál) most is láthatni egy carthagoi vizvivés magas bolthajtásait; de eltűntek a' hármas bástya magas tornyaival, a' 300 elefántnak 's 4000 lónak elég istálló, a' carthagoi zsoldos katonák kaszárnyái; semmi nyoma a' hajdani kikötőnek, mellyben 2000 hadi 's 3000 szállító hajó feküdt. Alig mutatják némelly földalatti csatornák omladványai azon helyet, mellyen büszkélkedett valaha Carthago.

TUNKIN, (Tunquin, Tonquin), királyság Keletindia tulsó félszigetén. Neve chinai nyelven annyi, mint keleti udvar, mert Tunkin hajdan chinai tartomány volt, most COCHINCHINÁ-val (l. e.) császárságot képez, mely Apamnak nevezetik, Nuoc-Anamról, mint a' honiak országokat nevezik. Tunkin háromszegletű föld, a' birmai 's laosi hegyek és a' tunkini öböl közt; legdélibb határa Cochinchina 's éjszakon Chináig terjed. Vize bő; főfolyói a' Holi-Kiang és Lesi-Kiang. A' föld felette termékeny. Főleg sok riskásája terem. Arekadíója, czukra, fahéj-'s firnájsz-és fagyufája, narancsa, pamutja, bananja, figéje, ananásza 's pomagránátja bőven van. Erdei igen jó hajófát adnak. Sok vad, mint szarvorrú, királytigris, elefánt és sok majomnem is kőborol benne. Bivaly és ló honos házi állatok. Az itteni fecskék csinálják a' megehető fészkeket. A' hegyek gazdagok ugyan nemes és nemtelen ásványokkal, de a' bányászság nevééről se ismeretes. A' tartomány többi részét l. COCHINCHINA cz. a. Tunkin fővárosa Cecho, mások szerint Backing.

TURBAN (törökül dülbend, tulbend) fejtakaró a' Törököknél 's nagyobbára minden keleti népnél. Egy darab vászomból vagy tafotából áll, melly süvegre 4szeresen tekertetik. A' szultán turbanja igen vastag, 3 kócsagbokrétá, gyémántokkal 's más drága kövekkel disze-síti 's a' Törököktől olly tiszteletben tartatik, hogy alig merik illetni. Külön tiszt, a' tulbend-aga, vigyáz rá. A' nagyvezér turbánján két kócsagbokrétá van; a' kisebb tisztviselők csak egyet vagy egyet se viselnek. Az emireknek zöld turbanjuk van, 's ezen joggal úgy birnak, mint Mohammed és Ali rokonai.

TÜRELEM, megismerése azon jognak, mellyel minden ember

bir, hogy okosság és ész dolgában meggyőződését szabadon kinyilatkoztathassa 's szerinte cselekedjék.

TÜRELMETLENSÉG egyházi értelemben az, midőn a' status különbféle vallások nyilvános gyakorlatát nem engedi meg.

TURENNE (Henri de la Tour d' Auvergne, vicomte de) híres francia hadvezér; a' bouilloni herczegnek, Henri de la Tour d' Auvergne és I Vilhelm orániai herczeg leányának Ersébetnek második fija. Szül. Sedanban 1611, 's gyermekségétől fogva, a' katonaságra felette nagy hajlandóságot mutata. Nagy hadvezérek életének nevezetesen Nagy Sándor történetének (Curtiustól) olvasásában legnagyobb gyönyörűségét találá. Eleinte nagy bátyjának Möriz nassau herczegnek vezérsége alatt katonáskodék; 1634 egy francia ezerednek vezérévé tetették; Lotharingiában Lamothanak vivatásakor egy bástyát megvett, mellyért la Force marsalltól az udvarnak dicsérettel ajánlaték. Kévéssel ezután vezéri ranggal tisztelték meg és mivel Breisachnak megvételekor fontos szolgálatoakat teve, Richelieu cardinalis vitézségeért becsülvén, hugai közül egyet neki nőül ajánla, melly ajánlatot mindazáltal, a' reformata valláshoz, mellyben neveitett, ragaszkodása miatt nem fogada el. 1639 Olaszországba küldeték, hol Casalét ostrom alól felszabadítá; az ellenséget Montealliernél megveré; azalatt, míg Harcourt marsal Turint szálá meg. Négy évvel ezután Rousillonnak megvételeivel honára nézve nagy érdemet szerzett, mellyért 1644, miután 17 évig különböző vezérek alatt szolgált volna, Franciaország marsallpálcájával tisztelték meg. — Most a' németországi armadánek főparancsnoksága bizaték rá. A' Rhenuson átmenvén Enghien herczeggel egyesüle, Mergentheimnél 1645 megverték, de Nördlingennél győze. Wrangel Svédeivel 1646 egyesülvén, a' Bajorokon Zusmarshausennél dicsőséges győzedelmet vón, mire Baviáriába beüte és annak fejedelmét békekérésre kényszerité; midőn pedig ez a' békekötést felbontotta, seregét megvervén, magát is kiüzte statusaiból. Kévéssel ezután, midőn Mazarin ministersége ellen a' Fronderón (l. e.) mind inkább élesztett belső háborúnak tüze 1649 kiütött, Turenne is Bouillon herczegnek közbenjárására, az udvar ellenpártjához csatlakozék. Du Plessis Praslin marsalltól 1650 Rhetelnél megvertvén, a' spanyol udvar a' háboru folytatására 100,000 talérral segitette, de a' pénzt T. az udvari párttal való megengesztelődésnek reménye alatt visszaküldé; mi 1651 meg is történt, midőn egyszersmind ismét a' királyi seregek fővezérének nevezteték ki. Legnagyobb ellensége a' spanyol szolgálatban állott, azután Condé nevet viselt Enghien herczeg vala, 's egymás ellen mind eddig változó szerencsével hadakozának, míg végre Turenne Dünkirchennék, és Flandria nagyobb részének elfoglalása által Mazarint olly állapotba nem helyezé, hogy az ennél fogva az ugy nevezett pyrenei békét megkötheté. Hogy a' páros életnek gyönyörűségeiben is részesüljen, 1653 la Force herczegnek és marsallnak leányával, reformata kisaszonnyal, házassági életre lépett, kitől gyermeke nem maradt. — Midőn a' Spanyolokkal 1667 a' háboru ujra kiüte, a' dicsőséget szomjuzó XIV Lajos a' hadakozás mesterséget tőle akarván tanulni, a' francia haderőnek főmarsalli czimével a' vezérének nevezé ki őt, hogy győzödelemkoszorut fűzhessen magának. Kévé idő alatt Flandriát és Franche-Comtét meghódítván, nem csak az, hogy fejedelmének tőle költsönözött hadi dicsőségre vágyását kielégitette; hanem a' következett eszt. a' Spanyolokat is békekérésre kényszerité. Ezek után reformata vallását, mellyhez előbb olly igen ragaszkodék vala, megváltoztatá és őseinek kath. vallására (1668) tére. Mi okból tevé? maga legjobban megmondhatta volna! Katholikusok azt állítják, hogy meggyőződésből tette; Reformásusok ellenben nagyravágyásnak tulajdonítják. Miután XIV Lajos 1672 Hollandnak meghódítását eltökélé, a' fővezérséget Tu-

rennek adá. 22 nap alatt a' Hollandiaktól csaknem kétannyi várost foglala el; és az azoknak segítségére jött brandenburgi választót Fridrik Vilhelmet 1673 békekötésre kényszeríté. Ennyi szerencséje közt se fuvalkodott fel 's nagylelkűségének, és becsületszeretetének több ízben adá próbáit. Midőn egy vezér 400,000 frank. nyereségnek könnyű megszerezhetését ajánlaná neki, melyet az udvar semmiképen se tudhatna meg, így szóla ahhoz: Köszünöm az ur jó indulatját; de mivel effélékre már másszor is több jó alkalmam volt, a' nélkül, hogy azokat saját hasznomra fordítottam volna, úgy vélem, hogy most öregségemben viseletemet megváltoztatni nem szükséges. Egy város 100,000 tallért ajánlott neki, hogy határát seregének áltmenésétől kiméllené meg. Ha városotok, felele a' követeknek, útban talál esni, ajánlástokat teljességgel nem fogadhatom el. A' német fejedelmek XIV Lajos fegyverének szerencsés előmenetelét irigy szemekkel, és félelmes nyugtalansággal szemlélvén, ellene szövetséget kötének, melyre legközelebbi alkalmat Franche-Comtének elfoglaltatása ada. Turenne, hogy ezen szélyszerzött hatalmasságok egymással egyesülhetését meggátolja, Elsassból elindulván 1674 Philippsburgnál a' Rhenuson áltmene, Sinzheimot megvevé, és a' császári sereget a' Lotharingiai herczegnek, és Caprarának vezérlések alatt keményen megvervén, a' Main vizéig visszanyomta. Az ellenséges seregek segítségét kapván, a' Rhenuson ismét áltmenének, és Elsassban telére beszálottak. T., ki a' nagy erő előtt Lotharingiába vonula vissza, hasonlól mintegy 20,000-ból álló hadnépét Condé seregével egyesítvén, Felsőelsassba, hóval fedett legyeiken keresztül Dec. közepén ismét visszamene, a' császári ellenséges seregeket, melyeket Lotharingiában lenni gondolt, véletlenül megtámadván Mühlhausennél megveré, szélyelüzé és 6 Jan. 1675 a' Rhenuson áltmenni kényszeríté. Ezen táborozásban szerzett dicsősége annál fényesebb, mivel a' mit teve, Louvoisnak, a' hadministernek, ki e' hőre irigykedék és a' királynak több ízben megújított parancsa ellen hajtotta végre. Nagy hírét és vitéz tetteit mindazáltal a' Pfalzon elkövetett szörnyű kegyetlenségével nem kevésé mocskolá be, melyet a' sinzheimi ütközet után tüzzel vással irgalmatlanul feldula. Lovasságának Lotharingiában és Elsassban tett pusztításait is hasonló hideg vérrel el tudta nézni; mivel mint Voltaire mondja: Gondviselése alá bizott katonáinak kívánt inkább atyjok lenni (ha ugyan a' katonák eránti atyai indulat ebben áll), mint a' földnépének, mely a' háboru törvénye szerint a' győzedelmesek áldozatja szokott lenni. — Azonban a' bécsi udvar Turenne rendkívüli szerencsését látván, ellene Legjobb vezérét, Montecuculit, küldé (1673) roppant sereggel a' Rhenushoz. A' két nagy vezér Sulzbachnál akart egymással megmérkőzni; de T. az ütközet elején (1675 Jul. 27) 64 évében ágyugolyóbistól megöleték, mely egyszersmind St. Hilaire vezér karját is elhordá; ki szomorú esetén sirásra fakadt fíjához így szólla: *Ne rajtam, hanem ezen előttünk fekvő nagy emberen siránkozz.* Teste St. Denysbe viteték és felette nagy pompával temetteték el. T. egész Európában legjobb hadvezérnek tartatott, még pedig olly időszakban, melyben a' hadakozás mesterségének sokkal szorgalmaabban utána láttak, mint valaha az előtt.

TURGOT (Anne Robert Jacques), aulnei báró, honát szerető 's felvilágosodott francia statusminister, M. E. Turgot elnök fíja, 1727 szül. Parisban, a' Sorbonneban theológiát tanult. 24 éves korában lefordítá Virgil georgiconát, 's híhetőleg e' bírá tanulmányának megváltoztatására 's a' statustudományok, kiváltképpen pedig a' nemzeti gazdálkodás kedvelésére. Elhagyá hát a' Sorbonnet, de Gournay kereskedésre ügyelőnek uttársa lón utazásaiban 's 1761 limogesi felügyelővé teteték, mely hiwalát az egész tartomány megelégedésé-

vel viselé 12 évig. Igen mértékletesen élt, sok jót tett, 's gondoskodott alattvalóinak élelméről. Régi, csupán visszaélésből származott adókat eltörölt 's neki köszönhetőek a' jótékony dologintézetek létesítésének első ideái. 1774 XVI Lajos tengeri ministerré nevezé őt, 's nem sokára közjvedelmi ellenőrré, mely tágasb munkásságkörében nemesen fáradozék és sok hasznos javítást teve a' közjvedelmek igazgatásában. Az életre szükséges dolgoktól fizetett vákokat alászállítá; a' kereskedést felmenté lánczai alól; a' kézművesek szabadságait tágasbitá; a' földmívelést elősegélé; a' czehek kirekesztő kiváltságait megszorítá; jótékony tervet teve az urak 's jobágyok viszonyira nézve; a' sőt is szabad kereskedési portékává akará tenni 's az udvar költségeit korlátozni, de az ifju királyné 's udvariak részéről annyi ellenmondást talált, hogy nemes czéljai nem valósulhatának. Azonközben több hasznos tervét kivivé. A' Garonne 's marseillei kikötő a' belföldi borkereskedők előtt felnyittatának; a' gabonakereskedőknek a' gabonakereskedés szabadságát visszahozá, mellyet Terray 1772 eltörölt 's't. Senki se mulá őt felyül munkásságban. 1781 hm. 49 évében. Hotta előtt már jóval le kelle mondania a' finansz-kormányról, mellyet csak 20 hónapig viselt. Későbbi idejét tudományoknak szentelé. XVI Lajos egyszer ezt mondá róla: *Senki se szereti a' népet, csak Turgot és én. Laharpe így rajzolja őt: Erős characterű férfi volt, kit semmi se tántoríthata el az udvarnál 's a' legnagyobb viszonyok közt is, az egyenességtől; az ellenfelek tusakodási 's hivatalának kellemetlenségei közt rendithetlen elmenyugalommal bíra; e' mellett olly munkás vala, hogy betegség se gátothatá; csak két szenvedélye vala: tudósság 's a' nép boldogsága.* Turgotnak 's az akkori franczia philosophusoknak tulajdonítatik a' zendülés kitérése, mivel, mint mondják, újításai ingerlék fel a' népet jobb és kedvezőbb állapot óhajására. De ez alaptalan vád, mert így minden igazságos és emberi javítót hasonló váddal lehetne terhelni. T. egyébiránt igen erényes ember, a' tudományoknak 's szép literatúrának buzgó barátja volt. Ő szmerteté meg először Franciaországgal Ossian költeményeit; lefordítá olaszból a' *Pastor fidot*, németből *Kloppstock Messiasát*, 's Geszner *Abel halálát*. Nyomtatásban olvashatni ne hány finanziaai értekezéseit. Külsejében egyszerű 's kellemes, a' tanácsban meggyőzhetlen volt.

TURIN (olasz. Torino), a' száraz sardiniai statusok fővárosa 117,900 lak. a' sardiniai király lakhelye 's a' piemonti herczegség fővárosa, Olaszország legszebb 's legrendesebb városainak egyike, a' Po bal partján, gyönyörű völgyben, mellyet egy felől halmok 's ezeken levő klastromok, kastélyok 's mezei házak keritnek. A' Pon keresztül kő hid visz. Turin hajdan erős vár volt, mellyet a' Francziák 1706. híjában viltak. A' várművek most sétálók 's falak sincsenek többé, csak egy kapu áll fen a' déli oldalon; hanem erős fellegvár által védetik. Turinnak 32 főutczája, mellyek rendes szegletekben vágják egymást ketté, 4—5 emeletes házai, 6 nagy piacza (legszebb a' király vagy Károlypiacz, szép épületeivel, t. k. a' San-Carlo templommal, királyi kastélyal 's operaszínházzal), szép egyeteme, könyvtára, csillagtornya, természetmü-cabinetje, fűvészkertje, gazdag egyiptomi museuma sok ritkasággal, mellyeket Drovetti lovag gyűjtött össze, nagy selyem gyárjai, dohány-, porcelán-, fegyverfabrikái vannak. Mellette díszlik a' La Veneria híres kir. kastély. A' kereskedést nyomosan segíti a' Franciaországból Olaszországba vivő főút. 1796 a' franczia köztársaság, 25 Maj. 1799 Austriaiak 's Oroszok (Suvoroffalatt) foglalák el Turint. A' marengoi csata (1800) után ismét franczia felsőség alá jött, 's a' Po depart. fővárosává tetetett. 1814 visszaadott a' sardiniai királynak.

TÜRKHHEIM (János), statusférjfi 's publicisticus író, Strasburg legjelesb protestans familiáinak egyikéből. Atyja egy vala itt a legelső bankosok közt; de neki ezen életmód nem tetszék 's tudományoknak élt. Utazásokban 's tanuságos öszveköttetésekben sokoldaiu esmeretet szerezvén; több fontos hivatalt visele honában, 's mindég nagy hévvel viselteté a' köz jó eránt. Akkori irományi közt jeles mesteri *Darstellung der politischen Verhältnisse des Elsasses überhaupt und der Stadt insbesondere*-je. A' lázadás vibara elszalasztá honából. Nehány évet ettenheimi jószágán tölte, 's ekkor az ortenani lovagságnak tagja leve. Mint több zász fejedelmi házak követe, megjelené a' frankeni kerületgyűlésen Nürnbergben. Későbbén hesen-darmstadtai szolgálatbá lépe, 's meghatalmazott ministerré nevezteték a' regensburgi birodalomgyűlésen 's a' birodalmi kiküldött-ségnél. A' német birodalom szétbomlása után országlása némelly fontos parancsokat biza rá, főleg Bécsben, hol több időt tölte. Aztán Rajna melletti birtokára vonula vissza. Utósó diplomaticai utja volt mellyet báró Schmitzel, a' déli német fejedelmek nevében, Romába, a' pápai udvarral kötendő concordatum ügyében tett. Ó írta a *Hist. généalog. de la maison de Hesse*-t is. Mh. 28 Jan. 1824 altorffi jószágán, munkás éitének 78 évében.

TURKHESTAN (azaz, Törökföld), középázsiai tartomány, melly szabad Tatársághoz számláltatik, 's a' Sir Darja (régiek Jaxartese) jobb partján fekszik. Az Osmanok törzsökhona 's mostkirgis országló uralkodik benne, ki a' lakókkal Mohammed hitét vallja. (L. TURKMENEK).

TURKMENEK V. TRUCHMENEK V. ismét TURKMANOK földje Khivával, szabad Tatárországnak (Turkhestannak vagy Dsagatainak) része 's a' caspium tenger keleti oldalán fekszik, ez és az Uraltó közt; nagyobbára homokos pusztaság, mellyet kevés víz öntöz, de azért néhol termékeny tájéka is vannak; egy része hegyes. Kevés gabonát terem 's baromtartás a' lakosok főteglalatossága. Vannak itt tevé, ló, szarvas marha, juh, kecske, vad, szárnyas állatok 's halak. A' lakosok, Turkmenek, Truchmenek, Khivinczek és Karakalpakok, tatár eredetűek, igen durvák, tudatlanok, pallérozatlanok, szabadságszeretőek 's törvényeket nem esmernek. Pásztorokodva kóborolnak, 's csak kevesen üznek földmívelést 's mesterségeket. Fejedelmek, 's nemességek nincs, hanem a' nemzetségek vénei alatt állanak, de ezek is kevés tekintettel 's hatalommal bírnak. 40,000-nél több fegyverest állithatnak ki csatamezőre. Uralkodó vallás a' muhamedana. Ide tartoznak a' kulali szigetek a' caspium tengeren, mellyet az Oroszok tengeri kutyafogás végett meglátogatnak, Mangiszlak kerület Katsak-Kultuk kikötővel, melly egynek tartatik a' caspium tenger legjobb kikötői közt 's gyakran megkerestetik orosz hajóktól. Turkmenföld Khivával tette a' hajdani Khovaresmiát (Khorasmtól, mellynek Araboktól alapított miveltségét Dsingis-Khán 1220 és Timur 1388 körül mongol csoportaikkal feldúlták). Határa éjszakon az ujjabb pallérozottságnak, mellyet Oroszország Középpázsia felé terjesztieni törekszik, hona. E' tartományt először Murawjeff Miklós orosz kapitány, ki 1819 's 1820 Jermoloff vezér parancsára, mint orosz császári békeeszközölő ide utazott, tudósításai tevék esmeretessé. (Ezen utazásleirat megjelent 1822 orosz nyelven; francziára ford. Lecointe-Delaveau e' cz. alatt *Voyage en Turcomanie et à Khiva, fait en 1819 et 1820 par M. N. Mouraviev, capit. d' état, maj. de la garde*; ném. ford. prof. Strahl, Berl. 2 rész. rézm.). Turkmenföld, mellyet Klapproth a' Germánok óshonának vél, igen fontos az Oroszok ázsiai kereskedésére nézve. Már I Péter akart Turkmenföldön keresztül Indiába kereskedő utat nyitni; hanem követe, herczeg Beketits, 1714 kíséretével együtt (1500 ember) megtámadtatott, 's

leváगतott a' Turkmenektől 's Khivinczektől. Avolta Oroszország 1782 grol Voinovics által megvizsgáltatta ugyan a' caspium tenger keleti partját; de az 1813 próbált Khivávali öszveköttetés nem jött létre. A' Turkmenek rabló kóborló nép, mely mesterségeket nem esmerve legdurvább állapotban él. A' Persákat engesztelhetlenül gyűlöli 's ez okból egy része 1813, midőn Oroszország Persiával békét kötött, Khivá földére vonult, hol a' hadakozó Mahmed Rahim khán (az Usbeckek nemzetségéből) országot, ki hosszas véres polgárhad és hihetlen kegyetlenségek után jutott Khiváni főuraságra 's a' szomszéd tartományok birtokába 1802 olt. Murawjeff, ki Bakuban hajóra ült és a' Naphtaszigetnél kikötött, kémnek tartatott a' lakóktól 's turkmen öltözetben menekhetett meg. Vizsgálódása megerősíti azon regét, hogy a' Gihon, mely az Araltóba ömöl, az ez és a' caspium tenger közt fekvő homokpusztán folyt keresztül. Az Amu-Derja (régen Gihon) ezen árka most (hihetőleg a' sok repülő homok által) egészen kiszárittatott. Murawjeff Khivába megérkezvén, az Usbeckek khánja nem akará maga elibe bocsátni 's karija (főpapja) azt javalá, hogy az orosz követet eleven temettesse el; de a' khán félt, a' fejér (orosz) czár, ugy monda, hadsereget küldhetne Khivába 's haremeket elvihetné. Így Murawjeff 48 napnyi fogsága után bemenelt nyere. A' khán mindazáltal nem egyezett meg a' tartományán keresztül üzendő kereskedésben 's Murawjeffnek el kelle távoznia Khivából. Küldé ugyan erre követeket a' khán Jermoloff vezérhez, de ekkor se süle el a' kereskedési öszveköttetés. Negrís Sándor orosz statustanácsnok 1820-ki követségiének sikerét, mellyben, erőa védőren kívül, Meyendorf testőrkapitány, Wolkonsky ur, dr. Eversmann és dr. Pander, mint gyógyászok és természetvizsgálók is jelen voltak, 's melly egy 473 tevőből és 30 szekérből állott karavánhoz csatlakozott, olvashatni z' *Voyage d' Orenbourg à Boukhara fait en 1820, à travers les steppes qui s' étendent à l' est de la mer d' Aral et au delà de l' ancien Jaxartes, par le Baron G. de Meyendorf et revu par M. Améd. Jaubert*-ban (földabr. Paris 1826) és dr. Eversmann *Reise von Orenburg nach Buchara etc.* (rézm. Berlin 1823). A' pusztán keresztül utazás 72 napig tartott. Ezen pusztá valaha tengerfenek volt, mellyen erdő is állott, mint a' köszén faszöveve mutatja. Hihetőleg egy víztömeget tettek hajdan az Aral- és caspium tavak. Mindkettő apad lassanként. Most Oroszország az Usbeckek khánjával orosz kereskedést védő szövetségen dolgozik.

A' Turkmenek török nyelven beszélnek. Földjek a' caspium tenger felé posványos; a' Gürgen folyó mentében mindenütt láthatni városok 's várak omladványait. A' caspium tenger keleti partján lévő tájékok 's szigetek fekvése is igen megváltozott, gyakori földiagás és repülő homok miatt, miolta az Oroszok 1782 ama partok földabroszát készítették. A' turkmen csoportok az Usbeckek khánjának felsőségét esmerik, de csak mennyiben kéntelenek. B' khánságközepontja Khiva (300 nsz. mf.), homoksziget, mellyet az Amu vagy Gihon öntöz. A' haderő az Usbeckek kezében van, kik a' többi néptörzsököket, mint Karakalpakokat, vándorló Turkmeneket és Bucharokat (Sartikat vagy Tadsikokat, a' Középázsia kereskedésére 's selyemtenyészésére nézve hajdan igen nevezetes Serek maradékait) elnyomják. A' khivai Zsidók mind Muhammed hitét vallják és pedig sunniták, mindazáltal mint másutt, itt se szüntek meg Zsidók lenni. Khiva fővároson kívül, mellyet 10,000-en laknak, még 4 város és néhány apró vár van benne. (L. USBECKEK).

Második főrésze a' pallérozottság előtt ezen eddig elzárt Tatárságnak szorosán vett Tur k h e s t a n, azaz, Törökföld vagy Taskent, a' Törökök és Uigurok hona, mellyet Usbeckek, Bucharok, Turkmanok, Kirgisek és Zsidók laknak, de nem olly népes, mint Khiva

és Buchara. (Tágash értelemben Turkhestan magában foglalja egész szabad Tatárságot v. Dsagatait, azaz, Usbekistant vagy Buchariát, Kokant és Khivát Turkmenfödel). Szorosan vett Turkhestan most a' kokani khántól függ, ki Buchariának Oroszországgali kereskedését kettévágta. Ez a' khán újabb időben az Usbeckek khivai khanját esmeri urának. E' Dsingis nemzetségéből való. Koran, a' hajdani Ferghana, eddig esmeretlen tartomány, melly Turkhestannal, Buchariával 's chinai Mongolországgal határos, vallásra, törvényekre, szokásokra 's kereskedésre nézve Buchariához hasonló. A' Turkhestaniak legtisztábban beszélnek törökül. Angol utazók e' tartományt szépek 's miveltnek rajzolják. Az igazságszolgáltatás kemény, de kegyetlen.

Harmadik főrésze, (melly legnagyobb is) szabad Tatárságnak Usbekistan, vagy Turkhestan déli része, melly Bukbarának is nevezetik, azaz, nagy (nyugoti) Buchariának. Kicsiny (keleti) Bucharia 1759 óta chinai felsőség alatt áll. Usbekistanra nézve I. TATARORSZÁG, SAMARKAND ÉS USBECKEK.

Negyedik főrésze szabad Tatárságnak a' KIRGISEK (l. e.) vagy Kirgiskaisakok földe, melly hasonlóul az orosz kereskedési és miveltiségi politia körében esik, de nem esmer orosz felsőséget. A' Kirgisek, számos, vitéz, vándorló és pusztai nép, Oroszország délkeleti határán, vadak mint a' természet, mellytől körülvetetnek 's durvák, mint égálok. Kibitkék (fedett szekerek) alatt élnek, földmivelésre alkalmatlan honokban 's nagy, közép és kicsiny csoportra oszlanak. A' nagy 60,000 kibitkét vagy 360,000 főt, e' közt 30,000 bajnokot számlál 's tulajdon khánja alatt van. A' Karakalpakok (fekete sipkások) felső csoportja is hozzájuk tartozik, az Araltó mellett. Az alsó csoport 1741 orosz felsőség alá adta magát, de a' nyugtalan Kirgisektől csaknem kiirtatott. A' Kirgisek kicsiny és közép csoportja 1733 óta Oroszországnak hódol 's a' néptől választott, de az orosz császártól megerősített khánok hódoló esküt tesznek le az orosz országlásnak. Mindenik csoport vénei vagy bírái alatt van. Gazdagságát ló, szarvas marha, juhok, tevék teszik; jövedelmes csereskereskedést üznek; de a' kicsiny csoport jóléte a' khivai khánnak, Mahmed Rahimnak, rabló beütései miatt 1816 óta igen aláment, ehhez jönnek belső visszázkodásaik 's költsönös rablásaik is. A' Kirgisek igen babonások 's részint Muhammedánok, de a' koránnak nem szoros megtartói. Az orenburgi kereszténység-terjesztők kevéssé mehetiek köztök. Talán rá megy az orosz politia, hogy ezen pusztai népeket meghódítván, a' khivai és bucharai állás-pontoknál fogva, a' keletindiai kereskedésben közvetlen részt veend 's a' nagy világkereskedés főágát éjszakkeleti Európával üszveköteni.

TURKOMANIA, más néven török ÖRMÉNYORSZÁG, Örményországának Törökország alatt levő részét foglalja magában (mert a' kelet rész Iranhoz tartozik), 's ázsiai Törökországnak keleti részében fekszik, Iran, az orosz-kaukazi tartományok, Anadoli, Syria és Kurdistan közt. Durva hegymelyéki tartomány, mellyben ütköznek öszve a' Taurus és Kaukáz lánczai, emelkedik fel a' magas Ararat 's erednek a' Tigris, Kur és Euphrates folyók. A' föld általánosan nem igen termékeny, ugy hogy miveltetése huzomos szorgalmat kíván. De főleg a' déli részen szép tájakok is vannak, mellyeken fige, mandola, gránátalma 'st. terem. Az itt lakó Turkmanok (kiken kívül Örmények is találtak itt) pásztorkodva kóborló nép, melly saját feje alatt álló csoportokra osztatik. Vagyonokat nagyobbára marha, bivaly, tevé, kecske 's főleg juh teszik. A' nők gyapjat fonnak 's szőnyegeket szőnek. A' férjfiak dehányoznak 's barmaikat őrzik. Mindég lovan ülnek, vállakon lándsát tartanak, oldalokon kard fityeg, övök mellett pisztoly van 's bátor bajnokok, kiktől a' Török-

kök-félnek. Török Örményország v. Turkomania Arzerum v. Erzerum (4685 nsz. mf.) az Araxes és Euphrates forrásaival, Kars és Van 3 basaságra osztatik. Benne vannak Arzerum v. Erzerum, Bajazid és Van nem csekély városok. Ujabb írók közül nevesen Jaubert e' második Turkomaniát vagy török Örményországot Kurdistannak nevezi 's ekkor lakói KURDOK-nak (l. e.) nevezetnek, kik igen bátor vitézek 's változtatják a' persa és török felsőséget. 1828 nagyobb részét, nevezetesen Erzerumot, Paskevits orosz vezér elfoglalta, hanem a' drinápolyi béke (17 Sept. 1829) visszaadta a' Törököknek.

TURMALIN apró csigás törésű 's üvegfényű, veres, violaszínű, kék, zöld, barna, fekete, altláthatlan és kvarcz keménységű ásvány. Talaltatik Grönlandban, Schweizban, Szászországban, Morvában, Sibiériában, Svédországban, Spanyolországban, Brasiliában, Ceylonban 'st. A' brasíliai zöld turmalin brasíliai smaragd, a' ceyloni és siberiai veres és violaszínű siberit név alatt esmeretes; az utobbi gyakran nagy arron adatik el.

TURNIER, harczjáték, vitézi küzdés, melly szerint hajdan a' lovagok lovon v. gyalog, pánczélosan, lándzsával v. karddal viaskodtak. Némellyek az Araboknál keresik eredetét, de történeti emlékek kétség kívül teszik, hogy e' multság neve egyenesen német eredetű, és Németországban kívül csak olly tartományokban is fejlett ki, hol német törzsökök telepedtek meg. 9 vagy 10 száz. a' Franciaáknál leginkább kimiveltegett 's Preuilly Gottfr. francia nemes, 1066 összeszedte törvényeit és szokásait, mellyek a' 12 és 13 században más nemzeteknél is hevétettek. Münster Sebestyén azt írja, hogy az első nagy német harczjáték Magdeburgban 1036 tartatott. Nemes születés, feddhetlen élet kívántatának, hogy valaki e' harczjátékokban részt vehessen. Innepélyesen hivattak meg a' szomszéd fejedelmek és lovagok, ugy választattak a' viadalbírák is; a' részt venni kívánók, ha nem hercegek, v. már ismeretes lovagok valának, tartoztak származásukat előre bebizonyítani. Ki az illy játékot adta, nemcsak jutalmat tett fel a' győztesnek, melly rendszerint szép fegyverekből, 's dámakéz készítette és osztogatta vitézi ékességből állott, hanem az innep minden költségeit is vitte 's a' meghívottakat gazdagon megvendégelte. Eleinte csak fa-buzogányokkal 's tompa kardokkal, utóbb kirekesztőleg lándzsákkal viaskodtak. Mennél több tört lándzsát mutathatott valaki, annál nagyobb hirre tett szert. Idő múlva véresek és üldöklők lettek e' multságok. Miért, és a' velek járó szertelen fényűzésért, királyok, pápák, egyházi zsinatok kezdék tiltani, de még sok ideig dívatban maradtak, míg végre 16 száz. a' puskapor feltalálása az addigi hadi mesterséget megváltoztatván, ezeknek is véget vetett. L. *Turnierbuch Herzogs Wilhelm IV von Baiern* (Münch. 1817—28 8 füz.).

TÚRÓCZI JÁNOS (Magister Joannes de Thurocz) élt I Mátyás király idejében, és diák nyelven egy kronika szerkeztetett össze, mellyben a' Hunnok és Magyarok származását, Attila viselt dolgai és Magyarország történetét adja elő I Mátyás király megkoronáztatásáig, említvén még némelly ezután történt dolgokat is. Legelőször kinyomatta e' krónikát a' maga költségén Feger Tibold (Theobaldus), budai polgár, Ágostában 1488. Ugyanezen évben kijött Brünbben is, felvetetett Bongars és Schwandtner gyűjteményeibe is, és az utolsóban az I köt. II száma alatt jó elő. A' Hunnok és Magyarok származásában két névtelen krónikát követett Túróczi, mellyeknek egyike Móses I Könyvének 10, másika II részében veti megszármaztatását, és mellyek sajdíthatólag I Károly és I Lajos idejében irattak. I Lajos viselt dolgainak előterjesztésére egészen felvette Kiküllő János krónikáját; II vagy Kis Károly gyászos esetét pedig de Monacis Lőrincz, velencei író, verselete szerint adta elő. Egyébiránt

Nessel Dániel, a' bécsi császári könyvtár gondviselője I Leopold alatt, azt állítja: hogy a' nevezett könyvtárban találkozik egy igen ékes, történetesmereti, diák kézirat, névtelen szerzőtől, melly 1358 iratott, *ex quo Joannes de Thurocz Res gestas Hungarorum, ab origine gentis usque ad annum 1342, seu mortem Regis Caroli, patris Regis Ludovici, partim simpliciter, partim interpolata mutuatus est.* Kiteszlik ezekből, hogy Túróczi János krónikája előkelő kutfeje a' magyar történetesmeretnek. — Túróczi László, Jézus szerzetesbeli pap, két munkát bocsátott világ elejébe: 1.) *Stratagemata Martis Hungarici. Tyrnaviae, 1716.* 2.) *Ungaria suis cum regibus compendio data, Tyrnaviae 1729*, újra kiadta ezt bővítve Katona István, Nagyszombatban 1772.

TÚRÓCZ VÁRMEGYE, I. THÚRÓCZ VÁRM.

TUS. Ez ismeretes, négyszegű táblácskákba nyomott 's chinai betűkkel tarkázott festőszernek azon tulajdonsága van, hogy vízzel könnyen dörögltethetik, 's a' leggyengébb barnán kezdve a' legtökéletesb feketéig minden árnyéklatra alkalmas; miért a' rajzolók általánosán használják.

TUSFESTÉS. A' krétával vagy rajzónnal készült száraz rajzolás-tól ez az átmenet a' festésre. Fő dolog itt, hogy a' tiszta fehér papiros ott, hol világoságnak kell esni, megkímeltessék; előre mindent csak lágyon kell bemázolni, 's hogy az árnyéklatok 's ezek átmenetei tisztán essenek ki, míg meg nem szárad, szépen elmosni, az erősebb árnyéklatokat mindig csak akkor dolgozni, midőn már az előbbi ecsetezés megszáradt. Az eleinte egész tömegben árnyékolt setét részek végül gyenge keresztvonalokkal, pontokkal lágyítottak 's olyasztatnak egybe, 's így kapják meg azon átlátszóságot, melly csak egyedül hozhatja ki a' gömbölyüséget és mélységet. Szép tusfestés tiszta, lágy körvonalok, lágy nedves árnyékok, a' legsetétebb helyeken megnyomott erős ecsetvonások, 's hol kell, tisztán tartott világok által nyerhető. A' papirost előbb mindig rajztáblára kell vonni. A' müncheni esetek legjobbak hozzá. Mi itt a' tusfestésről mondva van, a' sepiafestésre is egyaránt illik.

TUSMÓD (aquatinta) a' rézmetszésnek azon tusfestés szerű neme, mellyel tusban, sepióban 'st. ecset által készült rajzolatok szerencsésen utánaztatnak. Bánásmódja többféle. Először a' réztáblára (miután a' kőrrajz rá karczolva 's beetve van), porrá tört gyantát szítálnak, ekkor parázs tűzön megmelegítik, hogy olvadjon el. Ezután szintugy kell dolgozni, mint a' fekete mesterségnél, csak hogy ott vakaró, itt ecset vetetik élő, 's fekete vastag fény mázzal, mellyet a' választó víz meg nem emészthet, minden világos hely beborítottatik. Legelőször a' legnagyobb világot kell betakarni, azután a' rézlapot felmaratni, 's az eredetinek lépcsőzetei szerint mind addig ezt ismételni, míg a' táblán semmi sem marad hátra, mint a' leg-erősebb árnyékok, mellyek legvégül maratnak fel. E' mód legalkalmasabb történeti és építkezési ábrázolatokra. Második módja ez: A' rézlap, ugy, mint a' karczolásnál, valami etető aljazzattal bevonatik, akkor némi olaj keverékkel épen ugy dolgoznak rá, mint papirosra. Az olaj az aljazzatot meglágyítja 's ezt finom vászonnal letörlik, 's így a' rezen minden ecsetvonás látható lesz; ekkor, mint az első módnál, gyantát szítálnak rá, 's hasonlólag mennek tovább. E' mód tújfestésekhez alkalmasabb. A' Francziák bizonyos szurós aczélingert vesznek elő, 's azzal szántják fel célhoz képest mélyebben vagy gyengébben a' lapot. Az Angolok az egész lapot ugy, mint a' fekete mesterségnél előre felkarczolják; a' legfőbb világot vakaróval 's vésővel hozzák ki, azután a' lapot választó vízzel felmaratják, mellyet üveg-ecsettel raknak rá. A' tismód Angliában 's Németországban nem régtől divatoz.

TUSCULANUM, Ciceronak neve által híressé lett mezei lakja, melly Tusculum városa mellett volt. Cicero legörömeőbb mulatott több mezei lakjai 's jószágai közt itt, hol a' philosophiából leczkékert tarta 's barátjaival, tanítványaival, kik e' lélek vidámitó gyönyörhelyre hozá kimentek, beszélgete. Innen *Quaestiones Tusculanae*. Mostani neve Frascati. Rege szerint Tusculumot Ulysses és Circe fia építette. Classicus telkein kerekedik Rufinella, falusi jószág, mellyet Bonaparte Lucian a' sardiniai volt királynak adott el. 1825 olta környékén régiségek ásatnak. R. A.

TÜSZÜRÁS, acupunctura. Már több egy századnál, hogy Kämpfer megismertette azon Japanban és Chinában divatozó gyógymodot, melly szerint köszvény- és csúznemü nyavalyák túszerűs által orvosoltatnak; de csak nem régiben vizsgálák meg 's kezdék azt használni Franciaországban és Angliában. L. Churchill *Abh. über die Acupunctur* (angolból, Bamb. 1824.)

TUTTI (ol. mindnyájan), hangászatban azt jelenti, hogy minden hangszernek, v. énekhangnak rá kell kezdeni. A' tutti-ének, v. muzsikálás nem kíván olly finomabb kimiveltséget, mint az ellenébe tett solo-játék, 's itt a' hangász v. énekes inkább is támaszkodhatik pajtásira.

TÜZAKNA (Mine), 1) puskaporral töltött 's földbe ásott szekrény, hogy meggyújtván, a' földet 's mind azt, mi rajta van, levegőbe repítse. 2) azon árok, vagy lyuk, mellybe e' szekrény tétetik. Hogy ezt bátran fel lehessen gyújtani, a' lőporládától vászon- vagy bőrtömlőben (gyújtókolbász) kell a' port egész a' bátorság helyéig vezetni. Ha a' por olly mélyen van leásva, hogy kigyultakor sikerét a' föld színe felett nem mutathatja, akkor megrázza a' földet, 's hatását golyó forma keringő rendülésben gyakorolja. Ez a' Belidor találta Globe de compression.

TÜZGOLYÓ. E' név alatt pattantyusságnál általánosan gránátot és bombát értenek, mikor gyulható szerekkel töltve épületek felgyújtása végett kilövetnek. Sajátképen pedig a' tüzgolyó két keresztbe össze kovácsolt vas abroncsból, egy üres golyószeléből, 's ezzel párhuzamosan fektetett vas pléhből áll. Ez így egy zsákba tétetik, 's mindenféle könnyen gyuladó szerrel, mint szurokkal, lőporral, fadgyuval 'st. megtöltetik; továbbá felső részén lévő nyílásához egy közönséges gránátkanóc alkalmaztatik 's a' mozsárból kilövetik.

TÜZKÁRMENTÉS, I. KÁRMENTÉS.

TÜZMÉRŐ, I. PYROMETRUM.

TÜZNYIVMESTERSÉG, I. PYROTECHNIA.

TÜZNYILÁSOK, sánczok előoldalán csinált bevágatok, hogy ezeken, az ellenség lövöldözésétől fedeztetve, a' sánczbeliek tüzeljenek. Olly magasan esnek a' sáncz aljától, hogy az ágyúcsöveket hozájok lehessen alkalmazni. A' tüznyilas oldalait rőzsékkel szokták megbélelni, de jobb gyepel. Belső tágassága 14—18 ujni, a' külsőnek legalább 5—6 lábnyinak kell lenni, különben a' puskapor-gőze a' tüznyilas béllését elrontja. Hogy a' löhetés köre tágasb legyen, néha 8—9 lábnyi a' tüznyilas külseje, hanem több, a' sáncz előfalának gyengítése nélkül, nem lehet. 2 tüznyilas köze 18—20 láb., ha keskenyebb, sokat szenvedhet a' sáncz előfalda az ellenség ágyútüzétől; de más felől közelség miatt nem lehetne a' sánczban lévő ágyukat is czélirányosan használni. Helyes tüznyilasok haszna és czélja az, hogy az ellenség közelgetését akadályozzák.

TÜZOKÁDÓ HEGYEK (vulkane), a' tűz hajdani istene szerint (I. VULCANUS) azon nagyobbára különválva álló csürök-vagy harangformájú hegyek, mellyek időről időre füstöt, gózt, tüzet, hamut, követ, égő holmit 's őszveolvadt anyagok folyóját, lávát, bocsátanak ki csuesok nyílásán magokból. Torkolatjuk tölesérformájú. A'

PUZZOLANA (l. e.) vulkan eredetűnek tartatik. A' lava kétféle, iszapos és habos. Az első kifoly a' vulkánból, az utósó kivettetik. Ez utóbbit eddig csak az Aetna tette. A' lava alkotó részeire 's színére nézve különböző. Nehány neme oly kemény 's tömött, hogy dohánytartók, szelenczék 'sat. készítettnek belőlök. A' közönséges lava ütcsinálásra 'sat. használtatik. — Európának kevés égő vulkánja van, ilyenek: a' Vezuv, Aetna, Stromboli hasonló nevű lipari szigeten, nem messze a' siciliai parttól, Volcano és Volcanello, a' hó közepéből felemelkedő Hekla és Krabla Islandon. Azsia és Afrika szárazán is kevés vulkán van; annál több dühösködik a' szigeteken, mellyek ama világrészeket körülveszik, p. o. Kamtsatán, Japanon, Ternate molukki szigeten 's Jáván; Fuego szigete 's a' canari szigetek is vulkán eredetűeknek tartatnak. Ezeknek egyikén, a' Teneriffán, van az esmeretes Picó. Amerikának az Antillákat kivévén 50 vulkánja van, a' Cordillerák lánczán. Tömegek roppant nagysága 's mineműségek, mellyből állanak, mint terményeik is, nevezetesekké teszik a' vulkánokat. Többen közülök víz- és iszapfolyamokat vetnek ki. Legesmeretesebbek 's legnagyobbak: a' Guatimala, 14,200 láb., Jorullo, Pichincha 15,000 l., Kotopaxi 17,300 l., Antisana 18,000 l. magas hegyek. Az előttünk esmeretes 200 vulkánok felénél több fekszik szigeteken, 's a' szárazon levők mindég tenger szomszédságában esnek 's ritkán vannak ettől 20 mf-nél távolabb. Ezen helyzet nevezetes környülmény; de még nevezetesebb lesz, ha vele a' tengeralatti vulkánokat öszvevetjük. — Kialudt vulkánt sokat találhatni a' száraz belsejében, főleg Franciaországban; 100-nál több van Auvergneben, Vivaraisban 's a' Cevenneken. Ezek is hasonlóul csűrűformájú, lábából, salakból 'sat. álló hegyek, mellyek közt többnek nyilván látható lava-folyamai 's torka vannak. Buch Leopold, kitesztő vizsgálódó, a' vulkánokat középponti és sorokban álló vulkánokra osztja. Az elsőbkek sok körültek levők középpontját képzik. A' sorban állók ellenben egymás után következő sorokban állanak 's a' földnek bizonyos részén keresztülmennek; ezek vagy tengerből emelkednek fel, mint egyenkéntes csűrűkszigetek, eredeti hegység törzsökét képezvén, vagy ezen hegyláncz legmagasb csucsából nyulnak fel 's tetőt képeznek. Középpontot képző vulkánok közé szám'álja Buch: a' lipari szigeteket, az Aetnát, a' phlegraei mezőket, Islandot, az Azorokat, canari-, azori-, zöldfoki-, Gallopagos-, Sandvich-, Marquesas-, Tár-saság- és Barátság-szigeteket, Bourbon 's néhányat különbféle tartományok belsejében. A' többiek szerinte sorvulkánok. A' vulkánok kitérései nem tartanak folyvást (csak a' strombolii kicsiny vulkán teszi ezt), gyakran századokig munkátlanok, de ekkor annál iszonytatóbban rohannak ki, mint a' Vezuv, midőn 1630 Cataneát lerontá; ezen kitérése előtt teteje fával benőve 's lakva volt. Igen nevezetes, borzasztó 's pusztító volt a' Tomboro kitérése Sumbavaszigeten 1815 's az Idjengé Jáván, 12 ném. mf-re Bataviától, 1817. Még néhány nap mulva is hamuval 's büdöskő-gőzzel volt tele a' levegő. Ha a' vulkánok okádása kevésbé dühös, borzasztó-szép tünemény az, közönségesen a' hegy belsejében hallható ropogás, 'sa' tölcserén kijövő füst annak jelei. Ekkor a' belső zugás és ropogás erősebb lesz, földingások következnek, füst- és hamufelhők emelkednek fel 's terjeszkednek el a' levegőben, villámlástól 's égő kövektől kísértetve. Gyakorta elborítja 's elpusztítja a' hamu az egész körülfekvő tájkót, a' hamufelhők, mint eső leszalván. A' kőkivettetés sokszor nagy pukkanásokkal van öszveköttve. A' földalatti olvasztó közt betöltő folyó miség azonközben a' tölcserig felemelkedik 's kisebb vulkánoknál, mint a' Vezuvnál, közönségesen a' tölcser szélére keresztül foly ki a' lava, 's a' hegy oldalán le. A' lávafolyam elől, ha még oly sok is, sürűsége 's pépformája miatt lassan folyván, az emberek magok könnyen elillanhatnak, de

vagyonok el van veszve, ha oda hat 's azt a földet, mellyen keresztül foly, több évig nem lehet használni. A' nagy vulkánoknál, mint az Aetnánál, Piconál (a' Teneriffán) 's amerikai nagy tűzokádó hegyeknél másként van a' dolog. A' hegyoldalak nem állhatnak ellen a' nagy nyomásnak, innen a' lávatömeg áltör azokon 's utat nyit magának kifelé. A' hegyoldalon a' láva árkot és magának 's utjában mindent magával visz, mit csak leronthat, falakat 's bástyákat meghág. Gyorsasága, mellyel halad, igen különböző. A' lávafolyamán felyül sok hoszúkás hólyagok vagy buborékok látszanak, ellenben belseje tömött. Gyakran sokáig hig és meleg marad. A' lávakitörés közönségesen többször megújul, 's a' kirohanás minden jelenetei hosszabb vagy rövidebb ideig tartanak, míg a' vulkán ismét egészen megnyugszik. — A' vulkánok hamva egy látszik csak igen finomul szétoszlott láva. Néha megmérhetlen felhőket képez, mellyek az egész tájékat elhomályosítják. Vulkáni fövennyel, salakkal 's kövekkel párosodva, sokat teszen a' tűzokádó hegyek felszejének nevedezésére. Ezen ugy nevezett hamucesűrűnek formája igen változó 's gyakran magasabb lesz általa a' hegy, gyakran pedig a' kirohanások nagy darabokat letörnek belőle. A' vulkánok kirohanását sokszor nagy esők követik, mellyek a' hamut 's fövenyet felfogják 's e' módon iszapot csinálnak, melly a' hegyek oldalain 's a' körülfekvő térségen elterjed. Mindazáltal valóságos esős iszapkirohanások is történnek, mint p. o. 1751 az Aetnából. Island és Amerika vulkánjai, mellyeknek csucsa az örök hó vonalán felyülnyulnak, erős vízfolyamokat okozván, gyakran sok kárt tesznek. De ezek közönségesen nem tulajdonképpii kitörések, hanem nagy hévség miatt elolvadt hó. A' Kotopaxi kirohanása után illy elolvadt hótömegek által egy 15 mf-re fekvő falu pusztítottatott el. De gyakran vizek is folynak be a' hegyek üregébe, hol meggyűlnek, kirohanáskor lefolynak. — Az ugy nevezett Levegő vulkánok (ezekhez tartozik főleg a' Macalomba Siciliában), mellyek levegő által magasra nyomott iszapot vetnek ki, a' sajátképpii vulkán jeleneitektől csaknem egészen függetlenek. A' sós víz, mellyet kivetnek, ezen levegővulkánjait salseneknek is nevezik. A' vulkáni jelenetek közé tartoznak a' hévforrások is, mellyek közt legnevezetesebb a' Geysir Islandon. Ezek hihetőleg onnan származnak, hogy nagyobb vagy kisebb, vulkáni tűzhelyekkel öszveköttetésben álló üregekben a' vizgőzők erős nyomás miatt megsűrűdnek 's nagy erővel magasra nyomatnak némelly hasadásokon vagy repedéseken keresztül. Azon műhely, mellyben a' természet a' vulkáni jeleneteket készíti, bizonyosan mélyebben fekszik a' kőszén és büdöskő-rétegeknél, mellyeket tartanak némelly geologusok a' vulkáni jelenetek okainak. Rugós (elasticus), föld belsejéből felemelkedő, folyóságok, főorganumok a' vulkáni jelenetekben, mint ezt főleg a' folyó lánának szünteleni buzgásából következtetni lehet, az állandó okádó vulkánoknál (p. o. a' Strombolinál.) A' vulkáni toroklatok alatt mindég folyó láva gyülevénye van, melly bizonyos és esmeretlen mélységre megy le. Azon rugós folyóság, melly a' vulkáni jeleneteket és nevesen a' láva folyóságát okozza, nem egyéb vizgőznél. Ezen gondolatra visz, több észrevét mellett, a' lávafolyam minősége is, melly legritkább esetekben csupa meleg által előállított olvadvány 's legtöbbször öshegynem kristályos részecskéinek szétbomlása. Vizgőzt ehez víz ad, melly ezen hegynemekben mindég létez. A' víznek gőzzé változása hihetőleg azáltal történt, hogy szakadatlan tapasztalatok szerint földünk gyomrában mindég készül melegség, melly felfelé törekszik; 's ezen kijöni törekvő, de kívülről nyomott gőz, mindég sokasodván, olly erőt kap, hogy végre az ellenálló kőszikla-tömegeket is felszakasztja 's mi utjában áll, kiveti. Ez a' vulkáni kitörés. Ha az így

meggyült melegség és gőz nem törhetik által a felettek levő tömeget, földrengés (l. e.) áll elő. A 18 száz. a görög Archipelaguson 's a lipari szigeteknél felemelkedett a tenger feleke vulkáni kirohanások miatt 's új szigetek származtak, 's 10 Maj. 1814 jött létre Tsernomorsu orosz tartomány partján, nehány a tengerben történt rettentő ropogás 's füst és kövek gyakori kitörései után, hirtelen egy vulkáni sziget, melly, mint kevés idő múlva szorosabban megvizsgáltatott, $\frac{1}{2}$ ölnyre állott tenger felett 's felsője mindenütt tajtékkö-tömeeggel volt bevonva. Vö. Breislak *Lehrbuch der Geologie* (Braunschweig 1821); Poulet Scrope *Considerations on volcanos etc.* (London 1825); L. v. Buch *Physikalische Beschreibung der canarischen Inseln* (Berl. 1825, egy földabr.); Hoff *Geschichte der durch Überlieferung nachgewiesenen natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche* (2 köt. *Vulkane und Erdbeben*, Gotha 1824); Ungern-Sternberg *Werden und seyn des vulkanischen Gebirgs* (Karlsruhe 1825.) Vö. *Die Vulkane auf Java*, z. T. S. Raffles; *Über den Monte-Somma*, von L. A. Necker; *über die Vulkane in der Auvergne*, von K. Daubeny, angolból 's francziából ford. Nöggerath és J. P. Pauls (Elberfeld 1825.) Faujas St.-Fond, Dolomien, Buch Leopold, d' Aubuisson, Beaudant 's m. vizsgálódásokkal megerősíték, hogy az Auvergneben levő bazált láva legyen. Már 1802 leírta grof Montlosier a Clermont körüli vulkános tájékokat, a de Puy lánczát; azolta pedig Poulet Scrope *Memoir on the geology of Central France including the volcanic formations of Auvergne, the Velay and the Vivarais*-ban (Lond. 1827, földabr.); még gazdagabb Auvergne leirata Steinigertől 's van der Wycktól *Übersicht der rheinischen und Eifeler erloschenen Vulkane und der Erhebungsgebilde, welche damit in geognostischer Verbindung stehen* (Bonn 1826.)

TÜZÓRIZET, tábor megett levő őr, melly a rend fenállására ügyel, a tábor tüzelésére figyelmez, a rabokra 's foglyokra vigyáz 's egyszerszámud arra, hogy a tábor hátulról ne támadtassék meg. — Tengeri nyelven tűzörizet azon hajó, melly a hajóseregtől nemi távolságra áll, mint őr- 's tudósító hajó. Némelly helyeken, p. o. Hamburgban azok az emberek nevezetnek tűzörizetnek, kik éjél küldetnek ki, hogy a várost tüztől óvják, 's a kitörtet eloltsák.

TŰZSZERSZÁM, olly eszköz, mellyel akárhol lehet tüzet csinálni. Legegyszerűbb az aczél és kova, mellyek egymáshoz üttetvén, szikrát adnak, 's a taplót v. rongyot meggyújtják. Ennek használatára azon tapasztalat ada alkalmat, hogy két kemény test egymáshoz dörzsöltetvén, meleget szül. Innen durva népek most is ugy csinálnak tüzet, hogy száraz fát igen keményen dörzsölnek egymáshoz. Az aczélon 's kován kívül esmeretes tűzszerszámok még: 1) a *mechanica* tűzszerszám, puska- vagy pisztolysárkány-formában, mellynek felbuzott 's kovával felkészített kakasa a serpenyőt fedő aczélt felüti 's az alatta levő rongyot meggyújtja. 2) A szél tűzszerszám. Ez egy kicsiny levegőt öszveszorító szivattyuból áll, melly hasonló a szélpuskákéhoz. Itt a tapló vagy rongy meggyulladását a levegő hirteleni öszvenyomulása okozza. Sikere ugyan bizonyos, de költséges és kevésbé alkalmas. 3) Az *electricica* tűzszerszám (Tachypyrium, Gasopyrium, Gyulóléglámpa.) Főrészeire nézve így készítetik: két egymás felibe helyezett, keskeny szájokkal egymásba menő (közönségesen üveg) edény körül a felsőben víz, az alsóban vízlevegő (hydrogenium gas, gyuló levegő) van. Kakasnál fogva a két edény közösülése meggátoltatik, de ha a kakas megfordittatik, helyreáll a közösülés 's egyszerszámud egy mellékajtó nyitattik meg, mellyen által gyuló levegő jó ki az alsó edényből, mivel a kakas megnyílásakor a felső edényből víz esett le az alsóba 's az itt bezárt levegő a térség keskenyedése által nyomtatott. A kakasnak

ugyanazon megfordíttatása által egyszersmind egy kicsiny elrejtett villanytartó (electrophorum) dobja is megmozdítatik, mely azáltal villanyos lesz 's villanyosságát egy sárgaréz oszlopcskával (mint villanyvivővel, conductor) közli. Ezen oszlopcskának egyenesen álló hegye van, 's vele szemközt nemi távolságra más hegy van alkalmazva. Ha most a' kakas megfordíttatásakor a' villanyvivő hegyéből egy villanyszikra a' szemközt álló hegybe csap, akkor a' szikra útja egyenesen a' levegő-folyón keresztül megy, mely azáltal meggyújtatik 's papirost vagy gyertyát meg lehet gyújtani; a' kakas pedig azonnal bezáratik, hogy a' levegő folyása meggátoltassék. 4) A' villós (phosphor) tűzszerzám. A' villó t. i. üvegecskébe tetetik, mely dugófával vagy üveggel gondosan bedugatik. Ha kénygyertyával az üvegecskéből villót veszünk ki, 's ezt az üvegecske széléhez vagy más testhez dörgöljük, meggyul a' kénygyertya 's gyertyát lehet gyújtani. Ezzel vigyázva kell banni, mert ha az üvegecske szétpattan, a' benne levő egészen meggyulhat. Ezen veszély elvontatására pléhfedelet kell az üvegecskére csinálni. A' villó bűdöskővel egyesülvén igen kellemetlen szagu, honnan nem minden gyenge idegű ember használhatja. 5) A' chemia i tűzszerzám, I. Gyúrószer. 6) Wollaston galvan i tűzszerzám. Egy mindkét végén lyukas ezüst szabógyűszű végén czinklapocská erősítetik meg. A' czinkból 's ezüsből drótok nyulnak ki, melyek rövid, igen vékony platinadrótnál fogva egyesítettek. Ha most a' gyűszű vékonyított salétromsavba mártatik, a' platinadrót megtüzesedik, 's ekkor a' taplót meg lehet gyújtani. 7) Gyújtó papiroskák. Ezek 4—5 ujnyi hosszú 's egy ujnyi széles papirosok, melyeknek mindkét végek meg van kenve bűdöskővel, 's ezzel könnyen gyulható tapló egyesítetik, de keményen. A' tapló, mint közönségesen, kova szélére tetetik 's ha az aczél jó és a' kova éles, ritkán sikertelen az ütés, midőn a' taplótól a' bűdöskő 's ettől a' papiros meggyul.

TŰZTARTOMÁNY (Tierra del fuego), 1520 nsz. mf. nagy II nagy 's 20-nál több apró szigetből (a' d. sz. $52^{\circ} 41' - 55^{\circ} 11'$'s a' ny. h. $67^{\circ} - 77^{\circ}$ közt) álló föld, Amerikának déli csucsán, mely Patagoniától a' 80 mf. hosszú Magellan szoros 's a' Statusszigetektől keleten a' le Maire-szoros által választatik el. Nevét felfedezőjétől Magellantól azért kapta, mivel ez éjel mindenütt tüzet látott, 's azt vélte, hogy e' tűzokádóktól származ. Hihetőleg a' lakók gyújtották ezt a' tüzet. Legdélibb l' Hermite szigete, melynek déli csucsa Szarvfoknak nevezetik. Innen nem messze fekszenek a' Krusensterntől 1804 felfedezett Orloffszigetek. Az éghajlat rendkívül zordon; némelly völgyben nyáron se olvad fel a' jég. Délen füstölő vulkánja van. Bogara alig van, 's szárazai madara kevés (nehány keselyű 's ölyv.) Egyetlen négylábu állat a' kutya. Ellenben számtalanok cetihalai, tengeri borjai, tengeri oroszlánai, minden nemű héjas állatai, vízi madarai, t. k. kacsanéme, mely vizen fut, 's jóízű vad ludai. A' lakók (mintegy 2000) aprók, csunyak, szakáltalanok, hosszú hajuk 's olly színűek, mintha vasrozsdával összekevert olajjal volnának bekenve. Az éghajlat durvasága miatt rendkívül szegény 's olly együgyű nép ez, mely az élet legközönségesb szükségeit se tudja megszerezni. Öltözete tengeri borjubőr. Kar- 's lábköntösök apró csigahéjakkal 's csontokkal cifrázzák; szemek körül fejer gyűrűt festenek; a' verest felette szeretik. Mindent, főleg tengeri állatokat, nyersen vagy félig elsenyvedve esznek meg. Csupán vizet isznak. Egy helyről másra kóborolnak. Kunyhóikban semmi butor sincs. Nincs egyebek, mint hátokon tarisznya, kezekben kosár és hójag, melyben vizet hordanak. A' hol megállnak, tüzet raknak; a' szünteleni füstől szemek veres. Sajakák fahéjból csináltak, 's belől szurekkal vannak bevonva. Kézveik, nyilaik, hajító dárdaik 's halászó horgaik

mesterségesebbek 's csinosak, 's igen ügyesen tudnak azokkal banni. Gyakran hallhatni tőlök a' Peseräh (azaz, barátim) szót, honnan így is neveztetnek.

TYCHE, I. FORTUNA.

TYCHO (Tyge) Brahe, híres csillagász, Svédországból származott régi nemes nemzetségből, Schonenben szül. 1546 atyja jószágán Knud-Strupban. 14 éves korában a' csillagászoktól előre megmondott napfogyás pontos előállása oly nagy benyomást teve rá, hogy Lipcsében, hova törvénytudomány tanulás végett küldetek, kirekesztőleg csillagászsággal foglalatoskodék. Olasz- 's Németországokat beutazván, II Fridrik dán király Hven kicsiny szigetét (1658 olta Svédországé) kapá holtáig. Itt épité kir. költségen Uranienborgot 's egy földalatti csillagvizsgáló intézetet. Több fejedelmektől meglátogattatva, itt dolgozá ki világrendszerét, melly neve alatt most is esmeretes. Szerinte mozdulatlanul áll a' világrendszer közepete a' föld 's a' nap 's többi égi testek körülte sorognak; de e' vélemény, 's méltán, felretétetett, 's KOPERNIKUSÉ (I. e.) fogadtatott el. Egyébiránt neki köszönhetjük az álló csillagok helyesebb lajstromát, a' hold 's üstökösök mozgásairól, 's a' sugártörődésről fontos észrevéteket teve, 's a' csillagászai eszközöket javítá. T. ügyes chemicus vala 's költészetben is gyönyörködék. Astrologiától 's korá babonás hitétől ment ő sem volt. Hevessége 's gunyolódása sok ellenséget okozának neki, kik a' II Fridriket követő IV Keresztély királynál oda vivék a' dolgot, hogy ez évi fizetését elvoná. T. tehát elfogadá II Rudolf császár meghívását, ki a' csillagászságnak 's astrologiának nagy barátja volt, Prágában mindég azzal foglalatoskodott 's neki nagy fizetést adott. Itt hm. 1601. T. gyengeségei mellett is korának nevezetes férfia volt. Munkáit latin nyelven írta. Becses csillagászai eszközeit II Rudolf vette meg, de a' fejer hegyi (Prágánál) ütközetkor (1620) nagyobbára elvesztek, csak egy nagy sextans van még meg belőlök Prágában. Híres réz éggolyója, mellynek 6 láb. átmérője volt 's 5000 tall. került, sok viszontagság után ismét Kopenhágába vetődött, hol az 1728-ki nagy égéskor elveszett. Uranienborgnak csak omladványi vannak meg, mellyek közt Eckdal pap 1823 T. műhelyét megtalálta. *L. Tycho Brahe, Helfrehttől (Hof 1798.)*

TYCHSEN (Olaus Gerhard), a' leghireb orientalistán egyike, 14 Dec. 1734 szül. Tondernben (Schleswigben), hol atyja szegény szabó volt. A' keleti 's zsidó nyelvekben nagy jártasságot szerzvé, D. Callenberg hallei prof. társul vevé őt a' Zsidók 's Mohammedánok megtérítésére. Ezen utjában (1759—60) Fridrik mecklenburg-schwerini herczeggel megesmerkedvén, ez őtet a' bützowi egyetemben keleti nyelvek rendes tanítójává nevezé, midőn tudományos munkái nagy híret egész Európán elterjeszték. 1798 a' bützowi egyetem szétbomolván, Rostockba mene T. mint professor, főkönyvtárnok 's a' museum felügyelője. Első munkája angol nyelven írt beszélgetés egy tudós Zsidó 's keresztény térítő közt. Legfontosb munkája: *Büztowische Nebenstunden* (1766—69, 6 köt.), gazdag tár a' zsidóság történeteire 's tudományára nézve. Erdekes még most már ritka *Abbreuiaturarum Hebraicarum supplementum primum et secundum* (1768—1769.) A' bibliai literatúrában sokat tett azzal, hogy a' régi fordítványokat összehasonlította az eredeti zsidó textussal, 's a' legjobb bibliakiadatokat leírta. Hogy az ázsiai palaeographiában előmeretelt nyerjen, egy zsidó pecsétnyomó-metszőtől 's udvari képirótól Schwerinben oktatást vett a' radirozásban 's annyira ment, hogy már 1767 2 jól talált lapot adott ki zsidó sirkéirással. Ő alapítá az arab palaeographiát is. Megmagyarázá a' német császárok koronázási palástján levő kufi v. óarab betűket, 's a' kufi-sziciliai emlékeket is. Europa legtávolabbi tartományaiból küldettek hozzá arab feliratok 's Mo-

hammedánok pénzei. A' phoeniciai nyelvben minden elődeit felyülmulá. A' persepolti feliratok sok évig foglalatoskodtaták figyelmét. Németországban ő tarta legelőször palaeographiai leczkékét. Azsia különbféle vallásfelekezeteit is vizsgálatta 's figyelmére vevé a' Dru-sok catechismusát. Innen fontos gyűjtemények felügyelői, gazdag ajándékokkal folyamodának hozzá, mint oraculumhoz, hogy az előt-tek esmeretlen feliratokat magyarázza meg. Sok tudóssal 's nagy emberrel levelezett, ilyenek Torremuzza herczeg, Sicilia vicekirálya, a' palermoi érsek, Borgia cardinalis, de Sacy, Langlés, Thunberg, Pallas, Frähn és Norberg; még Calcuttából is kapott leveleket. T. végre udv. tanácsnökká, aztán cancellaria-tanácsnökká nevezteték; szol-gálatja 50-dik évében (14 Nov. 1813) kapá meg a' vicecancellársá-got 's egy arany emlékpénzt. Ugyanekkor a' theol. és törvényes ka-rok fejekké is lón. Mh. 30 Dec. 1815. Tudományos kincseinek meg-vevésére a' nagyherczeg 5000 tall. rendelt. Gazdag e' mindennemű kézirattal; csak levél 4000 van köztök, mellyeket T. keresztény és zsidó tudósokhoz irt. T. nagy nevének köszönheti Rostock azon per-sa szótárt, mellyet az oudei szultán ajándékozott. Eltét l. A. T. Hart-manntól *Oluf Gerhard Tychsen, oder Wanderungen durch die man-nigfaltigsten Gebiete der biblisch-asiatischen Literatur* (2 köt. Bre-men 1818—20.)

TYNDARIDÁKNAK nevezetnek atyjokról, Tyndarusról, Lako-nia királyáról, CASTOR (l. e.) és POLLUX, 's ezek huga HELENA (l. e.)

TYPHON v. TYPHO (cenephius vibrans, vortex) Pliniusnál ama dühös szélvész v. forgó szél, melly még most is megjelen melegebb évszakban az indiai nagy világtengeren, Chinánál, Japannál 's a' Gangesen tuli félszigeten, közönségesen terhes és fekete felleghől tör ki, 's nagy erővel. Hasonló az aethiopiai v. szeressen tengeren, főleg a' jó remény-foknál dühösködő, Travado nevű nagy forgó szelekhez, mellyek, mint a' Typhon széttörik a' hajókat 's házakat. Apr., Maj., és Jun. néha 2—3-szor is dühöng a' pusztító Travado a' jó remény-fokon kívül Guinea partján, Loangoban és Guardafuiban. Ha e' szél-vész felleget ragad meg, ebből származik a' viznadrág. Az illy le-vegőjeleneteknél mutatkozó villámok 's bűdösköves szag nyilván bi-zonyítják, hogy azoknak közmiveletű oka electricitas.

TYPHON, egyiptomi istenség, Kronos és Rhea fíjok 's Osiris, Areris, Isis és Nephthys testvérek. Anyjának férje (Plutarch sze-rint) Helios volt; de Kronost szerette, 's midőn Helios egyszer őket szerelmeskedve találá, arra bünteté nőjét, hogy se egy esztendőben, se egy hóuapban ne szüljen. Hermes, Rhea másik szeretője segite rajta; mert a' Holdtól koczkán minden nap 7-ed részét elnyeré, mi öszvesen 5 napot tesz, 's ezt Rheának ajándékozá. Ezt az 5 napot az Egyiptomiak szökőnapoknak vevék esztendejek egészítésére. Rhea szülé az egyiptomi istenek 3 osztályát, kik közt T. a' koczkán nyert napok 3-kán szül. T. uraságra vágyott, mellyet Osiris, ki Isist ve-vé nőül, viselt Egyiptomon. Isis sokáig hátrálá ezt, hanem midőn Osiris a' világot beutazván, visszajött, Typhontól megöletett, szét-daraboltatott 's egy ládában a' Nilusba vettetett. Azonban Horus, Osiris legifjabb fíja, felnevekedvén, kemény viadal után legyőzé Ty-phont 's lánczolva anyjához küldé, ki a' foglyot ismét szabadon bo-csátá. Ez újra elkezdé a' háborut, de 2 útközetben teljesen levere-ték. 7 napig folyvást futván szamaran, midőn hátrországban látá ma-gát, nemzé Hierosolymust és Judaeust, ki a' Zsidókat Tacitus sze-rint kivivé Egyiptomból. Horustól ugy menekvék meg, hogy kroko-dillá változék. Mások szerint Hermestől v. Mercurtól győzeték meg, ki inait elmetszé 's hurokat csinála belőle. Herodot szerint Serbonis tavába rejtétek, melly ezért az Egyiptomiaktól typhoninak nevezte-k. Nője huga Nephthys volt. Az Egyiptomiak Typhont rosz isten-

ségnek tarták, melytől jöve minden ártalmas és veszélyhozó a természetben. Neve azon káros déli szelet jelelé, mely a földet kiszáritá, mások szerint a szárazság hónapját. Minden gyűlölt 's tisztálan állat neki volt szentelve, p. o. számár, vízi ló 's krokodil. Bizonyos innepeken mocskolták 's gunyolták őtet. Nagy hévség, dög 's más csapás idején a neki szentelt állatokat bezárták, ijesztgették 's ha e' nem használt, megölték. Ezt tették veres haju emberekkel is, kik neki voltak szentelve, mivel neki is veres haja volt. Közönségesen számár, vízi ló vagy krokodil alakban képezték, sohase ember alakban. Tenger ábrázolójának is tartatott, mely a' Nilust elnyeli.

TYPHON (Typhaon, Typhonus, Typhos), görög mythologia szerint szörnyeteg, mellyről a' költők különbfélekepen írnak. Hesiod a' földtől és Tartarusó szarmaztatja, az olympusi istenek megboszulására, kik a' Titanokat 's Gigasokat legyőzék. Homer Apollohoz irt hymnusaiban anyjává Junot teszi, ki, Jupiter daczára, mivel Athenét v. Minervát maga szülé, hasonlóul önmagából hozá létre Typhont 's egy Delphine nevű sárkány által nevelteté fel. Eustathiu következőleg beszél a' Föld a' Gigasok megveretésén boszankodván, Juno 's Jupiter közt egyeneltlenséget csinála. Amaz e' miatt panaszt tette Saturnusnál, ki neki 2 tojatotada, hogy földbe tegye. Az ezekből kijövő teremtmény, ugy monda, elég hatalmas lesnd, hogy Jupiter a' trónról lelökje. Juno a' tojatokat Arima hegyére tevé le Ciliaciában, hanem megbékülvén férjével, mindent felfedezé, mire ez menyköveivel felfegyverkezék a' szörnyeteg ellen. Pindar szerint T. mérges gőzökkel teljes barlangban éle Ciliaciában, rettenetes vala, 's nagyobb emberalak azoknál, miket a' Föld valaha szült. Csipejég emberalak vala. Feje a' csillagokat éré. Karjai kelettől nyugotig nyulának. Ujak helyett kezeiből 100 sárkányok menének ki 's csipejét iszonytató kigyók övedzék körül. Teste tollas vala, fejérsertés haj, 's állat rettentő szakál fedé. Szemei tüzet villámlának. Hesiod azt mondja: kezei 's lábai szünteleni mozgásban vannak. Tüzes szemek villognak száz kigyófejből, mellyek fekete nyelveiket mutogatják. Néha mint oroszlány, majd mint kutya ordít, majd olly rettenetesen sziszeg, hogy a' hegyek rengenek. E' leírás hasonlít szélvészhez, minek magyarázza Hesiod Typhont. Hátán szárnyai vannak. Olympot tüzes kőszikladarabokkal 's tüzlángokkal vitta, sőt iszonytató kigyósziszegés közt be is tört abba. Az istenek Egyiptomba szaladtak, hova nyomon kergette őket T. 's hogy megmenekedjenek, állatokká változtak, Jupiter kossá, Apollo hollóvá, Bacchus bakká, Diana macskává 'sit. Apollodor szerint Jupiter menyköveket szórt 's midőn közel ment hozá, gyémánt sarlójával fenyegeté, mire a' szörnyeteg a' Kasius vagy Kaukasus megé szaladt. Ittt Jupiter párviadalba ereszkedék vele, mivel T. sebet kapott volt, de e' kigyóival körültekeré őt, földhez veré, sarlóját elvevé, kezén lábán inalt elvágá 's Ciliaciába vivé, hol a' koryci barlangba zárá. Az elvágott 's medvebőrbe takart inakat Delphine sárkány által őrizteté; de Mercur 's Aegipan ellopák azokat 's Jupitert meggyógyíták. E' most szárnyas lovait szekerebe fogván, Typhont Nysa hegyéig (Pelusiumnál 's a' Serbonis tónál) kergeté. Itt a' Parkák fortélyal feltartóztaták a' futót 's rábeszélék, hogy frissítésül néhány gyümölcsöt egyék. Jupiter utóléré ugyan ellenségét, de ez ujra Thraciába futá 's a' Haemus hegyénél dühös csatára jöve a' dolog. T. egész hegyeket doba Jupiter felé, de vére folydogála. Végre tengeren által Siciliába szalada, hol Jupiter az Aetnát ráveté 's így teljesen legyőzé. Hesiod szerint öszvezuzatva a' Tartarusba vetteték. Homer azt mondja, hogy az arimi hegyek rajta fekszenek, hol a' haragvó isten menyköveit még most is szórja temetőhelye körül. Pindar sze-

rint a' legyőzött szörnyeteg a' Tartarusban 's a' phlegraei mezők Cumaenél Olaszországban rajta feküdtek, úgy, hogy szörös mejje a' tenger alatt Sióliában az Aetnához nyult. Nappal gőzoszlopokat, éjjel lángot 's követ okádott, szörnyü zugással a' tengerben; mert lelánczolva az Aetna teteje 's töve közt feküdt szétzuzott derékkal. Ovid egész Sióliát rajta fekteti, az Aetnát fején, a' pefori fokot jobb, a' pachynit bal karján 's a' lilybaeit lábain. Némellyek szerint Apollo lövé meg. Előmlött véreből származott az arany gyapjut őrző sárkány 's minden kigyó. Echidnával nemzé T. Othrust, Cerberust, a' fernaui kigyót és Chimaerát. A' nemeai oroslány, hesperiai sárkány, kaukaszai keselyű 's a' sphinxek (és Hesiod szerint, Notust, Boreast és Zephyrust kivéven, minden ártalmas szelek) is gyermekei voltak. Typhon meséje nem egyéb, mint földalatti szelek, földingások, vulkánok 'sat. képesítése volt. — Földleiratban Typhon gyakran pusztata tájékokat jelent.

TYPOGRAPHIA, I. KÖNYVNYOMTATÁS.

TYRUS, I. BETŰK.

TYR, Odin fija, Balder testvére, de Thorral nem egy, régi éjszaki mythologia szerint had és győzedelem bátor 's vitéz istene volt, mint Mars a' Romaiaknál. L. Gustav Büsching *Das Bild des Gottes Tyr*, mely Felsőschlesienben találtatott meg, (Breslau 1819).

TYROL, I. TIROL.

TYRRHENIA, TYRRHENEK, régi neve Etruriának (Közép-olaszország részének) 's Etruria legrégebb lakóinak, kik Herodot szerint Lybiából vándoreltak be 's gyakorlott hajózóknak, városépítőknak 's kereskedőknak, de zsákmányzóknak is iratnak. Niebuhr azt mondja, hogy a' Tyrrhenek és Pelasgok 's a' pelasgi Tyrrhenek az Etruskokkal ugyanazon nép.

TYRTAEUS görög költő a' 24 olympias körül virágzott, K. e. mintegy 684 évvel. Hires arról, hogy a' Spartaiakat hadi dalaí győzelemre gerjeszték. Messena ugyanis két izten verte meg már Spartát. A' delphosi oraculumhoz folyamodék hát, mely közbenjáról becsületes békekötés végett valamely idegent ajánla. Ilyenért Spárta Athenét kérte meg. Athene Tyrtaeus költőt küldé, mint polgártársát, ki elzengvén dalait a' Spartaiak előtt, ezeket megegyezésre szelidíté, sőt hadi énekeivel annyira neki bátrítá, hogy most ók főnek győztesek. Tyrtaeus alapítá meg azon kardalokat is, mellyek olly becsre kapának, hogy bizonyos időkben mindig el kelle énekeltetniük. Tyrtaeus neve alatt 5 ének szált ránk, mellyeket jegyz. Klotz adott ki, Altenburgban 1767, ujabban Frank. Német rimes versekben fordíták Zinkgräf, Weisse és Konz. Olvashatni e' gyűjtemény mellett is: *Lieder für Deutsche im Jahr der Freiheit* 1813, Arndt-tól; Webertől *Elegische Dichter der Hellenen*, Frankf. a. M. 1826.

TYRUS, a' régi világ leghiresb városainak egyike, Sidonnal hajdani PHOENICIA-nak (I. e.) legnevezeteseb 's leggazdagabb városa, most Sur névvel csekély hely Syriának acrei basaságában. K. e. már 1300 jeles és virágzó, kereskedés és hajózás által gazdag 's hatalmas város volt Tyrus, mellyben mesterségek 's kereskedés szépen virágoztak. Hiram nevü királya Salamon zsidó királynak barátja 's szövetségese volt 's tudva van, hogy az Izraeliták építést 's hajózást a' Tyrusiaktól tanultak. Phoeniciaiak, 's főleg Tyrusiak, találták fel a' hajóépítés jobb módját, éjjel csillagok után hajózást 'st. Nem csak a' földközi tenger minden partját, hanem az atlasi oceánt is meglátogatták, 's Britanniából czint hoztak. Gades (most Cadiz) Spanyolországban 's Carthago Afrikában Tyrus gyarmatai voltak. Kősziklán 's mindenfelől a' földközi tengertől körülvéve, Tyrus igen erős város volt. Nabugodonozor 13 évi vívás után megvette; de a' hódító holta után ismét felvirágzott. Midén Sándor Darius seregé is-

susnál szétszórta 's erre Phoeniciát és Syriát a' földközi tenger partjával elfoglalta, Tyrus is megvétetett, bár 7 hónapig ellenállott. Romaiak urasága alatt, kiterjedt kereskedéséért Tyrus kedvező állapotban volt. Később az egész tartománnyal együtt Saracenek kezébe került 's a' keresztthadak alkalmával erős hely volt, melyet a' keresztvitézek elszántsággal védtek a' Saracenek ellen. Török felsőség alatt igen alá ment a' hely, 's báró Tott szerint a' Mutualik (Libanon népsége) hajtották hatalmuk alá. Tyrus kikötője legjobb ugyan még mindég az egész syriai parton, de a' kereskedés a' szomszéd Saidba (hajdani Sidon) vonult, hova Sur csupán kevés dohányt, gabonát 's font selymet viszen.

TZSCHIRNER (Heinrich Gottlieb), theologia doctora, a' leipzigi tamástemplom lelkésze 's a' leipzigi egyházi megye superintendense, az egyetemben 2-dik theol. - tanító 'sat. 14 Nov. 1778 szül. Mitweidában (a' szász királys.). 1799 a' dresdai főconsistoriumban pro candidatura megvizsgáltván, annyira megnyeré Reinhard híres udvari főpredikátor tetszését, hogy ez ötlet Wittenbergben académiái tanítóság vállalására ösztönzené, mit tett is 1800, honnan 1809 Leipzigba hívaték. Számos munkái közt jelesbek: *Memorabilien für Prediger* (8 köt. 1811 — 21); *Ueber den Krieg* (Leipz. 1815), melyre az adott alkalmat, hogy Németországnak a' franczia járómtól leendő megszabadításában igen heves részt vevén, a' weimari nagyherczeg parancsnoksága alatt állott szász sereggel Jun. 1814 mint táborigazparancsnok Franciaországba ment; továbbá *Beleuchtung des Haller'schen Übertritts*, midőn Haller berni patricius kath. hitvallásra mene által; *Katholicismus und Protestantismus, aus dem Standpunkte der Politik betrachtet* (1822); *Die Sache Griechenlands, die Sache Europas* (Leipz. 1821); *Die Gefahr einer deutschen Revolution* (2 kiad. Leipz. 1823); *Das Reactionssystem* (Leipz. 1824); *Die Anklagen der Stunden der Andacht, gewürdigt von einem Freunde ihres Verfassers* (Frankf. a. M. 1826); *Zwei Briefe über die jüngst zu Dresden erschienene Schrift: Die reine katholische Lehre* (1826); *Jahrb. der Geschichte und Staatskunst; Wie geschah das Frankreich katholisch blieb?*; szerkeztette a' Bahrdtól, Tellertól, Löfflertől 's Ammontól elkezdett *Magazin für Prädiger*-t is. Mh. 17 Febr. 1828. T. az emberiségnek szabad érzetű 's legmelegebb szónoka, éles látásu vizsgálódó, egyházának rendithetlen védője, a' 19 század első negyede legkitetszőbb egyházi szónokainak egyike 's egyetemének igen szeretett 's imádott tanítója volt.

U.

U az abc egyik betűje, 's egyik magánhangzó, mely a' szájak összeránczolásával mondatik ki.

UDVAR alatt, politikai értelemben, valamely nagy urnak, fejedelmek, különösen pedig uralkodónak lakhelye és háznépe, tisztviselőivel 's a' szolgálatára lévő személyekkel együtt, értetik; néha pedig csak maga az uralkodó, vagy az ő kormányfőjéi. Udvari hivataloknak, azok a' tisztségek mondtnak, melyeket a' főbb nemzetségi személyekből választottak (udvarnokok), az uralkodó kegyelméből, körülötte viselnek. Udvari dáma czímmel azok az asszonyságok tiszteltettek, kik v. az uralkodóné szolgálatára, v. pedig a' vele

való társalkodásra, időöltésre vannak választva. Udvari törvényszéknek közönségesen azon fő ítélőszék mondatik, mely semmi másnak nincs alája vetve, 's mely legfőbb elhatározó ítéletet hoz. Nálunk Magyaroknál azonban, udvar (királyi) alatt nem egyes főtörvényszék, hanem kettő, t. i. a' királyi- és hétszemélyes tábla értetik. — no —

UDVAR, néha szivárvány- színeket játszó fénykör, mely olykor, kivált éjszakai vidékeken a' nap és hold körül mutatkozik; átmérője rendszeren 44 — 92°, néha sokkal kisebb. Megtörténik, hogy két udvar van egymás mellett, 's ilyenkor a' külsőnek szivárvány színei a' belsőhez képest fordított rendben állanak. Néha egy vagy két kör is egymásba vág, 's e' helyeken tűnek aztán fel az ugy nevezett mellék- v. fiók napok. Azonban ezek a' kör egyéb egyes pontjain is támadhatnak, de ilyenkor többnyire farkok van, mint az üstökös csillagoknak, 's rendszeren ketten ellenkező irányban állnak. Maj. 12. 1824 Fuldában 7 melléknapot láttak.

UDVARHELY SZÉK-nek, melynek, mint a' székely székek elsejének főtisztje, a' főkirálybíró, ügyel a' székely nemzet pecsétére 's levéltárára, határai: Háromszék, Csik 's Maros székek, Kükülő 's Felsőfejér várm., végre Kőhalom szék. Nagysága 31 nsz. mf., ide számítván a' kereszturi (5 $\frac{1}{2}$) 's bardóczi (3 $\frac{1}{2}$ nsz. mf.) fiuszékeket is. A' lakók száma 40,000, kik nagyobbra Székelyek 's csak kevesen Oláhok. Földje a' legmagasban fekvők egyike Erdélyben, 's részint magas hegyektől fedetik. A' levegő mérséklett. Van vasa, sója, főleg fája roppant erdeiben, melyek közt kitetsző a' Hargitta. Ezek annyi fát adnak, hogy több helység deszka, lécz- és sindely-csinálásból él. Folyói közt jelesbek: a' két Kükülő, 's Homrod. — Főmezővárosa a' székek Udvarhely, szép tanácsházzal, reform. collegiummal, kath. gymnasiummal 's seminariummal. Kevés Németen 's Oláhon kívül csupa Székelyek lakják.

UDVARI BOLONDOK. A' középkorban, sőt szinte a' 18 száz. is szokásban volt az a' világi és egyházi főszemélyek körében, hogy fölvidámításukra bizonyos személyeket tartanak, kik, ha viđorságaikért rendes fizetést nyertek, 's a' kedvderítést mintegy hivatalból üzték, udvari bolondoknak mondattak; néha azonban más nevek alatt is említettnek, különösen Franciaországban. Addison és Home, a' nagyok kevélységéből, Shaftesbury azoknak zsarnokságából, mások pedig csupán felvidulásra vágyódásából eredettnek véli ezen különös hivatalt. Némelyek durvák és miveletlenek valának, kik mindent meztlenül elmondottak, mi eszékbe jutott; nem tettek különbséget személy, 's idő közt; a' legsértőbb bohóságokat és szemtelenségeket megengedték magoknak. Mások ellenben elmés és jeles tehetségű férjfiak valának, kik legfinomabban összeszótták nevettető, de többnyire szuró, v. csipdező beszédjek folyamát. Ismét mások csupán tányérnyalók voltak, 's egyszersmind elvetemedett hizelgők, kik magokat nevetség tárgyává engedék tétetni, sőt magok üzték magokból bolondot, csakhogy gyomrokat megtölthessék. A' bolondok különös viselet által különböztették meg magokat; ilyen volt: 1) nyírt fő, 2) bolondsapka, mely golyóhoz v. török turbanhoz hasonlita; minthogy azonban ezt papok 's más egyéb emberek is hordozták, 3) három számárfüllel különböztetett meg a' bolondoké más közönsége-sektől, 4) kakastaréjos sapkával is ábrázoltatnak; 5) bolondbuzogány, mely bőrből készítettett; 6) teljes ábrázolatához tartozik még az udvari bolondnak a' magas nyakgallér, és 7) a' kakas harangocskája is, mely v. sapkája tetjére, v. gombok helyett köntöseire, sőt ékes-ségül czipőire, nadrágjára 'sat. is varatott. Hogy az illy ruházatban nem mindenkor az udvar legnagyobb bolondja rejtezett; hogy néha a' csörgő sapka alatt több ész és bölcsesség lakozott, mint egész tanácsnoki egyesületben, 's hogy a' kskasharangok csörgései közül

néha a' legtisztább 's legszentebb igazságok hatották meg a' fület, nem szükség bizonyítgatni. Flögel irt (Liegnitz 1770) az udvari boldokról, 's a' nevezetesebbeket elszámálja. n--s.

UGARTE Y LARRIZABAL (Don Antonio), spanyol grand és statustanácsos, 1825—27 követ a' turini udvarnál, 's már ezelőtt évekkel egyike a' camarilla leghatalmasabb tagjainak, és VII Ferdinándnak egy ideig kegyencze. 1817—20 Tatitscheffnek, az orosz követnek, minden szándéklaiban, hív segéde volt. A' revolutio kitörésével, 1820 Segoviába küldetett, de a' cadizi constitutio elfogadtatása után több számüzüttel visszatért. Itt titkos összeköttetésben volt a' királlyal, 's 1822 a' lázítók csoportjait organikus egészé alakította. A' constitutio eltörlése után ismét ő volt a' királynak mindene. Pozzo di Borgo akkori orosz követ Madridban, őt, mint a' pétervári cabinet terveinek hív eszköztét mindenkép pártolta. 1824 ministeri rangra emeltetett. De midőn utóbb az orosz követ ellen is ármánykodnék, hivatalából elbocsáttatott, és követ lőn a' turini udvarnál. Ferdinand kegyét mindazonáltal egészen el nem vesztette, 's maga a' megbukott minister ügyének jobb fordulatot ígért. 1827 az infantadói ministerium eloszlatása után ugyan visszatért Madridba, de politikai nevezetesség lenni megszűnt, sőt azt a' parancsot kapá, hogy a' fővárostól 15 mf. távolságra tartózkodjék, 's csak 1830 esz-, közlé Calomarde minister, Madridba mehetését. —t—y.

UGOCSA vármegye Magyarország Tiszántuli kerületében, Szathmár, Máramaros és Bereg vármegyék közt. Részint hegyes, részint tér földje van. Legjelesebb hegye a' Hark; főfolyója a' Tisza. Nagysága 22 nsz. mf. A' lakók száma 43,669, kik 4 városban, 66 faluban 's 11 pusztán laknak, nagyobbára Magyarok, kevesebben Oroszok és Oláhok; 26,490 Kath. 4762 Reform., 1344 Zsidók 'sat. Foglalatosságok baromtartás és földmívelés; bort is szürnek. Járása 2, Tiszán inneni és Tiszán tuli.

UGOLINO, I. PISA.

UGRÓ lövés, olly ivlövés, mellynél az ágyugolyó első földhez v. vízhez esapódása után ismét felpattan 's ugy mindig alacsonyabb és hosszabb ívekben futja meg pályáját. Leginkább ott használtatik, hol a' lövést nagy darab földre akarjuk kiterjeszteni. Illy lövéshez sokkal kevesebb por kívántatik mint máshoz, de természetesen a' golyó zuzó ereje is gyengébb.

ÜGYÉSZ-nek v. ügyvédnek azon törvénykezési segédszemély neveztetik, ki, miután e' hatáskört megnyerte törvényes rendeltetésénél fogva, más ügyének a' bíróság előtti védelmét, illendő jutalomért, magára vállalja. Az ügyészeknek, minthogy közhivatalt viselnek, meg kell hiteztetve lenni; a' kereset néhány részéről vagy rendkívüli jutalomról a' peres féllel alkudozniok tilalmas, valamint szinte a' békületet-amicát-akadályozni, v. a' rendelőtől a' per kimenetele előtt álnokul elpártolni. Rendeltetésök ugy történik, mint a' MEGHATALMAZOTTAKÉ (I. e.) csakhogy itt a' visszajövetelig tartónak nincs helye. Ügyészt mind azok rendelhetnek, kik meghatalmazottak; de nem vizsont megforditva. Az ügyészek köteletségében áll magát esküjéhez hiven alkalmazva, a' reá bizottakban igazán, hűségesen 's tőle kitelhető szorgalommal foglalatoskodni; a' perbeli minden környülállásokra szoroson ügyelni; a' neki átadott oklevelekre 'sat. gondosan felvigyázni; minden nemű határnapokat megtartani 'ste. Az ügyészek végre, csak a' törvényes dolgokra van befolyása, de erre is kevesebb, mint a' meghatalmazottnak. A' felés alperesi ügyészek részes foglalatosságai leginkább a' per mivolta és minősége által határozottatnak meg. Kunoss.

ÜGYÉSZI NÉMULTSÁG, olly büntetés, mellynél fogva valamely ügyész, hite és hivatala ellen elkövetett hibájáért munkássága

körétől eltiltatik. Ezen büntetés csak ügyészeket illet, kik elnémultaknak (silentiarii) neveztetnek, 's mások ügyét (önnöneiket kivéven) nem folytathatják. Ezen némultság v. általános, mely a' kir. tabla, v. részes, mely a' kerületi tabla, vármegye 's külön kerület, v. egyedülies, mely a' városi, mezővárosi tanács, v. urszék által rendeltetik. Továbbá ideigleni, ha bizonyosi időre terjesztetik csak ki, különben örökös; az első az idő multival, emez csupán perujítás v. királyi kegyelem által szünik meg. Ezen büntetés, az ügyészi esküvel ellenkező minden egyes tettért szabatik; ilyenek: 1) ha az, ellenféllel alattomos egyetértésben van; 2) ha elegendő ok nélkül 's időnek előtte elhagyja megbízóját; 3) ha a' barátságos egyezést gonoszul megakadályozza; 4) ha a' törvényes felsőbbség rendelése következtében sem akarja magára vállalni a' szegények ügyét; 5) ha gyakrabbi megintetése után is késlelteti halgatása által a' per folyását; 's végre 6) ha hamis okleveleket készít, igazakat meg ront, v. ilyenekkel tudva él, 's a' sértetett e' miatt büntetést kíván ellene rendeltetni.

Kunoss.

ÜGYVISELŐ, ÜGYVIVÓ így neveztetik általánosan minden oly személy, ki más foglalatosságainak végbevitelére, megkívántató hatalommal fel van ruházva. A' Rómiaiak ezen név (procurator) alatt közönségesen a' mezei jószágok felvigyázóit, a' szigetbirtokosok fő-sáfarait, a' császár, tanács és polgárok tartománybeli jövedelmeinek igazgatóit értették, kik közül ezen utóbbiak, különösen kisebb tartományokban, egyszersmind helytartói hivatalt is viseltek. Ilyen volt p. o. Pontius Pilatus a' Syriához tartozó Judaeában. A' régi római jog csak 3 tárgyra nézve engedett ügyvivőt választhatni, olly tárgyakra nézve t. i. melyek a' népet, a' szabadságot és gyámságot illették; későbbben mindazáltal a' perlekedési ügyvivők is szokásba jöttek, bármi neműek lettek legyen is az illy panaszok. A' törvényeszi ügyviselőkről. Ügyész.

UHLAND (János Lajos), 26 Apr. 1787 szül. Tübingenben, hol atyja az egyetem titoknokja volt. Bár ügyvéd leve, mégis hódola a' muzsáknak. Mint költő, Seckendorf *Musenalmanach*-jában lépe fel (1806—7), aztán a' *Poetischer Almanach*-ban (1812), *Deutscher Dichterwald*-ban (1813) 's más elegendő gyűjteményekben. Verszetinek gyűjteménye 1814 jöve ki. (3szor 1826, megbővítve). U. kétség kívül az első lantos költők közé méltán számlálhatatik. Kevésbé érdekesek drámái: *Herzog Ernst von Schwaben* (Heidelb. 1817) 's *Ludwig der Baier* (Berl. 1819). Egyébiránt, mint híres ügyvéd, polgári pályán is kitetsző szerepet játsza U., mert 1819 a' tübingeni megyétől 's köv. eszt. magától Tübingen városától a' württembergi rendek gyűlésének, 's a' kamarától a' tágasb kiküldöttségnek tagjává nevezteték.

UHLÁNOK (Ulánok), könnyű lovasok, kik tatár eredetűek, aztán Lengyelországba vitetének be 's a' király különös szolgálatára rendeltetének, de több hadban is használtatának. Főfegyverek lándsa; a' zászlócska ezen arra való, hogy lobogásával az ellenség lovait ijessze el. Most más statusok haderejében is vannak ulánok; leg-ügyesbek a' Lengyelek, a' lándsa forgatásban 's hajításban.

UHLEFELD (Corfiz, gróf), dán kir. országudvarmester 1643 oltá csaknem kir. hatalommal, szül. 1604. Nője schleswig-holsteini grófné, Eleonora Kristina (IV Keresztély király természetes leánya) volt. Kevélység 's uralkodásvágy gyűlöletessé tévék Uhlefeldet, mi-ért 1651 Svédországba futá, X Károlyt Dánország ellen hadra bírá, majd árulásgyanuba jövéa, Amsterdamba szökök, hol a' brandenburgi választót a' békétlen Dánok segélésére ösztönné. Ezekért Kopenhagenben, mint hazaáruló, halálra ítélteték. U. mh. 1664 egy csónakban, mellyel a' Rajnán átmenni akara. Ritka lelkü nőjének, férje holta

után, 23 évig kelle kemény fogságban sanyarognia. Mh. 1698. U. lehozott palotája helyén Kopenhagenben gyalázatoszlop áll. L. *Uhefelds Leben Hösttöl* (Kopenhagen 1824).

UJADOMÁNY. Az új adomány olyan hókezűség, mellynél fogva a' kir. felség, valakinek, nemzetsége által már régen és békesen birt javait, újabban átadja ezen zárlattal: *Mellynek békes birtokában űs apait voltaknek 's magát jelenleg is ben-valónak lenni állítja 'sa't.* Az új adomány azoknak segítségére talúttatott fel, kik az általak 's eldódek által békeségben birt javaikra nézve, valamelly jogbeli gyeageséget vesznek észre, 's e' miatt a' kir. ügyész v. mások által, magoknak v. öröklőiknek okozható veszélytől előre tartanak. Erre nézve meg kell jegyezni, hogy a' bírás alatt, nem erőhatalommal letartoztatás értetik; továbbá hogy ezen címnek több tekintetű oldala van; ugyanis ez 1) a' királyi ügyészre nézve: a' sz. korona törvényhatóságának igazi átadása, és a' nemzetségre nézve valódi jogszerzés; kivévén ha az azt nyerő, a' javakat erővel tilalmasan tette volna magáévá, 's a' királyt megcsalván, ezen ürügy alatt adatta magának a' javakat, mert ekkor az új adomány megsemmisültén felyül, a' javak örök becsének megfizetésére, érdemesen látszik büntetődni; 2) Az atyákonokra nézve: az előbbi adománynak 's más szerzeménynek, az újabbi adományzás által ismételt megerősítése. Innét van, hogy az új adomány, az előbbi nemzetségi jogokat meg nem változtatja, 's habár egy osztályos által nyeretett is, a' többiek a' nemzetségi javakból ki nem zárathatnak; 3) az anyákonokra nézve: az előbbi jognak erősebbé tétele, nem pedig újnak szerzése. Így tehát a' javak természetét meg nem változtatják, 's ha az előtt csak férjfi v. pedig mind a' két ágra tartozók voltak, olyanok lesznek az új adomány után is; sőt, ha a' férjfiak egyedül csak a' férjfiágra szóló új adomány levelet kapnának sem zárhatók ki a' leányokat a' mindkét ágat illető jószágokból; még akkor sem, ha a' leányok, ellen nem mondván, tiszta iktatások volna is; mert az iktatás nem eszközölhet többet az adománynál. De még ezen felül, ha a' leány ág jelenleg birtokon kívül volna is, mindazáltal az új adomány előtt volt használatát bebizonnyithatná, visszahelyezettetnék azon jószág birtokába; ha pedig azt, birtokon 's használaton kívül lévén, be nem bizonyíthatja, maga a' férjfi ág új adomány levele által, mozdítatik el keresetétől.

Kunoss.

UJARCHANGELSK V. Sitka, kikötő és város Baranov szigetén, III György király archipelagusán, Éjszakamerika éjsz.-nyug. partjánál 's a' Norfolk-szundnál (é. sz. 57° 30'), főhelye a' környéken levő orosz gyarmatoknak, mellynél fogva Oroszországnak kereskedő 's gyarmati politikája az egyesült statusokkal közel érintődésbe jött. Oroszország ugyanis innen kereskedik a' Marquesas-szigetekkel 's Chinával. A' kereskedés kirekesztőleg az orosz-éjszakamerikai társaságtól üzetik, mellynek fejei Pétervárában vannak. Hires vidrahalászata. Ujarchangelskről tudósításokat de Roquefenil francia kap. közöl, ki 1816--19 a' világot körülevette. Ujarchangelsk 1821 egy erősebből állott, mintegy 1000 lak.

UJBÁNYA (Regiomontum, Königsberg), a' Garan jobb partján, Bars várm., hegyektől kerítették, 1 Lajostól 1345 sz. kir. várossá tetették. 368 házban 2812 kath. 18 prot. lakó lakik, kik Tótok. Hajdan olyan gazdagok voltak arany-bányái, hogy a' bányások nem kaptak más bért, csak azt az aranyat, melly ruhájokra 's csákányjokra ragadt. A' polgárok a' bányákban szokván vendégeskedni, egyszer a' kiűritett hegy beszakadt, 's száznál több embert űte agyon 's lehetlen vala azolta az előbbi gazdag arany ereket felfedezni, honnan a' lakók most földmívelésből, serfőzésből 's üveg-csinálásból élnek.

UJCALEDONIA, 325 nsz. mf. nagy ausztráliai sziget (a' d. sz. 20—22° 30' s a' k. h. 182—185°), melyet Cook 1772 fedezett fel. Déli, nyugoti s éjsz. partjai, iszonytató kősziklák miatt, hozzámehetlenné, csak kel. partjához lehet kevesebb veszedelemmel közelíteni. Folyvást menő hegyláncz fedi a' szigetet, mely 3200 l-ra emelkedik. Közönséges ausztráliai terményeken kívül vannak itt gránátok, homokkő, asbest, szappan-, kigyókő, és ásvány is gyanítatik. Gesztenyeszínű barna 120,000 lakói Papuk nevet viselnek, s a' déli szigetek minden nyelveitől különböző nyelven beszélnek. Csaknem egészen meztelen járnak s csak derekukon viselnek kötelet. Yamszt, arumot, czukornádát s pizángot termesztnek, de bizonyos nagy fekete póknemet s lágy szalonakövet is esznek, mint megölt ellenségeik husát is. Lakhelyeik hasonlók méhkasokhoz s telől gyékénnyel és kokoslevelekkel fedettek. Legtöbb szorgalmat fegyverek készítésére fordítanak. Csak lándsájok van, mely 15 l. hosszú s igen ügyesen tudnak vele bánni. Kemény fából csinált fejszét s parittyát is használnak. Cook jóindulatuaknak, bizodalmasaknak s barátságosokanak, D' Entrecasteux admiral pedig szemtelen tolvajoknak, veszedőknek és emberevőknek írja őket. Az itteni növényvilágot Labillardiere írta le *Sertum austrocaledonicum*-ában (Paris 1824, 80 rézm.).

UJDÉLSZAKSHETLAND, egy nagy sziget több kicsinnel, a' déli földszarki tengeren, egyetlen jelesebb hely, mely most ama megmérhetlen közben esmeretes, a' d. sz. 61—63° s ny. h. 53—64°. Smith kap. foglalá el Jun. 1819 Angolország számára. Ezáltal megczáfoltaték Cooknak azon állitmánya, hogy déli tartomány nincs. A' sziget kősziklás, kopasz és terméketlen, s kevés helyen lehet kikötni. Hasonló Norvegia partjához. A' kősziklákat tengeri madarak, tengeri kutyák s tengeri oroszlányok lakják. A' hegyek tetőin, mint Ujsiberiában, özönvízelőtti állatok maradványai találhatók. A' déli partról, hol nincsenek szigetek s kősziklák, Weddel ang. kap. 1824 a' d. sz. 74° - ig, s így 3° - al beljebb ment délen mint Cook, s jégtől tisztá tengert talált. Utána 1821 a' d. sz. 61° 45' alatt felfedezé Palmer kap. a' róla nevezett Palmerföldet egy jó kikötővel. Weddel felfedezte 1822 a' déli Orkadokat (d. sz. 60° 45') s Bellinghausen orosz kap. 1823 a' Péter- és Sándorszigetet (d. sz. 69° 30') Ujdélszakshetland fontos czéhalászatért és prémes tengeri állatokért, melyeknek itt finomabb s hosszabb szőrök van, mint másutt. Igen jó kőszén is van benne. 1823 felfedezé Powell kap. a' d. sz. 60—61° s ny. h. 44—47° alatt a' Powellszigetet. Legnagyobb a' Coronatio island (koronázássziget), mely nevét onnan kapá, mivel IV György megkoronáztatása oltá e' vala első felfedezett föld.

UJDÉLSZAKWALEK, Ujholland kel. partja (d. sz. 30° 37' — 43° 49'). 4156 nsz. mf. A' föld termékeny. E' gyarmat 4 kerületre van osztva; egy ezek közt Cumberland grofság, Sidney (kormány helye), Paramatta, Windsor és Liverpool városokkal. Új telepítmények: Castlereagh, Bathurst, Camden és Argyle, s a' gonosztevők új gyarmatja Macquarie. Macquarie kormányzó (mh. Lord. 1824) s Brisbane halhatlan nevet szerének e' tartomány miveltségére nézve. Brisbane társaságot is alapított 1822 a' földmivelés előmozdítására. Déli gyümölcse sok terem s méhe temérdek. Juha 1822 120,000 volt. Gyönyörű hajóknak való fáit díszlenek. Fontos a' czéhalászat is. Paramattában 1823 oltá csillagásztorony, s nevelő intézet van az ausztráliai nemzetségek számára. Lakói 40,000 vannak, ezek közt 20,000 gonosztevő szoros felvigyázat alatt. L. Wentworth született Ujdélszakwalesinek hist. stat. munkáját, 1820; Oxley főföldmérőnek *Historical account of the colony of New South Wales etc.*; a' londoni *Views in Australia-t*; Cunningham *Twoyears in New South Wales etc.* (Lond. 1827, ném. Leipz. 1829).

UJEGYHÁZ, szász szék Erdélyben, Nagysink szék, Felsőfejér vármegye, Szeben szék 's Fogaras vidéke közt. Nagysága 4 nsz. mf. Földje hegyes és jó magasán fekszik. A' levegő hives és egészséges. Legjelesb folyója a' Hartbach, melly hallal gazdag 's teknősbékákat is nevel. Bor kevés terem 's ez is rozsz. Erdei nagyok.

UJFUNDLAND (az é. sz. 46° 30' — 51° 38') 1652 nsz. mf. nagy sziget, 77,000 lak., mellyet Labradortól Belleisle szoros választ el. Cabotto János és Sebestyén fedezték fel 1497 's az angol első fedezmények egyike. A' 16 's 17 száz. Francziák is telepedtek meg itt, kik a' szigetet *Terre-neuve*-nek nevezék. 1713 az utrecht béke Angolországának adá. Későbbben Francziák, kik itt St. Pierre, Nagyes Kis-Miquelon apró szigeteket birják, 's Éjszakamerikaiak részvétet nyertek az igen gazdag halászatban, melly olly jövedelmes, hogy midőn Angolok 's Francziák osztottak rajta, amazok évenként 600,000 mázs. (3 — 4 mil. tallért érő) tőkehalat vittek el Ujfundlandból 's 20,000 embernél több foglalatoskodott vele. Déli részét csaknem örök sűrű köd fedi; éjszaki 's nyug. része ellenben tiszta. A' tél kemény; a' nyár rövid 's türhetlen hév. Főhelyei: St. Johns (12,000 lak.) és Placentia. A' st.-johnsi szabad kikötő 200 hajónak ad helyet; itt üzetik a' legerősb halászat. A' föld terméketlen, hegyekkel, mocsárokkal 's posványokkal teljes. Labradorral egy kormánytságot teszen.

UJGEORGIA, szigetecsoport Australiában 's a' földszarki tengeren. Amaz a' 11 Salamon-'s több apró szigetből (ezek közt Bougainville-szigetből) (a' k. h. 172 — 180 's a' d. sz. 5 — 11°) és Ujgeorgia szigetből áll. Ez Ujirlandtól délkel. fekszik. Shortland hadnagy fedezé fel nyug. partját, 1788; az a' csatorna, melly 2 részre osztja, Shortland szorosának neveztetik. Az elsőbb csoport apróbb szigetei héjas állatok házaiból származtak; némellyiken vulkánok 's szép erdős hegyek vannak. A' veresfekete lakók, kiken despota uralkodik, a' Papuk nemzetségéből valók, 's a' termékeny völgyeket, mellyek kokost, kenyérgyümölcsöt, banánaszt, yamsot, fahéjat, kávét, mandolát, czukornádat 'st. adnak, jól megmivelik. Ezen vadak több nőt tartanak, jó alkatuak 's erősek; elejtett ellenségeiket megeszik. Mivel Surbille francia kapitány embereit alattomban megtámadták, innen Ujgeorgia szigetének délkel. része Gyilkosok földének (Assassinland) is neveztetik. — A' kevésbé esmeretes déli földszarki tengerhez közel (a' d. sz. 54 — 55°) fekszik a' lakatlan, Larochetól 1675 felfedezett Uj- vagy Délszarkgeorgia csoport, melly szigeten csupa kopasz, jéggel fedett 's fátlan kősziklák állanak; csak 2 növényem (Dactylis és Ancistrum) találatók rajtok. Ide közel fekszik a' Bellingshausen orosz kapitány által felfedezett 's de Traversé marquis orosz tengeri ministerről elnevezett szigetek (Vö. UJDELSZASZHETLAND). — Az éjsz. jégtengeren Parry kapitány 9 szigetből álló csoportot (a' h. 90 — 100° 's é. sz. 74 — 75°) talált, mellyet Ujgeorgia szigeteknek nevezett, legnagyobb a' Lowther. Nyugotilag 10°-ra evezvén, találá a' Barrow- vagy Lancasterszorosban Melville szigetet, hol telett. (L. ÉJSZAKFÖLDSARKI UTAZÁSOK). — Még Sareta királyné szorosán, Éjszakamerika nyug. partjánál is van egy angol birtok, melly Ujgeorgia nevet visel.

UJGÖRÖG NYELV ÉS LITERATURA. Midőn Konstantinápoly estével a' Görögök meghódítottak, úgy látszik, hogy a' régi Görögország fenséges és finom miveletű nyelve minden külső védelemtől megfosztatott. Azon mivelteblek, kik még a' tiszta görög nyelvet, a' byzantiumi hercegek nyelvét beszélték, v. a' csatában hultak el, v. kivándoroltak, v. némellyek még a' durva diadalmas ellenség kegyét is vadászák beszédmódja majmolásával. Csak a' köznépnél divatozott még amaz aljas görög nyelv, melly már korábbi

írókban is tapasztalható. E' köz nyelv azonban mind inkább eltávozt az írói nyelv tisztaságától, mintán azt kereszthadakra járó Frankok tulajdon kifejezéseikkel bővíték 's szomszéd vad nemzetek magokéival szaporiták. Mint mivel írói nyelv legelősszer Sethos Simon kronikájában (1070 — 80) mutatkozik e' népi nyelv. Miután az Osmanok lettek az ország urai, egyszerre tönkre mentek minden intézetek, mellyek eddig a' csinosh nyelvet ápolgatak. Egész a' mult század közepéig tartott a' görög nyelvnek e' mély lealacsonyodása, midőn hatalmasabban kezdé emelni szárnyait az anyai vészektől meg nem ölethetett görög szellem. Ez ébredésnek 3 szakait lehet megkülönböztetni. Az 1), 1700 — 50, befolyást és hatáskört szerzett a' Fanariotáknak a' Serailban, kivált Maurocordatos Sándor porta tolmács idejétől fogva, kinek fija Moldva és Oláhország első hospodárja lett. A' 2) időszak alatt (1750 — 1800) nyugati egyetemekben mivelék magokat a' Görögök. Kereskedéshez már a' természet által is indítatva majd nagy ügyességet mutattak 's többen tetemes vagyoura tettek szert. Moldva és Oláhország köz dolgaiba nyert befolyások már a' nyilvános munkálkodásra is felemelé szemeiket. Vágy támadott bennök Europa mivel népeihez közeledni. Jobban kezdék becsülni az anyai nyelvet. De csak a' 3) időszakban 1800-tól mostanig kezdé a' műveltség nagyobb befolyást gyakorolni a' népre, melly elnyomatását most legsúlyosabban érzé. Iskolák kelekedtek Velenzében, Odessában, Bécsben, Jassyban, a' jóniai szigeteken, mellyeket ugyan a' legutolsó viharok nagyon megrongáltak, azonban III Selim uralkodása alatt Konstantinápolyban is érdemet szerzett néhány Fanariota, jelesen a' nemes Morusi Demeter herczeg a' kurt - tschesmei academiának 1805 alapítója. Eleinte csak egyházi iratokat nyomtatának, de a' kereskedés, hajózás, és műszorgalom kivált a' Hydriotákat jobb létre emelvén, a' nyelvmitelés és könyvkedvelés is tetemesen haladt. Az ujjörög nyelv kincsét pontosan előadandó vala a' Gergely patriarcha vezetése alatt kezdett nagy szókönyv, ha ez érdemes öregnek martirhalála (Apr. 22 1821) több általa ápoltt képzőintézetekkel együtt e' válatnak is véget nem vet.

A' nemes Korais kezdé legelőbb ébreszteni a' görög nemzet lelkét. A' scioi iskola, mellyet ugyan az 1822 - ki (Apr. 11) gyilkos innep elpusztított, a' janinai academia, mellynek igazgatója Psalida Athanasius legelső ujjörög literatornak tartaték, 's a' Franciaák által alapított jóniai academia valának a' görög ifjuság egyesülő pontjai, 's ezek nem maradhatának befolyás nélkül a' görög nép emelkedő gondolkodására. Anglia pártfogása 's lord Guilford gondoskodása alatt megért lassanként a' görög szellem. Canning parancsára már Korfuban Maj. 29 1824 megnyitatték a' jóniai görög egyetem, mellyben ujjörög nyelven tartatnak a' tanítások. Parisban is saját tanítószéke van az ujjörög nyelvnek, így Münchenben, Bécsben, Petersburgban és Triestben is. Odessában görög játékszin állittatott, hol a' hajdani ógörög tragoediák ujjörögre fordítva gyönyörködteték a' nézőket. Illy próbálatok után majd saját elmetermékek is tűnének fel. Lelkesülten ébreszték ΡΗΥΓΑΣ (l. e.) és Polyzois harcra honosaikat; kellemesen verselt Christopoulos, konolyabb Sakellarios muzája, Perdikaris gunyolódó; Nikolopoulos mint hevenyeköltész Parisban tetszést nyert; Mustoxidi Korfu sziget történetirója az ujjörög literatura disze; fordítók, kik többnyire politikai tárgyakkal foglalkoztak igen számosak. 50 év alatt ujjörög nyelven 3000 munkánál több je'ent meg. A' Francia Fauriel (Par. 1824 — 25) 2 köt. ujjörög népdalt adott ki. L. Iken *Hellenion's Leukothea*; David *Vergleichung der alt und neu griechischen Sprache* (Struve által ford. Berl. 1827), Miuoides Minas *Traite sur la véritable prononciation de la langue grecque* (Par. 1827) 'st. Jelenleg, miután a' zsarnok iga alól felsza-

badult hős nemzet, fiatal uralkodója alatt, ki új hazája nyelvét tanulta, beszéli, 's kedveli, a' műveltségben naponként halad; miután jótékony kormányza a' nép pallérozását iskolák 's képző intézetek által emelni törekszik, nem lehet kétség, hogy a' már szabadon szárnyaló görög szellem a' nemzeti nyelvet rövid időn virágzásra 's a' csinosodás magas polczára viendi.

UJGRANADA, I. DÉLSZAKAMERIKA.

UJGUINEA, Ujholland után legnagyobb ausztráliai sziget (a' k. h. $149^{\circ} 50'$ — 166° 's a' d. sz. $1^{\circ} 40'$ — 10° , 13,000 nsz. mf. 500,000 lak.), délen Ujhollandtól az Endeavour- és Torreszoros, kel. Ujbritanniától a' Dampierszoros és Gilotól a' Pittszoros választják el. Bár spanyolhajósoktól már 1528 felfedeztetett, mégis kevése ismeretes. Nyug. oldalán több apró sziget fekszik, mellyek öszveköttetésben vannak a' molukki szigetekkel. Belől magas, részint örök hóval fedett hegyek 's füstölgó vulkánok emelkednek fel. A' lakók Négerneműek. Házi butoraik néhány gyékény, egy tüzhely, egy cserép fazék st. A' férjfiak csak vadászattal és hadakozással foglalatoskodnak. A' Chinaiakkal kereskedési öszveköttetésben levén, Fo vallásának némelly szertartásai becsusztak az Ujhollandiak közé. Utazók 3 nemű lakókat különböztetnek meg, u. m. a' vad Papuákat (négerfaj), maláji törzsök őslakóit, a' Haraforákat, kik a' sziget belsejében földművelést űznek és Badsukat vagy Oran-Badsukat, egy kőbörló halásznépet. I Vilhelm németalföldi király Ujguinea nyug. partját lerajzoltatta. Tritonöbölnél (d. sz. $3^{\circ} 42''$) németalföldi kir. telepítmény, Dübüs erőség, is alapítottatott 24 Aug. 1828.

UJHOLLAND V. AUSTRALASIA (l. e.) (a' k. h. 130° — 171° d. sz. $10^{\circ} 37'$ — $38^{\circ} 56'$), az 5-dik világrész száraza, földünk golyóhisán legnagyobb sziget (140,000 nsz. mf.), nevét a' Hollandiaktól kapta, kik 1615 ismét felfedezték, miután a' Portugaliak I száz. azelőtt már ráakadtak volna. Határai: a' Torreszoros, melly Ujguineától, a' Bassesszoros, melly Vandieménföldtől választja el, éjsz., nyug., 's dél. az indiai, kel. a' csendes tenger vagy nagy Ocean. Délnyugoti csúsa azon hollandi hajótól, melly 1660 legelőszér látá meg, Leuwín foknak nevezetik. Bátorságos kikötője egy síncs. Belől sok hegy fedi, t. k. a' kék hegy, de egy se éri el a' hóvonalat. Csak 1813 mené fel előszer Evans Angol a' kék hegyre, mire Macquarie kormányzó 1815 100 ang. mf. utat esináltatott rajta, mellyen a' sziget belsejét vizsgáló utazást teve 's Bathurst várost alapította igen termékeny tájékon. A' levegő általában kellemetes és egészséges. Földingás gyakran történ. Nagy folyói többek; legnagyobb a' Hawkesburý. Jeles még a' Lachlan, melly felette gyönyörű tájéket mos. Nyug. felé messzeterjedő mocsárök 's posványok fedik a' földet. Legnagyobb öböl a' carpentariai az éjszaki parton, melly 80 mf. széles és 120 mf. hosszú. Honosak benne: a' kanguruh, madárorru állat, dingo v. ujhollandi kutya 's repülő egér, zacskós egér, papagájok, ujholl. kazuár, a' pompás manura, fehér vízi tyúk, fekete hattyu, 's m. madarak. Kőszene Bengalenben 's a' jó reményfoknál adatik el. A' gyarmatokban mindenféle europai gabona 's házi állat jól tenyész. Az ősi lakók (mintegy 200,000) igen műveletlenek 's neger eredetűek; csaknem mindent nyersen esznek, szabad ég alatt v. nyomorult kunyhókban alusznak, v. kősziklaüregekbe bujnak; élelmeket folyókból 's tengerből veszik; állatbőrökkel öltözködnek. Ujholland kel. partja UJDÉLSZAKWALES-nek (l. e. és BOTANYBAI, PORT JACKSON és SIDNEY) nevezetik. Itt 1787 az Angolok gonosztervű gyarmatot alapítottak 's a' kormányzáshoz tartozik VANDIEMÉN-FÖLD (l. e.) is. Éjsz. az Angolok 1824 Bathurst és Melville szigetek közt, Apsley tengerszorosnál gyarmatot telepítettek, erőseget építettek 's egész parti tartományt elfoglalták a' h. 129° — 135° közt. Az 1820

Swanriwelnél a' nyug. parton telepített Cockburn-Sund nevű gyarmatnak termékeny földje van. Ide nem küldetnek gonosztevők.

UJPLATONICUSOK. A' Platonicusok felekezete (I. PLATO) mind azok közt, mellyek Socrates iskolájából származtak, legszámosabb volt. Azonban buzgalmuk megcsökken, 's mások, jelesen a' Scepticusok kezdtek figyelmet gerjeszteni. Kr. u. a' 3 száz. ujra felléptek a' Platonicusok, új felekezetet alkottak 's ezek az Ujplatonicusok, másként Alexandrinusok, mivel legelőször Alexandriában tanyáztak. Ezek a' legfőbb, független valóság megismerésére, azzal belsőképp egyesülésre 's ezáltal az ember rendeltetésének elérésére törekedtek. Ammonius Sakkas (alexandriai), ki kényerét terehfordással kereste, tanítványait, kik közt Longin, a' híres criticus, Plotin, Origenes és Herennius legjelesebbek voltak, ugyan azon költői bölcselkedő tüzzel tölté el, melly magát is gyulasztá. Plotin szül. Lykopolisban Egyiptomban Kr. u. 205, mgh. 270, az Ujplatonicusok philosophiájának teoriáját iratai által leginkább megalapította. Ő abból a' helyes gondolatból indult ki, hogy philosophia csak akkor lehetséges, ha a' megismerés és megismert, a' subjectivum és objectivum ugyanazok. Azt tanítá, hogy a' philosophiának azon egyet, melly minden dolgoknak oka és valója, az eredeti világosságot, mellyből minden származik, nem gondolkodás és elmélkedés, hanem olly tökéletes szemlélődés által kell megismerni, melly már a' gondolkodást megelőzi. Philosophiája tehát azon feltételten alapult, hogy a' világ megismerhető okfeje a' független (absolutum), az érzékfeletti lény, 's hogy ez szellemi szemlélődés által, melly a' gondolkodást megelőzze, megismerhető 'sat. Tanítványai közt jelesek Porphyrius (Malchus) és Amelius. Jamblichusnak Porphyrius tanítványának ismét nagy számú tanítványi valának, kik közt leg kitünőbbek Eustathius, Aedesius és Julianus császár. Utóbb Athene lön az Ujplatonicusok széke. A' későbbiek közt leghíresebb Proklus Konstantinápolyból (412—485). Két dolog teszi az Ujplatonicusokat főképp érdekessé. Először az indulatnak ama' bölcselgő költészi felemelkedése, melly leginkább akkor lesz előttünk kedves, midőn minden ágazatvitató rendszereken 's végre a' scepticismuson is átmentünk a' nélkül, hogy a' keresett kielégítést feltaláltunk volna. Másodszor, mi az Ujplatonicusokat a' történetirő előtt is érdekessékké teszi, azon összeegyeztetés, mellyet a' görög philosophia 's kelet legrégibb symbolicája közt felállítani iparkodtanak. Innen van a' Platonismusnak a' Pythagorismussal való összeolvasztása is, és a' korábbi iskolák ellenkező nézeteinek összeegyeztetésére törekvés. A' közép korban uralkodott scholastica philosophiának 's dialectikai finomságoknak megünása, 's egy az ember egész lényét kielégítő philosophia után való vágyódás, a' 15 száz. vége felé ismét alkalmat nyujta Plato philosophiájának úgy, mint azt az Ujplatonicusok módosíták, felélesztésére. Ez új 's a' Medicie által Florenczben különösen pártolt olaszplatói bölcselkedés legnagyobb hőse Marsilius Ficinus (mh. 1499).

UJSÁGOK, ÉVI'S HAVIRÁSOK, időszaki írások politikai foglalatúak, millyenek az úgy nevezet politikai ujságok, mellyek hetenként egyszer, kétszer, néhol minden nap is megjelennek, v. pedig kereskedést 's tudományosságot, v. végre csak mulatságot és módit tárgyazó időszaki jelentések, melly utolsóknak számok, ha a' zsebkönyveket és almanakokat is hozzá vesszük mód nélkül megszáporodtak.

I) Politikai Ujságok. Régi időkben esmeretlen dolog volt az idő történeteit hirtelen, mint estek, köz hírré tenni, bizonyos ideákat forgásba hozni, új találmányokat közölni, általában olly tudósításokat hamar elterjeszteni, mellyek a' polgári társaság munkálatainak útját könnyítik, 's a' köz véleményre behatással vannak.

A' találmány az idővel előhaladt társaságos pallérozottságnak szüleménye, mellyet a' könyvnyomtatás mestersége és posták felállítása segített létre hozni, 's lassanként olly terjedtséget vett magának, hogy azok nélkül ma már el sem lehetni. Olaszország volt az újságok bölcsője. Háborút folytatván a' venetiai köztársaság II Sulimánal Dalmatiában, a' kormányhoz érkezett hadi tudósításokat és kereskedői jelentéseket 1563 olta közölte a' város bizonyos helyén, hol az olvasók és újságkivánók megszoktak jelenni. Az olvasásért járó pénz Gazette nevű rég folyamattól kiment réz pénz fizették, melly nevezet osztán az újságokra is áltment, és azt a' Francziák is áltvették az Olaszoktól. Németországban csak a' 17 száz. elején kezdettek újságok megindulni. Legelső illy német újság *Aviso, Relation oder Zeitung, was sich begeben oder zugetragen hat in Deutch- und Wälschland, Spanien und Frankreich in Ost- und West-Indien im Jahre 1612 gedruckt.* 1615 maini Frakfurtban megindult a' *Frankfurter Journal*, 's 1617 a' *Postavisen*. Lassanlassan megszorodtak osztán más országokban is, és különbféle czimek alatt közöltettek mindenfelől az érdekesebb történetek, *Relation, Ristretto, Correspondent, Courier, Postreiter, Chronik, Realzeitung* 'sat. nevezetek alatt, mellyek kiadására osztán fejedelmi engedelem kívántatott, 's censurái felvigyázat rendeltetett. Azonban csak a' francia revolutio kiütésével kezdettek az újságok fontosabbak lenni. A' nemzeti gyűlés felszabadítván az újságírást, melly addig fel se vetetett, jó talentumu, szabad elmű, sokszor nagy rangu emberek adták magokat arra, kik politikai véleményeket a' nemzeti gyűlés közönséges dolgokról folyt tanácskozásaira nézve belészótték újságaikba, 's a' hány részre szakadtak, annyiféle újságaik voltak a' cluboknak, sebes v. gyorsírók gondoskodván arról, hogy a' tanácskozásokat ülőhelyben feljegyezzék, 's az újságokba hamar beiktattassák. Nevezetesebb politikai újságai a' Francziáknak a' revolutio időszakaihoz képest a' *Moniteur*, melly 1789 jött először ki, 's Napoleón alatt a' kormánynak minden tudósításait ez az újság közölte hivatalosan. *Journal de Paris* 1777 olta foly, 's ma is kedvességgel olvastatik. *Gazette de France* első és legrégebb francia újság, melly 1631 jött ki. A' Bourbonok trónra léptével 1815 leginkább ultraroyalisták szerkeztették, mint több más újságokat is, millyenek a' *Quotidienne, Journal des Debats, Drapeau blanc*. A' revolutio kezdetéből említést érdemelnek, mint antirevolutionalis újságok, *Actes des Apôtres* Peltiertől, *Ami du Roi*, a' revolutio szellemében irtak Condorcet *Chronique de Paris*, Fréron *l'Orateur du Peuple* című újságokban, mellyeknek számok azonban temérdek. Mi csak itt Mirabeannak *Couriere de Provence*, Keraglio asszonynek *Journal d'Etat et du Citoyen*, Marschal Brüne *Journal de la Cour et de la ville* újságait, mint nevezetesebbeket, említjük. A' legfontosabb újságok egyike volt a' *Journal des Debats*, melly 1791 jött ki, 's darabig *Journal de l'Empire* czímet is viselt. Mikor Abbé Geoffroy dolgozott benne, 30 ezer példány is el-kelt, olly temérdek olvasója volt, de az ultraroyalisták kezében le-esett becsé, 's alig kapott 8 ezer olvasót. Maltebrun és Hoffmann szerkeztetések alatt 1820 körül újra kedvessé lett. Napoleón császár-sága alatt nem lehetett szabadon írni az újságokban, a' *Moniteur* volt minden mindenben, 's egész Europa engedett parancsának, kivévén Angliát, hol szabadon írni egyedül lehetett, míg Napoleón kemény uralkodása tartott. A' Bourbonok alatt az Etieanetől, Jaytól, Tissottól szerkeztett *Constitutionnel* újságnak volt legtöbb olvasója. A' censura eltöröltetvén, midőn Polignac minister 1830 vizont censura alá akarta vetni az időszaki írásokat, és különösen a' politikai újságokat, mind magát, mind az uralkodó házat megbuktatta.

Az ujságok nyomtatása mind Angliában, mind Franciaországban nagyban megyen. A' Constitutionelnek p. o. Parisban külön nyomtató műhelye van, hol tíz sajtó dolgozik éjel nappal, 8 tulajdonos és egy főszerkesztétőn kívül 10 — 12 ösztályos szerkesztető van választva fizetés mellett, 's minden hónapra 50,000 frankra számítják a' költséget, melly e' szerint esztendőn által 600,000 frankra menne. Így a' szerkesztetők jutalma is sokra megy, másfél oldal cikelyért 100, és 150 frank a' honorarium. Ezen intézeteknek mechanizmusát is nagy tökélyre vitték a' Francziák. A' kamarák, törvényszékek tanácskozásait a' játékszíni darabokról való ítéleteket néhány óra mulva, hogy bevégeztettek, már husz ujságban is olvashatni. Rendesen esti 11 óráig tartanak a' színjátékok 's már más nappal reggel olvashatni a' színjátékok 's már más nappal reggel olvashatni a' színjátékok foglalatját, a' játékosokról hozott ítéleteket, melyekre külön czikek szolgálnak az ujságokban. A' töképez is, melly egy ujság megindítására kívántatik, nagy summát tesz, a' szerint millyen kedvességet és hitelt nyert magának az ujság, v. szerkesztetők millyen pártból valók. Rendesen részvények által gyűl össze a' töke, néha 100, néha 200 ezer frank is egy actia, 's így az egész töke 1 millió frankra is felhág. Angliában még többre megy a' töke, p. o. Perry a' *Morning Chronicle* birtokosa 1819 el akarván adni intézetét, százezer font sterl. v. 2.400,000 frankra határozta árrát. Angliában hasonló sőt mondhatni még nagyobb fontosságú dolgok az ujságok. Legrevezetesebbek az oppositio részéről *The Morning Chronicle* a' ministerialis részről, *The Courir*. Független characterű a' *Times*, ultra royalistai indulatu a' *New Times*. A' *The Sun*, *The Statesman*, *The Morning post*, *The Morning Herold* mind fontos intézetű ujságok. Az igazgatás jövedelmének nagy ágát teszik Angliában az ujságok, mert bélyegadót és postapénzt sokat kell fizetni.

Németország politikai ujságai se belső, se külső mineműsegekre nézve nem mérközhetnek meg az említettekkel, mit annyival könnyebb kimagyarázni, mert a' német nemzet régebben közönséges politikai dolgokra nem is ügyelt, 's kevés vonzalma van maig is a' politizálásához, mit újra abból kell megmagyarázni, hogy Németország nem egy test, hanem több uralkodó alatt osztatván fel, olly összeálló nagy nemzeti egészet nem képézhet, mint Franciaország, v. Angliá. Ide járul az is, hogy a' német szövetség 1819 Sept. 20 végzete szerint minden időszaki irás, melly 20 iven alól van, kemény censura alá huzatott. A' franciaia lázadás kiütéséig, a' hamburgi *Unpartheyischer Correspondent* volt legfontosabb politikai ujság, melly eredeti levelezések után közlé tudósításait külföldről, legelőször 1721 indult meg Schiffbeckben, Holsteinban *Holsteinischer Correspondent* cz. alatt, majd 1731 Hamburgban adatott ki, 's olly kelete volt, hogy eleinte 30,000 olvasót is számlált, midőn most tíz ezer példányt nyomtat rendszeren. Most az *Allgemeine Zeitung*, mellyet Cotta könyváros indított meg Tübingenben 1798 Posselt, Schiller és Huber szerkesztetések alatt, áll e' magas ponton, mert annyi olvasót talált, hogy 30, 's 40 ezer példányban jelen meg, Stegmann szerkeszése alatt. Mig a' Franciaia császár uralkodott Németországon, kevés volt a' politikai ujságok száma, 's azok is a' Moniteurhez szabták magokat, de megszábadulván a' franciaia júromtól, sok ujságíró támadt. Így jöve ki Kotzebuetól Berlinben a' német köznépi ujság; Niebuhtól a' porosz levelező; Brockhaustól a' német levelek; Görrestől a' rajnai Mercurius; Daveltől a' német vigyázó, (Hamburg 1813); a' porosz statusujság (preussische staatszeitung); weimari oppositionsblatt.

Az austriai monarchiában főbb ujságok a' *Wiener Zeitung*, *Österreichischer Beobachter*, mellynek szerkesztetője Pilat, Metternich herczegnek titoknoka, 's e' kettőn kívül még több német, latin,

olasz, magyar, tót nyelveken irt ujságai vannak a' birodalomnak, a' tartományokhoz és nyelvekhez képest. Politikai tartalmu ujságok magyar nyelven *Hirmondó* névvel előszer Ráth Mátyás adott ki Pozsonyban 1780; utána Révay, Gyarmathy, Szacsvai, Decsi, Pánczél folytatták azt Magyar Kurir név alatt; 1807 Kulcsár István másat kezdé *Hazai és külföldi Tudósítások* cz. a. A' nem rég mh. Pethe Erdélyben 1829 az *Erdélyi Híradót* 's Helmezy a' *Jelenkort* 1831 hozák létre, 's most már magyar nyelven négy politikai ujsággal birunk.

2) Kereskedési időszaki iratok. Nevezetesebbek: a' Londonban kijövő *Lloyds list*, az amsterdami *Zee- en Handels-tijdingen*, a' francia nyelven irt *Annales des Arts, et manufactures*, a' *Journal de commerce*. Németországban a' *Börsenhallenliste*, melly Hamburgban jó ki, az *Allgemeine Handelszeitung*. Ezekben 's más illy nemű ujságokban a' kereskedésben forgó portékáknak, váltóleveleknek folyó úrra közöltetik, a' status papirosok folyama (*cursor*), megérkezett v. elinduló hajókról tudósítások, kereskedők megbukásai, 's más hasonló kereskedést érdeklő dolgok adatnak elő.

3) Tudományos időszaki iratok. Már régen folyamatosan voltak a' politikai ujságok, mikor Europa arról kezdé gondolkodni, hogy a' literatura jeleneteit is hasonló intézetek útján közzétegye a' világgal, mellyek bizonyos tekintetben még nagyobb fontosságuk amazoknál, mert tudományos világosságot gerjesztenek minden nemzetben, szivet mint főt egyiránt érdeklének, és állandóbb sikerrel egyesítik a' különbözőféle nemzetek jelesb férjfiat, kik tudományos miveltiségek által nem csak saját honokra, hanem az egész földre befolyással vannak. Franciaország volt a' tudományos v. literari ujságoknak első megindítója. Denis de Salló parlamenti tanácsnok kezdé több tudós társaságában 5 Jan. 1665 a' *Journal des Savans* időszakiratot kiadni, melly olly szerencsés vala, hogy számtalan hasonnemű ujságok tuléle, 's bár 1790 megszűnt is, XVIII Lajos parancsára 1816 megújittatván, most ismét létez. Említést érdemelnek még: a' *Mercur de France*; *Memoires de Trevoux* (1701 — 1780); *L'année litteraire* (1754 — 1776); *Décade philosophique litteraire et politique*, melly 1795 *Revue litteraire etc.* czimet vett fel; *Journal étranger*; *J. encyclopedique*; Millertől *Magazin encyclopedique*, mellynek helyébe állott 1819 *La Revue encyclopedique*, Julientől, híralatokon kívül derék értekezéseket is foglal magában; *Bulletin universel*; *Revue trimestrielle*; *Revue Française*. — Olasz nevezetesebb időszaki iratok. *Giornale de letterati*, Rom. 1668; *Giornale de lett. d' Italia Vened.* 1710 — 1740; *Novelle letterarie di Firenze* 1740 a' Florenzben kijövő litér. ujságok; Acerbi olasz könyvtára, melly Mailandban jött ki, *Giornale della literatura Italiana* (Paviából) *Brugnatelli Giornale di Fisica chimica, storia naturale, medicina ed arti* (Mailandban); *Memorie della R. accad. delle scienze di Torino* (26 köt.); *Memorie della societá ital. delle scienze residente in Modena* (18 kötetben). Angolországi tudományos ujságok ezek: *Historie of the works of the learned* (1699 — 1712); *Roche Memoirs of literature* (1710 — 1714), ennek folytatása 1725 — 1736-ig. *Monthly review*; *Critical review*; *Aikin annual review*; legnevezetesebb újabb időben az *Edinburg Review*; melly 1802 körül indult meg, 's 1818 12,000 példányt nyomtattak bellőle; hasonlóul kritikái tartalmu a' *Quarterly Review*; *Journal of science Literature and the Arts* 1818 olta; *Literary Gazette* 1817 olta Londonban; *Monthly Censor*; *Gentleman's Magazine*; *Annual Register*; *Classical Journal* Valpy 1810 indította meg, leginkább napkeleti nyelveket és philológiát tárgyz; *Asiatic Journal* 1816 indult meg, 's megbecsülhetlen gyűjtemény az ázsiai lite-

raturára nézve; *Thomsons Annals of philosophy; or magazine of Chemistry, Mineralogy, mechanics, natural history, Agriculture and the Arts.* — Hollandiak: *Nowelles de la republique des lettres*, mellyet éles criticus Bayle Péter indított meg 1684; *Histoire des ouvrages des savans*; *Bibliothèque universelle*; *Bibl. choisie* (1703 — 1713 27 köt.) *Biblioth. ancienne et moderne* (1714 — 1727 28 köt.) 'st. Németország különös szorgalommal ápolta mindég a' tudományokat, innen számosak tudományos irati is; nevezetesebbek *Acta Eruditorum Lipsiensium* (1682 — 1776); *Leipziger neue Zeitung von gelehrten Sachen* (1714 — 1797); *Göttingische gelehrte Zeitung* 1739 óta; *Briefe die neueste Literatur betreffend* (Berlin 1759 — 1765, 24 köt.); *Allgemeine deutsche Bibliothek* (Berlin 1766 — 1796, 118 köt. — újabb folytatás 1793 — 1806, 107 köt.), mondhatni, hogy a' német pallérozottságnak új időszakát teszi; *Allgemeine Literatur Zeitung* (Jena 1785), mellyen Németország válogatott műveltségü férjfiái dolgoztak mindég, 's benne lelkes, oktató, szelid criticának magvai vannak elszórva; *Neue Jenaische Literatur Zeitung* jó bírálatokkal kedveskedik; *Leipziger Literatur Zeitung*, 1800 óta; *Erlanger Literatur Zeitung*; *Wiener Literatur Zeitung* (1816-ig); *Wiener Jahrbücher der Literatur*; *Oberdeutsche Literatur Zeitung*; *Heidelberger Jahrbücher der Literatur* (1808); *Hermes*; *Annalen der neuen theologischen Literatur*; *Dabelow Juristische Literatur Zeitung*; *Salzburger medic. chirurg. Zeitung*; *Bibliothèque Germanique*, (1720 — 1746); *Kirchenzeitung* kijő Darmstadtban 'st. Hazánk, elhallgatván a' régi folyóiratokat, millyenek a' *Mindenes Gyűjtemény*, *Orpheus*, *Urania*, *Sokféle*, *Magyar könyvház*, *Erdélyi Museum*, 'st. kevés illy nemü folyóirattal dicsekhetik; csupán a' Fejér György által 1817 kezdett *Tudományos Gyűjtemény* az, melly már 18 évet számlál. Másik még fenálló folyóirat *Felső Magyarországi Minerva. Az orvosi tudománytár*, a' mult évvel létezni megszűnt.

4) *Mulatságos időszaki iratok.* Nevezetesebbek: az *Elegante Zeitung* v. *Zeitung für die elegante Welt*, mellyet Spazier 1801 indított meg Lipszében; a' *Freimüthige*, mellyet Kotzebue 1803 kezdett meg; a' *Stuttgarter Morgenblatt*, mellynek sok olvasói vannak; a' dresdai *Abendzeitung*; *Berliner Gesellschafter*; az igen kedvelt *Literarisches Wochenblatt* Kotzebuetól; Angliában a' Colburn könyváros által Londonban 1819 kiadott *Literary Gazette*, mellynek mindjárt kezdetben háromezer olvasói akadtak. A' Francziák nem tartanak különös időszaki iratokat mulatságra, hanem politikai újságokban külön szakaszban közlik literariai, mivészi, és színjátszói tudósításokat Feuilleton cz. a. A' *Le Voleur* (tolvaj), mellynek most nagy divatja van, mégis inkább a' mulattató újságok közé számlálható.

UJSCOTIA. 1) Brit kormánytság Északamerikában, melly előbb Ujbraunschweig kormányssággal együtt *Acadia* nevet viselt. Egy az é. sz. 43° 30' 's 48° közt fekvő félszigetből (730 nsz. mf. 125,000 lak.) áll, melly csak nyug. füg. öszve Ujbraunschweiggal. Az atlasi ocean 3 felől veszi körül, innen sok 's jó kikötői vannak, főleg az annapolisi Foundyöbnél. A' tengeráradás olly erős, hogy 40 l-ra is felemelkedik a' viz. A' lakók nagyobbára brit eredetűek; de sok Német és Franczia is van köztök. A' földnek magas és kősziklás partjai miatt zordon tekintete van. Belől apró halomlánczak fedik, igen erdős 's a' parton és folyóknál mivel. Termékeny, a' levegő mérsékelt, a' parton nedves és ködös. A' hideg 4 — 5 hónapig tart. Az erdők bőven adnak tölgy-, fenyő-, czédrus-, bik-, czukorjuharfát 'st. Mindenféle gabona, gyümölcs 's kerti vetemény terem. Barom, hal 's prémállat elég van. A' kereskedés főtárgyai: prémbőrök, fa,

hal 's hamuzsir. Cabot Sebastian VII Henrik angol király szolgálataiban volt Velencei foglalá el e' szigetet 1497. Az Angolok keveset gondolván a' szigettel, Francziák is telepedtek meg benne; de 1613 kiűzettek. 7 évig maradt ekkor a' sziget europai telepítmények nélkül. I Jakab 1621 Menstly scot lovagnak, utóbbi gróf Stirlingnek és scotországi statustitoknoknak ajándékozá, ki azt Ujscotiának nevezé, mivel Scotokkal akará megmiveltetni 's népesíteni; hanem e' feltételek füstbe menének. 1632 Francziák birtokába jöve, egyeztetnél fogva, 's ott is marada 1654-ig, midőn Cromwell által kiűzetének. A' bredai egyezet 1667 ismét Franciaországot tevő Ujscotia urává. 1690 Francia- 's Angolországok közt had ütén ki, Ujanglia lakói elfoglalák a' szigetet Angolország számára. Az utrechti békekötésben 1713 Franciaország Angolorzágnak engedé Ujscotiát, de a' határok nem alapittatván meg pontosan, a' két hatalmasság közt sok visszázkodás oka leve, mellyek végre 1755 háborut szültek. Ez olly szerencsétlenül folyt, hogy a' fontainebleaui békében 1763 a' Francziák Canadát is elveszték. HALIFAX (l. e.), a' főváros, jól épült 's a' kormányzóznak szép palotája van benne. — 2) Danzig mellett fekvő m város vagy e' várnak külvárosa, melly Danzig vivatásának történeteiben gyakran emlittetik.

UJSEELAND, Australiában (d. sz. 34 $\frac{1}{2}$ — 47° 45' 's k. h. 184 $\frac{1}{2}$ — 196 $\frac{1}{2}$ °), az 5 teng. széles Cookszoros által 2 szigetre osztatik, összesen 2850 nsz. mf., az éjsz. sziget Eaheinomaueve, a' déli Tovy v. Tovai - Poenamoo nevet visel. Felfedezője Tasman hollandi fi 1642, ki mindazáltal csak mellette eleveze, mivel a' lakóktól ellenséggép fogadtaték. Közlebb Cook esmerteté meg. A' déli sziget igen hegyes, terméketlen 's kevésbé népes, a' hegyek csúcsait hó fedi. Az éjsz. szigetnek barátságos tekintete van. Hegyei (ezek közt legmagasb a' 14,750 l. Pic Egmont) szép völgyeket képeznek; itt már a' partokon vannak öblök is. A' levegő mérséklett. Szélvész, viznadrág 's menydörgések gyakoriak. A' fellegek néha fényes zöldek, mit sehol se lehet látni. Szoptató állatja kevés, madara, hala 's más tengeri állatjai kevesek; a' növényvilág igen gazdag; ásványok közt jelles a' jade v. keleti vesekő, mellyből készítik a' lakók fegyvereiket, honnan belkereskedés tárgya. A' lakók (mintegy 100,000) hasonlók a' Malájokhoz, nagyok, erősek 's nagyobbára barnák; magok közt barátságosak, csak ellenségeikhez engesztelhetlenek 's megölvén megszökik. Mindkét nem tátovirozza testét 's sekete foltokkal, főleg férjfiak, honnan ezek igen csunyak. Fejeik, papjaik 's nemi vallásfogalmaik vannak. Liddiard (ki azt 1817 leirta) 's Cruise (*Journal of ten months residence in New Zealand*, Lond. 1823) Angolok legtöbb tettek esmertetésére. A' lakók vadászok, halászok és földművelők. A' főknak, kik egyszersmind papok, legkedvesb eledlek emberhus, de asszonyok nem vesznek részt illy ételekben. A' meghalt fő sirján felakasztja magát első nője; alattvalói néhány rabzölgát is megölnék azon. Az ujseelandi asszonyok Ujdélszakwalesbe vitetnek, hol nincsenek nők. Ajkak helyett orrok hegyével köszöntik meg egymást. Ujseeland népsége fogy, mert a' fők családjában is némelly anya születésekkor megöli gyermekeit, hogy anyja szenvedéseire ne jussanak. Egész keresztény Australiának főpásztora, Marsden, Ujseelandban nagy földet miveltet, hogy a' vadaknak megmutassa, mennyi hasznót hajt az élet könnyebbségére nézve szorgalmok? Marsden gyakran békéltető a' csatázást kedvelő Ujseelandiak közt, orvosok 's tanácslójok, honnan nagy tiszteletben tartatik.

UJÍTÁS, törvényes értelemben, általáncsan mindenféle változtatás, melly bármilyen kötelezésre nézve tétetik, szorosabban pedig azon cselekedet, mellynek következtében a' régi kötelezés látzólag egészen megszűnik, 's helyette új alakban támad egy másik.

Ennek tehát mindenkor csak az alkudozók kölcsönös megegyezésével lehet megtörténni, 's ezen esetben is nyilvánosan ki kell jelentvellenie, mert másképen nem gondoltathatik a' régi egyezet az újabbival összeolvadottnak. Az ujtás által tehát nem semmisül meg az előbbi kötelezés, hanem, új alakban 's új nevet véve fel, folyvást való erőben megmarad.

—no—

UJVIDÉK (Neoplanta, Neusatz), 1751 olta sz. kir. város, a' Duna partján Péterváradal szemközt, Bács vármegyében, 2921 ház. 5664 kath., 12,581 óhitü, 1281 prot., 705 zsidó, öszvesen 20,231 lak. Itt lakik a' bácsi püspök. Jelesek benne: a' kath. gymnasium; a' nem egyesült Görögök tud. intézete; só- 's harminczahivatalok; nagy zsidó iskola. A' városnak igen alkalmasnak fekvése levén, a' lakosok jövedelmes kereskedést üznek, honnan a' város naponként nevekedik.

UJYORK (4170 nsz. mf. 1,617,000 lak.) Éjszakamerika egyesült statusainak egyike. Határai: é. az Ontariótó 's Canada, kel. Vermont, Massachusetts és Connecticut, d. az atlasi ocean, Ujjersey, Pennsylvania 's ny. az Erietó és Felsőcanada. A' föld általában jó. Hegye az Alleghany. Vize sok, főfolyók a' Hudson, Lőrinczfolyó, Susquehannah, Delaware és Alleghany. Tavai: az Ontario, Erie, Champlain és Oneida. A' levegő délkel. változó, a' hegyek közt a' tél hosszú és kemény, nyug. mérséklettebb 's kellemes. A' végrehajtó hatalom egy kormányzó 's helyettes kezekben van, kik 3 évre választatnak. Törvényeket a' tanács hoz, mellynek tagjai 4 's a' képviselők 1 évig élnek hatalmokkal. 1821 az egyesült statusok függetlenségének 51-dik évében a' rabzolgaság eltöröltetett. A' főváros, Ujyork, legnagyobb Éjszakamerikában, egy a' Hudson torkolatjánál levő szigeten fekszik, 16 vallás- felekezettel, 97 templommal (kítettzők Pálé 's a' Szentháromságé); 166,000 lak., több szép épülettel, egyetemmel, könyvtárral, fűvészkerttel, orvosi-seborvosi collegiummal, természethist. collegiummal, mivész academiával, rajz-iskolával, siketnémák intézetével, több oskolával 's tudós társasággal, 1825 olta atheneumma, a' bibliai társaság székevel, tébolyodtak intézetével, sok gyárral, nagy kereskedéssel, 14 bankkal 's kikötőkkel. A' nyug. nagy csatornánál fogva Ujyork az egész tartomány főpiacza leve. *L. Memoir of the Newyork Canal etc.* (1825). Évenként 2000 hajó is evez bele Európából, Kel. 's Nyugotindiából 's Chinából. Itt építé Fulton az első gőzhajót 1807. 30 könyvkereskedő 's 20 könyvnyomtatás, 20 gőzsajka 's 1700 vendégfogadó van, 's évenként 1 könyv vásár tartatik benne. Sok jó izlettel készült mezei ház diszesiti környekét.

UKAS, az orosz országlástól kibocsátott rendeleteknek, 's parancsoknak neve.

UKRAINE, egy a' Dnieper mindkét oldalán fekvő, Oroszországba mélyen benyuló termékeny föld; Kozákok lakják 's I Péterig szakadatlan háboruk oka volt Orosz- és Lengyelországok közt. Előbb Kisoroszország részét tette, hires legelőivel, lovaival 's ökreivel; most csak historiában létez neve; mindazáltal egy kormánytság most is szlobodi Ukrainenek, Ukranianak neveztetik (1118 nsz. mf. 914,400 lak.).

ULÁSZLÓ, Lengyel-és Magyarország királya 1434 és 1440-1444, (amott III, itt I, vagy a' magyar köznép jelelése szerént, Lengyel László) Jagjel v. II Ulászló lengyel királynak 1424 Oct. 30 szül. fia, már 10 eszt. korában követte apját a' lengyel királyszeiken, és a' rendek felügyelése alatt kezdett országolni. A' magyarországi rendektől Albert király holta után a' megürült királyszekekre olly kötelezvénnel meghivatva, hogy az özvegy királynét, Ersebetet, venné feleségül, 1440 elején bejött az országba 's jól

lehet a' terhen hagyatott özvegy, ki a' rendek intézetében előbb megegyezett vala, minekutána időközben fia gyermekét szült volna, megbánta tettét, László fiacskáját megkoronáztatta, 's a' koronával együtt III. Friderik római-német császár oltalmába adta: mindazáltal megkoronáztatott I. Ulászló Székesfejérvárat 1440. Jul. 17. azon koronával, mely Sz. István feje maradványát ékesíté az ottani székes egyházban, olly nyilatkozás mellett, hogy a' királyok megkoronáztatása csupán a' rendek akaratjától, és a' korona fogamatossága 's ereje csupán az ő helybenhagyásoktól függ. Valának mindazáltal az országban, kik Ersébéhez és a' kisdéd Lászlóhoz ragaszkodának és így az ország lakói két ellenséges felekezetre oszlának. Ersébet pártjának vezére Giskra János vitéz ember vala. Dühöngé tehát a' magyar hon kebelében a' polgárháború, mellynek iszonyait, főképen a' felvidéken, nem tudja eléggé borzasztó színekkel festeni Turócziak. Megbékéle ugyan Ulászló Ersébettel Győrött; de mivel Ersébet kevéssel azután, Dec. 24. meghalálozott, sem Friderik császár, sem Giskra János, nem tarták meg a' győri békekötést; hanem amaz kezére kerítette azonnal Győrt, és ez is, haladék nélkül megújítván az ellenségeskedést, elfoglalta Szepesvárat. Az a'att Hunyadi János erdélyi vajda, két fényes győzelmet nyert 1442. az Erdélybe nyomult Törökökön. A'ustriai Friderikkal is fegyvernyugat kötöttet 1443. elején 2. évre; Giskrával pedig Rozgonyi Simon alkudozék Iglóban, de csak Sept. 1. tudta őt háboruszünetre birni. Helyreállván a' belső csend, kiindult a' király Jul. 22. hadseregével Budáról; és Hunyadi Jánosnak későbbén pedig Ujlaki Miklósnak is, hozzájárultával, fényes táborozást tartott Murad hadai ellen. Hamar szerte röptent e' táborozás híre az európai udvarokhoz; az angol, francia, spanyol és olaszföldi fejedelmektől és köztársaságoktól követek érkezének Budára; minden oldalról hathatósan nógattaték Ulászló, új táborozásra kelni a' Törökök ellen, Konstantinopolt és az európai görög birodalmat végképen megszabadítani tőlök. A' pápa, Velence 's Génua hajóhadat ígérének, mely az Europa 's Ázsia közti tengerszorosokat elfogná állani, hogy segedelem ne érkezhetnék az ellenségnek Ázsiából, hol kemény fegyverküzdésbe vala akkor a' szultán bonyolódva az ellene támadt karamáni basával. Epirus fejedelme, a' híres Iskanderbég, is ajánlkozik, hogy 15. ezer embere csatlódik majd az előnyomulandó keresztény hadsereghez. Ennyi nógatás és biztatás tévgyagat és dicsreményt gerjesztett a' fiatal királyban; a' felszólító fejedelmektől ő is viszont gyámolítást kívána; sürgetve mégteteté a' hadi készületeket, és már Szegednél táborozék hadnépevel, midőn hozzája érkezett a' nagy úr követe, békét ajánlani jutalmas kötmények alatt, 's Brankovics György, Szerbország fejedelme 's Hunyadi János nyomatos okokkal kivívták azt. Fegyvernyugat kötöttet tehát 10. évre 1. Aug. 's mind a' két részről eskü által erősítettet meg. A' magyar király nevében Hunyadi János tette le az esküt az evangéliomra, a' szultánéban emek követe a' koránra. Alig távozott el a' török követ, midőn tudósítás érkezett Ferencz bibornoktól, az apostoli hajósereg fő admiráljától, hogy ő nagy számú pápai, velencei 's génuai hajóhaddal már a' Hellesponton áll; hogy a' szultán hadereje javával személyesen munkálódik Ásiában, és hogy annak egy embere sem fog ő mialta Európába általjöhetni. A' görög császár, Paleolog János, is sürgetteté a' hadak megindulását; sőt török éviratok szerint maga a' karamáni basa is küldött követeket Magyarországra. Ekkor felállott ismét Julian bibornok azt vitatván, hogy hitetlenek iránt nem kell szót állani, 's hogy az apostoli szent szék és a' szövetséges keresztény hatalmak tudta 's megegyezte nélkül nem vala a' magyar királynak joga, békét kötni a' kereszténység közellenségével. Hunyadi János ellenmondása mellett is

a' háboru elhatároztatott 4 nappal a' békekötés után. Őszvesen 15 ezernél többre nem igen telt Ulászló fegyvereseinek száma, minthogy Fridrik császár és Giskra János ellenséges állása miatt nem tartaték tanácsosnak, nagyobb haderőt huzni ki az országból: Nikopolnál hozájárult a' havasalföldi vajda, Drakul, és a' fia vezérlete alatt 4 ezer főnyi lovasságot állított a' király parancsa alá; maga, miután foganatlanul intette Ulászlót, hogy illy csekély erővel nem volna tanácsos messze távozni a' hontól, visszatért Havasalföldre. Hijába várta ellenben a' király Brankovics György, Iskanderbég és Paleolog János hadainak hozzáérkezését. Az első, megakarván állani a' szegedi békekötést, melly ő rá nézve különösen kedvező vala, minthogy őt minden szerbföldi várak birásába visszahelyezte, nem csak egy embert sem küldött, hanem inkább az epirusi hadak közeledését is megakadályozta, sőt jókor hirt adott vala a' szultánnak a' békekötés felbontatása felől. A' görög császár sem mert közeledni, minekutána tudtára esett, hogy Murad szultán 40 ezer emberrel által kelt a' Hellesponton. Brankovics híradására t. i. azonnal megbékült Murad a' karamáni basával, és a' Hellesponthoz sietett hadaival, mellyet 128 ellenséges gályától ellepetve lelt. De arannyal utat tudott ő magának nyitni: mert alattomos alkudozásba bocsátkozván néhány génuai 's velencei gályakapitányokkal, és minden ember általhozáért egy-egy aranyat ígervén, rávette ezeket, hogy élelemszerzés ürügyével, elhagynák állásokat, és az éj leple alatt áltennék seregét Gallipolinál. Midőn azután a' napvilág felvonta a' kárpitot, bizonyossá tette Ferencz admirált az európai partról szemébe ötlő jelenet, hogy irányt vesztett órállása. Megizente tehát a' történt dolgot Ulászlónak, maga a' fekete tengerre indult hajóhadával. Egészen magára hagyatva felülhaladó haderő ellenében, mellyet könnyen két annyira nevelhetett és nevelt is a' szultán európai birtokából, hátrálni kezdett a' magyar sereg, és Romániából, hová már előhaladott vala, visszavonult Várnáig. Itt megállapodott; részint, mivel a' király lába szárán támadott kelés fájdalmassá tevé neki a' lovaglást; részint mivel Hunyadi dicstelennék itélé, haza térni, mielőtt csak látták volna is az ellenséget. Nov. 6. megjelent a' szultán temérdek táborra a' Magyarok látkörében, és 4 napot töltött elkémlődésben és csatakészületben. Az alatt Hunyadi János, kire vele bizva a' rendszabás, egy tág völgyben állította fel csatarendjét, jobb oldalát egy kopasz halomhoz, a' balat egy mocsárhoz támasztva; a' király a' hátulsó csatarendben állott lengyel testőrhadával; a' két csatarend megett bonyolatos szerkezetbe helyeztettek a' számos tábóri szekerrek, védelmül a' hátulról megátádatás ellen. Nov. 10. reggel a' magyar csatarend felé vágatott megtámadólag az ázsiai török lovasság; Hunyadi kiindult állásából ellene saját lovas hadával és az Oláhokkal, és rövid idő alatt szétverte azt. Midőn a' szertefutamadtak helyébe az európai spahik osztálya rohant volna elő, ezzel is megviaszkodott Hunyadi, Rozgonyi Simon hadától is gyámolittatva, de már lassubb foganattal. Észre vévén pedig, hogy az Oláhok nincsenek e' viadalban jelen, és azt vélvén, hogy az elő győzedelen után visszatértek a' táborba, maga is oda sietett, ismét előparancsolni őket, hogy részvétök siettetné az eldöntést. De az Oláhokat ott nem találta: mert ezek, az ázsiai lovasságot üztökben a' török tábor háta megé kerültek, 's az oda rendelt tevék terhének ragadozásához fogtak vala. Helyetök egy török lovas csapat tünt szemébe, melly a' csatarend bal szélén már betört vala a' Magyarok állására. E' helyre, a' mocsárhoz legközelebb, de Dominis János, váradi püspök, vala rendelve, de ez, szaladni látván az ázsiai lovasságot, elhagyta állását, részesülni a' győzedelemben. Egy még helyt álló csapat fogadta megtámadását, és visszanyomta a' püspököt, előbbi biztos állása felé futtában elté-

vesztvén az irányt, mocsárba került, és abba lovastól bele süllyedt; csapatja pedig utat keresve elszéledt. Szemre vette az üldöző török lovasság a' mocsár mellett hagyatott hézagot és azon benyomulva, keményen csatázék az állásokban maradtakkal Hunyadi megjelentekor. Ez tehát öszveszedvén a' táborban lévő haderót, a' királlyal együtt a' benyomultakra ütött, és azokat nagy veszteségökkel verte ki; azután, esedezvén a' királynak, hogy helyében maradna mind addig, míg maga nem fogná őt kimozdulásra kérni, visszavágtatott az előbbi viadalmhelyre. Itt, hosszas tétovázás után, végre a' Magyarok zászlójihoz szegődött a' győzedelem; a' romániai Spahik vezére, Karazi bég, elesett; lovasainak bomlott futása követte ledültét. Ezt látva, nem tartózkodhaték tovább Ulászló, hanem, Lengyeleitől is nógattatva, hogy a' Jancsár tömegben álló szultánnal ő magának illenék megmérkezni, neki rugtatott a' török gyalogságnak. A' szultán e' pillanathban dárdá hegyén tartotta fel a' békelevelet, 's hathatos szavakkal serkenté katonáját a' békeszegés megbozulására. A' Lengyelek fegyvere sűrű halált osztogata, midőn a' tolongásban egy török balta keresztül vágta a' király lova lábainait. A' ló lebukkant, a' király földre terült, és ott levágta a' fejét egy Teriz nevű Jancsár. Hunyadi, a' Spahik szétverését bevégezve, szemre vette a' Jancsárok közti fegyverküzdést, oda sietett vitézeivel, és bevágott a' tömegbe; de már későn, mert a' király fejének látása, melyet dárdá hegyén mutogattak a' Jancsárok, rémet ütött az addig bátor szivekbe, 's szét rezzengette csapatjaikat. A' ki még életben vala, a' szekerek megett keresett első menedéket, és Hunyadi is, elhagyatva, kéntelen vala követni a' szaladókat. A' szekerek megett lelte ő most az Oláhokat, kik duzs ragadmányokat oda vitték vala bátorságba. Ezekkel még meglehete újítani a' viadalt, és talán meg is fordítani a' csatasorsát; de az Oláhok nem valának hajlandók, veszélyezni szerzeményüket, és a' helyett, hogy engedtek volna Hunyadi felszólításának, felkerekedtek zsákmányokkal és sebes haladással Havasalföldnek tartottak. Ekkor átlátta Hunyadi, hogy veszve van a' dolog, és maga is követte az Oláhokat. A' lengyel testőrsereg a' Jancsárok közt talalta vesztét; más nap hajnalban betörték ezek a' szekervárba, 's leöldösték az oda gyülekezett menekvőket, kik az éj setésége 's erejük fogyta miatt elkéstek vala a' futásban. Semmivé vala téve a' magyar hadsereg, a' királyon és a' váradi püspökön kívül elesetek még Rozgonyi Simon, Bátor István, a' királyi zászlótartó, 's Julián bibornok; egyes szaladó csapatok Bolgárföldön keresztül visszavergődtek honokba, mások Albániába vetődtek Iskander béghez. Nem üldöztette a' futókat Murad, mert lovassága már nem vala, 's azt mondotta, hogy illy győzelmet nem kíván többé.

Fabri Pál.

ULÁSZLÓ II, Cseh- és Magyarország királya, 1471 és 1490—1516. Elsőszülöttje vala ő II Kazimir lengyel királynak és austriai Ersebetnek, Albert császár és király leányának, kitől 1456 szül. Mint jutott a' csehországi királysághoz, I. Mátyás I cz. alatt. Ennek holtá után az özvegy királyné, Beatrix, Dóczi Orbán, egri, Prosznicz János, váradi püspökök, és Zápolya István főhadvezér abban munkálódnak együtt, hogy Korvin János és egyéb követelők elméltöztesével, Ulászló csehországi királyt tegyék a' magyar királyszékre; és végre is hajtották szándékjokat, miután Bátor István, erdélyi vajda is hozzájuk állott, ki előbb Albert herczeget, Ulászló testvér öccsét, hívatta vala a' magyar koronára. Ekkor meghívattatott Ulászló, ki Posony vármegyében, Farkashidán, irta alá az elejébe terjesztetett válkörményeket és megkoronáztatott Székesfejervárott 1490 Sept. 18. Az alatt Maximilián, III Fridrik császár fia, 's választott romainémet király, visszafoglalta Aug. 29 Bécsset, melyben Zápolya István, le jöven maga Budára, csak 400 katonát hagyott

vala védelmül, és a' többi austria városokat; azután pedig, becsapván Magyarországra, Nov. 19 betört Székesfehérvárra, 's innen Budához közelitvén hadait, felkérte e' várat. Végre Posonyban 1491 Nov. 7 megkötetett ama nevezetes béke, mellynél fogva visszakapott Maximilian a' Magyaroktól 34 várost és várat, mellyeket ezek birtak még akkor Austriában és Stájerföldön; egyszersmind pedig Ulászló magvaszakadtával Maximiliánra v. ennek maradékára szálandóvá köttetett le a' magyar korona, melly utolsó öröklési czikket mindazáltal a' Magyarok nem esmerének meg, 's nem fogadának el. Ulászló uralkodása sok módon korlátozva vala, mert azon országnagyok, kiknek munkálódása által emeltetett ő a' királyszékre, igen megszorították hatalmát az elejébe adott válkötmények által. Ezen megszorítások következtében mindenkor pénz szűkében élt Ulászló, mellynek egyik sajnos okozmánya az lett, hogy az ország haderejének legbiztosabb része, Mátyás dicső uralkodásának hagyománya, a' fekete had elenyészett. Mert midőn ezen vitézek bére soha annak idejében ki nem fizetethetnék, 1492 ragadozásra valának kénytelenek vetemedni Szeged tájékán, hol akkor tanyáznak; a' király tehát parancsot adott Kinisi Pál temesvári parancsnoknak, 's az alvidék katonai kormányzójának, ki rájuk ütött véletlenül 's nehány százat leölvén közülök, a' többit elszélesztette; 1493 elején pedig királyi határozat elosztatta a' fekete hadat. Másik sajnos következménye a' király pénztelen voltának az vala, hogy a' Törökök elleni háboru, kik folyvást háborgaták az országot, nem vitetheték kellő nyomalommal. Kinisi Pál ugyan, míg életben vala (mh. 1494) 's Korvin János (mh. 1504) több ízben győzedelmeskedtek rajtok; de gyakor' vesztesség is érte a' magyar hadakat, és ellenséges dulás a' magyar földet, míg végre 1503 a' Velenceiek közben járásával fegyvernyugat köttetett II Bajazet szultánnal 7 évre. Egyszersmind belső egyenetlenség is rongálá az országot; mert Bakacs Tamás esztergomi érsek, oly befolyást tudott magának szerezni az udvarnál, és oly önkényes hatalmat gyakorla a' legelőbbkelő országnagyokon is, melly irigységet gerjeszte ellene, főképen Zápolya Istvánban, ki 1492 óta nádori méltóságot visele. Ez kivált mióta Bakacs 1493 Batori Istvánnal az erdélyi vajdaságot, Korvin Jánossal az illyrföldi bánásgot letette, ellene munkálódék a' mindenható tanácsnok irányzatainak; és ő, ki 1492 aláírta vala a' posonyi békelevelet, fő gerjesztőjéül már most a' nemzet ellenszegültének az austriai ház örökösödése ellen, mellyet Bakacs pártola. Ezen Bakacs és Zápolya közti vetélkedés két felekezetre szakasztá az országiakat, mellyeknek egyikét a' Zápolya-nemzetinek, másikat a' Bakacs-austriaiaknak lehet nevezni; amannak Zápolya István holtá után (1499) elejére állott ennek idősebbik fia, Zápolya János. Illy helyzetben vala az ország midőn Istambulban is zavargások támadának; mert a' Jancsárok, tetszések ellen lévén ama 7 ezertudós fegyvernyugat, mellyet II Bajazet 1503 minden keresztény hatalmakkal kötött vala, lázongának a' szultán ellen, I Szélimet kiálták ki szultánnak, ki apját méreggel, a' bátyját és ennek fiait sinórral végeztette ki. Bajazet elhunytával tartván Ulászló a' török háboru megújulásától, X Leo pápától pénzt kérte Bakacs által; de a' pápának se levén pénze, egyebet nem eszközölhete Bakacs kereszttüllánál. Az esztergami érsek az egybegyülvendő kereszties hadak fővezérégét Dósa Györgyre bizá, ki rövid idő alatt 40 ezer embert gyűjtött egybe Czeplédnél, hol a' czeplédi plébános, Mészáros Lőrincz, a' nagyobb részben parasztságból álló keresztiesek előtt tartott beszédeiben hevesen kikelt a' földes urak zsarúoksága 's önkénye ellen, melly Mátyás király holtá után elhatalmazott vala az országban, és alkalmat adott vala azon közmondásra: *Meghalt Mátyás király, éda az igazság.* Igen is sikeres fogantja lett Lőrincz pap buj-

tozafásának, mert a parasztok azonnal garázdálkodni 's erőszakoskodni kezdének Czegléd környékén a nemesek és ezeknek tisztjeik ellen. Dósa György nem csak elnézte ezt, hanem a kormánytanács parancsai által felszólíttatva, hogy vezetné minél előbb hadait a Törökök ellen, hirdetvényt bocsátott ki Czeglédről, melyben karózással fegyvetéte a nemességet, ha ez vele nem menne a Törökre; sőt el is küldött táborából egy csapatot Pestre, melynek külvárosában az gyujtogatott és rablott; és néhány nemeseket fogva vitt el onnan magával. Bakacs Tamás egyházi átkot sujtott a lázongókra. Dósa erre seregének egy részét a Czeglédi táborban hagyta; a másikat Lőrincz paptól Bács felé vezéreltetette; a többivel maga Szegednek tartott, honnan hadsereg elején közelgé már feléje Batori István, temesi fő ispány, kit a kormánytanács fővezérré nevezett vala a lázongók ellen. E hadsereggel, melly csak a fő ispány, és Csáki Miklós, csanádi püspök, zászlóaljjaiból állá, össze találkozva, szét verte azt Dósa, úgy hogy Batori csak alig tudott általmenedkedni a Tiszán, Csáki pedig, a keresztsek kezébe kerülve, kegyetlenül végeztetett ki. Hasonló sorsra jutottak Telegdi István, Dóczi György, Ravazdi Péter és sok más nemesek, kiket a dühöngők hatalmába adott az eset; a nemesi jószágok és lakházak pedig Czeglédtől Temesvárig feldulattak; mert Temesvár alá vezette Dósa a győzelem után hadait, és a vár vivásához fogott. A vár parancsoka, Batori István, jóllehet a védfalak ellenállhatának a paraszt fegyvererőnek és hadi készületnek, de élelem dolgában készületlen lévén, szorultságban az erdélyi vajdához, Zápolya Jánoshoz, folyamodék segedelemért. A vajda megjelent hadaival Temesvár alatt és tökéletes győzelmet nyert a keresztseken, melly után az elfogattak mindnyájan kegyetlenül végeztettek ki, köztök Dósa György is, és a testvére, Gergely. A Czeglédnél hagyottakat Bornemisza János, a király és a dunántuli zászlós urak hadaival, megadásra birta, a többit elszélyesztette. Lőrincz papot és a mellette vezérkedett Hosszu Antalt Bánfi Jakab törte meg Apátinál. Egyéb helyeken is, mint Eger és Veszprém táján; szétverettek az oda csoportozott parasztok, és így csilapíttatottak a paraszt-támadás, melly 70 ezer ember életébe került; Budán pedig azonnal országgyűlés nyitattott meg Oct. 17, mellyen a parasztok szabad költözése eltöröltetett, és ezen néposztály büntetésül új terhek és megszorítások alá vettetett. Ugyan ezen országgyűlés folytában a rendek elejébe terjesztette Verbőczy István ítélmester azon törvénykönyvet, mellyet ő az 1498ki országgyűlés meghagyásánál fogva készített 's melly szorgosan megvizsgáltatva, mind a rendektől, mind a királytól helybenhagyatott és ezen időtől fogva szolgál az ítélszékeknek sinormértékül az ugynevezett *Háronrészes munka*. Maximilian azonban látván, milly gyenge lábon állana az ő nemzetsége örökösödési joga Magyarországon, csupán az 1491diki pésonyi 's az 1506diki bécsi békekötésekre támaszkodva, ez utóbbi óta titkos alküdozások után házassági üszveköttetés által ügyekezék követelménye jogerőbeli hiányát pótolni, 's annak jövődő fogantját biztosítani. 'S jóllehet ezen csak sajtított alküdozásoknak, különösen az 1507diki országgyűlésen, hevesen ellenmondának a rendek, és jóllehet a király testvér öccse, Sigmund lengyel király és Zápolya Borbála férje, is el ügyekezék vonni darab ideig Ulászlót az austriai házzal szövetkezéstől: még is, minekutána Szakmári György megtudta 1513 forditni Sigmund irányát, és 1514 Bakacs, Szakmári 's Bornemisza félelmet tudtak ütni a király felkébe a Zápolya párt törekedéseitől, elhatározta ez magát, egészen Maximilian karjai közé vetődni. Annakokéért 1515 elsőben ugyan előleges üszvejövet és szóalkozás tartatott Posonyban egy részről Ulászló és Sigmund, más részről Maximilián küldöttje, Lang Máté, gurki püspök és hibornok

között; azután Bécsbe is felment a két koronás testvér Maximiliánhoz; és itt megerősített mind a két részről az előleges posonyi egyeztet, mellynél fogva feleségül jegyeztetett Lajos herczegnek a császár unokája, Mária, Annának pedig, Lajos testvér nénjének, valamellyik Maximilián unokáji közül rendeltetett serjül (a császár határozata későbbben Ferdinand herczegre esett), egyszersmind pedig kihalás esetére költsönös örökösödés állapotot meg a magyar és az austriai uralkodó házak közt, és különösen Lajos herczeg magtalan kimúltán esetére. Anna jövendő férje jelettetett ki a magyar korona örökösévé. Kevéssel ezen alküvés után, 1516, Márt. 13 mh. II Ulászló Budán, 61 eszt. korában. Cseh nyelvű szavajárásáról a Magyarok őt, Pető Gergely szerint, Dobzse Lászlónak szoktak vala nevezni. Fábrí Pál.

ULEMA, törvénytudók osztálya a Törököknél, nielly egyszersmind papságnak tekintetik, mivel a Törökök joga vagy törvénye, mint a vallás, Mohammedtől jó 's valláskönyvekben, a korábban, mellyen alapulnak minden későbbi törvényes szabályok, foglaltatik. Az ulema feje a MUFTI (l. e.). Utána jönnek a kadilekik hárman, 1 Európában, 1 Aziában, 1 Egyiptomban. Szavok 's székek van a divanban; minden kadi v. albiró alattok áll 's általok nevezetik ki. A kadilekikből választatik a mufti. Az ulema harmadik osztályát a MOLLÁHOK (l. e.) teszik, mint egyes tartományok főbirái. Ezek után jönnek a KADIK (l. e.) vagy albirák, kik elibe vitetik minden ügy legelőször.

ULFILAS (Ulphilas v. Wulfilas), Cappadociában szül., 360 — 380 a daciai és moesiai keresztény Gothok, vagy úgy nevezett Moesogothok püspöke volt. Nagy tekintete levén, ő birá a Gothokat arra, hogy Arius tudományát bevegék. Mint korának tanult férőfija, gyakran küldetéek követségbe a császári udvarhoz Konstantinápolyba. Közönségesen neki tulajdonitják a goth betük feltalálását; de hihetőleg csak terjeszté ő a goth írást. A bibliát moesogoth nyelvre fordítá, melly munkából még most is megvan a 4 evangelium, az úgy nevezett upsalai ezüst codexben. Egy wolffenbütteli kéziratban láthatni a Romaiakhoz irt levél töredékeit (legjobb kiad. Zahne és Fuldaé, Weissenfels 1805). Majo 1817 palimpsestakat fedez fel a mailandi könyvtárban, mellyekből Ulfilas fordítása egészittetik. L. graf C. Oct. Castiglioni *Ulphilae gothica versio epistolae divi Pauli ad Corinthios secundae* (1829 Mailand.).

ULM a Dunánál, melly itt kezd hajózható lenni, a württembergi királyságban, 14,200 lak. Jelesebb épületei: a tanácsház, Münster (legnagyobb templom Németországban, 150 l. magas és 416 l. hosszú, nagy orgonával 's festményekkel), fegyvertár. Vannak: gymnasia, művésziskolája 's több gyárai. Hajók is épittetnek itt. Fekvésére nézve nagy politicai fontossága van a Dunánál. 1805 v. rát a Francziák megvevék 's Mack austriai vezért 24,000 emberrel hadi fogolyá tevék 17 Oct. Erősege most földig le van rontva. Vö. Haid *Ulm mit seinem Gebiete* (1786) és Dieterich *Beschreibung des Münsters in Ulm* (Ulm 1825, rézm.)

ULLOA (Don Antonio di), Sevillában szül. 1716, tengeri szolgálatra adá magát, mint régi nemzetség tagja, már 1733 kapitány lev. 1734 azon biztossággal, melly a földgolyóbis formájának meghatározására teendő gradusmérés végett küldetéek déli Amerikába, Quitoba mene 's itt marada 1744-ig. Visszajöven, királya parancsára Europa nagy részét bejárá, statusgazdálkodási esmereteinek tükélyesítésére 's gazdag tapasztalatit hona javára sikerrel használá. A ferroli és carthagenai csatornákat ő végzé el 's az almadeni és guacavellicai (Peruban) keneső bányák új életet vőnek általa. 1755 ismét Amerikába mene 's visszatérven, 1767 a spanyol tengeri erő

főigazgatójává nevezteték. 1795 hm. Cadiz melletti mezei jóságán. U. Spanyolország 18 századbéli legjelesebb 's legérdemteljesebb férjfiainak egyike. Fáradhatlanul foglalkozék a' tudományok 's művészség terjesztésével. Esmereteit bizonyítják e' munk. *Relacion historica del viage a la America meridional* (Madrid 1748, ang. és francz. ford. ném. olv. az *Allgemeine Historie der Reisen* IX köt.); *Noticias americanas sobre la America meridional y la septentrional-oriental* (Madr. 1772, ném. Diezetől Leipz. 1781.) — Don Bernardo di Ulloa, az előbbinek rokona, Spanyolország kereskedéséről 's gyárairól jeles munkát irt. — Don Luis de Ulloa y Pereira, híres spanyol költő a' 17 száz.

ULTIMATUM diplomatiái nyelven azon végső feltételeket teszi, mellyek kötendő egyezteteknél adatnak elő, mint többé változtathatlanok, azaz, mellyektől valamelly fél általában nem fog elállni.

ULTRA tulságos névvel illetetnek mind azok, kik előítéleteiknél v. szenvedélyeiknél fogva, akaradjok teljesítésében, sem czélt sem mértéket nem esmernek, 's igyekezeteikben határtalankodnak. Az ultraknak legnagyobb fészke majdnem mindenkor Franciaország volt, ugyannyira, hogy annak újabb történetei szinte homályosak maradnak az olvasó előtt, ha csak ez egyszersmind a' tulságos pártok political állását 's kölcsönös viszonyait és viszontagságait is nem esmeri. Az első tulságosok a' zendülés alkalmával kezdettek létre jöni, 's 1793 azok nevezettek ultrarevolutionariusoknak, kik köztársasági kábultságokban, a' felvett zendülési okfők határain túllétek, 's féktelen szabadságvágyok következtében, képtelenségekre vétekedtek. A' Bourbonoknak a' királyszékre visszatértök után, két külön tulságos felekezet támadott, a' király pártiaké (royalistáké) és a' szabadelműeké (liberalisoké), mellyek a' zendülést pártolók és ellenzők véleményi harcaiból fejlettek ki, 's inkább v. kevesbé egész Európában elterjeszték gondolkozások módját. A' királpárti és szabadelmű tulságosok tehát folyvásti egyenetlenkedésben és villongásban vannak egymással, 's amazok az ó, emezek az új időért harcolnak. A' győzelem az utóbbiak részére látszik hajolni már jelenleg is; mert nagyon természetes, hogy az élőkért küzdő mindenkor lelkesebb 's nagyobb számú segédeket, bajtársokat nyer, 's hogy mindenkor diadalra érdemesebb is, mint az, ki a' halottak országáért csatáz. A' tulságos királpártiak, minthogy a' népjogok józan védelmezői Voltaire és Rousseau bölcselkedéseire hivatkoztak, általában minden bölcselkedés ellenségeinek nyilatkoztaták 's fel nem világosodottaknak nevezék magokat. Mint Franciaország ministerei 's főbb tisztviselői egyik v. másik tulságos felekezethez tartoztak, a' szerint folytak 's változtak az országos viszonyok is; sőt maiglan is igen nagy befolyással vannak ők, mind a' nemzetre, mind pedig az uralkodásra. Nem kell egyébiránt azt gondolni, hogy illyféle tulságosok csak Franciaországban volnának, mert valamint kellenél tovább kalandozó elmék mindenütt találtatnak, ugy ultaktól sem lehet mentes egyik tartomány is, csakhogy nem mindenütt nyerhetnek ezek egyenlő political nyomosságot. A' tulságosok mindenkor hibában sinlődnek; 's általánosan v. az elavultság és ujtásdüh, v. az ostobaság és felmagasztalt okoskodás végsőségeiben kalandoznak. Középhelet foglalnak ezek közt a' józanok pártja, kik bár minden országban legnagyobb számmal volnának!

ULTRAMONTANUM (ultra montes), mi hegyeken, azaz, Alpeseken tul fekszik, de csak a' beszélőre nézve. Olaszországban Német- 's Franciaországot, Franciaországban ellenben Olaszországot értik alatta.

ULYSSES Laertes és Antikleia fíjok 's két kis sziget, u. m. Itaha, és Dulichium, mellyek most a' jóniai köztársasághoz tartoznak

's Albánia partján fekszenek, királya volt. Kephallenek fejedelmének is nevezetik. Ulysses egy a' régi legnevezeteseb férjfiak közt; hanem történetei mesékkal teljesek. Felesége Penelope volt, kinek elnyeréséért versent kellett futni a' kérőknek, kik közt U. volt nyertes. Midőn a' görögfejedelmek a' Trójaiaknak hadat izentek, ő nem akart abban részt venni, mivel az jóvendőtettét neki, hogy 20 év múlva fog onnan visszatérni; honnan eszelősnek tette magát; de Palamedes észrevette a' fortélyt és Ulyssesnek is fegyvert kellett fogni. 12 hajóval jelent meg Trója előtt; az ostrom alatt minden Görögök közt ügyességére, fortélyosságára és ékesen szállására nézve megkülönböztette magát 's kémelelésre, szoszólásra és követségre mindég ő használtatott. Neki köszönhetik a' Görögök az ifju Achilles feltalálását is, ki nélkül Trója meg nem vetethetett. Ál ruhába öltözve bement Trójába és a' Trójaiak táborába, 's ott mindent kikémlelt és Achillesnek Agamemnonnal megbékélését is ő eszközölte ki. Segített a' palladiumot v. Pallas istenné szobrát Trójából kilopni és köztök volt azoknak, kik a' Trójába bevitt fa lóba, melly által vetetett meg a' város, elbujtak. Trója megvetetvén 's feldulatván haza mentében 10 évig kellett tengereken kóborolnia. Tévelygése alkalmával a' scitilial Cyclopsok partjaira vetődvén, itt nehezen menekvék meg (l. POLYTHEMUS.) Nem kisebb szerencsétlenség érte őtet CIRCÉNÉL (l. e.) CIRCÉNÉL U. egész eszt. mulatott, és véle két fíjat (u. m. ADRIUST v. AGRIUST és LATINUST) nemzett. Elutazása előtt felfedezvén Circe előtte, hogy ha szerencsésen akar haza menni, előbb az alvilágban TIREIRASTÓL kell tanácsot kérdeni, ide is le ment. További utazását a' SIRENEK (l. e.) szigete mellett, 's a' SCYLLA és CHARYBDIS közti szerencsés elhajózása teszik nevezetessé. Történet 's istenek haragja miatt lassanként hajóit 's úttársait elvesztvén, végre egy veszedelmes hajótörése után OGYGIA szigetere vergődött, hol CALYPSÓTÓL (l. e.) igen kegyesen fogadtatván, ezzel 8 évig igen szoros bántásban élt. Innen SCHERIA szigetébe vetődött, hol ALCEIÓUS király szép leánya NAUSIKAA szívét MINERVA (kinek ő kedveltje volt) segítségével megnyervén; ez őtet atyjához vitte; honnan végre haza érkezett ITHAKÁBA, hol eránta mindég hűségesen maradt feleségét, PENELOPÉT és fíját TELEMACHUST, ismét feltalálta 's mind azokat, kik távollétében feleséget megkértek, megölte. Hosszas és csendes uralkodása után egy ütközetben CIRCÉVEL nemzett fíjától nyíllal meglövetvén halálös sebet kapott. Hosszas vándorlására nézvel HOMERUS ODYSSEAJÁT.

Ü. és, összejövele 's együtt létele valamely társaságnak, egyházi v. világi férjfiaknak, olly célból, hogy némelly őket illető ügyeket, minekutána azok szokott módon eleikbe terjesztettek, megvizsgálják és elintézzék. Ülésnek nevezetik tehát minden törvényhozói, kormányzói és főbb (több személyekből álló) bírósági tanácskozás, mint más nagyobb célra törekvő társaságok és egyesületek gyűlési közlekedése is. Fő tekintet érdemelnek különösen az országgyűlési ülések, hol t. i. a' nemzet sűreimeit vizsgáltatnak és orvosoltatnak, törvények javasoltatnak és állapíttatnak 'sat. Ezen ülések hazánkban négyfélék, u. m. országos fő- és altáblaik, mellyeket az egyházi 's világi nagyok és az országkarok 's rendek külön külön; vegyesek, v. elegyek, mellyeket a' fő- és altábla együtt; és kerületiek, mellyeket az altábla tagjai, az országos üléseket előzőleg, 's tanácskozáva intézkedőleg, tartanak.

A UNCIA két latnyi nyomadék, gyógyszerárokban és arany mérésnél. A' Rómaiaknál minden egésznek és név szerint a' fontnak $\frac{1}{12}$ része unciának mondatott, 's Olaszországban még most is 12 unciája vagyon a' fontnak, v. 24 latja. Unciának nevezetik még egy a' macskafajhoz tartozó ragadozó állat Afrikában, Keletindiában és Per-

siában. Hasonlít a párduczhoz, de pettyegetései nem olly rendírányosak: Szelidebb is nálánál, 's gazellavadászatra alkalmas.

UNGER (János György), szül. Goosban 1715, 's a' könyvnyomatást és fametszést tanulá vala ifjuságában. 1740 Berlinbe ment, 's itt magát művészetében mind inkább tökéletesíté. A' nélkül, hogy ebbeli érdemei megismertettek és illőleg méltattak volna, mh. e' szerény művész 1788. Fia János Fridrik Gottlieb szül. 1750, 's atyja nyomdokaiba lépven a' művészet ez osztályában jelesen haladt előre. Azon volt, hogy a' német írás szegletességeit kisimitsa, úgy hogy az a' gothaémet és római folyóírás közt közép helyet foglaljon el. Ugy támadt az ugy nevezett Ungerírás, melly azonban már nem igen használtatik. Még nagyobbak érdemei a' fametszés művésze körűl, mellynek Németországban ő vala második feltámasztója. 1810 tanítónak nevezetett ki a' berlini művészi akademiánál, mellynek már előbb tagja leve. Jeles befolyással volt a' német literatúrára mint könyvtáros is. Mh. 1814. — l — y.

UNGER (Fridrika Helena), Rothenburg porosz generálnak leánya sz. 1751 Berlinben. Bamberger udvari szentszónoknál neveltetett, 's neveltetése gondos volt. Utóbb Unger könyvtárossal házasságra lépett. Férje halála után maga folytatá kereskedését. Számos, és nagyobb részint név nélkül megjelent munkáji az erkölcsök hiv rajzolata által vonzóak és érdekesek. Miután számos bajokat erős lélekkel kiállott volna, mh. 1813. — l — y.

UNG vármegye, Magyarország Tiszán inneni kerületében, nevét Unghvár összeomlott vártól kapta. Éjsz. Galicziával, dél. Bereg, Zemplin és Szabolcs, kel. Bereg, 's nyug. Zemplin vármegyékkel határos. Főhegye a' Kárpát. Folyói: az Ung, Laborcza (nevét az Almós Magyarjaitól elfogott 's itt felakasztatott Laborczi nevű tót várparancsnoktól kapta). A' föld a' hegyes tájékokon terméketlen, hanem a' térségen termékenyebb. Bor sok természetik; dicséretesek a' szedernyeik és ungvári. Híres a' szobráncai ferdő. A' nagy erdőkben számtalan sertés hizik. Tarnánál 's Ungvárnál vas érczet bányásznak. Nagysága 59 nsz. mf. Lakói száma 108,619, kik 5 mvár., 205 fal. 's 42 pusztán laknak, Magyarok és Oroszok, nagyobbára Kath., 10,348 Reform., 276 Evang., 106 nem egyes. Görögök, 4030 Zsidók. Járása 4, u. m. az ungvári, bezei, minaji, szobráncai. Főispánja: kis-szántói Lányi Imre ur Eő Mélt. — Főhely Ungvár, szép fekvésű mváros, még 9 századbeli várral, mellyben lakik a' munkácsi egyesült püspök kanonokaival, benne van a' papnevelő intézet, kath. fő gymnasium, szép vármegyeház, a' volt jesuiták collegiuma, sóház, postahivatal; környékét szép szőlők ékesitik. 810 ház. 's 6224 lak. van.

UNIGENITUS DEI FILIUS 'sat. ezen szavakkal kezdődik XI Kelemen pápának 1713 kibocsátott azon bullája, melly főkép Franciaországban, unigenitus név alatt, a' kath. egyház békeességére és a' pápa méltóságára nézve igen veszélyes nevezetességet nyert. Ezen bullát a' jesuitapárt hozta indítványba XIV Lajos udvaránál, külföldösen Telleriek, a' király gyóntatópapijának, közbenjárásánál fogva, 's ki eszközölte, egyszersmind a' pápától annak közhírré tételét, hogy ez által a' jansenistáknak végső csapást adhasson. A' bullába foglalt 101 mondat, mellyeket Quesnel, ki a' jansenisták fő védszónokának tartaték, az általa francziára fordított új testamentomhoz felvilágosítások vagy jegyzetek gyanánt ragasztott, 's mellyek a' hit-tudomány és szent írás tartalmával megegyezni látszattak eretnekiek és istent gyalázóknak hirdetteve, hatalmasan kárhoztattak. Franciaország hívei megoszlottak a' bulla erejére nézve, 's részint elfogadák, részint ellene szegültek. Ebből nyilvános és alattomos üldöztetések származtak, mellyet csak XIV Benedek mérséklő breveje enyhít.

hetett, később pedig a' jesuiták eltöröltetése szüntethetett meg egészen. Más kath. országokban is elfogadtatott ugyan az unigenitus bulla, de erőt és sikert v. épen nem, v. csekélyet nyert, minthogy tulajdonképen csak a' franciaországi valláspártokat illette. Az austriai birodalomban, hol néhány püspök által, az egyházi megyékben kihirdették, II Józsefnek 1781-ki közpáncsa által tiltatott el, az In coena Domini-bullával együtt. Most már magok a' pápák sem tekintik azt hitszabály gyanánt, 's ennél fogva már csak pusztá emléke tartatik fön a' történetekben.

UNIO egyházi v. vallásbeli egyesülés. Mint az evangelicusoknak a' catholica egyházhoz visszacsatlolhatása végett elejétől fogva nyomos próbák tétettek, ugy a' két evangelica (lutherana és reformata) egyház egyesítése is korán kezdé foglalatoskodtatni mind a' hittudósokat, mind a' fejedelmeket: de különböző nézetek, elvek és érdekek az általános egyesülést soha sem engedék létre jutni. Azonban I Fridrik porosz király e' czélt legalább birodalmában igyekezett végre hajtani 's 1736 erre már hathatós lépéseket tett; de mivel II Fridrik 1740 a' régi szabadságot visszaállította, ismét minden az előbbi lábra tért. 1817 nagyobb tüzzel vétetett munkába az egyesítés ügye, midön az evang. egyház harmadik százados innepe alkalalmával Nassau herczegségben 's Poroszországnak azon tájain, hol Lutheranusok és Reformatusok együtt laknak, a' két felekezetheli papság közös zainatra gyült, 's az egyesülés iránt atyafi szándékát kinyilatkoztatá. E' zsinat végzéseit a' nassauai herczeg Aug. 11. 1817 megerősíté, Berlinben pedig Oct. 30. a' király, királyi ház, a' két felekezett papsága 's temérdek világiak együtt menének urvacsorájára; ugyan ez történt a' porosz birtokon 's Nassauan kívül maini Frankfurtban 's Parisban is és az egyesület munkája végre hajtatott. Most már tökéletes egyesület van egész országokra nézve Nassauban 1817, Hanauban 1818, Renuis Bajorországban 1821, Waldeck és Pymontban 1821, Lichtensteinban 1820, Badenben 1821 Anh. Bernburgban 1819 óta. Nem általános még az egyesülés Bajorországban, Slezsiában, Weimarban, Rhein- és Oberhessenben 'st. L. Bossuet *Historie des variations*, és Tabaraud *Hist. critique des projets formés depuis 300 ans, pour la réunion des communions chrétiennes* (Par. 1824.)

UNITARIUSOK, azon keresztény felekezett tagjai, kik az isten egységében (unitas) hisznek, 's a' szentháromság tudományát megvetik, honnan ANTITRINITARIUSOK-nak (l. e.) 's új Arianuséknak is neveztetnek. Már a' 16 száz. közepe felé voltak községeik Lengyel- 's Erdélyországokban. Az első békeségét belső vallás-czikelyek felletti czivódások megzavarták 's a' rakau (hol tudós oskolájok volt) tanuló zabolátlansága azt a' szomorú következtést szülé, hogy az 1638-ki országgyűlésen említett oskolájok 's templomok eltörölteték és kemény üldöztetéseket huzának magokra, mivel az akkori hadak alkalmával a' Svédekkel tartottak. Végre 1658 kir. parancs vallások gyakorlását Lengyelországban egészen eltiltá 's arra kénszeríté őket, hogy vagy Katholikusokká legyenek, vagy kitarodjanak az országból 3 év alatt. Némellyek az elsőt választák, de többnyire nyug. prot. tartományokba szaladának. Mindazáltal csupán Erdély volt azon egyetlen tartomány Európában, hol törvények által biztosított vallásszabadságot nyertek, 's minden közönséges hivatalban még most is részt vehetnek, 's az országgyűlésre követeket küldhetnek. Számok 50,000-re megyen, csaknem általánosan Magyarok 's Székelyek, 164 egyházi községben, 1 superintendens 's 2 consistorium alatt. Istentisztelésben és egyházi szerkezetekre nézve nagyobbára megegyeznek a' Protestansokkal. Vallástudományokat az erdélyi Unitariusoknak előadja a' *Summa universae Theologiae secundum Unitarios* (Kolozsvárat 1787.) Ebből láthatni t. k. hogy a' bibliát tartják

hitvallások egyetlen kutféjének, de néhol önkénytelen magyarázzák, Jesust, mint isten fiját, tisztelik, de istensége szerint az atyának utána teszik, a' sacramentumokat éppen nem nézik kegyelemeszköznek, hanem csak szent szertartásnak, 'sat.

UNIVERSITÁSOK, főiskolák, mellyekben minden fő 's fontos segédtudomány tanítatik 's mellyeknek egyszersmind jogok van minden főtudományban legfőbb méltóságot adni. Czeljök az embert és statuspolgárt tudományosan kipallérozni. Különböznek e' szerint tulajdonképpi ACADEMIA-tól (l. e.), melly tudósok közös tudományos czelokrai egyesülése, de mellyeknél nincs tanítók 's tanulók köztü öszveköttetés, nincsenek lépcsők v. méltóságok, noha Németországban a' 16 száz. óta az academia és universitas nevezetek egy jelentésűeknek vetetnek. A' lyceumokkal, gymnasiumokkal 's különös iskolákkal se egyik, mivel ezekben csak egy vagy néhány főtudomány tanítatik 's doctor rangot nem adhatnak. Az universitas nevezet a' 13 száz. jött fel. Európában universitasos helyek, nevezetesen Németországban, ezek: Prága (1348), Bécs (1365), Heidelberg (1386), Köln (1388), Erfurt (1392, eltörölt. 1816), Leipzig (1409), Rostock (1419), Greifswald (1456), Freiburg (1457), Trier (1472), Ingolstadt (1472, 1802-től 1826-ig Landshutban volt), Tübingen (1477), Mainz (1477, eltörölt. 1798), Wittenberg (1502, eltör. 's a' halleivel egyesítettett 1815), oderai Frankfurt (1506, eltör. 's a' boroszlóival egyes. 1810), Marburg (1527), Dillingen (1549), Jena (1558), Helmstädt (1576, eltör. 1809), Altdorf (1578, eltöröltett 1807), Würzburg (1582), Gieszen (1607), Rinteln (1621, eltör. 1809), Strasburg (1621), Salzburg (1623 eltör. 1810), Bamberg (1648, eltör. 1804), Kiel (1665), Innsbruck (1672, eltör. 1810 's visszaállit. 1804), Halle (1694), Boroszló (1702), Göttingen (1734), Erlangen (1743), Landshut (1802, eltör. 1826), Berlin (1810), Bonn (1818), München (1826); Olaszországban: Padua (1222), Pavia (1361), Genua, Pisa, Bologna, Roma, Nápoly, Palermo; Francziaországban: Paris, Montpellier, Strasburg, Lyon (1300), Orleans (1305), Avignon (1340); Portugalban és Spanyolországban: Valencia (1209), Salamanka (1250), Toledo, Alcalá, (1499), Coimbra (1279); Nagybritanniában: Oxford, Cambridge, Edinburg (1581), St. Andrews, Aberdeen, Glasgow, Dublin (1591), 's London (1828); Schweizban: Basel (1460), Genf (1559); Németalföldön: Löwen (1426), Leyden (1575), Grünigen (1614), Utrecht (1636), Lüttich és Gent (1816); Dánországban: Kopenhagen (1479); Svédországban: Upsala (1476), Abo Finlandban (1640, orosz felsőség alatt 1827 Helsingforsba tetetett által), Lund (1666); az orosz biródalomban: Krakó (1347), Dorpat (1632), Moskau (1705), Pétervára (1819), Kiev, Kázzán, Charkov, Vilna, Varsó (1816) és Helsingfors (1827); Magyarországon: Pest, mellynek egyetemét 1635 Pázmán Péter esztergomi érsek alapitá Nagy-Szombathban, honnan 1777 M. Thérézia Budára 's II József 1784 Pestre tevé által.

UNNA, a' licciani határszéli ezred földjén eredő folyó, melly Horvátország 's a' török birtokok közt határt von, 's Jezenovácznál, a' gradisciai ezred m'városánál, a' Szávába ömöl.

UNTERWALDEN, Schweiznak cantona, pásztortartomány, 12 $\frac{1}{2}$ nsz. mf., 23,000 német és kath. lak. Határai: Uri, Schwyz, Luzern és Bern. Délen örök hóval fedett hegyek fejezlenek, jelesen a' 10,296 l. magas Titlis; nyug. a' Pilatushegy választja el Luzerntól. Két völgyből áll, a' romános Melchthalból 's engelbergi völgyből. Sok vine, 's több tava van. A' levegő ugyan nem durva általában, de azért gabona nem terem csak krumpli. A' lakók főfoglalatossága baromtartás. Nyáron 10,000 darab is legyen a' havasokon 's az unterwaldeni sajt igen jó ízű. A' szövetség seregébe 382 embert állit. A'

Kernwaldtól két főrésztre osztatik, egyiknek Stanz (4800 lak.), másikkak Sarnen (13,500 lak.) főhelye.

UNZER (János August) sz; Halleban, Apr. 29. 1727, 's Junker és Krüger alatt ugyanott az orvosi tudományokat hallgatá; 1748 doctorságra emeltetett. 1750 Hamburgba költözött és innen Altonába 's itt orvosi gyakorlatának élt; Utóbb professor lón Rintelnben, 's 1799 meghalt. *Der Arzt* (Hamburg 1775. 6 köt) cz. folyóirata, 's orvosi kézi könyve (Lipszében 1794) legnevezetesebb munkái. Ide valók még: *Neue Lehre von den Gemüthsbewegungen*. (1746); *Erste Gründe einer Physiologie der eigentlich thierischen Natur thierischer Körper* (1768); *Einleitung zur allgemeinen Pathologie der ansteckenden Krankheiten* (1782) 'sat. Egy más Unzer (János Kristóf) alto-nai orvos, sz. 1747 mb. 1809; Udennel egyetemben a' terhesek és szoptatók diaetetikáját bocsátotta ki Braunschweigban, 1796.

UPSALA, Upland svéd tartomány városa, nagy 's termékeny térségen, korábbi időkben az ország legjelesb városa, 580 ház, 's mintegy 4500 lak. A' házak nagyobbára fából épültek, nyirfa héjával fedettek, melly gyepvel borítottak. Nagy 's egész országban legjelesb templomában több svéd király nyugszik 's t. k. Linné sirkövét is láthatni. Itt koronáztatnak meg a' svéd királyok is. Az upsalai érsek az ország egyetlen érseke, a' papság feje 's az ország primása. Egyetemét 1476 Sten Sture alapítá. 1829-ben 1478 tanultak benne. Jeles könyvtára, mintegy 1000 kézirat, 11,000 darab pénze, csillagásztornya, Linnétől alapított kertje 's gazdag természetmügyűjteménye van. 1728 Fridrik király tudós társaságot állíta fel.

ÜR, olly hely, hol semmi test nincsen. Ez inkább képzelhető, mint valósággal létező. Megkülönböztetik az egy általában való és elszórt ürt. Amaz alatt már hajdanta egy csupán magától álló, minden anyag nélkül való, egyetlen, végetlen és változhatlan kiterjedést értettek, melly már a' testi világ előtt megvolt. Ez ellen azt vethetni, hogy köz és kiterjedés, testek nélkül nem is képzelhető. Kérdék némellyek, ha a' nagy égi testek közt, azaz, hol gözkörük megszűnik, valami testnemű létező-e? Igennel kell felelni, mert a' világosság ezen közön is áthat, tehát azt betölti. Elszórt ürességek a' testek egyes részecskéi közt létező közöcskék, mellyekben semmi anyag nincsen. Ez legalább ugy tetszik, hogy valósággal létező. Az ür eme' két nemétől meg kell különböztetni a' mesterségest, melyet légszivattyu által eszközlünk; mert ez csupán látszó üresség 's épen nem állithatni, hogy ott többé egy igen finom levegő 's így valami anyag ne volna. Illyen p. o. Torricelli ürje, melly a' légmérőben a' kéneseő felett van; de itt is van világosság, tehát ez sem egy általában való üresség.

URAL, azaz, öv. Ezen hegláncz (montes hyperboraei v. riphaei a' régiéknél), melly Azsia és Europa határán 300 mf-re nyul a' jeges tengerfőltől a' caspiumi tőig, Oroszország leggazdagabb bányáinak hona, éjsz. a' jeges tenger felé verchoturi v. jugori hegyek nevet visel. Verchoturi nevet visel t. i. a' Tura forrásánál levő tető (é. sz. 58°), hol hasonló nevű város fekszik 3000 lak. 's vashámorokkal, melly a' siberiai kereskedés főhelye. Az Ural nagy lánczától délre a' gubenski hegyek messze benyulnak a' Kirgisek pusztájára. Legmagasb csuca, a' padvinski köszikla 6397 l. magas a' caspium tenger felett. Kel. 's nyug. lejtősegein több folyó mozditja elő a' permi kőmárvány belseő kereskedését, mellynek legnagyobb nevezetessége az ásványokkal gazdag Uralhegy, mert évenként 45, 's ide számítván a' mosott aranyat is, 50 mil. rubelt érő különbféle ásványnemet ásnak ki belőle. Még termés aranyat is találni benne, jelesen Apr. 1825 a' slatouski bányában több akadtak (a' legnagyobb 16 font. nyomott.) Említést érdemel sok platinája.

URAL, régen Jaik, még régebben Rhymnus, folyó, melly mintegy 300 ném. mf. futása után Gurjevnel a caspium tengerbe foly. Sok hal uszkál benne, jelesen tok, mellynek ikrajából csinálják a kaviárt. Jobb partját a caspium tóig urali Kozákok, a balt Kirgizsek lakják. Itt gerjeszte lázadást 1772 PUGATSEFF (l. e.), ki magát III Péternek adá ki. II Katalin köz becsánatot hirdete ugyan a Kozákoknak, hanem a folyó Jaik nevét eltörlé és azolta a Kozákok is urali Kozákoknak neveztetnek. Egyébiránt a doni Kozákoknak egy ágát teszik 's 20,000 embert állitnak ki fegyverrel.

URALKODÁS, URALKODÁSI JOGOK. Uralkodás, szorosabb értelemben, a legfelsőbb hatalomnak alkotmány szerinti gyakorlását jelenti. Tágasb értelemben olly kormánysszékek v. tisztségek is így neveztetnek, mellyek az ország jogait a legfőbb ország hatalom megbizásánál fogva gyakorolják. Míg az emberek vadság és miveletlenség állapotjában éltek, nem esmerének uralkodást. Kiki magának saját uralkodója és parancsnoka volt, 's önkénye szerint gyakorlá az erősbtség jogait, v. pedig engedett a nagyobb hatalomnak. Az emberiség szaporodásával sokasodott életviszonyok és bonyolódások, arra birták végre a gyengébbeket, hogy a testre v. lélekre nézve erősbnek önkényt hódoljanak, 's általa és rendelkezési által magokat idegen hatalom ellen védelmeztessek. Így képződtek az első társaságok, mellyeknek támadásából az uralkodás formáit ugyan nem, de a vele járó jogokat ki lehet fejteni. Ezen uralkodási jogok v. általánosak v. különösek. Általánosak: a törvényhozó, a felügyelő, ítélő és végrehajtó jogok. Különös uralkodói jogok: 1) a képviselői jog, melly szerint az uralkodó, a kormánya alatt lévő egész országot képviseli, mellynek kötelezéseit ő teljesíteni és jogait fentartani köteles; 2) a fegyverjog, mellynél fogva a fejedelemnek inkább v. kevésbé korlátolt szabadságában áll a hadi ügyeket elintézni, seregeket alkotni v. szétosztani, fegyvermühelyeket, erősegeket, élelemtárolatokat építtetni; 3) az országos hivatalok betöltésének v. a nemzeti tisztviselők megerősítésének joga; 4) a pénz-ügy joga, melly szerint az ország jövedelmeit és kiadásait számon veheti, azoknak jó célra fordittatásáról gondoskodhatik, 's rólök czélirányosan rendelkezhetik; 5) az igazságszolgáltatási jog; 6) a rendőrségi hatalom, mellynél fogva mind azon akadályokat elmozdittathatja, mellyek a jó rend, csend, külső és belső személyi és vagyoni bátorság ellen szegülnek, ellenben mind azon segédszereket használhatja, mellyek által azok biztosittatnak. Azon jogok, névszerint, mellyek az ország külső bátorságát és jólétét tárgyazzák, ezek: 1) szövetségi jog, mellynek erejénél fogva az uralkodó idegen országok fejedelmével törvényszeres céljainak elérésére mindenkor egyesülhet. 2) hadjog, v. igazainak és követeléseinek erőhatalommal teljesíttethetése; melly egyik legfőbb, legnyomósabb uralkodási jog, 's mellyel szükségkép összefügg. 3) a békejog, v. az ellenségeskedéseknek czélirányos alku általi megszüntethetése; 4) a viszontorlás joga, melly szerint az uralkodónak teljes hatalmában áll, azon rendszabásokat, mellyek az ő idegen országban időző alattvalói ellen tétetnek, saját tartományaiban lévő ugyanazon országbeli személyek ellen alkalmazni. Ha az uralkodó, az előszámlált jogoknak gyakorlásában sem az ország alkotmánya, sem egyes törvények vagy saját ígéretei és kötelezései, sem idegen fejedelmekkel kötött szövetségei által nem korlátoztatik, határtalan uralkodónak neveztetik.

— no —

URALKODÓ alatt általánoson minden olly személy értetik, melly valamely társaságnak egyedülies igazgathatási jogával bir; szorosabban véve pedig csak valamely tartománynak kormányzója, v. olly főhatalom férfia, ki az országglási jogokat a törvényes alkotmány szerint gyakorolja. (Vö. URALKODÁS és URALKODÁSI JOGOK.)

— no —

URANIA. 1) Csillagászság muzsája, innen csillagkoronával 's csil-
lagos ruhával, baljában éggolyóval (néha lanttal) képeztetik. Né-
mellyek perspectivát, czirkalmot 's éggolyót is adnak neki. — 2)
Mennyei Venus v. tiszta szellemi szeretet neve, ellentétben a' testivel.
3) A' görög költőknél az Oceanidák v. tengeri nymphák egyike.

URANUS. Görög cosmogenia szerint a' chaosból (végtelenből,
üres közből) Gaea (föld) kilépvén, önmagától szülé Uranust (a' vilá-
gosság körét, égboltozatot), ki aztán anyyával a' Titanidákat nem-
zé. Ezek közt a' legifjabbik Kronos (idő) vala. A' mi erre létre jöve,
mind az a' Titanok és Titanidák szüleménye 's Uranos megszűnt nem-
zeni. Ezért írja a' mythus, hogy Kronos Uranost nemző tehetségétől
megfosztá, sarlóval kiherélvén.

URBANITAS, városi szokás, ellentéte a' parasztosságnak (ru-
sticitas.) E' szó alatt értetik közönségesen a' finomabb életmód, 's
azon magunk viselete mások társaságában, mellynél fogva minden a'
jó izléssel 's a' szépség érzetével ellenkezőt gondosan kikerülünk.
Az urbanitas különbözik az udvariságtól. Az urbanus t. i. társalkodás-
közben nem épen kellemes tárgyakat is érdekel, 's véleményét nyil-
tan, ha kimélettel is, kimondja: az udvari ellenben kikerül mindent,
mi mások kedvetlenségére van, vagy csak lehetne; az udvari hizel-
kedik, az urbanus soha se. — l — y.

URBARIUM (urbér), I. JOBBÁGYOK.

URI SZÉK, minden jobbágnak első folyamodási bírósága, melly
a' földes urnak v. az általa erre felkért személynek előlülése alatt
az uradalmi tiszték 's legalább 3 meghívott által, egy szolgabíró és
esküdt, mint hiteles tanak, jelenlétében, évnegyedeakint tartatik.
Ezen bíróság eleibe tartozik a' jobbágyoknak mindenféle személyes
és vagyoni pere, ugy szinte a' jobbágytelkekre nézve fenforgó
kérdések is, akarki által birattassanak azok. Az egyházi hatalom
körébe tartozó ügyek azonban, mint a' halálos bünbeli perek is, ki-
vül esnek az uri székek bíraskodásán; hanemha a' földesur ezen utó-
biakra nézve vérhatalommal bírna. Az elő forduló tárgyak rendszert
a' jegyző által, ki közönségesen az uradalmi ügyész szokott lenni,
elő szóval adatnak elő, 's nyomon megvizsgáltatván, tüstént el
is határozatnak; ha csak a' tárgy fontosabb léte v. szövevényes
volta pert és hosszabb időt nem kíván. Az ítéletet kiküldött uradalmi
tisztviselő hajtja végre. A' feljebbvitel a' vármegyei törvényszékekre
történik. — no —

URNA, különbféle nagyságu, agyag, márvány, ércz, fa 's met-
szetekkel és festeményekkel ékesített edény a' régieknél, részint cif-
raságok, részint holtak hamvának tartására. Könyrnak is voltak,
apró agyag v. üveg edények, mellyekbe a' holtakért hullatott könye-
ket gyűjték meg, 's tevék el. Végre urnák folyók v. források isté-
neinek ábrázolói is voltak. Montfaucon számos képezeteket közül a'
régiek urnáiról.

URVACSORA, Keresztények azon szent szertartása, mellyel
hitvallások alapítója halálának emlékezetét megújítják 's egyszersmind
hitekről az egész közönség előtt vallást tesznek. Maga az idvezítő al-
kotá ezt, mikor, halála előtt szeretett tanítványival vacsorálván 's
a' kenyeret megtörvén, keleti szólásmód szerint így szóla: *Ez az én
testem*, 's a' borról: *Ez az én vérem*. Kristusnak e' szavai különbféle
véleményre adának okot; a' Katholikusok t. i. ezt szó szerint veszik,
's azt hiszik, hogy az ostya, miután a' pap megszenteli, Kristusnak
valóságos testévé 's a' bor vérevé változik által; az ágostai hitvallásu-
ak ugy vélik, hogy Kristus teste és vére titkosan egyesül a' kenyér-
rel és borral, 's az urvacsorával élő a' kenyérrel és borral, v. alata
beveszi Kristus testét és véré; a' Reformatusok pedig csak Kri-
stus teste és vére ábrázolóinak v. theologiai szólásmód szerint csak

jegyeinek és pecséteinek tartják azokat. L. D. Schulz Dávid borszlói prof. (Breslau 1823), Schulthesz János zürichi prof. (Leipzig 1824) munkáikat; a Kath. véleményére nézve Frint *Darstellung der kath. Lehre von Abendmahl nach den Bedürfnissen der neuern Zeiten* (1816), és Brenner *Freie Darstellung der Theologie in der Idee des Himmlerreichs* (1818.)

USBECKEK, török, most a Tatárságban uralkodó néptörzsök, mely a' mai Bucharát v. Usbekistánt és Turkomaniát lakja. Nevek annyi mint maga ura (*us* maga *beck* ur.) Hatalmokat Sai Beck v. Saibani khán alapítá 1498 az Oxusnál (Gihon v. Amu), megfosztván Timur utódait uraságoktól. Persákkal, Bucharokkal, Turkmenekkel 's hajdani Chorasmiakkal véres hadakozás után végre 1802 Mahmed Rahim khán határtalan hatalmat szerze Khiván 's a' szomszéd tartományokon, eltörlé a' zabolátlanságot, országát uj rendbe szedte, statustanácsot állita fel, arany 's ezüst pénzt verete 'sat. Az Usbeckek becsületeségekkel a' khánság minden többi népeit felyülmulják. Igazságság fővonásaik egyike. Hazugságot, földön csuszást 's pénzszomjuzást utálnak. Csak had 's haramiáskodás becsületes életmód. Most Persákkal, majd Turkmenekkel most is mindég irtó hadat viselnek, szüntelen becsüpnak a' szomszéd tartományokba 's rabszolgákká hurczolják a' lakókat. 3000 Oroszt 's 30,000 Persát irtnak rabszolgaságban nyögni nálók. Az Usbeckek most nagyobbára városokban laknak, a' legfőbb hivatalokat ők viselik 's ők birják a' khánságban szerzeszté fekvő várakat, melyeket Turkmeneknek és Sartoknak, kik földet nem birhatnak, bérelnek ki. 4 nemzetségre oszlanak 's 30,000 katonát állitnak ki, egyébiránt a' khánnak 3 mil. alattvalója van. A' khán laka Ujurgenz, régi, Arabok idejében virágzott, most népetlen város. Tudományok, művészség, muzsika 's költés szépen virágoztak itt valaha. A' 14 századig minden karavan itt gyült öszve a' Gihon mellyékén.

Uso (olasz.) tulajdonkép szokást, váltólevelek dolgában pedig azon várokozási időt jelenti, mely annak adatik, kihez valamely nem bizonyos időre adott váltólevél fizetés végett utasitatik. Ez idő majd a' váltólevél kiadása napjától számítatik, mint Angol és Franciaországban, majd az előmutatás 's elfogadás napjától, mint többnyire Németországon. Hol az uso a' kiadás napjától számítatik, természetesen távolba kell terjednie; így Londonban olasz váltólevélre 3, spanyol és portugálira 2, németre 1 hónap az uso. Különböznek az usótól az úgy nevezett respect napok, melyek a' váltólevél határnapján tul a' fizetének még engedtetnek.

USTERI (Pál) statustanácsosa a' zürichi cantonnak 'sat. Ezen jeles státusférj és nagynevű író sz. 1768 Zürichben. Sokoldalú műveltségének alapját a' helybeli gymnasiumban tevé le. Göttingenben 1788 orvosi doctorságra emeltetett. Hazájába visszatértekor figyelmét a' politikára is fordította. 1797 olta tagja a' nagy tanácsnak, mindenkép ügyekezett hasznos változtatások által hazája alkotmányát a' kor kívánatához magasítani, 's így a' roskadozó státusépületet külvészek ellen biztosítani, és az egész testnek új életet kölcsönözni. De ügyekezete 's barátainak törekedései következes nélkül maradtak. A' régi alkotmány ledőlt. U. most, mint követe a' zürichi cantonnak, helyet foglalt a' helvetiai kormány tanácsában. Szilárd gondolkozása, igazi hazafisága és fáradhatlan ügyekezete fényt és világosságot terjeszteti a' hazában, őt a' köztisztelet tárgyává tevék. 1802 Parisba utazott az első consullal hazája alkotmányáról tanakodni. 1814 statustanácsosságra emeltetett. U. előlülője a' belsők osztályának, az egészségi tanácsnak, a' természet vizsgálói társaságnak 'sat. Üres idejét a' legélelnekebb tudományos munkásságnak szentelte, 's tanácsadója és lelkesítője volt a' körülötte összegyülekezett ifjuságnak. Munká-

jának hosszú sorából csak ezeket említjük: *Magazin für die Botanik* és *Annalen für die Botanik* (1787—99), *Repertorium der medicinischen Litteratur* (1789—94); *Beiträge zur Geschichte der französischen Revolution* (21 dar.); *Humaniora* (9 dar.); *Der schweizerische Republikaner* 1798—1803 'sat. 1826 jelent meg munkája a' helvetiai statusjogról, németül és francziául, 's e' nagyemü törekedéseinek legelőkelőbb tanuja. Mh. 1831.

— 1 — y.

Uszás. Olly test, melly magában a' vizuél könnyebb, ha erővel víz alá nyomatik, majd a' viz felületére emelkedik 's uszni kénytelen; azonban egy része még is vízben marad, az t. i. melly épen annyi vizet szorít ki helyéből, mennyi az egész testnek nehézsége. Sajátlag nehéz testek is usznak ugyan, ha v. kivájtának, v. más könnyü testekkel köttetnek össze. Így pléhből is készíthetni csolnakokat, csak úgy legyenek alkotvák, hogy az általok kiszorított vizmennyiség haladjá meg nehézségüket. Emberek és állatok nem sokkal nehezebbek, sőt néha könnyebbek a' víznél; innen van, hogy a' vízbe fuladt emberek eleinte fenékre szállnak, de ha felpuffadnak, ismét a' víz színére jönnek, mert ekkor nagyobb területökkel több vizet nyomnak ki helyéből, mint magok millyen nehezek. Így ha az ember fellútt hójagot, léggel töltött tüszőt köt fel, v. dugókéreggel bélelt uszóruhát ölt, ha uszni nem tudna is, fen fog lebegni; azonban ha nem elég ügyes, ezek mellett is megeshetik, hogy hanyatt fordul, feje víz alá esik 's csakugyan belefull. Azért az uszás mestersége felette hasznos. 1. *Anweisung zum Schwimmen* (Berl. 1817), Heffe *Anweis. ein guter Schwimmer zu werden* (Halle 1827.) A' halaknak, hogy a' vízben felemelkedhessenek, léggel töltött kettős hójagot adott a' természet, melyet összehuzhatnak és kitégíthatnak. Utósó esetben nagyobbul területök 's felemelkednek, elsőben pedig kisebbül, 's leszállhatnak; csupán olly halak vannak e' hójag híjjával, mellyek szüntelen a' víz fenekén élnek.

USZÓISKOLA, olly intézet, mellyben az uszásra általában nem termelt ember oktattatik, mint tartsa testét a' viz felületén, mint mozgathassa azt vízmentében, ellenében 'sat. hogy befuladás ellen mind magát oltalmazhassa, mind szükség esetében szerencsétlenül is segíthessen. Vannak ilyen iskolák Bécsben, Königsbergben, Parisban, Lyonban 'st. Pest is dicsekszik egy jeles uszó iskolával, melly ugyan katonai intézet, de csekély fizetésért számos polgáriak is tetszős sikerrel tanítatnak évenként benne.

UTÁNAZÁS, ha szép művészségekről van szó, objective v. subjective tekinthető. Amott azt vizsgáljuk, mennyiben tartozik az utánazás a' szép művészségekhez, itt, mennyire szabad a' művésznök utánazni. Az elsőre nézve, voltak aestheticusok, kik a' szép művészség fogalmát egészen a' természet utánazására akarák visszavinni. De e' nézet nem alapult magában a' dologban 's kivált a' művészet drámai ágában sok rosszat szült. Azonban bár a' művészség lényé nem a' természet közönséges értelemben vett utánazásán alapul, még sem tagadhatni, hogy a' művészet első faragatlan kezdetei illy utánazásból származtak. De a' művésznök uralkodni kell a' természetén 's a' szükséges anyagot szabad szépségre kell emelnie. Azon kérdésre nézve: mennyiben szabad a' művésznök más maga nemü művészek 's mesterek munkáit utánazni, megkülönböztetjük a' szabad és rabi utánazást, más szóval, gyermeki majmolást. A' rabi 's szorongó utánazóban nincs lángész, gyakor nem tudja megkülönböztetni a' lényegest a' nemlényegestől 's fáradsággal törekszik valamelly kitűzött mustrakép után. A' szabad utánazó olly elmés művész, ki egy idegen mustraképtől lelkesítve, annak szellemét gyakran akarhatja nélkül is saját szüleményibe viszi által. Muzsikában utánazásnak hívnak több hasonló metodias, és különféle hangzatokban egymásra következő tételeket. Illy

nemű szorosabb utánazások fugában v. fuga nemű tételekben, a' szabadabbak minden figurás muzsikában fordulnak elő. —

UTAZÁSOK eleitől fogva tudományos esmeretek szerzésének eszközei voltak. Innen gróf Lahorde azon tervet tevő, hogy a' nevelést utazásoknál fogva tökéletesítse, mire 1829 ifjakat küldö egy maga által választott vezető kíséretében Francia- 's Olaszországok beutazására, hogy az országok nyelvét, emlékeit, történeteit, igazgattatását 's törvényeit tanulják meg. A' régiek utazásokon képzék magokat törvényadókká 's bölcsekké, mint Lykurg, Soton, Pythagoras. Herodot utazék, a' történettudomány tanulására. Más céljai vannak a' statusférjfinak, mások a' tudósnak, természetvizsgálónak, földleírónak, orvosnak 'sit. mások ismét a' mivésznek, kereskedőnek, földmívelőnek, katonénak 'sat. az utazásban. E' tudományos utazásokkal nem kell a' hivatalosakat felcserélni. Itt csak amazokról lesz szó. Célhoz képest, melyre elindul, készüljen el az, ki utazni szándékozik. Földolog, hogy az utazó a' régi és új classicus nyelveket tudja, mathesisben, technológiában, statustudományban, historiában, statisticában 's földleírásban jártas legyen 'sat. L. Reichard *Guide des voyageurs*, gróf Berchtold *Anweisung für Reisende* és Zober *Der Deutsche Wanderer*. A' tudományos utazások közt első helyen állanak a' felledező utazások, melyekre tartós egészség 's testi erő, sanyarúsághoz szokás, ügyesség, mellyel élelmét akárhol megszerezheti, veszélyekben bátorság, akadályok esmerése 's elhárítani tudása, előitélettől ment nézet 's a' tapasztaltak világos közleni tudása kívántatnak. Oly. Forster György *Kl. Schriften-e* 1 köt. *Über Cook den Entdecker*. Az utazásoknak 5 szakát lehet megkülönböztetnünk. I) A' Phoeniciaiak legrégebbi kora Herodotig, K. e. 500. A' Phoeniciaiak első utazásaikat kereskedés és gyarmattelepítés végett tették, gyarmataik hasonlól. Fájdalom! az e' felőli tudósítások vagy igen homályosak (mint Afrika körülhajóztatásáról), v. képekbe öltözvök (mint a' gibraltari tengerszoros első meghajóztatása), v. elvesztek. A' földközi tengeren kívül tett fedezményeikről keveset tudunk. Megtalálák Kerne (Arguin) szigetét Afrika nyug. partján, a' veres tengert, Maderát 's a' czinszigeteket (Angliát). Tyrus gyarmata, a' hatalmas Carthago, még messzebbi utazásokat teve, de tapasztalati vele együtt elenyésének. N) A' Görögök utazásai 's Romaiak táborozásai K. e. 500-tól K. u. 400-ig. A' Görögök tudni kívánásból utaztak. Herodot 's carthagoi Hanno és Himilko korábbi utazásaikon kívül birunk még Skylax (Karyandában szül.) utazásleiratával, ki a' peloponnészi had idejében élt. K. e. 300 körül tett marseillei Pytheas csillagászi észrevéteket, a' helyek fekvésének pontosb meghatározására; kétszer beutazott éjszakra, de munkájának csak töredékeit birjuk. E' legmesszebb bemene éjszakon, azaz, Thuleig, hihetőleg Islandig, hol főleg a' jégzaj tüne szemébe 's éjsz. - kel. a' Dünáig, mellyet a' Tanaisnak véle. N. Sándor seregével a' földnek csaknem minden akkor esmeretes részét beköborolván, szorgalmasan tudósittatá nagy tanítóját, Aristotelest, a' tapasztaltakról, ki azokat gondosan feljegyzé, 's így az országok esmeretének körét szélesbité. Erre Eratosthenes lépe fel a' Herodot oltá gyűjtögetett anyagok öszveszedésére, kinek munkáját 300 évvel később (K. u. 10) Strabo adá ki 17 könyvben. Azsia az Indusig 's Gangesig esmeretes leve Sándor táborozásai 's még inkább az ott létre jött görög-macedoniai országok által. Roma győzedelmes bajnokinak táborozásai iselősegíték a' föld esmeretét, mert az írók a' hadi jelentésekből kiszedék azt, mi a' tartományok esmeretetésére szolgált. Így leve esmeretes Azsia; Indiából kereskedési tudósításokat kapának Egyiptom felől; Afrika, miután Roma leve ura, a' Nigerig felnyila a' Romaiak előtt 's Európában megesmerék a' pyrenei félszigetet, Galliát, déli Britanniát,

Németországot az Elbéig, Daciát és Paonniát. III) A' Germánok és Normannok táborozásai K. u. 900-ig. A' népvándorlások az 5 és 6 száz. több esmeretlen és mesés tartományok nyomairól levonják a' kárpitot. Konstantinápoly sok uj néppel jöve érintődésbe, mellyekről a' keleti írók némelly jó leiratokat közlének. Az Arabok sok hasznos földesmeretet terjesztének el, részint táborozásaik, részint kereskedések, részint tudományos nyomozódásaik által. Éjszakkéleti Azzsiának egy részét, Közép- 's Külsőázsziát, Éjszakaafrikát és Spanyolországot fegyver nyitá fel előttök, míg kereskedő-hajóik 's karavánaik tengeren 's szárazon az indiai szigetekig, Chináig 's Afrika belsejéig menének. A' mit az Arabok tevének hódításaikkal keleten, ugyan azt tevék nyugoton a' germán (német) népek, a' nyug. romai birodalom mívelt népeivel jöven érintődésbe. Ben éjszakon még többet tevének a' Normannok, mint a' Germánok, mert uj (noha csak történetes) fedezményeket köszönhetünk nekik. Igy akadának tengeri táborozások alkalmával a' Farökre, Islandra (861), Grönlandra (982), mellynek nyug. partjain gyarmatokat is telepítének, 's 20 évvel későbben Björn Normann, szélvészről délnyug. vetttyén, Winlandra (Weinland, bortartomány, a' vadon nőtt szőlőtől) hihetőleg leírás szerint Canada kel. partjára. Ugyanekkor küldte az Angolszászok nagy királya, Alfréd (mh. 901) is felfedező utazókat, két osztályban; egyik Other alatt Norvegiából, az éjszaki fok körül, a' tejér tengerre 's Biarmenbe (Permien), másik Wulstan alatt Schleswigból a' finni öbölíg evezte. IV) Az Arabok 's Mongolok kereskedő 's hadi utazásai mellett keresztény hitkövetek 's egyes Europaiak utazásai is fontosak, 1400-ig. A' kívül, hogy szarándokok bucsukra utaztak, hogy a' keresztvitézek szláv Németországot 's Azzsiát szorosabban megismerték, a' pápák is küldének követeket az azzsiai szultánokhoz 's későbben a' Tatárok khánaihoz, hogy ezen vad csoportok közledését hátráltassák. 'S mennyit nem tevének térítő utazásaikkal Bonifacius Németország (775), sz. Otto a' szláv éjszak (1124), Ansgarius (mh. 865) Dán- és Svédországok esmertetésére! Ama követéseken kívül egyes utazók is valának, mint Mändeville János Angol 1327, Schildberger János Német, ki 1396 Nikopolisnál török 's erre mongol fogságba esék, miáltal alkalmat nyere ama népeket közlebről kiesmerni. 100 évvel korábban beutazá Marco Polo (l. e.) 1270 körül egész Azzsiát Chináig; Balducci Pegalotti belső Azzsiát Chináig 's leírá Olaszország Astrachan és Azzsia felé üzöttkereskedését 1340 körül. Schildbergerrel egy időben menének éjszakra Zeno testvérek, két velencei nemes. Most kezdődik V) Hajos Henrikkel 's Colombóval az igazi felfedező utazások szaka 1418 óta. A' kompasz, közönségesse léte után (1250 és 1320 közt) szélesb kört nyere a' hajózás 's ezzel a' nagyobb tengeri utazások alkalma. Olaszok, főleg Velenceiek és Genuaiak adának előszer példát erre; de e' két status kereskedési irigysége sok esmeretet eltilkoltatott. Nyereségek más népeket is felébreszte hasonló felfedező utazásokra. A' Portugaliak hadakozásaiknál fogva már régen érintődésben valának Afrikával; kiváltképpen Hajos HENRIK (l. e.) éleszté a' további utazás vágyját. Porto Santo, Madera, az Azorok 1418 — 50 felfedeztetének; ugyan ezen évben akadának a' Senegalra, 's nem sokára Arguinra (a' régiek Kernejére); 1462 Guineába menének a' Portugaliak 's 1468 körülvezé Diaz Bertalan Afrika déli csucsát, a' jó remény fokát. 1498 feltalálá Vasco de GAMA (l. e.) az Afrika körül menő indiai tengeri utat. Mig Portugalban ezek történtek, végre COLOMBÓ (l. e.) több ízben ismételt javalata is figyelmet nyere a' spanyol udvarnál, 's 3 Aug. 1492 elevezvén, 12 Oct. felfedezé Guanahani (San-Salvador) szigetét 's ezzel Amerikát. Ez idő tájban érkezék meg Cabot János, Angolországban lakott velencei

fi, Ujfunlandba és Virginiába. 1500 felfedező Cabral, szélvésztől odavettedvén, Brasiliát, Bastidas Terra firmat, Cortereal Labradort 's későbbi Hudsonöblöt, Ponce de Leon 1512 Floridát 's Balbao Darián áltmenvén meglátá a' déli tengert. Amerigo Vespucci (mh. Lissabonban 1506) majd le is irta a' felfedezett földek mineműségét. 1519 Magellan Ferdinand körülhajózá a' földet, feltalálván az Indiába vivő nyugeti utat. Lassanként Amerika belsejéről is eloszlott a' homály; Cortez és Pizarro, Almagro, Cartier és Orellana, 1525 — 41 legfontosb fedezményeket tévének Amerika belsejében. Éjsz. és kel. Amerikáról Drake, Forbisher, Heemskerck, Hudson és Baffin tévének 1559 — 1616 tudósításokat. Azsia őszve van e' kötve Amerikával? még nem tudták; de BERING (l. e.) orosz kapitány 1726 bizonyossá tévé a' felől Európát, hogy Azsia és Amerika különvált földrészek. Az éjszakamerikai szabadsághad még inkább felfedezteté Éjszakamerikát; missionariusok (p. o. Dobrizhofer jesuita Paraguayt) megemerteté Délszakamerikát, legteljesebben 's legalaposabban tévék pedig ezt HUMBOLDT (l. e.) Sándor, a' neuwiedi herczeg 's több Angolok és Németek Brasiliára nézve. Kevésbé felelének meg a' várakozásnak az Afrika belsejében tett utazások. A' Portugaliák csak a' partok mellékeit vizsgálák meg, mert az indiai tengeri kereskedés vala egyetlen czéljok. Csak a' 16 száz. evezének a' veres tengerre, mindazáltal esmerék már Abyssiniát is. (L. Damian da Goes *De rebus Aethiopicis etc.* Köln 1574). Afrika déli csucsát ugyan közelebbről megvizsgálák a' Hollandiak: de éjsz. benebb csak Sparmanu és Thunberg Svédok, aztán Levaillant és végre Lichtenstein nyomonlának. Abyssiniába 's Nubiába James Bruce utazék 1768 — 73, kinek a' Nilus forrásairól tett tudósításait Salt 1809 megerősíté. Bővebb fedezményekkel biztat az AFRIKAI TÁRSASÁG (l. e.), melly 1788 oltá létez Angliában. Méltó még említeni Burkhard, Bowdich, Mollien, Campbell 's m. afrikai, mint lord Valentia és Salt abyssiniai, Belzoni, Gau, Menu Minutoli egyiptomi 's nubiai, végre I. R. Pacho (1824) cyrenei utazásaikat is. — Azsiát előszer Portugaliák, későben főleg Angolok és Oroszok látogatók meg. Már 1498 ráakadt Vasco de Gama a' malabari partra 's 1542-ig csaknem az egész déli part fel volt fedezve szigetsoportaival, sőt Japan is, a' Portugaliaktól. De csak a' part vala esmeretes, míg a' 16 száz. közepén az Angolok le nem tévék indiai uraságok talpkövé, miáltal Azsia is felnyittaték Europa előtt. Belső Azsiában az Oroszok igen nevezetes utazásokat tévének. 1577 Siberiát Jermak Timosejeff Kozák és Stroganoff orosz kereskedő felfedezék; 1639 Kopiloff Azsia kel. partjáig előhalada 's nem sokára Kamtsatka is esmeretes leve. 1745 oltá a' Kurilok, Aleutok 's Rókaszigetek Amerika partjáig világosságra jövének 's éjsz. Azsiában az orosz országlás rendelkezése Müller, Gmelin, Lepechin, Gildenstädt, Falk, mindenek felett pedig Pallas, legfontosb fedezményeket tévének. Mint Laperouse Éjszakkéletet közlebről meghatározá, úgy vizsgáltatják meg az Oroszok Gärber, Reineggs, Klaproth, Parrot, Engelhardt által a' Kaukáz 's caspium tengert; Golowkin leirá Japanban létét. Azsiának többi részei is esmeretesebbek levének, u. m. Arabia Niebuhr által, ki azt a' dán országlás parancsára 1761 a' biblia jobb magyarázásának előmozdítására látogató meg; Persia főleg Chardin által 1664 — 77, legujabban Morier és Onseley Angolok által; Kabult Elphinstone, Syriát és Palaestinát szarúndokok 's régiségnyomozók vizsгалák meg. De Éjszakindia, Tibet 's a' nagyobb keletindiai szigetek belseje meg mindég kevésbé esmeretesek. — A' déli tengeren már a' Portugaliák gyanítanak új világot 's Bodinus francia törvénytudó historiai bevezetésében 1610 már 5 világrészt (Europát, Azsiát, Afrikát, Amerikát és Australiát) említ. 1511 a' Portugaliák Ujguineához jövének

's Magellan földkörüli hajóztakor hasonlóul meglátogató a' déli tengert. De mind ezen fedezmények, mint Mendozáé, Mindanáé és Guirósé (1568 — 1605) is nagyobbára használatlanak maradtak, míg a' Hollandiak 1615 oltá Lemaire, Schouten, Hertoge és Tasman által felfedező utazásokat tetetvén, Ujhollandot, Ujseelandot 's a' barátság szigeteket fel nem fedezék. Dampierre 1698 leirá ugyan a' déli tengeren tett fedezményeket, de legpontosabban vizsgála meg ezen új világot Cook 1768 oltá, úgy hogy Vanconvernek, Laperousenak, Krusensternnek és Kotzebuenak csak kevés marada fen. Az éjszaki földszark felé tett tudományos utazásokat I. ÉJSZAKFÖLDSARKI UTAZÁSOK cz. a. — Az utazások, mellyek közül itt csak a' nevezetesek említettének, iiteraturáját a' mi illeti, e' még felette hijános. Ajánlhatók mindazáltal Zeune *Ansichten der Erdkunde* (Berl. 1815); ugyanennek *Gacá-ja*; Sprengel *Geschichte der geograph. Entdeckungen*; Zimmermann irományai; Maltebrun *Geschichte der Erdkunde*; Murray Angol *Historical account of the discoveries and travels in Africa* (Edinb. 1817, 2 köt.); *Historical account of the discoveries and travels in Asia* (Edinb. 1820, 3 köt.). — Utazásleiratok csiráit már Mózes könyveiben találjuk; ezt követék Josue (1400 K. e.), a' Görögök közt: Homer, Hesiod (1000 K. e.), Herodot és Aristoteles (444 és 320 K. e.); a' Carthagoiak közt Hanno (K. e. 440) (l. ezekre nézve Rennel, Gosselin, Mannert, Vosz, 's más újabb crit. földleirókat); Polybius, Hipparchus, Artemidorus (300 év. később); Juba, Mauritania királya, leirá Libyát Augustus idejében; és Strabo K. u. II minden addig tapasztaltat öszveszede; hasonló tenevnek Pomponius Mela (K. u. 50) 's 20 évvel aztán a' szorgalmas Plinius; Arrianus Hadrianus császár alatt leirá Libyát 's tyrusi Marinus (K. u. 150) az egykorbéli Ptolemaeuszal kezét fogván, sokkal pontosabban meghatározó a' helyek fekvését. Bár ezután 1000 évnél tovább elmellőztetett is a' földleírás tudományos dolgoztatása, de annál többet nyert az országok esmerete, derék utazásleiratok által, millyenek voltak: Pausaniasé (170 K. u.), Agathemeré (206 K. u.), herakteai Marciané (200 K. u.), Agathodaemoné; ez időre esik Peutinger földtáblája is. Most már földabroszok is jönnek elő; N. Károly földabrosza ezüst tábla volt. Az Arabok közt ez idő tájban több utazók 's utazásleirók léptek fel. Wahad és Abuzeid bejárták Azzsiának kel. tartományait 's le is irták (851 — 77 K. u.); Abu-Isak (920 K. u.) kiadá Khorasantól Sináigí utazását; Massudi Kothbeddin (Kairóhól 947 K. u.) lerajzoló az esmeretes föld nevezetes országait; 980 leirá Ibn Haukal a' mohamedi tartományokat; 1140 körül jelene meg az Almagrurim (tévelygók) utazása 's 1153 fellépe Sherif Edrisi nubiai híres földleíró. — Említhetjük még tudelai zsidó Benjamin, syriai Ibn al Wardi és Hamdullah Persa utazásleiratokat, 1160-tól 1240-ig. Ruisbroeck (Rubriquis), brabanti minorita, sz. Lajos követe a' nagy mogulhoz, érdekesen rajzoló Középázsia nagyobb részét. 1270 körül irá ABULFEDA (l. e.) földleirati munkáját. Pegalotitól 1340-ról egy kéziratot bir a' Mitauban levő kurlandi társaság e' cz. a. *Libro dei divisamenti di paesi e misure. Zeno testvérek éjsz. utazását utódaik egyike irá le. Ez idő tájban földabroszok is jelenének meg Nassir Eddin Persától, Picignotól, Mart. Saundotól, Bianco Andrától, Benincasától, Rosellitól, Braziltól, Behaimtól 's Ulug-Begtól, Tamerlan egy unokájától. Az első földabroszt, mellybe Amerika is be volt iktatva, Appiani testvérek készítették. 1526 irta le granadai Leo Afrikát. 50 év múlva adá ki Mercator Gerhard Német földabroszait 's most tetetének az első gradusmérések is Európában Ferreltől, Snelltól, Norwoodtól, Riccilitől és Picardtól 1550-től 1669-ig, 700 évvel később, hogy Al-Mamun arab khalifa Azzsiában az első gradusmérést parancsolá. A' 16 száz. kezdeté-*

ben Herberstein austriai követ Oroszországot 's a' végén Kämpfer Japant leírák. A' 18 száz. elején említhetők Condamine 's Maupertuis gradusmérései 's Sanson 's Homann földabroszai. A' gradusmérés a' 19 száz. is folytattatott. L. Zach *Monatl. Correspondenz; Allg. geogr. Ephem.; Astronom. Jahrb.* Bohnenbergertől 's Lindenaúttól. Hóni nyelvünkben is olvashatni utazásokat, mellyeket Kis János több tudóssal ada ki *Nerezetes utazások tárháza cz. a.* (Pesten 1816—19, 8 köt.).

UTEPIŦÉS. Ajánlhatók e' részben J. London *Macađam Bemerkungen über das gegenwärtige System des Chausséebaues nebst Vorschlägen* 'st. (Darmstadt. 1825); Edgeworth *Essai sur la construction des routes et des voitures* (Par. 1827); Arnd *Der Strassen- und Wegebau in staatswirtschaftlicher und technischer Beziehung* (Darm.)

UTICA, régi hires phoeniciai gyarmatváros Ejszakáfrika partján, Carthagótól független, de vele öszveköttetve volt. Nevezetes ifjabb CARO (l. e.) öngyilkosságról, ki innen uticensis nevet kapott. Utica, 1798 Ujyorkban telepített falu, mellynek 1828 7500 lak. volt. Gyárai 's hajóépítése jók.

UTISSENICH GYÖRGY (a' történetiratokban közönségesen Martinuzzi György, György barát) szül. 1490 előtt Kamisacz nevű horvátföldi helységben. Apja Utissenich Gergely, szegény sorsu horvát nemes ember, anyja Martinuzzi Anna, velencei származásu aszszony valának, kinek testvér bátyja, Martinuzzi Jakab, azon időben a' dalmatföldi skardónai püspökszéken üle. Hihető, hogy erről ragadott Györgyre a' Martinuzzi nevezet. György már 8 év. Korvin János, tótországi herczeg, udvarába került, ki őt Erdélybe küldötte, Vajde-Hunyadra, hol 13 eszt. töltött el György, saját panassza szerint, elég sarnyaruan; azután pedig Zápolya János anyjának, Hedvignek, udvarában forgott egy darabig. Itt rá unván az udvari életre, Sz. Pál remete szerzetébe álla, mellynek egy tudós tagja több eszt. oktatta őt, hogy idővel monostorok előljáróságára mehessen. A' sajó-ládi monostor előljárója vala ő akkor, midőn Zápolya János, I Ferdinánd hadai elől lengyel földre vonná meg magát 1528. Felsőlittava János királytól, követte őt György barát; a' lengyel földről három izben jött gyalog Magyarországra, pénzt szerezni a' magyar uroktól a' szűkölködő király számára, 's rá birni őket, hogy fegyveres csapatokat tartanának készen, mellyekkel a' visszatérendőnek zászlója alá járulnának; ugyanazon év vége felé pedig János királyal együtt jött be az országba, 's ez óta ennek elválhatlan követője 's tanácsadója vala. Czibak Imre megöletése után nagyváradi püspökké tette őt Zápolya 1534. E' mellett kincstartója is vala ő a' királynak, mint kitetszik Bálványos-vár ráiratjából, mellyet ő építtetett a' Szamos partján a' mostani Szamosújvár mellett. A' ráirat szavai ezek: Frater Georgius, infans Croatiae, Episcopus Varadiensis et Thesaurarius Regiae Majestatis 1540. Zápolya János hóltá után ennek végrendelete szerint a' kisedő Sigmund János felett ő viselé a' gyámságot Petrovics Péterrel együtt, az 1544-ki tordai országgyűlés határozata következtésében, e' hivatalos czím alatt: Frater Georgius, Episcopus Varadiensis, Thesaurarius, Locumtenens et Judex Generalis. E' minőségében mindenkor ellenkezék az ő irányzata Isabella özvegy királynééval; mig ez az 1538-ki nagyváradi békekötést teljesíteni, 's magát fiastól I Ferdinánd oltalma alá adni igyekezék, a' Török-höz szita György barát, és ő játszotta 1541 Budavárat II Szolimán kezére; midőn pedig azután pártfogásában vetné meg bizodalját Izabella, Erdélyt 's a' magyar koronát I Ferdinánd hatalmába keríté György barát 1551. Megnyerte ő már most 1549 a' nyirbátori egyeztetben kikötött bérét, t. i. meghagyatott nála Erdély kormányja a' kincstartósággal együtt, egyszersmind pedig az 1549 meghalálo-

zott Várdai Pál helyébe esztergami érsekké neveztetett, és tudtára adatott, hogy az egyházi bibort is megfogná nem sokára kapni I Ferdinand ajánlásánál fogva. De meg nem tudtak egymás mellett férni György barát és a' ferdinandi hadak fő vezére Castaldo János, ki a' tartomány katonai elfoglalására küldetett vala. Castaldo meg nem szünt Bécsbe küldetett tudósításában gyanuba ejteni Ferdinand előtt György barátot, mintha ex alattomban a' Törökökkel szövetségnek, és ezek segedelmével igyekeznek már most ki tolni Ferdinand hadait és magát fenni ennek urává a' fényes kapu oltalma alatt. A' Törökök valóban hadi mozdulatokat tevének Erdély ellen, és Becset, Becskereket, Lippát, több más nyílt és kerített helységekkel együtt megvették, Temesvárt megszállták. Ez utolsót megtartotta Losonczy István vitéz ellenállása, 's a' megszállás abban hagyatott Oct. végén. A' török hadsereg nagyjának eltávozta után előjöttek Erdélyből György barát és Castaldo, 's Lippát feladatták Ulamán béggel, azután pedig visszatérének Erdélybe téli szálásra. Epen mikor Lippa felé útban volnának, hozzájuk érkezett Salazar Gyula Ferdinand király két izenetiratával; az egyikben tudtára adta az György barát-nak, hogy a' pápa már felvette őt az egyházi bibornokok számába; a' másikban meghagyta Castaldónak, hogy éles szem alatt tartsa az új bibornokot, és ennek eszközeit fogatlanokká tenni iparkodjék. Lippa megvétele után Arcoi Scipio gróf érkezett a' táborba látogatás színe alatt, de alattomban egy levelet nyújtott Castaldo kezéhez, mellyhez meghagyá ennek Ferdinand, hogy ha György barát miatt veszélyben vélné forogni Erdélyt, tenné azt, mit ennek megtarthatására szükségesnek gondolna. Erdélybe visszatérve, Alvincz várában szállott meg György barát, és ugyan ebben rendelt szálást Castaldónak is. Dec. 17, 1551 korán reggel be jelenteti magát nála Ferrarai Márk Antal, Castaldo titoknoka, 's egy tudósítványt közöl vele, mellyet a' királynak volna küldendő a' fővezér, és a' mellyet ő általa is alá kívánna iratni. Midőn az íromány elolvasása után az asztalra hajolnék a' barát aláírás végett, hirtelen két szúrást ejt nyakán egy törrel a' titoknok. Amaz felkiált, megragadja a' gyilkost és az asztal lábaihoz vágja. E' lármára be rohan 8 olasz és spanyol katonatiszt, kik az ajtón kívül lesben maradtak vala 's ezek számos vágásokkal földre teríték. Így esett el törvény és ítélet nélkül, ama jeles férjfiu, kiről maga I Ferdinand, Jóvius állitmánya szerint, azt szokta vala mondani, hogy ő Zápolya Jánostól nem sajnál egyebet egy csuklyás embernél, ki többet érne tizezer sisakosnál.

ÜTKÖZÉSEK. Nem könnyű a' testek összeütközésének bonyolódott törvényeit felfogni. Minden testben van nehézségpont, mellyben az egész tömeget egyesülve képzelhetjük, Erre vitelesen az ütközés középpontiv. e' kívüli lehet, ahoz képest, mint a' rohanó testnek nehézségpontja, mozgását a' megröhanat testnek nehézségpontja felé vette, v. nem; ha ez irány azon térhez, mellyen a' kéttest egymást érinti, függőleges, ekkor az összeütközés egyenesnek, különben görbének mondatik. Továbbá nagy különsg az ütközésre, ha a' testek rugalmasak v. nem. Röviden itt ennyit jegyzünk meg. A' kemény testek egyenes ütközésénél, sőt általában minden ütközésnél, úgy látszik, hogy egyik test mozgásának része a' másikéba megy által. Továbbá figyelembe kell venni nemcsak a' sebességeket, hanem a' tömegeket is; 's axioma gyanánt tartatik, hogy ha két tökéletesen rugalmas test egyenesen egymásba ütközik, feltéve mindazáltal, hogy sebességeiknek 's tömegeiknek productuma egyforma, akkor tüstént mind a' ketten megállapodnak, p. o. ha a' billardon két laptá, egyenesen egymásnak szalad 's egyik kétszer nagyobb a' másiknál, de felényivel lassabban fut, mint a' kisebbik, tüstént mindenknek meg kellene állani. Ha pedig a' sebesség és tömeg productuma nem

egyenlő, akkor az összeütközés után mindkettő annak irányában szalad, mellyiknél eme productum nagyobb 'sat. I. Gren *Grundriss der Naturlehre* (Halle 1820), Kästner *Höhere Mathematik* (Götting. 1793).

ÜTKÖZET. A' háboru czélja kétképen éretik el, vagy mesterseges menetekkel, 's fordulatokkal kényszeriti egyik fél a' másikat a' csatamező elhagyására, vagy pedig oly közel jönnek egymáshoz a' hadakozó felek, hogy az egymásba ütközés elkerülhetlen 's az ekkori küzdés ütközetnek, csatának neveztetik, 's meg támadó és védő, melly kifejezetek jelentése nevekből is érthető. Az ütközetnek 3 fő szakai vannak: előkészület (terv), maga a' csata 's kimenetel. 1) Előkészület. A' tábornok szemmel tartja ellenségét, megismeri, hogy ennek erejét, állását, czélját 's a' csatamező természeti sajátságait kitanulja, mi (az ellenség is ugyanazt tevéen) gyakran aprólékos viadalokra ad alkalmat, midőn az elfogottak (ha t. i. némelyek kézre keríthetnek) kikérdeztetnek. A' tábornok nem lehetvén mindenütt jelen, segédeitől a' vezérkar tisztjeitől segítetik; sőt kémeik is használtatnak. A' vizsgálódás szüleménye papirostra rajzoltatik 's ehez képest rendeli el a' tábornok haderejét, teszi fel az ütközet tervét, osztja ki az altábornokok szerepét 's parancsolja meg, mikor mellyik fegyvernemmel kelljen munkálódni? Miután a' MEGTÁMADÁS-ra (l. e.) minden rendelés meg van tételve, az ágyuk alkalmas helyre vitettek, a' sereg gyengébb része, ha van rá idő, besánczoltatik (l. SÁNCZ, HARCZGÁT), minden akadály elmozdított, sőt szerencsétlen kimenet esetére bátorságos hely is van kinézve, — ekkor kezdődik az ütközet 2) szaká, a' csata, melly meghatározott jeladásra vagy egyes hadi munkálódásból, közönségesen könnyű seregosztályokéból, fejlődik ki. Az ágyuk, vagy a' hadrend előtt, vagy más alkalmas helyzetből, iszonytató dörgéssel törnek útát az előnyomuló seregoszlopoknak, vagy az ellenség ágyui ellen irányoztatnak lövéseik. A' vezérek adják osztályaiknak azon irányt, melly az ütközettervben meg van határozva, vagy mellyet a' körülmény 's a' tábornok ehez képest változtatott nézete parancsolnak. E' t. i. oly pontból intézi az ütközet menetét, honnan mindent lát; itt fogadja el a' távolabbi alvezérek tudósításait 's teszi körülményekhez képest utóbbi rendelkezéseit 's vigyáz főleg arra, mikor kelljen a' TARTALÉKSREG-et (l. e.) megindítani, hogy a' 3) szakat, a' kimenetet, eldöntse. E' mindazáltal nem mindég a' tábornok tervének szüleménye; mert gyakran hamarabb előáll, mint ki volt számolva, sokszor pedig véletlen esetek megakadályozzák a' terv előhaladását 's a' kiszámolt kimenet ideje eléréséig. Hogy a' nyertes fél győzedelmét nyomon használja, 's a' futó ellenségnek időt maga öszveszedésére ne engedjen, természetesb, mint említeni kellene. — Az ütközet 3 főszakai közül mindenikre nézve van egy főelv, mellynek elmellőztetése ritkán marad büntetetlen: 1) a' költsönös viszonynak 's erők törekvésének v. irányának világos és helyes esmerése; 2) minden egyes rész leghetőbb pontos és öszveegyező munkálódása, az ütközetterv utmutatása szerint; és 3) a' nyert győzedelem nyomon használása, hogy az ellenség erje teljesen megtörsék. Hol e' 3 pontra figyelem van, rendszerint oda hajlik a' győzedelem. Számtalanszor bizonyíták ezt be II Fridrik és Napóleon, a' hadászság két ritka mesterei.

UTÓÜTKÉS, utóka, muzsikában részint a' trillához toldott függetlék, részint általában azon egy vagy több apró kótácskák, mellyek egy melodiás fő kótához ékítés gyanánt ragasztatnak 's utána játszatnak. Idő mennyisége a' főkótából vonatik le.

UTONÁLLÁS, törvényes értelemben azon gonosz tett, midőn valaki ország utak körül rejtekből leskelődik, hogy másokat megsértesen, megfosszon, v. elfogjon. E' gonosztságot, mint köz csendet háborítót, minden mivelte népek törvényei keményen büntetik.

UTRECHT, németalföldi tartomány, Holland, Geldern és a' zuydító közt, 26 usz. mf., 120,000 lak., termékeny 's részint hegyes földdel. — Utrecht nevű fővárosa kellemes helyen fekszik, 8000 ház. 's 36,000 lak., több selyem-, tükör- és fegyvergyárral. 1634 alkotott egyetemének van bonczszíne, fűvészkertje, phys. cabinete, csillagásztornya 's művész. museuma. Itt köttetett 23 Jan. 1579 a' 7 tartomány egyesülete. Itt tartották Holland rendei is eleinte üléseit, míg 1593 Haagba nem tetettek által.

UTRECHTI BÉKE, 1713 köttetett, 's az európai sulyégyen rendszerének történetében időszakot csinál, mivel Britanniát a' fősztatusok sorába lépteté 's Franciaország hatalmát ezáltal korlátolá. — II Károly spanyol király, utolsó Habsburg Spanyolországban (Nov. 1700) meghalván, a' spanyol korona felett heves háboru keletkezék, mely 1710-ig változó szerencsével folyt. Austria és Franciaország küszködének egymással Spanyolország, Németalföld, Nápoly és Sicilia, Mailand 's a' világtengeren tul fekvő roppant birtokok koronájáért; I Leopold az austriai házból levő Habsburg t. i. második fijának, utóbbi VI Károly császárnak, XIV Lajos pedig, II Károly végrendelete szerint, unokájának, anjoui Filepnek (későbbi V Filep spanyol királynak) kívánta azt engedtetni. Ama mellett Angolország, a' német birodalom 's Holland csatázának; ezt a' bajor és kölni választók segíték. Végre I József gyermektelen halála megváltoztatá a' dolgot 1711, mert most VI Károly Austria, Magyar- 's Csehországok és a' császárméltóság birtokosa lón, 's attól kezdének Europa fejedelmei tartani, hogy ha a' spanyol birtokok is feá' jövendének, a' politikai sulyégyen felbomlik; Angolország tehát, hol a' toryk a' hadi pártot 's wighministeriumot, mellynek lelke Marlborough volt, megbuktaták, nyomosan dolgozék a' béke létesülésén, sőt azt nyilatkoztatá ki, hogy ha a' császár tovább is folytatandja a' háborut, maga részéről békét köt Franciaországgal, mire 12 Jan. 1712 congress hirdetteték, 's helyévé Utrecht tetették. 19 Aug. Franciaország és Anglia megegyezének a' főpontokban, mellyeket Holland, Portugal, Poroszország, Savoyen (melly Siciliát kapá) is elfogadának. Ezek szerint megnyeré Angolország Franciaországtól a' protestans öröklés megemertetését, az angol koronára vágyó Stuart Franciaországból eltávoztatását, St. Kristóf 'st. szigetét, 's kereskedési egyezet-kötést; Spanyolorzágtól pedig Gibraltart és Minorcát 's a' négerkereskedést spanyol Nyugotindiára nézve, szóval ekkor tevé le későbbi tengeri hatalmának talpkörét. Nevezetes az ugyanekkor kötött kereskedési egyezet is, mellynek elveit 100 évvel későbben Napoleon ismét életre akará hozni; a' 17 ezikkben ugyanis ez áll: *Minden nagybritanniai és francia alattvalónak szabad lesz azon kikötőkbe evezni, mellyek egyik v. másik féllel hadakoznak és pedig nem csak ellenséges kikötőkből neutralisba, hanem békés helyből is ellenségesbe.* Ismét a' 18-ban: *Ezen szabadság minden hajón levő portékákra kiterjed, ha szinte ellenség sajátjai volnának is azok, kivévén a' tiltottakat, és így megemertetett eme népjogi elv: Szabad hajó szabaddá teszi a' rajta levő holmit.* (Vö. *Le traité d' Utrecht réclame par la France etc.* Leipz. 1814). Angolország tapasztalá e' békekötés-kor, mely nagy legyen befolyása a' szárazsi hatalmasságokra; mert csak elpártolása sietteté a' békekötést. — A' császárral, ki lemondá a' spanyol koronáról, 's a' német birodalommal 1714 Rastadtban és Badenben kötteték béke. Spanyolország és Austria csak a' bécsi egyeztetnél fogva békültek meg 30 April. 1725.

UT, RE, MI, 'st. Arezoi Guido Sz. Benedek rendbeli szerzetes 's később avellanai apát, II száz. nagy érdemet szerzett az énektanítás és akkori hangászat javítása körül. Addig az octava egyes hangjainak nem lévén elnevezése, nagyon nehezen leheté az ugynevezett

canto fermo-t (akkoriban egyetlen énekmodot) betanítani, 's a' dolog annál nehezebb lett, mivel épen ezért a' felhangok viszonyát a' különféle tetrachordokhoz nem lehet meghatározni 's így csaknem mindenkor hamis intonatio következett. Ó az akkor szokásban volt hang kört a' görög tetrachordok (négy-négy egymásután következő hangok sora) helyett hexachordokra (6 hangból álló szorra) osztotta, melyek elsője C, másodikika F, harmadika G hangon kezdődött, 's ezek az akkor divatozott diatonicus hangok egész körét magokban foglalák. A' hexachord 6 hangját Kereszt. Sz. János egyik hymnusa fél verseinek kezdő szótagjaitól így nevezé el:

*Ut queant laxis Resonare fibris
Mira gestorum Famuli tuorum,
Solve polluti Labii reatum
Sancte Johannes.*

Igy lett a' diatonicus c, d, e, f, g, a, hangoknak ut, re, mi, fa, sol, la, elnevezése, melyeket Guido syllabáinak 's lépcsőik szerinti kimondásukat guidói solmisationak neveztek. Guido ideje után, hogy még az octava hijánya kipótoltassék, a' H helyett hozzá toldák a' Si szótagot, mint az említett strophá vég versének (Sancte Johannes) kezdő betűjét. Az Olaszok és Francziák még ma is e' szótagokat használják az énektanításnál, de némelly változtatásokkal.

UWAROFF (Sergius), 1824 olta orosz csász. titkos tanácsnok, 1818 olta a' tud. orosz. csász. academiájának Pétervárában előke. archaeologiai 's historiai munkáiról esmeretes tudós és több tudós társaság tagja. Írományai közt említhetők: *Essai sur les mystères d' Eleusis*; *Über das vorhomerische Zeitalter*; *Nounos von Panopolis*; és *Examen critique de la fable d' Hercule*. 1822 a' gyárak 's belső kereskedés és bank igazgatójává nevezteték. *Projet d' une académie asiatique* (1810) által felébreszté a' keleti nyelvek tanulását Pétervárában 's az academiánál e' végre tanító szék és ázsiai museum állítatának fel. Ezenkívül Sándor császár 1823 a' külügyek collegiumánál keleti nyelvtanító szeket alapíta, mélyben a' korona költségén több tanuló oktattatik az arab, persa és török nyelvekben, sőt más városokban, mint Kázanban, Omszkban, Tifliszben, Asztrachanban 's m. is tanítatnak keleti nyelvek.

UZSORA nevet visel azon szerfelett nagy mennyiségű KAMAT (l. e.), mely kölcsönözött pénztől kívántatik. Az uzsora az országok kereskedési és kézművi állapotjára nézve különösen veszedelmes levén, csaknem minden tartományokban hoztattak uzsoratörvények, melyek által a' kiadandó pénzeketől vétethető kamat is meghatároztatik, mély honi törvényeink szerint 100-tól 6-tal számítatik.

V.

az abc egyik betűje, mely az alsó ajaknak a' fogakhoz szorítása és azután kiütése által mondatik ki.

VACUNA, Romában nyugalom, megújulás istennéje. Már a' Sabinoktól tisztelteté. Földművelők akkor áldoztak neki, mikor minden mezei munka elvégeztetett.

VÁD (accusatio), bírónál tett feladás valamelly büntetést érdemlő cselekedetért bizonyos személy ellen, midőn a' panaszlónak bizonyítványokat is kell előmutatni. Vádat nem csak azok tehetnek, kik

megkárosítottak 's meggyilkoltak legközelebbi rokonai, hanem más akárki is. A' status maga is tart olly közönséges tisztviselőket (nyilvános vádlókat, ügyészeket, korona-ügyvédöket), kik mint vádlók fellépnek. (Vö. CRIMINALIS TÖRVÉNY).

VADÁSZAT (törvényes tekintetben). Általánosan vadászat alatt, a' vad állatoknak nyomozása, üldözése és elfoglalása értetik. Meghatározott rendje, törvényeink szerint ezen következő: minden nemes, szabadon vadász a' maga határában, akármi időben, 's bármelly vadat; mindazáltal jobbágyainak 's másoknak károsíttatása nélkül; továbbá, földbirtokának felét vadászat-tilalom alá teheti, a' mi azonban csak a' folyamodása következtetésében rendeltetett kiküldöttség jelentésére, a' vármegye engedelmével 's hatalmával történhetik. Minden nemesnek, v. más nemesi joggal bírónak, néhányad magokkal (alattvalóikkal) más birtokában is szabad vadászni, de nem tiltott helyen, 's fiasás ideje alatt. Katona tiszteknek következő feltételek alatt engedtetik meg a' vadászat, hogy: egyedül szállások határában, 's ha a' birtokos jelen volna, annak engedelmével, csak személyesen 's mulatságból, nem pedig nyereség okaért vadásszanak; végre a' hol a' halászás és vadászat a' nemeseknek meg nem engedtetik, ezeknek is tilalmas. Nem vadászhatnak a' jobbágyok, a' nemtelenek, kivéven a' magok telkeit, ha nemesi jószágon laktának; a' polgárok városok határán kívül; a' külföldiek, közkatonák 's az alsóbb tisztek (az őrmesterig) pedig egyáltalán nem. A' jobbágyok még csak vadász-kutyákat sem tarthatnak 3 f. büntetés alá. E' tárgyból ered a' hatalmaskodási, és az uradalmi ügyészek, a' vadászó 's vadász kutyákat tartó jobbágyat, törvényes büntetésre szorító urszéki szózat (summarius) pere.

Kunoss.

VADÁSZKÜRT, kereken összetekert, széles töltésű szájú réz csőből álló fuvó szerszám, hanglyukak nélkül. Csője hosszú volta miatt a' trombitánál egy octávával alantabb szól, 's hangja nem olly éles. Mivel e' szerszámban minden hang természetűtől nem fekszik, ilyeneket a' kéznek a' töltésbe dugása 's a' levegő kimenetelének kisebb nagyobb elszorítása által lehet csak kivenni, miért e' hangok siketebbek is. Nagy kifejezésre nem alkalmas ugyan e' hangzer, de hangjai szelídek, gyengéden panaszkodók 's a' hurosszerszámok hézagait egészen kipótolók. A' Németek legnagyobb tökéletességre viték, csapókat és szelölőket adtak hozzá, sőt olly machinát is találtak, mellynek segítségével betevő darabok által akármeddig hangnemben tüstént használható.

VADEMBEREK. Sokat meséltek a' vad emberekről, míg a' természet történetje haladása, az utazók mondáinak megrostálása, 's kivált legújában az összehasonlító boncztudomány által megvalósult, hogy a' majom és ember közt semmi közép lény nincs, 's hogy e' két közt szellemi és testi tekintetben tetemes hézag van. Vannak ugyan valóban nagyon bárjolatlan vad népek 's ezeket talán régenten inkább vad állatoknak nézhették mint embereknak; de gyakran a' farkatlan 's néha fenállva járó majmokat is, millyenek a' Schimpanse belső déli Afrikában 's az Orangutang Keletindióban, emberfajnak képzelték. Még Linné is botlott, midőn ezekből homo troglodytes kereszlett.

VADMECEM (jer velem) mulattató ötletek 's tréfás történetek gyűjteménye. Először e' nevet ezen a'jtatos munka: *Vademecum piorum Christianorum* (Köln 1709) viselte. 1764 jelent meg az első *Vademecum für lustige Leute* Altonában, mellyet több hasonló tartalmu munka követett.

VÁG, magyarországi folyó, mellynek egyik ága a' fekete a' királyhegyből, másik a' fejer a' Kárpát tövéből ered, mindkettő Liptó vármegyében. Miután e' két ág Király-Lehotánál egyesült volna, áltfolyja Liptó, Thurócz, Trencsin, Nyitra, Poson vármegyé-

ket, 's Komárom várm. Guta mellett a' Duna éjsz. ágába szakad 's Vág-Duna névvel Komáromnál a' Nagy-Dunába ömlik. Hasznos, mert sok építőfa, deszka, zsinvely 'ste' szállítatik le rajta; hanem veszedelmes a' sok kőszikla 's vizesés miatt, honnan felfelé hajózhatlan.

VAGYON alatt mind azon valódi vagy képzelt beccsel bíró tárgyak értetnek, mellyekhez valakinek törvényszeres joga van, 's e' szerint velek, vagy azoknak gyümölcseivel, inkább vagy kevésbé szabadon rendelkezhetik. A' vagyon, a' dolgok természeti mineműségénél fogva ingó vagy ingatlan, polgári helyzetetésénél fogva pedig magános (egyes ember által bírt) vagy nemzeti lehet. (L. NEMZETI VAGYON.) Az elsőre czélzó viszonyokat, jogokat és kötelezéseket az egyes népek külön rendelkezésü alkotmánya és országos joga, az utóbira vonatkozókat pedig az általános nemzeti jog fejtegeti 's tanítja.

VAGYONJEGYZÉK I. INVENTARIUM.

VAGYONADÓ I. ADÓ, ADÓVÉRTÉS, ADÓZÁS.

VAHABIK, Vahabiták, Vechabiták több arab nemzetségek, mellyek Sheik Mohammednek, Abd-el-Vahab fijának, vallástudományát követék a' 18 száz. Mohammed (szül. 1729 Ajenben) Bassorában, Bagdadban és Damascusban nagy tudományt szerze. Isteni sugalásokra hivatkozván, a' koran tartalma szerint egyetlen isten létét tanítja, ki a' világot teremté, a' jót megjutalmazza 's a' rosszat megbünteti; megvete ellenben minden abban levő regéket, főleg Mohammed profétáról, kit istentől kedvelt embernek monda, de tiszteltetését, mint az igaz isten tiszteletével ellenkező nagy vétket, tilalmazá, ugy a' Mohammedának mécseteiben divatozott fényt és gazdagságot is. A' ki ezen új tudománynak ellene szegzi magát, tüzzel vassal kiirtassék. Először is Drehyeh (Derajeh) és Lahsa urát, Ebn-Sehudot, teríté tudományára, kit az új vallásfelekezet fejedelmévé és védőjévé kiálta ki, magát pedig legfőbb papnak nevezé. A' Vahabik főhelye Drehyeh (Derajeh) volt, Nedjed és Jemama tartományban, 54 mf-re Bassorától. A' legmagasb pontra hágott rajoskodás által lelkesítettett új felekezet hihetlen gyorsasággal terjeszté vallástudományát és hatalmát a' körülbelől kókorló arab nemzetségek közt, mellyek 26 évi rövid idő alatt meghódították 's gyűlölvén a' Mohammedának vallástudományát, szorgalmatosan űritgették a' gazdag mecseteket. Sehud fija, Abd-Elaziz, már 120,000 főből álló sereget állithata ki, melly tevékkel 's lovakkal, karddal és nyárrsal felkészülve, igen félemlítő volt, 's 1801 az ellene küldött bagdadi basát megverte 's magát Mekkát is elfoglalta, honnan temérdek kincset vitt el, mint utóbb Dsidát és Medinát is. Már egész napkelet rettegven, sőt az Angolok is félvén, hogy kereskedések csökkenni fog, 1810 a' szultán Mohammed Ali kairoi basának, 's az akrei és damaski basáknak parancsolá meg, hogy a' dühös Vahabikat zabolázzák meg. E' meg is történt; mert 1814 II Sehud fejedelmek meghalván, az örökösödés felett belső nyugtalanságok törtek ki, mellyek Mohammed Ali tervét igen segítették, ki több győzedelem után 1818 teljesen legyőzé őket; 20,000 fegyverest vága le, Abdallah nevű fejedelmeket, ki utóbb Konstantinápolyban muftijával 's kincstárnokával együtt lefejeztetett, elfogta 's a' Vahabik hatalmát eltörlötte. Mennyire félt legyen a' porta az új felekezettől, megtetszik onnan, hogy midőn Mohammed Ali a' visszafoglalt szent helyek, Mekka és Medina kulcsait Konstantinápolyba küldte, fényes imnepeket tartatott a' szultán.

VAJDA, tót szó, 's annyi, mint seregzér, a' woi (sereg) és wodit (vezetni) szavaktól. Így nevezettek hajdan Moldva és Havasalfölde fejedelmei, mig a' görög császároktól, kikkel nemű öszveköttetésbe jöttek (1439), despóta - czimmet nem kaptak, mellyet utóbb hospodar - czimmal váltottak fel. Hajdani Lengyelországban vajdák a' tartományok (vajdaságok, mellyekre osztatott az ország) helytar-

tói voltak; ezek vitték az országlási foglalatosságokat, szolgáltatnak igazságot és ügyeltek a' jó rendre, 's ők tették a' világi rend elsőb személyeit; háboruban mindenik vajda személyesen vezérelé tartománya nemességét. Vajdák nevet viseltek még Erdély kormányzó 1002 olta (midőn t. i. Sz. István Erdélyt Magyarországhoz kapcsolta), ha nem királyi vérből származtak, mivel ez utolsók fejedelmeknek neveztettek, 's legutolsó V István volt.

VAJKA, m város Poson vármegyében, 1062 kath., I prot., 38 zsidó, öszvesen 1101 lakói az esztergomi érsek praedialistái, kiknek elei hajdan az érsekék banderiumához tartozván, ezek által megnevezetettek. Most is az esztergomi érsektől fügnek, saját törvényszékek, nádorok, alispányjok, jegyzőjök, szolgabirájok van. Gyűléseik octavaliáknak neveztetnek. Érdejek elég; földjek jó, de a' Dunától gyakran előntetik.

VAKOK, szemük világától megfosztottak. Szinte olly szomorú mint gyakor eset, legnemesebb érző eszközünknek, mellyel magunknak a' lényben és színben feltűnő világot ábrázoljuk, elvesztése. A' vakság különböző 1) nagyságára nézve, mivel némelly vakok a' legeléesebb színeket 's a' testek körvonalait megkülönböztethetik, mások teljességgel nem látnak; 2) okára nézve. Sokan vakon születnek, mások nyavalyák, mások a' szem megerötetése 's egyéb okok által vakulnak meg. Az aggaság is szül néha vakságot a' szemben lévő folyadékok kiszáradása, a' kristálylencse meghomályodása 'st. által. A' vakon születteknél is több okok adhatják elő magokat; néha a' szemgolyóval nőttek össze, v. valami különös hártya borítja a' szemet; v. a' szem csillag van elzárva, v. a' szemvilág nyílása nem valódi helyén esik 's így a' sugarak a' szem közepére nem juthatnak 'st. A' vakon születteknak semmi fogalmuk nincs a' látásról; azért nem is olly szerencsétlenek, mint kik csak idővel vakultak meg. Tapasztalás szerint a' vakon születteknak v. gyermekségükben megvakultaknak minden tárgyról egészen eltérő képzetők van. Cheselden egy ifjunak szeméről a' hályogot levonván, ez midőn már láthatott, azt vélte, hogy minden tárgy közvetlenül szeme előtt áll, 's még sem tudá egyet is megkülönböztetni; olly tárgyakat, mellyeket tapintás után igr ismert, nagy figyelemmel vizsgálgatott, hogy máskor ismét rájuk ismerjen; de csak hamar mindent elfelejtett, mert egyszerre sokat kellett megjegyeznie. Nagyon csodálkozott, hogy azon személyek, kiket legjobban szerete, másoknál szebbek nem valának. Mielőtt szeme világát visszanyerte, nem nagy vágyat mutatott ez érző eszközhez jutás iránt. Mindazonkál, kik sokáig vakok voltak, nagyon szoktak élesülni egyéb érző eszközü, sőt némellyeknél még a' belső lélek munkásság is erősbül 's némellyeknek észtehetzései álmiatraméltókép fejlődnek ki. Különösen pedig a' tapintás és hallás lesz nálók éles. Így egy puisauxi vakról, ki chemicus és muzsikus volt, beszélük, hogy a' tárgyak idomosságát pontosan megítélte, a' tűz távolságát a' melegség fokánál fogvást meghatározta; szinte így pontosan meghatározta a' tárgyak nehézséget, 's azt, mennyi mehet valamely edénybe. A' híres Saunderson Cambridgeben mathematica professora, már kora ifjúságában vakult meg. Ő sok eszközt talált az arithmetica és geometria könnyebb tanulásához. Olly finom tapintása volt, hogy ujjai közé véve a' hamis pénzt tüstént megismerte, ha bár az olly mesterségesen volt légyen utánazva, hogy még az ismerő szemét is megcsalhatta.

VAKOK INTÉZETE. Azon szerencsétleneken, kiket a' bal sors szemök világától megfosztott, más érző eszközeik által kell segíteni. Ha p. o. azt akarjuk, hogy a' vak olvasni és írni tanuljon, kézzel fogható, faragott betűket kell elibe adnunk 's kezét addig vezetnünk, míg ezek alakját utánazni képes. Természetesen az ismeretekben ta-

pintás által csak lassan haladhat; mert mit az ép szemü egy pillan-
tat által felfoghat, azt a' világtalan csak a' részeknek 's lassanként
az egésznek tapogatása által értheti meg. Innen vakokat közönséges
iskolákban nevelni nem lehet, csak azon fő okból is, mivel lassusá-
gok miatt a' többi ép szemü nevendékek hátra maradnának. Mivel
azonban e' szerencsétlenek száma nem csekély (p. o. magában Porosz-
országban több mint 13,000), különös intézeteket kell számukra ala-
pítani. A' tanítás ezekben leginkább a' lélek általános kimivelésére
irányoztatik, hogy tompaságukból kivétetre rendes emberekké formál-
tassanak, továbbá kézi ügyességre, melly által élelmökről gondoskodhas-
sanak; ilyenek a' kézi munkák és hangászat. E' szerint a' vakok tani-
tása 3 főágra oszlik 1) kézművesi, 2) művészi, 3) tudományos oktatás-
ra. A' német vakintézetek, mint a' párisi is e' több oldalú oktatást
teszik czélul, ellenben az Angolok merő kézműveseket akarnak ké-
pezni. Legelső, kinek fejébe gondolat villant illy vakok intézete ál-
lítására, Haüy Bálint, a' híres mineralog testvére, kit erre bécsi
Paradis kisasszony látása gerjesztett, midőn e' fiatal világtalan bölgy
1780 Parisba ment, 's magát az orgonán köz tetszéssel hallatta. En-
nél t. i. bámulva látá több tanításhoz tartozó szereket, p. o. himzett
földabroszokat 's egy kis nyomtató művet, melly által Kempelen
tanácsnokkal és Weissenburg manheimi tudós vakkal levelezett. Gyü-
lölettel emlékezek most a' francia vakok elhagyott sorsára, hol töb-
bek közt egy kocsmáros tíz vakot összekerített 's bolondok módjára
felcizfrázva vásárra hurczolt. Azon intézetet sem látá elegendőnek,
mellyt 300 vak gyógyítására még Sz. Lajos az egyiptomi keresztés
hadak alkalmával, midőn az ottani szemmirigyben annyira sietlené-
nek, 1260 alapított, mivel ezek szellemi mivelésére gond nem fordí-
tatték. Elvégzé tehát, hogy e' szerencsétlenekre nézve az legyen,
mi a' siketnömákra nézve de l'Epée apát volt; így nyitá meg 1784
egy vaktanító intézetet, hol nem csak kézi munkák, mint himzés,
kötés, kötelverés, gombkötés, hanem hangászat, egy olvasás, írás,
számolás és minden tudományok taníttatának. Olvasásra felemelt ércz
betűket, mellyeket mingyárt papírosra is nyomni lehet; számvetésre
magas számokat; földírásra különfélekep himzett hegyekkel, folyák-
kal 'st. készült abroszokat használt. Ez intézetet 1791 a' kormány
nyilvánossá tevé. 1790 Liverpoolban, 1791 Edinburgban, 1800 Lon-
donban kelekedtek vakok intézetei, utóbb Dublinban, Bristolban, Nor-
wichban is, de ezeket mind a' polgárok tartják fen; nem a' kormány.
Németországban első ilyen nyilvános intézet 1806 Berlinben állított,
midőn Haüy ott Petersburg felé utaznék; mellynek előljárója Zeu-
ne a' tanításmódot sokban igen megkönnyíté 's az életre alkalmasab-
bá tevé; így p. o. a' himzett földabroszok helyett, mellyek külön-
ben is tökéletlen képet adtak, félmagaslatu műv szerint készült földá-
broszokat használt 'st. 1808 állottak fel hasonló intézetek Bécsben,
Prágában, Amsterdamban, 1809 Dresdában, 1810 Zürichben, 1811
Kopenhagában. 1813—15, midőn az egyiptomi szemmirigy olly an-
nyira dühösködék az európai seregekben, Poroszország több illy in-
tézetekről is gondoskodott, jelesen a' megvakult katonák számára,
kik itten hasznos munkákra taníttatának. Petersburgban is állított
Haüy egyet. Hazánk sem szűkölködik már a' szenvedő emberiségre
nézve illy fontos és jótékony intézet nélkül. 1826 kezdett ez létesül-
ni, midőn Beitel Rafael, egy illy Intézet vezetésére szükséges isme-
retekkel bíró emberbarát, szép czélja kivihetése végett legfelsőbb
helyre folyamodék. Majd jeles küldöttséget nevezé a' terv kidolgozá-
sára szeretett Nádorunk, 's az megállapítván, buzditó felszólítás
menc az ország minden rendeihez. Rokon érzésü keblek adakozása
hamar kívánt sikert szüle, 's az óhajtott intézet Pesten nem csak fel-
állott, hanem ma is naponként gyarapul. Igazgatója Pest vármegye

első alispánya; 's most már a nyilvános próbatételeken örömmel és álmélkodva látjuk az itt czelirányosan oktatott világtalanok bámulandó előmenetét. Tanítatnak a nevendékek olvasásra, írásra, fejbéli és tábláni számvetésre, magyar és német nyelvre, vallásra (kiki hite szerint), fűmagok, pénznemek ismeretére, földírásra, történet-tudományra; továbbá azok, kik kenyerüket magok keresendik, kézi munkákra és kézművekre, muzsikára; kiket pedig a szerencse kedvezőbb sorsba helyezett, mathematicára, mechanicára, természettudományra, szerez muzsikára, latin, olasz, francia nyelvekre 'st. Reményleni lehet, hogy e' jeles intézet idővel még szélesebb terjedelmet nyerend. A bécsi intézet igazgatója Klein F. W. derék munkát adott ki e' tárgyban *Lehrb. zur Unterr. der Blinden* (Bécs 1819 rezzel.) Vakok intézetének nevezetnek még az olyanok is, hol a világtalanok csupán gyógyítás és ápolás végett vetetnek fel, mint Lipszében, Erfurtban 'sat.

VAKOLAT. Csaknem mindegyik falat be szokás borítani részint tartósság, részint csinosítás végett földből, mészből, gipszből, üvegdarabokból 'st. álló vegyülettel. Fő dolog e' körül, hogy mind a falnak, mind a vakolatnak állatékja ugy egyesüljenek, hogy a vakolat idő, salétrom kiütés, és csapkodó eső miatt a falról le ne váljék. E' végre még néha vékonyabb máz is szükséges, mely aztán a falat és a vakolatot chemice egyesíti. Azonban itt hely és éghajlat sokat határoz.

VÁLASZTÁSI CAPITULATIO, I. VÁLASZTÓ ORSZÁG.

VÁLASZTÓK a német birodalom elenyészte (1806) előtt azonlegjeseb német fejedelmek voltak, kik a császárválasztás jogával ki, rekesztőleg bírtak. Számok 7 volt, u. m. 1) a mainzi, 2) trieri, 3) kölni, mint első érsekek 's birodalmi kancellárok, 4) pfalzi, 5) brandenburgi, 6) szász, 's 7) cseh, kikhez jött 1692 8) a braunschweig-lüneburgi. Ők szerkezék azon feltéteket is, mellyek alatt az új császár választandó vala. Most csupán a hesseni választó viseli e' czimet, ki ezt Napoleon bukta után is megtartotta.

VÁLASZTÓ ORSZÁG az, melly a főhatalmat az uralkodónak csak személyére, nem pedig örökösen adja által. Ilyenek voltak t. k. Német-, Lengyel- 's Magyarországok. Ellentétben áll az örökös országlással, ha t. i. az uralkodót fíja követi, 's hol firól fíra megy az uralkodói méltóság. Itt csak akkor szál vissza a legfőbb hatalom a népre, ha az uralkodó ház kihalt, mint Svédországban történt 1809. Ily esetben a nép ismét tetszése szerint adja által a legfőbb hatalmat valakinek 's azon feltételek meghatározása, mellyek alatt a nép ezt teszi, választási capitulationak nevezetik. A választó ország kétféle, v. t. i. tetszése szerint adja által akárkinek a nép a főhatalmat, v. pedig részint születéstől, részint választástól füg az, mint a török birodalomban, hol ugyan osman családjánál van a főhatalom, de nincs első szülöttséghez kötve, hanem választatik az új szultán. Jó az uralkodó-választás, mert az alkalmatosabb ilhet király-székre, de a választási szerződés sokszor ugy megkötik a legjobb érzetű fejedelem kezét is, hogy igazán a nagyok országolnak, ő pedig csak az uralkodó üres nevét viseli, mint hazánk több királyainak példája bizonyítja.

VÁLASZTÓVIZ, több (egyszerű) v. kevesebb (kétszeres választóviz) vízzel vékonyított salétromsav. Mennél tisztább, annál jobb. Tiszta állapotban ezüstet 's ónat feloldoz. Asványok feloldozására használtatik; bőrt és selymet tartós sárga színre fest. Királyviz v. aranyválasztóviz, az arany és platina feloldozó szere, választóvizből 's $\frac{1}{2}$ sósavból, v. e' helyett konyhasóból v. szalámiából készítetik. L. Simon *Kunst Scheidewasser zu brennen* (Dresden 1771.)

VALCKENAER (Lajos Gáspár), híres hollandi philologus és criticus Franeckerben, aztán Leydenben. 1715 szül. Leuwardenben Hollandban, Franeckerben literatura, philosophia és theologia's 1741 görög nyelv tanítója leve, honnan Leydenbe mene' által, 's itt hm. 1785. Több görög író magyarozott, nevesen Theokritust, a' Phoenissaeet, Euripides Hippolytusát, 's Kallimachust. Apróbb munkái: *Op. philol.* (Leipz. 1808); *Diatrise in Euripidis perditorum dramatum reliquiis.*

VALCKENAER (Jan) az előbbinek fija, oskoláit végezvén, Franeckerben törvénytanító leve. Tudományának hire 's az oraniai ház ellenségeivel tartása 1787 Utrechtben törvénytanítói széket szerzének neki; de az örökös helytartó visszatérte Holland elhagyására kinszeríték ötet, midőn Franciaországba mene 's 6 Febr. 1793 jelen vala azon követek közt, kik a' nemzeti gyűléstől segítő sereget kérenek a' hollandi honszeretők számára. Midőn 1795 e' kívánat teljesedék, V. Hollandba visszatéré, statusjogtanító leve 's *Der Advocat der batavischen Freiheit* cz. folyó iratával az oraniai ház leghevesh pártolójának mutatkozék. 1796 Spanyolországba követnek küldték. 1799 visszatéré, de ismét rendkívüli követséggel Madridba kelle menie, hol 1801-ig marada. Rövid magános élete után Berlinben értekezék a' porosz országgal azon austriai költsön visszafizetésé végett, melyért Schlesia adatott zálogba. Midőn 1810 Lajos király Hollandnak Franciaországgal egyesítettetését akadályozni akará, ő válsztaték követté Napoleonhoz. Visszajövé, magányban éldele a' szép tudományoknak. Munkái közt említhetők: 1) *De peculio quasi castrensium veteribus jurisconsultis incognito, ejusque vera origine*; 2) *Rechtsgutachten in Sachen des Erbstatthalters Wilhelm V.* Mint a' németalföldi intézet tagja 's a' veres sasrend lovaga mh. 62 éves korában Harlemben 25 Jan. 1821.

VALDENSISEK. Ez a' keresztény felekezet nevét 's eredetét Valdu (Valdo, Vaud) Péter lyoni gazdag polgártól vette, jöllehet némeilyek a' Valdenses nevet a' vallistól (völgy) minthogy végre sok üldözés miatt a' remonti völgyekbe huzták meg magokat, akarják lehozni. Ez a' Valdu Péter 1170 tájan a' szent irás és keresztény atyak munkáinak, melyeket ő nemzeti nyelvére lefordított, olvasása által arra a' gondolatra jött, hogy az apostolok, és első Keresztények életmódját kövesse; ennél fogva jóságát a' szegények közt elosztotta 's prédikálása által igen sok követőt szerzett, kik önkényes szegénységekről Leonistáknak, vagy lyoni szegényeknek, fa lábbelijektől, melly francziául Sabotnak nevezetik, Sabatatíknak, vagy Insabatatíknak, alzatosságokért pedig Humiliatíknak nevezettek. A' papságot megvetvén 's a' romai széktől elszakadván, csak az erkölcsök javítását tették magoknak fő czellá, 's a' szent irást hiteteknek egyetlen sinórmértékévé, mindent egyebet, mi abban az apostolok rendeleteiben nem találtatik, hijában - valóságnak állitván, honnan a' veronai conciliumban 1184 eretnekeknek kiáltattak ki. A' közönséges üldöztetés sulyát mindazáltal a' 13 száz. elején kezdeték érezni, midőn déli Franciaországban a' toulousei és foixi grofok pártfogása alatt igen elterjedtek 's az Albigenesek elleni eretnekháboru alkalmával. Ezen kegyetlen sanyargattatások 's üldöztetések idejében, melly 1209—1230 tartott, sokan kivándoroltak Franciaországból Aragóniába, Savoyenbe és Piemontba. Spanyolország nem szenvedte meg őket; Languedocban (Franciaorsz.) ellenben 1330-ig, Provenceban kemény nyomatások alatt 1545-ig, midőn az aixi parlament legkegyetlenebb módon törölte őket, legtovább pedig Dauphineben maradtak meg, honnan és ig Franciaországból 1703 a' Cevene hegyek közt, a' protestans vallás szabadságáról szóló nartesi edictumnak eltöröltetése miatt támaót rettenetes zendülés és ebből származ-

zott háboru alkalmával üzettek ki a' legutolsó Valdensisek. A' 14 század közepe táján ezen felekezetből Calabria, és Apulia, hol csak hamar elnyomattak, 's Csehországba is költöztek, hol Grubenheimereknek (vermekben vagy üregekben lakóknak) neveztetek, mivel harlangokban tartózkodtak. A' csehországiak utóbb a' Husziták közé elegyedtek. Állandó lakhelyre találtak ellenben nyugoti Piemontnak természet által megerősített völgyeiben, hol tulajdon felekezetet alkottak, mely a' más tartománybeliekkel összeköttetésben lévén, mind ekkoráig fő helye maradt a' Valdensisek vallásfelekezetének. Nyugalmas lakások mindazáltal itt se volt, mivel a' 16 században a' Reformátusokkal kezdet fogván azon közönséges szélvész, mely a' Reformatiot el akarta fojtani, őket is nagy mértékben érdekelte. Ezért irtattak ok ki Franciaországban, 's ez okozta piemonti üldöztetéseket. A' saluzzoiak ugyanis 1733-ig tökéletesen eltöröltették 's a' többi völgyekben lévők, bár a' turini udvartól vallásszabadságot nyertek, megtámadtattak 1655 a' szerzetesek és katonák által, kik kegyetlenül bántak velek, 's a' legnagyobb kínok közt végeztek ki sokakat közülök. A' megmaradt férfiak annakokéért fegyvert fogtak, 's részint tulajdon vitézsegek, részint a' protestans tartományok közbenjárása által végre szabadságok, ámbar keskenyebb határok közé szorítottatva, a' 18 Aug. 1655 Pignerolban kötött egyeztet szerint ismét megerősítették; hanem ez a' csendesség se volt tartós, mert a' rajtok elköveteit új erőszakoskodások ismét fegyvert fogtattak 1664 velek, de a' békeesség ez uttal is nem sokára lecsendesítette őket. A' Franciaák ösztönözésére 1685 ismét megújultak az üldözések, melyek sok ezeret kinszerítettek a' protestans tartományokba vándorolni, kik Londonban a' Franciaországból kiköltözött Reformátusokkal, Belgiumban a' Vallonokkal, Berlinben a' francia reformata közönséggel egyesültek. Mintegy 2000-en Helvecziában kerestek menedéket, kik közül 1689 néhány csoport fegyveres kézzel ismét Piemontba ütött, hol az ott maradtakkal egyesült, de sok sanyargatást szenvedett, míg Poroszország eszközésére a' turini udvar 1725 a' nyomást 's üldözést megtiltotta, 's szabad vallásgyakorlást engedett. A' württembergi királyságban is telepedtek meg a' Valdensisek közül 1669, kiknek maradékaik most 10 községben 1600-an vannak. — Vallástudományok csupán az evangéliumon alapul, mely, mint catechismusai is saját, hajdani francia és olasz szavakkal összekevert nyelveken van írva. E' nyelven tartatott együgyű istentiszteletek is 1603-ig, midőn hajdani tanítók kihálván, Franciaországból hoztak magoknak prédikátorokat, 's azóta az istentisztelet francia nyelven tartatik. Ezek a' tanítók mindazáltal semmi különös papi rendet se formálnak, 's a' Reformátusok akademiáiból szoktak oda vitetni. Vallászertartásaik csak a' keresztelés és urvacsofa, melyre nézve Calvin véleményét tartják. Alkotmányok ezen többnyire szőlőműveléssel, és baromtartással foglalatoskodó községeknek, melyeknek összevontó lánczok az évenként tartatni szokott egyházi gyűlés, köztársasági. Mindenik községnek feje a' consistorium, mely a' legöregebbekből és egyházi szolgákból áll, a' pap előlülése alatt, 's az erkölcsökre vigyáz és némelly kisebb ügyeket igazít el. Eredektől fogva a' Valdensisek tiszta erkölcsű, szorgalmatos, munkás és legjobb alattvalók voltak. Lelki művelődésre nézve a' többi protestans felekezeteknek utánok vannak.

VALENCIA, spanyol tartomány, mely hajdan Aragonia koronájához tartozék, a' földközi tenger, Murcia, Cuenca, Aragonia és Cataluna közt fekszik, Európának legszebb égalja alatt, 381 nsz. mf., Spanyolország Edenének tartatik, teljes hegyekkel, gyönyörű völgyekkel, és több víztől, jelesen a' Xucartól, Segurától és Guadalaviartól öntöztetik. Az ég csaknem mindég tiszta 's frissítő tengeri

szelek mérséklik a' hévséget. Dér és ködök egészen szokatlanok. A' buján termő földet 830,000 lakják. — Valencia, a' főváros, bájoló 's termékeny tájékon fekszik a' Turia v. Guadalaviar mellett, 5290 ház. 's 100,000 lak., falakkal 's bástyákkal körülvéve, fellegrárral, szép épületekkel, 74 templommal, 40 klastrommal 's 16 korbázzal, talált gyermekek 's tébolyodtak házával. Itt lakik a' főkapitány, érsek; egyetemnek (1820 többen tanultak benne 1800-nál), képző művészégek academiájának 's gazdasági társaságnak helye. A' selyemgyárak 's harisnyaszövések 3618 szövőszéket 's 22,000 embert foglalatostkodtatnak; a' város körül több van 50 papíros-malommal.

VALENCIENNES francia város és jó erőseg a' Scheldénél, az éjszaki dep-ban. Várát Vauban építette, melly mint a' város sok vivatást állott ki. 2500 ház. 's 17,000 lak. van.

VALENTINI (György Vilmos, báró), kirólyi porosz vezérhadnagy, sz. 1775, és Berlinben a' katonai neveldeintézetben neveltett. 18 éves korában jelen volt az első francia háboruban, mint alhadnagy és Landaunál megsebesített. A' hadviselés végeztével tapasztalásait: *Abhandlung über den kleinen Krieg* cz. a. közre bocsátá; Potsdamba a' vezérkarba tétetett által, 's 1805 mint kapitány szolgált a' Svédek ellen. 1806 Hohenlohe alatt részt vett a' saalfeldi csatában, 's helyreállván a' béke, majornak névezetett ki. Midőn Napoleon 1809 Austria ellen indulna, austriai szolgálatba lépett, 's a' békekötés után: *Geschichte des Feldzuges von 1809* című munkáját sajtó alá bocsátá. 1810 az orosz sereghen harczolt a' Törökök ellen, jelen volt a' rustuki ostromnál, és Sándor császár által ezredes kapitányi helytartóságra emeltetett. 1811 Petersburgba ment, és innen Berlinbe, 's itt porosz szolgálatba állott. 1813—15 York és Bülow csapatjaikban harczolt, 's részt vett a' lipcei csatában is. Franciaországban feje volt a' generalstabnak, 's az 1815 háboru után glogaui várnagyságra emeltetett. Itt készülték e' munkái: *Abhandlung über den Krieg in Beziehung auf grosse Operationen* (Berlin 1821—24 3 köt.) és *Lehre vom Festungskriege* 's a't. Valentini több katonai rendek vitéze, és 1828 olta főfelügyelője a' berlini katonaintézetnek. — I—y.

VALENTINIANUS, 3 romai császár. I Valentinianus, Gratianus vitéz tábornok fija, Cibalában (Pannoniában) szül. K. u. 364 lépe uralkodásra, melyet Valens öccsével megosztott, napkeletet ennek engedvén. Vitéz, de durva 's tudatlan és felette fajtalan életű ember vala, honnan a' birodalom elpusztulását nem akadályozhatta meg. Miután a' szláv és teut népek ellen híjában csatázott, mh. 375. — II Valentinianus, az előbbinek fija, anyja Justina gyámsága alatt kezdte uralkodni, de Arhogastes gall születésű katonatisztól megöletett 392. — III Valentinianus, Constantiusnak és Placidianak, N. Theodosius leányának, fajok, nagybátyja Honorius holta után, 6 éves korában császárrá kiáltaték 425, 's szerencsétlen uralkodása alatt a' Svédek és nyug. Gothok Spanyolországot, a' Vandalok Afrikát, az Angolszászok Britanniát, a' Frankok Galliát elfoglalák 's Attila Hunnjai Olaszországot feldulák. Semmire kellő 's buja életét öszveesküvés oltá el 455.

VALERIANUS (Publius Licinius), romai császár 253—260 K. u., szül. 190. Vitéz 's nagy és feddhetlen characterű fejedelem vala, miért, Decius császár a' birodalom pusztulásának akadályozására a' megszűnt censori hivatalt ismét bevívén, a' tanács köz akarattal őtet emelé e' hivatalra. A' legioktól majd császárrá kiáltaték ki. Már 63 éves levén, midőn e' méltóságra emelteték, fíjót Gallienust közuralkodóvá vevé fel. De a' birodalom helyzete akkor ollyan volt, hogy mindkettejek országlását belső zavarok, 's kívülről Németek, Gothok és Persák háborgatásai nyugtalaníták, sőt 225 Azzsiában új persiai birodalom álla fel. Artaxerxes alatt, kinek fija, Sapor, az elfoglalt

persiai tartományokat visszavévé, V. személyesen vezérlé seregét el-lene, de Edessánál (260) megvereték 's elfogatók. Sapor, ha a' történetírók elbeszélései nincsenek nagyitva, igen embertelenül bánt vele. A' szerencsétlen öreg naponként kitéteték a' nép csufolódásának; ha a' király lóra akara ülni, a' fogoly császár hátról lépe fel; 's midőn e' bánatjában mh., fejét kiömeté 's diadali emlékül eltevé. V. eleinte pártolá a' keresztényeket, de utóbb üldözteté.

VALERIUS, sok Romainak neve. Ezek közt legjelesebb az, ki a' Tarquinius superbus utolsó romai király ellen koholt összeesküvés főreszese 's igazságszeretetével kitetsző férfi vala. A' népet 's ennek szabadságát igen pártolván, Publicola v. Poplicola melléknévet kapott. Ő és Brutus voltak első consulai az új szabad statusnak, társának holta után e' méltóságot egyedül 's ritka haszonkeresetlenséggel folytatá 's több hasznos rendeletet hozá. Még 3szor visele consulságot 's vitézségével is kitetszék, nevesen győzedelmeskedék a' Sabinokon. Olly szegényül hala meg, hogy a' status költségein temetteték el. Hátából a' piaczon siremlék emelteték neki. A' romai asszonyok azzal tisztelék emlékezetét, hogy, mint Brutust, őtet is esztendeig gyászolák.

VALERIUS FLACCUS (Cajus), I. FLACCUS (Cajus Valerius).

VALERIUS MAXIMUS, romai történetíró, ki K. u. 30 körül 9 könyvben *Dicta et facta memorabilia* munkát írt, melyben az erkölcsöket, szokásokat, erényeket, vétkeket 'st. a' Romainak 's más népek történeteiből igyekszik felvilágosítani. Hihetőleg patriciusi családból származott, szolgált Sextus Pompejus alatt Ázsiában 's aztán magányba vonula. Legjobb kiadat Forremiusé (Leyden 1726). Németre többen fordították; legujabban nevetlen (Frankfurt a. M. 1805—7).

VALETTA (La Valetta), Málta (Angolok alatt levő) szigetnek fővárosa, hajdan a' máltai rend főhelye, jól épült 's tenger felől sok palotái és pompás templomai gyönyörű tekintetet adnak. 3500 ház. 's 33,470 lak. vannak. Széles utczái lávával kirakvák. Kikötőjék legszebb építmények díszesítik. Igen szépek a' nagymester hajdani palotája, most a' kormányzó laka, a' 7 tanuk palotái, városház, főtemplom, fegyvertár 'sm. Tudományos intézetei: egy könyvtár 's csillagásztorony. 3 tágas és bátorságos kikötői most angol felsőség alatt Afrika éjszakai partjainak főpiacza, kereskedése napról napra nevededik. Csudálkozásra méltók kősziklába vágott falai, melyek ezt a' helyet csaknem megvehetlenné teszik. Ezeknél szenvedé hajótörést 1565 II Soliman nagy feltétele, 's a' vitézek bátorsága a' 16 száz. legszebb tettei közé tartozik. 1798 árulás francia, 1800 éhség angol kézre kerítetté.

VALLA (Lőrincz) híres nyelvész a' 15 századnak, 's azok sorából való, kik a' classica literatura feltámasztójának tisztes nével jelettettek meg. Szül. 1407 v. 1415 Romában, hol fel is nevelteték. Tanítója volt a' szép művészeteknek 's a' szónokságnak Olaszország több városaiban. De veszekedései 's a' scholasticus bölcselkedők ellen intézett iratai számos ellenségeket zudítottak fel ellene. Nápolyba ment tehát, 's itt V Alphons udvarában szívesen láttatott. De itt is összekapott az inquisitíóval, 's mint mondatik, nyilvános helyen megvesszőztetett. Ismét visszatért Romába, a' miután pápai titoknokságra és kanonokságra emeltetett volna, mh. 1457 v. 1465. Munkái: *Elegantiae latini sermonis; De vero et falso; Ferdinand aragoniai király történetei; Herodotus, Thucydides és Homer fordításai*, 'st.

—l—y.

VALLÁS, olly régi e' tárgy, mint az ember 's ennek Isten iránti viszonya. Nem lehet fölöle kívülről valódi ismeretet szerezünk, hanem bennünk kell élnie és uralkodnia, ha igazságáról meg-

győződni akarunk. Az embernek némi sajátosságos idomán, hajlandóságán épül az, melyet vallásosnak nevezünk. Mivel t. i. az ember a' nekie adott természetnél fogva nemcsak némi viszonyba állított az istenséggel, hanem azt sejtítheti is és megismerheti, ez idoma által lehetővé tétetett rá nézve a' vallás. Valami isteni van bennünk, mi eredetét gyánítja 's a' tökéletes teremtetére utal, egy magas természet, melly a' legmagasbhoz emelkedik 's vele egyesülni törekszik. De valami isteni van felettünk is, mi a' világban, mint dicsőségének fényében 's az okosságban jelenti ki magát az embernek. Hol már az ember, érzéki világ által korlátolt természetének érzetében, ama magas hatalom előtt, melly felette uralkodik, magát megalázza, de szabadsága és öntudata érzetében magát teremtőjéhez szabadon felemeli 's a' dolgok rendében annak kijelentett akaratját megismeri: ott van igaz vallás. A' vallás tehát az indulatnak istenség felé tartása, irányja. A' vallásos idom különféleképp fejlik ki, azért az emberek szellemi különségéhez képest a' vallás is különböző. Ez a' különféle tanításokban, nezetekben 's szertartásokban mutatkozik. Ezek azon kapcsolatok, mellyek az embereket vallásos szükségök közös kielégítése végett kisebb nagyobb tömegekben egyesítik. Ezen alapul a' positiva religio fogalma is. A' kijelentett vallás alatt olyat értenek, mellynek eredete 's terjesztése egyenesen az istenség különös és rendkívüli nyilatkozása által történt; a' természeti alatt pedig olyat, mellynek eredete egyedül a' lélek ön munkásságán épül.

VALLÁSBEKEKÖTÉSEK. V. Károlynak I. Ferencz Francia királyali hadakozásából 's azon kímélésből, mellyel Bölcs Fridrik szász választó, mint legnagyobb befolyású német fejedelem iránt viseltetni kéntelenítették, lehet kimagyarázni Károly első lépéseit, mellyek szerint ellene volt ugyan a' reformationnak, de elnyomására kemény rendeleteket nem tett. Ezekhez jöven még az evangéliumi rendek állhatatossága a' speyeri birodalomgyűlésen, a' SCHMALKALDI SZÖVETSÉG (l. e.), a' Törökök Magyarországra beütése a' Károlynak a' pápávali meghasonlása, — alkudozásba ereszkedék tehát a' császár a' Protestansokkal 's így jöve létre 1532 a' nürnbergi vallásbéke, mellyet a' Protestansok 23 Jul., a' császár 2 Aug. ira alá. Ez által a' Protestansok nem nyertek többet, mint a' mivel bírtak, a' császár ellenben mindent, mit kívánt; mert mindenik fél arra kötelezvén magát, hogy nem fog ellenségeskedni, conciliumig, vagy ha ebből semmi se lenne, új egyeztetig, a' császár szabadon dolgozhaték tervein 's míg külső ellenségeivel csatázza, nem félhete belsőtől. A' Protestansok, bár kívánataik nem teljesítettek, hasonlóul azért fogadák el e' békét, mivel nyugalomra vala' szükségek. Azonban 1544 a' csespyi béke ismét munkába veteté Károlyal a' Protestansok elnyomását, mi annyival könnyebb leheté most, mert a' protestans szövetség fejei, János Fridrik szász választó és a' hesseni landgrof nem legjobb egyetértésben valának egymással, sőt mindenik haza menő seregével 's a' felföldi rendeket sorsokra hagyá. Ezen egyenletlenség káros következtését csak hamar érzé a' szász választó, mert Móríc szász herczeg, bár protestans volt, titkon öszveszövetkezvén a' császárral, becsapa a' választó tartományiba, 's bár a' választó őtet kiveré, sőt csaknem egész birtokát is elfoglalá, hirtelen ott terme a' császár 's 24 Apr. 1547 Mühlbergnél teljesen legyőzé a' választót, 's birtokába és méltóságába Mórícot helyezé. Így a' császár, főleg miután a' hesseni landgrofet is elfogá, azt véle, hogy céljának elérése már markában van; de véletlenül távolabb esék attól, mint valaha volt, mert Móríc álltván a' császár nagyra vágyó terveit, 's hogy fíját, Filepét, örökös német császárrá akarja tenni, eltökélé, hogy Németország szabadságát kivívja. 's ipát, a' landgrofet, kit híjában kért ki, fogásából kimentti. Két dolog igen segíté Mórícot, a) az INTERIM (l. e.),

melly legfőbb mértékben elkéséríté a' Protestansokat 's így hajlandóbbak valának, mint előbb fegyverfogásra, és b) a' nyakas Magdeburg ellen hozott birodalmi száműzés végrehajtásának rábizása, mert Magdeburg felette erős levén, figyelemgerjesztés nélkül gyűjthete olly nagy sereget, millyent akara 's a' költség a' birodalom pénztárából fizetteték. Magdeburg megadván magát, Móríc a' helyett, hogy seregét elbocsátotta volna, ráütött a' császár népére, mely az Alpesek szorosait őrzé, legyőzé azt 's 22 Maj. 1552. csak 2 mf. volt Innsbrucktól, honnan a' közsvényben sinlett császárnak 's öccsének Ferdinandnak szaladással kelle meg menekednie a' fogságtól. Móríc e' szerencséje a' passauai egyeztetet szülé (31 Jul. 1552), mely szerint a' landgrof szabadon bocsátatték, a' schmalkaldi háborukor száműzettek honokba visszahivatának 's a' Protestansok teljes vallásszabadságot nyerének. Ezen szabadságot végre 26 Sept. 1555 az agostai (augsburgi) birodalomgyűlés is megerősíté a' császár nemeslelkű öccsének, Ferdinandnak, eszközésére. E' békébe ekkor a' németországi Reformatusok nem voltak befoglalva, 's csak a' westfaleni békekötéskor nyertek egyenlő jogokat a' Lutheranusokéval.

VALLÁSEGYESÜLET I. UNIO.

VALLÁSSOSSÁG azen vallásos character, mely semminemű visszonyaiban se vesztí el szemei elől az isten iránti szeretetet. A' vallásssosság ugy áll a' valláshoz, mint az erkölcsiség az okossághoz, a' lélekesmeretesség a' lélekesmerethez, a' virág a' gyümölcshez.

VALLÁSSZABADSÁG abban áll, ha különbféle vallásfelekezetek valamelly statusban 1) istentiszteleseket nyilván tarthatják, 2) gyermekeiket 's papjaikat saját iskoláikban taníthatják, 3) vallási 's egyházi dolgaikat 's szerkezeteket tulajdon elveik szerint rendezhetik, 4) más egyház papjai iránt semmi köteleztetések sincs, 5) ugyanazon polgári jogokkal bírnak, mellyekkel a' status más polgárai, 6) ha az egyházi költségek minden különbség nélkül a' status pénztárából fizettetnek. Illy teljes vallásszabadság csupán az éjszakerikali egyesült statusokban létező, hol a' status kormánya csak arra ügyel, hogy a' vallásfelekezetek egymással békésen éljenek. Melly káros legyen annak korlátolása 's nyomása, bizonyítják Spanyol-, Franciaországok, Salzburg és Pfalz, mellyek miatta legszorgalmasabb alattvalóikat veszték el, kik részint megöleltek, részint kivándoroltak; ellenben Angolország, Holland, Poroszország 's más türelmes statusok népessége, 's jóléte szemlátomást nevedett a' lélekesmeret szabadságának védelme alatt. Mindazáltal bár melly kívánatos volna is a' közönséges vallástürelem, még se kell elfelejtőnk, hogy csak addig becses az ember előtt valami, míg annak birtoka kétségessé tetetik, 's bámulva olvassuk, melly elszántsággal mentek az első sanyargatott Keresztények mártirhalálra, hogy a' franciaországi Protestansok inkább elveszték vagyonokat 's élteket, mint hitvallásokról lemondtak volna, sőt a' Zsidók is inkább készek voltak akármelly áldozatra, mint hitüket megváltoztatták volna.

VALLE (Péter) előkelő nemzetség sarjadéka, sz. 1586 Romában; egyike a' 12 század legjelesebb utazóinak. Szép esmeretekkel felruházva, boldog jövődöt reményle, de szerelmes viszontagságain elkedvetlenedve, előbb Nápolyba, 's 1614 napkeletre utazék. Törökországban, Egyiptomban, Arabiában, Persiában és Arabiában 11 évig tartózkodék, 's e' tartományok nyelveivel és lakosaival közelebbről megismerkedett. Bagdadban egy szép georgiainéval kelt össze, de ezt is csak hamar, halál által, elvesztette. Ez eset visszatérésre bírá őt, 's 1626 ismét Romában látjuk számos keletzsaki kísérvél. Itt meghalálozott nejének egyik szolgálójával házasságra lépett, 's a' tudományoknak és szép művészeteknek szentelé éle-

tét. Utazásának nagybecsű leírása is ekkor készült. Mb. Romában 1652. —l—g.

VALLIÈRE (Louise Françoise de la Baume le Blanc, hercegné), XIV Lajos szeretője, régi nemes családból szül. 's az orleansi hercegné udvari dámája vala. 2 évig lángola benne a' Lajos iránti szeretet, míg Lajos azt észrevehé. Szelid characterét legfőnyesb állapotjában is megtartá 's ezt jótételre használá. Hozá való szeretetből Lajos Vaujour mezei jószágot 's St. Christophle báróságot herczegséggé 's pairséggé emelé. Montespan asszonytól kiszorítatván, 1765 egy parisi carmelita - klastromba vonula, hol Louise de la Misericorde nével éle, 1710-ig, midőn 66 évében mh. *Art Réflexions, sur la misericorde de Dieu.* Genlis asszony igen érdekes román tárgyává választá őt 's híres Lebrun egy szép bűnbánó Magdolnát feste képe után. L. *Mém. de Mad. la Duchesse de la Vallière* (Paris 1829, 2 köt.).

VALLONOK, a' Schelde és Lys közt lakók, kiknek földjéhez tartoznak még hajdani Flandriának egy része, a' mostani éjszaki és csatornai (pas de Calais) francia megyék. Tágasb értelemben e' név alatt hajdani Hennegaunak, Namurnak, Luxemburnak, Limburnak 's részint a' régi lüttichi püspökségnek is vallon vagy romlott francia nyelvet, mely a' kihalt gall nyelv maradványának tartatik, beszélő lakói értetnek. Régi földleiratokban vallon Flandria 's vallon Brabant emlittetnek. Vallon testőr, mely egy részét tette valaha a' spanyol király testörzöinek, onnan vehé nevét, mivel Flandriának vallon részéből szedetett össze, míg e' spanyol felsőség alatt volt.

VALMYI ÁGYUZÁS, 20 Sept. 1792. L. KELLERMANN. Hogy a' braunschweigi herczeg, bár a' la lunei tetőt elfoglalá, a' már visszanyomuló ellenséget nyomon nem követé, mi a' győzedelmet és ezáltal Europa utóbbi sorsát eldöntötte volna, a' volt oka, mivel a' valmyi dombok hasonlók a' Johannisberghez (Nauheimnál), hol Condé herczeget 1 Sept. 1762 visszanyomván, a' megette rejtekben állott tartaléktól megveretett. Attól tartott t. i. hogy a' valmyi dombok megett is rejtezhet haderő.

VALMYI (herczeg), I. KELLERMANN. — Fija Metzben szül. 1770, atyja alatt katonáskodék, 1796 kitünteté magát az olaszországi hadseregnél, mint vezérsegéd, 1800 sokat tevé a' marengoi nagy győzedelemre, 1805 részt vehé az austerlitzai csatában, 1808 a' portugali, 1809 a' spanyolországi, 1813 a' német, 's 1814 a' franciaországi táborozásokban, 's mindenütt dicséretesen. XVIII Lajos 1814 lovasság főügyelőjévé, Napoleon 1815 a' pairkamara tagjává tevé őt, de e' méltóságát a' Bourbonok második visszatértekor elveszté.

VALOMBROSA, apátság az Apennineken a' fiesoli püspökség kerületében. 1038 barátrendet alapított itt Gualbert János, szent Benedek szabálya szerint, 's eredetéről valombrosainak neveztetett e' rend, tagjai pedig ruházatokról szürke barátoknak is. Magány és szemlélődő ajtatosság voltak céljaik, de csak hamar klastrommá változott által a' remetelak. 1662 a' sylvestrinusokkal egyesültek, 's feketében járnak azolta. Valombrosa a' francia revolutio vészei közt is épen maradt, 's a' megfutamadott papoknak menedékkül szolgált. A' rendnek egyik tagja, pater Hugford Henrik, a' scagliola név alatt ismeretes és utóbb Fiorenzoban nagyobb tökéletességre hozott kőfestést talalá fel, és *il Paradisino* nevű gyönyörű remetelakában, annak gyakorlásával foglalatoskodott. Még most is fenáll e' klastrom, 's utazóktól és hivektől gyakran látogattatik meg.

VALPY (A. I.) híres könyvnyomtató 's könyvkiadó Londonban. Első volt, ki nagy költséggel görög és latin sajtókat készittete Londonban, mert ő előtte e' könyveket Oxfordban 's Cambridgében nyomtatták. Ő alapítá a philologusoktól annyira kedvelt *Classical*

Journalt, 's ő adá ki témérdek költséggel *Stephanus Thesaurus linguarum graecae-jét* is. Legkedveltebb intézményinek egyike, nevezetes folyó iratok gyűjteménye, melly több év óta *The pamphleteer* cz. a jelen meg.

VÁLTÓLEVÉL, írásban foglalt pénzkimutatás, mellynél fogva a váltólevél kiadója, v. a' ki ennek kötelezettségét átvévé, meghatározott summát bizonyos időben lefizetni kötelezi, 's ha ezt nem tenné, személye elfogathatásának is aláveti magát. Innen következik, hogy a' váltólevél alapja mindég egyezet, mellynek tartalmát a' váltólevél foglalja magában. I. Boset *Der Wechselcontract nach seinen historischen u. s. w. Ansichten* (Prag 1812). A' váltólevelek 1) ollyak, mellyekben a' kiadó maga igéri a' kifizetést; itt csak 2 személy jő elő, u. m. a' kiadó 's elfogadó. 2) Ollyak, mellyekben a' kiadó mással fizetteti ki a' pénzt. Ezek sajátképpieknek is nevezetnek, mert a' legnagyobb kereskedési fizetések ezeknél fogva tetetnek. Nedves váltólevelek nevet is viselnek, mivel gyakran tengeren keresztűl vitetnek (cambia trajectitia). Ezeknél 4 személyről van szó, bár nem különbözök ezek mindég: 1) a' kiadó, ki a' felvett pénzt másutt fizetteti ki; 2) a' remittens, ki a' váltót átv teszi, a' pénzt a' váltólevél adójának befizeti, hogy ezt másutt kapja ki; 3) a' váltólevél bemutatója, ki t. i. megjelen azzal ott, hol kifizettetik a' váltólevélben kitett pénz; 4) az, kihez a' váltólevél, mint fizetőhez, utasittatik, 's ki azt, e' szót *Elfogadom* 's nevét aláírván, a' kitett pénz pontos lefizetésére kötelezi magát. A' váltólevelet *indossatio* (l. *INDOSSÁLNI*) által másnak is ált lehet teljes joggal engedni, ki aztán a' kitett pénzt felveszi, csak hogy mindenik indossansnak jót kell állnia a' váltólevél készpénzbeli becséről. A' kinek tehát külföldön fizetni valója van, váltólevelet vehet 's ezt, hitelezőjéhez indossálva, kész pénz helyett küldheti 'sit. A' kifizetés ideje különbözik: 1) a' kiadás után 14 nappal, 1, 2—6 hónap múlva 'sar. 2) a' bemutatás után számlált bizonyos idő múlva; 3) uso (l. e.) szerint. A' váltólevél rendszerint kész pénzzel fizettetik ki. A' váltólevelek időmulta rövidebb, rint a' közönséges. A' mi a' váltólevél formáját illeti 1) a' nap és summa iratnak bele, 2) berekesztetik e' szavakkal: Pontosan felvettem, 3) a' kiadó nevé aláírja. Egyszersmind az a' mód is beiktattatik, melly szerint a' tulajdonos pénzt megkaphatja, mint azon pénznem is, melly a' kifizetés helyén divatoz. A' pénz mennyisége, melly a' váltólevélbe beiratik 's melly szerint határoztatik meg a' remittens által a' váltóért fizetendő summa, fixa valutának, 's az a' pénz, mellyben számittatik a' váltóért kifizetendő pénz, ingó valutának nevezetetik. A' váltólevél folyama (*Wechselcours*) az álló és ingó valutának egy helyen és egy időben divatozó egymáshoz viszonya; p. o. a' folyam Leipzigól Hamburgig 145 $\frac{1}{2}$, azaz, a' váltólevélben kitett 100 bankotallér Hamburgban, mint fixa valuta, 145 tall. 's 6 garással (szász pénznemben) fizettetik ki, mint ingó valutával. Ha ingó valutában éppen annyi becsü nemes ércz fizettetik, mint a' mennyit tesz a' nemes ércz becse fiában, akkor a' *cours al pari* áll. Ha ingó valutában több ezüst adatik közönségesen, mint a' mennyit a' fixa foglal magában, úgy a' *cours* emelkedett, ha kevesebb, alább ment, mit meg lehet tudni abból, ha inkább v. kevésbé keresnek váltóleveleket a' vevők. — Nem volt találmánynak jötevébb befolyása a' nemzeti gazdagságra 's népek kereskedésére, mint a' váltóintézetnek; mert megkönnyíti a' fizetést 's ezáltal az adásvevést. Innen már Tyrus, Carthago, Athené, Corinthus, Syracusae, 's Alexandria, úgy látszik, esmerték a' váltóleveleket. Legbizonyosabb nyomaikat a' 12 száz. vége óta találjuk, Franciaország némelly tartományiban; de kiképezetetését Olaszországban érte el, mit a' váltófoglalatosságban előjövő olasz

kifejezetek bizonyítanak. Vö. Martens *Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechselrechts.*

VÁLTÓTÖRVÉNY; váltójog. Ez alatt 1) VÁLTÓLEVELEKET (l. e.) tárgyazó törvények 's kölcsönös jogok és kötelezések értetnek. A váltótörvény, szintugy mint más egyéb törvény, írottra és nemírottra osztatik. Amaz, a törvényhozó hatalomnak nyilván kijelentett rendeleteiben gyökerezik, mellyek váltórendeleteknek mondatnak. Majdnem minden tartománynak, sőt majdnem minden tetemesb kereskedő városnak megvannak a maga saját váltórendeletei, mellyek ennél fogva nagyon különbözök, a tartományok és városok minemősége szerint. A nemírott váltótörvény ellenben csak bizonyos törvényszerű általánosan elfogadott szokásokon alapul; mellyet ennél fogva tapasztalás által lehet legbizonyosabban megtanulni. Meg kell azonban ezektől különböztetni a csak némelly helyen 's némelly kereskedőknél bevett szokásokat, különösen ha nem törvényszeresek; mert ezek nem bírnak az előbbiekéhez hasonló erővel. A mondottakból kivüláglik az, hogy olly országokban mint p. o. Némethon, hol számtalan 's külön érdekű kereskedővárosok vannak, egy általános váltójog nem lehet; hanem a körülményekhez és nemzeti viszonyokhoz kell azt alkalmazni. Különböző ennél fogva a váltóper is. Igy p. o., a váltókereset megindítása a kalmával, nem mindenhol lehet a késedelmező fizetésű váltóadós személyét őrizet alá vetetni, hanem előbb vagyonából kell kielégítetést követelni. 2) Váltójognak neveztetik azon elsőség is, mellyel a váltólevelek más egyéb adóssági kötelezvények felett bírnak. A váltójog szigorúsága abban áll, hogy ha az adós, kelletekor meg nem fizet, vagyonára tekintet sem lévén, tüstént megtámadtathatik személye. Magát váltójog szerint kötelezni, tehát snnyit tesz: magát, kötelességeinek nem teljesítése esetében, azon szigorúságnak alája vetni, mellyet a váltójog, a váltóleveli adósokra nézve kiszabott. Nem szokatlan dolog az némelly országokban, hogy a bérlési, haszonvevesi 'sat. fizetendőségekre nézve váltójog szerint kötelezi magát az illető fél. Az illy szerződés v. kiadott kötelezvény nem tekintetik ugyan váltólevélnek, de mégis az a követelése van, hogy erejénél fogva, a netalán késedelmező fizetővel váltójog szerint lehet banni. Noha pedig a váltóleveli hitelező, más egyszerű adósságbeli hitelezők felett sok elsőséggel bír, concursus esetében még sem elsőb az ő követelése más egyebekénél, 's más órószerek hiányossága esetében, majdnem minden országban egy rendbe helyeztetik a közönséges adósokkal. Bizonyos okoknál fogva tilalmazza a váltótörvény némelly személyeknek azt, hogy váltólevelet adhassanak ki. Illy tilalmazott személyek 1) az egyháziak; 2) a katonák, minthogy váltójogi kötelezéseik miatt hivatalos foglaltságaikban akadályt szenvedhetnének; 3) a kiskoru személyek; 4) minden atyai hatalom alatt lévő személy, azon esetben, ha a váltólevél által valamelly kölcsön volna biztosítandó; 5) az asszonyok és parasztok, többnyire minden országokban. A váltójogot tárgyazó 's Beseken *Theaurus juris cambialis*-ában találtató iratokon kivül leginkább becsültetnek Siegel *Corpus juris Cambialis*; Püttmann *Grundsätze des Wechselrechts*-e című munkája (Lipscse 1805). Minket Magyarokat, a váltójog ügyében is még hátra lévőket, Stettner György ajándékozott meg Sáfár Imre szerint fordított 's hazánkra alkalmazott *Váltó Jog*-ával. (Pest. 1832).

VALUTA, eredetiekép olasz szó, melly a kereskedési nyelvben divatozik, 's annyit mint érték, becsár, melly fizetendőség gyanánt adatott v. elfogadtatott. Nem szükség pedig, hogy az érték valódi készpénz legyen; lehet az természetmény, áru, váltólevél, v. más egyéb kötelezvény 'sat. Midőn tehát valahol ez olvastatik: az érté-

ket (v. becsárt) kezemhez vevém, annyit jelent, hogy a' járandóság-ra nézve teljesen elégség tétellett.

VÁM általánosan az, mi a' tulajdonostól bizonyos árutól a' be-, keresztül- és kivitelért fizettetik 's az áru becse, sulya, vagy kiterjedési nagysága szerint határoztatik meg. A' vám tehát, széles értelemben véve, a' harminczadot, ut-, hid- és rézbért is magában foglalja, 's ritka országban különböztetik meg szorosan ezen utóbbiak-tól. Régibb, sőt újabb időkben is hasznosaknak gondolták igen sokan a' vámokat, azon hibás képzeletnél fogva, mintha azoknak terhe a' kereskedők nyereségéből vonatnék el; továbbá mivel így az átvívó idegeneket adózás alá venni, 's az egész kereskedést célirányosan vezethetni képezék. Azonban, nem a' kereskedő az tulajdonképen, ki a' vámot valósággal megfizeti; hanem ez csak előre adja meg azt, mit később a' vevők által kamatjaival együtt bőségesen visszafizettet magának, bele számítván azt az eladandó portéka árába. Azaz adó pedig, mely az átviteli árúkért idegen kereskedők által fizetethetik, közönségesen csak kevés lehet, 's mindenkori nagy vigyázatot kíván, hogy az ország kereskedésének ártalmas ne legyen. A' mi végre a' kereskedésnek az adó általi vezettetését illeti, többnyire mindenkor bal következesei vannak, ha a' kormány úgy vélekedik, mintha abból a' közönséges jólétre, haszon aradhatna. Ha a' vám tulajdonképi emésztési adó gyanánt tekintetik, még a' következő hibák is szövetkeznek melléje: 1) hogy sokkal előbb bele számítatik már a' portéka árába, mintsem az valósággal használat, emésztés alá kerül; 2) hogy olly kereskedési czikkelyektől is kell azt fizetni, mellyek emésztés alá épen nem jutnak, hanem a' kereskedő rakhelyén hevernek; 3) hogy ezen adó, mint a' tőkepenézek-től kívánt fizetendőség, a' polgárok munkálkodását akadályozza, csökkenti, 's ennél fogva a' természetményeket is kevesíti. A' mi a' vámnak a' közlekedésre 's kereskedési viszonyra befolyását illeti, ez a' következő: a' behozandó árukra vetett vám, megdrágítja reánk nézve a' külföldiek portékáit: a' kiviendőkre vetett vám pedig a' külföldiekre nézve drágítja meg a' mi készítményeinket vagy természetményeinket. Az első rendű vám által arra czéloztatik, hogy minél kevesebb árut vásároljunk a' külföldtől, 's hogy innét minél kevesebb portéka szállíttassék be hozzánk; a' második rendű által pedig arra, hogy a' külföld kevésbé keresse a' mi áruinkat, 's hogy e' szerint minél kevesebb áru vitessék ki hazánkba idegen országba. Mennyire legyen azonban ez vagy amaz óhajtható: az a' földművelés és mesterségek virágzása, ugy szinte az ország viszonyai 's politikai körülményei, szóval a' nemzeti élet évszaka által határoztatik meg. Legáltalánosabb vezérfonalul azonban a' mérsékletiséget és arányoságot lehet venni, olyképen, hogy a' vám sem a' kiviteli, sem a' behozatali, sem az országon keresztül, sem pedig az egyik helyről a' másik helyre szállítási, 's különösen ez utolsó, nyomasztó ne legyen; és hogy a' kiviteli 's behozatali vámok közt kellő súlygyen tartassék. Ennek nem létében t. i. v. mi özönöltetünk el idegen országbeli árukkal, ugy, hogy a' honi munkaszorgalom elfojtatik, v. mi fogunk annyit külföldre szállítani, hogy végre magunk nyomorgunk szükségben. Csak e' kevés mondottakból is kitetszik az, hogy a' vámok helyes vagy helytelen rendezése, minden nemzet emelkedésének vagy hanyatlásának bizonyos lépcsőzete. (Törvényes tekintetben I. HARMINCZAD ÉS VÁNJC.)

VÁMJEGYZÉK. A' vámjegyzék készítése vagyis az áruktól fizetendő vámmennyiségnek meghatározása, egyik nyomos részét teszi a' kereskedési törvényhozásnak, és kül- 's belföldi alapos statistical, kamarai és statusgazdasági esmereteket kíván. A' vámjegyzéken alapul a' felvett vámrendszer politicai célirányos volta vagy helytelen-

sége, a' mennyiben t. i. az ki-, be-, és átszállítandó portékákat nagyobb vagy kisebb adózásnak veti alája, vagy pedig tőle egyáltalán felmenti. A' vámjegyzéknek időről időre meg kell vizsgáltatnia 's a' gyűjtött tapasztalásokhoz alkalmaztatnia; mert a' kereskedési viszonyok a' belső és külső körülmények szerint változván, egyszersmind a' vámjegyzéknek szerintek való alkalmaztatását is szükségessé teszik.

VÁM-JOG, privilegium által nyert engedelem, mellynél fogva a' szükséges utaknak, hidaknak, hajóknak 's réveknek elkészítése 's jó állapotban tartása által szerzett menetelbeli könnyebbségért, a' fel nem mentett 's önkényt keresztülmenő utasoktól, harmaikra 's szekereikre nézve, bizonyos fizetés törvényesen kívántathatik. A' hol vám nem szükséges, v. nem hasznos, nem szenvedtetetik meg a' törvény parancsolata szerint; hol pedig lennie kell, ott tulajdonosa, az utakat, hidakat 'sat. jó állapotban köteleztetik tartani; különben a' károsodtaknak elégtételt kell szereznie. De ha e' sem buzdítaná azoknak épségben tartására törvényes megintetés után, a' tiszti ügyész felperessége alatt bíróság eleibe idéztetvén, 3szorta való büntetésben marasztaltatik el. t. i. először 100, másodszor 200 for. fizetésében, harmadszor pedig a' vámnak és azon teleknek, hol az fekszik, elvesztésében. A' két első büntetési tárgy a' bíráké, a' harmadik a' kir. ügyészé, melly köz becsárron váltathatik meg. A' vám csak az önkényt keresztülmenőktől kívántathatván meg, a' megszűnven arra hajtás v. más vámtól erre menni kinszerítés, a' mondott 3szori büntetés alatt tilalmaztatik. A' szükségtelen vámnak eltörlése 's a' szükségességnek rendeztetése, a' vármegye által tétetik, kiküldöttsége tudósítása mellett; 's egyszersmind a' fizetendőség is az által állapítatik meg, a' mellynél többet követelők, erőszakoskodási büntetésbe esnek. A' vám alól ki vannak véve: az ország minden nemesei, tanulók, egyházi szolgák, oskolamesterek, egyházfiak, éneklők, a' sz. kir. városok polgárai, egyházi nemesek, az esztergomi érsek jobbágyai, némelly helyeknek kegylevelél által felmentett lakosai, továbbá a' malomba menők és visszatérők, uraságaik dolgában utazó jobbágyok, lakodalmi népek jegyest v. nőt vívők, v. urokat ilyen menetelben követők, az országszéleken hidakat v. töltéseket készítő és javító, az ország számára fegyvert v. egyéb segédelmet vívők, 's végre: csak a' vám helyéig menők, és onnét visszafordulók. Kik a' vámot megcsalják, minden velek volt vagyonyoknak elvételével lakoltarnak, mellyeknek azonban az ügy megvizsgáltatása előtti elidegenítése, erőszakoskodási büntetés alatt tilalmaztatik, megtérítvén azon felül az okozott kár; a' kik pedig eliramlottak, illető bíróságok eleibe, velek volt vagyonaiknak elvesztésére perbe idéztetnek.

Kunoss.

VAMPIROK, denevérek legnagyobb neme. Fejek kutyaéhoz hasonló. Afrikának némelly tájékain tertőzkodnak, főleg Keletindia szigetein, Délszakamerika néhány tájékain 's gyakran nagy csoportokban repülnek szigetről szigetre. Gyümölcsel élnek, de állatokat 's embereket is megtámadnak, ha alusznak. Berepülnek t. i. a' szobákba, nyelvekkel vérig nyalogatják az alvó meztelen lábát 's ekkor vért kiszívják. Innen az igazságtalan 's uzsoráskodó emberek is vampiroknak neveztetnek. — Vampiroknak neveztetnek még a' vérszopó kísértetek, kikről a' nép azt hiszi, hogy élteknben búbajosak lévén, éjél feljönnek sirjaikból 's azokat, kik velek öszveköttetésben voltak, véreket kiszíván, megölik,

VANDALOK, némellyek szerint szláv, mások szerint német eredetű nép, 's a' romai birodalom elpusztulását siettető népek egyike. Őshonok hihetőleg Ejszaknémetországban az Elbe és Weichsel közt volt. K. u. a' 3 száz. óta a' Burgundokkal kezert fogva, többszer

hadakoztak a' Romaiakkal a' Rajnáánál. Aurelianus császár alatt (272) Dacia nyugoti 's Magyarország egy részét ülték be. Midőn a' Gothoktól innen kiszorítottak, N. Constantintól engedelmet nyertek, hogy Pannoniában telepedhessenek meg, azon köteleztetéssel, hogy hadban a' Romaiakat segítsék, mi nagy hiba volt, mert a' romai legiok közt katonáskodván, megemerték a' birodalom belső gyengeségét, melyet utóbb hasznokra fordítottak. Hogy szép észtehetségű férfiak voltak köztök, bizonyítja STILICHO (l. e.). 406 elhagyák a' Vandalok Pannoniát 's a' Svévekkel és Alanokkal Galliába mentek, hol nagy dalást tévén, 409 Spanyolországba nyomultak. Itt a' Vandalok Galiciában, a' Svékek Ocastiliában fészkelék meg magokat; de a' Romaiaktól nyomatván, majd Boeticaba, a' mai granadai királyság partmelyekére vonultak a' Vandalok. A' Romaiak itt megtámadák őket, de megveretének 423 's a' Vandalok új vállalatokra bátrának. Ekkor Genserich (Geiserich) vitéz, okos és merész fejedelem volt a' Vandalok uralkodója, kit Bonifacius északafrikai romai tisztartó, megbűntatván III Valentinianustól, áthivott Afrikába, azon ígérettel, hogy vele a' tartományon megosztozand. Genserich hajóra ülven, egész népével álteveze Afrikába 427. Azonban Bonifacius megbékült a' császárral, 's nem akará teljesíteni ígretét, sőt legyvert fogá Genserich ellen; de megvereték 's Genserich Roma egész afrikai birtokát elfoglalá, melyet azután Siciliával, Sardiniával, Corsicával Majorcával és Minorcával nagyobbíta. Genserich rabló hajóserege uralkodék a' földközi tengeren 's Olaszország partján iszonyu pusztitást teve, sőt 455 Romába is bemene, hol semmi rendelet se levén téve védelemre, 14 napig dultak a' Vandalok 's minden drágaságot és mívet, melyeket a' Gothok meghagytak, magokkal vittek, több ezer előkelő fogollyal. Altevezés közben egy hajó Roma legbecsesebb műveivel elsüllyedt. Leo pápa, ki inepélyesen elibe mene Genserichnek, csak annyit eszközölhete, hogy legalább tüztől 's öldökléstől megmenekvék a' város, Genserich parancsára. Azon durva düh, mellyel a' Vandalok a' legszebb műveket rabláék 's nagyobbára leronták, még most is vandalis musnak neveztetik. Genserich utódai közt egyenetlenség ütven ki, elpusztula a' hatalmas vandál ország. Gelimer, nyugtalan 's nagyravágyó herczeg megfosztá Hilderich királyt, ki jó uralkodó volt, a' trontól, 's megöleté. Hilderich jó egyetértésben levén Justinianus keleti császárral, e' Hilderik halálának megboszulására, leginkább pedig a' Vandalok országának elfoglalására, hadat izene Gelimernek 's Afrikába küldé Belisarius vezérét 15,000-rel 534, ki Gelimert megveré 's elfogá, diadali pompával Konstantinápolyba vivé, mire a' Vandalok országa Afrikában megszűnt, miután 106 évig fenállott volna.

VANDAMME (Domingue), hűneburgi grof, francia vezérhadnagy szolgálaton kívül, a' becsületrend nagytisztje, Casselben (az éjszaki dep-ban) szül. 5 Nov. 1771. Katonaságra adván magát, minden táborozásban rendkívüli bátorságot mutatá, de keménységével, zsarolásával 's a' katonafenyíték elmellőzésével hírének sokat árta. 1806 — 7 Schlesia meghódítása bizaték rá; az orosz táborozásban (1812) meghasonlván Jéromos westfaleni királlyal, haza küldeték; 1813 eleinte Westfalenben és Alsósaxoniában táborozék az Oroszok ellen. 30 Aug. 1813 elveszté az ütközetet Kulmnál, elfogaték 's Moskauba, innen pedig Wiatkába (Siberia határaiban) viteték. Az 1814-ki békekötés után visszatére Franciaországba, de el kelle Páriszt hagynia. 1815 ujra megjelene honában, 's Napoleontól francia páirré és a' 3-dik seregosztály vezérévé nevezteték. A' waterlooi ütközet után méltóságától XVIII Lajos által megfosztaték, sőt későbbi parancsnál fogva száműzeték. Ekkor Genthe szalada, de itt maradás nem engedtetvén, Északamerikába eveze, hol 2 évet tölte. En-

gedelen nélkül térvén vissza, ismét száműzeték, mire Gent mellett fekvő jászágán éldelt, míg szabadságot nyere haza mehefésre, 's a' hadseregbe lépe. Casselben saját költségén kórházat állittata fel.

VANDERBOURG (Charles Boudens de), 1814 oltá a' feliratok 's széptudományok párisi academiájának tagja, iju korában tengeri tiszt vala, a' lázadás kitörtekor Németországba jöve, hol a' német literatúrában nagy jártasságot szerze. Irati: *Publiciste; Archives litteraires; Horatius Odáinak; Jacobi Woldemarjának; Lessing Larokoonjának* 'st. fordítása; sokat irt a' Journ. des savansba is. Mh. Parisban 1827.

VANDIEMENSLAND, Australia délkel. szárazán (a' d. sz. 40 — 44°) fekvő föld, 1804 oltá a' nagybritanniai gonosztevők gyarmatja, 1255 nsz. mf., 16,000 europai lak. Nevét Van Diemen hollandi keletindiai kormányzótól kapá. Jeles kikötői a' Port Dary, Port Macquarie és Port Dalrymple. Fővárosa Hobartstown 3800 lak. 2 grófságra osztatik, a) Buckingham, délen; b) Cornwall, éjszakon, fővárosa Georgetown, hanem a' kormányzék helye Brighton. A' levegő mérséklett 's egészséges; a' föld igen termékeny, főleg a' partokon. A' lakók feketék 's gyapju bajuak, mint az Afrikaiak. L. *Geogr. histor. and topograph. description of Vandiemensland* (Lond. 1822), *Godwin Beschreib. von Vandiemensland* (Lond. 1824).

VÁNDORCSILLAG, I. PLANÉTÁK.

VÁNDORLÓ MADARAK, I. MADARAK.

VÁNDORNÉPEK (nomades) azok, melyeknek még nincsenek allandó lakaik, 's barmaikat legeltetve egy helyről másra vándorolnak. Földbirtok 's szántásvetés levén a' haladó pallérozottság főgyámulai, a' vándornépek utánok vannak a' földmivelőknek. Illy vándornépek gyakraa legnagyobb revolútiokat okoztak a' historiában. Délszakamerika, Ejszakafrika 's éjszaki és közép Azsia még most is teljesek vándornépekkel. Köztök is vannak lépcsők; némellyek esmernek már nemi fényűzést 's tehetőséget, mások ellenben rabló vad életet élnek.

VANILIA (*epidendrum vanilla*), hegyeker. növé, szőlőtő formán fara futó növény Mexicoban, Peruban, Guianában 's néhány nyugotindiai szigeten. Virága fejeeres-sárga. Ebből képződik mintegy 6 ujni, keskeny, darabos és barna csó vagy tok, melly teljes apró, fekete 's fénylő magvakkal. Sept. végétől Dec. végéig szedetnek e' csóvek, néhány hétig árnyékban száríttatnak, olajjal megkenetnek, hogy bogarak ne bántásák 's egészen ki ne száradjanak, aztán órn. rzinlapokból készített csomócskákba tetetnek, hogy szagokat ne veszítsék el. Legjobb vanilia, melly Ujspanyolországban terem. Készítését a' honi lakók titokban tartják. A' vanilia idegerősítő; de igen használtatván, ártalmas is lehet. Csokoláde-csináláskor 's finomabb ételekben is használtatik; néha orvosságban is.

VANINI (Lucilio, v. mint utóbb magát irományinak czimlapjain nevezé, Julius Caesar), tudós, szabadon gondolkozó Olasz szül. 1585 Tauresanoban v. Taurozanoban (a' nápolyi királyságban). Romában 's Paduában tanula philosophiát, theologiát, törvénytudományt és astrologiát, pappá szentelteték 's predikálni kezdé, de felhagyta e' foglalatossággal 's egészen tanulásra adá magát. Beutazá Német-, Csehországok és Németalföld egy részét, egy ideig Genfben és Lyonban tartózkodék, hol tanita, de Angliába kelle illannia, hol fogságba teteték, 's kiszabadulta után ismét Lyonba mene. Mind e' helyeken a' vallás felől tett nyilatkozásai miatt rossz hirben álla. Lyonban kiadá: *Amphitheatrum aeternae providentiae*-jét 1615, mellyel azt a' gyanút húzá magára, mintha az atheismust akarná terjeszteni. Lyonont el kelle tehát hagynia 's Parisba vonula. Itt 1616 más iratjelene

meg tőle *De admirandis naturae, reginae deaeque mortalium, arcanae, Libri IV* cz. alatt, 60 dialogusban. Bár a' Sorbonne engedelmével adá is V. ezt ki, mégis elvádoltaték, mint atheista. Parisból téhát Toulouseba ment 1617, hol tanitgata. De itt atheismus és bübajosság vétkével terhelteték, sőt elegendő bebizonyítás nélkül a' toulousei parlament által 1619 megégettetésre ítélteték, 's a' szerencsétlen V. még azon napon vesztőhelyre hurczoltaték, nyelve kihuzatván, megfojtaték és megégetteték. V. 34 éves vala. Semmi esetben se érdemle illy büntetést, főleg mivel irományiból nem bizonyíttathatik be atheismus; hanem ugy látszik vigyázatlan viseletével, tudós dicsekvésével 's csipős gunyáival sok ellenséget csinált. Voltaire és Bayle védék őt. V. írta még a' tridentumi concilium apologiáját 's egy értekezést az astronomiáról. Mi érte 's ellene íratott, l. e' munkában: *Leben, und Schicksale, Geist, Charakter und Meinungen des Lucilio Vanini etc.* W. D. F-től (Leipz. 1800).

VAN LOO mivész család neve, melly Flandriából Ecluseból ered 's a' németalföldi iskolának több jeles képirót nevelt. Első, ki e' neven ismeretes lett, János. Ennek fija Jakab mint arczképfestő 1663 Parisba ment, az ottani mivészacademia tagja lett 's 1670 mh. Ennek fija Lajos mint rajzoló és frescofestő volt híres. Ennek két fija emelé nemzetsége nevét azon fényre, mellyel az a' mivészvilágban díszelg. Az idősebb, János szül. Aixben 1684, híres historiai és arczképíró volt, mh. 1745. Sok festménye van Toulonban, Turinban, Romában, Londonban. A' fiatalabbik Károly András szül. Nizzában 1705, történeti és tájfestő, utóbb Parisban a' mivészacademia tagja és professora. Munkái többnyire Franczthonban maradtak. Jánosnak 4 fiai mind jeles mivészek voltak: Károly András Filep Berlinben udvari képiró, Lajos Mihály a' spanyol király első képirója volt, mh. 1771; Claudius és Ferencz jókor elhaltak.

VANNUCHI I. SARTO.

VANSITTART (Miklós) angol pair, sz. 1766 Londonban németalföldi nemzetségből. Tanulmányait Westminsterben 's Oxfordban folytatá, 's literaturai zsengeji itt jelentek meg 1788. — 1796 parlamenti tagnak választatott, 's finansziális ismereteinek fényes jeleit adá. 1801 a' kincstárnak, 's 1805 Irlandia első titoknokának választatott, 's ebbeli hivatalait példás hűséggel viselé. Grenville miniszeriumában ő volt cancellárja a' kincskamarának, 's ajánlatára vétetett meg 1815 az ugy nevezett déltengeri társaságról a' délamerikai kereskedés kizáró joga, 1823 cancellárjává lón a' lancasteri herczegségnek, 's egyszersmind pairségre emeltetett. Lord Bexley nevét viseli azolta, 's követője a' kincskamarai cancellárságban a' szabadlelkű Robinson volt. V. nem szónok, és politikai véleményi nem azok, mellyeket liberalisoknak mondunk. A' kamara megtámadásaira csak számadásokkal felelt, még pedig hibátlanokkal mindig. Sajtó alá bocsátott finansziális munkái nagy belátást mutatnak, 's az 1812 megjelent: *Three letters on the british and foreign bible society* is tőle vannak.

VÁR, hadi nyelven olly hely, melly természettől 's emberi kezeztől olly tulajdonságot kapott, hogy a' megtámadóknak ellenállhat 's védelmül szolgál ezek ellen. Elosztatik: 1) fő-, 2) külmivekre 's 3) különös erősítésekre 's akadályokra. Főfalak azok, mellyek a' várat legközelebről kerítik, helyel közzel bevágó 's kinyuló szegleteket formálnak, hogy a' vár minden részei külsönösen védhessék egymást, mi a' védelmezés főkivánata. Egyébiránt formája helybeli környülményektől függ, innen egészen rendes formájú várak ritkák. A' vár falát árkok kerítik, mellyekbe, hol lehet, víz eresztetik. Az árkokon kívül ismét falak, de a' főfalaknál kisebbek, huzatnak. A' külmivek és különös erősítések részint az árokban, részint kívül és

pedig néha a vártól különválva 's távol állanak; ilyenek: a minák, tornyok 's a'. A vár erős volta nem nagyságától függ; sőt messze-terjedő 's népes városokat nehéz védeni, a nagy vár nagy őrsereget, sok védő eszközt 's táplalmányt és olly várparancsnoki munkásságot kíván, melly emberi erőt felyülmul. Nem számos őrsereg védi a várat, sőt a sokaság megakadályozza a hasznos munkásságot 's egyik parancsnok utjában állhat a másikkal. Legjobb védelme a várnak az őrsereg vitézsége 's hűsége, a várparancsnok vas állhatatossága 's annak, ki intézi a védelmet, találmányos esze, melly kifogyhatlan az ellenséget feltartó akadályok kigondolásában, 's a környülményeket okosan tudja használni.

VARASD vármegye Horvátországban. Nevét Varasd váratól kapta. Határai: keletre Szala 's Körös, észak 's nyug. Steiermark, délre Zágráb vármegye. Főhegye a Maczel, melly e vármegyét csaknem két egyenlő részre osztja. Jelesebb folyói: a Dráva, Szutla, Krapina, melly Varasd és Zágráb vármegyék közt határt von, Bednya 'st. Résztint dombos, részint tér földje középszerűen termékeny, 's csak a Dráva melletti térség terem szükségesnél több gabonát. Gyümölcse, szilvája, dohányja 's bora (legjobb a vüniczi és töpliczi) bőven van. Erdők csaknem felét foglalják el a vármegyének és sok sertés hizik bennük. Szarvas marha kevés neveltetik; de tehen sok tartatik, miért itt készűl legtöbb vaj egész Horvátországban. Juhtartás se nagyon divatozik. Nagysága 34 nesz. mf.; lakói száma 155,696, kik 1 kir. vár., 5 mvár., 406 fal., 's 431 puztán laknak; Tótok és Horvátok, közzük keveredett Oláhokkal, Görögökkel 's Ráczokkal; vallásokra nézve néhány Zsidót, 's Óhitűt kivévén, mind Katholikusok. Járása 4, u. m. felsőmezei, alsómezei, felsőzágorjai 's alsózágorjai. Örökös főispánya: monyorokeréki gróf Erdődy Károly ur Eő Exc.

VARASD, sz. kir. város (II. András oltja), 981 báz., 8811 kath., 13 óhitű, 327 zsidó, összesen 9151 lak., vármegyei házzal, harminczad-és sóhivatallal, posta igazgatással, kath. gymnasiummal 's több szép templommal. Igazgattatásához képest városira, mellyet a városi tanács igazgat, 's várira osztatik, melly gróf Erdődynek, mint Varasd vára örökös urának tisztei által kormányoztatik. A város általában szép, de nem igen élénk.

VARÁZSLÁS, I. MAGIA.

VARÁZSVESSZŐ, (virgula mercurialis) bizonyos babonás szer-tartással készített, v. egyszerűen ivformán meggörbített, v. két ágú 's villa formán nyélbe szorított fa vagy drótvessző, mellyről a babona azt hiszi, hogy ott, hova ujjak közt sajátos módon tartva magától hajlik, a föld gyomrában kincs rejtez. Különösen használják a bányásztnál, hogy általa a nemes érczeket, ásványokat, földalatti vizeket 's érczereket felfedezzék. Meszyszer használtatott ez csalárdságra, könnyen gondolható. De talán ma már csak úgy is tekintetnek, mint hajdani vakság maradványa, ha nem régiben bizonyos Campetti nevű fiatal olasz figyelmet nem gerjeszt vala nyomos állításával, melly szerint testbeli érzés által a föld alatti ásványokat és vizeket észrevehette, 's valóban a vele tett próbákat ki is állotta volna. Ritter, ismeretes természetvizsgáló, a bajor király parancsára 1806 Gargnanoba utazott Campettihez, 's hogy vele többszöri próbákat tehessen, Münchenbe vitte. A tett próbák foganatját leirta Aretin: *Neu. liter. Anzeiger* (1807); érdekes felvilágításokat nyujtott rólok Gilbert (1808) Vö. **RHÄDOMANTIA.**

VÁRBOLT, I. CASEMATTÁK.

VÁRFAL (bastion), váratat körülvevő falakból kinyúló, két oldal 's 2 homlokfalból álló bástya, az előbb divatozott tornyok helyett, mellyek hasonlóul kiálltak a várfalakból. Az oldalfalak a

mellékbástyának, a' homlokfalak pedig a' külerőségeknek 's a' bástya előtt fekvő környéknek védésére szolgálnak.

VÁRGROF (Burggraf) az volt, kit valamelly fejedelmi jogokkal birt várnak tulajdonosa kinevezett, hogy arra felvigyázzon, az örse-reget vezérelje, törvényt szolgáltatasson 's a' jövedelmet szedje be. A' közép korban Németországon számosan voltak várgrófok, kiknek maradékai is megtartották e' czímet, noha e' méltóság örökös nem szokott lenni.

VARIATIO muzsikában egy rövid, egyszerű 's könnyen felfogható tételnek sokfélekép ismétlése. Ezen változtatás a' melodia kótáinak feltagolása és kisebbitése, egyszerű kóták melódiás ékitése, változtatott harmonia 's több illy segéd módok által történik. Fő kívánata, hogy a' melodia alapvonásai a' változatokban soha egészen el ne nyomassanak 's a' fő ének általok el ne töröltessék. A' fő tétel, melly illy módon változtatik, themának hivatik. A' thema v. ugy változtatik, hogy minden változat egy magában egész, bevégzett 's a' themával egyenlő rhytmusu tételt képez, v. ugy hogy a' themára az alapmelodia és rhythmusa tekintetében illy szoros ügyelet nincsen, hanem a' változatok majd jobban, majd kevesebbé dolgoztatnak ki, 's közbe csusztatott tételek által ugy egybe kapcsolatnak, hogy végre együtt egy egészet tesznek. Első esetben a' thema szorosan van variálva 's ezek a' sajátképi variatiók. Ezek v. egy fő hangzatra egyedül, v. kísérettel, néha több versenyező hangzatra is iratnak. A' themának egyszerűségén kívül még kellemesnek is kell lenni. Általában a' variatio inkább hangszerekre mint ének hangra illik, mert itt a' szavak kimondása a' mesterséges változtatást gyakran akadályozza, innen inkább csak az énekes gyakorlására, v. nagy mestersége kitüntetésére szolgál. A' variatióknak legtöbb becsök van akkor, ha az alapmelodia kára nélkül minden változatnak saját characteré van 's így az érdek fokonként nő. Költészetben is vannak variatiók, így nevezik t. i. a' Spanyolok és Portugalok glossáit. L. Raszmann *Blumenlese südlicher Spiele*.

VARIORUM CUM NOTIS, bizonyos, nagyobbára Hollandban a' 17 és 18 száz. nyomtatott 's magyarázatokkal ujonnan kiadott régiebb 's újabb latin és görög munkák, nyolczad rétbén.

VÁRNA (Tepliakow szerint hajdani Odessos), Bolgárországban a' silitriai basaságban, főpiacza Bolgárország és Oláhország Konstantinápolyali kereskedésének, 16,000 lak., a' fekete tenger nyug. partján. Várnától délen a' Haemus egy mellékága a' Bosporusig nyul, Bolgárország és Rumili partjai mentében. Ejsz. a' Duna felé hasonlóul több hegláncz ágazik el. Innen Várna legjobb védő pontja Konstantinápolynak éjszak felől. Itt esett el 20 Nov. 1444 I ULÁSZLÓ (I. e.) magyar király. 1610 a' Dnepr melléki Kozákok megvevék és 3000 keresztény rabszolgát szabadítának ki. 1828-ban elfoglalák az Oroszok, 's Miklós császár 12 ágyut küldé Varsóba említett Ulászlónak emelendő emlékül.

VÁRNAI, CSATA, I. ULÁSZLÓ (lengy. és magy. kir.)

VARNHAGEN von ENSE (Károly August) sz. 1785 Düsseldorfban, hol atyja tanácsosságot viselt. Ez, lemondván hivataláról, Hamburgba költözött utóbb, 's itt rövid idő múlva meghalázott. Fia most Berlinbe ment, 's orvosi pályára készült, de megváltoztatván szándékát, már csak philosophiával és régi literatúrával foglalkozkodott. 1803 jelentek meg első költeményei, 's ugyan ekkor tőle és Chamissótól egy szép literatúrui almanach is. Schlegel A. W. és Fichte által megerősítettvén kedvencz foglalatosságiban, tanulmányait Hamburgban, Halleban és Tübingenben folytató. 1809 az austriai sereg soraiba lépett, 's az asperni csata után tisztnek neveztetett. Wagramnál veszedelmes sebet vón, 's betegen vitetett Bécsbe. Innen

összel Magyarországra jött ezredéhez, 's megismerkedvén itt herczeg Bretzenheimmal, ezt mint segédtszte a' bécsi béke után több utazásaiban, 's nevezetesen Párisba is elkíséré. Most és ezentul egyiránt szentelvén magát literaturának és politikának, Stein porosz miniszterrel közelebbről megismerkedett. Midőn az Austriaiak 1812 részt vennének az orosz háboruban, búcsut vön szolgálattól 's Berlinbe ment. 1813 mint orosz kapitányt Hamburgban látjuk, 's utóbb mint Tettenborn segédtsztét Mecklenburgban, Hanoverben, Holsteinban 's végre Parisban. Ez időközben több vitézi rendekkel tiszteltetett meg. Azon seregosztály történetei, holott szolgált, 1814 nyomtatásban jelentek meg tőle. Parisban porosz diplomatiai szolgálatba lépett, 's Hardenberg statuscancellart a' congresszre Bécsbe kíséré. 1815 ismét Parisban szemléljük, 's utóbb mint miniszterreszidentt Karlsruhéban. 1819 visszahivatott innen, 's miniszterreszidensnek nevezetett az éjszakamerikai egyesült statusoknál. De ő e' hivatalát több okokból fel nem vállalá. Az olta mint követtségi titkos tanácsos Berlinben él hivatalos foglalatosság nélkül. Nevezetesebb munkái: *Deutsche Erzählungen* (Stuttgart 1816) *Vermischte Gedichte* (Frankfurt 1816) *Geistliche Sprüche des Angelus Silesius* (Hamburg 1822) *Goethe in den Zeugnissen der Mitlebenden* (Berlin 1823) *Biographische Denkmale* (Berlin 1824—27) 'sat. Historiai dolgozásai karakteristikus éllel bírnak.

VARRO (Marcus Terentius), hajdani Roma legtdűsób férjfiainak 's legtermékenyebb írónak egyike, szül. K. e. 116. Ifjabb éveiben katonakodék, aztán tribunusságot 's más köz hivatalokat visele, Ciceroval meghitt barátságban éle, Antoniustól száműzeték, de Augustus alatt visszatére Romába, hol 89 évében hm. 500-ra menő irati közül csak 2 jöve hozánk, u. m. a' *De re rustica* 's a' latin nyelvről írtak töredékei. Amazt találhatni a' *Scriptorum rei rusticae*-ben, e' küllön is kiadatott Dortrechben 1619 (ujjában kiadá Sprengel 1826.)

VARSÓ, lengy. Warszawa, orosz Lengyelország és Masovia vajdaság fővárosa, mellyhez veteték néha a' vele hajóhidnál fogva összekötött PRAGA (i. e.) 4500 h. (Prágával) 's 135,800 lak. van, kik közt 28,000 Zsidók és 6000-en Protestansok. Sok pompás épületei közt kitetszők: a' III 'Sigmund által építettett kir. kastély, a' szász-palota, pénzverő ház, fegyvertár, lengyel nagyok 115 palotái, 's több fényes templom. 6 kórház, 5 könyvkereskedés és 22 könyvnyomtató van benne. Itt lakik a' vicekirály; helye az ország legfőbb kormánysekeinek, több academiának, műoskolának, gyűjteménynek 'sat, könyvtára 150,000 köt. tesz. Az angol társaság tagokat tart itt, hogy a' Zsidók közt a' kereszténységet terjesszék. Egyeteme 1816 alk., 's 1830 olta Sándor egyetemének neveztetik. A' kereskedést előmozdítják a' hajózható Weichsel, 5 bankja 's 2 nagy vására. 7000 mindennemű kézművest és 50-nél több nagy kereskedő házat számlál. Jelesek még 'Sigmund ércz 's aranyozott szobra a' krakói kapu előtt 's III Jánosé, mellyet Miklós császár emeltete a' Törököken nyert győzelem emlékezetére. 1830 Kopernikusnak és Poniatowski Józsefnek is szobrok emeltettek. Az 1831-ki lázadaskor, midőn a' Lengyelek az Oroszok ellen felkeltek, Paskevits orosz vezértől megvetetvén, a' város igen megrongáltatott. L. Cas. Wladisl. Woycicki munk., ki Varsót lengyel nyelven leírta.

VARUS (Quintilius), Augustus császár vezére, nevezetes azon teljes megveretésről, mellyet a' Németektől, kiket erőszakosan romai szokások 's törvények alá akara hajtani, szenvedett. A' Németek ugyanis e' miatt fellázadván, Hermann vezérlése alatt fegyvert fogtak 's a' romai legiokat, a' tentoburgi erdőnél, csaknem mind levagdalák, mire Varus szégyenletében megölé magát (K. u. 10.)

Vas, némtelen fehéres-barna színű, lágy, nyújtható és hajlékony, forrasztható, kasmacos törésű mágneses ércz. A' hévségben igen nehezen és csak szén hozá adásával ömlik meg. A' levegő szahad hezájárulása alatt égettetvén fekete hártvány válnak le róla, mellyek vaspor név alatt esmeretesek, mellyek később barna piros színt vesznek fel, és tökéletes vas messzé lesznek. A' nedves levegőből vizet, savitót és szén-savat von magához, barnássárga rozsdával vonatik be, kénsavval a' zöld gáliczot képeli; ezeken kívül minden savakkal 's aljakkal összehuzó izük, csak a' kéklőgyuló sav egyesül vele kék színben (berlini kék) 's a' gubicssav fekete színben (tenta). Vas majd minden testben taláztatik, az embernek vérében kezdve a' legutolsó köig. Készittetik leginkább azon érczekből, mellyekben legnagyobb mennyiségben taláztatik és mellyektől legkönnyebben elválasztáthatik. Legalkalmasabb erre a' levegőből leeseit tiszta vas, de ez igen ritka, leginkább készül tehát a' vas-ovából és a' vérkőből. Ritkán és igen nehezen a' gyepivasból, melly valamint a' villósavas vasból készült, hidegen töredékeny. Kitisztítás által 3 faját kapjuk; első 's legtisztátalanabb az öntött vas, melly a' vasérczeknek szénnel ömlesztése által a' nagy ömlő kályhákban kieresztetik 's vagy így vagy különféle idomzatokban jön a' kereskedésbe. Ez a' többek közt sok szén-savat tart magában, innen könnyebben ömlik, és igen töredékeny, azért nem is nyújtható. Legtisztabb a' nyuló vas, melly az előbbinek ujonnan öntése által készül. Ez legnehezebben ömlik 's többnyire rudakban jó kereskedésbe. Ebből készül szenezés által az Aczer. (l. e.), melly szén-óvél bir. Haszna a' vasnak leginkább kiterjedett minden ásványok közt, sőt a' régiéknél pénz is készült belőlök. Vágó eszközöknek legjobb az aczél. Rozsda ellen legjobban megoltalmaztatik zsíros olajok által. Az orvosi tudományban is használtatik mint erősítő. Gy.

Vas vármegye Magyarország Dunán túl eső kerületében. Nevét Vasvár hajdan erős helytől kapta. Határai: ny. Austria és Steiermark, kel. Veszprim, d. Szala, é. Sopron vármegyék. Egy hazánk legnagyobb vármegyéi közt. Kel. része nagyobttára térség; délen a' Dobra, nyugoton a' Steiermarkból áltjövő hegyek terjednek el. Nevezetes a' térsége magánosan felemelkedő, sok bort termő Sági hegy, a' kel. határhoz közel. Legnagyobb folyója a' Rába. Földje termékeny. Hires és jó a' jánosházi dohány. Esmeretesek 's dicséretesek a' sági, somlyói, vasvári és rohonczi borok. Nagy és jóízű baracczokkal 's gesztenyével hővelkedik. Roppant erdeiben sok vad tanyáz, és sok sertés hizik. Szarvasmarhája nagy és erős. Juh kevés tartatik. Nagysága 96 nsz. mf. Lakói száma 269,452, kik 1 kir. városban (Kőszeg), 1 püspöki vár. (Szombathely), 28 mvár., 267 fal. 's 126 pusztán laknak; Magyarok, Tótok, Németek 's Horvátok; vallásokra nézve nagyobbára Kath., 52,200 Luth., 6000 Reform., 18 Óhitűek, 2726 Zsidók. Járása 6, u. m. a' szombathelyi, kemenesaljai, kőszegi, körmendi, németújvári, tótsági. Főispánya: batthyáni herczeg Batthyány Fülep.

VASALL, I. FEUDUM.

VASALLI-EANDI, physica tanítója, csillagásztoronny és természethistoriai museum kormányzója, a' tudományok turini academiájának tagja 's holtigi titoknok, az olasz társaság negyvenének egyike, több tudós társ. tagja, érdemteljes és a' természettudományban nagy híré férjfe, ki Spallanzanival 's Voltával vetélkedék. Az electricitas theoriájában, meteorológiában és mezei gazdálkodásban messze halada. Parisban részt vevé a' mértékek egységre hozásában. I Sándor Oroszországba hívá, de V. hiv marada honához, bár az 1814-ki történetek alkalmával sokat kelle szenvednie. Mh. Turinban 1825.

VÁSÁR I. VÁSÁRJOG.

VÁSÁRJOG, oly engedelem, mellynek következésében bizonyos helyen és időben, eladókból és vevőkből álló nyilvános és közönséges összegyülekezést tarthatni. Ez törvénynél fogva senkit sem illet, hanem v. privilegium, v. elidősítés által nyeretik. A' vele járó jogok ezek: használatától minden nem privilegiáltat eltiltani; a' háborítót pedig erőszakoskodási per által annak büntetésében elmarasztaltatni; a' későbben nyert joggátlóknak ellenmondani, 's azokat eltöröltetni (Joggátló volna pedig, ha ugyanazon időben 's olyan helyen tartatnék, melly egy mf. távolságra sincs); továbbá a' vevők és eladók állásaitól a' kegylevél tartalma v. szokás által szabott helypénzt kérni, mint a' közlegelőn etetett marháktól is; végre az ön szükségére megkívántatóságokat, mások által kialakított árron megtartani, és az ott elkövetett vétkeket nyomban megbüntetni; nem egyszersmind a' főben járókat is, hanemha a' vásár ura vérhatalommal is bírna.

Kunoss.

VÁSÁRNAP, a' hét első napja, melly meginnepeletetik, mivel ezen támadt fel Kristus 's küldte el a' szent lelkét apostolaira. A' Zsidók még most is szombatot innepelik. Nevét a' vasárnap nálunk onnan kapta, mert e' napon régen vasat szoktak adni 's venni, 's a' vas-ár-nap 3 szó öszvehuzatván, lett a' vasárnap név. I Béla király törülte el, 's szombatot tevé vásár napjává.

VÁSÁRNAPI BETŰK. Időszámlálók az esztendő hét első napjait az abc hét első betűivel szokják jelezni. Az a' betű, melly vasárnapra esik, vasárnapinak nevezetik. (L. KERÉKSZÁM). Ennél fogva meghatároztatik, hogy a' hétnek e' v. ama napja, a' hónapnak mellyik napja?

VÁSÁRNAPI OSKOLÁK, oly tanító intézetek, hol szolgálatban levő, 's mesterséget gyakorló ifjuság, mellynek a' hét köznapjain nincs ideje tanulni, vasárnaponként írásban, olvasásban, számvetésben 's hittudományban oktattatik. Német-, Angolországokban 's az austriai és bajor tartományokban számosak.

VASASKATONA. Így nevezetik a' nehéz lovasság azon vas pánczéltól, mellyet kardvágás és puskagolyó ellen mejjén hordoz. Gusztáv Adolf hozá ezt be, ki az addigi egész testet borító nehéz pánczélt eltörülte 's csak mejjvasat és ostromsapkát hagyott meg; ma ez utóbbi helyet sisakot viselnek.

VASCO DE GAMA, I. GAMA.

VASE (lat. Vasa) tulajdonkép csak edényt teszen, de a' szokás oda módosította e' szó jelentését, hogy alatta valamelly szép és mesterséges alakú edényt értünk; innen szorosabb értelemben a' régieknek némelly cserépedényeit. Azok, mellyeket nem régiben kiasztak, igen finom, vereses földanyagból valók, legszebb rajzolatokkal 's magasdad csoportozatokkal ékesítvék. Legtöbbet lehet olyyat találni, mellynek feketé földjén veres v. sárga alakok vannak. A' régiségek egyik részében sem kelle az uj kornak annyit tanulni, mint épen ezen égetett földből készült, festett edények körül, mellyeket, mivel legelőbb toscani tudósok által lettek ismeretessékké, többnyire etruskiaknak neveztek. Azonban mindennapi feltalálások által Siciliában, Nagy Görögországban, (kivált Capuanál és Nolanál), sőt Athéneben magában, számuk ugy megsaporodott, hogy az etruski nevezet rájok épen nem illik. Eleinte a' rajtok talált írások, festvények, v. a' szép forma ébreszté a' tudósok figyelmét, de akkormég csak az épeket keresék; utóbb értékök annyira hágott, hogy a' legkisebb cserepet is összegyűjték, a' töredezeteket kiegészíteni megtanulták. Hausmann kitalálta fényes mázukat. L. J. Fr. Ludv. Hausmann *Comment. de confectione vasorum antiq. fictilium, quae vulgo etrusca apellantur* (Gött. 1823). A' számtalan nyomozások sokkal

világosabb adatokra vezetének bennünket ezen edények technicalai készítmódja, mint jelentésök körül. Eddig csak sirboltokban (v. gyár-helyeiken) találtattak ezen edények, v. a' halottak körül, vagy a' falakon broncz szegekről függve; de sehol sem valanak hamuval töltvék, hanem mint hihető, olly valami ajándék lehettek, melyet a' kimultnak a' koporsóba adtak. Alig lehet kételkedni, hogy ott azon mysticus bacchusi beavatás hitelesítésére voltak, mely éppen azon környékben, hol ez edények legsűrűbben találtaknak, leginkább divatozott. Sok nyom után ítélve, e' beavatás egyszerre történt a' nagy görögországi fiu gyermekeknek az ephebusok sorába iktatásával, midőn ezek a' nagyörög köpenyegét megkapták (innen a' gyakori köpenyeges alakok az edények hátulsó részén), 's ezekből a' nők sem rekesztetének ki, főleg a' férjhez menendők. Ugy látszik, hogy menyekzői jelenetekkel diszitett edények mintegy bizonyítvány helyett adattak menyasszonyoknak illyen alkalmakkal 's illyenek egész körunkig nagy számmal maradtak fen. Ezekből emez edények legnagyobb száma 's azon körülmény is megmagyarázható, miért nem találtak közép Olaszországban mind ekkorig hasonló edényeket. Mert tudva van, hogy a' romai tanács, mennyire csak hatalma terjedett, ezen bacchusi mysteriumokat 568 (R. E. u.) mindenütt eltiltotta. Azonban még sincsenek felvilágítva minden ábrázolatok, 's jól jegyzi meg Creuzer, hogy az edényeknek még sok más czéjlok lehetnek mindenkor a' titok teljes vallás szellemében, mely a' istentisztelethez tartozó minden eszköznek bővebb jelentést adott. A' művészet történetére kivált a' képirására nézve igen fontos volna az edények tökéletes felvilágítása, de a' görög literatura töredékei erre alig lesznek valaha elegendők. Csak alsó Olaszországban próbálgaták ezeket ámitóltag utánazni, mi által igen sok vevő megcsalódott. Nagyobb gyűjtemények, mint a' nápolyi (l. Gorio R. *Museo Borbonico, galleria de vasi* Nap. 1825), londoni, parisi (kivált Durandé), bécsi (előbb Lambergé *Collection des vases grecs de M. le comte de Lamberg par le comte de Laborde* Par. 1822), petersburgi 'st. összehasonlítás által legtöbb tanulságot adhatnak. L. Dubois - *Maison neuve Introd. à l' étude des vases antiques* (Par. 1817 fol.); *Dei vasi greci, dei lor forma e dipintura, e dei nomi e uso loro in generale* (Palemo 1823). Tischbein W. Nápolyban 1791 pompás metszetekben ada ki egy illy edénygyűjteményt. Emlitendő még Lanzi *De vasi antichis dipinti volgarmente chiamati etruschi.* (Flor. 1806).

VASKAPU, magas kősziklák közt levő szorosság és ut Erdélyben, mely a' hátszegi völgyből a' temesvári Bánáthá viszen. Nevezetes azon győzedelemről, melyet itt Ifjnyádi János a' Törökökön 1441 nyert.

VASKORONA, Monzában (Mailand tart.) tartott arany, drága kövekkel rakott korona, mellyel koronáztattak Olaszország királyai 's utóbb a' romai császárok, Lombardiához való jogokra nézve. Az egész egy vas abroncs, mely Kristusnak egy szegéből készítettett 's innen neve. Napoleon megkoronáztatása után 1805 alapítá a' vaskorona rendet, 's midőn 1815 a' lombardi-velencei királyság Auszriáé leve, Ferencz császár is megtartá azt.

VASUTAK. Már a' mult száz. közepe felé csináltak az Angolok fa utakat kőszénbányáiktól a' legközlebbi kikötőig; 1770 oltá a' szekérekerek fa pályái öntött vaslapokkal bélleltettek meg, végre a' fa pályák helyét egészen vas pályák foglalták el. Egyszermind a' terh az előbbi nagy szekér helyett több egymással öszveköttöttszekerre rakatott. 1 ang. mf. vasut 1100 font st. 's fentartása a' ráfordított tőkének $\frac{1}{4}$ proc. kerül. Vasuton 1 ló annyit visz el, mennyit 8 hasonló erejű ló közönséges országuton. 1 tonnányi terh vitetése csatornán 15, 's vas uton csak 5 schill. kerül, Manchesterből Liver-

poolig. Csatornán 36, vasuton 5 ór. idő kell a' portékák elküldetésére. Az angol vasut-társaságnak 1825 6 $\frac{1}{2}$ mil. f. st. tőkéje volt. A' pesti kőbánya 's Pest városa közt is volt, nehány év előtt vasut, de már elpusztult. L. Baader bajor kir. főbányásztanácsnok *Neues System der fortschaff. Mechanik* (Münch. 1822).

VASVÁR, mezőváros Vas vármegyében, melly tőle kapta nevét. Hajdan erős vár 's káptalan helye volt, melly Szombathelyre tététtet által. Most 147 háza, 2052 kath., 27 protest., 507 zsidó, összesen 2586 lakója 's postahivatala van. Körmentől keletre esik 's jó bort termeszt. Sz. Domokos szerzeteseit Szécheny György esztergomi érsek vitte be ide.

VÁSZON. A' legközségesebb kenderből 's lenből készült szövet. Ezen utóbbi sokkal vékonyabb és szebb 's gyorsnak nevezzük. Legnevezetesebbek a' németországiak, 's különösen a' rumburgi. Honunkban leginkább virágzanak a' szepesi, szebeni, eperjesi és rozsnyói. Haszna, mint ruházat, eléggé esmeretes, kevésbé az, hogy belőlük készül a' papiros, 's hogy így a' vászon nem csak testünket, hanem lelkünket is ruhazza.

VATER (János Szeverin) sz. 1771 Majus 27 Altenburgban, philosophiai és theologiai miveltségét a' jenai és hallei egyetemekben nyere, 's 1795 mint rendkívüli tanító lépett fel Jenában. Fő foglalatossága itt egyetemi 's nevezetesen zsidó nyelvvizsgálás volt. 1799 mint rendes tanítója a' keleti literaturának és theológiának hivatott Halléba. 1807, Adelung halála után, a' Mithridates folytatását magára vállalá, 's ebbeli gyűjtögetéseit utóbb Königsbergben is folytató. Hosszasan terjeszkedett ki az orosz nyelv sajátosságaira is, 's e' tárgy körüli érdemeiért a' vladimirrend első osztályát nyere. Vaternél több grammatikákat nem igen irt valaki. 1820 visszatért Halléba, 's itt theologiai munkák kiadásával foglalatoskodott. Irományai az egyház történeteit, az új-testamentomi szent irás magyarázását 's a' theologia mostani állapotját tárgyazzák. Többi munkái: *Journal für Prediger*; *Kirchenhistorisches Archiv* és *Jahrbuch der häuslichen Andacht*. Mh. 1826 Mart. 16.

VATICAN, mai Romának legnagyobb palotája, a' Vatican hegyen, mellytől kapá nevét, 22 udvarral 's 11,000 szobával. Több pápa építtete rajta, 's csak V Sixtus (mh. 1590) alatt leve készen. Renne vannak: a' hires vaticani könyvtár; temérdek múkinca; Sixtus és Pál kápolná; a' Museo Chiaramonti, Pio-Clementinum, Appartamento Bergia, a' Stanza dei papiri (papyrustüreték gyűjteménye) 'st. A' belvederével 's Angyalvárral öszve van köttetve. Itt van a' pápaválasztási conclave is. Mivel a' pápa közönségesen itt lakik, innen a' Vatican nevezet gyakran a' pápai országlás helyett is vetetik. L. *Il Vaticano descritto ed illustrato*, Pistolesitől (Rom. 1829), a' könyvtárra nézve Hase *Nachweis, für Reisende in Italien* - ének 110 lap.

VAUBAN (Sebastien le Prestre de), francia marsall 's Franciaország legnagyobb ingenieure. 1633 szüi. 's 17 éves korában hadszolgálatba lépe. Észtehetségei 's a' värerősítésbeni nagy jártassága igen kitetszven, legfőbb katonai méltóságokra emelkedék. 1668 Lille (Ryssel), mellyet remekül megerősített, kormányzója, 1669 minden francia vár főbiztosa lón. 1689 a' flandriai partok főparancsnokságát 's 1703 marsallpálcát kapa. Mh. Parisban 1707, 74 éves korában. V. egy azon nagy férjfiak közt, kik a' hadmesterséget tökéletesíték 's Franciaországot más hatalmasságokon felyülemelék. Olly magas tökélyre vivé a' värerősítést, mellyen ez előtte soha se álla, 300-nál több helyet erősíte meg 's 53 vár vivatását igazgatá, de maga soha se jöve olly esetbe, hogy várat kellett volna védnie.

Nagy statisticus és political számvető vala. A' *Projet d' une dixme royale* munka neki tulajdonítottatik.

VAUBLANC - VIENNOT (Vincze Mária, graf) szül. 1756. Rövid katonáskodás után, a' nemesek melüni törvényszékének titoknokává lön. 1791 a' törvényhozó gyűlésben a' kivándorlottak 's a' papság mellett szólott. Utóbb Jourdan és Marat ellen emelé fel szavát, 's Lafayettet ő védelmezte a' girondisták ellen. Minekutána több veszélyeken szerencsésen keresztül esett volna, a' 9-dik thermidori revolutio után ismét a' szinea szemléljük. Mint elnöke a' poissonnieri sectionak, azon vád fejében, hogy részese egy a' national-convent ellen intéztetett egyesületnek, halálra ítéltetett, de ugyan ekkor (1795) a' seinei és marnei kerület által követnek választatott az ugy nevezett ötszáz tanácsához, 's minekutána felebbvitel útján véritélete alól felmentetett volna, megjelent 1796 az ötszáz tanácsában, 's a' királygyűlés esküjét letette. De beszédeit itt is a' republica ellen intézte. 1797, hogy a' deportatiot kikerülhesse, Olaszországba szökött. Csak a' consulság alatt térhetett vissza, 's 1800 tagja lön a' törvényhozó testnek, 1804 a' moseli kerület elnökének; utóbb grófnak 's a' becsületlegio commandeurjének neveztetett. Es még is ő volt egyike az elsőknék, kik a' Bourbonok visszaállíttatása mellett szólaltak fel. 1815 Oudinot-val Parist Napoleon ellen védeni készülvén, elfogattatott volna, ha Luxemburgba nem szökik. XVIII Lajos visszatérével statustanácsosságra emeltetett. 1816, mint belminister, a' franciaia akademiának új organisatiot adott. Midőn utóbb Lainére bizattattak a' belső ügyek, statustanisternek 's a' titkos tanács tagjának neveztetett ki, 1820 után több ízben küldetett a' követkamarába. V. becsületbeli tagja a' szépművészeteknek is. Munkái közül ezeket emlitjük: *Considerations critiques sur la nouvelle ère* (1801) *Rivalité de la France et de l'Angleterre depuis la conquete de Guillaume jusqu' a la rapture du traité d' Amiens* (1803).

VAUCANSON (Jacques) franciaia mechanicus, szül. Lyonban, mh. Parisban 1782, mesterséges automatjai által lett hires. Ezek a) egy réz kacsa, melly az eleven kacsanak minden mozdulatát utánazza, az elibe szórt magot felszedi, 's rendes uton ki is adja; b) egy provençali dudás; c) a' hires flótás. Ez utósó egy ember nagyságu alakot képez, számolyon v. talpalaton ülve, mellyben egy hajtómiv 's egy fujtató van elrejtve, ez által a' szél ugy hajtatik az automat minden részeibe, hogy a' flótás ajaka és ujjai legszabályosabban mozganak. V. már ezt 1738 mutogatta Parisban, 's megmagyarázta szerkőzetét, *Lé mecanisme du fluteur automate par Vaucanson*-ban (Par. 1738). Utóbb ez Du Moulin mechanicus kezére jutott, ki Németországön 's Petersburgban mutogatta. 1781 Beireis tanácsnok és professor Helmstädtben vette meg.

VAUCLUSE (vallis clausa) kicsiny mváros, völgyben, közel Avignonhoz. Petrarca, ki benne lakott, sonettejeivel Vaucluset 's az itt folyó Sorgue forrását halhatlanítá.

VAUDEVILLE könnyü, vidám, néha gunyos tartalmu francia népdal, melly néha stropháiban valami tréfás történetet, nevetséges szokást, bohóságot csufol. Fő kívánata, hogy melodiája könnyü 's kedves legyen, 's hogy a' fő gondolat minden vers végén illő változtatással ismételtessék. Ama könnyü színjátékok, mellyek illy dalokból 's ezekhez alkalmazott versekből szöve, Parisban az 1791 óta álló du vaudeville színházban adatnak, 's nevék Comédies - vaudevilles, illyen dalokkal végződnek; minden játszó személy illy dalt énekel, mellynek strophája az általa ábrázolt karakterhez van alkalmazva, honnan az olly tréfás vigjáték is vaudevillenek neveztetik, melly valamelly napi tárgyat gunyosan ad elő. Ujabb időkben Scribe

és Malesville irtak illyeket; Angely, Blum, 's Holtei pedig a' német színpadra iparkodtak átplántálni.

VAUDONCOURT (Guillaume), Bécsben szül. 22 Sept. 1772 francia szüléktől, Berlinben, hol atyja a' kir. pattantyuság nevédeként vizsgáló professor volt, nevelték; 1786 Franciaországba mene, hol a' lázadás kitörtekor katonaszolgálatba lépe; aztán nagyon kitetszőleg veve részt több táborozásban, mire az olaszországi pattantyuság parancsnokává nevezeték; 1809 Tirolban csatázott 's Napoleontól vezérré teteték; Győr megvetetvén; a' békéig itt várparancsnok vala; 1812 Eugenius herczeg alatt Oroszországba mene a' táborral; 1814 ismét hazája szolgálatjába alla; 1815 Napoleon Elbából visszajöven, a' metzi nemzeti őrsereg felügyelőjévé 's a' polgárok a' Meselszövetkezetnek elnökévé tevék őt; Napoleon másodsor is elvesztvén uraságát, el kelle hagynia neki is Franciaországot, mire Angolországba 's innen Münchenbe jöve, hol előbbi feje, Eugenius herczeg, igen szívesen fogadá; 1821 segiteni akará Olaszország függetlenségét kivívni, de a' terv hajótörést szenvedvén, Spanyolországba mene; hanem a' Francziák beütése ismét Angolországba szorítá; végre 1825 engedelmet nyere hazájába mehetésre. Olly emberileg viselé magát számos táborozásaiban, hogy mint száműzött bátran mehetete azon tartományokba, mellyekben előbb, mint ellenséges vezér parancsol. Munkái közül, mellyekkel tartja fen éltét, mivel jószágja örökösei, a' Bourbonok hiv pártosai kezében van, t. k. ezek: *Hist. des campagnes d'Annibal en Italie* (Mail. 1812); *Mém. pour serv. à l'histoire de la camp. de Russie en 1812* (Par. 1815); *A' joniai szigetek 's Epirus polit. 's kat. jelességei* (ang. nyelv. Lond. 1816); *Hist. des camp. d'Italie en 1813 et 1814*; *Hist. de la guerre des Français en Allemagne en 1813* (Paris 1819); *Levelek Spanyolország belső politic. helyzetéről* (1821—1823 ang. 1824); *Hist. des camp. de 1814 et 1815 en France* (5 köt. Par. 1826); *Hist. polit. et milit. du Prince Eugène, Vice-Roi d'Italie*; *Carte du théâtre de la guerre entre les Turcs et les Grecs* (4 lap.)

VAUQUELIN (Nicolas Louis), becsületrend és sz. Mihály lovaga, a' francia intézet 's csaknem minden tud. társaságok tagja, szül. 16 Maj. 1760 Hébersotban (Normandiában.) A' chemiában és gyógyszerességben sokra menvén, Fourcroy híres tudós ségédévé revé 's ezen öszveköttetés 8 évig tartá. A' chromnak (l. e.) 's glucinának (berillföldnek) felfedezése igen híressé tevé őt, mint e' munkája: *Manuel de l'essayeur* (1812) 's több értekezése is, jelesen: *Notice sur la terre du Brésil*; *Sur le chrome*; *Sur l'eau de l'annus des femmes et des vaches*; *Sur les pierres dites tombées du ciel*; *Analyse de la matiere cérébrale de l'homme et de quelques animaux*; *Sur la présence d'un nouveau sel phosphorique terreux, dans les os des animaux.* 1788 közalkotója vala a' philomathiai társaságnak. Mh. mint a' követykamara tagja Parisban Nov. 1829.

VAUX (Thierry, báró) cs. k. austriai belső titkos tanácsos 'sat. sz. 4 Jun. 1748 Petit-Faillyben Lotharingiában, 's tanulmányait a' sedani katonai intézetben végezte. 1778 mint felhadnagy részt vett a' bajor örökségi háboruban, 's helyreállván a' béke, az ujonnan felállított thesienstadi várnak (Csehországban) erősítésével foglalatkodott. A' török háboruban majorságra emeltetett (1788) 's Gradiska bevételét József neki köszönhette. 1789 nevezetes részt vett a' helgrádi ostromban is, holott megsebesített. Erdemeiért a' Máriatherézia-rend lovagának és hárónak nevezetett. Az 1793-ki francia háboruban Valenciennes és Quesnoy előtt, 's Famarsnál és Wattignynál bátorságának és tactikai ismereteinek fényes jeleit adá. Manheim általa jutott az austriai-porosz sereg kezébe. 1796 ezredesi rangra emeltetett, és Sundheimnál nem minden szerencse nélkül harczolt Mo-

reau ellen. Ő vette be hét nap alatt a hűningeni hidfejet is. Most generalmajorrá lőn, 's majd geniedirectorrá a' főtáborban, 's az 1799 és 1800 hadviselések alatt több helyeket megerősített. 1805 az olasz seregnél foglalatostkodott. Erre a' károlyvárosi, nagyazigeti, győri, budai és eszéki erősségeket vizsgálá meg. 1807 főtábornoki helytartónak, 's 1809 az egyetemi genie ügy fő igazgatójának neveztetett. Bécs bevételénél ugyanez esztendőben hadi fogollyá lőn, de csak hamar ismét kicseréltetett. 1817 valóságos titkos tanácsossággal jutalmaztatott meg. Mh. 1820 Aug. 4.

— l — y.

VEDAM, I. KELETINDIAI LITERATURA.

VÉDANGYALOK, I. ANGYALOK, GENIUSOK.

VÉDELEM, I. DEFENSIO.

VÉDELMI HÁBORU. 3 neme van, 1) midőn az ellenség megtámadását országába ütés által megelőzzük; 2) midőn a' védelembarczot országunk határain, 3) ben az országban folytatjuk. Mindenik módnak mog van saját haszna és kára. Az elsőnek helye van 's hasznos, ha tetemes és egyesült hadi erővel reményleni lehet, hogy az ellenséget hirtelen megrohanván, erejét egy csapással tönkre tehetjük, további készülteit meggátolhatjuk, másokkal egyesülését hátráltathatjuk. Illy értelemben vitték minden nagy vezérek védelem harczeit, p. o. XII Károly, midőn az éjszaki háboru kezdetével Daniába ütt; II Fridrik Saxeniába 1756 'st. Azonban e' mód káros lehet annyiban, hogy az ellenség a' méltatlan megtámadás gyanúját könnyen ránk veheti 's a' köz véleményt maga részére vonja, megkívánja tovább, hogy csatába vezethető seregünk az ellenségét haladja, 's hogy a' terv legmélyebb titokban tartassék. A' második mód, mint legegyszerűbb 's legtermészetesebb, leginkább van divatban; haszna, hogy általa felderül, mellyik fél a' megtámadó; de legerőtlenebb, legbizonytalanabb 's csupán néha lehet helye, p. o. ha mindkét rész hadi ereje alkalmasint egyenlő, ha a' határok természetből, vagy mesterség által erősek 'st. Mind e' mellett is valahol áttörhet az ellenség a' határon. E' mód könnyen a' most annyira elhíresült cordoussystemára is vezethet, melly szerint midőn mindent fedezni akarnak, semmit sem oltalmaznak 's mindent elvesztenek. A' harmadik mód sokkal erősebb karakterű. Ennek hasznai azon egyszerű 's minden hadak tapasztalása által megvalósult okfön alapulnak, hogy az erő a' munkálódó vonal hosszabbulásával gyengül 's fordított arányban nevedik. De azon kár jár vele, hogy a' határszélek az ellenség önkényére 's pusztítására hagyatnak, mi miatt a' lakosok közt nem ritkán rosz kedv támad. Azonban e' kárt felülmutja az említett haszon, kivált ha a' határszélek terméketlenek, miveletlenek 's a' védelmező a' lakókat a' háboru érdekébe vonhatja. Ez értelemben az Oroszok védelembarcza 1812 igen észélirányosan vala intézve, mellyben mindazáltal Butturlin orosz ezredes szerint (*Geschichte des Feldzugs in Russland*) a' Niementől Moszkváig visszavonulás korán sem az előtér, hanem a' francia erő következte volt. Gyakran e' mód csak szükség munkája. Azonban egyik védelembarcz sem esik egészen szenvedőleg, valamint nincs kizárólag támadó állás. Általában igaz marad, hogy a' védelembarcz, ha csak a' tartomány mivolta, mint a' Schweiz, Spanyolország, 's europaí Törökország, különösen nem segíti, többnyire mindig káros, és így a' megtámadás mindig legjobb védelem. A' tapasztalás itt minden tekintetet félre vet.

VEGA (György, báró) sz. 1754 Carinthiában, 's gyilkos kéz által mh. 1802 Sept. 26. Matematikai ismeretei 's ezeknek tetteges alkalmaztatása őt a' különben alacson születésűt báróságra és alezredekességre emelteté. Nevezetes munkái: *Mathematische Vorlesungen* 4 köt. (Bécsben 1802), *Logarithmentafel*, *Thesaurus logarithmorum completus*, *Anleitung zur Zeitkunde* 'sat. Messzelővő mozsarai, mellye-

ket Menheimban öntött a' pattantyusságnál haszonnal alkalmazhatók. Vega tagja volt a' berlini, erfurti, göttingeni és prágai tudós társaságoknak, 's az 1800-diki francia háboruban Mária Theresia rendével tiszteltetett meg.

— l — y.

VÉGREHAJTÁS vagy *birói foglálás* alatt azon törvényszeres cselekedet értetik, mely által a' perben hozott végső elmarasztaló ítélet valósittatik. A' végrehajtás, rend szerint az első folyamodási törvényszéknek bíróságnak kiküldetett tagja által, az ő törvényhatósága körében, a' vesztes félnek, az ítélet másolatja közlésével törvényesen bejelentett határnapon, a' szomszédok és határosok jelenlétében, eszközöltetik. Ennélfogva a' királyi és báni tábla ítéleteit egy kiküldött előadó ítélmester v. táblabíró; a' kerületi tábláéit felváltva a' táblabírák; a' vármegyékéit az alispány, szolgabíró és esküdt, az alsóbb bíróságokéit pedig, az alispányon kívül, magok az ítélelhozók; továbbá a' városokéit a' kiküldött tanácsos; az urszékekéit pedig a' szinte kiküldött uradalmi tiszt. A' sz. szék ítéletei azonban, 's az ítéelő bíróság lakvidékén kívül eszközzendő végrehajtás, az illető 's törvényesen felkért világi bíróságok által valósittatnak. Ha a' birói foglálás a' perbeli ítélet kihirdetése idejétől számítandó egy év elfolyása alatt meg nem történik, csak az elerőtlenült ítélet megújztatása után teljesíthetetik. Ezt pedig, a' Hk. II: 57 czime szerint, vagy az előbbi bíróság előtt egyenesen annak felélesztése végett mozdítandó per által, vagy az újabb gyakorlat szerint, végrehajtásujtató parancs (mandatum renovatorio-executorium) segítségével lehet megnyerni. A' végrehajtás törvényszünet alatt is (kivéven az innepnapokat és a' nemesi fölkelés idejét) megtörténhetik; mellyről a' végrehajtó bíró, mindekor tudósítást köteleztetik tenni az őt kiküldött törvényszék vagyis bíróság előtt; 's ez, ha kívántatik, hiteles másolatban akármellyik peres félnek is kiadatik. Nem lévén az adóssági vagy bírságos perben elmarasztaltnak a' végrehajtás alkalmával annyi kész pénze, mennyi a' nyertes fél kielégítésére megkívántatik, elsőben is annak ingatlan javai vetetnek birói fogláláshoz; 's csak ezeknek nem léte vagy elégtelensége esetében nyujthatja ki kezét a' végrehajtó az ingóságok elfoglalására. Ezek közül pedig mindenkor a' leghamarább 's a' legkönnyebben pénzre tétethetők választatnak ki; épen maradván rendszerint (a' vesztes fél részéről) a' tárgyakat kimutathatás joga. Törvényeink megengedik a' személyfoglalást is azon esetben, ha egyébként a' javakból tökéletes elégség nem szerezthetetik, 's ha ez a' vád- vagy keresetlevélben világosan kéretett. Az így biróikép elfoglalt személy, a' gyűződelmes félnek átadatik, oly czélből, hogy vele kézi munkája által szolgáltatthassa le tartozását. *Kunoss.*

VÉGRENDELET (Testamentum.) A' végrendelet, melly őseink által már sz. István idejében esmertetett 's a' magas rangnak közt a' romai 's egyházi jog szerint alkotva divatozott, nem egyéb, mint: valakinek törvényesen kinyilatkoztatott akaratja, az iránt, mi történjék javaival az ő halála után. Törvényes kinyilatkoztatásnak az mondatik, melly mind belsőkép, mind külső idomára nézve a' törvény által megkívánt rendszabásokkal bir. Törvényeink a' végrendeleteknek több nemét különböztetik meg, mellyek a' következők: nemesiek, polgáriak, jobbágyiak, egyháziak és jásziai; írottak és szóbeliek a' szerint, mint alkotásokkor tüstént írásba foglaltatnak v. csak élő szóval jelentetnek ki; továbbá nyiltak és bepecsételték; v. az országbán v. ezen kívül készítették; tökéletesek, azaz minden törvényes megkívánatokkal bírók és tökéletlenek; innepélyesek, mellyek a' rendszerint megtartandó innepélyekkel tétettek, és privilegiáltak, mellyek az innepélyeknek legalább is egy részétől fel vannak oldozva; végre tiszták és feltételesek. A' mi az innepélyeket illeti, ezek, mint a' fenebiekből már kitészik, kétfélék, n. m. belsők. és külsők.

Törvényeink és szokásunk szerint a végrendeleteknek csak egy belső innepélyek van, rendelkezhetés. A rendelkezhetés, személyre vagy dologra irányozva tekintethetik. A személyes rendelkezhetés, a végrendeletést tevő személynek ezen cselekedetre alkalmas voltában; a dologi rendelkezhetés pedig, a tárgyának törvényszerinti természetekben, azaz sikeres vagy sikertelen rendeltethetésben gyökerezik. Továbbá a személyi rendelkezhetés két személyt tárgyz, t. i. a végrendelettevőt, hogy rendelést tenni joga legyen; és a végrendeletést, hogy a neki rendelt javak elfogadására törvény szerint alkalmas legyen. Végre, a dologi rendelkezhetés, v. királyi ügyészre nézve, v. pedig magán személyeket illetve, vétetik tekintetbe, mert a javakhoz csak e kettőnek lehet olly joga, melly a végrendeletkezést akadályozhatná. Egyébiránt pedig nem szükséges az, hogy a magyar végrendeletekben egyenesen örökös is nevezessék ki; ennél fogva meghalhat valaki részint végrendeletet téve, részint pedig végrendeletlenül. A külső innepélyek, a végrendeletet tevő személyek rangjához képest annyira különbözők, hogy ezek szerint a végrendeletek neveit is igen könnyen meg lehet egymástól választani. I. A nemesi végrendeletek, hiteles helyek és személyek vagy pedig csak magános emberek előtt alkottathatnak. Ennek következtetésében tétethetnek 1) (a) a m. kir. udvari cancellaria vagy ennek kiküldött referendariusza előtt, ki azután erről tudósítást tesz; (b) az ország rendes bírái's ezeknek ítélmesterei, (c) a hiteles káptalanok v. szerzetes gyülekezetek, v. pedig ezeknek kiküldetett, s tudósítást tevő két tagja előtt, végre (d) a vármegye közönsége, kiküldetett alispány, v. szolgabíró és esküdte előtt. Mind ezeknek pedig vagy iratt, aláírt s megpecsételt végrendelet adatik át; vagy a végső akarat, élő szóval jelentetik ki; minden esetre pedig a jegyzőkönyvbe beíratik, s az azt alkotott személynek halála után kihirdtetetik. 2) A magános emberek előtt, innepélyesen az országban készitendő végrendeletre nézve szükséges (1) hogy az ezt alkotó által, őt nemes v. a nemesiséggel felérő rangu személy, v. szükség esetében bármi más érdemes ember kértessék meg tanunak; (2) a rendelkező végrendeletét, maga kezével aláírja és megpecsételje; ha írni nem tud v. nem képes, hatodik tanu által írassa oda helyette, ki saját neve alá írásával is bizonyítsa, hogy annak nevét ő írta légyen alá; (3) minden tanu aláírja magát; ha pedig valakik közülök írni nem tudnak, másik írja alá neveiket, ők pedig az után keresztvonást tesznek; a pecsétlésben egymásnak pecsétnyomóit szabadon használhatják; (4) minden családság és ravaszság elkerültessék, különben a végrendelet sikernélküli lesz; végre (5) a végrendelet költtének ideje és helye feljegyztessék s minden javítás, vakarás és foldás elmellőztessék. A szóbeli végrendelet csak abban különböz az írásba foglalttól, hogy itt az akarat élő szóval nyilatkoztatik ki, melly a tanuk által figyelmesen meghalgattatik. Férfji nem letében, sőt egyébként is, alkalmas tanu lehet a fejer személy. II A polgárok és jobbágyok végrendeletére nézve szükség megjegyezni: ha valamely város az 1715: eszt. 27. § 7. törv. czik. előtti végrendeletbeli szokással bírván, ezt rendelete által is megerősíté, attól magán személyeknek eltávozni nem szabad: különben a polgárok a városi tanács v. ennek kiküldött tagjai előtt rendelkezhetnek, mellynek a rendelkező halála után felolvastatandó eredeti végrendelete, a levéltárba elítetik, s a jegyzőkönyvben csak említés tétetik róla. A magános emberek előtt alkotandó végrendeletekre nézve, a nemesieknél fentebb előszámlált megkívánatokra köteleztetnek ügyelni; de zárt végrendeleteket ezek nem alkothatnak. A birtoktalan nemesek, v. gyanus nemességűek is, a szükség esetén kívül, polgári módon parancsoltatnak végrendeletet tenni; a birtokosok pedig végrendeleteikben a városi telkekől is szabadon ren-

delkezhetnek. A' jobbágyok, ön nemzetségekre nézve, a' szerzeményről szabadon rendelkeznek; de nem ellenben az ósíról is. Azonban a' magszakadás esetében még a' szerzeményekre nézve sem; ugyanis minden ingóságait szabadon elajándékozhatják, de ósi telkeiket 's a' szerzetteknek felét az uraságnak kell hagyniok; ha pedig végrendelet nélkül halnak ki, azok egészen az uraságra háramlanak; és a' melly részben a' jobbágyok szabadon rendelkeznek, arra nézve serdületlen fiaik helyébe, örököszt is tehetnek. A' mi a' külső innepélyeket illeti, ezek a' helyek és bevett szokásokhoz képest különbözők, 's egyszersmind sikeresek is; tanácsolható azonban a' törvényben foglaltakat követni. III Végre az egyháziakra nézve ezek foglaltatnak törvényeinkben: a' latin és görök szertartásu catholicus főegyháziak végrendeletet nem tehetnek az egyházi jótétes javakról, atyai örökségökről, könyveikről, papi ütitőzetekről, szent edényekről, oltári ékességekről és házi gazdasági készülletekről. Mind arról pedig, mi ezeken kívül van, kir. engedelem mellett szabadon tesznek végrendelet; de ha azt nem nyerhettek, akkor csak egy harmadáról, a' másik harmada az egyháze, a' harmadik pedig a' kir. ügyészé lesz. Ha a' fő egyházi, rendelkezés nélkül hal meg: azoknak egy harmada, mellyekről végrendeletet tehetett volna, tizedizbéli rokonaié lesz, ezek nem léteben pedig ez is a' kir. ügyészé; sőt az ezen rendelkezés kijátszására, életben tett ajándékok is, mint nem tetettek, ugy parancsoltatnak tekintetni. A' külső innepélyekre nézve éppen nem különbözőnek a' nemeseiktől. Az alantabb rendü catholicus papság, u. m. kanonokok, plebanusok, segédpapok 'sat. mind szabadon rendelkeznek szerzeményeikről. Ha végrendelet nélkül halnak meg, egyharmada az egyháze, másodika a' szegényeké, harmadika pedig tizedizigi rokonaié lesz; ha ezek nem volnának, a' kir. ügyészé; szegények lévén pedig rokonai, a' második rész is azoknak adatik. Az oskolataniói hivatalban lévő, v. nyugpénzzel megajándékozott, végrendelet nélkül halván meg, szerzeményének egyik része azon alapítványé lesz, mellyből zsoldját kapta, másodika a' szegény tanulóké, harmadika pedig tizedizigleni rokonaié. Ha pedig az olyan az eltöröltetett szerzetes rendből való, v. egyéb egyházi hivatalt viselő szerzetesbéli volna: hátrahagyott vagyonából az egyházi alapítvány v. a' monostor, szegények és rokonok, részesülnek. Az örökös és végrendelet nélkül kimuló világi tanítónak vagyonában a' kir. ügyész örökösödik. A' nem-egyesült Görögöknél a) az érsek egyházi diszruhákat, ékeségeket, nemesi birtokokat, ezüst nemüeket, drágaságokat, könyvtárt és a' házi 's gazdasági készülletet utódjának hagyni köteleztetvén, más szerzeményeinek feléből az ő felsége hataima alatt valóknak szabadon adakozhatik, másik része pedig a' nemzeti pénztárba adatik; b) a' püspök (azokon kívül, mellyeket, a' mint mondtuk, ennek is az egyházra és utódjára kell hagynia) fele jószágáról szabadon rendelkezhetik; a' másik fele, mint buzgó kiadásokra fordítandó, az érsekre száll. Ha valamellyik ezen mondottak közül végrendelet nélkül hal meg: mindea öröksége, felezve, a' nemzeti pénztárba adatik és a' karloviczi oskola-alapítványhoz kapcsoltatik; ugyan ez történik azokra nézve, kik végrendeleteket nem a' megkívánt rendszabásokhoz alkalmazva tették. Az üres érsekség v. püspökség jövedelme is a' nemzeti pénztárba jut. c) Ha az alantabb rendből való világi pap (papa) özvegvet és gyermekeket v. ósi jószágot hágy maga után: ugyan a' szerint történik az örökösödés, mint más világi személyeknél. A' papi hivatal előtt bíratott jobbágy teikek, az uraságra szállanak vissza, ki mindazáltal mást tartozik azokba bele helyezni; a' papság ideje alatt szerzetteket pedig az uraság becsáron váltja vissza, v. másoknak adja át. Más szerzeményeiknek harmadáról mindenik szabadon rendelkezik, két harmada pedig a' püs-

pöké. Végrendeleteknek külső innepélyei ugyan azok, mellyek a' másokéi. IV A' Jászok és Kunok végrendeleteit I. KUNOK és JÁSZOK. A' privilegiált végrendeleteknek 4 neme van, t. i. buzgó, mellyben könyörületességből, v. más közhasznu czélből tétetik hagyomány; katonai míg a' hadi személyek veszelý közt forognak, ide értvén egyszersmind azokat is, kik a' katonasággal vannak, millyenek: a' tábori papok, orvosok 'sat.; döghalál idejekor tétettek, és mellyeket szülek tesznek gyermekeik közt. Ezekre nézve is megkivántatik, hogy a' belső innepéllyel mindenkor birjanak, de a' külső innepélyek reájok nézve változók; mert ha a' végrendeletet egészen a' rendelkező irta meg és alá, egy tanu sem szükséges; ha pedig csak aláírta, két tanunak jelenléte kivántatik, valamit az illy szóbeli végrendeleteknél is két alkalmas tanunak jelenléte szükséges. Ha valaki az országon kívül lévén 's végrendeletet tenni akarván, ott lené az országnak rendes biráját, v. ennek ítélőmesterét, valamint hon, ugy rendelkezhetnek ő előtte, ott is; különben a' tartozkodása helyén szokásban lévő innepélyeket tartozik követni, 's hogy azokat valóban megtartotta légyen, a' helységtől bizonyság-levellet kell kérnie. A' végrendeletek különbélekép vesztik el erejeket; ugyanis némelylek 1) már magokban semmik, mellyek, t. i. lételekkor tüstént létalapos hibával bírtak; 2) valódiatlanok (injusta), mellyekben egy v. több külső innepély hibázik; 3) felbomlottak, ha t. i. a' rendelkező megváltoztatá akarattját; 4) hasztalanok mellyeknek tárgyai nincsenek, hogy azokra alkalmazódhatnának; 5) elhagyatottak, midőn a' rendeléshez képest, az örökösök és hagyományosok nem akarják az örökséget és hagyományt elfogadni; 6) fonákok, mellyek nem szabad rendelkezési dolgokra nézve tétettek. E' tárgyból származnak következő perek: 1) a' végrendelet teljesítésére, mellyet a' rendelkezőnek örökösei mozdítanak egymás ellen a' Hk. I: 57-nél fogva; az 1647 126 czik ereje mellett pedig más öröklők v. hagyományosok, a' rendes öröklési bíróság v. ker. tábla előtt. Az ítélet a' végrendelet v. tanuk bizonyítása szerint hozatik, habár az sérelmes volna is; mert ezen bíróság és perfolyam szerint nem lehet a' végrendeletet elerőtleníni; ennek semmisége azonban sikerrel vettetik ellen; 2) A' belső innepély hiánya v. joggát miatt elerőtleníti, melly a' törvényes örökösök által a' végrendeletbeli öröklők és hagyományosok ellen indittatik; nemesekre nézve a' kir. tábla előtt, polgárookra nézve ön városi tanácsok 's a' jobbágyokra nézve az urszék előtt, a' Hk. I: 59. és az 1723: 49. t. czik. szerint. A' joggátlást kell be bizonyítani. A' felnevelt 's atyai javakból szeretet nélkül kizárt fiu, atyjának végrendeletét nem támadhatja meg v. döntheti el a' szeretet-elleniség alapjából. 3) A' külső innepélyi hiány, v. elkövetett csalárdság és ravaszság miatt elerőtleníti per; a' fiu v. egyéb örökösök és hagyományosok által indittatik az illető bíróság előtt, melly mindenkor a' szent szék. 4) A' végrendelet félretétele mellékesen akkor eszközöltetik, midőn valaki, más főperfolyammal jogát követelvén, előre látja, hogy a' végrendeletet fogják eleibe gördíteni ellenvetésül; a' főperfolyami bíróság előtt a' Hk. II: 52. szerint. A' főkövetelésen kül a' végrendelet semmiségét is be kell bizonyítani. 5) Az ősiek kiegészítése végett akkor indittatik per, midőn a' rendelkező az ősieket elidegenítette, és a' szerzeményekre nézve még is tett végrendeletet. A' vádlévl az 1647: 105 t. cz. alapul 's az örökösödési bíróság eleibe való; 's v. az örökösödők 's hagyományosok, v. a' végrendelet végrehajtója által támasztatik. Az adosságok fizetése mindazáltal ezen perfolyammal (intitutummal) nem eszközöltethetik, hanem egyedül az adosság perfolyam által. 6) Hasonló pert mozdíthatnak az örökösök 's hagyományosok, a' végrendelet végrehajtója ellen. Megtörténik néha, hogy a' végrendeletet alkotott személy, előbbi akaratját valamelly részben megvál-

foztatni szándékozik, v. újabb szerzeményeiről akar rendelést tenni. Erre nézve nem szükség, hogy előbbi végrendeletét egészen megsemmisítse; mert azt ennek fenmaradása mellett is sikeresen végbe viheti, toldat által. A' toldat (codicillus) nem egyéb mint a' végső akaratnak kevésbé innepélyes kinyilatkoztatása az iránt, mit akar valaki javainak valamely kisebb részével holta után tetetni. Ebben is meg kell lenni a' végrendeleti belső innepélynek, de a' külsők, reá nézve változók; t. i. ha az irottat maga a' rendelkező írja alá, három tanúnak, ha pedig nem tudja v. nem képes aláírni, négy tanúnak jelenléte kívántatik meg. Ha a' toldat szóbeli, mindenkor három tanu szükséges. Az országon kívül tétetettnek, a' végrendelet megkívánataival kell birnia. Benne nem az egész vagyronról, csak ennek egyes részéről lehet rendelést tenni.

Kunoss.

VEGRIMEK, az újabb rimes verselés tréfája. Rimeket adnak t. i. fel a' költőnek, 's képzelő erejére hagyják, hogy e' vázlathoz testet ragasszon, 's még annyi lelket is leheljen belé, mennyit csak lehet. Mivel azonban többnyire a' legkülönösebb rimek választatnak, ugy e' szeszély szüleményei is leginkább burleszkek lesznek.

VEGRAGOK. Igy nevezzük az emberi állati test legvégsőbb részeit, de különösen a' kezeket és lábakat. A' képelő mesterségekben, különösen festésben és képfaragásban, nem csak a' fej, hanem a' kéz és láb mozgásai is igen figyelemre méltók. Göthe (*Kunst und Alterthum*), minden erkölcsi kifejezést egyedül a' fejnek tulajdonít, de ezt eléggé megzafolják a' jeles festőknek, kivált Raphaelnek művei, kik fátyollal befedett képekben, a' test többi részeiben világosan kifejezték az ember tulajdonit, 's akaratját. Ugyan ezt mutatják a' régi képfaragók mesterművei is, máskép rakja lábát a' nympha, máskép Pallás, máskép Mars, és Jupiter, nem ugy tartja kezét a' tiszteletre méltó Matrona, mint a' félenk szüz.

VEGYNEMŰ (hybridum) az, mi két különböző faj közösüléséből ered p. o. a' lóéből, és szamáréból az öszvér. Hasonlóul történik a' növényeknél is; de mint ezeknek, ugy amazoknak sincs nemző tehetségek. Vegynemű szók azok, mellyek két különböző nyelvből tétetnek össze.

VÉCZET I. DECISIO.

VEJI, a' Cremera folyónál, az etruriai 12 kerületvárosok, mellyek saját lucumoik alatt voltak; egyike, már korán öszveütközésbe jöve Romával. Emberkezek 's a' természet igen megerősíték Vejit, mellynek védistennéje Juno vala. 10 évi megszállás után mégis diadalmaskodék Camillus, ki a' város földalatti csatornája bemenvén, iszonyu gyilkolással 's dulással bünteté a' lakókat makacs ellenállásokért, mire Romának e' leghatalmasb ellensége egészen elpusztula. Jul. Caesar romaí gyarmatot telepítette itt, hanem az 5 száz. Gothok, a' 6-dikban Longobárdok leronták, most azt se tudni bizonyosan, hol feküdt legyen? mindazáltal kiasott emlékekből ugy látszik Isola di Farnese fekszik most helyén.

VEILLODTER (Valentin Karl) főpredikátor Nürnbergben, hol szül. 10 Mart. 1769 's hm. 9 Apr. 1828. Jeles munkái e' világos lelki tudósnak: *Predigten über freie Texte auf alle Sonn- und Festtage* (1799—1800); *Neue Predigten auf alle etc.* (1816—17); *Predigten über auserlesene Stellen der Psalmen* (1820); *Predigten über die Episteln des ganzen Jahres* (1806); *Summarische Erklärung der Sonn-, Fest- und Feiertagsepisteln zum Vorlesen am Altare* (Leipz. 1808); *Sammlung biblischer Texte* (1794); *Gebete am Morgen und Abend* (1801 'st.); *Ideen über Leben, Tod und Unsterblichkeit*; *An junge Christen bei der ersten Feier des Abendmahls*; *Communionbuch für gebildete Christen*; *Lieder, Erzählungen und Fabeln für Kinder*; *Allgemeine Chronik der 3 Jubelfeier der deutschen evangel. Kirche*

(Scheiblerrel és Henningsel); segíté Vatert is *Jahrbuch der häuslichen Andacht*-jában, 'st. Nagy figyelmet gerjeszte e' nevetien irat: *Wie sehr die protestantische Kirche Ursache habe, es nie zu vergessen, sie sei ihr Dasein vornehmlich der Erneuerung des Lehrsatzes von der wahren evangelischen Freiheit schuldig etc.*

VELASQUEZ (Don Diego) szül. Sevillában 1599, 's Herrera és Pacheco Ferencz vezérlése alatt szép előmeneteleket tőn a' képi-rásban. Első festeményci mutatják a' természet hív másolóját. Utóbb a' flamand és olasz iskola művein tanulgatott; 's 1622 pártfogójához, Madridba utazott; itt 1623 udvari festőnek nevezetett 's köztisztelet tárgyává lőn. Rubenszel, midőn ez Madridot meglátogatná, barátságos viszonyban élt, 's most felébredt benne a' vágy, Olaszország művészi kincseit megláthatni. Az udvartól segítettve el is utazott, 's egy ideig az olaszföldön a' Velenceziek, Rafael és Mich. Angelo műveinek studiumával, másolatokkal és arczfestéssel foglalatoskodott, 's ez utolsót Madridban is folytató. 1648 ismét Olaszországba utazott, hogy a' festő művészetek madridi academiájának számára képeket, szobrokat és büszteket szerezzén. 1651 visszatért Spanyolországba, 's itt a' királyi családót olly szerencsével festé le, hogy 1658 lo-vagci ranggal jutalmaztatott meg. Festeményei még most is nagy becsben tartanak a' kedvelőktől, 's Mengs különös dicsérettel említi természetes módját. Mh. 1660. Egy későbbi Velasquez től (Lajos Jánosótól) bírjuk a' spanyol poesis történetei: *Origines de la poesia espanola* 1754. A' munka nem minden érdem nélkül való, de önál-lóság híjjával vádoltatik. --l--y.

VELDE, több hollandi képiro neve; leghíresb Adrian van der Velde, szül. Amsterd. 1639, mh. 1672; tájfestései, de kivált pásztordarabjai jelesek. Jesaiás van der Velde főleg csaták 's rablók ábrázolásában jeleskedett; Leidenben 1630 körül élt. Némellyek úgy tartják, hogy ennek atyja volt volna Wilhelm van der Velde tengeri festő, ki 1610 Leydenben szül. 's 1693 Londonban hm. Ez pennával mindig merészen és mesterileg rajzolt. Hasonnevű fija, szül. 1633 Amsterdamban, mh. 1707 szinte nagy mester volt tengeri ábrázolatokban.

VELDE (Franz Karl van der), elbeszélés és historiai román mezején kedvelt író. Szül. Breslauban 1779, hol idő folytával a' városnál többféle hivatalt viselt, 1814 törvényszékbíró, 1818 pedig Zobtenben város bírāja lett, 1823 ismét visszatért Breslauba mint törvénybírtos, 's Apr. 6 1824 mh. 1817 lépett fel nagyobb elbeszélésekkel 's az olvasó világ kedvence lőn. Nevezetes elbeszélései: *Die Erzstufen*, *Prinz Friedrich*, *Die Eroberung von Mexico*, *Der Malteser*, *Die Liechtensteiner*, *Die Wiedertäufer*, *Die Patricier*, *Arwed Gillenstierna*, *Der Wunsch des Kanku*, *Das Liebhubertheater*, *Der böhmische Mägdekrieg*, *Das Horoskop*, *Christine und ihr Hof*, és *Die Gesundheitsreise nach China*. Helytelenül nevezik német Scott Walternek. Amannál a' rege többnyire csak mellékes tárgy, ennél fő cél; amaz regényes életviszonyokat csupán karképei elevénítésére használ, ez a' karképet csak hátulat gyanánt veszi, hogy költött személyeit 's azok regényes viszonyait nagyobb világba állit-hassa. V. d. Velde alig választotta regéinek felét Németországból, de noha majd Norwegia határin, majd China vidékin kalandoz, a' választott helyben divatózó gondolkodás és cselekvésmódot mesteri kézzel ábrázolni 's karaktereit személyesíteni értette. Összes munkáit kiadták Böttiger és Hell Theod. (Dresd. 25 köt. 1824).

VELEMÉNY I. KÖZVELEMÉNY.

VELENCZEI KÖZTÁRSASÁG. Az adriai tengeren büszkélkedő mai Velence mocsárás környékén eleinte csak némelly szegény halászok tanyáztak; hanem a' nyug. Gothok vezéréstől Alariktól, 's fő

leg az 5 száz. Olaszországban táborozó és Aquileját kegyetlenül fel-
 duló Attilától való félelem miatt több család, nem tartván a' szárazí
 lakást bátorságosnak, az adriai tenger oltalmára bizta magát és a'
 tenger szigetein, 's legelőször is egy Rialto nevűn, mely kereske-
 dés végett a' Páduiaktól kevésé már meg volt művelve, telepedett meg.
 Ezeknek példáját, az 562 hasonlóul Olaszországba beüő Longo-
 bárdoktól megrémülvén, ismét igen sokan követtek, kik építették
 idővel Velence városát Rialto szigetén, mellyhez utóbb 60 kisebbet
 kapcsoltak, épületeket tevéen ezekre is. Ezen uszó város lakói itt
 egy kis tökéletes democratiai közönséget formáltak, melly tribu-
 nusok által igazgattatott. 697 már hercezet (Doge) is választottak
 magoknak a' naponként népesedő szigetek. Legelső doge volt Paol-
 lucci Anafesto. A' dogenél volt a' végrehajtó, a' népnél a' törvény-
 hozó, 's a' tribunusoknál v. nemességnél a' bírói hatalom. A' kor-
 mányzsék helyévé előbb Malamacco, és 737 Rialto tétetett, hol rö-
 vid idő múlva, igen népes város, azaz, a' mai Velence emelkedett
 fel a' tenger kebeléből, melly későbben a' kereskedés és hajókázás
 által hatalmassá lévén, az egész adriai tengeren való főuraságot ma-
 gához ragadta. Csak hamar nem volt a' város a' mocsáros szigetek-
 nek és a' közel lévő tenger part mellyékének birásával megelőgedve,
 hanem okosan hasznára fordítván a' N. Károly családjában tá-
 madt egyenetlenségeket, Olaszországban, Istriában, és Dalmátiában
 több birtokot foglalt el II Pietro Urseolo dogeje alatt 997, mivel
 a' mellett, hogy a' Velenceiek lakhelyek természeti fekvésénél fog-
 va abban az időben legelső kereskedők voltak, ezenfelül a' 10 száz.
 hatalmokat Európába és Olaszországba is kiterjeszteni akaró Arabok-
 kal folyt sok háborusokodások 's a' tengeri rablók megzabolozása
 által igen jó, és vitéz katonákká is képezettek, a' honnan több dalmá-
 tiai városok magokat az ő oltalmok alá adták. A' keresztes hadak
 alkalmával a' keresztes seregek tábori készüléteit tengeren ők szállít-
 ván fizetésért, ezáltal utat nyitottak magoknak a' keletindiai porté-
 kákra, mellyek addig szárazon szállítottak Konstantinopolba, Kisá-
 zsiába, Syriába és Egyiptomba. Ezek annyira nevelték Velence gaz-
 dagságát és oly virágzó állapotba helyezték a' várost, hogy napke-
 letnek minden kincsei ide folytak. A' hatalommal becsuszott az egy-
 más elleni fondorkodás is; az aristocraták a' néppel küszködtek és
 egymás ellen fenekedtek, a' doge saját hatalmát igyekezett névelni,
 mi a' nép gyakori fellázadását huzta maga után, melly csak a' 38-
 dik doge Vitali Michielinek 1172 történt megületése után csila-
 podott le, midőn a' polgári alkotmány a' dogek korlátolására a' leg-
 főbb hatalmat egy számos nemesből (Nobili) álló gyűlésnek adta ál-
 tal, de ezen gyűlést ismét szoros törvények tartották határokok közt.
 Ezen mérséklett aristocratiában ment osztán tökéletességre a' tör-
 vényhozás és az igazgatás 's kezdetek az erkölcsök javulni és a' mes-
 terségke virágozni. A' köztársaság belső virágzását hatalmának kívüli
 nevedése is követte, melyre a' német császár I v. veres szakálu (Bar-
 barossa) Fridrik ellen viaskodó, 's magokat a' német császárok ha-
 talma alól kihuzni akaró lombárdi városok szövetségébe való állása
 által jutott 1177, mellyért a' most említett városok pártján lévő pá-
 pa III Sándor Velencét az adriai tengereni urasággal ajándékozta
 meg és éppen ennek emlékeztére tartatott évenként a' tengeri nagy
 innepélyességek közti eljegyeztetése, midőn a' doge nagy pompával a'
 köztársaság tengereni uraságának megbizonyítására egy arany gyűrűt
 szokott abba vetni és azt mint feleségét eljegyezni. A' köztársaság
 kereskedői hatalma legnagyobb kiterjedését, 's legfelsőbb pontját egy
 Enrico Dandolo nevű dogéja alatt érte el. Ez a' híres statusférji és
 tanult hadvezér ugyanis a' velencei hajóserget személyesen vezérel-
 vén, a' 4-dik keresztes had alkalmával, mellybe a' Velenceiek is,

jöllehet éppen nem kegyességből, hanem csak kereskedői kinézésből, részt vetek, 1202 midőn a' napkeleti birodalmot, a' nyugoti nemzetek elfoglalták 's magok közt felosztották a' Velenczeieket Candianak és több jóniai 's az Archipelaguson lévő szigetnek birásába helyezte. De miután a' görög császárságot Palaeologus Mihály, II Balduin keleti császárszékben ült francia gróftól 1261 kiűzvé, ismét visszaállította 's ezáltal a' keletindiai kereskedés Konstantinopólból Alexandriába tétetett által, a' Genuaiak, kik a' nyugotiak napkeleti császárságának eltörlését igen segítették, megfosztották a' Velenczeiket a' keleti birodalommal folyt hasznos kereskedéstől. 1297 a' köztársaság ismét új alkotmányt kapott, mellyet lehet Velence megbukása egyik főokának tartani. Pradenigo nevű doge ugyanis bevitte Velenczébe az örökös aristocratismust 's a' dogeokkal együtt igazgató nagyoknak régi és eddig évenként ujonnan választott nagy gyűlését örökös aristocraták, azaz, az aranyos könyvbe beirt nemesi családok gyűlésévé változtatta által; másik főoka pedig Velence hatalma alászálásának a' Tiepolo támadása ellen 1310 felállított és azután állandóvá tétetett Tizek rettenetes tanácsa volt, melly kegyetlen kormányzásával az elkeseredett Velence hanyatlását óriási lépésekkel nieltette. Azonközben Velence Génúával, melly ama hatalmának napenkénti nevedését irigy szemekkel nézte, hadba keveredett, mellyen Velence annyival inkább kapott, mert hogy a' görög birodalomban való kereskedésből a' Genuaiak által kiszorított, nem fedhető. 130 évig folyt a' két szóniszéd köztársaság közt az elsőség feletti vetélkedés és utóbb is Génua megaláztatásával, tökéletes legyőzetésével és egész hajóseregének a' Velenczeiek által 1381 történt elfogatásával végződött be. Ez a' szerence Velenczét még nagyobb 's merészebb vállatokra és birtokainak az adriai tengeren innen és túl leendő kiterjesztésére serkenté. Vicenza, Verona, Bassano, Feltré, Belluno 's Pádua minden hozzájuk tartozó tájékaikkal 1402, Friaul 1421, Brescia, Bergamo és Crema 1428, Zante 's Cefalonia szigetek 1483 óta velencei felsőséget esmertek; hasonlóul tulajdonnákká tették a' Velenczeiek egy részét Istriának, mellyet az aquilejai patriarcha birt, Dalmatiát és a' harmadfél száz évig független királyi által igazgattatott Cyprus szigetét, melly szép tartományt az utolsó király Jakab nője, velencei Cornáro Katalin, engedett által 1486 hazájának, a' köztársaságnak és ezen 15 száz. volt a' köztársaság a' hatalom legfelsőbb pólezn; ekkor ugyanis 300 hajó, (ezek közt 145 gálya), és 90000-nél több száraz katonái voltak, kereskedő hajóinak száma 3000-re és hajós legényeic 17000-re ment. Ezenkívül hadi tulajdonságokkal a' nemzeti szorgalmat is öszvekötvén, a' szebb mivek hazája is csupán Velence volt, üveggel 's tükörökkel ők tartották Európát, selyem szöveteik, 's posztóik legtöbbrre becsültettek, a' honnan felette gazdag lett a' köztársaság.

A' Velenczeiek ezen nagy hatalmokon legelső csapást a' Keletindiaakra vivő jó remény foki utnak feltalálása ejtett 1498, melly által Velence Alexandrián keresztül üzött keletindiai kereskedését és így gazdagságainak 's kincseinek főkutfejét elvesztette. Azután a' Konstantinopólt 1453 elfoglaló Törökök, kiknek hatalma mindent földre tiport, mit utjában talált, fosztották meg lassanként a' Velenczeiket minden tartományaiktól, mellyeket az Archipelaguson és Morea szigetén birtak, sőt Albániát és Negropontét v. a' hajdani Euboeát is elvették tőlök. Ellenben okos alkudozásai által megmenekvék azon veszélyektől a' köztársaság, mellyekkel ötet a' Cambrayban 1508, hatalmának megalázására egyesült szövetség fenyegette. II Julius pápa ugyanis Velenczétől Favenza, 's Rimini városait kívánta, mellyeket ez nem akarván oda engedni, a' pápa szövetséget kötött a' köztársaság ellen a' leghatalmasabb európai fejedelmekkel, nevezetesen I).

I Maximilián császárral, kit a' Velenceiek, hadi népét áltmenni nem engedvén, bántottak meg; 2) Catholicus Ferdinánd spanyol királlyal, ki a' nápolyi királysághoz tartozott kikötőket akarta Velenczétől visszavenni; 3) XII Lajos francia királlyal, kinek minden igyekezete Mailand birtoka volt. Ezekhez csatlódtak még több kisebb olasz fejedelmek. Elvesztvén az első ütközetet a' Velenceiek 's meggyőzetvén XII Lajostól, a' szövetségesek közül mindenik elfoglalta a' köztársaság birtokából, mihez jogot formált 1509. Látván a' Velenceiek, hogy ennyi és illy hatalmas ellenségeknek nem felelhetnek meg, fortélyhoz nyultak; először is a' pápát elégitették ki, áltengedvén ennek Romádiolát; azután a' Spanyolokat csendesítették le, a' kivánt kikötők odaadása által, kiket e' szerént pártjokra huztak, sőt a' pápa és Ferdinánd 1510 a' Francziáktól elpártolt Helvetiaikat is magokhoz kapcsolták; Maximilián is annyi ellenséggel nem bírván, elhagyta a' Francziákat, kik ellen már most a' pápa, a' Spanyolok, Velenceiek, Helvetiaiak és Angolok nyilvános szövetségbe állottak. A' spanyol király Ferdinánd volt első, ki a' csatapályát felnyitotta, beütvén Navarrába, ezt követte VIII Henrik angol király, ki Aquitaniát támadta meg; a' Helvetiaiak elfoglalták Mailandot, melybe Sforza Maximilian tétetett herczegge, ki meg is maradt Mailand bírásában. Látván ezeket Lajos, békeséget kötött először is a' Spanyolokkal, kiknek oda engedte Navarrát, azután a' Velenceiekkel 's a' többi szövetségesekkel 1514. E' szerént Velence az ellene készült dühös háboru veszélyétől igen kevés veszteséggel megmenekedett ugyan, a' hadakozás mindazáltal hatalmát igen meggyengíté, mely többé hajdani nagyságára el sem is jutott. A' keresztény fejedelmek által ellene készített veszedelemtől megszabadulván, a' Törökökkel keveredett Velence hadba, kik 1571 Cyprust és 24 évig tartott véres háboru után 1699, Crétát is elfoglalták; hanem a' legutolsó várakat e' szigetben csak 1715 teheték magokéivá. A' károliczi béke 1699, mint I Leopold császár szövetségét, ismét birtokosává tevé Velenczét Moreának, de a' passaroviczi béke ismét a' Törököknek adá azt 1718. Corfut és Dalmátiát mindazáltal szerencsésen védelmezte. Ez idő oltá Velence a' statusok dolgaiban semmi részt nem vett és megelégedett birtokának, mely még szinte 3 mil. alattvalót foglalt magában, megtartásával.

Végre a' francia lázadást követő özszezavarodásnak Velence is áldozatja lett. A' kormányzék ugyanis eleinte neutralitással akarta a' fenyegető veszedelmet kikerülni; de midőn Bonaparte 1797 Austriába benyomult, Velence is hadi készüléteket tett 's szárazsi tartományait a' Francziák ellen felfegyverezte, kiket hátulról megtámadott; hanem Austria a' Francziákkal megbékülvén a' magára maradt köztársaság semmivé leve, mivel a' Francziák Veronát, Paduát, 's Vicenzát elfoglalták, 's Bonaparte 12 Maj. az aristocratiai uralkodást eltörölvén, népuralkodást hozott be; de e' se sokáig tartott és a' campo formioi békekötés által 18 Oct. 1797 az Etsen inneni velencei tartományok Dalmátiával és Cattaroval, a' Franciaországának engedett Belgium helyébe, Austriának adattak; az Etsen tuli rész pedig az Alpeseken inneni köztársasághoz, melyből lett azután az olasz királyság, kapcsoltatott, hozzáadtván 1805 az austriai velencei tartományok és Dalmátia is, kivévén a' keleti szigeteket. 1814 oltá Napoleon megbukta után ismét austriai tartomány Velence, 's része a' lombárdi velencei királyságnak; Istria pedig, némelly a' quarnaroi öbölnél levő szigettel, triesti kormányssággá és Dalmátia a' hozzátartozó szigetekkel királysággá tétettek.

VELENCZE, (Venezia, Venetiae, Venedig) az adriai tenger 2 fő és 134 mellékszigeten, melyeket 134 csatorna hasít 's 400nál több hid köt össze, 1797 130000, 1816 113000, 's most alig 100000

lak. Utczái igen keskenyek 's nem lehet rajtok kocsizni, honnan a kereskedés csatornáknál fogva üzetik és kocsik helyett gondolyák (nevek a' velencei osónakoknak) hásználtatnak. Kiváltképen híres a' Ponte rialto, melly köti össze a' nagy sziget két főrészt. E' 187' hosszú, és 90' magas híd, mellyen két sorban 's egymástól 3' ut által elválasztva leggazdagabb márványboltok vannak onnal befedve. Piaczai közt legnagyobb a' négyszegű kövekkel kirakott Sz. Márk piacza Sz. Márk templomával, melly egy 976 épült pompás és legszebb mivekkel díszlő épület. Köz vélemény szerint itt fekszik Sz. Márk evangelista. A' főajtónál áll ama 4' ércz ló, mellyeket Nero hozott Görögországból Romába, Constantinus Konstantinápolyba vitt, 's innen a' 13. száz. a' Venecziaiak Venecziába szállítottak, 1797-től 1814-ig pedig Parisban voltak. A' templom mellett áll Sz. Márk 330' magas tornya, csak 10' nsz. lábnyi helyen. Márk piaczat ezenkívül a' dogek hajdani laka (goth izléssel épült kastély) a' status hajdani fogházával; az új procuratia (a' tisztek hajdani lak.) a' törvény-székek teremeivel, egy híres könyvtárral és a' régiségek museumával; ezzel szemben a' régi procuratia (a' status ügyvédői hivatalának épülete), melly, mint az új procuratia alatt is több boltok, és kávéházak vannak, mellyek, mint a' venecziai néptolongás középpontjai, csaknem éjel nappal tele vannak, végre a' pénzverő ház és a' váltótár ékesítik. A' patriarchalis és 29 más cath. templomon kívül vannak itt az egyesült Görögöknek, Örményeknek és Protestansoknak is templomaik. A' Zsidók 'sinagogaiknak száma 7. Számos palotáinak egy része omladozik, mivel a' nemesség naponként szegényedik 's a' város, mellynek hajdan 160,000 lak. volt, virágzó állapotja mindég inkább hanyatlk. Nevezetesek még benne a' fegyvertár, a' városnak kőfalakkal körül vett része, mellynek kerülete nagyobb kiterjedésű egy órányinál, Sz. György temploma, melly egész Venecziában legpompásabb, 's a' híres Palladio remekmive, nagy könyvtárral 's hasonló nevű klastromnak igen szép kertjeivel; a' malamoccoi kikötő erősséggel; a' Murazzi nevű 3 mf. hosszú 50' széles, és 30' magas töltés, melly óriási munka ezen felirattal büszkélkedik *ausu Romano, aere veneto*; több 's nagy jótéví intézetek, p. o. a' talált gyermekek roppant háza, melly évenként 150,000 tall. többre kerül 's nem csak gyermekeket nevel, hanem ki is készíti azokat, 's a' leányoknak egész életekre lakhelyül szolgál; a' Conservatorium di Pieta, melly a' leányokat kézi munkákban, muzsikában 's legszebb viaszvirágok készítésében oktatja; a' muzsikai conservatorium, leányok oktatására; a' szép mesterségek academiája, és a' hajókázó iskola. Gyárai legszebb arany miveket, híres tükröket, selymet, szappant, üveget, porcelánt, 's drágaságokat készítenek. Mostani kereskedése csak árnyéka a' hajdaninak. Újabb időkben a' száraz felől kőfalakkal van kerítve. Triesttel egy gőzhajó által van összeköttetésben. Kikötője az austriai kis hajóseregnek álláspontul szolgál és minden nemzetbeli hajósoktól meglátogattatik. Még most is mutogatgatik az a' gazdagon aranyozott Bucéntaurus nevű gálya, mellyről hajított a' doge 1311 oltá az adriai tengerbe nagy pompával áldozó csütörtökön egy arany gyűrűt, a' tengernek eljegyzésére, azaz a' köztársaság ezeni uraságának megbizonyítására. Venecziához tartozik Murano szigete is 3700 lak. 's igen nevezetes tükör és üveg gyáraival.

VELINPAPIROS, I. PAPIROS.

VELITESEK, a' Romaiaknál fiatal, könnyű fegyveres katonák, kik ütközetben nem hadrendben, hanem a' sereg előtt küzdének, szükség esetében az első hadrend (hastati) közé vonulának. Így nevezeténék Magyarországon azon önkéaytesen vállalkoztak, kik az 1813-ki francia háborukor a' haza szabadtására fegyvert fogának a' Franciaák ellen.

VELLA (József) híres tudományos családságáról, szül. Máltában, 's így a' maig is itt szokásban levő arab dialektus ismeretével birt. Barbaria partjait is, úgy látszik beutazta, 's egy mecsetben, állítása szerint, Livius odaveszett könyveinek arab fordítására akadt. Egy Roger király idejébeli oklevélgyűjtemény birtokával is dicsekedett, 's birt egy gyűrűt is, mellynek arab felírásából az világított ki állítólag, hogy Roger király gyűrűje volt. Amaz oklevélgyűjtemény nagy fontosságának tekintetett azért, mert általa a' siciiliai nemesség jogai nagyobb részint megsemmisítettek. Vella a' nápolyi királyt kincseiről tudósította, 's tőle, okleveleiért főkép, kegyesen fogadtatott. Kincseit nem igen szereté közleni másokkal, 's ha igen, olyakkal csak, kik arabul nem értettek, gyanu mindazáltal épen nem támadt ellene. 1791 a' Codex diplomaticus első köteté 's néhány évvel utóbb az arab Livius is olasz fordítással, királyi költségeken jelentek meg. A' munka köz helybenhagyást nyert. Most feláll váratlanul Hager József, maga is nem minden tudós kuruzsolás nélkül való férjfi, 's azt vitatja, hogy Vella Liviusában bizonyos vezetéknek máskép irattak, mint azok használtanak az Araboktól, 's hogy Roger gyűrűjének felírása a' Vella által adott magyarázatnál egyebet jelent. Most nyitak fel szeméi a' philologusoknak, 's csak most látták, hogy Vella Liviusa nyomoru compilatio, 's nyelve a' roncsolt máltai beszédmód. A' kéziratok most vizsgálat alá vétettek, nem különben a' gyűrű is, 's a' család világosságra jött. Vella fogására íteltetett, 's valószínűleg abban holt meg. — *l-y.*

VELLEJUS (Paterculus), romai történetíró, mintegy 20 évvel K. e. 's 31-el K. u. jeles családból szül. Campaniában. Tiberius alatt Németországban a' lovasságot vezérlé, kinek több táborozásában is jelen vala 's végre romai praetor leve. Buzgó pártolója 's magasztalója vala Tiberiusnak 's Sejanusnak, de éppen ez utolsóval volt öszveköttetése okozá veszedelmét, mert ennek megbuktakor úgy látszik megöleték. Romai historiájából csak 2 könyv maradt meg, de ezeknek kezdete sincs meg. Legjobban adák ki Dav. Ruhnen (Leyd. 1779), Barbou (Paris 1777), 's Burmann (Leyd. 1719).

VELŐ azon zsiros állomány, melly a' esontoknak üregében található, 's az abba ható üterek által behozott vérből választatik el. Legtöbb találtatik a' hosszú esontokban. A' kaponya, és a' hájgerincez üregében lévő állomány is velőnek nevezetik.

VELTELIN (Vallis tellina, Veltelin, Valtelin), előbb Graubündtenhez, 1814. oltá a' lombardi-velencei királysághoz tartozó tartomány, 48 nsz. mf. 80,000 lak., felette termékeny völgy, melly az Addától öntöztek és sok gyümölcsöt, főleg jó bort terem. Jeles mvárosok benne: Sondrio v. Sonders, szép tájékon, 3500 és Tirano 3700 lak.

VENCZEL, Magyarország királya 1301—1305, Csehorszáé (itt e' néven III) 1305—1306, II Venczel Cseh- 's Lengyelország királyának fia, IV Béla, magyar király, legidősebb leányától, Annától, származott; feleségül vala neki jegyezve Erzsébet, III András magyar királynak egyetlen leánya. Ezen öszveköttetése a' cseh királyháznak a' férjfi ágban már kiholt magyar nemzeti uralkodó házzal vala ugyan egyik indítók, hogy III András holta után II Venczelt hívnák meg az üres királysékre: de főbb oka ezen meghívásnak az vala, hogy fenntartának általa az ország szabadságát és függetlenségét, mellyet veszélyezni láttaték Robert Károly elfogadtatása, kit a' római sz. szék iparkodék a' magyar nemzetre tolni. II Venczel azonban el nem fogadta a' magyar koronát, hanem 12 éves fiát, Venczelt ajánlotta a' magyaroknak. Ez, az apjától és derek cseh hadseregtől kísértetve, lejött a' magyar földre, 's Székesfejervárrat, László név alatt, megkoronáztatott a' kalocsai érsektől, Jánostól, mert az esztergami,

Csényi Gergely, Robert Károly pártján vsla; azután pedig Budán foglalt lakást; az országlást pedig leginkább Németujvári Iván gróf vitte helyette. A' római pápa azonban Venczel v. Cseh László megkoronáztatását semmit-érőnek nyilatkoztatta, 's azt kívánta, hogy mind a' két ellenkirály, Robert Károly és Venczel, követeket küldjenek Rómába, kik a' sz. szék elejébe terjesztenék a' két egymásba ütköző követelmény jogalapjait. Ez megtörtént, és a' pápa határozata 1303 oda ütött ki, hogy Robert Károly jogszerűen királya Magyarországnak; egyszermind megoldotta a' sz. atya a' Venczel iránti hódulateskü kötvényét, és azokra, kik azontúl is ő hozzá fognának ragaszkodni, egyházi átkot mondott. Nem annyira ez a' határozat, mint inkább a' Magyarország helyzete felőli tudósítványok, arra bírták idősebb Venczelt, hogy fiát vissza vigye Csehországba. A' pápai végzés óta t. i. Robert Károly, ki a' magyar földről kiszorulva addig Bécsben tartózkodott, vissza mert ismét oda menni, 's a' bakonybéli monostorban lakozék; pártja napról napra növekedék; a' dunántúli vidék nagyobb része az egész illüfölddel együtt neki hódula, 's fegyveres csapatjai Budát a' szárazföldi oldalról megszállva tarták. De azok is, kik még által nem pártoltak vala Robert Károlyhoz, kétségesekké 's ingadozókká lónek; a' hatalmasabbak pedig, mint Trencsényi Máté 's egyebek, semmiben sem vevék a' királyi hatalmat, és egészen függetlenül viselék magokat. Elindult tehát 1304 tavasszán idősebb Venczel, hadsereg elején, a' magyar földre. Pestnél táborba szállott, a' fiát által hívta, 's koronástól és minden királyi diszjelesteől magával vitte Prágába. Itt 1305 megholt idősebb Venczel, és III Venczel átvette az uralkodást Csehországban; de a' magyarországi királyságról lemondott Otto bajor herceg javára, 's a' koronát is áltadta emek; a' következett 1306 pedig, midőn épen Lengyelöldre készülne, ott is beállni apja után a' királyi méltóságba, Olmüczben megölettetett, és benne kiholt a' csehországi nemzeti uralkodó ház.

Fabri. P.

VENCZEL, német császár (v. nem lévén megkoronázta Romában, csak király) 's cseh király, a' luxemburgi házból, IV Károlynak legidősb' fija, szül. 1361. Országlása szerencsétlen vala, mert egy felől Németországban éppen akkor dühösködék a' legnagyobb rendtelenség, más felől olly rossz elvek szerint neveltetéék, hogy Aristoteles se faraghatott volna belőle valamit. Már 2 évében cseh királyá koronáztaték, 6 évében, atyja parancsára, fendumot ajándékozván, herceget látá maga előtt térdelni, 10 évében megházasítaték, 12-ben a' brandenburgi márkságot nyéré 's alig vala 18 éves, midőn atyját a' német császárszékben követé. Atyja haldokolván e' jó tanácsot adá neki, hogy a' pápával, papsággal 's Nemetekkel barátságban éljen, de ő, bármelly szükséges volt is ez Németország akkori állapotjához képest, fel se vevé azt. Kevélység, kegyetlenség, fajtalanság és ivás tevék caractere fővonatit. Sokat tehetett erre a' neki beadott méreg is, melly erős testalkatja miatt májára szála 's égető szomjuságot okozta. Uralkodása elején az egyházi szakadást a' peres pápaválasztás csaknem orvosolhatanná tévé; ugyanekkor hatalmaza el Németországon az ököljog, nem lévén erős kormány, mert V. asszonyok közt és serivással vesztegeté a' drága időt, 's fel se vevé a' pártoskodásokat, sőt ugy látszik, mintha alattomban élesztgette volna az őszveszövetkezett városok gyűlölségét a' német fejedelmek 's herczegek hatalmának gyengítésére. Végre még is kinszerítve látá magát azon veszély által, mellyel a' szövetségek a' királyi méltóságot fenyegeték, arra, hogy azoknak országbéke által ellene munkálkodjék. A' városok is önkényt hozzá járultak utóbb ezen békéhez; de azon egyezségi idő, mellyet 1384 négy évre határoztak, későbbben pedig meghosszabbítottak, nem folyt le még, mi-

dőn már 1387 heves háboru támadt a' nagyok 's nemesek és a' szövetkezett városok közt. Az elválasztó ütközet Döflingennél történt meg, az utóbbiak veszteségével. Venczel azonközben aggodalom nélkül mulatta magát Prágában, 's habár a' Németországi rendek által hozzá küldött 's őt a' békeség helyreállítása végett meghívó követeznek nem felelte volna is valósággal azt, hogy *nem tudja, valyon köteles e a' rendeket összegyűjtetni, kiket nem ő szakasztott el, 's hogy a' mesebeli farkasnak sorsától kell félnie, melly két czivakodó kost akart egymással megbékéltetni*, cselekedeteit legalább ezen szájába adott szavak szerint intézte. Azon veszteség miatt, melly a' városiakat érte, hüvelyben maradt egy ideig a' kard. Venczel pedig örömet teljesítette a' rendeknek azon kívánságát, hogy minden zsidó adósságok erőszakosan rovattassanak le, mellyek t. i. több herczegeknek és városoknak terhesek valának. Azonban minden adósok kénytelenítették a' királynak, mint (az akkori idők nézetei szerint) a' Zsidók vagyona fő sajátosának, száztól 15 fizetni. Egyébiránt Venczel, Csehországban sem volt kedves; a' Németeket ugyanis eleibe tette a' cseh hazafiaknak; majdnem mindent csak önkénye 's szeszélye szerint cselekedett, 's a' nemességet az által ingerelte fel különösen, hogy az elzalogosított koronajavakat erőszakosan kívánta vissza, 's némelly ellenszegülő nemeseket lenyakaztatott, és egyházi viszálykodásokba elegyedvén, igazságtalanságokat 's kegyetlenségeket vitt véghez. Összeesküdtek tehát ellene 1394 a' cseh nagyok, 's megtámadván őt, fogságba vetették. Azon lépések, mellyeket ifjabb testvére az ő megszabadulására nézve tőn, 's azon fenyegetések, mellyekkel a' Németek fejedelmek szabadon bocsáttatását sürgették, megmentették őt a' hosszas fogságtól; mellyből azonban a' cseh monda szerint egy főrosztó leánya segítségével szabadult meg. De majd a' Németek előtt is hanyatlani kezdett tekintete. Vádolák azzal is, hogy a' hatalmas Visconti Galeazzo Jánost pénzért emelte légyen a' milanoi herczegségre. Ismét szakadozások támadtak az országban, különösen a' pápákra nézve. Venczel Franciaországgal egyesült, hogy a' cardinalisok egy része által Avignonban, más ellenkező része által pedig Romában választott pápákat lemondásra bírják, 's egy újonnan választandó által az egyházi békét helyre állítsák. Venczel különösen Bonifacius lebeszélést vállalta magára, kinek a' német nagyok 's főbb egyháziak, mindnyájan kedvelői voltak, 's kik ennél fogva királyjok igyekezetét ismét helytelenítették. 1397 óta mindig hallhatóbbak lőnek a' panaszok a' király tehetlensége és gondatlansága ellen, míg végre a' választófejedelmek arra határozzák magokat, hogy méltóságától megfosztandják. Az a' kérdés azonban, kit kelljen helyébe választani, meghasonlásra vezette őket; 's így lőn, hogy az ő letétetését csak a' mainzi, trieri, kölni és pflalzi választófejedelem mondá ki a' lahnsteini gyűlésben, királlyá választván egyzersmind Ruprecht pflalzi választófejedelmet, ki szavazatát, az előbbi tárgyban a' mainzi érsekre bizta. Venczel e' történetre nézve egészen egykedvű maradt; 's mivel ellenmunkálatokat nem tett, épen azért nyert jogainak olly védelmezőket, kik a' rajnai választófejedelmek lépéseit helytelenítették. Ennél fogva utódjának, Ruprechtnek is szünteleni villongásai voltak a' háboruskodó pártosokkal, ugy annyira, hogy a' birodalom becsületére és boldogítására, semmit sem eszközölhetett. Venczel azonközben új perlekedésekbe keveredett testvérével Sigmonddal, mi ismét az ő elfogattatását vonta maga után. Majdnem másfél évig tartott fogságából kiszabadulván, némelly ajánlásokkal járultak hozzá Ruprecht emberei, egyességre akarván vele lépni; de ő azokat el nem fogadta, 's csak akkor mondott le fejedelemségi követeléseiről, midőn annak halála után, a' német rendek által megválasztott Sigmond, erre őtet testvéreileg felszólította. Cseh-

országának azonban birtokában maradt, 's szokott munkátlanságban és henyéségben élt, melyet csak az eleinte általa pártolt Husziták mozgásai háborítottak meg. Midőn azonban Huss halálra ítéltetése után az elkéseredett hitsorsosok által a' vérengző háboru valósággal kiütött, annyira megfélemlert Venczel, hogy halálos gutaütés érte 1410.

VENDEE (hajdan Alsó - Poitou), francia megye az atlasi tenger mellett, 134. nsz. mf. 270,000 lak. Főhelyei: La Roche sur Yon (másként ville Napoleon), Fontenay és Sables d' Olonne. A föld nagyobbára termékeny 's jól mivelt. Hires azon hadról, mely lakói 's a' köztársaságiak közt folyt. Vendéhad név alatt esmeretes, 's a' francia új köztársaságnak veszedelmes lehetet volna, ha a' vezérek közt több öszvetartás volt volna. Még 3 szomszéd depart. vala e' had csatamezeje, 's ezen egész környék, mely köz életben le Boragenak neveztetik, úgy látszik, apró hadra van teremtve, természeti minőségénél fogva; mert bár nincsenek erdei; de egyes facsoportjai számosak 's minden darab föld túskebokokkal van kerítve, honnan a' hadrendnek nehezen leheté valamire menni a' tartomány minden rejtekeivel esmeretés lakók ellen. Sehoh se divatozott a' lázadás kitörte előtt Franciaországban annyi vallásosság 's nemességhez ragaszkodás, mint itt; következésképpen a' monarchia eltöröltetése 's az istentisztelesben tett változtatások igen kellemetlen benyomást szűttek Vendée lakóiban. Ezen okoknál fogva már 1792 mozgások mutatkoztak itt, de hamar elnyomattak. A' köv. évben ismét fellobbanták azokat az ifjuság katonáskodásra kinszerittetése; mert az erőhatalom ellen a' Vendéiek fegyvert fogának 's a' kormánytiszteket megszaszták. Egy polgártársaitól becsült fuvarozó, Cathelineau, lépe fel, mint az ifjuság vezére, 100-ad magával szétvere egy 80 főből állott köztársasági csapatot 's egy ágyut elveve. A' szerencse nagyobb vállalatokra ösztönzé a' felkelteket 's több csapatok kelekedének, de minden öszveköttetés nélkül. Legerősb vala a' Fontenay környéki, mellýnek feje Gaston parokacsináló vala, de nem sokára elesék, 's Charette vezé által a' vezérseget, ki utóbb a' Vendéiek fővezérének egyike leve. Stofflet erdőtiszt, elszasi fi, más sereget vezérle. Fegyverek eleinte botok, kaszák és nyársak voltak; hanem véletlenül rohanván a' köztársaságiakra, majd elég fegyvert szerzének magoknak, sőt ágyukat is, mely szerencsések vallásos leikesültségeket még inkább névelé, 's a' hasonlóul nem igen gyakorlott és az új köztársaság mellett nem igen buzgó katonaságon győzedelmeskedének. Ha csatát nyertek, a' parasztok haza menének 's kiki dolgához láta; csak kevés marada a' vezéreknél, hanem szükség esetében ismét talpon állottak. De le Roche - Jaquelin vevén által a' vezérseget, 's e' több ízben győzván, még inkább neki bátradának a' Vendéiek, kiknek számát most több oda vándorlott, sőt egész köztársasági csapatok szaporiták. Több várost elvevének a' köztársaságiaktól, 's Fontenaynál 24 Maj. 1793 győzván, 40 ágyut, sok fegyvert, 's hadi eszközöket zsákmányolának, a' hadi pénztárral együtt. A' lázadás fontos characteret vevé 's Chatillonban legfőbb kormánytanácsot állítának fel a' felkeltek. A' nemzeti gyűlés eddig v. csekélységnek nézé a' lázadást, v. nem bíra erővel elnyomására; de most hadsereget küldé oda' olly parancsal, hogy a' felkelteket irtsák ki. Azonban mig e' történt, a' Vendéiek nagy haszonnal csatáznak, 24 Jun. megvevék Saumur, ágyukat, fegyvereket zsákmányolának 's több ezeret fogának el az ellenségből. Most Angolország is kezdé őket gyámolítani. De majó egyenetlenség támadá köztök; Charette seregével elszakada a' többiektől, minék a' leve következése, hogy a' köztársaságiaknak, kik iszonyu kegyetlenséget követének elrajtok, ellen nem állhatának, 's a' 24 Dec. 1793 ütökzet Savenaynál, mely után a' Vendéiek szétoszlának, végét szakasztá a' dühös el szántsággal folyt

hadakozásnak. Rettenetes sors éré a' megveretett Vendéieiket. Csoporthozként hurczoltatának Nantesbe, hol Carrier szörnyeteg, a' közhírséges kivégeztetések igen lassan haladóknak teszven, egész rakásokban fulasztatá őket vízbe. A' convent a' hadat bevégzettnek tartá; de tavasszal 1794 új csapatok sereglének össze la Roche - Jaquelin (ki azonban nem sokára elesék) és Stofflet alatt; Charette seregével a' parton álla. Ugyanekkor a' Loire jobb partján az ugynevezett Chouanok (l. e.) mutatkoznak. Ezeknek is ugyanazon czéljuk volt, u. m. a' vallás, királyi méltóság és nemesség fenntartása, de nem munkálódtak mindég közösen a' Vendéieekkel, honnan nem kell őket ezekkel felcserélni. — Bár a' megújított csatázás nem volt is eldöntő, de a' vendéi vezérek elszántsága, mellyel a' hadat folytatók, meggyőzők a' conventet a' felől, hogy Vendéet fegyverrel nem csendesítheti le. Robespierre bukta után tehát Carnot (2 Dec. 1794) hirdetményt tette közhírséggé; mellyben a' Vendéieiket honokba vissza hívá s Nantesben Febr. 1795 a' béke helyreállá, e' feltételek alatt: hogy, közböcsánat adassék, a' Vendéieiek a' franczia köztársaságot esmerjék meg, de vallásokat szabadon gyakorolhassák, hadszolgálatra ne kényszeríttessenek. Hanem a' csend nem sokáig tartott. Néhány ezer franczia kivándorlottak t. i. Quiberon-ra (l. e.) kiszálván 27 Jun. 1795, ez a' Vendéieiket újra neki bátrítá, Charette a' köztársaságiakat békétéréssel vádolván, mivel XVI Lajost megölték. De a' nagy reményeket nyújtó quiberoni kiszárlást Hoche köztársasági vezér egy nap alatt füstbe hajtá (21 Jul.) s majd Vendéet is leülteté, miután Stofflet és Charette vendéi vezéreket elfogtá s meglövette volna. Erre a' többi vezérek megadáik magokat s ismét visszaállá a' csendesség; hanem a' tartomány teljes hódolása 1805 történt. 1814 és 1815 is buzgó pártolák a' Vendéieiek a' Bourbonok ügyét. L. Posselt *Annalen*, 1796 3, 4 és 7 dar.; *Mémoires du général Aubertin*; *Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de la Vendée*, Turreau vezértől, mindketőt a' *Collect. des mém. des maréchaux de France et des génér. franç.* ban (Par. 1823); *Hist. des guerres de la Vendée et des Chouans etc.* (Paris 1819, 3 köt.) Bournisseauxtól; *Guerres des Vendéens et des Chouans contre la répub. franç. par un Officier supérieur des armées de la répub.* (Paris 1824—27, 6 köt.); s la Roche-Jaqueliné asszony *Mémoires*-eit.

VENDEKNEK nevezetik a' Németektől a' SZLÁVOK (l. e.) egy ága, melly éjsz. és kel. Németországban, az Elbetől kezdve a' kelet tenger mentében a' Weichselig s délen Csehországig lakott a' 6 száz. 1) Az Obotriták Mecklenburgban laktak saját királyaik alatt. Oroszlán Henrik a' 12 száz. csaknem egészen kiirtá őket. Ezekhez tartoztak a' Polabok, Vagrik és Linonok. 2) A' Pommerok v. Vinézok az Oderától a' Weichselig. Fejedelmük egyesültek Németországgal 1181 s csak 1637 haltak ki. 3) Ukerek (határszéli Vendek), Hevellerok és Rhetarik, a' brandenburgi márksgásban. Medve Albrecht, Brandenburg markgrófja, Oroszlán Henrik szomszéda, legyőzé s kiirtá őket, nem azért, mert pogányok, hanem mivel Szlávok voltak. 4) Szorbok, helyesebben Szerbek, a' Saale és Elbe közt; innen hajdani Meiszent a' Csehek Srbskonak nevezék. 5) Lusitzok (nem Lausitzok), a' felső és alsó lausitzi márksgásban. (l. LAUSITZ.) A' Szerbeknek saját fejedelmük, királyaik, s uraik valának és hatalmokat a' mai Osterlandon, Meiszenen, mindkét Lausitzon, Anhalton, Kurkreison s Brandenburg déli részén kiterjesztették. A' 10 száz. német gyarmatlapokkal, kik a' hegyi tájékokat lakák, mivel a' térséget földmívelés tekintetéből a' Szlávok magoknak tarták, keveredének össze; innen jönnek a' hegymelleyki faluk német s a' térségen levők szláv nevei. A' mi az említett népek nyelveit illeti, midőn német felsőség alá jöttek, a' városokból

erőszakosan szorították ki a' szláv nyelv, Leipzigban nevesen 1327 szüne meg. A' Szlávok a' 10 száz. Frankokkal és Szászokkal keveredvén össze, származék a' felsőszáz beszédmód. Lausitzban leginkább divatozott 's divatoz most is; a' felső lausitzzi beszédmód a' csehhez, az alsó lausitzzi a' lengyelhez közelit, de itt naponként hanyatlik. Pomeraniában az utolsó, ki vendül beszélt, 1404 hala meg. Csak a' Lüneburgi fejedelemségben marada meg újabb időkig egy csoportja az Obotriták főtörzsökének, 's 1751-ig Wustrowban vend nyelven tartaték az istentisztelet, hanem lassanként itt is annyira elaljasodék, hogy magok a' Vendek szégyenlék saját nyelveket beszélni, mellynek helyét a' német nyelv foglalá el.

A' Vendek igen hadakozó nép vala 's a' 7 száz. kezdete oltahadakozának a' Frankokkal, kiknek adózói levének, azután előbb a' Csehékkal, későbbben a' Magyarokkal egyesülve a' Németek ellen, míg 934 Merseburgnál I Henrikától 's 948 Ottótól teljesen le nem győzetének. Ekkor hozák létre a' német királyok a' meiseni, éjszaki szász és lausitzzi markgrófságokat, a' Vendek zabolán tartására. Meisenben, Merseburgban, Zeitzban és Magdeburgban egyszersmind püspökségek is alapittatának, a' kereszténység terjesztésére a' Vendek közt. Városaikból, mellyekbe most Németek költözének, falukba szorittatának; a' hadi foglyok püspökségeknek, klastromoknak 's nemeseznek adattak el; minden eszköz használtatott, hogy a' Vendek keresztény vallásra térítessenek 's a' Németekkel lassanként egy néppé olvadjanak össze. 1047 Gottschalk vend országot vagy obotrita királyságot állita fel, melly 18 tartományból állott, szász hercegek és a' német király alatt; de német szokásokat akarván bevinni, 1066 megöletett. Fija, Henrik 1105 visszaállitá azt; későbbben Knud schleswigi herczeg kapá feudumul, kinek halála után több apró statusra bomla szét. A' 10, 11, és 12 száz. oltá a' keresztény vallás beviteték, noha Bilbog, Swantewit 's más bálványok tiszteletének nyomai még sokáig észrevehetők maradának. Nevezetes kereszténységterjesztők valának a' pogány Vendek közt: 1) S. Vizein, Hameln tartományból, ki Holsteinban 's a' szomszéd-vend tartományokban hirdeté a' keresztény hitet. Parisban tanult 1121 's mint oldenburgi püspök hm. 2) Bambergi Otto (l. POMERANIA.) De a' czélzott Németekkel egyesülés nem éretheték el mindenütt. A' felső 's alsó lausitzzi Szorbvendek (az alsó lausitziek magokat Szerbiknek nevezik) maradécai még most is megtartják eleik nyelvét és szokásait, bár nemi különbséggel. Sőt mai Meisenben is divatoznak a' faluk lakói közt szokások, mellyek ezen tájékok hajdani vend lakóitól veszik eredeteket. — A' mai Vendek Lausitzban a' Lübautól Brandenburgig menő földet lakják, 's munkás, hiv nép; de azon nyomás, melly alatt sanyarognak meghódítottasok oltá, bizodalmatlanokká 's visszatartózkodókká tevé őket. Erős, izmos emberek, honnan a' nők szomszéd tartományokba dajkáknak vitetnek 's az ifjak derék katonák. Nyelvek a' szláv nyelv más leányaihoz, a' csehhez, lengyelhez és oroszhoz olly hasonló, hogy megértik egymást. Fenlegő versezetek (jelesen Klopstock Mesiása) fordittatván le, bizonyos, hogy a' vend nyelv magas palléroztatásra nem alkalmatlan. Leipzigban most is áll fen egy predikáló társaság, azaz, lausitzzi ifju tanulók egyesülete, kik magokat a' vend nyelven predikálásban gyakorolják.

VENDÖME, így neveztettek IV Henrik 's a' szép Gabriela természetes ató dai. Lajos, vendömei herczeg, XIV Lajos seregeinek fő-tábornoka, sz. 1654, 's részt vett a' németalföldi hadviselésekben. Utóbb vezére lón a' spanyol földön táborozó francia seregnek, 's itt, és Olaszországban, valamint néhány évvel utóbb Marlborough ellen változó szerencsével hadakozott. 1708 visszahivatott, 's két évig foglalatosság nélkül maradt. De midőn V Filep környülményei balra for-

dultak Spanyolországban, oda küldetett segédére. Jelenléte felbátorítá a sereget, 's Filep spanyol király visszatérhetett Madridba. Stahrenberg az austriai sereg vezére 1710 Villaviciosánál megveretett, 's e' csapás a szövetséges fegyverek eddigi sikerét semmivé tette. Mi után így Vendôme Filepet királyszékén megerősítette volna, mh. 1712, 's az Escorialba temettetett. Testvére, Filep, a' maltaei rendnek nagyperjele sz. 1655, 's a' németalföldi, rajnai és spanyol háborukban nevezetessé lön. A' spanyol örökösödési háboruban, 1705, elbocsáttatását vevé és most néhány évig Rómában élt. Midőn 1710 Franciaországba visszautaznék, az Austriaiak kezébe került, 's csak 1711 bocsáttatott el. Mh. Párisban 1724.

VENEZUELA, Caraccas tartomány városa, Colombia délszak-amerikai szabad statusban, mint Velence szigeteken 's karókon épült, 's ezért nevezék az itt először 1499 kikötő Spanyolok Venezuelának. Lak. száma 10,000.

VENUS (a' Görögöknél Aphrodite.) A' költők két Venust említenek, u. m. idősbet, ki Uranus, és ifjabbat, ki Jupiter és Dione leánya volt, de a' kiknek történetei úgy adatnak elő, mint egy és ugyanazon személyeké. Némellyek ellenben úgy írják, hogy Venus tenger habjából vette lételét és a' zephir szélről csigahéjban Cyprus szigete partjára hajtván, innen Cytheria szigetéhez ért, hol a' Horáktól neveltetett fel 's azután vitetett az égbe. Ezen tenger habjából származásáért Venus Anadyomenek is nevezetik, 's tenger színü ptyolatba öltözve adatik elő és a' tengereken nagy hatalom tulajdonítatik neki, honnan a' hajósok szerencsés tengeri utazásért tengeri isteneken kívül ő hozá is imádoztak. Idősebb Venus, mivel alatta a' legtisztább és nem testi szeretet ábrázoltatik, Venus Uranianak, az az, égi v. menyei Venusnak; az ifjabb pedig, mint a' földi v. állati szerelemnek képe, Venus pandamosnak, vulgarisnak nevezetik. Fák közül a' myrtus volt neki szentelve, mivel ez alá rejtette magát, midőn tengerből Cythera szigete (mai neve Cerigo) partjára meztelenen kilépett. Felnevekedvén csaknem minden istenek szerették volna feleségül venni, de ő a' legcsunyábbat, Vulcanust, választotta férjének, kitől gyermeke nem volt, másoktól u. m. Marstól, Bacchustól, Mercuriustól ellenben több gyermeket szült. Legesmeretesebb gyermekei Amor v. Eros (Szerelem) és Anteros (viszontszeretet), Hymen, Hermaphrodit és Aeneas. Isteneken kívül halandókkal is társalkodott, kik közt legjobban Adonist (l. e.) szerette. Midőn Eris (l. e.) Peleus lakadalmára nem hivatván meg, bosszuállásból egy arany almát, e' felirattal: *A' szebbnek adassék*, hajított volna a' tereembe, Venus nyerte azt el, Paris ítélete szerint. Venusnak több nevei vannak: u. m. Venus a' szépségtől (Venustus), Aphrodite (habból született), Athenében Hetera, mivel a' barátokat a' barátnékkal összeköti; Cypris Cyprus és Cytherea Cythera szigetétől, Paphia Cyprusnak Paphus nevű városától, hol legszebb temploma volt, Erycina az Erycén (Siciliának egy hegyén) levő kápolnájától. Rómában legnevezetesebb melléknevei voltak Genitrix és Libitina. Az elsőbbit onnan kapá, mivel a' Rómaiak közönségesen azt hitték, hogy Aeneas a' Latinusok királya, kire vitte fel Romulus a' maga származását, Venus és Anchises trojai herceg fajok volt, honnan templom is emeltetett tiszteletére ezen felirattal: *Templum Veneris Genitricis, alias Veneris et Anchisae, cum Atrio*. E' templomot Julius Caesar építtette, mivel a' pharsaliai ütközet előtt fogadást tett, hogy ha győz, Venus tiszteletére templomot emel. Mint Libitina azért nevezetes Venus, mivel Servius Tullius rendelése szerint minden halottól egy pénzt kellett Venus templomába vinni, mint mindenik szülőtől a' Juno Lucinaéba, 's az ifjuság istennébe minden férjfiu tagába (mellyet az ifjak 17 évektől kezdve viseltek) öltöző ifjutól, hogy

azáltal a' holtak, születtek és férjfiui kort ért ifjak számát minden év végével meg lehessen tudni. Libitina Venus templomában mind azt, mi a' temetésre szükséges volt, meg lehetett a' Libitinarisuktól (temetésről gondoskodóktól) venni. Sokféleképpen, közönségesen pedig legszebb asszony alakban képeztetik, fija Amor 's néha a' Gratiák társaságában. Szekerét hattyuk, galambok, 's néha verebek húzzák. Legszebb szobrát a' Görögöknél Praxiteles készíté. Ujabb időben egy szobra Melosban találtatott.

VENUSNYAVALYA bujasenyv, syphilis. Így nevezetik azon nyavalya, melly ragadvány által terjedvén, leginkább a' borbén 's annak folyamatjában, de a' csontokban is mutatkozik, eleintén csak a' nemző részeket bántva. Eredetéről bizonyost nem tudunk. Hihetőleg Amerika feltalálásával eredt ezen betegség is, melly eleintén csaknem mindég halálos 's igen sebesen terjedt el egész Európában, ezt mutatják a' baj nevei is; a' Spanyolok t. i. mexicói az Olaszok spanyol, a' Francziák olasz, a' Németek francia betegségnek nevezvén azt. Vallyon ez a' régiek belpokosságától különbözik e' v. sem? meghatározni nehéz, de az igaz, hogy miolta ezen betegség mutatkozik, amaz csaknem egészen kihalt.

VÉR az állati test véredényeiben találtató veres nedv. Találtatik minden szoptatóknál, madaraknál, kétéltűknél, halaknál és néhány férgeknel azon különbséggel, hogy a' szoptatóknál és madaraknál a' vér meleg; a' többieknel hideg. A' bogarak és férgek nagyobb számu véredényeiben csak fehér medvet, fehér vért találhatni. A' vér két különböző részből áll, mellyek a' vér megalvásakor egymástól különválnak, t. i. egy tojás fehérhez hasonló vérsavóból, és egy sűrűbb nehezebb veres vérlepenyéből. Ezen utolsó ismét két részből áll t. i. a' tulajdonképpen veres vérhittőből, és a' hegedő nyirkból, mellynek kell leginkább a' vér megalvását tulajdonítani. A' vér eredetét veszi azon tejnedvből, melly az eledelekből elválasztatik és a' nyirk edények által felszívatva a' tápcsőn keresztül a' lefele menő üres érbe ömlik 's így a' szív jobb pitvarába 's innen a' jobb gyomorba vitetik, honnan azután a' tüdő üterek által a' többi vérrel együtt a' tüdőbe vitetik, hol érintésbe jvén a' beszívott levegővel a' fekete véreres vér piros ütérés vérré változik, melly a' tüdő erek által visszavitetik a' szív bal pitvarába, innen a' bal gyomorba, honnan a' fűgér által az egész testbe szétvitetik 's a' testet táplálja. A' megmaradt, de már a' táplálásra alkalmatlan fekete vérekes vér a' vérekek által öszveszedetve ismét a' jobb pitvarba vitetik, hogy innen ismét a' szívbe vitessék. Ezen tökéletes kettős vérkerengés csak a' megszületett szoptatókban 's madarakban van jelen, mert a' magzatokban, 's a' többi állatokban a' vér nagyobb része a' jobb szív pitvarból a' balba átmegy, a' nélkül, hogy a' tüdőbe ment volna. Míg a' test él, a' vér szüntelen kereng, úgy hogy a' vérkerengés fő oka az életnek, vele az élet, 's a' test munkálkodásai is megszűnnek. A' vérkerengés, mellynek legfőbb oka a' szív örökös öszvehozódása és kitágulása, csudálatra méltó sebességgel vitetik véghez úgy, hogy ha egyenes vonalban menne, egy perc alatt mintegy 149 lábot futna ált, de ezen sebesség annál inkább fogy, mennél inkább távozik a' szívtől a' vér. Ha az élet megszűnik, v. ha a' vér a' testből kieresztetik, csak hamar megalszik, 's egy savanyu, később rothadó forrásba megy által. Egy megnőtt közép szerű emberben a' vér mennyiségét 24—30 fontra szoktak becsülni.

György.

VERA CRUZ NUEVA, kikötő 's kereskedő város Mexicóban, a' mexicói öbölnél; Cortez építetté 21 Apr. 1519, 's most ónak neveztetik, mert rosz levén kikötője, tőle néhány mf-re új város alapítottatott. 7000 lak. van. Nem legjobban védett kikötőjében csak 30 hajó fér el, de egyetlen a' mexicói öbölnél.

VERÁNCZ ANTAL (saját írásmódja szerint Wrancius, Maximilián király diplomája szerint Wranchich) szül. 1504. Dalmát-földön, Sibenik városban. Apja, Ferencz, közrendű nemes ember vala. Anya bátyja, Statilius János, akkor budai prépost, 1536 óta pedig erdélyi püspök, szolgálatot a' tudományra vágyó ifjunak költséget, hogy Olaszföldön, Paduában, végezhetné tanulását. A' mohácsi csata után Statilius János Zápolya pártját követé, 's ehez voná Olaszföldről visszatért öccsét is, Veráncz Antalt, ki azontul titoknokságot viselt János királynál. Minthogy egyházi életre szánta magát V., neki juttatta Zápolya, hihetőleg Statiliusnak püspökké létevel, a' budai prépostságot, és ehez nem sokára a' gyulafejejvárit is. Zápolya János holtá után (mh. 1540) az özvegy Isabellával és a' gyermek Sigmund Janossal, v. inkább György barátal tartott V.; mi akkor világlott ki, mikor keresztül kezdék egymást vágni a' királyné 's a' váradi püspök irányzatai. Mindazáltal 1549, nem tartván állandónak a' Zápolya felekezeti helyzetét, és Nádasdi Tamástól is nógatva, áltment I. Ferdinand partjára, ki őt azonnal pornci apáttá, 1552 pécsi, 1557 egri püspökké, 1569 pedig esztergomi érsekké 's 1572 királyi helytartóvá tette. De már 1573 Jul. 21. mh. V., Eperjesen, midőn, Maximilián király ajánlására, már utban volna számára Rómától a' bitor süveg. Esz, tanultsága, nyelv, és emberismeret, szólatosság, alkalmas ügynökké 's alkudozóvá tevék Veráncz Antalt, ki ennélfogva mind Zápolya Jánostól, és György baráttól, mind azután I. Ferdinand és Maximilián királyoktól gyakran izben nyomatos követségekre használtatott, mind a' keresztény fejedelmeknél, mind a' fényes kapunál. Számos és sokféle foglalatosságai mellett leírta a' korabeli honi történeteket, mellyeket, jobbjára csak töredékképpen, kiadott Kovacsics Márton György *Scriptores rerum hungaricarum minores* cz. gyűjteményében, mellyben a' következők fordulnak elő Veráncztól: Az első köt. 13 sz. a. *Verantii etc.* — *Joannis Regis Hung. decessus, Joanni Statilio, qui tunc oratorem agebat in Gallia, anno 1540 perscriptus.* 14) *Excidium Albae Regalis anno 1542.* 24) *Diarium legationis nomine Maximiliani II Imp. et Regis per Antonium Verantium, Albertum de Wyss et Christophorum a Teuffenpach, ejusdem oratores, ad portam Ottomanicam susceptae anno 1567, auctore Ant. Verantio.* A' 2-dik kötetben 11) *De rebus gestis Hungarorum ab inclinatione Regni, Ant. Verantii fragmentum.* 12) *Ejusd. de rebus gestis Joannis Regis Hungariae Libri duo. Fragmentum.* 13) *Ejusd. de situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpinae Fragmentum.* 14) *Ejusd. castigationes in Jovium. Fragn.* 15) *Ejusd. Fragmentum rerum Hungaricarum anni 1551.* 16) *Ejusd. de itinere et legatione sua Constantinopolitana cum fratre suo Michaële Dialogus.* 17) *Ejusd. Fragmentum historiae Hungaricae anni 1553.* 18) *Summa successus ultimae actionis legatorum, Antonii Verantii, Francisci Zay et Augerii a Busbecche apud principem Turcarum Zoleimanum habitae 1557 mense Augusto.* A' külföldön jött ki: *Iter Budae Hadrianopolim. Fragmentum Verantium luce donatum ab Alberto Fortis. Cum numismate argenteo ceri inciso, iconem Verantii referente. Venetiis 1774,* mellynek magyar kivonatját I. Molnár János könyvháza 2-dik szak. 260 — 263 lap. Becses történetesmereti kútfők Veráncz Antal levelei is, mellyek kéziratban vannak, és 3 köt. töltnek be. E' felett Horányi Elek azt állítja (*Memor. Hung. III 501 l.*), hogy második törökországi követségéből visszajövet egy török krónikát hozott magával Veráncz, melly az íróknál *Codex Verantianus* nevet visel, és nagy világot terjeszt mind azon nemzetek történetére, mellyek fegyverküzdésben valának a' fényes kapuval. Pray pedig (*Specimen Hierarchiae Hungaricae Tom. I. pag. 182*) azt jegyzi meg, hogy Veráncz Antal leveleiben

nem homályos nyoma fordul elő annak, hogy ő vala első feltalálója amaz esmeretes arundeli márványkronikának. Általában Veráncz Antal a' legjelesebb magyarországi egyháznagyok közé tartozik, ki az által is megkülönböztette magát sok kartársától, hogy szegény állapotban hm. Eletét megírta testvérenek fia; melly életirat Kovacsics fenemlített gyűjteménye I köt. 28 sz. teszi, illy cz. a *Vita Antonii Verantii, Archiepiscopi Strigoniensis et Cardinalis ac per Hungariam Locumtenentis. Auctore Fausto Verantio, ex fratre Nepote.*

VÉRBOSSZU, melly szerint Európának hajdani durva népei, 's egyéb világrészeknek miveletlen lakosa, a' gyilkosságot viszongyilkossággal fizeti vissza a' vétkesnek, v. ennek rokonainak. A' vérboszszu, a' legközelebbi rokon kötelessége. Az atya a' fiuért, a' fiu az atyáért, a' testvér a' testvéreért 'sat. áll boszút; melly, iszonyatos kegyetlenkedéssel, néha évekig folytattatik, nemzetségről nemzetségre megy át, 's megengesztelése felette nehezen eszközölhető.

VÉREDÉNYEK. Így neveztetnek azon edények, mellyekben a' vér kereng. Azok, mellyek a' szívből eredvén a' vért az egész testbe szélyelvezetik, ütereknek, azok ellenben, mellyek a' test egyes részeiből a' vért a' szívbe visszaviszik, véreereknek mondatnak. Az üterek a' szív bal gyomrából erednek. Itt ered t. i. a' függér, melly csak keveset menvén felfelé, csak hamar ivbe görbül, 's a' gerinczek mellett menvén lefelé a' rekeszt áltfurja 's a' negyedik ágyék gerincz tájánál a' két csipüter szakad. A' függérnek felfele menő részéből erednek a' szivet tápláló üterek. A' függér ivéből erednek a' fejet, nyakot, és a' felső végtagokat tápláló üterek, a' lemenő függérből a' mejj és has üterei, míg végre a' két csipüter a' medenczét, 's az alsó végtagokat látja el vérrrel. Az üterek mindég kisebb kisebb ágakra őszlanak, míg végre csak nem hajszálnyi edényekké válnak, mellyek pusztá szemmel alig észrevehetőek. Ezekhez hasonlókból erednek a' véreerek, mellyek a' test egyes részín erednek, lassanként egyesülnek egy felső, és egy alsó üres érbe, mellyek a' szív jobb pitvarában végződnek. Egyedül az altest v. is hasi véreereknek van különös lefolyások. Ezek t. i. egy véreérbe a' verőczérbe gyűlnek öszve, melly a' májhoz megy, és abban ágazik el, a' máj ütérével együtt. A' májban ered azután apró edényekkel a' májér, melly mind a' verőczértől, mind a' májütértől a' májhoz vett 's megmaradt vért az alsó üres érbe vezet. Ezen nagyobb vérkeringésen kívül van még az emberben, 's más tökéletes állatokban más, az ugy nevezett tüdő v. kisebb vérkeringés, mellyre szolgálnak a' tüdőüter és a' tüdőerek. A' tüdőüter a' szívnek jobb gyomrából ered, és csak hamar két nagy ágra szakadt, mellyből egyik a' jobb, másik a' bal tüdőben ágazik el. A' tüdőerek sok apró ágakkal kezdődnek, mellyek azután mind inkább egyesülnek, 's végre 4—5 nagy törzsökbe jöven öszve, a' szív bal pitvarába nyílnak. Az üterek nem csak munkálkodásokra, hanem alkotásokra, és számokra nézve is különböznek a' véreerektől. A' kisebb számmal jelenlévő üterek, keményebbek, erősebbek 's kisebbek is a' véreereknél. Közönségesen 4 hártýából állanak, mellyek közül a' külső sejtés tag, a' második erős, kemény, és érmezces, a' harmadik vékony körös izom rostokból áll, a' negyedik igen gyenge, vékony és belső fala igen sima. Munkálkodása: a' véreék a' szívből a' test egyéb részeibe vezetése, mit hogy annál könnyebben teheszen, tulajdon mozgással bir, kitágulhat, t. i., és magát ismét öszvehuzhatja, melly mozgását gyakran szabad szemmel is láthatni, de gyakrabban tapinthatni, 's ez a' pulsus. Ezen alkotásából és munkálkodásából foly az is, miért nem esik öszve az áltvágott vagy megsértett üter, mint a' véreér, hanem nyílása mindég körös marad, és mért veszedelmes annyira az ütérésértés. A' véreerek ellenben na-

gyobb számmal vagyának jelen, többnyire kettő szokott mindég egy ütérnek megfelelni; csak két hártýából áll, mellyek az ütér külső és belső hártýáinak felelnek meg, azért az erek fala is gyengébb, vékonyabb, lágyabb, ha keresztül vágatik öszveesik, és a' vér rajta áltetszvéen a' test felszínén kékes színnel mutatkozik. A' belső hártýa többnyire tág 's rekeszeket készít, melly a' vér szív felé folyását megengedi, de azt vissza nem bocsátja. Illy rekeszek azonban az agyvelő, has, és szív véreireiben nem találtnak. A' vérerek nagyobbak és tágabbak is, mint az üterek, leginkább tapasztaljuk ezt az alsó végtagokon, mellyek leginkább ki vannak csomósodásoknak, vérérdagoknak, tétetve mint ezt leggyakrabban tapasztaljuk a' többször terhes asszonyoknál, és az aranyérrel küszködők alfelében.

VÉRDÍJ alatt azon bírság v. pénzbeli büntetés értetik, mellyet a' bűnös fél, az áltáia elkövetett személyesebítésért v. a' véletlen gyilkosság által okozott károkért, a' törvényes bíróság rendelkezése következésében fizetni tartozik. Vérdíjnak mondaték hajdan azon alku által meghatározott pénzmennyiség is, mellyet a' szántsándékos öldöklő, a' meggyilkolt rokonainak, egyezés szerint fizetett; 's melly által bűnét mintegy megváltotta.

—no—

VÉREK. Igy nevezetnek azon véredények, mellyek a' vért a' test egyes részeiből a' szívhez visszaviszik.

VÉRESŐ olly eső, melly után veres pecsétek láttatnak, mellyeket az esővel leesett vének tartottak, vagy legalább neveztek, de a' mi semmi egyéb mint apró veres bogarak, v. pillangók, mellyek kibúvásokkor a' házak falain piros pecséteket hagynak hátra.

VERES TENGHER, más neven arabiai öböl, a' Törököknél mekkai tenger, az indiai ocean öble, melly mintegy 300 ném. mf-re terjed el Arabia 's Afrika kel. partja közt az Afrikát 's Afsziát öszveköttő suezii földszorosig. Egy nagyobb folyó se ömöl bele 's mindennütt homokos parttól, kőszikláktól 's néhol pusztaságoktól vetetik körül. A' hajózás veszedelmes rajta. A' hol az arabiai tengeről beveznek, Bab-el-Mandebnek (veszedelem kapujának) nevezetik, melly bemenet 5 mf. széles.

VERGENNES (Károly Gravier, grof) statusminister XVI Lajos alatt sz. 1719. Atyja a' dijoni parlament előlűője volt. Károly a' diplomatiiai pályára készült, 's 1750 követnek küldetett Trierbe, 1760 Konstantinápolyba, 1771 Stockholmba, hol az Aug. 18 kitört zendülésben tanácsával élt a' király. XVI Lajos országglásának kezdetével a' külügyek ministerévé lön, 's az maradt haláláig (1787). Vergennes sok tapasztalással, hidegvérűséggel, szorgalommal és bétlátással bírt, de a' nélkül, hogy nagy ember lenne. Politikájának fő vonása bizonyos rendszeres lassuság volt, 's határozatlansága által, a' külföld szeméi előtt, csökkent a' franczia cabinet tekintete. A' revolutio őt már sirjában találta, 's mondatik, hogy az udvarnak azt előmozdító lépéseit helyben nem hagyta. Politikai vallástétét saját soraival adjuk. Ha a' hatalmasságok általlátnák, úgy mond, hogy minden politikai fogás silány és nyomoru, akkor helyesebben kormányoztatnék a' világ, 's kevesebb bajaik volnának a' ministereknek. Mennyi kintől mentenék meg ők ez által a' nemzeteket?

—l—y.

VERHUELL (Károly Henrik, grof) franczia pair, aladmirál, és nagykeresztese a' becsületlegionak sz. 1770 Geldernben. Katonai pályára lépén, mint teageri kadet hollandi szolgálatba lépett, 's hadnagy volt a' revolutio kitörésével. 1795 elbocsáttatását kéré, és 1804-ig hivatal nélkül maradt. De most aladmirállá lön a' hadnagycska. Napoleon tapasztalt tisztet kívánt a' Boulognenál összegyült hollandi flotilla vezérlésére, 's Vernhuell bátyjára esett a' választás, de az maga helyébe öccsét ajánlá, 's így ez Franciaországba ment,

mint aladmiral. Verahuell híven felelt meg a' benne helyezett bizodalomnak, 's Guinernél visszavonulásra kinszeríté ez angol flottának egyik részét. Bonaparte Lajos alatt tengeri miniszternek és Sevenari grofnak neveztetett ki. Utóbb hollandi követ volt Parisban. 1813 és 1814 francia zászló alatt nagy makacssággal védé a' heldi kikötőt önnön földijei ellen. 1819 a' pairek kamarájába hivatott meg.

VÉRKÉSZÍTÉS. Az eledelek emésztése után elválasztott tejnedvből készül a' vér. Ez t. i. a' nyirkedényeken vitetvén változik, de hogy mimódon? azt nem tudjuk, migler a' tápcsó által a' lefelé menő üres érbe nyilik (Vö. ASSIMILATIO).

VÉRKŐ (Haematites) veres színű tökéletes mesze a' vasnak. Találtatik vízzel egyesülve mint kő, megtisztítva régenten az orvosok használták mint vérállító szert, most leginkább az üvegesek, porcellán készítőik 's festők használják 's a' spanyolt legjobbnak tartják. Ugyan ez a' Rőt festék vagy veres angol föld is, mely a' zöld gáliczkő maradványából készül, ha ebből a' kénsav kivonattott. Leginkább olajfestők és spanyol burnót készítőik használják. Hasonló ehez a' veres plajbász is, mely agyaggal kevert vérkő, 's leginkább Angliában, 's Nürnberg körül ásatik. A' hasítható darabok fába foglalva vagy magokba is hosszúra hasítva plajbász név alatt árultatnak.

VÉRME NYEKZŐ (parisi). Ezen borzasztó történet ideje IX Károly francia király országlása. Okaira nézve I. HUGENOTTÁK, GUISE, CONDÉ ÉS COLIGNY. II Ferencz holta után Medici KATALIN (i. e.) vévé 10 éves fíja, IX Károly, helyett kezébe az országlást, 's a' Guisek ellenére, kik a' Katholikusokhoz szítottak, politicából a' Protestansokhoz szíta, 's türelmi parancsot ada ezeknek. A' Guise pártja ellenben elhíteté a' néppel, hogy a' kath. vallás legnagyobb veszélyben van, 's a' Hugentóttákkal kegyetlenül báná, mire Condé herczeg fegyvert foga, angol segítséget keresvén, a' Guisek pedig a' Spanyolokhoz folyamodván. Mindkét fél iszonytató kegyetlenkedéseket követe el, míg szükségü béke el nem altatá azokat, de csak azért, hogy annál dühösbn törjenek ki, mert a' kath. pártot Guise Ferencznek Orleans vivatásakori megületése egy Hugentotta által, a' Protestansokat pedig annak tapasztalása, hogy az udvar csak időt akar nyerni 's Condét és Colignyt fortélyal szándékozik hálóba keríteni, újra fellobbantá az ellenségeskedést. Hanem a' háboru tüzét, mellyben 1569 Jarnacnál Condé elfogatott 's mint hadi fogoly agyon lövettet, ez uttal is elfojtá a' st.-germain-en-layei béke 8 Aug. 1570, melly kedvező feltételek alatt köttetvén, mélyen elaltatá a' Hugentótták fejait, kik most a' bearni ifju Henrik (későbbben IV Henrik névvel francia és navarrai király) 's Coligny admiral voltak. A' király barátságot szinlelt, az öreg Colignyt, a' Hugentótták gyámolát uvarába hivta, atyja gyanánt tisztelte 's hügát a' bearni herczeghez ada nőül, hogy a' 18 Aug. 1572 tartandó lakadalomra, a' völegény protestans levén, a' főbb Hugentótták Parisba csalogattassanak. Némellyek meginték Colignyt, de sikeretlenül. 22 Aug. egy ablakból lövés teteték Colignyre 's megsebesíteték; a' király oda sieté 's bosszállást esküvék. De még a' napon rábeszélé a' gyenge királyt anyja, hogy Coligny élte után leselkedék. *Haljon meg, kiálta ekkor a' király, Coligny, de nem csak ő, hanem minden Hugentotta is, hogy ne legyen kitől tartanunk.* Ezt követő éjel Katalin vértanácsot tartá 's Bertalan éje (24 — 25 Aug. közt) 1572 rendeltetéek végrehajtás idejévé. Coligny megületése után a' királyi kastély tornyából haranggal jel adatéek éjjél tájban az öszvegyült polgárkatonaságnak a' Hugentótták lemészárlására. Condé herczeg 's a' navarrai király csak ugy menekvének meg, hogy misére menének 's látszólag a' kath. hitre térének. Egyszersmind az egész országban ugyan azt

parancsolá Károly, de néhány emberszerető tisztviselő nem hajtá végre a vérszopó akaratját. 30 napig tartott ezen utálatosság 's öszvesen 30,000 ember áldoztaték fel. Romában ágyuk durrogának e' hirtre, a' pápa jubileumot hirdete, 's Te deumot énekeltete. A' megmenekedtek járhatlan hegyek közé 's Rochellebe futának. Az udvar e' fertelmes tettével csak azt nyere, hogy a' Protestansok még inkább elkeseredének 's ezentul szemesebben vigyázanak. L. Curth's *Bartholomaeusnacht* (Leipz. 1814); Wachler *Die pariser Bluthochzeit* (Leipz. 1824); és *Hist. de la Ste. - Barthélémi d'après les chroniques, les mém. et les manusc. du tems* (Par. 1826), ebben Bertalan éje Medici Katalin munkájának iratik. Vö. Schiller *Gesch. der Unruhen in Frankreich bis zum Tode Karls IX.*

VERMEYEN (Johann v.), másként Hans mit dem Barte, hieses historiai képiró, szül. 1500 Beverwickben Harlentól nem messze. V Károlynál nagy kedvességben állott, azt utazásiban 's jelesen Tunisba is kísérte 1535. Lerajzolta a' császár hadi tetteit és győzelmait, 's ezek szerint szótték azon drága szönyegeket, mellyek Bécsben még ma is megvannak. Különbén szép magas szál ember volt, 's olly rendkívüli szakála, hogy ha egyenesen állott is, rá hághatott. Mh. Brüsszelben 1559. Hires 10 nagy cartona, mellyek V Károlynak Tunisba menetelét ábrázolják attól fogva, mint a' sereg Barcellonaánál hajóra ült 's Tunisban kiszállott. E' cartonok viaszinnel festvék, 20' hosszak, 12' magasak 's mint a' rajzolat historiai hűségére nézve igen fontosak, Bécsben tartatnak.

VERMOND (Abbé de), nyelvtanító, utóbb a' szerencsétlen Maria Antoinette királyné olvasója; mint illyennek, nagy befolyása volt a' királyné karakterirányára 's utóbbi sorsára. V. falusi borbély fia vala. Papságra készült 's már doctor és a' Mazarin-collegium könyvtárnoka volt Parisban, midőn Maria Therezia császárné a' franczia udvartól tanítót kívánt, ki a' Dauphin, utóbb XVI Lajos mátkájának *franczia nevelést* adjon. Több jeles férjfi kikerülé e' kényes hivatalt, 's a' toulousei érsek, ki később első minister lett, Vermondot ajánlá Choiseul herczegnek. Majd Bécsbe is indula. A' császárné hízlegőleg fogadta, házi körébe vitte, 's ő azon egyszerűséget, mellyben a' nagy fejedelem asszony élt, 's melly a' versaillesi feszes udvari szokással annyira ellenkezék, ugy megkedvelte, hogy ifju nevendékének szívében is hasonló indulatot törekvék gerjeszteni. Ezzel 1770 Versaillesbe ment, olvasója lett, 's még mint királyné előtt is fenn tudá azon tekintetet tartani, mellyet fiatalkori benyomás szerez. Valóban lassanként félre is teve M. Antonia minden szerartási köteleket, 's így segíté azon trónnak bukását, mellynek fényét illy kül formák is őrzék. Mad. Campan, a' királyné első komornája vádolja Vermondot, hogy a' bécsi udvarral folyvást összeköttetésben maradt, 's a' királynét e' political tekintetben is sok gondolatlanságra bírta. Még inkább dolgozott a' zendülés részére az által, hogy említett pártfogóját Lomenie de Brienne toulousei érseket, befolyásával első ministerségre segítette, kinek teljes tehetlensége Francziaország szerencsétlenségét siettette. Alig üte ki a' zendülés, V. a' nép dühe elől Bécsbe futott, 's ott homályban hm.

VERNET (Horatius) fija Károlynak egy megkülönböztetett festőnek sz. 1789 Jun. 30 Louvrebán, 's atya és nagyatyja, egy hasonlókép szerencsés festő nyomaiba lépett. Születése egy sokat rontó és sokat teremtő, egy magosított korban esett, mellynek szelleme erősen hatott művészünkre. A' nagyak 's a' hazainak érzéke, e' két fő vonása amaz éveknek, művészileg tükröztetik darabjaiban. Csatak, a' jemappi, montmiraili és hanai csatak festésével kezdé pályáját. Későbbi, részint igen különféle képei, hol a' házi élet és falusi ünnepek jelenéseit adják, hol vadászatot tárgyznak, hol zsványta-

nyát láttatnak velünk; egy szóval a legkülönfélébbek, 's valóságban és sajtásban utólérhetetlenek. Művei egyedül csak technikus kivitelök által akarnak tetszeni, 's annál mélyebb hatással vannak reánk, mennél kevésbé látszanak arra számolni. Ki nem ismeri, ha csak rézmetszéből is Waterloo katonáját? — Vernet legujabban Algírba utazott királyi költségeken 's ebbeli fáradozásinak több gyümölcsseit várhatni. Az antwerpeni ostrom (1832) most készül terebében.

—l—y.

VERNIER vagy Nanius. Így neveznek feltalálója után bizonyos műszert némellyek Vernier Péfertől, ki Doraensben Franciaországban 1630 káplán volt, mások Nunnez vagy Nanius Portugaltól, ki 1537 hm. Ezen eszköz a törtszámok elosztásbeli értékének kijelölésére szolgál. L. Biot *Traité d'astronomie* (Par. 1810).

VERŐCZE, Tótország vármegyéje, nevé Verőcze nevű városától kapta. Határai: é. a' Dráva, melly Somogy és Baranya magyar vármegyéktől elválasztja; ny. a' sz. györgyi, d. a' bródi határszéli ezredek, 's Posega várm., kel. Bács és Szerem vármegyék. Nagyobbára síkság, 's csak déli határán fekszenek hegyek, mellyek elszakasztják Posega vármegyétől. Főfolyóján a' Drávan kívül több kisebb, hallal gazdag folyói is vannak. Nagy mocsárok a' kologyvári és Dombe. Földje termékeny 's mindennemű gabonát ad. Bort is szür. Szarvas marhát, főleg sertést sokat nevel. Említhető a' selyemtenyésztés is. Nagysága 83 nsz. mf. Lakói száma 148,123, kik 1 kir. városban (Eszék), 17 mvár., 231 fal. 's 33 pusztán laknak; Tótok, Rácok, Németek 's Görögök; legtöbben Kath., 45,000 Óhitűek, 2000 Reform., 24 Luth., 200 Zsidók. Járása 7, u. m. eszéki, diakovári, valpói, miholjaczi, verőczei, vuchói, nassiczi. Főispánya: mezőszegedi Szegedy Ferencz ur Eő Mélt.

VERŐCZÉR azon verérág, melly az altest verereiből eredvén a' májba hat, ebben elágazik, és az epekészítésre szükséges vért adja. Mind azon verérek, mellyek a' verőczerben végződnek, teszik a' verőczer - rendszert, hova tartoznak a' fodor, lép, vese, gyomorerek. Ezen edény - rendszernek nagy befolyása van az egészségre, mert az altestből visszatérő vér a' verőczerben gyűlőszve, 's így ennek kerengése a' máj munkálkodásától igen függ. Ha a' máj lassan végzi munkáját, a' vér a' verőczerben lassan kerenghet, megtorlódik, honnan ezen erek kitágulnak, verér - csomók erednek, sőt végre vérkiöntődés is történik, honnan magyarázhatók az ugynevezet aranyér és más hasonló betegségek.

VERŐÉRDAGANATJA, Ütérdag, Ancorysma az ütér üregének kitágulása egyes helyeken. Ez a' valódi ütérdag, de van alütdag is, ha kinyitattván az ütér fala, a' vér a' szomszéd-sejtszövetbe kiömlik; továbbá, ha csak az ütér megsértett külső hártján tolódik ki a' belső hártya (öszvetett ütérdag); 's végre, ha az ütér felett fekvő verér az ütér felső falával együtt keresztül sértetve az ütér ver a' vérerbe tolu (vérekes ütérdag). A' valódi ütérdag részént a' vér nagy tolódásától, részént az ütér falak gyengeségétől ered, ezért leggyakoribb is a' nagyobb ütér-ágakban 's a' végtagokban, hol külső erőszak az ütér leginkább érheti, p. o. huzódás, ütés, esés, nyomás, erőltetés, rázkodás. De különféle betegségek, erős vértorlodások, tüzesítő italokkal és, indulatосkodás, 's különösen a' harag is okozhatják ezen bajt, mellynek megszakadása, kivált a' belső részekben, tüsténti halált okoz. A' külső ütérdagot megismerhetni az ütér helyén érezhető eleinte kicsiny, kerek vagy hosszudag, szintelen, puha, érzemces dagból, mellyben az ütérveréshez hasonló kopogás éreztetetik, melly a' nagyobb nyomásra, el múlik. A' baj kezdetben kicsiny 's lassan nevekedik, de későbbben sebesen nő, színét változtatja, 's fájdalmas kezd lenni, a' szomszéd részek megdagadnak 's a' kopogás a'

daganatban elenyézik. Végre a' daganat felszakad, 's a' beteg ha előbb sorvadásban el nem halt, vérzésben hal meg, kivált ha a' baj el vagon rejtve. Gyógyítása másképen alig történhet, mint tartós nyomás, vagy az ütő lekötése által, de mindkettő veszedelmes, sőt gyakran éppen lehetetlen, 's a' beteg életét csak gyenge gyuladás elleni gyógy móddal tarthatni rövid ideig fel.

VERŐEREK, ÜTEREK. Így neveztetnek azon VÉREDÉNYEK (l. e.) mellyek a' vért a' szívből a' test többi részeibe vizsik.

VERONA, Felsőolaszország has. nevű tartományának megerősített fővárosa, termékeny térségen fekszik, a' lombardi-velencei királyságban, az Etstől délre és éjszakira osztatik, mellyeket 4 hid köt össze. 9000 háza 's 48,000 lak. van, kik Olasz-, Németországokkal és Schweiczal élénk kereskedést üznek. Több romai régiség közt jeles a' 22,000 embert befogadó amphitheatrum. (L. Bartol. Giuliani *Topografia dell' Anfiteatro di Verona*, 1822, és Simone Stratico *Lettera*, 1824). Több tudós és művész szül. benne, mint Catullus, Corn. Nepos, idősb Plinius, Vitruvius, Scaliger, Scipio Maffei, Paolo Cagliari képiró 's m. 1769 olta *Academia di agricoltura, commercio ed arti* van benne. Történeteire nézve I. Carli *Storia di Verona*; régiségeire nézve Maffei *Verona illustrata*; Bevilacqua Lazise graf *Statistica della città di Verona* (1823). Dékeleti Europa és Spanyolország helyzete miatt 1822 congresz tartatott Veronában, hol Sándor császár, Ferencz császár, a' porosz király, mindkét Sicilia és Sardinia királyai 's más olasz fejedelmek jelen voltak; csak britt statusminister nem jelent meg ez uttal a' congreszen, mert Londonderry megölte magát, Canning pedig, hiv maradván a' neutralitashoz, nem akarta Britannia status- és kereskedési hasznát a' pyrenei félsziget dolgaiba avatkozással veszedelmeztetni. Wellingtont küldé tehát oda, Franciaország pedig herczeg Montmorencyt. E' congreszen a' száraz hatalmasságok Franciaországnak szabadságot adtak, hogy a' félsziget monarchiai hatalmát fegyverrel visszaállítsa, sőt szükség esetében segítséget is ígértek; a' porta és Oroszország közt fenforgott ellenségeskedésekre nézve lord Strangford brit. követ utján ultimatum benyújtása végeztetett a' portának, hogy a' bukaresti béke pontjait teljesítse; a' Görögök ügye félretétetett, sőt köveitek be se bocsáttattak Veronába; végre meghatározatott, hogy az austriai seregek Piemontból kitakarodjanak, Nápolyban 's Siciliában pedig kevesíttessenek. Dec. közepe táján hagyák oda a' monarchák Veronát.

VERONESE, I. CAGLIARI.

VERS, Versmérték, Verselés. A' latin Vertere, és versus szótól kölcsönözött Vers nem egyéb, mint egy kiszabott határok közt irt 's hasonló ismételt sor. Poeticában a' vers a' belértelemnek azon formája, mellyet a' hang törvényszeres mozgás és mérték által nyer, vagy egy metricze feltagolt rhythmusokból álló sor. Tehát rhythmusok teszik a' versnek képben és ellenképben kifejlését, metrum vagy tactus pedig mértékét és határát. Tehát a' vers a' hangbeszédnek legmagasb képe. Az illy sorokból összeállított egészlet is, p. o. dalt, versnek nevezik. A' versmérték alatt majd metrum, majd láb értetik. Verselés végre a' versmértéknek alkalmazása. — Emlitendő itt: hogy rhythmus tactus nélkül nem is képzelhető, hogy egyenes és egyenetlen tactus 's annál fogva háromféle metrum van: a) spondaeus = két negyed, vagy négy negyedrész tactus; b) molossus = nehéz három negyedrész tactus; c) trochaeus = könnyű hat- vagy kilencz nyolczadrész tactus. Hajdan csak láb szerint mérték, 's ez sok tévedésre adott okot; mert a' láb csak a' metrumi periodus (tactus) egyes fő momentumának formája, mellynek viszonylatos mennyiségét előbb rhythmicze vagy metricze kell meghatározni, tehát csak ezek által mérhető, de nem mérték. E' mér-

ték azonban most egy ezelőtt nem ismert, vagy csak homályosan sejtett három idős hosszúra, úgy kettős, t. i. könnyű (háromidős) és nehéz (egyenes tactushoz tartozó) dactylusra vezetett, mint ezt Apel alaposan kifejté. A' grammaticusok által, kik csak hosszuról és rövidről, de nem milyen hosszuról és milyen rövidről tanítottak, sokféle visszaélés és tévedés támadott, mi által a' rhythmus még homályosabb és nehezebb lett. De már ma hibás mérészeit 's felosztásait mind föltre tette a' muzsika 's tactus szabatos theoriája, 's rhythmusi törvényekre huzta az ellenkező és össze nem függő versformákat. — Jó versben megkivántatik, hogy prosodiára, rhythmusi és metrumi mértékre, úgy rimre nézve hibátlan legyen; hogy caesurával birjon, melly a' rhythmusi figurának határa; hogy kellemesen hangozzék, vagyis magánhangzói kellő változtatban kerüljenek elő'st.

VERSAILLES, Franciaország legszebb városainak egyike, Paristól 2 $\frac{1}{2}$ mf-re, természetlen térségen. A' 17 száz. közepéig csekély város vala, vadászkastélya 's fényét XIV Lajosnak köszöni, ki temérdek költséggel építette benne kir. palotát, 1661-től 1678-ig, 's 100,000-re nevedék lakói száma. XIV, XV 's XVI Lajos itt laktak, míg ez utolsónak 6 Oct. 1789 a' parisi Tuileriákba nem kelle költöznie, midőn a' király 's kormányzások elköltözése után olly hirtelen aláment mint felemelkedett. Napoleon sokat teve előbbi fényének visszaállítására, 's az omladozó kir. kastélyt is felépítteté. Most a' Seine és Oise dep. fővárosa, püspök, néhány tudós társaság, képviselő-, muzsika-, pattantyuság- 's hadi földmérő iskolák helye. 2000 háza 's 35,000 lak. van. A' kir. kastély kertje gyönyörű. — Versaillesban kötötték 1783 az Ejszakamerikát Nagybritanniától örökre elszakasztó béke. (L. Vaysse de Villier: *Tableau descriptif, historique et pittoresque de Versailles*, Paris 1827).

VÉRSEGG I. ROKONSÁG.

VÉRSEZEM, véres szem, így nevezik az orvosok a' vérnek kiütődését a' szem első vagy hátulsó üregében, a' mi szemre ütés, és erőltetés által hányás, köhögés 's a' t. alatt leginkább történik.

VERTOT D' AUBOEU (René Aubert de) francia történetíró, a' praemonstratumiak priorja, szül. 1655. Utóbb az orleansi hercegének titoknokja 's a' malta rend historiographja leve. Mh. Paris 1735. Franciaiak Curtiusának nevezetik. Jelesb munkái: *Histoire des révolutions de Portugal* (ném. Regensb. 1788); *Hist. des révol. de Suède*; *Hist. des révol. de la républ. Romaine* (ném. Zürich 1750—52 és Bécs 1803); és *Hist. de l'ordre de Malthe* (8 köt.)

VERTUMNUS v. VORTUMNUS, a' Romaiaknál, kik a' Hertruriaiaktól vévők által, gyümölcsök istene, az évszakok igazgatója 's kereskedők védistene. Ifjunak képeztetik, ölében gyümölcsökkel, v. hona alatt levő gyümölcselel teljes bőségszaruval. Pomona férjének v. szeretőjének iratik. Innepeit Oct. tartották a' Romaiak 's Vertumnaliáknak neveztek.

VESE olly belső rész az állati testben, melly a' vizelletet választja. Legelső jeleit a' halaknál látjuk, hol egyszersmind legnagyobbak is, mert a' puhángoknál találtató vesetoldalékoknak nevezett rész mint valódi vesék még meg nem mutattattak. Az emberben a' vesék hoszudak, kerekded, babidomu, mintegy két három hüvelyknyi hosszu, 1—1 $\frac{1}{2}$ hüv. széles testek. A' test minden oldalán találatik egy vese, melly hátulsó részével a' rekesz-izom lágyék részén fekszik a' 11dik hátgerincztől az 5dik ágyékgerinczig, úgy, hogy kerekded széle a' hasizmot nézi, míg belső kivájt széle a' gerinczek felé van fordulva, hova a' szomszéd nagy véredényektől és idegektől ágak hatnak bele. Minden vese magából a' fűgérből kap egy veséitért, melly a' kivájlásnál hatván be, itt sok ágakra oszlik, mellyek ismét össze gyűlvén egy veséerbe, a' felmenő üres érbe végződnek. Az idegek az

altest idegeiből erednek, idegfonatot képeznek, mely ágakat bocsát a vesébe. A vizelet-elválasztás az embernél az üteres vérből történik, így a többi emlősöknél is, de a többi állatok vizelete Jacobson szerint vérekes vérből gyűlvén össze, részint a két ágra oszlott véróczérnek egyik ágából vitetik oda, részint pedig az egész veróczer által, mely csak azután megy a májhoz. A vizelet-elválasztásnak szüksége eléggé kitetszik, ha a táplálást és a vizelet alkató részzeit tekintetbe vesszük, mert ez leginkább mészből és villósayból áll, mellyek mint felületesek, ha ki nem ürítetnek, különféle betegségeket okoznak; hová leginkább tartozik a köszvény és a kőbetegség. Munkássága ellenarányban áll a bőr munkásságával, innen midőn ez kisebb mint telben, a vizelet elválasztás nagyobb. Legközönségesebb betegségei a vesének: a gyuladás, genyedés, megkeményedés, rákfenés természetüvé változás, és a kőbajok, mellyek leginkább a vese medenczében találhatók.

VESELÉNYI FERENCZ (Hadadi) Magyarország nádora 1655 — 1667. Füleki várnagy vala ő az I Rákóczi György, Erdély fejedelme, 's III Ferdinánd császár és király közti háboru folytatában, mellyben nagy érdemet szerzett magának a császárnál az által, hogy 1644 a' megvehetetlennek tartatott murányi várat, mellynek asszonya, Szécsi Mária, 's parancsnoka, Illésházi Gáspár, Rákóczival tartának, színnal elvette az ellenféltől. Feleségének, Bosnyák Sóniának, kevéssel az előtt történt halála után t. i. még fiatal korában özvegyiségre jutva, Murányvár szép örökösére irányozta vágyát, és titkos levelezés útján hasonló személyes öszvejövetre hirta a' leányzót. A' murányi erdőben, közel a' várhoz, tartatott az öszvejövet, mellyben Mária nem csak kezét ígérté oda a' deli 's szeretetre méltó kérének, hanem arra is ajánlotta magát, hogy őt és fegyvereseit éjjel a' várba bebocsássa. Így az éj és a' szerelem kedvezete alatt beférkezett Veselényi a' murányi várba, 's ennek feleszmélt örjeit vagy leöldöste, vagy parancsnokostól kiszorította abból. Menyegző, a' murányi uradalommal megadómanóztatás, és grófi méltóságra emeltetés nyomában követték e' fogamatot. Kevéssel ezután kassai vagy felföldi katonai parancsnokságra jutott Veselényi Ferencz; 1655 pedig, a' posonyi országgyűlésen nádorrá választatott. Mindazáltal a' vasvári békekötés után (1664) feje lett ő az ő róla neveztetett öszveesküvésnek az uralkodó ház ellen; de még ennek kitorpte előtt megholt 1667 elején.

VESELÉNYIFÉLE ÖSZVEESKÜVÉS. A' sz. gróti győzedelmet (1664 Aug. 1) nyomban követett vasvári békekötés a' Törökkel ayilványos panaszra fakasztotta Veselényit, Zrinyi Miklóst és Pétert, sőt az esztergami érseket, Lippait is. I Leopold 1665 Bécsbe hivta a' magyar egyházi 's világi országnagyokat, és Lobkovicz Venczel hadi tanács elnök által hivatalosan közöltette velök a' békekötvényt, és elejőkbe terjesztette ennek okait és a' külön kötményeknek jutalmas voltát. De a' magyar országnagyok meg nem tudtak Lobkovicz előterjesztésében nyugodni, hanem Veselényi nádor által emlékiratot nyújtottak be, mellyben a' békekötést, mint a' magyar kormánytanács befolyása 's megegyezte nélkül készültet, törvényellenének, tartalmát az országra felette károsnak bélyegzik; fentartatása esetére pedig azt sürgeték, hogy, az 1662-ki posonyi országgyűlés határozata szerint, minden német hadak kitakarittassanak az országból. Ezen emlékiratra nem jött felelet, és a' magyar országnagyok bús hallgatásban oszlottak laza. Kölcsönös bizodalmatlanság származott innen a' bécsi kormánytanács és a' magyar országnagyok közt; ezek el valának hitelve, hogy a' magyar országalkotmány felforgatása 's korlátlan kényuraság behozatása elhatározott szándéka 's terve a' császári kormánysegédeknek, különösen Lobkovicznak és Hoher Pál

udvari korlátoknak; amaz gyanakodó szemmel tekinté ezeknek minden lépteit. Még 1665 nyarán együtt valának a' trencsényi ferdőben Veselényi, Zrinyi Péter, I Rákóczi Ferencz, ki itt feleségül jegyezte magának Zrinyi Ilonát, Péter leányát. Ezt az öszvejövetet az udvar ellen irányzottnak vélik a' bécsi fő emberek; és hihető is, hogy már itt megindítottat arról a' tanakodás, mint lehetne a' bécsi kormányok tette ellen foganattal munkálodni; 1660 számosabb gyűlés tartatott a' murányi várban, mellyen, I Apafi Mihály erdélyi fejedelemtől küldetve, megjelentek Betlen Miklós és Teleki Mihály. Itt elhatároztatott, török segedelemmel védni a' magyar országalkotmányt a' bécsi kormányok megtámadásai ellen; és az erdélyi küldöttek által megkéreretett e' gyűlésből Apafi, hogy a' nagyvezérnél tennie meg a' szükséges lépéseket. E' határozat leghatóbb indítójának Szécsi Mária mondatott, ki, a' Németek iránti gyűlöletből ösztönözöttetve, férjét és az egybegyűlt nagyokat és nemeseket végső eszközletek megfagadására buzdította. Apafi léptei azonban a' nagy vezérnél, Kiuperli Akhmetnél, foganatlanok valának, I Leopold pedig, az országban mutatkozó elégületlenséget elhárítandó szándékból, egybehivatta 1667 Beszterczére a' felvidék 13 megyéjít, hogy Rottal János, róma. sz. birodalombeli gróf, és Zrinyi Péter, már horvátországi bán, mint királyi biztosok, előülte alatt a' vallásbeli 's egyéb neheztelmények elhárításáról tanakodának. Az egybegyűltek, nem elégelvén a' királyi biztosok utasítványait, küldöttséget rendeltek Bécsbe, országgyűlést kérni a' királytól, és panaszt tenni néhány német katonai 's polgári tisztviselők kicsapongásai ellen. E' mellett titkos tanakodásokban abban állapodtak meg az elégületlenek, hogy tovább is sürgessék az Apafi által megindított alkudozás foganatját. E' gyűlésen esett halálos betegségbe a' nádor, Veselényi Ferencz. Holta után Zrinyi Péter vette által a' titkos vállalat igazgatását; de ő sem tudott segédelmet nyerni a' fényes kaputól; sőt a' fényes kapu szómagyarázója, Panajot, ki neveltetését a' bécsi kormánynak köszöné, tudósította ezt a' munkába vett kezdeményről, a' nélkül mindazáltal, hogy valakit megnevezne. Későbbben, 1670, Zrinyi Péter elbocsátatott udvari papjának, Forstallnak nyilatkozása, 's Rákóczi Ferencznek fegyverre költe által kitudódott, hogy ezek az öszveesküvés fejei. Ekkor fegyvererőt intézett I Leopold a' kelekedő támadás ellen; és minekutána Szécsi Mária kéntelenített Murányvárat Lotringeni Károly herczegnek feladni, 's ez a' várban találkozott irományokat Bécsbe felküldötte, kisültek ezekből a' többi részesek nevei is. Előkelők valának köztök: Nádasdi Ferencz, országbiró, Tököli István, késmárki gróf, Frangepáni Ferencz, Zrinyi Péterné testvér öccse, sőt Tattenbach Erasmus gróf is Stájerföld kormányzója. A' kik.közülök kézbe kerültek, halállal és jószágvesztéssel büntettettek. De mivel elítéltetésük, több magyarországi vármegyék ellenmondását nem tekintve, Bécsben, és csupa külföldiekből szerkeztetett rendkívüli bíróság által történt; mivel a' következett 1671 még mintegy 300 nemesek részént kivégeztettek, részént külföldi börtönökbe zárattak, a' posonyi kiküldött bíróság ítéleténél fogva; e' felett pedig a' támadás által gerjesztett kormányi ellenhatás az elégületlenség okait, nem hogy azokat elmellőzni igyekeznek, hanem kéméletlen alkotmány sértés, korlátlan vallásüldözés és katonai zsarnokság által a' türhetetlenség fokáig emelé: csak hamar az uralkodó házra nézve az előbbinél sokkal veszélyesebb támadás ütött ki Tököli Imre vezérlete alatt, mellyel öszve függött II Rákóczi Ferencz felkelése is a' következett évszáz elején; ugy hogy csak a' szatmári egyezet (1711) vetett véget azon behábornak, melyet a' veselényiféle öszveesküvés indított meg. *Fabri Pál.*

VESPASIANUS (Titus Flavius), a' legjobb romai császárok egyike cseekély születésű, de vitéz férjfi vala. Caligula alatt Német-

országban vezérkedék, aztán Britanniában 's mindenütt szerencsésen. Afrikában dicséretesen viselé proconsulsgát. Nero Palaestinába küldé a' fellázadt Zsidók ellen. K. u. 69 köz akarattal császárrá választák 's megfelele a' benne helyezett bizodalomnak. TITUS (I. e.) fiját segédül venén fel, a' roppant birodalomban a' csendeséget helyreállítá 's a' katonai fenytéket. A' nép erkölcsét is iparkodék javítani. A' tudományokat 's művészségeket gyámolítá. Különösen kedvelé Quintilianust, idósb Pliniust 's Josephus zsidó történetirót. Roma egy részét, melly az előbbi polgárhadak alatt sokat szenvedett, 's a' capitolumot, melly Vitellius alatt leégett, újra felépíté; egy nagy amphitheatrumot is építetté, mellyet most is lathatni Coliseo névvel. Fősvénységgel vádoltatik, mivel a' népet igen adóztatá; de ez alaptalan, mert a' kiürült pénztár szükségessé tette az adózást. 10 évi csendes uralkodása után, 70 éves korában hm. 's első vala Augustus után, ki természetes halállal hunyt el, 's ki tulajdon fíjára hagyta az országlázt.

VESPUCCI, I. AMERIGO VESPUCCI.

VESTA. E' nevet két istenné viseli, egyik az idősebb, ki Uranus v. az ég nője 's Saturnus anyja, 's Cybelének, Rheának, Opsnak, Tellusnak, v. Gaeának nevezetik, másik az ifjabb, ki Saturnus és Rhea Ops leánya és a' tűz, egyszersmind a' szüzesség istennéje vala, mivel a' bátyjától Jupitertől megnyeré, hogy férjhez ne mehesen. Azt mondják, ő tanította meg az embereket legelőször a' tűz használására. Mint tisztas asszony, ugy festetik, kezében lévő fáklyával v. lámpással. Numa Pompilius templomot építtetett neki, 's bevitté tiszteltetését. Ugyanezen romai király papnékat is tett neki, kik hatan voltak, 's mikor beavattattak, idősebbek 10 's ifjabbak 6 éveknél nem lehettek; a' templomban 30 évig kellett szolgálniok; kötelességeik a' Numától rendelt szüntelen égő tüzre vigyázás, a' status javáért imádkozás és áldozás voltak. Mikor szent hivataljokba beléptek, örökös szüzességet kellett esküdniök. Ki ezt megszegte, elevenen temettetett el; és a' mellyiknek felvigyázása alatt a' tűz elaludt, hasonló kemény büntetésre ítéltetett. Ellenben Vesta szüzei szép szabadságokkal éltek, atyai hatalmat nem esmertek, ha ki mentek, egy licior ment előttök, személyek megsérthetlen volt, a' halálra ítélt bűnöst, ha velek történetből találkozott, szabadságba helyezhették 's ha megháltak, a' városban belől temettetek el. Öltözetjek fejez szoknya és hárszony köpenyeg volt, 30 évi szolgálatjuk után a' templomot elhagyhatták 's férjhez mehettek.

VÉSZ, vihar; a' levegőnek felettébb erőszakos mozgása. (V. ö. SZÉL.) Midőn illy véz dühöng, a' szél egy másod perc alatt 80 söt száz lábnyira is halad.

VESZETTSÉG, I. ERDÜH.

VESZTEGHÁZ. Veszteglés azon idő, melly alatt ragadó nyalyára nézve gyanus helyről jövő hajó rendelgetése helyén nem köthetik, senkivel se kereskedhetik, portékáját nem rakhatja le 's az utazókat nem teheti ki. Okot a' vesztegházak létesítésére eredetileg a' kelettel üzött kereskedés ada, melly a' földközi tengeren üzetett 's gondos ügyelet nélkül a' keleti tartományokban honos döghalált könnyen e' terjeszthette volna; de majd a' Nyugotindiából, Ejszak-amerikából evező hajók is veszteglés alá vettek, az ott dühösködni szokott sarga hideg miatt, melly néhány év előtt Spanyolországban már mutatkozott. A' veszteglés ideje azon helyhez képest határoztatik meg, mellyből a' hajó jó; p. o. a' marseillei vesztegháznál, melly egy a' legjobbakk közt Európában, az egészséges helyről evező hajóknak 18, a' fogékony portékákkal (millyenek: gyapju, gyapju-mivek, selyem, len, kender, prém, száraz bőr, tollak 'st.) terhelteknek 20, a' gyanus helyről jövőknek végre 40 napig kell veszteg-

leniek. Minden esetre utlevelet kell előmutatniok a' hajózóknak a' helybeli consultól, különben nem bocsátatnak be a' kikötőbe.

VESZPRÉM várm. Magyarország Dunán tuli kerületében, nevét Veszprém nevű püspöki városától kapta. Határai: ny. Vas és Szala várm.; d. Somogy, k. Fejér, é. Komárom és Győr várm. A' hires BAKONY (l. e.) 12 mf. hosszan 's 4—5 mf. szélesen terjed el e' vármegyében, 's roppant erdeje, jelesen több száz éves tölgyfái, sok rozsz embernek (v. mint itt nevezik, szegény legénynek) adnak szálást, 's számtalan sertésnek eledelt. Nevezetes folyója egy sincs, de apróbb több öntözi Veszprém földét. Palota mellett érdekes a' Kikiri tó, nagy romai műnek jeles és megnézést érdemlő maradványával. A' Bakonyt 's némelly homokos helyet kivévén, Veszprim földje termékeny. A' levegő tiszta 's egészséges. Terményei közt hiresek borai, jelesen a' somlyai, szőlősi, dobai, devecseri. Koppánnál márvány, Ugodnál kőszén ásatik. Nagysága 74 nsz. mf., mellyeken 170,605 laknak, kik legtöbben Magyarok, mintegy 30 helységben Németek, 7-ben Tótok; vallásokra nézve (1819) 83,084 Kath., 31,370 Ref., 17,756 Luth., 60 Óhitűek 's 3720 Zsidók. Lakaik: 1 püspöki, 9 mváros, 170 falu, 's 236 pusztá. Jeles iskolái: a' pápai 's veszprémi kath. gymnasiumok 's pápai reform. collegium. 4 járásra osztatik, mellyek: a' veszprémi, pápai, devecseri és cseszneki. Főispánya: vásonkeői gróf Zichy István ur Eö Exc.

VESZPRÉM püspöki város has. nevű vármegyében, 1112 ház., 6602 kath., 43 óhitű, 1815 prot., 619 zsidó, öszvesen 9079 lak. Házaí magas hegyeken 's völgyekben épültek. Közepén áll magas mészsziklán a' püspök vára (hajdan jó erőse) szép székes egyházzal. A' püspök *Magyar királyné cancellárja* címet visel. Jelesek benne: a' káptalan, mellyet Sz. István alapita 1009; papnevelő intézet; kiszolgált papok intézete; kath. gymnasium; postahivatal; vármegyeház; 's vásárai.

VÉTELEGYZET, I. VEVÉS-ADÁS.

VETERANUSOK, régi 's több táborozásban jelen volt katonák, kik legalább 50 évesek voltak 's többé nem köteleztettek hadi szolgálatra. Ha tovább is volt kedvek katonáskodni, különös tekintet volt rájuk.

VETERANI ÜREGE, 3 mf. Ujorsován felyül, a' Duna bal partján, hol e' keskeny kősziklavölgyen tör keresztül. Nevét 1692 kapta, midőn gróf Veterani vezér e' kősziklavölgyhez 300 embert 's 5 ágyut rendelt, kik d' Arnan kapitány alatt 45 napig védték e' helyet. 1788 megerősített. L. *Österreichische milit. Zeitschrift*, 1825, 5 füz. — Veterani árka a' Temesnek kiszáradt ága, melly a' lugosi csatamezőn megyen keresztül, hol gróf Veterani tábornok 6000-rel 21 Sept. 1695 II Mustafa szultánt, ki nagy sereggel nyomult Temesvár felől, egész nap fentartotta, 's végre megsebesítettve a' barbarok kezébe került, kik fejét levágák.

VETO (tiltom), olly törvényes jog, melly szerint valaki ellenmondásával egész gyülekezet végzetét elerőtlenitheti 's végrehajtatását megakadályozhatja. A' romai köztársaságban mindenik tribunusnak volt joga vetojával a' tanács végzeteit megsemmisithetni. A' hajdani lengyel királyságban 1652 törvény hozatott, hogy egyetlen országgyűlési követ elerőtlenithesse ellenmondásával a' többi követek végzeteit. Az angol királyok is bírnak azon joggal, hogy a' két parlamenttől hozott végzeteiktől jóváhagyásokat megtagadják. A' francia lázadás kezdetében 1789 a' versaillesi tanácskozó gyűlés olly hatalmat ada a' királynak, mellyel a' gyűlés végzeteit, ha neki nem tetszettek, visszavethette. Ez a' hatalom Veto suspensifnek nevezett; de már első próbatétele, hogy vele éljen, veszélyt huza a' királyra. A' spanyol alkotmány szerint a' király a' cortesek kétszer

megújított törvényjavalatától megtagadhatta jóváhagyását, de harmadszor nem. Norvegiában is divatoz a' veto az 1814-ki alkotmány szerint.

VEVÉSADÁS alatt olly terhes, nevezett, egyezési kötés értetik, mellynek következésében valamelly dolog, bizonyos árért másnak birtokába átadatik. A' vevésadás tehát általában a' javaknak minden nemeit, ingókat és ingatlanokat, és azoknak árát tárgyazza. A' javaknak kereskedésbelieknek és nem tilalmazottaknak kell lenni; az árnak pedig valódinak, igazságosnak, bizonyosnak vagyis meghatározottnak és pénzbelinek. Ezen egyeztetet nem mindenek, hanem csak olly személyek tehetik, kiket sem a' természet sem a' törvények az alkudozásban nem akadályoznak; ollyanok tehát, kik az eladandó dolognak sajátjával vagy a' sajátosnak meghatalmazásával bírnak, és ollyanok, kik a' megvásárlandó tárgynak bírásától különös törvény által nem tilalmaztatnak. Ha tehát félelem nem foreg fen, a' vevésadás, a' férj és nő, ugy szinte az atya és fiu közt is szabadon gyakoroltatik, mindeniknek saját vagyonára nézve. Köteleztetik pedig az eladó, az eladott 's egy harmadiknak jogától mentes dolgot, az egyezetet kötésének idejétől fogva kapott haszonnal együtt, a' vevőnek valósággal 's nyomban átadni, mihelyt ez neki elégséget tett. A' vevő az alku szerinti árt letévé, a' dolognak történetes veszedelmeit viselni tartozik; végre: ha talán némelly feltételek vannak hozzá kapcsolva, azokat mind a' két egyező félnek szorosán kell teljesítenie. Meg kell ezen egyezetet a' váltástól (permutatio) különböztetni, mi is olly terhes egyezet, melly szerint egy dolog a' másikért, természeti nemében adatik; mert ebben pénz nem fordul elő, 's a' megbánásnak is van helye, a' vevésadásban ellenben nincs; de van viszont az elállásnak vagyis szóvisszavételnek, mindaddig, míg az ár tökéletesen meg nincs határozva, holott ez, a' váltásra nem alkalmaztathatik. Végre: a' név szerint eladott dolognak veszedelme, a' vevésadásban, a' vásárlóra háramlík; a' váltásban pedig nem. Ezen tárgyra nézve, közönségesen ugyan azon perek támadnak, mellyek az egyezetekből általánosan szoktak eredni; u. m. teljesítési, elerőtlenítési, kárpotlási 'sat.

Kunoss.

VEZÉR, becsületczim a' Törököknél, mellyet mindenik 3 lófarkos basa visel. Ezeknek kívül van még Konstantinápolyban 6 vezér, kik statusanácsei vezéreknek nevezetnek, mivel a' divánban ülhetnek. Erre törvénytudó 's már más fontos hivatalokat viselt férjfiak választatnak. Hanem eldöntő szavak nincs 's csak véleményeket mondhatják ki, ha a' nagyvezértől megkérdeztetnek. Fizetések nem nagy, hanem olly turbant viselhetnek, mint a' nagyvezér, 's a' szultán nevét ők írják a' tartományokba küldendő parancsok alá. Meg kell tőlök különböztetni a' nagyvezért (Vezir Azemet), a' diván fejét, ki a' szultán képviselője, intézi a' tanácskozásokat 's dönt el mindent egyedül. Kineveztetésekor pecsétnyomót kap, mellyre a' szultán neve metszve van, 's mellyet mindég mejjén kell hordozni. Ezen pecsétnyomónál fogva meg van ő hatalmazva, hogy a' szultán nevében határtalanul uralkodjék.

VEZUV, tüzokádó Nápolyban, $1\frac{1}{2}$ mf-re a' fővárostól. Pyramis formán emelkedik fel a' térségből. 3680 l. magas. Oldalai kopaszak, csak néhol láthatni szőlő- 's gyümölcskerteket; de alja népes és igen mivelt. Itt terem a' híres LACRYMAE CHRISTI (l. e.) K. u. 79 olly dühösen tört ki, hogy Herculanumot 's Pompejít eltemette. 1794 Torre del Grecót csaknem semmivé tette. 24 Oct. 1822 a' kirohant temérdek hamu elhomályosítá a' napot 's Cassanoig (105 ol. mf-re) repült. A' 12 l. magas láva 1 ol. mf-re folyt. I. *Der Vesuv. in seiner Wirksamkeit während d. J. 1821, 1822 und 1823, mit physik.*

mineralog. und chemischen Beobachtungen von Monticelli et Covelli, ném. Nöggerathtól és Paulstól (1824.)

VIASZFESTÉS encaustica, a régiek közönséges festésmódja. Így Ovid említi ezt (Fast. lib. 5 vers. 274) *picta coloribus ustis*, és Plinius (Hist. nat. 35, 2,) midőn azt mondja, hogy e' mesterség feltalálója nincsen tudva. Mi magát a' mesterséget illeti, azt mondja Vitruv, hogy a' falra festett színek, tartósság végett, púni viaszszal vonatnak be, 's hogy ezt encausisnak, beégetésnek hívják. Illy módon szokás vala festeni a' hajókat is. Háromféle volt a' viaszfestés módja. Az első szerint tüzes vassal süték a' rajzolatot az elefántcsontra. A' második szerint eleodori viaszat (azaz, mellyet felolvasztván, közé annyi finomul eldörgölt földszin festéket elegyítettek, mennyit csak beszívott) meleg fogócskával raktak 's egyengettek el. A' harmadik mód ecsettel történt. Talán e' festésmód a' viaszablára irás szokásából kelekedett. Az encausis kifejezéssel talán csak a' hosszabb ideig tartásra czéloztak a' régiek; utóbb encausisnak nevezék a' eszerép edényekre, és érczneműekre tett festést 's mind azt is, mi tüzből ezüstöltetett vagy arányoztatott meg. Ujabb időkben a' porcellán- és zománzfestést nevezék így, 's bátran így nevezhető a' középkorbéli üvegfestés is. A' régiek viaszfestéséről kevés bizonyosat mondhatni; mert mit Plinius előad, nem meríti ki a' dolgot 's csak ellenkező véleményekre adott alkalmat. Florenczi professor Grund vélekedése szerint tettek ugyan próbát. Bevonták t. i. viaszszal az elefántcsontot, 's rá vésték a' rajzolatot; de a' régiek módja nem lett elérve. Még kevesebbet tudunk a' harmadik bánásmódról, mellyet Plinius így ír le: *Tertium accessit, resolutis igne ceris, penicillo utendi, quae pictura in navibus nec sole, nec sale ventisque corrumpitur.* Amny bizonyos, hogy e' módnál a' festékek viaszszal vegyítettek, de mind a' mit ujabbak róla fejtegettek, csupa gyánítás. 5 száz. tünt el e' mesterség, 's gróf Caylus 1752 Parisban próbát tőn annak helyreállítására körül, 's az új encaustica szerint készített első munka egy Minerva-^o volt Viena képirótól, melly 1754 nyilván kitétetett; majd találkoznak több vállalkozók is, mint Roslie, Le Lorrin, baro Taube, Angeloni, Reifenstein 'st., de csak hamar felhagytak vele, mert a' siker a' várakozásaak nem felelt meg. Nehezen is kaphatna fel az encaustica az olajfestés mellett, 's ujabb képirók azt állítják, hogy encaustica szerint lehetetlen a' színeket teljes harmoniába hozni, mert a' festékeket csak igen halványan látja 's csupán gondolomra dolgozik az ember. L. Perneti *Dictionnaire portative de peinture* I. 37; Jacobson *Technol. Wörterb.*, Göthe *Winckelmann und sein Jahrhundert*, 'st.

VIASZFIGURÁK, VIASZALAKOK már a' Görögöknél és Rómáknál is ismeretesek valának; használták a' viaszat pecsétek lenyomására, viaszfestésre, fényábrázolásokhoz és szobrokhoz; voltak a' Görögöknél saját viaszából készítőik, kiket a' Rómáik sigillariusoknak neveztek. Anacreon dalaiban is van említés a' viasz-Amorról. Sakjátéknál csinos viaszalakok képzék a' figurákat. Adonis inepén minden ház egy kis kertecskét kívána Adonisnak legálább néhány virágerepből állítani, de mivel a' kora évszak természetes virágokat még ekkor nem nyujta, viasz gyümölcsök, virágok 'st. segítének a' szükségén. Artemidorus azt írja álom-könyvében, hogy viaszszal halált jelentenek. Ama híres Heliogabalus vendégeinek viasz-étkeket rakatott fel, mellyek mind azon nyálkságokat, mellyeket maga kóstolgatott, másolatai valának. Most a' viasz boncztudományi vagy gyümölcs-ábrázolványokra, illőleg használtatik; alkalmas képzőművészeti gyakorlatokra, 's félmagaslatu arczképekre is; de életnagyságu viasz alakok, bár mint dicsértesség is arculati hasonlatosságuk, tul lépnek a' valódi szép mivé-

szet körén. Meglepő hasonlatosságuk ugyan bámulatra gerjeszthet, de tetszetős életük, mellyel ámitanak, annál borzasztóbban érezteti valódi halálukat, 's mozdulhatlanságukat. Florenczben több mint 30 szoba van tele boncztudományokhoz tartozó viasz készítményekkel. Illy viaszábrázolványokat legelőször 17 század vége felé de Nones kórházbeli seborvos kezde készíttetni Genuában. Abbate Zumbo olly ámitólag utánazá egy heltnak fejét, kit Nones be akara balzsamozni, hogy mindenek természetesnek hitték. Ezután la Croix nevü Francziát vevé maga mellé Nones, ki az emberi test minden bel részeit viaszban pontosan mintázta. Hiresek e' nemben Ercole Lelli, Giov. Manzolini, 's hitese Anna Manzolini mivei. Most Olaszországban L. Calra, Filippo Balugani és Ferrini jeleskednek. A' hires Fontana Florenczben nagy tőkélyre vitte e' művészséget. Franciaországban Pinson és Laumonier magasztaltatnak. Illy alakítványokhoz 4 rész viasz, 3 rész fejez-terpentin, kevés faolaj vagy zsir olvasztatik össze, 's különféle színekre festetik. Nagyobb tömegek kézzel, apróbbak különféle vésőkkel és más eszközökkel idomittatnak. Formába is öntenek viaszalakokat. Azon viasz, mellyből a' képzőművészek műtákaat készítenek 16 rész viaszból, 2 rész burgundi vagy vargaszurokból 's 1 rész zsirból; vagy 10 rész viaszból, 1 rész terpentintből, ugyanannyi vargaszurokból és ugyan annyi zsirból áll. Igen alkalmas a' viasz kőbe metszett képek lenyomására is. Itt egy unczia színviaszhoz, mellyet lassan olvasztanak fel, igen kevés tört sárga czukrot, $\frac{1}{2}$ unczia kiegetett kályhakormot, 's 2 — 3 csepp terpentint vesznek. Ezt az egyvelget használják munkáiknál a' kőmetszők is.

VICARIUS, helytartó, helyettes. Ezen czim különbféle rangu 's hivatalu személyeknek adatik, v. különbféle személyek által használtatik. Igy p. o. a' pápa Krisztus helyettesének nevezi magát e' földön; azon főpap pedig, ki a' pápától olly hatalmat nyer, hogy bizonyos csekélyebb nemü tárgyakban, minden előleges kérdezősködés nélkül ön ítélete szerint munkálkodhassék, széntséges helyettesnek mondatik. Némelly országokban a' közönséges lelki tanítók segédei is helyettes nevet viselnek. A' világi hivataloknál is használatik ugyan ezen kifejezés, de sokkal ritkábban mint az egyháziaknál. Megjegyzendő, hogy a' helyettes tisztviselő mindenkor más, mint az al tisztviselő; 's ennelfogva p. o. nálunk Magyaroknál az alnádor nem egyszersmind nádori helyettes, és az alországbiró nem egyszersmind országbirói helyettes is. —n—

VICENTE (Gil), portugali Plautus, szül. 1480 körül Barsellosban jeles házból. Születésénél fogva az udvarhoz jutván, ünnepi alkalmakra verseket kezde írni 's ezekben nagy ügyességet bizonyított. Dramáit először Emanuel király udvarában adák elő. Ezek igen tetszének 's a' költő hírét még III János alatt is emelék, ki V. vigjátékiban néha maga is játszott. Költészünk saját leányát Paulát is, noha már a' királyné tiszteletdámáját, sziamivésztségre oktató, 's ez nem csak mint korában első rendü színészné, hanem költői és hangászi tehetségéről is hires lett. V. ki Olasz-, Spanyol-, Franciaország és Anglia nagy drama költészeinek kalauza volt, 's a' mostani dramai költészet ujra állítójának tekintethetik, korában egyedül állott 's mint mondani szokás, europai hirt nevet szerzett. Azt mondják, Erasmus csupán azért tanulta volna meg a' portugál nyelvet, hogy V. comaediáit olvashassa. Darabjai rakvák mind azon hibákkal, mellyek az első próbatétektől mindig elválhatnak, de e' gyalultatlan próbákban valódi költői szellem, erő, gazdag leleményesség, természetes és könnyü ábrázolás, összehangzó verselés uralkodik. Miveiben a' portugál és spanyol nyelvet tarkán cserélgeti. Mgh. 1557 Evorában. Munkáit kiadta fija Lajos 5 könyben, Lissab. 1562.

VICENZA (Armand Augustin Louis de Caulaincourt, herceg), francia vezérhadnagy, sok vitézrend tulajdonosa, 1773 szül. Caulaincourtban, C. marquis fija; a lázadás alatt, mint diplomata és bajnok, bátorságával, vitézségével, hűségével 's ügyességével, a legsúlyosb körülmények közt kitünteté magát. 15 éves korától fogva szolgálta a' hadseregnél, a' lázadás kitörtékor elveszté tisztirangját, egy ideig be volt zárva 's 1792 oltá mint gráuátos, aztán mint lovas vadász ismét katonáskodék. Csak Hoche ajánlatára nyere kapitányságot. Erre megkülönböztetéssel szolgálta az olaszországi hadseregben 's elkezdé követi pályáját Konstantinápolyban Dubayetal, kinek segéde volt, aztán mint ezredes Németországban csatáza, 1801 Sándor császárhoz küldetek követségbe, kitől azolta mindég igen becsültetett; végre az első consul segédévé tevé 's 1804 a' császárnak nagylovászmestere leve. 1805 osztályvezérségre emelteték 's a' becsületrend nagykeresztésévé nevezeték Vicenza herceg címmel. Innen kezdve minden táborozásban, kivevén a' spanyolországit és austriait 1809, midőn követ volt a' pétervári udvarnál, mindég Napoleon oldala mellett bajnoskodott. Pétervárat laktában, 4 év alatt, meg tudá tartani Oroszországot a' száraz földi rendszer mellett; mert annyira becsülteték Sándortól (kinek, mint iratik, a' tiltási béke után bizonyos, a' francia sereg kezébe került 's az orosz katonaság közt koholt öszveesküvésről szóló irományokat adott által), hogy az orosz nagyok irigykedni kezdének rá. Sándor az erfurti congresszre is elvivé magával 1808. Midőn 1810 Franciaország politicája Oroszországot megbántá; a' herceg 1811 haza kéredzék. Az orosz háborut igen ellenzé, sőt Napoleont arra kéré, hogy Spanyolországban bizzon rá sereget, de Napoleon maga mellett tartá, 's szerencsétlen visszavonulásakor saját szánkájában hozá vissza. Ezen 14 nap alatt nem távozek el a' császár oldala mellől. Legmeghittebb bizodalom látszék mindkettőjüket öszvekapcsolni; de mivel a' herceg nem egyezheték meg Napoleon hadi 's békei rendszerében, minden foglalatosságtól visszavonula. Azonban Bassano herczeg rövid távolléte alatt, folytatá Dresdában a' levelezést Bubnával 's a' 27 Maj. Pláswitzben kötött fegyvernyugvás az ő munkája. Erre francia meghatalmazottá nevezeték a' prágai congresszre, hova 28 Jul. érkezék meg, de küldetése kívánt czélt nem ére 's 12 Aug. Auszria hadat izene Napoleonnak. 16 Nov. Napoleon meghatalmazottjává 's küldögek miniszterévé nevezé őt. A' herceg most azt javalá a' császárnak, hogy a' szövetekezett fejedelmek frankfurti javalatit hirdesse ki 's békés érzelmét határozottan nyilatkoztassa ki, egyszersmind pedig a' nemzetet Franciaország természeti határainak védésére szólítsa fel. Ezen nyílt javalat nem nyere meg Napoleon tetszését. Azonközben a' szövetséges seregek benyomultak Franciaországba 's 5 Febr. 1814 Chatillonban békecongressz nyittaték fel (I. CHATILLONI CONGRESSUS). Itt C. eleinte feltétetlen teljes hatalommal birt; de majd azt a' parancsot kapá Napoleontól, ki a' schlesiai seregen diadalmaskodék, hogy tudta nélkül semmit se csináljon. Ezen körülmény elég megozófolja Pons de l' Héroult vádját (I. Congrès de Chatillon, Paris 1825), ki azt hányja szemére a' herczegnek, hogy 5 Febr.-tól 21-ig az Európával kötendő békét nem hajtá végre; ez annyival lehetlenebb volt, mivel e' rövid idő alatt is jó ideig felfüggesztették a' szövetekeztek az értekezéseket. A' congressz szétoszlása után 19 Mart. C. Napoleonhoz mene, kit St. Diziernél talált. Midőn Paris megadá magát, Ney és Macdonald marsallokkal Sándor császárhoz küldé őt Napoleon, 's C. vala az, ki, már minden remény füstbe menvén, legalább Elbát megnyere a' méltóságától megfosztott francia császárnak. Erre a' fontaineblai lemondó egyeztetet köté 11 April. 1814. Igy Napoleon 20 April. történt elutazásáig hiven meg-

maradt C. fejedelme szolgálatában, ki emlékül kardjával 's keleti kőbe metszett portraitjával ajándékozta meg őt. Ugyanezen hűséggel hájtá végre C. a' fontaineblai egyeztetet 's aztán mezei jószágára vonult. Napoleon Elbából kiszökvén, külügyek ministerévé tevő őtet 's ekkor adá ki 4 April. 1815 azon köriratát, melyben az europai udvarokat Napoleon békés érzetéről biztosítá, de a' mellyet egy cabinet se fogadott el. Mivel Napoleon alatt szolgálatot vállalva, számüzetéssel büntetteték, hanem nagy befolyásu baráti 's egy idegen udvar közbeszólása kieszközlék, hogy a' számüzettek lajstromából neve kitoröltették. Ezotta váltólag Parisban 's falusi jószágán lakék, gyermekei nevelésével 's mezei gazdálkodással foglalatoskodva. 54 éves korában hm. Parisban, 19 Febr. 1827. — A' herczeg öccse vala a' lovasság ama vitéz vezére, graf Caula incourt (Auguste Jean Gabriel, szül. 1777), ki az olasz-, spanyol- és németországi táborozásokban több győzedelmet nyere; Oroszországban a' fenytéket és rendet fentartá; 's a' Moskvánál 7 Sept. 1812 történt ütközetben az orosz bal szárny nagy sánczát rohanással megvevé, de egy ágyugolyóbistól találtatván, győzedelmének közepette adá ki lelkét.

VICENZA, a' Lombardi - velencei királyság hasonló nevű tartományának fővárosa, termékeny szép térségen fekszik a' Bachiglione mellett, melly itt hajózható, 's a' várost 2 részre osztja. Kettős fallal vétetik körül; kerülete 1 mf.; kapuja 6; temploma 22; iskolája 7; kór- 's árvaháza 27; 's a' lak. száma 30,800. Itt szül. Palladio híres építő, ki honát sok szép építménnyel díszíté. Említetők: 1) a' tanácsház; 2) olympiai játékszin; 3) két diadalív; 4) a' Valmarana palota. A' templomokat 's palotákat gyönyörű festmények ékesítik. A' lakók sok selyem mivet készítenek; de más gyárakban is foglalatoskodnak. L. Forti *Notizie statistiche della città di Vicenza*, 1821.

VICO (János), Olaszország legeredetibb írójának egyike, sz. 1660 Nápolyban. Egy veszedelmes esés következésében komollyá és borongóvá lőn egész életére. Első tanulmányait könnyen fogá fel, de a' philosophia undort gerjesztett benne a' tudományosság ellen. Az *accademia degl' infuriati*, hol jelen volt egy ülésben, új tüzet öntött lelkébe. Most törvénykezési vizsgálódásokkal foglalatoskodott, 's innen ismét áttért a' philosophiának erkölcsi részeire. Hogy tudományos vizsgálatai által aláasott egészségét helyreállítsa, falura ment, 's 9 évet töltött el itt. Véghetetlen, a' mit olvasott ez időközben. Legkedvesebb írói voltak: Plato, Tacitus, Baco és Grotius. Tudományos kincsekkel gazdagon felkészülve végre visszatért Nápolyba, 's megházasodott. Itt, mint a' rhetorikának tanítója számos évig szegénységben élt. Öregségében királyi történetírónak neveztetett ki, de szakadatlan tanulásai és házi bajai őt már kábaságba süllyesztették, 's így későske volt a' segéd. Mh. 1744. Vico a' tudományokat öszvességükben ajánlá tekinteni, 's iratai telvék mélységgel és eredetiséggel. *Philosophia Dantéjának mondatott, 's méltán.* — Fő munkája, melly elveit következményestől foglalja magában, 1745 jelent meg Nápolyban illy czim alatt: *Principj di una scienza nuova d' intorno alla commune natura delle nazioni.* Új kiadás jelent meg 1818, ugyan csak Nápolyban. —l-y.

VICTOR (Emanuel) Sardiniának királya, második fíja III Victor Amadenak sz. 1759, 's mielőtt a' thronusra jutna, aostai herczegnek neveztetett. 1789 házasságra lépett Theresiával, Ferdinand főherczegnek leányával. Mint esküdt ellensége a' franczia revolutiónak, 1792 háborút izentetett Franciaország ellen, és seregével a' Var torkolatjáig előnyomult. 1796 mh. Victor Amade, 's első szülöttje IV Károly Emanuel lépett helyébe. Midőn ez 1802 a' kor-

mányról lemondana, a' Cagliariiban, angol védelem alatt élő Victor Emanuelre szállott név szerint a' hatalom, mert eldődei birodalma valósággal francia kezekben vált. 1814, Napoleon megbukása után visszatért Turinba. Az 1814 és 1815 békekötésekben visszanyerte Nizzát és Sabaudiát, 's ehez Genuát kapcsolta a' bécsi kongressz. 1821 kintelen volt lemondani a' kormányról, 's Károly Felix testvérére szállítani a' koronát. Victor Montealieriban hm. 1824.

VICTOR (Perrin), bellunoi herceg, franciaországi pair és marschal, becsületrend nagykeresztese 'st., szül. 1766 la Marcheban Lotharingiában, 's 15 éves korától kezdve a' pattantyusságnál szolgált. Toulon ostrománál 1793 nehéz sebet kapott 's brigadás general lett; részt vett az olaszthoni táborozásokban 1796 és 97, 's Provera generalt 5000 bécsi övállalkozottal együtt Mantuanál elfogta. Majd mint osztályos general rontott az egyházi birtokokba. A' campo-formioi béke után Vendéeban helyre állította a' csendet. 1800 a' marengoi csatában az elővéd csoportot vezérlette, 's ezzel az Austriaiakat 8 óráig feltartóztatta, míg a' francia sereg egyesülhetett. Az amiesi béke után mint követ Kopenhágába (Dánországba) ment. 1806 Jenánál és Pultusknál harczolt; Jan. 14 1807 Schill csapatja Arenswaldnál Pomeraniában elfogta, de Febr. 26 Blücherért kicseréltette; erre a' Friedland melletti ütközetben úgy meg különbözteté magát, hogy marsalli pálczát nyert. A' tilsiti béke után Napoleon berlini kormányzónak tette. 1808 a' spanyolországi táborozásban vitézkedett, 's több győzelemnek egyik fő szerzője volt. A' Talavera melletti csata után 1809, a' Spanyolokat Pena-Perrostól 1810 elkergette, 's így a' Francziáknak Andalusiába nyomulhatásra utat nyitott. Majd Cadixot zárta be, 's állását az Angolok és Spanyolok ostroma ellen is megtartá, jelesen a' Chiclana melletti harczban Mart. 5 1811. Az orosz táborozásban 1812 a' 9 számú hadi testet vezérlette, 's a' Francziáknak a' Berezinán átkelését fedezte. A' dresdai csatánál Aug. 27 1813 egy merész mozdulat által az Austriaiak balszárnyát elvágta 's nagyobb részét elfogta. Részt vett továbbá a' Wachau, Leipzig és Hanau melletti csatákban is, 1814 Elsassz helyeit védelem állapotba tette, megütközött Briennenél, úgy a' Marne és Seine mellett. Salinsnál Febr. 17 néhány órányi pihenést engedte katonáinak 's ez oka lón, hogy a' monterai hid védtelen maradt, mit a' császár élénken szemére hányt és serege parancsnokságát Gérard tábornokra bizta. Nem tekintve e' keserítést, tovább is teljes erejéből szolgálta V. a' császárnak; különösen kitüntette magát Mart. 7 Craonne mellett, hol sebet is kapott. A' restauratio után Lajoskeresztet ada neki a' király 's a' második katonai osztály kormányát bizá rá. Hasztalan iparkodott Belluno Napoleonnak Elbából visszatértekor a' csapatokat engedelmességben tartani; azért Belgumba követé a' királyt 's ugyan azzal Jul. 1815 ismét Parisba jött, ekkor pairré, a' kir. testőrség majorgeneráljává 's azon biztosság elnökévé tétetett, melly a' hadi tiszteknek a' 100 nap alatti viseletét vizsgálendő vala. Midőn de Latour-Maubourg marquis Nov. 1821 mint követ Konstantinápolyba ment, helyette Victort nevezé XVIII Lajos hadministernek. Azon óhajtása mindazáltal, hogy a' Spanyolországi tábornál 1823 majorgeneral lehessen, nem teljesült, 's e' tisztséget Guilleminot general nyerte el. Mivel azonban a' sereg tartása iránt panaszok tétettek, Belluno maga ment a' sereghez. A' tábornoki tisztség parancsnoksága mégis Guilleminotnál maradt, 's Belluno csak a' sereg ellátása iránt egyezkedett Ouvrard és Tourton szállítókkal, 's velök a' kincstár részére nagyon terhes egyezkedéseket tett. Ouvrard számadásai 1825 hosszu perre adának okot, melly 1826 a' számadó ellen dült el. Ugy látszik, hogy a' köz vélemény, melly e' részben a' herceget gondtalansággal vádolta, nem volt alap

nélkül. Miután a' franczia sereg a' Bidassoon átkelt, Belluno is visszatért Parisba 's folytatá ministerségét, de Oct. 28 1823 status-ministerre, titkos tanács tagjává nevezteték, 's helyette Báró Damas lett hadminister. Majd Bécsbe akará a' király követként küldeni; de ezt nem vállalta el. Ettől fogva elvonultan élt; X Károly megkoronáztatása után még a' Sz. Lélek rendével tisztelé meg.

VICTORIA, a' Görögöknél Nike, győzelem istennéje, Pallas nevű Titannak és Styxnek fíjok, Zelosnak, Kratosnak és Biának (bátorság, erő és hatalom) testvérek. Közönségesen szárnyasnak képezetik, fején babérkoszorúval 's kezében palmaaggal.

VICUNA (camelus pacos), juhteve, basadt körmű négylábu állat, melly hasonló a' tevekecskéhez, 's mint ez, caupán déli Amerikát és pedig Perut lakja, jelesen ennek magas, hóval 's jéggel fedett hegyeit. Igen becsülük veresbarna, néha halványveres és sárgás, tömött 's igen finom szőrét v. gyapját, melly minden gyapjunem közt legfinomabb. Gyomrában találatik a' bezoárkö. Próbálták Európába is áltplántáni, de nem tenyészték, hihetőleg mert Andalusia hév égájába hozattak, holott a' vicunák hideg tájékokhoz szoktak.

VIDA (Marcus Hieronymus), jó latin költő a' 15 száz., 1480 körül szül. Cremonában, nemes, de vagyontalan családból. Romába menvén tanulása végeztével, itt kanonok leve, 's X Leo, azt bizván rá, hogy az idvezítő életét hősi versekben írja le, a' tiroliai prior-sággal is megajándékozá őt. VII Kelemen hasonlólul becsülé, 's midőn *Christias*-át bevégé, 1532 albai püspökké nevezé (a' montferati hercegségben). Mh. 1566. V. azon Olaszok közé tartozik, kik a' 15 száz. a' latin költészetet először 's szerencsével iparkodának visszaállítani. Munkái: *Christiados libri VI* (Cremona 1535); *De arte poetica libri III*; *De Bombyce*; *De scacchorum ludo*; 'st.

VIDA TÁNCZA, betegség, melly különösen hirtelen növekedő görcsök által a' külső tagok izmaiban mutatkozik 's olly erőszakos és különféle mozgásokat okoz, hogy a' beteg táncolni és ugrani látszik. Először egyes tagokban egyszerű rángatózások támadnak, de csak hamar több tagban is mutatkoznak, a' mozgások többszélék lesznek, végre láb kar 's minden tag sebesen és csodálatosan mozog, a' betegek a' szobában futosnk, asztalra, székekre ugrálnak, 's álmélatra méltó erővel a' falakra is felszöknek. E' rendkívüli erőködés után egy fertály, fél, sőt néha csak egész óra mulva csendesülnek le. Minden nap 's többnyire bizonyos időben kerül ismét elő a' görcs, 's hasonló módon kezdődik az irtózatos tánc. E' betegség leghihetőbb oka az inak ingerültségének a' tagok izmaira való rendetlen és megrohanó hatása, mi által ezeknek mozgása többé a' beteg akaratjától nem függ. Ez állapotban a' betegek többnyire eszméletlen kivül vannak. Mi okból keletkezik e' betegség, nem mindig lehet kitapogatni; néha belférgek, néha a' nemző műszerek kifejlődése ad rá alkalmat. Nevét onnan származtatják, hogy hajdan Ulm körül volt volna St. Vidának egy kápolnája, mellyhez bucsura jártak; ide vándorlának e' nyavalyában sinlődő asszonyok is, kik miután itt rémitő rángatózások közt dühöngökként rogyásig, ájulásig táncoltak, betegségöktől egész esztendőre megszabadultak.

VIDDIN, erős város és egy rumelii helytartóság főhelye a' Duna mellett, 25,000 lak., egy helytartó-bey 's görög püspök laka. Ujabb időben P a s z v á n O g l u szerencsés csatázásáról esmeretes. III Selim, végezvén Austria és Oraszország ellen folyt hadakozását, a' birodalom roconsolt állapotján a' statuskormány új rendje, a' janicsárok nagy hatalmának megtörése 's új hadalkotmány (Nizam-Uséid) által akara segiteni. A' janicsárok megzabolázására europai fenytékekhez és hadmesterséghez szoktatott katonaságot szándékozáék felállítani, hogy ezzel amazokat elnyomassa. Hogy a' terv közönsé-

ges békétlenséget ne szüljen, a' Konstantinápolyban levő legveszedelmeseb osztályok megkiméltettek 's a' határszéleket őrző janicsárok (yamağ) eltöröltetése vetették munkába. Az országlás parancsa, hogy e' janicsárok többé zsoldot ne kapjanak, ellenállást találá, melly ugyan mindenütt erőtlen marada, de Viddinben erős lázadás tört ki, hol a' merész és fortélyos Paszván Oglu (azaz, Paszván fija) tevé magát a' janicsárok vezérévé. Atyja az utolsó háboruban (1788 — 91) önként vállalkozott bajnokaival vitézül csatázott, de a' nagyvezértől, ki tekintetétől tartott 's gazdagságára vágyott, kivégeztett 's maga P. O. is jó ideig ült fogságban. A' porta ellen elkéseredett P. O. tehát nyílt karokkal ragadá meg a' bosszuállás alkalmát, özveszedé az eltörleendő janicsárokat, 's a' basát kiszalasztá a' városból. Az új katonaság tartására szükséges adók a' várost is hajlandóvá tevék lázadásra, 's alig nyere egy győzedelmet P. O., azonnal hozá állának a' lakók 's már nem csekély sereget állithata ki. Midőn hadereje már annyira nevedék, hogy a' város jövedelmei annak tartására nem valának elégségesek, egyes osztályokat küldé a' szomszéd tartományokba, hogy adókat szedjenek, a' köz pénztárakat elfoglaltják 's a' moldvai és havasalföldi fejedelmeket felszólítá, hogy neki élelmet, tábori eszközöket 's pénzt küldjenek, ha duló csapatjainak beütéseitől mentek akarnak maradni. Erre nyilatkozást bocsáta ki, mellyben azt hirdeté ki, hogy a' szultán a' korán ellenére, Mohammed rokoninak éltét 's vagyonát rabló csoportra (mint az ujonnan alkotott statustanácsot nevezé) bizta, mire nézve ő minden hiv janicsárt 's igazhitűt felszólít zászlója alá, hogy a' szultánt ama rablók hatalmából kiszabadítsa 's a' törvényes statusalkotmányt visszahelyezze. A' Görögöket is meg tudá nyerni, polgári és vallás szabadsággal biztatván őket. Konstantinápolyban ezalatt az erőteljes Rachid Effendi, a' statuskormánynak feje nyomos tervet teve a' lázadás elnyomására és a' janicsárok kiirtására; de halála megelőzé a' nagy terv kivitelét 's a' statustanács többi tagjai nem voltak eléggé merészek ama terv folytatására, sőt a' félemlítő Paszvánnak kegyelmet 's atyja elfoglalt birtokinak visszaadását ajánlák, ha engedelmességre visszatérend. Ezen engedékenység a' lázadót még merészebbé tevé. E' t. i. Viddint az új adóktól felmentetni 's a' janicsárok őrjogát visszaadni kíváná. A' szultán engede 's basát küldé Viddinbe, de ezt P. nem hagyá hivatalába belépni, mivel a' sereg az ő részén maradt. Erre azt kíváná, hogy viddini helytartóvá 's 3 lófarkos basává tetsessék, mit a' szultán megtagadván, P. ismét felüté a' lázadás zászlóját. Eleinte a' vala terve, hogy seregével Konstantinápoly ellen menend 's a' nagyok nagyobb része meglehetőlen levén az új szerkezettel, hihetőleg felforgatta volna Osman trónját; de később megváltoztatá feltételét, 's a' szultán seregét Viddinben bevárni szándékozá, reménylén, hogy a' szultán hadereje hozá áltjő vagy ellenkező esetben a' város körül levő posványokban elvesz. Az első táborozásban 1797 serege mindenütt győzedelmeskedék, többnyire minden várost elveve a' Duna mellett 's már Belgrádot fenyegeté és míg a' szultán katonái ütközettek, 's dög miatt naponként fogyának, az ő serege nőttön növé. A' szultán köv. évben Hussein nagydmirált, ki a' szárazi táborozáshoz nem értett, küldé P. ellen nagy sereggel. P. felhagyá hódításaival, hadnépének nagy részét elbocsátá 's 10,000 emberrel Viddinbe vonula, mellybe már előbb 2 évre slég élelmet takarított, azt tevé fel, hogy elszánt ellenállással fogja a' számosb ellenséget elerőtleníteni 's fogyasztani. Ugy is leve, 's midőn a' főrohanás visszavereték, Hussein oda hagyá Viddint. P. erre ismét özveszedé szétbocsátott hadnépét, az előbb elfoglalt helyeket visszafoglalá 's most nagyobb veszély fenyegeté a' török birodalom éjszaki tájékait, mint előbb. Nem bírván a'

porta e' hatalmas ellenségével, végre Oct. 1798 kéntelenítették ennek megkegyelmezni, viddini helytartóságot 's basaméltóságot adni, annyival inkább, mivel a' Franciaák Egyiptomban kiszárván, nemakart két (külső és belső) ellenséggel küszködni.

VIDEK ISMERTETÉS. Vidék hadi nyelven olly műszó, melly azon darab földnek, mellyen hadi mozdulatoknak 's munkálatoknak kell történni, természeti minőségét bélyegzi. Magában foglalja tehát a' földszíneinek mind azon tárgyait, mellyek a' seregek állására, mozgására, összecsapására befolyással lehetnek. Nagy kopasz téreket, mezőket, homokos és posványos térségeket egyenes vagy sík vidéknek, árkokkal, mély utakkal, vizekkel, épületekkel rakvátat keresztülvágott vidéknek neveznek. Nyílt vidék az, hol a' kilátást és mozgást semmi sem gátolja, nehéz, hol a' kifejlődést hegyek, erdők, tavak, mocsárok 'st. akadályozzák. Innen önkényt következik, mi a' vidékisméret. Ez kétfelé oszlik, általánosra és különösrre. Az első a' tartomány természetes tulajdonságival 's a' föld olly minőségeivel foglalkozik, mellyeknek a' háborura általában befolyásuk lehet. Tulajdonképp ez a' katonai földírás. A' különös vidékisméret főleg a' csatapiacz tulajdonságának vizsgálatát teszi tárggyul. Amazt előlegesen is meg lehet tanulni, ezt csupán saját szemlélet, tapasztalás és gyakorlás által szerezhetni meg. Mivel pedig a' földszin minőségének a' harc kimenetelére mindenkor igen nagy befolyása van, ennek gyors és helyes szemrevétele mindenkor a' vezér szükséges és fő tulajdoni közé tartozik. Földabroszok, rajzok segíthetnek ugyan itt, de korán sem kielégítők, annál kevésbé, mivel tökéletes pontosságukra nem mindig lehet bízni. A' vidékismertetés tanítja azt is, mint kell egyes esetekben ez vagy amaz vidéket észírányosan használni, tehát a' hadmesterség egyik fő részét teszi. Azonban itt a' theoria mindenkor nagyon keskeny korlátok közt szorong, 's szabályai nem alkalmazhatók a' mindenhai esetekre; azért nyilván van, hogy e' részben tapasztaltság, gyakorlott szem, 's leleményes ész mindig legjobb szolgálatot tehetnek.

VIDÉKRAJZ a' föld színének helyes felfogását 's topographiai abroszokra olly leírását teszi, melly után mind az egyes tárgyak, mind azok minőségei világosan megkülönböztethetők. Illy rajzon nem szükség árnyéknak és világnak lenni; a' képek formáját maga a' természet mutatja. Fő dolog a' topographiai abroszon, hogy hegy-láncok, folyamok, helységek, utak 'st. pontosan jegyeztessenek. Katonai abroszoknál megkívánatik, hogy a' felvett térnek mind dombossága, mind lapálya, erdők területe, 's minősége, hidak, utak 'st. szorosan kijeleltessenek. Így más-más kívánati vannak a' gazdasági, erdészeti, bányászati 'st. abroszoknak. L. *Lehre der Situationszeichnung* Lehmann (1828).

VIEN (József Mária) igazgatója a' francia festészetakademiának Romában, a' király első festője, utóbb tagja az Institutumnak és birodalmi gróf, szül. Montpellierben 1716. Már kora éveit is a' festészetnek szentelé, 's 1740 Parisba, és 4 évi itt mulatozás után, 1744 Romába ment. Itt készült egyike legjelesebb festményeinek: a' remete. 1750 — 75 elnöke volt egy festőiskolának Parisban. 1775 a' Romában levő francia festészetakademiának igazgatójává lön. Kezéssel a' revolutio kezdete előtt hazájába visszatért, 's itt köz tisztelben élt 1809-ben békövetkezett haláláig. Munkás volt öregségében is, 's virágokat festett és idylli jelenéseket. Vien ha nem tartozik is a' francia iskola első festőjéhez, érdemekkel teljes mint tanító minden esetre, mert az antik nagysághoz és egyszerűséghez vezeté vala vissza az izletet. Festményei igen számosak. — / — y.

VIERWALDSTÄDTI TÓ, romános tava Helvetiának, magas havasok közt, nagyobbára a' luzerni és unterwaldeni, 's részint az

urii és schwyzi cantonokban. E' 4 szomszéd canton határán fekvén, kapta nevét. Hossza 9 ór., szélessége sehol se több 1 ór.-nál, mélysége 900 láb. Vize tiszta, mellyben sok jóízű hal uszkál. Alstad sziget rajta fekszik.

VIGJÁTEK, I. SZINJÁTEK.

VILÁG, minden teremtetett dolgok, minden lények öszvesége. Sajátképen azonban világ azon egész, melly a' természet mindenségét 's a' szellem körét is magában foglalja, olly értelmi képzet, mellyet az általunk észrevehető tünetek summájával nem lehet egyenlővé tenni. Alárendelt értelemben a' szellem vagy az ember, elendőbe tetetik a' világnak. Továbbá e' kifejezés jeleuti még minden testi dolgok öszveségét, vagy a' materialis világot. Ez értelemben veszi a' phisicus a' világot, midőn azt égre és földre osztja. E' szavakban világrész, világtörténet, ó és új világ 'st. e' kifejezés földünk-re vagy az azt lakó emberi nemzetre vitetik.

VILÁG ALKOTMÁNYA, MINDENSÉG, UNIVERSUM, minden világtest, azaz, álló csillag, bujdosó v. planeta, üstökös 'sat. öszvesége, egymással öszveköttetésben 's rendben véve és egésznek tekintve; innen VILÁGRENSZER (l. e.) Nézésnél fogva keveset tudunk a' világ alkotmányáról; de sejdítés és gyanítás felvilágítják azt, hova érzekeink nem hatnak. Naprendszerünkben a' napot középpontban állani látjuk, melly körül a' föld 's más planeták holdjaikkal rendszeren forognak. Földünk életműszeres, érző és gondolkozó lények hona. Vizsgálódások tanítják, hogy naprendszerünk többi planetái földünkhez hasonlóak; ebből tehát azt következtetjük, hogy azok is hasonló lények lakai. További vizsgálódások hihetőlegessé teszik, hogy az álló csillagok napunkhoz hasonló testek, mert saját világosságokkal fénylenek 's egymáshozí állásokat nem változtatják. Innen azt gyanítjuk, hogy mindenkinek saját planetái vannak, mellyek hasonló földünkhez, 's mint e', kimért pályában kerengenek napjuk körül. Mivel, tapasztalás szerint, naprendszerünk különböző égi testeit egymáshoz költsönös viszonyban állanak, ugy a' mindenség többi számtalan naprendszeri is. 'S mint mindenben, hova csak elhat tapasztalásunk, költsön - munkálatot, rendet és szükségességet találunk, ugy a' világ alkotmányában is azt kell gyanítunk 's a' világ mindenségét rendszernek, öszveegyezőleg egymásból függő egésznek tekintenünk. Ujabb tapasztalások bizonyossá teszik e' sejdítést. Ezek azt tanítják, hogy az előbb mozdulhatlanoknak gondolt álló csillagoknak is van, de csak századok mulva észrevehető mozgások. Ez ama következtetésre viszen, hogy az álló csillagok öszves serege planetáival együtt ismét egy közös pont (középponti nap) körül, mellynek némelylek a' Síruiást tartják, forog. E' szerint az egész álló csillagrendszer nagyban a' volna, mi kicsinyben egyes naprendszer. E' roppant gondolatot mi nem foghatjuk meg 's elhal gondolatunk az égi testek milliomszoros forgásaiban. Örök mozgás és örök, soha meg nem zavart, rend uralkodik a' meny megmérhetlen üregében, mert hajszálnyira se térnek el az ég számtalan testeit azon pályától, mellyet a' legfőbb bölcsesség kezdetben mindenkinek kimért. L. Laplace *Exposit. du système du monde* (Paris 1813); de Pontécoulant *Théorie analytique du système du monde* (Paris 1829); Herschel *Über den Bau des Himmels* (rézm. Dresda 1826.)

VILÁG CSUDÁJI, I. CSUDÁJIA' VILÁGNAK.

VILÁGESMERET sajátképp a' lakott föld esmerése; de közönségesen a' társaságos viszonyok és caracterek esmerése értetik alatta. Magában foglalja ez az emberi állapotok, rang, kor, életviszonyok, sajátságok 'sat. esmereteit. (L. EMBERESMERET.)

VILÁGGOLYÓBIS, I. GOLYÓBIS.

VILÁGHISTÓRIA, I. TÖRTÉNETIRÁS.

VILÁGHOMÁLY. Ezen szó jelenti a' rajzolásban és festésben a' világosságnak és árnyéknak szabályos elrendelését a' jelenlévő testek közt, úgy hogy mindenik hathatósan láttassék, és az egész egyetértést mutasson. A' világhomálytól függ a' festék tartása. Szorosabb értelemben világhomálynak nevezzük a' sugarak visszaverődése által megvilágított homályosságot.

VILÁGI BÖLCSESÉG. Így nevezék az egyházi tanítók és theologok a' philosophiát, a' kijelentett vallástudománnyal ellentétben, mellynek sapientia divina nevet adtak. A' philosophiának, mellyet hű emberi bölcseségnek néztek, sapientia secularis volt neve nálok.

VILÁGI PÁPOK, azon papjai a' kath. egyháznak, kik rendhez nem tartoznak, hanem templomokban szolgálnak, mint papok 's káplánok, vagy a' káptalanoknál, mint kanonokok, 'sa't. Latin nyelven ezek clerici saeculares, a' szerzetesek pedig clerici regulares nevet viselnek.

VILÁGÍTÓ TORONY, I. PHARUS.

VILÁG KÖRÜL HAJÓZÓK. Azon merész férjfiak közt, kik Colombo pályáján, kompasztól 's bator lelkektől vezetettve, a' világ-tengert kel-ről nyugotnak áttevezték 's ezen irányban végre honokba visszatértek, első volt Magellan, portugali fi, (1519—21.) Nyomdokit a' Spanyolok, Francziák, Hollandiak, Angolok, Oroszok 's Ejszakamerikaiak követék. Legtöbb 's legfontosabb tengeri utakat mindazáltal az Angolok tevének (L. EJSZAKFÖLDSARKI UTAZÁSOK.) Jelesebb utazók: Drake, Hudson, Button, Bassin, Bylot, Narborough, főleg Dampier, Halley, Wood Rogers, mind Angolok; Bellinghausen orosz kap., ki 1820 a' 70°-ig mene; lord Anson Angol, kívül újra kezdődék a' déli tenger felfedeztetése; e' földőszak a' földleírásra 's Angolország tengeri erejére nézve. Cookkal áll elő a' világtörüli hajózásnak legujabb szaka 1770. Vancouver pontosan megismereték a' földleírókkal 's hajózókkal Amerika éjszaknyug. partját. Ugyanezen évben küldeték el D. Entrecasteaux vezér La Perouse felkeresésére 's a' nagy tengernek megvizsgálására, 's neki köszönjük Ujcaledonia 'st. szorosabb ismeretét (Vö. KOTZEBUE OTTO, KRUSENSTERN ÉS FREYCINET.) L. *Voy. autour du monde* Duperrey útja XVIII Lajos parancsára 1822—25 (6 köt. földabr. Par. 1828); d' Urville kap. *Voy. de la corvette l' Astrolabe, exécuté par ordre du Roi, pendant les années 1826—29* (Par. 1830, 5 köt.) 1828 jöve meg Beechý angol kap. Portsmouthba, miután 40 hónap alatt 15,600 ném. mf. tett volna.

VILÁGOS KAMARA, I. CAMERA CLARA.

VILÁGOSSÁG képirásnál; erejéhez képest meghatározza az árnyéket és színeket. Amaz a' világosság tisztaságától 's azon mediumtól, mellyen keresztül esik, végre a' testnek állásától függ. Gyengített világosság az, melly a' képben előforduló fő világosságnál homályosabb. Ez vagy onnan származik, mert a' tárgy a' szemtől távolabb van, vagy onnan, hogy a' sugarok nem egyenes irányban esnek rá. Világosságok többes számban azon helyek, mellyekre a' fény-sugár teljes erővel esik. Ezek helyes elrakása a' perspectivával összefüggésben van.

VILÁGOSSÁG azon egyetlen tárgy, melly szemünkre, 's tehát látásunkra hat. A' világosság oka azon finom megmérhetlen anyag, melly sugárként terjed reitentő sebességgel (mintegy 42 ezer mf. egy másod perc alatt) egyenes vonalokban. De micsoda legyen ezen anyag? azt mind eddig bizonyosan nem tudjuk. Ezen finom anyag, sok testeket egészen átláthat, mellyeket állatlátszóknak nevezünk, míg másokon ált nem hat, hanem inkább visszaverődik. A' sugarok e' visszaverődésén alapul az, hogy a' homoru tükörben a' sugarok a' tükör előtt egy pontban gyűlnek össze, és itt nagy hévséget okoznak. Az

átlátszó testeken álthatván a' sugár, ezekben a' test sűrűsége, és éghetősége szerint megtörődik, azaz előbbeni irányát mással cseréli fel. Ezen alapul a' gyújtó üveg munkálkodása, mely a' sugárokat hasonlóképen egy pontba gyűjti, de tul az üvegen; mint az is, hogy a' fehér sugárok bizonyos testen álthatván, a' szivárvány hét szineire oszlik. Sok test a' napsugárainak kitétetve azokat magokba szívja, 's azután setétben azokat magokból ismét kiereszti. Illyenek minden bujdosó csillagok, a' gyémánt, phosphorus, márvány, 's minden megromlott állati, és növényi testek, mellyek rothadásba indultak. De sok élő állatok és növények is bocsátanak sugárokat magokból, mint a' nagy sarkantyuka, Jánosbogár 'sat. Könnyen ered világosság, ha porcelánt, agyagot öntünk megmelegített ércztáblákra, sok érczek is fénylenek, ha előbb a' napon voltak, miat a' zsiros olajok is. Minden égés is világot ad 's csak itt és a' napnál 's csillagoknál látunk eredeti világosságot. Különböző testek különféle módon hatnak a' sugárokra, innen a' testek különböző színe. A' világosság minden életre hathatósan munkálkodik, 's e' nélkül az élet a' természet mind három országában csak tengődés. A' testek különböző színökre nézve különféleleképen bontják szét a' sugárokat, innen különböző melegséget okoznak, áltájjában véve mennél világosabb a' szín, annál kevesebb meleget szív magába. A' világosság mennyiségének megmérésére szolgál a' Photometer, melly sok szerzőktől sokféleképen ajánltatik.

VILÁGOSSÁGMÉRŐ, I. PHOTOMETER.

VILÁGOSSÁGTUDOMÁNY I. OPTICA.

VILÁGRENDSZER alatt általában több égi testek bizonyos rendben levő üszvekkötetése, különösen pedig naprendszerünk testeinek egymáshoz való viszonya értetik. E' felől 3 vélemény létezett. 1) PTOLEMAEUS (I. e.) azt véle, hogy a' föld a' világ egészének középpontján áll mozdulatlanul 's a' többi világtestek körülte kerek körben forognak. 2) TYCHO DE BRAHE (I. e.) hasonlóul a' mindenség közepén állani tanítá a' földet 's mozdulatlanul, ugy pedig, hogy a' nap 's hold a' föld, a' többi planeták a' nap körül forognak. 3) KOPERNICUSÉ (I. e.), melly leghelyesebb, mert e' szerint a' nap közepén áll, önnön-maga körül forogván, 's a' planeták (ezek közt földünk is) mindig nagyobb körökben bizonyos idő alatt végzik körülte forgásokat. A' holdak planetáik körül forognak 's ezekkel együtt a' nap körül. L. Bode *Erläuterung der Sternkunde* (3 kiad. Berl. 1808, 2 köt. rézm.).

VILÁGSARK, I. SARK.

VILÁGSZEM, I. OPÁÉ.

VILÁGSZERÜ, I. COSMICUS.

VILÁGTÁJÉK, I. SZÉLMUTATÓ.

VILÁGTENGELY, I. TENGELY.

VILÁGTENGER (ocean). Sajátképen csak egy világtenger létezik, melly földünknek $\frac{2}{3}$ részét borítja. Minden víz, melly tengernek nevezetik, az ocean része, mindazáltal az egész víztömeg 5 főrésze osztatik, mellyek a) az éjszaki jeges tenger; b) a' nyug. világtenger; c) az indiai ocean; d) a' keleti, másként déli v. nagy világtenger, 's e) a' déli jeges tenger. (L. TENGER).

VILICSKA (Wieliczka), város Galicia bochniai kerületében, híres csaknem kimerithetlen sóbányájáról, melly legnagyobb egész földén, 's 1237 olta dolgoztatik. Mélysége 600 l. 900 ember foglalatoskodik benne. A' város alja már egészen üres. Jelességei ezen alvilágnak egy só-tömegből kivágot kápolna, oltárral 's szobrokkal, egy tó 's édes vizü patak. Evenként 700,000 mázs. sót ad. A' város hajdan Galiciával együtt Lengyelországhoz tartozott, de 1772 Austriaé leve. A' bécsi béke 1809 a' sójövendelmet közössé teré Austria és a' varsói akkor felállított hercegség közt; hanem a' párisi béke

1814 ismét visszaadá Austriának, melyl itt fősóhivatalt, 's bányász-törvényszéket tart.

VILLA, a' Romaiaknál mezei ház, major. 3féle épületből állott, mint a' villa urbanából, a' villa urának lakából, villa rusticából, hol a' gondviselő v. tisztartó lakott, 's voltak az istállók is, és a' villa fructuariából, mellyben az élelem 's takarmány tartatott. Ezen villák oly fényesek voltak, hogy városokhoz hasonlítottak. A' mai Olaszok mind a' dolgot, mind a' nevet megtartották, 's minden nagy város szomszédságában vannak villák, mellyekben lagnak a' tulajdonosok nyáron. Roma körül nevezetesek a' Borghese, Aldobrandini, Estense, Ludovisi villák.

VILLÁM azon esmeretes felséges jelenés a' zivataroknál, melly egy nagy szikra által a' felhők közti megzavart villanyos egyenlőséget helyre állítja. Ha ezen villanyos egyenlőség helyre állítása a' föld és a' felhők közt történik, akkor a' villám menykőnek mondatik, mivel régen azt hitték, hogy ilyenkor kövek estek le az égből, mellyeknek tulajdonították az ilyenkor történt romlásokat, épületek meggyújtását, ember-és állatölést, érczek olvasztását'sat. De a' villanyosság által vezéreltetvén az újabbak Muschenbrock, Wall, Gray, Rollet, Winkler, kivált Reimar és Franklin közelebről meghatározták a' villám természetét, melly a' villanyéhoz annyira hasonlít. A' felhőkben mindég van villany jelen, melly a' vízből kivált pára által nevededik, de különböző felhőkben különböző mennyiségben, innen egyenlőségre törekedvén, történik, hogy azon felhőből, mellyben több villám van, a' másikba menjen egyrésze ennek által, mi ezen szikra által történik, melyet mi villámnak nevezünk és csak azért tetszik ez nekünk vonal-idomunak, mivel sebessége igen nagy (Helvig szerént mintegy 45,000 láb. egy másod percz alatt). Azon vonszó erő, melly a' villanyos felhők és a' föld közt van, oka a' felhők rendetlen mozgásának, és sok szeleknek, innen magyarázhatók a' forgószelek, nagy esők, 's az ugy nevezett vizi sróf. A' villám néha egyenesen hat egyik felhőből másikba, vagy a' földre, ha ennek kisebb a' villanyossága, mint a' felhőké, néha pedig keringő utat csinál, vagy több ágakra oszlik, kivált ha egy jó vezér-testreakad. Legjobb vezérje a' hegyes testek, az érczek, az emberi és állati testek, magasabb növények, és nedvességek, legrosszabb vezérje a' aszaráz levegő. Végczélja a' villámnak a' víz vagy a' nedves föld. Tapasztaltatik néha az is, hogy a' villanyszikra a' földből hat a' felhőkbe, mit Mahon lord jegyzett meg legelőször. Az embert találó villám többnyire halálos, mivel mint felettébbi ösztön hatván az érző inakra, ezeknek tökéletes elkábulását okozza, melly ha nem olly nagy mértékben történt, gyengén izgató szerek által az ember gyakran a' haláltól megmentetik. A' mi az előre vigyázást illeti a' villám ellen, legjobbnak találtattak eddig a' Franklin által felállított törvények, mellyek röviden ebből állanak: Télessenek a' házakra villámszivők, vagy ha ezek nincsenek, inkább alsó mint felső szobákban mulassunk, még pedig ezeknek közepén széken ülve, vagy pamla-gon heverve csendes lélekkel, de ne feküdjünk magára a' padlatra, v. függő lámpák alá, 's ne bújjunk pinczékbe, hova ugyan ritkán hat a' menykő, de annál veszedelmesh az itteni tartózkodás a' támadandó gyuladás alatt. Száraz szellőfolyás nem szívja a' villámot, azért nem szükséges felettébb aggodalommal zárni be egyszerre ajtót ablakot; mert a' meleg, emberrel megtöltött szobák annál ártalmasbak, mennél nagyobb a' félelem és aggodalom. Ha utszán vagyunk, ne lép-jünk ajtó vagy kapu alá, ne is járjunk közel az ereszhöz; legjobb, vagy az utsza közepén lassan tovább haladni, vagy mindjárt eleinten házban oltalmat keresni eső és villám ellen. Mezőn, kivált hol semmi, vagy igen kevés felemelkedés van, mulatni éppen olly veszedelmes

volna, mint sebes lépéssel fa, kerítés v. gabonakereszt 'sa't. felé sietni, 's alattok keresni menedéket; tóban, 's vízben sincs bizonyos menedék; azért jobb lefeküdni, mint álva v. ülve maradni. Lovagló, szintugy mint nyílt kocsikon utazók ki vannak téve, de nem annyira, mint a' lovak, a' veszedelemnek. Ellenben kicsiny, v. éppen semmi a' veszedelem fedett kocsikban, és szekerekben, ha kévés, v. semmi érz sincs benne. A' harangozás által nem kergettetik el a' vihar, de hogy huzodnék általok, a' sem bizonyos. Hathatósabban ellenzi a' terhes felhő közeledését a' lövöldözés, kivált nagyobb ágyukból.

VILLÁMSZIVÓ, Menyköfogó. Így nevezetik azon Franklin által feltalált előkészület, mely által v. a' felhők villanya vitetik minden ütés nélkül a' földbe v. a' villám felfogatik, és bizonyos uton az épületek, hajók 'sa't, minden kára nélkül a' földbe v. vízbe vezetetik. Tapasztalta t. i. Franklin, hogy a' felhőktől a' villanyt minden ütés nélkül el lehet vonni hegyes testek által, kivált ha ezek érczből voltak, 's hogy elegendő vastagságu érczvezér a' villanyt a' szomszéd testek sértése nélkül vezeti egész végéig. Ezen véleményét ő már 1749 kijelentette, 's csak hamar követék őt honfiai, gyakrabban levén Éjszakamerikában a' viharok, mint nálunk, de már 1754 Morvaországban is állított villámszivót Divisch Prókóp. Ezt követték 1762 Dr. Watson által Angliában Payneshillben és 1769 Hamburgban fellállított villámszivók. Legközönségesebbek a' Reimarus által ajánlott szivók érczrudakból, kivált rézből, mellyek az épület teteje felett kezdődnek 5—6 lábbal, 's a' nedves földbe egy lábnyira nyulnak be. Epp, és Saussure ajánlják vezérnek a' sárga réz drótot ujnyi vastagságyira öszvesodorva. A' vasrudakból készült 's kivált Würtenbergben, és Austriában használt villámszivók igen könnyen rozsdásodnak, 's gyakori igazításokat kívánnak. Legújabb időben la Postolle parisi udvari gyógyszeres a' szalmakötelet ajánlotta villámszivónak, de ez annál nevétségesebb, mivel a' szalmaalig tartozik a' középszerű villanyvezérekhez, 's igen gyuladós.

VILLANI, három olasz történetíró neve. Giovanni V. a' 14 száz. elején 12 könyvben leírá Florenz történeteit, alapittatásától 1348-ig, midőn dögben mh. Több olasz tartomány historiáját is beszövé e' munkájában, mellyeket beutazott, innen felette becses. Egyébiránt Giovanni különbféle polgári hivatalokban 's fegyverrel is szolgált honának. Holta után öccse, Matteo V. folytatá az említett historiát egy 13dik könyvben 1363-ig, midőn hasonlóul dögben mh. Mivel csak korabeli történeteket ír le, ez is igen becses munka. Ennek fija, Filippo V. florenzi polgár, törvényudó és bíró, sok évig előljárója volt Perugiának, de tudományokat kedvelvén, lemondott minden hivatalos foglalatosságról 's írú latin nyelven *De origine civitatis florentinae et eiusdem civibus*-át. Első mesékkal teljes részre sohase került sajtó alá; a' 2-dikat 1747 Mazzucchelli olasz fordításban kiadta.

VILLARS (Louis Hector, előbb marquis, aztán herczeg), Franciaország paire 's marsallja, szül. 1653 Lyonban. Katonapályára lépvén, 1690 maréchal de Camp leve. XIV Lajos 1700 a' spanyol öröklés ügyében Bécsben küldé. Midőn a' spanyol korona felett had üte ki, előbb Olasz-, aztán Németországban igen kitünteté magát, míg XIV Lajos békére hajlása munkásságának végét nem szakasztá. 26 Nov. 1713 kezdének a' felől értekezni Villars és Eugenius, e' hadnak hősei, Rastadtban, 's 3 Mart. 1714 a' béke megkötöttett Austria és Franciaország közt. V. most a' hadi tanács elnöke és XIV Lajos holta után (1715) az országlás tagja és statumminister leve. A' francia academiá is tagjává nevezé. Midőn 1733 a' lengyel királyválasztás új háberut szüle Austria és Franciaország közt, V. Olasz-

országba küldeték sereggel, hol a' sardiniai királlyal 3 hónap alatt Mailandot elfoglaltá. Mh. Turinban 17 Jun. 1734, 82 éves korában. V. utolsó nagy francia vezére volt az akkori időnek. A' neve alatt kijött *Mémoires*-nek csak 1 részét írta maga.

VILLÁS, a' természet 3 országai több testeinek azon tulajdona, hogy setétben világítanak. Már Plinius vevé észre, hogy bizonyos kagylónemek, mellyek mézsnemű kősziklába surják be magokat, éjle világítanak 's a' 17 száz. elején figyelmezői kezdének (főleg Boyle) a' rothadó állattestek világítására. Több tapasztalatok (jelesen Marsiglié, Beccarié 's más olasz természetvizsgálóké) azon véleményre viték a' tudósokat, hogy a' világosság test 's e' leve Newton tudományának alapja. Az ugy nevezett bononai kő vala sokáig azon egyetlen test, mellynél tapasztaltott a' setétben világítás, míg 1675 Balduin fel nem fedezé, hogy a' választó vízben feloszlott kréta maradványa világosságot sziv be és setétben világít. Többek tapasztalását nyomozván, végre Marggraf bizonyosan megmutatá, hogy minden testből lehet villó állatokat készíteni, melly gáliczsavanyt 's alkalis földeket foglal magában. Ezek lajstromát Wedgwood készíté. (l. *Gren Journal* VII, 45 'st.), ki 80 számlál elő.

VILLECAS (Estevan Manuel de) híres anakreoni spanyol költő, szül. 1595 Naxarában (Ocastiliában). Anakreont 's Horatiust lefordítá 's ezek szellemében eredeti munkákat is írt, e' czim a. *Amafizias*. Mh. 1669.

VILLELE (József, grof), francia finanszminister 's 1822—27 a' ministertanács elnöke, Toulouseban szül. 1773. Ifjabb kori homályos életéről kevés esmeretesek a' tudósítások. A' francia tengeri erőnél szolgált, a' st. domíngoi táborozásban jelen volt 's 1791 Franciaországba visszatért. Erre parancsnokát, Saint Félixet, ki utóbb aladmirál leve, Indiába kíséré. Midőn ez 1793 a' monarchiai alkotmányhoz ragaszkodásáért Bourbon szigetre szalada, V. követé védőjét 's a' szigeten tagja leve a' gyarmatgyűlésnek. Csak 1807 tére ismét vissza Franciaországba, hol észrevettlenül éldele Toulouseban 1814-ig. Az elmék ekkori mozgásakor egy alkalmi munkát ada ki, mellyben tüzzel 's erővel adá elő political elveit, a' képviselőalkotmányt általában félretévé 's ellenzé alkotmányi oklevél (charte) alapítását; mivel csak határtalan hatalom látszék neki Franciaországra nézve legalkalmasabb országiasformának. 1815 a' felsőgaronnei depart. követévé választá őt a' kamarának, melly CHAMBRE INTROUVABLE-nak (l. e.) neveztették. Az ülés 1 Oct. nyitatták fel 's V. mindég a' többséggel szavazott, melly a' lázadás sommisítésének ürügye alatt a' polgári rend állapotját fenekestől megváltoztatni 's a' nyilvános és polgári szabadság helyébe aristocratia alá rendelt monarchiát bevinni akart. V. mindazáltal nézeteiben mérsékelt volt. Az 5 Sept. 1816 költ ordonnance félbenszakasztván a' kamara munkásságát, V. Toulouseba vonula vissza; hanem új választás 1817 ismét a' követek kamarájába lépteté, mellyben a' tulságos királypárt most a' kisebb számot tévé. V. ehez tartozék, 's mivel nem vala a' kamarában kitetsző tag, könnyű vala Villélenek magát kitüntetni. Ugyanekkor kezdé Corbiére is nemi hirre kapni. V. most figyelmét a' közjövedelemre fordítá, miáltal magának fényes pályát nyitá fel. Azonközben az ultrák pártja mindég veszte fontosságából; hanem Berry herczeg szomorú vége új reményeket nyujta annak. Az 1820-ki követválasztási törvény a' hatalomnak adá a' követválasztás monopoliumát 's új ministerium választék, olly férjfiakból, kik Villélet és Corbiéret ugy tekinték, mint vezetőjeket. 1820 V. a' kamara alelnökévé neveztették 's a' kamara jobb oldalát a' ministerium (Pasquier v. Simeon) ugy nyerheté meg, hogy szóvivőinek, Villélenek 's Corbiérenek, minister-czimet és fizetést ada, mindazáltal hivatali osztályt nem biza rájok.

Illy helyezet egy pártnak se tetszék 's mi természetesb, miat hogy a' ministerium, mellynek illy gyámolokra való szüksége, a' gyámoloknak magoknak helyet adjon. V., Corbière és Peyronnet ministerek levének. Most a' tulságos királypárt czéljánál véle lenni magát; hanem érett megfontolás és rendkívüli történetek arra bírák az új ministeriumot, hogy menetét változtassa meg 's egy párttal se tartson. A' határtalan hatalom rendszere ez idő tájban bukott meg Spanyolországban; ugyan e' történt Nápolyban, Portugalban és Piemontban. A' laibachi és veronai congresszek semmisíték ugyan a' néprendek végzeteit, 's Franciaországnak teljes hatalmat adának a' spanyol háborúgás elnyomására; hanem V. a' spanyol háboru veszélyeit 's költségeit helyes szempontból itélvén meg, mint finanszminister, igen gondolkozva egyezék meg abban. Azonközben engednie kelle. Az angoulêmei herczeg spanyol táborozása éppen olly eldöntő, mint dicsőséges vala; de midőn a' herczeg Spanyolország szerencséjét mérséklettség 's megengesztelődés elvei által akará ujjonnan alapítani, szükségesnek véle a' ministerium a' herczeg szabályaival felhagyni. Spanyolország a' győzedelmes párt szenvedélyének játéku hagyaték 's Franciaország nem csak a' spanyol cabinetrei befolyását veszté el, hanem győzedelmeinek gyümölcseit is, mellyek 200 mil. franknál többbe kerültek. Villélenek egyszersmind a' kivándorlottak kárának megtérítéséről is kelle gondoskodnia, mire az új kamarától egy miliardot eszközle ki. Egyszersmind felemelkedék a' jesuitismus eddig rejtegetett befolyása, melly a' királyi hatalmat veszélyel fenyegeté; honnan az országlás a' kamarákban és kívül integettvén, iparkodék azt korlátozni, mi Villélet, ki szövetségben lenni kívánt ugyan a' jesuitákkal, de urainak nem akarta őket, új ellenségeskedésekbe keveré. Legszónoklatosb ellenei valának Chateaubriand a' *Journal des débats*-ban 's a' *contraoppositio* vezére, graf Labourdonnaye. Ehez jöve a' 3 procentes kamatok bukta, mellyek a' helyett, hogy, mint V. a' kivándorlottakat biztató, 75-en felyülmentek volna, alig maradhatának 64-en, míg a' 4 procentesek egészen folyamaton kívül jövének. Az is igen ósúroltaték, hogy V. azon kir. ordonnancet védé, melly Haiti függetlenségét, 150 mil. frankal a' gyarmatbirtokosok kárát megtérítvén, foglalá magában, főleg mivel Haiti nem fizethete. V. ugyan több esetben az alkotmány szerint cselekedett, hogy a' rá nézve nem igen kedvező közvélemény itéletét megváltoztassa, sőt a' sajtószabadságra 's arra szavazott, hogy X Károly koronázási esküjében a' charta említették, de mégis hatalmas szavak hangzának ellene a' pairkamarában, mint Pasquier, Roy, Portal, Siméon, Talleyrand exministereké 's m. Még a' csaknem egészen az országlás befolyása alatt választott kamarai követek közt is kezdé vala pártja ingadozni; főleg az árta sokat hírének, hogy az egyiptomi basának kedvezé a' Görögök kárával. Azonközben a' hatalmas minister mindég mélyebben fészkelé meg magát a' király kegyében, 's az abszolutismus és jesuiták pártjait is megnyeré magának. Egyébiránt fentartá a' külső békét, a' belső csendet Spanyolországban, 's kifejté a' nemzeti szorgalmat és hitelt honában. Egy ideig külministerséget is viselt, melyet azután báró Damas kapa meg. — Midőn V. magas polczán magát hűtárságban lenni véle, felhagya a' mérséklettséggel, 's nem ügyele többé a' köz véleményre, mi közönséges békétlenséget szüle. Még nagyobb leve az elkeseredés V. ellen, midőn a' nemzeti őrsereg nagy vizsgálata tartaték 29 Apr. 1827, annyira, hogy az egész parisi nemzeti őrsereg szétoszlattaték. Végre V. azáltal akara szert tenni a' szavak többségére, hogy új választó kamara hívassék össze 's 76 új pair neveztessek ki; a' király tehát 5 Nov. 1827 szétosztotá a' követek kamaráját. Most nyilvános és közönséges zugolódás kelekedék V. ministeriuma ellen. Az új választások nem a' ministerek nézete sze-

rint sülének ki. 19 és 20 Nov. nyugtalanágok törének ki Parisban, midőn vér is folyt, 's a' policzáj magát éppen olly gyanussá, mint gyűlöletessé tevé. I. *Le livre noir de MM. Delavau et Franchet, ou Répertoire alphabétique de la police politique sous le ministère déployable*, Annétól (Paris 1829, 4 köt.). V. látá buktát közeledni, 's mind ő, mind a' többi ministerek, kettőn kívül, 4 Jan. 1828 letévék hivatalokat. V. mint Peyronnet és Corbière is, párméltóságot kapa, 's Toulouseba vonulá. Financzkormányzására nézve I. Ganilh *De la science des finances et du ministère de Mr. de Villèle* (Paris 1825). A' *La Villeliade* gunyirat kevés hónap alatt 15 kiadatot ért.

VILLEMAIN (Abel François), a' francia academia tagja 's Parisban a' Faculté des lettres-nél a' francia ekesen szolás tanítója, 11 Jun. 1791 szül. Parisban. 1814 ő nyere az Intézet jutalmát e' beszédevel: *Sur les avantages et les inconvéniens de la critique* azon ülésben, mellyet Sándor császár és a' porosz király jelenlétekkel megtiszteltek, kikhez V. készület nélkül igen szép beszédet tartott, melly annál nagyobb tetszést nyert, mennél súlyosabb feladat volt az akkori körülmények közt magát kifejezni. 1816 hasonlónl megkoszoroztatott *Eloge de Montesquieu*-je. Bár Decazestól a' könyvkereskedés igazgatójává 's 1819 Maitre des requetes-nevezetett, mégis megtartotta tanítói hivatalát, mellyben imádva halgattatott a' francia ifjuzágtól. Mint írótköv. munkái nevezetesitik: *Cromwell élete* (2 köt.); Cicero de republicájának fordítása; *Laskaris* (Par. 1826); *Discours et mélanges littéraires*, mellyek academiái munkáit foglalják magokban; *Nouv. mélanges histor. et littéraires* (Paris 1827, 3 köt.); *Tableau de la littérature au 18 siècle* (Par. 1828—30, 4 köt.); *Tableau de la littérature au moyen âge en France, en Italie, en Espagne et en Angleterre* (1830, 2 köt.).

VILLERS (Charles Franc. Dominique de) egyenes lelkű, kelemes társalkodó, iratiban éles eszű 's szellemteljes Francia, több tudós társaság tagja, sz. Lajos- és svéd éjszakcsillagrendék lovaga, 4 Nov. 1764 szül. Belchenben (Németlotharingiában). Metzben a' patantyus-iskolát végezvén, katona leve, de e' mellett is szorgalmasan tanulá a' görög és zsidó nyelveket. A' lázadás kítőrtekor elhagyá Franciaországot 's Németországban talála menedéket, hol a' westfaleni királyság létezése alatt Göttingenben az egyetemenél philologia tanítójává nevezteték, melly hivatalában igen szerettetett 's becsültetett. Hannover az előbbi őráság alá jöven, elveszté ugyan V. tanítószékét, hanem hatalmas baráti kieszközlék e' parancs megváltoztatását, mire sok hányatás által roncölt életének a' halál 26 Febr. 1815 végét szakasztá. Jeles munkái: *Essai sur l' esprit et l' influence de la réformation de Luther*, melly a' francia Intézettől megkoszoroztatott; *Lettre à Mad. la comtesse Fanny de Beauharnais sur Lubeck*; *Coup d' oeil sur les universités*; *Rapport sur l' état de la littérature ancienne et l' histoire en Allemagne*; *Introduction à l' ouvrage de Mad. de Staël sur l' Allemagne*; *Constitutions des villes antiques*, 'st. Vö. *Zeitgenossen* V szám.

VILLOISON (Jean Battiste Gaspard d' Anse de), az ő és újgörög nyelv és literatura legalaposabb esmerőinek egyike, 5 Mart. 1753 szül. Corbeil sur Seineben, 15 évében már minden régi író általvasa 's 23-dikban a' feliratok academiájának tagja leve. 1778 az országslás Velenczébe küldé, hogy a' Márk-könyvtár kéziratit megvizsgálja. Itt megismerkedék tudós Morelivel 's e' társalkodásnak köszöni létét az *Anecdota graeca e regia Parisiensi et e Veneta S. Marcè bibl. depromta* (Velence 1781, 2 köt.). Itt találá Homer Iliasának egy jeles codexet is, mellyet 1788 kiadott. Németországot is meglátogatván, használá a' weimari könyvtárt. Grof Choiseul tudományokat kedvelő francia követtel Konstantinápolba menvén, 3 év

alatt beutazá az Archipelagus szigeteit 's Görögország szárazát. A' lázadás kitörvén, Orleansban éle míg a' vihar lecsilapodék. Visszatérvén ekkor, a' nemzeti intézet tagja 's professor leve, de hivatalát nem sokáig viselé, mert 26 Apr. 1805 mh. Kiadta: *Longi Pastoralia de Daphnide et Chloë-t* (Par. 1778, 2 küt.), 's több jeles értekezést irt a' *Mém. de l' Acad. des inser.* 's más időszaki irományokba. Kézirati a' parisi kir. könyvtárban hevernek.

VILLÓK azon testek, mellyek setétben világítanak, de meleget nem adnak 's lángba nem törnek ki. Osztályok 3, u. m. 1) azon testeké, mellyek savítás következésében lettek villók. Ilyenek minden égvények, aczéllal kiütött szikra, öngyuladványok, forró olaj, némelly gőzök 'st., talán a' rothadó műszeres testek is, p. o. tengeri halak, csigák, röthadt fa 'sa't. 2) Olly testeké, mellyek mind a' napvilágot, mind a' földi tüzet beszívják és setétben ismét kibocsátják magokból, millyenek különbféle föld-és kőnemek 's némelly műszeres testek. 3) Azon testeké, mellyek villanyos kifejlések következésében v. nem eléggé esmeretes okokból világítanak. Ide tartoznak: a' villós bogarak, Jánosbogár, tüzbogár, a' macskanemű állatok szemei, 's szőre, ha simogattatik, 'st.

VILNA, hajdan a' lithvaniai nagyhercegségnek, most hasonló nevü orosz kormányásznak főhelye, a' hajózható Vilia (Vilna) folyónál. Hegyek közt 's völgyben fekszik, 3000 ház., 25,000 lak. (ezek közt 12,000 Zsidó, 1,000 Tatar), szép palotákkal 's épületekkel, az Ohitűek 35 templomával 's klastromával, 7 más templommal, 's 1 mecsettel. Sok Német telepedett itt meg. Kereskedése virágzó, mint egyeteme is, mellynek gazdag csillagásztornya 's fűvészkertje van. Tudós társaság, orvosi, philanthropica társ. 's 5 könyvnyomtatás létez benne. A' kormányásznak 1984 nsz. mf. 's 1,328,000 lak. van. Termékeny földje sok gabonát, lent és kendert ad. Lakói Lithvánok, Lettek, Lengyelek, Zsidók, Görögök, Tatórok, Oroszok 's Németek.

VINALIA, borinnep, a' Romaiaknál. Az Etruskok ugyanis azt kívánák a' meggyőzött Latinoktól, hogy minden borokat adják ki. Ezek tehát még egyszer fegyvert fogának 's Jupiternek ígérék borokat, ha győzendenek. E' megtörtént 's fogadásokhoz képest mindenik hordóból az első pohárbort Jupiternek szentelék. Ezt az innepet évenként 23 April. tarták. Volt még Romában más borinnep is, 21 Aug., midőn a' közellevő szüret szerencsés kiütéséért esedeztek a' Romaiak Jupiternek. Csak ezen innep után volt szabad a' bort eladni. Az innep kezdetekor a' Flamen Dialis nyitá fel a' szüretet, ő szakasztván le az első gerézetet.

VINCENT (William) híres angol író, szül. Londouban 1739 Nov. 2. 's mh. 1815. Papságra lévén V. szánya, 9 éves korában a' Westminster oskolába küldeték, hol Gibbon tanuló társa volt. Innét 1757 Cambridgebe ment, a' Trinity-College oskolába; 1761 baccalaureus lön, a' következő évben pedig a' Westminsteroskolában segéd tanító. Itt hamar megismereteté magát mint jeles tehetségű férjfiu, 's 1771 a' második tanítói székét nyerte el ezen nagy intézetben. Most felügyelt a' királyi oskolásokra, gondoskodnia kellett a' collegiumi belső rendtartásról, 's a' nevendékek tudományos és erkölcsi nevelődésére ügyelni. Minthogy ezen súlyos hivatalnak lelkiesmeretesen megfelelt, minekutána a' hit doctorává tétetett, kinevezte őt a' király 1776 udvari segédpapjának; 1788 a' Westminsteroskola főtanítójává, 1798 pedig a' Sion-college tanulóintézet előjárójává tette. E' mellett még hitszónoki hivatalt is viselt a' minden szentek londoni templomában, 's a' yorki érsek által a' király alalamiznásává tétetett, melly utóbbi hivatalát szinte haláláig viselte, az említett hitszónokit azonban idősb fiának engedte át. 1801 a' westminsteri sz.

Péteregyháznál kanonoki, 1802 pedig ugyanazon egyháznál decani jövedelmet és méltóságot nyert. Alapos tudománya 's a' régi literatúraban jártassága, több apró iratain kívül, különösen a' következő munkáiból tűnik ki: *The voyage of Nearchus to the Euphrates* 1799, és *The periplus of the Erythrean sea* 1800—5, melyek tetemesen megjavítja, 1807, cz. a. jelentek meg: *The commerce and the navigation of the ancients in the Indian Ocean* 2 kët. czimmel. Minden munkáinak teljes jegyzéke a' *The annual biography and obituary for the year 1817* czimü munkában találattik. —n—

VINCI (Leonardo da), feje a' florenzi képiróoskolának, szül. Vinci városban Florenznél, 1444 és 1452 közt, 's Ser Pietro jegyzőnek természetes fia vaia. Már ifju korában képirás, plastica, boncz, építéstudományok, geometria, mechanica, költészet és muzsika foglalatokdaták őt. Tanitóját, Andrea del Varróchio képirót és szobrást, nem sokára felyülmulá 's neve hiresedvén, 1482 Lodovico Maria Sforza mailandi herczeg szolgálatába hívá. V. rajzacademiát alapita, melly a' Sforza család szerencsétlen bukta nélkül még jótévőbben munkálódott volna. A' herczeg parancsára itt készített festményei közt első vaia Medusa feje, 's leghiresebb az uracsora a' sancta-maria delle graciai dominicanusok refectoriumában. Fájdalom! e' jeles frescofestmény, kevés gond levén rá, semmivé leve; mindazáltal több részént jól talált régi másolatokban csodálhatjuk e' ritka mivet. Emlithető Rafael Morghen igen derék rézmetszete. L. Göthe *Kunst und Alterthum* (3 füz.). Képiráson kívül Leonardo munkássága más bámulást gerjesztő vállalatokra is kiterjeszkedik. Az Adda vizét Mailandig vivé, a' mortesanai hajózható csatornát a' chiavennai völgyekbe 's Veltlinbe 200 migl. messzeségre huzá 'st. 1499 visszatére Florenzbe, hol azt a' parancsot vevé, hogy a' tanácsgyűlés teremének falai közül egyet festményeivel ékesítsen. Ez alkalommal készite V. Angelo Mihálllyal versenyezve, egy cartont, melly legkitesőbb miveinek egyike. A' Florenziek Niccolo Piccinio alatt nyert győzedelmét adá itt elő V., 's főleg egy zászlóért küzdő lovascsoportja csodáltaték. Ez a' carton is csak másolatok után esmeretes. Midőn X Leo 1513 pápai székbe üle, Leonardo Medisi Julian herczeget Romába kíséré; de vagy Angelo Mihálytól üldözötve, vagy azért, mert már Rafael kapá meg a' vaticani munkákat, 1515 I. Ferencz hívására Franciaországba mene. Már öreg levén, itt keveset v. semmit se dolgozék 's már 1519 mh. az őt meglátogató király karjai közt. — A' világ Vinciben olly férjfit tisztel, ki a' Cimabue által (1420) ismét felébresztett képiró művészséget, egész kiterjedésében, elvekre 's állandó szabályokra visszavinni iparkodik. Mély igazság vaia célja 's ezt szoká mondani *Vogli sempre quel che tu debbi* (mindég azt akard, mit kell). Említett mivein kívül legjelesb mivei közé számíthatók még: Lisa del Giscondo képe Parisban; a' la vierge aux rochers név alatt esmeretes kellemteljes festmény; Leda, Kaunitz herczeg bécsi gyűjteményében; a' gyermek Jesus beszélgetése a' tudószokkal a' templomban, a' Pamfili palotában Romában látható festmény; Keresztelő János; Lodovico Maria Sforza herczeg képe, a' dresdai képgyűjteményben, 's m. Sziint olly becsesek e' halhatatlan művészek irományai is, melyeknek egy része, fájdalom! elveszett, más része kézirat. Csak *Trattato della pittura*-ja jelent meg, előszer 1651; legjobban 1817 Manzi könyvtárnok adá ki. Ezen értekezésén és egy *Fragment d' un traité sur les mouvemens du corps humain*-en kívül semmi se jöve tőle sajtó alá; hanem az ambrosiana könyvtárban Mailandban 16 kët. kézírata tartatik; 7 más kët. Filep spanyol királyhoz került. Mostanáig még tartalmok se esmeretes ezen kincseknek. Leonardo szép rajzainak (mert mindég egy könyvecskét hordozza, mellybe vonzó alakokat, 's arczakat, különbféle

indulatok látható kifejezeteit, szorgalmasan feljegyzé) gyűjteményét Caylus kiadá e' czimmel: *Recueil de têtes de caractère et de charge etc.* (1730). Ide tartoznak még: *Dessins de Léonard de Vinci, gravés par Ch. J. Gerli* (Mail. 1784) és *Osservazioni sopra i disegni di Leonardo, dall' Abb. Amoretti* (Mail. 1784). Ezenkívül 1796 oltá Londonban Leonardo számos rajzai, mellyek az angol király birtokában vannak, metszve kijönnek e' cz. *Imitations of original designs by L. da Vinci, published by J. Chamberlaine* (1796, fol.) L. Braun *Leonardo da Vinci's Leben* (Halle 1819).

VINDELICIA, az a' föld, mellyet a' Vindelicik (német nép) birtak Augustus idejében, az Alpesek 's Bodentó közt, Bajorországon 's Tirolon keresztül az Innig, sőt a' Dunáig; ezért neveztetik Augsburg Augusta Vindelicoorumnak. Csak tüzes csatázás után győzhetek le a' Romaiak 's Tiberius nagyobbára máshova szállitá őket.

VINDICTA, azon pálcza a' Romaiaknál, mellyel a' rabszolgákat illették, midőn szabadokká tevék. Innen jó a' pándekták e' czime: *De manumissis vindicta.*

VINEIS (Péter) v. Pietro delle Vigne, hires olasz törvénytudó és kormányfi a' 13 száz. Születéshelye Capua volt. Szegény szüléktől vevén eredetét, csak némelly jótévkő gyámolítása által folytathatá 's végezheté tanulmányait a' bolognai főiskolában, mellyeknek törvénytudó férjfiái, akkor egész Európában leghiresebbek voltak. Megeszmérvén Vineist történetből a' tudományokat és tanult férjfiakat bersülni tudó II Fridrik, annyira megkedvelte őt, hogy tüstént hivatalba helyezé udvaránál, 's hamar emelé egymás után protonotariusi, tanácsnoki és végre cancellari hivatalra. Ily állásponton egészen megnyeré fejedelme bizodalját, 's annak minden ügyeiben részt vön. Különösen a' pápák (IX Gergely és IV Innocentius) követeléseit 's megtámadásait ellen védelmezé őt, szóval és írásban. Az elsőnek a' császár ellen intézett gunyiratait alaposan és elmésen megczáfola, 's ez által nagy befolyással volt arra, hogy a' II Fridrikre kinöndött egyházi átok, minden további következés nélkül maradt. Midőn pedig IV Innocentius, a' császárt 1245 a' lyoni egyházi gyűlés eleibe idézé, mint ennek követé, hatalmasan védelmezte fejedelmét Vineis. Mind ezen szolgálatai mellett is gyanuba hozatott a' császár előtt, mintha orvosa által mérget szándékozott volna neki beadni. Fridrik, balesetei 's az élete után tett többszöri leselkedések által gyanuskodóvá tétetvén, hitelt adott a' vádnak, kiszuratá cancellárja szeméit, 's Pisában tömlőczbe vetteté, hol a' szerencsétlen férjfiu önmaga vett véget életének 1249, kétségbeesetten tömlőczének ozzlopába vervén 's öszszuzván világtalan agyát. Ez a' kemény bánásmód, mellyet II Fridrik, az ő jogait legszorgalmasabban 's legnagyobb munkássággal védelmező férjfiuun elkövetett, eltörülhetlen mocsok az egyébkint nagy fejedelem történeteiben. Vineis munkái ezek: 1) *II Fridrik tetzeiről szóló hat könyv*, levélformában 's rozsz latinsággal írva; 2) egy értekezés a' teljes császári hatalomról.

VIOLA több muzsikai szerszámok közönséges neve, mellyeknek nagyobb része ma már nincs divatban. Nevezetesebbek valának 1) *Viola da gamba* (térdegedü), mellyet mint a' gordont térdek közt szoktak vala tartani. Kisebb volt ugyan ennél, 's hat hurjait D, G, c, e, a, d, hangok szerint igazították fel. Kótáit (Bassus-vagy tenorkulcsban) 6 fogu lajtorjába írták. 2) *Viola d' Amore* (szerelemhegedü) brácsához hasonlított. Elejénte 12—14 hurja volt; ebből 6—7 bélhur (közülük a' 3 mélyebb dróttal körülfonva), nyergen feküdt 's vonóval játszanak rajtok. A' többi csupa dróthur vala, a' kartartó alatt apró srófokhoz akasztva. Ezek a' nyergen furt lyukakon mentek keresztül a' fogantyú alatt ki a' srófrályuba. A' bélhurokkal octávákra vagy egyhangulag igazították 's csak arra szolgáltak, hogy együtt zengé-

sők által a' hangot erősítsék. Utóbb elveték e' dróthurokat 's csak a' nyergen fekvő 7 bélhürt tarták meg. Martheson (*Orchester*) és Walther (*Lexicon*) emlitenek még egy más szerelem-hegedűt is, mellynek csupán 4 drót- és 1 bélhurja volt, 's illy accordok szerint igaz-

ittaték: c, e, g, c, g, vagy c, es, g, c, g. A' maiglan divatozó Viola 3) a' *Viola di braccio*, *Violetta*, *Viola alta* (*alto Viola* rosszul van mondva), francz. *Taille*, öreg, vagy brácsa hegedű, alakjára nézve egészen a' kis hegedűhöz hasonlít, de hangjára 's hangkörére nézve a' hegedű és kiscordon közt középen áll. Játzsása is épen ugy történik, mint a' hegedűnek, csak hogy kótái nesí G —, hanem altkulcsba iratnak. Négy hurjának ketteje ezüst dróttal van fonva; feligazítása a' hegedűnél egy quintával lejjebb, így: c, g, d, a, tehát épen ugy mint a' kis gordonnál, de egy octávával feljebb. A' brácsa az a' vonó szerszámok közt, mi az alt vagy tenor az énekhangok közt.

VIOTTI (Giovanni Battista), egyik legnagyobb hegedűs és componista, szül. Fontanában Remontban 1755. Elejénte Turinban a' királyi hangászknál hegedűs volt, 1782 Parisban rendkívüli figyelmet gerjesztett, de a' zendülés által üzetve, Londonba ment, hol az operaorchestrum igazgatója lett; e' mellett borkereskedést is üzött, de 1798 rögtön kitiltaték Londonból, 's Hamburgba ment, utóbb Parisba, hol kis ideig a' nagy operát igazgatta, végre vissza került Londonba, hol Mar. 3. 1824 mh. Játékában tisztaságot, pontosságot 's rendkívüli ügyességet legkellemelebb egyszerűséggel párosított. Van mintegy 27 hegedűconcertje, 2 concertans symphoniája két hegedűre, 36 hegedű duettje, több hegedű-quartetdje és triója, 12 hegedű-szóla bassus kísérettel, 's számos themája variatiokkal. Énekre nézve van tőle 2 olasz aria orchestra kíséretével. A' neve alatt kijött klavirdarabokat e' haagszerszámra eredetileg alkalmasint nem maga szerkeztette.

VIPERA, I. KIGYÓK.

VIRÁG azon része a' növénynek, melly annak tenyésztő részét magában foglalja. A' virág részei kétfélék, fők a' nemzőrészek a' vaczokkal, mellékreszek az ezeket körül vevő körény, csésze, bokréta, pilis, de a' köz életben csak ezeket szoktuk virágnak nevezni. Vaczoknak nevezzük azon részét a' virágnak, melyből a' többi kinő. Középen ül az anya, melyből később a' gyümölcs lesz, ennek alsó csomós részét, melly később gyümölcse lesz, magzatnak, felső sokszor gombos részét bibének, középső részét pedig anyaszárnak nevezzük. Az anyát körülveszik a' himek, mellyek csak termékenyítő részek. Ezek közönségesen egy kis szálacskából, himszálból, állanak, mellyen ül egy kis zacskó, a' porhon, melly a' termékenyítő himport tartja magában. Ezen nemző részeket körülveszik a' többi részek, de a' mellyek közül hol egyik, hol másik maradhat el. Legritkábban marad el a' pilis v. a' virágnak mézgét elválasztó v. tartalmazó része; de ez gyakran olly felette kicsiny, hogy szabad szemmel alig látható 's idomára nézve is nagyon változó, majd csak egy kis gödör, mint a' tulipánoknál, majd csak apró szőrök, majd egész korona, mint a' nárczsnál, majd sarkantyú idomu, mint a' violánál 'sat. Többnyire mindég a' himszálak és a' többi virágboríték közt létez. Körülveszi őtet a' nemző részekkel együtt a' körény, mellynek külső többnyire zöld részét csészének, 's egyes részeit lepeknek nevezzük; a' belsőt pedig, melly többnyire színes, sziromnak hívjuk. A' virágok szaga többnyire legnagyobb mértékben fejlődik ki a' pilisekben, mert a' zöld és pilistelen virágoknál szagot igen ritkán érzünk. De sok még eddig ösméretlen okok kivételét csinálnak ezen törvényből, így a' nagy pilisű kandillának semmi szaga sincs, sőt ugyanazon növényfaj is néha csak bizonyos környülállások közt szagos,

igy az estikefajok csak este szoktak szagoskodni. A virágnak a növény megesmerésére, 's tudományos leírására igen nagy befolyása van, mivel a növénynek legállandóbb részeihez tartozik.

VIRÁG. A' chemiában így neveztetnek azon legapróbb száraz testek, mellyek felreпитés által választatnak el. Legesmeretesebbek, 's a' gyógyszerárakban is előfordulók a' kén-és horganyvirágok. Virágnak neveztetik még a' bornak szagot adó, hihetőleg szálló olaj, 's a' romlani kezdő bor tetején megjelenő fehér pejhek is.

VIRÁGOK, mesterségesek, tollakból, selyemből, 's kivált a' selyempillék tokjaiból készülnek. Ezen utolsók leginkább Olaszországban készülnek, azért olasz virágoknak is neveztetnek. Legszébb virágokat (millyenek már Nero idejében készítették) kapunk most Párisból, Dresdából, Bécsből, Berlinből, Nürnbergből. Szagot a' mesterséges virágok szagos olajjal fecskendezés által kapnak.

VIRÁGJÁTEK (Jeux floreaux) innep, mellyet Toulouseban évenként megülnek. Toulouse már a' troubadourok idejében is bírt illy czímű literaturai intézettel *College du gai savoir* vagy *de la gai science* (vidító tudomány collegiuma, mint a' költészség nevezteték.) Ez még 1323 előtt alapított. Hét troubadour képzé, egy cancellár alatt, ezen collegiumot, melly doctorokat és baccalaurusokat nevezte, és a' szerelem törvényeit (*lois d'amors-fleurs du gai savoir*-nak is nevezetve) tanítá palotájában és kertjében. 1323 minden Oc nyelvű költőhez versben írt levelet bocsátának, 's meghívák őket Maj. 3-kára 1324 dalinnepre, a' legjobb költemény szerzőjének finom arany violát ígérvén. Ezen alkalommal Arnaud Vidal, hires troubadour, nyere el a' jutalmat. A' város tisztviselői pedig, kik hasonlókép hivatalosak voltak, arany violát ígérének jövendőben, olly innep elevenítésére, melly Toulousenak díszére vált. Az évenkénti innep fényesebbé tételére az arany viola mellé még két más ezüst jutalmat, egy vad rózsát és gyűrűvirágot kapcsoltak. Hasonló intézetek állottak fel utóbb Barcelonában János, 's Tortosában Márton királyok alatt; ellenben Toulouseban amaz eredeti intézet, az idő nem kedvező körülményei miatt, hanyatlani kezdte, 's egy század mulva egészen vége felé közelgette, midőn CLEMENCE ISAURE (l. e.) gazdag adakozásaival ismét felsegíté. E' végrendeletében megerősíté ezen költészi innep ülésére tett tetemes ajándékát, melly innep most Jeux floreaux név alatt folytatott. Az innepélyességeket mise, predikáció, és alamisnálkodás nyitá meg mindig. A' jutalom elosztatása előtt Clemence sirja rózsákkal hintetett be. Gazdagabb virágok tüzelék a' hangászok vetélkedéseiket. Öt jutalom rendeltetett; a' legjobb odára 400 livr. érő arany amaranthus; egy kötetlen beszédre, mellynek fel olvasása legalább egy fentály 's legfelyebb fél óráig tartson, 250 livr. érő ezüst viola; egy eclogára, elegiára vagy idyllére 200 livr. érő ezüst-gyűrű virág, végre a' bold. szüz tiszteletére készített legszébb sonnetre vagy legjobb hymnusra 60 livr. érő ezüst lilium. A' doctorok helyett most virágjáték-mesterek vannak, és 40 bíró. 1694 a' virágjáték collegiuma academiává tetetett. A' cancellár hivatala 's a' rangok más különbözőzései 1773 elröültettek. A' pecsétet egy állandó titoknok, az előlülést pedig egy tag viseli, *Moderateur* (felügyelő) czim alatt. Ez minden harmadik hónapban változik sors által. 15 évi félbeszakasztatás után (1790-tól fogva) 1806 gyűlének elsőben ismét öszve Toulouseban a' bírák és az academia ujra munkálatba lépe, 's elosztá régi szokás szerint a' Clemence Isauertól alapított virágjutalmakat. Azolta évenként megülték ezt az innepet, mellyel egy szép költészkor emlékezete van öszvekapcsolva, 's a' francia költészségre nézve korán elhalt kedvelt költő Millevoye, sok hervadhatlan virágot nyere itt. Az academia a' toulousei tanácsházban

gyül öszve, melyet capitoliumnak neveznek. Pritevie - Pritavi teljes történetét adáki ezen academiának.

VIRÁGVASÁRNP, Husvétot megelőző vasárnap, melyen Jesus Jerusalembé bemene, utjára szórt palmaágakan, 's virágokon, mellyekkel őt a' tolongó sokaság megtisztelé.

VIRGILIUS (Publius) Maro, romának legnevezetesebb hősi költője, K. e. 70 M. Licinius Crassus és Cn. Pompejus Magnus consul-ságok idejében szül. Mantuától nem messze Andes nevű faluban, melly most Pietolának neveztetik, hol a'tyja kis jószágocskát birt, mellyet maga mivelt. Tanulni kívánásból meglátogatá Cremonát, Mailandot, és Nápolyt, hol Syrotól az epicurea philosophiát, Partheniustól pedig a' görög nyelvet tanul. Ezen tájékokat annyira megkedvelé, hogy ott leendő eltemtetését végrendeletében meghagyá. Ha Virgilius, mint sokan hiszik, első eclogájában, Tityrus személyében saját történeteit beszéli el, úgy 30 esztendő volt, mikor Romába visszatért, hogy fekvő jószágait, mellyeket sok más ártatlan hazafi ősi birtokaival együtt, a' köztársaságiak ellen folyt háboru után, Octavius, és Antonius alávaló czélljok végrehajtásának eszközei, a' katonák közt jutalmul fel osztottak, visszakerje. Megérkezte után csak hamar megesmerkedett Asinius Pollioval és ama hatalmas kedvvel, Maecenassal, kiknek szószóllása által tulajdonát nem csak visszanyeré, hanem Augustusnak annyira kegyelmébe jöve, hogy ez vele barátságosan leveleze. Aeneisét elvégezvén, V. Görögországba utazék, hogy munkáját itt álnézzze és kipallérozza; de midőn Augustus napkeleti utjában vele Athenaeben öszve találkozott volna, reá vevé magát, hogy Augustussal visszatérjen. Már Megarában megbetegedék 's utasán közben mindég rosszabbul leve 's Brundisiumban (melly Calabriaiban esvén, mondja Virgilius sirirásában: Calabri rapuere) vagy mások szerint Tarentumban mh. életének 52 évében K. e. 19. Teste saját kívánsága szerint Nápoly városába viteték, mellyhez közel a' puteolii ország ut mellett temetteték el, ezen még halála előtt maga által készítettett sirverssel:

Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc

Parthenope: cecini pascua, rura, duces.

Virgilius, mint bucolicus (azaz pásztori, mivel *βυκολος* ökör pásztort teszen) költő 10 eclogát írt; az utolsót életének 33-34 éves korában. Ezen pásztori énekeiben, mellyekben Theocritus idylliumait követte, nagy hiba az, hogy a' pásztori characterőt igen ellámozik, 's olly hízkeléssel teljes és csinos kifejezéseket ad a' pásztorok szájába, mintha ezek udvari emberek volnának. Továbbá mint didacticus (tanító) költő egy Georgica (földmívelési) című munkát készített Maecenás ösztönözésére, melly a' didacticum poemának legtükéletesb példája. Ebben Hesiodust követte, de ettől is igen keveset költsönözött. Végre mint hősi költő lép fel Aeneisében, melly legtükéletesb epos latin nyelven, 's a' Romaiak legrégibb történetei adatnak elő benne. Ebben Homerust tartá Virgilius szeméi előtt. Halálos ágyában csinált végrendelete szerint megégettetni parancsolá azt, mivel úgy néz, mint hijános és tökéletlen munkát, mi szemérmességének csalhatlan tanuja; de bár melly szorosan megtartották is a' Romaiak a' holtak végrendeleteit, Augustus még sem engedte azt megégettetni. Mint költőt ezen időszakban, melly tudósokkal olly gazdag volt, hogy érczektől vett hasonlatosság szerint tudományok arany idejének nevezeték, Virgiliust illeti az első hely n. m. ki a' pásztori szelid és együgyű érzetektől a' hősi versezet legfellelegősebb kifejezéseire emelkedett fel. Erkölcse nézve szelid és nyájas, társalkodásban szemérmes 's barátságban hív volt. Legjobb kiadafai Virgilius munkáinak Burmanné (Amsterd. 1746 4 köt.) 's Heynéé (Leipzig. 1828.)

VIRGINIA, I. APPIUS CLAUDIUS.

VIRGINIA, I, EGYESÜLT STATUSOK.

VIRIATHUS V. VIRIATHES, vitéz Lusitániai, ki sokáig vitézül harczolt a' Romaiak ellen hona függetlenségéért. Servius Galba romai praetor ugyanis kegyetlenségével fellázította a' Lusitánokat, kik V. (az előtt vadász) alatt ugy megverék a' Romaiakat, hogy csak kevesen menekhetének meg. Az ellene küldött új seregek se valának szerencsésbék. Csak Metellus küzde vele nemi sikerrel. A' Romaiak tehát, akkori körülményeikhez képest, tanácsosbnak láták ötet Lusitania (most Portugal) független urának megeszmerni 's vele barátsági szövetséget kötni; hanem nem sokára megszegék a' békét 's Servilius Caepio a' félemlítő Viriathust alattomosan meggyilkoltatá. Így esék el 14 évi csatázás után V., ki más viszonyok közt Romának legveszedelmesebb ellensége lehetett volna. (L. *Viriath und die Lusitaner*, Beckertól, Altona 1826.)

VIRTUOS. E' név leginkább azoknak adatik, kik észtehetségöket szép művészségekben a' tökély magas fokáig kimivelték. Nálunk rendszeren mesterhangászról vagy ésekesről mondatik.

VISCHER (Peter), a' Nürnbergből származott művészek közt jeles említést érdemel. Mikor született, nincs tudva: elég, hogy Német- és Olaszországot bevándorolva, mint réz- és harangöntő mester tért vissza, 's mivel nevét hamar elhíresíték. Idő múlva 5 fíjával együtt dolgozott, 's így hozta létre S. Sebald híres sirját S. Sebald templomában Nürnbergben (1506—19), melly a' rajzolat helyességére, nemes és változó állásokra, a' számtalan figurák arcai kifejezésére, ruhák redőzetére 's a' bronzöntés tisztaságára nézve nemcsak a' leg-híreseb olasz mesterek miveivel vetekedik, hanem sok antikot is meghalad. Az apostolokon 's egyházi atyákon kívül 72 figurát számlálhatni ez emléken. Még híresebb munkája vala ennél Ernst magdeburgi érsek vasból készített siremléke 1497. Közönségesen ugy hiszik, hogy 1530 holt volna meg. Számos mivek, mellyek egyébiránt helyegét hordják, kérdés alatt vannak, ha egyenesen tőle; vagy valamelyik fíjától származnak-e? Képét, mint az öntőműhelyben volt, lerajzolta Sebald sirján.

VISCONTI (lat. vicecomites), lombardi család Mailandban, melly politikai szerepe és tudományokra nézve szerzett érdemei által magát a' középkorban 's újabb időben igen nevezetessé tevé. Eredete homályos. Már a' 11. száz. dicséretesen emlékezik a' történetírás néhány Viscontiról; de ismét eltűnnek, midőn Barbarossa Fridrik Mailandot lerontá 's a' Viscontiak engedni kényszerítettének a' Torrianok ellenpártjának. Első, ki e' ház hatalmát alapítá, V. Otto mailandi püspök vala (mh. 1258), ki elleneit legyőzé 's az uralkodót hatalmat unokaöccsének I Matteo-nak (mh. 1322) hagyá, ki VII Henrik császártól csász. helytartó ezimét kapa, mellyet majd Mailand ura ezimmel cseréle fel. Matteot Galeazzo követé, ki Bajor Lajostól fogságba teteté 1327, 's nem sokára mh. Bresciában. Fija, Azzo, éppen olly vitéz hadban, mint apájás béke idején, 1329 örökös nélkül halván meg, nagybátyjára, Lucchino-ra (Matteo fíjára) szála az uralkodás, ki birtokait nagyobbítá, 's a' tudományokat pártolá, jelesen Petrarccal, kit igen becsüle, leveleze. Öccse Giovaani (mh. 1354), mailandi érsek, Genuát is hatalma alá kapá 's még buzgóbban gyámoltá a' tudományokat. 3 unokaöccsei II Matteo, Bernabo és III Galeazzo közül az első egy év múlva mh., a' másik kettő pedig kegyetlenségeivel igen megutáltatá magát alattvalói előtt. Galeazzo mindazáltal a' tudományokat igen szerette, 's Petrarccat nagy tiszteletben tartá, sőt ennek javalatára Paviában egyetemet alapítá. 1378 fija, Galeazzo, Bernabot a' trez-zoi várba zárván, egyedül uralkodék. Ez alatt a' Visconti ház nagysága 's hatalma legmagasb pontra emelkedék, mert 1395 Venczel

császártól hercegi rangot nyere 's igen sok birtokot szerze. Hatalma alatt valának Pisa, Siena, Perugia, Padua és Bologna is 's észrevehetőleg kimutatá, hogy Olaszország királyczimére vágyott, de méreg által kiregeztetvén 1402, nagy tervei nem létesülhetének. A' tudományok benne nagylelkű pártfogót találának, udvarába édesgető kora leghíresb férjfiat, a' piacenzai egyetemet visszaállítá, a' paviat egyesíté vele 's nagy könyvtárt alapita. Roppant épületeket is tette, jelesen a' Tessinen levő hidat Paviánál 's a' pompás mailandiszékesegyházat (1386 — 97). 3 fiai, Giammaria, Filippo Maria 's Gábor (házasságon kívüli), megosztokodván nagy birtokán, egyenletlenségekkel 's botlásaikkal eljűtszák házok hatalmát. Majd mindenik lombardi városban egyes hatalmas polgárok emelkedének fel 's a' szomszéd statusok elcsipegeték a' Viscontik birtokait, mint Florenz Pisát, 's a' Velenceiek lassanként Paduát, Vicenzát, Veronát, Bresciát 's más városokat. Giammaria, kegyetlenségeivel gyűlöletessé tévén magát, özveesküvőktől megöletett 1412. Filippo Maria 35 év alatt most szerencse polczán, majd nyomorúság széléén látá magát, mert a' Velenceiek sokszor Mailand falai alá nyomulának. Mh. 1447 férjfi örökös nélkül. Természetes leányát Biancát, Sforza Ferencz hires vezérhez adván nőül, a' Mailandiak, látván, hogy szabadságokat a' gyönyörű tartományokra vágyók ellen nem védhetik, ezt választák herczegjékké 1450. Az újabb időbeli Viscontik a' régínemzetség maradékal.

VISCONTI (Ennio Quirino), a' leghíresebb régiségesmerők egyike, 1751 szül. Romában. Elei Genuából származának. Attyja Giovanni Battista tudós esmeretekkel tündeté ki magát 's 1768 a' romai régiségek felvigyázójává teteték. Fija a' csudagyermekek közé számlálthatatik, mert már olly korában esmerte a' pénzeken levő császárfóket, midőn alig tudta neveiket kigyagyogni. 10 évében közönséges vizsgálatot álla ki a' romai és bibliai históriából, numismaticából, chronológiából, földleírásból, 's geometriából és 12-ben a' legnehezebb trigonometriai feladatokat meg tudá fejteni. 13-ban rimekben lefordítá Euripides Hekubáját 's nem sokára Pindaruséhoz foga. Attyja azt a' tervet tevé, hogy a' Pio-Clementinum museumot leírja 's néhány czikket kidolgoza ahhoz, de csak az első kötetet végzé el, többi részét pedig e' nagy 's jeles munkának, melly maga is elégséges volna nevé halhatlanitni, V. adá ki *Il Museo Pio-Clementino descritto* cz. alatt (1 köt. 1782, 2 k. 1784, 3 k. 1788, 4 k. 1790, 5 k. 1792, 6 k. 1796, 7 k. 1807, ehez jöve későbbben 8 kötetül *Il Museo Chiaramonté* V. Filep Aureltől és Guattani József Antaltól). Midőn a' romai jelesebb antikok Parisba vitetének, követé V. kedvelt műkincseit, elrendezé ezeket uj honokban 's lajstromozá, mindenik mellé rövid, de oktató 's izlésteljes észrevétet tevén. E' lajstrom kijöve 1815 *Notice des statues, bustes et bas-reliefs de la galerie des antiques du Musée Napoleon* cz. alatt. 1817 írá *Description des antiques du Musée Royal*-át. Még bővebben adá elő a' *Musée français* névvel esmeretes gazdag gyűjteményt. 1800 tagja lön a' francia intézetnek. Sok tudományos munkájan olvashatni értekezéseit. Majd amaz óriási terven dolgozék, hogy az addig zavarban volt iconographiát hozza rendbe. Így álla elő az *Inconographie grecque* (Paris 1811, 3 rész.). A' romaiból csak a' két első kötet jöve ki 1818, a' császárok képezeteiig. Lord Worsley rábizá a' Görögországból hozott mivek leírását 's így látá világot az *Il Museo Worsleyano*; 's az angol parlament, midőn lord Elgin gyűjteményét megvevé, ötet Londonba hívá, hogy ezen hires régiségeket lajstromozza. A' fáradhatlanul munkás, szemérmes és nyájas V. 7 Febr 1818 hm. L. felőle *Kunstblatt*, 1820 70 sz. Munkái (*Opere tutte*,

divisa in tre classi, I osztály 8, 2-dik 5, 's 3-dik 8 köt.) Maílandban jöttek ki 1624, ol. és francz. kiadatokban.

VISMUTH. Már régebben esmert, hanem csak a' 18 száz. leirt vereases, leveles, töredékeny, kevésé nyujtható, könnyen olvadó, 's nagyobb hévségben el is repülő nemtelen ércz. Találtatik magában, más érczekkel egyesülve, kénnel, savítóval. Közönségesen a' kobalttal együtt találtató tisztá érczből készül repítés által, honnan gyakran tisztátalan. Salétromsavba felolvasztva, 's vizzel lecsapatva készül a' magisterium vismuth, melly az orvosi tudományban is használtatik. A' spanyol fehér is belőle készül.

VISNU, I. KELETINDIAI MYTHOLOGIA.

VISTA a vista; váltójogban forgó olasz kifejezés, 's azt teszi, hogy a' váltólevelet, mihelyt előmutattatik, ki kell fizetni.

VISTULA, I. WEICHEL.

VISUM REPERTUM (látélet) jelentése és véleménye a' törvényszéki orvosnak azon jelenetekről, mellyeket valamely elibe tett testen, megsebesítetten, vagy halotton tapasztalt. A' megnézésnek mindég egy törvényszéki személy jelenlétében kell történni, mivel mind azon vizsgálatok, mellyek az akkori jegyzőkönyvbe nem találtak, ugy nézetnek, mint jelen nem voltak. Ezen jegyzőkönyvre építi az orvos véleményét, melly annál jobb, mentől szabadabb minden véleménytől a' baj eredetére nézve, és mennél inkább ugy tekinti a' dolgot, mint jelenést. Az orvosnak, ki visum repertumot akar adni, esküdtnök kell lenni.

VISSZAÁLLÍTÁS, I. RESTITUTIO IN INTEGRUM.

VISSZAHELYZÉS (Repositio). Midőn valaki bizonyos tárgynak birtokában igazságtalanul háborgattatik, vagy attól egészen megfosztatik, ugy szerezheth magának legrövidebb uton 's idő alatt kívánt elégtételt, ha az 1802: 22 és 1807: 13 törv. cikkely értelméhez képest, magát annak használatába vagy sajátágába visszahelyeztetí. Ezt pedig a' sérelem után legfeljebb is egy év lefolyta előtt kell teljesítetnie az alispány által, ki ha azt, egyszerű folyamodás által történt felszóllittatasa következésében, a' folyamodás napjától számítandó egy év alatt végbevinni elmulasztaná, hivatalának elvesztésével lakolna érte. Egyébiránt ő a' visszahelyzés alkalmával, melly bizonyos előre bejelentett határnapon 's mindenkor a' helyszínen történik, jogos kérdésekre nem avatkozhatik, sem irományok szerint nem ítéthet, ha csak ezek az elfoglalási tettet vagy az előbbi használatot nem tárgyazzák, sem az elfoglaltaknál többet vissza nem adhat; az időközbeli gyümölcsöket, károkat és költségeket azonban sikeresen ítéli és térítettí meg. Ha netalan az elfoglalt tárgyak már megemésztettek, vagy az elfoglalónak gondatlansága miatt elvesztek volna, azoknak becsára ítéltetik meg a' panaszos fél részére; ha pedig más helyre, a' felkért alispány hatáskörén kívül levőre szállítottak volna, átvevőlevél (compassus) által eszközöltetik ott a' birói visszafoglalás. Ha a' sértő fél a' visszahelyzésnek magát ellene szegné, az eljáró alispányak a' vármegye közgyűlésén tett tudósítása következésében, hajdúkar (brachium) rendeltetnék ez által, melly egyébiránt is mindenkor bevárja a' teljesítettekről szóló tudósítmányt. Mind a' két alispány akadályozva lévén foglalatosságai miatt a' visszahelyzés teljesítésében, a' vármegyei köz gyűlés rendel ki erre bizonyos személyt önnön kebeléből. A' polgárekra nézve szinte van helyé a' visszahelyzésnek, kiknek ezt, saját városi tisztviselősgöktől kell kieszközölniek. Kunoss.

VISSZASUGÁRZÁS (Reflexio). Ha a' világosság egészen vagy legalább részben ált nem látszó lapra esik, akkor a' beesés szögletével egyenlő szöglet alatt sugárzik vissza. Ez a' catoptricianak alap törvénye.

VISSZAÜZÉS (Repulsio) törvénszeres orvoslát, mellynél fogva a' birói foglalás alá kerülendő fél, a' hosszú folyamatu perek első szakaszában hozott ítéletnek valóságos végrehajtását, valamely fenyegető cselekedet által megakadályozza. A' visszaüzési perbe, az ügy velejét illető bizonylatokat, próbákat, is lehet bele iktatni, mellyek ha olly nyomosak, hogy az előbbi ítélet alapjait elgyengítik, birtokon belől hozatik új ítélet. Valamint az ellenállásnak oppositionnak csak a' rövid, ugy a' visszaüzésnek csak a' hosszú folyamatu perekben van helye; de egyedül az alap-perekben, mellyekre nézve egyszermind a' tilalom is közbe van téve; az újított perben soha sem. Ha a' visszaüzés azokból, vagy azokon alapuló okokból tétetik, mellyekből az ellenállás, ugy törvényes, és semmi rossz következtetést se von maga után; de ellenkező esetben, a' bíróság és ellenfél közt két és egy harmad részben megosztandó egy arany márká (72 for.) büntetésre, és a' költségeknék 's idő közben nyert gyümölcsöknek megtérítésére ítéltetik a' helyes ok nélkül visszaüző. Ugyanazon jogbeli több visszaüzők, csak egy büntetést szenvednek. A' kétszeres visszaüzésnek nincs többé helye. A' visszaüzési per a' győztes által a' visszaüző ellen a' Hk. II 73; 1729 33, szerint a' kir. vagy báni tábla előtt indittatik; benne a' felperesnek a' visszaüzés valóságát, az alperesnek pedig a' visszaüzés okát kell adni és bebizonyítani. Az azoknak megbüntetésére indittattott per, kik a' visszaüzésre nem figyelvén, a' javakat annak ellenére elfoglalják, meg egyez az ELLENÁLLÁS-nál (l. e.) illy esetben előfordulóval, mellyben a' hatalmasan elfoglaló fél, birói ítélet által minden keresetétől elmozdittatik, 's az azon javakat tárgyzó jogaitól megfosztattottanak nyilatkoztatik. *Kunoss.*

VISSZAVÉRŐ, I. REVERBERE.

VISSZAVÉRŐDÉS. Ha valamely mozgásba tett test, utjában olly akadályra talál, melly által eredeti iránya megváltozik, azt szokás mondani, hogy az illy test amaz akadálytól visszapattan. Itt áll a' visszavágárasnak azon szabálya, melly szerint a' függőlegesen összeütköző test ugyan ugy pattan vissza, különben pedig a' visszapattanás szeglete egyenlő azon szeglettel, mellyet a' másikba ütköző test formál.

VISSZAVONÁS, I. ERIS.

VISSZHANG, I. ECHO.

VISSZHANGTUDOMÁNY (Katacustica) a' hang visszaverődésének alapvonatjait, 's a' visszhang (l. Echo) mivolta megmagyarázását tanító tudomány.

VITELLIUS (Aulus), a' Roma császárszékében ült leggyalázatosb fejedelmek egyike. Midőn a' praetorianusok Otho helyébe Galbát választák császárrá, ő is kikiáltatá magát ajándékokkal megnyert legioi által. Ebből véres polgárhad leve, mellynek a' 4-dik ütközetben legyőzött Otho öngyilkossága szakasztá végét. Utálatos életmódja 's erőszakoskodásai miatt felkelének a' legiok 's Vespasianust emelék császárságra, ki Roma feié közelgetvén a' gyáva lelkű V. elbujt, de megtaláltattott, 's az utcákon alá 's fel hurcoltatván agyen-veretett 's dögtette a' Tiberisbe vettetett, uralkodásának 7-dik havában, 57 éves korában, K. u. 69.

VITÉZ JÁNOS (Zrednai) a' 15 száz. elcjen született Tótország Zredna nevű helységében, nemes, de szegény atyától. Egyházi pályára szentelvén magát, előbb honában, azután Olaszföldön tanult. Innen haza térve, Hunyadi János házához került, és ezen hősnek levezését vitte, egyszermind pedig nagyváradí prépostságig haladt. Miután de Dominis János, váradí püspök, a' várnai csaláiban 1444 elveszett, Vitézt ajánlotta Hunyadi a' pápának követőjéül, és 1445 végén elfoglalta Vitéz, a' pápa helybenhagyásával, a' váradí püspök-

széket. Nagy befolyása vala Hunyadi János fiainak, különösen Mátyásnak, nevelésére 's oktatására. E' mellett sok nyomatos követésé-
 gekre használtatott Hunyadi Jánostól, Szilágyi Erzsébettől és I Mátyás királytól, ki alatt 1465, Szécsi Dienes helyébe, esztergamiér-
 sekké lett. E' felett V László alatt királyi, I Mátyás alatt pedig
 akadémiai korlátnokságot is viselt, t. i. a' pozsonyi akademiánál.
 Mh. 1472 Aug. 8. Tettei 's viszontagságai bele vannak szöve Hun-
 nyadi János, László és Mátyás és V László történeteibe. A' történet-
 kutató előtt igen becses az ő levelezése, mellynek egy részét egybe-
 írta Ivanics Pál, nagyváradi kanonok; felvette azt a' maga gyűjte-
 ményébe Schwandtner, a' II darab elején, illy cz. a. *Joannis de Zredna, Cancellariae Regis Hung. olim Protonotarii, Epistolae in diversis negotiis statum publicum regni Hungariae concernentibus, ab anno 1445 usque ad annum 1451, Gubernatoris nec non Praelatorum et Baronum hujus Regni nomine exaratae, per Paulum de Ivanich, Dioeceseos Zagrabienis Presbyterum, Altaris S. Pauli in Ecclesia Iaradiensi Rectorem etc. vivente adhuc Auctore in hoc volumine congestae, et notis illustratae.* Hogy ez a' Joannes de Zredna egy
 személy Vitéz Jánossal, csak Kéler Gottfried kéziratban maradt
 értekezése által lett bizonyossá. Kéler Gottfried okait azután, ennek
 engedelmével, használta Horányi Elek *Memoria Hungarorum Pars III, 1777* de Zredna Johannes felüliratu taglatban. *Fábrí P.*

VITÉZEK, lovagok, a' középkorbeli emberiségnek virágai és
 saajátságának legszebb bélyegei. Mert a' kor szelleme mindenkor a'
 benne élt előkelőbbek 's nagyobb rendűek cselekedetei után ítéltetik
 meg, 's minden időszaknak meg van nemesi rendje, melly annak mint-
 egy képviselője. — A' pogány korban, mellynek iránya csak érzéki
 gyönyör és földi szerelem volt, nem mutathata az emberiség nagyobb
 löseket, mint kik erős karjok 's ügyes elméjük által uralkodásra
 emelkedtenek, hogy a' világtól tiszteltetve egy vidám és örömteljes
 életet éljenek; 's ha a' középkorbeli vitézek legszebb küzdése az
 idévítő sirjáért történt, Görögország legnemesebb, legdicsőitettebb
 hősei egy legszebb hölgy menyasszonyi ágyáért áldozták magokat
 fel. Innen volt, hogy a' diadalmas az asszonyt csak mint kéjének tár-
 gyát tekintette 's Homer hősei a' legszebb fogoly nőt arra teremtelt-
 nek hitték, hogy a' leghatalmasb hős nyoszolyáját ékesítse. Innen
 történt, hogy a' virágát hullatta később korban a' hajdani szellem
 bujaságra és kicsapongásra fajult. Innen, hogy a' szellemi élet, ha
 nyilván fellépett, csak művészetben 's költészetben fejezhető ki ma-
 gát, különben pedig a' philosophia titkaiba kénytelen vala burkolóz-
 ni. — Az új idősámlálással, mellyet a' kereszténység okozta szel-
 lemi lázadás, 's a' régi királyi székeknek a' német (germani) népek beto-
 lulása által történt teljes felforgatása bélyegez, egészen új charak-
 ter, új és egészen más élet fejlődött ki az emberiségben. Összeom-
 lott a' mythologia temploma, megnémult a' delphusi háromlábú szék
 's mi előbb csak kevés avatottak titka volt, köz tudománnyá lett.
 A' lélek ég felé kezd emelkedni, 's mit a' régi világ csak a' jelen-
 ben és érzéki valóságban keresett, azt a' jövőben és idealisban kez-
 dé keresni; az anyaszentegyház a' menny előtérnéczának tekintetett,
 így nem csudálhatni, hogy az, mi közönséges ellen volt, a' hit,
 egyház iránti tisztelet, egy láthatlan világ utáni élénk küzdés,
 szép, idealis lelkesülés, a' lovagoknak is első charaktervonását te-
 szí. — A' lovagvilág a' német népek saajátságaiból veszi eredetét 's
 talán már azoknak hadakozásmódjából; honnan már az örökös ne-
 messég és feudale systema is származtatható. Kinek kedve tartotta,
 sikra szállott a' gyengébb ellen. Ki illy hadat vezérlett, szabad volt,
 mások pedig szolgái lettek. A' törzsökök és családok iránti hajdani
 tisztelet majd elhitette azt is, hogy a' fiu apja szellemében örökül,

mit ez híres ősei nyomdokinak buzgó követése 's nemes törekvése által igazolt is, honnan a' nemzet már jókor urakra és szolgákra 's ezeknek minden gondolható fokaira oszlott, úgy hogy nagy Károly császári méltósága nem egyéb volt, mint azon legnagyobb gyűrű, mely a' herczegek, grófok, nemések 'st. számtalan gyűrűit összefoglalta. Valamint e' német sajtáságos szellem, hova csak a' népek vándorlásának árja elhatott, mindenütt elterjedett, úgy Spanyol-, déli Francia- és Olaszországban is a' feudummal 's jobbágysági rendszerrel együtt mindenütt lábra kapott a' lovagság. — Mint a' magyar lovag név a' lovasból, úgy a' német *Ritter* a' *Reiten* igétől származik, mert a' Németek a' Magyaroktól és Avaroktól tanulták a' lovakon harczolást; innen az illy könnyű lovasok neve Reiter, Ritter, Francziáknál Chevaliers, Olaszoknál Cavalieri lett.

Az emberi szellem az idők fokain mindenkor bizonyos formákra szokott alakulni, 's valamint ez rá nézve szükséges és elkerülhetetlen, úgy bizonyos, hogy épen e' formákban készíti előre sirlját is, 's a' már kész és bevégzett munka felett függ a' halál lárvaburokja. Így a' lovagoknál is ama természeti különségek a' kis- és nagykorúság, valódi és nem valódi nemesség 'st. közt, meghatározott formákra és törvényekre huzattak. Előbb a' gyermek mint apród tanulta más lovag udvarában a' vitézi erényeket; 14 éves korában urának fegyverhordozója lett, lovát tartotta, 's azt lovon mindenütt kísérte, 21 esztendőskorában innepélyesen vitéznek üttetett. — Párviadal dönté el a' versenyt, czimerek jöttek szokásba, ősök próbája bizonyos törvények alá vetetett 'st. — A' lovagrend, volt az uralkodó és képviselő rend. Azért őtet illette minden termékek java, váraiban, mellyeket elődje minden birtokival, mint részét a' haddal nyert szákmánynak, bajnokilag szerzett, pompának, gazdagságnak, vig életnek, a' művészség legszebb virágának és szerelemnek kelle divatozni. Így a' vitéz független, határtalan ur vala várában, 's mint egy kis király, véres háborút folytatott szomszédjával; honnan némellyik függetlenségét balul értve, valódi ragadozó vitézzé fajult, kirabolta az utazó kereskedőket, klastromokat 'st., melly korlátlan-ság kivált némelly gyenge császárok alatt legkicsapongóbb féktelenséggé vált. De épen azért, mivel a' lovag illy uralkodó volt, mind azt körébe vonta, mi őt urnak bélyegezhető 's diszithető. Legfényesebb fegyverekben 's öltözetekben ragyoga, vadászat és vig társaság volt időtöltése, hol a' bor patakként folyt 's a' szerelemdalnok éneke kedvesen zengett. Majd feudális ura, majd saját ellenségei ellen szálla ki, majd az innepi harczjátékokra indult, hol a' föld minden pompája egyesült, hol a' legszebb dáma kezéből vevé el a' győzelem leggyöngédebb, de épen azért legdrágább jutalmát. Illy fényűző, illy kényelmes életből nem leheté kimaradni a' szerelemnek, mert hiszen ez a' legfőbb, mit a' föld adhat. De már ez nem ama pogánykori közönséges, érzéki, hanem a' keresztény elvek által finomult, tisztult szerelem volt; innen ama lágy esengés, mellynél fogva a' vitéz csak hűsége és tettei nagysága által iparkodott szépe kegyét megnyerni; ha táborba ment, Istennek és szépének ajánlá magát 's mintegy gyermeki félelemmel tartózkodék minden nemtelen tettől. A' lovagoknak e' fő sajtáságos szellemével legközelebbi kapcsolatban volt a' második fő törvény: a' gyengébb nemnek oltalmazása (udvariság). Innen ama számtalan lovagkaland, mellyet készakarva kerestek. Így meoének Argo vitézei az aranygyapjuért, 's Homer hősei Ilium előtt viaskodtak. De a' keresztény vitéz, kit még a' polgári élet korlátai nem szorongattak, vagy a' keresztért, vagy tiszta szerelméért, vagy dicsőségért, 's mindig hitteljes szível vándorlott idegen földre. Mind ezt az időkornak romános szelleme még határozottabban kiképzé, 's innen a' lovagvilágnak ama tarka, gazdag és színes

külseje is, valamint magának a' romanticának is karaktere tarkaság.

A' lovagság története általában. Nem csak a' regék, hanem az év könyvek is Nagy Károly alatt említik a' vitézek első virágzó 's szinte mesés hőskorát. Minden vitéz epopoeiában előfordul Nagy Károly 12 pairjével mint a' lovagság feje; de még az ekkori lovagokról historiai bizonyossággal keveset mondhatni. Sokáig tarthatott bizonyára, míg a' lovagság ezen első mesés korából az érett kor virágzó idejére eljutott. Sok nagy tetteket szülhete már az első időszak is Németországon a' császárok harcaiban, Franciaországban a' birodalom nagyai közt, Spanyolországban a' Maurokkal folytatott csatákban: de mind ez csak előkészület volt ama sokkal nagyobbakhoz, mellyek jövendők valának. Ekkor egy fény sugar villant fel keleten, 's (1095 — 1270) a' kereszt délről, nyugotról, éjszokról minden vitézt dicső tettek nézőpíaciára szólíta. Legdicsőbb céljök lón majd a' vitézeknek a' szent föld elfoglalása, 's bár ugy tetszik, hogy mind e' drága erő csak egy agyremért vesztegettetett el, még is a' gondolat, mellynek hódoltak, igazán nagy és szép volt. A' Troját kivívó vitézek is hamar elveszték erőködésök gyümölcsét, 's az ember mindenütt csak arra születettnek látszik lenni, hogy a' legfőbb lépcsőre felhágasson ugyan, de sokáig rajta ne maradhasson. A' képzelet maradjon képzelet, de az ember mindenét ne tegye érte kockára. A' keresztihadaknál a' föld minden zugából összeidézettek a' vitézi hősek egy kis szentelt tervre; császárok királyok felvevék a' keresztet, 's gyakor gyalázatos fogságban évekig sanyarogtak; itt olly tettek történtek, mellyeket egy Tassónak csak híven kelle ábrázolni, hogy a' legnagyobbat fesse; itt a' csatában és fegyverszünet alatt minden vitézi rény, hit, engedelmesség, önmagán-uralkodás, tiszta szeretet 'st. legfőbb fényben gyakoroltattak. Legszebb virágai voltak e' hadaknak a' *Vitézi rendek*, mellyekben a' lovagkor szelleme legközpelményesebben nyilatkozott. Leghíresebbek valának a' *Johanniták*, *Templariusok* és *Német Vitézek*; a' Lázár rend már korán elenyészett. Valóban koronájának mondhatni ezeket a' lovagoknak, kik bátor elszánással, 's ön magok megtagadásával állottak eleinte össze szigorú törvények alatt beteges ápolására, utazók védelmezésére, foglyok kiszabadítására 'sat. — Azonban a' keresztihadak előtt külön országokban nagyon egyoldalu volt a' lovagság szelleme. Másként volt a' könnyű és romános gondolkodású francia, másként a' heves vérű, de vas állhatatosságú, szereléméltó és boszulehelő spanyol, másként a' nyers, faragatlan, de rendithetlen hűségű 's nagy bajnokságú német vitéz. Ez egyes elemek költsönösen egymásba olvadtak a' keresztihadak alatt, sőt még kelet magas miveltségéből 's a' Saraczenok érzéki finomságából is sok ragadt a' keresztény vitézekre, úgy hogy a' lovagság finom erkölce, életmódja és miveltsége a' keresztbáboruktól kezdődik. De majd ezek szüntével csökkenni látjuk a' lovagokat, már a' kalandor vitézeket aljasodni tapasztaljuk, a' reformatio 's puskapor feltalálása után csak neve volt már a' vitézeknek, de hajdani szellemük rég elröppent.

Hol az egész, és az idők szelleme olly sokat tett egy rendnek felemelésére, ott a' költészetnek sem leheté hátra maradni, 's egy Achiillesnek kell Homert találni, ki az ének szárnyain az utóvilágra átvigye. A' vitézi költészet szelleméről l. Romános. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a' troubadourok déli, a' trouverek éjszaki Franciaországban, a' miastrelek (ministriers, ministeriales, udvariak) Angliában, nem találhattak dalaikhoz méltóbb tárgyat, mint azon vitézek tetteit, kiknek udvaraiban vendégszerető elfogadást nyertek. De magok a' vitézek is hárfázva és cízteráza énekeltek szerelmeiket 's bajnok tetteiket. Provenceben Cour d' amour állott fel, melly a'

vitézek költészi vetélkedéseiben ítelt, 's a' szerelemdalok (chanzons), váltogatott dalok (tensons), pásztordyilek (pastourelles), költői hezselgetések (sirventes), sonettek 'st. csak a' szerelmet és bajnokságot lehelő románczok variatívái valának, melyeket a' sváb idősza-beli költők Németországra is átplántáltak. Magasabb és komolyabb volt az Angolok, Németek és éjszak belföldi hősköltészete. Különös sajátysága volt a' vitézi költeménynek a' mesés, tüneményes, és csodálatos, mi a' lovagságnak gyermekkorát bélyegzi. Óriások, törpék, rómek 'st. elegyülének a' vitézi költeménybe, mire hihetőleg az Arabok tündérmeséi adtak alkalmat; de ez talán az akkori csodákat hívó időgondolkodásához képest e' nélkül is megtörtént volna. A' vitézi költeménynek két fő ága az epos és román; melyek azonban nem egyebek, mint előbb költői, utóbb prosai köntösbe öltöztetett epopeiák. Valamennyi vitézi román, egyetkettőt a' kereszthadakból kivéve, mese és költemény, csoda és valóság közt tántorog, 's csupán formája választja, ha epopeiának vagy románnak tartjuk-e. A' kereszthadakból csak egy valódi epopeiát mutathatni; ez Tasso megszabadított Jerusaleme. A' többi számtalan, eleinte mind költői köntösű volt, utóbb prózában fordítottat, 's a' vitézi románok legiját teszi. Itt tehát az epopeia története egyszerűen a' román története; 's itt is Olaszoké a' dicsőség Ariostó *Orlando furioso*-jában. A' lovagság első időszakát tárgyazó költemények mind cyclusi karakterűek. Az éjszaki mondák után a' vitézi románra nézve háromszoros mythusi kör marad, u. m. Arthus királyról, Nagy Károlyról és az Amadisokról, bizonyosan nem tudhatni, melyik volt első, talán mind a' három egy idejű. De bizonyos, hogy ezek három egymástól különvált mesekört képeznek 's alkalmasint mind más-más néphez tartoznak, habár később egybe fűzettek is. Az első kettő némi historiához kapcsolja magát, 's e' tekintetben az idősbségnek joga az *Arthus király* című költeményt illeti. Nevezetesek e' cyclusból ama sajátyságos költemények Merlin varázslóról, 's a' szent graalról, vagy azon medenczéről, melyben a' keresztre feszítéskor Kristus vére elfogatott. Legrégibb chronica e' mesekörből 1150 *Hist. des Bretons* Wistace vagy Eustache mestertől, vagy *Brut d' Angleterre* caeni Wace Roberttől van, 's kétség kívül Normandiához és Angliához tartozik, 's az éjszaki és német mondákhoz legközelebbi gyűrűnek tekinthető. A' második cyclusba Nagy Károly és 12 pairjeiről szóló vitézi románok tartoznak. E' költemények legrégibb kufjeje Turpin mesés chronicája, kit Nagy Károly alatt rheimsi érseknek tartanak, de hihető hogy e' chronica még a' 10 századnál is későbbben foltoztatott össze. E' románkör nézőpiacza Franciaország 's a' provençali költemény méltó tárgya. Az Amadisok mese körét épen nem lehet historice meghatározni: de e' kör egészen Spanyol eredetűnek látszik. L. Büsching *Vorlesungen üb. Ritterzeit und Ritterwesen* (Leipz. 1823, 2 k.) *Das Ritterwesen und die Templer etc.* (Stuttg. 1822, 2 köt.) *Mém. sur l'ancienne chevalerie, par La Curne de Sainte-Palaye* (Par. 1826, 2 k. rezeek.).

VITÉZI JÁTÉK, I. TOURNIROK.

VITÉZSÉG, I. RENDEK.

VITÉZSÉG, a' lélek azon ereje, mely nagy veszélyekben tartós és erős ellenállásban tünteti ki magát. A' stoa főfő erényeihez tartozott 's a' régiektől hősi erénynek neveztetett, mivel hősök sajátja. Erkölcsi tekintetben arra való állhatatos törekvés, hogy minden akadályt és kellenetlenséget meggyőzzon, melyek az erénynek ellenszegülnek. Hogy a' vitézségnek erkölcsi becsé legyen, nem kell csupa természet adományának lennie, hanem szabad, megfontolt elhatározottságból származzon 's erkölcsi czélokra irányoztassék. Az erkölcs-telen elvekhez való ragaszkodás nem vitézség, hanem makacsság, kő-

szívűség és elég erő nélküli vakmerőség. Rettenthetlenség 's állhatatosság mintegy alkotó részei a' vitézségnek, mert amaz a' belépő veszedelem alkalmával mutatkozó lelki erőben, ez pedig az elhatározottság maradandóságában áll. Noha nagyobbára természet adománya a' vitézség 's főleg férjfi sajátja, ki az ellenállás eszközeivel bír, mégis szokás és elmélkedés által is fejlődhetik a' ki. Közönségesen bajnokok erényének tekintetik, kik élteket a' status parancsára legfenyegetőbb veszélyeknek teszik ki, de nem erény ott, hol csak nagyravágyó merészség.

VITÉZZÉ ÜTTETÉS, azon inepélyes cselekedet, melly által keresztben, 's az érdemesnek hátrára tett kardütésnél fogva valaki vitézzé nevezetik. Annak, ki ezt tette, már vitézi méltósággal kelle bírnia, 's annak, kin e' cselekedet végrehajtatott, 21 évesnek, nemes családból származottnak's hadi tettekkel kitetszőnek lennie.

VITTORIA (Fernandes de Guadeloupe), generalissa és 1828-ig elnöke a' mexikói egyesült statusoknak, szül. Ujspanyolország Durango nevű helységében. A' revolutio kitörésével, 1810 épen iskolájit végezte vala el, 's ő volt egyike az elsőeknek, kik együvé állának, hazájokat a' spanyol uralkodás alól felmenteni. A' spanyol alkirály díjt szabott fejére. Ekkor a' xalappai erdőbe vonult V. 's itt 30 hónapig rejtelkedett, 's növények és férgek voltak táplálata. Ekkor forró láz kapá meg őt, mint lelki és testi fájdalmainak következtése, és 14 napig feküdt egy barlang torkánál, 's várta halálát. Keselyűk repkedtek felette, mint prédájok felett. V. megkap egyet, midőn orrát a' betegnek félig bészárkozott szemébe készült vagni, 's a' madár meleg vére volt, 14 nap olta első táplálata. Megerősödvé egy közel forráshoz csuszott, 's égő szomját megnyihité. A' Spanyolok elűzetése után, menedékhelyére talált egy öreg Indus, de csak alig ismerhetett reá, annyira megváltozott e' vadonban. Midőn egészsége helyreállott, ismét a' bátrak soraiba lépett. A' hosszú és nehéz szabadsági háboruban egy sem tünteté ki magát annyira, mint ő. Utóbb Iturbide parancsára, kinek nagyravágyó terveit felfedezte, elfogattott; de barátjai a' xalappai erdőbe szöktették őt. Iturbide bukása után (1823) Vittoriát ismét mint generalissát a' köztársaságnak szemléljük. 1824 a' szövetséges statusok középponti kormányának elnökévé lőn, 's az maradt 1828-ig, midőn Pedrazza Gomez Manoel lépett helyébe.

— 1 — y.

VITTORIAI ÜTKÖZET, 21 Jun. 1813. Febr. közepe táján 1813 megérkezvén Napoleon oroszországi szerencsétlenségének híre, azt a' parancsot vév a' Spanyolországban táborozó francia vezér, hogy a' haderő feleslegét Németországba küldje. 30,000 próbált bajnok hagyá el ekkor a' spanyol földet, mire az elgyengült Francziák az Ebro megé vonulának 's Wellington utánok. A' vittoriai térségen terjeszkedék ki a' két ellenséges sereg, a' Spanyoloké Wellington, a' Francziáké József király és Jourdan alatt. 21 Jun. Wellington megtámadtatá a' francia középpontot Hill vezér által, ki visszaanyomá ugyan azt, de segítsége jövé, véres leve a' csata 's csak Graham angol vezér oda érkezte kinszerité a' Francziákat Pampeluna felé visszavonulni, mi nagy rendtelenséggel történt, alkonyodtkor. Olly bizonyosnak tarták a' Francziák a' győzedelmet, hogy semmiről se gondoskodtak, 's innen több tisztne és Józsefnek egész podgyásza az Angolok kezébe került. 15,000 halt és sebes maradt csatamezőn, 3000 Francia esett fogságba; az Angolok 151 ágyut, 400 táborig szekeret zsákmányolának, a' hadi pénztárral együtt. Csak Clauzel francia vezér más napi oda érkezte menté meg a' Francziákat Wellington seregének utánok nyomulásától, kik erre a' Pyrenék tövében öszveszedék magokat Soult alatt. Az Angolokat az is visszatartá, mivel Suchet marsall Valenciát 's Maurice Matthieu vezér Barcelonát még ke-

zek közt tarták. E' győzelem eldönté a' pyrenei félsziget szabadságát. L. Arthur, Herzog v. Wellington, nach engl. Quellen (Leipz. 1817.)

VITRUVIUS (Marcus Pollio), híres romai építő, szül. Veronában, 's Augustus és Tiberius idejében élt. Elte körülményiről bizonyost nem tudhatni. 10 könyvből álló, építésről szóló, munkája (egyetlen, melly e' tárgyban hozánk érkezett) forog kezünkben, honnan megbecsülhetlen az. Legjobb kiadati: de Laeté (Amsterd. 1649), Rode's (Berl. 1800), Schneideré (Leipz. 1807—8) és Straticoé (Öttingen (1826—28.) Forditák: ném. Rode, ol. Carlo Amati, Viviani 's Marini.

VIVIANI (Vincenzo), híres olasz mathematicus, Florenzben szül. 3 Apr. 1622. Olly szorgalommal tanulá a' geometriát, hogy Galilei külön oktató 's nemileg fíjává fogadá őt. Galilei holta után azon tervet tevő, hogy Aristaeus görög mathematicus conica sectionról irt 5 könyvét 's pergai Apollonius elveszettnek tartott ugyanazon tartalmu, 4-dik könyvét kipótolja. Későbbben Apollonius egész munkája Florenzben megtaláltaték, 's öszve hasonlítottván V. munkájával, kitűne, hogy nem csak utólerte, de felyül is multa V. Apollonius. 1666 II Ferdinand nagyherczegnek első mathematicusa leve V. Florenzben, 's az Accademia del cimentonak tagja. Többek közt ő menté meg a' Valdichiana völgyet a' Chiana kiöntéseitől, 's erről tett jelentését most is olvashatni. Neve külfölden is elhíresedék. XIV Lajos 1699 a' tud. parisi academiájának tagjává nevezé, fizetéssel. Mh. 22 Sept. 1703, 82 évében. Emilitett két munkáján kívül irt még *Enodatio problematum universis geometris propositorum etc., a Claudio etc.* (1677.)

VIZ ha egészen tiszta, azaz, minden különmemű részekről szabad, szintelen, átlátszó, szagatlan és izetlen folyadék, melly körülveszi a' föld felületét mint tenger és folyók, 's a' levegőt is bizonyos magasságra betölti mint gőz és pára. Régen egyszerű elemnek tartották, míg végre (mit már Newton is gyanított) 1781 Cavendish Henrik öszvetett veltát felfedezte, mi a' francia vizsgálók Lavoisier, Fourcroy, Bucquet, Vauquelin által megerősítettett, hogy t. i. a' viz 100 része 11 rész gyulóból (hydrogen) és 89 rész savitóból (oxygen) áll. Legtisztább viz az, melly a' magasabb tartományokban felfogott esőből és hóból kerül, mellyben a' külön nemű részeknek semmi jele sem találtatik. De mivel ez ritka eset, tiszta vizet csinálunk lepárolás által. A' viz a' levegő közép mérsékleténél folyó, de ha a' levegő mérséklete a' hőmérő 0 (Fahrenheit 32) foka alá száll, akkor megfagy 's kristály formát vesz magára (l. Jég.) A' tisztátalan viz nehezebben fagy 's akkor is csak a' viz, 's a' hátra maradt rész annál tisztátalanabb. Megmelegedvén a' viz 80° R. forni kezd, miután a' benne levő levegőt apró hólyagok formájában elbocsátotta volna; ekkor a' viz gőzzé kezd válni. A' gőz a' viznél 70-szer jobban ki van tágulva, 's mentől nagyobb a' hévség annál inkább tágul, annyira, hogy erősb p. o. vas edényekbe záratva, ezeket is szét repeszti. A' gőz ezen tulajdonságán alapulnak a' gőz machinák. A' láthatlan gőz hideg testek által melegségét veszti 's ismét vízzé sűrűdik. Így erednek a' felhők, gőzök, köd, 's más levegői tűnemények. Ezért látjuk lehelletünket a' hideg levegőben, 's ezért vonódnak be vízzel hideg ablakaink, vagy a' hidegből a' melegbe hozott test. Levegői viznek nevezzük a' viz által felolvasztott, 's gőzformában a' levegőben lévő vizet, melly ha meg sűrűdik, ismét a' földre esik, mint eső, felhő, köd, harmat, dér, hó, jégeső, eredetileg a' lepárolt vízhez hasonló, és tiszta. A' föld minden víze innen veszi eredetét, leggyakrabban harmat és ködformában szálván le; a' levegői viz pedig a' földiből veszi eredetét, ugy hogy átaljában véve a' viz szünteleni kerengésben van. A' folyók eredete a' hegyek által felszivott gőzben kereshető. Legjobb inni az egé-

szen tiszta és szagatlan kútviz, mert legtöbb szénsav és és legkevésébb föld van benne. A' testek önsúlyánál (Gravitas specifica) a' vizet vesszük főmértéknek, mellyhez mérjük a' többi testek nehézségét's így az ő önsulya = 100. A' vizbe minden test annyira ereszkedik be, 's annyit veszít súlyából, a' mennyit az azon téren található víz nyomma. Ezen alapul a' Gravitas specifica.

VIZA folyókba tengerből jöni szokott hal, fekete háttal, kékes oldallal, 's fehér hassal, nagyehető, 's nem csak halakat és más vízi állatokat, hanem egész darab fákat 's gyökereket is elnyel. Megfogván, hogy kopotyóján keresztül kötelet vonhassanak, illy fortélyal élnek: valamellyik halász a' viza hasa alá lopodván, azt gyengén vakargatja, mi neki jól esvén csendesesen marad, 's hánykódás nélkül meg hagyja magát kötni. Husa 's ikrája kedves izü. Hójjagjából, bőréből, szárnyaiból 's beleiből főzik az ugy nevezett vizahójagot, mellyel ragasztanak 's némely zavaros italokat megtisztítanak.

VIZES ÉS az, midőn viz magasról esik alá. Kétféle: természeti 's mesterségi. Amazok közt leghíresek: Európában a' Rajnáé Schaffhausennél; Afrikában a' Niluséi; Éjszakamerikában a' Lőrinczfolyóé Niagaránál; 's Délszakamerikában a' Paranáé, Paragnayban. Legszebb mesterségi vizesékek: a' marlvi közel Versailleshoz és st. cloudi; a' lovi Geldernben; 's wilhelmshöhei Kasselnél.

VIZFŐ, Hydrocephalus, annyi mint fejkörság, létezen eza' fej külső részeiben, v. az agyvelő hártlyái közt, v. magában az agyvelőben, melly két utolsó gyermekek gyakori 's legveszedelmesebb nyálványai közé tartozik.

VIZI MADARAK, I. MADARAK.

VIZIRÁNYRA venni (nivelliren) a' mérés tan egyik ága. A' földszíneinek egyenetlenségéből következik, hogy annak egyik pontja közelebb v. távolabb áll a' földteke középpontjától, mint a' másik, v. köz szólás szerint, egyik hely magasabban fekszik mint a' másik. Ennek pontos tudása sokszor igen fontos, kivált vízi építésnél, hol a' víz esésére fő ügyeletnek kell lenni; így a' bányászatnál, sánczoknál 'st. Minden a' föld középpontjából annak felső színén huzott körvonal valódi, 's ennek minden tangensse, érdeklője, tetszetős horizon ad. E' tangensnek minden pontja, az egyetlen érdeklő pontot kivéve, közelebb vagy távolabb fog esni a' föld középpontjától, mint a' valódi horizon. Tudományilag kifejezve tehát, vizirányra venni az igazi (vagy láthatatlan) horizontális lineához egy olly másik, párhuzamos lineának feltalálását teszi, mellytől aztán valamely helynek magasságát vagy alacsonyságát mérni leheszen. Irtak erről derék munkákat Marriotte, Febure, Böhme, G. Ch. Müller, Hogreve 'st.; jeles Picart *Traité du nivellement*, ugy Mayer *Prakt. Geometrie*.

VIZISZONY, I. ERDÜH.

VIZKÓRSÁG, azon beteges állapotja az állati és emberi testnek, melly a' test valamellyik üregében 's a' bőr alatt readin tul meggyülő vizes folyóságban áll. Innen különbéle a' vizkórság. Ha a' viza a' koponya üregében gyűl meg, vizfőnek; ha a' tüdő körül a' mejjüregben, mejjvizkórságnak; ha a' szívet körülvevő zacskóban, szívzacskó-vizkórságnak; ha a' hasüregben, hasvizkórságnak nevezetik. Okai: erős, hevítő italokkal való rendetlen 's szerfeletti élés, mert az ezáltal okozott gyakori ingerlés gyengíti a' vérrendszer életerejét, elrontja a' vért 's igen meghigítja; a' test belső üregei bőreinek heves gyuladásai, mint agyvelő-gyuladás, mejjgyuladás 'sat. Sok vér elvesztése is néha vizkórság jele, mert egy felől gyengíti az érrendszert, vagy éppen ennek gyengeségétől származ, más felől a' vérrossz és vizes tulajdonságától jó. A' hirtelen és tartós meghülés is okozhat vizkórságot, mert a' bőr álhülvén, a' visszavert kigőzülés befelé fordul 's a' bőr szövetének lyukacskaiban, a' bőr alatt 's

az inak közt gyül meg. Némelly betegségek is hagynak magok után vízkórságra hajlandóságot, p. o. a' változó hideglelés, skarláthideglelés, gyermekek agyvelő-gyuladása. A' két utolsó igen veszedelmes, mert az általok okozott vízkórságot nehéz orvosolni 's könnyen öl. Más betegségekkel is párosodik vízkórság, mint utolsó jele 's himondója a' halálnak. Idősebb emberek, kik szerfelett éltek hevítő italokkal, ritkán kerülük ki a' mejj- v. hasvízkórságot, ha más betegség előbb el nem ragadja őket. Leghamarabb segítő eszköz vízkórság ellen a' viznek lecsapolása; csak kár, hogy nagyobbára mulékony 's gyakran új veszedelmeket okoz, mint gyuladást és fenét. Ezenfelyül a' viz ismét meggyülvén, több izben kell a' csapolást ismételni. Mindazáltal enyhülést hoz a' betegnek 's élete hosszabbíthatatik általa. A' bőrvízkórságnál a' lábak daganatjának bevagdálása által lehet segíteni, mert ezeken a' lyukakon kiszivárogoz a' viz; de mennél korábban kell ennek történni: egyébiránt attól kell tartani, hogy a' vagdalások által okozott sebek meggyuladnak, mi nagy és nehezen orvosolható keléseket okoz 's végre fene következik.

VIZMÉRLEG (Libella) azon eszköz, melly által valami testnek vizirányos állást adunk, egyszersmind véle a' kisebb testek magasságát is nézés által egybehasonlíthatjuk, kivált ha az diópterekkel van felkészülve. Sokidomuk; legközönségesebbek az egyes csövek, mellyeknek közepében levegő uszik, 's ezen levegő holléte határozza meg a' kisebb vagy nagyobb vizirányosságot.

VIZMÉRŐ, I. HYDRÓMETER.

VIZNADRÁG, borzasztó jelenet tengeren, melly abból áll, hogy fellegből nagy zugással vizoszlop ereszkedik le a' tenger felé, 's egyesül más a' tengerből felemelkedő vizoszloppal. Ezen egyesülés után az oszlop, melly addig csendesen állott, tovább megyen 's egy idő múlva szétpukkan, midőn a' víztömeg olly iszonytató ropogással 's olly erővel rohan vissza a' tengerbe, hogy a' körében levő hajókat ritkán lehet megmenteni. A' legfontosb tapasztalatok következő pontokba huzathatnak össze: 1) egyenként ritkán látható, hanem 3, 4, 6, kevés távolságra v. mindjárt egymás után; 2) a' viznek nagy része forni látszik; 3) nagy lármával jár, melly viz alatt tetszik lenni; 4) felemelkedő köd, füst, gőz képződik; 5) saját zugást csinál, mellyet az előbbtől meg kell különböztetni; 6) a' viznadrág felett mindég felhő lebeg, melly kezdetben mindjárt nem látható; 7) felleg nincs mindég összekeötve a' viznadrággal, hanem gyakran csak későbbben emelkedik fel az azt felfelé huzó felleghez, mellyel egyesül; 8) a' viznadrág löketve v. ugorva megyen előre; 9) felleg (egyesülve v. nem) követi mindég nyomon a' viznadrágot, melly alatt a' viz morogni szok; 10) haladása nem mindég egyenlően gyors; 11) vastagsága nem mindenütt egyenlő, átmérője közepén legrövidebb, a' viz színén 's a' fellegnél legnagyobb; 12) a' viznadrág létezésekor 's utána mindég hideg szok lenni a' levegő, 13) közönségesen meleg időben létez; 14) rendszerint villámlik, legalább electricai világozásgot láthatni; 15) eső, melly édes, 's közel hozzá jég esik; 16) mindég ott kerekedik, hol a' száraz föld csucsainak helyzete mintegy kényszerítettik forgó szelet csinálni; 17) miveletai, ha szárazra jó, hasonlók forgó szelekéihez; 18) vége felé sok viz hull alá. Forster tapasztalatit olv. a' *Bemerkungen auf einer Reise um die Welt*-ben (Berl. 1783.) Természete 's származása a' viznadrágnak még nincs elégé kifejtve. L. Reimarus jeles munkáját *Vom Blitze* (Hamb. 1778.)

VIZSZENTELES, nagy innep, mellyet a' görög egyház 6 Jan. v. Theophanias napján tart, Jesus Jordanbani megkereszteltetésének emlékezetére. Előbb a' legközelebbi folyó jégén lyuk vágatik ki, melly fenyő v. más zöldellő ágakkal ékesítetik fel 's szentek képeivel, mellyek közt keresztet: Jánosé kitétsző, teljes kunyhókkal vetetik

körül. Istentisztelés végével énekelve, gyertyákkal 's füstölökkel a' lyukból kiforró vízhez, melly Jordannak nevezetik, megyen a' pap-ság, 's az első pap keresztet vetvén rá, 's keresztet mártván bele, megszenteli azt. Aztán fecskendőt mártván a' szentelt vízbe, kereszt formában megfecskendi a' körülállókat. A' szertártás után kiki palackokat 's tálakat tölt meg vízzel, hogy ezt testi 's lelki nyavalyájában használja. Gyermeknek is mártatnak a' lyukba testerősítés végett. Oroszországban a' vízszenteselés a' legnagyobb 's legfényesebb innepek közé tartozik, melly innepélyességben a' császári ház is ajtatos részt vesz 's a' katonaság lövöldözéssel kíséri a' köz örömkialtást.

VIZVEZETÉS, I. AQUAEDUCTUS.

VLADIMIR, orosz czár, két testvérének holta után 981 egész Oroszországnak feje levén, azt több szomszéd tartománnyal nagyobbította. Anna Romanovna görög herczegnét nőül vevén 988, megkeresztelkedék 's népevel együtt keresztény leve. Az első keresztény tanítók Konstantinápolyból jövének 's ezek vivék be az Oroszországban most is szokásban levő görög vallásszertartást. V. mint első keresztény országoló 's mivel sok klastromot és oskolát alapíta, Szentnek 's mint-hogy ő tevé le a' birodalom későbbi nagyságának talpkövet, Nagynak nevezetik. V. emlékezetére alapítá II Katalin császárné 22 Sept. 1782 a' Sz. Vladimirrendet.

VLIESSINGEN, erős város Walcheren sziget déli oldalán, Németalföld Seeland tartományában, a' nyug. Schelde torkolatjánál; csatornánál fogva öszveköttetik Middelburggal. Benne van az admirális és a' scheldei tengeri osztály kormányja. Jelesek: tanácsháza, 's új tengeri kikötője, mellyben 80 hadi hajó elfér. Itt szül. Ruyter admiral és tengeri hős. 1809 az Angolok megvevék a' várost 's kikötőjének és várának egy részét leronták.

VOGEL (Károly), I. VOGEL (Keresztély).

VOGEL (Keresztély), sz. 1759 Dresdában, mh. 1816 nyan itt, mint művészetakadémiai tanító, és fija, Károly Keresztély, ismeretesek a' műkedvelők előtt, 's Németország jelesebb festői közé számíttatnak. Amaz theoriai vizsgálatokkal is foglalatoskodott, 's ezeknek következményeit 1812, külön iratban, *Die Schönheitslehre über die Verhältnisse der Form* cz. alatt előterjesztette. A' munka mély és finom észrevételekben gazdag, de előadása nehézkes és tökéletlen.

—l—y.

VOGESEK, wasgauri bércek, a' Jurabércz folyamata, melly Franciaországot Schweiztől elválasztja. Kezdődnek Belfort környékén, Elsass és Lothringen közt határt vonnak, a' rajnai német tartományokba kanyarodnak, hol éjsz.-keletileg Hundsrück névvel a' Rajnánál 's Moselnél elterülnek, éjsz.- nyugotilag pedig Ardennek névvel a' luxemburgi nagyherczegségbe vonulnak. Gazdagok vadakkal 's madarakkal, ezüsttel, rézzel, vassal, ónnal, piskolcczal, kőszénnel, fával 's szép legelőkkel, mellyeken sok marha legel. Itt készül a' Münstersajt név alatt esmeretes igen jó sajt. Az Ill, Lauter, Mosel, Meurthe, Saar és Saonne belőle erednek. Franciaország egy megyéje (Depart. des Vosges) tőle vevé nevét. Főhely benne Epinal. Itt fekszik Plombieres kicsiny város is híres meleg ferdőivel.

VOGLER (György József), a' hangászat történetiben nevezetes férjfi, nagy clavic 's még nagyobb orgonajátszó, eredeti alapos hangszerkeztető 's fáradhatlan vizsgálója a' hangászatművészségnek, Würzburgban szül. 1749. Atyja hegedűket csinált ugyanott, miáltal alkalma leve sok hangművésszel megismerkedni. Az Ifju Vogler nagy muzsikai észtehetségei korán kitünének 's miután a' philosophiát 's a' törvénytudományt elvégezvén, honában hivatalt nem kaphata, Mannheimba mene, hol Károly Theodor akkori választótól kegyesen fogadták 's 1773 Bolognába küldték, hogy híres Marinitól a' con-

trapontot tanulja meg 's az egyházi énekléssel egész méltóságában esmerkedjék meg. Marini rendszerével nézetei nem fírvén öszve, Paduába mene V. Valottihoz, hogy tanulását bevégezze, 's itt egyszersmind theológiát is tanula. 1775 v. 1776 visszajöve Manheimba, itt a' kápolna igazgatását kapá, 's alapítá esmeretes hangoskolóját, mellyben nyilvános leczkéket tartá a' muzsikáról. 1780 olta nagyobára úton volt Német-, Franciaországokban, Hollandban, Dán-, Svéd-, Angol-, Spanyolországokban, sőt Görögországban és Afrikában is, 's mindenütt tetszéssel fogadtaték. 1786 Stockholmban kir. karigazgató leve. 1790 Londonba, hol a' maga által feltalált orchestrionon hallatá magát, 1791 a' Rajna mellyeikere, és Svábhonba, 1792 Hamburgba 's innen 1793 Stockholmba utazék, hol a' harmóniáról 2 évig tanítást tartá. 1795 ismét Parist látogatá meg, de hamar visszatére. 1799 örökre oda hagyá Svédországot 500 svéd tall. évi nyugpénzzel, 's egy időre Kopenhágenba rándula, hol *Hermann von Unnát* lépteté szinpadra. 1800 Berlinbe 's 1801 Prágába jöve, hol a' hangászatnak közönséges tanítójává nevezteték. 1803 Bécsét látogatá meg, hogy itt egy operát szerkeztessen; de 1805 had útvén ki Bajorországba mene, hol Münchenben a' kir. herczegné férjhez mentekor előadá *Castor és Pollux* nagy énekjátékát. 1807 maini Frankfurtba utazék, honnan a' hesseni nagyherczegtől Darmstadtba hivaték 's itt is maradá 1814 történt haláláig, miután udvari karigazgatóvá, titkos egyházi tanácsnokká 's az érdemrend első osztálybeli vitézévé neveztetett volna. Találmányos eszének tanuja az említett orchestrion, bizonyos orgona alakú, 4 clavirból álló muzsikaeszköz. Munkái: *Tonwissenschaft und Tonsetzkunst* (Manh. 1776); *Organistenschule; Choralssystem; Handbuch zur Harmonielehre* (Prag 1802); *System für den Fugensbau* (Offenb. 1811). Tanítványi: K. M. v. Weber és Gottfr. Weber, Meyer Beer, báró Poisl 's más jeles hangászok. Miséi 's operái: *Hermann von Unna* és *Samori*, symphoniái st. még most is becsesek,

Voigt (János Károly Vilmos) szászweimari nagyfejedelemségi bányatanácsnok, 1752 Febr. 20 szül. Alstädtben. Első tanulási helye Kloster-Roszleben volt, 's 1773—75 Jenában tanulta a' törvényeket. De a' természettudományok különösen pedig az ásványtan iránti vonzódása, más pályára lépteté őt, minekutána az akkori fő bányakapitánnyal Trebrával megesmerkedett. Ez magával vitte őt 1776 a' freibergi bányaoskolákra, hol Ponikau, Mende és Werner becsek esmeretéseiben részesült. Itt, 's a' szász és cseh Erzhegyeken utazása alkalmával, különösen az itteni basalt hegyek vizsgálatakor vetette meg alapját mélyebb tudományának, 's kifejté a' basaltnak vulkáni eredetéről való nézeteit. Gyakran tartózkodott Dresdában is, hol Titius által minden gyűjteményhez hozzá férhetett. A' szász-weimari fejedelem fel akará ekkor tájban élesztetni a' félben hagyott ilmenauai bányászatot; 's ez arra bírá V-t, hogy Weimarba menjen. Testvére, későbbi minister, és Göthe állott az újonan kinevezett bányabiztosság elején. Emez utóbbinak ásványgyűjteményét V. rendezé el; 1780 pedig a' jeni természettárbelit is. Most a' fejedelem parancsára beutazá a' weimari fejedelemséget ásványtudományi és bányászati tekintetből. Erről szóló tudósításait levélidomban intézte Göthéhez, ki azokat kiadá. A' munka kedvezően fogadtatott. Göthe közbenjárására, magával vitte Voigtot, mint természetvizsgálót, utazásaira a' fejedelem. Henrik fejedelmi püspök parancsára beutazta 1781 a' fuldai főkerületet, 's ásványleírást adott ki róla. 1782 újabb utazásokat tön, mellyek alkalmával a' basaltkő vulkáni eredetét tette figyelme főbb tárgyául. E' tárgyban tudósításokat irt egykori tanítójához Wernerhez, mellyekkel őt kedvesen meglephetni vélte; azonban ennek nézetei megváltoztak már azóta a' basalt iránt, 's ezt most

ő vizi (neptun-) eredetűnek tartotta. Hosszas vita támadott tehát köztük, melyben majdnem minden jelesebb ásványtudósok részt vettek. 1783 a' Harzhegyeket utazta be a' fejedelem parancsára. Ezen, 's több más Göthével tett utazásai után, Wieland *Mercur*-ja számára 3 levelet írt a' hegyesmeretről, melyek francia nyelvre is lefordítottak, eredetiben pedig több kiadást értek, e' cz. a. *Handbuck der practischen Gebirgskunde*. 1785 Ilmenauban bányászati titoknokságot, későbbben pedig tanácsnoki hivatalt nyert. Minekutána azonban az itteni bányák 10 évi miveltetések után a' víz hatalma miatt pusztulásra kezdtek jutni, több időt fordíthatott V. tudományos levelezéseire és ásványgyűjteményeire, melyeket későbbben különféle tudományos intézeteknek eladott. 1789 Berlinbe ment, hol Klaproth, Gerhard, 's több jeles férjfiak által igen jól fogadtatott. 1801 ismét utazást tőn a' hesseni kőszénbányákba és basalthegyekre. 1802 megjelent tőle *Geschichte der Steinkohlen und des Torfes* 2 köt. mely Göttingában jutalmat nyert. Utolsó 's a' maga nemében egyetlen munkája ez volt: *Geschichte des ilmenauschen Bergbaues* (1820) melyben annak további munkáltatását is lehetőnek állítja. Elate alkonyát azon bizonyosság derítette fel, 's tette kellemessé előtte, hogy az ő 40 évig védett tűzi (vulkan) rendszerét, majdnem minden ásványtudósok, különösen pedig a' Francziák, elfogadták. Mint polgár tiszteletre méltó, mint tisztviselő szigorú rend- és tisztaságszerető volt. Halála, mely 1821 Jan. 1 lepte meg, csendes volt, mint egész életfolyása, mellynek nyugalmit szerencsés characters megzavartatni nem engedé. —s.

Voigt (János), történettudomány tanítója Königsbergben, a' régiebb német történettudományi társaság tagja, 1780 Aug. 27 a' szászmeiningeni fejedelemség Bettenhausen nevű falujában szül., hol atyja sebész volt. Ez őt hasonlóképen ezen életnemre szánta, 's ennélfogva Henneberg faluba adá egy rokonához, hol azonban az ifju Voigtot az ősi törzsovkvár romjai sokkal hatalmasabban vonzották magokhoz, mintsem a' latiaság és hangászat tanulása. Zsebeit krumplival megpakván, egész nap is elhanyagozott a' dűledékek közt. 1806 huszértkor Jenába ment, 's eleinte a' hittudományt tanulá, de a' Berlinből a' jenai történettudományi tanítószékre érkezett Luden előadásai, rövid idő múlva a' történettudomány részére hódítottak meg őt. Kezdett tanulmányát azonban mégis elvégezé; de majdnem halalos betegsége, mely közben, 9 órai ájultságának ideje alatt már el akarék temetni, két évre elhalasztata vele a' hittudományokból adandó próbatételt. Nem sokára visszatért atyja engedelmével Jenába, hogy magát egészen a' nyelv- és történettudományra adja. Innét azonban Niemeyer meghívására Halleba ment 1809, hol nagy öröme, az ő és vallástörténettudomány tanítószékét nyerte meg. Itt kezdett most az ő és középkor történeteiben nyomozódni, 's e' tárgyra nézve szakadatlan levelezésben volt Ludennel. A' történetíráshoz megkívántató hiteles kútfókkal alaposan megismerkedni vágyván, utazni szándékozott; de 1817 Königsbergbe a' történetírás melléktudományai tanítójának, 's a' titkos levéltár igazgatójának meghivatván, — terve elmaradt. Elhagyá tehát Hallet 's az itten oskolákat, mellyeknek 1815 óta első tanítója és felügyelői segélje volt. Königsbergben megszállotta őt a' honvágy; 's csak a' történettudomány iránti buzgalma enyhítheté azt. Míg a' német lovagrendek történeteivel foglalatoskodott, kiadá azokközben 1818 a' *Lombard szövetség* történeteit. 1819 Kraus Chr. Jak. tanító életét írta le; nagyobb tervet készített a' német lovagrend történeteinek, 's e' czélból utazást tőn az országban, tetemesen segítettve az uralkodótól. 1821 nyarán *De lacertarum societate* írt, egy lovagegyesületről t. i. melly az ő állításai szerint, Nyugatporoszországnak a' német lovagrendtől való elszakadását 's Lengyelországhoz csatlakozását eszközölte. Erre a' középkor és új

Időbeli történettudomány rendes tanítójává 's a' titkos levéltár főigazgatójává nevezetett. 1823, Schuberttel szövetkezve a' következő című munkát adá ki: *Jahrbücher, oder die Chronik Joh. Lindenblatts (Johannes von der Pusilie), Officiats von Riesenburg*. 1824 *Geschichte Marienburgs* jelent meg, mellyre *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens* követte.

VOIGT (Keresztély), törvények doctora, szászweimari titkos tanácsnok 's levéltárnok, 1774 Thüringenben, Altstädtben szül. 3 évében szüleivel együtt Weimarba költözött, hol atyja (szül. 1743) könyvtárnoki 's ügyészi rangból az országos hivatalok első fokára, statusminister-ségre és elnökségre emelkedvén, egyszersmind megnevesítettett. Keresztély neveléséről, atyja és anyja egyiránt buzgó lélekkel gondoskodtak, 's megnyerék neki nevelőül Herdert, ki atyjával barátságos viszonyokban állott. Nem csuda tehát, ha illy vezetők segedelmével annyira ment, hogy alig 13 éves korában, már latin, francia és angol értekezéseket kezdett írni. 1789 a' jeni egyetembe ment tanulni, melly akkor, sok nevezetes férjfiain által, nagy hirben és virágzásban volt. Itt Voigt, fő tanulmányán a' törvénytudományon kívül, még a' bölcselkedésre, történetírásra és természettudományokra is adta magát. A' szünidőket tööbnyire utazásokban tölté, 's ilyenkor sok jeles esmeretséget tőn, mint p. o. Hamburgban Klopstockkal. Oskolai pályájának szerencsés végezte után, majdnem egész egy évig tartózkodott Dresdában, hogy a' nyilvános törvénykezés módjával megismerkedjék. 1796 visszahívtá őt hazájába Károly August herczeg, 's ekkor országlási assessorrá, két évvel későbbben pedig országlási tapácsnokká 's végre 1806 titkos tanácsossá tetté. Ezen főhivatalokban olly jóságosan munkálkodott, hogy mindenek tisztéletét megnyeré. 1801 olta lelkiesmeretes az gorusággal viselte a' titkos levéltárnokságot is. E' mellett különös megbízásokban is részesítette őt fejedelme. 1798, Károly Fridrik herczegi örököst tanította a' statusjogra, fejedelme kívánsága következtében, 's ezt olly dicséretesen teljesítette, hogy a' jeni törvénykar, doctori oklevéllel ajándékozá meg őt, ki már előbb tagjává választatott több tudós egyesületeknek. Szintolly dicséretesen járt el pétervári kettős követtségében, 1801 és 1804. Különösen nagy becsűek voltak az ő szolgálatai, az 1806 és 7 háborus évek alatt. 1811 összekelt Larátjának Herdernek özvegyével, szül. Schmid Henriette Mária asszonnyal, kitől, Herder 3 árváján kívül, egy fiat nyert, de csak rövid ideig létezót. 1813 Majnaga Voigt is veszedelmes nyavalyába esett, 's mh. 13-dikban Weimarban. Életfolyamát tárgyzó becses munka Eichstädttől *Memoria Christiani Gottl. de Voigt* etc. Jena 1823, 4. r.

VOIGTLAND (lat. Terra Advocatorum) régen az a' föld, mellyet a' birodalom hajdani ügyészei, a' mostani Reusz fejedelmek és grófok elei birtak, u. m. a' Szászországhoz tartozó voigtlandi kerület, Weida és Ziegenrück megyék a' mostani weimari nagyherczegségben, a' Reusz fejedelmek és grófok birtokai, Hof hajdani tartománykapitányság Bajorországban, 's Ronneburg megye a' szász-altenburgi herczegségben. Most szoros értelemben Szászország voigtlandi kerülete (32 $\frac{1}{4}$ nsz. mf. 95,000 lak.) értetik alatta, 3 megyével, mellyek Plauen, Pausa és Voigtsberg. Nevezetes benne a' gyöngyhalászat, az Elsterben, mellyben néha a' keletiekhez hasonló szép gyöngyök találtnak.

VOLGA, 570 ném. mf. pályájára nézve egész Európának legnagyobb folyója. Oroszországnak tveri kormányóságában ered Volcho-Verchovie falunál, néhány tóból, Tvernél hajózható, 's minekutána az Ocka Novgorodon selyül 's a' Kama Kázanon alól vele egyesültek, olly nagy folyóvá lesz, hogy Astrachanon alól 12 mf-ei 60 ágnál

tűbben ömöl a' caspium tóba. Partja mindenütt termékeny, még a' torkolatainál fekvők is, mellyek még nem műveltetnek. Sehol se találatik annyi tölgyfa, mint e' folyó szomszédságában, melly belső Oroszország öszveköttetésére felette fontos és a' külső kereskedést is igen segíti, mivel a' visnei-volotszoki csatorna a' Volga egy mellékfolyóját, t. i. a' Tverzát, a' Znával 's ezt a' Slinával öszveköti, melly utolsó természeti öszveköttetésben áll a' Mstával, Volchovval és Névéval, miáltal az Astrachantól Pétervárig való hajózás ésigy a' caspium tónak a' keleti tengerrel öszveköttetése eszközöltetik; hasonlóul köti öszve a' éjsz. csatorna a' vologdai kormánytságban az éjsz. Keltmát 's a' Dsuritsot a' déli Keltmával 's ezáltal a' Kainát a' Vitsegdával, ennél fogva pedig a' Volgát és Dvinát, a' caspium és fejjér tengereket egymással. A' Volga, főleg Astrachantól a' tengerbe ömléséig, felette gazdag halial, ugy, hogy tavasszal 10,000 apró hajó is foglalatoskodik halászáttal. Tengeri borjuk is jönnek a' Volga torkolatjába a' caspium tengerből. Wichmann a' halászat jövedelmét 4,700,000 rub. teszi.

VOLNEY (Constantin François Chasseboeuf, gróf), Franciaország paire, híres utazásiról 's irományiról, szül. 1755 Craonban (Bretagneban) 's már korán nagy kedvet mutatá idegen tartományok látására. Először is Syriát tevő utazása tárgyává. Csaknem egész évet tölte egy maronita-klastromban a' Libanonon, hol arabul tanult. *Voyage en Egypte et en Syrie, pendant les années 1783—85, 1787* jelene meg 2 köt. (3 kiad. 1808.) 1789 a' polgári szerkezeten dolgozó gyűlés tagjává választaték, hol hevesen vitatá a' szabad polgári szerkezet elveit. 1791 adá ki híres, csaknem minden europai nyelvre lefordított munkáját *Les ruines, ou méditations sur les révolutions des empires*-ét. Az alkotmányon munkálódó gyűlés szétbomlása után V. Pozzo di Borgoval Corsicába mene, gazdasági ideáinak létesítésére. Itt esmerkedék meg a' Bonaparte családdal, mellyhez ez idő oltá híven ragaszkodék. Visszatérvén Franciaországba, Robespierre kegyetlen uralkodása alatt bezáraték 's 9 Thermidor után nyéré vissza szabadságát. 1795 Amerikába utazék, honnan 1798 haza jöven, a' 18 Brumairei lázadásban részt veve, sőt consulnak is ajánltaték. Napoleon őt a' senatus tagjává 's alelnökévé nevezé. A' nemzeti intézetnek már előbb tagja leve. A' Bourbonok visszaállta után páirré teték. *Ta-bleau du climat et du sol des Etats-Unis d'Amerique*, Parisban jelent meg 1803. Mint historiai criticus, írta Langlés ellen derék *Chronologie d'Hérodote*-ját (2 köt. Paris 1808.) Utolsó éveiben ázsiai nyelvekkel foglalkozék. Végrendeletében jutalomdíjt alapita vizsgálatainak folytatására. Érdekes *Considérat. sur la guerre des Turcs* (Lond. 1788.) Mh. 24 April. 1820, Parisban. *Oeuvres complètes Volneye* kijött Parisban 1821, 8 köt.

VOLPATO (Giovanni) rézmetsző, szül. 1733 Bassanóban. Eleinte Velenczében Wagner képkereskedő számára metszegtetett; utóbb Romába ment, hol akkor egy társaság álla össze Rafael műveinek pompás metszetekben lemásoltatása végett. La Veja spanyol képirónak 80 lapból álló rajzolatit vétettek alapul 's e' munkára V. is meghivatott. Azon 6 lap által, mellyet készített, megmutatta, mennyire fel tudá e' művek festői részét is fogni, 's árnyék és világ helyes elosztása által kicsinyben utánazni. Derék tanítványokat nevelt, ezek közt Morghen Rafaelet, ki utóbb barátja, végre a' szép Domenica által veje is lett. Mh. Aug. 26 1803, 's Canova mint jötevőjének 's barátjának emlékéért egy gyönyörű magasdad nyivel tisztelte meg, melly most Romában az Apostolok templomában szemlélhetó.

VOLSKOK (Volsci) ausioniai nép, melly Roma építettése előtt hajdani Latiumban (most Campagna di Roma) lakott, köztársaságban. Csaknem szakadatlanul csatáztak a' Romaiakkal. Legjelesebb vár sok

Antium volt, melynek omladványit Anzio fok körül, mely Antiumtól kapta nevét, most is láthatni. Más volsk város Corioli volt, melytől nyerte Coriolanus melléknevét. Végre a' Romaiaktól legyőzetvén, eltűntek a' historiából.

VOLTA (Sándor) comoi nevezetes családból szül. 18 Febr. 1745, mh. ugyanott 82 évében 5 Mart. 1827. Esztehetségei későn kezdenek kifejlenni; comoi tanuló korában oly hajlandósággal volt a' költészet, mint a' physica iránt, mely utolsóra egy versezetet is készíte. Később egészen a' physicára adván magát 1769 és 1774 két értekezést adott ki, melyekben egy új electrica machinát írt le, mely által hirt szerze magának. 1774 comoi rector és physica professora volt, honnan 1779 Paduába vitették által. Itt leginkább a' villany-tudománnyal foglalatkoskodott, 's már 1777 feltalálta az állandó electroscopot, később az álló vízből felmenő buborékok vizsgálása, a' légnemekben tett felfedezésekre vezette. Így eredtek a' villany-pistoly, eudiometer, 1782 a' condensatori 's más physikai műszerek, melyek V. nevét halhatlana tevék; majd a' légtünemények vizsgálására adá magát, megvizsgálta a' jégeső természetét 'sat. leírta a' vellejai és pietra malai tüzet is. Legnagyobb nevet szerze neki a' későbbben feltalált és az ő nevérdől nevezett oszlop, mely által Galvani felfedezéseit tudományi rangra emelte. (L. GALVANISMUS.) 1777 beutazta Schweizot és felső Olaszországot 1782 pedig Scarpával Német-, Franciaországot, Angliát és Hollandot. II József Haller és Voltaire megkülönböztették őt. Visszatértevel Lombardiába behozta a' krumplitenyésztést. A' londoni társaság 1794 a' condensatorról értekezésekor egy érdempénzt verete. 1801 Parisba utazott, hol feltalált villanyoszlopa oly bámulást szerze, hogy az első consul 6000 frankal ajándékozá meg, a' francia intézet 1802 tagjává nevezé, és két érdempénzel ajándékozá meg. Ugyanezen megkülönböztetést nyerte a' londoni tudós társaságtól. Erre követnek küldeték a' paviai egyetemtól a' lioni gyűlésre. Napoleon groffá, és olaszországi szenatorra nevezé és a' becsületlegio és vaskorona rendelkel ajándékozá meg. Egy volt V. az olasz intézet első tagjai közül is. 1804 tanítói hivatalát letette. 1815 Ferencz császártól a' paviai egyetemben a' bölcselkedési osztály igazgatójává neveztetett. Mint ember V. egyszerű, vallásos, szerény, jó házi atya, és derek polgár volt. Pétervárra fényes meg hívást kapott, de ezt nem fogadá el. Utolsó napjait hazájában Comóban élte, hol képe a' lyceumban látható, az emlékére vert pénzel együtt. Antinori Vincze kiadta minden munkáit *Collezione delle Opere del Conte Aless. Volta* (Fiorenza 1816 5 köt.)

VOLTAIRE (François Marie Arouet de.) Ha megmutatá valaki, hogy a' szellemet illeti a' világon uralkodás 's hogy a' szellemi pallerozottság előtt minden földi fény és nagyság csak árnyék 's elenyész, ezen kitetsző férjfiu valóban bebizonyítá azt, oly nép közt, 's oly időben pedig, midőn tudósok 's mivészek csak a' nagyok nemesebb inasainak nézettek; mert soha se volt költő, nem philosophus és történetíró, ki oly olvasó közönséggel büszkélkedhetett volna, mint V., soha se élt ember, ki csupa lélekerejénél fogva nemzétére oly nagy political befolyással bírt volna, mint V. Ez a' ritka férjfiu Chatenayben (Parisnál) szül. 20 Febr. 1694, 's oly gyengén jöve világra, hogy csak 21 Nov. lehet megkeresztelni. Családjá Voltairenak nevezé őt, hogy bátyjától megkülönböztesse, ki tartá meg a' család nevét. Atyja, François Arouet, a' chatelets jegyzője 's végre a' számvevő kamara kincstárnoka, nem csekély vagyont bíra, mellynél fogva módja vala fijának igen jó nevelést adni. Első képeztetését XIV Lajos jesuitacollegiumában kapá Porée és Le Jay alatt. Már ekkor oly esztehetségeket mutata, melyek legnagyobb reményeket nyujtának felőle. Már 3 éves korában könyv nélkül felmondá Lafontaine meséit 's későbbben csak emlékezete után Rousseau La Moisade cz. ver-

szetét a híres Ninon de l'Enclou előtt, ki annyira megkedvelte a szép eszű gyermeket, hogy 2000 livret hagyna neki, mellyeket könyvtart szerezzen. Atyja törvénytudóvá 's ügyvédvé akará tenni; de szabad szellemi munkásság kedvelése nem messze engedé e tudományban menni. Folyvást verseket csinála 's elvonzódását még inkább nevelé szellemteljes és elmés férfiakkali társalkodása, kik közt Chaulieu, de la Fare marquis, Villars marsall, Vendome nagyprior, Conti herczeg 's m. említhetők. Itt ismerkedék meg legelőször a miveltebb világ dívatjával, melly mint ironak is sajátja marada 's mellyel szerzé főleg nagy befolyását. Atyja nem szereté ezt 's megkérte Chateaufort marquist, hollandi franciaia követet, hogy az ifju Voltairt, mint apródot, vigye magával. E megleve; de V. Noyer Hollandiába illant franciaia asszony leányát megszeretvén, e miatt haza küldeték, miért családjától se szivesen fogadtaték, csak azáltal nyeresé meg atyjának jó indulatját, hogy az előtte gyűlöletes ügyvédök hivatalt felváltala. Ettől végre megmenté atyjánakoharátja; Caumartin ur, ki neki mezei jószágán lakást ajánta; hull idősebb Caumartin, IV Henriknek és Sullynak nagy esodálója, felérvestvén hennas az ezen nagy férfiak iránti letkésedést, írta *Henriade* és *Siecle de Louis XIV* cz. munkáit. Nem sokára azzal vádoltatván, hogy ő volt volna egy az országlás ellen írt gunyvers szerzője, másfél évet a' bastillei fogságban tölte 1716. Itt készíté későbbi *Henriadeja* tervét 's megírta *Oedipus* című szomorjátékát, melly 1718 jöve színpadra 's egy év alatt 45-szer adaték. Maga az országoló, az orléansi herczeg, is annyira gyönyörködék abban, hogy a' költőnek azon helyéről, mellyre kiszabadulása után (a' gunyvers írója ugyanis önként megvallá tettét) száműzeték, megengedé a' Parisba mehetést. Atyját is annyira megindítá e szomorjáték előadása, hogy fíjót örömkönyekkel ölelé meg, 's ezentúl szabad akaratjára bizá munkásságát. *Artemire* szomorjátéka, nem nyere nagy tetszést, hanem midőn 1725 *Marianne* cz. alatt lépteté fel a' színpadra, köz kedvességgel fogadtaték. 1722 *Rupelmonde* asszonyt Brüsszelbe kísérvén, itt megesmerkedék Rousseauval, de ugy öszveháborodának nem sokára, hogy sorsa bekülnének öszve többé, charaktérek 's életnézeteik általánosán ellenkezvén egymással. 1723 *Henriadeját* javitgatá, melly ekkor tájban legelőször *Ligue* czim alatt, mindazáltal V. részvéte nélkül, igen tökélytelen alakban, Londonban kinyomaték. Henault elnök 's más haráti anyai, részint aprólekos észrevételeket ténének arra nézve, hogy V. boszankodva a' kandalóhoz siete, munkáját tűzbe akará vetni; hanem Henault megmenté azt a' lángoktól, e' szavakkal: *Kegyed versezete hasonló az éneklett királyhoz, ki hibái mellett is nagy fejedelm és legjobb ember volt.* 1726 V. ismét a' Bastilleba záraték. Rohan lovagot, egy nemességével büszke ifjat ugyanis csipős kifejezeteivel megbánta. Ez a' 28 éves Voltairt inasa által megvereté. V. megtanula viaskodni 's Robant kihívá, mire e' V. ellen elfogató parancsot eszközte ki. 6 hónap mulvai kiszabadulását de Prié marquis-nának, az országoló kedvesének, köszönheté, ki Voltaire költői esztetiségeit esodálá, de az országoló el kelle hagynia. V. Angolországba mene, hol *Henriadeja* aláírás után, I György király 's a' walesi herczegné eszközlésekre kinyomatott. Ebből szép nyeresége jöve be. Egyszersmind sok előkelő férfival 's nagy tudóssal is megesmerkedék, de társalkodási szelleme nem egyezék meg az Angolokéval. Elméncségének olly szabad menetet engedé, hogy Pope anyjától több izben ott hagyá miatta fíja asztalát. Szabadságot nyervén a' Franciaországba visszatérhetésre 1728, nyereségét sorsjátékba tévé, mi 's más szerencsés esetek által olly nagy vagyont szerze, hogy mintán atyjának 's bátyjának öröksége is rá szála, 130,000 livre évi jövedelme vala, mellyel nagy lelkeleg gyámolítá a' jó reménység-

gü ifjakat. 1730 *Brutus* szomorjátéka jelene meg színpadon, mely némelly jelességei mellett se csinála sok szerencsét. Sőt kétségbe hozák drámai észtehetségét és Fontenelle 's la Motte azt javalák, hogy a költészet ezen ágában többé ne lépjen fel. Felelete *Zaire* szomorjátéka vala, mellyet oly mély 's közönséges benyomás jutalmazta, hogy még most is kedvelt darab a' franczia színpadon. — V. szellemének fővónása oppositio vala. A' hol legkisebb meztelenséget veve észre, minden lehető fegyvert használta 's találá a' sebesíthető helyet. Így támadá meg az egyház fennhéjzásait *Lettres philosophiques*-ében, 's oly tüzzel, hogy a' parisi parlament a' könyvet lángokra ítélé. Magának el kelle vala fogatnia, innen néhány évet rejtekben töltte Cireyben Vassinál Champagnéban, hol a' tulajdonosnétól, Chatelet marquisnétól barátsággal halmozva, *Elémens de la philosophie de Newton*-ját írta, mellyben a' hálhatlan Angol nagy nézeteit igyekezék hűsifjaival megismertetni. Mindazáltal tudományos vállalatai nem sülének ki oly szerencsésen, mint a' szép literatura mezején. Visszatére tehát a' költészethez 's írta 1736 *Alziret*-t 's 1741 *Mahomet*-et. Ezen utolsóban a' fanatizmus ellen kikelvén, a' papságot annyira felingerlé maga ellen, hogy Fleury minister tanácsára a' darabot visszavevé; hanem utóbb igen pártolá azt XIV. Benedek pápa, 's mint az illy nemű legjobb franczia művek egyiké, megmarada a' játékszínpadon. *Merope*-ja 1743, első leghatódóbb 's pathossal teljes dráma szerelem nélkül. — Már ez időszak előtt megérkült V. az udvarral politcái szolgálata által. Az akkori porosz koronaörökösrel, későbbi Nagy Fridrik királlyal t. i., ki a' franczia literaturát fellette kedvelé, levelezett. Midőn Fridrik 1740 királyi leve, kívánatosnák láták Franciaországban a' porosz udvarral való öszveköttetéat. V. tehát Berlinbe küldeték 's szövetséget eszközte Poroszországgal, midőn ez Austria ellen nyilatkozék. Most V. szolgálatinak jutalmául az udvar kegyének némelly jeleit kéré, mellyek által az academia leendő felvételése, mellyet számos ellenségei akadályozának, megkönnyítették. A' bizaték hát rá, hogy a' franczia koronaörökös házassági innepére alkalmi darabot írjon. Így készüle a' *Navarrai herczegné*, melly ha a' közönségnek nem is, de az udvarnak teszék, 's jutalma *Gentilhomme ordinaire* 's Franciaország történetírója hivatal leve. Mint illyen, írta az akkor még folyt 1741-ki háboru historiáját. Csak 1746 léphete bé az academia. Azonközben szünetlenül üldözteték V. mindennemű gnyiratokkal, úgy, hogy du Chatelet asszonnyal Stanislaus király udvarába vonula Lunevillebe. Ez időre esik *Semiramis*, *Orestes* és *Rome sauvée* darabjainak származása, melly utolsónak tárgya Catilina öszveesküvése. Chatelet tudós és szellemteljes asszonyságnak holta után (1749) visszatére V. Parisba, hol sokat tevé Lekain híres színész képződésére. — Hijában hívogató őt eddig magához Potsdamba Nagy Fridrik; de midőn azt beszélek neki, hogy Fridrik Arnaudot feljövő 's őt lemenő napnak nevezé, ez annyira felébreszté önszeretetét, hogy ágyából felugrott, kiáltván: *Fridrik az országús tárgyatól, 's ne rólam ítéljen! Igen, hozzá megyek 's megmutatom, hogy még nem megyek le.* Jún. 1750 megérkezék Potsdamba; Fridrik nagy megkülönböztetéssel fogadá, sőt lelkesedtségének pillanatában kezét is megcsókolá. V. a' király alatt levő szobában lakott, azon szabadsággal, hogy ötet bizonyos órákban meglátogathassa 's e' mellett szabad asztala 's kocszása vala. Naponként 2 órát kelle a' királlyal dolgoznia 's irományait álté nézni, midőn, mint maga mőndá, a' jót dicséré, a' rosszat kitörlé. De ezen barátság nem vala tartós; mert a' berlini academia elnöke, Maupertuis és König mathematicus közt folyt perlekedés miatt, mellyben V. részt veve, megneheztele Fridrik, ki Voltairének *Akacia* cz. alatt Maupertuis ellen irt gnyját V. szemé láttára elégetteté Berlin-

ben 's magát elbocsátá udvarából. V. visszaküldé a' királynak a' kamarás - kulcsot 's rendjelt néhány verssel, mellyekben magát olly szeretőhez hasonlítja, ki kedvesének képét visszaadja, hanem a' király mind a' rendjelt, mind a' kulcsot ismét visszaküldé. V. most meglátogató a' gothai herczegnét. Távollétében annyira el tudá Maupertuis a' királyt idegeníteni Voltairétól, hogy ez eltökélé Franciaországba visszatérését. Midőn maini Frankfurtba érkezék, Fridrik eszközlésére feltartóztaták, mivel a' király némelly munkái még nála valának, 's e' tartá, hogy V. azokkal visszaélend. Kamarás - kulcsát, rendjelét 's 22,000 livreről szóló pensiobiztosítását is vissza kelle adnia. Most teljes vala a' Fridrik és Voltaire közti meghasonlás. V. ekkor Parisban lakhatni kívána; hanem *Pucelle d' Orléans*-a (a' legmosdatlanabb elménczség csodaszüleménye) annyira megutáltatá őt, hogy kívánata megtagadták. Erre néhány évig Colmarban tartózkodék, hol az *Orphelin de la Chine*-t írá 's azután Genf környékén mezei házat vevé. Ide küldé hozá Rousseau esmeretes, a' dijoni academiától megkoszoruzott értekezését. V. sok hizelkedés közt ezt felelé: *Ha Kegyed értekezését olvasom, kedvem jó négy kézlábon mászni. E' tréfa az Emil szerzőjét V. megengesztelhetlen ellenségévé tevé. Midőn későbbben V. Rousseauak magánál menedéket ajánla, ezt válaszolá Rousseau neki: Uram! én Kegyedet nem állhatom ki, mivel köztársaságomat comoediáival elrontja. Jean Jacques barátom, mondá V. erre sokkal betegebb, mint gondolám. Nem sokára ezután V. az akkor Genfben uralkodó politicalai czivódásokba avatkozék, 's mivel e' miatt több nagy tekintetű férjfiyal meghasonla, tanácsosnak találá, e' helyet elhagyni. Megvevé telát Ferney mezei jószágot, hol unokahugának, Denis asszonynak, társaságában tölté függetlenül élte utóbbi részét. Gyárosokat 's gyarmatlakókat hiva ide, befolyásánál fogva nagy hasznokat eszközlé számokra, 's kicsiny fejedelem módjára uralkodék alattvalóin. Pompás templomet építtete a' régi helyett e' felirattal *Deo erexit Voltaire*. Genfben, hol csupán az első rangu személyeket látogató meg, csak úgy nézeték, mint játékszini philosophus, elvek 's mélység nélkül, mint nagyok rabszolgája 's e' kicsiny status erkölceinek elrontója. A' Genfiek azért is haragudtak rá, mert csufot üze belőlök: *Ha, mondá, parokámat megrázom, az egész köztársaságot beporzom. A' zsarnokságnak 's nyomásnak megesküdt ellenlensége levén, az üldözteknek védelmet és segítséget ada, t. k. Jean Calas szerencsétlen családjának, midőn azt a' fanatismus feláldozá. Ekkor írá remek értekezését a' türelemről. A' nagy Corneille unokája is tisztességes ápolatást találá nála. — Számos iratban, mellyek ezen világtól távol eső helyen jövének létre, szabad lelke legszellemteljesb guny legmerészebb ékesszólás segyvereivel viva mindent, mi az ő szabadságról 's függetlenségről való ideáival, mind világi, mind vallási dolgokban ellenkezett. A' papságot hitkénszerítésért 's üldözésért nem szenvedhette; csakhogy gyakran magát a' vallást is megsérté, midőn szolgálait támadá meg. 1757 jelene meg munkáinak első kiadatja, saját felügyelése alatt. Ezek megengesztelék iránta Fridriket, ki megújítá levelezését Voltaire ral és saját mejjképét, porcelánból, küldé hozá ezen aláíráttal: *Viro immortalis. Felséged, felele V., egy saját birtokában levő jószággal ajándékoza meg. Katalin császárné hasonlóul pompás ajándékokat 's igen nyájas leveleket küldé hozá. Egy a' császárné maga által csinált elefántcsont szelenczét 's azon rendszabást, mellyet a' császárné a' törvénybiztosság számára tett fel 's neki megküldött, egy saját kezeivel készített karkötővel köszöné meg. 1769 emlékpénz veretett tiszteletére, ezen Henriadeból vett verssel: *Il ôte aux nations le bandeau de l' erreur* (kimentem a' nemzeteket a' tévelygés köteléből). Franzia tudósok és Fridrik szobrot is emelének neki, e' felirattal: *Sta-****

tue érigée à Voltaire par les hommes des lettres ses compatriotes 's XV Lajos ezt mondá: *Megérdemli*. Egy előkelő utas se mene el Ferney mellett, ki e' hires férjfit meg ne látogatta volna. Csak II József császár nem tevé ezt. Mind e' mellett se vala V. szerencsés. Igen megszokván a' világ szakadatlan csodálását, unni kezdé csendes lakát 's már éltes korában (Febr. 1778) még egyszer megjelene a' minden szenvedélyek ama csatamezején, Parisban. Itt színt annyi csodálót 's imádót talála, mint elkéseredett ellenséget. V. jól tudá ezt, azért a' vámtiszteknek, kik kocsiját megálliták, e' kérdésekre, nincs e' nála tiltott portéka? ezt felelé: *Nincs, csak személyem!* Midőn megérkezék, azt kérdé a' király, ha elveszté e' már erejét a' parlament végzete? mi neki nem csekély aggodalmat okozó, mindazáltal az egész dolog abban marada. A' franczia academia 3 tagot küldé megköszönésére, holott másszor csak egyet szokott küldeni; a' színészek egész társasága udvarlására mene. *Megjelentünk*, mondának, *Kegyedet kérni, hogy lehetével bennünket telkesítsen! En csak Kegyetekért 's Kegyetek által élek*, vala feleletje; mi annak bizonyága, hogy drámai hatóságát legfontosbnak tartá 's valóban drámai művek is valának tollának utolsó foglalatosságai. *Tancred*-ját élte nek 66 év. ben írta. Látogatói oly számosak valának, hogy egyszer így szóla: *Megfogatom, de rózsákkal*. Franklin, amerikai követ, is meglátogatót őt unokájával. *Ess térdre fíjam*, monda, *e' nagy férjfiu előtt!* 's V. e' szavakkal áldá meg a' gyermeket: *Isten és szabadság!* Egy új szomorjátékot vive magával Parisba *Irene* cz. a. melly 16 Maj. adatott előszer 's határtalan tetszést nyere. A' franczia academia szerencsét kívána neki 's mejjképét Corneilleé mellé helyezé. 6-szor adatván darabja, maga is elmene a' játékszinbe 's midőn páhójába leüle, egy színész jelene meg nála, babérkoszorut adván által neki, 's mikor a' darabnak vége leve, mejjképe is megkoszoruztatott a' színpadon. — Érzéseinek mind ezen gerjedelmei, párosodván szakadatlan tudományos munkalódással 's szokott életmódjának megváltoztatása, annyira befolyának egészsége állapotjára, hogy vége közel lenni látszék. Maga is vevé ezt észre V. *Csak azért jövék Parisba*, monda, *hogy dicsőséget és siromat találjam benne*. Nem alhaték többé 's egy igen nagy dosis opium, mellyet az orvos tanácsa nélkül veve be, siettetni látszék halálát. Midőn parasztjai betegségét megtudák, Parisba akarának menni, hogy gyalog -hintóban Ferneybe vigyék. Parisban Villette marquisnál lakék. Ez a' st. sulphicei főpaphoz küldé, meg akarván próbálni, ha nem lehetne e' rábirni Voltairt, hogy azon szertartásoknak vessé magát alá, mellyek egy haldokló kath. keresztényre nézve megkívántatnak. E' látogatás körülményit különbözőleg beszélék; mindazáltal bizonyos, hogy V. a' szentségek elfogadása nélkül halt meg, 30 Maj. 1778, 85 éves korában. A' parisi érsek nem engedé meg szokott szertartások szerinti eltemettetését, 's teste alattomban Scellieresbe, egy Nogent és Troyes közt eső Bernhard-apátságba viteték, 's temetteték el; hanem 1791 a' nemzeti gyűlés végzetének következtésében tetemei kivetetének 's a' pantheonba (Parisba) helyeztetének J. J. Rousseau 's Franciaország más nagy emberei mellé. Ferneyi szobájában mausoleum állittaték ezen Varicourt kisasszony által hevenyében készített felirattal: *Mon coeur est ici et mon esprit partout* (Szívem itt, szellemem mindenütt van). — Voltairenak külsejében sok kitetsző vala. Képén, mint mondják, volt valami a' sásból és tengeri macskából, 's az elsőbbnek merész felemelkedése 's az utóbbinak rossz indulatja benne valósággal párosodtak is. Heves, hirtelen haragvó, érzékeny, de egyébiránt lágy szívű, szánakozó, segíteni kész, 's vig kedvű volt 's ingadozó characterrel birt. Cselekedetei nem folytak mindég legtisztább forrásokból. Sokkal inkább szereté magát, mint maga iránt szeretetet ébreszthetett

volna; főleg fősvénység kinzá. Innen kimagyarázható az is, hogy annyi csodáló mellett se találkozzék barátja. Nagy szellem, de nem nagy ember volt, ez okból hibázik munkáiban ama báj, melyet a' holt betűknek csak nagy lélek adhat. Társaságokban kellemes, nyájas és tükéletes udvari ember volt. Oly nagy élénkséggel bírt, hogy gyakran egész éj el dolgozott. Még 80 éves korában is 14 órát munkálódott naponként. Számos munkái közt első helyen a' dramaiak állanak. Minden honfiai közt legszerencsésebben versenyezett a' Racine-nal és Corneille-lel a' pálma felett. Szomorjátékai most is kedvesek a' Francziák előtt. Gazdag elménczsége mellett se különösek vigjátékai, minek okát phantasiájának sajátóságában 's az akkori társalkodási szellemben kell keresni. Historiai munkái közt a' *Siècle de Louis XIV et XV*, *Histoire de Charles XII*, *Essai sur l'histoire générale, sur les moeurs et l'esprit des nations* gazdagok politikai nézetekkel. Philosophiai románait, értekezéseit, apró költeményeit, elbeszéléteit, dialógusait 'ste'. fenlegő szellem 's szép előadás díszesítik. Mint prosaicus utólrhetlen, olly szépek 's fényesek kifejezései, mint elménczséggel gazdagok. L. felőle: *Lettres inédites de M. la Marq. du Châtelet et supplément à la correspondance de Voltaire avec le roi de Prusse etc., avec des notes histor.* (Paris 1818); *La vie de Voltaire par Condorcet* (ném. Berl. 1791); *La vie de Voltaire par M. (Mercier)* (Genf 1788); *Examen des ouvrages de M. de Voltaire par M. Linguet* (Brüssel 1788); *Vie littéraire de Voltaire rédigée par de Luchet*; *Vie de Voltaire suivie d'anecdotes, qui composent sa vie privée* (Paris 1797; Duvernet abbétól); *Mém. sur Volt. et sur ses ouvr. par Waynières et Longchamps, ses secrétaires* (Par. 1826, 2 köt.) (ezen Waynièresnek Pétervárában éppen ugy kelle felállítani Vol. Katalin császárné által megvett könyvtarát, mint az Ferneyben állott); *Vie de Voltaire* Mazuretól. V. munkáit Beaumarchais Kehlben 1784 's köv. 70 köt. 8-ad rétbén 's 92 köt. 12-ed rétbén, Palissot jegyzetekkel 1796 's köv. kiadák. 1820 Parisban *Pièces inédites*-e (még ki nem adott munkái) kijöttek. Ujabb időben ismét üldöztetni kezdenek V. irati, mégis 1817 olta 1824-ig Parisban 11 kiadatban jelenének meg azok; legolcsóbb Touqueté 1820, mellyből 2,133,000 példány kelt el. 1823 a' pétervári csász. remeteségben Voltairenak nyomatlan munkái találtattak; legfontosb egy csipős commentarius Rousseau Contrat social-járól, második egy azolta kiadott tündérmese. Dupont kiadatja 70 köt. 1826 jelent meg. V. számos tudományos csatáira nézve l. *Tableau philosophique de l'esprit de Mr. de Voltaire* (Genf 1771).

VOLTA OSZLOPA, I. GALVANISMUS

VONÁS mathematicai hangtudományban, I. COMMA.

VONÁS hegedünél a' vonónak helyes fogása, alkalmazása és hordozása. Ennek három fő módja van: 1) a' pattogtató, vagy kiütő; midőn a' vonó nem egész hosszában, hanem csak egy részében 's bizonyos sebességgel rángattatik a' hurokon; 2) a' húzó, midőn vagy az egész vonó, vagy nagyobb része lassudan hordoztatik a' hurokon; 3) a' simító, midőn 2, 3, vagy több kóta egy vonásra vétetik. E' módoknak ismét különféle változatai vannak a' tactus és darab karakteréhez képest alkalmazandók.

VONDEL (Joost van der), igen híres hollandi költő, a' Hollandiak Shakspeareje, kinek munkái most is becesek. 1587 szül. Kölnben, anabaptista szüleivel Hollandba jöve, az Arminianokhoz mene által 's régre 1659 a' romai egyház keblében hm. Munkái nemes phantasiával teljesek, 9 köt. tesznek, 's részint zsoltárok, Virgil és Ovid rimes fordítati, részint gnyok 's szomorjátékok. Camper latin jutalomiratban szépen rajzoló Vendelt (Leyden 1818.)

VONÓ, I. HEGEDŰ.

VONÓHANGSZEREK, a' bélhúrral készített hegedű nemű szerzők, melyeken a' hang a' vonó surlódása által eszközöltetik. Ide tartoznak: az öreg gordon, vagy brugó, a' koboz, v. kis gordon, a' brácsa 's hegedű. Alkotó részeikben mind e' szerszámok hasonlók.

VONSZÓDÁS, I. ATTRACTIO.

VORARLBERG, Tirol; Schweiz, a' Bodentó 's bajor királyság közt, Tirolnak 7-dik kerülete, de önálló kicsiny tartomány, saját polgári szerkezettel. Bregenz, Feldkirch, Pludenz és Hohenems uradalmakból áll, 's 74½ nsz. mf-en fekszik; 3 vár., 7 mvár., 412 faluval 's 76,000 lak. Nevét az Arlbergtől v. Adlersbergtől, mely közte 's Tirol közt határt von, kapta. Hegyes földét apró folyók öntözik. A' Lech 's Iller itt erednek. Sok erdeje 's jó legelői vannak, honnan a' baromtartsás a' lakók főfoglalkozása. A' pozsonyi béke Bajorországhoz kapcsolá, de 1814 visszakapá Austria. Fővárosa Bregenz, 2500 lak., kik munkás kézművesek, hajózók 's kereskedők.

VORHERR (János) bajor építészeti tanácsnok, a' képző művészetek akademiájának tagja, 's elműke egy építészeti iskolának, szül. 1778 Freudembachban, 's egész életét az architecturának 's a' véle határos tudományoknak szentelte, és szenteli. Számtalan épület, hid, ut 'sat. készült általa, vagy legalább felügyelése alatt. Elveit több rendbeli iratokban fejtette ki, 's nézetei alaposak és nagyelműek. —l-y.

VORONZOFF, fő hadi és polgári hivatalokkal fényelt 's fénylő orosz grófi család. Három szépségével 's az újabb orosz történetekben fontos szerepével kitetsző asszonyt mutat e' család. 1) V. Erzsébet, III Péter nagyfejedelem és orosz császár kedvese, később Polänski senatorné; 2) Butturlin grófné; 3) Daskoff herczegné, II Katalin meghittje, ki készitíe gróf Paninnal Katalin trónra emeltetésének tervét és segíté végrehajítani. Ezek gróf V. Mihály nagykancellár unokahugai valának, ki mint orosz alkancellár Svéd- és Oroszországok közt Pétervárában 25 Jun. 1745 szövetségi egyeztetet köte, mint Austriával is M. Theresia örökségének védelmezésére, ugy 1747 Nagybritanniával segítségi egyeztetet, mely szerint 37,000 Orosz nyomula 's Mainig 's eszközlé 1748 az aachen békekötést. Erzsébet császárné uralkodásának utolsó éveiben V. a' svéd párt elején állá, mellynek lelke Péter nagyfejedelem vala, hanem Bestuseff kancellár, a' dán párt feje, elnyomó befolyással bírá a' császárnénál, míg 1757 kegyelemvesztésbe nem esék, mire gróf V. leve a' birodalom kancellára. — Gróf V. Sándor előbb több europai udvarnál követ vala, 's 1802 Sándor császártól kancellárrá nevezteték, mire külminister leve. 1804 letévé hivatalát, 's címét megtartva Moskauban lakék, hol 1806 mh. — Öccse V. S... orosz követ vala Londonban, midőn a' francia lázadás kitört. Katalin ennek elvei ellen nyilatkozék 's gróf V. 25 Mart. 1793 lord Grenvillevel kettős egyeztetet köte, mellyek közül egyik az Orosz- és Angolországok közti kereskedési viszonyokat ujítá meg 6 évre, az 1766-ki Angolországnak hasznos feltételek alatt kötött egyezet szerint, a' másik pedig a' két hatalmasság költsönös munkásságát tárgyzá a' lázadás tüzenek gátlására, Franciaország neutralis hatalmasságokkal való kereskedésének elnyomására 's a' Franciaországgal folytatandó hadbani költsönös segítésre. E' fontos egyezet utolsó pontját, mint tudja van, Katalin nem teljesíté, mivel éppen ekkor vivé ki tervét Lengyelországban; de későbbben se veve részt a' francia háboruban, mivel Angolország nem akara vele védő 's támadó szövetséget kötni a' török udvar ellen. Mind e' gróf V. munkája vala, ki a' következő országlások alatt is Londonban marada, mint követ. Pál császár vezérré nevezé őt. Sándor alatt részt vevé azon értekezések-

ben, mellyek a' 3-dik szövetségét szülek Pétervárában Franciaország ellen, 11 Apr. 1805. — Fija, gróf V. Mihály, gyalogság orosz csász. vezére 's vezérsegéd, Ujorszországi katonakormányozója Odessában, Moskauban szül., több diplomatiái hivatalt visele 's háborukban, főleg 1813 — 14 Franciaország ellen, igen kitüntetésmagát. Fenyegető nyilatkozással, mellyet az ardennei 's aisei és marnai departement-ok lakóihoz intéze, ha a' szövettek ellen fegyvert fogandanak, lépe be Franciaország földére, hol több ütközetben 's csatában vala jelen. Craonenál ő és Sacken Napoleontól megveretének 7 Mart. 1814, 's 4000 embert veszve Laonhoz kelle visszavonulniok. De midőn Blücher a' laoni győzelem után a' Marne felé nyomult, gróf V. elfoglalá Chalons 23 Mart., 's Paris vivatásakor is sok bátorságot mutata. 1815 másodsor is bemene Franciaországba, 's itt az orosz szövetséges őrseregnek parancsnoka vala 1818-ig. Katonáit kemény fenyték alatt tartván, a' lakóktól igen tisztelték. Innen Aachenbe mene, hol éppen congressz tartaték 's fejedelmétől, kinek kamarása és vezérsegéde vala, igen kegyesen fogadták. Későbbben Ujorszországi 's Bessarabia katonakormányozójává nevezeték. 1826 őt 's Ribeaupierre konstantinápolyi orosz követet hatalmazá meg Miklós császár, hogy Akjermannban az orosz udvar és porta közt fenforgó kérdéseket elintézzék. — Grof V o r o n z o f f - D a s k o f f, ennek atyafia, kit I Sándor 1822 rendkívüli követévé 's meghatalmazott ministerévé nevezte a' bajor udvarhoz, honnan Turinba teteték által.

V o s z (János Henrik) jeles nyelvtudós és költő 1751 Febr. 20 szül. Sommersdorfban (Meklenburgban), hol atyja haszonbérlo volt. Görögben és Zsidóban magától is annyira haladt, hogy 1766 a' neubrandenburgi iskolának mindjárt első osztályába vették. Innen egy földes urhoz mene házi tanítónak, hol fenmaradt idejét régi nyelvek, 's hangművészség tanulására fordítá. Az 1770 kijött *Göttinger Musenalmanach*, Bojeval hozta ismeretségbe. Ez Göttingában 2 évszabadasztalt eszközele ki számára, 's ide jöven, a' papi tudományokat, görög és római régiség tanulásával cserélte fel, 's járta Heyne philologicum seminariumát. De Heyne ellen nem sokára torzsalkodni kezdé; mert hüsködés, makacosság veszekedő, szesz fekvének belseje mélyében. Ekkor tájban fordítá németre Blackwel iratát Homerusról. 1777 Boje húgát vevé el. 1778 rector lett Ottendorfban. Ortygiáról értekezést adott a' deutsches Museumba (mellyben különben is nagy részt vett), egy mást pedig a' régiek Okeanjáról a' Göttinger Magazinba. 1781 megjelentőle Odyssea, 's a' hozzáértők kapva kapták. Mint rector, majd Eutinba ment. 1782 a' veszekedés közte 's Heyne és ennek védője Lichtenberg közt folyt innen is. Vosz, 1783 a' Deutsches Museumban keményen vagdalá tanítóját, ennek haláláig. 1789 jelene meg Virgilius Georgicainak eutini kiadása tetszéssel. 1793 Ilias németül, és Odyssea újabb alakban. Ez után mythológián dolgozott, Heyne nézeteivel ellenkezve. L. *Mythologische Briefe* 1792 és 1823. Luizája előszer a' Hamb. Musenalmanachban 1783, másodsor 1795 jött ki, harmadsor, 1801. Következtek ugyanekkor 2 köt. versei. Virgilius 4 ecclógája után, mellyet előképül, jegyzetekkel bocsáta közre, 1797 jött a' többi latinul és németül. 1798 Ovidius átalváltozásaiból ada válogatva néhányat, 1799 egész Virgiliust. 1800 jöve létre Virgilius Georgicájának 2 utolsó kötete, lat. 's ném. nyelveken; 1801 1 köt. apró Idyllák, 's 1802 4 köt. lantos versek; 1802 a' német Homerus javitva, e' mellett a' homerusi világtábla 's Odysseus palotájának alaprajza. Gyengélkedő egészsége miatt 1802 V. Jenába mene, hol irá Heyne Iliásának bírálatát az Allg. Liter.-Zeitung Maj. füzetébe 1803, 's néhány tudós programmait és bírálatit ugyanezen Lit.-Zeitung számára. 1805 Heidelberg-

be hivatván a' badeni nagyhercegtől, jelene meg tőle a' német Horatius, Hesiodus, Orpheus (az Argonauta), 1808 Theocritus, Bion és Moschus fordítása, 1810 Tibullus és Lygdamus's 1811 a' latin textus kéziratok szerint javítva, 1821 Aristophanes ford., 's Aratusé 1824. Említhető még azon óriási vállalata, hogy fijaival Henrickkel (mh. 1822) 's Abrahámmal egész Shakspeare't lefordítsa, mi 1830 végrehajtatott 9 köt. CREUZER (l. e.) ellen hevesen kelt ki Antisymbolik-ában, ugy régi barátja STOLBERG (l. e.) ellen, mivel a' cath. hitvallásra lépe által. Mh. 30 Mart. 1826. (Vü. Paulus *Lebens- und Todeskunden von J. H. Vosz*, 1826). Mint classicus költők munkáinak fordítója, a' Németek közt első helyen áll; legtokélyesben fordítá Virgilius' eklogáit 's georgicáját. Legjelesbb idyll nemü költeménye Luise, melyben szerencsésen követé Theocritus szellemét 's írásmódját. Versei kijöttek Königsbergben 1825, 4 köt., aprólkos irományai e' cz. a. *Kritische Blätter, nebst geogr. Abhandlungen* (Stuttg. 1829, 2 köt.) Fija kiadá leveleit e' cz. a. *Briefe von J. H. Vosz, nebst erläuternden Beil.*

V O S S I U S v. V O S, két híres németalföldi tudós neve a' 17 száz. V. Gerhard János, szül. 1577, falusi prédikátor fija, szép 's más tudományokra adá magát 's polyhistor vala. Mint amsterdami történet-tanító hm. 1649. Számos historiai és philologiai irati 6 köt. jöttek ki Amsterdamban. — V. Izsák, az előbbinek fija, Leydenben szül. 1618. Beutazá Angol-, Francia- és Olaszországokat, 1648 Kristina királynétól Svédországba hivaték, de nem sokára honába tére Salmasiusal folyt perlekedései miatt, végre Angolországba mene, hol mint windsori kanonok hm. 1788. Számos irati philosophiai, historiai és philologiai tartalmuk. Propertiusra, Pomponius Melára jegyzeteket írt 's egy értekezést ada ki a' metricáról 's énekről.

V R I E S (Hieronymus van), 1776 szül. Amsterdamban, jeles hollandi tudós és író. Nagy hírét Anaxagoras életirata 's van Decker Hieronymusra írt magasztaló beszéde alapíták. A' hollandi költészet történetei remek munka, mellyel jutalomdíjt nyere. A' németalföldi intézet második osztályának, melly 2 numismaticai munkával foglalatoskodik, igen munkás tagja volt. Ezek Németalföld történeteire nézve igen érdekesek. V. most Amsterdam városának titoknoká.

V U L C A N U S. (a' Görögöknél Hephaestus) a' tűznek istene és ábrázolója 's a' tűzell járó mesterségeknék, jelesen a' kovácsságnak istene. Hesiodus szerint Juno, ki őt, mint Minervát Jupiter, magától szülte, Homerus szerint pedig Jupiter és Juno síjok volt. Juno, a' kis Vulcanus igen formátlan és csunya levén, szégyenletében lelkötte őt Olympusból, hanem Thetis, és Eurynome, két tengeri istenné dajkálkodása alá vevé a' szerencsétlen gyermeket. Ezek barlangjában marada Vulcanus kilencz évig. Mások azt állítják, hogy Vulcanus ifjúságát a' többi istenek közt az égben tölté, 's az atyja Jupiter veté onnan Lemnus szigetébe; mivel az anyját Junot, kit Jupiter az ég és föld közé fügeszte, meg akará szabadítani, 's ekkor czombja kifizamodván, örökre sánta marada. Későbbben mindazáltal Bacchus eszközlésére ismét felvétetett az égbe 's Jupiter, ám-bár legcsunyább volt is minden isten közt, a' legszebb istennével Venussal, párosítá, melly feleségétől különbözéséért, a' többi istenek gyakran csufot üttek belőle, 's Homerus ugy említi őt, mint az Olympusiak mulattatóját. Műhelye Homerus szerint az Olympuson, mások szerint Lemnos szigetében, az Aetna alatt, Lipara v. Hiera szigetén volt. A' régiek sok általa készített miveket említenek, mellyek közt legjelesb az a' mesterséges háló, mellyel Mást és feleségét midőn együtt szerelmeskedtek, megfogta. Ó csináltatta a' Cyclopsokkal a' menyköveket is Jupiternek. Ugyan ő adott lételt Minervának is, mivel az ő kalapácsának ütésére ugrott ki amaz a' szülés-

ben símlődő Jupiter fejéből. Nevei többek, u. m. Vulcanus, Volcanus, v. Volicanus, mivel a' tűz a' levegőn tal repül; Hephaestus, az az égő, lángoló; Clytechnes, azaz jeles mivész; Mulciber, mivel a' vasat meglágyítja; Aetneus és Lemnius, azon helyektől, hol lakott. Sok helyen tiszteltetett; Romában színt úgy, mint Athenaeben innepék tartattak tiszteletére, rendszerént tömött szakállal, borzos hajjal, félig öltözve, egy fején lévő kerek, 's hegyes sipkával, jobb kezében kalapácsot, 's a' balban fogót tartva festetik. Cícero 4 Vulcanus nevű istent említ, kik közt az első Uranus fija 's Apolló, kit neki Minerva szült, atyja, a' második Nilus fija, kit az Egyiptomiak Phtasnak neveztek, a' harmadik a' feljebb említett Lemnusi Vulcanus, végre a' negyedik bizonyos Menalius fija, ki Lipara szigetében lakott.

VULCÁNOK, I. TÜZOKÁDÓK.

VULGATA, az ó testamentomi szent könyvek latin fordítása, melly a' romai kath. egyházban annyi tekintettel bír, mint az eredeti. Már a' keresztény egyház régiebb idejében lefordították latinra az ó testamentom, az úgy nevezett 70 fordítók görög munkája szerint. Sz. Jeromos ezt nem találá mindenütt helyesnek 's újra lefordítá azt hasonlóan latin nyelvre a' zsidó textus szerint, de a' melly 387 csak részint fogadták el az egyháztól. Idővel mind a' régi, mind az új fordítat összekevertének 's vulgata nevet kapának, mivel közönséges hasznovételre szolgáltak. A' reformatorok nem fogadják el; ellenben a' Katholikusokra nézve a' trienti conciliumon valóságos szent irássá 's a' hit egyetlen alapjává tetették. (Vö. Riegler *Kritische Gesch. der Vulgata*, Sulzbach 1820).

VULKANISTÁK azon geologok, kik a' föld képződését tűznek tulajdonítják. (L. GEOGNOSIA).

VULPIUS (Christian August), tanácsnok, első könyvtárnok 's a' pénzügytemény felügyelője Weimarban, hol 22 Jun. 1763 szült. Francia és olasz lovagi munkákat fordítgatván, megkedvelé a' románost 's írta a' *Romantische Gesch. der Vorzeit*-ot (12 köt. Leipz. 1791—98). Ezt követék az *Anekdoten aus der Vorzeit* (2 köt.); *Die Gesch. der Bastille, die Scenen in Paris* (8 rész); *Rinaldini*, melly rendkívüli tetszést nyere, 5-ször adaték ki egymás után, 's több nyelvre lefordították, mint francia, angol, orosz, dán, hollandi, spanyol, lengyel 's olasz nyelvekre; *Curiositäten der phys., liter., artist-, historischen Vor- und Mitwelt* (1811—25, 10 k., rézm.); *Journal* (4 köt.); a' nagyhercegi pénztár lajstroma; *Bibliothek des Romantisch-Wunderbaren*, mellyből sok dolgai miatt csak 2 köt. jött ki; *Thermitonia*, tündér-románok gyűjteménye; végre *Wörterbuch über die deutsche und nordische Mythologie*. Mh. Weimarban 26 Jun. 1827, 64 évében.

W.

W, a' német abc huszonharmadik betűje, a' Magyarok V-je.
 WAADTLAND, Pays de Vaud, schweizi tartomány és canton, mellynek határai d. a' genfi tó, ny. Franciaország, é. Neuchatel és Freiburg, 's k. Freiburg és Bern. 55 nsz. mf-en 179,000 lak. van, kik közt 173,000 Francziák 's 176,000 Reformatusok. Hadkor 2964

embert állít ki. Előbb Savoyen birtoka volt, 1536 a' lerni canton elvette, de a' kormányozók igen nyomván a' lakókat, gyakran történt lázadás, melyeket a' franczia directorium használyn, 1798 előbb Bernt, utóbb egész Schweizot megtámadá. Waadtlandot alacsony hegyek fedik, fekvése igen szép, gabonát (de nem eleget) termeszt, és sok marhát nevel. Csak itt van sokna egész Schweizban. Főgazdagság gyümölcs- és hortermesztés. A' ryffbor és vin de la Côte híresek. Törvényhozó hatalommal a' nagy tanács bir, melly Lausanneban gyűl össze, munkássága 6 évig tart 's 180 tagból áll. A' atatanács 12 évig munkálódik. L. *Documens relatifs à l'histoire du Pays de Vaud* és 1293 à 1750 (Genf 1817).

WAAL, I. RAJNA.

WACH (Wilh. Kar.) történeti képirás professora Berlinben, szül. ugyanott Sept. 11 1787, az itteni képtárakban kezdé Kretschmer alatt tanulni, 's majd magára voná némelly feateményivel a' király és más műesmerők figyelmét. De az 1813 és 1814-ki háborus esztendőék harczmezőre csalák az ecset mellől, 's eleinte mint szabad vállalkozott, utóbb mint ezred-segéd Hollandig ment a' táborral. Béké beálltával visszatért ugyan művészetét folytatni, de Bonaparte második felléptével ismét fegyvert fogott, 's ekkor a' király, gróf Tauenzien tábornoki tisztsége közé rendelé. Parisba ment a' diadalmas sereggel, 's királyától ott maradhatásra engedelmet nyerve, vas kereszt rendczimerevel ékesülten vált meg tőle. Itt művelé aztán 1815 Aug-tól 1817 Maj-ig Dávid és Legros iskolájában képirói tehetségét, ekkor Romába, 1818 Toscanaba utazott, 's a' Rafael megelőzött mesterek műveit mindennütt tanulva és gyűjtögetve tért 1819 hónapja vissza, hol legelőször is az új színház padolatját díszesíté a' Musák ábrázolatával, melly munkája jeles rézmetszetekben is kijött. Majd azon iktárlap által híresíté nevét, mellyet a' moskai Péter Pál (protestans) templom számára készített. Több illy nagy nemű művei a' berlini művészacademia tanácsának tagjává emelék, 's egyike lón azoknak is, kikre a' Sollykégyűjtemény jeles darabjainak kiválogatása 's a' képek kiigazítására ügyelés bízott.

WACHLER (János Fridrik Lajos), történettudomány tanítója 's főkönyvtárnok a' borszlói egyetemenél, szül. 15 Apr. 1767 Gothában, hol atyja titkos kormánytanácsnok volt. Kedvelt foglalatosságának mindég a' régi literaturát tartá. Írói pályába 1788 ezen értekezéssel lépe fel *De Pseudo Phocylide*. Ezt követék: *Über Hesiod's Vorstellungen von den Göttern* (1789); *Rede über Gesch. ihre Zwecke, Behandlungsart und ihren Vortrag*; *Progratum über das Studium der Gesch. der Literatur und Kunst auf Schulen* (1790); *Geschichte der Literatur und Kunst auf Schulen*; *Versuch einer allgemeinen Gesch. der Literatur* (1793 — 96, 3 köt.); *Aphorismen über die Universitäten und ihr Verhältnisz zum Staate* (1802); *Handbuch der allgemeinen Gesch. der literarischen Cultur* (1804 — 5, 2 rész); *Grundriss der ältern, mittlern und neuern Zeit* (1806); *Lehrbuch der Geschichte* (5 kiad. 1828); *Vorlesungen über die Geschichte der deutschen Nationalliteratur* (1819); *Philomathie* (1819 — 21); *Handbuch der Gesch. der Literatur* (új kiad. 1822 — 24, 4 köt.); *Gesch. der historischen Forschung und Kunst, seit der Wiederherstellung der literarischen Cultur in Europa* (Götting. 1812 — 20); *Darstellung der pariser Bluthochzeit* (1828); *Lehrbuch der Literaturgeschichte*; *N. theologische Annalen*, 'st. mellyek mély 's alapos vizsgálódással és messzeterjedő olvasottsággal irattak.

WAGENAAR (János), Amsterdam város historiographusa, szül. 1709 's mh. 1773, egy Hollandnak legjelesb tudósai 's hona legjobb történetirői közt. Leghíresb munk. Holland historiaja (21 köt. Amsterd. 1749 — 60, német. Tosétól). 1788 megjelent folytatása 48 köt.

Amst. 1788 — 1810, mely Holland történeteit 1776-tól 1802-ig foglalja magában.

WAGENBAUER (Max. Joseph), tájfestő, 1815-től a müncheni képtár felügyelője, szül. 1774 Graesingben, a müncheni iskolában kezdte állat- és tájfestést tanulni, utóbb Bajorországban és a Schweizban magát a természetet tanulá. A harczt őt is fegyverre szólítá, de béke után egészen a művészetnek élt, mélyebben kezdte tekinteni a természetbe, 's olajfesteményei majd több erővel és valódisággal díszelgének. Igen ért pásztorjeleneteket kellemes tájakban csoportosítani; alakai karakterteljesek. Kivitelben Pottert követi. Festeményeinek elő részök szorgalommal dolgozák, színezete átlátászo, világítása természetes, színmérséke összehangzó. A bajor királynál több nevezetes nagy darabjai vannak, többek közt egy istálló belseje, a stahrembergi tó, hátul a lemenő nap, elül tehenek, juhok 's egy pásztorgyermek. Az orosz császár, ugy a lichtensteini és schönborni képtárak is jeles darabjait bírják. 1809 és 1815 tájrajzolósi utmutatást adott ki. Falombtanítása is (1817, 12 lap) említést érdemel.

WAGNER (Ernst), szül. 2 Febr. 1768, jeles német író, kinek *Wilibald's Ansichten des Lebens* című románját ugy megkedvelé Jean Paul Friedrich Richter, hogy a szép észtehetségeket pártoló százmeyningeni herczegnek, Györgynek, ajánlaná. Igy nevezeték véletlenül cabinettitoknokká, mely hivatalát 1812-ig viselé, midőn 25 Febr. mh. 45 évében. Többi munkái: *Die reisenden Maler; die Reisen aus der Fremde in die Heimath; Ferdinand Miller; Isidora; Das historische ABC eines 40jährigen Fibelschützen*, melyek mind köztetesséssel olvastatnak. Egyetlen fija, Károly, igen kitetsző tájfestő.

WAGRAMI ÜTKÖZET 5 és 6 Jul. 1809, mely Napoleon és Károly főherczeg közt történt, azon mezőn, mellyen habsburgi Rudolf 1278 a büszke Ottokárt legyőzé 's Austria hatalmát alapítá. A megveretett Austriaiak 23,000 halat és sebest számláltak; de a Francziák veszteségét se igen lehet kevesbre tenni. Károly főherczeg szünteleni csatázás közben Znaim dombjaira vonult, hol Marmont és Masséna utólérék seregét 's 11-ben ütközetre jöve a dolog, de herczeg Lichtenstein fegyvernyugvást ajánlván Napoleonnak, félben-szakadt a csatázás és a békealkudozás elkezdődött. L. az egész táborozásra nézve Pelet (Masséna segédje) e munk. *Mém. sur la guerre de 1809, en Allemagne, avec les opérations particulières des corps d'Italie, de Pologne, de Saxe, de Naples et de Walcheren* (Paris 1825, 4 köt. atl.).

WAHLENBERG (György), nagy fűvész és geologus, az upsalai egyetemen fűvészség tanítója 's az itteni tudós társaság museumának felügyelője, 1784 szül. Báró Hermelin hires svéd honfőtől 's a stockholmi és upsalai tudós társaságoktól segítettve, fűvészi és geologiai vizsgálódások végett bentazá svéd és norvégiai Lapponiát 's Göthlandot; majd az upsalai egyetem költségen 's a báró Aspáltal alapított utazási stipendiummal külföldre mene, 1810 Cseh- és Magyarországokban tartózkodék, megvizsgálá a Kárpátokat, innen Schweiznak vevé utját, meglátogatá a jelesebb német egyetemeket 's 1814 visszatéré Upsalába. Becses munkái: *Flora Lapponica; Flora Carpathorum; Flora Upsaliensis* és *Flora Suecica*; leírta még a Kami-kerületet Lapponiában, déli Schweiz éghajlatját, 's a svéd föld származását. Jeles az upsalai tudós társaság Nova actájának 8 kötetében *Petrificata Telluris Sveciae* cz. értekezése.

WAHLSTADT, schlesiai falu, közel Liegnitzhez, a Katzbachnál II Henrik schlesiai herczeg 9 Apr. 1241 itt ütközött meg a Mongolokkal, de megveretett 's maga is elesett. E' tájékon csatá-

zott Blücher vezér is 26 Aug. 1813 a' francia sereggel 's győzedelméért III Friderik Vilhelmtől wahlstadti herczeg czímet kapta.

WAKEFIELD (Gilbert), criticus és theologus, szül. 1756 Nottinghamban. Nagy könnyűséggel tanulja meg a' zsidó nyelvet 's 6 hónap alatt a' syriai, chaldeai, samariai, kopt, aethiopiai, arab és persa nyelveket; Virgiliust, Horatiust, Homerust és Pindarust 's a' bibliát könyv nélkül tudta. 1776 adá ki *Poemata latine partim scripta, partim reddita*-ját. Már diaconussá fel vata szentelve, midőn 1779 az angol egyházat elhagyá 's mint dissenter, hivatal nélkül éldele, az angol egyház ellen több munkát íra, 's az új testamentomot lefordítá. Majd politicalai tárgyakba is avatkozék, jelesen 1794 megtámadá Pittet 's kikele a' Franciaországgal folyt had ellen, miért 1798 két évi fogságra büntettetett. 29 Maj. 1801 nagy summát fizetvén, elhagyá dorchesteri börtönét 's visszamene Hackneybe, hol 9 Sept. 1801 mh. Romai és görög munkák kiadatai igen becsesek, p. o. Horatiusa, Virgiliusa, Lucretiusa, Traged. Delectusa 's m. mint Silva criticája is. Börtönében írta *Noctes carcerariae*-jét. Vö. *Memoirs of the life of G. Wakefield, written by himself* (2 köt. 2 kiad. Lond. 1804). — Wakefield, szül. Trewma Priscilla, 1795 — 1817 sok közhasznú 's ifjuságot képző munkáiról híres 's Angolországban igen tisztelt íróné. Idősb fija, W. Edward, igen jelen statusgazda. *Account of Ireland, statistical and political*-ja becses munka. — Öccse, Dániel, kitetsző statusgazdalkodási író, főleg a' financzra nézve.

WALCHEREN, a' seelandi szigetek legnevezetesebke a' Schelde torkolatai és német tenger közt. Tér 's kövér földje van, melly legszebb buzát, igen becses izacsot 's legjobb krumplit ad. Seeland tartományhoz tartozik. Fővárosa Middelburg 20,000 lak. Itt van Vliesingen várának jó, de egészségtelen kikötője is.

WALCKENAER (Charles Athanase, báró), a' feliratok 's szép tudományok francia academiájának tagja, a' becsületrend lovaga, 1816 oltá Paris 12 maireseinek egyike 's a' Seine dep. praefecturájának főtitoknoká, Parisban szül. 25 Dec. 1771. 1823 requetek mestere 's báró leve. Mint író, nevezetesitik t. k. e' munk. *Faune parisienne; Geographie moderne; Abrégé; Voyages dans l'Amérique méridionale; Histoire naturelle des Aranéides; Hist. générale des voyages*. Többi irati a' méhek természethistoriáját, újabb földleirást 's a' keletindiai archipelagus, Polynesia és Australasia történeteit; továbbá hajdani Corsicát, Egyiptomot, cis- és transalpina Galliát tárgyzzák. Említhetők még: *Recherches géographiques sur l'intérieur de l'Afrique septentrionale; Notice sur la vie et les ouvrages de Don F. Azara; Hist. de la vie et des ouvrages de Lafontaine* st.

WALDBURG (Friderik Lajos) waldburgi gróf, kapustigali örök birtokos, porosz generalmajor 's rendkívüli követ Brüsszelben és Haagban, szület. 1776 Oct. 25. Egy ideig a' porosz őrseregben szolgált, 's több ízben küldetett némelly megbízásokkal Würtembergbe. Később elvonta magát a' nyilvános élettől; de midőn neje a' westfaliai királynénak főudvarmesternéjévé neveztetett, mint kamarás, ő is szolgálatjába lépett Jeromos királynak. 1809 lemondott Kasselben hivatalos viszonyairól, 's utat tön Olaszországba. 1813 ezredesi ranggal, mint önkénytelen vállalt szolgálatot a' bajor királyi hadseregnél, 's fejedelmének több szóbeli megbízásaiban eljárta Sándor császárnál. Nem sokára ismét a' porosz hadseregnél emeltetett tisztségbe. 1814 Napoleon lemondása után, mint porosz követ kísérte Apr. 20, a' Franciaák volt császárját Fontainebleauból Frejus melletti St. Raphaelig, hol a' szerencsétlen fejedelem, csupán az austriai követnek Koller tábornoksegédnek és az angol követnek Campbell ezredesnek jelenlétében ült hajóra Apr. 28, hogy Elbába evezzen. Az orosz kö-

vet, Schuwaloff ezredes és W. visszatértek Parisba. Ekkor 300 Porosznak szabadon bocsattatását eszközölte ki ott, kik részint Schill seregéből, részint Danzig őrizetéből valók voltak, 's gályarabságot szenvedtek Toulouban. A' grof, egy rövid tudósítást is nyomtatott ki, Napóleonnak Elbába utazásáról. Következve generalmajor lön, 's porosz királyi követséget viselt Turinban és Florenzben. 1827 a' németalföldi udvarhoz küldeték, mint rendkívüli követ és meghatalmazott minister, a' midőn előbbi követségeinek helyét, báró Martens alezredes töltötte be.

WALDECK, német fejedelemség a' hesseni választóság 's Westfalei porosz tartomány közt. 21 usz. mfi nagy, 's 14 városban 's 105 faluban 56,000 lak. van. Földje nagyobbára köves és erdőkkel fedetik, még is szükséges felvüli terem gabonát és sok barmot nevel. Van vasa; őnya, reze, köves niosott aránya az Ederben. A' lakók, mint a' fejedelmi ház, agostai hitvallásuak, 800 Kath., 600 Reform., és 500 Zaidón kívül. Quakerek is laknak köztök. Általánosán mind munkások, de nem igen tehetősek. A' fejedelemségnek polgári szervezete van 's a' rendek évenként összevgyülnék Arótsenben. A' fejedelem jövedelme 400,000, a' státusadósa, 1,200,000 for. Waldeckhez tartozik még PYRMONT (l. e.) grofság. A' német birodalom gyűlésen Waldecknek Hohenzollernnel, Lüppével, Reusszal és Lichtensteinnal közös szava (a' 16-dik), a' nagy gyűlésben egy szava van. A' német szövetség seregéhez Waldeck 518 embert állít. Fővárosa Korbach 400 ház. 's 2260 lak. és jó gymnasiummal. Fejedelmi lakhely Arolsen, kicsiny, de szép renddel épült város, 1750 lak.

WALDSTEIN-WARTEMBERG, kath. hitvallásu grofok, cseh nemzetség, melly a' 13 száz. óta esmeretes 's mellyből véve létét WALLENSTEIN (l. e.) is. Waldsteini és arnowi ágakra oszlik. E' jeles nemzetség tagja vala grof W. Ferencz Adam (szül. Bécsben, 14 Febr. 1759; mh. Oberleutensdorffban 24 Maj. 1823), ki a' természettaulmányt, főleg a' fűvészséget, tevő főczéljává 's Kitaibel professornal, saját költségén, 7 évet tölte magyarországi fűvészi utazásában, mellynek gyümölese *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae* (Bécs) czim a. jelene meg. Most az érdemes kiadó a' berlini, prágai, moskai 's más tud. társaságok tagjává nevezteték 's Wilde, now egy növénynevet *Waldsteiniá*-nak nevéze tiszteletére. A' francia háboru alkalmával 1809, mint őrnagy (előbbi katonaszolgálatát t. i. mint kapitány tevő le, fűvészi utazása előtt) öly megkülönböztetéssel szolgált; a' polgárkatonaságnál, hogy a' császár ezredes hadnagya 's a' Leopoldrend középkeresztésévé nevezé. Bátyja holta után 1814 áltvevén ősi birtokait, jöbágyáinak jólétét, gazdasági intézeteivel 's gyáraival, igen előmozdítá. Az ifjuság számára iskolákat alapítá. Fűvészi kincseit a' prágai cseh hazai museumnak ajándékozá.

WALES, I. WALLIS.

WALHALLA, VALHALLA, I. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA. — Igy nevezetik egy Lajos bajor királytól, nem messze Regensburgtól, a' Duna partján alapított temploma is a' német érdemnek, mellyben híres Németek mejjképei 's egy historiai basrelief (600 figurával, Wagner szobrásztól) fognak felállittatni.

WALLACE (William), 13 századbeli Scot, ki a' nép mondában 's a' történetírásban elfelejthetlen. I' Edward angol király t. i. Scotországot hatalma alá hájtá. Wallace igen nagy testü 's felelte nagy erejü ember levén, eltökélé, hogy honát megmenti az angol járomtól. Egy Angolt párviadalban elejtvéu, e' miatti félében erdőkbe szalada 's itt több számüzöttet vevén maga mellé, ezekkel beüte Angolországba, 's olly sikerrel, hogy honfajaitól csaknem imádták, az Angolok pedig reszketének neve előtt. 1297 már nagyob tervekbe is mere eredkedni 's több nemes csatlakozék hozá. Mind-

azáltal 40,000 Angol Warenae Edvard vezérlése alatt a vállalatot elnyomással fenyegeté. De W. az angol vezért a Forthon áltsalogatván, az áltmenteket megtámadá 's megvervén, úgy megriaszta, hogy haza szaladának. Most W. Scotország királyává kiáltaték ki, de ő tartván a nagyok irigykedésétől, nem fogadá el e méltóságot, mivel a törvényes király ugyanis élt még az Angolok fogságában. Azonközben Edvard 90,000-ból állott sereggel beüte Scotországba, 's 1298 Falkirknél teljesen legyőzé a Scotokat. W. nehezen menekheték néhányad magával 's végre árulói kezébe adák őt Edvardnak, ki Londonba vitetvén, 1305 kivégezteté. Emlékezteté örökre fenmarada népdalokban 's honfiai regéiben. Aussenberg *Wallis* cz. al. i. r. szentorjatekában német szinpadra vivé, 's kandyá Dumbardon várból, hol az őr mellett függött a várfalon, néhány év előtt, a Towerbe viteték.

WALLENSTEIN (Albrecht, graf, sajátkép Waldstein), friedlandi herczeg, az austriai sereg generalissimusa a 30 éves hadban, Pragaban szül. 1583, előkelő cseh és protestans nemzetségből. Okokoi pályáját, amelyhen nyugtalan lelke egyszer börtönbe iszaratá, végezvén, a burgani márkgróf szolgálatába lépe mind apród, kath. hitvallásra mené által és segítséget kapa Német, Angol, Francia-és Olaszországok beutazására. Ez utjában hadi dolgok, nagy státusférjfiakra és tábornokokra figyelmezés valahifoglalatossága. Aztán egy ideig az akkor híres paduai egyetemben mathesist és politikát, főleg pedig astrologiát tanula. 1606 a császi seregben Magyarországon a Törökökkel csatázott 's személyes vitézségét kapitányságot érdemle. 11 Nov. 1606 béke köttetvén, hivatal nélkül Csehországba visszanéne. Itt egy gazdag, de már életes özvegvet nőül vévén, elnővid 's gyermektelen házasság után nagy vagyont hagyára, mely őt azon állapotba helyezé, hogy Mátyás császár udvarában lényes szerepet játszóék. 1617 Ferdinand steiermarki főherczeg. (későbbi II. Ferdinand császár) és Melencze közt csekély had ütven ki, 200 lovasal ő is megjelent, miáltat a főherczeg kegyét igen megnyeré. A had végével a morvai polgárkatonaság ezredesévé nevezeték, 's graf Harrachnak, Ferdinand kedveltjének, leányát, Isabellát, feleségül vévén, grofi rangra emelték. 1619 a Csehek fellázadván; Bécsbe szalada a pénztárral, melyből 12,000 tallért kapa. Ezzel 's tulajdon vagyonából 1000 vasast állita ki 's Bouequoi csász. vezérhez csatlakozék Csehországban. A prágai győzelem után (8 Nov. 1620) Bouequoival Morvába mene, hol katonai kormányzóvá teteték, csehországi birtokait, mellyeket a cseh Protestansok elfoglalának, visszakapá, Bouequoi lésvén, főtábornokká nevezeték, 1622 a friedlandi uradalommal (Csehországban) megajándékozaték 's 1623 friedlandi fejedelmi rangra emelték. Midőn a sháboru tüze éjszaki Németországot is, hol a dán király 1625 az alsószász kerület haderejével a kath. liga ellen fegyvert fogott, elboritá, a császár, se pénze, se serege nem lévén, nagy szorultságban vala. W. ajánlá magát, hogy saját költségén 50,000 embert kiállitand, ha őtet fővezérre nevezendü 's a sarszolást, mellyet elfoglalandó tartományokban tesz, neki engedendi. Erre a megszorult császár ráállá 's egyszersmind herczeggé tevé őtet. Rövid idő mulva 25,000 ember állott talpon Egernél, mellyel graf Mansfeld protestans vezért 18 April. 1626 legyőzé, a dán királyt Alsószaxoniából visszavonulni kinszerité, 's rövid idő alatt a mecklenburgi herczegséget és Holsteint Glückstadtig, Schleswignek és Jütlandnak egy részét elfoglalá, mivel illy váratlan megtámadtatásra e tartományok nem valának készen. W. ezekkel igen keményen báná 's temérdek pénzt 's egyebet csikara ki tőlök. Nem lévén hajói, mellyekkel a dán szigetekre kiszálhatott volna, a kel. tenger partjain telelt, elfoglalá Pommernt 's Berlinig ki-

terjeszkedék seregeinek vonala. Csak az erős Stralsund állta neki elene. A' császár mindkét mecklenburgi herceget, kik dán párthoz hajlának, számüzéssel fenyegeté 's birtokaikat, mint a' sagani fejedelemséget is (Schlesiában) Wallensteinnak, kit a' kel. tenger admiráljává is teve, ajándékozá. De az admiral semmire se mehete, mert a' Hansavárosok megtagadák tőle hajóikat 's az admiral-név pusztá czim marada. Stralsund vivásában is, mellyről azt mondá: *Enyimnek kell lennie a' városnak, ha lánczokkal az éghez volna is kötve*, hijában áldozá fel 12,000 embert, 's Glückstadt és Magdeburg alól siker nélkül kelle elmennie. Megveré ellenben Rostockot 's megveré Wolgastnál a' Dánokat. Reménylven, hogy Mecklenburgnak nyugodt birtokosa maradand, ki eszközlé a' lübecki békét a' császár és Dánország közt 1629; ellenben a' svéd követeket csufosan utasítván el e' congresszról 's egyszersmind 12,000 embert küldvén Zsigmond lengyel királynak Gusztáv Adolf ellen, uj hadra ada okot a' császár és Svédország közt. Mindazáltal a' császár messzenéző tervei, 's W. büszke viselete és temérdek zsarolásai miatt, mellyeket a' neutralis tartományokban tett (7 év alatt éjsz. Németországtól 600 mil. tallért csikart ki), a' német fejedelmek rábírák a' császárt, a' regensburgi gyűlésen (1630), hogy seregét 30,000-re szálítsa le 's Wallensteintől a' fővezérséget elvegye, mit a' császár fájlalva ugyan, de mégis megtett, mert fiját romai királyá kíváná választatni. W. ki a' fővezérséggel Mecklenburgot is elveszté, békésen tünni látszék sorát, 's Prágában kir. fényben éle. Saját testőrt, 60 apródot 's 20 kamarást tartá. Jóságira 200 kocsival utazék. 'S Battista Seni, udvari astrologusa, uj fényes pályát jövendölé neki csillagokból. E' mutatkozék is Tilly holtá után; mert Gusztáv Adolf németországi győzedelméi a' császárt azon megalázó lépésekre kinszeríték, hogy Wallensteint kérje meg a' főparancsnokság felvállalására. Nemi vonakodás után felvévé W. a' fővezérséget, de ugy, hogy korlátlan, sőt a' császártól is független hatalommal bírjon 's cselekedjék a' birodalom tartományiban és tetszése szerint büntethessen 's jutalmazhasson. Mecklenburg helyett csász. örökös tartományt kötött ki. Hihetlen gyorsasággal gyűjté 40,000 embert Znaymnál. Ezekkel először a' Szászokat üzé ki Csehországból; aztán egyesülven a' bajor választóval, Franckenbe vonula Nürnberg felé. Azonban Gusztáv is ide-sieté a' Protestansok védelmezésére, mivel W. bár sokkal számosb katonasággal bírt, nem mere megütközni. Mindkét fél beszánczolá magát 's csak csekély csatázások történének. Gusztáv rohanást teve az austriai táborra, de vissza vereték. Éjszaki Svábhonba fordula tehát, hol uj foglalmányokat teve; W. pedig Saxoniára üte, hogy a' választót a' Svédekkel kötött szövetségtől elszakassza. Gusztáv utána nyomula 's 6 Nov. 1632 megütköze a' két sereg Lützennél, hol W. maga is sebet kapott, tábori eszközeit elveszté 's Pappenheim elesett, mint Gusztáv maga is, ki helyett Bernhard weimari herceg vevé által a' svéd sereg vezérlését. W. Csehországba vonula vissza, hol kemény hadi törvényszéket tartá 's több tisztet és katonát végeztete ki, köteleessége nem teljesítéséért. 1633 ismét táborba szála W. a' Schlesiába ütött Svédék ellen; de semmi nyomost se tevé, azzal vádolhaték, mintha titkos egyetértésben volt volna a' Protestansokkal, hogy ezek segítségével Csehország királyává tegye magát. Hogy mindkét fél alkudozásban volt egymással, a' bizonyos; de az eddig esmeretes oklevelekből nem jó ki, hogy a' W. személyét illette volna. Azonfelyül, hogy W. aprólékos győzedelmin kívül végválasztó lépést nem teve, az is gyanussá tevé őt, hogy grof Thurn Mátyást, az első cseh lázadás fejét, szabadon bocsátá 's gazdagon megajándékozván, követül küldé a' svéd cancellariushoz. Mennél kevésbé tartá figyelmére érdemesnek W. a' császár haragját, annál munkásabban

ásák ellenségei a' vermet számára, kik Wallensteint öszveesküvéssel 's cseh királyságra törekvéssel vádolák, mire II. Ferdinand császár 18. Februáriusban 1634 költ parancsában Wallensteint a' főparancsnokságtól megfosztá, Illo és Trczka nevü vezéreivel, mint árulót 's elpártoltat számüzé, sőt megbízható vezérek küldetének, kik Wallensteint öve v. halva fogják el. W. tehát Egerbe vonula, melly lépése arra magyaráztaték, hogy a' határszélhez és svéd sereghez közelebb essék. De mit is tehetett volna ezen esetben egyebet W., minthogy bátorságát Eger erős falaira bizza 's a' Svédekkel egyesüljen, mi ha történt volna, a' császárra nézve kiszámolhatlan következéseket szült volna? De e' nem valósula; mert az égeri őrsereg néhány tisztei, Leszlie ezereades, egy kath. Irlandi, kit W. mindenben megbizott, Buttler várparancsnok 's Gordon ezredeshadnagy, két prot. Scotti, öszveesküvének W. ellen; 25 Febr. 1634 egy az öszveesküdtektől adott vendégég alkalmával W. leghittebb baráti, Illo, Kinsky Wilh., Trczka 's Neumann, Buttler könnyü lovasaitól, Geraldin őrnagy vezérlése alatt, megtámadtatának 's leváगतának; mire Deveroux Irlandi 6 dáradsidással W. meggyilkolására küldetének, ki Wallensteinra rohanván, ezt háló szobájában megöle. W. nyílt karokkal fogadá a' düfést mejébe, 's legkisebb jajszó nélkül rogya le, 52 évében. Nem vala kar halálának megboszulására 's csak egyetlen özvegy siratá őt; mert mint hideg, mindég 's minden előtt elzárt, parancsoló embernek nem valának barátai. Elloglalt irományiból semmi árulás se jó ki. Elveit birtokaival a' császár azokat gazdagítá, kik veszedelmét okozák. W. nagy 's erős testalkotásu ember volt. Fekete szemekinek tüzét nem bírál el minden. Arczvonati mindég komolyak, hidegek és eltaszítók valának. Rendkívüli munkássága nem könnyen fáradt el. Gazdag asztalánál maga igen mértékletesen élt 's főszervevényei csupán nagyra-vágyás és uralkodásvágy valának; innen a' korabeliek ijesztő váza leve, de eljátszá az utóvilág tiszteletét. Nagy emberszemerettel 's fortélyal birt; másokat igen ki tudá esmerni, ellenben saját nézeteit okosan elrejté. A' tőle függők eránt kemény 's gyakran kegyetlen vala, azokra pedig, kiket használni akart, vesztegetve halmozá jótéteit. Vezéri észtehetségei tagadhatlanok, de Gusztáv Adolffal 's weimari Bernharddal nem hasonlittathatik öszve. Vallásával nem gondolván, igen gyűlöle a' papságot, de e' se szenvedheté őt. Az astrologiát felette kedvelé, 's Seni olasz astrologus halála előtt csak kevés perczel vála el tőle. Schiller remekül állitá színpadra.

WALLIS (Wales) a' sajátképi Angliának egy része, herczegség név alatt, nyugot és éjszak felől az irlandi tengerrel határos, 340 nsz. mf. 607,380 lakost számlál. Többnyire hegyes tartomány, azért nem igen termékeny 's inkább baromtartásra, mint szántásvetésre alkalmas. Lakosai általán fogva szegények, fő foglalatosságuk halászat, néhány városban azonban nem csekély kereskedést űznek. Ásványok, kivált veres réz, kőszén és torfa teszik a' kivétel fő czikkeit. A' herczegség fő városa Pembroke. Éjszaki részéhez tartozik a' száraztól csak egy keskeny tengerszakadékkal elválasztott Anglesey sziget is. A' Wallisiak a' hajdani Brittek ivadékai, kiket lakóföldükről (450) az Angelsachsok űztek el, 's e' kis tartományba szorultak, mellynek neve hajdan Cambria volt, de szinte olly kevés-sé lehete őket kiirtani, mint régi cimber- v. celtanyelvüket, mellyet ha bár nagyon változtatva, még ma is beszélnek. Innen a' közép és alsó néposztály mind erkölcsére mind külsejére nézve nagyon különböz az Angoloktól, kiket nem szenvedhet. A' föld népe tudatlan. Nem régtől fogva a' wallisi Bardok és hárfások évenként versenyezni szoktak. Wales sokáig fen tudá tartani szabadságát Anglia ellen, noha annak adót fizetett. De midőn utolsó fejedelme Llewelyn (Leslin) az I. Eduard király ellen (1282) indított háboruban elesett, meghódították

a' tartomány 's VIII Henrik által Angliához csatoltaték. Eduard idejétől fogva a' király idős fia walesi herczeg czímet visel, mellyet akkor kap, ha már néhány esztendő, mert születésekor cornwalli herczegnek hivatik. Az egész herczegség 24 követet küld a' parlamentbe. Régiségeiről I. Robert Peter *The Cambrian popular antiquities* (Lond. 1815), ugyan attól *Collectanea Cambrica*. — Australia nem régiben feltalált egyik szigete is visel Wales herczeg szigete nevet.

WALLIS (francz. le Valais), a' helvetiai 22 canton egyike, határos Waadt, Bern, Uri, Tessin cantonokkal 's a' sardiniai királyság birtokival, 90 nsz. mf. 63,000 lakosa van; elosztatik felsőre és alsóra, áll 16 kisebb és egy nagy völgyből, melly kelettől nyugot felé az egész tartományon végig nyulik 's a' Rhone csergedezi keresztül. A' déli mellék völgyek nagyobbak az északiaknál. E' völgyeket Schweiz két legmagasb hegylánczai formálják. A' déli láncz, melly Wallist Olaszhontól elválasztja, magas tetőkkel büszkélkedik, ilyen p. o. a' Rosa, a' Weisz- és Matterhorn, ennek szomszédságában nyulik fel a' nem ide tartozó Montblanc, 's Bernhard és Simplon hegyén két út vezet keresztül Olaszországba. Az északi hegységben, melly Wallist Berntől elválasztja, legkitünőbbek a' Finsteraarhorn, Jungfrau, Schreckhorn, Grimsel, Gemmi és Furka nevű csúcsok. Ezek miatt éghajlat és termékek igen különbözök. A' hegyeket csaknem örökös hó és jég borítja; ellenben a' völgyek melegek és termékenyek, virágzik a' marhatenyésztés, terem jó gabona, nemes gyümölcs és különös minőségű borok; azonban a' lakosok fő foglalatossága marhatenyésztés; sokat segítenek ugyan magokon fűvarozással is, kivált a' Simplonon keresztül. Vannak itt jó ásványos fürdők, a' hegyekben vas, réz, ólom, arany és ércék köztén, szép márvány, lágy de levegőn mind inkább keményedő csepegő kő, gipsz 's lat. A' bexi sóaknából évenként mintegy 15,000 mázsát ásnak. A' lakosok catholicusok, 's származásukhoz képest majd németül (felsőwallisiak), majd francziául (alsówallisiak) beszélnek, de igen korcs nyelven. Általában tisztátalanok és túnyák. Uralkodó nyavalya köztök a' golyva, mit a' rozsz víznek tulajdonítanak. E' tartomány eredeti lakóit a' Romaiak Augustus alatt hódoltaták meg. Később a' második burgundi birodalomhoz tartozott 's 1032 azzal együtt a' német birodalomhoz kapcsoltatott II Konrád császár alatt, ki első Wallist Savoyennek engedé. Felsőwallis idővel elszakadt a' német birodalomtól, 1475 elfoglalta Alsówallist, 's Bern cantonnal frígybe lépett, 's 1529 a' schweizi köztársaságnak tagja leve. Midőn 1802 Schweizban zavarok támadának, Wallis francia befolyás alatt egészen elszakadt a' szövetségtől 's ön álló köztársaságot formált, demokratiai alkotmányt vevén fel; de mivel a' Wallisiak bel czivakodásaikkal fel nem hagyták, Napoleon Nov. 12, 1810 (mint már rég czélzó) Franciaországhoz kapcsolá a' tartományt Simplon megye nével. Az 1814-ki történetek azonban megváltoztatták a' dolgot. A' bécsi congresz 1815 ismét Schweiz cantonának nyilatkozta Wallist, 's ez az egyesületbe fel is vétetett. Az egész canton 13 tizedre van osztva, mellynek mindenikében néhány község van. Minden tized és község különös tanácsot tart. Fő és törvényhozó hatalommal bir a' tartományi tanács, melyre minden tized és a' püspök négy négy követet küld, a' végrehajtó hatalmat a' statustanács és fő ítélszék gyakorolja. Egyházi tekintetben az egész canton egy püspöki megyét tesz; a' tanácsból választatni szokott püspök lakhelye a' főváros Sion (Sitten). A' canton a' szövetségi sereghez 1230 embert állít, 's a' szövetség pénztárába 26,500 schweizi frankot fizet.

WALLIS (Johann), szül. Ashfordban 1616, híres mathematicus 's egyszersmind huzamos ideig predikátor. A' polgárhadban 1640 az

által lett ismeretessé, hogy a' titkos irások kulcsát kitalálta. 1649 lelépe a' predikáló székről 's Oxfordban geometria professora lett. Ettől fogva a' mathematicának minden részét átfürkésze. Mit honosai e' némben előtte v. korában tettek, ő javította, bővítette; 's mi alatt Oxfordban 1654 theol. doctorságra készült, együtt a' napsétséget 's a' kör négyszögét számolgatta, titkos iratokat fejtegetett, 's a' végtelen nagyságok számolásáról *Arithmetica infinitorum* (Ox. 1655, 4) irt, 's mivel e' mellett levéltárnok és nyilvános tanító volt, alig lehet megfogni, hogy vala ennyire ideje és kedve. Midőn II Károly 1660 trónra lépett, udv. káplánjának nevezé. Már egy latin nyelven (1653) irt angol grammaticájában fejtegeté ő, mint képezetnek a' hangok. Ez vivé 1661 azon ötletra, 'hogy megpróbálja, mint lehetne oktatni a' siket némákat. Fáradozását siker jutalmazta. Tanítványa minden szót ki tudá mondani. 1663 felállittatván a' híres Royal Society, ő egyik lön első tagjai közül. Ezentul is számos math. és theol. munkát bocsáta közre. Összes iratait az oxfordi egyetem 1692 kezdé kiadni. Mh. 88 évében 1703.

WALLRAFF (Ferdinand Ferencz), tudományossága, művészete és polgári erényei által jeles férjű, rajnai Kölnben szül. 1748 Jul. 20; 's utolsó igazgatója volt az egykori kölni egyetemnek. Anyavárosának műgyűjteményei által felebrésztetek benne a' szép ízlés. Oskolai pályáját 20 éves korában végzé; bölcselkedés, romai nyelv-tudomány és történetírás valának fő tanulmányai. Egyszersmind hittudományt is tanult, 's pappá lön 1772. 27 éves korában jelenségeit adá eredetieköltői tehetségeinek. Kölnben egy éneklő egyesületet állított, melly által levelezésbe jött Dalbert herczeg primassal. 1783 a' kölni káptalan 's birodalmi grofot Öttingen - Baldernt kíséré Svábsországi utazásában. Itt ebredett fel valódilag benne a' lélekerő, 's elhatározta magában, hogy hazáját az obscurantismus és tudatlanság vadjától felmentendü. 1784 körül tagja lön az egyetem bölcselkedési karának. Ezentul a' szép művészetek és tudományok izletének theoriáját (elméletét) tanította. 1786 rendes tanítója lön a' természeti tudományoknak és aestheticának, 's egyszersmind felügyelője a' fűvészkertnek, mellyet saját költségén vásárolt, 's 2500 növényvel gazdagított. 1786 orvosdoctori és bölcselkedési borostyánt nyert a' kölni egyetemtől, mellynek 1794 igazgatójává tétetett. Ezen hivatalt csak 4 évig viselte, megfosztatván tőle a' papok által, minthogy a' királyságnak gyűlöletet esküdni nem akart. Az egyetem megszüntetése után 1799, a' középponti oskoláknál nyerte meg a' történetírás és szép tudományok tanítói székét. Most mint numismaticus is esmeretessé lön a' külföld előtt, leírván Merle pénzgyűjteményét. 1799 — 1804 zsebkönyvet adott ki ezen czim alatt: *Taschenbuch der Ueber*. 1802 részt vön anyavárosának vallási rendelkezésében. 1812 művészi és tudományos utazást tön Parisba. Nem sokára közelebbi összeköttetésbe jött Göthével, Wernerrel, Fiorilloval 'sat. Midőn 1818 egy terhes betegségből kigyógyult, örökösére tette anyavárosát az ő ritka tárgy 's gazdag gyűjteményeinek. A' városi tanácstól ezért számára rendelt nyugpénzt, egy romai régiséggyűjtemény megvásárlására fordította, melly különben az Angolok kezébe került volna. A' király veres sasrenddel ajándékozá meg, 's 1819 nyugpénzt rendelt számára. Most egy régi tervét valósítá; azon házba t. i. mellyben Rubens szül. 's Medici Mária mh., egy általa készült feliratokkal diszeskedő emlékkövet falaztatott be. A' nemes lelkü aggnak 50 éves papi öröminnepe, egész anyavárosa által megületék 1823 Jul. 20; melly alkalommal a' francziaországi régiségbuvárok társaságától is oklevelet kapott levelezői taggá neveztetéséről. W. 1824 Mart. 18 végzé hasznos életét. D. Gall azt mondá róla, hogy Göthe koponyájához egyet sem talált hasonlóbbat az övénel. Gyűjteménye 521 kéziratból,

488 oklevélből, 1055 régi nyomtatásból, 13,248 könyvből, 9,923 ásványból, 1616 festményből, 3,875 rajzolatból, 38,254 rézmet-szetből, 3165 fametszetből, 104 hazai régiségmaradványból, 323 metszett kőből, 1297 műemlékekből 'sat. állott, 's 1827 a' külni udvarban felállittatván, alapjául szolgált egy nevékedő museumnak. Eletírását Smets adá ki (Kö:n 1825). —RO—

WALMODEN (Lajos, graf), austriai csász. tábornok, szül. Bécsben 1769, hol atyja angol követ volt. Előbb a' hanoveri testőr-ezredbe, 1790 porosz, aztán austriai szolgálatba lépe, hol 1796 ota, minden táborozásban kitünteté magát. 1809 segédpénzi egyeztetet esz-közle Angolország és Austria közt. A' wagrami ütközetben Theresiakeresztet érdemle. 1813 orosz szolgálatot vállala, 's Gördénél Pecheux francia vezér osztályát semmivé tevé. A' parisi béke után vissza-tére Austraába, 1817 a' nápolyi királyságban maradt austriai sereg főparancsnoka leve, mellyet 1821 a' fellázadt Nápolyiak ellen olly-sikerrel vezérle, hogy Siciliát elfoglalná. 1823 visszahivaték. Mé-lyen ható ész, mindent, mi kívünni való, meggondolva áltnézés, nyugodt elszántság, állhatatosság 's nemes érzés characterének fő-vonati.

WALPOLE (Horatio, lord) graf W. Robert legifjabb fija, elmés író 's az angol literaturának buzgó előmozdítója, szül. 1718, mho 1797. Nevelését anyja intézé 's igen meggyűlölteté vele az udvari életet. Gray költővel barátságot kötven, beutazá ezzel Olaszországot. 1741-től kezdve 4-szer választaték az alsó házba, hol miadég erős és megvesztegethetlen characteret mutata. De 1761 minden politica-i foglalatossággal felhagya, 's Londonhoz közel fekvő jöszágára vonulván, tudományoknak éle. Itt könyvnyomtató intézetet is állita fel, mellynek szép nyomtatványit elajándékozá. Munkái közt jeles-bek: *Angol királyok és nagyok jegyzéke, kik írók voltak*; *Fugitive pieces*; *Anekdoták az angol képirásról*; *Az otrantoi vár*; *The mysterious mother*, 1788; *Aedes Walpolianae*, mellyben a' nemzetségének norfolki jöszágán tartott, későbben Katalin császárnének eladott festményeket 's miveket írta le. Külföldre nézve érdekes kivonatját közlé A. W. Schlegel e' cz. a. *Hist., liter. und unterhaltende Schriften von Horatio Walpole* (1800). Leveli 1745 — 82-ről Londonban jövének ki 1818. Leirá még II György uralkodását 's értekezék III Richardról, mellyek teljesek historiai nyomos észrevetéekkel. W. sok eluménczséggel, mulattató tehetséggel bírt 's kimerithetlen volt anek-dotákkal Europa udvarairól 's nagyjairól.

WALPOLE (Robert), oxfordi graf 's nagybritanniai pair, a' leghiresb angol ministerek egyike, 1674 szül. 's 1745 hm. 26 éves korában parlament tagjává választatván, ékesszólásával 's munkássá-gával igen kitünteté magát. A' whig párttal tartá, melly III Wil-helm 's Anna királyné országlások alatt az udvarhoz szita 's élte fogytaig hiv marada ezen elvekhez. 1708 hadi titoknaki fontos hiva-talt kapa. 2 év múlva a' torik fordulván felyül az udvarnál 's Marl-borough megbukván, W. is elveszté hivatalát, sőt elvándoltatván fog-ságba teteték. 1713 ismét parlamenttaggá választaték 's ugy mutat-kozék, mint a' protestans öröklés védője Angolországban. I György 1714 angol királyszékebe ülten, ismét a' whigek emelkedének fel az udvarnál; W. a' hadnép pénztárnokává nevezeték 's nem sokára nagy tekintetet szerze. 1716 javafatát, hogy a' III Wilhelm óta minden 3-dik évben megújított alsó háznak tagjai csak 7 év múlva választas-sanak ujra, kivivé. 1721 kincstár elnökévé (annyi mint első minis-ter) nevezetvén, ellenségeinek heves megtámadásai mellett is 20 évig tartá meg e' hivatalt. Esmeretes, melly nagy részt veve ekkor Angolország a' világ politicájában. György király és ministerei mind-azáltal irtozának a' hadtól 's ügyes alkudozások és hatalmas szüvet-

kezések által iparkodának azt kikerülni, mire nézve olly eszközet használnak, mellyek miatt I György békés országlása alatt az 53 mil. font st. tevő nemzeti adóságot lehetlen vala fogyasztani; illyenek a' külső hatalmasságoknak adott segédpénzek 's nagy hajóseregek gyakori kikészítési. W. mind e' mellett is nagy minister vala, ki nek hona java szíven feküdt; főleg a' kereskedés virágzását tevő czéljává 's iparkodása nem marada siker nélkü. 'S e' vala ok, hogy ugy kerülé a' háborut; de midőn 1739 Spanyolország a' pardoí egyezet pontjait nem teljesíté, akaratja ellen engednie kelle a' nemzet szavának 's hadat izene a' Spanyoloknak, 's most éppen olly munkás vala a' hadi készületek kiállításában, mint vonakodott előbb a' háborutól. Azonban a' háboru folyamatja alatt tekintete hanyatlását, 's azt, hogy az alsó házban a' szavak többségére nem számolhat, látván, 1742 hivatalát letevé. A' király oxfordi groffá 's nagybritanniai párré nevezé és 4000 ft. sterl. nyugpénzt ada neki. W. emlékezete még most is tiszteltetik Angolországban. L. *Memoirs of the life and administration of Sir Rob. Walpole* Coxe Williamtól (Lond. 1798, 3 köt.).

WALPURGA, WALBURGA (szent) közönségesen Walpurgis, Angliában szül., az első eichstädti püspököek sz. Wilibaldnak huga, 's a' Németek apostola sz. Bonifác hugának leánya volt. Walpurga, azon szándékkal, hogy a' keresztény vallást terjessze, Németországba ment, 's mintegy a' 8 száz. közepe táján, fejedelemaszszonya lön a' heidenheimi ujonan alapított apáczaklastromnak. Tanult asszonynak kellett lennie, mert az tartatott róla, hogy sz. Wilibald utazásait ő írta le latinul. Halála után, (776 v. 778), nagy érdemeiért szentek közé számláltatott, 's csodatévő gyanánt tiszteltetve, sok helyen állítottak neki kápolnák. Egy ő róla neveztetett olaj, melly cath. Németországban eléggé esmertetik, igen hathatós szernek tartatik a' házi állatok betegségei ellen. Azon körülmény, vagy inkább véletlen eset, hogy Walpurgis névnapja, néha egyedül, néha Filep és Jakab apostolok neveivel egyszerre, Maj. 1 napján esett, okot szolgáltatott a' Németeknél arra, hogy az e' napot megelőző éj róla neveztetnék, 's különbféle balvélekedések és babonás előítéletek támadnának. A' német földmivelőknél felette fontos nap 1 Maj. Ezzel együtt kezdődik a' gazdasági esztendő; a' mezei munkák ettől fogva gyakoroltatnak; számos egyezeteknek és szerződéseknak szolgál ez határnapul'sat. Sok helyen szokásba jött Walpurgis éjszakáján égő szalmacsutakokkal, mellyek hosszú póznákra szoktak feltűzteni, a' szomszéd hegyeken ide 's tova futkosni, lövöldözni 'sat. hogy a' boszorkányok, kik ekkor gyűléseket tartani gondoltatnak, szélyel riasztassanak.

WALTHER von der Vogelweide, a' hajdani német szerelemdalnokok közt egyik legelmébb dalköltő, ki énekeiben nem csak a' szerelmet 's tavaszt, hanem bennök korának és saját külső, belső életének látható képét rajzolta. Austriában élt, Fridrik udvarában, ki 1197 a' kereszties haddal Palaestinába utazott, 's ott egy év mulva mh. Ugy látszik hogy ezután W. nyugyárt elhagyta jötevője udvarát. Ekkor ütének ki a' két ellenkirály, Sváb Filep és Braunschweigi Otto támasztotta zavarok. Most mint nemzeti költő álla fel W., 's a' birodalom meghasonlását, a' hajdani erkölcekek megromlását kersérg. Iratainál fogva a' hohenstaufeni párthoz tartozott; vádolta a' pápát, mint ki e' visszavonást okozta, 's Filepet buzdítá, hogy a' zavarnak vetne véget. Filep 1208 meggyilkoltatván, vándorlani kezdé W., 's mint maga mondja, sok országot látott. Ugy látszik Filep August francia király udvarában jól fogadták; de még is legtöbbször mulatott Hermann thüringeni landgrofnál, ki mindig egy sereg költőt tartott udvarában, 's ama híres költői pályázást, a' wartburgi

harczot rendelte (1207), mellyben W. is szónokként jelent meg. Ezután majd II. Fridriknél, majd VII. Leopoldnál tartózkodék, 's résztvett ama keresztes táborozásban is, mellyet II. Fridrik császár 1227 Palaestinába indított. Mint előbb politikai tárgyak foglalák el dalait, úgy élte végén jámbor, magába vonuló elmélkedések, világ hiúsága, halál 's örök élet tölték azokat el. Mh. Würzburgban, de mint születése, úgy halála napja sincs tudva. Összes dalait eredeti textussal kiadta Lachmann (Berl. 1827).

WALZER, vig characterü német keringő táncz. Hajdan mérséklettebb, 's a' nemzeti karakterhez illőbb mozgása volt, de mióta a' bécsi Walzer divatba jött, az ebben kitörő vidámság már csak nem bacchanalis dühre emelkedett. Muzsikája $\frac{3}{4}$ v. $\frac{3}{8}$ tactusu. Maga a' táncz mindig egyforma, szüntelen forgás.

WANKER (Ferdinand Geminian), hittudomány doctora, badeni papi tanácsnok, breisgaui Freiburgban az erkölcstudomány tanítója, és kijelelt érsek. Ezen jeles cath. hittanító 1758 Oct. 1 szül. Freiburgban. Tanulásában kitüntetvén magát, II. József alatt, a' Sapienz-collegium nevü intézetbe, 1783 mint aligazgató a' Josephinum papnevendékházba, költözött, hol írta a' *Lehrbuch über die Pastoral-ját 's Lehrgebäude der christlichen Moral-ját*. Az egyetem megesmeré az ő érdemeit, 's kinevezte őt, 1788 az erkölcstudomány tanítójának. Itt példás életével, jótékony befolyása volt az ifjuságra 's tanításiban józan felvilágosodottság ömlött el. Mint író, leginkább *Lehrbuch der christlichen Sittenlehre* munkájával tünteté ki magát W., melly ebben a' tárgyban egyik a' legtekélyesebbek közül. Jelentek meg tőle más kisebb tartalmu 's vallásos tárgyú iratok is, mellyekben józan vallásosságon kívül, helyes politikai nézetek is fordulnak elő. Freiburgi püspökké kinevezetvén, még a' római megerősítetést sem érhetve meg, kimult 1824 Jan. 19. —s.

WARA, I. ÉJ SZAKI MYTHOLOGIA.

WARBURTON (William), glocesteri püspök, Newarkban szül. 1698. Mint mély belátásu theologus és criticus 50 év alatt nagy figyelmet gerjeszte maga iránt. Első munkája a' statusnak az egyházhoz való viszonyáról írt értekezése volt, mellyet 1736 Mózsas isteni küldetés követte. Ebben azt adván elő, hogy a' régi törvényhozók általában szükségesnek találák az istenről és jövendő életbeli megtalalmazásról szóló hitet polgári intézeteik fenntartására, 's csak Mózsas véle azt feleslegesnek, földi jutalmakkal 's büntetésekkel tartván népét engedelmességben, e' heves vitát szüle közte 's ellenségei közt. Azután Pope munkáját védé, miért e' jeles angol költő barátja leve, ki végrendeletében könyvtárának felét neki hagyá 's munkáinak tulajdonosává tevé őt. 1749 hévvel védé Pope characterét Bolingbroke ellen 's barátjának öszves munkáit kiadá. Egyetlen fijának halála olly benyomást teve rá, hogy maga is nem sokára utána mene 7 Jun. 1779. W. Angolország legnagyobb tudósainak egyike, kibem, mi ritkaság, csudálásra méltó tudósság 's igen élénk phantasia párosodának. Munkái 1789 8 köt. jelenének meg. Mások munkáit is kiadá jegyzetekkel.

WARMERUNN, ferdőhely Schlesia hegyei közt, 1077. l. tenger felett. A' városnak 300 h. 's 1900 lak. van. Birtokosa a' Schafgotsch grafok nemzetsége. Több nevezetességei közt említhető egy 24 szegény beteg számára, graf Schafgotsch által, 1820 alkotott kórház.

WARNBERGER (Simon), tájfestő Münchenben, szül. 1769. Pullachban a' wolfratshauseni kerületben, eleinte a' rajzolás Winter József állatfestőtől 's rézmetszőtől tanulta, utóbb tájfestésre adván magát minden vezetö nélkül indult, egyedül a' természetet utánazva. Bajorország festői hegyes vidékei elég anyagot nyujtának tanulásra.

Munkái arra bírák a' statust, hogy szükséges segedelemmel Bécsbe 's utóbb Olaszországba küldené. Innen 1807 gazdag rajzolvány gyűjteménnyel tért vissza. Most olajban kezdé dolgozni. Vázlatait gyakran a' helyszínen szokta olajjal festeni. Legjelesb darabjai a' Staffel és Kochel tavak, (mindenik a' nymphenburgi kastélyban); Fegernő körüli tájak 'st.

WARTBURG, erős hegyi vár, most a' szász - weimari hercege. Ide viteté hátorságos helyre Bölcs Fridrik szász választó a' wormsi birodalomgyűlésen száműzött Luthert, ki 4 Maj-tól 1521 6 Mart-ig 1522 itt fordítá le a' bibliát. Még most is mutogatják szobáját.

WARTBURGI INNEP, a' németországi protest. főiskolákbéli ifjuság által Oct. 18 1817 tartott innep. A' reformatio harmadik százados innepét 's a' lipcsei csata emlékét akarók itt a' jeni tanuló megülni, 's azért a' németországi prot. tanulókat mindenütt felszólíták, hogy e' végett Eisenachba követeket küldjenek. A' Nagyherceg engedelmet ada, 's olly rendelkezést tett, hogy az eisenachi polgárok ingyen fogadják be a' tanulókat. Ingyen adatott fa, 's Wartburgnak megvilágítására bizonyos summa pénz rendeltetett. Az innep napja közeledtével mindenfelől seregesen tódult az ifjuság, 's mintegy ötszázán énekelve mentek be Eisenachba. Itt mindenik felfogatta, hogy garázdaságtól óvakodik, 's a' szótöbbség által választott innepügylő biztosságnak engedelmeskedik. Összegyűlt ez ifjuság a' jeni, göttingai, berlini, erlangeni, gieszeni heidelbergi, kieli, lipcsei, marburgi, rostocki, tübingeni, sőt még (ketten) a' würzburgi (cathol.) egyetemekből is, többnyire mind olyanok, kik a' szabáditó háboruban munkás részt vettek. Voltak néhányan Halleből és Genfből is, de Greifswaldból, Königsbergből és Breslauból egy sem jelent meg. Oct. 18 reggeli 6 ór. valamennyi harang megkondulása hívá a' tanulókat a' nagy piacra, honnan Wartburg felé indulának. Itt a' hajdani szerelemdalnok v. lovagteremben, hol már a' nyilvános hatóságokon kívül négy jeni professor és számos idegenek összegyülekeztek, énekel (Erős várunk nekünk az Isten) nyitatték meg az innep. Ekkor Riemann jeni tanuló, 's a' Belle - Alliance melletti ütközethen nyert vas keresztrend vitéze beszédet tartott, mellyben mindnyájok nevével emberi és hazafini erényekre törekvést fogadott. Ezt ismét ének váltá fel, mire Fries udv. tanácsnok szónoklott, 's az egész ének rekeszté be. Most szétoszlának a' várudvarán, 's azon tanakodának, mint lehetne az academiái ifjuság közt dulongó nemzeti szakadásokat eltörölni 's valamennyi főiskolabeli ifjuságot egy pajtáságba egyesíteni. Sand is igen munkás volt e' tárgy körül. Szólott tovább Oken udv. tanácsnok, azon beszéd szelleméber, melly később (Isis 1817) nyomtatásban megjelent. Majd ebéd következett a' lovagteremben, mellynél az innep tisztviselői a' német szabadságért, Luther emlékéért, a' sachsen - weimari nagyhercegért, a' leipzigai bajnokokért, 's minden német főiskolákért köszöntő poharakat emeltek. Utóbb az eisenachi templomba ment a' sokaság, innen a' piacon még egyet énekeltek 's az egész nagy éljen kiáltással rekeszték be, a' nélkül, hogy az innep szentsége legkisebb gondatlansággal is megsértetett volna. Ezentul estig némely ifjak harcjátékot tartának, azután pedig fáklýavilágnál a' közel fekvő Wartembergre mentek, hogy ott közösen az eisenachi polgárkatonasággal az octoberi csata diadaltűzét gyujtsák meg. A' tanuló körülállák a' lángoló hegytetőt, dalokat énekelének 's Rödiger nevű jeni fi beszédet tartott, végül a' szegényeknek alamizsnát osztogattak. Nagyobb rész ezután haza takarodott. Kieser és Oken professorok nem is voltak a' hegyen, Schweitzer Jenába visszautazott, Fries pedig Rödiger beszéde után az ifjuság nagy részével a' hegyről haza ment. Azonban sokan itt maradtak, 's a' tüzek körül elszéledtek. Ekkor

történet, hogy némelly egyesek pajkossága az elvégzett innep komoly behatását megzavarta. Ezek t. i. az említett biztosság nem minden tudta nélkül, tűzbe hányának némelly dolgokat, mellyek véleményök szerint a' német nemzet gondolkodásával meg nem egyeztek. Ezek valának 28 könyv czimsora, 's részint magok a' könyvek: *Dabelow Üb. den 13 Art. der deutschen Bundesacte*; *Kamptz Codex der Gensdarmarie*; *Kotzebue Gesch. des deutschen Reichs*; *Haller Restaur. der Staatswissenschaft*; *Cölln Vertraute Briefe*; *Ascher Die Germanomanie*; a' *Code Napoleon*; *Schriften gegen die Turnkunst*; *Statuten der Adelskette*; *Reinhard Die Bundesacte über Ob, Wann und Wie deutscher Landstände*; *Alemgnia 'st*,; tűzbe vettek egy egy fűző váll, egy férjji hajtonadék 's egy káplárpálca. Ezután még egyet danoltak a' tanulók 's éjféltájban a' polgárokkal együtt hazamentek. E' könyvek elégetése méltán gáncsolgatott; mert a' cselekvés nyilvános volt, habár az egésznek tervében nem foglaltatott is, 's főleg illy napon nagyon illetlen. Mivel a' megsértett írók nem szüntek a' tanulókra mint pártütőkre, lázítókra, republicanismust terjesztőkre gyanut háritani, ez által nagy lett az ifjuság elkeseredése, melly majdan különféle kicsapongásokban mutatkozott, rendtelenséget és zavart okozott, minek a' lett vége, hogy a' szövetségi gyűlés minden németországi főiskolát policziai felügyelés alá vett 's a' hasonló gyülekezeteket és pajtasságokat kemény büntetés alatt eltiltotta.

WARTENBURGI ütközet, 3 Oct. 1813 Blücher porosz tábornok, seregének az Elbe bal partjára álttevése által, a' hadnak eldöntő fordulatot szándékozván adni, 26 Sept. bautzeni táborából felkekedvén, míg az ellenség észrevére, az Elbén átköltöze, először is York vezérhadnagy, ki innen wartenburgi graf mellék nevet kapa, aztán Langeron és Sacken. Azonközben a' franczia sereg egy része is oda nyomula Bertrand alatt, 's erős helyzetének középpontjává Wartenburgot tévé, hogy az itt levő áltmenetet foglalja el. York 3 Oct. megtámadá a' Francziákat 's délutáni 2 óraker teljes leve győzedelme, Bertrand Wittenberg felé vonulván vissza. York 24,000-e 70 tiszte 's 2000 embert, az ellenség (20,000 kat., 60 ágyuval) nehány ezeret, 13 ágyut 's 80 tábori szekeret veszte; 1000 elfogáték. Eldöntő vala e' csatában Yorknak gyors megtámadása, mivel Bertrandnak nem vala ideje a' környéket kiismerni; ellenkező esetben pedig kétes volt volna a' győzelem. Következése ennek a' leve, hogy a' schlesiai sereg az Elbe bal partján megerősödék 's az éjszaki armadávali egyesülése, mellyet Bertrand akadályozni szándékozék, megkönnnyítettett.

WASA, régi lovágbirtok Svédország Upland nevű tartományában, 3 mf.-re Stockholmtól, a' Wasa-nemzetség, melly Svédországnak több királyt ada, ősi birtoka. Gusztáv svéd herczeg 1829 oltá Wasa herczeg nevet visel.

WASA, tengeri 's kereskedő város Finnland orosz kormánysságban, 2800 szorgalmasan kereskedő lak. E' várost IX Károly alkotá 1606 's nemzetsége nevet adá neki. 1809 Finnlanddal Oroszországnak engedtetett.

WASA GUSZTÁV, I, GUSZTÁV.

WASGAU, I. VOGESK.

WASHINGTON (György), Ejszakamerikának első polgára, tábornoka 's legfőbb tisztviseelője, kéra legnagyobb férjfiainak egyike, 1733 Virginia Fairfax grófságában szül., hol atyja gazdag ültető volt, 's hol mintegy 60 év előtt telepedett meg nagyatyja, ki az akkori nyugtalanságok alkalmával vándorolt ki Angolországból. Tanulását dicséretesen végezve, mint legtöbb virginiai földbirtokosok, ültetvényére vonula 's mint más statuspolgárok, polgárkatonának sorába

lépe. Midőn 1752 az Angolok és Francziák közt Ejszakamerikában, az Ohio mellett épített várak miatt, ellenségeskedések törének ki, W. az angol kormányzótól a' francia parancsnokhoz küldeték értekezés végett; de czélt nem érve jöve vissza. Annyt mindazáltal használt, hogy a' hellyel megesmerkedvén, midőn mint major, 300 virginiai katonával a' Francziák Ohio melletti erősegei ellen küldeték, igen okosan tudá magát védni a' nagyobb számú ellenség ellen. 1755 ezredes és Braddon vezér segéde leve, 's megkülönböztetéssel vezérlé polgártársait, kiknek szeretetét igen megnyeré. 1759 felhagya a' katonaszolgálatat, egy gazdag örököszt nőül neve 's ültetvényin gazdálkodásnak 's tudományoknak éle. 1773 az éjszakamerikai angol gyarmatok és az anyaország egymás közt meghasonlván, W. részint saját költségén felfegyverezé a' virginiai katonaságot, gyakorlá a' fegyverforgatásban 's magát vezérére tevé. Lexingtonnál folyt 19 Apr. 1775 az első vér e' szabadsági háboruban, mire 10 Maj. a' Philadelphhiában öszvegyült congressz azt végzé, hogy állandó sereg állíttassék 's ennek vezérére W. nevezessék. Kevés parancsnok lépe hivatalába súlyosabb körülmények közt, mint W., mert az Amerikaiaknak csaknem semmi hadkészületek se vala, 's a' nagyobbára önként vállalkoztakból állott hadi nép kemény fenyték alá nem vettetheték. W. munkás lelke mégis győzedelmeskedék lassanként a' nehézségeken 's csupán az ő ritka okosságának köszönheti Amerika szabadságát, mert remek ügyességgel kerülé ő ki a' hatalmasb 's tapasztaltabb ellenséggel való főütközeter, ellenben tanultabb katonáival, ha módját ejtheté 's a' TIRAILLEUREK (l. e.) okos alkalmazásával 's használásával mindég gyengité az ellenséget. Legnagyobb csapást ejte W. az Angolokon azzáltal, hogy lord Cornwallis alatt Yorktownnál 19 Oct. 1781 7000 Angolt foga el, melly szerencsétlenség a' változó szerencsével folyt hadnak végét szakasztá, mert ez idő oltá felhagya Angolország azon reménnyel, hogy Ejszakamerikát ismét hatalma alá hajtandja, annyival inkább, mivel Franciaország is részt veve a' háboruban Amerika mellett. Így jöve létre a' parisi béke 3 Sept. 1783, mellyben Angolország Ejszakamerika függetlenségét megesmeré. W. most a' főparancsnokságot letévé, 's polgártársainak köszönetétől 's haláljától kiserítve, mount-vernoni (Virginiában) mezei jószágára vonult 's itt néhány évig csendes magányban éldelt, mellyet mindazáltal elhagya, Sept. 1787 a' philadelphiai gyűléstől köz akarattal elöökké nevezetvén. Ekkor készíté a' gyűlés az egyesült statusok most is fenálló alkotmányát, melly szerint az elnöki hivatal 4 évre határozottatott 's Washingtonnak egymás után kétszer adatott. Ó a' statust bölesen, erényesen 's méltósággal kormányzá, nemes lelkű, felvilágosodott 's lelkes barátjának, Hamiltonnak, Ejszakamerika legnagyobb férjfiái egyikének, segítségével. Ezen 3 év alatt az egyesült statusok legromosabb állapotjokból a' hatalomnak, tekintetnek, belső jólétnek 's dicsőségnek magas polczára emelkedének, az egészen eltűnt hitel ujra felélede, a' hanyatlott kereskedés szabad leve 's az ő és új világra kiterjedé, a' nemzeti adóság biztosítotték, a' status jóvedelme nevedék a' nép jólétével 's szorgalmával, a' nép caractere nemes polgársággá fejle ki 's Europa bámulva látá az ifjuj erővel magasbra törekvő új status virágzását. Erdemei mellett is nem kevés kellemetlenséget kelle ezen emberiség történeteiben nevezetes férjfiúnak szenvedni, honnan elnökségének végével (1797) azon nyugodtsággal, mellyet csak lélekesmeretesen teljesített kötelességek öntudása adhat, mezei jószágára vonula, hol 14 Dec. 1799 67 évében mh. Halála még külfölden is részvevőket találá, 's meggyászoltaték. A' szövetség városa nevét viseli. Végrendeletében rabszolgáit szabadokká tevé és sok pénzt hagyá egy Columbiában felállítandó fő 's egymás szegény gyermekek számára építendő szabad oskolára. Teste 1830 a' congressz

végzéséből Washington városba hozatott kertjéből 's az itt nekiemelt pompás sírboltba helyzeték. Szobrai közül egy Canováól Raleighben, Ejszakacarolina fővárosában, másik Chantreytől Bostonban, harmadik Baltimoreban áll. Képét 's nevét az egyesült státusokban minden utzáán, csatornán, vendégházon, 'sat. láthatni. — Washingtonnak nemes termete, philosophusi szive, statusférjfiúi lelke 's szabad polgárt cizmező bátorsága vala, melly minden nehézségen győzedelmeskedék 's az érdemletlen szomorításokat nemesen megveté. L. Marshall és Bancroft *Essay on the life of G. Washington* (Worcester Ejszakamev. 1807); *Josch Washington und die nordamer. Revolution* (Gieszen 1817). Jared Spark, kiadá W. Mount-Vernonban maradt irományit *The works of G. Washington* cz. a. (Boston 1828 's köv.)

WASHINGTON IRVING szül. Ejszakamerikában Ujyorkban 1782 körül. Utazás és az angol literatura tanulása által nagyon tökéletesíté magát az írói pályán, mellyen Franklin szeretetre méltó humorját és tiszta emberi nézeteit Walter Scott barátjának éles vizsgálódó elméjével 's eleven előadásával egyesíté. Hirt nevet szerzett magának hazája történeteinek humoristikus leírásával, mellyet illy cz. a. adott ki *Dietrich Knickerbocker's humorous account of New-york*. Angliában laktában írt Geoffroy Crayon utazó festőnek költött neve alatt rajzkönyvet, vagy is Ujyorknak és Angliának rajzát, melly munkája Angliában is nagyon megtetszett, 's ugyan azért újra bővítésekkel kiadta Londonban 1821 2 köt., és még azon esztendőben ötször jött nyomtatás alá. Különösen egy szakasz, u. m. a' régi angol nemes falusi élet leírása gyönyörködtető. Illy szellemben írta Parisban léte alatt *Bracebridge-stall, or the humourists*-át, mellyet Spiker német fordításban kiadott Berlinben 1823. Mulatott Németországban is, nevezetesen Dresdában 8 hónapig, hol németül tanult. Legujabb munkája *Salmagundi, or the whig-whams and opinions of Launcelot Langstaff and others* London 1823. Hogy Dresdát elhagyta Parisban mulatott még sokáig, azután több utakat tevéen vizatért honába.

WASHINGTON SZIGETEI, v. a' 8 uj Marquesas-sziget, mellyek közt legjelesb Nukahiva. 1792 fedezé fel Robert amerikai kapitány. Az éjszakamerikai egyesült statutok birják.

WASHINGTON, az egyesült státusok fő-'s szövetségvárosa (a' k. h. 301° 2' 3" 's az é. sz. 38° 53'), a' Potowmac két ágától képzett földnyelven, e' folyó torkolatától 26 mf-re, Columbia kerületben, melly a' congressz törvényei alatt van. Nevét az amerikai szabadság hősétől Washingtontól kapá. Olly terv szerint kezdeték építteté, hogy a' föld legszebb városainak egyike lesz, ha elkészül. Gyönyörük benne t. k. a' halmon álló capitolium, az elnök palotája, fogház, kaszárnyák. 1830 2300 ház. 's 17,000 lak. voltak. Georgetown (7400 lak.), kath. egyetemmel 's kikötővel, csak folyó által válsztatik el tőle. W. a' főcongressz üléseinek helye 's jelesen a' capitolium (a' képviselők teremében áll Lafayette márvány büsztje); itt van a' diplomatiái kar, az egyesület bankja, minden középponti kormánysszék; dícseszkiz csillagásztoronnyal, könyvtárral, orvosi 's más társaságokkal, könyvnyomó intézetekkel, sok mesteremberrel 's kereskedéssel. Kikötője tágas és alkalmas. 24 Aug. 1814 az Angolok 2, 303,000 dollar. kárt tevének benne. Washington szobrát láthatni itt lovan ülve. — Washingtonia Corinthus földnyelvéa fekvő gyarmat, Cenchrea kikötő szomszédságában, mellyet az ujjorki és bostoni görög egyesület telepite 1829 a' Scio, Aivali és Athen hajdani lakói számokra.

WASSANAH, csak 1816 olta Sidi Hamet arab kereskedő által Nigritiában feltalált, csaknem 2 mf. kerületü város 60 napnyitávolságra Tombuktutól. Déli oldalát a' nagy Zadi, mellyet a' lakók Jolibibnek neveznek, mossa. Falai magasak 's a' város formája négysze-

gü, mindenik oldalán egy kapuval, a' házak alacsonyok nádfedéllel melly palma-vagy más széles falevellel borittatik. A' kir. lakház nagy 's magas és négyszegű. A' lakók száma 300,000. Az előkelők fejei és kék szövetből készült inget, fejei rövid nadrágot 's részint még hosszú káltant is viselnek, több színű övvel. A' leányok, kik csaknem mind izmosok, fejei és kék, különféle színű övvel derekakhoz szorított ruhát viselnek, 's nyakokat, füleiket, orrokat, karjaikat 's hajokat apró aranyos ékességekkel, gombokkal 's csigahéjakkal czi-frázzák. A' király Olibu, azaz, jó szultán czimet visel. Fejei igen magas, finomul festett, tollas nádkatapot visel. Fekete elefánton, melly a' legnagyobb tevénél 3-szorta nagyobb, szokott kimenni. A' lakók feketék, vendégszeretők, jó indulatuk 's becsületesek, legalább nem hajlandók lopni. Elelmek: árpa, ris, tej és hus. Istentisztelet, ugy látszik, esmeretlen nálok. Csak rokonaik halálakor ugrálnak körülük, földre vetik magokat, arczokat öszvemarczongolják, mint tébolyodtak, 's hold ujlásakor innepelnek, midőn egész éjel muzsikálnak 's tánczolnak. A' muzsika kivájt fára huzott bőr veréséből, zacskóba tett apró csigahéjak 's kövek rázásából áll. Olvasni 's írni nem tudnak. Ökör, tehen, 's szamár Wassanahban sok van, sőt krokodil is találtatik környékén. L. James Riley utazását (Lond. 1807).

WASELET (Claude Henry), főadószedő, a' francia academia tagja, 'sat. szül. Parisban 1718. Nagy érdemet szerze *Dictionnaire de peinture, de sculpture et de gravure* cz. munkájával. Diderot Encyklopaediájába irt 's rajzoló művészséget tárgyazó cikkei is igen becsületesnek.

WATERLOO, belgiumi falu, a' Charleroitól Brüsszelbe vivő uton, az utóbbi várostól 2 ném. mf-re. Innen 1 órányira történt 18 Jul. 1815 amaz emlékezetes csata, mellyet Wellington főhadiszállásáról waterlooinak, Blücher a' csata megfordulásáról belle-allianceinak 's a' Francziák támadások főczélfjáról mont st-jeaninak neveznek. A' QUATREBRASI (l. e.) ütközet után 's a' lignyi következésében Wellington a' soignei erdőig visszavonula, 's a' Braine la Leudtól Ohainig menő dombon hasznos állást választá magának és Blücher azt igérvén, hogy egész seregével segitendi, itt a' Francziákkal megütközni szándékozik. A' jobb szárny, az oraniai herczeg alatt, a' nivellesi 's Mont St-Jeannál a' charleroitival egyesülő országot felé terjeszkedék el; a' középpont Mont St-Jeannál álla; a' bal szárny a' la Haye és Lovette majorokig mene. Lord Hill a' tartaléksereggel Merbes Brainenál álla. Napoleon 67,100 főt tett haderejével nyomon követé az angol sereget 's egy ágyulövésnyire megállapodék. Az angol-németalföldi haderő 60,000 főből álla. Gourgaud szerint Napoleon az Angolok közepét akará áttörni 's minden esetre a' Poroszoktól elszakasztani. A' csatázás 18 Jun. délben 12 órakor kezdődék el. 3 órakor már a' Francziák részére hajla a' győzelem, midőn a' 4-dik porosz hadtest, mellyet eleinte a' Francziák Grouchy, kit vártak, osztályának vélték, Bülow vezér alatt, előnyomula 's a' Francziákat hátul leendő megtámadtatással fenyegeté. A' francia jobb szárny tartalékát képző 6-dik hadtest azonnal elibe nyomult a' porosz seregnek 's véres csatázás fejle ki. Napoleon azonközben nem voná el figyelmét az angol seregtől 's ujra megtámadván azt, már meggátlá ennek a' Poroszokkal leendő egyesülését 's a' szerencsés kimenetel ismét a' Francziákat kezdé biztatni, hanem az első porosz hadtest Zithen vezér alatti oda érkezte eldönté a' csatát 's éppen Belle-Alliancenál halhatlan rendtelenséggel szaladni kezdének a' Francziák, kik körül mindenik saját menekvéséről gondolkozék. Minden ágyu 's tábóri podgyász a' csatamezőn marada. Genappeban Napoleon utazó szekere, drágaságai, ezüstje 'sat. a' hadi pénztárakkal 's 80 ágyuval a' győzedelmesek kezére kerüle. Általánosán 200 ágyunál több, 2 sas, 's 6000 ember

jutalmazá a' Poroszok, Angolok 's Németalföldiek e' napi küzdését. Az egész francia haderő szétszóraték 's nem vala többé hadakozásra használható. A' Francziák haltjainak és sebeseinek száma 35,000 tevé. Az angol sereg 2 vezért, 173 tisztet 's 3242 közkatonát és a' sebeseikkel öszvesen 10,580 embert, a' Németalföldiek 2000 embert, végre a' Poroszok 207 tisztet, 's 6984 embert veszének. Napoleon, mint maga beszéli, személyesen nagy veszélyben forga. Midőn az Angolok a' csatázás vége felé támadólag kezdének küzdeni, lovasságok egy része közel jöve azon helyhez, mellyen Napoleon álla. Ez egy bataillont vévén maga mellé, tüzet adata, az angol lovasságra akara rohanni 's meghalni; de Soult megragadá lova kantárát, kiáltván: *Nem öltök meg Felségedet, hanem elfogják.* Így tudák csak a' császárt Drouot, Bertrand és Gourgaud vezérek a' csatamezőről eltávoztatni. Sokszor mondá Napoleon még Sz. Ilonán is: *Vajha elestem volna Waterloo-nál!* A' csata elvesztését több hibának tulajdonítják. Napoleon maga két okot említ: 1) mivel a' Grenadiers à cheval (lovas gránátosok) 's a' tartalék, parancsa 's tudta nélkül támadá meg az ellenséget, 's 2) Grouchy vezér nem érkezék meg; de Grouchy menthető, mert csak a' csata napján esti 7 órakor kapá meg Napoleon parancsát Zenowitz ezerekes által. A' bizonyos, hogy ha Grouchy Wavrétől, hol 35,000 emberrel álla, idejében megérkezék, aligha a' Francziák részén nincs a' szerencse; 's kétségbe-hozhatlan, hogy a' Poroszok megérkezte nélkül az Angolok és Németalföldiek teljesen legyőzettek, mert az egész 6-dik francia hadtest (20,000 ember) még tűzben se volt, 's a' már is visszanyomott angol-németalföldi haderőt egy csapással semmivé tette volna. L. Gourgaud *Campagne de 1815* (Berl. 1819); Berton vezér *Précis hist., milit., et critiques des batailles de Fleurus et Waterloo en juin 1815* (Paris 1815); W. Scott *Paul's letters on his kinsfolk*; Gérard vezér *Quelq. documens sur la bat. de Waterloo* (1829); *Dernières observat. du Gén. Gérard sur la bat. de W. en réponse à Mr. de Grouchy* (Paris 1830); *Gesch. d. Feldz. der engl.-hanövr.-niederl.-braunschw. Armee unter dem Herzoge v. Wellington und der preussischen Armee unter dem Fürsten Blücher, 1815 C. v. W.-tól*, Stuttg. 1817. Pienemann lefesté ez ütközetet, 's a' képet a' németalföldi király 1828 40,000 for. vévé meg. — A' csatát megelőzőtt napon Bourmont vezérőrnagy Napoleont elhagyá 's az Angolokhoz mené által. Ezt tárgyazza e' többszer lenyomott verzeset: *Waterloo au Gén. Bourmont*, Ménytől és Barthélemytől (Paris 1829).

WATT (James), a' GŐZERŐMŰVEK (l. e.) híres javítója, szül. Jan. 19, 1736 Greenockb. hol atyja kereskedő volt. Esztehetsége olly jókor kifejlett, hogy a' glasgowi egyetem már 21 éves korában szolgálatjába venné mint mathem. műszerkészítőt. 1764 kezdett a' gőzerőművek javításához, 's erre 5 év mulva kiváltságot nyert. Ettől fogva 1774-ig mint építőmester Glasgowban élt, hol csatornákhöz alaprajzokat készített. A' gőzerőmű, melly az angol kereskedésnek 's műszorgalomnak egyik fő rugója, neki köszöni egyedül jobbá létét. Történetből egy gőzerőmű mintáját hozzá vívék igazítás végett, 's ez ada alkalmat a' nagy következményekre. Mingyárt átlátta ő, hogy az addigi erőműveknél sok melegség és így tűzszer is az által vesztegettetik el, hogy a' gőz a' hengerben sürittetett meg. Ezen vasból öntött henger ugyanazon viz által hűtetett ki, melly a' gőzt megsüritette, 's ha frís gőz ment be, soknak el kellett veszni, míg a' henger ismét megmelegült. E' pazarlás elkerülésére azt gondolá, hogy tanácsosabb volna fa hengert használni, de a' fa nem vala célirányos szer. Bővebb latolgatás után arra a' szerencsés gondolatra jött, hogy jobb volna a' gőzt más különös edénybe eresztetni, 's ott süriteni, ugy hogy a' hengert ne kelljen hideg viz által kihűteni, 's ismét felmelegítésére az ujon betoluló gőzből mindenkor három ne-

gyedrészét elvesztegetni. Boulton birminghami nagy gyártulajdonos meghallá e' találmányt, 's a' felfedezőt magához hívá. Itt azonban nagy nehézségek adák elő magokat. Az eddigi gőzerőműveket nem lehet megváltoztatni, hanem egészen újakat kelle készíteni, hogy a' bányatulajdonosak a' találmánynak hasznát vehessék. Boulton és W. Birmingham mellett Sohoban állíták fel az első mivet. Ez a' várakozásnak teljesen megfelelően, többek is állítottak a' cornwalli bányákban, hol a' kőszén igen drága, 's W. ki az alatt patenst nyert, a' találmánya által évenként megkimélt kőszénmennyiség harmad részének árát kapá jutalmul. 1779 Perrier testvérek már Parisba vittek egy illy erőmivet, 's utána ügyesen többeket is készítettek. Azonban az erőmiv 1780-ig mind e' tetemes javítás mellett is csak vizemelésre használtatott, 's ha malom művekre akarák fordítani, a' felemelt vizet egy közönséges fölül csapó kerékre kelle vezetni, mi által sok erő veszett el. Ez ismét ösztönt ada Wattnak olly változtatásokra, melyekből kisült, hogy gőz által 3 mill. ember erejét ki lehet pótolni, 's általa olly hatásokat okozai, millyeneket semmi előttünk ismeretes módokkal nem eszközölhetünk. A' feladat abban állott: a' változó mozgást keringővé tenni, hogy az erőmiv malmokhoz is alkalmaztathassék. W. már 1780 készített e' végre egy mintát, de ezt tőle alattomban elidegeníték, 's általa bizonyos Rükards Birminghamban állított is egy gőzmalmot, melyre patenst nyert. Most új tervet kelle gondolnia. Erre is eljutott, még pedig felette elmés módon az ugynevezett nap és planetamozgás által. Most az erőmiv pontos mozgást kapott, de egyszersmind sokkal is olcsóbb lett 's illy tökélyesített állapotjában nemcsak harmadrésznyi szénnel kevesebbet emésztett, mint előbb, hanem minden részei kisebbitvén, kevesebb helyet is kívánt. Mig e' javításokkal foglalkozott, 1799 egy uttal egy más mivet is talált, levelek lemásolására, melly azóta mindenütt közönséges lett. Mh. mint a' londoni tudós társaság és a' francz. academia tagja Aug. 25. 1819, 84 éves korában. Képsobrát (Chandlertől) 1827 állíták fel Birminghamban.

WAVRE, kicsiny város Belgiumban a' Dyle folyócskánál 3000 lak., nevezetes a' Francziák és Poroszok közt 18 és 19 Jun. 1815 itt történt ütközetről. Blücher t. i. 17 Jun. a' lignyi (l. QUATREBRAS) ütközetet elvesztvén, seregét a' Wavréa' tul eső meredek dombokon hasznos állásba helyezé, részint hogy a' Lüttichből jövő 4-dik seregszótájt bevárja, részint hogy Wellingtonnal, ki hasonlónl kedvező állásba vonult Mont St. Jeannát, könnyebben egyesülhessen. A' két vezér ugy beszéle össze, hogy Wellington, mig csak lehet, állását védje, Blücher pedig egész erejével Wellingtonnak mennél előbb segítségére siessen. Ez ígért szerint a' porosz sereg, kivén a' 3-dik osztályt, mellynek Chapelle St. Lambertnél tartalékat kelle képezni, felkerekedék, midőn hirtelen megjelene marsall Grouchy 's Wavrét megtámadá. Thielmann porosz vezér azonnal ellene mené 's heves csatázás fejle ki a' Francziák és Poroszok közt, mellynek folytatja alatt a' sereg többi része gyors lépésekkel nyomula fontos rendeltetését teljesíteni (l. WATERLOO). E' szerint Thielmannt ugy kell tekinteni, mint a' Waterloonál küzdő főszereg győzedelmének főeszközét; mert a' Grouchy, Vandamme, Gerard és Pajol alatt állott 40,000 Franczia nem vehete részt, elszánt Poroszai által visszatartatván, a' waterlooi nagy ütközetben. Sőt a' mi több, Napoleon és Ney elvesztettnek tarták Grouchyt és Vandamme-ot seregestől. Tudta volna csak Napoleon, hogy ezek a' szövetkeztek előtt 40,000 emberekkel megérkezhetnek Parisba, bizonyosan más rendeleteket tett volna a' főváros megtartására.

WEBER (Bernhard Anselm), porosz kir. karmester Berlinben, vaskeresztrend vitéze, szül. Manheimban 1766. Klavirozni a' hires

Vogler apától, énekelné Holzbauerától, generalbassust Vogler egyik ügyes tanítványától tanult, 's miután mint klavir virtuos darabig utazgatott, 1787 Hanoverában a' Grossmann-színház orchestrumigazgatója lett. Három év múlva bentazta Németországot, Hollandot, Dániát és Svecziát, 's Stockholmban 10 hónapig Vogler közvetlen felügyelése alatt a' declamatori muzsikával és ellenpontozással foglalatkoskodott, irt néhány egyházi darabot, azután mesterét Hamburgig követte, 1792 pedig Berlinbe ment, hol a' német operánál orchestrumigazgató lett, 1803 Kotzebueval Parisba utazott 's itt karmesternek neveztetett. Kevés eredetiséggel 's változatossággal bíró gondolatok mellett, tisztaság, hathatós kifejezés és halmozott kecsés melodiák bélyegzék munkáit. *Sulmalle* duodramája, *Deodata* operája, *Hermann und Thusnelda*'s *Die Wette* kis daljátéka Berlinen kívül nem igen ismeretesek. Lukább ismeretesek pianoforte kíséretű melodiás és karakterteljes énekei, 's melodramai műve *Fridolin*, v. a' *vashámorba menetel* (Schiller balladája után.) Mh. Berlinben 1821.

WEBER (Gottfried) érdemtelen theoreticus és practicus hangszerző, egyszersmind tudományos műveltségű tisztviselő, szül. Freinsheimban Manheim mellett 1779. Törvényt tanult, ügyvéd és kamarai-ügyvéd lett. E' mellett jó tanítás és jeles művészek hallgatása által fuvolán és gordonon nagy ügyességet szerzett, utóbb mindazáltal egyedül a' muzsika aetheticai és technicai teoriájára szentelte szünetjét, minek több folyó iratokban kijött értekezésein, ugy Ersch és Gruber Encyklopaediájába iktatott czikkjein kívül igen becsülendő próbáit adta különösen *Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst zum Selbstunterricht, mit Bemerkungen für Gelehrtere* (2 köt. Mainz 1817. 2 kiad. 1824., 4 köt.), és *Allgem. Musiklehre für Lehrer und Lernende* (Darmst. 1822) czimű munkáiban. Darab ideig igazgatója volt Manheimban az egyházi muzsikának és Conservatoriumnak. Utóbb hadbíró lett Mainzban 's egyszersmind a' játékszini biztosság tagja. Végtevére mint nagyhercegi fő törvényszéki tanácsnok és királyi ügyvéd Darmstadtba tétetett által 's a' hesseni nagyhercegi házi rend vitézévé neveztetett. A' gieszeni egyetem bölcselkedői kara doctori oklevéllel tisztelé meg, a' stockholmi muzs. akademia pedig hangzsát doctorává nevezte. Szerzeményei közül, mellyeket egyszerűség 's declamatori karakterre törekvés bélyegez, néhány újabb egyházi darab, több mise, egy *Te Deum* 1812, egy *Requiem* a' leipzig-i bajaokok árnyékának 1813, több helyeken tetszéssel fogadtatt. Van tőle továbbá 12 ének 4 hangzatra, más 12 egyre, és egy 8 hangzatu fugás hymnus, egy klavirsonata 'st. Talált egy chronometert is.

WEBER (Karl Maria v.) szász királyi karmester és a' német operának Dresdában igazgatója, szül. Dec. 18 1786 Eutinban a' holsteini birtokban; gondos nevelést kapott. Ifjúságában szünóráit képzéssel 's muzaikával tölté; amannak több ágaiban szerencsés próbákat tón; de a' hangművészség lett utóbb fő szenvedélye. Atyja, őrnagy Weber, látván naponként fejlődő nagy tehetségét, Haydn Mihályhoz vitte Salzburgba, de a' komoly sérjfi igen távol álla a' kis gyermektől, sem hogy ez tőle sokat tanulhatott volna. Azonban már 1798 6 kis fugáit ébresztésül kinyomtattatá atyja, 's utóbb Münchenbe vivé Kalcherhez, kinek köszönhető leginkább, hogy a' művészi eszközök ügyes használatát, főleg a' tiszta négy hangzatu tételre nézve megtanulta. E' mestere felügyelete alatt írta a' *Die Macht der Liebe und des Weins* czimű operát, egy misét, és több hangdarabokat, mellyek később mind tűz prédái lettek. Majd azon gondolat kapá el tüzes fiatal elméjét, hogy Sennefeldert az akkor feltalált könyomásban meghaladja, 's hogy ezt nagyban üzhesse, Freibergbe ment Szászországba; de hamar meguntá az e' körüli pepecselést 's még nagyobb hévvel folytató a' hangszerzést. 14 eszt. korában írta a' *Wald-*

mädchen operát, melyet 1800 Bécsben, Prágában, Petersburgban nagy tetszéssel adtak. 1804 írta a *Peter Schmoll und seine Nachbarn* operát. Majd maga szárnyára kelve látogatá meg Bécsset, hol az öreg Haydn és Vogler apátur ismeretségébe jutott. Ez utóbbi örömmel segíté az ifjoncz élénk törekvését 's egész tudománya kincsét jó szívvél tárá fel előtte. Ennek tanácsára hagyá fel W. nagyobb muzsikái darabok dolgozásával 's két évig csupán nagy mesterek miveit tanulgatta. Ekkor fortepianojátszásban is sajátlag kiképzé magát. Majd Breslauba hívák muzsika-igazgatónak, hol t. k. *Rübezahl* operát írta. 1806 Württemberg Ödön herczeg Karlsruheba hívá Schlesiába. Itt írt 2 symphoniát, több concertet és harmonia-darabokat. Azonban a' háboru vérszei majd feldulák a' esinos játékszint, elszéleszték a' derék hangszkart, 's ő is művészi utra ment, mellyről nem sokára vissza tért a' herczeg stuttgardi házához. Itt írta *Silvana* operáját 's igen sok klavirdarabot. 1810 Franciaországba, Münchenbe, Berlinbe utazott, 's Dresdában *Abu Hassan* operát írta. 1813—16 mint muzsikaigazgató Prágában vezeté az operát, melyet egészen újra szerkeztett, 's itt írta a' *Kampf und Sieg* nagy cantatét. 1816 ismét utazni ment 's Berlinben egy műkedvelő barátja házánál huzamosabban tartózkodott, 's itt írta pianoforte-sonatai 3 legszebbjeit. Majd Dresdába hívák egy német opera képzésére, 's e' hivatalt 1817 óta nagy munkasággal vitte. Itt számos szeres muzsikákon kívül több alkalmi cantatét írt, p. o. a' szász király országlása öröminnepére, több menyekzöre, a' király névnapjára st. Itt írta a' *Freischütz* operát is, melyet legelőször Berlinben 1821 adtak 's azóta egész mivelt világon hangzik. *Preziosa*-ját már 1820 készíté. *Euryanthe*-jét Bécsben előszer Oct. 25 1823 maga adta, 's vele igen nagy tetszést nyert. 1824 Londonból szólíták fel, hogy a' Coventgarden színház számára *Oberont* írná. E' végett az angol nyelvet kezdé szorgalommal tanulni. De halmozott hivatalos munkái 's az, hogy Morlacchi tisztársának, ki betegkedése miatt gyakran Olaszországba utazott, foglalatosságait is teljesitnie kelle, megtámadák sok tanulás miatt is gyenge egészségét. 1825 nyáron Emsbe utazott, 's ez év végén Berlinben előadá Euryanthe-t. 1826 roszabbulni kezdé torok- és mejjfájdalma. Mind e' mellett is erőtetéssel dolgozott Oberonon, Febr. Londonba ment, ott bevégezte 's előadta a' remek mivet, de nem soká örvendhete a' köz tapsnak, mert midőn épen jutalmára *Bübájos vadászát* (Jun. 5.) elő kell vala adni, ki lehelé hangokban gazdag életét 's a' Moorfields-kápolnában temetteték el. Időszakot tesz ő a' dramai muzsika szerzésben, sok újat teremtett, a' hangszereket saját, mély hatással használta, a' népdalt nemesitette, 's az énekjátékba új életet öntött. Oberonjának réménekei a' legidealisabb karakteristikák közé tartoznak. Ő nem csak igen eredeti hangszerző, 's gyakorló hangász, tüzes, belátó, meggondolt igazgató, művészetének aetheticai és grammaticai részében egyaránt jártas theoreticus, hanem igen mivelt és elmés ember is volt, ki az életet magasabb álláspontrol tekinté, mint legtöbb művészek szokták. L. Hell *Hinterlassene Schriften von K. M. v. Wecker* (Dresd. 1828 2 köt.) Gyermeknei nevelése számára jutalomjátékok által szép summa pénz gyűlt össze.

WECHABITÁK, l. VAHABITÁK.

WECKHERLIN (György Rudolf), jeles német 1584 szül. Stuttgartban. Atyjától, ki württembergi országos hivatalt viselt, hasonló életnemre rendeltetve, a' tübingai egyetemben tanulá a' törvényeket, nem mulasztván el azonban a' régi remekmiveket és újabb nyelveket is. Oskolai pályájának végeztével beutazá Német-, Francia- és Angol-, sőt ugy látszik Spanyolországot is. Ámbar kora ifjuságában verselni kezdett W., a' hivatalos pályáról mégsem felejtkezett meg. Visszatérte után ugyanis, 25 évü, herczegi titoknokságrn emeltetett

Stuttgartban, mely mellett az udvari költői hivatalt is egész hűséggel teljesítette; különösen magasztalá a' pfalzi ház érdemeit és kegyeit. A' harmincz esztendő háboru kiütése után, 1620, Londonban titoknokságot viselt a' német cancellariánál, mely a' Fridrik pfalzgróft, I Jakab vejét, a' csehországi koronától és ősi választólejedelemségétől megfosztó szerencsétlen történet után, azért állítattat fel ott, hogy az Angolország és protestans Némethon közti összekötötést fentartsa. E' helyzetben sok és nehéz foglalatosságai voltak W.-nek. De mind e' mellett is mint protestans költő, tüzes bátorsággal és rendithetlen vallásossággal énekelte ő a' német szabadság hőseit, a' szász Bernhardot, Mansfeldet, 's mindenek felett az éjszaki szabadítót, Gusztáv Adolfot. A' harmincz esztendő háboru, mely a' württembergi tartományban is dühösködött, elpusztítá a' költő örökségét, 's halálát okozá szeretett ifjabb testvérenek, Lajosnak, ki magát az egyházi hivatalra szentelé, 's az atyai jószágokat kormányozá. W. ifjúkori verseinek nagy része is elveszett ezen romlaskor. Ezen nagy veszteséget a' szomorú csapást azonban a' költő, sérjfiuerővel 's jámbor türedelemmel viselte. Mh. 1651, miután 1648, Londonból, költeményeinek Amsterdamban kinyomatásáról gúndoskodott. Az első kiadás Stuttgartban jelent meg 1618, a' következő három pedig, 1641, 1646 és 1648, Amsterdamban, ezen cz. a. *Geistliche und weltliche Gedichte*. Egyházi költeményei között, több szabad fordításn zsoltárok találhatnák; a' világiak, dalokból, énekekből, gyász- és sirversekből, vitési költeményekből, monett formába öntött szerelmeskedésekből, pásztor-költeményekből, epigrammából 's némely alkalmi versezetekből állanak. Szerelem- és borsdalai, dicséretei és az idejebeli hősekről írt alagyái, ugy szinte pásztor-költeményei és epigrammái is, kitünőbb figyelmet érdemelnek a' többiekénél. Sok ideig elfelejtve valának versei, mig nem azok iránt Herder, 1779, ismét figyelmet gerjesztett. Ezóta több versválogatók vettek fel gyűjteményeikbe W. munkáiból. Nagy csomót, 's jól válogatottat adott ki belőlök, az író tökéletes életrajzával együtt Müller Wilhelm, az ő *Bibliothek deutscher Dichter d. 17 Jahrh.* című munkájának 4-ik kötetében.

WECKHERLIN (Wilhelm Lajos) sokoldalú esmeretekkel 's vonzó előadási tehetséggel bíró, de szerencsétlen karakterű férjfiu, kinek fővonata a' meggondolatlanúság volt. Szül. 1739, Württembergnek Bothang nevű falujában, hol atyja, hitszónok volt. Alsóbb iskoláit Stuttgartban végeze; a' törvényeket pedig Tübingában tanulta. Azután udvarmester gyanánt Strasburgba, innét pedig Parisba ment; hol különösen *Voltaire* és *Linguet* iratait forgatá, 's beszivta belőlök azt a' gunyoló szeszélyt, mely későbbi munkáiban mutatkozik. Viszszatérván, Bécsben a' literatúrával és nyelvtanítással foglalatoskodott; de gunyra hajló természete miatt ellenségeket szerzett magának; *Denkwürdigkeiten von Wien* (1777) című elmés, de pajkos tartalmu könyve által pedig fogságot 's országitálmalmat vont magára. Börtönéből szabadulva 's elkötözni kénytelenítette, Regensburgba ment; innen rövid tartózkodása után Augsburgba, hol mint lélekteljes férjfiu 's jó társalkodó, becsületet. Gunyszeszélye miatt azonban, nem sokára innen is el kellett távoznia; miért *Anselmus Rabiosus Reise durch Deutschland* (1778) című munkájával állotta boszuját. Most Nördlingenben telepedett meg 's egy political folyóiratot kezdett ezen czim alatt Felleisen. De innen is elutasítván, néhány esztendeig Baldringenben, Wallersteia herczeg egyik falujában élt, nem messze Nördlingentől, 's *Chronologen* cz. a. (12 köt. 1782—87) egy időszaki írást készített, melyben eszme, kedvélly, guny, szabadelműség, 's a' francia literatúraban nagy jártasság mutatkozik. *Das graue Ungeheuer* (12 köt. 1782—87), *Hyperboreische Rriefe* (7 köt. 1788—90)

és *Paragraphen* (3 köt. 1791—92) czimű munkái, mind csak folytatása valának a' *Chronologen*-nek. Egy gunyirata miatt, melyet 1788 Nördlingen városa ellen nyomatott, fogságba tétetett Hochhausban, hol 4 évet töltött, illő bánásmódot tapasztalva, 's írói foglalatosságainak élve. Megszabadulván, midőn 1792 Anspach porosz felsőség alá került, ide költözött, 's engedelmet nyert politikai újságírára. Azon körülmény, mely szerint a' Francziákkal való egyetértésről alapítlanul bevádoltatott, annyira érdeklette őt, hogy betegségbe esett, 's ugyan ebben 1792. 24 Nov. mh. — no —

WEDGEWOOD, WEDGEWOOD, találójáról nevezett angol kőedény neme, mely keménységgel, finomsággal, szépséggel jeleskedik. Wedgewood Josiah, Stafford grófságbeli szegény fazekas talált fel mult század vége felé egy igen tartós és szép fényű halaványsárga kőedényt. Ezt követé 1) a' bűdöskősárga színű, mely a' savanyoknak 's a' hideg és meleg változásának ellenáll 's szépen kifestetik, 2) a' fejér wedgewoodporcellán, mely hasonló tulajdonságu; 3) a' jaspisporcellán, fejér, átlátszó, igen szép, finom 's azon különöséggel bíró, hogy a' szint egészen is beissza, 4) bazalt, a' bazaltnak csaknem minden tulajdonságival bíró anyag, mely szép feketesége mellett ki is fényesíthető, aczélhoz tüzet ad, minden savanyknak ellentáll, 's az érczekhez is próbákó gyanánt szolgálhat, 5) Terra cotta, mely a' gránit, porfir és egyéb köveket utánazza, 6) Bamboo, nádnemű csikos biscuitporcellán, és 7) Biscuitporcellán, achathoz hasonló rendkívüli keménységű anyag. Wedgewood nagy gyárhelye Newcastle szomszédságában egész helységet képez, melyet Etruriának hívnak; főrákhelye Londonban van. W. mh. 1795.

WEENIX (Joh. Bapt.) híres képiró, szül. 1621 Amsterdamban, Bloemaert tanítványa és Hondekoeter veje. Mh. Utrechtben 1660. Festett apró táj-, állat- és történetdarabokat, igen tisztán és szorgalommal, de kevésé egyhangulag. Nagyobb hirre kapott fija János, szül. Amsterdamban 1644, kit nem sok ideig taníthatott, 's ki csupán a' természetet követve nagy mester lett állatok ábrázolásában. Csendes életet, szarvas- és sertés vadászatot, eleven és holt állatokat, épen most lőtt nyulat, őzet, madarakat, utánazhatlan természetes valódisággal és színvarázsszal ábrázolt. A' müncheni, dresdai és pommersfeldi képtárak jeles miveit bírják. Mh. Amsterdamban 1719.

WEICHSEL (lengy. Wisla, lat. Vistula), 100 mf. hosszú, már Krakónál hajózható folyó, mely austriai Schlesia tescheni fejedelemségében a' Kárpátok éjsz. oldalából fakad ki, Krakót 's Galiciát körül folyja, Lengyelországot hasítja, Koscheletznél nyugoti Poroszországba megyen be, 's a' keleti tengerbe ömöl. Marienwerder alatt, Montañánál, két ágra oszol, mellyek közül a' keleti a' Nogat, a' frische öbölbe foly. A' nyugoti, Weichsel nevű, Fürstenwerdernél ismét 2 ágra oszol; a' bal Weichselmündénél a' kel. tengerbe, a' jobb több ágra oszolva a' frische öbölbe foly. Sok 's jó hal uszkal benne; de legnagyobb haszon, mellyet a' Lengyeleknek nyújt, az, hogy terményeiket Danzigba szállíthatják rajta, honnan azok tovább vitetnek. A' brombergi csatornánál fogva öszve van kötve az Oderával. Több hajózható folyók, mint a' Dunajecz, Wyszloka, Szan, Wieprez, Pílica, Bug a' Narevvel, Bzura, Drevencz, 's Brahe egyesülnek vele.

WEIGEL (Károly) orosz császári és szász nagyhercegségi udvari tanácsnok, a' Wladimirrend lovagja, dresdai gyakorló orvos, 1796 Dec. 1 szül. Leipzigban, hol atyja egyetemi proclamator 's az új görög nyelv kötelezett tolmácsa volt. Ez kora ifjúságában szeretetet gerjesztett fiában a' görög nyelv iránt, mellyet egy leipzigzi élemedett orvos, Mandakasius, ki előbb Konstantinápolyban volt, még az által nagyobbított, hogy szüntelen arra tüzelé, ezen fővárosban

telepedjék meg egykoron, mint orvos. Azon oktatásnál fogva, melyet W. fiatal Görögöknek adott, 's azontársalkodás következtetésében, melyet az akkor Leipzigban tartózkodott 's részint mivel görög férjfiakkal folytatott, nagy ügyességet szerzett magának az új görög nyelvben. Az orvosi tudományokat Leipzigban és Göttingában tanulá; szünidejét pedig többnyire Halleben töltötte, hol őt Forster, Sprengel, Meckel és Reil, barátságaikra méltaták. 1792 elejétől fogva 1795 utoljáig, tudományos utazásokat tön Német- és Franklonban, Olaszországban és Schweizban. Bécsben hosszasan tartózkodott. 1793 meghívta őt udvari orvosának Thessaliában a' platamoni püspök; ő azonban nem fogadá el azt, minthogy korosodó szülei elleneztek, olly távol földre költöznie. 1794 bizodalmas barátja lön D. BOLLMANN (l. e.) ki Angolországból jött Austriába, hogy az Olmützben fogva tartott Lafayettet, ki az alkudozás után semmikép sem menekedhetett ki, bármikép is megszabadítsa. W. Olmützbe ment, 's megnyervén a' fogoly körül lévőket, mind azokról tudositá Lafayettet, mik az ő megszabadíttatására munkálta vétettek. Szüleit azonban kimélni akarván W., nem vett részt közvetlenül, a' terv kivételében; hanem midőn az Olmütz vidékén megszállott lovagezredek miatt a' vállalkozat el nem sülhetett, a' rábizva volt iratokat és pénzeket, egy bizodalmas háznál letette. Világosságra jött ugyan nem sokára, hogy ő Lafayettet meglátogató 's az egész dologba beavatva volt; de minthogy iratai közt semmi gyanujel nem találtatott, őt magát pedig a' dán udvarnál lévő portugali követ Souza-Coutinho gróf, kivel Bécsben esmerkedett meg Schönfeld gróf házánál, olaszországi útjára kísérőül hívá, 's a' portugali király szolgálatjába lépni készitete, minden további nyomozódástól 's üldöztetésekől megmenekedett. Elutazván a' gróffal Olaszhonba és Siciliába innét Konstantinápolyba szándékozott; de atyjának hirtelen történt halála, 's házok népének sürgető kérései, visszatérésre határozzák. Bécsben, Velenczében, Florenzben, Romában és Nápolyban tartózkodásának ideje alatt, nyomos kéziratokat talált a' nehezen hozzáférhető könyvtárokban, 's azokat részint leirá, részint egymással összehasonlitgatá. Ily iratok valának p. o. az amida Aëtiusnak mind a' 16 könyve, melyeknek csak nyolcra van kinyomatva, 's melyeknek szerzőjéről ő egy különös iratot bocsátott közre; továbbá Dioskoridesnek híres pergamenkötetei; Aelius Promotusnak elveszettek gyanánt tartott iratai; ugy szinte niceaeai Paulluséi, Aphrodisiensis Sándoréi, Pselluséi, 's több másoké. Visszatérvén anyavárosába, academiái életre szánta magát; lezckeket tartott a' régi görög és romai orvosokról, 's az *Ital. medicinischeschirurgische Bibliothek* című munkának első köteteit ugyan Kühn professzorral szövetkezve, az utóbbiakat azonban egyedül adá ki. Későbbben egy új-görög szótárt is készített, ógörög, olasz és német tartalommal. Minthogy azonban sem a' leipzigie egyetemnél, sem a' göttingainál (melly utóbbihoz 1797, jóltévéje Heyne által hivatott meg a' számára Hanoverból kieszközlött rendkívüli tanítósékre) kedvező kilátásai nem voltak, ismét Bécsbe ment 1798, 's Frank Péter orvos mellett gyakorlodott a' beteghazakban. 1799 visszatért Szászországba, 's megtelepedett Meisenben. Bécsben gyűjtött tapasztalásai olly szerencsésen vezették őt, hogy rövid idő mulva már alig gyógyé betegek látogatását. Az ott uralkodott igen rossz nemű nyavalya, a' skarlát hideglelés ellen, általános gyógyszerképen már 1801 a' belladonnát használta olly adagban, hogy ez a' gyomorban kellő szárazságot eszközölt. Ő hozata 1800, Londonból először tehénhimlőt, 's beoltá azt több mint 600 személybe; 's minthogy aza' himlő ellen sikeresnek tapasztaltatott, lassanként általános dívatba jött. 1802 Pezold orvos felszólítására, Dresdába ment, hol az új nyelvekben való jártassága, nem kis munkakört szerzett neki. A' következett évben át-

nézte a' Lipcsében kijött német-uj-görög szókönyv kéziratát; lefordítá a' külföldnek néhány orvosi munkáját, 's időről időre egészen a' gyakorlatnak szentelé magát. Ennélfogva azon tanítói hivatalt sem vállalta el, mellyel Burgsdorf miníster 1804 Wittenberghen megkínálá. Németországnak a' Francziák járma alá kerülése alkalmával, szorosabban szövetségelt W., némelly hazájabeli jelesb férjfiakkal. Ezért, 's azon okból, hogy 1813,30 kezére bízott orosz tisztet, alkalmasb gyógyítás végett Csehországba vitetett, 's őket ez által a' francia fogságtól megmentette, gyanus lön a' Francziák előtt; 's Napóleon parancsára elfogatván, hazájából az erfurti erősségbe vitették. Az országos tömlöczbe beléptekor, türelemre intette őt ott fogva volt Spiegelnek és Mablmannak falra irt neve. Nem is zuglódott, noha a' Sept. 19 Dresdában tartott francia hadi törvényszék által véltlennek nyilatkoztatása után is fogva maradt, szinte Decemberig, midőn az erfurti várt zárva tartó gróf nollendorfi Kleist vezér sürgetéseire, egy elfogatott francia tisztet cserélteték ki. Visszatérte után, Sándor császártól udvari tanácsnoksággal tisztelteték meg, 's parancsolatára a' katonai orvosi ügyeknek fejevé tétették, hogy a' szász törvényhatóságokkal egyetértve, mintegy 1000 beteg számára szolgáló udvari kórházat létesítsen. Az intézet, minden nehézségek 's pénz szűke ellenére is, felállítatott; 's időnkint több mint 6000 orosz és porosz katonaság nyert ápolgatást és egészséget. 1814 és 1815 kettős meghívataa volt, egyik által Merseburgban orvosi tanácsnokság, másika által pedig Magdeburgban orvosi és kormány-tanácsnokság ajánlatok neki. De ő egyiketsem fogadá el, részint, hogy fia nevelését háborítlanul folytathassa, részint, hogy a' felügyelése alatti kórházakat elhagyni nékénytelenítessék. Az orosz császár és a' porosz király, az érdemrend jeleivel jutalmazák meg őt; a' háboruban tett szolgálataiért. Egészsége lassankint annyira elgyengült, hogy 1817 Nápolyba utazásra határozván magát, a' tengeri fördővet használni, az ezen időben hozzá érkezett, 's őt orosz udvari orvosi méltóságra emelő császári meghívást sem fogadhatá el. Nápolyból megerősödve tért vissza, 's belépett ismét előbbi munkakörébe. Egyszersmind pedig literaturai foglalatosságba is bocsátkozván, munkásan tölti életének hátra lévő napjait.

WEIGELIANOK, neve egy 17 századbéli rajoskodó felekezettnek, melly leginkább Felsősaxoniában terjedt el. Alkotójok Weigel Bálint tschopau pap (szül. Groszenhainban 1533, mh. 1588); ajtatos, feddhetlen életű férjfiu 's kedvelt egyházi szónok volt. Theophrastus Paracelsus és Tauler munkáit olvasván, ezekben titkos bölcseséget képzete, mellyeket oktató könyveibe áltett. Ezeket holta után (1611—21) Weichert tschopaui kántor adta ki, mellyek közt említhetők: *Kirchen- und Hauspostill über die Evangelien*; *Principal und Haupttractat von der Gelassenheit*; *Das Büchlein vom Gebet*; *Der güldene Griff, d. i. Anleitung, Alle Dinge ohne Irrthum zu erkennen, vielen Hochgelehrten unbekannt und doch allen Menschen zu wissen nothwendig* (1578). Ezekben sokat beszél ő a' velünk nem született belső világosságról; igazi theológiának azt tartja, ha az ember önnön magát esmeri, azaz, azt, miből, ki által 's mire az ember teremtett; minden teremtményt az isteni lény kifolyásának tart; Kristusról a' szentháromság tudományától egészen különböző véleménye volt; 's a' külső istentisztelet kévésre becsülte. Több irományi égettettek meg 1624 Chemnitzben fejedelmi parancsra, de már ekkor igen el voltak terjedve, és sok követőt találtak.

WEIGL (Jos.) híres operaszerző, szül. 1766 Kismártonban, hol atyja Eszterházy herczeg hangszkaránál első hegedős volt; első muzsikai oktatást Kornneuburgban Albrechtsberger vezetése alatt nyert. Már 15 eszt. korában egy kis operát irt. Gluck és Salieri

kieszközlék, hogy ez első próba a' császár előtt előadatnék, ki a' fiatal lángelmét ébresztőleg jutalmazá meg. Annál nagyobb buzgalommal tanulá most a' muzsikát, noha mellette a' törvénytannulásban sem maradt hátra. Van Swieten tanulmányok elnöke nagy pártfogója lón, ennek házában ismerte meg a' régibb híres mesterek műveit, 's korának első hangszárait. Majd Salieri vevé oktatás alá, és a' compositióban gyakorlá. Ez időbe tartozik tetszéssel fogadott 's megjutalmazott operája *Il pazzo per forza* 's néhány alkalmi cantatája. Leopold császár olasz hangszerzőket hozata, kik az olasz opera számára szerkeztetnének; ezek közt volt Cimarosa is. W. ennek kedvét csak hamar megnyeré 's közbenjárása által fizetésnélküli 's reménységet kapott, hogy császári költségen Olaszországba mehet. De a' császár meghalt. W. harmadik operája, melyet ez alatt irt *La principessa d'Amalfi* nagyon megtetszett. Ferencz császár alatt is karmester maradt ő az olasz operánál, azonban sokat irt a' német opera számára is. Ekkori művei közül kedvesek voltak: *Giulietta e Pierotto*, *I solitarij*, *L' amor marinaro* (németül *Der Corsar aus Liebe*) 's német operáskája *Das Dorf im Gebirge*. *L' uniforme* (*Die Uniform*) czimű operája által nagy mértékben megnyeré Maria Theresiának, felséges urunk második hitésének, kegyét és pártfogását, ki ez operának legelső előadásakor (Schönbrunnban) a' fő szerepet maga énekelte. Meghagyásból is több operát (mint *Il principe invisibile*), alkalmi cantatákat és oratoriumokat (p. o. *La passione* és *La resurrezione del N. S. Gesù C.*) irta. Azon okból, hogy Stuttgartba hivatását el nem fogadta, Bécsben holtiglani hivatalt nyert. Az udvari játékszin új igazgatása alatt előadta *Kaiser Hadrían* operáját. Nem sokára ezután írta ama kedves operáskát: *Adrian von Ostade*. Majd Mailandba hívák, hogy 2 operát írta. Ezek voltak a' seria *Cleopatra* és a' buffa *Il rivale di se stesso*, (*Liebhaver und Nebenbuhler in einer Person*). Ez utóbbival, melyet 1807 készíte el, Mailandban zajos tetszést nyert; de azon ajánlatot, hogy a' Conservatorium igazgatója legyen, még sem fogadta el, hanem 7 hónap mulva visszatért Bécsbe. W. muzsikai karaktere inkább vigra, hízegőre, mint pompásra és nagyra látszik hajlani. Műveiben két módoságot lehet megkülönböztetni. A' korábbiakat eleven természetesen kellen és vig pompás melodiák helyezzik; a' későbbiekben némi lágy, hízegő érzélgés tapasztalható, ilyenek: *Das Waisenhaus* (1808), *Schweizerfamilie* (1809), *Einsiedler auf den Alpen*, *Francisca von Poix*, *Bergsturz von Goldau* (1812), mellyek darab ideig a' német opera publicum kedvenczvévé tevék. Ez időbe tartozik továbbá *Die Jugend Peter des Grossen* daljátéka, és másodszori Mailandba hivatása alkalmával irt operája *L' imboscata*; ugy *Il ritorno d' Astrea* cantatája, melly nagyon tetszett. Későbbi műve a' kedves kis daljáték *Nachtigall und Rabe* 's *Margaretha von Anjou* opera. Legujabb munkái, a' nagy komoly opera: *Baal's Sturz* (1820), mellyel megmutatá, hogy a' magasb dramai muzsika sincs tehetsége körén kívül. Ez Bécsben rendkívül tetszett, de regényes operájának *Die eiserne Pforte* (1823) nem volt szerencsés sikere.

WEILAND (Péter), a' rotterdami remonstrans község predikátora, a' hollandi nyelvre 's literaturára nézve érdemteljes tudós, Amsterdamban szül. 1754. Nagy tudományáért annyira becsülteté, hogy 1798 a' bataviai köztársaság (igy nevezteték ekkor Holland) végrehajtó tanácsától belső ügyek agensévé teteték, de e' jeles és jövedelmes hivatalt nem fogadta el, távol akarván élni minden political mozgásoktól. 1815 az utrechti egyetemen literatura és philosophia tanítójává nevezé a' mostani király, de öregsége 's más okok miatt ezt se vállalta fel. Annál többet tevé, mint író. Munkái közt jelesbek: *Az ez életbeni igaz boldogságról*, mellyet a' studium scientiarum ge-

nitrix társaság megkoszorúza; az országlás parancsára készített *Hollandi nyelvtudomány*, melynek szabályait követik a' hollandi kormányzások 's iskolák; *Hollandi grammaticai szótár* (1790—1811); 's *Hollandi nyelv kézi könyve*. Közdolgozó volt Landré francia-hollandi és holl.-francia szótárában, 's egy synonymicum lexiconbanis, melly első volt Hollandban. W. tagja az első németalföldi tudós egyesületeknek. Ha tanít, előadása teljes tiszta vallásos szellemmel; társalkodása szelid, szemérmes és nyájas. Fiai közt egy törvénytudó, ki Jean Paul több munkáit, a' hollandi nyelv nehezségei mellett is, igen jól lefordítá.

WEILLER (Kajetán), szül. 2 Aug. 1762 Münchenben. Jeles munkái: *Über die gegenwärtige und künftige Menschheit etc.; Versuch einer Jugendkunde; Mein Glaubensbekenntniß über den Artikel der alleinreligimachenden lateinischen Sprache; Erbauungsreden für Studierende in den höhern Classen* (3 köt. 1802—4); *Versuch eines Lehrgebüdes der Erziehungskunde; Mutschelle's Leben; der Geist der allerneuesten Philosophie der Hrn. Schelling, Hegel et Comp.; Anleitung zur freien Ansicht der Philosophie; Verstand und Vernunft; Ideen zur Geschichte der Entwicklung des religiösen Glaubens; Grundriß der Geschichte der Philosophie; Grundlegung der Psychologie; Tugendlehre; Über die religiöse Aufgabe unserer Zeit; Das Christenthum in seinem Verhältnisse zur Wissenschaft; Der Geist des ältesten Katholicismus, als Grundlage für jeden spätern; Characterschilderungen seelengroßer Männer nebst der Biographie des ersten Verfassers, von einem s. Schüler*, 'sat. Ennyi írádozás jutalom nélkül nem marada. 1799 első tanítója leve a' practica philosophiának 's paedagogicának, aztán a' lyceum, 's utóbb a' főváros minden tanító intézeteinek rectora. 1808 a' király a' bajor korona polgárérendrend lovágkeresztét adá neki; 1812 Károly herczegnél philos. tanítójává nevezé 's 1813 nemesi rangra emelé. Azenban a' babona, képmutatás, szerzetesek, fő eg a' jesuitismus ellen hevesen kelvén ki némelly írományaiban, ellenségei is keledének, kik oda vivék a' dolgot, hogy 1823 az iskolai kormányzástól elmozdítaték 's titkos tanácsnokká, majd a' tud. academiájának főtítoknokává nevezeték, hanem e' hivatalától is megfosztaték 's mh. 23 Jun. 1826.

WEIMAR (Szász-Weimar és Eisenach), nagyherczegség Felsőszaxoniában. A' weimari és eisenachi fejedelemségekből áll; amaz 46 nsz. mf-en fekszik 150,000 lak., e' 21 nsz. mf-en, 77,500 lak.; e' szerint az egész nagyherczegség nagysága 67 nsz. mf., a' lakók száma 227,000, kik 9512 Kath., 6400 Reform., 1231 Zsidók, 's 30 városban, 12 mvár., 's 608 faluban laknak. A' föld inkább hegyes, mint tér 's némelly helyen köves, de azért általában termékeny. A' thüringi erdőnek és Rhönhegynek egy része benne fekszik. Vannak: szokott házi állatai, minden nemű vadja, bala, gabonája, kerti veteménye, gyümölcse, lene, kendere, kevés bora a' Saale partján, nagy erdei, ezüstje, reze, vasa, kobáldja, márványa, alabástroma, sója, 's ásványos vizei 'sat. A' mesteremberek főleg gyapju-és harisnya-mivekkel, vászonnal 's festéssel foglalkoznak. Károly Auguszt nagyherczeg 5 Maj. 1816 a' tartománynak képviselő alkotmányt ada, melly szerint a' nemesek, polgárok és parasztok választottjai részt vesznek a' tartomány közönséges dolgaiban, mint az adókban, fegyverfogásban, törvényhozásban és sajtószabadságban. — A' nagyherczeg, Károly Frídrík (szül. 2 Febr. 1783) az orosz császárnak sógora 's Károly és Wilhelm porosz herczégek ipa. A' nagyherczegi ház a' szász ház ernesti ágából származ. A' nagyherczegi czim 1815 olta divatoz. A' tartománygyűlés 1829 a' jövedelmet 1830-ra 659,595, a' költiséget 561,438 tallérra határozta. Az adóság 3,608,997 tall. teszen. A' fejer solyom rendje 3 osztállyal 18 Oct. 1815 alkottatott. A' sta-

tusministerium 3 titkos tanácsnokból áll. A' nagyhercezség birtokai az országgló család kiholtakor se darabolthatnak szét. Vö. *Staatshandbuch des Großherzogth. S. Weimar-Eisenach*. (Weimar 1827, Müller titkos kancellariatitoknoktól) és *Schweizer Handb. über das weimarische Staatsrecht*. A' nagyherceg az ernesti ház többi hercegeivel, a' német szövetség gyűlésében, 12-dik helyen ül, 's a' nagy gyűlésben saját szava van. A' szövetség 3-dik seregoztályába 2010 embert állít.

WEIMAR, az Ilm mellett, a' weimari nagyhercezség fővárosa; kerületlen hely rendetlen házakkal 's piacokkal, 950 házzal és 9900 lak. Weimar a' nagyherceg laka; 's a' fő kormány székek helye, melyet Herder (mh. 1803), Schiller (mh. 1805), Wieland (mh. 1813) 's Göthe (mh. 1832), nevei a' német tudósok honai közt fényes polczra emelnek. A' kastélynak szép fekvése van 's belől igen jó izléssel lepi meg a' nézőt. Előtte gyönyörű mulató erdőcske fekszik. A' nagyhercegi könyvtár 130,000 köt. számos rézmetszet, kézirat 's rajzolat nevezetesi. A' főtemplomban van a' nagyhercegi sírbolt; ugyanott Kranachnak sok szép festményeit láthatni. L. Meyer Heinr. *Über die Altargemälde von Lucas Kranach in der Stadtkirche zu Weimar* (1813). Említethők még Weimarban: egy igen számos tanulókkal dícsékvő gymnasium, tanítókat képző intézet, nagyhercegi rajziskola, fenyítékház, árvaház, jótévő asszonyintézet, kórház 's betegház, szabad közmivesek háza, 1825 épített játékszín. A' műintézetnek ágai vannak Eisenachban és Jenában. Jeles még Bertuch (most Froriep) szorgalmi intézete a' geographicum institutummal, melyben 8 folyó irt jelen meg. A' Falktól elhagyatott gyermekek számára alapított intézetet a' nagyherceg 1829 közönséges nevelő intézetté változtatá. Egy ásványmű-, egy kártyagyáron, 's néhány gyapjuszövön kívül kevés kézmives van itt. Fél órányira egy dombon, hova szép sétaut viszen, fekszik a' Belvedere mulató kastély; bájoló erdőcskével, 's valamivel közlebb Tieffurth falu, szép környékével. L. D. Gräber Károly *Weimar, die Stadt, nach ihrer Geschichte und ihren gegenwärtigen Verhältnissen* (Erfurt 1820).

WEISZE (Christ. Felix), tisztelt német író, szül. Febr. 8, 1726 Annabergen a' szász. érczhegyek közt, Lipszében különösen philologijára szentelé magát, hol akkor Klopstock, Cramer, a' két Schlegel 's több nevezetesség lett literator együtt vala. Lessinggel harátságot kötött, 's együtt kezdenék a' német játékszín számára dolgozni. Első, már feledékenységbe ment próbája volt *Die Marrone zu Ephesus*, fordított több franczia szindarabot is. Majd Gellerttel és Rabenerrel ismerkedék meg: 1758 kiada egy csomó verazetet *Scherzhafte Lieder* czim alatt, 1760 *Bibliothek der schönen Wissenschaften und freien Künste*, 1761 *Amazonenlieder*. 1762 Lipszében kerületi adószedő lett, 's holtig az maradt. Nyugóráiban tréfás operákat fordított, de eredetieket is irt. (*Die Jagd, Die Erntekranz*) és számos vigjátékokat. Szomorujátékokban nem boldogult. 1774 felhagyott a' színészeti munkálatokkal, hanem főleg az ifjuság számára kezdett írni. *Lieder für Kinder, ABC-Buch, Kinderfreund, Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes* 's több illy nemü munkái által mint valóban hasznos író tiszteletet 's érdemlett hírt szerzett. Mh. 1804. Eletrajzát (*Selbstbiographie* Leipz. 1806) igen nagy őszinteséggel maga irta le.

WEISZENTHURN (Johanna Franul v.) jeles színésznő és dramairóné, szül. Koblenzben 1773. Atyja Grünberg Benj. elhaltával, anyja szegény sorsban marada, 's Teichmann Andráshoz mene férjhez. Ez Weisze *Kinderfreund* czimü munkájából holmi apró szindarabokat adata elő, 's ezekben kelle Johannának fő szerepeket viani, a' mellett apróbb testvéreit nem csak szerepeikre tanígtatni, hanem tisztálkodásokról is gondoskodni kénytelen vala. Igy nem igen

maradt ideje, hogy magának szükséges ismereteket szerézen. Azonban már a' 14 eszt. leánykát a' müncheni udv. játékszinhez hívak, innen 1789 Badenbe ment, 's József császár hallván jeles idomait, az udvari szinhez fogadtatta, 's akkor volt utószor színházban, midőn Johanna Bécsben föllépett. Itt ugyan a' 16 eszt. hölgy egy Adamberger, Sacco és Stephanie mellett eleinte szettett, de ezek lelépte után egyedül maradt a' fő szeretőnek szerepe birtokában. 1809 Schönbrunnban Phaedrát játszá Napoleon előtt, ki már az előadás alatt azt nyilatkoztatá: nem hitte volna ugymond, hogy Németországon a' tragica színművészség ennyire haladt, 's a' színésznének 3000 francot küldé ajándécul. Majd Weisenthurn fímele patricius és az Arnstein ház pénztárnokának nyujtá kezét, 's jobboldt sorsát tudományi esmeretei hijányának pótlására használá. Irói tehetsége csak 25 évében fejlődék ki, még pedig egy fogadás következtében. 8 nap alatt, elibe tett terv szerint írta a' *Die Drusen* című szomorjátékot. Azóta drámai művei 10 kötetet töltének el. Szindarabjait Németország majdnem minden zugában előadták, 's ezek szerencsés leleménnyel, kivittel, tiszta nyelvvel, helyes characterrajzzal, elménczséggel és szézzellyel jeleskednek. Számos darabjai angol, francia, dán, orosz, lengyel, és magyar nyelvekre is fordítottak.

WELCKER (Friedrich Gottlieb), a' régiségtudományok prof. Bonnban, Grünbergben (Hessendarmstadtban) szül. 4 Nov. 1784. 1806 Romába utazván, itt Zoegát, időnk legnagyobb régiségnyomozóinak egyikét, nagy előmenettel hallgatá, 's hálából *Zoega's Leben, Sammlung seiner Briefe etc.* (Götting. 1819, 2 köt.) című munkájával nagy tanítójának szép emléket emele. 2 évet tölte Romában, mely idő alatt a' képez régiség tanulása, párosítva a' classikusok legszorosabb grammaticai esmerésével, vala főfoglalkozása. Visszatérvén 1809, Gieszenben archaeologia és görög literatura rendkívüli tanítója leve, hounan 1816 Göttingenbe mēne által 1819 oltá a' bonni egyetem legmunkásabb tanítóinak egyike. Sok irományi közül philologiai-artisticai munkáit említjük, illyenek *Orphische Argonauten a' Deutscher Mercurban* (1804, 9 füz.); *Komödien des Aristophanes; Über die Hermaphroditen der alten Kunst*; egyes értekezések *Zoega Basreliefs Roms-ában* (Gieszen 1811); a' *Zeitschrift für Geschichte und Auslegung der alten Kunst*-ban, 's a' *Zoega Abhandlungen*-ében (Gött. 1817); *Fragmenta Alcmanii lyrici* (Gieszen 1815); *Hippocraticis et Ananias fragmenta* (Gött. 1816); *De Erinna et Corinna poëtrici*; *Theognidis fragmenta* (Bonn 1826); Jacobbal kezett fogva kiadott *Philostratus-a és Callistratus-a (Philostrati imagines et Callistrati statuæ, Leipz. 1823)*; *Die Aeschyl. Trilogie Prometheus* (1824), melyet Hermann philologus hevesen megtamadott; *Über eine kretische Colonie in Theben, die Göttin Europa und Kadmos* (Bonn 1824); *Über das akademische Kunstmuseum in Bonn* (1827).

WELCKER, I. GUELFEK.

WELLESLEY (Richard Colley, marquis) pair, 1821 óta irlandi lordhelyettes vagy alkirály, egyike az újabbi legnevezeteseb britt kormány férjfiaknak, a' régi angol Colley nemzetségből származik, mely VII Henrik alatt költözött Irlandba. Atyjának lord Colley Garretnek, morningtoni grófnak elsőszülött fia volt, 's 1760 Jan. 21 jövé világra. Már az etoni iskolákban nyilvános szónökká képezte magát azon szónok-egyesületben, melyet az ottani tanulók egymás közt állítottak. Abig végezte el (1780) Oxfordban tanuló pályáját, midőn atyja czimének 's vagyonának örököse, nem sokára pedig irlandi titkos tanácsnok, 's mint Windsor képviselője, a' parlament tagja lön. Nem sokára megnyeré a' fejedelem kegyét, 's szabad bejárása lön a' királyi háznép magános tarsalkodásainak körébe. Mint szónok, az irlandi pairkamarában, 's azután a' britt alsó ház-

ban, Pitt ministeriumához csatlakozott, 's erősen szavalt a francia zendülés ellen. A király rövid idő múlva a kincstár lordjává, 1797 pedig keletindiai főkormányzóvá nevezte ki őt. Midőn az Egyiptomot meghódított Francziák britt India ellen Tipu Saibbal megámadási szövetségre léptek, elzárata lord Wellesley a' Babel-Mandel utat, hogy Egyiptom és Mysore közt az egyesülés megszűnjék; egyzersmind segédcapatokat is küldött 1801 Egyiptomba a' Francziák ellen. Seringapatnam elesése után, melyet Haris general 1799 ostrommal vett be, 's mellynél a' szultán életét vesztette, egész Mysore't angol hatalom alá hajtotta W. Ezért innepélyes köszönetet tőn neki a' parlament; a' király pedig irlandi marquissá nevezte ki őt, 's czimerébe a' mysorei zászló jelképét helyezteté. Az erre következett Marattok elleni háboruban, három hónap alatt a' Ganges és Dschumna közt fekvő tartományt egészen elfoglalá, 's a' berari scia-diaht és rajaht békeségre kinszerité. Ezért ujalog köszönetet nyert a' parlamenttől 1804. A' következett évben, visszahivatását kívánta; ennél fogva Juliusban lord Cornwallis küldetének helyébe. Hivatalos tudósítások szerint 12 millio font sterlinggel szaporitá az angol keletindiai társaság adósságait, mellyből 5 millio hadi költségre fordittatott. Calculgá, több intézeteken kívül, az angol tisztviselők képzésére alapítottat is neki köszöni. Hasztalan támadatott meg az oppositio által az ő indiai kormánysága; az alsó ház minden kivétel nélkül helyben hagyá azt. 1809 kezdetén követségül küldte őt a' király Spanyolországba, hol terhes hivatalában nagy elmetehetséget mutatott. Portugand herczeg halála után, mint a' külső ügyek statutitoknok, 's az azon év utolján Canning helyébe lépett. Ettől fogva saját ügyeképen vezette a' spanyol dolgokat, mellyekért testvére is harczolt, 's mellyekre nézve még lord Landsdown is megismeré Wellesleynek nagy és helyes politicalai nézeteit. Tisztársaival volt izetlenkedései arra birtak, hogy a' ministeriumból kilépett, 's helyébe lord Castlereagh jött. Perceval megülettetése után, ki Wellesleynek versenytársa volt, sem birhatta ezt rá az uralkodó herczeg, hogy a' ministeriumba lépjen. 1 Jul. 1812 inditmányt tőn, hogy a' Catholicusokat nyomasztó büntörvények megvizagáltassanak és enyhíttessenek, de ez egy szótöbbséggel félrevetettet. 1817 azt iyekezett bebizonyítani, hogy a' békétlenkedők minden tartományban fel akarják forgatni az országlást, de hogy ennek meggátlására új törvény hoztassék, azt kell előszer megmutatni, hogy erre az eddig fenállók nem elégségesek. Hogy IV. György a' folyvást tartó irlandi nyugtalanságokat lecsilapithassa, 1821 Wellesleyt nevezte ki irlandi alkirálynak, Talbots helyébe. Azonban az elkezeredett felekek összebékülését nem eszközölbette, 's e' szerint Anglesey marquis küldetett helyébe. 1812 leveleket hocsátott közre a' keletindiai ügyekről, mellyeket sokkal előbb (1804) egy az indiai történetekre nézve igen becses munkája előzött meg, az angol országlásnak a' Marattok fejeivel kötött békéjéről.

WELLESLEY (Henry) az előbbinek legifjabb testvére, titkos tanácsnok, 's a' Bathrend nagykeresztese, 1773 szül. 1797 Lillebe kíséré lord Malmesburyt, azután pedig mint titaknok, testvérével Indiába ment, hol ez őt 1801 andi helytartóvá tette. 1805 visszatért Angolhonba 's titoknoki hivatalt nyert a' kincstárnál; ezt pedig letévén, követkepen ment Spanyolországba. VII Ferdinand 1814 mind azon előjogokkal is felruházta őt, mellyek egy fejedelmi házból származott követet illetnek. Wellesley elfogadta ugyan azokat, fejedelme és az angol nemzet iránti tiszteletből; de a' saját személye iránti kegyelemjeleket nem vevé el. Nem sokára elbocsátatását kérte, mint-hogy a' spanyol uralkodásnak újabban felvett szabályait sikeretlenül iyekezett akadályozni. Azonban mégis megmaradt ezen álláspontján

szinte 1821-ig. Ekkor azért kellett haza költöznie, mivel Spanyolország, az idegen udvaroknál volt követeit visszahívá. 1822 utolján testvére Wellesley marquis helyébe küldetett követségül az austriai országláshoz. 1828 cowleyi lordságra emelkedett, 's e' rangjánál fogva tagja lön a' felsőháznak, hova már ő előtte három testvére jutott be.

WELLINGTON (Arthur Wellesley, herceg), az Angolok újabb időbeli legnagyobb hadvezére, 1 Maj. 1769 szül. Dungancastleben Irlandban, Etonban neveltették 's az angersi (Franciaországban) katonaszkolában oktatták, mire 1787 mint zászlótartó fellépe hadi pályájába. 1794 mint ezredes-hadnagy jelen vala a' németalföldi táborozásban. 1797 ezredével Indiába mene, hol bátyja kormányzó vala. Itt kitünteté bajnoki tehetségeit a' Tippó Saib mysorei szultán ellen folyt háboruban. Igen sokat tevé Seringapatnam megvételere 4 Maj. 1799, hol kormányzóvá neveztetvén, ő intézé a' szétbomlott status új szerkezetét. Erre diadalmasan csatáza, mint vezérőrnagy, a' Marattokkal, megmenté a' Peishwah lakát, megveré a' Scindiaht, a' berari fejedelmet és Holkart Assyenél 's kemény békekötésre kényszeríté őket. Calcutta diadali emléket emele a' győzelem emlékezetére, 1000 font sterl. éró kardot ajándékoza neki 's a' tisztek arany edénnyel tisztelék meg ötét. Csak 1805 tére vissza Európába Sir Arthur, győzedelmi borostyánnal koszoruzva. 1806 Newport városa (Wight szigeten) követévé választá őt az alsó házba. 1807 az irlan-di helytartóval, Richmond herczeggel, Dublinba mene, hol mint titoknok v. első minister, jobb rendet vive be; de már Aug. vissza-lépe bajnoki pályájába, jelen vala lord Cathcart alatt a' kopenhagai táborozásban, hol ő köté meg a' Dánok 's Angolok közti szerződést 's Jul. 1808 sereggel Portugalba mene, mellyet Spanyolországgal együtt kiragadott a' Francziák kezei közül, miután 5 év alatt a' Spanyolok 's Portugaliak haderejét kifejtette, a' spanyol főjuntával volt viszonyiban előadódott nehézségeken győzedelmeskedett 's Napoleon legvitézebb hadvezéreit, a' Roxelánál 18 Aug. 1808 Dalaborden Vimeiránál 21 Aug. 1808 nyert győzelemtől kezdve a' vittoriaiig (21 Jun. 1813) 's toulouseiig több ízben megverte volna. Nevezetesebb tettei Wellingtonnak a' Dueroni átlmente 11 Maj., melly által Oportot megvére 's Soult marsallt visszavonulásra kényszeríté; a' talaverai ütközet 28 Jul. 1810, melly mindazáltal a' spanyol vezérek, kik őt nem segíték, munkátlansága 's a' spanyol seregek gyakorlatlansága miatt siker nélkül vala; Portugálnak elszánt védelmezése Masséna előnyomuló nagy ereje ellen, a' busacoi véres ütközetben (27 — 28 Sept. 1810) 's Lissabonnak a' torres vedrasi állásponton-i vitéz megmentése (14 Oct. 1810 — 5 Mart. 1811). Ezen visszavonul-takor Sir Arthur először élt olly eszközzel, melly katonai 's politi-cai tekintetben egyiránt vitattatik. Az elhagyott tartomány-tájéko-kat t. i. a' merre ment elpusztítá. Halálbüntetés alatt el kelle hagy-niok a' lakóknak honokat, semmivé-tennek házi eszközeiket 's ma-gokkal vinni élelmeket. Coimbra, mellyben 20,000 laktak, pusztaság vala, mikor Masséna oda ére. Lissabontól csak néhány mf-re ál-lapodék meg W., erős sáncz megé vonulva, azon szándékkal, hogy Massénát éhséggel győzze le, míg az angol-portugali táborban, a' tengerről 's Tejoról minden könnyen szállítatván, bőség divatozék. Híjában küzde Masséna a' szükséggel; a' brit sereg megtámadhatlan vala erős állásában, 's végre, miután 5 hétig vesződött volna éhség-gel, vissza kelle a' Francziáknak vonulniok. Nyomon követé Massé-nát Sir Arthur, most már marquis de Torres Vedras, vivá Ameidát 's megtartá állását a' fuentes de onoroi csatában 5 Maj. 1811. Mas-séna alig hozá vissza felét 80,000 emberének Portugál földéről Span-yolországba. Soult és Mortier új erővel csatlakozván itt Masséna-

hoz, feltarták az angol vezért. De midőn Napoleon legjobb seregeit Oroszországba parancsolá, Sir Arthur azonnal rendeleteket teve, hogy a' határon áltnyomuljon. Tűzes vívás után megvévő rárohanással Ciudad Rodrigot 12 Febr. 1812, mi neki spanyol Grand és ciudad rodrigoi herczeg czimet szerze a' corteseektől. Az országgló herczeg 22 Febr. 1812 Wellington grof czimet ada neki, miután már Aug. 1810 talaveraí lord viscount W. nevet kapott volna. Ezt követé Badajoz megvétele 7 April., ezt ismét a' salamancai nagy győzedelem 22 Jul. a' Tormesfolyónál, hol Marmont franczia vezér nagy sebet kap. Ennek következése Madrid megvéttetése leve 13 Aug. W. most Burgos alá nyomula, melyet a' vitéz Dubreton védé; hanem a' rohanás sikerétlen maradá 's Wellingtonnak 20 Oct. visszá kelle vonulnia. 1812 végén W. ismét Portugal határán állott, míg Spanyolországban az apró hadakozás a' Francziák vesztére folyvást tartott. 1813 vala a' Francziák hatalmának teljes megtörésére rendeltetve az örök végtektől. Napoleon legjobb tábornokait 's hadnépét Németországba hívá, hogy az oroszországi vesztéséget jóvá tegvé. E' parancs következésében egész Ebron tuli Spanyolországból kitakarodának a' Francziák. W. azonnal birtokába vévő az elhagyott tartományt 's a' Francziáknak utónok nyomula, míg a' franczia sereget József főparancsnoksága 's Jourdan alatt Vittorianál utóléré 's 21 Jun. teljesen legyőzé. Az ellenség elveszté hadeszközeit (151' ágyut, 451 szekeret és József minden kincsét) 's a' Pyreneken átszalada. Az országgló herczeg most sőtábornokká tevő Wellingtont 's a' Cortesek Sotto di Roma uradalommal (Granadában) ajándékozá meg. Pampelona és St. Sebastian erősegek mindazáltal meggátlák ez uttal haladását. Azonközben a' tapasztalt Soult vevő által a' franczia sereg maradványának vezérlésé 's új haderőt állítván ki, siete a' két említett erőség felmentésére; de W. megvére őt 24 Jul. 's egészen kinyomá a' hegyek közül. Erre rohanással megvévő 8 Sept. St. Sebastian, 7 Oct. áltjőve a' Bidassoán 's míg most Franciaország földén, a' Pyrenék tövében új táborozásra készüle, elesék Pampelona is. 1814 elején Bayonné felé nyomula, az angoulêmei herczegnek, ki 3 Febr. olta W. főhadszálasán volt, parancsára 's XVIII Lajos nevében Franciaországot birtokába vévő, 's öly ügyes fordulatokat tevő, hogy Soultnak el' kelle hagyni az Adour partját. Most John Hope Bordeaux elibe nyomula, míg W. Toulouse ellen mené, 's az orthiesi fényes győzedelmet kivivá 27 Febr., mire Soult serege futva vonula vissza. A' szövetséges sereg az Adonron több helyen átszála 's Beresford 12 Mart. bemene Bordeauxba. Erre Soult az airei útközetben tarbesnéli állásából kiszorították. Toulousenál még egyszer szerencsét próbála, de megvereték 10 April. W. 12-ben bemene a' városba. Itt vevő azon tudósítást, hogy Paris a' szövetkezteknek megadá magát, 's e' hírre maga is oda siete. Azután Spanyolországba utazék, hol VII Ferdinand őt a' corteseektől kapott méltóságaiban, mint ciudad rodrigoi herczeget, első osztálybeli spanyol Grandot, vittoriani herczeget 's aranygyapjas lovatot, megerősíté. Egyszersmind Spanyolország főkapitányává is nevezé. Az ezel öszveköött fizetés elmaradt részének fejében W. későbben koronauradalmakat választá, és pedig Xeres de la Fronterát. Madridból Londonba utazék W., hol 23 Jun. a' néptől örömkialtással fogadtaték. Az országgló herczeg nadrágmentő rendet 's 3 Maj, 1814 W. herczeg czimet ada neki; 's parlament pedig előbbi 100,000 font ajándékn kívül (a' salamancai győzedelemért), 300,000 fontot rendele neki, hogy fekvő birtokot vehessen. Erre követül Parisba mene 24 Aug. 's 1 Febr. 1815 lord Castlereagh helyébe Angolország meghatalmazottjává küldeték a' bécsi congresszre. Itt aláírá a' Bécsben öszvegyült hatalmasságok Napoleont számüző végzetét 's 25 Mart. a' szövetség egyezeteit Austria, Oroszország, Po-

roszország és Anglia közt. Erre átveté Brüsselen 6 April. a' brit, hanoveri, hollandi és braunschweigi hadseregek vezérlését. Midőn Bonaparte 15 Jun. a' Poroszokat megtámadá, W. Brüsselen vala. Tüszent felkerekedék 16-ban seregével QUATRE-BRAS (1. e.) felé, hol ütközetre jöve a' dolog. Vitézül ellenállának bajnoki Ney rohanásainak, de a' Poroszokat nem segetheté. Lignyél. Blücher legyőzetvén, Wellingtont támadá meg Napoleon; de W. hadserege dicsőségesen kiállá a' tüzet WATERLOONÁL (1. e.) 18-ban, míg Blücher megérkezte a' győzedelmet ki nem vivá, midőn Napoleon ereje általánoson levereték. Most Blücher és W. akadály nélkül nyomulának Paris felé, mellybe szerződésnél fogva 5 Jul. bemenének. 8 Jul. bevivé W. XVIII Lajost is a' fővárosba, s részt vevé a' tanácskozásokban. April. 1816. átveté az őrsereg főparancsnokságát, melly Franciaország esendességét biztosítá, miáltal Franciaország közönséges dolgaira nagy befolyást nyere, midőn a' constitutionalistákat segíté az ultraroyalisták ellen. Nem védé ellenben a' Gard dep-ban üldözött Protestansokat ugy, mint kellett volna. Annál munkásabb vala a' németalföldi határok megerősítésében 's Europa és Franciaország összeegyeztetésében. 1818. eszközlé, hogy az őrsereg egészen takarodjék ki Franciaországból, minek siettetésére nem keveset teve a' 12 Febr. 1818. élte ellen koholt összeveskűvés. W. minden most élő hadvezérek közt legtöbb jutalmat kapta. A' németalföldi király 1815. waterlooi herczeggé nevezé őt. Europa többi monarchái czimekkel, vitéz rendekkel és ajándékokkal halmozák. Így leve ő az angol, portug., spanyol, németalföldi, austriai, orosz és orosz seregek főtábornoka. A' portugali király asztali edényt küldé neki, melly többet ér 1 mil. tallérnál; az austriai császár és orosz király, mindenik egy asztalkészületet ajándékoza neki bécsi és berlini porcelánból, mellyen W. győzedelmei ábrázolvák, a' szász király hasonlóul egész asztalkészülettel tisztelé meg őt meissenai porcelánból, 's a' londoni kereskedők Smirke rajzolatival igen gazdagon készített ezüst paizszal (átméréje 3 l. s 3 hüv.), mellyen ő, tisztjei és győzedelmei fél magaslatu mivben láthatók. Dicséretére válik a' herczegnek az is, hogy seregében szoros fenyjítéket 's jó rendet tartá, a' hadsereg éléméről gondoskodék 's tábori korbáza tiszta valának. Mint diplomaticus; részt vevé a' bécsi, parisi, aacheni (1818) 's veronai (1822) congresszekben. 6 Jan. 1823. emlékiratában arra inté a' spanyol cörszeteket, hogy engedjenek és az alkotmányt változtassák meg, de sikeretlenül. 1823. az irlandi felkelési billre szavazott, hogy a' nyugtalanságok e' szigeten erőhatalommal nyomassanak el. Aug. és Sept. 1823. megtekinté a' francia határokon épített új várakat, mellyek francia adóból építették. IV György király bizodalmit 's kegyét annyira bírá, hogy kétszer hívá meg őt ebédre, mit egy alattvalójával se tett. Sándor császár holta után W. küldeté Miklós császárhoz, hogy trónra léptéhez szerencsét kívánjon. A' Görögök szabadságát pártoló nemes lelkü Canning holta után, Jan. 1828. első miniszterre nevezetvén (bár maga megvallá, hogy e' fényes hivatalra megkívántató tulajdonokkal nem bír), elhagyá Canning tervét 's a' görög ügyet hidegen vevé, minek a' leve következése, hogy a' Törökök az Angolokban bizván, Oroszországot hadra ingerlék 's a' pétervári és londoni udvarok közt nemi hidegség foglala helyét. Portugál is éppen olly hideg vérrrel nézte bitangoltatni D. Miguel által, sőt önmagával jöve elleakezésbe, midőn brasiliai Mariát Londonban Portugal királynéjának megesmerte, a' hozzá hív Portugaliaikat ellenben a' Terceirani kiszalástól erővel visszatartá. Látván, hogy a' Katholikusok emancipatioja elkerülhetlen, kivivé azt 1820. de elveszté az eddig őtet pártolt Torik bizodalmit, sőt grof Winchelsea, a' Torik egyike, pisztolyra is kihívá Wellingtont 21 Mart.

1829. IV György holta után (26 Jun. 1830) IV Wilhelm király, ki mint clarencei herceg, személyes ellensége volt Wellingtonnak; megérsíté ugyan az addigi ministeriumot, de új parlamenti választás alkalmával csak ugyan elveszté azt W. 1828 Liverpool holta után cinque ports lord sinecuráját kapá. Czimerén e' szavakat viseli: *Virtutis fortuna comes*. Két fija van, Arthur, douroi marquis (szül. 1807) és Károly (szül. 1808). I. Arthur, *Herzog von Wellington, sein Leben als Feldherr und Staatsmann. Nach Elliot und Clarke* (Leipz. 1817); *Memoir of the war in India (1803 — 6) conducted by General Lord Luke, and Major General Sir Arth. Wellesley*, Thorn Majortól (Lond. 1817); *Principles of war exhibited in the practice of the camp, and developed in a series of general orders of Fieldmarshal, the duke of Wellington, in the late campaign on the Peninsula etc.* (Lond. 1815). W. külső politicájára nézve I. Gally Knighttól *On the foreign policy of England*.

WELSER hires, de már kiholt patricius ház Augsburgban. Némellyek szinte Belisartól Justinian halvezérértől akarák leszármaztatni. Otto császár alatt fordul elő Welser Julius, kit az (959) a' Magyarok ellen viselt hadakban tett szolgálatiért lovagnak ütött. Ennek fja Octavian Augsburgban telepedék meg, 's maradéki a' városnál mindig előkelő tisztségeket viselének. Bertalan V Károly császár titkos tanácsnoka 's oly gazdag volt, hogy Fugggerrel együtt a' császárnak 12 tonna aranyat kölcsönözött. 1528 pedig a' császár engedelmével 3 hajót készített ki, mellyek Dalfinger Ambrus (ulmi fi) vezérlése alatt Amerikába mentek 's ott Venezuela tartományát, mellyet aztán a' császár Welsernek zálogba adott, elfoglalták 480 Német ment ekkor Venezuelába, de az Indusokon elközlött kegyetlenségeik miatt végre magok is ezektől mind felkonczoltattak. 26 évig bírták a' Welserek e' tartományt, de a' császár halála után azt a' Spanyoloknak kelle engedniök. Ennek huga volt ama rendkívül szép, hires Filippina, kit a' később császárrá lett I Ferdinand fja Ferdinand főherczeg úgy megszeretett, hogy atyja és nagybátyja (V Károly) tudta nélkül titkon összekelne vele 1550. Csak 8 év mulva lágyula meg a' felgerjedt atya haragja; ál öltözetben maga Filippina nyujta be Ferdinandnak egy kérelemlevelét 's ekkori viselete és szépsége, fja iránt is megengesztelé a' császárt, gyermekeit törvényeseknek ismeré, de csak burgani markgrofokká, nem austriai főherczegekké tevé. 30 évig tartá a' szerencés házasság. Filippina Inspruckban hm. 1580. Emlékére *Divae Philippinae* köriratu pénzt vetetett férje: Idősb fja András, cardinal lett, Károly pedig Spanyol és Magyarországnban vitézkedett 's mag nélkül 1618 hm. A' szép Filippina arcképe még ma is mutatatik Schönbrunnban. Utóbb a' W. ház ivadéki Ulmba, Regensburgba és Nürnbergbe is elszakadtak, 's mindenütt jótékonyssággal jeleskedtek. Marx (Markus) 1558, tudós volt; sokat írt, 's Galileivel is szövetkezésben állott.

WENDLER (Job.), szül. Nürnbergben Oct. 23 1713, mh. Lipszében mint könyvkereskedő 1799. Szép alapítványival, mellyek közt a' 60 férfi és leány gyermekre alapított *Wendlerische Freischule* legnevezetesebb, némelly botlásai mellett is fenmaradt neve.

WENZEL (József és Károly) testvérek; mainzi orvos és prof. fjai, születtek 1768 és 1769. Együtt lettek orvosdoctorokká, együtt munkálkodtak utóbb is, sőt midőn József 1808 mh., Károly még azután is ada ki munkákat, mellyekben bátyjának nagy része vala. Munkáik leginkább az agyvelő szerközetéről, nyavalyáiról, szülest segítő tárgyokról tanítottak. Ilyen *De penitiori cerebri humani et animalium structura*. 'sat. Károly mh. 1827 Oct. 18. Feles jövedelmeit jótékony czélokra fordítá. Mindketten több tudós társaság tagjai voltak 's Károly több czimerrenddel is tisztelt meg.

WERF (Adrian van der) jeles németalföldi képiró. Szül. Kra-lingerambachtban 1659 Rotterdam körül. Eglon van der Neer iskolájában tanult 's már 17 éves korában maga kezére dolgozott. A pfalzi választó fejdelem saját arczképének 's Salamon itéletének lefestését bizárá, 's ezeket kedvére elkészítvén, herczegileg megjutalmazta 's egyszerűsége nemzetségét nemességre emelte. Legjobb festeményei a vál. fejdelem birtokában voltak, némelly kisebb értékűek a' dresdai képtárban láthatók. Mh. nagy gazdagságban 1722. Szerette honfijainak vitézi tetteit ábrázolni, noha képei több szorgalmat és finom kidolgozást, mint nagyságot és tüzet mutattak. Színezete erős és harmonias, redőzete nagy; de alakjain megtetszik a' boncztani ismeretek hiánya. Öccse, Péter, tanítványa volt.

WERNER (Abraham Gottlob), szász királyi bányásztanácsnok, szász polg. érdemrend vitéze, több acad. és tud. társ. tagja, a' geognosia alapítója, korának legjelesb mineralogia, szül. Sept. 25, 1750 Wehranban, Felsőlausitzben. 1769 a' freibergeri bányászacademiába ment, hol 1774 bányászat professora lett, itt tanított holtáig, az academiának nagy hirt szerzett 's egész Europa, sőt Amerika számára is jeles bányászokat nevelt. Tanításának mingyárt eisz éveiben elvált az a' bányamivelésről és érczekekről való tanítást, ugy az oryktognosiát a' geognosiától, mely utóbbi először csak 1785 kezdett tudományos formában e' név alatt taníttatni. Előtte csak az ugynevezett geologiát vagy geogeniát ismerték, vagy is a' föld képződésének történetét, mely csupa képződésekből 's koholmányokból állott; ő geognosiáját a' föld színén tett szemlélődésekre építette 's általánfogva tapasztalati tudományá tette. Azonban már e' tudomány azóta igen előre haladt, 's újabb vizsgálódások által számtalan állításai megczáfoltattak, de mind e' mellett, mint alapítóé, övé a' dicsőség. Ezeken kívül a' bányászat több ágaiban, valamint historiában, nyelvtudományban, földleírásban, archaeologiában és numismaticában is felettébb nagy ismeretekkel bírt W. Munkái közé tartoznak: *Über die äusern Kennzeichen der Fossilien* (1774), *Kurze Classification und Beschreibung der Gebirgsarten* (Dres. 1787), *Neue Theorie über die Entstehung der Gänge* (Freib. 1791) *Verzeichniß des Mineraliencabinets des Berghauptmanns Pabst v. Ohain* (Freib. 1791—92.), 'sat. Gyakor hívák külföldre jutalmas feltételek mellett, de ő hazaszerezetből mindezeket elmellőzé. Mh. Dresdában Jun. 30 1817. Nőtelen volt, 's a' status költségén a' freibergeri igen régi egyházban Moricz és más szász herczegek mellé temettetett el. A' dresdai mineralogiai társaság, mellynek egyik alapítója 's első elnöke volt, a' freibergeri uton Dresdától egy órányira nagy granitdarabokból 's basaltoszlopokból csoportozott emléket állíttata neki. Gazdag és teljes ásványgyűjteményét, mellyért az Angolok 50,000 tallért ígértek, hazafi érzelemből a' freibergeri academiának hagyta 40,000 talléért 's ebből is csak 7000 kapott meg kész pénzben, holta után pedig a' hátra volt 17,000 tal. kamat is az academiának maradt, valamint könyvei, pénzei, földabroszai 'st. is csekély áron ennek juttottak. Edinburghan egyik tanítványa, a' híres Robert Jameson professor *Wernerian Natural History society* név alatt tudós társaságot állított.

WERNIGERODE, I. **STOLBERG**.

WERNIKE (Wernigke v. Warneck Keresztély), híres német epigrammatista, szül. Porosz, kinek külső viszonyiról csak annyit tudunk, hogy több követségnek titoknoka volt, több ideig Hamburgban lakott 's 1720 hm. Epigrammái eíóvel, 's szabad gondolatokkal teljesek. Kiadták Bodmer és Ramler (Leipz. 1780.)

WESEL, város és erős vár Kleve-Berg porosz tartomány kleve-i kormánykerületében, a' Lippenek Rajnába ömlésénél, mellyen repülő hid visz keresztül; a' hidat hidfő 's Blücher-erőség védik. Ve-

sélnék erős fellekvára, gymnasia, seminario, játékszíne, 4 templom, 1500 ház. 's az őrsereggel 12,000 lak. és több gyára van. Kereskedés és hajózás virágzik.

WESER, Németország nagy folyóinak egyike, a két Werrából, mellyek hanoverai Mündernél egyesülnek 's Weser nevet kapnak, származ. A Weser Göttingen hanoverai fejedelemséget, a braunschweigi herczeg tartományait, Hanover kalenbergi fejedelemséget, Schauenburg kurhesseni grófságot, Westfalen porosz tartományt, Hanovernek Hoya, Verden és Bremen tartományait, az oldenburgi herczegséget átfolyván, Bremen szabad városon alól 10 mf. az éjszaki tengerbe foly. Jeles városok mellette: Münden, Hameln, Rinteln, Minden, Nienburg és Bremen. Nagy kereskedés üzetik rajta, bár a vámrendszer igen akadályozza azt.

WESLEY (John), a' Methodisták alapítója, szül. 21 Jun. 1702, mh. 2 Márt. 1791, exworthi angol pap fija. Igazi ajtatósság már oxfordi tanuló korában azon gondolatra hozá őt, hogy missiofoglaltosságra adja magát, midőn a' Herrnhuterekkel, kikkel Amerikában esmerkedék meg 's kiket magában Herrnhutban is megkerese, társalkodván, azon ideára jöve, hogy ezek mustráképe után egyházi intézetet alapítson. A' Methodisták (azon keresztény vallásfelekezet tagjai, kik a' kegyesség munkáinak gyakorlására, szorosb erkölcsi szabályok követésére 'sat. egyesültek, a' foglyokat meglátogatták, szegény gyermekeket tanítgattak 'sit. honnan, mivel a' keresztényi életnek új módját, methodus találták fel, tréfából Methodistáknak neveztettek, melly név rajtok maradt) szerkezete leginkább az ő mive. Whitefield legjelesb közdolgozójával 1741 meghasonlván, ő marada feje a' Wesleyának név alatt esmeretes Methodistapártnak, melly az ő több évi munkássága, egyházi beszédei 's irományi által igen nekedett. Ezenként meglátogató a' 3 brit országban levő híveit. Költői, philologiai, philosophiai, hist. és theol. munkái 100-nál többre mennek. Egyházi beszédei 's apróbb ajtatos és hist. munkái 38 köt. jelentek meg Bristolban 1772-74. Charactere szelid 's állhatatos, előadása kellemes és tisztelet-ébresztő volt. A' Methodisták származására 's terjedésére nézve l. Robert Southey *Life of J. Wesley and the rise and progress of methodism* (Lond. 1820, ném. Krummacher-tól, Hamburg 1828.)

WESSELING (Péter), szül. Steinfurthban 1692, mh. mint utrechti tanító 1764, a' classica nyelvek legalaposb és sokoldalú esmerői közé tartozik 's főleg hajdani történetírók criticájára nézve halhatatlan érdemeket szerze. Csak Herodotus (Amsterd. 1763), Diodorus (Amsterd. 1745) kiadatjait 's *Itineraria vet. Rom.* (Amsterd. 1735) emlitjük.

WESSENBERG (Ignaz Heinr. v.), ampringeni báró, 1827-ig a' constanzi püspökség helyettese. Atyja Dresdában austriai követ, testvére pedig Bécsben császári statusminister volt. Nemzetsége tekinténél fogva már ifjonta kanonok lett, 's magas egyházi hivatalait azon szép buzgalommal diszesítette, mellynél fogva nyájába felvilágulást 's valódi keresztény erkölcsösséget csepegtetni törekedett, megyéje papjait szüntelen nagyobb miveltségre 's tudományos foglaltosságra vezetni iparkodott. A' luzerni canton kormányával egyetértőleg 1806 némelly klastromokat eltörlött, ezek jövedelmiből papházat, papnevelő, és szegények intézetét állított. Azonban a' pápai munciatura már régen a' gyanus egyházi személyek sorába tévé, 's e' miatt, midőn Dalberg a' constanzi püspök a' badeni nagyherczeg megegyeztével segédének 's utódának nevezé, e' hivatalában a' romai udvar nemcsak vonakodott megerősíteni, sőt midőn Dalberg halála után a' constanzi kanonokok püspöki helyettesnek választák, a' pápa Maj. 15 1817 költ brevét által ezeknek tüstént azt parancsolá,

hogy más, jobb hirben álló férfit válasszanak. Midőn utóbb egyenesen az kívántatnék tőle, hogy hivataláról feltétlenül mondjon le, személyesen Romába utazott magát védelmezni. Ez utazásnak gyümölcse a *Blüther aus Italien* (1818) című szép költemény lón, melly már előbbi *Fénélan* (1812) című nagyobb hőskölteménye által terjedt híret még inkább megalapítá. De Romában nem ére czélt. Cardinal-statustitoknok Consalvi csak alaptalan vádakkal 's méltatlan szemrehányásokkal felelt mentő iratira 's szüntelen hivatala letételére nógatta. Ez önkényes bánás által kénytelenítve, kinyilatkoztatá a' romai udvarnak, hogy miután a' romai egyház feje iránt személyes gondolkodásmódját kinyilatkoztatta, fejedelme, a' constanzi püspökség és Németország iránti kötelessége mellett megmaradni tisztének ismeri. Melly szilárd és törvényszeres viseletét a' nagyherczeg is helybenhagyván, kijelentette, hogy őt hivatalának gyakorlásában tovább is megtartani 's védelmezni kívánja 's egyszersmind megparancsolá neki, hogy magát hivatalában semmi ollyas parancs által, melly nem minden kétség kívül egyházi törvényen alapul, háborítani 's korlátoltatni ne engedje. Sőt tovább is ment, mert e' dolgot a' német nemzet közös egyházi ügyévé tette, 's az *Über das neueste Verfahren der römischen Curie gegen den Bisthumsverweser v. Wessenberg st'* Karlsruheben 1818 saját parancsára kiadott 's hivatalos oklevelekkel ellátott emlékeztetőt a' frankfurti szövetségi gyűlésre vitte. Leírta ez ügyet Koch J. L. *Ausführlicher Rechtsgutachten über das Verfahren des röm. Hofes in der Angelegenheit der Konstanzer Bisthumsverwaltung des v. Wessenberg etc.* Végre a' pápával 1827 kötött concordatum következtében a' constanzi püspökség eltöröltetett 's a' freiburgi érsekség állítatott fel, melly által W. helyettesi tisztét elveszté. Iratai közt nevezetesek: *Die Elementarbildung des Volks etc.* (Zürich 1814); *Die Bergpredigt unsers Herrn und Erlösers* (1820); *Jesus der göttliche Kinderfreund* (1820); *Die Auferstehung unsers Herrn, Betrachtungen an seinem Grabe* (1821); *Johannes, der Vorläufer unsers Herrn und Erlösers* (1821); *Neue Gedichte* (Konstanz 1827); *Die christlichen Bilder, ein Beförderungsmittel des christl. Sinnes* (1826—1827), melly munkájában a' szép művészeteknek a' keresztyénységgel egybefüggését historice és aesthetice adja elő.

WEST (Benjamin) híres képiro, szül. 1738 Pensylvaniában, hova régi angol nemzetségből származott ősei a' Quäkerekhez ragaszkodásért szenvedett üldöztetés miatt költöztek 1699. Alig foghatni meg, miként támadhatott olly felekezet közt, melly minden foglalatosságot, mellynek czélja nem emberi szükségék kielégítése, haszतालannak sőt vétkesnek tart, egy művész, ki csupán saját elmetelhetősége által tetemes magasságra emelkedett. 1760 ajánló levelekkel ment Romába. Kiváncsilag várák sokan, minő behatást teendének a' remekművek az amerikai ifju Quäkerre. 30 kocsin ment e' végett egy fényes társaság a' Belvederebe, hol Apollot akarák neki megmutatni. A' szobor egy rekeszben úgy vala helyezve, hogy mihelyt ajtaja megnyílt, a' legjobb szempontból lehete látni. Ide állíták az ifju művészt. Midőn az ajtókat kitárták, így kiálta fel: *Istenem mennyire hasonlít egy Mohawk harczfőhöz!* Ennek okát tudakozván az almlkódó társaság, leírta a' Mohawkhinduk nevelése módját, nyíllövésbeli ügyességöket, tagjaik bámulandó erejét, izgékonyságokat, melly mellöket annyira kiszélesíti, sebes lélekzésöket, melly futásközben orrlyukait ki tágitja, 's erejüknek amaz önérzését mutatja, melly Apollóban olly nemesen ki van fejezve. 1763 Londont is meglátogató, 's a' művészek társaságának három festeményt küldé a' műmutatványok közé kiállítás végett, mellyek annyira tetszének, hogy W. az egyesület egyik főbb tisztjének nevezetnék. A' yorki érsek figyelmessé tette a' királyt Westnek egy festeményére, melly a' Germanicus ham-

váral érkező Agrippinát ábrázoló. Most megismerkedék a királlyal, mi mind önmagára, mind Angliában a művészetre nézve igen jótékony következményeket szült. Első volt a kir. művészetakadémia alapítása. Az említett művészegyesület többnyire középszerű emberekből állott 's igazgatásában olly szűkkel szülte nézetek kaptak lábra, hogy REYNOLDS (l. e.), W., és több jeles tagok elválnának tőle. Ezek elkészíték az akadémia alaprajzát, melyet a király 1768 megerősítet. Ez időtől kezdve emelkedni kezdének a művészségek, a publicum részvéte a mutatóványok által élénkségben tartatott, 's a király pártfogása tekintetre emelék őket, ki 20 évig foglalatatoskodtató W-t a windsori kastély ékítésével, hol különösen III György történetéből 6 festménye dicsértetik. A királynak annyira megtetszének mivei, hogy egy házi kápolnának bibliabeli történetekkel ékítését meghatározná. W. ennek következtéséuen folytató festését, 's huzta az évenként számára kiszabott 1000 ft. sterlinget, míg a király elmenyavalyája legfőbb fokra hágott, midőn mind fizetését letartóztatták, mind a kápolna körüli munkálódást felfüggesztették. Most ismét a British Institution név alatt 1805 felállott intézetre fordító gondjait. Fox jelen volt, midőn egykor W. megmutatta, hogy a művészetek előmozdítása Angliának még kereskedésére nézve is igen fontos. Figyelemmel hallgató a kormánynok, 's fájdalommal hangon ezt mondá: *Engem gyermekségemtől fogva a politica bölcsőjében reugettek, 's eddig azon hasznót, melyet a mesterségek az ország javára 's dicsére nézve még politicai tekintetben is hajthatnak, soha illy élénken nem érzettem. Szavamat adom Kegyednek, hogy ha valaha hatalmamban állandó kormányunkat a művészetek pártolására bírhatni, mai beszélgetésünkre meg fogok emlékezni.* Pitt halála után Fox jutván kormányra, már már teljesítendő vala ígérété, de czéljaiban a halál őt is meggátolá. W. terve különösen egy nemzeti képtár felállítására czélzott, 's a műbarátok egyesülete e végre megis vette a Shakspeare-képtár épületét. De Percival minister hidegen fogadta W. előterjesztését, 's midőn később (1812) külső befolyás által a szándéklat sikerítésére meg vala nyerve, gyilkos tör által esett el. Így csak magános vállalat maradt az intézkedés, 's a status részéről sem segédelmet sem pártfogást nem nyert. Azonban W. ezen törekvései által szint annyit tön Angliában a művészet elővitelére, mint saját mivei által. Még 70 éves korában is, midőn már lélekébrengése esőkent, festett néhány igen nagy darabot, melyek noha férjfiakorbeli munkáinál csekélyebbek, a publicum kedvelé őket, 's jelesen a beteget gyógyító Krisztust 5000 ft. sterlingen vevé meg a brit intézet. Mh. mint 83 éves agg, 1820 Londonban, 's tetemes képgyűjteményt hagyott. L. Galt: *Life and Studies of B. West* (Lond. 1816 és 1820.)

WESTENRIEDER (Lőrincz), egyházi titkos tanácsnok és bajor történetíró, szül. 1 Aug. 1754 Münchenben. Az írói pályára *Erinnerungen über die Ursachen des geringen Nutzens, den man in Schulen aus der Lecture der alten classischen Autoren erhält*, igen dicsért munkájával lépe fel 1774; ezt követték: *Allgemeine Erdbeschreibung für die 5 gymnasienschulen*, felsőbb parancsra; *Allgemeine Erdbeschreibung für die kurbaierischen Realschulen*; *Beschreibung des Weltgebüdes*; *Über den Werth, welchen die Griechen und Römer in öffentliche Denkmäler, dann in religiöse und bürgerliche Feyerlichkeit gesetzt und wozu sie selbe benutzt haben*; *Mark Aurel*, hősi drama; *Die beiden Candidaten*, vígjáték; *Einleitung in die schönen Wissenschaften*; *Bairische Beiträge sur schönen und nützlichen Literatur*, 1779—81; *Leben des guten Jünglings Engelthof*; *Der Traum in 3 Nächten*; *Beschreib. der Haupt- und Residenzstadt München*; *Jahrb. der Menschengeschichte in Baiern*; *Beschreib. des Würm- oder Starenbergersees etc.*; *Erdbeschreibung der bairisch-pfälzischen Staa-*

WESTFALEN-nek nevezeték a középkorban mind azon föld, melly a Weser, Rajna és Ems közt fekszik, ellenben az Elbe és Weser közt eső föld Ostfalen nevet visele. Az utóbbi nevezet idővel elenyészett; az első pedig részint a westfaleni kerültre, részint Sauerlandra v. az engerni herczegsége ment által. — 1) Westfaleni herczegség. E' hajdani a' nagy szász herczegségnek egy részét tevő 's akkor Sauerlandnak nevezeték, melly név a' hajdani Mark-grofságnak egy részére áltmeneg. Midőn 1179 Oroszlán Henrik száműzeték, a' kölni érsek vevé magának e' tartományt feudumul Westfalen névvel, melly rajta is maradt. Köln az érsekiség elenyészteig bírta azt (1802), midőn Hessen-Darmstadtnek adaték kárpótlásul, de 1815 Poroszországé leve. Akkor 72 nsz. mf. tevé, 134, 715 lakóval. — 2) Mint westfaleni kerület nem csak a' Weser, Rajna és Ems közt fekvő földet, hanem a' Rajnán túl is sokat foglalta magában Westfalen. Rajna melléki részeiért alsórajnai-westfaleni kerület nevet is visele. A' hajdani német birodalom legnagyobb kerületeinek egyike vala. — 3) Westfaleni királyság. A' tilsiti béke Napoleont a' porosz birtokok urakká tevő az Elbéig, 's a' hesseni és hanoveri választók 's a' braunschweigi herczeg birtokait, mint foglalmányokat, fegyverjoggal hatalma alatt tartá. Még nem vala czélja a' francia császárság határait a' Rajnán túl terjeszteni; mire névbe ezen tartományok egy részéből fiokstatust képez 's így álla elő a' westfaleni királyság, melly a' braunschweig-wolfenbütteli, kurhesseni tartományokat, Hanaun és Katzenelnbogenek kivül, Magdeburgot, Ómárkságot az Elbé inuen (e' kettő porosz tart.), Halberstadtot, Hohnsteint, Hildesheimot Goslarjal, Mannsföldet, Quedlinburgot, Eichsfeldet Treffurttal, Mühlhausent és Nordhausent, Stolberg-Wernigerodét, Paderbornt, Mindent, és Ravensberget, Hanover Göttingen tartományát, Grubenhagent, Elbingerodét, Osnabrücket, Korvey Nassau-orániai fejedelemséget és Rittberg grofságot foglalá magában. Nagysága 692,10 nsz. mf. 's a' nép száma 1,946, 343 tevé. 15 Nov. 1807 vala az új status születésnapja, mellyet Napoleon 24 éves öccsének, Jéromosnak, ada. Alkotmánya egészen Franciaországé után vala szerkesztetve. Jéromos 7 Dec. jelene meg az új királyság fővárosában, Kasselben, de nem mint király, hanem szorosan véve mint francia tisztartó. Az ország állapotja általában kellemetlen vala, mert oly tartományokból rakaték össze, mellyeknek zsirját a' Francziák egészen kiszivák; ezenfelyül bajnokai megjutalmazására a' császár a' status uradalmainak felét magának tartá, Magdeburgban 12,500 főből álló őrsereg-tarthatást köte ki, mellyet a' Westfalenieknek kelle élelemmel tartani 's ruházni. A' polgári alkotmány célirányossága mindazáltal oly tűrhetővé tevő az adózást, 's más tekintetben is az alattvalók helyzetét, hogy az új király országglásának első évei szerencsésen folytak le. De 1809 Franciaország halba keveredvén Austraival, belső nyugtalanságok mutatkoznak az új status keblében; az ország Austria felőli oldalán Schill ellenséges csapatai ütnek be az Elbe melléki tartományokba, délen Marburgnál parasztlázadás töre ki 's magát a' királyi lakot is történet menté meg. E' keményebb rendeletekre ada okot 's a' policzaj úgy lépe fel az országgló és nép közt, mint rettentő víz. A' király, Franciaország előterjesztményire, 30,000-re szaporitá a' katonaság számát, mellynek tartása csaknem tűrhetlen suly vala az országra névbe. Ezen erőkódéseit az országnak mindazáltal Hanover jutalmazá meg, melly 1810 egészen Westfalenhez kapcsolaték. De alig vevő ezt Jeromos birtokába, már is megfosztá a' császár más végzete ötlet annak nagy részétől, sőt a' régi tartományok közül is Osnabrücket, Mindent 's Ravensberg egy részét elszakasztá 's a' francia birodalomhoz kapcsolá. Hasztalanok valának a' király személyes előterjesztményi Parisban, sőt alá kelle

magát vetnie a kemény szárazföldi rendszernek. 1812 a' király Lengyelországba vezeté seregét, mely 24,000-ból álla, de csak kevés része jöve vissza honába. Új sereg állittaték tehát ki's 12,000 Westfaleni kíséré a' császárt Saxoniába, de a' schlesiai első szerencsétlenségek után miadjárt áltmene 2 lovas ezere a' Poroszokhoz. Már a' leipzigzi csata előtt küüzé Csernitseff a' királyt lakából 's elfoglala, de csak 3 napra, Kasselt. Csernitseff elménte után visszatére ugyan a' király egy francia csapattól kísértetve, de meghallván a' leipzigzi nagy csatát, örökre elhagyá országát, miután előbb mindent, mit a' kastélyokban talált, a' museum kincseinek egy részével, elvitett volna. 2 nap mulva az Oroszok ismét bemenének Kasselbe 's néhány nap mulva minden előbbi lábön állott. A' 15. Nov. 1807 alapított királyság 20. Oct. 1813 többé nem volt. — 4) Westfalen tartomány. Ez 1805 oltá létez 's azon tartományokból áll, mellyeket Poroszország a' hajdani westfaleni kerületben bir, kivévén Kleye és Berg hercezségeket, Essen és Werden apátságokat; határai: Németalföld, Hanover, Braunschweig, mindkét Lippe, Kurhessen, Waldeck, a' hesseni nagyhercezség, Nassau, Alsórajna és Jülich-Kleve-Berg. Keleti 's déli részét a' teutoburgi erdő, Weserbércz (a' westfaleni kapuval) 's a' sauerlandi hegyek fedik; de termékeny völgyek is vannak köztök. A' levegő mérséklett; hegyes tájékokon hideg. A' Weser, Ems, Lippe és Ruhr, mint hajózhatók fontosok. A' gyárok sok helyen virágzók 's főleg lennemesítéssel foglalatoskodnak; de vas mivek is készittetnek. Az egész tartomány nagysága 367 usz. mf.; a' lak. száma 1,096,000, kik Katholikusok, Protestansok és Lutheránok. 3 kormánykerületre osztatik, mellyek a' münsteri, mindeni és arensbergi, hasonló nevű fővárosokkal. A' Westfalen történeteire 's régiségeire nézve alkotott egyesület *Archiv für Gesch. und Alterthumskunde*-t ad ki 1825 oltá.

WESTMINSTER (The City of Westminster), London főrészeinek egyike, mellyet legszebb 's legtágasb utczák, az országglás 's leggazdagabb nemesség lakai díszesitnek. Egy Temple Bar nevű kapu, melly bizonyos innepiségek alkalmával bezáratik, választja el az óvárostól. A' város e' részében fekszenek: 1) A' westminsteri apátság vagy Sz. Péter temploma, mellyben koronáztattak meg II Miklós pápa oltá az angol királyok. Mint más széles egyházak, ugy a' westminsteri apátság is temetőül szolgált mindennek, kinek tehetsége volt abban helyet vásárolni; de nem nyugszik minden benne, kinek sírkövét itt láthatni, mivel e' sírkövek csak emlékül tétettek jeles embereknek, t. k. Miltonnak, Shakspearenek. Az a' hely, hol több jeles költő emlékei állanak, költők szegletének nevezetik. A' templomnak több kápolnája van, mint confessor Edvárdé, ki itt nyugszik, V Henriké 'st. A' westminsteri apátság déli oldalán állott az alamizna ház, melly arról nevezetes, hogy itt állittatott fel az első könyvnyomó sajtó Angolországban. L. *The history of the Abbey Church of St. Peter's Westminster, its antiquities and monuments* (Lond. 1812); *History and antiquities of the Abbey Westminster etc., illustrated by J. Preston Neale.* — 2) Westminster-palota a' lordok 's követek házával v. felső 's alsó parlamenttel, a' confessor Edvárdtól épített westminsterpalotának maradványa. Az ugy nevezett nagy westminster-terem (építette II Richard), eredetileg innepélyes alkalmakkal adott vendégségek helye volt, azt írják t. i. hogy II Richard 10,000 embert vendégelt meg itt 2000 szakács segítségével. 275 l. hosszú, 's 74 l. széles; 90 l. magas boltozatját egyetlen oszlop tartja 's legnagyobb gyülesteremnek tartatik egész Európában. Itt ítélte-tett halálra I Károly. Ujabb időben a' felső ház tagjait 's más alsó háztól elvándaltakat megítélő törvényszékül használtatik. Mellette vannak ama teremek, mellyekben tartják üléseiket a' Court of Chancery,

Court of King's Bench, Court of Exchequer és Court of Common pleas 's a' törvényhozó test két osztálya. A' lordok házában nevezetes a' spanyol haderő teljes legyőzetését ábrázoló nagy szőnyeg, melly Cornelius Vroom rajzolata után Spiering Istvántól készítettett 's először 1650 fügesztetett fel. A' terem végén áll a' királyszerk, mellyen nyitja fel v. rekeszti be az országgyűlést a' király v. képviselője. A' követek háza eredetileg István királytól épített 's sz. Istvánnak szentelt kápolna volt; mellyet III. Edvard igen pompássá tett, de már VI. Henrik a' követeknek engedett gyűléshelyül.

WESTPHALEN (Engel Christina, szül. Axen), hamburgi kereskedő és tanácsbeli hitese, szül. ugyanott Dec. 8. 1758. Költői tehetségének 's termékeny elméjének jeles próbáit adta; főleg ezen dramai műveivel *Charlotte Corday* (1804) *Petrarca* (1806), és *Gesänge der Zeit* (1815). Költeményei 3 köt. jöttek ki. Születése helyén közönségesen tiszteltetik, és annál inkább, mivel költészekedése mellett a' nő, anya, és gazdasszony tisztét is pontos buzgalommal szokta teljesíteni; mi a' költészknél nagy ritkaság.

WETTE (Wilhelm Martin Leberecht de), theologia doctora 's tanítója a' baseli egyetemenél, 1780 szül. Ulla nevű saluban, holatya predikáló volt. 1807 Heidelbergben a' philosophia rendkívüli, 's 1809 a' theologia rendes tanítója leve. 1810 Berlinbe hivaték, hol nagy tiszteletben tartaték becses munkáiért. Eppen *Christliche Sittenlehre*-jén dolgozék, midőn a' munkás férjfiu academiái csendességét véletlen történet megzavará. De W. t. i. 1818 a' Fichtelhegyre utazván, a' Kotzebuet meggyilkoló SAND (i. e.) atyjától, kihez kisérő az ifju Sandtól ajánló-levelet vivének, barátságosan fogadtaték. Ez a' szíveség arra ösztönzé őtet, hogy alig tudá meg Kotzebuenak az említett Sandtól lett meggyilkoltatását, vigasztaló levelet ír a' szerencsétlen anyához, mellyben kárhoztatá ugyan a' tettet, de egyszeremind e' szavakkal is éle: *So wie die That geschehen ist, mit diem Glauben, mit dieser Zuversicht, ist sie ein schönes Zeichen der Zeit* (Mint a' tett történt, ezen hittel, 's meggyőződéssel, valóban szép bélyege az időnek). De W. 28 Aug. 1819 rendkívüli kir. parancsra, egyszerre véletlenül az academiái tanács elibe idézteték, az érdeklött levél másolatban vele közöltetvén, megkérdeték, ha ő írta volna e' a' levelet? Hogy levelet írt, nem tagadá de W., hanem hogy a' másolat teljesen megegyezik e' az ő eredetijével, azt 5 hónap mulva nem tudhatja. A' dolog végre oda mene ki, hogy 30 Aug. hivatalából elbocsáttaték, mivel (mint a' ministerium levelébe álla) a' király nem bízhatja olyanra az ifjuság nevelését, ki a' gyilkolást védi. De W. erre hónapba visszavonulva, tudományoknak éle, míg 1822 Baselbe nem hivaték theol. tanítójának. Itt rendkívüli tetszést nyere előadása 's 1829 a' nagy tanács a' nevelési tanács tagjává 's baseli polgárrá nevezék. Munkái: *Beiträge zur Einleit. in das A. T.* (1806—7); *Lehrbuch der hebr.-jüd. Archaeologie* (1814); *Lehrbuch der hist. krit. Einleit. in die Bibel A. u. N. Test.*; a' szent irás fordítata, mellyet Augustival tett; *Über Religion und Theologie*; *Bibl. Dogmatik des A. und N. T.*; *Christliche Sittenlehre*; *Theodor oder die Weihe des Zweiflers*. Erkölcsi leczkén még asszonyok is jelennek meg. Írt egyházi beszédekét is, és *Vorlesungen üb. die Religion, ihr Wesen, ihre Erscheinungsformen-t* (Berlin 1827).

WETTINI grófok, közép korbeli nevezetes család, mellyből vevék léteket a' most uralkodó száz házak. A' wettini grófok neveket Wettin nevű szláv helytől (a' magdeburgi herczegség hajdani Saalkörületében), mellyhez közel még most is látható e' grófok ős-és lakkastélya, nyerék. Mindazáltal úgy látszik nem voltak szláv eredetűek. E' grófi ház régi történeteit homály fedi. Első tagja, kiról az akkori idő történetírói bizonyossággal emlékeznek, Dietrich, vitéz

bajnok, ki maga ura volt, vir egregiae libertatis-nak nevezetik 's 982 hm. Ennek maradéka vala bajvivó Fridrik, kit 1423 Zsigmond császár a' szász hercegséggel 's az ezzel járó választói méltósággal megajándékozta. (Vö. Szászország.)

WETZEL (Friedrich Gottlob), szül. 1780 Bautzenben 's mh. 1819 Bambergben. Mit tehetett volna e' jeles észtehetségü férjfiu, ha tovább élt volna, bizonyítják *Magischer Spiegel, drinnen zu schauen die Zukunft Deutschlands etc.* cz. munk., mellyben 1805 igazi Jánosi profétai lélekkel megjövendölé Németország 1806—7-ki történeteit; továbbá Shakspearei szellemben irt *Jeanne d' Arc*-ja; *Hermannfried, letzter König von Thüringen* szomorjáték; a' *Schriftproben* (Bamberg 1814—18); *Rhinoceros-a* (Nürnberg 1810); *Prolog zum grossen Magen-e*; *Kriegslieder-e*; *Sieg über die Hypochondrie-je*; *Briefe über das Brownsche System-je* 'st. 1810 a' Fränk. Mercur szerkesztését áltvevén, ezt Németország legfontosb political ujságává tevé. Megjegyzést érdemel, hogy egész könyvtára egy bibliából álla 's egy öreg énekes könyvhől 's mindég hajdan fővel (mert kalaphoz nem szokhata) 's meztelen nyakkal jára.

WEYDE (Rogier v. Roger von der), régi németalföldi képművész, szül. Brüsszelben 's 1500 körül virágzott. Festményeit erő és kifejezés bélyegzi. Festett arcképeket is, 's ragadó mirigyben hm. 1529. A' brüsseli tanácsteremben van 4 fő festménye, mellyek közül egyik megrázó hatású. Ez egy haldokló üreget ábrázol, ki vétkes fiját utó-jára üleli meg 's egyszersmind büntetés alá adja. Talán a' bécsi képtárban látható *királyok imádása* is ezen Roger munkája.

WEZEL (János Károly), szül. 31 Oct. 1747 Sondershausenben, 's mh. 34 évig tartott tébolyodottsága után 28 Jan. 1819. A' legtermékenyebb románirók 's vigjátékköltők egyike, de más tárgyakra is kiterjeszté figyelmét. Munkái: *Versuch über die Kenntniss des Menschen* (Leipz. 1784—85, 2 köt.), teljes világ- és emberesmerettel; *Lebensgeschichte Tobias Knaut's des Weissen* (Leipz. 1774—75, 4 köt.); *Belphagor* (1776, 2 köt.); *Ehestandgeschichte des Philipp Peter Marks* (1779); *Kackelach oder Gesch. eines Rosenkreuzers*; *Hermann und Ulrike* (1780, 4 köt.); *Wilhelmine Arend oder die Gefahren der Empfindsamkeit* (1781, 2 köt.); *Prinz Edmund* (1785); *Satyrische Erzählungen* (1777—78, 2 köt.). Vigjátékaiban (1778—86, 4 köt.) Marivaux-t követé. Lelorditá *Robinson Crusoe*t, (1779), *Cook harmadik utazását* (1788) angolból. *Über Sprache, Wissenschaft und Geschmack der Deutschen* (Leipz. 1781) cz. munkája Platnerrel heves vitába keveré. Több év mulva teljes elmeháborodásba jöve, melly állapotjában magát Istennek nevezé, 's munkáira ezt írta: *Opera Dei. Weselii* és senkit se bocsátván maga elibe, körmeit és szakálát meg hagyá nőni. E' szomorú sorsának 34 év mulva szakasztá végét a' halál.

WEZLAR, hajdan a' felsőrajnai kerületnek szabad birodalmi városa, melly a' hessen-darmstadti landgraf oltalma alatt állott, 1814 olta Alsórajna porosz tartomány Koblenz nevü kormánykerületéhez tartozik, 's szép tájékon fekszik a' Lahn mellett, mellyen köhid viz keresztül 6 templ., 750 ház., 's 4200 lak. van. A' levéltár épületében, mellyen a' romai birodalom idejében 100 évig dolgoztak 's melly csak porosz országlás alatt leve kész, 80,000 per tartatik. A' hajdani birodalmi kamaratörvényszék háza most kaszárnya. 1803 groszság czimmet az akkori birodalmi főkancellárnak, utóbb frankfurti nagyhercegnek adatott; 1814 porosz felsőség alá jöve.

WHABBY, I. VAHABI.

WHIG, Angolországban oppositiopárt neve, melly az 1689 kifejlett brit statusalkotmány elveit iparkodik fentartani a' ministerek uralkodás vágyja 's a' korona önkénye ellen. Hume e' szavakkal ad-

ja elő a' whig párten levőt: *Szabadság barátja, a' nélkül, hogy a' monarchiáról lemondana.* A' whigek, kikhez tartoztak Fox, Burke, lord Chatham, Sheridan, Whitbread, Ponsonby 's más kitetsző statusférjfiak, 's tartoznak most a' sussexi herczeg (IV Wilhelm király öccse), a' bedfordi, 's devonshirei herczegek, marquis Landsdown, Grenville, Grey, Holland, Lauderdale 's m. lordok, Bennet, Brougham, sir James Mackintosh 's más jeles férjfiak, a' nép mérséklett baráti, 's nem kell őket ugyanazoknak tartani a' szenvedélyes reformerekkel, kik a' fenálló alkotmányt össze akarják dönteni. Az utóbbiak közt említhetők Burdett, Hobhouse, Cobbet, Hunt 's m. A' whigek elveinek trombitája a' *Morning Chronicle.* (Vö. **TORIES** és **WIGHS**).

WHISKY, Scotországban 's Irlandban pálinkanem.

WHISTJÁTÉK, eredetileg angol kártyajáték, melly nevét onnan vevé, mivel nagy figyelmet 's erre nézve csendet kíván; innen magyarul csittjáték neve.

WHISTON (William), hires angol tudós, ki 1667 szül. Northonban, 's a' mathesist olly dicséretesen tanítá Cambredgeban, hogy Newton őt ajánlaná maga helyébe mathesis tanítójává. W. főtanulmánya azoközben theologia, nyelvek és philosophia vala 's ezekben is nagy nevet szerze; hanem 1708 a' szentháromságról szóló vallás-cikket tagadván, 1710 tanító hivatalát elveszté, mire Londonba vonula 's a' mathesisen órákat adván, éldele családjával 1752 történt haláláig. Irományit az egyházi törvényszék kárhóztatá, de maga büntetlen maradt. Nevezetes azon machinája, melly a' horgonyon álló hajókat zivatar és hullámok ellen védi.

WHITBREAD (Samu) a' brit parlament egyik nevezetes ellenféli tagja, szül. 1758 's miután iskoláit Londonban és Oxfordban végezte, utazni küldé atyja, gazdag serfőző 's parlamenti tag. Visszatérvén összekelt az utóbb gróffá lett Sir Charles Grey tábornok leányával Ersébettel, hűgát pedig sógora Sir George Grey tengeri kapitány vette el. 1790 Bedford városa parlamenti követének választá. Itt mingyárt Fox férfias ellenpártjához szegült. Hatalmas szónoklati vitát a' rabszolgákkal kereskedés eltörlesztését. Nyilván és szilárdul ellene szegült 1793 a' Francziák ellen kezdendő háborúnak, utóbb mindig békealkudozást javalt. Mint valódi whig rettenthetlen bátorsággal védé a' parlamenti reform ügyét, és azon statusfogylok dolgát, kik politicalai nyilatkozások miatt lázítóknak tekintettek. Leginkább magára voná a' külföldi figyelmét, midőn 1805 Apr. 8 Melville lordot a' tengeri kinstárnoki hivatal rossz és haszontelen folytatása miatt nyilván vádolta. E' vád ugyan inkább az alrendü tisztviselőket érdekelte, azonban Pitt még sem mentheté meg a' lordot, hogy Apr. 29 1806 perbe ne idéztessek. Melville letette hivatalát 's a' titkos tanácsnokok sorából kitöröltetett. Az új kormány Fox, gróf Grey (W. ifjúkori barátja és sógora) és lord Grenville alatt erős támaszt nyert ugyan ő benne, de ezek iránt is megtartá függetlenségét 's általán fogva hajthatlan embernek tartatott. Nyíltan és férjfiasan czáfolá meg Sir Francis Burdettnek az új ministerium elvei ellen előadott gyűlöletes észrevéteit. Innen levelezés támadt köztök, melly kölcsönös barátok közbenjárta nélkül párviadallal végzendő vala. Midőn Fox halála után az ő általa buzgón pártolt béke alkudozások dugába dőltek 's Grenville a' ministeriumból kilépvén, új parlament hivatott össze, egy szabadelmű iratot bocsáta a' bedfordi választókhoz. Ujra képviselővé választatván, a' szegények erkölcsi állapotjának javításán munkálkodott. Midőn Bonaparte Spanyolországot elborította, tüzzel szólott a' spanyol nemzet függetlensége mellett. Szinte így nyomosan gáncsolta a' bécsi congress több végzetét, kivált Saxoniára nézve. Napoleonnak, midőn Elbából visszajött, a' bécsi gyűlés által kihirdetett száműzetését igazságtalannak nyilatkozta; szinte így kár-

hoztatta a' háborut Franciaország uralkodója ellen 1815, mint politikával ellenkezőt, 's általában roszalt minden erőszakos próbát a' Bourbonok visszaállítására. Ennyi politikai részvét 's roppant házi gondolai mellett, mellyek már magokban is herculeai munkásságu férfit kívántak, egy szerencsétlen órában a' Drurylane játékszin zavaros állapotjának tisztába hozását magára vállalta. Rendbe is szedte annak számadásait 's 1812 végre hajtotta az új színház pompás építését. De egészségét elgyengíté az erőtetett munka; naponként fogyott, bátorsága csökkent, 's azt hiteté el magával, hogy a' köz vélemény gyűlöli. Igy Jul. 6. 1815 egy reggel vérében találak, torka keresztül metszve, a' beretve mellette. Az esküttek széke oda nyilatkozott, hogy elmetébolyodtságában saját kezével oltá el éltét. Különben szerencsés férj és 4 élő gyermek apja, jeles mezei gazda, a' szegényeknek és iskoláknak munkás ápolója volt. Mint finom izlésű műbarát, bedfordshirei pompás mezei lakát legjobb mesterek festményivel díszítette. Barátai Brit Catónak nevezték.

WHITEBOY, Irlandban az Orangemenekkel ellenkező szegényebb kath. néposztályból álló pártnak neve, melly mintegy 30 év oltá létez, midőn az Irlandiak és Angolok közt már Erzsébet uralkodása oltá fenálló, gyakran elfojtott, de egészen soha el nem nyomott politikai gyűlölség kitörvén, főleg a' déli és nyug. irlandi grofságokban iszonyu gyilkosságot 's dulást szüle. Okai ezen engesztelhetlen gyűlölségnek azon polgári járom alóli megmenekvés, mellyet a' brit és protestans hódítók, kik a' sziget földbirtokait magok közt feloszták, hajdani, makacs és büszke Hibernia nyakára tevének, továbbá politikai 's vallási fanatizmus, jacobinusi egyenlőség melletti rajoskodás, demokratiai szédelgés, szegénység, adók, hasznbér és tized sulya valónak. Az ORANGEMENEK (l. e.) szövetekezete, mellynek eredete Irland utolsó meghódíttatásáig (1690) felmegyen, a' hódító, III Wilhelm, színeit viselik jelül, a' kath. Irlandiak pedig fejez szint yevének fel, 's innen jó Whiteboys nevek. Irland Angolországgal egyesítettvén 1801, még magash pontra emelkedék a' gyűlölség, ugy, hogy a' király Irlandban létekor 1821 sikeretlenül iparkodék az elkeseredést megengesztelni, 's kéntelenítették a' felkelteket fegyveres néppel szétveretni és a' parlament a' Habeas-Corpus törvényt egy időre felfüggeszteni. Ez 's a' tized beszederetése módjának megjavítása, az 1823-ki parlamentben, 1824 visszaállíták a' közönséges csendességet, a' kath. szövetekezet nyilvánosan szétoszla 's az Orangemenek is elvezék 18 Mart. 1815 Dublinban, hogy saját egyesületeket szétoszlatják. Mindazáltal, Irland nyomorult állapotja ugyanaz maradván, a' titkos szövetekezések nem szüntek meg 's a' hamu alatt lappaugó tűz dühös polgárhaddal fenyegeté Angolországot. Jól láták az Angolok 's éppen ez okból szerencsésen keresztülmene 1829 a' felső házban is, a' már többször próbált EMANCIPATIO (l. e.). De még igen sok elhárítandó akadály van, melly az Angolok és Irlandiak teljes megbékülésének útjában áll, mert ha eloltotta is az emancipatio a' vallásgyűlölséget, de még mindég fenáll a' szegények 's gazdagok, vagyontalanok és földbirtokosok közt levő sulyos viszony, a' békétlenségnek főfő oka 's kútfeje.

WHITEFIELD (George), szül. Gloucesterben 1714; ifjui kicsepangási mellett is jókor kitünt nagy észtehetsége; majd tanuló, majd pincér volt atyja fogadójában, majd ismét iskolába járt Oxfordban. Itt a' Methodisták közé került, 's rendkívüli predikáló tehetségénél fogva a' felekezetnek egyik legbuzgóbb 's legnagyobb befolyásu eszköze lön. Ezerek tódultak hallgatására a' templomba 's midőn ezt előtte bezárták, a' szabad mezőre. London piaczaín asztalra v. kőfalra állva varázslói hatással predikált a' tolongó pörsokaságnak. Egyszer London mellett 50,000 hallgatója volt, 's az ének-

lést 2 ang. mtfdre lehetett hallani. Nem azzal kapta meg a' szíveket, mintha előadása különösen mesteri és gondolattal gazdag volt volna, mert minden beszédét előkészület nélkül csak hevenyében mondá, hanem képeinek erejével és teljességével 's hangjának valóban iszonyatos hathatosságával. Hétszer utazott Éjszakamerikába, 's nem csak ott szerzett követőket, de tüzes buzgalomával még a' hajós népet is mindenkor részére voná. Különös érdemet szerzett iskolák és árvaházak állításával; fő törekvése volt jelesen a' Franke példája szerint 1740 alapított 's követői által fentartott nagy árvaház Savannah mellett Georgiában. E' czélra oly lelkesüléssel szónoklott, hogy Franklin, ki hallgatá, de a' tervet kivihetlennek hívé, adakozni nem akart, előbb rézpénzét, utóbb minden nála volt aranyát és ezüstjét a' perselybe vetné. Szinte így indított másokat is. Ez intézet gondját halálakor Hundington grelnéra bizta, ki pártfogója volt 's káplánjának tette. 7 köt. iratai élet-rajzát és predikatióit foglalják magokban.

WICLEF v. Wicliffe (János), tudós, vallásos és igazságszerető theologus, a' 14 száz. kezdetében, szül. Richmondtól nem messze York grofságban. Tanulását igen dicséretesen végzé Oxfordban. Különös szorgalommal olvasgatá a' szent irást 's az egyházi atyák irományit. Először ama tilalmas eszközök ellen kele ki, mellyekkel a' papság a' hivatalok kezére kerítésében élt 's 1356 mint író lépe fel e' visszaélés ellen; majd a' kolduló szerzeteseket támadá meg, kik a' tanító székeket magokéivá akarák tenni, 's oly bátran védé az oxfordi egyetem jogait, hogy ez uj meg uj hivatalokra lépteté őt 's 1365 Oxfordban a' canterburyi collegium előjárója leve. Hogy a' szerzetesektől illy férjfi gyűlöttetett legyen, nem kell mutogatni, mert oly időben lépe fel ellenek, midőn nagyravágyások Angolországban legnagyobb pontra hágott. Eszközlék tehát a' pápánál letétetését, miért most W. maga a' pápa ellen foga tollat. III Edvard angol király t. i. 1365 az ugy nevezett Péter garasát behuzá 's ezáltal a' pápát nagy jövedelemtől fosztá meg, magának akarván ezt megtartani. W. kiletetésé mellett is legnagyobb tetszéssel tanítá a' theológiát Oxfordban, 1367 nem csak irományában védé királya jogát a' pápa ellen, hanem midőn III. Edvardtól 1374 Brüggebe küldték, hogy e' tárgyan a' pápa követével értekezzenek, szóval is rettentetlenül vitatá azt. Edvard westburyi kanonoksággal 's lutherworthi lelkészszéggel jutalmazá meg Wiclefet, mi annyira feltűzélé az irigy szerzeteseket, hogy buktát eltökélek. E' végre 1377 XI. Gergely pápának 18 czikket nyujtanak be, mellyekkel, mint eretnekséget terjesztőkkel, vádolák Wiclefet. Bár pártfogásába vév' is az udvar jogai védőjét, még se kevés veszély fenyegeté Wiclefet, mivel a' canterburyi érsek azt a' parancsot kapá a' pápától, hogy őt ezért feleletre vonja. Az érsek ennek következtében Londonba több papot hívá meg gyűlésre, melly előtt Wiclefnek meg kelle jelennie, de János lancasteri hercegtől segítettvén, kéntelenítették a' papság őt felmenteni. Gergely Edvard holta után ismét papi gyűlés elébe idézteté Wiclefet Jun. 1378, de most se meré e' kárhozthatni a' vádoltat, hanem csak halgatást parancsola neki. W. mindazáltal ezentul se szüne meg elveit mind irományiban, mint a' szónokszékekben terjesztani. A' papság végre megnyeré Edvard követőjét, II Richardot 's az 1382 Londonban tartott papi gyűlésben Wiclefnek több czikkei eretnekieknek ítéltetének 's pártolói részint azokat hamisaknak vallani kinszerítettének, részint börtönbe vettetének; hanem mivel W. barátinak javalatára személyesen nem jelene meg, e' felett VI Orbán és VII Kelemen a' pápaságon perlekedének, a' per oly sokáig huzódott, hogy W. annak végét nem éré, 1384 meghalván. Saját irományi szerint tudomány-czikkei, mellyekért annyira üldöztették, ezek valának: Pál apostol

idejében 2 egyházi méltóság elégnék tartatott, u. m. a' lelkeszség és diaconusság; a' papság ne birjon világi hatalommal; a' keresztény az okosságot és szent írást tekintse csak sinórmértékeknek; közönséges egyházi zsinatra keveset kell tartani; a' romai pápa olly kevésé feje az egyháznak, mint más akármellyik püspök; sz. Péter semmi elsőséggel se bír többi apostoltársai felett; a' kenyér és bor, ha megszenteltetnek, nem változnak által Kristus valóságos testévé, hanem ábrázolói annak; a' romai pápa nem bír több megkötő és feloldó hatalommal, mint akármellyik más pap; nem csak törvényes, hanem Istennél kedves dolog az egyháztól, helytelen 's illetlen viselkedésében, világi javakat elvenni; csak az evangélium egyedül vezére heti helyes útra a' keresztényt, ellenben más, ajtatos férjfiaktól készített 's klastronokban követett szabályok nem adhatnak a' kereszténynek nagyobb tökéletességet, 'sat. Wiclef ezen tudomány-cikkei csak hamar messzire elterjedének 's számtalanoktól elfogadtatának; mert egy felől tiszta fedhetlen élete ajánlák őt, másfelől a' világi nagyok kapván az alkalmon, hogy az egyháztól temérdek birtokai elvetetnek, nyomosan segíték őt a' pápa és papság ellen, 's innen jöve, hogy ezeknek minden iparkodása mellett is csendesen zárható be W. szeméit, hanem contjai 1425 a' konstantzi egyházi zsinat parancsára a' sirból kivetetének 's megégettetének. De mind hijában; olly mély gyökereket vertek W. állítványai, hogy lehetlen vala azokat többé kiirtani Angolországban; sőt néhány tanítványi Németországba is álthozák, 's Csehországban Husz János ujra feléleszté azokat némelly változtatásokkal. L. R. Vaughan *The life and opinions of John de Wicleffe* (London 1828).

WIDMER (Samuel) mechanicus, szül. 1767 Othmarsingenben, Aargau cantonban. Nagybátyjának Oberkampfnak pamukgyárában Jouyban tanulta a' metszést, nyomtatást, és festést; utóbb physicát, chemiát és mechanicát. 1792 feltalálta a' metszett réz hengerekkel nyomtatást, melly annyi mivet állit elő, mint 23 gyakorlott kézműves; tovább azon erőmivet, melly a' nustrákat réz hengerbe metszi, ez 6 nap alatt annyit készít, mint a' legügyesebb rézmetsző 6 hónap alatt; szinte így több erőmiveken kívül ama zöld szint: le vert solide d' une seule application, mellyre a' londoni kir. társaság 2000 f. sterlinget tett volt fel, de e' titkot nem közlőtte az Angolokkal, azért nem is kapta meg a' feltett jutalmat. Talált végre egy gyolcsfejtítő erőmivet, mellynek neve hydrocyclephore. XVIII Lajos becsületrend keresztjével tisztelte meg. A' sok munka korán eltompítá erejét; komorkórságha esett 's 1824 mb. Jó polgár, szerencsétlennen örömet segítő volt.

WIEBEKING (Károly Fridrik) bajor királyi titkos tanácsnok, híres tudós, vízepítő és helyképirő. 1762 Jul. 25 szül. Pommern Wollin nevű helységében. Tanulása végeztével, még ifjantan a' helyleirési rajzra adta magát. 17 éves volt csak, midőn Mecklenburg-Strelitz hercezség földabroszának levétele rábizaték. Azután a' porosz minister felszólítása következtében Pommernnek egy részét, és a' Metzkerületet vette le. Visszatérvén 1784 Berlinbe, meghívák őt magokhoz a' weimari és gothai hercegek, kik az ő tartományaikat pontos helyleirati ábrázolatban akarák birni. Wiebeking először Gotha helyrajzát kezdette meg, 's ennek folytatását másra bízván, a' weimari hercezség, azután pedig a' schmalkaldi uradalom helyképét készíté el, mint Mecklenburg-Schwerinét is. Ezen dolgozásai közben a' vízepítési tanulmányokkal is foglalatoskodék, 's 1788 mint vízepítőmester, Berg hercezségben a' pfalzbajor választó szolgálatába lépett. Mint szerző, a' helyképies földabroszokról és gyakorlati vízepítésről irt munkáival jelent meg a' közönség előtt. 1795 jöttek ki *Toldalék a' pfalzi választóság történetihez*. Ezen idő tájban másod-

szor utazá be Hollandot. 1796 egy tudósítást irt a' Franciaáknak a' Rajnán átkeléséről, 's javalatokat tön, a' vízépitési mesterség javítására nézve. Nem sokára ez után darmstadti szolgálatba állott. Most leginkább egy nagy nemű munkájához tartozandó anyagoknak összegyűjtésével foglalatoskodék, 's ezen tekintetből ismét beutazta 1798 Hollandot 's az egész tengervparti vidéket, egészen Bremaig. A' rastadi békegyűlés alkalmával egy emlékiratot készített a' Rajnahatárokról. Azon nagy gattöltések, melyeket ő javalatba hozott és valóssággal létesített is, teljesen megfeleltek rendeltetésöknek. 1800 utazást tön Franciaországba, mellynek sikere az ő vízépitési munkájában mutatkozik. Ezen remek munkának első kiadása 1798—1805-jent meg 5 köt. W. 1802 austriai szolgálatot vállalt, mint udvari tanácsos. 1804 az utcsinalásról irt. 1805, mint titkos tznácsnok, finanszreferendarius, 's a' vizi-, hid- és utépités főigazgatója, bajor szolgálatba visszalépett. Itt felette kiterjedett 's hasznos munkálkodásban tölté idejét 1818-ig, midőn hivatalairól lemondván egészen csak tudományos munkálatokra szentelé magát. 1821-ben 46 épületrajzzal felkészítve Münchenben megjelent *Theoretisch-praktisch-bürgerliche Baukunde, mit Abbildungen antiker Baudenkmale* cz. munkájáról éles ítélet hozaték a' *Hermes* XVI számában. Megjelent végre tőle *Kurzgefasste Erläuterungen und Grundsätze der Civilarchitektur* (München 1824).

WIED, grafság az alsórajnai nagyhercezségben porosz felsőség alatt. A' Wied fejedelmi házé, melly már a' 11 száz. virágzott. Két ágra oszla: 1) Wied-Runkel (igy nevezetik Runkelről, ki mint rokon, az utolsó Wiedtől örökössé nevezteték), melly 1824 kialuván, birtokait a' 2) Wied-Neuwied ág öröklé. A' mostani fejedelem, ki Neuwiedben lakik. 's reform. hitvalláson van, 13 nsz. mf. bir, 38,900 lak. 's 230,000 for. jüvedelemmel. Testvére, Maximilian, híres Brasiliában tett természethistoriai utazásáról.

WIELAND (Christoph Martin), /szül. sváb Biberachban Sept. 5 1733, 's itt nyere első tudományos mívelést atyjától, ki helybeli első lelkész és a' régi nyelvekben igen jártas volt. Már 12 esztendő korában kezdett verselni deákul és németül. Két év mulva a' klosterbergi iskolába vitetett, hol már mélyebben kezdé ereszkedni a' régiek szellemébe 's tanulva, olvasva, vagy írva mindenütt elarulá későbbi írói sajátosságának alapvonalát. Költött vagy bölcselkedett, tréfált vagy komolyan szólt, dicsért vagy rosztalt, panaszlott vagy örvendett, mindenütt kísérői maradtak a' Gratziaék. A' Görögök közt Xenophon vala kedvence; de sok részvétellel olvasá Cicero apróbb philosophiai iratit is. Az Angolok közt Steele, Addison 's a' rokon szellemű Shaftesbury ösztönzék munkásságra, egyszersmind Voltaire, d' Argens 's más francia írók megőrzék az egyoldaluságtól. Korát sokkal felülmuló ismeretekkel 's belátással, de gyenge testalkattal hagyá el Klosterbergent. 1750 a' tübingeni egyetembe ment törvényt tanulni, de különösen itt is leginkább bel-és külföldi literatúrával foglalkozott. Szellemének ekkori irányát mutatják: *Zehn moralische Briefe* (1751). Ekkor írá *Anti-Ovid* cz. oktató költeményét is. Majd ellenállhatlanul megkapá belső valóját Klopstock hajdankori német geniusa is. Mikor a' Messiaszt olvasám, így szól magáról, akkor kezdém magamat még érteni, 's úgy tetszék, hogy itt kimondva találám azt, mit magam akarék kimondani. Tübingából 1752 visszatérvén, előbb ugyan Göttingában academiái tanító akara lenni, de e' szándékkal örömet felhagya Bodmer hívására, ki Zürichbe szólítá magához tudományos társalkodónak. Előbb Klopstock is Bodmernél vala esztendeig, kinek híre akkoriban érdemén felül szárnyalt. Ennek háza muzsák temploma lón' Wielandnak, kit atyai barátjának társalkodása nemcsak oktatólag buzdított, hanem az akkor bimbózó német

literatura képviselőinek, mint Hagedorn, Gleim, Haller, Schlegel, Gellert, Klopstock, Sulzer és másoknak iratival is megismertetett. Magában Zürichben is több jeles tudós és művész vala akkor együtt, mint: Breitinger, Hirzel, Geszner, Füzli, Hesz st. Bodmer szíves vonzódása, tekintete 's talán kora is, nem mindig legjobb arányt adának W. fogékonyságának. Ő Bodmer iránti hálából 's tiszteletből 1741–44 szerkeszteté a' zürichi 's Gottschede iskolája ellen szórt vitató iratoknak új kiadását, 's azokat vezérszóval kalauzolta. E' tollcsafa igen terjeszté akkor a' jobb ízlést 's a' német széptudományok kiképzésében saját időszakot formál. Irt továbbá Bodmer *Noah* című hőskölteményének szépségeiről egy értekezést, mellyben azonban inkább az elfogult barát, mint a' szigorú bíró szól. Bodmer sokba és sokfélebe szeretett egyszerre vágni, rendesen mindig legutóbbi olvasásának változó behatásától vezettetve. W. igen is hevesen követte a' csábító példát, mint Bodmer házában irt munkáinak sokaságából 's minőségéből kitetszik; ezek: *Briefe von Verstorbenen an hinterlassene Freunde* (1753) *Der geprüfte Abraham; Platonische Betrachtungen über den Menschen; Timoklea; Die Sympathie; Gesicht von einer Welt unschuldiger Menschen*, (1754 és 55) 's más. 1756 kiütötte a' hét esztendő háboru. W. távol vala ugyan a' esatapiacztól, de azért élénk részt vón az egymást üző hadi történetekben 's a' fő bajnoknak NagyFridriknek tetteiben; ez vivé azon ötleire, hogy egy bajnok idealját valamely nagyobb költeményben adja elő, mellynek tárgyául Cyrust választá. E' költemény első öt éneke még 1757 megjelent, 's már 1759 másodszer kelle őket kiadni; azonban e' tetszés nem vala közönséges; mi miatt a' munka félben maradt. Nehány szerencsétlen dramai próba után, millyenek *Lady Johanna Gray* és *Clementine von Poretta* ismét a' Görögök vidám 's neki sokkal kedvezőbb világába tére W., ekkor jövének ki több apró költeményei, mellyek a' szerelemköltőről előre sokat ígérnek. 1754 már elhagyá Bodmer házat. 1760 visszatért hazájába, hol akarátja nélkül, sőt ellenére városi tanácsnoknak téteték, de csak hamar tapasztalá, hogy e' hivatal foglalatossági nem férnek össze sajátjával, ezenkívül szívének első kedveltjét la Roche Söfiát már férjnél találá, 's illy körülmények közt szerencse vala rá nézve, hogy történetből oll. munkába kezdett, melly nemcsak lelkének egész tehetségét elfoglalá, hanem egyszersmind tanítá, felvilágítá, buzdítá és erősíté is, t. i. Shakspeare fordításába. Bár nem is leheté várni a' Görögök, Rómiaiak, és Franciaiak által képzett 's néha bal utra tántorodott Némettől, hogy könnyüre, kecsesre 's cseregőre hajló vonzódása mellett, a' fenlengő 's olly csodálatosan eredeti Brittnak szellemét egészen magáévá tegye; még is korához képest e' nehéz munkában felette sokat tett W., 's megtöré az utat, mellyen követői könnyebben haladhattak. Most hirtelen megváltozék előbbi vallásos képzelgése, mire sokat tett Stadion grófnak kivált a' francia és angol literatúrában gazdag könyvtára, 's ettől fogva nem lehet egészen védeni azon vád ellen, hogy a' kaczer és buja képzelődés tárgyait különösen kedvelte. Első műve, melly eme francia-görög érzékiség bélyegét viseli *Nadine*, költői elbeszélés; ezt követék 1764 *Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva, oder der Sieg der Natur über die Schwärmerei*. Ebben *Don Quixotte* vala mustrája, de ezt sem az elrendelésben sem a' kivitelben utól nem éré. 1767 jelent meg *Agathon*, melly hírét leginkább megalapítá, 's valóban előadásra nézve ez elmés munka minden időben mustra marad. Szerelem foglalatostokdatá költőnket minden tüneményiben 's régtől törekvék már e' részbeni nézeteit egy nagyobb költeményben ábrázolni, de az e' czéliből kezdett *Psyche* és *Idris und Zenide* félben maradtak; sokkal kecsesebben 's nemesebben fejté azokat ki *Musarionában* (1768), melly az előadás kellemé-

re 's harmoniájára nézve talán maga nemében egy. 1765 megházasodott 's 1769 az erfurti egyetemhez philosophia első professorának meghívatott. De új hivatalában majd meghághatlan akadályokra találta; azért egész erejét a' kedvelt írói munkásságra fordítá. Most már nem egészen kirekesztőleg a' szerelmi költészetet gyakorlá, hanem költészi pályájának ezen szakát *Der verklagte Amor* verszetével berekeszté; ebben az eddig követett költés nemét mintegy igazolá, 's *Dialogen des Diogenes von Sinope* (1770) ez. iratában életnézeteiről 's philosophiai véleményéről a' világnak számot ada. Finomabb cynismus szellemében írta majd a' nagyon szóba vett *Kombabus* költeményt, melynek több mint kétértelmű tárgya a' nyilvánosan megengedhetőnek legszélső határáig csapong, de mint e' mellett is olly ügyesen vitte ki, hogy ezért a' merész szabadságot könnyen el lehet nézni. Fürkészó buzgalmának bő táplálmányt nyujta korának két emlékezetes bélyege, Rousseau iratai és II. József javításai. *Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens, aus den Archiven der Natur* (1770) czimű értekezését Rousseau érdekes ujtásai és paradoxumai ellen beható emberismérettel, világossággal és vidor ügyességgel írta. II. József nagy változást tőn a' status életében 's magas céljai iránt minden hasonlóan érző keblét élénk lelkesülésre gyújtott. Így W. is azon körbe vezetett, mellyben a' felvilágult törvényadó 's kormányozó mozgott, 's szellemi munkássága ezen irányának gyümölcse a' *Goldener Spiegel, eine Art von summarischem Auszuge des Nützlichsten, was die Groszen und Edlen einer gesitteten Nation aus der Geschichte der Menschheit zu lernen haben*. Fényes észtehetségének teljes kifejlődésére most kezdődék a' leghathatósabb időszer: ez Weimarban tartozkodása. Anna Amalia özvegy hercegné, báró Dalberg ajánlatára az ifjú hercegek mellé nevelőnek hívá, mit W. örömmel fogadott, 's 1772 szász-weimari udvari tanácsnoki ranggal 's 1000 tal. fizetéssel tisztébe lépett. Belsőkép megelégedve, külsőkép sok oldalról ösztönöztetve, bátrabban kezdte most szárnyalni geniusa. Legelőször a' játékszint tévé figyelme tárgyává, 's innen ama dramai költemény: *Die Wahl des Hercules és Alceste*, mely Maj. 29 1773 a' weimari udvari játékszínben előszer adatott. Nyomosabb vala ennél a' német irodalmára nézve a' *Deutscher Merkur* havi irás kiadása, mellyre élte fogytáig legnagyobb szorgalmat fordított. Most kötelessége 's alkalmá volt nézeteit a' szépek legfőbb alaptételeiről egy nagy és figyelmes közönség elibe adni. Azonban aesthetikai kritikája sem elég tiszta sem elég mély nem vala, hanem francziás udvariság korlátai közt szorongott. E' fonák iránynak nyomai nagyon kitünők Alcestéről irt, 's a' Merkur szeptemberi füzetében 1773 kiadott leveleiben. Ezek a' német művészet 2 előkelő férfait, Göthet és Herdert tüstént nyilvánosan kikelni készítették, 's az első egy csipős satyrát irt *Götter, Helden und Wieland* czim alatt: de W. a' nagy költőt becsülve a' gunyra könnyű tréfával 's szeliden felelt. Göthe bohózata azonban nagy figyelmet gerjesztett; W. nevédekéi a' hercegek előtt sem maradt az titokban 's a' szerzót talán annál hamarabb voná körükbe, mivel azzal Franciaország felé utaztokban nem sokára személyesen is megismerkedtek. Göthe maga beszéli el életrajzában, mint jött Weimarda a' hercegek közelébe, hol utóbb Herder is hatáskörét feltalála. Most egész Németország szemei a' muzsák ilmi lakára valának függesztve, mellyből második Ferrarát reménylének, 's valóban várakozáson főtül teljesedett is e' remény. Az özvegy hercegné mindenkor lelke vala egy olly társas körnek, millyenről előbb senki még álmodni sem mert volna. Mind azon dícső virág és gyümölcs, mellyet csak művészet és tudomány termett, tüstént legbecsülőbb elfogadást és méltatást találta itt. Nem zsihasztá itt el feszes rangviszony a' felelgeni szerető geniust,

mert, a' nemes hercegné, mint az erkölcsi szépség avatott papnéja látható törvényként áll, kinek minden elme, szabadsága érzetében hódolt. Illy közben olly férfiak, mint Göthe, Herder és W. külsőleg is megerősíték azon munkássági figyet, melly őket belsőleg lelkesíté, 's mind magokat, mind pedig ama nagy fejedelmi nőt, ki őket becsülé 's szereté, hervadhatlan koszorúkkal ékíték. W. írói tehetsége mind inkább kifejlett, 's husz év lefolyta alatt a' politikai 's tudományos világban semmi fontos nem történt; miben ő kisebb nagyobb mértékben élénk részt ne vett volna. Eletbölcsessége socratesi szellemet lehel, néha Aristipp gondolkodásmódjával vegyítve. De komoly foglalatossági nem ártának költői termékenységének, minek tanúja a' *Gesch. der Abderiten* (1773). *Oberon* hőskölteményébe ugyan sok idegen nemű van keverve, 's alakjára nézve is sokban gáncsolható; még is ez, mint legaláltabb nagyobb műve, híret bizonyosan az utókornál is fentartandja. Horatziót 's Luciant, mint mellyek sajátágával jobban egyezének, minden tekintetben jobban fordítá Shakspeare-né. Lucian-nali társalkodásából kelekedett *Peregrinus Proteus* eredeti munkája, mellyhez *Agathodaemon* mint melléknyv csatlakozott. Eddigi őszves munkáit előszer kiadá Lipcsében (1794, 36 k.), 's általa módot szerzett, hogy Weimar mellett Osmanstädt mezei jószágot megveheté. Itt élt 1798—1803 folyvást tudományos munkásságban, 's ez időszakból való az *Attisches Museum* 's *Aristipp und einige seiner Zeitgenossen*. 1803 ismét eladá kedves Osmanstädtjét, mellyet már eleinte is nagyon drágán vett volt. Ismét Weimarba ment lakni, hol Schillerrel majd szoros szövetségre lépett. Itt állá ki a' jénai rémitő napokat, itt azon keserveket, mellyeket pártfogójának Amália, herczegasszony-nak, ugy Herder-nek, Schiller-nek 'st. elvesztésén szenvedett. Munkával igyekezék magát felvidítani, Ciceró leveleit kezdé fordítani 's legnagyobb szorgalommal hajtotta végre. Sándor császár St. Anna, Napoleon a' becsületrend keresztjével tisztelge meg; a' szabadkőművesek nemes társasága 's a' francia intézet tagjokká választák; ezek 's több más illy szerencsés történet, enyhíték bánatját, mellyet főleg szeretett hitésének, kivel olly hosszú ideig példátlan egyességben élt 's ki 14 magzáttal ajándékozá meg, 1801 történt halálán érzett. Maga Jan. 20 1813 zárá be 81 évre terjedett dicső pályáját. Hamvait, nőjét 's ifjúkori barátjának la Rochenak egyik unokáját Brentano Sóniát ugyanazon egy sir fedé Osmanstädtben 's egyszerű emlékkövét e' maga készítette vers ékíti: *Liebe und Freundschaft umschlang die verwandten Seelen im Leben, Und ihr Sterbliches deckt dieser gemeinsame Stein.* Megbecsülhetlen érdeme az, hogy évei hasszu sora alatt a' világgal számtalan ismeretet, izlést 's képzést közölt. A' német literatúrában mindig első csillagok közt fog ragyogni. Életét leirta Gruber. Személyességét a' *Morgenblatt* (1818) *Wielands Andenken in der Loge Amalia zu Weimar* czim alatt mesterileg festi.

WIGHT, angol, Hampshirehez tartozó sziget a' csatornán, Angol 's Franciaországok közt, 9 nsz. mf. nagy, 27,000 lak., kősziklakkal 's vármivekkel körülvéve ellenség beütései ellen. A' Medham v. Medika folyó hasítja. Hires egészséges 's kellemes levegőjéről 's termékenységéről, mert Angolország nyug. groságai innen élnek gabonával. Sok juhot nevel. 4 városa közt legjelesebb a' jól megerősített Newport.

WILBERFORCE (William), szül. 1759 Hullban, kitetsző szónok az angol alsó házban. Nem fényes 's elragadó ékesszólás az, mi őt híresszé tevé, mert beteges hangja erőntenit lelkes beszédinek foganatját, hanem emberszeretetével 's az emberiséget fellázító rabszolgakereskedés eltöröltetésének több izbeli állhatatos sürgetésével szerze halhatlan nevet, melly nemes célját, Pittől, Foxtól 's más jeles

férjfiaktól segítettve 1807, számtalan, utjába gördített akadály ellenére is kiviré. Mivel Franciaország még mindig üze ezen embertelen kereskedést, Talleyrand bécsi congresszra küldött francia követhez irt nevezetes levelében legalaposb okokat hozta fel W. annak eltörlésére. 13 Jun. 1815 kikele a' parlamentben, hogy még akkor is folyvást vitetének be rabszolgák a' britanniai gyarmatokba 's később azon indítványt teré, hogy a' fekete rabszolgák szabadságba helyeztessenek, mi természetesen huzomos időt kívánt. Végre W. fáradozásit megjutalmazá a' 23 Sept. 1817 Angol- és Spanyolországok közt kötött egyezés, melly szerint Spanyolország a' rabszolgaság eltörlésére kötelezé magát, Angolország pedig az ezen kereskedéssel foglalkozó spanyol alattvalóknak 400,000 font st. kárpótlást fizete. Hasonló egyezet jöve létre Portugallal is 1818. Minthogy pedig Franciaák és Portugaliak még mindig folytatak e' gyalázatos kereskedést, W. Jun. 1821 ismét fellépe az emberiség ügyében és sürgetésére mindkét parlament a' királyt megkéré, hogy a' francia országlast, a' fenálló egyezetek szerint, a' rabszolgaság teljes eltörlésére szólítsa fel. 30 évi nemes iparkodásának gyümölcsét nem érte el e' jeles férfi, mert 1826 mh. Helyébe a' szerencsétlen emberosztály ügyének védésére Buxton lépe.

WILDBAD csinos kis város, gyönyörű, fenyőfákkal diszló völgyben, meleg ferdőkkel, mellyek egész württembergi királyságban leg-hiresbek. Kir. kastély is van benne.

WILDUNGEN (Karl Ludwig Eberhard Heinrich Friedrik v.), több hivatala után végre marburgi (a' hesseni választóságban) főerdőmester, a' legszellemteljesb 's legpallérozottabb erdei és vadászati írók egyike, szül. Kasselnben 24 Apr. 1754's mh. 15 Jul. 1822. Munkái: *Taschenbuch für Forst- und Jagdfreunde*; *Lieder für Forstmänner und Jäger*, melly *Grünes Buch*-nak is nevezetik (Leipzig. 1788), muzsikára is tétettek; *Neujahrs-geschenk für Forst- und Jagdliebhaber* (6 köt. Marburg 1794—99, utóbb e' cz. a. *Taschenbuch für Forst- und Jagdfreunde*; *Weidmann's Feyerabende, ein neues Handbuch für Jäger und Jagdfreunde* (5 köt. Marburg 1815—19, a' 6-dik holta után jöve ki.) Folyó iratokba is jeles értekezéseket irt.

WILHELM (I, v. Ijább), nassaui gróf, oraniai herczeg, a' németalföldi szabadság alapítója, Idősebb Wilhelm nassaui grofnak 's Juliána stolbergi grofnénak fíjok, 16 April. 1533 szül. a' dillenburgi kastélyban a' nassaui grofságban. 4 testvérei közül Lajos, Adolf és Henrik vitézileg csatáznak a' németalföldi hadban a' szabadságért és hazaért. Adolf 1568 Frieslandban, Lajos és Henrik a' mooki pusztán esének el 1575. A' legifjabbtól, János dillenburgi groftól (mh. 1606) származ a' mostani németalföldi országgló ház. I Wilhelm női valának: 1) Büren Anna; 2) Anna, Móricz szász választó leánya, kivel nemzé Móriczot, 1625 mh. helytartót; 3) Montpensier Karolina; 4) Ludovica, Coligny admiral leánya, ennek fíja Fridrik Henrik, ki mint helytartó hm. 1617, 's kinek unokája III Wilhelm nével angol király leve. 7 leánytestvérei közül a' schwarzburgi grofné annyira szereté Wilhelmet, hogy mindég körülte vala. — W. a' romai egyház tudományában nevelteték Mária magyar királynétól, V Károly testvérétől; erre 9 évig, mint kamara-aprúd szüntelen a' császár mellett vala, ki a' herczeg lelkét, okosságát 's szemérmét annyira becsülé, hogy legfontosabb dolgokban véleményt kérde tőle 's bár még csak 22 éves vala, savoyeni herczeg Philibert távollétében rábízá a' főparancsnokságot Németalfölden. Fíjának, II Filepnek, is ajánlá, ki mindazáltal, irigykedő Spanyolok rágalmozó nyelvétől eltántorítatván, a' herczeget a' Németalföldiek ellenállása okának tekinté 's a' főhelytartóságot nem adá neki. Midőn a' spanyol király, II Filep, bizodalmit teljes mértékben bíró Granvella cardinalis, ke-

vély és uralkodásra vágyó főpap, kinek akaratjához kelle magát szabni a' németalföldi helytartónénak, pármái Margitnak, a' gyűlöletes spanyol inquisiot be akará vinni Németalföldre 's uj püspökségeket szándékozik felállítani, Egmont grof, az orániai herczeg és Hoorne grof írásban előterjeszték a' királynak, hogy ha a' cardinalist vissza nem hivandja, ez erőszakos bánásával az egész tartományt felláztatandja. Filep ezen előterjesztményt felségsértésnek tekinté; de elrejté haragját 's a' cardinalist visszahívá, hanem a' vérszopó Alba herczeget küldé helyébe spanyol és olasz katonákkal. Wilhelm azonnal álltáta, hova czéloz e' 's kéré a' helytartónét, hogy a' királynál eszközölje ki, a' seelandi, utrechti 's hollandi helytartó-méltóság, melyet mint nagybátyjaaaak, Renatus orániai herczegnek, örököse birt, tőle leendő elvételét; de Margit ezt megtagadá 's azt kíváná tőle, hogy Lajos öccsét küldje el magától 's uj hűségesküt tegyen le. Egyiket se tevő W. mondván, hogy Lajos nem ellensége a' közönséges csendnek, mint a' herczegné véli, ő pedig a' király iránti hűségre már megesküdt. Egyszersmind gr. Egmonttal Filephez folyamodott, vallásszabadságot kérvén Németalföldnek. Midőn erre azon előterjesztmény, melyet 300 nemes, kiknek fejek Lajos nassauai grof vala, 1566 az inquisitio bevitetése 's uj püspökségek alapittatása ellen benyujtának, megvetőleg félretetett volna (a' folyamodók t. i. koldusoknak, geuseknek, neveztetének), W. Dendermondében öszvejövetet tartá Egmonttal, Hoornével, öccsével Lajossal 's másokkal: hogy a' végett tanácskozzék velek, miképpen lehessen a' spanyol seregek benyomulását 's a' fenyegetődző veszedelmet eltávoloztatni. Legtöbben azt javalák, hogy fegyveres kézzel kell ellenálni. Csak grof Egmont, flanderni és artoisi helytartó, vala azon véleményben, hogy bizni kell a' király jószágában 's kegyelmében. *Ezen kegyelem, felele az okos W., lesz a' mi végveszedelmünk 's Egmont azon hid, mellyen a' Spanyolok Németalföldre benyomulnak, de a' mellyet azután lerontanak.* Elválván, Egmont és W. egymás nyakába borultak, 's mintha előre érezték volna, hogy nem látják többé egymást, nagy sirással válának el. A' herczeg nőjével 's gyermekeivel kivéven a' legidősbet, ki Löwenben tanult, Bredába 's innen dillenburgi kastélyába költözék. Alba azoközben benyomula Németalföldre. Azonnal 18 nagy 's több nemes fogaték el, Egmonttal 's Hoornével, kiket a' kegyetlen Alba Brüsszelben 5 Jun. 1568 lefejeztete. Midőn Granvella ezt Romában meghallá, tüstént azt kérdé, ha elfogá e' Alba a' hallgatóságot (igy nevezé Wilhelmét) is? *Ha, úgy monda, ez a' hal még nem került hálóba, semmit se ér a' herczeg halászata.* Alba azonban a' herczeget, Hoogstraten, Kuilenburg 's más grofokat, kik honokat elhagyák, a' 12 személy tanácsa elibé idezé. W. nem jelene meg, hanem Brabant rendeire hivatkozzék, mint természetes bírásra 's közvetlenül a' királyra, mivel ő, mint aranygyapjas vitéz csak magától a' királytól 's a' rend vitézeitől itélthetik meg. Erre II Maximilian császárhoz és a' német fejedelmekhez folyamodék védelemért. A' császár nem csak megigéré ezt neki, hanem nyilván is kárhoztatá Alba tettét, ki a' herczeget, mivel a' kitett napon nem jelene meg személyesen, öccsével Lajossal együtt, mint felségsértőket, számuzé, birtokait elfoglalá, városába Bredába katonaságot küldé 's 13 éves fiját, Filep Wilhelmét, a' löweni egyetemből elviteté 's kezesül Spanyolországba küldé (honnan mindazáltal kiszabadult, 's 1618 mh.). Most az orániai herczeg, mint ellenség, fellépe Alba ellen csatamezőre; nyilván mene által a' protestans vallásra, 's több prot. fejedelemtől kapa segítséget pénzben és katonaságban. Azon hadnéppel, mellyet ő gyűjte, öccsei, Lajos és Adolf, Frieslandba ütének, 's megverék Heiligerleenél (Grönin-genben) Ligne János spanyol vezért és arembergi grofot, ki maga

is csatamezőn marada; de Adolf is elesék 's mivel Lajosnak nem vala pénze, mellyel a' sereg zsoldját kifizesse, Albától Jemmingennél meggyőzeték 21 Jul. 1568. Wilhelm erre 24,000 Németből álló haderőt gyűjte, mellyel 4000 Francia egyesüle 's kihirdetteté, hogy Alba 's az ez által Brüsselen felállított vértanács (conseil des troubles) volnának a' had okai. Nagy ügyességgel vezeté által a' sereget a' Rajnán és Maason, beűte Brabantba 's megveré az ellenség egy részét, de Albát, ki várakba rejteze, nem bírhatá ütközetre és a' népet; melly reszkete a' Spanyolok előtt, közönségesen nem lázithatá fel; sőt ezüstét és podgyaszát eladni 's fejedelemségét, Orániát, elzálogítani kinszerítették, hogy a' hátra levő zsoldot kifizethesse katonáinak. Erre serege szétoszla; maga pedig 1200 lovassal 's öccseivel a' zweibrücken herczeghez mene, 's részt vevé ennek franciaországi táborozásában a' Guisek kath. pártja ellen. Itt több ütközetben 's város-vívásban tünteté ki magát, de a' táborozás szerencsétlenül végződén, visszatéré Németországba. Franciaországban azt javalá neki Coligny admiral, hogy kalózokat küldjen a' Spanyolok ellen a' tengerre 's főleg Seelandban és Hollandban iparkodjék magát erős lábra helyezni, mivel innen nehezen szoríthatják ki őt a' Spanyolok. E' tanácsot követé is a' herczeg 's a' tengeri geusek (így nevezék ama kalózokat) már 1572 elfoglalák Briel várost és kikötőt Voorn szigeten, mire Vliessingent is hatalmuk alá hajták. Mivel egyszermind Alba zsarnoksága is naponként tűrhetlenebb leve 's a' nép új adók miatt elkeseredék, ez okból végre több hollandi, seelandi, felsőysselei és gelderni város álla az orániai herczeg részére. E' most hogy Bergennél (Henneganban) Albától bekerített öccsén, Lajoson, segítsen, 17,000 emberrel Brabantba űte be, hol Mecheln és Löwen kapuikat felnyiták előtte, de a' francia segítség, mellyet Coligny küldé neki, megvereték 's ő maga Albát, ki magát besánczoló, ütközetre nem kinszerítheté. Visszavonula tehát a' Rajnához 's alig menekvék meg 1000 Spanyol körmei közül, kik éjeli táborára törtek, hogy őt elfogják. Megszabadulását egy kis kutyácskájának köszönheti, mellynek ugatása őt korán felébreszté és katonáinak öszveszedésére elég időt nyerhete; hogy ezekkel a' Spanyolok előtt kettévágja az utat. Innen Utrechtbe és Seelandba mene, hol a' tengeri geusektól admirállá választák. 1575 Holland rendei a' Spanyolországgal folyt had végéig áltadák neki, de csak személyére, a' főhatalmat 's fejedelemséget; ugyanézt tevék későbbben Seeland, Utrecht, Geldern és Felsőysselei. E' megkülönböztetést meg is érdemlé a' nemes lelkű W., mert 1573 fáradhatlan munkássága kiállítá Vliessingenben ama 150 hajóból állott tengeri erőt, mellyen vivák ki szabadságokat tengeren a' Hollandiak. Azonközben Alba megvevé Bergent, mint más városokat is; hanem kegyetlenkedése legelszántabb ellenállásra ösztönzé a' még megveendőket. W. ellenben Gertruydenburgot 's Middelburgot, Seeland fővárosát, hajtá hatalma alá, miután a' tengeri geusek a' spanyol hajóhadat megverték volna. Ekkor tájban váltá fel Albát Zuniga Lajos és Requesens Németalfölden, ki 14 Apr. 1574 Lajost és Henriket, W. testvéreit, kik az elmaradt zsoldért háborgó német katonákat nem tarthaták rendben, megveré. Lajos és Henrik a' mooki csatamezőn maradának. W. azonban felmenté Leydent, átvágtatván a' töltéseket. Erre Zuniga meghala. A' spanyol katonák Antwerpenben 's másutt igen kegyetlenül bánván a' lakókkal, Németalföld minden tartományi, kivévén Luxemburgot, Gentben 1576 öszveszövetkezének az idegen katonaság kiűzésére 's vallásszabadságok kivívására. Midőn az új helytartó, austriai János, a' király természetes öccse, 1577 a' nekik adott vallásszabadságot megsérté, Antwerpen Wilhelmet segítségre hívá. A' nép örömkialtással fogadá őt Brüsselen, hol a' rendek egy része neki ajánlá a'

helytartói méltóságot, de mivel sok nagy vala ellene, azt eszközél ki, hogy Mátyás austriai főherczeg lenne főhelytartó, 's ő csak ennek helyettese legyen, magának tartván mindazáltal minden statusügyet. János erre meghala 's Farnese Sándor pármái herczeg küldeték Németalföldre helytartónak, ki igen okos tábornok levén, a' hitbékével vagy mindkét egyház politicai egyenlőségével elégedetlen belga népet 's az oraniai herczegtől idegen nagyokat ismét meg tudá nyerni Spanyolország részére. W. tehát Utrechtben (23 Jan. 1579) a' németalföldi 7 tartomány közt új szövétkezést (uniot) eszközle 's ezáltal letvé az egyesült németalföldi köztársaság talpkövet. Midőn erre a' kölni békealku sikeretlen marada, a' herczeg javalatára a' rendek 1580 III Henrik francia király öccsének, Anjou Ferencznek, adák a' főuraságot 's 26 Jul. 1581 Filep spanyol királynak felmondák az engedelmességet. Filep t. i. Wilhelmet eretneknek, csak szájas kereszténynek, Kainnak 's Judásnak, templomrablónak, hitszegőnek, a' németalföldi nyugtalanságok kezdőjének 's az emberi társaság megvesztegetőjének nevezé, számüzé, fejére 250,000 tall. tevé, ezenfelyül azt, ki a' herczeget élve v. halva a' Spanyolok kezébe adja, nemességre emelé 's minden vétkei megbocsáttatnak, mire nézve a' rendek helytartójoknak testőrt adának. Azonközben a' pármái herczeg több várat (t. k. Bredát) elfoglala; hanem Cambray vivását félben kelle szakasztania, mivel az anjoui herczeg közelgete. A' megérkezett anjoui herczeg Mart. 1582 brabanti herczeggé kiáltaték ki, 's ez alkalommal W. tevé fel fejére a' herczegi kalapot 's teteté le vele az esküt, hogy az egyezet pontjai szerint fog uralkodni. Ez Antverpenben történt, hol egy Jauregy nevű Spanyol rálőtt Wilhelmre 's a' golyóbis néhány fogát kitöré. A' gyilkos tüstént szétdaraboltaték. A' lövés halálhozó nem vala 's W. saját kezével írta meg e' történetet a' tanácsnak, melly hálainnepet rendele, 's a' nép minden templomban könyörge jötevéje életéért. Még Salzedo Spanyol és Baza Olasz, kiket a' pármái herczeg bérlé ki az anjoui herczeg és W. meggyilkolásokra, fogatának el, kik közül ama Parisban 4 lőtől szakasztaték szét, e' pedig megölé magát. Azonban az anjoui herczeg batártalan hatalomra vágya. Egészen néhány ifju könyelmű Francziától hagyá magát vezettetni 's nem halgata W. okos tanácsára, kinek tekintete neki nem tetszék. Hanem tervét, hogy Brügget 's Antverpent más fontos városokkal együtt elfoglalja, a' polgárok meggálták, ugy hogy megszegyenülve kelle Francziaországba visszatérni 3 Jan. 1583, hol egy év múlva meghalt. Wilhelmet is meglepé ugyan ezenérben (10 Jul. 1584) a' halál, Delftben. Egy Gerard Boldizsár nevű Burgundi, Guyon névvel, 's azoa ürügy alatt, hogy reform. hite miatt Besançonból el kelle illannia, a' herczeghez becsusza 's különös ajtatosságot tetetvén istentiszteleskor, igen megnyeré a' herczeg bizodalját, mellyet a' gonoszlelkű azzal jutalmazta, hogy midőn az említett napon W. asztalától felkelvén, más szobába akara menni, 3 golyóbisal töltött pisztolyát rásüté 's a' herczeget halálosan megsebesité, ki nője és huga mellett e' szavakkal rogya le: *Mon Dieu, mon Dieu. ayez pitié de moi et de ton pauvre peuple!* (Istenem, istenem, légy kegyelmes hozzám 's szegény népedhez!). Gyilkosa csak 22 éves vala, 's azon hiedelem vivé e' borzasztó tettere, hogy örök boldogságot érdemel általa. W. 52 évében hm. Keveset beszéle, de okosan 's fontosan; az emberkiesmerésben mester, a' néphez barátságos és szemérmes, házában nagylelkű, vendégszerető, pompás és adakozó vala, mindenét oda adá barátinak, bizodaljával ellenben keveset ajándékoza meg. Éles esze álthatá az embereket és történeteket, de ő álthatatlan, hideg, elzárt vala. Fáradozásinak céljává nem önemelkedését, hanem a' nép javát tevé; innen az általa alapított szabadság vele nem enyésze el 's a' nagy

orániai herczeg neve mindég dicsően fénylik az europai emberiség történeteiben. Eltét hollandi nyelven 3 nevetlen irta le. I. még *Meurssii Guilielmus Auriacus* (Amsterd. 1638); Kluit *Hist. der holländ. Staatsregierung*; Muth *PölitznekJahrh. f. Gesch. u. Politik*-jában 1829.

WILHELM (Hóditó), ki Angolországot néhány hét alatt hatalma alá hajtá, e' szigetnek törvényeket ada 's országló házat alapíta, melly 1066-tól 1154-ig uralkodott, Robert normandiai herczegnek törvénytelen fíja volt, ki őt egy Arlotte nevü falusi leánnyal nemzé 1016. Bár Robertnek két törvényes fíja vala, Arlotte iránti szeretetéből mégis a' 9 éves Wilhelmre hagyá haldokolva végrendeletében birtokát, 's a' francia királyt nevezé néhány nagyokkal gyámátjává. De Robert két idős fíjai nem akarák megesmerni atyjok végrendeletét, 's csaknem áldozatja leve W. az ebből származott nyugtalan-ságoknak; maga a' francia király is igyekezé őt birtokától megfosztani 's csak az ifju Wilhelm nagy észtehetségei 's bámulásra méltó vitésége menték ki őt az innen jöhető veszélyekből. Illy nyugtalan körülmények közt éré él W. férjiskorát, midőn Franciaország apró fejedelmeinek rettentője leve. Azonközben Eduard angol király, W. közel atyjafíja, kit ő tartá meg királyszékén, midőn a' Dánok meg akarák attól fosztani, mh., 's hálából Wilhelmet nevezé örökösévé, magának gyermeke nem lévén. Hanem Edvárd halála után egy Harold nevü Angol tevé fejére a' koronát, azon esküvel pecsételt ígérlet mellett mindazáltal, hogy ezt csak W. számára teszi. W. e' hivat-lenség megboszulására hajósereget állítván ki, öszveszővetkezik Norvegia királyával 's azt ígéré a' pápának, hogy az országot tőte feudumul fogja venni. Harold meggyőzé ugyan a' Norvegiaiakat, de W. álteveze a' csatornán, 's miután Harolddal siker nélkül alkudo-zék, Hastingsnál 14 Oct. 1066 megütközék. Az Angolok teljesen legyőzetének, Harold elesék 's Angolország meghódola Wilhelme-nek, ki karácsonykor Londonban már megkoronáztaték. Egy felől legszi-gorubb rendeletei, más felől igazságossága biztosíták a' királyszék-et. Mivel Normandia Franciaország feuduma vala, 's vasall hódit-mányt nem tehete sajátjává, ebből kellemetlen viszony kelekedék a' két ország közt, mert Franciaország Angolországot feudumának tekinté, mi miatt háboru üte ki, melly azután századokig folyt, csak-nem minden uralkodótól megújítatván 's ez időből kell származtatni azon gyűlölséget, melly a' Francziák és Angolok közt minden idő-ben léteze. W. építteté a' Towert, hogy az Angolokat zabolán tart-sa, 's a' királyhoz tartatni szokott beszédekben 's másutt előforduló francia kifejezések az ő idejéből valók, mivel ő a' francia nyelvet udvari nyelvvé tevé. W. a' francia háboru folyamatajja közben mh. 71 évében, 1087. Alig adá ki lelkét, azonnal eltávozóának a' nagyok és vasallok testétől, a' szolgák mindent elrabláának, mit leheté, 's a' halott több óráig meztelen fekvék, 's midőn a' roueni érsek Caen-be viteté, gyuladás szétüzé a' kíséreket; alig találko-zék néhány szer-zetes, kik a' testet kriptába vivék. Itt egy szerencsétlen, kinek tel-kére építteté W. a' templomot, kikele eltemettetése ellen 's előbb ezt a' lármázót kelle elutasítani. A' kriptában kő koporsó várá az óriási testet, hanem e' nagyobb vala a' koporsó öblénél, 's midőn erő-vel akarák benyomni, felpukkana gyomra 's a' bűdösség szétüzé a' jelenlevőket. 450 év mulva Caen feldulatasakor sirboltja, mellyben kincset vélének a' lármázók, feltöreték, 's tetemei szétszóratának. L. Thierry *Hist. de la conquête de l'Angleterre par les Normans* (Paris 1825.)

WILHELM III, Holland örökös helytartója 's Angolország ki-rálya, XIV Lajos legnagyobb ellensége az általa felállított europai sulyegyennél fogva, 1650 szül. Atyja nassaui II Wilhelm, orániai

herczeg, anyja Stuart Henriette Mária, I Károly szerencsétlen angol király leánya, 's oktatója a' híres de Witt volt. Teljes mértékben megnyervén a' nép szeretetét, midőn XIV Lajos a' hollandi köztársaságot el akará borítani seregeivel, W. az egyesület főkapitányává nevezteték 's a' 4 évvel ezelőtt eltörölt helytartóság neki adaték. Eltökélvén, hogy hena védelmére mindent elkövetend, átvágatá a' töltekéket, ügyes mozgásával megcsalá a' franczia vezéreket, egyesüle a' császári sereggel 's visszavonulni kinszerité a' Francziákat. Hálából a' hollandi rendek 2 Febr. 1674 örökre neki 's az orániai háznak adák a' helytartóságot. A' Francziák azonban nem tevék le a' fegyvert; mire nézve W. ügyessége kivivé a' német birodalom, Spanyolország és Brandenburg öszveszövetkezését Hollanddal, 's már 1678 létre jöve a' aimwegeni békekötés. Wilhelmnek egész politikája XIV Lajos ellen vala intézve, kit személyesen gyűölt, 's hogy uralkodásvégjárt korlátolja, 29 Jul. 1686 az augsburgi szövözetketet eszközlé, a' császár, Spanyol-, Svédországok, 's Holland közt, melyhez csatlakozának Dánország 's néhány német fejedelem is. Talán Angolországra nézve tett titkos terveit is akará ezáltal előmozdítani. Maria, W. nője, t. i. II Jakab angol király leánya 's az uralkodásban örököse vala. Azonban Jakab második nője 10 Jun. 1688 herczegét szüle. Most a' parlament és nemzet nagyobb része attól tartá, hogy Jakab a' kath. vallást viendi be 's az alkotmányt öszvedöntendi. Azt is kezdék hírelni, hogy a' herczeg nem valóságos fija Jakabnak. A' püspökök és presbyteriumosok tehát egyesülének, hogy Hollandtól segítettve Máriát emeljék a' királyszékre. Wilhelm előrelátván, hogy Angolország ipának politikájához képest mindég szorosabban fog Francziaországgal egyesülni, a' brit nemzet többségével kezét foga 's a' hollandi főrendek megígérék, hogy a' brit szabadságot és protestans vallást hajókkal 's haderővel védendik. Így szála ki W. váratlanul (mert azt hírelteté, hogy Francziaország ellen készül) Torbaynél 5 Nov. 1688 Angolország földére 14,000 emberrel. Tüstént hozá csatlakozék a' nemesség nagy része, mellynek példáját követé lassanként Jakab hadnépe is, ugyanezt tevék lord Churchill, utóbb Marlborough 's Jakab második leánya, Anna, férjével György dán herczeggel. Az elhagyatott királynak ajánlatai nem fogadtatának el, 's családjal Dec. Francziaországba illana, mire W. innepélyesen bemene Londonba, hol mindkét parlamenthez II Jakabot, ki a' király 's nemzet közt fenálló egyezetet megszegé, a' koronától megfosztá 's 13 Febr. 1689 Wilhelmet, mint Mária férjét, ki azoközben a' püspökös vallásra mene által, királyá nevezé. Egyszermind a' Declaration vagy Bill of rights törvény megalapítá a' nép jogait, a' királyi hatalom határait, koronaöröklést 's civillistát. E' történet 1688-ki revolutionnak neveztetik. Scotország követé Anglia példáját; csak Irlandban, hova XIV Lajos II Jakabot sereggel küldé, küzde a' Katholikusok nagyobb része a' letett király ügye mellett. Hanem W. győzedelme (1 Jul. 1690) a' Boynefolyónál 's Ginkel vezéré (13 Jul. 1691) Aghrimnál, mint a' Jakab legyőzött pártjávali szelid bánása, Irland koronáját is fejére tevék Wilhelmnek. A' Francziákkal kevesebb szerencsével harczola; Steenkerkennél Luxemburg marsalltól meggyőzeték 1692, mint Neerwingennél is 1693; de W. okos visszavonulásával 's fordulataival mindég megfosztá ellenségét győzedelmének gyümölcsétől; sőt az övénel számosabb ellenséges sereg szemeláttára vevé meg Namurt 1693. Végre a' ryszwicki békekötésben (1697) megismeré XIV Lajos őt angol királynak. II Károly spanyol király végrendeletében XIV Lajos unokáját, anjoui Filepet nevezvén ki spanyol koronaörökösnek, W. a' haagi szövetségneél fogva (7 Sept. 1701) egész Európát felfegyveréz Lajos ellen. Austria javára, a' politikai súlygyen tekintetéből 's nem akarván, hogy Belgium

Franciaország politicájától függen, a' vala terve, hogy a' spanyol monarchia osztassék el 's e' végre Hollandba mene, noha már érzé mejében halálának okát. Angolországot annyival könnyebben rá bírá, hogy Hollanddal, a' német császárral, Dán- és Svédországokkal öszveszövetkezzen, 's 40.000 embert és 4000 hajókatonát állítson ki, mivel XIV Lajos II Jakab halála után ennek fíját, III Jakabot, kiáltatá ki angol királynak, mi a' parlamentet igen megsérté. De ezen terveinek közepette 8 Mart. 1702, Kensington és Hamptoncourt közt lova elesvén, lábszarát eltöré 's ennek következésében 10 Mart. 52 évében mh., nőjét, ki gyermektelenül már 1695 elhunyt, követvén. Vele az 5 hollandi tartomány örökös helytartói méltósága megszűnt 's az oraniai örökség Poroszország 's Wilhelm legközlebbi atyafija 's végrendeleti örököse, a' nassau-dietzi fejedelem, frieslandi örökös helytartó és gröningeni helytartó, Friso János Wilhelm közt megosztott. Ettől származnak az utóbbi, németalföldi királyok, 's a' mostani hollandi király. — Angolország III Wilhelmnek köszöni nemzeti bankját (1694), hitelének alapját a' kamatoknak bizonyos tőkét mutatván ki, sajtószabadságát (1694) 's az új keletindiai kereskedő társaságát (1698), Hanover pedig az angol királyszekekre jätását, a' 12 Jun. 1701 létre jött actanál fogva. A' brit szárazföldi politica rendszere, a' Franciaország elleni féltékenység következése, W. által alapított, de egyszersmind a' segédpénzek 's költsönözés rendszere és a' nemzeti adóság is. Beszédében komoly, hideg 's hollandi hidegvérüségé által visszataszító levén, nem tudá ő a' sziveket megnyerni; de cselekvésben mély belátással bírt, gyors és munkás, veszélyben rettentetlen, akadályok által tántoríthatlan 's ütközetekben bátor volt. A' mennyire szerette a' dicsőséget, annyira gyűlölte a' hízkelkedést és fényűzést.

WILHELM I (Wilhelm Fridr. oraniai herczeg), Németalföld királyi szül. Haagban Aug. 24 1772. Atyja, V Wilhelm oraniai és nassau herczeg, örökös helytartó (mh. Apr. 9. 1806), Jánostól, oraniai I nagy Wilhelm legifjabbik öccsétől származott. Tanítója Tollius, hollandi író volt, Stamford general felügyelése alatt. 1788 Németországot beutazta 's darabig Berlinben nagybátyja udvaránál maradt, 1790 Leydenben tanult. 1791 Oct. 1. Friderika Luisa Wilhelmna porosz herczegasszonnyal egybekelt, 's ettől fogva a' hollandi hadi erő jobb lábra állításán munkálkodott, de az 1787 porosz fegyver által elnyomott patrioták, kik alattomban az oraniai ház ellen dolgoztak, sokban meggátolák. Ezeknek egy része Franciaországba futott, 's a' nemzeti gyűlés Febr. 1. 1793 az örökös helytartónak hadat izent. Dumouriez elfoglalá majd hollandi Brabantot, de ezt Wilhelm, ki a' seregek fővezére vala, ismét visszavevé, sőt az egyesülteknek egy csapatja is hozzá szövöttekzván, a' francia éjszaki sereget a' nyug. Flandriába rohanástól feltartóztatá. Azonban Sep. 13, mivel báró Kray austriai tábornok későn érkezett meg, a' Beaulieu vezette csapat pedig egészen elmaradt, nem állhatá ki az ellenség hatalmas megrohanását, 's vitéz ellenállás után 's miután öccse Fridrik, ki a' jobbik szárnyat vezérlé, meg is sebesítetett, kénytelen vala veszteséggel a' Schelde megé visszavonulni. Nem sokára ismét kivívá ugyan Landreciest 's az ellenséget tul üzé a' Sambren; de a' Jun. 26 esett nagy ütközetben, midőn már a' jobbik szárnyon diadalmasan előre nyomult, mivel ugyan akkor a' Francziák a' bal szárnyat megverték 's Charleroit elfoglalták, Koburg herczeg parancsára ő is hátrahúzódott. Ezután az Austriaiak Pichegru és Jourdan előtt a' Maas megé vonultak 's így Wilhelm nem tehete egyebet, mint gyengült seregével, York herczeg táborával összekapcsolva, a' köztársaság határait védeni. De a' várak hamar az ellenség kezére kerültek, 's Pichegru a' befagyott Waalon keresztül Jan. 17

1795 Utrechtbe nyomult. A' patrioták segíték az ellenséget, 's az örökös helytartó nem volt többé képes a' szövetségesektől elhagyott köztársaságot megmenteni. Így fiai Jan. 16 itevék a' vezérseget 's V Wilhelm néhány nyomoru halászhajóval Angliába evezett. Itt Hamptoncourtban nyere szállást a' szerencsétlen fejedelmi ház; de a' két testvér csak hamar ismét a' szárazra tért, hogy Anglia költségén sereget gyűjtsön; azonban a' baseli béke után ez is elozlott. Fridrik herczeg ezután austriai szolgálatba lépett 's mh. Paduaban Jan. 6 1799. Wilhelm Berlinbe ment családjával, sorsának jobbra fordultát az itteni udvartól várván. Itt tudományokkal, fíjainak nevelésével 's Jablonowsky herczegtől vett uradalmainak javításával foglalatoskodott. Utóbb Aug. 29 1802 atyja neki engedé a' birodalmi kiküldöttség végzése által kárpótlásul nyert Fuldát, Korveyt, Dortmundot 's most Fuldába tevé át lakását. Uj birtokiban számtalan visszaéléseket eltörle, 's szelid és valláskülönséget nem ismerő igazságos kormánya által alattvalói szeretetét megnyeré. Több javításai közt nevezetes, hogy a' hasznavehetlen fuldai egyetem helyébe jól szerkezett lyceumot, 's két eltörölt klastrom jövedelméből országos kórházat állított. Atyja halála után nassaui örökös birtokinak kormányát vevé által. De midőn azon Parisból kapott intéstnek, hogy a' rajnai szövetséghez álljon, nem akara engedni, elveszté oraniai birtokait, mellyek Nassau-Usingen és Weilburg sógorainak 's Murat bergi nagyherczegnek adattak. A' szép Weingarten Würtembergnek jutott. Fuldát is el kell vala vesztenie, ha csak ama szövetséghez nem áll, ellenkező esetben pedig még Würzburgot is megnyerendő vala. De a' fejedelem inkább becsülettel kivánt eselni, mint az oraniai nevet idegen járomba görbedéssel meggyalázní. Megvete tehát minden ajánlatot 's Aug. 1806 Berlinbe ment, hol egy ezredet kapott 's előbb altábornok, azután a' porosz sereg jobbik szárnya egyik csapatjának vezére lett. A' jeni szerencsétlen ütközet után Möllendorf fővezért Erfurtba kelle követnie, 's a' megsebesített, bátortalan öreg által kötött capitulatiónál fogva hadi fogságba esett; de még is engedelmet nyert, hogy nejenél a' a' porosz birtokban maradhasson. Azonban Napoleon mind neki, mind a' hesseni vál fejedelemnek és braunschweigi herczegnek kinyilatkozatá, hogy országaikat elvesztették, 's Fulda már Oct. 27 a' francia császárnak földolni kénytelenült; Korvey, Dortmund és Spiegelberg grófság 1807 a' westfali királysághoz 's bergi nagyherczegséghez kapcsolattak. Sőt még a' szövetségi acta által számára feltartott uradalmakat is elfoglalá Berg és Würtemberg; csak Bajorország nem osztozék a' ragadományban, 's a' többi rajnai szövetséges fejedelmek legalább megigérék, hogy a' tiszta nyereséget a' megfosztott fejedelemnek kifizettetik. Ez azonban hitvesével 's családjával Danzigba ment. Midőn a' háboru a' Visztula felé közelített, Berlinbe akara térni, de ott csak beteg nőjének engedtetett lakás, maga Pillauba kénytelenítettett vonulni. A' tilsiti békekötésben nem jött szóba. Most csupán a' varsói herczegségben fekvő jószágai maradtak meg. Ismét egészen a' tudományoknak 's háznépének éle Berlinben, hol legidősbik fija a' katonacademiában neveltetett. Ez aztán Angliába ment 's 1808 Wellington alatt Spanyolországban magát kitüntette szolgált. Az 1809-ki francia háboru alatt, ifjukori barátjával Fagellel mint szabad vállalkozott, Károly főherczeg táborába ment W. 's jelen velt a' wagrami ütközetben. Azután visszatért Berlinbe. Az alatt, kivált 1813 a' leipzigi csata után nagy befolyásu emberek dolgozának az oraniai ház visszaállításán. Midőn pedig a' leipzigi diadalmasak Holland határhoz közelitének, Nov. 15 küte Amsterdamban a' lázadás, 's 17 Haag is, noha francia seregek közepette vála, W. részére nyilatkozott. Sietve tért ez most

népe közé, mely 30 Haagban örömtelve üdvözlé, 's Dec. 1. az ideigleni kormány biztosai Kemper és Scholten kikiáltaták, hogy Németalföld szabad! és I Wilhelm fejedelme az országnak. Még 23 erős hely vala a' Francziák kezében, kik Utrecht mellett táborozának; de a' szövetséges seregek hamar elűzik őket. Wilhelm sieté a' nép felfegyverzésével; egy választmányt nevezé ki az alkotmányi törvények javalatának elkészítésére, melyet a' nép követői Mar. 29. 1814 elfogadtak 's a' fejedelem rájuk megesküdött. Németországi örökös tartományinak is még 1813 vége előtt birtokába lépett. Ezután a' bécsi congressz elhatározá Belgiumnak és Lüttichnek az egyesült Németalfölddel mint királlyal egybekapcsolását, 's a' fejedelem I Wilhelm név alatt Haagban Mar. 16. 1815 németalföldi királynak, lüttichi fejedeleme 's luxemburgi hercegnek kikiáltaték. Azonban ösi német birtokait Luxemburgért, mely 1815 Jul. 22 óta a' német szövetséghez tartozott, Poroszországnak kénytelen vala engedni. (Mint vált el legújabb időkben e' királlyságtól Belgium 's miként lett saját királlyá, l. NÉMETALFÖLD TÖRTÉNETEI.) Ezentúl szabadelműleg és szilárdul munkálkodék az új alkotmányon. 1816 Jun. 21 a' szent szövetséghez állott. Oly egyszerűen él, mint akármely magányos ember.

WILHELM württembergi király, szül. Lübenben Schlesiában, Sep. 17. 1781. Atyja I Fridrik würt. király, ki akkor mint porosz tábornoki őrnagy 's egy dragonyos ezred parancsnoka Lübenben feködt; anyja braunschweigi hercegaszszony Augusta Kar. Frid. Louise volt, kit már 7-dik születése napján elvesztett. Ifjui nevelésére nem igen játékosan munkált atyja behatása, ki ugyan gyermekeit szívesen szerette, 's jeles mestereket adott melléjük, de rendén túl ragaszkodott a' régi nevelésmód elvéhez, a' kímélést nem ismerő keménységhez, mely ha a' nevendék karakterét egyenesen nem rongja is el (mi pedig igen gyakran megtörténik), legalább az életnek legvidámabb részét örömtelen létté változtatja. 1796 és 99 a' Francziák elől futnia kelle. 1800 mint szabadvállalkozott az austriai seregben vitézkedett János főherceg alatt, ütközött Hohealindennél, 's a' 19 éves ifju kimutatá már itt azon bátorságot, melyet benne utóbb mint férjfiában csodáltak. Atyja a' hercegség kormányát 1797 vevé által 's fíját ezentul is szigorú fenyték alatt akará tartani. Wilhelm tehát inkább Bécsbe, Francia- és Olaszországba utazott 1803 's bővebb kimivelődésén kettőzött szorgalommal iparkodott. 3 évi távollét után 1806 tért vissza, midőn már atyja a' királyi méltóságot felvette. Csendes visszavonultságban élt 1812-ig Stuttgartban. Ez életmódját kevésben változtatá meg Charlotte Bajor hercegaszszonyal (utóbb austriai császárnéval) 1808 kötött házassága, mely egybekelés 1815 mind a' két rész megegyezéséből felbomlott. Fridrik uralkodása súlyosan nyomá Württembergét, 's minden szem a' koronahercegen függött; de ő kormánydolgokba épen nem elegyült, elégnék tartván, hogy a' nyomorúság okait személyesen vizsgálgatta. 1812 az orosz táborozás kezdetével Württemberg is 15,000 embert állított sikra, 's ennek vezérlését atyja kívánságához képest a' koronaörökös vevé által. De alig érkezett az orosz határra, veszedelmes betegség lépé meg 's Vilnában kelle maradnia. A' leipzig-i csata után a' szövetséges fejedelmekhez álla atyja, kik őt a' Franciaországba üttendő sereg egyik részének vezérévé tevék. Mennyi érdemet szerzett itt az európai szabadságra nézve, 's milly vezéri tehetséget fejtett ki, megismerte a' jelenvilág, de az utókor sem fogja tagadhatni. Különösen sokat tett az Epinay, Brienne, Seus, és Montereau melletti véres csatáknál, 's jelesen ez utóbbinál Napoleonnak ötszörte számosab népét egész nap feltartóztatá lelkes bajnokival. Nevezetes hadi tettei közé tartozik Rapp generalnak Strassburgba visszaverése. Ekkor is-

merkedett meg Catharina Paulowna orosz nagyhercegasszonyal, ki vel majd példás egyszerűségben háborítatlan, de kevés ideig tartó boldogságot élt, mert a' közönségesen tisztelt fejedelem asszony Jan. 9. 1819 az ország mély gyászára mh. Fridrik már előbb, Oct. 30. 1816 hirtelen mult ki. Wilhelm tüstént visszavévé az előbbi kormány-
nak némelly kemény rendeleteit, megkönnyítette a' nép terheit, meg-
kevesítette az udvar költségeit 'st. de legfontosabbnak tekinté az egye-
sült országot olly polgári alkotmánnyal nyugtatni meg, melly a' je-
lenkornak 's Württemberg viszonyainak megfelelően. Roppant nehézsé-
gek adták itt elő magokat, de a' király azt kívánta, hogy ez uj
szerkezet egyenesen az ország köz megegyeztével történjék; kemény
vitásokat szült minden pont az egybegyült országos rendek és ki-
rályi biztosok részéről; maga a' király fáradhatlan iparral dolgozott,
sőt az uralkodó önkénye törvényes korlátozását tárgyozó czikkekekhez,
mellyeket a' biztosok szinte félve terjesztének elibe, maga még több
pontokat tett. Így Sept. 23. 1819 az uj alkotmányjavalat az ország-
gyűléstől a' királya mondott ezer áldás közt egy szívvel lélekkel
elfogadtatott, 's annak törvényes formába foglalt oklevelei, egyik
a' rendek, másik a' király által aláírva, Sep. 25. innepélyesen ki-
cseréltettek. Már előbb nyilvános ülésben mondá a' király, hogy
azon napot, mellyen az alkotmányi egyezkedést aláírja, élte legszeb-
bének tartandja; 's valóban ezt e' nemzeti innepen királyi székéről
méltósággal, időhez illőleg, 's sentséges őszinteséggel mondott lelkes
beszéde ugy igazolta is, hogy a' hallgatókban szerzett örvendetes
lelkésülést majd egész haza örömrádása visszazengené. Apr. 15. 1820
3-szor házasságra lépett Paulina hercegasszonnyal, nagybátyjának
Lajosnak leányával, ki Mar. 6. 1823 egy koronaöröküssel az egész
házát megörvendezteté.

WILHELM I hesseni vál. fejedelem, szül. Kasselben Jan. 3. 1743.
Midőn atyja II Fridrik, ki 1754 cath. vallásra tért, Jan. 31. 1760
kormányra jutott, eszközlőbe vétettek azon rendszabályok, mellyek
az országnak 's uralkodó háznak reformata vallásban maradása iránt
tétettek. Nője Mária, II György angol király leánya, mint fíjainak
gyámánya vévé át Hanau grófság igazgatását 's atyjok befolyta nél-
kül vezeté gyermekei nevelését. Derék nevelők által 's majd a' göt-
tingiai egyetemben mind tudományokra mind művészetekre alaposan
oktattaték Wilhelm herceg. A' 7 eszt. háboru alatt nagybátyjának
VII Keresztély dán királynak udvarában tartózkodott, kinek másod-
dik hugát Vilhelmina Karolinát 1764 feleségül vévé. Nagykorúságra
jutván tüstént átvette anyjától Hanau igazgatását 's az előbbi háboru
okozta sebeket orvosolni siete. 1776 több német fejedelmekkel együtt
Angliának az éjszakamerikai fellázadt gyarmatok lecsillapítására se-
gítséget adott, két év mulva pedig Nagy Fridrik től tábornoki őrnagy-
nak nevezetve, a' bajor örökési hadba' indult. A' nagy zsold, mellyet
hadi csoportjaiért az Angoloktól kapott 's azon fontosság, mellyet
a' porosz király, nagy táborával nyert, igen megkedvelteté vele
a' katonáskodást. Atyja 1785 meghalván, az egész hessenkasseli bir-
tok kormányát átvette 's jobbágyai javát itt is teljes erővel munkál-
ni törekedett, de igazság szeretete gyakran keménységgé, takarékos-
sága fősvénységgé, katonáskodása az országot nyomó nehéz átokká
vált. Nagyon önállólólag uralkodott, birtokainak 's alattvalóinak vi-
szonyait teljesen ismerte, minden tisztjeit féken tartotta, a' földmi-
velőt pártolta, mivel sajátjának nézte. Igazságszolgáltatásra és csend-
őrségre, iskolai és egyházi ügyekre nagyon felvigyázott; fejedelmi
fényt különösen szép építményekben 's katonai díszben mutatott. Ki-
űtvén a' Francia lázadás, a' porosz táborhoz csatlakozva 8000 em-
bert vitt a' Franciaák ellen, 's maini Frankfurtnak Dec. 23. 1792
történt fényes visszavétele egyedül a' Hessek dicsősége volt. A' base-

li béke után 1795 vége lón a' háborunak, 's Wilhelm landgróf Rhenson tul. eső birtokai további rendelésig francia felsőség alatt maradtak. Azonban a' lunevillei béke után Febr. 25 1801 amott vesztett $\frac{2}{3}$ nsz. mf. birtokáért 5 nsz. mfdet, 14,000 lakost, választó fejedelmi méltóságot kapott 's mint ilyen I Wilhelm nevet vón fel. De majd őt is megkapá a' közönséges vihar ereje, 's midőn a' francia seregek Mortier és a' hollandi király alatt közelítének, bátor ellenállással nem mere méltányos alkut kivívni, hanem országát elhagyva, családjával 's kincseivel a' dán király neutralis birtokiba futott. A' tilsi béke után a' westfali királyság alapítottán, elveszté birtokait, 's ezentul Prágában élt. 1809 kiűtvén az austriai-francia háboru, ő is felszólítá a' Hesseket 's hadi sereget kezde gyűjteni, reményelve, hogy országát visszaszerezheti, de csak a' szövetségesek nagy győzelme után 1813 szabadulának fel birtokai, mellyekbe ő jobbágyai nem kis öröme hēt évi távollét után Nov. 1813 térbetett vissza. Almélatra méltó munkássággal üle ismét kormányra a' 70 éves öreg, de viszontagságok által még szigorubbá lett characterrel 20,000 emb. hnyi segédsereget kelle állitnia 's ezek elég gyorsan is sikra szállának a' hessen név hírének újabb öregbítésére. Mar. 18. 1814 katonai érdemek megjutalmazására a' vas sisakrendet állítá fel. A' német császárság vissza állítását nem vihete ki a' bécsi congresszen; mondják, hogy itt Kattok királyának is akart neveztetni, de ebben sem boldogult, miért megtartá a' vál. fejedelmi czimet, de királyi magasság praedicatumot kapcsolt hozzá. Igen keblemetlen viszonyokba taszítá a' rendek alkotmányának szerköztetése, mi országai visszaadásakor egyik feltétel volt. Fejedelmi jogaival nem akará meg egyeztetni a' rendeknek statusviszonyit érdeklő 's kor szelleméhez mért nézeteit, 's mivel a' követek azt kívánták, hogy a' status kincse a' fejedelem magános kincsétől választassék el, nem is ment végre az alkotmány munkája. Febr. 27. 1821 hirtelen gutaütés vetett véget különben erős egészségének. Követte egyetlen sija II Wilhelm.

WILHELM (Ludwig August), badeni markgróf (1817 előtt hochbergi gróf), Károly Fridrik nagyherczegnek második sija, szül. Karlsruheban Apr. 9. 1792, gondosan neveltetett 's korán katonai szolgálatba állott. 1809 mint segédnök, Masséna marsal tábornoki tisztségébe lépett, 's kitüntetéssel vitézkedett mind azon ütközetekben, mellyekben e' vezér amaz emlékezetes táborozásban Austria ellen részt vett, miért becsületrendkeresztet nyert. Az 1812-ki orosz háboruban a' badeni dandárt vezérlette, melly a' 9-dik francia sereghez vala osztva; de ennek nagyobb része Danzigban parancsolták maradni 's csak akkor engedték a' rémitő csatapiacra lépni, midőn már a' nagy sereg Moszkvából vissza felé vonult. Így serege emberekben és lovakban nagyon megfogyva, Sep. 28 jutott Smolenksbe, 's a' legnagyobb remület közt is igen dícséretes állhatatosságot bizonyított; mi kétség kívül a' markgróf személyességének tulajdonítandó. Számtalan csatákba keveredék ezentul csapatja az Oroszokkal, mellyekben leleményessége, ügyes rendelkezései 's katonai bátorsága mindenütt szembetűnő volt. Naponként kelle verekedni a' mindenfelől tóduló ellenséggel. Malodecznál (Dec. 4.) volt végső véres napjok. Itt is visszatorlák ugyan az Oroszokat; de midőn Wilnába érkeztek, az egész dandár alig álla nehány tisztzen kívül 50—60 altisztból és közlegényből. Aug. 1813 mint tábornoki helyettes a' badeni seregnek egyik felét vezérlé Saxoniába. Oct. 14—19 Leipzigban parancsnok volt, 's 19 a' szövetségesekkel capitulált. Serege letette ugyan fegyverét, de hadi fogolyként nem tekintetett. Megkínálák, hogy a' szövetségesekkel egyesüljön, de ezt nem fogadta el. 1814 Strasburg, Landau, Pfalzburg 's egyéb várak ostromlását igazgatta, egyszersmind Unterelsaszban fő parancsnok volt. Osztálya Au-

striaiakból, Oroszokból és szövetségesekből állott. A' fejedelmek tudák méltánylani érdemeit, 's St. Anna és Sz. István rende nagykeresztivel tisztelik meg. 1815 a' bécsi congresszen volt, hol a' badeni ház ügye szemes és férjfiás munkálkodást kívánt. Napoleonnak Elbából visszatérte után austriai, württembergi és hessendarmstadti seregekkel Schlettstadtot, Neubreisachot, Hüningent 'st. ostromolta. Midőn utóbb a' badeni ház érdekei veszélyben forgának, kétszer ment Petersburgba, 's valóban Sándor császárnak ekkor kijelentett gondolkodás módja főleg neki köszönhető. 1820 annyi táborozás által gyengült egészségének helyreállítása végett Franciaországba utazott. Azóta tudományoknak és magának él. A' gazdálkodási társaság elnökének választá; ugyan e' hivatalt viszi a' badi rendek első kamarájában is, 's emberséges gondolkodásának 's munkás és sok milveltségü szellemének mindenütt örvendetes befolyása mutatkozik.

WILHELMSHÖHE (előbb Weissenstein, a' westfaleni királyság létezése alatt Napoleonsöhöhe, Napoleon halma), a' hesseni választó mulató kastélya Kasseltól 1 ór., mellyben tölti a' nyarat a' választó. Nézésre méltók: 1) a' kastély; 2) egy nagy szökőkút, mellynek vize 190 láb. felszökik; 3) a' nagy vizesés, melly 140 l. magasságról ömöl alá; 4) az ördög hid, melly egy vizesesen megyen keresztül; 5) Steinhöser vizesése, melly öszvevisza vadon nőtt fák 's bokrok közt rohan mélységbe; 6) a' Löwenburg, hajdani vitézvárak idoma után alkotott épület, honnan bájoló a' kilátás a' messze terjedő völgybe; 7) Müllang chinai falu; 8) a' Karlsberg, Neptun gyönyörű barlangjával 's pompás vizeséseivel, 'sat. A' természet 's mesterség mintegy vetélkedni látszanak, hogy e' helyet földi paradicsommá tegyék, honnan Europa legnevezetesebb mulató kastélyai közt méltán helyet foglal Wilhelmsöhö.

WILHELMSSTEIN, I. STEINHUDI TENGER.

WILKEN (Friedrich), theol. doct., porosz kir. történetirő, főkönyvtárnok és prof. a' berlini egyetemenél, badeni nagyhercegi udv. tanácsnok, 23 Maj. 1777 szül. Ratzeburgban. E' jeles férjfiának különös dícséretére válik azon merész terv kivitele, hogy a' romai szék birtokában volt, 's a' Vaticanban, már 200 évnél tovább tartott könyvtárt, mellyet még a' harminczéves háboru alkalmával rabláának el a' Bajorok, Heidelberg visszakapá. Számos munkái közt említetők: *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten* (6 köt. 1807—30); *Geschichte der Bildung, Beraubung und Vernichtung der alten heidelbergischen Büchersammlungen, nebst Verzeichnisse der aus Rom nach Heidelberg zurückgekehrten Handschriften* (Heidelb. 1817.) 1829 a' ministerium parancsára Parisba, Londonba 's Oxfordba utazék, hogy az itteni könyvtárakal megesmerkedjék.

WILLAMOV (Joh. Gottl.) dithyrambköltő, szül. Jan. 15 1736 Mohrungenben Poroszországban, 1758 professor lett Thornban. Nehány év mulva kiadá költeményinek első gyűjteményét. A' különben igen szelid férfi olly nemben tön próbát, mellyet csak a' bachusszoigálati legnagyobb ittasság szülhet, a' dithyrambusban. Mivel pedig ez már eredeti karakterét meg nem tarthatá, ő nagy történetekre alkalmazá, 's p. o. Siciliának Olaszországtól elszakadását a' dithrambusi képek teljes rendtelenségével éneklé. De ezek hamar feledékenységbe mentek. Utóbb 2 könyv mesét adott ki, mellyek természetiséggel és valódisággal jeleskednek. 1767 Petersburgba hivatott igazgatónak a' német iskolához, hol 1771 a' *Batrachomyomachia* fordítását kinyomtatta. Rosz gazdálkodása azonban kellemetlen állapotra juttatta, az intézetet adósságba keverte 's 1776 elbocsáttatott. Ekkor felette elszegényedett 's egy kedvetlen eset

olly mélyen illeté meg majd lelkét, hogy Maj. 21 1777 mh. Költői munkái kijöttek Bécs. 1793, 2 köt.

WILLE (Joh. Georg), rézmetsző, szül. Nov. 5 1715 Königsberg mellett; atyja molnár volt, ki puskacsinálónak száná. Itt derék előmenetelt tett 's a' fegyverekre jeles vadászdarabokat metszegett. Utóbb óras lett 's e' mesterséget is tökéletesen megtanulta. Végre Párisba vándorolván, egészen rézmetszésre adá magát, noha atyjától, ki elfajzott fiúnak tartá, semmi segedelmet nem kapott. Hosszu nyomorgás után kiadá Belleisle marsal mejjképét, 's ezzel szerencséje alapját megveté. E' művészetben is mester lett, de a' lázadás megfosztá tetemes vagyonától (mintegy 800,000 fr.), 's maga is elveszett volna, ha fija a' parisi nemzeti őrségnek tábornoka nem volt volna. Napoleon becsületrend vitézévé tévé, a' tudományok és művészetek intézete pedig tagjává választá. Előbb csak arczképeket, utóbb historiai ábrázolatokat metszett. Berwick, az idősb Mül-ler és Schmutzer, tanítványi. mh. Aug. 8 1808,

WILSON (Sir Robert Thomas), 1777 szül. angol vezérőrnagy, austriai Thereziarend nagykeresztese, portugali torony-és kard-, 's orosz sz. György-és porosz veres sasrendek lovaga. Atyja, híres képiro és könyvszerző, W. Benjamin, igen jó nevelést ada neki. 1788 W. Robert hadszolgálatba lépe 's 1794 Flandriában kitünteté magát, főleg a' villers en couchéi csatában (23 Apr.), hol Ferencz császár, ki szinte elfogaték, megmenekvéseére sokat tevé, miért különös emlékpénzt 's Thereziarendet kapá. Későbben York alatt szolgálá Hollandban 1799; azután mint major Abercrombievel Egyiptomba meze, 's e' táborozást le is írá. Majd Brasiliában látjuk Wilsont Bairddal, mire a' Cap megvétetésében részt vevé. Nov. 1806 Hutchinson vezér úttársá lón, ki az orosz császárhoz követségbe küldeté. Itt a' Franciaakkal folyt hadban igen megnyeré W. a' császár kegyét 's a' tilsi béke után Petervárába kitetszőleg fogad-taték. 1808 Lissabonban olly jó karba helyezé a' portugali sereget 's olly jó fenyítéket vive ebbe, hogy a' francia vezér régi tanult angol katonákat véle portugali formaruhában. Az 1812-diki orosz háboruban ritka bátorságot 's ügyességet mutata. Eppen Kutusoff fő hadszálásán vala W., midőn Lauriston fegyvernyugvás végett ide jöve 's azt tartják, hogy az orosz fővezér az ő tanácsával élt volna. A' Sándor császár kíséretében volt angol követnek, lord Cathcartnak, bizonyítása szerint W. az orosz és német táborozás minden ütközeteiben dicséretes részt vevé annyira, hogy az egész hadsereg minden tiszteitől igen becsülteté és Sándor császár a' szövetséges sereg szeme-láttára fűgeszté nyakába a' Sz. Györgyrendet. Midőn az angol országlástól Olaszországba küldeté, Sándor császár személyes becsülésének jeléül 1 osztálybeli Annarenddel tisztelé meg őt. Csak saját fejedelme nem adá jelét érdemei megismerésének; mivel nagy hévvel beszélván az angol országlástól megsértett népjogok mellett 's Napoleon ritka tulajdonságait, midőn megbukott, csudálással magasztalván, sok ellenséget csinála magának. Még nagyobb figyelmet gerjeszté nagylelkű részvéte Lavalette Parisból 's Franciaországból való kiszóktetésén Dec. 1815. Ezen már halálra ítélt statusfogyot ugyanis nője tömlöczéből kiszabadítván, Brucera, Hutchinson kapitányra 's Wilson vezérre bizá, kik a' szerencsétlen ellillanását segíték, jelesen W., ki azt angol katonatiszti öltözetben szekerébe vevé 's a' határon tul vivé. Azonban elfogott levelek a' titkot felfedezék 's a' 3 Angol ellen per ináittaték, mellynek következésében ezek 3 hónapi fogságra itéltetének. Jul. 1816 tére vissza W. Londonba, hol az országló herczeg megneheztele rá, hogy az angol katonailtözetet szóktetésre használta. Mind ez a' különben is igen ingerlékeny Wilsont elkeserité, 's felhevültében többet ira,

ml a' kemény vizsgálatot nem állja ki. Legnagyobb figyelmet ébreszte az általa név nélkül kiadott *A sketch of the military and political power of Russia* (Lond. 1817), melyben Oroszország hadi dolgait 's politicáját adja elő, 's a' britanniai országlásnak több botlása ellen kel ki. E munka, W. a' legfontosabb hadi és státustörténetekben jelen levén, igen becses, csak hogy több helyen hibázik benne a' történetek bizonyos adatokból 's tettekből való alapos kifejtése, honnan heves ellenmodók keltek ki ellene. 1818 Délszaka-merikába mene 's a' venezuelai zászló alatt katonáskodék; de nem férhetvén össze Bolivarral, visszajöve Angolországba, hol South-warktól parlamenttaggá választatván, a' 24 Nov. 1819 kezdődött híres ülésekben az oppositiohoz tartozék. Takarékoságot 's reformokat sürgete, a' királyné ügye mellett beszéle 's vérontás akadályozására bekeveredék az ennek sirjánál történt tolongásba. Ezért az angol tisztek sorából kitörölteték; hanem baráti aláírás útján több ezer font sterl. szerzének össze számára. Erre Parisba utazék, de innen 3 nap alatt el kelle mennie a' policzia parancsára. Midőn 1823 Franciaország 's a' spanyol cortések közt had tört ki, W., bár meg vala tiltva angol alattvalóknak e' háboruban részt venni, Spanyolországba mene 's az alkotmányi párt mellett fegyvert foga, de Corunánál teljesen legyőzetének a' cortések 's W. maga is nagy sebet kapa. Felgyógyulván, Lissabonba illana, de a' király megtiltá kiszálhatását 's nevét a' portugali rendlovagok sorából kitörlé. Ugyanezt tevék a' porosz király, Ferencz és Sándor császárok is, mivel a' lázadó pártnál vállalt szolgálatot Spanyolországban. Lissabonból W. Cadizba, 's midőn e' város francia kézre kerüle, Gibraltarba mene, honnan Oct. 1823 Angolországba visszatére. Már nevezett munkáin kívül írá még: *An inquiry into the present state of the military force of the british empire* (1804) és *Account of the campaigns in Poland in 1806 and 1807, with remarks on the character and composition of the russian army* (1811.)

WIMPFEN, város 2600 lak. a' hesseni nagyhercegségben, a' Jaxt és Neckar mellett, 1802-ig szabad birodalmi város volt. 1818 találatott fel itt a' Lu'wigshall nevű sóakna, furogatás által. Wimpfen esmeretes Tilly győzelméről 1622 's 400 Pforzheimi hőshaláláról (l. PFORZHEIM.)

WINCKEL (Therese Emilie Henriette aus dem), szül. Weisenfelsben Dec. 20 1784, atyja száz alezredes volt, 's 1806 a' Jena melletti ütközetben esett el. Anyja mindenektől tisztelt asszony, gondosan nevelé. Hangászat és képirás valának kedvelt foglalatossági, megtanulta a' francia, olasz és angol nyelveket. Olajfestésben nem volt sajátképi tanítója, csak néhány baráti tanácsadója; szorgalma mellett azonban hamar annyira vivé, hogy a' régi mesterek remekeit jelesen másolná, mely érdemét bel-és külföld megismerte. 1806 anyjával Parisba ment. Itt David lön barátja és tanítója, ki azt bizonyítá róla, hogy Coreggiot nálánál jobban senki sem utánazta. 2½ évig mulatának Parisban, 's ez alatt anyja az austriai és svéd statuspapirosak csökkenése miatt elveszté vagytonát, 's most mit eddig műkedvelésből tanult, keresetmóddá kelle fordítania. Haza utazatokban a' hárfán concerteket adott 's azóta Dresdában lakik, festményei Német-, Angol-, Orosz és Lengyelországon széthordattak. A' nélkül, hogy könyvet írna, több munkálatai jelentek meg folyóiratokban 'st. A' Conv. Lexikonnál is munkatárs volt.

WINCKELL (Georg Franz Dietr. aus dem.) E' tanult és tapasztalt erdősz, vadász, és vadászíró szül. Feb. 2, 1762 Priorauban Szászországban. Miután magát az említett tanulmányokban eléggé kiképezte, a' száaz udvarnál keresett szolgálatot, de mivel származásfáján a' miatt, hogy egyik őse polgári születésű nőt tarta, csor-

ba találtatott, nem juthata célhoz; szinte így csalódott meg a dessauai udvarnál is. Így elvesztett szép ideje sajnálatával Leipzig mellett megtelepedve, Thümmel, Koch 's más jeles barátok társaságában tudományoknak szentelé napjait. 1820—22 kiadá (*Handbuch der Jäger* etc.) czimű derék vadászkönyvét 3 köt., mely a vadászliteratúrának első helyet érdemel. Ezen kívül encyclopaediákba, folyóiratokba, zsebkönyvekbe is többszer dolgozott.

WINCKELMANN (János Joachim.) Ez a mesterségek törté-riájára és antikok tudományára nézve magának halhatatlan érdemet szerzett tudós, szül. Stendalban a' brandenburgi régi Ómarérságban 9. Dec. 1717 és egy szegény vargának fíja volt. Tanulását nagy ínségek, és szükségék között születésének helyén kezdette, hol Top-pert nevű tanítójának oktatásánál fogva, ki eránta szorgalmatos tanulásaért alyai indulattal viseltetett, a' deák és görög nyelvekben jó alapot vetvén, ajánló levél mellett 1735 Berlinbe a' kölni gymnasiaumba ment; innen a' híres Fabricius hallgatására Hamburgba vándorlott, mely végre magának útjában a' papoktól és tehetős bir-tokosoktól kéregetett pénzt. 1738 a' hallei egyetemet látogatta meg, és ott leginkább természeti hajlandóságához képest a' régi írók szorgalmatos olvasásával töltötte idejét. Ezután esztendeig (1741) Grollmann kapitánynál Osterburgban házi tanító volt; innen a' kö-vetkező eszt. Jénába ment, hol angol és olasz nyelveket tanult. 1743 a' seehauseni iskolának correctora lett, és jóllehet mind hivatali foglalatossága, mind külső állapotja lélekalacsonyító volt; mégis őt esztendeig nagy békeséges türéssel szenvedte azokat, és hivatalától üres óráit kedvelt tudományainak, mint a' historiának és régiségeknek tanulására fordította. Minden nagy észtehetségei, és igyekezete mellett is úgy látszik homályban maradt volna, ha graf Büнау 1748 Dresda mellé Nöthenitzbe könyvtárnoknak nem vitte volna. Miután itt és Dresdában a' régiségek kincseivel, és a' szép mesterségek remekmiveivel megesmerkedett, minden igyekezetét arra fordította, hogy ezeknek tökéletesebb esmerése végett Olaszországot, a' művész-ségeknek ezen ősi lakhelyét és állandó hazáját beutazhassa. Erre nézve a' pápa követjének Archintonak, ki Vinckelmannak nagy tudományát jól esmerte és becsülte, azon ajánlatát, hogy neki Romá-ban könyvtárnoki hivatalt fog szerezni, céljának elérésére sokkal csalogatóbbnak találta, mintsem attól, bár azon feltétel vala öszve-kötve vele, hogy vallását változtassa meg, elijeszthette volna. Egyszersmind Archinto azon kívánságát is kijelenté Vinckelmannak, hogy mielőtt Romába menne, valamely munkájával a' világnak mut-atná meg azt, mit várhatna tőle. Ekkor írta a' görög mivek utána-zásáról való gondolatit (*Gedanken über die Nachahmung der grie-chischen Kunstwerke* 1755. Dresd.), mely mind írásmódra, mind tartalomra nézve, az ahoz értőlktől igen becsültetett. Még ugyan ezen esztendőben Büнау gróftól gazdagon megajándékozottván Romá-ba elutazott, hol Archinto nunciussnak, ki ez alatt cardinál és sta-tustitoknak lett, ajánlására sok jötevőre és barátok talált, sőt XIV Benedek pápától is, annak Laurenti udvari orvosa által bemutatatt-ván, nagy leereszkedéssel fogadtatott, és kegyes atyai oltalma felől biztosítottatott. Több jötevői közt nevezetesen Albani Sándor cardinal nagy kegyességgel viseltetett eránta, kinek a' régiség remekmivei-ből álló gyűjteményeit, és azokkal ékeskedő híres villáját csak-nem úgy használhatta, mint tulajdonát. Miután Romában minden látásra méltó régiséget, nem csak megnézegetett; hanem azokat fi-gyelmesen is megvizsgálta, megítélte, és elméjében elrendelte volna, végre az ezeknek theoriáját tárgyzó nagy tervét vivé ki ezen nevez-es munkájában: *Geschichte der Kunst des Alterthums*, Dresden 1764 2 köt. melyet a' bécsi akademia a' szerzőnek kéziratából

megjobbítva újra kiadott, Bécsben 1774 2 köt. Nagy érdemeire nézve a régiségek romai tudóstársaságától elnökké választott, s a többi academiák, és tudós társaságok tagjokká választásán egymással mintegy vetekedtek. Melly bizonytalan vélekedéseken és éppen nem csalhatatlan igazságokon alapuljon azonban a régi művek esmerete, arra elég bizonyosság ezen különben régiségekben felette jártas tudósnek többbizbeli eltévedése. Jóval előbb ugyanis, hogy feljebb említett munkáit kiadta volna, Romában egy, mint hírlették, Jupitert és Ganymedest ábrázoló festmény, fedeztetven fel, leveleiben azt Winckelmann úgy írta le, mint a régiség legszebb remekműveinek egyikét, jöllehet az közönségesen az ahoz értőktől a mult század utolsó felében élt híres Mengs képiró munkájának tartatott. Ennél még sokkal nagyobb eltévedésbe vezette hasonlóképen vele egy időben élt híres festő Casanova, ki hogy barátjával Winckelmannal a régiségek esmerésére nézve csalfaságot üzzön, kész akarva olly móddal festett két képet, hogy azokat Winckelmann valóságos régi eredeti műveknek állítaná; sőt azokat feljebb említett Geschichte der Kunst-jában leírta, melly csalfaságát Casanova nem elébb, hanem annak kinyomtattatása után, fedezte fel. Ezen közelebb említett munkájának bővített és javított kidolgozását elvégezvén, 1768 Németországban beutazására adta magát és Augsburgon, Münchenen, Regensburgon által Bécsbe 12 Maj. megérkezett, hol Kaunitz herczegtől és más nagyoktól megkülönböztetett tisztelettel fogadtatott, sőt Mária Theresziának is schönbrunni mulató palotájában bemutatván, a császárnétól gazdagon megajándékozottatott. Németországi útazásának folytatásáról letévén, Bécsből Olaszországba visszatérni szándékozott s Triest felé Jun. elején elutazott. E városához közel egy Archangeli Ferencz nevű Olasz, sokat próbált gonosztevő, ki kevéssel azelőtt Bécsben halálra ítéltetett, de kegyelmet nyert és halálos büntetés helyett a birodalomból kitiltatott, csatlakozván hozzá útközben tetsző viseletével s szolgáltatáságával, magát esmeretségébe annyira be tudta furni, hogy a világban járatlan és gyanakodni nem tudó Winckelmann útazását s Bécsben mulatását egész meghittséggel elbeszélte, a csász. udvartól kapott ajándékait, régi pénzeit, aranyait megmutogatta neki. Triestben is hasonlóképen egész készséggel magára vállalta az alkalmatosság - keresést. Mig azonban Winckelmann a vendégfogadóban tartózkodott, 8 Jun. délutáni egy és két óra közt épen midőn asztalánál írta, az istentelen olasz úttárs hozzá bemenvén, nagyon kérte őt, hogy mielőtt elutaznának, azon szép régi pénzeket, mellyeknek látásában, mint mondá neki, nagy gyönyörűségét találná, még egyszer mutogatná meg; a jó szívű Winckelmann mig azokat ládájából kikeresgeté, azalatt az istentelen Olasz egy hurkos kötelet vetett nyakába és egymással küszködések közben őt halálos sebet ejtett rajta, mellyekben hét óráig szenvedvén, miután végrendeletében Albani cardinált tette volna minden vagyoniban s javaiban örökösévé, mh. A pénzből mindazáltal a gyilkos semmit se vihett el, mivel épen a küszködésnek ideje alatt, egy gyermek azon házból, mellyben Winckelmann lakott, szokása szerint a nyájas tudóst meg akarván látogatni, midőn szobájának ajtaján kopogtatna, a gonosztevő nagy hirtelenséggel elszaladt. Kéziratai az Albani ház könyvtárában tartattak 1799-ig, midőn azokat onnan a Francziák Párisba vitték; hanem mikor a szövetséges fejedelmek ezen várost megvették, hihetőképen a visszaadott művekkel ezek is visszavitettek. Munkáinak megmaradandó érdeme leginkább abban áll, hogy azok alapítják legelőször a művészség elveit, s a műveket igazi, amaz elvek által feltételezett lények s egymás közti összeköttetések szerint adják elő. Ő tevéle a régiség esmerése ama közönséges épületének talpkövét,

mellyet csak későbbi idők kezdének tökélyre viinni. Benne élede fel legelőször az a gondolat, hogy a művészség szüleményeit a természet miveinek törvényei szerint kell tekinteni, mivel előtte 's utána minden emberi csak törvénytlen önkény mivének nézetett. E' mellett historiai felvilágosítások gazdag kincstárai azok. Öszvesen láthatók, a' *Monumenti inediti-n 's Description des pierres gravées-n* kívül a' Fernowtól kezdett 's Meyertől és Schulzertől bevégzett kiadatban (Dresd. 1808 — 17, 7 köt.) W. esmerésére ajánlható Göthe *Winckelmann und seine Jahrhundert-e*; továbbá *Winckelmann's letzte Lebenswoche* (Dresd. 1818) Rosettitől, ki Triestben 1820 neki Bosa veneczei szobrász által emléket, mellyet *Il sepolcro di Winckelmann in Trieste* (Vened. 1823) leirt, emeltete. Nyomatlan leveleit graf Schlaberndorfhoz olvashatni a' *Lit. Conv.-Bl.*-ban 1821, 142 szám alatt.

WINDISCHGRÄTZ. Weñand, Grätznek, a' Wendek tartományában, v. Windischgrätznek ura, ki a' 11 száz. élt, e' ház alapítója. 2 ágra oszol. Az idősb, a' ruprechtí ág, 1804 birodalombeli fejedelmi méltóságot nyere, mivel Eglofs és Siggen nevű uradalmi birodalmi grofsággá emeltetének. 1806 mediatisáltatott e' birtok 's most württembergi felsőség alatt van. A' család kath. Az ifjabb ág Zsigmondtól származ. A' Windischgrätzek hazafiúsítás utján magyar mágnások.

WINDSOR, királyi kastély, dombon, Windsor város mellett a' Themse déli partján, Berk angol grofságban. A' Themsén keresztül kő hid visz a' tulsó parton fekvő 's latin oskolájáról híres Eton faluba. A' kastély Hódító Wilhelm építetté, hanem mostani szép formáját III Edvardnak köszöni, ki itt születlén, új terv szerint pompásabb alakba öltözteté azt, 's most az angol királyok nyári laka. Két udvara van, mellyeket az ugy nevezett veres torony, a' parancsnok laka, választ el. A' teremek közt legnevezeteseb a' 180 láb. hosszú Sz. Györgyterem, mellyben ebédelnek a' nadrággkötőrend vitézei innepélyesség alkalmával. Verrio frescofesteményei díszesítik, mellyek brit történeteket adnak elő. Végén a' trón áll, felette a' Sz. Györgykereszt, a' harisnyakötővel 's e' felirattal: Honny soit qui mal y pense. Egy szobában, nem messze e' teremtől, fekszik asztalon ama fejér és arannyal kivart zászló, mellyet a' mindenkori Marlborough herczegnek évenként 2 Aug., a' blenheimi csata napján, Windsorba kell vinnie 's itt letennie, különben elveszti Blenheimhozi jogát. Mig a' kir. ház Windsorban van, a' tornyon a' nagy angol zászló lebeg. A' Themsére, melly a' leggazdagabb tájékon kigyózzik, a' különbtíele mezei házakra, falukra 's mezővárosokra, mellyek a' partokon diszlenek, 's a' szomszéd kertekre való kilátás leirhatlan szép és bájoló.

WINFRIED, I. BONIFÁCZ (szent.)

WINGOLF, I. EJSZAKI MYTHOLOGIA.

WINKLER (János Henrik), jeles német tudós, szül. 12 Mart. 1703 Wingendorfban (Felsőlausitzben), mh. 18 Maj. 1770 Leipzigban, hol az egyetemben előbb philosophiát, aztán görög és latin nyelveket tanita. Következő munkái maradának ránk: *Institutiones philosophiæ Wolfianæ utriusque contemplatiuæ et activæ* (1735, 3 kiad. *Institut. philos. universæ* cz. a. Leipz. 1763); *Von dem Sein und Wesen der Seelen der Thiere* (1741—45); *Vernünftige Gedanken über die wichtigsten Sachen und Streitigkeiten in der natürlichen Gottesgelarth.* (1739); *Platonis Phædo græce et lat. cum notis* (1744); *Institutiones mathematico-physicæ etc.* (1738); *Anfangsgründe der Physik* (1753 és 1755.) W. vala az is, ki és Hausen leipzig mathesis-tanító az electricitást közelebről megismereteté Németországgal. Az általa javított electrica machinák Angolországba is átvitetének 's

Forschungen über Elektrizität cz. munk. angolra is lefordították, 's a' londoni tud. társaság tagjává választá. Kétséget se szenved, hogy FRANKLIN (l. e.) a' villámvezető feltalálására W. probatétei által hozatott, mellyeket ő 1743 Fridrik Keresztély és Xavér szász hercegek 's nagyok, 1746 a' lengyel király jelenlétében tett 's *Gedanken von den Eigenschaften und Wirkungen der Electricität* (1744 hollandra leford.), *Die Eigenschaften der electricischen Materie und des elektr. Feuers, aus verschiedenen neuen Versuchen erklärt und nebst etlichen neuen Maschinen zum Elektrisieren beschrieben* (1745); *Die Stärke der elektrischen Kraft des Wassers in gläsernen Gefäßen, welche durch den Musschenbroek'schen Versuch bekannt geworden* (1746); *De avertendi fulminis artificis ex doctrina electricitatis* (1753); cz. munkáiban leirt. W. lefordítá még Franklin *Briefe über die Electricität-jét* is.

WINTER (Peter v.), korának egyik legjelesb dalszerzője. Szül. Manheimban 1754, atyja a' kurpfalzi őrsereg brigádása volt. 10 eszt. korában már az udvari hangászkarhoz hegedűsnek vétetett fel, utóbb a' hires Vogler apát avatá a' hangszerzés titkaiba. 1775 a' manheimi német játékszin megnyitásakor karigazgatónak tétetett 's é' hivatalát akkor is megtartá, midőn a' fejedelmi udvar Münchenbe költözött. Szerzői munkásságának ez első szakába esnek némelly ballettek, cantaték, melodrá mák, mellyek már feledék. Második szaka 1780-tól kezdődik, midőn Bécsbe utazott, 's ott Salieri befolyása mellett nagy előmenetelt tőn az alapos szerzésben. Innen haza térve 1782 előadattá *Helena und Paris* első operáját, mellyet majd nem soká minden előkelő német szinpadon, de franczia és angol nyelvre fordítva Parisban és Londonban is nagy tetszéssel adtak. Ezt követék *Das Hirtenmädchen* és *Der Bettelstudent* daljátékok, utóbb *Bellerophon* opera 1787. Ekkor karmesternek is neveztetett. 1790 irt néhány cantatét és ballettet, egy pantomime ballettet *Orpheus und Eurydice*, 's Götthe költeménye után *Scapin und Scapine* czimű daljátékot. Mivészeti harmadik szaka 1790 kezdődik, midőn Olaszországba utazott. Itt az ének és melodia honában fejlett még csak igazán ki nagy hangászi tehetsége. Első operája volt itt *Catone in Utica*, mellyet 1791 Veleucében adtak; ez után irt még más operákat 's oratoriumokat, mellyek közt a' *buffa I fratelli rivali* (ném. fordítva *Die Brüder als Nebenbuhler*) különösen kitünt, 's a' szinpadon sokáig fenmaradt. 1795—96 Prágába és Bécsbe utazott; itt írta ama legjelesebb operáját *Das unterbrochene Opferfest*, mellyel az operaszerzők közt magának előkelő helyet vitott ki, 's mellynek becsé mindig maradandó. Kellemes új melodiák, személyek talált karaktere, tarka helyzetek, beszélő declamatio, hathatós szerez muzsika egész nép előtt kedvessé tevék ez operát 's a' szerző híret messze röpiték. 1798 Bécsben írta *Pyramiden von Babylon*, 1799 *Das Labyrinth* czimű operáit, mellyek mindketten a' (*Zauberflöte*) folytatási. 1800 München számára írta *Der Sturm*, 1801 *Maria von Montalban* operáit. 1802 Parisban *Tamerlan*, 1803 Londonban *Kalypso*, *Kastor und Pollux*, 1804 *Proserpina* és *Zaire* operákat, mellyek mindnyájan tetszettek. Ugyan ez időbe esik *Colmal* opera seria, és az olasz *Ochus*, mellyben azonban határozott karakter nincs. Egyházi muzsikái közt több oratorium, mise, miserere, II Jófés requieme 'st. jeleskednek, de világi stylusa senlejobb; világi cantatái közt *Timotheus oder die Macht der Töne* 's *Die Tageszeiten* dicsértetnek. 1813 írta a' pompás harczsymphoniát. Ez időtől kezdve mivéből Rossini utánazása tetszik ki; noha még ezután is irt egy komoly operát *Mohammedet*, melly sajátság bélyegét viseli 's mellynek szép cavatinái és pompás finaléi az új legjobb énekarabok közé tartoznak. Vétkeül tulajdonitják, hogy régieb mesterek, mint Paisiello, Zingarelli 's mások operáit meg-

kurtította 's idegen töredékekkel keverte. Muzsikái karakteréről azt állítják, hogy későbbi műveiben az *Opferfest* opera mindenütt feltalálható, de ez állítás nem általában valószínű, mivel *Zaire*, *Mahomed*, és *Maria von Montalban* amattól minden tekintetben külön válnak. Az énekkel bánásban W. első rendű csillag, éneke mindig tökéletesen a' hanghoz van szabva 's annak képzését jelesen előmozdítja; melódiái mindig folyók, 's a' fülnek hízélgók, a' nélkül, hogy a' szívet üresen hagynák; kevésbé változatos modulatiója, némelly cadentiák 's fordulatok gyakran 's egyformán fordulnak elő; a' kíséretben szinte némelly kedvencz figurái gyakran ismételtetnek, gyakran halmozza a' hangszereket, hogy ez által nagy motívek hiányát takarja. Kecsesben és pompásban jobban boldogult, mint fenségesben. Erdemei közé tartozik, hogy magának hangja nem levén, mégis a' legelső ének mesterek közé tartozott 's igen jeles énekeseket képzett; ezt mutatja derék *énekiskolája* is (Mainz 1824.) Erdemeit megismeré a' fejedelem is, kinek szolgálatában egész életét tölté, 's midőn 1814 szolgálatjának félszázados innepét ülné, a' bajor király polgári érdemrend vitézévé tette. Mh. Münchenben Oct. 17. 1825.

WISBADEN (Wiesbaden) város a' nássau herczegségben, egy felől gyönyörű rétek 's termékeny földek, más felől lassanként felemelkedő hegyek közt, mellyek az éjszaki szelek ellen védik. 800 háza 's 4600 lak. van. Jelesek benne: a' herczegi könyvtár, 27,000 köt.; a' tanásház; a' pompás Cursaal, mellynek 320 láb. hosszú homlokát óriási oszlopokon álló tornác ékesíti; régiségek, historiai 's gazdasági társaságok; a' status legfőbb kormányzókei; 's meleg ferdői, mellyekben 1826 11,000 vendég volt. Az ivó víz vas csatornán vitetik a' városba a' Schwalbach-hegyről.

WISMAR, város a' mecklenburg-schwerini nagyherczegségben, fallal és sánczal körülvéve, a' keleti tengeröblénél fekszik, hol bátorságos kikötője van, mellyet erősség véd. 1205 ház. 's 9648 lak. van, kik főleg tengeri kereskedéssel 's hajóépítéssel foglalkoznak. 1828 a' tartományrendek sorába iktattatott.

WITTE (Karl) törvények és bölcselk. doctora Breslauban. E' férjfi, ki a' törvényekből már 16 éves korában kitünő jelességgel nyert doctori koszorut a' heidelbergi egyetemnél, megérdemli, hogy emlékeztető példa gyanánt állittassék fel, annak megmutatására, mennyire lehessen szerencsés, noha nem rendkívüli természetadományokat czélirányos vezetés mellett igen jókor vinni. Szül. Lochauban Halle mellett 1800. Atyja ugyan ott pap, előbb pedig az olasz Schweizban bizonyos Salis nemes háznál nevelő volt, 's mind itt, mind utazási közben minden nevezetesebb nevelő intézeteket meglátogatván, a' nevelés körül bő ismeretet és tapasztalást gyűjtött. Ez maga kezdé el fíja nevelését. A' gyermeké már 4 éves korában nem csak derekasan olvasott németül, hanem álmélatra méltóképp is számolt csupán fejből, még pedig tört számokkal is. 5 éves korában már a' régi és új nyelvekre rendszeresen taníttatott. Még zsidóul is jó kedvvel tanult. Hatodik évében naponként csak fél, hetedikben másfél, nyolczadikban két vagy harmadfél órát tölte könyv mellett. Illy kora kifejlődésének híre csak hamar mindenfelé elterjedt, 's némelly jótézők 550 tallért ígérték évenként, hogy a' csodafi az egyetembe vitethessék. Fenebbi parancsnál fogva mind Lipsében mind Dresdában többszöri szoros próba alá vették 's mind ezeket dicséretesen kiállván, a' tanulók sorába minden további ellenkezés nélkül felvétetett. 10 éves korában a' westfáli király kívánságára, ki mint akkori uralkodó, atyjának 's a' fiúnak 2000 fr. évi fizetést rendele, Leipzigtől Göttingába ment. Itt mint 12 esztendő ifjoncz irt legelőször latinul a' felsőbb mathematica köréből, 's ugyan abból azon 4 esztendő alatt is, míg maga ó és új nyelveket, historiát, chemiát, physicát, philoso-

phiát 'st. legnagyobb buzgalommal tanult, magános lezokéket is adott. 13 éves korában Gieszenben philosophia doctora, 14-ben pedig a wetterauai természetbúvárok társaságának tagja lett. Ugyan ekkor írta második munkáját is németül szinte a' fenebbi mathesis egyik tárgyáról. Most előbbi törvényes fejedelme a' porosz király is figyelmére méltatá 's az érintett évi díjt 4 esztendőre terjeszté. Most tehát törvényt, diplomaticát, és kamarai tudományokat is tanult, 's Heidelbergben Aug. 20. 1816 törvények doctora lett. Berlinbe visszatérvén, az ottani academiánál tanítói székét óhajta, de e' miatt a' törvényi karral versenyésbe keveredett; mi a' ministeriumnak feljelentvén, ez nem talála tanácsosnak, hogy illy körülmények közt tanítói tisztét meggyárt elkezdje, hanem módot talált, hogy néhány esztendőt tudományos utazással töltsön. Erről visszatérvén Breslau-ban törvényprofessornak neveztetett. Azóta leginkább a' régi olasz literatúrával (kivált Danteval) foglalkozott. Nevelésének történetében, mellyet atyja (1819 2 köt.) kiadott, sok hasznos nevelési elv foglaltatik, habár az egész több rendet, egyes részei bővebb kifejtést kívánnának, 's a' botránkozató polemika belőle egészen kihagyandó volna is.

WITTEKIND, a' hajdani Szászok fejedelme 's a' N. Károly ellen viselt had legjelesebb vezéreinek egyike. A' Szászok, számos és vitéz nép, Ostfalok, Westfalok és Engernek névvel, melly utolsók közé tartozott W. is, éjsz. Németországot lakták a' Rajna, Elbe és éjsz. tenger közt, 's így a' mai Westfalent és Alsóaxoniát. Gyakran háborgatván szomszédikat, főleg a' Frankokat, N. Károly megtámadá őket. Egyszersmind az is vala célja, hogy a' kereszténységet bevétesse velek. A' háboru 772 üre ki, 's 803-ig, tehát 30-évig tartá, fegyvernyugvás által rövid ideig félben-szakasztatva; mert a' Szászok vitézségek mellett is többszer megveretének a' hadakozásban jártasabb, fenytékhez szokott 's célirányosabb fegyverekkel küzdő Frankoktól 's ilyenkor fegyvernyugvást kérének, mit Károly, drágán nyervén győzedelmeit, megadta nekik; de alig távozték el, már ismét megújíták a' Szászok a' háborut. Végre 783 2 véres csatában (Detmoldnál 's a' Hasefolyónál) úgy megveretének a' Szászok, hogy többé ellen nem állhatának, mire Károly szelid eszközökhez nyúla, hogy hódolásra 's a' kereszténység bevévésére bírja őket. W. birtokait visszanyeré, sőt némelyek szerint Károlytól Szászok herczegévé tettek. Károly papokat küldé, 's 8 püspökséget állítt fel a' Szászok tartományában, hogy a' nép erkölceit szelidítse, mégis többiben felkeltek, de károkra. Csak a' selzi békekötés (803) végzé be e' véres hadat. — Hogy W. volna a' szász országló ház törzsöke, a' historiából nem lehet bebizonyítani. W. 807 Gervál sváb herczeggel csatáztván, elesett. Engernben, hol temetteték el, IV Károly emléket emeltete neki. Schuhmacher 's a' westfaleni honi miveltséget előmozdító társaság a' hajdani Wittekindsburg helyén. (Mindennél) homokkőből emlékezetére egy hegyes oszlopot állíttatának fel 18 October 1829.

WITTELSBACH, I. OTTO (wittelsbachi.)

WITTENBERG, a' reformatio bölcseje, hol kezdék t. i. Luther és Melancton ezen nagy történetet munkába venni, Poroszország szász tartományának merseburgi kerületében fekszik, az Elbénél, mellyen 500 réf. hosszú fa hid áll. Lak. száma 6400. Agoston szerzetesinek klastroma, mellyben élt Luther, most prédikálók semináriuma. 1502 alkotott egyeteme 1817 Halléba tetetett által. A' reformatio harmadik százados innepén a' király maga tévé le azon alap talpkövét, mellyen állíttaték fel 1822 Luther vasból öntött szobra. Napoleon parancsára 1813 Victor marsall igen megerősítetté e' várost. 13 Jan. 1814 a' Poroszok rohanással megvévék 's innen kapa

grof TAUENZIEH (I. s.) wittenbergi melléknevét. *L. Wittenbergs Denkmäler der Bildnerer, Baukunst u. Malerei, mit histor. und artist. Erläuterungen*, Schadowtól, a' berlini művészacademia igazgatójától (Wittenb. 1825, rézm.)

WODAN, egy jelentősü Odinnal 's éjszak leghatalmasb istenségeinek egyike. Az indiai Buddhától is akarák némelyek származtatni. A' hajdani Szászok és Thüringek Wodant, mint hadistent tisztelék 's megesküvének, hogy a' N. Károlyal folyt had alkalmával elfogandó Frankokat meg fogják áldozni. (Vö. EJSZAKI MYTHOLOGIA).

WOHLGEMUTH (Mich.) szül. Nürnbergben 1434, mh. ugyanott 1519; említést érdemel, mint a' nálánál híresebbé lett Dürer Albrecht tanítója, ki őt még mint 82 éves aggot festette. Maga idejében legjobb képművész volt Nürnbergben 's ott még most is mutatnak tőle egy oltárlapot. De leghíreseb munkája nem messze Nürnbergtől Schwabachban van, noha a' bécsi és müncheni képtárak is szép műveivel dicsekszenek. Ha száraz és kemény rajzolata, mely az akkori német művészeknél szokás volt, minden munkáján meglátszik is, még sem lehet eléggé magasztalrai színének fényét, alakjainak erős karakterét 's helyes összeállítását. Egyszermind fa és rézmetsző volt. A' nürnbergi 1493 megjelent kranikában is az ő fametszetei vannak.

WOLCOTT (John), Pindar Péter név alatt esmeretes satyricus költő, szül. 1738 Dobbrockeban. Nagybátyjánál, Foweyben gyógy-szerességet 's gyógyászságot tanula ugyan, de e' mellett költészetet 's rajzolással is foglalkozék. Midőn Sir W. Trelawney nevű rokona 1768 Jamaicának kormányzója leve, követé ezt. Míg a' hajó Madeiránál megállta, leírta e' sziget szépségeit 's ezen sonettejei legjobbak. Jamaicában seborvoslást üze 's miután Scotorszigből doctor-diplomát eszközle, rendes orvosnak nevezé őt a' kormányzó, kinek holtá után visszatére Angolországba, hol mint orvos Truroban megtelepedék, de gonyai miatt többekkel kellemetlen viszonyba keveredvén, lemondta hivataláról 's a' költészetnek 's rajzolásnak éle. Ezt azért is tevé, mivel nagybátyjáról szép vagyon marada rá. 1778 Londonba menvén, itt munkái nagy tetszéssel olvastának 's gazdag jövedelemkutatók valának rá nézve. Csak azt vetik szemére, hogy gonya nyilaival néha az erkölcsi illendőséget, 's gyakran igazi érdemteljes férjfiakat is megsértette. Innen sok vitája vala, nevesen Gifforddal, ki Baviadejában 's Maeviadejában hevesen megkapkodá, 's utoljára botra jöve a' dolog. Miután látását elveszté, mh. 81 évében 1819, Somers-Townban. L. felőle 's munkáiról *Zeitgenossen*, XXIV sz.

WOLF (Fridrich August), idejének legnagyobb philologusa, szül. 15 Febr. 1759 Haynrodeban, hol atyja organista vala. Ritka észtehetségei levén, olly nagy előmenetet teve nyelvekben, hogy mielőtt a' göttingeni egyetembe ment volna, már a' régi jelesebb, ugy francia, olasz, spanyol 's angol írók munkáit olvasta, 's még nem vala 24 éves, midőn két helyre hívák, Gerába gymnasiumi igazgatónak 's Hallebe philosophia, főleg paedagogica (nevelés tudománya) rendes tanítójának 's a' paedagogicum (nevelő) intézet igazgatójának, 's ez utolsót el is fogadá. Itt szerzett tanítói érdemeit fejedelmé porosz kir. titkos tanácsnoksággal jutalmazá. 1807 a' hallei egyetem eltöröltetvén, Berlinbe mene, hol a' berlini főiskola alapításában 's szerkesztésében legélenkebb részt vevé. Beteges állapotja miatt, orvosa tanácsára, Marseillebe utazott, reménylvén, hogy déli Franciaország melegebb levegője meggyógyítandja, de kevéssel megérkezte után, 8 Aug. 1824 a' halál munkás életét eloltá. E' nagy tudós igen sokat teve a' philológiára nézve; kiadá t. i. Plátó vendégségét német jegyzetekkel, Demosthenes beszédét Leptines ellen, Hesiodus Theogoniáját; becses leírásokat közle Horatiusból, Home-

rusból 's Aristophanesből; írta hasonlíthatlan *Darstellung der Alterthumswissenschaft*-ját, gazdag tartalmu *Analecta*-ját 's tudós polemicára és finom ironiára nézve remek *Briefe an Heyne*-ját, mellyekre azon mély belátással 's nagy tudománnyal írt, de Heynetől megtámadott véleménye ada alkalmat, hogy Homerus Iliasa és odysseája, ugy mint mi bírjuk, nem Homerus munkája, hanem több homerusi rhapsodiák gyűjteménye.

WOLF (Christian, báró), a' hallei egyetem cancellarja, híres német philosophus és mathematicus, szül. 1679 Borszlóban. Atyja, nem igen tehetős, de pallérozott kézmives, mindent elkövette, hogy fíjának, ki már korán szép észtehetségeket tüntete ki, jó nevelést adjon. 1699 Jenába mene ugyan theologiát tanulni; de legkedveltebb tudományok a' philosophia és mathesis valának előtte. 1703 *De philosophia practica universali, methodo mathematica conscripta* értekezésével figyelmet ébreszte maga iránt 's szabadságot nyere philosophiai és mathematicai leczkék adására, Leipzigban. Midőn a' Svédék Saxoniába 1706 beütöttek, Leibnitz ajánlatára 1707 Halleba hívaték mathesist és természettudományt tanítani. Itt rendszeres tanításmódjával, észfogatinak 's tudománycikkjeinek meghatározottságával, mellyek a' mathesisi előadásokban addig szokatlanok valának, nagy hirt 's köz tetszést nyere. Iunea illy módon írt philosophiája csak hamar egész Németországban elterjede. Azonban az ekkor elhaltalmazó pietismust kedvelő hallei theologusoktól hevesen megtámadtatók W., 's mint vallásgyalázó és tévelygéstaniító, az országlásnál elvádoltatott, minek következtében I Fridrik király 15 Nov. 1723 azt parancsolá, hogy akasztófa büntetés alatt 24 óra alatt Halleből, 's 2 nap alatt a' porosz tartományokból kitakarodjék. Kasselben kedvezőleg fogadták és a' marburgi egyetemenél hívatalt kapa. Philosophiai rendszere felett most még nagyobb 's közönségesebb leve a' lárma, 's csaknem egész Németország részt veve abban mellette v. ellene. Mindazáltal a' külföldtől sok megtiszteltetést nyere 's több helyre hívatott, jelesen Halleba vissza, de nem fogada el, bár a' berlini biztosság, philosophiája ügyében, kedvező ítéletet tett. Csak 1740, II Fridrik, ki őt igen becsülé, hívására mene vissza Halleba, mint titkos tanácsnok, egyetemi alcancellar 's természeti és népjogtanító. 1745 cancellar és báró leve. Mh. 1754, 76 éves korában, számos munkákat hagyván maga után. W. érdemei a' philosophiára nézve kétségbe hozhatlanok, honnan az ő rendszere divatoza Kantig, kinek criticája ezen methodus dogmatismusát megbuktatá.

WOLFE (James), hőshaláláról híres angol hadvezér. Az Angolok és Francziák közt 1759 Éjszakamerikában határszéli per miatt had útvén ki, W. 7000 emberrel Canada elfoglalására küldték. E' végre előszer Quebecet, a' fővárost, kelle megvenni. Miután W. több ízben híjában csalogatá ki erős állásokból ütközetre a' Francziákat, 12 Sept. a' város nyug. oldalához ezeve 's Montcalm francziavezérnek, hogy a' várost megmentse, más nap meg kelle ütközni az Angolokkal. Elszánt vala a' küzdés mindkét részről. Mind a' franczia, mind az angol vezér veszedelmes sebet kapa, 's elvitetének a' csatából. Igy járnak helyetteseik is. W. sebével nem gondolva, csak az ütközet kimenetéről tudakozódék, 's midőn meghallá, hogy az ellenség teljesen legyőzeték, *Most megelegszem*, monda, 's kiadá lelkét. Az ütközet következtése igen fontos vala, mert Quebec megadá magát 's utána egész Canada, mellynek birásában a' parisi béke meghagyá az Angolokat. W. csak 35 éves vala 's csupán érdemei emelék magas hivatalára. Teste Angolországba hozaték 's a' Westminster-apátságba temetteték el, hol pompás síremlékét láthatni.

WOLFENBÜTTEL fejedelemség. E' név alatt hajdan tágasb értelemben a' BRAUNSCHWEIG - WOLFENBÜTTEL (l. e.) ház idősebb aga-

nak alsószász kerületi birtokai, keskenyebb értelemben pedig a' wolfenbüttel-schöningeni, Harz- és Weser-kerületek értettek (58 nsz. mf. 207,000 lak.). — Wolfenbüttel város, 1754-ig a' braunschweigi hercegek laka, az Oker mellett fekszik. Nevezetesek benne: a' régi hercegi kastély, fegyvertár, árvaház, nagy szegényház, a' római Pantheon formájára 1723 Augustus Wilhelm herceg által építtetett nagy könyvtár 200,000 köt.'s 10,000 kézirattal, gymnasium, főtörvényszékek, 's LESSING (l. e.) emléke. Jelesek fonalkereskedése 's több gyárai.

WOLFGANG, anhalti fejedelem, szül. 1492. Atyja Woldemar holta után 16 évében lépe uralkodásra. Udvarát Köthenben tartá. Erőre, vitézi magatartásra 's ügyességre nézve alig vala hozzá hasonló azon időben. Midőn Luther 1521 Wormsban hitvallását letévé, tanítványa 's hiv. barátja leve e' nagy férjének. Az evangyéliomosok igen nyomatrán, monda W. *Inkább csizmát tisztítok, országomat 's jóbágyimot elhagyom és egy pálczával megyek el, mint az evangyéliom eránt hirtelen leszek.* Ő adá által a' császárnak 1530 az augsburgi birodalomgyűlésen az evangyéliomi hitvallást. Midőn V Károly 's Ferdinand, a' pápa követének nógatására, az evangyéliomosokat fenyegetésekkel arra akarák bírni, hogy az evangyéliomot ne prédikálják 's a' pápa főuraságát esmerjék meg, W. és György markgrof valának azok, kik a' császárhoz menének 's kereken kimondák: *Ok egész alázatossággal fogják viselni magokat a' császár iránt, ha hitekben 's vallásokban meghagyja; de mielőtt az evangyéliomot 's Istent megtagadnák, fejeket üttesse el.* Közalapítója vala a' schmalckaldi szövetségnek, 's Luthertől, mivel sok útat teve, hogy az áldott békét visszaállítsa, isten követének nevezetett. A' háboru kitörével jelen vala W. a' mühlbergi nagy ütközetben. Erre V Károly W-ot 12 Jan. 1547 számüzé, 's birtokát Ladroné nevű spanyol kedveltének ajándékozá. W. ezt megtudván, lóra ült 's Luther ezen énekével lovagla ki a' városból: *Erős várunk nekünk az Isten.* A' Harzhegyen keresé menedéket. 1552 ismét birtokába lépe tartományinak. 70 évében unokaöccseinek adá ált az uralkodást 's nyugalmasan éldele Koswigban és Zerbstben. Így leve W. a' reformatio alapítója Anhaltban, bölcs és tudós öccsének, Györgynek segítségével. W. halála előtt 15 év olta mindég hálósobájában tartá koporsóját e' szavakkal: *Kristus az én életem, 's halál nyereségem.* Nőtlen hala meg 23 Mart. 1566. L. *Fürst Wolfgang zu Anhalt. Eine geschichtliche Reformationspredigt, gehalten am 31 Oct. 1819 von D. Friedrich Adolf Krummacher, herczogl. anhalt-bernb. Superintend. (Dessau 1820).*

WÖLFEL (Joseph), szül. Salzburgban 1772, Mozart Leopold és Haydn Mihály alatt ügyes fortepiano-játszóvá 's compositorrá képzé magát. Midőn Mozart hire egész Németországon elfutott, hozzá küldé atyja, hogy muzsikai pályáját vezetésére alatt végezné be. Mozart leghivebb barátja lön, 's a' 18 éves ifjat Oginski lengyel grófhoz karmesternek ajánlá. A' gróf azonban a' zendülés által 1794 elveszté jószágait 's W. 1795 Bécsbe ment. Itt *Der Hölleberg* (1795) és *Der Kopf ohne Mann* (1798) tündéres operái által tetszést nyert. Házassága szerencsétlenül ütven ki, utazni ment, 's mint remekjátészó mindenütt nagy hirt szerzett 's 1801 Parisban közönségesen csodáltatott; itt a' théâtre comique számára írta *L' amour romanesque* operáját. 1805 Angliába ment, hol 1812 mh. Ügyességének 's lélekébrenségének bizonyosságára im egy anekdota: Midőn Dresdában concertot akart adni 's próba végett a' hangászkar összerüült, hibázott a' hangszerszám, mellyen játszania kellett volna. Végre elhozák, de fél hanggal lejjebb volt igazítva. Hogy a' hangászkart ne tartóztassa, nyugton melléül, 's C-ből irt concertjét (melly egyik a' legnehezebbek közül) cis-ből szinte olly könnyűséggel, tisztaság-

gal és szabatosággal lejátssza, mintha egyenesen e' hangnemből volt volna téve. Különben szemérmes, kellemes és vidám ember volt; kora halálát kicsapongó életmódja okozta. Az érdeklött játékszini darabokon kívül igen sok sonatát, quartettet, triót, phantasiát, concertet, variatiót 'st. irt.

WOLKE (Christian Heinrich), német paedagogus és nyelvtanító, orosz csász. udv. tanácsnok és professor, 21 Aug. 1741 szül. Jeverben. Atyja, ló-, marha-, bőr- és csizmakereskedő, fiját is ezen életmódra száná, de a' 6 éves gyermekben nemesebb pályára rendeltetés jelei mutatkoznak. Oskoláit végezvén, 1770 azon kívánság ébredede fel benne, hogy tanító-, 's nevelő-intézetet alapítson, melyben a' kifejlődő emberiség, magasb czéljaira, természethez képesti lépcsőken igazán emberileg képeztessek. E' terv Basedow-val (l. e.) hozzá őt öszveköttetésben, ki akkor Altonában lakott 's azt ígérte neki, hogy az intézetet ajánlani fogja, ha W. magát arra kötelezi, hogy a' Basedow által kihirdetett elementaris könyvben közdolgozója leend. W. elfogadá a' feltételt 's teljesíté is. Miután Basedow 1774 a' Dessauban alapított nevelő intézetet kihirdeté 's gyámolítást kére, W. megboszankodva, hogy csekély segedelem jött be, 14 — 16 Majusra 1776 az intézet eltemetését köz. hírré tévé, 's 120-nál többen jelenének meg arra, 's ezek közt több jeles tudós. Örömmel láták ezek a' gyermekek és ifjak szép előmenetét 's mintegy 1000 tall. irának alá az intézet számára. Nehány év mulva mégis szétbomla az intézet 's W. Pétervárába ment, hol 1801-ig foglalatoskodék neveléssel 's tanítással és csász. udv. tanácsnok czimet nyere. Ez idő oltá magányos életet élt Leipzigban, 1805 — 14 Dresdában, végre Berlinben, hol 8 Jan. 1825, 84 évében mh. Munkái részint nevelést, részint a' német nyelv idegen szavaktóli tisztogatását tárgyazzák. Az elsőkhöz tartoznak: *Erziehlehre, oder Anleit zur körperlichen, verstandlichen und sittlichen Erziehung* (Leipz. 1805); *Die Mittheilung der allerersten Sprachkenntnisse und Begriffe* (1805); *Erste Kenntnisse für Kinder von der Stabenkenntnisz an bis zur Weltkunde* (1783), e' mód szerint Badesow 3½ éves leánykáját betűzés nélkül megtanítá 4 hét alatt németül 's francziául olvasni; *Anweisung, wie Kinder und Stumme zum Verstehen und Sprechen oder zu Sprachkenntnissen und Begriffen zu bringen sind?* (Leipz. 1804), 'st. L. Hasselbach *Wolke's Lebengeschichte* (Aachen 1826).

WÖLLNER (Johann Christian), predikátor fija, 1759 groszbehaitzi (közel Berlinhez) predikátor, későbbben, gazdasági munkáival nem csekély hírt szerezvén, Henrik porosz herczeg kamaratanácsnoka, 1786 oltá nemes, titkos finantztanácsnok 's kir. építési felügyelő 's 1788 minister és az egyházi dolgok osztályának feje, Dövrizben szül. 1727. E' hivatalában a' kor szellemének 's az eddigi porosz elveknak ellenére lélekesmereti kinszerítést, rajoskodást és mysticismust iparkodék uralkodóvá tenni 's e' szellemi kicsapongásokat és tévelygéseket a' királyra, II Fridrik Wilhelmre is elragasztani. Ennek következeséi valának a' vallásszabadságot korlátoló 's könyvvizsgálatot tárgyazó kemény parancsolatok, mellyeket a' most uralkodó király, mihelyt uralkodásra lépe, tüstént eltörle, 's koholójokat, Wöllnert, hivatalából elbocsátá. W. 1800 hm.

WOLSEY (Tamás), cardinalis, yorki érsek 's VIII Henrik angol király ministere, alacsony sorsu szüléktől (monda szerint atyja mézsáros volt) származott, de nagy észtehetségekkel bírt, 's egymás után legfőbb hivatalokra emelkedék. A' VIII Henrik 's XII Lajos közt kötött béke 1514 az ő mive. V Károly 's I Ferencz franczia király váltólag iparkodának a' mindenható minister kegyét megnyerni, innen most ehez majd amához szita. Ferencz cardinalis kalapot szerze neki 1515 's X Leo pápa a latere legatusának nevezé Angol-

országban. Midőn Henrik aragooiai Katalintól elvála, igen munkásan mozdítá azt elő W., 's éleszté a' király szerelmét a' szép Boulen Annához, hogy ezáltal a' király figyelmét a' status dolgaitól elvonja. Ezt annyival inkább teheté, mert a' pápa ó rá 's Campeggio cardinalisra bízá a' valóper eldöntését. W. nagyravágyása már annyira mene, hogy pápaságra törekednék, mire V. Károly neki reményt nyujta. De véletlenül elveszté a' változó király kegyelmét, a' nagycancellari pecsét elveteték tőle, 's tetteiért a' parlamentelőtt elvádoltatván, 1530 yorki érekségébe száműzeték. Itt elfogatók 's a' Towerbe kellett volna vitetnié, hanem útközben mh. 60 évében. L. G. Cavendish *Life of Card. Wolsey*, Singertől (Lond. 1825, jegyz.) 's G. Howard *The Card. Wolsey and his times courtly, political and ecclesiastical* (Lond. 1824).

WOOLLETT (William), szül. Aug. 22, 1735 Maidstoneb., a' tájképmetszés egy új módjának alapítója. Mintegy jatszva hordozta miveiben a' karczolatút 's azzal fáknak, szikláknak, növényeknek oly változatosságot és karakteres igazságot adott, millyet előtte ritkán leheté látni. Az előtért széles vonásokkal karczolta; aztán metszővassal keresztül vagdalta, a' közöket kipótólva, egybeolvasztotta, 's itt ott pontokkal segítve még nagyobb erőre emelte. Vize és levegője igen tiszta. Minden munkája meglepő és tetszetős behatást okoz. Mh. Londonban Maj. 22, 1785 's westminster-ápát-ságban temettetett el. Van tőle 174 jeles darab.

WOOLSTON (Thomas) szabadgondolkodású Angol, szül. 1669 Northamptonb. Cambridgeben tanult philosophiát és theológiát, 's e' tudományokat utóbb tanította is; a' hittudományban baccalaureus, 's a' sidneycollegium tagja lett. Erős képzelődés és gyenge ész mellett nagyon dicsvágyó volt. Hogy az angol egyháznál nagy polczra juthasson, rendkívüli buzgalommal tanulta az egyházi atyákat, de e' miatt gyenge feje tévelygő utra tántorult. Azt állítá, hogy az ó és új testamentombeli történetek nem egyebek allegoriánál. E' miatt helyét a' sidneycollegiumban elveszté. Miért 's főkép azért, hogy az óhajtott nagy hivatalokra épen nem juthata, keserű gyűlöltre fakadt az angol papság ellen, azt legdurvább moeskokkal illette, sőt mérgében elméje is úgy meghabórodott, hogy négy esztendeig folyvást zárva kelle tartani. Miután szabadságát vissza nyerte, különös véleményeit írásban kezdé terjesztetni. Legbotránkozottabb volt „*Discourses on the miracles of our Saviour*“ (Lon. 1727) című értekezése, mellyben Jézust varázsiónak nevezi, a' feltámadást szinte csak allegoriának mondja st. Iratait leginkább olvasák 's terjeszték a' Zsidók. A' kormány 1728 elfogatni rendelék; nem sokára szabadon bocsátatott ugyan; de mivel állításait tovább is folyton vitatta, ismét a' kingsbenchi tömlöczbe záratott, hol 1733 mh. Ezzel nem kell összezavarni Wollaston William erkölcsi philosophiáirót, ki 1659 született 's 1724 hm. Munkája: *The religion of nature delineated* (Lond. 1724)

WORDSWORTH (Wilh.), Angliának egyik legkitünőbb újabb költője, szül. Cocksouthban 1770. Hivatalokra szükséges tudományokhoz nem nagy kedvet mutatott, de már mint 13 esztendő ifjonz nem megvetendő próbáját adta költői tehetségének, 1793 pedig kinyomatá Francziaországban, Schweizon, Savoyében és Olaszországban gyalog tett utazásának költői leírását (*Descriptive sketches in verse*) és utóbb egy epistolát (*An evening walk*). Mindenik költeményben szép festői leírások vannak, de stylusa egészen különböző attól, mellyel később élt. Utazásiról visszatérve csak hamar elhagyá Cambridget 's miután Angliának egy részét bevándorolta, Sommerset grófságban Alfoxden nevű faluban egy kunyhót választá lakul, hol COLERIDGE (l. e.) meghitt barátja lón. Egészen elvonul-

ra, majd vándorlással, majd literaturai tervekkel tölték idejüket. Részben itt készülének azon lyrai balládák (*Lyrical ballads*), melyek mint Coleridge (*Bibliographia litteraria*) mondja, proba gyanánt valának arra, ha olly tárgyak, melyek természetüknél fogva költői ékítéseket nem igen fognak fel, köz életbeli nyelven érdekesen ábrázolhatók e? E' költemények, melyekben W. és barátja stílusának sajátosságai legelőszér tapasztalhatók, 1798 jelentek meg. 1800 Westmorelandban Grassmere nevű helységben telepedett meg, 's atyai örökjének mérsékelt jövedelmeiből éi, egyszersmind Cumberland és Westmoreland grófságokban bélyegadószedői hivatalt visel. 1807 kiadta vegyes költeményeit. Eleinte stílusáért megtámadták, gúnyolták, de utóbb mégis barátokat és számos követőt talált, ezeket *Lake school* (tői iskolának) nevezik, mivel W. és Coleridge Westmoreland tavait igen gyakor választák költői ábrázolásaik tárgyává. Nem tagadhatni meg tőle a' gazdag érzeményt, teremtő képzelődést 's gyengéd tisztá indulatot, de legkímélőbb bírálói is megismerik, hogy egyszerű kifejezésre törekvése előadását gyakran lankadtá teszi. Nevezetesebb kijött munkái: *The recluse*, *The excursion*, *The white Doe of Rylstone*, *Peter Bell*, *The waggoner*, *The river Duddon*, *Memorials of a tour on the continent* 's a' t.

WORMS, a' Rajna bal partján, hajdan szabad birod. város, most a' hesseni nagyhercegség városa, termékeny tájékon, 970 h. 's 7700 lak., kik részint bortermesztésből 's Rajnahajózásból élnek. W. a' historiában nevezetes hely; a' korábbi frank királyok részint laktak, részint mulattak benne, mint maga N. Károly is; későbben több birodalomgyűlés tartatott itt, jelesen 1495, midőn kapa Németország törvényes formát, 's 1521, midőn nyújtá be Luther a' császárnak 's a' birodalom rendjeinek hitvallás-cikkeit. Innen W. virágzó város vala 's népessége 30000 embert tevé, de a' 30 éves háboru 's a' Németek és Francziák későbbi csatázásai elhervaszták virágát.

WOUVERMANN (Filep), híres táj-és állatfestő a' németalföldi iskolából; szül. 1620 Harlemben, mh. ugyanott 1668. Festett tájképeket, vadászatokat, lóvásárokat, lóvas csatákat, halászatokat 's t. rendesen egy kitűnő fehér lovat minden festményeiben találhatni. Tájképeiben azonban mindig van valami új; alakai és lovai mesterileg rajzolták. Sok munkáját jeles mesterek metszéké rözbe. (*Oeuvres de Phil. Wouvermann d'après ses meilleurs tableaux par J. Moyreau* Par. 1737) Legnagyobb érdeme, hogy a' természetet hiven utánozta. Bár a' színezet élénkségére 's erejére nézve elődjét Bambocciót utól nem érte is, igen szép rajzolata 's lágy ecsetje mégis mindig önkényt kínálkozik. Testvére Péter szinte nem ismeretlen képiro.

WRANGEL (Karl Gustav, graf) svéd tábornok, szárazon 's vizen véghezvitt nagy tettekkel kitűnő férjfi a' 17 száz., régi és híres svéd családból szül. Atyja W. Hermann lieflandi kormányzó vala. Az ifju W. korán katonaszolgálatba lépe, Gusztáv Adolf Svédország nagy királyának szolgálatába, kinek németországi táborozásaiban jelen volt. Baner svéd tábornok holtá után (1641) ő nevezteték a' Svédok vezérévé Torstensohn főtábornok megérkezéséig, kit nyomosan segite hadi vállalatiban. Claas Flemming admiral meghalván, a' hajószereg főparancsnokává teteték, 's 13 Oct. Femern szigetnél a' Dánokat megveré. Azután egy különös kis csapatot vezérle Holsteinban és Schleswigben a' Dánok ellen 's szerencsével, míg a' brömsebrői béke (23 Aug. 1645) a' fegyvert le nem téteté vele, mire visszatére Németországba, hol, Torstensohn beteges állapotja miatt 1646 letevén a' fővezérséget, rá és Königsmarkra bizaték a' svéd haderő vezérlése. W. erre egyesülvén a' Turenne alatt állott franczia

sereggel, a' bajor választót 14 Mart. 1647 fegyvernyugvás kérésére kinszeríté. Majd Frankhonba mene 's innen Csehországba, hol Égert megvevé. Midőn a' Francziák különváltak a' svéd seregtől, vissza-lepe ugyan a' bajor választó a' fegyvernyugvástól, de azonnal kezét fogának ismét W. és Turenne 's megverék 17 Maj. 1648 az egyesült császári és bajor sereget Zusmarshausennél. W. most Baviariával igen keményen bánt, míg a' münsteri és osnabrücki béke a' Svédék további táborozását Németországon féibe nem szakasztá. W. Svédországba visszatérvén, néhány évet békében tölte. Károly Gusztáv ölvén a' svéd trónra, ezt 1655 Lengyelországba kíséré táborával 's jelen vala a' varsói 3 napi híres csatában (18—20 Jul. 1656.) Midőn e' had-folyamatjában 1657 Dánország a' Svédeket megtámadta, elibe sieté Károly Gusztáv új ellenségének 's csak hamar elfoglalá Holsteint, Schleswiget és Jütlandot. W. Kronburg várát vívá, mely 21 nap mulva megadá magát (6 Sept. 1658). Erre hajósereggel Koppenhagent vívni küldeték; de czélt nem ére, mert a' Koppenhageniek Kronburg vívátása alatt időt nyerének magokat jó állapotba helyezni, más felől a' hollandi hajóserég oda éveze a' város felmentésére. A' következett évben meggátlá a' Dánok Fünenre kiszalását. A' svéd király halála végét szakasztá a' hadnak 1660. Midőn XIV Lajos 1674 a' német birodalmat haddal megtámadá, Svédország Franciaországgal tartá 's Wrangelt ismét Németországban látjuk táborozni, nevesen a' brandenburgi választó birtokiban; hanem megbetegedvén, honába visszatére, eivén magával a' sereg szerencsését is, mivel a' nagy választó, aki azonközben a' Rajnától visszasiete, két ízben tetemesen megveré a' Svédeket 's kihajtá Brandenburgból. W. öregsege és betegsege miatt hivatalát letéve, mh. 1676. Nagy tetteinek jutalmául 1645 grófságra emelteték.

WREDE (Károly Filep, herczeg), bajor kir. tábornagy 's a' hadsereg főügyelője, Ellingenek, Engelhardszellnek, Sudennek, Mondseenek 'sat. ura, a' statustanács tagja (1817 olt), régi badeni nemzetségből szül. 29 April. 1764 Heidelbergben, itt tanult 's az erőtudományra adá magát. Báro W. eleinte udvari törvényszéknácsnok volt Manheimban, aztán assessor a' heidelbergi megyekormányánál, az austriai-francia háboruban pfalzi tartománybiztos Hohenlohe austriai seregoztályánál 's főtartománybiztos az austriai seregnél 1793—98 Wurmser, Albert herczeg 's Károly főherczeg alatt. Pénzen vásárlott főerdőmesterhivataláról lemondá, midőn 1799 azt a' parancsot kapá, hogy Károly főherczeg számára pfalz-bajor csapatot képezzen, melyet 2 austriai osztállyal együtt 6 vive először csatára Friedriehsfeldnél. Mint itt; ugy több más ütközetben is 1799 és 1800 kütünteté magát W. ezredes. 1800 tábornagyi őrmester leve, az ez évi táborozásban védé a' visszavonult Austriaiakat 's részt vevé a' hoholindeni csatában. Béke után a' bajor sereg új alkottatásában igen munkás vala 's 1804 altábornagy leve. 1805 Deroy sebet kapván, e' helyett a' csatamezőn álló bajor sereg vezérlése rábizaték. Itt kezdődik fényes bajnoki pályája, kezét fogva a' Francziákkal. 1806 Mart. a' becsületrend nagy keresztét kapá. 1809 az abensbergi és landshuti győzedelmekre nem keveset tett. Az ellenséget tul üzé az Isaron 's a' neumarkti ütközetben (Bessiéres Hillerrel) megmenté a' már megvert sereget. Salzburgon, melyet rövid idő alatt megvett, áltmúvén, a' többi bajor vezérekkel egyesülve Tirolra ütött, 's néhány nap mulva kezében velt Innsbruck. Innen nagy gyorsasággal Bécs felé nyomult 's a' wagrami ütközet Francziáknak kedvező kimenetét az ő pontos elérkezésének köszönheté Napoleón. A' Tirolban kiüttöz nyugtalaniságok ismét ide idézék őt. A' békekötés után Napoleontól francia birodalmi groffá nevezeték 's Mondseevel, Engelhardszellel

's másokkal ajándékoztatték meg. Mint tábornagy, ő és Deroy vezetéke a Bajorokat 1812 Oroszországba. Vitézül harczola Polotzknál 's midőn Wittgenstein előnyomulván Marmont és Gouvion St. Cyr megsebesítették 's Deroy elesék, ő vévé által a főparancsnokságot, mire a' szétbomlott francia sereg futását fedezé 's 6 Dec. vezetéke által csapátának maradványát a' befogyott Wilián Danusevnél. 1813 fejedelme a' szövetségtekhez csatlakozván, ő nevezteték az egyesült bajor-austriai sereg főparancsnokává 's a' Mainhoz mene. Würzburgot megvevén 's Frankfurtot katonákkal megrakván, midőn Napoleon Szászországból Hanauhoz megérkezett, itt 30 és 31 Oct. megütközék vele, de nagy sebet kapta (L. HANAU ÜTKÖZET.) Meggyógyulta után seregéhez sieté Franciaországba, hol az 5-dik seregosztályt vezette, a' brienni ütközetben (1 Febr. 1814) 23 ágyut véve el, Marmont francia vezért Rosnynál megveré, Oudinot vezért Donnemariénál visszanyomá, 18 Febr. fedezé a' nagy sereg visszavonulását Troyes-től, eldönté a' bar sur aubei, hol a' csatamezőn fűgesztetek mejjére a' Sz. Györgyrend 2-dik osztálybeli keresztje, 's az arcis sur aubei győzedelmeket. Királya 7 Mart. 1814 tábornagypálczáta adta neki, 9 Jun. 1814 herczegrangra emelé, 's 24 Maj. 1815 Ellingennel (város és várkastély 19 faluval 's 16 pusztával) ajándékozá meg. Ezeu jutalmat részint azon Metternichhel kötött 's 3 Jun. 1814 Parisban aláírt egyeztetért kapá, melly szerint Bajorország Tirolt, Salzburgot, az Inn-és Hausruckfertályt Austriának engedé, Bajorország pedig Würzburgot és Aschaffenburgot vévé birtokába 's Austriától jövőndőre biztosítást kapá a' feldl, hogy Mainznak és rajnai Pfalznak is úra leend. A' bécsi congresszen olly ügyes diplomaticusnak mutatkozék, mint a' millyen jeles bajnok volt a' csatákban. 1815 a' háboru megújulván, a' bajor haderővel Lotharingiába ütött 's 23 Jun. a' Saaron átmene. A' németalföldi győzedelmek utat nyitának neki Franciaországnak szívébe. A' háboru végével visszajött Bajorországba, hol mint országtanácsnok 's így az első kamara tagja, munkás részt vön az első országgyűlés tanácskozásiban 1819. Erre több követség bizaték rá 's 1 Oct. 1822 generalissimussá nevezteték. Gyors átttekintés, mély megfontolás, tűz, nyugodtság, fáradhatlan munkásság 's kitetsző személyes vitézség párosodva találtatnak Wredében. (L. *Zeitgenossen*, XXII fűzet.)

WREN (Sir Christopher), a' leg tanultabb 's leghiresebb építőmesterek egyike, szül. Oct. 20 1632 East Knoyle helységben, Wiltshire grófságban, hol atyja pap volt. Már a' westminster iskolában kifejlének nagy tehetségei 's 13 éves korában egy új csillagász szerszámot talált, mellyet a' folyóvizek eredetéről irt értekezésével együtt elmés versekben ajánla atyjának. Oxfordban a' mathesisben igen kitünteté magát. Már ifjúkori munkái termékeny, és mivel elmének tanui. 1657 Londonban a' Gresham-Collegiumban csillagászat-tanítóvá neveztetett, de e' hivatalt 1660 Oxfordban hasonló tanítószékkel cserélte fel. Ettől fogva a' mathematicának és természeti tudományoknak minden ágában jeles munkáival különbözteté meg magát. Mint a' királyi társaság tagja, ennek tudományos foglalkozásiban legmunkásabb részt vett. De legbámulandóbb benne, hogy a' szemlélődő tudományokat gyakorló lángésszel annyira párosítá, melly utóbbinak teremto erejével annyi csodált mivet készített. Péter templomának vég befejezése akkoriba (X Innoc. pápa uralkodása alatt) köz figyelem tárgya volt, 's ugy látszik ez voná W. szellemi erejét azon mezőre, mellyen dicsőségét aratandó vala. Nagy elődjének Inigo Jonesnek halála készite neki utat. Első mive a' pompás scheldous-játékszin Oxfordban, mellynek felépítése által (1663) hamar elhiresült; majd a' Pembrokecollegiumot épité Cambridgeben, de e' munkái mellett is szüntelen hú maradt kedvelt fo-

glalatoságihoz, a' mathematicához és természettanhos. 1665 Franciaországba utazott, hol a' XIV Lajos alatt felállított építmények, kivált a' Louvre, rá nézve tanuságos iskolák lettek. Nevezetes, hogy bár soha olasz földön nem járt, olly hazában, melly más országokhoz képest építményi emlékekben szegény volt 's különösen csak goth épületekkel bírt, kortársainak uralkodó rosz ízlése mellett is illy bámulandó terveket kigondolni 's kivinni képes vala. A' londoni nagy tűzveszély (1666) új mezőt nyitá elméjének. Hamar elkészült egy újdun építendő város tervével, melly egyéb tervek előtt elfogadtatott. Azonban noha W. e' nagy munkához első építómesternek nevezetett, a' terv még sem vétetett munkába, mert a' háztulajdonosak nem akarának áldozatokat tenni. Az ő terve szerint építették fel a' dicső PÁLTEMPLOM (I. e.) is (1676 — 1710), melly Péter temploma után az újabb építő mesterség legtükéletesebb remeke. Hibás vélemény, mintha W. Péter templomát vette volna mustrául, a' terv egészen saját leleménye volt; ellenben még most is megvan Péter templomából egy oltár mintája, mellyet fel akara állítani, ha első terve elfogadtatik. Londonban az ugy nevezett monumentum, vagy a' nagy égés emléke, egy pompás rovátkos doriai oszlop építéséhez 1671 fogott 's 6 esztendő alatt felállította, ez egy magasdad művelkel ékített 40 f. magas talpalatról 202 lábnyira nyulik fel. Belül fekete márványból faragott 345 csigalépcső vezet a' tetőre, hol W. terve szerint 2 bronz-szobornak kell vala állni, mellyek egyike a' polgárokat új város építésére büzdítő II Károly királyt, másika pedig asszonyi alakban a' megmentett várost ábrázolando vala. De utóbb egy silány edényt (vas) tőnek rá, 's csekély házakkal körül építék. W. terve szerint 's felügyelte alatt hatvannál több templom és nyilvános épület álla fel 1668 — 1718; mi mellett ő egyszersmind minden királyi építkezések fő igazgatóját is vitte. Ezekon kívül legjelesb munkái közé tartozik a' Hamptoncourt palotának újabb része, a' Winchesterpalota, az oxfordi színház, a' walbrooki templom, a' chelseai kórház, 's a' tengeri hajóslegények greenwichi pompás ispotályának egyik szárnya. Egész 86 éves koráig (1718) folytatá munkálatait, midőn udvari fondorkodás félre tolá. Ettől fogva csupán tudományoknak élt Hamptoncourthan 's csak néha rándult Londonba, hogy a' westminsterapátság kiigazítására ügyeljen, 's nagy művésben, Pál templomában, gyönyörködhessék. Fijára bizá, hogy ennek tetejére az utósó követ feltegye. Azonban ereje gyorsan hanyatlott, 's meglehet, hogy a' királynak nem igen nagy lelkü bánásmódja is sietteté halálát. Mh. 1723 's Londonban Pál templomában temettetett el, mellyet nem csak elkezdett, hanem el is végzett; sirját e' szép felirat jeleli: *Si monumentum requiris, circumspice*. A' királyi társaságnak elnöke, kétizben a' parláment tagja 's a' szabad közművesek társaságának sok ideig nagymestere volt. Hátrahagyott munkáit 's rajzolatit fija adta ki. Sok találmányt köszönünk neki a' természettan körében, jelesen azon szerszámot, melly az esztendő alatt lehullott eső mennyiségét mutatja; ő tett első próbát hig szereknek állatok ereibe fecskendezésével 's t. Eletét leírta Elmes *Memoirs of the life and works of Sir Christopher Wren* (Lond. 1823) 's a' *Biographia britannica*.

WURM (Alb. Aloys. Ferd.) jeles comicus szület, szül. 1783 Greifenhagenben Pomerániában. Szegény sorsu születés korán elvesztvén, nem sok tudományban részesülhetett; mostoha anyja üldözései elől szökéssel menté meg magát, 's élelmét szolgálattal kereste; e' helyzetében az alsóbb rendűek szokásaival nagyon megismerkedett, mellyek utánazásában utóbb annyira szerencés lett. Báb-alakosoktól kedvelte meg a' játékszint, 's midőn Neustrelitzben legelőször színi mutatványt látott, tüstént színpadra száua magát. Eleinte mesteri

lovaglókhoz, utóbb egy kőbóri színészcsapathoz állott, 's legelsőben *Er mengt sich in Alles* című darabban mint Plumper lépett fel. Igen kellemes hangja azonban majd első tenoristává tevő, 's most Varsóban illendő fizetést nyert, hol 1804-ig maradt, utóbb művészi utakat tett, 's 1809 Berlinben tartóztaték le. Itt is maradt volna talán örökre, ha csak a' zsidó nép sajátágainak szerencsés utánazása által, ennek gyűlöletét az *Unser Verkehr* darabban maga ellen nem láztija. Perbe idézték ugyan, de minden további következet nélkül. Ő utazni ment, 's mindenütt dicsőséget aratott. Elmondhatni róla, hogy az aljas comicumban szinte a' legfinomabb árnyéklatokig legszerencsésebb színjászó. Kimeríthetlen szeszély, karakterrajz szilárdága 's lélektani helyessége, az élet bohóságának pontos feltöltása és utánazása, kedves melodias hang, álmélatig hajlékony szóváltoztatás azok, mik őt egész éjszaki Németország kedvenczvé tették. Bővebb ismeretet közül róla a' *Hamburgs Wüchter* című folyóirat.

WURMSER (Dagobert Siegmund, graf), austriai csász. tábornok, jeles és gazdag ellsasi családból szül. 1724. Austriai hadsereg-algálatba lépén, az egész hétéves háborubán jelen vala 's mint vezér-örrmester jöve vissza. 1773 egy huszárezred tulajdonosa, néhány évvel később tábornok-hadnagy, majd galíciai hadkormányozó 's 1787 lovasság vezére leve. A' francia háboru alkalmával 31 Mart. 1793 a' Rajnán áltmene, 13 Oct. megvevé a' braunschweigi herczeggel a' híres weissenburgi lineákat, de szerencsétlenül folyván a' hadakozás, Dec. vissza kelle vonulnia a' Rajnán. Jan. 1794 elhivaték seregétől, melly ideig a' waldecki herczegre bizaték. Aug. 1795 ismét megjelenté W. a' csatamezőn, 's miután a' Franciaákat Oct. megveretének Manheimnál, megadásra kinszeríté ezt az erőséget 22 Nov. A' Németek 's Franciaák közt fegyvernyugvás kötöttén, a' Rajnánál megszünt a' csatázás, de annál élénkebben folyt Olaszországban. Beaulieu, az austriai sereggel Tirolig visszanyomtván, letevő a' főparancsnokságot 's W. lépe helyébe. 1 Jul. 1796 érkezék meg a' trienti főhadiszállásba, 's azonnal rendeletet teve az előnyomulásra, hogy a' Franciaáktól vivott 's Vinkasovichtól vitézül védett Mantuát felmentse. A' Franciaákat több állásokból kivervén, felhagyának ugyan ezek Mantua vivásával, de 3 's 5 Aug. teljes győzelmeket revének az Austriaiakon, kik az Etsén innen vonulának. W. mindzállat ismét Mantua elibe nyomula, hol a' Franciaáktól szoríttatván, 30 Sept. a' várba kelle vonulnia, mellyét ismét vinni kezdé az ellenség. Szerencsésen rohana ugyan W. ki innen több izben; hanem az arcolei csata után (15 Nov.), mellyben Alviaczy austriai vezér megvereték, még nagyobb erővel keríték be a' Franciaák Mantuát. A' rivolii 's favoritoi (közel Mantuához) veszteségek (14 és 16 Jan. 1797) még rosszabbá tevék a' vár állapotját, mellytől függé Olaszország sorsa. A' felmentés lehetlensége, élelmi szükség, főleg gyógyszerék nem léte, mi miatt dög kezdé mutatkozni a' megszállottak közt, végre kinszeríték Wurmsert, 9 havi vivatás után, a' várat feladni 2 Febr. A' feladás czikkei igen becsületesek valának 's Bonaparte fővezér a' directoriumhoz írt jelentésében dicséretesen emlékezék Wurmserről. E' történetután a' 73 éves hős Bécsbe jöve 's magyarországi hadkormányozóvá vala rendelve, midőn Mantua védésében magára vont nyavalyájának következtéseiben mh. Nemes lelkű 's adakozó férjfiu vala W. Vallásosságának tanuja ama jeles tette, hogy Pragában, nem lévén még a' Lutheranusoknak egyházok, protestans katonái számára imádságházat rendeltetett.

WÜRTEMBERG (királyság). Történetei. A' 11 század végén említ a' történetírás legelőször württembergi urakat 's 1139 württembergi grofokat, kik főleg vevés által birtokaikat lassanként mindég nagyobbíták. Csak a' 13 száz. közepe körül élt Markos Ulrich

(Ulrich mit dem Daumen) württembergi grof az, kitől szakadatlan sorban foly Württemberg historiája a' mi időkig. A' grofi ház ekkori birtokai: Württemberg és Beutelspach ősvárak (Alsósvábhon közepén), Stuttgart, Lemberg, Kanstadt, Waiblingen és Marbach városok, Schorndorf és Göppingen, 's Urach grofság voltak. Ezen Ulrich tevė le a' württembergi ház nagyságának talpkövét, vitézségével 's az akkori körülmények okos használásával. Németországnak ugyanis, főleg Svábhonnak, erőteljes feje nem vala. A' Hohenstaufenek nagy hatalma alá süllyedt 's a' német császárok, II. Fridrik után, habsburgi Rudolfig csak árnyékképek valának. Szabadon 's csaknem minden tekintetben függetlenül állának a' sváb urak egymás mellett 's e' körülmények közt az addig alig esmert württembergi ház feje, Ulrich, nevét messzire elhíresíté, úgy, hogy a' gyenge romai királyok, tartván tőle, kedvezének neki. Így nem csak vevés, hanem hadakozás által is nevelé birtokait; mert, mint egy hajdani cronica mondja, Sszor jöve vissza diadalmasan a' csatamezőről és soha se vereték meg. Mh. 1265. Fija, Dicső Eberhard, 50 év alatt olly szerencsésen igazgatá birtokait, hogy egyszer annyi földet, alattvalót és jövedelmet hagyta maga után, mint öröklött. E' szép tartományát mindazáltal csaknem elveszté Eberhard, mert luxemburgi Henrik választatván császárrá, mivel ennek ellene szegüle, száműzeték 's mindentől megfosztatva a' badeni markgrofnál kelle menedéket keresnie. Hanem szerencséjére VII. Henrik Olaszországban meghalt 's Eberhard a' vesztteteket visszaszerzé. Mivel a' württembergi vár, mellyben lakott, hamuvá téteték, Stuttgartot tevė lakhelyévé 's azolta kezde Stuttgart a' württembergi birtok fővárosa lenni. Eberhard fija, Ulrich, még atya éltében megszerzé azon elszázi uradalmaikat, mellyek időkig megmaradának a' württembergi ház kezében 's csak a' francia lázadás által veszté el. 19 évi uralkodása alatt (1325—44) 81,000 for. többet fizetett vett jószágokért. Ekkor leve Württemberg sajátja Tübingen, a' württembergi statusok második fővárosa. Württemberg 4dik grofja, Ulrich fija, Eberhard (Greiner-mellék-névvél), korának legférfiasabb lovagja Németországban, ki még a' Rajnán túl Franciaországban is elhíresedett, 1344—92, mintegy 20 várost (részint egészen, részint felében), sok falut 's más jószágot vevé, mellyeket, bár a' birodalom rendeivel szünetlenül csatáza, megtarta. Ugyanezt tevė az utána következett grofok; nevesen IV. Eberhard (mh. 1419), ki házasság által Mömpergardot kapcsolá Württemberghez. Württemberg felemelkedésére sokat tevė az a' környüállás is, hogy birtokai nem osztatván el, az erő mindég egy kézben maradt, 's bár IV. Eberhard fiai, Lajos és V. vagy Szeretett Ulrich, megosztzkodtak is 1442 azokon, e' különözés csak 1482-ig tartta, midőn azok V. vagy Szakálás Eberhard alatt ismét egyesültek. E' látván az osztozás káros következéseit, alaptörvényé teré a' württembergi birtokok oszthatlanságát 's azt rendelé, hogy a' közönséges dolgokban a' főpapok, tanácsnokok 's a' nép részt vegyenek, innen Eberhard méltán tartathatik Württemberg rendei alapítójának. Ő alkotá a' tübingeni egyetemet is 1471. Minő böles rendeleteket tett legyen a' köz csendességre, mégtetszik azon dicsekvéséből a' császár előtt, hogy ő a' legsürübb erdőben is félelem nélkül merészel meghálni, akármellyik alattvalójával, mi akkor Németországban ritkaság vala; a' nép pedig azt mondá, hogy ha az isten az égben meghalna, csak Eberhard atyánk tölthetné be helyét. Erdemeiért, I. Maximilian császártól hercegi méltósággal jutalmaztaték a' wormsai fényes birodalomgyűlésen 1495 's Eberhard vala Württemberg első hercege. I. Eberhard örökös nélkül történt halálával az új hercegség boldogsága megzavartatott. II. Eberhard, ugyanis, ki őt követé, csufosan üzeték ki saját tiszteitől. A' harmadik herceg,

Ulrich, fényűzésével 1 mil. for. adóságot csinálván, a' népre rendkívül nagy adót vete, melly miatt az 1514 fellázadt, de a' tübingeni béke ez uttal 8 Jul. lecsendesíté, az állapittatván meg: hogy a' nemzet a' herczeg adóságot magára vállalja; a' herczeg a' rendek tudta nélkül hadat nem indit, különben a' status segítésére nem számolhat; semmi adót a' nemzet jóváhagyása nélkül a' népre nem vethet; adóságokat a' herczegség magára vállalni nem köteles; a' herczegnek menyasszonyi adománya a' nemzet megegyezésével állapittassék meg; a' status birtokaiból semmi se idegeníthetessék el; a' lakók szabadon költözhessenek ki; senkit se legyen szabad megítélés nélkül megbüntetni; a' nemzet befolyjon a' törvényhozásba; végre Stuttgartnak 's Tübingennek jog adaték, hogy a' herczegeket népgyűlés-tartásra emlékeztethessék. E' czikkekre a' württembergi uralkodók legujabb időkig megesküdtek. Most se leheté Ulrich uralkodása csendes, mert Hutten Hanst azon gyanuból, hogy nőjével, ki a' bajor herczegnek 's a' császár hugának leánya, Sabina, vala, titkos esmeretségben van, saját kezével megölvén, e' miatt a' Hutten család boszuállást esküvék ellene, 's miöön a' reutlingeni polgárok Ulrich tisztartóját 1519 megölvén, ez a' várost elfoglalá, oda vivé Hutten a' dolgot a' sváb szövetségél, mellynek Reutlingen tagja vala, hogy az Ulrichot birtokaitól megfosztván, V Károlynak 's Ferdinand királynak adá el azokat. Ulrich 15 évi távolléte után visszafoglalá ugyan, a' vallásbeli zürzavarok alkalmával, midön V Károly a' protestans fejedelmekkel küzdvén, nem fordíthatá figyelmét Württembergre, tartományát; de Austria felsőségét meg kelle esmernie, a' császár és a' protestansok fejei közt kötött béke pontjai szerént. Erre Luther tudományát bevévén, a' schimalkaldi szövetség tagja lón Ulrich 's a' protestans sereg megveretése után másodsor is megfosztaték birtokától. Mh. 1550. Fija, Kristóf, visszanyeré ugyan atyja tartományit, de mint Austria vazallja, sőt azon esetre, ha a' württembergi herczegi ház férjfiú ága kihal, öröklési jogot tartá fel Austria magának, melytől csak nagy summa-pénzéért menekvék meg. Ó alatta leve az ágostai hitvallás a' herczegség uralkodó vallása, mellynek terjesztésére alkalmas tanítókat rendele. Munkás éltét 1568 szakasztá ketté a' halál. Kristóf után legfontosb következeseket szülő történet Württembergre nézve a' 30 éves háboru, melly, mint egész Németországot, Württemberg is kegyetlenül feldulá, mert szerencsésnek tarthatta volna magát a' herczegség, ha a' császár ugy bánt volna vele, mint meghódított tartománnyal, de szétdaraboltatott, 's austriai miniszterek, hadvezérek 's a' bécsi érsek, a' bajor választó, Würzburg 's mások osztozkodának meg rajta, csupán Hohentwiel hegyi vár nem juta ellenség kezére. 1634—41 Württemberg népessége 330,000-ról 48,000-re szált le; a' nép egy része elszaladt szerencsétlen honából, más a' háboru, dög és éhség zsákmánya leve; városok 's fauk hamuvá tetetének; 's a' jól művelt föld pusztán hevere. Csak a' nemes lelkü svéd cancellárnak Oxenstiernának 's Burkhard és Vahrenbüler két okos statusférjfiának köszönheti Württemberg visszaállittatását. A' herczegség lassanként ujra felélemedvén, XIV Lajos hadainak sulyát kelle éreznie, kinek vezérei, jelesen Melac, nagy duást tevének benne, hanem e' sebeket is meggyógyítá a' spanyol öröklési had után bekövetkezett hosszas béke, mellyet csak a' francia lázadást követett közönséges zürzavar háborita meg. Igen dicséretes ez idő alatt főleg Károly herczeg uralkodása, ki a' mívészséget és tudományokat fejedelmileg gyámolítá, a' stuttgarti Károlyacademiát, mellynek köszöni Württemberg jeles mívészeit, kikkel még most is dícsékszik, alapítá; uralkodása alatt a' népesség 600,000-re nőtt; 's ő ada létet a' Solitude és hohenheimi pompás mulató-kastélyoknak. Károly, mint atyja Károly Sándor és testvérei Lajos és Fridrik is, kik mindnyá-

jan uralkodtak Eugenius melléknével, katolikusok lévén, 1733-tól 1797-ig az országoló ház hitvallása a' katholika vala, hanem ekkor Károly Sándor legifjabb fija, Fridrik Eugenius, visszalépe a' protestantismusra. Ezen Fridrik Eugenius-tól származ a' most virágzó württembergi fejedelmi ház. Ez a' hercegi méltósággal a' francia lázadási had sulyát is átvévé, mellynek alkalmával a' Franciaák ellen fegyvert fogván, ezek előbb a' Rajnán túl fekvő birtokait, aztán magát a' hercegséget is elfoglalák, 's fija I. Fridrik (I. FRIDRIK Wilhelm Károly) a' 25 Febr. 1803 tartott birodalmi kiküldöttség végzete szerint új tartományt kapva 12,000 lak. 's választó-czimmel 1805 a' választó Franciaország mellett küzdvén Austriával, Napoleon királyczimmal jutalmazá őt, 's új tartományokkal nevelteté birtoka, mellyeknek most öszvesen 200,000 lak. vala. Az 1809-ki Austria ellen folyt had végével 1,350,000-re emelteté (368 nsz. mf.) Württemberg lakóinak száma. E' szerzeményeit Napoleon bukta után is megtartá, mivel a' leipzigi ütközet után a' szövetségesekhez csatlakozék. I. Fridriket, ki 30 Oct. 1816 mh. fija I. WILHELM (I. e.) üle a' királyszékre. — Württemberg történeteit leirták Spittler és Pfister. L. még Pfaff *Gesch. Württembergs* (Reutlingen 1820); J. G. Pahl *Gesch. von Württemberg für das württembergische Volk* (4 köt. Stuttg. 1828).

Württemberg statisticaája. Kevés status olly esmeretes, mint Württemberg, mire sokat tesz a' 28 Nov. 1822 felállított topogr.-statisticai Bureau, mellynek tagja Memminger, ki e' királyságot leirta. — Württemberg 360 nsz. mf. fekszik 's 1,550,213 lak. van 4 kerületben, 64 megyében, 132 vár., 1201 egyházas, 467 más faluban, 127 pusztán, mellyekben van lelkész, 2745 más pusztán, 's 1 nsz. mf-re 4310 ember jó. A' lakók közt 2400 Valdensisek (8 községben), 9100 Zsidók, 462,857 Kath., 2407 Reform., 463 Mennoniták 's Herrnhutiak. A' Württembergiek szorgalmas, ügyes, erős és egészséges nép, melly inkább földműveléssel, mint gyárrakkal foglalatoskodik. A' föld hegyes kevés térséggel. Főfolyója a' Neckar, mellyen kívül még igen sok kisebb folyó öntözi Württemberg földét. A' baromtartás igen fontos és mindég nemesítettik. Az ásványország nem igen gazdag; vasan kívül egy ásványa sincs bőven. A' föld nem lévén termékeny 's a' nép naponként szaporodván, sokan kivándorolnak honokból. A' lutherana vallás megszűnt egyetlen uralkodó vallás lenni, most minden vallásfelekezet egyenlő joggal bír. A' nép pallérozottságot l egyetem (a' tübingeni), több theologiai és tanítókat képző seminarium, gymnasium, műoskola, 's néposkola mozdítja elő. Az 1830-ki országgyűlés a' statusadóság (1826-ban 27,356,000 for.) kamatját 100-tól 4-re tévé. A' status szüksége l Jul-tól 1830, 30 Jun-ig 1833 28,450,563 f-ra határozatott. A' haderő béke idején 4906, háborukor 16,824 főt teszen. A' német szövetség seregébe Württemberg 13,956 embert állit. A' német szövetség gyűlésében a' király 6-dik helyen ül 's a' teljes gyűlésben 4 szava van. A' polgári érdemek jutalmá a' württembergi korona rendje, 's a' katonai érdemrend, mindenik 3 osztályal. Mindkettőt l Fridrik király alkotá. Atyjának emlékezetére hozá létre 1830 I. Wilhelm a' Fridrikrendet. — Vö. J. D. G. Memminger *Beschreibung von Württemberg, nebst einer Übersicht seiner Geschichte* (2 kiad. Stuttg. 1823), *Würtemb. Jahrbücher für vaterländ. Geschichte, Geographie, Statistik und Topographie* (Stuttg. 1823) czimű munk., 's a' *Taschenbuch für Reisende durch Württemberg-et* (Stuttg. 1827).

WÜRZBURG, nagyhercegség, 1814 olta Bajorország része. A' hajdani würzburgi püspökség, mellyből képeztetett a' nagyhercegség, 741 alkottatott 's a' püspök romai szent birodalom fejedelme, 's würzburgi püspök, Frankhon hercege czímet viselt. A' püspökség birtokai 87 nsz. mf-en feküdtek, 250,000 lak. A' püspök jövedelme

500,000 for. tett. A' lunevillei békekötés következtében a' würzburgi püspökség, mint más közvetlen egyházi birtokok is Németországban, az 1803-ki birodalmi kiküldöttség végzete által, kivévén mintegy 15 nsz. mf. (37,000 lak.), mellyek más fejedelmi házaknak adattak, Bajorországhoz kapcsoltatott kárpótlásul elvesztett rajnamelléki tartományaiért, mint világi örökös fejedelemiség. Az utolsó fejdelempüspök, a' Fechenbach bárói házból, 60,000 for. nyugpénzt 's mint a' bambergi fejdelempüspök coadjutora 30,000 for. kapott. A' posonyi béke (1805) Ferdinand toscanai nagyhercegnek adá Würzburgot, ki a' kárpótlásul 1803 választó-czimmal kapott salzburgi fejedelemiséget Austriának engedé 's a' salzburgi választó-czim Würzburgra vitetett által, Bajorország kára pedig másutt térített meg. A' bécsi congress visszahelyezvén Ferdinándot Toscana birtokába, Würzburg ismét Bajorország része leve. A' würzburgi nagyhercegség, most az alsómaini bajor kerület része, 91 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. fekszik, 290,000 lak. kik. nagyobbára Katholikusok. Tér földét 3 felől magas erdős hegyek kerítik, a' Rhön-, Haszhegyek és Steigererdő. Főfolyója a' Main. A' föld termékeny, 's főleg sok bort terem, mellynek legjelesb nemei a' stein-és leistenborok. Fővárosa Würzburg, megerősített város 1930 ház. 's 21,800 lak. a' Main mindkét partján, mellyen 540 l. hosszú kő hid viszen keresztül. Nevezetesek benne: az 1720-ban építettett hajdani püspöki kastély, szép kerttel; a' nagy 's jól alkotott Juliuskórház, egy lebetegő-házzal, fűvészkerttel, bonczteremmel, és sok gyűjteménnyel; a' nagy püspöki templom; az új Mönster, Kiliannak, a' Frankok apostolának, tetemeivel; az egyetem temploma, csillagásztoronnyal; az 1403 alkotott egyetem; a' mivészetet 's kézi mesterségeket tökéletesítő társaság egy rajzoskolával ifju kézmivesek számára; az asszonyok társasága, asszonyi munkák gyámolítására; a' gymnasium; a' középponti szorgalomoskola; babaoskola; uszóoskola; vakok intézete; több seminarium; Karolina orthopaedicum institutum; baromorvosló iskola 'st. Gyarai gyapjumiveket 's posztót, tükröt, bőrt, dohányt, gläubersót 's festékeket adnak. A' Mainon hajózás és kereskedés üzetik, főleg borral. A' Main bal partján fekszik 400 l. magas hegyen Marienberg fellegvár. Környékén terem a' hires leisten-és steinbor.

WYTTENBACH (Daniel) Holland újabb időbeli philologusai közt leghiresb, szül. Bernben 1746, hol atyja predikátor volt. W. Ruhken tanítványa vala, 1771 Amsterdamban a' Wytttenbach-athenaeumnál görög nyelv és philosophia, 1799 Leydenben ékesszólás tanítója leve; 1816 Heidelbergben magányos életet élvén, visszatére Leydenbe, hol 1819 vakságtól 's vénségtől nyomatva mh. A' régiség tudományiban éles esmeretekkel birt 's több becses görög és romai classicust ada ki. Említhetők t. k. Plutarchus kiadata (*Plutarchi moralia* Oxford 1795—1810, 6 rész.); remek 's gyönyörű latinsággal irt *Vita Ruhnkenii-jét*; *Bibliotheca critica-ját*; *Selecta principum historicorum etc.* munk. Mahne leirta életét *Vita Wytttenbachii cz. a.* (Gent. 1823). — Özvegye, J o h a n n a, szül. Gallien, Hanauból, több jeles munkák szerzője, Parisban él, 's a' marburgi egyetemtől, 3-dik százados innepe alkalmával doctorrangot kapott.

X.

X torokbetű, melly olly formán hangzik, mint ksz együtt.

XANTEN (Santen), Kleve-Berg porosz tartomány városa, nevezetes a' körülte talált romai régiségekről. Azt tartják, itt feküdtek Ulpia castra és Vetera castra, a' Vorstenbergen Quint. Varus praetoriuma 's colonia Trajana. Most is láthatni itt egy amphitheatrum maradványit.

XANTHOS, I. SKAMANDER.

XANTIPPE Görögország legnagyobb bölcsének, Socratesnek, változó kedvű, hirtelen haragu, mérges, veszekedő nője; ki kétség kívül érdemlett örök feledékenységben maradt volna, ha Socratesnek nője nem volt volna. Csak egyedül egy illy bölcs vihette azt végbe, hogy Xantippének fejességét és rossz természetét kiállhassa. Alcibiades kérdező tőle, mimódon vehette rá magát, hogy ezen asszonyt, kinek természetét már előbb is esmerte, nőül vegye? ezt felelé: Mivel a' tőrésben gyakorol, és éppen ezáltal alkalmassá teszen arra, hogy minden hoszuságot és igazságtalanságot, mellyeket mások rajtam elkövethetnek, türéssel viselhessem ei. Xenophon is amaz esmeretes bölcsnek vendégsége czimú munkájában Socrates szájába feleségét mentő szavakat ad, midőn az ellen Antisthenes illetlenül kikel. Különös és durczás természetének bizonyosságául azt is említik az irók, hogy férjének köpönyegét ennek tudta nélkül gyakran magára vette, és abban járkált, midőn a' szegény Socrates v. othon maradni, v. pedig közönséges helyeken rossz ruhában megjelenni kénytelenített. Egykor Alcibiades felette jó lepényt küldvén neki, az inas még jól be se lépett szobájába, midőn kosarából azt Xantippe haragosan kikapá, és földhez-csapván, lábával öszvetaposá. Mind ezekre Socrates mosolyogva csak ezt mondá; Balgatag! most már magad sem ehetsz belőle. Férje karakterének jóságát maga Xantippe is megesmerte. Közönségesen mindeneknek nagy dicsérettel emlegette, hogy mindenkor, sőt legkétségesebb körülmények közt is, miadég egyforma indulattal és arczal lenni látta. Ezen 's hasonló kinyilatkoztatásaiból ugy lehet vélekedni, hogy Xantippének characterét az irók fekete szinekkel festették, hogy férjének erényeit szembetűnőbbé tehessék. Eleitől fogva szenvedhetlen természetéről olly nevezetessé tette magát, hogy rendszerent minden hirtelen haragvó, indulatos, veszekedni szerető asszony még ma is Xantippének nevezetik.

XANTIPPUS, testére nézve keveset mutató, de észtehetségeivel kitetsző lacedaemoni hadvezér. A' Carthagoiaknak segítségre küldvén, 's itt fővezérré választván, a' romai consult, Regulust, ki a' carthagoi hajószereget meggyőzé, Afrikába kiszála 's mintán a' carthagoi vezért szárazon is megverte volna, már Carthago alá nyomula, olly veszedelmes állásba csalogatá, hogy nemcsak seregét győzé le, hanem magát is elfogá. Bár sokat köszönhetének is a' Carthagoiak Xantippusnak, mégis köztársasági féltékenységből, tartván t. i. hogy nagy tekintetre emelkedhetnék, haza küldék Lacedaemonba, azon parancsal mindazáltal, hogy útközben öljék meg, mi ha megtörtént é? bizonytalan, mert némelly görög irók szerint szerencsésen haza érkezett.

XENOCRATES, híres görög bölcs, Chalcedonban szül., Plato tanítványa vala, együtt Aristotelel. Plato igen becsülé vas szorgalmát 's Siciliába magával vivé. Nagy tanítójának holta után Ari-

stotelessel Kisázsziába mene, de nem sokára visszatére 's Plato második követője leve az academiában v. a Plato által Atheneben felállított főiskolában, mellyben haláláig (K. e. 314) köz kedrességgel tanított. Elveiben és philosophiái nézeteiben közelített Pythagorás tudományához v. a pythagoraeismushoz. A' lelket önmagát mozgató számnak tartá. Igazságszeretetért annyira becsültetett, hogy egyszer tanúnak hivatván, a' hírak nem engedék megesküdni, meglegedvén csupa szavával. Macédoniai Filephez ő küldetéek követségbe honától. Mennyire tudott magán uralkodni, tanuja az, hogy ama híres kéjleány, LAIS (l. e.), híjában vevé elő a' bujaság minden fegyvereit, 's nem tudá eltántorítani, min a' huja személy meghoszaankodván, szobornak nevezé őt. Philosophiai munkáiból egy se jöve hozánk. — Meg kell különböztetni Orvos Xenocratestől, ki Tiberius v. Nero idejében élt, kinek munkái közül csak a' jöve hozánk, melly a' vízi állatok, mint tápláló eszközök használásáról szól.

XENOPHANES, az eleatica iskola alapításáról híres görög philosophus. Születésének 's halálának ideje nem bizonyos. Pythagorással 's Anaximanderrel egy időben élt 's 100 éves korában hm. Honából, Kolophonból kiüzetvén, Sziciliába, 's innen Nagygörögországra mene, hol K. e. 536 Eleában megtelepedvén, itt oskolát alapítá. Elődeinek véleményeinél nem állapodék meg, hanem új vizsgálatakat teve a' dolgok természetéről. Sillenjében megtámadá az istenekről Homer és Hesiod által előadott meséket 's idealis pantheismushoz szított. Főtételei ezek: Az isten változatlan, legökéletesb, legjobb, egyetlen, önmagához tökéletesen hasonló, 's innen golyónemű, se határozott, se határatlan, se mozgó, se mozoghatlan, emberi alakban nem képezhető, 's mindenható. A' dolgok sokfélesége nem igaz. Tapasztalási tekintetben azt állítá, hogy minden földből 's vízből származott. Földünk felsejének változását viznek tulajdonítá 's a' holdat lakott és megmivelt világtestnek tartá. Tagadá, hogy jövendőt előre meg lehessen mondani 's azt állítá, hogy sokkal több jót lehet találni, mint rosszat e' világon. Altalában panaszokodék az emberi tudás bizonytalanságán. Verseinek, mellyekben philosophiai 's más tárgyakat ada elő, most csak töredékeit olvashatni Athenaeusnál, Plutarchusnál 's másoknál. *Περί φυσικῶν* című oktató verseinek töredékeit Stephanus szede össze *Poesis philosophica*-jában, utóbb teljesebben Fülleborn 's végré Brandls.

XENOPHON, híres görög történetíró 's hadvezér, szül. Atheneben mintegy 450 K. e. Elete épen azon időszakba esék, midőn Athene legnagyobb politicalai 's szellemi mozgások piacza vala, 's legkitetszőbb férfiak, kik közé tartozék ő is, lépének fel. Egy vala ő Socrates legmeghittebb 's legkedvesebb tanítványi közt 's az ő munkáiból, nevesen apologiájából és Socrates nevezetességeiből, lehet legjobban megismerkedni Socrates philosophiájával. X. nem annyira szemlélfő, mint practicus bölcs vala, ki a' philosophiát az életre alkalmazá. Tanítójával küzdé a' peloponnesusi háboruban. Midőn ifjabb Cyrus persiai herczeg bátyját, Artaxerxes Mnemont, meg akará fosztani az uralkodástól, a' Lacedaemoniak segítő sereget küldének neki, mellyben X. is jelen vala, mint önként vállalkozott 's Cyrusnak kedveltje leve. Babylon térségén Cyrus az ütközetet 's életét elvesztvén és a' görög segítő sereg vezérei részint elesvén, részint fortélyal elfogtván 's megöletvén, X. vevé által a' még 10,000-ból álló görög hadnép vezérlését, 's mintegy 500 ném. mf. utat tevén, csupa ellenséges népek közt, szerencsésen visszahozá azt Felsőázsziából, ezer meg ezer veszélyek közt. A' hadi történetekben igen híres ez a' visszavonulás 's keveset lehet mind az ő, mind az új világban hozzá hasonlítani. X. leirá ezt, ifjabb Cyrus történeteivel együtt *Anabasis*-ában, mellyet James Rennell földleíróilag magyarázott. X. követé Agesi-

laus spartai királyt is persiai táborozásában Aziába. Később az Atheneiek előtt gyanús kezdé lenni hazaszeietete 's száműzeték a köz-társaságból. Most Görögország különbféle helyein éldele (Korinthusban is), minden foglatosságtól távol, csupán a' tudományoknak, 's 87 évében hm. Az említetteken kívül X. munkái még: A' philosophok vendégsége; több politicát, hadtudományt 's gazdálkodást tárgyazó apró irományok; Görögök története 7 könyvben, mint Thucydides historiájának folytatása, a' mantineai ütközetig; idős Cyrus élete Cyropaedia cz. a. inkább historiai román, mint historia. Írasmódja remek, nyelve tiszta. A' Görögök annyira becsülek írói érdemeiért, hogy görög méhnek 's atticai musának nevezék. Munkáit legujabban Schneider és Weiske adák ki. — Egy másik, eroticus költők közé tartozó; Xenophon; K. u. a' 3 száz. elején élt, Ephesusban szül. 's romant irt e' cz. a. *Habrokomes és Anthia történetek*, melyet Bürger 1775 németre fordított.

XERXES I, Persia királya, a' historiában szerencsétlen görög táborozásáról esmeretes, K. e. 460 körül szül. 's Darius Hystaspisnak második fija vala. Egyiptomot egyetlen táborozással meghódítván, azt hívé, hogy Görögországnak mar atyjától feltett meghódítását is könnyen végrehajlandja. E' végre roppant sereget gyűjte, mellynek számát a' történetírók I mil.-ra teszik. De mit tehet a' legnagyobb béres haderő a' még egyszer olly csekély nép ellen is, melly honáért 's a' hozátartozókért küzd! Xerxes hajóhídon átszállítván seregét, a' Görögöktől az ország határában, THERMOPYLAE (l. e.) hegyszorosainál váráték. Miután LEONIDAS (l. e.) a' Spartaiakkal elesék, X. tovább vonomula 's hamuvá tevé a' lakóktól elhagyott Athenét. Az első tengeri ütközet Artemisiumnál történt, melly egyik félre nézve se vala eldöntő, de a' másodikban SALAMIS-nál (l. e.), hol 2000 persa hajóval csak 380 görög hajó küzde, a' Persák megveretének THEMISTOCLES-től (l. e.) X. szégyenletében visszasiete Persiába, hol gyilkos keze által esék el. A' Görögországban hagyott Mardonius is Plataeae-nél teljesen legyőzeték 's a' Görögök megmenekvének a' fenyegetődző persiai járomtól.

XIMENES (Augustin Louis, marquis de), esmeretes francia költő, eredetileg spanyol családból, Parisban szül. 28 Febr. 1726, ifjontan katona 's a' fontenayi csatában (11 Maj. 1745) jelen vala. Utóbb a' kitetszőbb francia tudósokkal, jelesen Voltaire-ral szoros barátságban éle. X. néhány szomorjátékot, t. k. *Don Carlos-t*, e' verseszetet *César au sénat romain*, 's egy másat irt, mellyben azt adja elő, hogy a' tudományok épen annyit tettek XIV Lajos dicsőségére, mint ezen fejedeleni azoknak előmenetére. Két *Discours*-ai, egyik Voltaire magasztalására, másik, mellyben Boileau századjáról befolyását rajzolja, igen becsülitnek. Irt *Lettres sur la Nouvelle Héloïse de J. J. Rousseau* t is. Munkái 1772—1792 jelentek meg; a' későbbiek *Codicile d'un vieillard* cz. a. A' lázadás ügyéhez ragaszkodék ugyan, de szenvedély 's haszonkeresés nélkül; a' történetekben se veve részt és hivatalt nem viselt. Utolsó munkája *Discours au Roi*. Mh. Parisban 4 Jun. 1815.

XIMENES (Ferencz) cardinalis, toledoí érsek, és első spanyol minister; felette híres, és nagy politicus, kinek Spanyolország sokat köszönhet. Szül. 1437 Ócastiliának Torrelaguna kis helységében, hol atyja ügyvédő hivatalt viselt. Tanult Salamancában; azután Romába ment, és onnan visszajöttekor a' papától olly bullát kapott, mellynél fogva, a' Spanyolországban legelső alkalommal magát előadandó papi jövedelem felől bizonyossá tétetett. A' toledoí érsek mindazáltal nem csak keveset ügyelt e' bullára, hanem midőn X. elmellőztetéséért ellene keményen kikelt volna, fogságba is tétette Ximenest. Kevéssel ezután szabadságát vissznyervén a' sigencaí megyé-

ben jövedelmes papi hivatalt is kapott, és egyszersmind annak püspökétől Gonzalez Mendozától nagyvicariusának neveztetett. Idővel a' Franciscanusok rendébe állott, és a' castiliai királynénak Isabellának gyontatója lett, 1495 pedig toledoi érsekké tétetett. Ezen papi méltóságának felvállalásától sok ideig vonakodott és csak a' pápának világos parancsolatja által lehetett rá venni. Nem a' külső fényt, hanem kötelességeinek szentségét tartván szeme előtt, a' milyen nehezen vállalta fel ezen fényes hivatalt, épen olly dicsőségesen s jó lélek- esmerettel folytatta azt, a' szegényekről atyai módon gondoskodott; sok visszaélést eltörölt és arra is szorosán vigyázott, hogy a' kö-zönséges hivatalokba becsületes, és ügyes emberek helyeztessenek. Megyeje pappainak bölcs szabályokat adott eleikbe. Az Alcalá de Henares egyetemet 1499 ő alapította, és azután néhány évvel olly munkához fogott, u. m. az új testamentomnak négy nyelven kiadásához, melly már csak maga is elég volna arra, hogy magának nagy hirt nevet szerezzen. Ezen célból Spanyolországának legnagyobb tudósait magához hívatta, azokkal együtt maga is dolgozott és az egész munkára a' kéziratoknak megszerzésével együtt 60,000 aranynál többet költött. A' munka 1522 lett kész és mivel Alcalában (latinul Complutum) nyomtatattott, Biblia Complutensia nevezet alatt lett esme- retessé. Ezek után a' pápától cardinálisi süveggel tiszteltetett meg, Spanyolország nagyinquisitorává nevezetett ki, és miután Ferdinándnak az aragoniai királynak, vejével austriai Fileppel, I Maximilian császár újával, Castilia felett folyt perlekedését elintézte volna, ez időtől fogva a' status dolgaiba is nagy befolyással birt. Különösen pedig törekvésének fő céljául a' Maurok megtérítését és néhány tartományaik elfoglalását tette, melly szent céljának elérhetésére mindent elkövetett, és saját érsekségének (melly eddig egész Európában leggazdagabbnak tartatott) 300,000 aranyból álló évi jövedelmét is arra fordította. A' maga vezérlése alatt lévő sereggel (1509 Maj.) érseki ruhájában felöltözve és pánczélosan Afrika part- jaira kiszállott, a' Maurok orv szerencsésen győzedelmeskedett; azoknak Oran nevű erőségét megvette, azt ujonnan megerősítettte; az abban volt mecseteket templomokká változtatta, és azután Spanyolországba győzedelemmel térve vissza, Ferdinánd királytól nagy pompával fogadtatott. Ennek halála után (1516), midőn unokája Károly (ki V Károly névvel idővel császárrá lett) a' törvényes időt még el nem érte volna, a' vitéz érsek Spanyolország igazgatójának fontos hivatalával tiszteltetett meg. Bár kormányzása csak két évig tartott; mindazáltal ezen kis idő alatt is rendkívüli dolgokat vitt végbe. A' status jövedelmét rendbe szedte; a' korona adósságait kifizette; és az elidegenített korona-uradalmakat kiváltogatta. A' spanyol nagyokat, kik, keményen bánván velek, gyűlölték őt, megalázta. A' spanyol hadi erőnek és a' törvényeknek tekintetét ismét helyreállította. Hogy a' tudományoknak is nagy előmozdítója volt, már feljebb említettük. Ha minden oldalról megvizsgáljuk, valóban nagy ember volt X. Igaz, hogy kevélységgel, keménységgel, sőt kegyetlenséggel is vádoltatott, még pedig nem egészen alaptalanul; mindazáltal e' viseletét az akkori környulállások elmulthatlanul megkivánták s keménysége leginkább az ország nagyjainak erőszakoskodásait érdekelte. Emberszeretetének több alkalommal adta jeleit, sőt még vallásbuzgósa se vezette különös kitetsző kegyetlenségre. Midőn az említett rohanással megvett oráni erőségbe bemenvén, az abban megölt ellenségnek temérdek sok holt testeit meglátta, sirástól magát nem tudta megtartóztatni, így szólván: Ezek pogányok és hitelenek voltak ugyan, de emberek, kikből keresztényeket lehetett volna formálni; ezeknek halálok engem a' győzedelemből reménylett legnagyobb haszontól fosztott meg. Az emberiség éránti tiszteletét

még inkább kimutatta akkor, midőn Las Casas spanyol püspöknek azon javallatát, hogy Amerikába, az ott született Indusok kiméllésére, Afrikából kellene rabszolgákat bevinni, nagy boszkonkodással megvetette. Igazságtalan dolognak tartotta t. i. hogy ez ártatlan emberek rabszolgására, mint barmok, seregestől hajtassanak, és hogy egy népet a' veszedelembé taszítson azért, hogy a' másikat abból kiszabadítsa. Erre nézve Ximenest úgy lehet nézni mint az afrikai rabszolgakereskedésnek első ellenzőjét, mellynek eltöröltetéséről időnkben a' tengeri hatalmasságok egymás közt olly sokszor 's az emberiség gyalázatára sikereflennül tanácskoztak. Eletére és kormányzásának históriájára nézve l. *Histoire du Cardinal Ximenes par Fléchier, évêque de Nismes* (Amsterd. 1700); *Historie von dem Staatsministerio des Cardinals Ximenes* (Hamburg 1791.)

XIMENES (Leonardo), híres mathematicus, ki Florenzbén 3 Maj. 1786 65 éves korában hm. Sok érdemet szerze főleg a' hydraulicára 's csillagászságra nézve.

XUTHUS, Hellenek és Orseisnek 3-dik fíjok. Atyja örökségében nem részesítettvén 's Thessaliából kiűzetvén, Atticába mene, hol Erichtheust az Eleusisiak ellen segíté, ennek CREUSA (l. e.) nevű leányát nőül vevé, de sógoraitól az attikai négy város alapítása után kiűzeték. ACHAEUS és ION (l. e.) az ő fiaí voltak.

XYLOGRAPHIA, l. FAMETSZÉS.

Y.

Y (olv. Ei), v. Ya, tengerkar, melly a' Zuidi tóból Németalföldnek Holland tartományába megy 's éjszaki és déli Holland közt határt von. Az Yból egy csatorna, Amsterdámmal szemben, Edamba és Hornba vizs.

YANG-THE-KIAN, közönségesen Kiang, nagy folyó, melly két folyónak is neveztetik, legnagyobb China folyói közt 's általában egész Azsia legnagyobb folyóinak egyike, mellynek pályája 400 mf. Hihetőleg a' chinai felsőség alatt levő Sifan tartományban ered 's miután kösziklákon 's kösziklaszorosakan keresztültörne, mint csendes folyó öntözi China nagy térségét. Forrása még nincs bizonyosan tudva, mivel még Europai lába nem tapodá e' tájéket. Vízömegét nagy mellékfolyói a' Yalong, Mistho, Yan, Han, Yuen, Yon és Kan igen nevelik. Nanking mellett foly 's 15 mf. széles torkolatján a' chinai tengerbe ömöl. Torkolatja előtt 5 mf-re fekszik a' 20 mf. hosszú 's 5—6 mf. széles Tsong-ming sziget.

YARMOUTH, rendesen épült 's erős város Norfolk angol grofságban, a' német tenger mellett, a' tenger és Yare folyó közt fekvő félszigeten, melly folyó torkolatja (mouth) jó kikötőt képez. Great Yarmouthnak is neveztetik ellentétben Little (kis) Yarmouthal, melly szemközt Suffolk grofságban fekszik 's hova egy hid vizs. Yarmouthnak 3200 h. 's 19,000 lak. van, kik a' kel. tenger kikötőivel, Hollanddal, Portugallal és a' földközi tengerrel kereskednek. Oct. hónapban Yarmouth szomszédságában fontos gyöngyhalászat üzetik. A' lakók főélelmét régi idő olta hering és makrelahalászat teszi. A' fogott heringek soksága rendszerint felette nagy 's 40—50 hajóval vitetik Spanyolországba, Portugalba 's Olaszország különbféle kikötői-

be. Kitetsző építmények: a' Miklóstemplom, játékszín, halászkórház, fenyítékház, tanács- és vámházak. Tengeri ferdő is van itt, 's Nelsonnak emléke.

YEOMAN, Angolországban szabad földbirtokos, ki közvetlenül a' GENTRY (l.e.) után jó Angolországban rangjára nézve. Ezelőtt 250 testőrzője volt a' királynak a' Yeomanokból, innen az ugy nevezett schweizi mintegy 200 főből álló testőrzők, kik mindazáltal nem állanak itt valóságos Schweiziakból, mint Franciaországban, 's különös ó szabásu formaruhát viselnek, még most is Yeomen of the Guard-nak nevezetnek. Ezek nem tesznek hadszolgálatot, csak a' Towerben állnak őrt 's policzaj-katonák.

YERMAK, Jermak, Siberia hódítója, I. STROGANOFF.

YERMOLOFF, I. JERMOLOFF (Alexei Petrowitsch.)

YORIK, I. STERNE (Lőrincz.)

YORK, Angolország legnagyobb grófsága, herczegség czímmel, 275 nsz. mf. 979,000 lak. Fővárosa York, a' Romaiak Eboracuma, rang szerint második Angliában, az Ouse mellett fekszik, 2480 ház. 's 18,900 lak. van. Érseki temploma legnagyobb az ónémet mód szerint építettek közt Angliában (524 l. hosszú, 222 l. széles, 180 l. magas). A' III Richardtól építtetett kastély most fogház. A' yorki bíró (major) lord czímet visel, mint a' londoni; a' város 2 követet küld az alsó házba. A' yorki érsek második Angolországban. Yorknál híres lóversenyek tartatnak. Közel van a' városhoz a' tébo-lyodott Quäkerek háza, Retreat névvel.

YORKI 'S ALBANIAI herczeg, Fridrik, IV Wilhelm nagybritaniai király testvére, született 16 Aug. 1763, már 27 Febr. 1764 osnabrücker fejedelem-püspökké nevezteték 's e' tartományon 1782 — 1802 uralkodék. 1811 máscdizben leve a' brit szárazsi haderőnek generalissimusa; austriai csász. tábornagy is vala, Bathrend nagymestere 's 18,000 font évi jövedelmén kívül azért, hogy az osnabrücker püspökségről lemondá, 24,000 fontot kapá évenként. 16 évében Berlinbe mene, hadmesterséget tanulni, hol nőül vevén 1791 Friderikát, II Fridrik Wilhelm porosz király leányát (mh. 6 Aug. 1820) visszatére Londonba. Charlotte herczegné holta után (6 Nov. 1817) rá vára a' korona, de ő maga is mh. 5 Jan. 1827 örökös nélkül. Nyilvános élete 's tettei többszer keményen bíráltának meg, magában a' parlamentben. 1793 a' Koburg herczeg nagy táborához tartozott flandriai angol sereg parancsnoka leve, de a' táborozásnak a' közönséges terv hibái miatt nem vala sikere. Valenciennest a' herczeg 6 héti vivás után megvevé. Az 1794-ki táborozásnak az a' vége leve, hogy a' herczegnek hajóra kelle ülnie 's eleveznie. 1795 a' brit sereg fővezérévé nevezteték, mellynél sok visszaélést törle el 's több jó rendeletet teve, miért a' katonáktól igen szerettetett. 1799 a' hollandi hadsereg vezérlése bizaték rá, mellyel Essen orosz vezér orosz segítő serege egyesüle, hanem a' szerencse itt se vala hozá kedvező (részt az időjárás kellemetlensége miatt, részt, mivel az Oroszok, mint az Angolok állíták, nem teljesíték kötelességeket) 's Brune francia vezér többszer győzván, 18 Oct. Alkmarban egységre kelle lépnie a' Franciaakkal, melly szerint az Angolok 8000 foglyot helyezének szabadságba 's Hollandból kitakarodának. Erre a' herczeg ismét áltvé a' sereg parancsnokságát, de Clarke asszonyali özvekköttetése jó hírének sokat árta. Midőn a' herczeg ezen álnok személlyel megismerkedék, özvegynek tartá, 's az asszony sokaig tudá őt tévelygésben tartani; de mihelyt megtudá, hogy férje van, azonnal elszakasztá a' vele társalkodást, mindazáltal azon hibát tevő, hogy a' kívánt 400 fontnyi pensiot megtagadá az asszonytól. E' tehát az alsó ház egy tagjához, Wardle ezeredeshez, csatlakozék, ki több békéftennel egyesülve 27 Jan. 1809 mint vá-

doló fellepe a' herczeg ellen 's azt kíváná, hogy mint tábori főparancsnok ellen vizsgálat tetessék, azt vetvén szeméire, hogy a' katonahivatalok betöltésénél nyugpénzeknél 'sat. visszaéléseket szenvedé el, a' megvesztegetéseket megengedé 's főleg ágyasának, Clarke asszonynak, befolyása által hagyá magát vezetettüni. Clarke többszer megjelene a' parlament előtt, 's megvallá, hogy ő kapott ugyan pénzt hivatalokért, de erre neki a' herczeg adott szabadságot. Szemtelen feleletei mulattaták a' közönséget 's a' herczeg becületének sokat ártának, a' nélkül, hogy csak egyetlen vádpontot bebizonyítottak volna. Innen a' herczeg szavak többségénél fogva a' vádalól felmentetek. Wardle mindazáltal nem hagyá abban a' dolgot, hanem azt sürgeté, hogy a' herczeg tetessék le a' főparancsnokságból, mitugyan a' szavak többsége félretéve, de a' herczeg mind e' mellett is jónak találá 20 Mart. 1809 hivatalát letenni, melybe mindazáltal 25 Maj. 1811 ismét visszahelyezteték, bár az alsó ház ellenzé is. Különös dicséretére válik a' herczegnek az, hogy egy 200,000 főből állott seregnél 's 5000 tiszt közt igen jó rendet tudá tartani, hogy hatalmával soha vissza nem élé 's keménységgel nem vádoltathatik. Innen a' parlament többszer megköszöné a' nemzet nevében jó katonai kormányzását. Vö. *Memoir of the Duke of York*, Walter Scottól. (L. *Zeitgenossen*, I, 2).

YORK, wartenburgi gróf, porosz tábornagy több külső országi és minden porosz rendek vitéze. 1806 előtti történeteiről, születésének idejéről 'sat. semmi bizonyost nem tudván, csak ezen esztendő-től fogva adhatjuk elő röviden életének nevezetesebb vonásit. Az 1806-ki porosz-francia háboruban a' weimari herczeg csapatának előbb elővédőjét azután pedig a' jenai csata után hátrvédőjét vezérelte és az egész háboru alatt, meanyire a' porosz seregeknek szerencsétlen körülményei engedték, magát vitézül viselte. Ezek ujonnan szerkesztésének alkalmával (1808) tábornagyi őrmester characterrel, őszvesen minden könnyű sereg felügyelőjévé nevezetett ki. Az 1812-ki orosz háboruban a' francia nagy haderő 10-dik osztályában, mint a' porosz segítő seregeknek parancsnoka, Macdonald marsallnak fővezérsége alatt szolgált. Midőn Napoleon Moskaunak felégetése után Oroszországból visszavonulni kényszerített és ezen csapathoz megérkezék parancsa, hogy a' Memel felé huzódjék, a' francia járom alóli szabadulásra szolgáló alkalmat használni akarván, az Oroszokkal (1812, 30 Dec.) olly egyeztetre lépett, melly szerint seregével együtt a' Francziáktól elvált és a' francia fővezértől magát függetlenné tevén, neutralis helyeken szálította be seregét. Ezen cselekedetért a' porosz király, félvén a' jövődőtől, eleinte reá neheztelni látszott ugyan, midőn pedig a' körülmények kedvezőbb ábrázatot öltöztek magokra, nyilván 's nagy magasztalás közben helyben hagyta. Nem is lehet tagadni, hogy York ezen erős characteret mutató lépésével a' francia hatalom alóli felszabadulhatásra sokat tett és az utóbbi történetekre, merészen utat törni legelőször ő kezdett; mivel e' nélkül az Oroszok határaikon innen nehezen jöhettek volna, vagy legalább a' francia egyesült erővel ismét könnyen vissza verethettek volna. Ezek után a' danigkowi (1813, 5 Apr.), bautzeni (19 Maj.) és katzbachi (26 Aug.) ütközetekben megkülönböztetett vitézséggel harczolt, és nevezetesen ezen utolsóban a' Francziákon nyert győzedelmnek hathatos segítő eszköze volt. Wartenburgnál Bertrand francia vezért megvervén (3 Oct.) vitézségének újabb próbáját adta, mellyért Wartenburgi gróf melléknévvél tiszteltetett meg. Hasonlóul a' szövetséges seregek Franciaországba való benyomulása után a' montmiraili (1814 11 Febr.) és laoni (9 Mart.) 'st. véres ütközetek nagy érdemeinek ugyanannyi tanui. Parisnak elfoglalatása után fejedelmével Angolországba ment; wartenburgi York

czimmel és szép jószággal ajándékozott meg; ezeken kívül Schlesiában, ugy a' póseni nagyhercezségben katonai kormányozóvá neveztetett ki. A' Bonaparte Elbából kijötte által kelekedett háboruban egyetlen fíjától megfosztatván, bánatjában királyától hivatalából való elbocsáttatását kérte, mit többszöri sürgetése után, bár nem örömet, megada neki a' király. Ezen idő olta schlesiai jószágában hivatal nélkül csendesen tölté napjait. 5 Maj. 1821 tábornagya neveztetett.

YOUNG (Edvard) munkáiról dicséretesen esmeretes angol költő, hampshirei falusi predikátor fíja, szül. 1684. Törvénytudományt Oxfordban tanult, és abban 1719 ugyanott doctorságot nyert. Más tudományain kívül költészettel is, ifjuságától fogva, dicséretesen foglalatoskodott, nevezetesen *Busiris*, *Rozaállás* és *Testvérek* czimű szomorjátékai a' közönség előtt nagy kedvességet nyertek. Ezen drámai munkái után, némelly erkölcsre tartozó, és vallást illető verseket adott ki. A' theológiára sokkal nagyobb hajlandósága lévén, mint a' törvénytudományra, papi hivatalra adta magát. 1728 II György királynak udvari káplánja lett. Két évvel ezután nagy jövedelmű lelkészséget kapott és megházasodott. Első feleségétől született két gyermekének és második feleségének csak hamar egymás után történt halálok (1741) komor kórságos szomorúsággal töltötte be szívet és alkalmat szolgáltatott ama híres, magyar nyelvre is lefordított éji gondolatnak vagy Ejszakájának készítésére, mellyek mint eredeti nyelven Angliában, ugy nálunk is fordításban az egész olvasó közönségtől nagy tetszéssel és gyönyörűséggel olvastattak. Feljebb említett munkáin kívül gunyokat is irt a' dicsőség 's hírvadászásáról, a' divatéletről 'sat. Mh. Wetwynben 1769 12 April. Nagy észtehetségű, vallását igazán szerető, és szeretetre méltó erkölcsű férjfiu volt. Költői érdemeiről egy angol műbíráló következő kemény, de alkalmasint helyes ítéletet hozá róla: A' természet Youngot gazdag, eleven és eredeti gondolkodásmóddal ajándékozta meg. Sokféle és csak nem kimeríthetlen segédeszközökkel bírt. Ezen jelességeit mindazáltal más épen ellenkező hibák nem kevésé homályosították. Munkáiban a' hibás izlésnek, és a' dolgok helyes megítélése fogyatkozásának nem egy két példái találatnak. Ugy látszik, hogy elméjét 's érzeteit egész kiterjedésekben azért akarta kimutatni, hogy egészen távol képeket és gondolatokat egyesítsen egymással, mellyeket nagy munka és fáradság nélkül teljességgel nem lehetett öszvekötni. Tüzes képzelő tehetségével a' critica határan álttör, és midőn azt véli, hogy felséges felemelkedettséggel adja elő gondolatit, a' duzzadozó írásmód hibájába esik. -- Young Tamás physicus, mathematicus és természetvizsgáló, a' Sz. György-kórház orvosa, a' francia academia tagja, Brewster encyklopaediájába a' hieroglyphekről irt czikkeivel, mellyeket 1823 *Account of some recent discoveries in hieroglyphical literature*-jában bővített, későbbi vizsgálóknak, p.o. Champollionnak útát tört. *Lectures on natural philosophy*-ja még most is classicus tekintetben áll. A' mechanicáról is irt, mellyet *Hachette Résumé de la mécanique et de la science des machines* czimmel francziára fordított. Y. mh. Londonban 29 Maj. 1829.

YOUNG (Arthur), jeles gazdasági író, szül. Londonban 1741 's mh. ugyanott 1820. Angliát, Francia-, Spanyolországokat 's Irlandot gazdasági tekintetben beutazván, tapasztalatit közönségesekké tevő, mellyek köz tetszéssel fogadtatának 's a' szántásvetés kedvelését igen terjeszté a' pallérozottabbak közt 's felébreszté ezeket próbatételekre. Különös érdemet szerze takarmánytermesztésről irt helyes munkáival 's próbatételeivel 's mint az 1793 alapított földművelő társaság titoknokai, melly őt arany emlékpénzzel tisztelé meg. Legkitetszőbb munkáit német nyelven is olvashatni. 50 évi tapasztala-

latit magában foglaló munkája kézirat 's akkor fog sajtó alá jöni, ha fija Krimből, hol 1804 a' moszkvai helytartóság általa készített statistikai áltnézéséért 10,000 hold-földet kapa jutalmul, visszajövend.

YPERN (Ypres), város és vár Németalföld nyug. Flandria nevű grofságában, az Yperlénél, 15,300 lak., kik csipkét, vásznat 's gyapjumiveket készítenek. Ypern csatornánál fogva öszve van kötve Brüg-gével, Ostendével 's Nieuporttal.

YPSILANTIS (olv. Hypsilantis), ógörög, a' Komnenektól származó Fanariotacsalád Konstantinápolyban, mely Moldvában és Oláhországban többször viselt hospodarméltóságot. A' legujabb időben esmeretessé lett Sándor és Demeter nagyatyjok a' porta parancsára iszonytató kinok közt végezteték ki. Nagyatyjok atya és nagybátyjok selyem sinórral fojtának meg. Atyjok, Ypsilantis Konstantin, Oláhország hospodára, 1805 letetették méltóságából és csak Oroszország kivánságára helyezteték vissza. Ezen világos lelkű 's okos férfi ifjukorában Bécsben lakék, hova II Józseftől hivaték, ki vele atyai jószággal bána 's keblében boldogabb jövendő reményét ébreszté fel. Midőn 1806 Oroszország a' portát haddal fenyegeté, megtudá konstantinápolyi ügyvivőtől, hogy feje veszélyben forog, 's családjával Jassyba illana, hová már előbb elküldé kincseinek nagyobb részét 's válogatott munkákból álló könyvtárát. A' Moldvába beütő orosz vezér Michelson pártfogásába vevé őt 's az orosz országlás Kiebben mutata neki lakhelyet. Beljebb nyomulván az Oroszok Oláhországba, reménylé Y. hogy a' fejedelemséget orosz védelem alatt megkapja; oda mene tehát 's fegyverre szólítá az Oláhokat a' Törökök ellen, de 40,000 ember helyett, mennyit t. i. az orosz vezér kívánt, csak 5,000-et tudá öszvehozni. Így az orosz haderő gyenge levén, Y. Erdélyen keresztül vissza szalada Oroszországba, hol 1816 Kiebben mh. Ezen éppen olly tudós, mint munkás férjfiúnak legjelesb irományi: *Anecdóták a' serailról; Közlebbi körülményei a' török-austriai hadnak; Anacreont olasz, Hesiodot és Pindart francia versekben fordítá 's több munkát török nyelvre tevé. Fijai orosz szolgálatba léptek. A' legidősb*

Y. Sándor, orosz csász. vezérőrnagy 's a' császár segéde, 12 Dec. 1792 szül. Konstantinápolyban, atyjával Pétervárába mene 's mint tiszt a' lovagörbe lépe. Kiteszöcleg csatáza Polozknál 1812; midőn még kapitány vala a' grodnoi huszárezredben, a' dresdai ütközetben, 27 Aug. 1813, egy kartácsgolyóbis elszakasztá jobb kezét. 1814 egy ideig Weimarban tartózkodék, hűgánál graf Edling nőjénél, ki most férjével déli Oroszországban lakik. Ez idő tájban nevezé őt az orosz császár Bécsben ezerezessé és segédévé; 1817 egy huszárbrigada parancsnoka 's vezérőrnagy (generalmajor) leve. 1820 ferdőbe utazván, megismerkedék a' HETAIRIA-val (l. e.), belépe e' szövetségbe 's későbbben feje leve annak. Midőn látá, hogy a' lázadás kitörését halasztani nem lehet, sőt, egy követe Serviában elfogatván, az egész terv felfedeztetésétől kelle tartania, eltökélé ama rész, 's az ő helyzetében, mivel orosz alattvaló és hadi tiszt vala, általában kárhoztatható vállalatot, — Moldvában a' lázadás zászlójának felütését. Kevés kíséreléssel áltevezé a' Pruthon (7 Mart. 1821), 's Moldva fővárosában, Jassyban, Suzzo (l. e.) Mihály hospodar szemeláttára tevé közönségessé hirdetményét, mellynek tartalma szerint ugyanazon napon Görögország meggyújtá a' szabadság fákláját 's a' jármat lerázá. (L. GÖRÖGÖK LÁZADÁSA). Ypsilantisnak e' lépése öszvefűgött ama közönséges lázadás tervével, melly Moreában, a' szigeteken 's Konstantinápolyban egyszerre vala kiütendő. Moldvába beütésével reménylé Y., hogy a' fővállalatot segítendő. A' lázadás siettetésének oka részint Wladimiresko Theodor heveskedése vala. Ezen

durva, de rendkívül vitéz és vakmerő Oláh t. i. egy arnauta csoporttal, Oláhország hospodarának, Suzzo Sándornak halála (30 Jan. 1821) után az oláhországi parasztokat 's pandurokat fegyverre szólítá fel, hogy orosz védelem alatt, mint hírlélé, a' tartomány hajdani jogait a' portától visszakívánja. Y. is, ki egyébiránt Wladimireskossal semmi üszveköttetésben se vala, kíséreit és a' hetairistákat, kik Orosz- és Németországokból számosan sietének hozzá, azzal biztatá, hogy Oroszország a' Görögök ügyét gyámolítani fogja. Hanem az olaszországi katonafelkelések, mellyek miatt Laibachban congressz tartaték, arra határozák Sándor császárt, hogy, a' népjöghöz képest, a' hetairisták önkénytes vállalatát ne segítse, sőt vezéreket, Y. Sándor herceget feleletre vonja. Azonban ez nem engedelmeskedék 's az orosz sereg tiszteinek lajstromából kitörölteték. A' jassyi orosz consul t. i. már 9 April. 2 hirdetményt bocsáta ki, mellyekben Y. herceget 's pártosait a' fejedelem nevében felszólítá, hogy tüstént visszaterjenek Oroszországba, a' Moldvaiakat pedig csendességre 's a' porta iránti engedelmességre inté. Suzzo Mihálynak 11 April. el kelle hagynia Moldvát 's a' bojárok követeket küldének a' portához, azon kéréssel, hogy nekik más hospodárt adjon, azt a' biztosítást tevén hozá, hogy a' lázadást magok el fogják nyomni. Y. már úton vala Bukarest felé, midőn ezt megtudá. Ó és csapatja (mintegy 5000 ember) állhatatosan sürgeték a' vállalat folytatását. 10 April. mene be Y. Bukarestbe, mellyet Wladimiresko, ki Ypsilantissal nem akára egyesülni, azelőtt kevéssel hagyta el. Erre Y. 12 April. Tergovistba vonula, hol idejét vesztegeté, míg Wladimiresko a' portával alkudozék. A' bojárok magok se venének részt Y. vállalatában és sokan Erdélybe szaladának nőikkel, gyermekeikkel 's kincseikkel, mivel a' Fanarioták családit gyűlölték. Így Wladimiresko felkelése inkább a' bojárok, mint a' porta ellen levén intézve, Ypsilantist pedig mint Fanariotát a' bojárok nem segítvén, egyik vezér se szerezhete ügyének pártolókat, erőt 's állandóságot. Egyszeremiad 3 török sereg nyomula be 10,000 emberrel Oláhországba 's Moldvába. Jassyban, hol a' hetairisták a' kormányt a' bojároktól magokhoz ragadák, teljes anarchia dühösködék. Jussuf brailai seraskier megveré a' Görögöket 13 Maj. Galacznál, a' várost rohanással megvéve, szétronná a' Dunán állott görög hajóseregecskét 's a' hetairistákat Jassy elhagyására kinszerité 18 Maj. Kantakuzeno György ellenállás nélkül vonula vissza a' Pruthoz mintegy 3000-ével. Azonközben Wladimiresko ismét birtokába jöve Bukarestnek, hol még mindég alkudozék a' Törökökkel, sőt a' várost is Kiaya Mehmed silistriai basának hagyá, ő néhány csekély csatázás után Pitestbe vonulván, hogy Ypsilantishoz közelebb essék. De Y. Wladimireskot Jordaki (Georgakisnak, Olymposi Györgynek is neveztetik) kapitány által elfogatá, Tergovistba viteté 's haditörvényszéket tartván ügyében, ennek ítélete szerint, mint hazaárulót, lefejezteté 7 Jun. E' tett nagy békétlenséget 's elpártolást szüle, mivel Wladimiresko soha se esmerte meg Ypsilantis főparancsnokságát 's így nem is volt joga őtet lefejeztetni. Wladimiresko Arnótjainak, Oláhainak 's pandurainak egy része a' hetairisták csapatjához csatlakozék ugyan; de a' brailai basa nem sokára titkos szövetséget tudá az Arnótokkal kötni. Midőn erre Y. rimniki erős állásából Dragasan felé felkerekedék 's előcsapatja (1000 ember), mellyet a' vitéz Jordaki vezetete, a' Törököktől 19 Jun. megtámadtatók, az Oláhok 's pandurok futásnak eredének 's Jordakinak néhány század magával a' hetairisták szent csapatjához kelle visszavonulnia. Most az Arnótok egy része is megfutamodék 's az 5 ágyúból állott pattantyut az ellenségnek hagyá zsákmányul. Ezen pillanatban lépe fel Gergely megölt patriarchának egy unokája 's felszólítá társait, hogy önkénytes hősaiállokkal bizonyítsák be a' világnak

ügyök szentségét. Ekkor a' lelkesedett ifjak hadrendben nyomuláak a' rájuk rohanó ellenségre és soronként esének el a' szent csatában. Csak kevés menekheték meg közülök, Ypsilantissal Kostia erős klastromba illanván. Így leve semmivé Görögország virága, 's legpallérozottabb ifjusága. Több parancsnokok, kik mindjárt eleinte gyáva futásban kerések szabadulásokat, szerteszét - kóborlának, mindent fel-dulván. Y. Sándor pedig a' részint hibái, részint árulás és fenyíték-telenség által elveszett ügygel felhagya 's 20 Jun. 1821 Rimnikből hirdetményt bocsáta ki, mellyben az Arnótok vezérét Kaminar Savát, mint hitszegő árulót (ugyanis a' Törökökhez mene által), 's mint a' közönséges szétbomlás és szaladás okait, Dukas Konstantint, Barlas Basiliust, Manos Györgyöt, Sutfos Gergely és Skufo Miklós két Fanariotát, nyilván vádolván, a' Görögök átkának tárgylt tévé. Midőn ő maga erre a' határon áltjőve, Erdélyben elfogatók 's Miklós öccsével, mint status foglya a' munkácsi várba (Magyarországban) vitették, honnan Aug. 1823 mindketten Theresienstadtba (Csehországban) tetetének által, hol igen jól bánának velek. Társaságokban még egy görög hajókapitány 's 4 más görög katonatiszt valának, kik már Munkácson együtt raboskodának velek. A' vár keblében mindenütt szabadon járhattak, de mindég egy katonatiszt jelenlétében, és szépen butorozott szobákban laktak. A' dragasani ütközet után a' hős Jordaki egyedül élé tul a' közönséges szerencsétlen sorsot, mellyet ő előre megmonda 's hijában iparkodék eltávoztatni. Maroknyi vitéz bajnokival Oláhországból Moldvába visszamene 's dicsőségesen végzé földi pályáját a' Kosia klastromban, mellynek omladványi temeték el számtalan sebekkel fedett testét. A' görög sereg már említett osztálya Kantakuzeno alatt a' Pruthnál, a' skulenii vesztégtintézettel szemben megtámadták 25 Jun. a' Törököktől 's 6 órányi küzdés után a' török ágyuktól lesodorták. Kantakuzeno 's többek a' tulsó parton keresének menedéket; alattvalóik ellenben erősen állának 's végezetre dicsőségesen esének el. Herczeg KANTAKUZENO (I. e.) György viseletét nyomtatott írományban igyekezék igazolni. A' vitéz Pharmaki 's más vezérek csatamezőn maradának elszánt küzdések után. A' Törökökhez áltment Arnótok pedig, miután vezérek Kaminar Sava Bukarestben 19 Aug. a' török főparancsnoktól alattomosan meg-lövetett volna, a' Törököktől nagyobbára levagdaltattak az utcákon és házakban. Moldva és Oláhország megrakotva maradának a' török seregektől, mellyek itt legnagyobb rendeltségeket tevének 's csak 1826 takarodának ki egészen a' fejedelemségekből. L. *Nouvelles observations sur la Valachie etc. suivies d' un précis historique des événemens qui se sont passés dans cette province en 1821, par un témoin oculaire, avec le plan de la bat. de Dragaschan. Par F. G. L. (Paris 1822).* — Miután Y. Sándor herczeg Munkácson 2, 's Theresienstadtban 4 $\frac{1}{2}$ évet töltött volna, Oroszország Aug. 1827 szabadon bocsáttatását kíváná, mi Nov. meg is történt, midőn fogolytársai szabadságba helyeztetének, de azon feltétel alatt, hogy a' herczeg az austriai statusokat el ne hagyhassa. Y. Bécsből Veronába akara menni lakás végett; de mejjvízkórságban mh. öccsének karjai közt 31 Jan. 1828, 36 éves korában.

Ez idő alatt Ypsilantis Demeter bátyjától megbatalmazva Görögországba mene. Demeter (25 Dec. 1793 szül.), 1815 mint zászlótartó orosz szolgálatba lépe a' testőr - huszárezernél 's majd Rajewsky tábornagy ségede leve. Mint másod - kapitány (annyi mint ezeredshadnagy a' lineaseregnél) kitünteté magát az 1814-ki táborozásban. Most mint parancsnok lépe fel Moreában, hol, míg az orosz párt birt legnagyobb befolyással, tekintetben álla. Ő vivé az előlülést az argosi görög kormánynál, azután Peloponnesus fejedelmének kiáltaték ki 's Peloponnesusban legfőbb tábornagya nevezte-

ték; 1822 végén a törvényhozó tanács elnöke vala. De midőn az angol párt emelkedék fel, 1823 Demeter hivatala alól felmerítették 's minden köz ügytől félre vonula, fontos tárgyakban mindazáltal munkás részt veve 's a haderőt sikerrel vezérlé. Megmenté nevezetesen Peloponnesust Dram Ali beütésekor, midőn a Hellenek egy csapatjával az argosi erőségbe vonula 's a többi haderőnek időt szerze az őszvehuzódásra. A Görögök epidaurusi harmadik nemzeti gyűlése azon végzetének, melly szerint a konstantinápolyi angol követnek arra kelle kéretnie, hogy a porta és a Görögök közt békét eszközöljen, azon feltétel alatt, hogy Görögország kormányzásába a Törököknek semmi befolyások se legyen, a Görögök évenként adót fizessenek a szultánnak, Y. Demeter April. 1826 ellenmondást nyujta be, mellyben hónapok függetlenségét tűzé ki czélul, mellyet minden Görög elérhet 's óhajt is. Midőn 1828 Capodistriás leve a hellen országlás elnöke, Demeter herczeg Akarnaniába küldetéek hadvezérnek, hol nemi sikerrel csatázott. 1829 leköszöne a görög hadi szolgálatról. Termete inkább kicsiny, mint nagy, de erős tartása van. Tekintete erőt 's okosságot mutat. Charactere igen jó, társalkodásban ügyes; francziául 's oroszul jól ír. Különösen kedveli Thucydidest és Polybiust ógörög, Racinet 's Voltairet franczia nyelven. — A harmadik testvér, György, szül. Konstantinápolyban 21 Mart. 1794, követve Sándor bátyját moldvai és oláhországi táborozásában, 's részt veve szerencsétlenségében 's hosszas fogságában. — A negyedik testvér, Miklós, szül. Konstantinápolyban 16 Aug. 1796, a szent csapatot vezérlé. Sorsa hasonló vala Sándoréhoz és Györgyéhez. — Y. testvéreknek két hugok van, Katalin, szül. Konstantinápolyban 1791, 's Mária, szül. ugyanott 1798, ki egész örökségét (350,000 frank) hónapok ajándékozá. — A legifjabb herczeg, Gergely Theodor, szül. Bukarestben 1805, Parisban neveltetéek. Anyjok Kisenevben, Bessarabia fővárosában lakik. A család évi jövedelme másfél mil. papiros rubelre megy. L. az Ypsilanti család történeteire nézve Suzzo Sándor tudósítását a *Zeitgenossen*-ben, I, 3.

YRIARTE. 1) Juan de Y., királyi könyvtárnok, fordító a statustitoknokságban 's a spanyol academia tagja, esmeretes mint bibliographus, szül. 1702 Teneriffa szigetén. Ifjú éveit Parisban tölté, hol XIV Lajos collegiumában a classica literaturával megismerkedék. 8 év mulva Londonba 's innen hónapok utazék, hol főleg az angol nyelvvel foglalkozék. Madridban olly sikerrel használá a kir. könyvtárt, hogy Juan de Ferreras annak felügyelője őt könyvtár-titoknokká nevezné. Ekkor adá ki a kir. könyvtárban talált görög kéziratok lajstromát *Regiae Bibliothecae Matritensis Codices MSS. Joh. Yriarte excussit, recensuit, notis, indicibus, anecdotis pluribus evulgatis illustravit etc.* cz. a. Mintegy 60 kéziratot foglal magában az 1 köt., mellyeket Laskaris Konstantin irt le. 1729 — 30 megjelenének tőle a kir. könyvtár geogr., chronolog. 's math. munkáinak lajstromai, sok igazítást 's toldalékot ada Antonio spanyol írókról készített munkájához 's kidolgozá a görög palaeographiát. Mint a spanyol academia tagja, igen munkás vala a spanyol orthographis, castiliani nyelvtudomány 's szótár kidolgozásában. Latin versei közt kitetszők számos epigrammái. Szorgalmas közdolgozó volt a *Diario de los literatos*-ban. Mintegy 15,000 spanyol közmondatot szede össze nagy fáradsággal. Latin grammaticáján 40 évig dolgozott, de ezt, mint elegyes iratit is, unokaöccse adta ki. Mh. 1771 Madridban. 2) Tomas de Yriarte, az előbbinek unokaöccse, fordító a statuscancelláriában 's a hadi tanács főlevéltárnoka, az újabb 's legjobb spanyol költők egyike, 1752 szül. A kir. játékszin számára több franczia darabot lefordíta, de saját játékszini munkákat is készíte. 5 énekben irt a muzsikáról is, melly nagy tetszést

nyere. Ezt követék liter. meséi (*Fabulas literarias*) (ném. ford. Bertuch Leipz. 1788) és gunylevelei a' tudósok tévelygéseire ellen. 1787 öszveszedé irományit 's kiadá *Collecion de obras en verso y prosa* cz. a. Juan Pablo Forner *El asno erudito* (a' tudós számár) cz. irományában igen hevesen megtámadá őt. Vigjátéki is vannak, mellyeket a' *Collecion* megjelenése után irt. Y. 1794 hm. (Vö. *Ensayo de una biblioteca espanola de los mejorese escritores del reynado de Carlos III, por sempre y Guarinos*, Madrid 1789, 6 köt.).

YVERDUN (Iverdon, Ifferten) Schweiz waadti cantonának mesterségüző városa, kellemes helyen a' neufchateli tónál, az Orbe torkolatának egy szigetén. Az Orbe mindkét ágán szép hid visz keresztül. A' város 4000 lakói élénk transito-kereskedés üznek Francia-, Németországok és Schweiz közt. Jó gymnasium, szegények háza, és sikeknémák intézete vannak a' városban. Itt alapítá PESTALOZZI (I. e.) 1804, az országlástól áltengedett régi kastélyban, nevelő intézetét. Bűdösköferdőt már a' Romaiak esmerék.

YVERNOIS (Sir Francis d'), genfi statusférfi, Genfben szül. 1756, hol igen jó nevelést kapott. Nyugtalan nagyravágyása bekeveré azon zürzavarokba, mellyek a' kicsiny szabad statust megrendíték, honnan 1782 mint veszedelmes polgár száműzeték. A' lázadás után Jan. 1789 visszatére és statustanácsnok leve. De midőn Montesquiou francia vezérrel Landecyban 2 Nov. 1792 értekezvén, a' francia köztársaság Genf belső dolgaiba avatkozását nem semmisítheté 's a' demokratiai párt győzedelme után többé honában szerepet nem játszhatta, Angolországba mene, honnan lord Eardleyel több utazást teve Európában. Azonközben Genf 1798 Franciaországhoz kapcsolattak, ő pedig 's még 2 más genfi political író, Mallet du Pan és Jacq. Ant. Duroveray, francia polgári jogokból örökre kirekesztetének. Utazásai végével Y. Angolországban telepedék le, 's több political munkát ada ki, mellyekben Franciaország elleni gyűlölségét okosan 's szépen adja elő. Ezért az angol országlástól lovagi rangot kapa. A' császári uralkodás elenyészvén 1814 Franciaországban, a' genfi köztársaság londoni követévé nevezé őt, 's mint követ jelen vala a' bécsi congresszen. Midőn Napoleon 1815 másodizben megfosztaték a' császárságtól, visszatért Y. Genfbe. Fő munkái: *Reflexions sur la guerre, Tableau des pertes que la révolution et la guerre ont causées au peuple français.*

Z.

ZAACH FELICZIÁN (igy Turóczinál, másutt Zaah vagy Zah, Robert Károly 1336-ki diplomájában Bél Mátyásnál Száh), Trencsényi Máté követője 's nádora vala 1318-ig, midőn, ura holta után, Robert Károlynál nyert udvari tisztségét és különös kedvességet; Klára nevű igen szép leánya is felvetetett későbbben Erzsébet királyné udvari kisasszonyai közé. Ez az ember 1330 Apr. 17, midőn a' király Visegrád vár alatti palotájában háza népével együtt asztalnál ülne, belopódott az ebédlő terembe, 's hirtelen kardot rántva, a' királynéhoz vágott, és ennek jobb kezén négy ujját levágta, a' ki-

rálynak közbevetett jobbán is sebet ejtett, azután a' kisdud királyfiaknak, Lajosnak és Andrásnak, esett, és ezeknek nevelőjít, kik testeikkel fedezék a' kisdudeket, keményen megvagdalta, míg végre Cselén János nevű asztalnok-ségéd földre rántotta a' dühöngőt és csakánnyal úgy ütötte néhányszor nyakszirt, hogy többé fel nem kelhetett. Berohantak már ekkor kívülről a' fegyveres örök is, és számtalan kardvágással konczolták fel a' megtámadó testét. Feje Budára, karjai 's lábai más városokba küldettek rettentő mutatványul. Egyetlen nevendék fia, hű szolgájával együtt, ki őt el akará szökettetni, elfogattatott; mindketten halálig hurczoltattak lófarkon; azután testeik, Feliczian maradványával együtt, kutyák elejébe vettek. Már most a' szép Klára ellen fordult a' boszuállás dühe. Kiragadtatott a' szánakodásra méltó leányzó az udvari asszonykéséret közül; orra, ajakai, nyolcz ujjai levágattak; az eképen megcsufított lóra ültetett és több városok utczáin meghordoztatva, e' szavak kiáltására kinszerítettett: *Igy kell lakolni a' királysértőnek*, mind addig, míg ki nem adta lelkét. Klára testvérnénje, Sebe, (a' budai krónikában Zeba) Kopai nevű nemes ember házastársa, ki férjénél Bars vármegyében lakozék, a' lévai várnagy, Becsei Imre, parancsára elfogattatott és Léva előtt lenyakaztatott, férje pedig tömlöczben végezte életét. E' sem vala még elég. Azonnal egybehivta a' király Visegrádra az ország rendeit, és ezek 22-dik napon Sz. György után Druget János nádor előülte alatt azt a' végzést hozták, hogy Száh Feliczian minden rokonsága harmad iziglen hóhér pallosa által végeztessék ki, azontul pedig jószágától és nemességétől megfosztatva, örökös szolgaság járma alá kerüljön. Némellyek azok közül, kiket érdeklett e' végzés; Lengyelföldre menekedtek és ott telepedtek meg; hol Dlugos szerént Amadionos névvel jeleltettek és lábatlan fejér sassal éltek czimerül; a' honnan következtethetni, hogy közeli vérségi öszveköttetésben vala Száh Feliczian az Amadé nemzetiséggel. A' többin teljesített a' rendek végzése. Cselén János, 1336 költ királyi adománylevelé által, a' Száh nemzetségbeli Csiga fiainak birtokát nyerte jutalmul, melly Bél Mátyás szerént 16 nógrádmegyei faluból állott. Mi lehetett indító oka Száh Feliczian merészletének? Turóczi hallgat erről. A' fenemlitett országos végzés (Kevacsics supplem.) azt mondja, hogy Száh Feliczian még utolsó bűnös tette előtt számos gyilkossággal, erőszakoskodással és eretnkséggel fertéztette meg magát és e' miatt megfosztatott a' király által udvari tisztségétől; és hogy ez gerjesztette őt boszuállásra. Az egykoru Muglen Henrik német krónika író ellenben egészen más indító okát adja a' cselekménynek. Szerinte Erzsébet királyné testvére, Kazimir lengyel királyfi, Visegrádon létében megkívánta a' kecsés Klárát, és mivel egyéb módon le nem tudta győzni szüzességét, a' királyné segedelmével erőszakot követett el rajta. A' gyalázatba ejtett leány panassza bősztette fel azután a' szerető apát ama meg gondolatlan teteményre, mellynek elkövetésében szembetűnőleg csupán elkeseredett indulat és sőtét elmehábor vezérelheték őt. Ugyan ezen indító okát adja Száh Feliczian merészletének, jóllehet csak hallomásként, a' lengyel Dlugos; sőt Bonfin is említi azt futólag, hanem Feliczian leánya helyett annak feleségéről szól, mint Kazimir buja erőszaka tárgyáról.

Fabri Pál.

ZABIK, I. SABIK.

ZABIRA (György), tudós Görög és kereskedő Szabadszálláson (a' Kiskunságban), szül. Sialistában (Macedoniában) 's Thessaloniciában nevelteték. Atyja olaszországi utazásai által pallérozott kereskedő volt. Z. 1764 körül jöve mint kereskedőinas Magyarországra 's Kalocsán tanuló meg a' latin és újabb europai nyelveket, 's könyvtárt alapíta magának. Kereskedése mellett hitsorsosi iskoláját is igaz-

gatá. Későbbi éveiben több német egyetemet meglátogata 's azután Szabadszálláson telepedék meg kereskedéi végett. 1795 kinyomatá Kantemir munkáit a' Kantakuzenokról és Brankovánokról. Kézirati közt főleg fontos a' *Θεατρον ελληνικον*, v. a' Konstantinápoly meghódíttatása óta élt új görög irok életirati lajstroma. Végredeletében könyveit 's kéziratit a' pesti görög egyháznak hagyá, bizonyos summapénzzel, könyvtár-alapításra. Mh. 19 Sept. 1804.

ZACH (Ferencz, báró) az időkbeli legnevezetesebb mathematicusok egyike, szül. Posonyban 4 Jan. 1754. Eleinte austriai szolgálatban volt, azután tapasztalás kedvéért utazásra adván magát, egy ideig Londonban mulatott. Innen visszajövéen a' szász-gothai özvegy hercegnének ezredes hadnagyi ranggal Eisenberghen főudvarmestere lön, kivel (1805) Franciaországot is beutazta. 1787 oltá a' seebergi csillagásztorony igazgatását a' tudományok javára példás szorgalommal és türelemmel buzgósággal folytatta 1806-ig, midőn arról, hogy minden idejét a' tudományoknak szentelhesse, végképen lemondott. A' csillagászságot sok jeles munkával gazdagította, mellyekben az alaposág, előadás világossága és könnyenérthetőség párosodva vannak. Illyenek: *Geographischen ephemeriden*; *Monatlische correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde*; *Correspondance astronomique*; *L'attraction des montagnes et ses effets sur les fils-à-plomb* (Avignon 1814); az égen tett saját vizsgálódásairól szóló értekezései a' gothai és más tudós folyóiratokban; *Tabulae motuum solis novae et correctae* (Gotha 1792); *Almanacco Genovese*. 1828 Schweizot utazta be.

ZACHARIA, Zakarias, a' Zsidók 12 profétáinak egyike, kinek se születéshelyét, se világra jöttének idejét nem tudjuk. Jöveadölései főleg a' zsidó nép helyzetének 's erkölcesinek javulását tárgyazzák.

ZACHARIAE (Just Friedr. Wil.), szül. Maj. 1. 1726 Frankenhauseben, Schwarzburg hercegségben; Lipcsében törvényt tanult ugyan, de csaknem kirekesztőleg szép literatúrával 's versesléssel foglalkozék. Első munkája *Der Renommist* tréfás vitézi versezet (1742), melly tökéletlen ugyan, de érdeme az, hogy e' nemben a' Németeknél első próba. Ez teszést nyervén, kedvet kapott Z. illy versezettek folytatására, 's egymás után így jövének világra *Phaeton*, *Das Schnupftuch*, *Murner in der Hölle*. Azonban ezek már feledékenységre mentek, mivel leginkább a' divat bolondjainak ábrázolásával bibelődnek. Z. 1748 Braunschweigban a' Carolinumban tanító, 1761 pedig szép tudományok professora lett; mgh. Jan. 30 1777. Igen munkás ember volt. A' leiró költeményben is szerencsével tett próbát; e' nemben legjelesb munkái *Tageszeiten* és *Die 4 Stufen des weiblichen Alters*. Szerencsés volt muzsikai költeményekben is és kivált könnyű kedves dalokban, mellyeket többnyire maga tett muzsikára. Kortársainal tisztább nyelvvél irt, noha hibátlan egészen ő sem yala. Milton *Elveszett paradicsomát* németre fordítá hexameterekben, de e' munka bágyadt, hűtelen és harmoniátlan; azért nem is tetszett. Tőle vannak még *Fabeln und Erzählungen in Burkard Waldis's Manner* (Braunsch. 1771). Kiadta a' régibb német költők emlékét is, mellyet holta után Eschenberg folytatott *Auserl. Stücke der besten deutschen Dichter von Opitz bis auf gegenwärtige Zeiten* etc. (1 k. 1766, 2. k. 1771). Összes munkái több ízben kiadattak.

ZACSKÓ, Töröküknél közönségesen, 500, az arany pénzre nézve pedig 30,000 piastert tevő summa. Nevét onnan vette, mert minden ezüst és arany, melly a' serail kincstárába jó, börtzacsókba téetik.

ZADOC, I. SADUCAEUSOK.

ZAFMLEEVEN vagy SACHTLEEVEN (Hermann), nagy tájképiro, született 1609; élt és meghalt Utrechtben 1689. Tajfeste-

ményei vagy Utrecht környékét, vagy pedig a Rajna vidékeit ábrázolják. Természetének karaktere vidám és dicső; mosolygó égboltzódik a városok és hegyek fölött 's langyos szellő lengedez a széles téreken és világos távolban. Mivei szerte szétvannak; a pommersfeldi képtár néhány legnagyobb kiterjedésű darabját mutogatja. Z. egyszermind rézmetsző is volt. — Testvére Cornelius szül. Rotterdamban 1612, ki ör- és parasztszobákat Brauwer módjára szerint festett, 's kicsinyben és egyszemélyben pontos karakteristikával jeleskedik.

ZÁGRÁB vármegye Horvátországban. Határai: é. Varasd várm. 's a' Krapina folyó, kel. Kőrös várm., d. az első 's 2-dik banáti, szlunai 's ogulini ezerek, 's ny. a' magyar tengermélyek és Carniolia egy része. Legnagyobb a' horvát vármegyék közt, 108 nsz. mf. Részint hegyes, részint tér; innen mind fája, mind baromtartásra igen jó legelői vannak. Nagyobb folyói a' Száva és Colapis, kisebbek a' Lonya, Odra, Krapina st. Emulthetők a' jamniczi ásványos vizek, 's ztubiczai ferdők. Lakói száma 300,589, kik 2 kir., 8 mezővárosban, 1259 faluban 's 428 pusztn laknak, Horvátok, Ráczok, Görögök, kevesen Magyarok 's Németek; hitvallásokra nézve mind Katholikusok. Járása G. Főispánya báró Vlassits Ferencz Eő Exc.

ZÁGRÁB város, Horvátország fővárosa, IV Bélától 1242 szab. kir. várossá tétellett. Szép helyen fekszik, nem messze a' Szávától, jeles épületekkel. 3 részből áll, u. m. a' kir. városból, káptalanvárosból, 's a' püspöki városból, a' püspök kastélyával; amaz a' káptalan, ez a' püspök törvényhatósága alatt van. Nevezetessé teszik Zágrábot: a' bani tábla; horvát- és tótországi kerülettábla; a' két ország, 's vármegye gyűlései; a' hadi kormányosság; hadi biztosság; katonatörvényszék; a' püspöki lak (e' püspökséget még sz. László alapítá); káptalan; academia, főgymnasium; a' székesegyház st. 1368 háza, 10941 kath., 191 óhitű, 41 prot., 117 zsidó, öszvesen 11,290 lak. van, kik munkás mesteremberek 's dohánnyal és gabonával élénk kereskedést űznek.

ZÄHRINGEN, falu közel Freiburghoz, hajdani austriai Breisgauban, üszveomlott várral, mellytől nevezék magokat a' zähringeni herczegek, a' badeni ház törzsöke. Ennek emlékezetére alkotá 26 Dec. 1812 a' badeni nagyherczeg a' zähringeni országlányrendet, mellyen a' nemzetség czimere, országlány és a' zähringeni vár omladványi láthatók.

ZAIMOK és TIMARIOTÁK, török hadi feudumok tulajdonosi, kiknek I Murad (a' 14 száz.) rendelete szerint spahikat v. lovasokat kelle kiállítani. A' porta csak 10—12,000 SPAHIC (l. e.) tartá, kik az ország pénztárából fizettetének 's kapituly nevet viselének; a' többi spahikat pedig az említett feudalisták állíták ki 's tarták feudumaik jövedelméből. Az illy spahik legkisebb száma 134,054 teve. A' zaimok, azaz, olly vazallok, kik évenként 20,000—100,000 asper (1 asper = $\frac{1}{2}$ kr. e. p.) jövedelmet huztak, minden 5000 asp. jövedelemtől 1 lovast adtak had idején, 's számok 6689 vala. A' timarioták, kik 6000—19,999 asp. jövedelemmel bírtak 's minden 3000 aspertől 1 spahit adtak, száma 52,649 tett. 1792 elvégeztetett, hogy a' zaimok és timarioták kihalván, feudumaik az ország uradalmához kapcsolatik, 's a' katonatartás terhét az országlás veszi magára. Ezekén kívül a' porta még más lovasságot is tartott, a' hajdani puskamivesekből 's fegyverkovácsokból dchjebeddsiy névvel; mintegy 18,000 főt tett. Az europai hadfényiték bevitetése oltá a' lovasság előbbi szerkezete helyett új vitetett be; mindazáltal több tartományban fenáll még a' lovasfeudum.

ZAIRE, ZAYO, alsóguineai folyó, Konco (l. e.) név alatt is esmeretes. A' d. sz. 1° alatt ered, Tuckey szerint a' Wangara tóból.

50 név, mf-ra hajózható, sebesen foly, kősziklás árka 's több esése van. A' szerencsen tengerbe ömöl. Ejszaki oldalán lejtősen emelkedő partját mindég zöldellő erdők, rétek 's mezők fedik; délen magasak és meredekék partjai, homokos, de termékeny térségekkel. Mellette fekszik Angoy, Kabenda kikötővel, hol még mindég nagy rabszolga-kereskedés üzetik. A' zairemelyéki apró négerstatusok, melyekben sok fekete Zsidó, a' II Jánostól 1492 óta kiüzött Zsidók maradékai, 's fejer Négerék (Dondo) találtnak, nagyobbára a' Portugaliaknak adóznak. Maxwell ezredes és Mungo Park vélemények, hogy a' Niger a' Zairenél fogva ömöl tengerbe v. ugyanazon folyó, Zach *Monatl. Correspondenz*-ében (5 rész.) megczáfoltatott.

ZAJONCZEK (József herczeg), senátor, gyalogság vezére, 's Lengyelország vicekirálya szül. Kamienieckben 1752 I. Nov. Mint többnyire minden lengyel nemes ifju, katonai életre adta magát 's a' hivatalok lépcsőin szerencsés lépésekkel feljebb menvén, 1793 ezredes leve. Azon háboruban, melyet hazája az Oroszok ellen, szabadságáért, folytatott, megkülönböztetett vitézséggel harczolt és tábornagyi őrmesterré tétetett. Ezen háboru Lengyelországnak meghódításával végződén, hogy hazájának szerencsétlen sorsát ne lassa és né érezze, több nemes szívű hazafijaival együtt hónap elhagyta és Franciaországba költözött. Itt katonai szolgálata állván, mint brigadavezér az olaszországi hadsereghez küldetett és minden ütközeti-ben megkülönböztetett vitézséggel tüntette ki magát. Ezáltal Napoleonnak esmeretségébe jutván, ez őt annyira megszerette, hogy magával Egyiptomba is elvitte. Ezen idegen éghajlat alatt is szintolly rettenetlen bátorsággal harczolt, mint előbb Olasz-, és Lengyelországokban, 's az úgy nevezett keleti sereg több ütközetekről szóló tudósításaiban neve mindég nagy dicsérettel emlittetik. Egyiptomból visszajöven az akkori első consultól, Bonapartétól, 1802 osztályos vezérré nevezetett. Mint ilyen vitézkedett Napoleon fővezérsége alatt az 1812-ki mind hazájának szabadságát, mind pedig a' francia dicsőséget eltemető orosz háboruban, melyben egyszersmind egyik lábától egy ágyú golyóbis által megfosztatott. Ezen szerencsétlenségével francia szolgálata elvégződött és hazájába visszatért. 1815 Sándor orosz császár, mint Lengyelország királya, Namiestnik, azaz, vicekirály czimmel helytartójának nevezte, min az egész lengyel nemzet igen megörült, 's 1818 lengyel herczegi rangra emelte. Miklós császár 25 Dec. 1825 minden méltóságában megerősíté, melyeket neki Sándor 29 April. 1818 költ végzetében adott. Z. herczeg mh. Varsóban 28 Jul. 1826.

ZAKRZEWSKI (. . . .), poseni követ a' lengyel országgyűlésen, ama Lengyelek egyike, kik legelszántabbán védék honok ügyét az Oroszok ellen. Személyes befolyása eszközlé nagyobbára a' Lengyelek felkelését, a' 3 Maj. 1791 készült alkotmány védésére. 1792 végén, mint Oroszok ellensége, letéteték, de Kosciuszko felkelések 1794 ismét követté választaték Posentől 's erre a' nemizeti tanácselnökévé nevezeték, rábizatván a' policzajkormány is. Midőn Varsó magát Suworoffnak megadá, II Katalin őt több fő Lengyellel egy orosz várba zárata, melyből Pál szabaditá ki fogolytársaival együtt. Ekkor Z. Galicziába jöve 's itt hm. 1802.

ZALATNA (Auraria minor, Auropolis), nevezetes mvaros és az erdélyi bányaigazgatás főhelye. Tulajdonképpi lakóin Oláhokon kívül, kik aranymosással, ércztöréssel 's olvasztással foglalatoskodnak, Németek és Magyarok is lakják. Már a' Romaiak idejében itt, v. az ide közel levő Abrudbányán lakott a' romai Procurator collegii aurariorum. Most a' főbányahivatal és bányatorvényszék helye, mely az erdélyi kincstárnokságtól függ. Itt van a' kir. aranybeváltó, ki az Oláhoktól 's Czigányoktól mosott aranyat, mely évenként 8—10

mázsára tetetik, határozott árron beváltja. Czinobriomtól vereses földje évenként 60 mázsa kénesót ad. A' közel fekvő Bráza, Fazebaja és Rusina hegyekben gazdag aranybányák vannak. A' Fazeabajában vellürecz is találtatik.

ZALEUKUS, a' lokrisi köztársaság (görög gyarmat Nagygörögországban) törvényadója. Némellyek szerint K. e. 500 élt 's Pythagoras tanítványa volt, mások szerint előbb, már a' 7 száz. Elite körülményiről, mint törvényeiről is, kevés, öszvetűggetlen tudósításokat találunk az írókban. Törvényei szigoroknak látszanak. A' fényűzésnek elfojtására azt rendelé, hogy csak kéjleányok, világleányai viselhessenek arany és más ékességet. A' házasságtörőnek szemei kiszurattak, 's midőn saját fija e' bünt elköveté, a' nép kéréseire nem figyelvén, végrehajtatá Z. a' büntetést, ugy mindazáltal, hogy fija egyik szeme helyett a' magáét szurató ki. E' szoros igazságosság azt szülé, hogy mig Z. élt, nem történt házasságtörés Lokrisban. Törvényeit maradandókká akarván teáni, azt rendelé, hogy az, ki új törvényjavallatot akar tenni, nyakára kötelet kerítve jelenjen meg, hogy ha javalata a' fenálló törvénynél nem jobb, tüstént megfojtathassék.

ZÁLOG, szélesebb értelemben véve, valamely dolognak, bizonyos somma pénzért való biratása; a' zá ogosítás, v. elzálogosítás pedig oly tett, mellynél fogva valamely dolog, bizonyos somma pénzért másnak birásába átadatik. A' szerint, miot az illyképen elidegenítendő tárgy, helyéből mozdíthatatik vagy nem, ingó vagy ingatlan zálognak mondatik. Nevesen pedig ingó zálog alatt azon megnevezett dolgot tárgyzó mellékes egyezet értetik, melly szerint a' hitelezett pénz hátsorságára, valamely ingó do og adatik át, ugy mindazáltal, hogy az adósság visszafizetése után, az ugyanazon nemben és állapotban visszaadassék. Ha a' zálogosító, a' kiszabott napon zálogát vissza nem váltja, a' zálogos, az elzálogosított dolgot eladhatja, különösen, ha a' visszaváltást birói intés által is sürgette; a' jelzálogot (hypotheca) azonban tartozik visszaadni. A' zálogtól a' jelzálog (l. e.) abban különbözik, hogy az, a' hitelezőnek valósággal átadatik, ez pedig nem. A' jelzálog nyilvánvaló, ha egyenesen, szóval megigértetik, vagy halk, mellyet a' törvény rendelt. A' nyilvánvaló ismét, vagy általános vagy neves, vagy önkényes a' szerint, mint a' jelzálog csak általában és név szerint igértetett meg, vagy pedig a' hitelezőnek önkényes szabad választására hagyatott. Az ingatlan dolog záloga, vagy birói, melly a' törvényes végrehajtásból származik, vagy törvényi, melly a' törvény által rendeltetik, vagy egyezségi, melly egyezség által létesítettik. Az egyezségi zálog oly adasveves, mellynél fogva az ingatlan teleknek hasznouéleti birtoka, ideigleni joggal másnak átadatik, ugy azonban, hogy a' netalan hozzá kapcsolt feltételeknek teljesítésével vagy felrevetésével, ugyan az, neme es állapotja szerint visszaadassék. Ezen egyezetnek az adasveves minden megkivanatival kell birnia. Ha ősi javak idegeníttetnek el zálogképen, a' Hk. l. 60 cz. szerint, szükséges az illető telekhez intézendő törvényes megkínálás; de a' királyi jóváhagyás es beiktatás ma már nem kívántatik meg. Ezen egyezetben, csak a' pusztá birás engedtetik át, a' sajátság megmarad a' tulajdonosnál; feltételeinek pedig törvényeseknek kell lenni, mert a' törvénytelenek elerőtleníttetnek. Törvényes feltételnek azok tartatnak, mellyek a' zálog visszaváltását sem telette nehezé, sem lehetlenné nem tesszik. A' javításokat, az elzálogosító a' zálogosnak; a' romlasokat pedig a' zálogos az elzálogolónak tartozik megtéríteni. Az elzálogosító, zálogjavitait, a' zálogos esztendőök eltölte előtt, per utján sem veheti vissza. Az akadályokkal terhelt zálog visszavétele, a' szövevények miatt, csak a' kir. tábla előtt eszközölthetik. Az elzálogosított jobbnagynak megszakadtával, ennek javai, a' zálogbirtokosra szállanak. A' kamarai zá-

logra nézve nyert nádori adomány nem erőslétű. Az ingatlan zálogból többféle perek támadhatnak a megkínálás elmulasztása miatt eredett elerőtlenítő peren kívül, u. m. 1) a törvénytelen zálogos feltételeket elerőtlenítő, melyet az mozdít, kit az örökösödés illetend, a' javak birtokában lévő ellen, a' kir. tábla előtt. A' felperesség erőslétére a' vérséget, osztályosságot, 's a' javaknak ósiségöt; a' per velejében pedig a' feltételek törvénytelenységét kell bevalósítani. Alkalmaztathatik ez a' per azon szerzeményi javakra is, melyeknek sajátsága a' szerző maradékaira kiterjesztetik (p. o. adományiakra), ha azok törvénytelen feltételek alatt zálogosítottak el. 2) A' zálogos feltételek átruházását eszközölő per, mely az által indittatik, ki megkínáltatási joggal bírván, mind a' mellett is, az elzálogosító által meg nem kínáltatott; ha a' javak egy vármegyében fekszenek a' vágyon mennyiségéhez képest a' szolgabíró vagy alispány előtt; ha több vármegyében helyeztetnek, a' kerületi tábla előtt; ha pedig több kerületekben vannak, akkor a' kerületi táblák közül az előtt, melyet a' felperes választ. A' felperességre nézve a' zálog valóságának, vérségnek, osztályosságnak és ósiségnek bebizonyítása kívántatik; a' per velejében pedig a' szükséges, hogy a' megkínálás elmulasztott. A' vármegyék törvényszékeiről 's kerületi táblákról a' feljebvitel birtokon kívül történik. 3) Három rendbeli pernek van még e' tárgyra nézve helye: melyek az egyszerű visszaváltást, előszámolati-visszaváltást és megintési-visszaváltást eszközölő perek. Mind a' hárommal közös a) az, hogy ennek legkisebb sommától 200 f-ig egyedül csak a' szolgabíró; 3,000-ig a' felperes tetszése szerint a' szolgabíró vagy alispány; 3,000-en túl pedig határtalan summáig egyedül csak az alispány ítélhet. Ezen rendelkezésnek még akkor is van helye, ha az egyenként és különböző summában elzálogosított javak több vármegyékben helyeztettek, ugy azonban, hogy mindenik zálog iránt a' maga vármegyebeli 's illető bíróság előtt mozdíttassék per. Ha pedig a' több vármegyékben lévő javak, együtt vére, egy summáért zálogosítottak el, az 1807: 9. t. cz. szerint, illető törvényszék csak a' kerületi tábla; b) hogy a' bebizonyításban, a' zálog valóságát, a' visszaválthatási jogot, annak (a' körülállás szerint) kézzől kézre kerülését 's a' keresetnek az alperes által birtokokokra illesztését kell előadni; c) hogy a' feljebvitel ezekben is birtokon kívül történik a' vármegyék törvényszékeiről és kerületi táblákról; — végre d) hogy a' költségek egyikben sem ítéltetnek meg. De van ezen közös tulajdonságokon kívül mindeniknek külön esmertető vonása is; t. i. 1.) Az egyszerű visszaváltási (simplex reuitorius) az által indittatik, kit a' felperesség illet, 's megintés nélkül akarja a' zálogos javakat visszaváltani; 2) az előszámolati-visszaváltó (liquidatorio-reuitorius) pert megelőzi a' kisebb summával, a' vármegyén ugyan 3, a' kerületi táblán pedig 6 forinttal való megintés 's a' zálogbirtokosnak előszámolásra való sürgettetése. Az ügy velejében a' zálognak mennyisége, minősége és helyzete megmutattatván, a' felperesnek a' zálog, az alperesnek pedig az előszámolt somma ítéltetik meg; 3) a' megintési-visszaváltó per kezdete előtt, az egész summával (azzal t. i. melly a' zálogos jószágon fekszik) való bírói megintés vitetik végbe, 's az el nem fogadtatott somma a' bíróság kezébe letéttetvén, az 1638: 29. tör. cizknél fogva a' megintetett ellen, kereset indittatik. Ha a' zálogos feltételek nem teljesítettek, nem köteleztetik az alperes a' zálogot visszaeresztetni; ha pedig azon summát, mellyel megkínáltatott, elégtelennek állítja, további előszámolásra utasíttatik. Azonban, ha a' zálogot helyes és törvényes ok nélkül tartóztatja magánál, ingyen-visszaadásban, 's rajta fekvő pénzének elvesztésében marasztaltatik el; de az utóbbiban csak úgy, ha maga a' tulajdonos indította a' pert. Ha pedig az a' pert, törvény által tilalmazott vonakodások-

kal halasztotta, a' gyümölcsöket is tartozik megtéríteni; sőt azon fölül, ha a' tulajdonos felperest faggató, a' pert a' kir. kuriára felvitte, annyi somma pénzben marasztaltatik el, a' mennyiben a' javak nála elzálogosítva voltak. Minthogy a' zálogos, a' pénz fel nem vételére könnyen találhat okot, 's így a' birói kézhez letett pénz huszad részének elvesztése, igen könnyen megtörténhet a' felperes részéről, igen vigyázva kell ezen pert kezdeni, 's ennél inkább ajánlható az előszámolati-visszaváltó per.

Kunoss.

ZÁLOGHÁZ, I. KÖLCSÖNBANK.

ZALUSKI jeles lengyel nemzetség. András Chrysostom wermelandi püspök 's lengyelország nagycancellára mh. 1711. *Epistolae historico-familiares* - e (Braunsberg 1709 — 61) sok világságot terjesztenek a' lengyel történetekre. András Szaniszló, ki József András öccsével Europa nagy részében tudós utat tón, ploczkói püspök vala, 1735 koronagagycancellár, 1746 krakói püspök leve, 's 1758 hm. 20,000 köt. álló könyvtárát a' krakói egyetemnek ajándékozá. Öccse, József András, kióvi püspök, előmozdítá a' tudományokat, de mint a' dissidensek ellensége egy ideig Oroszországban foglyoskodott. Ó alapítá a' Mária-academiát a' sz. szűz tiszteletére. Irt *Leges, statuta, consuetudines et privilegia regni Poloniae* Varsó 1732) és *Specimen historicum Poloniae criticae* - t. Egy grof Z. József, orosz csász. hadsegéd, 1826 a' krakói köztársaságot védő hatalmasságoktól az itteni egyetem curátorává választaték.

ZAMBECCARI (Francisco, grof), híres léghajózó, szül. 1756 Bolognában, régi családból. Szép math. esmeretekkel bírván, spanyol szolgálatba lépe, miatt tengeri tiszt, A' Törököktől elfogatók 's Konstantinápolyba küldeték; de a' spanyol követ szabadu'ását eszközlé. Ekkor beutazá keletet, meglátogató Afrikát 's Europa fővárosait. Azután honába visszatére 's a' léghajózás theoriáját tanulgató, hogy a' léghajó tetszés szerinti igazgatását kitanulhassa. Azt vélvén, hogy e' módot feltalálta, próbát tevé 21 Sept. 1812, de hirtelen szél kerekedvén, hajója egy fán fenakada, 's a' golyó lángot kapa. Így veszté el éltét Z. 56 éves korában.

ZAMOISKI. E' nemzetség jelesb tagjai közül emlithetők: 1) Z. János (lat. Samoscius), szül. 1542, 's korának legnagyobb lengyel status férjfija 's tudosa vala. Parishan 's Padnában tanula, 's mint canceller 's nagytábornok hm. 1605. Leginkább ó általa nyéré el III Zsigmond a' lengyel koronát. Sokat tevé a' tudományok virágzására, idegen tudósokat híván be, könyvtárakat 's tudós intézeteket alapítván. T. k. irt *De senatu Romano* (Graevius Thes. ant. rom.-ban I), *De perfectis senatore*. Erdekes leveleit Lünig *Litterae procerum Europae*-jában olv. 2) Z. András, korona-nagycancellar, hona függetlenségének védője; Poniatovski királyá választatásakor iparkodék a' nyugtalanságokat lecsilapítani. Később lemondá hivataláról, mivel nem szolgálhata hona hasznával. Mégis részt veve a' törvények öszveszedésében, melly jeles gyűjtemény a' király tetszését megnyeré, de nem az országgyűlését. Mh. 12 Jan. 1792. Neve közönségesen tisztelettel emlitteték. Ó ada első példát az örökös jobbgátság eltörlésére jószágaiban.

ZAMOLXIS, Geta, némellyek szerint Pythagoras rabszolgája 's tanítványa vala, Herodot szerint pedig korábban élt (Hist. IV, 94 's 96). Dicsértetik, mint bölcs 's nemzetre nézve érdemteljes férjfi; mert ó tanítá annak először a' halhatlanságot 's bölcs törvényeket ada, miért holta után isteu gyanánt tiszteltetett.

ZAMORA (Antonio de), spanyol vigjáték költő a' 18 száz. kezdetében, igen szerencsés vala a' characterek rajzolásában. I. *Obras*, megjelent Madridban 1774.

ZAMOSC, legerősebb vár Lengyelországban, a' Wieprz mellett. 1809 a' Lengyelek az Austriaiaktól 's 1813 az Oroszok a' Franciaiktól elvevék. Zamoisiki János (I. f.) alkottatá a' várost olasz izlésel. 1820 a' status megvevé 's más statushirtokokat ada neki érte, midőn külvárosaitól megfosztatván, várrá téteték. Szép nagy kastélya, nehany csinos épülete, fegyverháza, 4 temploma, egy játékszíne, 400 h. 's 3500 lak. van az őrseregen kívül. Zamoisiki János gymnasiumot, könyvtárt 's könyvnyomtató-intézetet alapita benne, mellyek most is feúállnak.

ZAMPIERI (Domenico), Domenichino név alatt ismeretes és hires képiro a' lombardiai iskolából, szül. Bolognában 1581. Előbb Calvart, utóbb a' Caracciak tanítványa volt. Tehetségé lassan fejlett ki, de e' természethibát fáradszhatlan szorgalommal pótolta ki, 's utóbb igen híres lett. Romában igen sokat dolgozott. 1629 Nápolyba ment, 's azt mondják, hogy itt irigykedő mivész társain való boszuszágában, vagy szíute méreg által holt volna meg 1641. Egyszersmind építómester volt. XIII Gergely pápa a' pápai épületekre ügyelést rá bizta. Festeményeiben különösen a' szerkezetetést becsülik. Frescofestésben igazi mester, olajban nem annyira. Rajza nagy és hibátlan, 's kivált az arczvonások kifejezésében jeles. Sz. Jeromosát és Ceciliáját mestermiveinek tartják. Amaz Sz. Jeromos templomában Romában a' fő oltárt díszesíti. Többnyire legendákat 's martiromságokat ábrázolt. Eredeti munkája nem nagy számu; a' különben gazdag dresdai képtárban csak egy illyen sem találkozik töle. Fő mivei Grotta ferratában vannak.

ZANETTI (Ant. Maria, gróf), tisztelt műismerő, szül. Velenczében 1680, korán tanult rajzolni 's e' művészsgben igen ügyes lett. Hugo de Carpi találmányát, melly szerint 3, 4 sa- vagy rézmetszés egyszerre lenyomatik, felelesztette, a' művészsgét fáradszhatlan buzgalommal épolta, drága műtárt szerzett 's mh. 1767. *Lettere sulla pittura, Scultura ed architettura* (Roma 1754, 7. köf. 4). czinü munkája a' művészet történetére nézve igen fontos. -- Unokája újabbik Antal Mária mint velenczei Sz. Márk könyvtárnoka a' művészetről 's régiségről írt jeles munkái által híres.

ZANQUEBAR, az a' part, melly kel. Afrikában a' Delgado foktól v. Coavo folyótól Ajan partjáig megy, mintegy 200 mi-re az indiai tenger mentében (d. sz. 10° 's é. sz. 4°). Földje a' part mellett alacsony, pasványos és erdős; a' hozámenetet sok kőszikla, homoktorlás és apró sziget gátolja. Nyug. a' Lupata emelkedik fel 's elválasztja a' tartományt belső Afrika esmeretlen részeitől. Jelesb folyói a' Quilimanzi és Madagoscho. Terem gabonát, rist, nemes déli gyümölcsöket 's bőven van marhája és juha. A' lakóknak, kik nagyobbára Arabok maradéki 's az iszlámot követik, több statusaik vannak itt, mint Quiloa, Melinda, Magadoxo, Jubo 'sat. mellyek előbb többnyire a' Portugaliaktól fügtek, de most a' maskatei (Arabianban) iman alatt vannak. Melinde most is Portugalt esmeri urának; királya Mombassa (Mombaza) kikötős és kereskedő városban lakik. Jubo királyság gazdag aranyporral, cocosdióval, ambrával 'sat. Quiloában hasonló nevü a' főváros, erősséggel, rabszolgakereskedést üz.

ZANOTTI (Francesco Maria). Ez ésszel és tudománnyal jeles férfi szül. Bolognában Jan. 6 1692. Atyja, ki derek comicus színész volt, korán kimulván, a' Jesuiták gondosan nevelék 's már 1718 a' bolognai egyetemnek philosophia professora és könyvtárnoka, 1723 titoknoka, 1766 előlölője lett. Ez idő közben jelentek megfontos munkái. Sikerrel gyakorlá a' költészetet 's mind toscani, mind latin verseket írt, közre bocsátott 5 értekezést is a' költés egyes neminek szabályiról. 1750 Romában a' jubiläumkor XIV Benedek pápa ki-

vánságához képest dicsérő beszédet mondott a' szép mesterségekről, mely tartalmával és kellemével tetszést nyert. Hogy azonban tárgyat még inkább felvilágítsa, e' beszéd ellen egy másodikat irt 's ezt ismét egy harmadikban czifolá meg. Mind a' három beszéd együtt egy egész képez 's ugyan azon évben kijött Bolognában. Színté azon csinos írásmódot mély és magas ötletekbeli gazdagságot találjuk philosophiai és physikai munkáiban is, nevezetesen moraljában 's a' testek nyomásáról irt dialogusában. Legnagyobb hirt szerzett azonban az academiának commentariusival, melyekben ezen tudományos intézet történetét festi 's minden elibe terjesztett physico-mathematicai munkák bírálatát közli. Ugyan ez academiának iratai közt velés értekezései vannak geometriai, analytical, physikai és muzsikai tárgyokról. Emilitést érdemel: *De viribus centralibus* irt munkája is. Öszves iratai kijöttek Bolognában 1779. Mh. Dec. 24. 1777. — Giampietro Cavazzoni Zanotti képiró, szül. 1764 Parisban 's Bolognában neveltett, melynek művészi történetét több iratival világította. Mint a' Clementini képiró academia titoknoka, írta *Storia dell' academia Clementina* (Bol. 1739) Mh. 1765. — Eustachio Zanotti szül. 1709, Bolognában csillagászat professora volt, mh. 1782. A' mathematica körül érdemeket szerzett az üstökösökről és föld formájáról szóló értekezéssel, ugy optikai és hydrometriai próbáival.

ZANTE, a' JONIAI SZIGETEK (I. e.) egyike Görögország partjainál. Régen Zakynthos neve vala 's Görögök, Romalok, Nápolyiak 's a' 14 száz. olta Velencez birák, 1797 Francziák, 1799 Oroszok 's 1815 Nagybritannia felsősége alá jöve. A' sziget 4 sz. mf. nagy, 40,000 görög lak. Nagybárá térség, melyet egy folyó se öntöz. Forrásainak sincs iható vizek. Földingásnak igen ki van téve. Nevezetesen szurokforrasi Chierinél, melyek évenként 100 tonn. adnak; igen jó hajóeszkabázásra. Gabona csak 4 hónapra terem; mert a' sziget $\frac{2}{3}$ részét szőlő fedi, innen évenként 40,000 tonn. bort visznek ki. Apró szőlőt 12 — 13 mil. fontot (nagybárá Angliának), 60,000 tonn. faolajat, sok narancsot és czitromot ad külföldnek. A' munkás lakók sok pamutnivet 's vásznat is készítenek. A' főváros, Zante, hegy tövében fekszik, mellyen egy még Velencez által építettett erőség ül. 19,000 lak., 2 vesztegintézete van. 1820 igen megrongálák e' szigetet a' földingás és más természeti jelenetek.

ZÁPOLYA (Betlen Farkasnál Szapolyai, Heltai Gáspárnál Szapolyai) Zapolye nevű posegamegyei faluból származott magyarországi nemzetség, mely leginkább I Mátyás király alatt emelkedett Zápolya Imre 's István testvérekben. 1) Zápolya Imre I Mátyás uralkodása kezdetében a' nagybányai kamara elnöke vala, 's e' minőségében annyira meggazdagodott, hogy, midőn 1462, a' Giskra Jánossal köttetett egyezet szerént, pénzen kellene megváltani a' cseh hadnagyoktól azon szepességi várasokat, mellyek azoknak birtokában valának, Zápolya Imre állitaná elő maguéből a' megkivántatott summákat; melly érdeméért neki 's nemzetségének adományozott a' király 10 szepességi várast, mint Szepesvárhoz tartozó birtokot, jöllehet ezen várasok régi kiváltságai tilták magányos birtokába adatásokat. Ugyan ezen király a' szepességi fő ispányságot is megörökösítette a' Zápolya nemzetségbe, hihetőleg már ekkor, jöllehet PéI Mátyásnál (Historia Comitatus Scepusiensis) csak 1485 fordul elő Zápolya Imre, mint első örökös főispány a' Szepességen. Minckutána 1463 csaknem egész Bosniából kiverte Mátyás király a' Törököket, Zápolya Imrét tette ama tartomány kormányzójává, 's egyszersmind horvát- és dalmátföldi bánná; de 1464, midőn a' királlyal együtt Zvojnokit vinná Zápolya Imre Bosniában, sebet kapott a'

szemén és annyira megzavarodott ez által, hogy hirtelenkedve visszavonulna, és így a királyt is visszavonulásra kényteleníténé, melyben a vivó készüllet és a tábori podgyász az ellenségnek maradt. Nem bízván többé Mátyás Zápolya Imrének hadvezéri tehetségében, az illüföldi bánságot és a bosniai parancsnokságot Ujlaki Miklósnak adta, amazt pedig azontúl inkább csak polgári dolgokban használta. Ezen melőltetés által felingereltetve, olly eset alkalmával, mely Mátyás hatalmának megrendítésére üthete ki, t. i. az erdélyi támadáskor 1467, követte ugyan Zápolya Imre fegyvereseivel együtt egy darabig a királyt, midőn ez a támadás elnyomására kiindult, de útközben szemrehányásokkal kezdette fejedelmét illetni; 's midőn ez azokra keményen válaszolt volna, elhagyta zászlóaljával a királyi tábort. Vitéz János azonban, az esztergami érsek, vagy talán inkább a királyi fegyvererő győztes foganatja Erdélyben és Moldvában, bunyászatra bírta a daczost, úgy hogy elejébe menne a hazatérő királynak, és hódulatját jelentené neki. Ujra kegyelembe fogadtatva a királytól, követte ezt Zápolya Imre 1468 a csehöldi táborozásba, melyben ő a magyar hadsereg Ulyssesének nevezeték; az 1474-diki foganat után pedig Trencsény várral adományoztatott meg nemzetsége. Minekutána Bécs 1485 a Magyarok hatalmába került vala, elérte Zápolya Imre a királyutáni első méltóságot az országban, mert még ugyanazon esztendőben nádorispánnyá választatott, de már 1487 meghalt Pápán, magzat nélkül. 2) Zápolya István, Imre testvéröccse, jelesen hadvezérkedett I Mátyás király alatt. Húzasosan viaskodott a felföldi Csehékkal; a Pogyebrad elleni háboruban Agamemnon nevezettel tisztelietett meg; III Fridrik császár ellen pedig, midőn a királyt 1480 Budán tartóztatná a köszvény, előkelőleg ő vitte a hadi munkálatokat. Kedvelt embere vala ő Mátyásnak, ki 1483 feleségül szerezte neki a tescheni herczeg leányát, Hedviget. Bátyja hólta után 1487 áltvette ő a már igen terjedelmes zapolyaféle nemzetségi birtokot és a szépeességi fő ispánságot; 1489 pedig az elfoglaltatott Austria polgári 's hadi kormányzójává nevezetett és e minőségénél fogva Bécsbe tette lakását. Az ő jelenlétében halt meg itt Mátyás király 1490, ki előkelőleg ő benne bizakodék, hogy más országnagyokkal együtt, kiket alacsony fokról ő magasztalt vala fel, szívesen és foganatosan fog abban munkálódni, hogy szerelme fia, Korvin János, emeltessék utána a magyar királysékre. De Zápolya István még Mátyás Király éltében gyámolítá alattomban Beatrix királyné igyekezetét, mely Korvin János elmellőztetésére vala irányozva; amannak halta után pedig Dóczi Orbán, egri, 's Prosznicz János, váradi püspökökkel együtt véghez vitte, hogy a tehetetlen II Ulászló választatnék Magyarország királyává. A kik t. i. Mátyásnak izmosan viselt királybotja alatt vagyonhoz és hatalomhoz jutottak vala, gyenge királyt kívánának ő utána, ki alatt kényük szerint élhetnének a szerzett hatalommal. Midőn tehát Korvin János, az elejébe adatott egyeztetpontokat megvetve, fegyvererővel készülné Ulászló megválasztásának ellene szegülni, 's Mátyás házi kincsét a koronával együtt szekerekre rakatván, fegyveres csapatok elején elhagyta volna Budát, Zápolya István is katonákat küldött Somi Jósá vezérlete alatt azon hadak szaporítására, mellyek az Ulászlóhoz szító felekezettől a herczeg üldözésére rendeltettek vala. A Sárvíz megett a Csonthegy alatt megveretett ezen hadaktól Jul. elején Korvin János és egyik társzekere, melyben Mátyás király asztali készüllete 's a trójai háborut képző szőnyegek valának, Zápolya embereinek kezökbe került; ki a szőnyegetek ugyan később II Ulászlónak ajándékozta, az asztali készülletet pedig magának tartotta meg, úgy hogy utóbb még Zápolya Jánosnál is sok arany

és ezüst edények láttatának, melyeken a' hollós czímer vala kivésve. Eddig csak Bécsből folyt vala be Zápolya István a' magyarországi dolgok mentébe; de midőn I Maximilián, római-német király, tetemes haderővel közelegne nemzetségei birtoka visszafoglalására, itthoni jelenléte szükséges voltának ürügye alatt elhagyta nyár közepén Bécsset és lejött Budára. Eltávoztá által tiszti állásáról csak hamar oda vezett Mátyás király dicső fegyverszerezménye; mert Aug. 29 betört Maximilián a' bécsi várba, melyet csak 400 Magyar védelmeze, megátalkodott vitézséggel ugyan, de fogatlanul. II Ulászló megkoronáztatása után felső Magyarországon munkálódék Zápolya István a' király testvér öccse, Albert herczeg ellen, ki haderővel jött vala a' magyar földre koronakövetelő szándékkal, és kit amaz 1491 Dec. 24 megvert és a' magyarföld elhagyására kényszerített. Az 1492-diki országgyűlésen nádorispánná választott Zápolya István. Jóllehet pedig ugyan azon országgyűlés alatt, még megválasztatása előtt, aláírta vala ő, Hormayer állítása szerént, az 1491-diki posonyi békekötvényt, még is azontul ő lett ama nemzeti felekezet feje, melly ellene szegüle az austriai ház örökösödésének és jövendőre minden külnemzeti uralkodó ház kizáratását igyekezék eszközölni. Nem is vihette ő miatta véghez Bakacs Tamás, az austriai párt feje, a' posonyi kötmények elfogadtatását a' nemzet által. Hogy pedig a' maga nemzetségét annál nagyobb hatalomfokra emelné, 's ennek útát készítene a' királyszékre, kölesönös öröklési egyeztetet kötött 1493 a' nagy birtokú Újlaki Lőrincz herczeggel. Illy törekedések közt utól érte őt a' halál Szepesvárbán 1499 Dec. 25. Három még alkórú gyermeke maradt, János, György és Barbála, utóbb 'Sigmund lengyel király házastársa. Fiaira 72 várat hagyott a' magyar földön; országos hagyománya pedig egy igen számos felekezet vala, mellyhez tartozék főképen a' közrendű nemesség legnagyobb része, 's mellynek nemzeti királyság vala jelszava. — 3) Zápolya János, szül. 1487 Szepesvárbán, hol utóbb még sok ideig mutogatták azt a' nyoszolyát, mellyben ő világra jött. Már 1500 több felföldi vármegyék fő ispányává neveztetett; 1503 oltá pedig, melly évben szül. II Ulászlónak első gyermeke, Anna, folyvást abban munkálódék az ő felekezette, hogy ezen királyleányt feleségül nyervén, általa a' királyszékre juthatna Zápolya János. Ez vala buzgó óhajtása annyának is, Hedvignek, ki naponként misét hallgatott és ezt mindenkor azzal a' kérelemmel rekesztette be, hogy engedné az Isten megérnie azt az időt, mellyben a' királyszéken láthatná János fiát. Már 1505, midőn nehéz beteg volna a' király, nyilván előállott a' Zápolya féi azzal az indítvánnyal, hogy jegyeztetnék Anna feleségül Zápolya Jánosnak. Meggátolták ezt Bakacs és Szakmári; Zápolya János pedig, a' király felgyógyulta után, ezer fegyveres lovag elején megjelent a' budai vár kapuja előtt és midőn be nem bocsátatnék, feltűrette a' kaput. A' király erre nyájasan fogadta a' nagyravágyó ifjait és szép szóval lecsilapította hevét, ígérvén neki, hogy maga fog illendő 's jutalmas megházasításáról gondoskodni. Még sem hagyott fel Zápolya János kecségtető tervével; hanem Lajos kir. herczeg születése után (1506), mellynél ő maga vala jelen, mint az ország részéről rendeltetett tanu, midőn a' királyfi felette gyenge testalkotása felélesztené ennek születése által hanyatlott reményit, újra szemirányba vette tüzétét és 1510, midőn Lajos koronáztatásáról térne vissza a' király Csehországból, elejébe ment Zápolya János Kremzirig fényes kísérettel, 's gazdag ajándékokat nyújtott be a' 7 esztendő királyleánynak és tapogatta a' király indulatját a' kérdéses dologban; midőn pedig ezt magára nézve kedvezőnek nem találta, durván kezdé magát viselni; 's értésére esvén, hogy a' király, a' Magyarországon mutatkozott dőghalál

miatt, Morvaföldön szándékozik hagyni gyermekeit, arra a' fenyegetésre fakadott, hogy ezek nélkül be nem fog az bocsáttatni a' budai várba. A' király tanácsadói szükségesnek tarták, vesztegletre hírní valamivel a' nyugtalan ifju vággyát és ezért még ugyanazon esztendőben erdélyi vajdává nevezetett a' még csak 23 esztendő Zápolya János. De mihelyt a' huga, Borbála, felesége lett 1512 elején a' király testvéröccsének, Sigmond lengyei királynak, ezen öszveköttetésben bizakodva, azonnal ismételte a' vajda többszöri keresetét és idomosan megkérte Annát, de épen olly idomosan eligazított. Már hat esztendő óta t. i. titkos alkudozás folytatták Maximilián, római német császár, és II Ulászló közt, mellynek tárgya kettős házassági kötél vala a' két uralkodó ház sarjadéka közt, és a' melly ellenzé Zápolya János kívánsága teljesedését. Mivel azonban az 1505-diki rákosmezei végzés, mellyet a' Zápolya fél hozott vala létre, meghatározottan kizárá II Ulászló magvaszakadtával a' külnemzeti királyságot, fenmarada Zápolya Jánosban a' remény, hogy esendőleg nem másra, mint ő reá, fog szállni a' magyar korona; melly reményét biztosítani láttaték azon érdeme 's kedvessége, mellyet 1514 a' paraszt-támadás elnyomása által szerzett magának a' nemességnél, mellynek kiváltásai akkor a' legnagyobb veszélyben forgának. II Ulászló hólta után (1516) abban munkálódék ugyan a' Zápolya párt, hogy II Lajos akkorusága alatt Zápolya Jánosra bízának az ország kormánya; de csak annyit érhetett el, hogy Perényi Imre nádor mellé korona őrré tetetnék az. A' nádori méltósághoz jutását is megtudta Perényi hólta után (1519) gátolni az udvari párt és azt a' Zápolya ház régi ellenének, Bátori Istvánnak, juttatta. Ezen időtől fogva folyvást küzdék Zápolya János az udvari párttal, kivált minekutána Ujlaki Lőrincz herczeg magtalan kimúltával 1524, a' fenemlített kölcsönös öröklésegyezet ellenére, a' királynak ítélte vala a' fő törvényszék az elhunytnak terjedelmes birtokát. Különösen az 1525-diki rákosmezei 's hatvani gyűléseken fejtette ki erejét a' Zápolya fél és ki tudta vivni, hogy Bátori István helyébe Verbőczy István tetetnék nádorrá, 's hogy az ujlakifele örökség a' Zápolya háznak engedtetnék által. De csak hamar felül fordult ismét az udvari párt és ennek feje, Bátori István, véghez vitte a' budai országgyűlésen, melly 1526 tavaszán tartatott, hogy Verbőczy István nem csak lemondásra 's szökésre kénytelenítették, hanem polgári jogaitól is megfosztatnék; hogy ő maga vissza helyeztetnék a' nádori méltóságba; és hogy a' hatvani gyűlés határozatai megsemmítettének. Zápolya János, ki előbbi diadalomban bizakodva, fel nem vala készülve a' Bátoritól került csapás ellen, kénytelenítették felhagyni ezen alkalommal pártja előkelő gyámolával, Verbőczyvel és a' hatvani gyűlés sikereivel; a' budai országgyűlés folytatában indított pártmunkálatok által annyit még is véghez vitt, hogy az akkori országos végzet 25-dik taglatjában minden kötelező levelek, mellyek az ország szabadsága ellen kül nemzeteknek adattak, semmit érőknek bélyegezettenének és így nyitva maradna előtte az a' rés, mellyen vágyakodó szemeibe korona fénye csillámlék keresztül. Ugyanezen az országgyűlésen az is végzésbe ment, hogy a' király személyesen vezérelje az ország hadait II Szolimán török szultán ellen, ki akkor temérdek erővel tarta Magyarországnak. Zápolya János, az országgyűléstől Erdélybe visszaérkezve, azt a' királyi parancsot vette Battváni Orbán által, hogy az erdélyi hadakkal Havasalföldön keresztül az előnyomuló szultán háta megé igyekeznek férkezni; míg az alatt az udvari párt emberei olly véleményt iparkodának Budán terjegetni, mintha az erdélyi vajda egyetértésben volna az ellenséggel. Már elérte vala a' király az egybegyült hadak elején Földvárat, midőn üzenet érkezett hozá az

erdélyi vajdától, hogy a' török birodalomba nyomulás havasalföldön által nem volna végrehajtható, minthogy a' havasalföldi vajda, fia kezeskedése által, le volna a' szultánnak kötelezve. Erre elindított Földvárról Statilius János, budai prépost, azzal a' megválasztottatott rendelettel, hogy tehát járulna Zápolya János is az erdélyi hadakkal a' király zászlója alá Tolnához. Ide azt a' választ hozta meg a' királynak Statilius, hogy Zápolya derek hadsereggel útban van a' Duna felé, 's kéri a' királyt, hogy megérkezte előtt csatába ne bocsátkoznék. A' tolnai hadi tanácsban e' válasz indítására Zápolya János választott Tomori Pál mellé fővezérré, amannak megérkezéig pedig testvér öccsére, Györgyre, bízott a' neki szánt tisztség helyettes viselése. A' mohácsi táborba még a' csata napja előtt az a' tudósítmány érkezett, hogy az erdélyi hadsereg már Szegedig haladt és hogy a' vajda könnyű kocsi előre siet. Mindazáltal keresztül hatott Bátori István és Tomori Pál sürgetése, 's Aug. 29 Zápolya János nélkül vivatott a' szerencsétlen mohácsi csata (Vö. ULÁSZLÓ II 's LAJOS II). A' győztes II Szolimán azzal fejezte be ezen csapán boszuállást, nem pedig foglalást, irányzott hadjárását, hogy a' dunántúli vidéket zsákmányozva 's pusztítva be-futtatta seregeivel, Budát felégette, 's itt altkelve a' Dunán, a' Duna 's Tisza között hasonló módon zaklatta, azután pedig mindenestül kitakarodott a' magyar földről. Épségben hagyta mindazáltal Budán a' királyhózat és ebből csak Herkules, Apolló 's Nagy Sándor ércz szobrai vitte el magával. Zápolya János, csak hamar megtudván a' mohácsi ütközet kimenetét, visszasietett seregéhez és azt Buda felé vezette; de utjában üzenetet kapott az egri püspöktől, Várdai Páltól, hogy több felvidéki megyék és országnagyok hadai Miskolcz körül sereglenek öszve, 's hozzájuk járultát óhajtják, hogy azután megtámadolag munkálódjanak a' Török ellen. Annakokáért éjszak felé fordult az erdélyi vajda, de minnelötte a' felvidéki hadakkal egyesülve ismét előnyomulhatna, nem volt többé ellenség az országban. Tanácskozás tartatott tehát Tokajban és az egybegyűltek abban állapotok meg, hogy Nov. 5-dikére királyválasztó országgyűlést hirdessenek Székesfejervárra. Az alatt az özvegy királyné, Mária, 's a' nádorispány, Bátori István, Posonyból, hová menekedtek vala, hasonlóképen országgyűlést hirdetiek Komáromba Nov. 25-dikére, 's intették az országiakat, hogy tartózkodnának a' zápolyaféle gyűléstől, Ferdinánd főherceget pedig meghívták az országba. Végbe ment mindazáltal a' székesfejervári gyűlés, mellyen Zápolya János Nov. 10 királlyá választott és a' következett napon meg is koronáztatott. A' posonyi gyűlés ellenben (Komáromot t. i. elfoglalták vala időközben Zápolya hadai), a' nádor javolatára, Ferdinánd austriai főherceget választotta királlyá. Ez 1527 nyarán, tetemes haderőtől kísértetve, bejött Magyarországra, 's Zápolyát, ki Frangepáni Kristóf tanácsa ellen szét bocsátotta vala hadait, elretentette Budáról, hol maga Aug. 20 érkezett meg, és a' honnan kiküldötte vezéreit az ellenkirály üldözésére. Tokajnál megtörte Salm Miklós János királynak hirtelen öszveszedett lovasságát, mellyet Kismarjai Lukács vezérle. E' viadalban elesett Kismarjai, Varasd vívásában pedig, közel egy időben, Frangepáni, legjelesebb vezerei János királynak, ki maga Erdélybe vonta meg magát. Számosan gyűltek már most fel Budára az ország rendei, azok közül is, kik az előtt János királynak hódultak vala 's innen Székesfejervárra kísérvén Ferdinánd főherceget, megkoronázták őt Nov. 3 ugyan azon rendes koronával, melly János király fejére szállott vala, 's mellyet a' koronaőr, Perényi Péter, szolgáltatott kézbe. Fegyverőnek kelle már most elhatározni, mellyik legyen a' két ellenkirály közül Magyarországnak ura. E' küzdés folytban a' saját

hibája által erőtlenebb, János király, csak hamar kiszorult egészen a' magyar földről és Lengyelországban keresett menedéket, honnan Laski Jeronim nevű lengyel főembert II Szolimánhoz küldötte segédlelkérés végett. A' szultán ígért segédelmet, 's 1529 temérdek hadsereggel Magyarországra jött. János király az alatt katonákat fogadott Lengyel-, sőt Németföldön is azon pénzekre, melyeket György barát (L. URISSENIC) horda hozzá magyarföldi hiveitől; úgy hogy a' ferdinándféle hadakon keresztül útat nyithatna magának és a' mohácsi mezőn 4 ezer fegyveres elején fogadhatná a' szultánt. Ennek segédelmével Buda, Visegrád, Esztergom, Győr, Óvár ismét János kir. birtokába kerültek a' koronával együtt; melly fogadatok mellett szerencséjére szolgált neki Bécs vivatásának fogadatlansága is, melly városnak török kézbe kerülté kétség kívül függelmes szolgálta fejedelmé aláta volna őt. Most, mivel még mindig tekintetre méltó lábon áll a' austriai hatalom, testvérenek és szövetséges társának nyilatkoztatta Szolimán János királyt és ennek független hatalmában hagyta Magyarországot. De nem csak egészen nem vethette maga alá János király a' magyar földet, hanem ennek azon részében is, mellyet bíra, folyvást háborgattaték Ferdinánd hadaitól, a' nélkül, hogy eldöntő küzdésre kerülne valamikor a' dolog. Apró, 's szét szórt harczolások, egyes várvivások, az ellenfelek kölcsönös kártékonyasága, az országiak majd egyik, majd másik párthoz szegülte, a' török segédhadak többszöri dúlongása, több évek folytában sajnosan zaklaták ugyan az országot, de képesek nem valának, megfejteni a' lenforgó kérdést. Megpihentette végre egy kis időre a' magyar hont 1538 a' nagyváradi békekötés Ferdinánd és János királyok közt, mellynél fogva mindenik fél megtartotta azt, mit akkor birt, és a' két koronázott fő kölcsönösen királynak esmerte egymást, de úgy, hogy János holtá után egészen Ferdinánd vagy ennek férjfi maradéka, ezután pedig V Károly esászár férjfi maradéka alá kerüljen a' magyar föld, azon esetre is, ha János királynak fia maradna, 's ez utolsóinak férjfi maradékát csak az austriai ház ki holtával illesse a' magyar korona. Megnevezve Ferdinándnak tulajdonított a' békekötésben Tót-, Horvát- és Dalmát föld, Jánosnak pedig Erdély; a' többiből ki mit tartott legyen meg? nem eléggé világos; Buda mindazáltal és Székérfejevár János királyé maradt a' tiszántúli vidékkel, a' Tisza -'s Dunaköz délszakával és a' dunánúli vidék nagy részével, Ferdinánd ellenben csak kevés éj-'s nyugatszaki megyéket tarthatott meg, mert 1540 elején azon panaszkodék, hogy magyarföldi birtoka nem hoz be annyit, mennyi költségébe kerül az neki. Egyébiránt ezen békekötés idomos megerősítése 's kihirdetése egyezzer szerint elhalasztaték, mert titokban kívánák azt még egy darabig tartani II Szolimán előtt. Csak most gondelkozott János király, mióta Annától elesett, házasságról és 1539 feleségül vette 'Sigmund lengyel király és Sforzia Bona leányát, Izabellát, kitől 1540 Budán fia gyermeke született, 'Sigmund János. Maga János király ekkor Erdélyben tartózkodék, hol megkívánák jelenlétét a' két erdélyi vajdatársak, Majlát István és Balassa Imre, gyanus eszközelei. Ezek t. i. Ferdinándtól alattomban megnyerelve, az ő kezére igyekezének játszani Erdélyt és már hajlandókká tettek vala a' Szászokat és Székelyeket, elpártolni János királytól. A' vajdák, az Erdélyben megjelent király elejébe idéztetve, meg nem jelentek, hanem Fogaras várba zárkoztak, mellyet vivás alá fogtak a' király parancsából Török Bálint és Bátor András. Az alatt betegeskedni kezdé a' király, és Jul. 21 már tudósítva fia születéséről, kimult Szászsebesen. Élete utolsó napjain elhatározottan elállott ő a' nagyváradi békekötéstől, melly még sem megerősítve, sem kihirdetve nem vala, 's mellyre nézve Ferdi-

nánd is nem csak szóval fejezte vala már ki elégtelenségét, hanem több rendbeli tetteivel is bontogató azt. Meghagyta tehát János király fő embereinek, hogy igyekezzenek fiának megtartani az országot a' török szultán oltalma által, a' kinek ő még 1538 tetemes summákat küldött vala engesztelvényül a' nagyváradi békekötés miatt, mellyet az minden titkolás mellett is megtudott és a' kinek ujonnan 200 ezer aranyat vala küldendő György barát által, midőn az erdélyi vajdák támadása hulasztást okozna a' követ elutaztának. Holt teste Székesfejerváron temettetett el Sept. 15. Verancez Antal állítása szerint kevés nappal kimulta után üzenet érkezett a' Csehek és Morvák egy részétől, melly felszólítá János királyt a' cseh királyszerék elfoglalására 's Ferdinándnak kiszorítására. — 4.) Zápolya György, János testvéröccse. 1500 fegyveres ember elején követte II Lajos királyt a' mohácsi csatába, 's ott vesztette életét. 5.) Zápolya Sigmond János, I János király és Izabella fia, szül. Budán 1540. Apja végrendelete két gyámnokot nevezett vala számára, a' nagyváradi püspököt, Martinuzzi Györgyöt és Petrovics Pétert, a' temesi várnagyot. Ezek azonnal Istambulba küldötték Verbóczy Istvánt és Eszéki Jánost, kik megvinnék II Szolimánnak a' fennemlített 200 ezer aranyat és oltalmába ajánlanák a' királyfit. Mihelyt ez iránt kedvező válasz érkezett Istambulból, azonnal Magyarország királyának kiáltatta Martinuzzi a' kisedet a' Rákos mezőn, még 1540. Átvette az uralkodást II János, Magyarország választott királya 1559 anyjának, Izabellának, holta után. A' melly alkudozást ez megindított I Ferdinánddal, azt folytatta ugyan II János, de véget nem ért benne, meg nem tudván egyezni az alkudozó felek; míg végre az I Ferdinánd és II Szolimán közt 8 esztendőre kötött fegyvernyugat (1562), mellybe ő is bele vala foglalva, biztosítottani láttatnék egy időre királyi méltóságát és birtokát. I Ferdinánd holta után (1564) ennek fia, Maximilián császár és király, fen kívánta ugyan tartani a' 8 esztendőre szóló fegyvernyugatot; de elaczte még is, hogy Balassa Menyhért mindjárt 1564 ősszel az ő birtokából II Jánoséra ütött fegyvererővel, a' hegyaljai szőlőtermés elrablására. II János hadvezérei, 's utóbb ő maga is, fegyverre keltek a' megtámadtatott birtok védelmére, 's nem csak Balassán állottak boszút, hanem több Maximilián birtokabeli várakat is elfoglaltak. Már most Maximilián is hadakat küldött a' felvidékre Svendi Lázár vezérlete alatt, kinek győztes előhaladtát meg nem tudta II János ön erejével gátolni. Panaszt tett tehát a' szultánnál a' fegyvernyugat megszegése miatt és egyszersmind más részről alkudozásba bocsátkozott Maximiliánnal. Ez utóbbinak nem lett fogantatja; II Szolimán pedig 1565 háborut üzent Maximiliánnak és 1566 temérdek hadsereget vezérelt személyesen a' magyar földre. II János Nándorfejérvár alatt ment elejébe a' szultánnak, ki alája rendelt egy tatár sereget, mellyel a' király Tokaj megszállására ment, mellyet Svendi elfoglalt vala tőle. Egy másik török hadosztál, Pertaffa basa alatt, Gyulát és Jenőt vitta, 's meg is vette; a' harmadikkal maga a' szultán Szigetvárat vette vivás alá, mellyet a' vitéz Zrínyi Miklós védelmeze. Elesett ugyan Szigetvár is Sep. 7 hős védelmezőjével együtt; de még előbb, Sept. 4, kimult a' váralatti táborban a' 74 esztendőös Szolimán II János pártfogója 's oltalma. E' halálesetről tudósítatva, felhagyott a' király Tokaj vivásával, és a' Tatárokat elbocsátotta, kik kegyetlen pusztítással és rablással jelelték útjokat. II Szolimán fia, Szelim, azonnal hajlandóságot nyilatkoztatott a' békére, 's az ez iránt folyt alkudozások 1568 uj 8 esztendőre szóló fegyvernyugatot szültek, mellynél fogva mindenik fél megtartotta azt, mit birt. II János királya két ember gyakorla legnagyobb befolyást, Békési Gáspár, királyi kincs-

tartó, 's Blandrata György udvari orvos; amaz alattomos szövetekezést igyekezék Bocskai György által eszközölni Magyarországon, mellynek tüze a' Németek kiszorittatása 's II Jánosnak közönséges nemzeti királlyá kiáltatása vala. Minekutána pedig ez a' szövetekezés kelekdtében felfedeztetett és elnyomatott 1569-ben, megfordította irányzatát Békési, 's az 1570-diki megyesi országgyűlésen rábirta a' rendek többségét, hogy követség küldetnék Maximiliánhoz, állandó béke 's szorosabb öszveköttetés eszközlésére. Maga Békési rendeltetett e' követségre, 's olly egyeztetet szerzett Maximiliánnal Spirában, mellynél fogva 'Sigmund János függetlenül és férjfi ágra örökösen bírja Erdélyt Princeps serenissimus czim alatt; tartsa meg ehez Bihar, Középszólnok, Kraszna 's Marmaros vármegyéket Husztal és a' sóbányákkal együtt Dominus Partium Regni Hungariae czim alatt, a' többit pedig adja által Maximiliánnak; szoros véd-szövetség legyen az egyező felek közt a' Törökök ellen, mellynek erősítésére a' császár rokonságából kapjon 'Sigmund János feleséget; ennek magvaszakadtával végre szabad választások legyen ugyan az erdélyi rendeknek, de ugy hogy az általok választatott Erdélyi vajda 's Partium Regni Hungariae Locumtenens czimzet alatt függjen Maximiliántól, vagy ennek utódjaitól. Ez a' kötés még 1570 megerősítettet nemcsak 'Sigmund Jánostól, hanem a' három erdélyi nemzet mindenikéből hat hat főember is megesküdött annak megtartására, 's Békési Dec. 27 ismét elindult Maximiliánhoz, ezen erősítvények bemutatására. A' fényes kapu előtt természetesen titokban tartaték az egész dolog. A' másika a' fennevezett nagy befolyású embereknek, Blandrata György udvari orvos, megkedveltette urával azon hitvallásbeli tanitmányokat, mellyekhez maga gaszarkodék, t. i. Socinus tanitmányait és Davidis Ferencz udvari pap együtt munkálódásával oda vitte a' dolgot, hogy nem csak az erdélyi főemberek közül sokan (mint Békési Gáspár, Hagymási Kristóf, Csáki Mihály 's m.) elállának a' sz. Háromság tanitmányától, hanem a' marosvásárhelyi országgyűlésen, mely 1571 első havában tartatott, fel is vetetnek az egységhevők felekezete a' törvényes vallásbeli felekezetek közé. A' gyenge testalkotású, sovány, véres szakálu, neveltetésében elkényeztetett (J. IZABELLA), betegeskedő, 's e' miatt komor kedvű 'Sigmund János mindjárt a' marosvásárhelyi gyűlés után rozsul lett és Gyulafejérvárat Mart. 14 kimult, minekelölte megjött volna Békési Prágából a' császári békeerősítvényvel. Holt teste ugyanott temettetett el Maj. 17. *Fabri Pál.*

ZAPPI (Giovanni Battista Felice), szül. Imolában 1667, korának legjobb olasz költői közé tartozik. Miután Bolognában törvényt tanult, 's olly gyors előmenetelt tett, hogy már 13 éves korában doctori koszorut nyert volna, Romába ment, hol majd nem csak mint törvénytudó, de mint költő is tűnőklött. Egyik vala ő az Arcadiusok academiájának alapítói közül, mellyben Tirsi Leucasio nevet vón fel, 's az intézetnek különös diszére szolgált. Képzeltő kecses karakter bélyegzi költeményeit, kivált canzoneit 's madrigáljait; csak néha lehetne ellene vetni, hogy gondolatja itt ott keresgél és mesterkél. Mgh. 1719. Nője Faustina, a' híres romai képiró Maratti Carlonak leánya, nemcsak ritka szépsége, hanem költői tehetsége által is szinte jeleskedett. Ez az Arcadiában Aglaura Cidonina nevet viselt.

ZÁR (bírói) alatt azon korlátolt állapot értetik, mellynek következésében valaki, javainak igazgatásától törvényesen megfosztatik, 's ez, bizonyos ideig, számadási teher alatt, más személyre bizatik. A' zár kétféle, u. m. szükséges és önkényi; az közhatalom vagy a' törvényhatóság által, emez, a' tulajdonosnak önkaratjából tétetik a' javakra. A' szükséges zár továbbá, vagy törvényszéki, vagy tör-

vényszékküli, a' szerint, mint a' bíróság által, a' perben, vagy ezen kívül rendeltetik meg, a' nékie tudtára esett okok miatt. A' törvényszéki viszont vagy fő, mellyre nézve külön per folyik, vagy mellesleges, midőn más ügy miatt indittatván 's végződven valamely per, a' birtokon kívül feljebb vitt ítéletnek végrehajtásakor nehézségek támadnak az időközben el nem idegeníthető birtok iránt; mert ha ekkor egyik fel sem nyujthat elegendő bátorságot, a' feljebbviteli ítélőszék elhatározásáig, zár tétetik a' peres javakra, a' végrehajtó bíróság által. Egyébiránt a' zár, többnyire a' tékozlók javaira vagy egyébként adóssággal terhelt javakra szokott tétetni, hogy azok, jövedelmeik helyes és értelmes igazgatása által, terheiktől lassanként megmenekedhessenek. E' végett a' pazérió személy ellen, zárt rendelő per, ennek rekonai vagy a' királyi ügyész által mozdítottatik a' szerint, mint a' tékozló az első örökösödésének, vagy utóbbiának árt. Ha a' vád bebizonyítottatik, megrendeli a' vármegyei bíróság a' kívánt zárt; melly a' magyar kir. Helytartóság által köz hirre tétetik, azon okból, hogy senki ne hitelezzen pénzt a' zár alatt lévőnek, vagy vele terhes egyeztetet ne kössön, sikeretlenség büntetése alatt. A' törvényszéki fő zár, azaz, melly különös per által eszközöltetett, csak ismét per után 's az előbbi bíróság ítélete által nyitathatik meg, midőn már a' zárrendelés okai megszűntek. A' mellesleges zár, a' feljebbviteli törvényszék ítéletének végrehajtásakor mulik el. A' törvényszékküli, az elegendő okokkal támogatott folyamodásra jött királyi rendelés által semmisítettik meg. Végre, az önkényi zár, a' tulajdonos akarata szerint, mindenkor megszüntethető. *Kunoss.*

ZARÁND, magyar vármegye Erdélyben, Hunyad 's Alsófejér vármegyék és Magyarország közt. Nagysága 15 nsz. mf., mellyeken kevés Magyaron kívül, csupa oláhság lakik. Földje hegyes; levegője hideg. Főfolyója a' fejér Körös, aranymosásával. Gabonát a' hegyes föld keveset terem, innen a' lakók baromtartásból élnek 's bányákban dolgoznak, mivel ásvány a' vármegye főterménye. Járása 4. Főispánya báró Bánffy György Fő Mélt.

ZÁRTEL, parenthesis, egy szóperiodusba mellékesen mintegy észrevétel vagy világítás gyanánt szurt tétel, melly által a' szó folyama megszakasztatik.

ZÁRLATOK (Clausula), valamely egyeztetnek v. más törvényes cselekedetnek, 's törvénynek mellékhatározati, mellyek által azoknak tartalma most megerősítettik, majd korlátoltatik. Némelylek közönségesen alkalmazhatók, mások csak bizonyos tárgyakra használhatók. Mandatum cum clausula feltételes parancs, valamit tenni v. nem tenni, ha meghatározott idő alatt e' v. ama tárgynak alapos okai be nem bizonyítottatnak; mandatum sine clausula, feltétetlen parancs. Clausula cassatoria, azon határozat, hogy bizonyos esetben az egész dolgot nem történtnek kell tekinteni. Clausula codicillaris végrendeletknél az a' határozat, hogy az utolsó akarat azon esetben, ha mint végrendelet nem állhatna meg, mint codicillusnak kötelező ereje legyen.

ZARLINO (Giuseppe), szül. 1540, (Gerber szerint 1520) Chioggiában Velence mellett, mgh. 1599 Velenczében, Romeau és Rousseau előtt a' legnagyobb 's kitetsző theoreticus muzsikuskok közé tartozott. Pontosabban határozta meg az egész és féhang viszonyát, 's *Instituzioni armoniche* (Ven. 1562, 1573 fol.) című munkájával utat készíte a' harmonia alaposabb kidolgozására. Mint hangszerző azon nagy muzsikája által lett ismeretes, mellyet mint Sz. Márk templomá karmestere a' lepantói tengeri győzelem innepére készített. Mostani hangmivész ugyan nem örömet tanultá Z. munkáit, de belőlök a' muzsikának 16 századbéli állapotjáról felvilágulást nyerhetne.

ZARSKOJE SELÓ (Sarskoje Seló, azaz, Sára faluja, mivel hajdani tulajdonosnéja így neveztetett), orosz csász. mulató kastély, 3 $\frac{1}{2}$ ném. mf. Péterváratól. I Katalin kastélyt építtete benne, de azon paradicsomi alakját, mely most csodáztatik. II Katalintól, kinek ez igen kedvelt helye volt, kapá. Főleg említhetők benne: a' tükörfalak, kápolna, porcelánszoba, agátszoba, mely agátkőből faragott képekkel díszlik. A' kert angol izlés szerint van alapítva, szép remeteséggel, szobrokkal, edényekkel (vasa), obeliskekkel, emlékekkel, diadalivekkel, melyeket II Katalin jeles férjfiának emeltete, 'st. E' mulató kastély mellett fekszik Sofia városa, mellyel Zarskoje Seló most egyesül, 's hol több év előtt polgári tisztek képzésére lyceum alapították. L. Loudon *Encyklopädie des Gartenwesens* (ném. Weimar 1824.)

ZAUNER (Franz, Edler v.), udvari szobrász, a' képző művészeket császári academiájának Bécsben professora és tanácsnoka, született Feldpatanban német Tirolban 1746. A' művészetet egy sógoránál kezdé tanulni, de előbbre törekvése 1766 Bécsbe unszola. Itt 5 esztendeig dolgozott Schletterer professornál, de minden szabad óráját vagy a' természet vagy az antikok utánozásával tölté. Fáradhatlan szorgalma annyira vivé, hogy már ön erejéből óhajta valami szépet teremteni. Erre csak hamar mezeje nyílt. Schönbrunban néhány kuthoz szobrokat kelle készíteni. Z. jelenté magát Kaunitz hercegnél, ki azt bizá rá, hogy az egyik kuthoz 15 nap alatt készítsen egy mintát, mely az austriai legnagyobb 3 folyamot ábrázolja. A' minta helybenhagyást nyert; ezt majd nagyban dolgozá ki, 's úgy megnyeré vele a' császárné kegyét, hogy 1776 az udvar költségén Romába küldetnék, honnan 1781 az időközben megürült professori székre hivatott vissza. Itt a' határozatlan módosságokra tántorult szobrászművészséget helyezébb elvekre vitte vissza. Saját művei: Klio, ülte; carari márványból; Fries grófi nemzetség emléke Veszlauban; 4 óriási Kariatida, Fries grófnak a' József-piaczon álló palotáján; II Ferencz császárnak két mejji képe; Hymen, gróf Fries muzeumában; II Józsefnek bronzból öntött óriási statuája, mellyet felséges urunk 1807 a' József-piaczon felállíttatott. A' művész gondolata szerint ezen emlékek egyszerűnek, nemesnek és fenségesnek kellett lenni, mint maga a' nagy fejedelem volt. Azért azon pillanatot választá, mellyben a' kedvelt uralkodó csendesen lépdelő levon ülte, karját gyöngéden előre nyújtja, 's népének közepette mintegy jóllétére vigyázva léptet. A' romai öltözet, a' talpalat építése, 's diszitvényeinek választása által az egésznek ó színt kívána adni. A' félmagaslatu ábrázolatokban Józsefnek utazásait, földmívelés, kereskedés és tudományok iránti hajlandóságát fejezé ki. Ez állókép csaknem egész Európában legnagyobb. — II Leopold császár emléke, mellyet fejér márványból faragott, az Augustinusok templomának mellék kápolnájában áll. Ez a' császárt koporsón fekvé, pánczéiban 's romai köpenyeggel ábrázolja. Ráborulva látszik a' siránkozó Germania hoszszu gyász köpenyegben. Ezeket kívül van tőle számos, és eredetijéhez tökéletesen hasonlító márvány-szobor. Mgh. Bécsben Mar. 3. 1822.

ZEA (Zia), a' hajdani Keos, termékeny görög sziget, Sunium atticai fokkal szemben, 3 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. 5000 lak. Hasonló nevü városát görög püspök lakja. Az ezen szigeten virágozott 4 város, és a' hajdan legszebb városai egyikének, Julisnak v. Juliának, omladványi alatt találtatott a' parosi chronica (I. MÁRVÁNYKRÓNICA.) Zea város a' régi Karthaea helyén fekszik. E' szép sziget régiségeit előszer Brünsted kezdé figyelmesebben vizsgálgatni 1810. A' hajdani Keos olly népes volt, hogy a' 60 éven felyüllevőknek megengedetett magok megölése, mi így történt: Az öreg öszvegyüjté barátit 's innepélyes búcsú-

vét után, homlokát megkoszorozva, egy pohár máknedvet megiva 's elhunyt.

ZEA (Don Francisco Antonio), a' colombiai congressz alelnöke, spanyol Amerika legtudósabb 's legkitetszöbb polgárainak egyike. Ujgranadának S. Fé de Bogota nevü fővárosában szül. 's szép észtehetségei miatt a' spanyol országlás és a' papok előtt gyanus leve, honnan többekkel Spanyolországba küldeték fogva. Itt jól fogadták 's tanulásának folytatása megengedteték. Zea Spanyolországban is kitünteté magát 's Európában több utat teve. 1806 fűvészség tanítója 's a' madridi kir. fűvészkert főügyelője leve; azután spanyol Amerika nevében, minç Ujgranada követe, lépe fel a' cortesek gyűlésében, a' Franciaországgal folyt háboru alatt, késöbben Londonba mene 's innen honába visszatére, hol a' szabadság ügye mellett munkás volt. 1818, mint az országló tanács és köz jövedelem elnöke, S. Tamásban (előbb Angostura) az igazgatás feje, 's egyszersmind a' köztársaság haderejének főügyelője volt. A' venezuelai (most colombiai) köztársaság congressze Angosturába tetetvén által (Febr. 1819), Z. alelnökké választaték, de 1819 egészsége miatt letetvé e' hivatalt, melyet azután Arismendi hadvezér, 's utóbb Roscio kapa meg. 1821 Z. Európába utazott 's Parison keresztül Madridba ment, hol a' köztársaság dolgai felett alkudozék. Iparkodása sikeretlen levén, ismét Parisnak veté útját, honnan, mint a' colombiai országlás követe, az europai országlásokhoz köriratot küldé (Paris 8 April. 1822), melyben Colombia szabadságát megemertetui kívánta, a' népeket a' Coliombiávali kereskedése meghívta 's a' colombiai statusviszonyokat költsönösség elvére alapítá. Azután Londonba mene, hol a' minisiterektől jól fogadtatott. Itt 2 mil. f. sterl. költsönt csinála Colombia számára, bár nem volt meghatalmazva 's nem sokára mh. a' bathi ferdőben Nov. 1822. Ama költsönt csak nagy korlátolmányok közt esmeré meg honának országlása.

ZEA-BERMUDEZ (D. Francisco de), a' legujabb historiában kitetszö spanyol statusférjfi, utóbb spanyol követ Londonban, ifjúságát tudós Jovellanos oldala mellett, ki rokona volt, tölté, ennek szép esmereteit sajátivá teté 's munkáit öszveszedé. A' háboru nyugtalanságai alatt Malagában tartózkodék Z. 's kereskedéssel foglalkozék. Erre a' cortesek szolgálatába lépe, kik őt Pétervárába küldék követségbe, hol, a' cadizi országlástól meghatalmaztatva, VII Ferdinánd király nevében Rumjanzoff Miklós orosz cancellárral köté amaz esmeretes szövetséget Veliki Lukyban 20 Julius. 1812, mely szerint az orosz császár megesmeré a' Cadizban öszvegyült rendes és rendküvli cortesek törvényességét, mint az azoktól kiadott constitutiót is, Oroszország kereskedését Spanyolországgal visszaállítá 's ezt a' Franciaország ellen adandó segítség felől biztosítá. Ezen nevezetes egyeztetet Schöhl *Hist. des traités de paix*-ben (10 köt. 543 lap.) olvashatni. Midőn a' spanyol katonaság 1820 ama constitutiót visszaállítá, Grof Nesselrode levelében tudósítá Zeát, hogy Sándor császár az 1820-ki lázadást 's constitutiót nem hagyja helyben. Erre Z. Konstantinápolyba küldeték VII Ferdinándtól, mint követ, hanem 1823 visszahivaték 's Londonban leve spanyol követ. Grof d'Ofalia, Jul. 1824, első minisiteri hivatalából kiesvén, őt nevezé a' király helyébe, UGARTE (h. e.) eszközlésére, mivel az akkori súlyos körülmények közt egyetértőleg munkálódék. Zeának sok nehézséggel kelle küzdenie, mert a' mérséklettség rendszerét, melyhez szita maga is, mint mivelte és tapasztalt férjfi, kelle az ugy nevezett apostoli párt szerfeletti kívánati ellen védnie, a' pénztárban 300 mil. realnyi hiány találtaték, Franciaországnak 58 mil. fr. vala fizetendő 's a' status hitele igen alá ment. Ezeket segiteni valóban súlyos feladat vala a' ministeriumra nézve, főleg olly ellenséges viszonyokban, millyenek

akkor Spanyolországban dühöngének. Mindjárt eleinte hatalmas párt, mellyhez tartozának Calomarde igazságminister 's minden Carlista, dolgozék ugyanis Z. elmozdittatásán; 's az addig követett szenvedélyes ellendőgozás jó ideig tartott. Azzal is vádolták Z., hogy az alkotmányvitákat, szabad kőműveseket 'st. pártolja. A' kir. családból is többen követék e' nézetet. Azonban Z. fenntartá magát a' franczia és főleg az orosz minister gyámolítása által. Hanem Ugarte-jónak találá az absolutistákhoz 's Calomardehoz csatlakozni, 's ezekkel Z. megbukásán dolgozni, vagy azért, mivel e' nem hagyá magát, mint Ugarte reménylé, egészen tőle vezetetni, vagy vigyázóságból, nem akarván, Zeával együtt megbukni. Z. ezt látván, kieszközlé, hogy Ugarte Mart. 1825 a' turini udvarhoz küldeték spanyol követnek; de az eltávoztatott Ugarte hatalmas barátokat hagyá maga után 's ezek közt a' dán követet, graf Dernathot. Z. tehát ismét visszahivatá Ugartét; de ezzel se fegyverezé le ellenségeit. Az absolutisták szemében nagy véték volt Z. mérséklettsége, mit látván Z. hivatalábóli elhocsáttatását kéré; hanem a' király ezt nem teljesité, sőt még nagyobb bizalommal vala iránta, midőn Aug. 1825, Recachoval, a' policziaministerrel, a' Carlisták lázadását elnyomta. Hogy mindazáltal a' tapasztaltabb papok 's nemesek véleménye kihallgatassék, Z. javulatára tanácskozó junta állittaték fel. Egyszersmind az absolutismus heves pártolóival keményen bánának. Hanem Bessiéresnek és lázadó társainak, kik a' királyi párttal tartának, 's hatalmas személyekkel valának öszveköttetésben, kivégeztetése (Aug. 1825) dühös elkeseredést okozá a' ministerek ellen, annyira, hogy a' király kintelenítették 25 Oct. 1825 Zeát hivatalából elbocsátani. Igazi okát ennek különbféleképen adják elő. Némellyek azt mondják azért, mivel Angol- 's Franciaországok elvonák segedelmeket Zeától, mint-hogy nem akart Mexico általok kívánt függetlenségében megegyezni; mások 's hihetőbben ugy vélekednek, hogy azért, mert Mexico függetlenségét javaita. Egyébiránt Z. megtartá továbbra is a' király kegyelmét 's az utána következett minister, Infantado herczeg, tisztelettel volt iránta. Z. 1826 Dresdába, 's 1828 Londonba küldeték követnek. Az általa követett mérséklettség rendszere megtartatott. Ugarte az udvartól eltiltatott, hanem a' tanácskozó junta statustanácsá változtatott által.

ZELOTÁK, a' Zsidóknál azok, kik isten 's templomok dicsőségéért és törvényeikért buzgólkodtak 's gyakran annyira ment dühök, hogy a' kit istenkáromlónak v. szombatrontónak tartottak, megkövezék v. más módon végzék ki, a' nélkül, hogy kérdésre vonattak volna. Most azok neveztetnek így, kik megfontolás nélkül 's méltatlan keménységgel lépnek fel, mint vallásvédők 's buzgólkodnak más-ként gondolkozók ellen.

ZELTER (Karl Friedrich), Berliaben az énekademia profesora és igazgatója, szül. ugyanott 1758. Atyja kőműves volt, 's 17 éves korában Z. is ennek mesterségét kezdé üzni, de annyira kedvelé egyszersmind a' muzsikát, hogy minden szünőráját klavirjátásra és kótairásra fordítaná. Kótákat nem szerezhetvén, saját muzsikai gondolatait kezdé feltenni, noha még a' harmoniaról ismerete sem volt; ő azonban partitúrákat iparkodott kapni leírás végett, 's történetből Bach Em. és Hasse munkáira akadván, ezekben a' tétel rendével 's alaposságával megismerkedett. 1783 kőművesmesterré lett, 's csak ettől fogva kezdé még a' tiszta tételben 's kettős ellenpontozásban leczkéket venni, Fasch volt ezekben tanítója 's utóbbi vezér-őljé. Fasch énekademiájának felállta óta Z. lón e' szép intézetnek egyik legmunkásabb tagja 's utóbb tanítójának legderékabb segéde. Fasch 1800 meghalálózván, Z. vette által az academia igazgatását 's mellyek nyilvános istentisztelelőskor felolvastatnak. Más részek imad-

valamint a' tagok alapítójoknak mejjképét 1801 hálatiszteletből felállíták, ugy 1825 Z. iránt is hasonló hálát bizonyítanak, azt határozván, hogy Rauch készítette képe ezentul elődeé mellett álljon. 1809 a' porosz király a' művészetek 's tudományok berlini academiájánál hangszerszervezőnek nevezte, 's az egyházi muzsika kijavítására Königsbergbe hívta. Ekkor alapította az első ugy nevezett berlini daltáblát, mellynek 2 tenorra és két bassusra osztott tagjai magok által költött 's muzsikára tett négy szavu dalokat vig ebédeknél énekelgettek. Ennek 30 férfiból álló kara van. Ennek számára írta legeredetibb, legszeszélyesb dalait. Szerzeményei alapos műveltségre mutatnak, 's köztök leginkább kitűnnek dalai és motettjei. Amazok közt jelesek *Samml. kleiner Balladen und Lieder fürs Clavier* (1—4 füz. Berl. 1803), és *Johanna Sebus* (Leipz.); ezek közt a' daltábla számára írt hatalmas és vidám kardalok. Motettjei a' berlini ének-academiában adatnak, de a' nagy publicum előtt többnyire ismeretlenek.

ZEMPLIN vármegye Magyarország Tiszán inneni kerületében. Határai: kel. Ung, nyug. Abauj, d. Szabolcs vármegyék 's é. a' kárpátok. Nagysága 108 nsz. mf. E' vármegye felső része csupa hegy, közepe hosszú tágas völgy, alsó része terség. Jelesebb hegyei: a' telke-bányai, 12 mf. hosszú láncz nyug. 's a' Beszkéd éjsz. részében. Főfolyói: a' Bodrog 's Tisza, mellyek képzik a' Bodrog-küzt; de ezeken kívül több folyó is, mint a' Topolya, Ordova, Hernád, Sajó, Latorcza 's m. öntözik Zemplin földjét, sőt több 's nagy mocsárokat is okoznak. Levegője, mint terményése is, különböző Zemplinnek, hegyes és lapos tájékhöz képest, mert amott sovány, itt pedig termékeny földje van, melly mindenféle gabonát bőven terem. Hegyein, völgyein 's rétein sok marha legel, erdeiben számos vad lakik, vizei gazdagok hallal. Vannak különbféle becses kövei, jaspis, porphyr, zeolith, kárnjol, zafir, fekete bazált, irlandi ákhát, opál, sárga, veres, fekete és hamuszínű márvány, vasérc 'sat. keblében. Világszerte híres boraira nézve I. HEGYALLJA. Lakói száma 280,198, kik 28 mvár., 423 fal., 115 pusztán laknak, éjsz. Rusznyákok 's délen Magyarok, kevesen Németek, vallásokra nézve nagyobbára Kath., 40,000 Reform., kiknek Sáros-Patakon virágzó collegiumok van, 7150 Luther., 260 Óhitűek 's 10,000 Zsidók. Járása 6, u. m. a' hegyalljai, bodrogi, ujhelyi, homonnai, sztrókói, görögényi. Főispánya: székhelyi gróf Majláth Antal ur Eő Mélt.

ZEND, I. PERSA NYELV.

ZEND-AVESTA (élő ige), azon szent könyvek neve, mellyeket a' régi Persák maradéki, a' GEBEREK (I. e.) v. Gauerek (Persiában) 's a' Parsok (Indiában), állítólag vallásnitőjoktól ZOROASTERTŐL (I. e.) v. Zerdusztól 4000 év előtt kaptak. Legtöbb világosságot e' könyvek felől először Anquetil du Perron adott, ki Indiában lakván, a' szent nyelvet megtanulá 's 1762 Európába visszatérvén, leiratokat hoz magával, sőt 1771 francia nyelvre fordítá. Németül Kleuker közlé *Zend-Avesta, Zoroaster's lebendiges Wort etc.* 's *Zend-Avesta im kleinen, ein Auszug aus den Zendbüchern* cz. a. Angol 's német tudósok majd kikelének ezen munkák igazsága 's régisége ellen. A' tűzmadók magok is hiszik, hogy az igazi Zend-Avesta régen elvesztett. Mostani szent könyveik a' középkor legendái 's a' mai Geberék vallása a' hajdani geberi, keresztény és talán muhammedi vallászcikkek keveréke. Rask 1826 megmutatá a' Zend-Avestának, legalább némelly részeinek, igazságát, de szerzőjét eldöntetlenül hagyá. A' Zend-Avesta 5 könyvből áll. Egy részeket Zoroasternek Ormuzd, a' világ legfőbb igazgatója, sugallá. Tartalmok a' legfőbb jó lényről (Ormuzd), az élet lelkeiről (angyalokról), a' rossz lényről (Ahrimanról), a' más életbeni jutalmakról 's büntetésekről 'sat. szóló czikkek,

mellyek nyilvános istentiszteleskor felolvastatnak, más részek imádságokat, az ég főbb lelkeinek magasztalásait, erkölcsi mondatokat 'sat. foglalnak magokban, több szerzőktől 's különböző beszédmódon irattak. Historiai 's geographiai tárgyak is fordulnak elő benne. A' zendiramányok tartalmára nézve l. Rhode *Die heil. Sage und das gesammte Religionssystem der alten Baktrer, Meder und Perser oder des Zendvolks* (Frankf. a. M. 1820.) A' Zend-Avestát eredeti nyelven kiadá Olshausen prof. a' dán országlás költségén (Hamburg 1829.)

ZENDITŐK FRANCZIAORSZÁGBAN, v. JACOBINUSOK.

Jacobinismus alatt a' francia lázadás rozsz daemonját kell érteni, melly mérges féreg gyanánt rágta a' szabadság fáját, belét 's gyümölcsét megrontá, 's egy Mounier, Clermont Tonnere, Lally-Tollendal 's más derék honfjak szép reményei közé konkolyt hinte, ezeknek terveibe saját sárkányfogait szórá el, ugy hogy egy boldogabb idő hajnalát 25 évi jajjal 's könyekkel teljes véres időszak váltá fel. Nem titkos társaságokban vette az eredetét, mint Robison és Barriel vélekednek, hanem alapul ama közönséges nyungtalanság szolgált, melly a' statusban megrögzött fájdalmas betegséget hirtelen kívánta meggyógyítani, hozá járulván a' francia nemzet tüzes, szenvedélyes, 's a' régi rendszer ellendolgozása által elkeserített charactere is. A' political fanatismus irtózatossága ravasz demagogi düh-hel párosodott a' jacobinismusban. Zabolátlan, semmi vétektől meg nem rettenő egoismus vezette azt titkoson, szabadság, egyenlőség és köztársaság álarczai alatt ámitotta, 's törvény helyett gyilkokkal rettentette. A' jacobinismus elébb kezdődött mint a' Jacobinusok clubbja, de ebben jobban kifejlett, 's azt túlélt. Nem lehet tagadni, hogy a' clubban nagy észtehetségű és erős lelkű emberek is voltak, kik vas keménységű characterrel bírtak, az is igaz, hogy 1793 nem más szabadította meg az országot political elsúlyedésétől, mint a' terrorismus, melly 1795, hogy a' Jacobinusok gyülekezete megtiltatott, elnémult; de viszont feléledt az Napoleon katonai diplomatijában és csudákat szült egy ideig. Az is igaz továbbá, hogy sok becsületes ember volt Jacobinus, kik vagy rajoskodó képzeleteikben megszállták magokat, vagy pedig political öszveköttetések húzták be a' clubba, miből azután vissza nem léphettek, vagy végre abban a' reményben állottak ahoz, hogy befolyások által jobb utra vezethetik a' többséget. Első áldozati vakmerő próbáiknak az illy jószívű Jacobinusok lettek. E' mellett számtalan félenk characteretlen haszonlesők csatlakoztak francia vizeszűségből a' clubb 'fejeihez, vagy ujságkiánásból vagy személyes bátorságokra nézve. Ezek voltak az ugy nevezett Freres dupes (ostoba fraterék), kiknek akaratjok ellen is mindent meg kellett tenni; mert a' főbbek csak hamar kiesmerték őket, 's erőszakkal tolták a' political zürzavar örvényébe. Kétséget sem szenved, hogy a' jacobinismus maga ölte meg saját gyermekét, a' szabadságot, 's a' köztársaságra kinyujtá gyilkoló kezét, mert a' nemzeti képviselők gyülésében a' tanácskozási szabadságot megsemmisítette. Nem volt itt szabad megfontoltság és szavazás, mert jó előre meg volt minden határozva a' Jacobinusok gyülésiben. Önkény vagy csalás vezették a' clubbot, ha valamit a' nemzeti gyűlés nyakára akart tolni. Egyébiránt pedig a' jacobinismus charactere is olly változó volt, mint a' nemzeti character. — A' clubb így vette származását. A' revolutio kiütése előtt még bizonyos társaságok állottak öszve Parisban a' londoni Debating societies nyomdoka után, mellyekben political ideák szoktak feszegettetni, 's többnyire köztársasági nézetek pártoltattak. Kivált az éjszakamerikai szabadság fellett folyt háboru ideje olta állottak elő illy társaságok, ámbár régebben is voltak már Parisban Bureaux d' esprit vagy társaságos mulatságok, mellyeknek literaturai és belletristicai tárgyaik voltak.

Anglia és Északamerika példája ingerlették fel a lelkes Franciaikat a követésre, 's az adott példát merészebb képzetekben fogta fel a nemzeti kevélység. Raynalt és Rousseaut kíváncsisággal olvasták, 's a francia szónokok szetes, vizeszü characterere nem állapodhatott meg a csendes szemlélődés mellett. Vakmerőségek mindent felső pontig hajtott, 's minthogy a clubb nagyobb része romlott erkölcsű vagy hidegen okoskodó, vagy merész és lélekielen egoisták-ból állott, az Aristoteles, Grotius, Locke philosophiájokban foglalt természeti törvény is dühösséggé emelkedett ezen Titanok fejében, vagy politicalai vélemények despotiájának alakjába öltözött, melly annál nagyobb terjedtségű lett, mentől inkább hízlekedett a nemzet hű kívánságának, mint új és rendkívüli. Ebből magyarázható ki az is, miért tulajdonították némelly tudatlan kíváncsorlottak, sőt későbbben a külső szin által eltántorított Geoffroy, Genlis asszony, sőt Laharpe is és más illy tónadók a philosophiának a jacobinismus és revolutio eredetét, gondolván, hogy azt ezen az uton megundokíthatják. Nem tagadhatni, hogy Voltaire, d' Alembert, II Friderik elmésségek minden fogvereivel megtámadták a bal vélekedéseket, 's tulhágásokban a tiszteletre méltót sem kimélték meg, mihelyt előítélet volt ahöz ragasztékul adva; de azért nem tevék tervül az ol-tár és királyszekek felforgatását, vagy atheismus és anarchia terjesztését. Diderot és rokontársai letapodtak ugyan természeti kevélységekben az erkölcs és vélemény közönséges formáit, 's követők meg tovább is mentek, de sehol se volt e' szövetkezés céljává téve. A' parisi jó társaság különbféle köreiben természetesen jelesebb erejű férfiak is vettek részt, kik abból a Jacobinusok clubbjába mentek által. Politicalai ideák voltak legkedvesebb tárgyai a társalkodásnak, az idő szükségei kettős mértékben adtak ingert azoknak; a' szenvedélyek megzavarák az eszet 's néhány lármás álokoskodásaival elkábitá a' józan emberi értelmet; sőt ezen egy nevezett philosophusok dühe annál inkább nőtt, mennél több akadályra találtak, 's annál kevélyebbek és merészebbek lettek, mennél több gátakon törtek keresztül. De ezen belső, nemzeti characterből, mint a' főbb Jacobinusok egoismusából és romlott erkölcsökből eredő okai a' revolutio-nalis rossz léleknek, mellyben semmi, emberiséget ápoló idea nem volt, magokban még nem egyetlen kutfjei a' tettleges örültségnek. A' körülmények hatalma, az egésznek kétségbe esett állapotja, különösen pedig a' köz pénztár szüksége, melly a' status erejét leverte, nagy okul szolgáltak a' lázadás koholóinak (a' Jacobinusoknak) arra, hogy rettentő feltételeket valósítsák 's 25 mil. fényűzéshez szokott 's e' miatt részint elszegényedett honfijaikat szigoru republicanusokká változtassák és a' politicalai rajoskodás legmagasb pontjára vigyék. Sőt az egyes néplők rendkívüli és borzasztó személyes tulajdonságai is nemiképen az akkori rendkívüli és félelmes időszak szüleményei voltak, mellyben a' nemzet characterének feszültsége a' belső sebek és külső tengeri 's szárazai háboruk miatt, annyival feljebb hagott, mivel a' francia nemzet mint élesen látóbb, gyorsabb, elevenebb és zajgóbb akármelly más nemzetnél, ugy a' szempillantant nyomásait és szükségeit is elevenebben érzi. A' Francia elég okos arra, hogy céljához az eszközt is könnyen kitalálja, de merész könnyelműséggel is bír egyszersmind, melly szerint az eszközöktől nem retten vissza. Politicalajok főszabálya *Nos besoins sont nos ressources* (szükségeink segedelem - kutfjeink). Azért vak meggyőződésből engedtek a' középszerű észtehetségű emberek, kik különben állhatatos akarattal munkálkodtak, a' tasztásnak, melly a' szempillantás szükségeiből eredt. Vallás és szeretet nélkül egyik tulhágásból másikba esvén, végre szörnyetegekké váltak, mint Robespierre és társai. Azonban minden megromlott időnek voltak illy

ördögei, ha külső fergetegek valamely országot megrázkodtattak. Catilina és összeesküdt társai hasonló ördögök voltak. Ebből kell kimagyarázni a' revolutio ideje alatt megjelent iratokat, mellyek különbféle szelleműek, 's a' néphez szólnak, ebből lesz megmagyarázható, miért lettek a' jacobinusi clubb szónokjai naponként vakmerőbb hanguak? Ama politicai örültség, melly a' Jacobinusokat 1789-től 1795-ig, 's Napoleon terveit 1801-től 1815-ig vezette, kevély, szenvedélyes és megátalkodott akarat-erőnek küzdése volt az okossággal. Az első nemzeti gyűlés némelly kitetsző tagjai, kik többnyire polgárok 's Bretagne küldöttjei voltak, szükségesnek látták az együtt-tartást az előjogokkal bírók 's az udvari párt ellen, 's hogy a' következő napi tanácskozások tárgyait magok közt előre kifőzzék, már Versaillesben estvénként most egyiknél, majd másiknál öszvegyülekeztek. Ezek közt volt Mirabeau gróf is, ki elhagyta a' Jacobinusokat, midőn ezek a' mérséklettségről elfelejtkeztek, sőt nyilván ellenek is dolgozott később. Ugyanazt tette Lafayette is. De látván mindketten, hogy a' nemzeti gyűlésben semmit se vihetnek ki a' Jacobinusok akaratja ellen, újra visszatértek a' clubba, hogy arra behatással legyenek. Azonban Mirabeau nem sokára u. m. 2 Apr. 1791 mh., Clermont-Tonnère monarchiai clubbja, melly még állhatatosabban küzdött a' jacobinismus ellen, miután 27 Jan. és 28 Mart. 1791 kemény fenyegetődzéseknek volt kitéve, végre sélyel-szóratott. Ekkor esmerkedett meg a' Jacobinusok clubbja segéd-csapatival, a' későbbi láncásokkal (Pikenmänner). A' király elszökte még jobban felzavarta a' felhevülteket, 's már 1792 végével olly tuhágó elvek szerént dolgoztak, hogy Jacobinus- társaikat is olly szín alatt, mintha király-pártiak vagy mérsékletesek volnának, gyűléseikből kizárták, még Freront, Legendre-t 's más heves Jacobinusokat is. A' Bretagneiak többeket bevettek ezen kizárattak közül, hogy véleményeket annál könnyebben kivihessék. Így jöve létre a' nemzeti gyűlésnek köz jóra nézve felette káros több pártokra szakadása, mellyek még mielőtt valamely tárgy köz tanácskozás alá jött volna, előre megegyeztek egymás közt, mit végezzenek annak idejében? és saját végzeteket köz végzetté iparkodtak tenni és sokszor azzá is tették. Kik nem tartoztak va'amelly párthoz, azok ellenségeknek tartattak, 's mindenképpen üldöztettek. A' másképp gondolkozók eránti türehtlenségre, melly későbbben politicai vádakra és üldöztetésekre szolgált okul, személyes nézetek, szenvedélyek, titkos és álnok haszonkeresés is nagy befolyással voltak. A' megszaporodott Jacobinusok, kik magokat kezdetben a' lázadás barátinak nevezték, nem térvén többé magános házban, már 1789 végével az eltöröltett Jacobinus szerzet klastromát választották magoknak a' St. Honoré utszában, Paris közepén, gyülekezethelyül, mellynek nevééről azután Jacobinusoknak neveztettek, jóllehet ők magokat már eleinte constitutio barátinak nevezték. Öltözetek külső jeléül veres sipkát hordoztak, későbbben pedig szegény és mocskos öltözet tette a' sansculottismus külső jegyét. Franciaország kisebb és nagyobb városiban, sőt 1793 a' falukban is támadtak már illy egyesületek, mellyek a' parisi anyaclubbal öszveköttetésben állottak, 's ennek az illy egyesületek nyomos segédei voltak, mellyek által t. i. az egész országot mozgásba hozták, 's céljaihoz képest igazgatták. Az anyaclub 1792, mikor néha 2500 tag is gyült öszve már benne, 400 illy apró egyesületekkel folytatta levelezését, 's az egész országban 400,000-re tették a' Jacobinusok számát. Nem szükség névszerint is előszámolni a' főbb Jacobinusokat, mert ugy is tudva van, hogy minden valamennyire csak nevezetesebb ember, kik a' lázadás egyik v. másik időszakában szembetünőbb szerepet játszottak, vagy játszani akartak, Jacobinusok voltak. Egyeseket közülök igen nehéz most

már vádolni, minthogy pártdüh egyes személyek történeteit megundokította. Paris nagy befolyása az ország részeire, mint a' francia nép nagy részének tudatlansága, melly szerint az nyugtalan kívánsággal siet az ujítás elibe, 's hidegen és önálló szabadsággal, mint az Angol, nem szeret vizsgálni, könnyüvé tették az anyaclubb fejének, a' közvéleményeni láthatlan uralkodást. A' mit magok közt feltettek, hogy javallat vagy végzet formában a' nemzeti gyűlés nyakára toljanak, ha szinte vakmerő és a' constitutióval ellenkező foglalatuak voltak is, annak jó kimeneteléről bizonyosok is voltak, tudván, hogy a' velek öszveköttetésben álló más clubbok az egész országban helyben fogják azt hagyni. Természetesen minden nagyra-vágyó, még a' nemesi 's fő rendekből is hozzájuk csatlakozott. Lemondottak ezek nemesi rangjuk hasznairól, hogy a' dolgok újabb rendjében nagyobb tekintetet és hasznot nyerhessenek. Azonban nem sokára terhekre lettek a' mérséklett Jacobinusok minden nagyra-vágyó 's szenvedélyes népfőnek 's ugyan azért a' legvadabb tűzű tagok különváltak a' többiektől, szorosabb kapcsolatu clubbot formálván, mellyet a' gyülekezet helyéről (egy Franciscanus-klástromról) Cordelierek clubbjának neveztek el. Ennek tagjai az exaltés-k vagy is tulcsapongó szenvedélyes demokraták voltak. Itt tünteték ki magokat Danton vakmerő 's népszuditó észtehetségei, itt kapott hitelt az emberi nemzet seprejének Marátnak, a' Néparát (1789 oltá) kiadó-jának, istentelen elve, hogy a' czél megszenteli az eszközöket; itt szála táborba a' sansculottismus beszédben és gondolkodásmódban a' vallás, erkölcsiség, rend és királyság ellen, mellyeknek a' határtalan gyűlölséget esküdött. Chabot exapucinus, Anacharsis Cloots, Collot d' Herbois és mások közönséges beszédekben legnagyobb szemtelenségeket követtek el. Minthogy a' Jacobinusok, 's a' velek öszvekapcsolt Orleanisták és Brissotisták, kik a' királyszerk felforgatásán dolgoztak, amazok, hogy az Orleansi herceget tegyék királynak, ezek, hogy köztársaságot alapítsanak, a' nemzeti gyűlés teremében jobb oldalon ültek, tehát a' többi tagok, kik hasonlóul más társaságokhoz tartoztak, a' bal oldalt foglalták el. De egys ment azért a' nemzeti gyűlésbe, hogy ott megfontolva tanácskozzék, hanem hogy arra szavazzon, mi már az előtt köztök meg volt határozva. Azért mind a' Jacobinusoknak, mind más clubboknak meg volt a' nemzeti gyűlés formája. Elölülöket, titoknokokat választottak, a' napi rendet meghatározták, szótöbbség szerint végeztek, 's a' bemenő hallgatónak ülő és álló helyet adtak. Ezek szerint az is kimagyarázható, miért adott a' nemzeti gyűlés törvényes engedelmet az általa hozott alkotmányban illy népgyűlésekre, 's miért kellett annak a' Jacobinusok clubbjának hatalma alá esni az engedelem-adással? Ugyanis a' Jacobinusok pártján lévő hallgatók rakással tódultak a' nemzeti gyűlés palotájába, mikor uraik nem voltak előre egészen bizonyosok feltett szándékok kivételéről, kik nagy zugás és lárma közt fenyegetődzték azon tagok ellen, kik nem voltak egy vélekedésben a' jacobinismus tagjaival. E' leginkább azon esetekben történt, mikor a' király ügye forgott fen, kinek személye ellen 1791 oltá a' legdurvább rágalmozásokra fakadtak. Ezen czélra öszveszövetkeztek a' democraticus Cordelierek az Orleanistákkal, kik akaratjuk ellen is a' köztársasághoz szitók kezére dolgoztak, midőn a' király és királyné ellen szemtelen mocskolódásokra vetemedtek, 's a' nép sepredékjét, melly zsoldjokban volt, magok részére vonták. Így történt, hogy a' pórnép ellene szegült a' királynak, mikor az 1791 Apr. 18 St. Cloubba akart menni husvétot innepelni. Még a' nemzeti örség sem engedelmeskedett Lafayettenek, bár vezére volt, hogy a' kocsi-jában ülő királyt elkísérje. A' király ellenségeinek pártja még hatalmasabb lett akkor, midőn a' mérsékeltőbb Jacobinusok kiléptek be-

lőle, 's a' Cordelierek Jun. 21 ismét egyesültek azzal. De az egyesülés után is külön folytatták üléseiket a' Cordelierek, hol előbb mindég öszveegyeztek és készülve mentek a' Jacobinusok clubbjába, hogy ott a' tanácskozásoknak urai lehessenek. A' király szrenosétlen elszökése után (1791 Jun. 21) mindent elkövettek, hogy a' nép dühét még inkább fellázítsák ellene, hangosan kívánták a' király letételését, 's a' köztársaság felállítását. Most még a' mérséklettebbek, kik egy darabig clubbjok helyéről Feuillantoknak nevezettek, ellene szegültek e' tervnek, 's az 1791 Jul. 15 és 17 kitört rettenő lázadással czélokot nem érthették el a' köztársaságvitatók. Eppen ugy nem tudhatták az első nemzeti gyűlés tagjai ama szándékjokat kivinni, hogy a' gyűlés eloszlása előtt a' Jacobinusok clubbját is eloszlassák. Bekövekezvén a' második vagy törvényhozó nemzet gyűlés, mellynek új tagjai egészen a' Jacobinusok befolyása alatt állottak, egy darabig a' Girondisták, mint nagyobb eszű emberek, a' Cordelierek ellen fen tudták tartani a' király ügyét, mind a' közgyűlésben, mind a' Jacobinusok clubbjában, ugy hogy azoknak fejei Danton, Marat, Robespierre és Orleans kéntelenek voltak terveket kezdetben elpalástolni. De nőtt bátorságok és behatások, mihelyt Parisnak főbirája (Maire) Pethion hozájok állott, 's a' város tisztségei Jacobinusokkal rakattak meg. A' mérséklettebb Jacobinusok, sőt a' király némelly ministerei is a' király ellenségeinek pártjára kezdtek ált menni, mi 1792 Maj. 29 felzuditván a' népet, kinyerte a' nemzeti gyűléstől következő napon azt a' végzetet, hogy a' király bocsássa el maga mellől testőrjeit, jöllehet az első nemzeti gyűlés törvényesen engedte is meg azok tartását. Ismét fellázították Jun. 20 sz. Antal és sz. Marcell külvárosait Parisnak, 's a' dühös népet a' király, kit csak 4 schweizi gránátos védelmeze a' dühöngők tolongásában, lakhelyére vezették, hogy ezt vetejáról lemondani kinszerítsék, azonban ez uttal is szándékok füstbe ment és csak annyit nyerhettek a' nemzeti gyűlésben, hogy Pethion és Manuel, a' lázadás indítóji, nem huzattak törvényes kereset alá. Megérkezvén az austriai statusminister Kaunitz, hivatalos jelentése udvarának czélzatairól, mivel ebben a' Jacobinusokat sértegette, ezek a' Cordelierek véleménye ellen oda vitték a' dolgot, hogy Franciaország 1792 April. 26 háborut izent Austriának, sőt annyira fel emel é fejt a' Jacobinismus, hogy mind a' hadvezérek választásában, mind a' hirdetményekben, sőt a' hadseregben is nagy befolyását világosan kezdette mutogatni, ugy hogy általában lehetetlen volt Lafayetteinek 1792, Dumorieznek 1793 seregeiket annyira birni, hogy a' Jacobinusok rendetlenségeit bosszulják meg. A' mik azután Jun. 20 napjától fogva történtek, a' rajoskodó és dühös Jacobinusok munkája volt, p. o. a' hresti és marseillei öszveszövetkeztek megérkezte Parisba (Jul. 13), a' Tuillieriára rohanás, (Aug. 9 — 10), a' királyi család fogságba tételése (Aug. 13), sok elfogottnak törvénytelen 's kihallgatás nélkül meggyilkoltatása (Sept. 2 — 7), az új gyűlés vagy convent tagjainak választatása (Sept.), egy szóval mind az, mit a' convent 1792 Sept. 21 napjától fogva 1795 Maj. 20-dikáig tett, még a' 9 Thermidor után is (1794 Jul. 28), különösen a' Jacobinusok munkálata, a' király megöletése, mikor a' per folyta alatt változtatták meg a' büntető törvénykönyvet is, végre a' lázadási törvényszék (tribunal) felállítása (1793, 9 Mart.). A' Jacobinusok két pártra oszlottak; ezek ugyan a' czélban megegyeztek, de az eszközökre és módokra nézve különböző értelemben voltak. Tallien, ki Robespierret megbuktatta, éppen olly Jacobinus volt, mint kit megbuktatott, hanem egyik gonoszlelkü nem hitt a' másiknak. A' középszerű fejek gyűlöltek a' jobb fejűeket, és félték is tőlök. A' dühös és rajoskodó gyanakodott a' mérséklettre 's a' győzelem sokáig két-

séges volt, míg végre azok merültek el, kik csak fél ördögök voltak. A' valóságos köztársaság-vitatókat, u. m. a' Girondistákat vagy völgypartot elnyomták 1793 31 Maj. és Jun. 2 a' szemtelenebb Jacobinusok, vagy is a' hegypart, melyet a' Maratisták vagy Cordelierek vezettek, kik a' Jacobinusok clubbjában vas keménységgel uralkodtak, 's a' két duumvirnek, u. m. a' megvesztegethetlen Robespierrenek és Dantonnak, a' revolutio rettentő törvényszéke alkotójának, zászlója alatt állottak, kiknek Marat segéd társul szolgált. Győztes lett ellenben a' mérséklett párt a' tartományokban, Marseilleben Bourdeauxban, Lyonban. Déli Franciaország legyvert fogott a' Jacobinusok conventje ellen. Ez a' jacobinismus hatalmát legfelsőbb pontjára vitte fel. Ugyanis a' hegypart kiragadta a' convent kezéből a' hatalmat, és Billaud de Varennes javallatára felállította a' rettentés lázadási országglását, (melly 1793 Aug. 13-kától 1794 Apr. 5-dikéig tartott), melynek a' polgári alkotmány helyét kellett kipótolni. A' jacobinismusnak diadala a' jólétre ügyelő biztosság volt, mely Robespierre alatt a' rettentés uralkodását megállapította, 's a' lázadási hadsereg által a' felkelt déli részt tüzzel vassal elnyomta. Elvégeztetett, hogy Lyon, Marseille, Toulon városok szélyelhányassanak 's Vendée csonthalommá és hamjva tétessék. 14 hadsereg, a' guillotínok és vas átalkodottság szomorú győzelmekkel koszorúzták a' terrorismust. Franciaországnak nem kellett ez időben más, mint közönségesen mondják, csak vas és kenyér, mi bizonyos tekintetben igaz is volt. Csak a' dictator Robespierre kivégeztetésével (1794 Jul. 28) kezdhettek a' convent is szabadabban lélekezni, midőn Robespierrenek 104 más társai is megbuktak a' párisi polgár tanácsal együtt. Megtiltotta most a' convent a' népgyülekezeteknek, hogy az igazgatásba ne avassák magokat, a' vérszomjuhozókat pedig üldözés alá vette. Híjában próbált a' Jacobinusok clubbja 1794 Nov. 11 lázadást, hogy Carriert, ezt a' szörnyeteket, kimentesse a' törvényszék kezeiből, 's utolsó próbatétele volt ez. Paris rendszerető polgárai körülfozták a' palotát, míg fegyveres erő érkezhett, mely e' veszedelmes és vérszomjuzó gyülekezetet szét oszlatta, 's Legendre bezárta a' terem ajtaját. Tetézte a' Jacobinusokon vett győzelmeket más végezete is a' conventnek, mely szerint azoknak többé nem volt szabad öszvegyülekezni. De azután is felütötte néha fejét a' Jacobinusok veszedelmes elve. Közönséges szükség színe alatt 1795 háromszor u. m. Apr. 1, Maj. 20 — 23 indított lázadásokat, 's az utolsó csaknem megbuktatá a' conventet. Minden tag oda hagyta a' gyűlést, kivén 14 követet, kik a' régi hegyparttal tartottak, és egyszerre a' Jacobinusok értelmében kezdtek végzeteket hozni. Nagy munkába került a' párisi polgári egyesületnek, míg elnyomhatta a' lázadást. Sz. Antal külvárost a' Jacobinusok utolsó fészket, lefegyverezte, miután már az előtt merészebb szónokai Barrere, Collot d' Herbois és Billaud de Varennes Cayennebe számkivetési fogságba vitettek (1795 Apr. 2). Azon 14 követ közül, kik a' terrorismust vissza akarták állítani, megítéltetések után hatan magokat meggyilkolták, kik közt volt a' nagy észtehetségű Romme is. Toulonban is eleinte győztek a' Jacobinusok, de a' convent katonái Maj. 20 bevették a' várost. Majd katonai törvényszékek állottak mindenütt lábra, melyek a' terroristákat halálra hurczolták, 's az ugy nevezett Moderatismus uralkodó pártja vérszomjuzásával itt is megelőzte az igazság törvényes kiszolgáltatását. Megkészült végre 1795 Jun. 23 az új constitutio is, és Oct. 27 a' directorialis igazgatás létre jött, mely a' Jacobinusok és terroristák utolsó mozgásait is elnyomta 's Babeouft társaival együtt 1796 Maj. 25 kivégeztette. Midőn az 1795-ki constitutioat Barras, Reubel, és Lareveillere directorok győzelmé Fructidor 18-kán 1797 Sept.

4) megsemmisíteni látszott, némelly cselszövő emberek jacobinismus-
sa 'ujra mutatkozni kezdett, igyekezett a' törvényhozó tanácsba be-
fészkelni magát, de sehol se talált egyesületi pontra. Más módja
nem volt tehát, mint megvonni magát, 's az igazgatásnak némelly
egy-ágaiban próbálgatni erejét. Ugy találta, hogy hasznosabb a'
köztársasági rajoskodó ideákról lemondani. Ellenben majd hatalmas
védőt találtak a' véres 13 Vendemaire hősében, Bonaparte Napoleon-
ban, ki a' terrorismus hatalmát katonai uralkodásában ismét visz-
szaállította. Bonaparte korábban maga is sansculotte és terrorista lé-
vén, 9 Thermidor után (1794 Jul. 28) feledékenységben 's félre vo-
nulva élt, míg Barras ki nem emelé a' homályból, 's maga mellé
fel nem vevé, hogy ágyukkal lövöldöztessen a' parisi fegyveres pol-
gárokra (Vendemaire 13, v. 5 Oct. 1795). A' politicalai népgyüleke-
zetek mind ezen tulhágásait és a' terrorismus kegyetlenségeit bőven
leírták Mallet du Pan *Correspondence politique pour servir à l' his-
toire du Republicanisme français* (Hamburg 1796), J. B. Sirey *Du
tribunal révolutionnaire* (Paris an III), Archenholz *Die Pariser Ja-
cobiner in ihren Sitzungen* (Hamburg 1793). — Mivel a' francia
Jacobinusok mindenüta' király gyűlölést hirdették, az a' vélemény
terjedt el, hogy a' Jacobinusok kiküldöttjeik által democratisáló
propagandát (népuralkodást) igyekeznek mindenütt felállítani, ugyan-
azért a' szabadságról szabadabban beszélőket kemény vigyázat alatt
tartották. Lengyelország is jacobinismussal vádoltatott, midőn 1791
új constitutiót hozott magának; sőt a' mi legképtelenebb, magát a'
philosophiát, természet- és státusjogot is gyakran összeavarták a'
jacobinismussal. Figyelemre méltó e' tekintetben Robinson scotfinak
e' munkája *Proofs of a conspiracy against all the religions and
governments of Europa etc.* (Lond. 1798), nem különben Barruel
abbé vádjai a' jacobinismus ellen *Mémoires pour servir à l' histoire
du Jacobinisme* (Hamburg 1800), mellyel öszveköttetésben áll *Lett-
res d' un voyageur à l' Abbé Barruel, ou nouveaux documens pour
ses mémoires* (Londres 1800). A' jacobinismus szelleme még egészen
nem aludt ki Franciaországban. Még 1814 és 1815 voltak ott fejrő
és veres Jacobinusok, mint nevezettek az Ultra-Royalisták, és Ul-
tra-Napoleonisták. Hanem 1815 óta Napoleon partja v. a' veres
Jacobinusok száma, kikkel az ugy nevezett Liberalokat éppen nem
kell felcserélni, igen megfogyott, 's lassanként egészen is elenyészett.

ZENO, a' régi történetekben gyakorta előforduló név. Különö-
sen két nagy philosoph rajta ismeretes. 1) Zeno, ki Eleából, nagy-
görögországi gyarmatból származott, Kr. e. mintegy 500 esztendővel
élt, mert a' 80 olympiáskor Parmenidessal Athenébe utazott. A'
XENOPHANES (l. e.) alapította eleatica iskolának tanítványa volt. En-
nek tulajdonítják a' dialectica feltalálását vagy legalább bővebb gya-
korlását. Iratiból ránk semmi sem maradt, csupán tanítmányának
némelly töredékeit tarták fenn Aristophanes és mások. Ezek közé tar-
tozik, hogy a' dolgoknak sokféleségét és eloszthatóságát, a' tért és
mozgást, mint az eleaticum systemába ütköző tapasztalati nézeteket,
megczáfolni igyekezett. Egyébiránt ugy írják le, mint nemes gondol-
kodásu, erővel és honszeretettel teljes férfit. Azon próbája, melly
által Nearchus zsarnok nyomorgatásitól Eleát megszabadítani akará,
roszul sülvén el, minden kinzást békén eltűrt 's végre nyelvért is ket-
té harapta, hogy tervét 's párthiveit el ne árulhassa. Azt mondják,
végtére mozsárban törték volna meg. — 2) Zeno, a' stoica iskola
alapítója, szül. Citiumban (Kition) Cziprus szigetén, Epicurus kor-
társa volt 's Kr. e. mintegy 340—260 élt. Atyja, mint gazdag ke-
reskedő, haza hordá magával az athenei bölcsek legujabb iratait 's
ezek gerjeszték és táplálák az ifjunak tudvágyát. Miveltségre törek-
vésből, vagy mint némellyek állítják, a' miatt, hogy vagyónát el-

veszté, Athenében majd ő is philosophiát kezdte tanulni; előbb Crates cynicust, utóbb a' dialecticusokat és Xenokrates academicust hallgatta. De mivel egyik rendszer sem elégité ki, újat alkotott, melly a' többieknek csak jó részeit akará megtartani, hiányait pedig elmellőzni; azonban az egész még sem egyéb, mint mérséklett cynismus. Iskoláját utóbb a' helytől, hol tanított, nevezék stoicának (l. *Stoa*, *Stoicusok*.) Rendszerével épen akkor lépett fel, midőn Epicurus iskolájának elvei köz tetszésben állának. Karakterét egy ellene sem gáncsolható. Bölcs volt nemcsak az iskolában, hanem egész életében is, így a' philosophia kidolgozásában is nem csupán tudományos czélra, hanem egyszersmind az életnek nemesítésére tekintett. Rényével milly bizodalmat szerzett, elég bizenység az, hogy az athenei vár kulcsát nála tették le. Antigonus macedoniai királynál szerzett tekintete által, az Atheneieknek tetemes hasznokat eszközte ki. Ezek halálokat azzal bizonyíták iránta, hogy holta után illy feliratu emléket állítának neki: *Elete tanításával teljesen megegyezett.* Azt mondják, agg korában maga ölte volna meg magát, 's példáját aztán több Stoicus is követé.

ZENO (Apostolo), híres költő és literator, szül. Dec. 11. 1668 Velenczében 's gondos nevelést nyert. Melodramái által híresedett el, mellyekért sokfelé hívak meg játékszíni költőnek, hanem ő inkább hazájában maradt 's egy folyóírást kezdé ezen czim alatt: *Giornale de letterati d' Italia*, mellynek bece maig is megvan. 1715 neje, kivel nem igen jól élt, meghalván, VI Károly császár hívására Bécsbe ment udvari költőnek. Utazása közben eltöré lábát, de a' császár kegye ezt hamar feledteté. Minden új dramájával nőtt híre 's a' köztetszés; e' fölött történetírónak is nevezteték. Hivatalait 1729-ig viselte 's ekkor elerőtlenültsége miatt visszatért Velenczébe. A' császár, ki mint barátját szerette, egész fizetését meghagyá azon ígélet fejében, hogy évenként egy új melodramát küldjön. Velenczében Nov. 11. 1750 holt meg, 's drága könyv-és pénzgyűjteményét a' Dominicanusoknak hagyta. Mint költő, érdemet szerzett az Olaszok muzsikai poesise körül; jelesen az operáknak válogatott melodramái által, mellyekhez nagy és pompás tárgyakat választott, szabályosabb alakot adott. De ennél még maradandóbbak érdemei, mint történetírónak. Itt csak Fontanini *Biblioteca della eloquenza italiana* czimű munkájához tett jegyzeteit, *Dissertationi Vossiane* czimű értekezését, Sabellico, Guarini, Davila, a' 3 Manutius életrajzait említjük; de hátrahagyott kéziratának nagyobb része közzétételre még most is méltó volna.

ZENOBIA (Septimia), Odenathusnak, a' palmyrai ország (Syriában) alapítójának, híres nője a' 3 száz. második felében, kit férjfiass vitézsége, okossága 's fortélyja korán felyülemelt. Férje K. u. 267 meghalván, áltvavé az országlást 's igen szerencsésen vivé fíjai nevében. Az akkori gyenge romai császárokat megvetvén, kivoná magát főuraságok alól, országát tetemes hódítmányokkal nagyobbitá 's magát kelet királynéjának nevezé. Miután Aurelianus elszántan viaskodó seregét megverte volna, magát Palmyrát kezdé vivni. Bár nem vala reménye szabadulhatásra, mégis visszaveté Aurelianus saját kezével irt ajánlatát, hogy ha magát megadandja, élte megmarad 's azt válaszolá, hogy mindég lesz annyi bátorsága ugy meghalni, mint Cleopatra. A' császár tehát folytató a' vívást, megvév 273 Palmyrát, Zenobiát elfogá 's diadali innepét fényesíté vele. Z. leirhatlan fényvel, drága kövekkel gazdagon felékesített öltözetben vitetek be Romába, arany lánczón, melly utána vitetek. Szép növése, élénk szemei 's fejedelmi méltósága, megnyerék a' Romaiak szívét. Tibur tájékán annyi földet kapa, hogy előbbi rangjához képest élhete. Leányit előkelő Romaiak vevék nőül, fíja, Vabollath, egy kis fejedelemséget

nyere Örményországban 's maradéki a' 4 száz. végén is léteztek Romában. Calderon Zenobiát szinpadra állítá.

ZEOLIT, többnyire fejer ásvány, de van veres, barnaveres, sárga, kékesszürke színű is. Ezen ásvány melegítés által electricitást kap 's az a' tulajdonsága van, hogy a' forrasztó cső előtt habozva felpuffad, honnan puffadó kőnek is nevezetik.

ZEPHYR, nyájas, hives, kellemes szél; Görögországra nézve nyugoti szél. Görög neve éltető szelet jelent, mert mikor fúni kezd, a' növények a' megmelegedett levegőtől új életet vesznek. Görög 's romai mythologia szerint Z. a' kisebb istenségek közé tartozék, Aeolus v. Astraeus és Aurora fajok, 's Chloris v. Flora szeretője vala. Podarge Harpyával nemzé Achilles gyors lovait, Xanthost és Baliost 's egy mással Ariont. A' Horák egyikét is írják nőjének. A' Romaiaknál Favonius neve vala. Védelme alatt állának a' virágok 's gabonanevek. Szép, nyájas és meztelen ifjú alakjában, fején virágkoszorúval képeztetik.

ZERBST, Anhalt-Dessau herczegség városa, hajdan az anhaltzerbsti fejedelemség fővárosa (l. ANHALT), a' Nuthenél fekszik, 1 mf-re az Elbétől, szép kastélyal, ónémet mód szerint épített templommal, 158 h., 8000 lak., kik Luth. 's Reform. , jó gymnasiummal, arany 's ezüst- és viaszgyárakkal, 's jó serrel. Itt van az anhalti és schwarzburgi házak főfeljebbviteli törvényszéke.

ZERDUST, l. ZOROASTER.

ZESEN (Philipp v.) E' férfinak neve felett bizonytalanság köde borong. Maga is különfélekép írta azt, így: Philipp, de rendszeren Filipp Zese, Zesen, Caesien, Zesen von Fürstenau, latinban Caesius. Szül. 1619 Priorauban Dessau mellett, hol atyja pap volt; tanult Halleban, Wittenbergben, Lipszéban; különösen philológiával, költészettel 's német nyelvvvel foglalkozott. Hivatalt soha sem viselt, mégis nagy látszik, nagy tekintetben állott. Császári pfalzgróf lett, mint költő megkoszorúztatott, utóbb megnemesített 's némelly szász fejedelmi házaktól tanácsnok-czimet kapott. Németországon és Hollanduban tett sok utazási után Hamburgban telepedett meg, hol 1689 megholt. Ott már 1643 alapította a' német-érzésűek társaságát vagy a' rózsarendet, melyben maga Färtig (Fertig) nevet viselt. Ugy látszik, ez egyesület fő célja a' német nyelv és költészet javítása volt. Felette nagy munkássága mellett rendkívüli könnyűséggel is dolgozott, de izlés és kritika nélkül tett nyelvbéli újításival sok ellenkezőt talált. Ó és tanítványi új helyesírást akarának behozni. Alapszabályul tévék, hogy úgy kell írni, mint az ember beszél; de ebben igen messze mentek; ők *Mensch, werden, Feder* helyett így írtak: *Mänsch, wärden, Fäder* 'st. Még nevetségesebb volt azon törekvésök, hogy egészen érthető kifejezések helyett érthetetleneket 's alaptalanokat akartak betolni, p. o. Schornstein, Flinte, Hut, Natur helyett *Dachnase, Schieszprügel, Kopfdeckel, Zeugemutter* 'st. Szerintök Diana *Weidin*, Minerva *Klugin*, Venus *Lustin*, Pomona *Obstin*, Vulcan *Glutfang* volt. Kiadott költészi, kritikai, gúnyoló és erkölcsi munkáinak száma hetvennél többre megy, 's negyvennél többet hagyott félben. Egyik legjobb költeményének tartják ezen címűt *Priorau, oder das Lob des Vaterlandes* (Amsterd. 1689), mely élete történeteinek egy részét is magában foglalja.

ZEUS a' Görögöknél, a' Romaiaknál Jupiter, Saturnus (gör. Kronos, honnét Kronionnak és Kronidesnek is neveztetett) és Rhea fija, Vesta, Ceres, Juno, Neptun és Pluto testvére. Görögország különböző idejében több különféle képzetek költettek őszve ezen istenséggel. A' Pelasgok benne legrégebb idő óta a' természet jelképét tisztelék, oraculumá Dodonában volt, 's innét neveztetik dodonai 's pelasgi királynak. Orpheus vallástudományában J. physicali jelkép

volt 's a' felső léget (aethert) jelenté; ez értelemben, Juno, ki vele mint testvér és nő egyesítve vala, az alsó levegő jelképét tette. Ebből magyarázható ki Homer következő meséje: Juno, Neptun és Apollo meg akarák Jupitert kötni; de Thetis a' százkaru Briareust hívá segítségére, ki az istenek szándékát csupa megjelenésével semmivé tévé (az elemek viaskodása, mellyben az aether csaknem elnyomatott, de végre Briareus ereje győzött.) Szintilly jelképesen magyarázák azon mesét is, mellynél fogva J. egykor arra vetemedett, hogy egy hosszú lánczot eressen le az égből, mellyen minden isten függjen 's még se legyen képes őt meyből lehuzni; ő pedig mindnyájokat fel akará huzni a' földdel és tengerrel együtt, 's akkor a' lánczot Olympus tetejére akasztani, úgy, hogy mindnyáján a' felhőkben lebegjenek. (Az alsó elemek minden egyesült törekedése sem képes az aethert helyéről elvonni.) Az aether jelképéből fejlődött ki Jupiternek, mint az aether és felső légköz uralkodójának, költészi jelképe. Ezen tekintetben következők melléknevei: villámban gyönyörködő; felhőgyűjtő; fenülő; messzelátó; sendörgő; felhőző. Felsőbb képzeletben istenek és emberek atyja, mint már Homer is nevezi; azonban ez még nem a' legfőbb lény és világteremtő fogatja, melly későbbben támadt. Jobban ide tartozik Jupiter Herkelos fogatja, ki vezére 's oltalmazója a' háznak, családnak és vagyonnak, sőt egy egész népnek és bizonyos kerületnek is, következőleg csupán helybeli istenség. Továbbá uralkodója, igazgatója az emberek sorsának, 's egyik kezében mérleget tart, mellyel minden emberre jót és rosszat mér. Két hánvder is áll palotájában, egyikben a' jó, másikban pedig a' rossz tartatván. Majd vegyítve ad a' halandónak mindenikből, majd pedig külön mindkettőből. Azonban ő is alá van vetve a' sorsnak, egy esmeretlen setétségbe burkolt lénynek. Ő legbölcsebb minden istenek és emberek közt; Minerva szüntelen oldala mellett ül, maga határoz el mindent mások segítségével nélkül, 's a' ki előtt végzetét ki nem nyilatkoztatja, annak megfoghatlan marad az. Tanácsával segíti az embereket; honnan jól megfontolt tanácsadónak is hivatik. Igazságos ígéréte szent és csalhatlan; az emberek minden viszontagságát esmeri; hallja a' halandó esküvéseit, 's a' hitszegőt legkeményebben bünteti. Utál minden igaztalanságot és keménységet. Ki a' bocsánatért esedező sértőnek (Hiketes) meg nem enged, azt megbünteti Jupiter Hiketestos. Fő ő, szeretettel teljes, és azt akarja, hogy az emberek is ilyenek legyenek egymás iránt. Innét nevezetik Jupiter Xeniosnak, az idegenek oltalmazójának. Ezen ideák Jupiterről, mellyek, bár egyes helyekre szorittatva, már Homernál és a' korabeli költészeknél is előfordulnak, mindég inkább kifejlettek, mint a' Görögök mivelődése előre haladt, 's a' tisztább philosophia terjedni kezdé. Ezzel öszvekapcsolák azon történeti mondát, mellynél fogva Jupiter Creta szigetén, még pedig Ida hegyén, született és neveltetett. Mert Uranus és Gaea oraculum a' tanácsot adá Rheának, hogy fíjât azon hegyen szülné, 's így Kronostól nem nyeletik el. Azonban Messenét, Thebát, Olenost Aetoliában, Aegaeát Achajában, Lykros hegyét, vagy Cretában a' Diktet, Arcadiában Lycaeus hegyét (hol még az üreg is mutatott, mellyben anyja vele lebetegedett) is tarták Jupiter születése helyének. Szintilly különbözők a' vélemények neveltetése helyéről is. Homer szerint Gaea nevelé fel, 's éjel Argaeus erdős hegye üregébe rejté; galambok vitték neki ambroziát. Az Arcadiak és Messeniek a' nymphákat tarták nevelőjinek, kik őt a' Kuretektől kapták 's a' Clepsydra kutban fereszték. Egy más elbeszélés szerint anyja adá által a' gyermekét a' Kureteknek, kik azt Ida és Adrastea nymphák által ápoltaták, 's pajszok szünteleni öszvecsapkodásával olly lármát csináltak, hogy Kronos a' gyermek sirását meg nem hallhatá. Ez tehát Jupiter helyett

egy kecskebőrbe takart, 's mézzel bekent követ nyelt el. Mások szerint Melissus krétai király leányai, Amalthea és Melissa, voltak nevelőnői, kik őt egy AMALTHEA (l. e.) nevű kecske tejével táplálák, mellynek szarvát J. gyümölcs-szaruvá változtatá. Hirtelen felnőtt az istenfi. Esztendőskorában már képes volt anyját, atyja ellen koholt tervében segíteni. J. Metistől (az okosság istennéjétől) hánytatót kapván, beadá ezt Kronosnak. Jó fogamatja volt ennek, mert eddig lenyelt gyermekeit mind kihányta, sőt még a' legutolján elnyelt követ is, mellyet Jupiter emlékül Pythonál, a' Parnassus tövében, tevé le. Most atyja letételéhez fogott. A' Centimanok és Cyclopsok, Uranus és Gaea legidősb fiai, keményen voltak a' Tartarusban lebilincselve, 's Campe szörnyeteg őrizé a' kaput. Ezt Rhea tanácsára megölte Jupiter, 's megszabadítá a' foglyokat. Ezek hálából Jupitert villámmal tegyverzek fel, melly eddig a' földben vala elrejtve, Neptunt a' hármás szigonnal, Plutot pedig láthatlanná tevő sisakkal. Erre leveté atyját a' királyszekről, kit ugyan azon késsel heréle ki, mellyel Saturnus hajdan Uranust. A' Titanok nem voltak az országias ezen változtatásával megelégedve, 's így támadt köztök és a' Kronidák és Centimanok közt a' 10 éves háboru. A' csatamező Olympus és Othrys hegyei voltak. Erről a' Titanok, amarról pedig az új istenek harczoltak. Végre az utóbbiak győzedelmeskedtek, 's a' Titanok Tartarusba vettetének. Most egész birtokában volt Jupiter a' főhatalomnak, 's az ősi országot sors által osztá el testvérei közt, úgy hogy neki az ég és föld, Neptunnak a' vizország, Plutonak pedig az alvilág jutott részül. De rettentő szörnyetek végveszéllyel fenyegeték az új isteneket. Megharagván ugyan is Gaea, hogy gyermekei, a' Titanok fogva tartatnak Tartarus setétségében, a' rettenetes óriásokat hozá létre, kik az új istenek ellen felkeltek. De ezek is meggyőzetének, Hercules segítsége által. Most Gaea, kit még mindig emészte a' méreg, Tartaruszal Typhoeust (Typhaon, ΤΥΦΩΝ (l. e.) a' szörnyetek legborzasztóbbikát szülé, kit Jupiter csak nagy bajjal tudá legyőzni. Némellyek szerint nyilával és sarlójával üldöze azt Jupiter, míg Cassius hegyén öszve nem ütköztek. Typhoeus kigyófarkaival körültekeré 's földhez üté Jupitert, 's ama sarlóval keze lába inait elvágá, azután a' corcyrai barlangba hurczolá, 's ez elibe egy sárkányt állita örül. De Mercur és Aegipan (Jupiternek és Aegának, Pan nőjének, fija, vagy Jupiter bajtársa) kiszabadíták őt alattomban, 's meggyógyítván egy szárnyas kocsira tevék, mellyből ő menyköveket szóra Typhoeusra. Nisánál és a' Haemuson újra viaskodván egymással, meggyőzé végre Jupiter, 's az Aetna, vagy Pithecusa szigete alá temeté a' csaknem egészen elvérzett szörnyeteget. Most Jupiter csendes birtokában volt a' fő uralkodásnak, mellyet az istenek innepélyesen áldadtak neki, miért ő mindnyájokat megjutalmazá. Ezolta az istenek királya lán, olly képzet, melly azon időből látszik eredni, midőn Görögországban csupán kis királyok uralkodtak. Valamint ezek gyakorta egy közös királyt vagy felvigyázót választottak magok közül, ki elsőbbséggel birt, mint p. c. a' trojai háboruban Agamemnon, ugy tettek az istenek is, a' költészek előadásai szerint. Jupitert választák királyoknak és vezéreknek; ezért birt ő azon joggal, hogy fontos ügyek alkalmával, az isteneket palotájába hivatathatá. A' trojai háboruban megtiltá az őszvegyült isteneknek, abban tovább is részt venni, 's ezen parancsa megszegőjét azzal fenyegeté, hogy menykövével a' Tartarusba zuhantja. Jupiter király, Homernál egészen az akkori görög királyok fogatja szerint van képezve, valamint általában egész caractere is a' régi görög hősök erkölceit ábrázolja, kik durvák, vadak és indulatosak voltak. Ostor is tulajdonították neki, mellyel mint király fenyít. Ezen ábrázolás az Egyiptomiaktól vetetett, kiknél a' fenyítő ostor királyi fel-

sőség jelképe volt. Jupiter, mint föld-igazgató, leginkább az emberi nemre veté figyelmét, mellyet, mivel romlott és elfajult volt, végképen kiirta, 's helyette jobbat teremté fákból. Prometheust, ki az emberek számára tüzet lopott, Vulcan által a colchisi Caucasushoz bilincselteté, 's májját egy keselyűvel emészteté meg. Aesculapot agyon üté menykővével, mivel gyógyásztsága által kipusztitá Pluto 's a' holtak országát; 's midőn Phoebus, fijaért boszút állni vágyna, a' menykőcsináló Cyclopsokat megölte, egy időre ezt is számüzé az égből 's a' földre taszítá. Megöle Salmoneus királyt, ki a' dörgést utánazá, 's Idast, ki Polluxt agyon akará ütni, és Capaneust, ki első volt a' Theba falaira hágók közt; továbbá a' Kureteket, mivel Junotól elcsábítatva elejték a' kis Epaphust; 's végre az achajai folyók istenét, Aesopust, ki Jupiter által elcsábítatott leányát visszakíváná. A' világon is keresztülment, megbünteté a' rosszat, a' jót pedig megjutalmazá. Állandó szolgálai a' Horák és Mercur voltak, pohárnoka, közösen a' többi istenekkel, Ganymedes, előbb Hebe. Palotája Olympuson van. Themis és Dike mellette ülnek a' királyszenken. Első nője, Metis, Okeanos leánya volt, 's legokosabb minden istenségek közt. Mivel azonban Uranus és Gaea azt jövendőlék neki, hogy nője olly gyermeket szülend, ki őt uralkodásától meg fogja fosztani, elnyelé azt terhes korában, 's erre Minervát szülé fejéből. Második nője, Themis, Uranus és Gaea leánya volt, kivel a' Horákat és Parkákat nemzé; a' harmadik pedig Juno. Ezen kívül az istennék közt Dionét, Aether és Gaea leányát, szereté 's vele Aphroditét nemzé; továbbá Mnemosynét, Uranus és Gaea leányát, kivel a' 9 Muzsát hozá létre, kilencz éjt töltvén annak ölelkezésében; szereté még Ceres nevű testvérét, ki általa Proserpina anyja lön; Eurynomét, Okeanos és Thetis leányát, a' Gratiák anyját; ugy szinte Latonát, Coeus Titan és Phoebé leányát 's Apollo és Diana anyját. A' halandók közt szeretőji voltak: Danae, Acrisius leánya, Perseus anyja; Niobe, Phoroneus leánya, (ez volt az első halandó, kit Jupiter szeretett, 's kivel Argust, Argos harmadik királyát, nemzé); Maja, Atlas leánya, 's Mercur anyja; ennek testvérhugai: Taygete, Lacedaemon anyja, és Electra, Dardanus anyja; továbbá Semele, Cadmus leánya, 's Bacchus anyja; Europa, Phoenix vagy Agenor leánya, Cadmus testvére, 's Minos Sarpedon és Rhadamanth anyja; Calisto, Lycaon vagy Nycteus leánya, Arcas anyja; Io, Inachus vagy Argus Panoptes leánya, Epaphus anyja; Leda, Thestius vagy Glaucus aetoliai király leánya, Helena és Pollux anyja; Aegina, Aesopusnak, a' folyók istenének leányz 's Aeacus anyja; Antiope, Nycteus leánya 's Tytius óriás anyja; végezetre utolsó kedvese a' szép Alceme, Hercules anyja, volt. A' Nymphákat is Jupiter leányainak nevezik. Ganymedes elcsábítása által első volt, ki példát ada a' Görögöknek a' gyermekszerelemre. Jupiternek több oraculumma volt Görögországban, nevezetesen Dodonában, Olympiában, melly csak hamar megszűnt, és Cretában, Ida hegyén, a' szent barlangban. Görögországban legjelesebb temploma az olympiai vagy pisai volt. Ezen kívül különösen tiszteltetett Epirusban, Dodonában, Egyiptomban a' Cassius hegyén, Argolisban Nemea városában, az Aetnán, 's Athos és Dicte hegyeken és más helyeken. Innét magyarázhatók Jupiter sok melléknevei. A' Romaiaknál Feretrius, Elicius, Stator, Capitolinus 'sat. volt neve. Közönséges tulajdona a' villám, mellyet vagy maga tart kezében, vagy pedig egy sas hordoz mellette. Ezt mindég nála találni, 's néha a' szép Ganymedest is. Rendszerint koronával és királyi pálczával ábrázoltatik. Tekintete komolyságot és felséget mutat, jósággal és derűtséggel vegyítve. A' Jupiteret ábrázoló szobrok közül kevés maradt fen a' régi időkben, 's az első ranguak közül egy sem. Annál szebb ábrázolatait találni drága köveken,

mellyek az istenek királyját majd mejjképben, majd pedig egész alakjában, majd magánosan, majd más figurákkal, történeteinek különféle jeleneteiben, mutatják. Görögország híres remekműve, az olympusi Jupiter szobra Phydiasztól, elveszett ugyan mi reánk nézve; de igen hihető, hogy fő arczvonásai fenmaradtak a' drága köveken látható jeles Jupiter-fejekén. Stosch cabinetje egyik drága kővén a' felséges égi nyájassággal párosult komolyság csudálatik, melly J. egész arczát lepi, 's haja szép növése, melly nem az ifjuság bodor fürtjeivel, hanem az érett férjfiokor nyájas lebegésével ereszkedik le, 's legjobban hasonlitható az állatok királya serényéhez. Egy másik drága kővén Jupiter, mint az egész föld királya, karszéken ül. Körülte a' nap és hold, jobbában a' földgolyó, baljában pedig a' királyi pálcza 's fejen egy diadem, elég világosan jelelik a' legfőbb uralkodót. Testének alsó része fedve van, lábai mellől a' sas felnéz reá, parancsait várva. Midőn Jupiter áll, többnyire egészen meztelen; mivel akkor munkálni akar, 's így a' ruha csak akadályára volna. Közönségesen bikát és sast áldoztak tiszteletére; a' csér- és bikfa kiváltképen szent volt neki. Minden ötödik esztendő második hónapjában olympiai játékok tartattak tiszteletére. Jupiterre, Homeruséin és Orpheuséin kívül, még Callimachustól és Cleanthestól is bírnak egy hymnust. Megjegyezzük még, hogy a' régiek több Jupitert különböztettek meg. Varro 300-at, Cicero pedig hármat nevez legjelesheknek: Aether, Coelus és Saturnus fiait. Az utolsóban végre minden Jupiterek történetei egyesítették. Az ezen nevű planetáról. I. PLANETÁK.

Z E U X I S híres görög képiró, Kr. e. mintegy 400. szül. Herakleában, tanítványa volt athenei Apollodorusnak, kit a' természet hű utánazásáról, helyes rajzolásról 's jó színezésről dicsérték. Z. minden elődeit felülhaladta. Arnyéket és világot kellőleg osztott el, színezete igen jeles volt. Azért festvényeit nagyon keresték 's drágán fizették, ugy hogy utóbb nem is akará azokat eladni, minthogy ugy monda, köz szólás szerint megfizethetlenek. Különösen szerencsés volt asszonyi alakokban. Régi írók leginkább dicsérik Helenáját, mellyet Krotona, mások szerint Agrigentum számára festett. Ehez mustrául őt legszebb hajadont keresett ki. Híres trónon ülő 's istenektől körülvevett Jupitere, bölcsőben fekvő 's kigyót fojtó Herkulese, egy bajvivója, Alkmenije, és Penelopeje. Lassan dolgozott, de mivel annál tökélyesb volt. Hiven utánazta a' természetet. Midőn a' híres Parrhasiussal a' művészségbeli nagyobb ügyesség felett fogadott, olly természetesen feste egy szőlőfürtöt, hogy a' madarak rá repültek. Parrhasius egy táblát állita elibe, mellyre lepel vala festve; 's midőn Z. a' lepelt levéetni kívánná, hogy a' gondolatja szerint alatta rejlő festvényt láthassa, meggyőzetettnek ismeré magát, mert mint mondá, ő csak a' madarakat, ellene pedig a' művészt is el tudá ámitani. Ugy látszik, különös ügyességgel bírt gyümölcsfestésben, mert midőn máskor egy kosár-szőlőt vivő gyermeket festett, a' madarak ismét a' szőlőre szállának. De ennek nem igen örült, 's letörle a' kosarat; mert így szóla: ha a' gyermek szinte illy természet volt volna, a' madarak elrettenének vala tőle. Haláláról talán csak tréfából koholt ilyen anecdotát beszélnek: egy Hecubát festett 's ennek rendkívül rut arczulatján olly erős kaczajra fakadt, hogy meghalt belé. Mivei közül semmi sincs fenn.

Z E Y S T, falu 1200 lak. 's szép várkastélyal Németalföld Utrecht tartományában, Utrecht várástól 1 ór-ra, kellemes tájékon. A' Herrnhutiaknak, kik számára egy amsterdami kereskedő vette meg 1752, igen élénk gyáraik vannak itt. Zeysttól nem messze a' franczia-hollandi sereg Napoleon császárrá létekor 143 l. magas földpyramist emelt. Az unio emlékéül is állittatott itt egy obelisk 1579.

ZIETHEN (Hans Joachim, v.), porosz kir. lovas tábornagy, fekete sasrend lovaga 'sat. 18 Maj. 1699 szül. atyja jószágán, Wustrauban, már 14 éves korában katonaszolgálatba lépe; Schwendy gyalogezeredénél, néhány év múlva érdemletlen hátrátétetése miatt lemondta, harmadfél évig Wustrauban lakék 's 1720 ismét katonaszkodni kezdte, mint főhadnagy, de bizonyos alacsony characterü tisztársától veszekedésekbe honyolittatván, előbb egy évi várőrtőnre, majd hivatalábóli elbocsáttatásra büntetették. Mindazáltal néhány vezér eszközzésére 1730 ismét bevéteték a' testőrhuszár-századba, melyet a' király Berlinben állittatva fel 's mellyből későbbben a' híressé lett huszárezered képződék. 1731 kapitánnyá neveztetvén, 1735 az első táborozásban Franciaország ellen olly dicséretesen viselé magát, hogy Baronay austriai tábornok ajánlására 1736 őrnaggyá nevezteték. Az első schlesiai had folyamata alatt II Fridrik ezeredeshadnagyságra, 's midőn kevés nap múlva Rothschnosznál úgy kitünteté magát, hogy előbbi tanítóját, Baronay austriai vezért, szinte elfogá, a' király ezerelességre emelé, 's az ekkor felállított huszárezered fejévé nevezé őt és érdemrenddel ajándékozá meg. Megjegyzést érdemel, hogy az 1742-ki táborozásban 15,000 emberével Stockeraug nyomult 's illy közel egy porosz vezér se mene Bécshez. A' második schlesiai had 1744 kiütvén, annyi érdemet szerze már az első táborozásban, hogy tábornaggyi őrnaggyá nevezteték; a' másodikban csak az austriai sereg közti híres átvonulását Jägerndorf felé, a' hohenfriedbergi ütközetbeni nyomos részvétét, 's főleg a' kath. hennersdorfi (23 Nov. 1744) rá nézve igen dicsőséges csatázást említjük, mellyben mindazáltal nagy sebet kapá, 's ez uttal hadi pályája bevégeződék, mert mig felgyógyult, béke-kötetett. A' harmadik schlesiai háboru kiütéség lefolyt csendes időköz alatt sok kellemetlenség éré e' derék férfit, nőjét 's egyetlen fiját a' halál elragadá, 's Fridrik kegyelmét, ellenségeinek áskálódásai által elveszté. Ezt mindazáltal kevéssel a' hétéves had ki-törte előtt Fridrikkel személyesen öszvejövén, ismét megnyeré. Hosszas volna Ziethennek e' háboru folyamata alatti minden nagy tetteit előszámolni; legyen elég ezeket említni: hogy az előcsapatok prágai ütközetkori igen okos vezérléséért fekete sasrendet érdemle, Köllinnál megsebesiteték, Leuthennél Nadasdit visszanyomván, a' győzedelemre utat töre 's az ellenség rábizott üzését különös szemességgel 's munkássággal intézé, későbbben az olműtzi vívó sereg számára rendelt szállítványt az ellenség nagyobb ereje ellen olly okosan 's vitézül védé, hogy Laudonnak vissza kelle vonulnia, a' liegnitzi csatamezőn, hol az austriai fősereget visszatartá, lovasság tábornaggyává nevezteték, 's hogy a' torgaui véres napot ő dönté el. A' hubertsburgi béke után (1763), 65 évében páros életre lépvén, fíja születék, kinek keresztatyja Fridrik vala 's már bölcséjében zászlótartóvá nevezteték. A' fáradhatlan 79 éves Z. általában részt akara venni a' bajor öröklési hadban is, de a' király nem engedé, gyengélkedő egészségét kimélvén. Igy fejedelmétől becsültetve 's szeretetve, alattvalóitól 's a' körültre levőktől csaknem imádtatva, a' nagy sokaságtól csudáltatva 's tiszteltetve, vidám ag. kort éle, mig 26 Jan. 1786 Berlinben csendesen örökre el nem szenderedék. Henrik herczeg 1790 Rheinsbergben emléket tétete neki, II Fridrik Wilhelm pedig Schadow által 1794 Berlinben a' Wilhelmpiaczon szobrot emeltete. Eltét Blumenhagen írá le (Berlin 1800.) — Említett fíja, szül. 1765, előbb huszár-kapitány, most a' ruppini kerület kir. tartományi tanácsnoka, a' véres sasrend 3-dik osztálybeli lovaga, ősi jószágán, Wustrauban lakik. — Graf Z i e t h e n altábornagy, a' tartományi tanácsnok nagybátyja, a' fekete sas- és más rendek lovaga, a' 1813-15-ki táborozásokban dicséretesen tünteté ki magát. A' második párisi béke-

kötés után a' porosz órsereg parancsnokává nevezteték. Visszajövet Schlesia katonakormányzója leve.

ZIMMER (Patricius Benedict), a' legkitetszőbb kath. theologusok egyike, 1775 felszenteltetvén, Dillingenben az egyházi jog repetitora, 1783 az itteni egyetemen dogmatica tanítója, hivatalából lett elbocsáttatása után (miért? nem bizonyos), egy ideig steinheimi lelkész, azután az ingolstadt-i egyetemen dogmatica, 1806 archaeologia 's exegesis tanítója, 1819 és 1820 mint rector a' bajor rendek második kamarájában követ 's a' törvényhozó biztosság tagja 's elnöke, 22 Febr. 1752 szül. Abtsgemündben, mh. Oct. 1820. Munkái: *Diss. de vera et completa potestate ecclesiastica illiusque subjecti* (Dillingen 1784); *Theol. christianae theoreticae systema eo nexu atque ordine delineatur, quo omnium optime tradi explanari-que posse videtur* (Dill. 1787); *Veritas christ. relig. s. theol. christ. dogmaticae* (Augs. 1789—90); *Fides existentis Dei, sive de origine hujus fidei, unde ea derivari possit et debeat criticum examen etc.* (1791); *Philosophische Religionslehre; Lehre von der Idee des Absoluten* (1805); *Phil. Untersuchungen über den allgemeinen Verfall des menschlichen Geschlechts* (3 rész. 1809.)

ZIMMERMANN (Eberhard August Wilhelm), braunschweigi titkos statustanárnok, szül. 17 Aug. 1743 Ulzenben, hol atyja superintendens vala. Még leydeni tanuló korában fogá fel azon gondolatot, hogy az állati teremtettséget clima szerint ossza fel 's az állatnemek elágazásait, magától az embertől indulván el, vizsgálgassa. E' végre későbben többszer beutazá Angol- Olasz- és Franciaországokat; sőt Orosz- és Svédországokat is meglátogató. Londonban adá ki 1788 *Political survey of the present state of Europe*, 16 statist. táblával. Olaszországi utazását leirta *Allgemeiner Blick auf Italien* (1797) 's *Abhandlung über die Molfetta in Apulien*-ében. Parisban épen akkor volt, midőn a' lázadás kitörendő vala. Itt teve tervet *Geographische Annalen*-ére, mellyből 3 évi folyamát jelene meg. 1795 kiadá *Frankreich und die Freistaaten von Nordamerika*, későbben *Allgemeine Übersicht Frankreichs von Franz I bis auf Ludwig XVI und der Freistaaten von Nordamerika* (1800.) Legjelesebb gyümölcse Z. írói munkásságának a' *Geographisches Taschenbuch oder Taschenbuch der Reisen*, 12 évi folyamát 1802—13, mellynek kivonata e' cz. a. jeleut meg: *Die Erde und ihre Bewohner nach den neuesten Entdeckungen* (5 rész.) 1799 jöve ki *Versuche über die Natur der Körper, namentlich über die Compressibilität und Elasticität des Wassers-e.* A' francia zsarnokság ellen olly gyűlöléssel viseltetik, 's olly szabadelmüleg fejezé ki magát munkáiban, hogy élete nem egyszer forga veszélyben. Mh. 4. Jun. 1815, 73 évében.

ZIMMERMANN (János György, lovag), Bruggban, a' berni canton kis városában, szül. 8 Dec. 1728. Göttingenben gyógyászságot tanult, 's olly hirt szerze ügyességével, hogy udvari tanácsnok czimmel nagy-britanniai kir. udvari orvosnak hívaték Hanoverbe 1768. Munkái is igen nevelék nagy hírét, jelesen: *Über die Einsamkeit* (Leipz. 1784—1785, 4 rész); *Vom Nationalstolze* (Zürich 1789), mellyek csaknem minden élő nyelvre lefordítottak; *Von der Erfahrung in der Arzneiwissenschaft*. II Katalint annyira megnyeré ezekkel, hogy udvarába hívná, de nem fogadá el. II Fridrik figyelmét se kerülék azok ki, 's utolsó betegségében ez a' fejedelem magához hívatá. Ez alkalommal írta *Über Friedrich den Grossen und meine Unterredung mit ihm kurz vor seinem Tode* (Leipz. 1788); *Fragmente über Friedrich den Grossen* (1790, 3. köt.) 'st. Mh. 7. Oct. 1795.

ZINGARELLI (Nicolo), híres és termékeny hangművész, a' valódi nápolyi muzsika iskolának utolsó sarjadéka, Romában Sz. Péter templomában karmester. Szül. Nápolyban Apr. 4 1752. Hét éves ko-

rában a' Loretto conservatoriumba küldék, hogy ott Fenaroli alatt tanuljon; itt Cimarosa és Giordanello tanuló társai valának. Mideñ innen kijött, Torrè dell' Annunciata templomnál karmester lett. 1781 a' S. Carlo színház számára írta *Montezuma* operáját, melly Haydnnek igen tetszett. 1785 a' mailandi Scalában *Alzindóját* nagy fogadtalattal adá elő. Ezentul többnyire a' mailandi és velenczei színházak részére dolgozott. Legjobb operái: *Pirro*, *Artaserse*, *Romeo e Giulietta*, *Il mercato di Monfregoso*, *Il conte di Saldagna*, *La secchia rapita*, *Il ritratto*, és két derék oratorium: *La Gerusalemme liberata* 's *Il trionfo di Davide*. 1789 Parisban volt, 's előadatá *Antigone* operáját (Marmonteltől), de ez az akkoriban kiüött zavarok miatt csak kétszer jöhete szinpadra. Olaszországba visszatérvén, egészen az egyházi muzsikára adta magát. Guglielmi halála után (1806) a' romai vatican - kápolnába muzsika - igazgatónak hivaték. 1811 Napoleon Parisba idézé, 's 1812 a' Romában felállított új conservatorium igazgatójának uevezé; ezután Péter templománál karmester lett. 1813 Napoleon parancsára ismét kénytelen vala Romát elhagyni, 's mint az új conservatorium igazgatója Nápolyba menni. Ettől fogva kirekesztőleg egyházi muzsikával foglalkozék 's csaknem klastromi életet élt. Mélyebben hatott ő az ének lényébe, mint ifjabb hontársai, 's azért valódi énekeknek most is becsülik miveit 's kifejezéssel teljes énekeit örömezt zengedezik.

ZINGG (Adrian), a' dresdai művészacademiának tagja és professora, szül. 1734 St. Gallenben, rézmetszővé Parisban Wille alatt képzé magát. 1766 a' dresdai művész academiában tanító lett 's számos tájképei által bizonyítá, mennyire behatott azon vidékek karaktereibe, mellyekben élt. Különösen tetszettek karczolt körrajzu munkái, mellyeket sepiával tisztán árnyékolt és szinezett. Munkáinak teljes gyűjteménye megjelent Tauchnitznál Lipsesében 1804—6. Mh. 1816.

ZINZENDORF (Miklós Lajos, graf), az evangyéliomi atyafiközségnek vagy a' Herrnhutereknek híres alapítója, szül. Dresdában 1700 26 Maj. Atyjának korán történt halála után, ki szász választói minister volt, Lausitzben falun neveltetett fel nagyanyjától Gersdorf asszonytól, ki ajatos és tudós asszony levén, istenes énekekből és költői elmélkedésekből álló egész gyűjteményt adott ki és a' tudós Schurzleischal latinul levelezett. Eleitőlfogva ajtatosságban, könyörgések közt neveltetett, mellyek nélkül nagyanyjának házánál csak egy nap se múlt el; e' felett a' papoktól, kik oda gyakran jártak, megáldatván és azoktól kegyes beszélgetéseket hallván, mind ezek valóban sokat tettek arra, hogy az eleven eszű gyermekben vallásos érzeteket ébresszenek fel, mellyek idővel benne csaknem szent fanatismussá változtak által. Már gyermeki korában írt az idévezítőhez levelecskéket és olly reménnyel, hogy azokat az idévezítő megtalálja, az ablakon kihajigálta. Ezen hajlandósága még nagyobb táplálatot talált, midőn tiz esztendő korában tanulás végett a' hallei paedagogiumba vitetett és a' híres kegyeskedő Frankennek különös gondviselése alá bízott. Nagybátyja 's gyámtyja, ki épen más gondolkozásu férjfiu volt, külső világi hivatalokra akarván készíteni, 1716 a' wittenbergi egyetembe küldötte, mellynek theologia-tanítói, kik orthodoxus nevezet alatt esmeretesek, a' hallei Pietistáknak legnagyobb ellenségei voltak. Az ifju Zinzendorf mindazáltal gondolkozásmódja mellett állhatatosan megmaradt és más tanulmányi mellett, magától minden utmutató nélkül a' theologiai tudományokat is szorgalommal tanulta. Wittenberget 1719 elhagyván, Hollandot és Franciaországot beutazta, melly útját *Attici Wallfahrt durch die Welt* círtá és mindenütt főleg a' híres papokat kereste fel, hogy azokkal vallásra tartozó dolgokról beszélgethessen. 1722 Dresdában udvari

tanácsnoknak tétetett, melly hivatalát mindazáltal öt esztendő múlva letette és ezen idő alatt is inkább a' theológiával és áhitatoskodásokkal foglalatatoskodott, mint hivatalbeli köteleességeivel. A' feljebb említett esztendőben ebersdorfi Reusz grofnéval házassági életre lépett, és némelly, vallások miatt kívándorlott morvai atyafiaknak engedelmet adott, hogy Berthelsdorf nevű jöszágában megtelepedjenek felső Lausitzben. Ezen 1722 alapított gyarmat 1724 a' hozá közel lévő Hutbergtől HERRNHUT-nak (l. e.) neveztetett. Most olly gondolatra jött, hogy különös vallásfelekezetet alapítson, mellynek elveit 's hitágazatit, különböző és néha magokkal ellenkező munkáiban tette közönségesekké. Ezeknek kiadásával nem kevés ellenmondót talált, 's az új lakók befogadásaért is nem kevés kedvetlenséggel és boszúsággal illettetett. Feltételétől mindazáltal semmi nehézség, semmi ellenmondás se tudta eltántorítani, mellyhez tartozott az is, hogy ezen időtől fogva a' papi hivatalra magát állhatatosan eltökélte. E' czéltől al név alatt (1734) Stralsundba ment, mint papságra menendő, magát a' theológiából megvizsgáltatta és legelőször a' stralsundi városi templomban tartott egyházi beszédet. Hazájából az országglás parancsa által (1736) mint veszedelmes elvekre alapított új vallás - felekezet alkotója, száműzetett, melly parancs mindazáltal 1747 visszahazatott. Ezenközben magát Berlinben morvai püspökké felszenteltette. Mivel pedig itt neki közönséges helyeken papolni nem volt szabad, egy ideig szálásán tartott magános istentiszteletet, mellyen gyakran igen sokan jeleutak meg, úgy hogy egy bizonyos napon 42 hínót lehetett háza előtt megszámlálni. Ezek után részint a' már missionáriusai által alkotott gyülekezeteinek rendbe szedésére, részint újak alapítására 1739 Nyugatindiaába ment; 1741 hasonló czéltől 16 esztendő s leányával Ejszakamerikát utazta be, és azonkívül, hogy vallását buzgó predikálásával mindenfelé terjesztette, utazása közben is bámulásra méltó szorgalommal levelezett felekezetével és könyv-írással foglalatatoskodott. Európába visszajötté után (1743) Lieflandba utazott, az ott lévő gyülekezetet meglátogatni és vallását terjeszteni; az orosz birodalombai beljebb menés mindazáltal megtiltatott és onnan katonák által a' határon túl kísértetett. Kevéssel ezután Hollandba és Angliába utazott, mellyek közül az utolsóban mintegy négy esztendeig mulatott és megérte azon gyönyörűséget, hogy az általa alapított vallás, bár sok ellensége volt is, mindég tovább terjedt, sőt a' világnak távol részébe, p. o. Keletindiaába, Trankebarba is elhatott. Sok vándorlása után mh. Herrnhutban 1760 9 Maj. és az itteni községnek temetőjében temettetett el. L. a' vele egykori Lön *Kleine Schriften*-ét; Cranx Dávid *Alte und neue Brüderhistorie*; Spangenberg *Leben des Grafen N. L. v. Zinzendorf* (Barby 1772 — 75, 8 rész.), mellyből Reichel (Leipz. 1790) és Duvernois (Barby 1793) kivonatokat csináltak; Herder *Adrastea*; Steffens *Walseth und Leith*; Varnhagen von Ense *Leben des Gr. von Zinzendorf* (Berlin 1830).

ZIZKA (Siska). Trocnowi Zizka János, a' Hussiták rémitő tábornagyja, régi cseh családból szül. 1360 körül, szüleinek trocnowi majerjában, szabad ég 's egy tölgyfa alatt. Mint apród VI Venczel cseh király udvarába jöve 's utóbb kamarás leve. Ifju korától fogva nagy észtehetségeket mutata, de egyszersmind magányrai komor vonzódást is. Először azon önként vállalkozottak sorába lépe, kik Cseh-'s Magyarországból a' német rendnek segítségére menének a' Lengyelek és Lithvánok ellen. Itt részt veve a' tannebergi csatában, 15 Jul. 1410, mellyben a' rend, bár már markában tartá a' győzedelmet, megvereték. Aztán a' Magyarokkal csatáza a' Törökök, 's erre az Angolokkal a' Francziák ellen (1415). Visszajötté után Venczel udvarában marada. Husz és Hieronymus (l. e.) cseh reformátorok sorsán, mint a' cseh nemzet nagyobb része, ő is megüt-

között, 's midőn főleg egy szerzetes hugát, ki apácza vala, megszeplősíté, hoszuállásról gondolkozik. Kedvező vala erre Venczelnek ama nyilatkozása, hogy ha tudna eszközt, mellyel a' Cseheknek Kostnitzban (Constantia) okozott gyalázatot megboszulhatná, használná azt, ő kir. jóváhagyását adja. Z. tehát elhagyá az udvart, ki esmeré a' nép érzelmét 's nem sokára visszatért Prágába. Már felépe Hussynecz Miklós, mint a' lázadók vezére 's Venczel az kíváná Prága polgáritól, hogy adnák ki fegyvereiket. Ekkor Z. ezeket felfegyverezve a' kir. kastélyhoz vezeté (15 Apr. 1418). *Ered fogunk csatázni*, monda a' királynak, 's a' polgárok megtarták fegyvereiket. Ezolta Z. tekinteté a' Hussiták (Huss János hitvallásá követők) fejének. 30 Jul. 1419 a' Hussiták egy lelkeszéré valaki követ hajtván, rárohana Z. a' tanácsházra 's 13 tanácsos vetteté ki az ablakon a' nép nyarsaiba, min Venczel megijedvén, mh. Öcse, Zsigmond, vonogatózván az uralkodás áltvevéséttől, Z. időt nyere haderejének nevelésére; de eleinte kéntelenítették Prágából Pilsenbe vonulni. Zsigmond az új tudomány kedvelőit kivégeztetvén, ezek megesküvének, hogy Zsigmondot nem esmerendik királynak. Z. tehát várakat építetté, 's a' Tábor hegyén várost, mellytől Táboriták nevet kapának a' Hussiták, alkota, mellyet igen czélirányosan megerősítetté. Neki tulajdonítják a' SZERKÉRGÁT (l. e.) helyes használását is, mellyel, lovassága nem lévén, védé gyalogságát, az ellenség megtámadásai ellen. Rövid idő alatt olly erős sereggé képzé előbb féketlen 's gyülevész csoportját, mellynek már nem leheté ellenállni. Győzedelmei alkalmával fegyverekre is teve szert. Sok kegyetlenséget követe el, részint hogy nevét félemlítővé tegye, részint mivel kéntelen vala népe bosszuszomjának engedni. Hogy Prágát a' nagy haderővel nyomuló Zsigmond ellen védje, oda mene 's a' Witkow hegyen besánczoló magát. 4000 emberrel visszaveré itt 14 Jul. 1420 a' Zsigmond 30,000-ének ismételt rohanásit 's e' hely azolta is Zizkahegynék neveztetik. A' császárnak soha se lévén pénze, az egész taborozás sikertelen marada. 1421 megvevé a' prágai várkastélyt 's kezére kerüle azon 4 ágyu, mellyek a' puskapor feltaláltása óta legelőszer vitetének Csehországba, 's ez időtől kezdve használtának ágyuk, mint apró tüzfegyverek is a' Hussiták és császáriak közt folyt hadaknál. Z. erre több várost 's várat hódita meg 's 1421 Hussynecz Miklós holta után őt esmerék meg minden Hussiták fejeknek, de ő a' cseh koronát a' lengyel királynak ajánltatá. Hihetetlen gyorsasággal előzé meg mindepuitt ellenségét. Raby vivásakor elveszté másik szemét is (egyiktől ugyanis még gyermeki korában megfosztatott). Most szekeren viteté magát ütközetekbe 's a' tájéket megmagyaráztatván magának, tevé rendeleteit. Zsigmond új seregét 18 Jan. 1422 Deutschbrodnál megvervén, Morvába 's Austriába is benyomult. Egyetlen - egyszer nyomaték vissza a' vak hadvezér Morvában Kremsirnél. Zsigmond végre csehországi helytartósággal kinnálá meg a' győzhetlent; de ez az alkudozások alatt dögben mh. 12 Oct. 1424, Przibislaw vivása alatt, min olly dühbe jövének a' Táboriták, hogy a' szerencsétlen várost rohanással megvevék 's lakóit levagdálván, hamuvá tevék. Z. 13 nagy ütközetben 's 100-nál több csatában győze, bár öreg 's vak vala. Magát isteni boszuállás eszközének tartá 's a' parancsára megégetett papok és szerzetesek jajgatásait iszonytató csufolódással huga menyasszony - énekének nevezé. A' czaszlaini templomba temetteté 's kedvelt fegyvere, egy vas buzogáoy, felibe fügeszteté. Hogy saját bőréből dobot csináltatni parancsolt volna, mivel ennek hangjára az ellenség megrémülend, mess. L. Max Millauer *Diplomat. histor. Aufs. über Joh. Zizka v. Trocnow* (Prag 1824).

ZODIACUS (állati öv) csillagászságban azon kör a látszó ég-golyóbison, mellyen belől vannak mindég a planeták. A zodiacus az ECLIPTICA (l. e.) két oldalán fekszik 's 2 ettől párhuzamosan futó körvonalától határozttatik. 12 égi jegyet foglal magában, mellyek többnyire állatoktól vevék neveket, 's innen jó a zodiacus állati öv neve.

ZODIACUSI FÉNY (állati-öv-fény). Nap feljöttekor 's lementekor, főleg éj-napegyenlőség idején, gyakran a zodiacus irányában menő szép fejedes fényt látunk, melly hasonló a téjút fényéhez. Ezen először Cassinitől figyelemre vett jelenet természete fellett a csillagászok közt már sok vita volt 's még most sincs felvilágosítva. Mairan azt véli, hogy v. önnön magát világító, vagy a naptól megvilágított gőzkör, mit Laplace *Ég mechanicája* cz. munkájában megtámadott. Regnier szerint (Zach *Monatl. Coresp.*, 1802, Jul.) ez a fény a napvilág földünkhöz hajlásától származ. L. még Littrow *Populaire Astronomie*-jét.

ZOEGA (György), Dáni, korunk legnagyobb régiségnyomozóinak, legnemesebb 's legritkább férjfiainak egyike. Családja Verona környékéről származ. Szül. 20 Dec. 1755 Dahlerben, hol atyja predikátor vala. Göttingenben tanulását végezvén, beutazá Schweizotés Olaszországot, honnan Parist is meglátogató, 's itt esék értésére a dán ministeriumban történt nagy változás, melly arra bírta, hogy Romában telepedjék meg. Itt, hogy a szép Pietruccioli Máriát nőül vehesse, titkon kath. hitvallásra lépe által 's Stefano Borgia cardinalban hatalmas pártfogót találta. Ez ugyanis nagy kedvelője vala az egyiptomi ritkaságoknak 's szép gyűjteményt bírá ezekből. Z. ki a kopt nyelvet érté, megfejté a feliratokat 's 1787 egyiptomi pénzek gyűjteményét adá ki, magyarázatokkal. Azon tetszés, mellyet e historiára 's chronológiára nézve fontos munka nyert, VI Pius figyelmét Zoegára voná, 's a pápa az obeliskek magyarázását bizá rá. Igy jelene meg 1797 a pápa költségén *De origine et usu obeliscorum* cz. nagy munkája, melly ötet a legszélesebb 's legalaposabb tudományu férjfiak sorába helyezi. A Museo Borgiana Veliterno igen gazdag vala kopt irományokkal 's ezeket is felvilágosítá példátlan erőködésinek 1810 létre jött gyümölcseben. Német nyelven irt *Archaeologischer Wegweiser durch Rom*-ja sok mükedvelő utazónak vala hasznos. Többeket személyesen avata be Roma ritkaságainak esmeretébe; jelesen Gusztav mecklenburg-schwerini herczeget egész esztendeig vezetgeté. Legritkább kincsekkel gazdag munkáját *Li Basililievi antichi di Roma, incisi da Tom. Pirroli colle illustrazioni di Giorgio Zoega*, 1808 adá ki Romában Piranesinél. Későbbi éveiben igen fájlalá, hogy egyiptomi régiségek helyett nem görögökre fordítá idejét. Az ezekhez tett alapos előkészületek közepette lépé meg őt a halál Romában 10 Febr. 1809, mindenektől, kik esmerték, sajnáltatva. Z. a dán udvartól főconsullá nevezteték Romában 's halála után kevés nappal érkezék meg diplomája, mellyben a Danebrogrend lovagává téteték. A kielie egyetem professora 's a kopenhageni, göttingeni, berlini, sienai, florenzi, roma' s más academiák tagja vala. 11 gyermekei közül 2 leánya 's 1 sija marada életben, kiket a dán országlás véd szükségétől. L. *Zoegas Leben. Samml. s. Briefe und Beurtheilung s. Werke, durch F. G. Welcker* (2 rész. 1819). Ugyan ez adá ki értekezéseit is. Welcker *Zeitschrift für Gesch. und Ausleg. der alt. K.* c. folyóiratában igen becses észrevéteket olvashatni Zoegától Visconti Museum Pio-Clementinumáról. L. még *Zeitgenossen*, XIII.

ZOILUS, görög rhetor, Amphipolis thraciai városban szül., 's mintegy 270 élt K. e. Csupán Plato munkáinak 's főleg Homerus verseinek gonosz lelkü rostálgatásáról és igen rossz oldalról esmere-

tes. Homerus sértegetéseieért Homerus ostorának (Homeromastix) is nevezteték. Munkáiból semmi se marada meg, de úgy látszik nem kár. Z. ki akará magát tüntetni, de olly alávaló módot választá, melly örökre utálató bélyeget sőt characterére; mindennek ellenmonda marakodó természeté 's jót senkiről se szóla. *Minden ember-ről rosszat mondok, felele egyszer valakinek, ki kérdé, miért tenné azt, mivel magam annyi rosszat nem tehetek, mennyit szeretnék tenni.* Méltó büntetésül még most is minden gonoszlelkü 's rosz szívű gyalogú Zoilusnak neveztetik.

ZOLLIKOFER (Georg Joachim), — a' leipzig-i reform. község-predikátora, a' mult század legkitetszőbb német hitszónokinak egyike, mind nyilvános, mind házi életében feddhetlen characterü 's ezért köz tiszteletben tartott férjfiu, kinek egyetlen czélja volt a' bal véleményeket 's az idő uralkodó rosszait kiirtani 's helyekbe erkölcsi magvakat ültetni —, 5 Aug. 1730 szül. St.-Gallenben (hol atyjá közönségesen becsült törvénytudó volt), 's mh. Leipzigban 20 Jan. 1788. 15 köt. tevő egyházi beszédein kívül (*Zollikofer's sämmtl. Predigten* cz. a.), említhetők még: *Egyházi új énekkönyve* (Ch. F. Weiszze segítségével), *Ajtatos munkái, Imádságai, Unterhaltungen der Emilie* (franciából, Leipz. 1774), *Reise durch Sicilien und Maltája* (angolból, Leipz. 1774). Vö. Garve *Über den Charakter Zollikers* (Leipz. 1788).

ZOLTÁN, Arpád fia, Magyarok fejedelme 907 — 947. Mintegy 7 esztendő lehetett ő apja holtakor; mindazáltal félbe nem szakasztotta kis korúsága a Magyarok kicsapásait a' szomszéd német földre, hol még 907 Luitpold bajor herczegen, 910 pedig gyermek Lajos császáron lényes győzedelmet nyertek, az utóbbin az Augsburg melletti fősatában és adózásra kényszerítették a' vesztés császárt. De 913 megtörte egy csapatjokat az Inn mellett Arnulf bajor herczeg, Luitpold fia, 's visszaverte azt a' Lajtáig. Csak ekkor jutott ezekbe a' magyar nemzetség-nagyoknak, hogy fejedelmök gyenge korát tekintve, némi intézeteket volna tanácsos tenniök az ország igazgatására 's védelmére. Annakokéért öszregyülekezve, két birót választottak a' pörök elítélésére, kiknek tisztí nevök a' binorban született Konstantiu szerint Gylas és Karkhas vala, 's kiknek elseje feljebb való volt a' másodiknál; a' hadak vezérletét pedig három emberre bízák, Lél, Bulcs, Botendra, kik még Taksony alatt is vezérkedének. Ezen intézeteket megtéve, folytatak a' Magyarok rabló hadjárásaitak nem csak Németföldön, hanem Olaszföld éjszakan is, hol 922 szövetségbe állottak Berengárral, Lombardföld királyával, ennek ellenszeges vazalljai 's birtokára vágyó szomszédja, Rudolf burgundi király, ellen. Le is győzte az ő segedelmökkel Berengár az ellene öszveesküdt lombard nagyokat, de azoktól közülök, kiknek ezen alkalommal megkegyelmezett vala, 924 megölettettek. A' Magyarok boszut kirántak állani haláláért, és Paviát, Lombardország akkori fő városát, feldúlták és lakosai közül csak kétszázat hagytak életben. Azután átkeltek a' havasokon és a' burgundi királyt, Rudolfot vették üzőbe, 's Francziaföld délszakát dulva, Nismeig haladtak. De itt a' szokatlan déli gyümölcsfajokkal élés hasfolyást okozott nálök; és midőn számra megfogyva 's erőre elgyengülve hazza akarnának térni, elálva találták a' havasok szorosait Rudolf, burgundi király, Viennei Hugó 's Toulousei Rajmund grófok hadaitól, mellyeknek fegyvere közel egy lábíg elsikkasztotta őket. Azalatt a' német birodalomban a' gyermek Lajoat I Konrád, ezt pedig I v. Madarász Henrik váltotta fel a' birodalmi főségben. Ezek sem tudták, belső czivodások miatt, meggátolni a' Magyarok gyakran ismételt rontalmas kóborlásait, míg végre 924 szerencséje akadt Henriknek, Verla várból kicsaptában, egy előkelő magyar vezért fogság-

ba keríteni. Ennek kiadása díjául 9 esztendei fegyvernyugatot kö-
tött ki magának Henrik; melly idót bölcsen használt olly eszköz-
letek kivételére, mellyek nevelhetnék erejét az ellenállásra. Lett is
fogánatja igyekezetének; mert a' fegyvernyugot eltölte után 933 36
ezernyi ember vezetéssel veretett vissza Henrik től két magyar had-
osztály, mellyeknek egyike Szászföldet pusztítá, másika Mersebur-
got vivá. Mindazáltal ezután sem szüntek meg a' Magyarok hadjárásai
a' külföldön; nevezetesen 935 — 937 bejárták Németföld délsza-
kát és Olaszföldet Beneventig és Capuáig; 938 és 942 veszteséget
kaptak Németföldön Bertold bajor hercegtől és I Ottó német király-
tól; 943 Konstantinopolig nyomultak elő, 's kényszerítették a' görög
császárt, Lakapén Románt, nagy pénzen vásárolni tőlök 5 esz-
tendei fegyvernyugatot, és Erdély fejedelmét az idősebbik Gyulát,
hagyták Bules hadvezérrel együtt békekezesül a' görög birodalom
fővárosában. 944 pedig újra tetemes veszteséggel verettek vissza Né-
metföldről a' bajor hercegtől. Zoltánról nem bizonyos, vezérelte e'
váltamikor személyesen hadait az említett vállalatokban és csak be-
jditmény, hogy ő maga vala I Henrik király foglya 924-ben. Most
pedig, az utolsó veszteség után, elégelni kezdé már a' hosszas fegy-
verküzdést; kitűzeté birodalma határait és védelmes állapotba he-
lyezteté azokat; ezután 947 által adta az uralkodást 16 esztendő-
s fiának, Taksonynak és 950 halt meg. *Fabri Pál.*

ZÓLYOM vármegye Magyarország Dunamelléki kerületében, ne-
vét Zólyom nevű régi várától kapta. Határozák: k. Gömör, ny.
Thuróc és Bars, d. Nógrád és Hont, éjsz. Liptó vármegyék. Nagy-
sága 56 nsz. mf. Z. vármegyét sok hegy fedi, mellyek közt sok
domb 's keskeny völgy fekszik; legtágasbak a' Garan mentében Besz-
terczebánya és Zólyom közt eső, 's a' szaltnai és detvai völgyek.
Hires gazdag érczbányáiról az Urvölgy. A' föld termékenysége kö-
zepszerű; legtermékenyebb délen a' Garan körül, éjszakon ellenben
szűkmarkulag jutalliazza a' fáradságot. Vizei: a' Garan, mellyen
temérek fa szállittatik, Szaltna, Neresnitza, Korpona 's m. Le-
vegője egészséges, kivévén a' lutas és hámos helyeket, hol a' füst
megvesztegeti azt. Leggazdagabb Z. vármegye ásványokkal, főleg réz-
zel, vassal; van ónja, kénesője, gáliczköve 'sat. ásványos és vasat
rézzé változtató cémentvizei is. Más gazdságát Zólyomnak véte-
len fenyő- 's más erdei zsezik. Sok és jó legelőn szép szarvas- má-
ha és juhok legelnek, melly utolsók hires túró és sajtot adnak.
Gyümölcse sok terem; bora nem legjobb és saványa. Lakói száma
91,499, kik 5 kir. vár. (Breznobánya, Libetbánya, Beszterczebá-
nya, Korpona, Zólyom), 8 mvár., 146 fal. 's 61 pusztán laknak,
igen kevés Németen kívül mind Tótok, nagyobbára Kath., 28,311
Luth., 20 Reform. Zsidók nem szenvedtetnek meg. Járása 2, alsó és
felső. Főispánya garamszégi Géczy István ur Eő Mélt.

ZÓLYOM szabad kir. város, a' Garan mellett, 202 ház., 747
kath. 's 1187 luth., öszvesen 1904 lak. Régen jeles város vala; I
Mátyás király gyakran lakott jeles várában; I Lajos király 1378
országgyűlést tartott benne, mellyben jegyeztetett el ifjabb leánya
Hedvig Jagello lengyel király nőjévé; 's Bethlen Gábor jó ideig itt
tartá a' magyar koronát. Lakói mesteremberek 's földművelők. Jó sa-
ványu vize van.

ZÓMÁNCZ, I. ERTELE.

ZÓNA, I. ÖV.

ZOOLOGIA, I. ALLAT.

ZOOPLANTA (Alhatplánták), I. ALLAT.

ZOOPTOMIA, I. ANATOMIA.

ZORNDORFI ÜTKÖZET, a' HÉT ESZTENDŐS HÁBORU (1. e.)
alatt legvéresebb 's több tekintetben legnevezetesebb ütközet, 25 Aug.

1758. Az orosz hadsereg, mely 1758 elején Fermor alatt, ki grof Apraxin helyébe jöve, a fegyvertelen Poroszországot megvév, Aug. Pommern és Ujmarkáság felé nyomula elő, feldulá a tartományt 's Küstrint vivni kezdé. A város csak hamar hamuvá leve, de a vár ellenállá, mivel grof Dohna, porosz tábornagy, bár gyenge vala is, hogy az Oroszok számos serege ellen szerecsét próbáljon, talált módot az órsereg gyámolítására 's az Oroszoknak egyszermind a királyra kelle figyelmeket fordítani, ki 14,000-rel, haderejének szí- nével, sebes lépésekkel sieté Schlesiából. Fridrik egyesült 21 Aug. Küstrinnél grof Dohnával, egy az ellenségtől szemmel nem tartott helyen átmene az Oderen, Fermort hátulról akarván megtámadni. E' tüstént abba-hagyá a várívást 's magához húzá Braun vezért. A királyra nézve, kinek Saxoniában táborozott gyengébb hadereje a birodalmi seregtől és Schlesiában Dauntól nyomaték, azon kelle most lennie, hogy a Poroszországot dúló Oroszoktól mennél előbb menekedjék. E' czéllal Zorndorfig nyomula, hol az 50,000-ból állott orosz sereg, mint a török háborukban szokott tenni, nagy négy- szezet képze, mellynek közepében állá a lovasság 's tartaléksereg a podgyással. Homloka 's jobb oldala nehezen vala megtámadható. A király tehát, kinek csak 30,000 embere vala, úgy intézé a dol- got, hogy az ő bal szárnyával az ellenség jobbját bekerítendi 's az- után hátul támadja meg az Oroszokat. A porosz ágyuk kegyetlen pusztitást tettek az orosz négyszegben, de a Poroszok előnyomuló bal szárnyán sok hiba teteték, mellyek miatt a hadrend felbomla 's az orosz lovasság visszaveré azt. Fermor, már kezében lenni vélvén a győzedelmet, megnyitá most a négyszegét, hogy a nyert hasznot teljessé tegye. Ekkor Seydlitz, e' nap hőse, a lovassággal benyo- mulván, az Oroszok hadrendét szétbontá 's a zavarba hozott ellen- ség nagy hirtelenséggel oda hagyá a csatamezőt; de mivel a visz- szavonulás lehetlen vala, minden híderontatván megette, ismét hadrendbe állának. Más nap meg kellett volna ujulnia a csatának, de a porosz gyalogság részint fáradt lévén, részint puskapora is elfogyván, az Oroszok időt nyerének Landsbergen keresztül a Warthehez vissza- vonulni. Veszteségek 19,000 haltra 's 3000 elfogottra teteték. A Po- rozszok közül 10,000 esett el. Fridrik Landsbergig üzé a futó el- lenséget, melly annyira elgyengült, hogy grof Dohna alatt csak egy csapatot hagyta hátra szemmel-tartására, maga pedig haderejé- nek többi részével Saxoniába ment.

ZOROASTER v. Zerdust, a népvallás reformatora Mediában 's haladó kifejlésének következtésében Persiában is. Történetét szétosz- lathatlan homály fedí. Annyi mindazáltal hihető, hogy született Méd volt 's Gustasp mediai király alatt élt, kit Hammer Darius Hystas- pispnak, mások I Cyaxaresnek tartanak (és így Darius előtt mintegy 100 évvel.) Z. nem alapítója, hanem csak terjesztője 's reformatora a' mediai népvallásnak, melly tiszta tűzímádás vala 's mellyben a' tűz csak azt az oltárt jelelé, mellyhez az imádkozók fordulának. Z. fő vallásczikkei ezek: Öröktől fogva 2 lény állott egymás mellett, u. m. Ormuzd és Ahriman, az egésznek elvei. Ormuzd a' legtisztább végetlen világosság, minden tőkély eredeti forrása. Ahriman termé- szete is a' világossághoz tartozék előbb, 's eanyiben jó vala; de mi- vel Ormuzd világosságát irigylé, ezáltal saját fényét elhomályosítá, ellensége leve Ormuzdnak, 's minden rosznak 's rosz lénynek, mellyek vele a' jó ellen küzdenek, atyja. Ormuzd és Ahriman különböző idő- szakokban végzék el a' teremést, mellyekben különböző nemű lények jövének létre. Ormuzd élő szavával, azaz, akaratjának erejével, jó lelkeket, először is 6 halhatlan világosságlelket, teremté saját szol- gálatjára; azután 28 alsóbb rangu geniust, mint a' hónapok 's napok képviselőit, végre emberi lelkeket. Ahriman ellenben rosz lelkeknek

ada létet, elsöben 6 főnek, kik a' setétség fejedelmei, azután számtalan alsóbb osztálybeli deveknek. A' jók Ormuzd alatt világosságban laknak, Ahriman pedig az övéivel a' setétség országában él. 3000 évig egyedül uralkodék Ormuzd, 's ekkor teremté a' testi világot különb-féle lépcsőzetiben, végre az embert, 's midőn minden előállta, innepet tartta a' jó lelkekkel, a' teremtés első innepét. Az ártatlanság és boldogság ezen világában ismét 3000 évig országlá. Az ezt követség 3000 évi időközben kezdődék el a' világosság és setétség, Ormuzd és Ahriman közti küzdés, kik viaskodva megosztottak a' világoni uraláson. A' más 3000 év alatt Ahriman részére hajlék a' győzedelem; de késöbben alászála hatalma, a' devek semmibe sülyedének; hajdani fejek Ormuzdnak hódol; a' rosz elenyész; a' holtak feltámadnak; a' boldog lelkek eredeti országa, Ormuzd országlása alatt, ismét visszatér. E' szerint a' világ 12,000 évig áll fen. A' zodiacus 12 jelei is emlittetaek ezen előterjesztményben, 's mindeniknek 1000 év adatik. A' 7 jó és rosz főlekek (ide számlálván Ormuzdot 's Ahrimant is) száma a' 7 planetákra mutat. A' testi világ geniusai a' természet személyített részei 's elemei. Az emberek lelkei csak különb-vált boldog előbb-létezés után jutnak testekbe, korábbi mennyei állapotjokban küzdenek a' rosz lelkekkel, védik e' földet az igazakat 's ezektől tiszteltetik. Az emberek magok vagy Ormuzd szolgáló bölcsesség 's erény által, vagy Ahriman rabjai balgatagságok 's vétkeik miatt. Amazok holtok után az Isinevad hidján által a' boldogok lakaihába költöznek, ezek a' pokolba rohannak. Mikor Ahriman legyőzetik, akkor a' testek feltámadnak 's a' föld paradicsommá válik, hogy az erényeseknek lakhelyül szolgáljon. (L. Zoroaster dualisnusrára nézve Rhode *Die heilige Sage des Zendoalks.*) Az említett valláselvek a' Zend-Avestában, Zoroaster vallásának legszentebb gyűjteményében, adatnak elő. Ezen hajdani írott emlék ANQUETIL DU PERRON (l. e.) által fedeztetett fel 's tétetett legelőször Európában esmeretessé (Vö. ZEND-AVESTA.) igazságáról, bár eleinte sokaktól kétségbe-hozatott, most senki se kételkedik; ellenben a' Zoroaster oraculuma cz. a. megjelent könyvek, mellyekben rajoskodás és titkos tudományok baráti bölcsék küvét felfedezhetni reménylék 's az alchymisták (l. ALCHYMIA) idejében nagy tekintetben állának, keresztény idő alátolt szüleménye.

ZRINYI, horvátföldi nemzetség, mely Zrin várról vette nevezetét. Ez az utóbbi név magyarosan Zerénynek ejteték, honnan talán helyesebb volna, a' Zrinieket vagy Zrinyieket magyarul Zerényieknek írni 's nevezni. Már Zsigmond király alatt és mellett katonáskodtak a' Zrinyiek Horváti János és a' többi illürföldi pártosok ellen; és azután is kitettek magokért a' török elleni hadakozásokban. A' mohácsi csata után I. Ferdinandhoz ragaszkodának a' Zrinyiek; és valamint birtokjok a' magyar föld azon részében vala helyezve, melly a' nagyváradi (1538) 's utóbbi béke- vagy fegyvernyugatkötéseknél fogva az austriai házbéli magyar királyok hatalma alatt maradtott, ugy ők is folyvást ezeket szolgálák. Kitüntek közülök: 1) Zrinyi Miklós I., Miklós fia. Midőn I. Ferdinand előkelő hadvezére, Koczián János (horvátföldi születés, németesen Kacziáner), a' bécsi udvarnál gyanuba esve, hasonló kimenetre volna szárvá, mint késöbben Utissenics vagy Martinuzzi 's Wallenstein, nem általotta Zrinyi Miklós, magára vállalni, azt a' szerepet, mellyet amazok körül Pallavicini 's Buttler vittek ki. Koczián t. i. 1537, midőn hirtelenkedve előnyomult volna a' Törökök ellen Eszékig, nagy veszteséggel kénytelenítettett visszavonulni, 's e' miatt Bécsbe hivatottott és magaviselete vizsgálat alá vettetett. Ennek folytában zár alatt tartatva, midőn sokára haladna 's kétségessé kezdene lenni előtte ugye eldülte, egy előkelő bécsi asszonyág segedelmével megszökött, 's Kosztajriczába vette magát Zrinyi Jánoshoz, Miklós testvéréhez,

a' honnan némi titkos alkudozásba bocsátkozott a' belgradi basáva'. Ezekről tudósítatva, megbizást küldött a' bécsi kormány Zrinyi Miklóshoz, mellynek következetében ez megvendégelte előbb Kocziánt Kosztajniczaban, azután pedig két horvát katonát küldött rá, kik őt a' maga szobájában véletlenül megtámadva, megölték 1539. A' fejét Bécsbe küldötte Zrinyi. Kezességét nyert ez által Zrinyi Miklós a' bécsi udvarnál, és 1542 horvátországi bánná neveztetett; a' török elleni hadakozásban pedig gyakran kimutatta vezéri tehetségét és személyes vitézségét. A' bánságot letette 1556, onnan származott nehezteleséből, hogy Kosztajnicza, Nuszthaler német parancsnok bátorlansága miatt, török kézre került, és hogy Ferdinand herczeg, a' király harmadik fia, derék hadsereg elején, nagy török haderő közzeledésének pusztá hírére, hátra vonult, a' nélkül, hogy az elveszett helyek visszafoglalásához látva. Mindazáltal mindjárt 1557 elvállalta Zrinyi Miklós a' tárnoki tisztséget, mellyel megkináltatott; 1561 pedig az akkor felette nyomasztó Szigetvár parancsnokságát. Innen sok kárt tett ő a' Törököknek, és átkossá tette nálok a' maga 's Szigetvár nevét; itt végezte vitézi pályafutását 1566, midőn II Szolimán temérdek haderővel fogta e' várat vivás alá Aug. 6. Zrinyi, 2500 főnyi őrsereggel, Sept. 7-dikéig állotta ki a' vivatást; ekkor pedig, midőn már a' belső vár is lángba boritva, 's az őrsereg 600 emberre olvadva, kirohanásra szánta el magát, inkább akarván viaskodva meghalni, mint tűz által emésztetni meg. Kinyitásátá tehát a' vár kapuját, leereszteté a' forgóhidat, és egy apró vasdarabokkal megtöltött ágyut a' hid elejére vonatván, elsüttette azt a' tul tolongó ellenségre; azután maga is, vitéz bajtársai elején előnyomulva, közikbe vágott a' Jancsároknek, kiknek fegyvere véget vetett életének. Az őrseregből csak négy vagy öt ember menekedett meg; a' vívók közül elvesztek számát 20 ezerre teszik. Csudálatra méltó dolog, hogy azon 60 ezer főnyi derék hadsereg, melly akkor Salm Fridrik grof vezérlete alatt Győrnél álla, 's mellynél maga Maximilián cs. és k. is jelen vala, semmit sem mozdított Szigetvár megmentésére. Az, hogy Zrinyi Miklós gyakran elégtelenséget mutatott a' bécsi kormány eszközeivel, hogy a' fényes kapunál munkálódó császári követség tudósítmányai gyanussá igyekezének tenni hűségét, vagy hogy ő, mint Engel állítja, az evangyeliom szerinti hitvalláshoz ragazzkodék, csak nem leheté képes annyira vinni azokat, kiktől függé a' dolog, hogy veszni hagyjanak egy olly nagy becsű várat, millyen Szigetvár vala, csak hogy vele vesszen el annak parancsnoka is. A' török nagyvezér (II Szolimán még Sept. 4 kimúlt vala) Budára küldötte az elesett Zrinyi fejét, a' budai basa pedig a' Győr melletti táborba, honnan azt Csaktornyára vitte az elveszett hős egyik veje. Fia csak egy maradott, György. — 2) Zrinyi Miklós II, György fia, György unokája, 1647-től fogva illüföldi bán, az 1662-diki országgyűlésen több magyar fő emberekkel együtt kikelt Montecuculinak 1661-diki erdélyi táborozása ellen (Vö. APÁFI MIHÁLY I és KEMÉNY JÁNOS); és midőn Montecuculi irásban mentegeté magát, és abban elégteleneknek állitaná a' Magyarokat, az ő' hadi munkáitainak helyes bírlására, ő is egy iratot bocsátott közre (legalább közönségesen neki tulajdonítottatik az), mellyben bátorlansággal vádolta Montecuculit, és nehány magyar hadvezéreket nevezett meg, kik készek volnának, egy szál kardra kelni vele, ha sərboszulatot kívánna. Nem élt ugyan Montecuculi ezen ajánlattal, de kétség kívül ekkor vert ő benne gyökeret amaz idegenség Zrinyi Miklós iránt, melly azután több ízben mutatkozék. Ehez járult, hogy a' Zrinyivel egyetértő többsége a' rendeknek olly végzést eszközölt, melly szerint a' külföldi hadaknak, mellyeknek fővezére Montecuculi vala, ki kelle takarodniok a' magyar földről.

Egyébiránt országos hadi készület határozott azon esetre, ha a fenyves kapu el nem fogadná a békeajánlatot. Csakugyan visszavetette ezt Kiuperli Akhmet nagyvezér és 1663 háborúra kelt a dolog, melyben ismét Montecuculira bízta I Leopold a fővezérséget. Ez a hadvezér ebben a táborozásban is mindenütt hátrált az előnyomuló Törökök elől, és ez által kezökre bocsátotta Érsekújvárat, Nyitrát, Lévát és Nógrádot, keveselven 50 ezernyi hadnépét, megmérkezésre a 200 ezernyi török haderővel. Zrinyi Miklós az alatt annyira dicsőítette magát vitéz és szerencsés hadi tettek által, hogy nagy mértékben magára vonná a külföld figyelmét is. VII Sándor pápa a maga képével ékesített arany emlékpénzt küldött neki, dicsőerettel teljes küldirat kíséretében; XIV Lajos francia király 10 ezer tallérnyi segédpénzt nyújtott neki további hadi munkálatokra; I Leopold is megemerte érdemeit az által, hogy őt római sz. birodalmi herczeggé nevezte; 's midőn Zrinyi e' külbiradalmi méltóságot vonakodnék elfogadni, az aranygyapjas vitézrend diszjelét eszközölte ki számára a császár IV Fülöp spanyol királytól, mely azonban csak az ő hólta után érkezett meg. Kitünő vala az 1663-diki táborozásban főképen az, hogy, míg a' fennevezett sokkal derekabb várak elestek, megtudta Zrinyi Miklós tartani azt a' csekély erősítmenyt, melyet ő csak 1661 alkotott vala a' Dráva 's Mura egybefolyásánál, és a' melyet Ujzerényvárnak nevezett. Ugyan ezt teljes iparral igyekezék ő megtartani a' következett 1664-diki táborozásban is, melyben a' török hadsereg dereka fogta vivás alá Ujzerényvárat a' nagyvezér személyes parancsa alatt. Montecuculi, ki a' tavainál sokkal számosabb hadsereggel állta a' Mura partján, Zrinyitől segedelemre szólittatva, kipurancsolta a' várból az addigi magyar és horvát őrhadat, és külnemzeti katonasággal rakta meg azt, ennek pedig kevéssel azután meghagyta, hogy a' silány és szabálytalan erősítmenyt dulja fel és takarodjék ki belőle, minthogy az meg nem érdemelné a' védelmeztetést. Hozzá is fogott az új őrhad e' parancs tejesítéséhez, hanem a' vivók megelőzve törtek be a' várba, 's magok végezték be annak lerontását. Felette elkeseredett ezen Zrinyi, 's részt nem vett a' további hadi munkálatokban. Szembeeszállott azután egyszer valahára Montecuculi a' török haderővel Sz. Grótnál Vas vármegyében, és olly győzedelmet nyert Aug. 1, melyet csak a' kivivott foganat további sürgetése tehte nyomatossá. Mindazáltal, főképen az ő tanácsára, már Aug. 10 megkészült a' vasvári békekötés. Fájdalmasan esett ez a' magyar országnagyoknak, és közöttük Zrinyi Miklósnak is, ki nyilván kimondotta, hogy ő ama békekötést a' dolgok helyzetére nézve idétlennek, kötményeiben károsnak, és a' magyar kormánytanács befolyása nélküli köttetése miatt törvénysértőnek tartja. A' többi országnagyokkal együtt 1665 elejére Bécsbe meghivatva (Vö. VESZLÉNYIFÉLE ÖSZVEZSKÜVÉS), jóllehet tudta, hogy nyilatkozmányai be valának mondatva, 's hogy Montecuculi 's a' francia udvartóli megkülönböztetése gyanuba ejtették őt a' bécsi kormányok előtt, és jóllehet meghitt barátja, Vitnyédi István, ellenkezőt javasla, elhatározta még is magát, hogy felmegy Bécsbe, e' szavakkal felelvén intőjének: *Conscia mens recti famae mendacia ridet*. A' meghívó levelet Nov. közepén vette 1664. Nov. 18. vadászatra rándult ki Csáktornya vidékén, melyről többi vissza nem tért; mert egy általa megsebesített dühöngő vadkané földre terítette őt az erdő sűrűjében, és felhasította agyarával a' torkát. Vadásztársai, kik között Betlen Miklós, távol valának tőle, csak Póka nevű vadászegénye vala mellette, de a' ki feltében fára mászott, és a' kinek onnan a' vadra irányzott löcsöve el nem sült. Ritka 's felette érdekes tünemény, hogy ezen országos és hadi dolgokban forgott ember az irói pályára is fellépett, még pedig egy-

szersmind a' költészet, hadmesterség és történetesmeret mezején, miről következő munkái tesznek tanubizonyságot: a) *Adriai Tengernek Syrenája Graf Zrinyi Miklós*. Nyomtatta Bécsben a' Koloniali Udvarban Kosmerovi Maté, császár Ó Felsége Könyvnyomtatója. Anno MDCLI. Lenyomatott újabb időkben is e' veraset, mely a' szigetvári Zrinyi Miklós tetteit éneklí. b) Egy munkácska, mely czim helyett e' jelszót viseli homlokán: *Ne bánts vagy Ne bántsd a' Magyart*, és arról ad szabályokat, miképen kelljen a' Magyarok közt olly lábra állítani a' katonai szerkezetet, hogy külsegedelem nélkül fogatosán védhesse magát és országát a' magyar nemzet a' Törökök ellen, és visszavehesse tőlök mind azt, a' mit addig elfogláltak vala a' magyar földből. Legelsőben kiadta e' munkácskát Forgács Simon gróf 1705. Ujabb időben kijött e' czim alatt: *Ne bántsd a' Magyart*. Irta Graf Zrinyi Miklós horvátországi bánus. És moat ujjonnan kibocsáttatott Maros - Vásárhelyen 1790. c) A' Petó Gergely neve alatt megjelent kronikát is Zrinyi Miklósnak tulajdonítja; mint szerzőnek, Kálnoki Sámuel graf. L. PETÓ GERGELY. 3) Zrinyi Péter, Miklós testvéröccse, együtt munkálodék a' bátyyával az 1663 és 64-diki táborozásokban, és több rendbeli vitéz és szerencsés hadi tetteit említi ama táborozások aprólatos előadása. Miklós csillagának felülmuló ragyogása azonban némi homályban tartá az övének fényét, mellyet ő amannak leszálta után törekedék ugyan szembehatóbb tündöklekre viáni, de kimutatta e' törekedésében, hogy fel nem ért az ő lelke a' bátyyáéval. A' Veselényiféle öszveesküvésbe éreszkedve, jelen vala ő 1665 a' trencsényi öszvejevetben, hol Rákóczi Ferencznek jegyezte el feleségül a' maga leányát, Ilonát; Veselényi lóhla után pedig (1667) ő vette által, már mint horvátországi bán, a' titkos vállalat igazgatását. Ebben azt a' nagy hibát követte el, hogy midőn egy részről, a' Veselényi alatti határozat szerént, az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály, közbenjárása által igyekeznének az öszveesküdtek segedelmet nyerni a' fényes kaputól, más részről Zrinyi Péter külön követek által olly alap felett alkudozék a' nagyvezérrrel, melly szerént ő maga Magyarország, a' veje pedig, Rákóczi Ferencz, Erdély fejedelmévé lenne a' fényes kapu felsősége alatt; melly kétfős úton járának az a' következése lett, hogy a' nagyvezér, a' külön keresetek egymásba ütköző minősége miatt, nem csak megtagadná minden avatkozását a' magyarországi dolgokba, hanem Apafit is tudósítaná a' dolog mibevoolta felől, és ez is egészen felhagyna a' Magyarországiak gyámolításával. Zrinyi Péter mindazáltal kitörésre határozta el magát, mellynek sikerítésére együtt munkálódásra buzdította felesége testvéröccsét, Frangepáni Ferenczet, és a' stajerföldi kormányzót, Tattenbach grafot; amaz ígérést nyert a' kanisai 's bosnyai basáktól, hogy a' fényes kapu tudta nélkül is gyámolítani fogják, a' mennyire lehetne, a' vállalatot; ennek az a' szerep jutott, hogy lázadásba hozná Stajerföldet, és a' kitörésig tudtára adná Zrinyinek a' bécsi udvar parancsait és intézvényeit, jutalmul pedig Stajerföld, vagy legalább a' czillei grófság örökös birtoa ígértetett neki. Rákóczit is egy időbeni kitörésre bírta Zrinyi a' selföldön; és hogy a' selföldieket annál hajlandóbbakká tenné a' Rákóczhoz szegődésre, nem csak olly tartalmu küldiratot bocsátott ama vidékre, mintha tökéletesen sikerült volna a' török segedelem - kereset, hanem, Apafinak későbbi vádolatja szerént, egyik szolgáját is elküldötte oda, török csausznak öltöztetve, hogy ezáltal hitelesebbé tenné üzenetét. Illy helyzetben vala a' dolog, midőn 1670 elején Forstall Márk, Sz. Ágoston féle szerzetes, és Zrinyi Péternek addigi udvari papja, Bécsbe érkezett, és benondotta a' kormánynál a' bán asztalfeletti beszédeit, mellyekben ez, félre tévén már minden tartózkodást, érthetőleg kifejezte a' maga

's veje szándékát. A' bécsi kormány azonnal két hadsereget parancsolt Magyarországra, az egyiket a' felföldre Spork alatt, a' másikat Horvátföld felé Spankau alatt; Lobkovicz herczeg pedig, a' hadi tanács elnöke, visszaküldötte Zrinyihez Forstall atyát, és ez által bocsánatot ígértetett neki, hogyha lemond kezdeményéről és a' bánaságról, a' fiát kezesül adja, 's tiszta levelet ad magáról. Zrinyi, a' Spankau alatti hadsereg közeledéséről tudósítva, teljesítette ezen kívánatokat, és visszaküldötte Bécsbe Forstallt a' maga fiával és a' tiszta levéllel, mindazáltal tanácsosnak tarták ő 's Frangepáni, addig, míg ezen alkudozás teljesen befejeztednek, hadi lábon állani, 's védelmi lépéseket tenni Spankau ellen. Ennek előnyomulta azonban megrémítette Zrinyi 's Frangepáni bértett katonáját, úgy hogy ezeknek nagy része szétfutamodnék, és amazok csak 2 ezrenyi órhaddal zárkozhatnának Csáktornya. Itt vivatás alá fogatva, hiában igyekezének kérelmétést nyerni Spankautól annak kijelentése által, hogy eleget tett már Zrinyi a' felség kívánatának. Kilopódtak tehát éjjel a' várból, és Bécs felé vették utjokat. Kéri Ferencz, a' kinek házában utjokban megszálltak, és további tanakodás végett egy darabig mulatni szándékoztak, tudósította ott létök felől a' bécsi kormányt, és ettől Apr. 17 este azt az utasítást vette, hogy igyekezzenek biztosítani a' szökevények Bécsbe kerülését. Kéri tehát a' bekövetkezett éjjel rabokká tette vendégeit, és Bécsbe küldötte őket, a' honnan azután a' németujhelyi fogházba vitettek. Innen esedező leveleket bocsátottak a' Fölséghez, de ezek kedvező fogamatot nem szültek, mert a' bécsi kiküldött bíróság ítéleténél fogva 1671 Apr. 30. Németujhelyen leütötte fejeiket a' hóhér pallosa. 4) Zrinyi Ilona, Péter leánya feleségül adatott I Rákóczi Ferencznek, kivel 1666 kelt egybe S. Patakon, és a' kitől két gyermeket szült, Juliánát és Ferenczet. Elvesztette első férjét 1676, és özvegységben élt a' napánál, Bátori Zsófiánál, Munkácson 1682-ig, a' mikor Bátori Zsófia halta után Tököli Imréhez esküdött. Midőn ennek szerencsétlenül kezdenének folyni dolgai, 's fogságra vettetése miatt a' váradi basától 1685 letennék a' fegyvert még megmaradott hívei, nem hagyott fel férje ügyével a' hős lelkű Zrinyi Ilona, hanem 1688-ig vitézül védelmezte Munkácsot a' császáriak ellen, míg végre 1688 Jan. 18, főképen Absolon Dániel nevű titoknok a' hűségtelensége miatt, kénytelen vala feladni a' várat Caraffának, és a' feladás kötményeinél fogva Bécsbe vitetett gyermekeivel együtt, a' honnan nem vala szabad eltávoznia felsőbb engedelem nélkül. Magához váltotta őt Tököli 1691, és a' károliczi békekötés után vele költözött 1699 Kisázsába Nikomédia vidékére. Itt végezte életét Zrinyi Ilona 1703. Első házasságbeli gyermekeit Bécsben vala kénytelen hagyni; Tökölitől vagy nem született gyermeke, vagy ha született is, elhalt. (Vö. RÁKÓCZI FERENCZ II és TÖKÖLI IMRE). — 5) Zrinyi Boldizsár, Péternek egyetlen fia, kezesül adatott az attyától I Leopoldnak 1670. Ezen időtől fogva tántoríthatlan hűséggel viselték ő a' császár iránt, mellyet sem az apja szomorú kimenete, sem a' maga szegénysége 's lealacsonyíttatása, sem testvérnénjének, Honának, és Tököli Imrének édesgetése meg nem rendíthete. Reménye vala, hogy állhatatos felszántásá megkérlelendi még egykor nemzetsége balsorsát, és visszahelyezendi őt annak előbbi díszébe 's birtokába, mellyet a' bécsi kiküldött bíróság elítelt vala tőle. De ellenkezőleg ütött ki a' dolog. Mert midőn 1683 a' császárt követné, midőn ez Kára Mustafa nagyvezér temérdek hadnépe elől Bécsből Linzbe sietne menekedni, terhes gyanuba ejtették őt Leopold előtt azok, a' kik a' Zrinyi nemzetség kivésztét óhajták, mintha az üldöző Tatárok kezébe igyekezett volna Boldizsár keríteni a' császárt. Az akkori rémülés és zavar nem látaték helyt adni a' vád szoros megvizagáltatásának és Boldizsár a'

császár parancsára azonnal egy tiroli várba vitetett fogságra; a' hol ellentörőji intézetéből mély földalatti börtönbe zárattatott. Itt sinlődék elfelejtetve több évek sorában, melly idő alatt a' sajnár és a' bú megemésztették testi egészségét és megtévelyítették elméjét. Sok idő múlva, nem tudni kinek indítványából, (hihetőleg I Jozsef ifjábbik királyéból) átvitették ő ugyan Gräczbe, 's egészségesebb és vidámabb lakás rendeltetett számára; de már annyira ki vala belőle sajtólva az eleterő, hogy rövid idő múlva ide hozatása után elalunék benne az élet szikrája 1703. Ó vala az utolsó Zrinyi. Cornéli szerent Katonánál 1680 történt ugyan Zrinyi Boldizsár elfogatása, minekutána meglátogatta vala nénjét Munkácsra; Cserei Mihály pedig azt a' Zrinyit, ki 1683 fogatott el, Jánosnak, mások Péternek nevezik; mindazáltal igen hihető, hogy mindnyájan külön esztendőszámú és név alatt ugyan azon egy személyről és történetről tudósítanak, és Cornéli a' nevet, a' többiek az időt és alkalmat adják helyesebben.

Fabri Pál.

ZSÁKMÁNYTÖRVÉNYSZÉK. A' hajdankor ama szokása, hogy háboru idejében az ellenséges status egyes alattvalóinak vagyona is zsákmánynak tekintessék, újabb időben tengeri háborukra korlátoztatott. Szárazon a' zsákmányolás szabály alóli kivételnek 's embertelen keménységnek rézetik; ellenben tengeren nem csak hadakozó hatalmasságoknak, hanem alattvalóknak is szabad az ellenséges status tagjainak vagyonát elvenni. Kalozóknak mindazáltal, azaz illy zsákmányolóknak, engedelemleveleknek kell lenni a' hadakozó statusoktól, mivel másként tengeri rablók. Megengedett zsákmány csak az ellenséges alattvalók hajói; de Angolország elvei szerint a' hajókon levő holmi is, bár e' felett már sok vita kelekedett. (L. SZÁRAZTÖLDI RENDSZER, NEUTRALITAS, UTRECHTI BÉKE.) A' kalozók önkényesen semmit se vehetnek el, hanem a' hajókat fejedelmek valamelly kikötőjébe kell vinniek, a' zsákmánytörvényszék elibe. Ha a' zsákmány idegen kikötőhöz vitetik, az irományokat a' kalozók fejedelmek admiralitas-törvényszékéhez küldik ítélethozás végett. Franciaországban különös zsákmánytörvényszékek (Conseil des prises) vannak 's ezek 1814 óta a' tengeri minister osztályához tartoznak. Angolországban az admiralitas hoz ítéletet, melly a' cancellaria elibe vitetik feljebb, hol külön kir. biztonság dönti el a' kérdést.

ZSCHOKKE (János Henrik Dániel) mind a' gondolkodó, mind a' mulatságot szerető német olvasó közönségnek egyaránt kedvelt, jeles írója; szül. Magdeburgban Mar. 22. 1771, vagyonos szüléknek legfiatalabb gyermeke volt. Kora árvaságra jutott; első művelődését az altstadti gymnasiumban nyerte, hol a' régi és új költőket legelőszőr titkon kezdé olvasgatni, majd egy vándor színész csoporthoz szegődött 's mint játékszini költő, darab ideig ezzel csavargott, míg végre övéivel megbékélván, a' frankfurti egyetemen ment, 's itt minden terv nélkül böleselkedést, hit-, történet-, kincstári- és szép tudományokat tanult. 1792 ugyan itt mint nyilvános tanító lépett fel, de sem hivatalhoz sem fizetéshez nem juthatott. Milly kevéssé fojthatta el képzelő ereje szárnyalását 's aetheticai érzelmait a' hosszas és szoros tudományos erőlködés, a' drama mezején tett írói próbái csak hamar megmutatták. Ezek színpadon többnyire szerencsét találtak, különösen *Abellino*, mellyet a' köznép még ma is kedvel. Ezek azonban korán sem valódi mesterművek, mint azokat az igazságszerető szerző olyanoknak maga sem tartotta; inkább egy fiatal elme ömledézései azok, mellyekben egy virágzó 's hathatós előadói tehetség az utóbbi érettebb munkák rovására szabadon 's gond nélkül dolgozott. Wöllner nem akarva téríté őt az akademiái pályáról politikaira, azon akadály által, mellyet 1795 rendes professorságért nyújtott kérelme utjába gördített. Ekkor utazni mené Z. Német-,

Francia-, Olaszországba és a Schweizba. Itt sokfelől jött élénk unszólásra felvállalá a reichenai seminarium igazgatását. Mennyire emelkedett alatta ez intézet s mennyire megismertettek érdemei, bizonyítja az, hogy polgári joggal tiszteltettek meg. E köztársasági kitüntetést ő később *Graubünden történeteinek* tetszést érdemlő kiadásával illőleg hálálta meg. Korábbi történetek készítik már Schweizban a zendülést, mely 1798 csak ugyan kitört; a Franciaiak benyomultak, s velök zavar, békétlenség, szenvedélyesség fészkelé magát az országba. Z. kötelességét s a szabad statusnak, melyhez most szorosabban kapcsolva volt, függetlenségét gondolóra véve, fegyvert ragadott s mint szabadvállalatu szolgált a Franciaik ellen. De igen hamar el lett döntve a kis caantonok tusakodása, egyszersmind Graubünden határit egy francia és austriai hadsereg olly veszélyesen fenyegeté, hegy Z. férjias feltételéről a dolgok illy változást közt kénytelen vala lemondani, kivált mivel egy igen fontos ügy mind őt, mind a köznökön valamennyi barátit élénken kezdé foglalatoskodtatni, azon fölötte fontos kérdés t. i. ha a Bündeniek külön váljanak, vagy a Schweiziakkal együtt tartsanak-e? Az okosság az utósót javalá, a szenvedély az elsőt kíváná, s ez győzött azon elszánt ellenkezés daczára is, melyet Z. s Tschärner polgármester a viszonyok helyes megfontolása és a közzé iránti szeretetnél fogva mutattak. A tulcsapongó szenvedély majd vádakat kezdé hintegetni s ez erőszakos elvakításnak egyik nevezetes áldozatja lön az alig helyre állított s most újra eltörlött seminarium. Z. és Tschärner, kik eddig közös munkálkodásra szerencsésen egyesülve valának, darab ideig még nagyobb néző piacson dolgozának egymásért és egymás mellett, t. i. Aarauban, Schweiznak akkor politicali közép pontjában, mint követek a helveta és francia hatóságoknál. Tschärner talán az új dolgok zivatarival szembezállni nem mervén, vagy azoktól belsőkép irtózáván, hamar visszavonult s így még inkább nehezité a terhet Z. vállain, ki azon fölül az Austriaiak benyomulása óta meghatalmazó küldőtől, mint követ egészen elágatván, csupán magára s ön erejére hagyatott. Ekkor Stapfer, a tudományok ministere, az iskolai ügyek osztályának fejevé választá; nem sokára kormányi meghatalmazott biztosképen Unterwaldenbe küldeték, hol a had pusztitásihoz a minden osterok gonoszabbika, a pártüöh is párosula. Z. hamar feltalálá magát külön nemü foglalatoságiban, némi hajdankori ügyesség és erő lakott benne, mely mindenütt könnyen honos lesz, hova a köz jó szólítja. Vilagos fényben mutatá ezt ki Unterwaldenre nézve: itt szakadatlanul mint jötevé és békitő munkált; hivatali befolyás, személyes fontosság, szellemi ügyesség, társalkodási tartás, kedveltető viselet hatalmasan egyesülének ugyan azon célra. Ez emlékezetes időt festi *Historische Denkwürdigkeiten der schweizerischen Staatsumwälzung* czimü munkájában. Majd kiterjeszteték előbbi felhatalmaztatása Uri, Schwyz és Zug cantonokra is; azon szívet rázó felszólítás, melyet az e tájakon dúló inségnek elhárítása végett mondott, a népszerű ekesszólásnak mindenkor szép emléke marad. E korbéli iratai közt legtöbb figyelmet gerjesztett *Geschichte des Kampfs und Untergangs der Waldcantone*. 1800 kormányi biztosnak nevezé a berni középponti kormány, egyszersmind e hivatalnak különös fontosságot adott azon felszólítással, hogy Bonaparte első consulaak a Bernhard hegyén kalauzül szolgáljon. Ezt ugyan elmelőzé Z., azonban Moncey tábornokot Juniusban Gotthard hegyén keresztül kísérte. Ezentul rendbeszepte az olasz Schweizot (Lugano és Bellinzona cantonokat), s mind addig munkálkodott, míg az ő javallotta kormányi helytartó és igazgató kamarák az elibök tűzött hivatali foglalatoskodást rendesen elkezdék. Bernbe vissza térvén, Reinhard francia követnél, s Damas tábornoknál a második tartalék

sereg vezéri tisztségének fejénél hathatós panaszt tett a' Masséna parancsából elkövetett zsarolások és önkény ellen. Ha itt, mint gyakran történik, késő volt 's foganatlan maradt is a' nyílt beszéd, még is becsületesre válik az azon elszánt férfinak, ki elszavalta. Hogy Z. a' rábizott kötelességet dicséretesen teljesítette, elég nyilván bizonyítá a' helveta kormány azzal, hogy őt a' baseli cantonba, hol a' földbér és tized miatt lázadói karakterü mozgások mutatkoztak, kormányi helytartónak nevezte. Midőn egykor a' parasztok fegyveresen összecsdültek, nem gondolva a' veszéllyel, a' féktelen csoport közé rohant, 's ez csendesítő beszédének mint valamely béke-zászlónak lehott engedett. Azonban az új törvényes rend, mellynek sajtóságos szellemét szoros középpontosításnak kell vala tenni, láthatólag vége felé sietett; nem vala támaszpontja az előre el nem készített indulatokban, szükkülködék szilárd történeti alap nélkül, minek hiánya a' pártoskodók és szenvedélyek tusái közben annál érezhetőbb vala. A' berni középponti igazgatás ismét az eltörlött foederalismusra fordítá figyelmét, melly más időben és jobb erkölcsök mellett türhető alkotmányforma volt, de a' jelenkor hatalmas léptei 's a' mindig tovább harapózó szakadások közt már rég elkorosodott. Z. boszorkodva a' dolgok lassu folyamatján, letette baseli helytartóságát, hogy ne lássék, mintha hivatali befolyása által helyben hagyná azon rendszer visszaállítását, melly ellen külön alkalmaknál olly minden kétséget kirekesztőleg nyilatkozott. Most egészen elvonulva a' köz dolgoktól, Aargauban a' bibersteini kastélyban egyedül kedvelt tudományinak élt, nem gondolva a' körüle dühöngő viharral, míg végre Bonaparte a' már egészen levert Schweiznak némi közbenjárói állapotot engedett, melly az elhárított bajokhoz képest szerencsének tekinthető vala, ha csupán az országnak gyümölcse, nem pedig távolról jött ajándék volt volna. A' viszonyoknak új emelkedése ismét köz munkásságra szólítá Zschokket, Aargau canton által 1804 a' fő erdőszés bányász hivatali tagjává tétették. Ez ágbeli ismereteinek tanuja később kiadott munkája: *Der Gebirgsförster*. Most aargau statuspolgársággal is megajándékozták. Egyszersmind nagyon olvasott népujsága: *Der aufrichtige und wohlerfahrene Schweizerbote*, mellyet 1804 kezdett, a' legjótékonyabb munkásság elemébe helyezé. 1805 házasságra lépe kirchbergi lelkész Nüsperli leányával, mivel boldog páros élete alatt 8 fiat nemze. A' sors csapásával annyira gazdag 1806 esztendő határozá el a' *Miscellen für die neueste Weltkunde* tervét, mellyet 1807—1813 szakadatlanul folytatott; jeles ez gazdag tartalmával, tárgyai szerencsés választásával, kellemes előadással, lelkiismeretes szabadelműséggel 's nagy részben jól talált ítélettel. Bibersteinből Aarauba költözködése (1808) egyszersmind egy kőműves egyesület, és honi műveltség társaságának felállítására ada alkalmat. Az 1813 és 1814-ki nagy történetek, a' szövetségesek bemenetelével párosulva, sok lobogó tüzhelyet találának Schweizban, mellyekből a' visszavonás lángja sokfelé elharapózott. Z. mennyiben rajta állott, igyekezek a' fenyegető veszélyt mérséklés és okosság szavaival elhárítani, midőn más részről Aargau canton igazait és szabadságát csillámló fontossággal védelmezte. 1829 letette aargau főerdőszí, és egyházi felügyelői tisztét. Azt kívánák t. i. tőle, hogy nevezze meg szerzőjét egy czikkelynek, melly az ő szerkeztetése alatt kijött *Schweizerbote*-ban Einsiedeln klastromnak hasonló nevű városkával folytatott perére nézve a' klastrom ellen nyilatkozott. A' kis tanács csak 8 napi időt sem engedte neki, hogy a' Zürichben lakó irót értesithesse, hanem bürtönnel és száműzéssel fenyegeté. Igy hivatalairól lemondott, azonban a' nagy tanácsnak és iskolai igazgatóságnak tagja maradt. 1830 a' kis tanács ismét evang. egyházi tanácsnoknak választá. — Legnevezetesebb munkái: *Geschichte des bai-*

rischen Volks und seiner Fürsten (1812—1818.) Világos elrendezés, korunk szükségeinek szüntelen szemmel tartása, mellyhez képest talán itt ott a nagy mult kor szelleme igen is árnyékba esik, kritikai nézet, természetes, minden tárgyhöz alkalmazott, tiszta, meleg és erős nyelv, magasan felemelik e' munkát a' mostani könyvek zápora fölött, ha bár annak első rangu történetírók közt épen helyet nem szerezhetnek is. *Das Goldmacherdorf* derék nép könyv, szerzőjének szinte annyi becsületet, mint az olvasóknak örömet okozott. 1817 óta jelentek meg: *Überlieferungen zur Geschichte unserer Zeit*, mint a' vissza öhajtott *Miscellaneák* pótléka. Legujabb 's talán legjobb mive: *Des Schweizerlandes Geschichte für das Schweizervolk*, mellynek kevés hónapok alatt csupán Schweizban 5000 példánya kelt el. E' velős könyv Zschokkenak hiv képét másod hazája oltárán sok időre felállította. *Bilder aus der Schweiz* (Aargau, 1824) természettörténeti festmények. Termékeny elméjének többi születményit, (románait, novelláit, erkölcsi ábrázolatit 's több.) mint mellyeket nyilvánosan sajátinak nem vallott, vagy munkái sorából utóbb kitörölt, elmellőzzük. Mint író, azokhoz tartozik, kik nem annyira új utat törnek, mint a' már találtat különféle irányban kellőleg elterjesztik, miben talán theoreticai mélységgel szükkölködnek, practicai heccsel pótolják, lángész helyett érett elmét nyujtvaak 's így az emberiség elődeit, habár némi távolságban, de erővel, ügyességgel 's szeretettel követik. Polgári tiszte körében nyilvánosságot és házi viseletet példásan párosít; gyermekeinek nevelése kezdettől fogva legkedvesb foglalkozása. Hona iránt mindenkor feddhetlenséget bizonyított, 's más körülmények és jelesebb emberek közt többet, nagyobbat mivelhetett volna. Társalkodásban korán sem tetszik belőle ki a' szobatudós, folyvást vidám és ébredt lelkü, úgy beszél, mint a' könyv. Íratnak egy gyűjteménye megjelent 1825, 40 köt. Aarauban, mellyek elsőjében életrajza is közöltetik.

ZSEBKÖNYV- ÉS ALMANACHLITERATURA NÉMETORSZÁGON. A' zsebkönyvek eredetét már azon toldalékokban kell keresni, mellyeket a' kalendáriumok mellé szokás vala függeszteni; ilyen volt *Der hinkende Bothe*. Utóbb a' miveltebbek számára oktató, mulattató elbeszéléseket ragasztának a' kalendáriumokhoz. Eleinte csak csinos külsőre tekintének; de majd nagyobb figyelem fordítaték a' belső értékre is; rézmetszetek díszíték a' könyvecskét, 's csinos kötéssel kelle kínálkoznia. Ma már legnagyobb fokra hágott az e' részbeni fényűzés, de hihető is, hogy mivel a' zsebkönyvekkel nemcsak a' könyvárosok, hanem magok a' költők is kereskedést űznek, becsük nem sokára hanyatlani fog. — Németországban első köz kedvességű zsebkönyv volt a' *lauenburgi*; megjelent 1770 's járt 1798-ig. A' *gothai* udvari kalendáriumok, mellyek az europai fejedelmek nemzeti tábláját is közlék, megjelentek 1764, francziául 1766, 's külföldön szinte diplomatikai tekintetre jutottak; most azonban már keletők nagyon megcsökkent. A' *göttingai* tartott 1776—1813; a' *leipzig*i megszűnt 1813, de 1817 Rochlitz tanácsos által felélesztetve, tegődött 1820-ig. A' *leipzig*i *zum geselligen Vergnügen* címzett zsebkönyv megjelent 1791, 's úgy megkedveltetett, hogy 1818-tól fogva hason nevű párja is támadt, 's mind a' kettő folyton jár. Cotta zsebkönyve *für Damen* kezdődött 1798. Ugyan ez hasonlót adott ki 1802 *Almanach des Dames* czim alatt francziául. Bremában a' *Liebe und Freundschaft* 1800, *Minerva* 1809 jött ki. Továbbá *Frauentaschenbuch* Nürnbergben 1815, *Orphea, Cornelia, Rheinisches Taschenbuch, Penelope, Vergieszmeinnicht* 1827. A' bécsi *Aglaja*, és a' berlini *Taschenkalender* első éveiben jeles metszetekkel 's egyéb dolgozatokkal kínálkozott. Emlitendők még az *Alpenrosen* Bernben, a' schleswigi *Eidora* és az *Urania*. Altalában Németországban 1801—28

mintegy 350 zsebkönyv jelent meg. — Egyes czélokra is igen számos zsebkönyv jött ki, ilyenek valának Kotzebuetól 1803—1819 *Alman. dramatischer Spiele*, kit azóta Müllner, Castelli, Kurländer, Töpfer, Holtei 's többek követtek. Szinte több zsebkönyv jött ki *Musenalmanach* név alatt; ezt már Bürger és Vosz kezdék 1770—1776, Schiller kiadta *Xenien* czím alatt 1796—1800. Azokban az illy nemű zsebkönyvek közt legérdekesebb volt a *Wiener Musenalmanach*, melyet 1781 Blumauer és Ratschky indított meg. De újabb időkben annyira elhidedgett az olvasó közönség az illy csupán költészeti gyűjtemények, mint nevezék *Poetische Blumenlese* iránt, hogy utobb csak a' Berliniek *Nordische Musenalmanachja* (1826) 's a' *schlesiai* állott fenn.

Külön irányu 's tartalmu zsebkönyv forma folyó iratok hazánkban is többször jöttek életbe, többen is haltak el. A' szorosan vett almanachok közt fő említést érdemel Kisfaludy Károlynak 1821 kezdett *Aurorája*, melyet most Bajza folytat. Ennek tavaly hason nevű vetélkedő társa akadt Szemere Pál szerkeztetése alatt; az innen kelekedett ismeretes *Auróra*-pert az olvasó község jelenleg bírálgatja. *Hébe*, melyet Edvi Illés Pál Bécében indita meg, a' kiadó halálával megszünt. Szinte nem régiben jött létre Kovacsóczy *Nefejejtse*, és *Árpádjája*, mellynél ugyan korábbi, de mind belső becsére, mind külső ékére nézve sokkal hátrább áll Baimel *Uranidája*. L. *Tudomány-tár* II köt.

ZSIBBASZTÓ RÁJA, I. GÖRCSHÁL.

ZSIDÓK. A' babyloni fogságból (I. HERRÜSOK) Cyrus engedelmével K. e. 536 honokba visszatérvén a' Zsidók, uj, a' Persáktól függő, de belső dolgaira nézve saját főpapjaik és véneik alatt (kik Mózes alkotmánya szerint kormányoztak) levő statut alkotának Judaeában. Jerusalemben, a' templom felépítettének, Mózes, a' történetírók 's proféták irományi öszveszedetének 's oskolák állittatának fel, Esdra és NEHEMIAH (I. e.) felügyelése alatt, kiket nemzetek viszaállítóinak kell tekintenünk. A' persiai monarchia ledűltek N. Sándor alá kerülének, 's ennek holta után egyiptomi Ptolemaeus (Sándor vezéreinek egyike) foglalá el Pala'stinát K. e. 320, ki alatt teljes nyugalomban élének, sőt a' kereskedés végett Alexandriába szállított Zsidók nagyobb jogokat kaptak tőle, mint a' honzülettek. Ezt a' Zsidók azzal hállálák meg, hogy az egyiptomi és syriai királyok közt kitört had alkalmával (K. e. 197) az atolsók pártjára állának; de igen megcsalatkoznak, mivel nem vala elég, hogy IV Seleukus a' jerusalemi templomot kirabolá, hanem IV Antiochus vallások gyökeres kiirtatását is eltökélé, egyenlökké akarván őket tenni az ország többi lakóihoz; melly velek bánásra mindazáltal részint a' zsidó papok és nagyok adának okot, mivel a' főpapi méltóság elnyeréséért szakadatlanul fortélyoskodtak a' syriai udvarnál. Antiochus tehát olympusi Jupitert állittatá fel templomokban 's azt parancsolá, hogy ezt imádják, 's disznóhust egyenek; hanem sokan készebbek valának meghalni, mint Mózes törvényétől elálltak volna, 's éppen e' nyomás tejté ki a' Zsidókban a' nemzeti lelket és erőt, melly a' Makkabaeusok alatt olly dicsőségesen mutatkozik. Makkab (kalapács) Judas, egy zsidó pap 3-dik fija t. i. Judaea hegyei közé illanván, az igazhitű Zsidókból sereget képze, mellyel a' Syriaiakat megveré, Jerusalemet megvévé 's a' mózesi istentiszteletét helyre-állítá K. e. 165. Három e' hős családból szül. testvér, Judas, Jonathan és Simon, egymás után főpapságot viselvén, kivivák a' syriai járomtól megszabadulást. Simon, kit a' hálás nemzet fejedelemmé nevezé, K. e. 135 fíjára Hyrkanus Jánosra, független 's a' Romaiakkal kötött szövetségűnél fogva erős országot hagyá, mellyet ez a' Samariaiakon 's Edomiakon nyert győzedelmei által még nagyobbított 's a' nagy tanács v. sanhedrin alkotása által megerősített. Pallérozottság 's jólét elő-

haladása nevezetesítik Hyrkanus uralkodását, mely alatt jövének létre a' Pharisaeusok, Sadducaeusok és Essaeusok felekezetei is. Fija Judas Aristobulus K. e. 105 királyi méltóságot veve fel. Jannaeus Sándor, Aristobulus követője, szerencsésen hadakozván Egyiptommal, elfoglalá Gázát 's már olly fény kezdé sugározni Zsidóországra nézve, milly Dávid idejében; de a' Pharisaeusoktól vezetett Salome királyné két fija, Hyrkanus és Aristobulus, meghasonlván a' korona felett, hanyatlani kezdé az ország hatalma, sőt Pompejus romai vezér választatván bíróná, e' K. e. 63 elfoglalá Judaeát, 's romai tartománnyá tevé, a' nép elveszté szabadságát, 's a' Makkabaeusok családja királyi méltóságát, mert Hyrkanus csak főpap 's ethnarcha czimmet kapa. Híjában iparkodának Aristobulus fiai új lázadások által mindent előbbi állapotjába visszahelyezni; a' romai haderő lánczón tartá a' népet 's edomi Antipater, Hyrkanus ministere, annyira megtudá nyerni Roma kegyét, hogy fija, Herodes, Zsidóország királyává nevezeték. II Aristobulus fija, Antigonus, a' Párthok segítségével visszavevé ugyan az uralkodást 's 5 évig meg is tartá, de K. e. 35 megfosztá őt attól Herodes 's az utolsó Hasmonaeus kivégezteték. Herodesnek, ki, mivel sok nyugtalanság közt is megtartá a' királyi méltóságot, Nagynak nevezetetik, uralkodása szerencsétlen időszak vala a' Zsidókra nézve; mert saját vallásával keveset gondolván, a' hozzá ragaszkodó zsidó nagyok is meghidegülnének tulajdon vallások iránt 's a' zsidó vallás hajdani szentsége lelketlen szertartásokká fajula el, az udvar erkölcostelensége 's Herodesnek saját családján elkövetett kegyetlensége előbb a' nagyokat, későbbben a' köznépet is elrontá. Illy elfajult állapotban vala a' zsidóság, midőn Kristus született. Herodes megéré ezen nagy történetet, hogy utolsó napjait, koronáját féltvén, az ártatlan bethlehemi gyermekek meggyilkolásával fertőztesse be. De se ő, se a' Pharisaeusok nem távoztathaták el a' Zsidók sorsát. A' Herodes után következett árnyékfejedelmek alatt a' tartományal ugy bántak a' Romaiak, mint saját birtokokkal. A' romai tisztartóktól sanyargatott, vallásbeli szokásaiban megzavart nép fellázadt K. u. 66, mi a' zsidó status teljes felforgattatását húzá maga után. Titus megvevé 7 Sept. K. u. 70 Jerusalemet, a' templom hamuvá leve, a' város földig lerontaték, 's a' fegyver élétől megmaradt nép vagy rabszolgaságra hürczoltaték, vagy elkergeteték. 110,000 Zsidó veszté el éltét Jerusalemben vívatású 's feidulátása alkalmával. A' világ minden részeibe szélyelszórt Zsidók szerencsétlenségek mellett is olly szerencsével bírtak, millyennel egy hasonló sorsra jutott nép se dicsekheték. Természeti fortélyosságokban 's kereskedői ügyességekben, vallásbuzgóságok tántoríthatlanságában és szent irományaik tudományos kincseiben olly vagy ont bírtak, melly nekik mindenütt bemenetet és előhaladást szerze 's nemzetiségeket biztosítá. Proselytákat, kik zsidóságra áltmenének 's hajdani historiosokat, a' romai birodalomnak minden részeiben, 's keleten a' Gangesig, hol a' babyloni fogságban megmaradtak igen elszaporodtak, találának. Egyiptom 's egész éjszaki Afrika teljes vala zsidó gyarmatokkal, 's Kisázsia, Görög- 's Olaszországok városiban ezerek bírának polgárjoggal. Így levének ők egymás közti öszveköttetések és szent könyveik által, akaratjuk ellen is, a' kereszténység, mellyet közülök kevesen vevének be, terjedésének eszközei. Julianus császár alatt új templomépítésre is kapának szabadságot a' Hadrianustól Aelia capitulina név alatt újra felépült Jerusalemben, 's bár ebből semmi se leve is, a' Tiberiasban ismét felállított sanhedrinben 's patriarchákban (a' sanhedrin elnöke), kik közül egyik örökös vala 's a' nyugoti Zsidókért Tiberiasban, másik achmaelotarcha, azaz, fogság fejedelme czimmel az Euphratesen tul levő Zsidókért előbb Mahasiában, aztán Bagdadban lakott, 's az első patriarchaság 429-ig, másig 1038 állott fen, erős gyámolaik va-

lának a Zsidóknak, mint virágzó academiáikban is, mellyekben ki-
fetsző 's nagy tudományu férfiak tanítanak rabbi névvel. Ezek szedék
össze a traditiokat TALMUD (l. e.) cz. a. Ez arra kötelezi a Zsidókat,
hogy a' hol 12 ért koru együtt lakik, ott synagoga állittassék 's
mivel az áldozás a' templom lerontatásával megszünt, atyjaik isten-
ének imádságokkal 's naponként szemek előtt tartandó aprólékos
szabályokkal 's formalitasokkal szolgáljanak, mellyeket ugy kell te-
kinteniük, mint a' tartós munkasságot kívánó életmódok főakadá-
lyait. Ehez jó, hogy e' törvénykönyvben az uzsora megengedettik, föld-
művelés és báromtartás megvetéssel emlittetnek, más népektől kü-
lönözés parancsoltatik, a' kormányzás rabbiknak adatik 's általában
olly tisztátalan erkölcstudomány foglaltatik benne, melly a' Zsidókat
azon népeknek, mellyek közt laknak, veszedelmesekké teszi, 's fájd-
alom! nagyobbára csaknem az egész europai zsidóság a' talmudhoz
ragaszkodik, az ezt megvető Karaiták ellenben, kik csak Mózes tör-
vényét tisztelik 's követik, kevesebb számuak 's keleten, Törökor-
szágban és az orosz birodalom keleti részeiben laknak. Mind e' mellett
is az europai pallérozottság hanyatlásakor a' Zsidók oskolái valának
némi műveltség honai, melly nekik az elenyésző 's a' népvándorlás
után ujonnan származó statusok zavarjában nem csak fenállásokat biz-
tosítá, hanem nekik befolyást és tekintetet is szerze. Az ő világ ke-
reskedését kezekre kerítvén, mint költsőözők, mulhatlanul szüksé-
gések levének, sőt gyakran fejedelmek és nagyok fontos hivatalokra
is emelék őket; 's bár gyakran kegyetlenül üldöztetének is, mégis
éppen azon tartományokban emelkedének fel ismét, mellyekben a' ke-
resztények türelmetlensége a' 7 száz. óta leginkább sanyargatá őket;
mert főleg uzsorászkodások 's a' keresztények teihetlensége vala ü-
ldöztetések oka, nem pedig vallásgyűlölés; innen az ország szeren-
csétlenségei, csapások 'st. nekik tulajdonittatván 's legborzasztóbb
gonoszságok kenetvén rájuk, kivégeztettek vagy száműzettek, csak-
hogy a' keresztények alkalmatlan hitelezőiktől megmenekedjenek 's
kincsikkel meggazdagodjanak; hanem pénzük és ügyességek által ismét
tekintetet tudának szerezni magoknak, 's egyházi és világi nagyok
pártfogását újra megnyerék. Szerencsésebben, bár nagy adókkal ter-
heltetve, éldelenek a' Zsidók a' Mohammedánok közt 's a' Maurok
spanyolországi uralkodása alatt jóléteknek 's tudományosságoknak új
szaka derüle fel. (L. RABBI NYELV ÉS LITERATURA.) Franciaia, Német-,
és Olaszországok városaiban a' 11 száz. óta saját utczákat, mellyek
most is zsidóutcáknak neveztetnek, mutatának ki nekik 's a' kereszt-
hadak idejében gyakran ezerenként levének áldozati a' nép dühének.
Ezen szomorú idők ugyan megváltozának, de keresztények polgári
jogaival azután is sehol se birhatának, hivatalokat nem viselhetének
's csak bizonyos türelmi pénz fizetése mellett szenvedtetének meg.
Illy kemény bánás természetesen megátkodottakká tévé őket 's a'
megtérítésekre tett próbák sikeretlenek valának. Engedének ugyan
néha, mint Spanyolországban 's Portugaiban a' 15 száz. végén az
erőhatalomnak 's csoportonként megkeresztelkedének, de mihelyt el-
vonula a' zivatar, azonnal visszatérének synagogaikba. Sokat tett er-
re az is, hogy a' középkorban divatozott szentek és ereklyék tiszte-
lése nekik bálványozásnak látszék 's az ő egy isten-imádsókat az
okossággal és szent írással megegyezőbbnek tarták. Ujabb időbeli ked-
vezőbb körülményeik közt több jeles férfiakat mutathatnak elő a' Zsi-
dók, millyenek Spinoza, Mendelssohn Mózes, Friedländer Dávid,
Kuh Mózes 's mások. Csak a' 18 száz. philosophiai szellemü utolsó
felében kezdék általánosán megismerni Europa több nemzetei a' Zsidók
emberi jogait 's jöve szóba polgári 's erkölcsi állapotjuk javítása.
Napoleon 1806 mintegy 100 gazdag Zsidót hívá meg ama nagy san-
hedrinbe, melly a' Zsidók állapotjáról értekezék; ennek következé-

sében költ ama császári végzet, mely csak azon Zsidókat nevezé Francia polgároknak, kik hasznos keresetmóddal foglalatalkodnak. Több német fejedelmek még tovább menének, mert eltörölvén életek becs-telenítő feltéteit, polgári jogokat adának nekik. Prágában, Lembergben, Fűrthben (Bajorosz.) academiáik jövének létre. 1811 a' porosz statusokban status polgárivá nevezetének. 1825 Ejszakamerikában Mar-dochai Manuel Noah felszólítá a' zsidó nemzetet, hogy a' Niagara-folyó nagy szigetén (Grand Island, 3 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. Ujyork tart.) teleped-jenek le, hol a' régihez hasonló zsidó statut 's Ararat nevű várost akar alapítani. Oroszországban a' keresztény-égre téré Zsidóknak egy Mart. 1817 költ ukázban ingyen adatnak földek, hol izraelita-keresztények társasága névvel megtelepedhetnek, egy a' császártól nevezendő pétervári kormány által igazgattatnak, hadszolgálattól, kato-na - szálásadástól 's 20 évre minden adótól szabadokká tetetnek 's akárminő mesterséget üzhetnek. Az Angolok zsidótérítő intézeteit l. Missiok cz. a. Magyarorszában a' Zsidók nem tartatván polgároknak, nemességet nem kaphatnak, hivatalokat nem viselhetnek, vá-mokat nem vehetnek haszonbérbe, hegyaljai borral nem kereskedhet-nek (ez ugyan már nincs használatban), keresztényekkel nem háza-sodhatnak össze, bányavárosokban nem lakhatnak, 's hogy az ország keblében megszenvedtetnek, évenként 160,000 for. tolerantialis ta-xát fizetnek. 1827 Oroszország 580,000, Krakó 7288, Austria 475,000, Poroszország 154,000, a' német statusok 90,000, Dánország 6000, Anglia 12,000, Németalföld 80,000, Franciaország 60,000, Olasz-ország 28,000, a' joniai szigetek 5,509, Törökország 620,000, ösz-veszen 2,117,000 Zsidót számláltak. Keletindában vannak fekete Zsi-dók is, kik benszülettek és rabszolgák, kik a' zsidó vallást beveté-k. — A' Zsidók ó 's újabb történeteire nézve l. de Wette és Vater *Kritik über den Pentateuch*; Gesenius *Geschichte der hebräischen Sprache*; D. H. Leo *Vorlesungen über die Geschichte des jüdischen Staats*; J. M. Jost *Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Mak-kabäer* (Berl. 1820 — 1828, 8 rész.) (K. e. 105-től K. u. 1740-ig); Löwisohn *Vorlesungen über die neuere Geschichte der Juden*; Holst munk., ki a' zsidóságot statustudományi szempontból tekinté (Mainz 1821); Arthur Beugnot *Les juifs d' Occident etc.* (Paris 1824 a' 8 százdától a' 16 végéig), ki a' Zsidók középkori állapotját, kereske-dését 's literaturáját írta le Francia-, Spanyol- és Olaszországok-ban; Beer Péter *Gesch., Lehren und Meinungen aller bestanden und bestehenden religiösen Sekten der Juden und der Geheimlehre der Kabbalah* (Brünn 1822, 2 köt.)

ZSIDÓISKOLA, I. SYNAGOGA.

ZSIGMOND, Magyarország királya, római-német császár, és Csehország királya 1387, 1411 és 1420—1437. Vala ő a' luxemburgi vagy lützelburgi ház ivadéka. Az apja, IV Károly római-német császár és Csehország királya, ura vala egyszersmind a' brandenburgi végormegyének, mellyet ő, a' rajta fekvő választó fejedelmi méltósággal együtt, kisebbik fiára, Zsigmondra, hagyott, míg az idősebbik, Venczel, Csehországot kapta örökségül, az ezzel össze-kapcsolt tartományokkal, Morva-, Sléz-és Luzátfölddel együtt. Szüle-tett Zsigmond 1368, Febr. 15, és már 1377 egyházilag özeveadatott Máriával, I Lajos magyar király második, akkor 7 esztendő, leányával, a' kire 's férjére akará Lajos hagyni mind a' magyar, mind a' lengyel koronát, mivel legidősebbik leánya, Katalin, már akkor kimult vala. Ez időtől fogva tehát Magyarországon nevelteték Zsigmond a' királyi udvarban. A' lengyel koronától mindazáltal elesett ő, minthogy a' Lengyelek I Lajos hólta után ennek legkisebbik leányát, Hedviget, koronázták meg királyasszonnyá, 's özeveadták őt a' Litvák fejedelmével, Jagjellel (l. HEDVIC); Magyarországon pedig

megkoronáztatott ugyan Mária 1382, de Zsigmondra, a' ki akkor mint I Lajos helytartója Lengyelországban tartózkodék, csak *Tutor Regni Hungariae* czímet ruháztak a' magyarországi rendek. Kis Károly közeledésének hírére (I. KÁROLY II m. k.) végbehajtatott a' házassági kötvény 1385 Zsigmond és Mária között; a' mi után amaz azonnal Csehországba távozott, pénzt és katonákat kérni a' bátyjától, Venczeltől, a' ki akkor csehországi királysága mellett választott római-német császár is vala. Ettől semmit sem nyerhetvén, zálogba vetette Jodok (Jobst, Jost) és Procop morvaországi végőrnagyoknál, az ő közletről való rokoninál, a' magyar föld egy részét a' Duna 's Vág folyók között; a' felvett sok pénzen pedig katonákat fogada Csehországban. Ezeknek elején mindazáltal csak akkor jöhetett Magyarországra, mikor Kis Károly megölettetése után Mária már a' nápolyi párt hatalmában vala (VÖ. KÁROLY II, MÁRIA I), t. i. 1386 vége felé. *Regni Hungariae Dominus et Capitaneus* czim alatt Budához érkezve, akadály nélkül bebocsáttatott a' várba; az ország rendei, már előbb oda egybegyűlve, főképen Pantaleon Barbo velencei követnőgatására, Magyarország királyának esmerték őt, és Bőjtmáshavában 1387 Székesfejérvárat meg is koronázták. Mária kiszabadulta után Zágrábban fogadta őt Zsigmond, és Budán új fényes menyekzót tartott vele; Mária pedig, mint királyasszony, uralkodótársának esmerete férjét, úgy hogy ezentul egymás tudtára 's megegyeztére hivatkoznék mind a' két koronás fő minden királyi okleveleiben. Az ezután következett hét esztendőben negyözte Zsigmond a' bosnyai királyt, Tvartkot, a' ki nem csak menedéket adott vala a' nápolyi párt embereinek, hanem a' dalmátöldi városokat is haderővel igyekezék maga alá vetni. E' hadakozásban elfogattatott Dobor vár mellett Horvái János, a' nápolyi párt feje, 's Pécsét kegyetlenül végeztetett ki 1388; és jóllehet Tvartko azontul is ellenséges viseletet mutatott, az ő hólta után még is lebekittettek ama déli vidékek, és Tvartko övetője, Dabiscia István hódult a' magyar királynak 1393. Az alatt Hedvig és Jagjel elfoglalták veres Oroszországot, mint a' lengyel korona birtokát, és Zsigmond nem bírhatta őket alkudozás utján visszadársra; de a' moldvai 's havasalföldi vajdákat, a' kik a' lengyelországi uralkodókkal szövetségbe állottak vala, megújított hódulásra kényszerítette. I Bajazet török szultán ellenséges mozdulatai pedig arra bírták Zsigmondot, hogy két izben vezérelne hadakat a' Bolgárföldre; 1392 's 1395; mind a' kétszer megvette ő a' Törököktől Kisnikopolt, mellyet ezek, első elvesztése után, visszafoglaltak vala. Itt vette Zsigmond híret Mária királyasszony halálának, melly 1395 Maj. 17 történt. Ez a' haláleset megrendítette Zsigmond királységét. Mert egyfelől a' lengyel királyasszony, Hedvig, testvérnénje gyermektelen kimultával magára szálltnak vélvén a' magyar koronához való jogot, fegyvert fogatott férjével, követelménye kivivására. Az esztergami érsek, Kanisai János, mint Zsigmond helytartója, elállotta ugyan fegyvereseivel a' Karpát szorosait, és fegyvernyugatra bírta Jagjelt; de ennek testvéröccse, Vitold, Podoliát elfoglalta 's a' moldvai vajdát hódulásra kényszerítette. Más felől, a' magyar föld délszakán, felütötte magát ismét a' nápolyi párt, mellynek elejére lépett most Hédervái Kont István. Az ingadozó hűségű havasalföldi vajda, Mircse, is e' parthoz szegődött; és hogy Zsigmond visszajövetét megakadályozná, elállotta fegyveres csapatokkal az Erdélyt dél felől kerítő havasokat. Zsigmond mindazáltal keresztül tört a' lérczközökön, és aratás szüntével már Budán vala. Vajdafi György a' pártosok ellen küldetett a' Szávához, és vezéri fogások által hatalmába kerítvén a' támadás jeleseit, békózza hozta őket Budára. Itt a' király parancsára, jóllehet Vajdafi bocsánat reményével kecsgettette vala őket, mindnyájoknak nyaka vágatott. Hédervái Kont Ist-

ván Csoka nevű fegyvertartójával 32-en valának a királyi harag martaléki. Az alatt Bajazet szultán mind inkább szorongatá Konstantinopolt; és a görög császár, II. Manuel Paleolog, sürgetve esedezék segedelemért az európai fejedelmeknél. A francia király, VI. Károly, helytartóji, Berry János és Burgundi Fülöp hercegek, számos hadakat indítottak útra a legjelesebb hadvezérek alatt, és megüzenték ezt Zsigmondnak, ki, mind Manuel felszólítása, mind saját országának érdekei által indítatva, hasonlóképen hadakat gyűjtött nem csak Magyarországon, hanem a szomszéd Németföldön is béres katonákat fogadtatott, kiket Czillei Herman gróf vezérlett ő hozzá. A francia hadak egy része szárazon tette útját, és ehez csatlódtak néhány németföldi fejedelmek is. Midőn ez a sereg Budához érkezett nyár elején 1396, és Zsigmond hadaival egyesült vala, e szavakra fakadt a király: *Ha az ég szakadna is ránk, fentartaná azt dárdaink sokasága.* A francia vezérek gazdagon vendégeltettek meg, és Sz. Miklós egyházában, felfüggesztettek emlékül az ő czimereik, mellyeket látott még Túróczi János. Orseva körül hozzá járult e haderőhöz a francia fegyveresek másik osztálya, melly a földközi tengeren hajózott vala Dalmát-föld partjaig; és most, Nagy-Nikopolig nyomulva, megszállta e várost az egyesült hadsereg, mellyhez csatlodott még a havasalföldi vajda, Mircse v. Myrxa, hadnépe is, s így 130 ezerre szaporodék az egész haderő. Mig Nikopolt fogatonosan védelmezé a vitéz Dogan beg, hírét vette az ellenséges mozdulatoknak Bajazet szultán Konstantinopol védfalai alatt. Azonnal tehát egész haderejével Nikopol felé tartott, és csak hamar tudva vala közeledése a keresztény táborban. Itt a vezérek öszvegyültek tanakodásra, s olly határozatra léptek, melly szerént az ellenség megtámadása a Francziákra bízott, Zsigmond a magyar, oláh s német hadakkal, a megtámadó erő gyámolítására, a hátulsó helyet foglalta el; egyszersmind lehány zászlóalja magyar katonaság egy liget megé rejtetett el, melly az állás jobb oldalát fedezé, hogy onnan annak idején az ellenség oldalába vagy hátába váglasson. Sept. 28, 1396 hajnalban neki mentek a Francziák a török előhadnak, d'Eu Connetable, de Coucy Admiral és Boucicaut Marsal vezérletek alatt, a kik mellett vezérkedének még a burgundi herceg fia, Neversi János gróf, a Rhódusi vitézrend nagymestere, Naillac Filibert, és egyebek. A török előhadat csak hamar elszélesztette a Francziák heves megtámadása, s ezek, győztesen elenyomulva, a Jancsárok hadi rendje elejébe jutottak, melly védhányatok és kereszt karozat megett vala felállítva. Itt a lovasságnak éppen nem leheté hasznát venni. Minden tétovázás nélkül legráltak tehát lovaikról katonák és vezérek, és gyalog viaskodva, a karókat kirángatni, a hányatokat meghaladni öröklödének. Ez alatt a ligetmegetti leshad, a Francziák első győzelem kiáltása által előcsalatra, kibukkant rejtékből; de azonnal megtámadtatott egy számos Spahi osztálytól, mellyet a szemé Bajazet, egy nagy és sűrű erdő megetti állásából, amannak szemmel-tartására rendelt vala, s mellynek közellétét nem gyaníták a Magyarok. A ligetnél tehát más viadal kerekedett a Francziák háta megett, mellyben szükségesnek tartá Zsigmond részt venni, a parancsa alatt álló hadtesttel. E viadal folytatán erőt vettek a Francziák a Jancsárok állásán is, és szembe szállottak már most a török hadsereg legnagyobb osztályával, melly a szultán személyes vezérlete alatt előállott amazoknak gyámolítására. De az iszonyu kiáltás és zaj, melly az öszvecsapást késérte, megrémítette az üres lovakat, és ezek mind öszvesen sebes vágatva a tábor felé vissza iramodtak. A liget mellett viaskodók e látmányra, vélvén, hogy odaveszett az egész francia had, rémült szaladásra bomlottak, és a csata veszve vala. A gyámolítás nélkül hagyott Francziákon erőt

vettek már most a' Törökök; amazoknak legnagyobb része vagy el-
esett, vagy fogságra került, és csak igen kevesen menekedhettek
meg közülök. Zsigmondot e' veszélyben magok közé vették Czillei
Herman és a' nürnbergi várgrof János, és a' Dunához vezették, melly-
nek hátán élelemszállító hajók követték vala a' hadsereget. Itt egy
hajóra vette magát a' király; felvette még magához az esztergami ér-
seket, Kanisai Jánost, és ennek öccsét, Istvánt; és a' folyó menté-
ben siette elhagyni a' veszély helyét, Czillei Herman, a' nürnbergi
várgrof, Gara Miklós nádor és egyéb előkelők más hajókon követ-
ték a' menekedőket. Bajazet, győzedelmét használva, becsapott ugyan
Magyarország földére, 's a' Szerémséget és Tótországot pusztította;
de az őszi idő bekövetkeztével lábköszvénytől kinoztatva, felhagyott
a' hadakozással, és téli szálásra tért. Magyarországon a' király tá-
vollétében Laczkófi István, volt erdélyi vajda, és Zsigmond alatto-
mos ellensége, a' nikopoli veszélyből haza menekedve, életre ger-
jesztette ismét az elalélt nápolyi pártot; Lászlót, a' megületett Kis
Károly fiát, meghivta a' királység elfoglalására; sőt ennek a' szultán
pártfogását is megnyerte, feleségül kéretvén neki annak leányát. De ná-
polyi Lászlót honi bajai tartóztaták; Bajazetnek hatalmas és veszéllyel
fenyegető ellensége támadott Afsziában, a' hol Timur-lengh, a' Mongolok
khánja, győztes előhaladtában már a' török birodalmat kezdé dűlni;
's így tehát egy hamar el nem érhette tüzétét Laczkófi. Az alatt
Zsigmond elérte a' Duna torkolatját, mellyben horgonyozék egy ve-
lencei hajóhad; és ettől felvetve 's késértetve, megkerülte Görög-
országot, és Dec. 21. Raguzánál partra szállott, 's honnan 1397 ele-
jén Magyarországhoz közeledék. Útját állottz ugyan neki Gyurgya-
vacznál az ellenpárt; de a' nádorispány és az esztergami érsek inté-
sei rábirták még is annak reményvesztett fejeit, hogy teljes bocsá-
nat mellett visszatérének Zsigmond hűségébe. Ennél mindazáltal fe-
ledésbe nem került Laczkófi igyekezete, 's 1398, midőn Horvátfö-
ldön, Körösudvarhelyen, országgyűlést tartana, megfogatta ő a' bi-
zodalmasan megjelentet, és ítélet nélkül nyomban kivégeztette, holt
testét pedig megfogatása hírére felzúdult feleinek elejökbe vetette a'
gyűlésházból. Ezek, minden további erőködésnek ezen alkalommal
haszontalan voltát állatlátván, elszlottak ugyan, de jobbra Bos-
niába vették magokat, és újra nápolyi László részére kezdenek mun-
kálkodni. A' helyett, hogy Magyarországon igyekeznek Zsigmond
megerősíteni ingadozó királységét, inkább külföldi ügyekre fordítá
ezentul figyelmét és szorgalmát, és hasznot iparkodék magának
keríteni a' német birodalmi választó fejedelmeknek akkori visszálkodá-
saiból Venczel császárral. Ezen iparával egybefüggő többszöri tá-
volléte, e' mellett pedig bujasága 's a' magyar nemzetnek e' miatt
növekedő 's terjedező elgületlensége lehetségessé tevék nápolyi László
pártfogójának, IX Bonifác pápának, levetni Zsigmondot a' ma-
gyar királységről. Az egyház fő készletesére elállottak tőle addig
volt fő hívei is, Kanisai János érsek és Gara Miklós, és 1401 Apr.
28, felgyűlvén számos országnagyok a' budai királyházba, korona-
vesztettnek nyilatkoztatták Zsigmondot, sőt helyben meg is ölték
volna Gara Miklós közbevetése nélkül. Ez t. i. arra tudta bírni a'
felgerjedteket, hogy halasztanak még a' boszútöltést, és az ő örzé-
sére bízák a' szüntkirályt, míg érettebb meggondolás halált vagy
kitiltást határozná ellene. Siklóson, a' Gara-nemzetség várában,
vala tehát Zsigmond kéntelen várni ügye eldültét. Az alatt mozgá-
nak a' külön pártok. A' nápolyi párt meghívást küldött Lászlóhoz, és
várasról várasra hordozá annak zászlóját, mellynek a' papság csak-
nem mindenütt seregesen ment elejébe. Jagjel, a' lengyel király, és
Vilhelm, az austriai herczeg, mindegyik a' maga részére munkálko-
dának. Jodok, a' morvai végörgróf, elfoglalta Posonyt, Sz. Győr-

gyöt és Nagyszombatot. A' fogoly király néhány megmaradott hivei pedig, jóllehet kevés sikerrel, az ő helyre állításában fáradozáuk. Véget vetett a' kimenet kétséges voltának Czillei Herman gróf, Zsigmond kedvelt embere, a' ki temérdek jószágot nyert vala jóakarójától, különösen Horvátföldön. Ez titkos alkudozás útján olly egyezetre birta Gara Miklóst, mellynél fogva IS héti fogság után szabadon bocsáttatott Zsigmond, feleségül jegyzette magának Herman leányát, Borbálát, 's Gara 's Czillei fegyvereseinek elején bement a' budai várba. Mivel nápolyi László, pénz szűke miatt, még utnak nem indulhatott vala Magyarország felé, elalélt az ő pártja a' király kiszabadultának hírére, 's nagyobb részént elfogadta a' pápától hirdettetett köz bocsánatot. Visszaállítatva, ismét elejébe tette Zsigmond a' külföldi ügyeket a' honiaknak; és mivel a' bátyja, Venczel, az ő terveihez alkalmazkodni nem akart, hadsereggel menvén Prágába, megfogta azt és Bécsbe vitte, a' hol őt az austriai hercegek őrzésére bizta; magát pedig csehöldi országlónak nyilatkoztatta. Egyszersmind olly egyezetre lépett az austriai hercegekkel, mellynél fogva ezek közül IV Albert követné őt a' magyar királyszeiken, ha fia gyermeke nem maradna; 's ezen egyeztetet a' posonyi országgyűlés által, mellyen legelőször jelentek meg városok küldöttei, megörösíttette 1402. Mig ezen országgyűlés után Prágában tartózkodnék Zsigmond, kiszálott végre nápolyi László, a' pápától titkos consistoriumban magyarország királyának esmertette, a' dalmátöldi parttra, 's a' vele jött pápai követől Zárában megkoronáztatott; a' mire egész Dalmát-és Horvátország hódult neki 1403. Zsigmond ennek hírére cseh hadak elején visszajött a' magyar földre, megszállotta Esztergamot, és az érseket, a' pápához pártolt Kanisai Jánost, feladásra 's hűségújításra kényszerítette; Budáról pedig ismét köz bocsánatot hirdettetett. Fegyverhatalmi előmentéről és a' bocsánathirdetvény fogantjáról tudósíttatva, nem mert többé nápolyi László Dalmátöldön maradni, hanem visszatért Nápolyba Hervoja Jánost nevezvén amoit a' maga helytartójává. Már most a' pápa további nagy befolyásának igyekezék Zsigmond gátat vetni az 1404diki országos végzet által, melly csak az akkori belhábor csilapodáig hozatott ugyan, de azontul is megtartotta erejét Magyarországban. Az alatt kiszökött vala Venczel bécsi fogságából, és általvette ismét az uralkodást Csehországban. Zsigmond és Albert herczeg tettek ugyan hadi lépéseket ellene, de foganat nélkül. Mind a' ketten mérget kaptak a' Znaim alatti táborban; amaz meggyógyult, ez megholt bele. Felhagyottkor Zsigmond, Gara tanácsára, a' csehországai ügyekkel, és igen nevezetes országgyűlést tartott Posonyban, mellynek 1405 Apr. 15 költ végzete az országos rendek sorába emelte a' kerített városok polgárságait, a' parasztoknak pedig szabad költözést engedett. Ugy látszik, hogy ezen országgyűlésre meg nem valának hivatva a' vármegegyei gyűlésekben külön és egyenként vették tanakodás alá az említett végzetet, és így fogadták el azt. Elholt vala az alatt IX Bonifác pápa, nápolyi László pártfogója, 's VII Innoczencz, honi bajai miatt, nem mozdíthatá elő a' követelő ügyét. Jóllehet tehát az adrianelléki tartományokban fenállá még a' nápolyi párt, tartósságot igére még is a' belbéke az ország többi részeiben. Annakokáért egybekelt Zsigmond 1406 Czillei Borbálával; 1407 és 8diki táborozásaiban legyőzte a' nápolyi pártot Bosniában és Dalmátöldön; Hervoja, spalatrói herczeg és László helytartója, hódult Zsigmondnak, és megtartotta holtáig a' spalatrói herczegséget a' magyar korona felsősége alatt. E' hódulás hírére alája vetették magokat Zsigmondnak 1409 a' dalmátöldi városok, Záran kívül, mellyben nápolyi őrsereg vala; de mivel László annak megtarthatásához már most

nem bízek, mind Zárát, mind követelt jogát az egész Dalmátföldre, eladta a' Velencei köztársaságnak 100 ezer aranyokon; és ez azonnal birtokába helyezte magát a' nevezett városnak és néhány dalmátföldi szigeteknek. A' nápolyi párton nyert teljes győzedelme alkalmat szolgáltatott Zsigmondnak 1409 a' sárkányrend alkotására, mely a' mellett, hogy amannak előbbkelő szerzőjít díszesitené, egyszersmind királyszéke megerősítésére szolgálna. Mert ezen egyesület szabályainak egyike arra kötelezé a' 22 sárkányvitézt, hogy Zsigmondot és mind a' két nemű maradékát híven védelmezzék a' királyi méltóságban mindenki ellen. Nem kevésé nevelte ezen előmenet Zsigmond tekintetét a' külföld előtt is; az egymással ellenkező austriai herczegek, nea különben a' lengyel király és a' német vitézrend, egymás után Zsigmondra bízta peres ügyeiknek eldöntését; sőt kevéssel azután a' németbirodalmi főség is díszesítette a' magyar királyt. A' németbirodalmi választó fejedelmek t. i., megunva Venczel császár henyeségét és önkényét, ellencsászárrá választották vala 1400 Witelshachi Ruprechtet, a' birodalmi nádort. Ez megholt 1410 és már most a' választók kisebb része Zsigmondot, a' többség Jodokot, a' morvai végörgrófat és Brandenburg akkori valóságos birtokosát, választotta romai-német királlyá. Midőn már közel véres küzdésre kelt volna a' dolog Zsigmond és Jodok közt, megholt az utolsó 1411; az első megbekült a' bátyával, Venczellel, és ezzel Jodok birtokára nézve osztályra, melyben Zsigmondnak Brandenburg, Venczelnek Morsa jutott, a' németbirodalmi fősegre nézve pedig olly egyezetre lépett, mellynél fogva Venczel, fentartvau magának a' császári címét, általengedte öccsének a' németbirodalmi királyi méltóságot és hatalmat. Igy lévén a' dolog, 1411, Jul. 21 köz megegyezéssel római-német királlyá választatott Zsigmond. E' minőségében, mint világi feje a' nyugati ker. szentegyháznak, előkelőleg abban iparkodék ő, hogy véget vessen azon szakadásoknak, melyeket három pápa egykorbeli léte okozott vala a' római kereszténységben. Minekelőtte e' dologhoz fogna, magyar koronája örökösének esmertette az országnagyokkal 1409 született leányát, Ersébetet; feleségül jegyezte ezt V Albert austriai herczegnek; egyeztre lépett 1412 a' lengyel királlyal, Jagjel Ulászlóval, Veres Oroszföld, Podolia 's Moldva iránt, mellynél fogva ezen tartományok annak birtokában hagyattak, és meghatároztatott, hogy az ezek feletti jogvitátás csak valamelyik alkudó fél holta után 5 esztendővel ujittathassék meg; zálogba vetett ugyan akkor a' lengyel királynál 13 szépségségi városokat és 3 várat 740 ezer forintokban; 1413 fegyvernyugatot kötött 5 esztendőre a' Velenceiekkal, a' kikkel Dalmátföld birtoka miatt 2 esztendő óta viaskodtak vala az ő hadai Ozorai Filep, temesi gróf, vezérlete alatt, és 200 ezer aranyat verén fel tőlök, Olaszföldre indult, hogy ott XXIII János pápával értekeznek a' sz. egyház állapottja felől. Lodiban és Piacenzában öszvejött Zsigmond a' nevezett pápával, és abban egyezett meg vele, hogy Nov. 1 napján 1414 közönséges egyházgyűlés nyitassék meg Kosztniczon, és arra a' két ellenpápa, XII Gergely és XIII Benedek is meghívattassék. Olaszföldről a' Németföldre fordult vissza Zsigmond, és 1414 Nov. 9. Ákhenben római királlyá koronáztatott. Az alatt megnyitott vala már az egyházgyűlés Kosztniczon, a' hová maga Zsigmond Dec. 25 érkezett meg. Ezen nevezetes közönséges egyházgyűlésen, mely a' nyugati szentegyház szerkezetének gyökeres igazittatását tárgyzá, jelen valának Magyarország részéről, az egyházi karból ugyan: mind a' két érsek, 4 püspök, 7 prépost, 4 apát, és a' budai fő iskola 7 doktorokból álló küldöttsége, e' felett számos káptalanbeliek; a' világiból pedig: Gara Miklós nádor és még 9 országnagy, számos nemesek, és Posony, Soprony, Nagy Szombat, Kassa, Kolosvár és

egyéb előbbkelő városok küldöttjei. A' kosztniczi közönséges egyházugyülés, mely 1418 elejéig tartott, mind a' három pápát letette, 's helyökre V Mártont választotta; a' sz. pohárral élést az urvacsorában a' világiaknak megtiltotta; Husz Jánost és Faulfisch Jeronimost, a' kik Prágában ellenkezőt tanítanak, halálra ítélte 's elevenen megégettette, amazt 1415, ezt pedig 1416, ellen nem állván Zsigmond oltalomlevele; 's az általános egyházigazítás helyett külön concordatumokat kötött az egyes nemzetekkel. A' Zsigmond fősége alatti két nemzet, a' magyar és a' német, együtt vetetett az utolsónak neve alatt; és az ezekkel kötött concordatum, Magyarország számára külön bullába foglaltatva, mely Verbóczi idejében még meg vala, az egyházi jutmányok juttatását a' király jogaihoz számlálta, 's az egyházi pereknek a' római szék elejébe vitelét, minekelőtte a' honi egyházi törvényszékek bírálata által estek volna, megtiltotta. Zsigmond a' gyűlés folyta alatt még 1415 Perpignanba utazott, hogy XIII Benedek pápát az arragoni király befolyása által lemondásra bírja; 1416 pedig VI Károly, francia király, országló fiától, az utóbbi VII Károlytól, közbenjárásra szőlített fel a' francia 's angol hatalmak között azon háboru elején, mellynek folytában, 12 évvel későbbben, feltűnt az orleansi szűz diadalmas lelkesedése. Zsigmond elsöben Párist látogatta meg, a' hol Mart. 10 fényesen megvendégelt 120 párisi dámát, és a' vendéglet után mindegyiknek egy egy ragyköves gyűrűt tolt az ujjára, 's a' honnan mintegy 200 ötvöst, himvarrot, szépirót, építőt és egyéb csinos munkához értö embert küldött Budára; Párisból Londonba ment által, de közbenjárása foganatlan maradott. Londonból Németalföldnek kerülve, 1417 elején visszaérkezett Kosztniczba. Ezen utazásai sok pénzébe kerültek Zsigmondnak, jóllehet közbenjárásiban naponként 300 koronástallért kapott a' francia udvartól. Annakokáért a' nürnbergi várgrofnak Zolterni Fridriknek, 250 ezer aranyon eladta 1415 a' brandenburgi végörme gyét a' rajta fekvő birodalmi választójoggal együtt, mellyről az, a' mostani brandenburgi ház törzsökapja, 1417 kapott idomos adománylevelet; Németalföldön is, a' brüggei kereskedöktől tetemes summát vett fel Zsigmond Londonból visszatérésében. Ámbár a' kosztniczi egyházi gyűlés már 1418 tavaszán berekesztetett, még is jó darab ideig Németalföldön mulatott még Zsigmond, és csak 1419 elején tért vissza Magyarországra, 6 esztendei távollét után. Az alatt Borbála királyné vitte vala az ország kormányát a' nádor és az esztergami érsek segedelmével, mig pedig ezek a' kosztniczi gyűlésen tartózkodnának, Eberhard zágrábi püspökével; Hervoja János, a' Gara párttól megsértetve 's üldöztetve, a' Törökökhöz pártolt vala, a' kikkel azután szerencsétlenül hadakozának a' magyar vezérek, és csaknem egész Bosniát elveszték; a' Velenceiekkel kötött fegyvernyugat-ideje is eltelt vala 1418, és ezek jó előmenettel viaskodának ismét Friaulban a' magyar hadakkal; az országló királyné végre, keveset gondolva az ország ügyével, hivalkodásban és bujaságban töltötte vala napjait, különösen valamely Valmerod nevü emberrel. Zsigmond, haza térve, egy bihar megyei pusztára vitette Borbálát, a' hol ez néhány hónapokig örömtelen, söt sanyaru életet élt magányban, azután pedig, esdeklő kérelmére, Holicba tetetett által lakása, a' hol még ugyan azon esztendő végén meg tudta engesztelni férjét, különösen 10 esztendő Eszébet leánya közbenjárása által. A' Törökök ellen személyesen vezérlett ugyan Zsigmond hadakat, 's Oct. 4, Nissa 's Nikopol között győzedelmet nyert rajtok: de a' bátyjának, Venczel császár és királynak, ugyan azon évben történt gyermektelen kimulta más irányt szabott iparának. Husz János követöji t. i. tanítóijktól borzasztó módon megfosztatva, 's egyházi átok alá vetetve, még Venczel életében öszveszövetkeztek vala egyházi tanit-

mányaik védelmére. A' nemesség és a' Prágaiak Miszi János (von Miess) vezérlete alá adtak magokat, és mivel főképen a' sz. pohárral élelt igekezőnek megtartani, Kelyheseknek (Calixtini) neveztek magokat. A' tartománybeliek ellenben és a' parasztság a' felszemű Trocznovi Ziska Jánost választották vezérökké, 's ezek nevezettek különösen Huszitáknak. Venczel halta után azonnal fegyverhez nyult mind a' két felekezet, ellene szegülni a' gyűlölt Zsigmond korona követelésének. A' Husziták két táborban seregének öszve, mellyeknek egyike a' Tábor, másika a' Horeb hegy alatt vala kitűzve; a' honnan amazok Táboritáknak, ezek Horebitáknak nevezettek: de mind a' két tábor Ziska fő parancsnoksága alatt álla. Zsigmond 1419 végén Holicnak Schlesiába vezérelte hadait; kihirdette V Márton pápa keresztbulláját a' Husziták ellen; Boroszlóban 12 ottani polgárt és egy ott kapotott prágai Kelyhest kivégeztetett, reménylven, hogy szigorúsága megdöbbsenti a' lázongókat. De csalatkozók: mert csak fegyver erővel tūrhetett be Csehország fő városának Kis-óoldal nevű részébe, melly a' királyi várat foglalja magában; az ő és új várost ellenben semmiképen meg nem veheté, jóllehet számos magyar, morva, schlesiai, austriai 's németbirodalmi hadak állának parancsa alatt. Mindjárt elejente hitvallási 's nemzeti bős szelleme mutatkozék e' háboruban, melly válogatott, és a' küzdés foganatjára iránytalan kölcsönös kegyetlenkedés által fejezé ki magát, mellyben a' cseh 's német nemzetiség, a' római 's prágai hitvallás egymást felülhaladni versengének. Jul. 28 megkoronáztatott Zsigmond a' várbeli szentegyházban, és a' vele tartó cseh nagyok tanácsára felhagyván az ő és új város vívatásával, elbocsátotta német hadait, a' többivel Kutenberghez vonult vissza, 's itt várá az alkudozás foganatját, mellynek sikerével biztaták őt a' cseh urak. De ez hiu remény vala; mert a' Prágaiak Zsigmond iránti elhatározott idegenségüket azonnal kimutatták azzal, hogy a' lengyel király rokonát, Koribut Zsigmondot, hívták meg a' cseh királyszékre. És jóllehet ez által hasonlóság támadott a' Husziták között, minthogy a' Táboriták és Horebiták római hitvallásu fedelmet nem akarának elfogadni; még sem könnyült ez által Zsigmond dolga, a' kinek hadai több ízben tetemes veszteséggel verettek vissza Ziskától. Merészség, szemesség és ravaszság egyesülve valának ezen hadvezérnek született emberben; hadai nem valának ugyan rendesen felfegyverezve, de buzgalmok kipótlá az irányos készület híját, és olly ügyességgel és serénységgel forgaták ők a' viadalban a' csépet, hogy ezen különben békés szerszám rontalma felülhaladná ke-
 lyben az öldöklőbb fegyver foganatját, sőt a' lobbánó porét is, melly, az előbbi évszáz találmánya, ekkor kezdett közönségesebben használtatni a' háboruban. Ziskát azonban már 1424 elragadta a' dög-halál, és az ő halta után három felekezetre szakadtak hívei. A' Táboriták Holy (Kopasz) Prokópot, a' Horebiták Krussina Hinkót választották vezérökké; egy harmadik osztály senkít sem tartá érde-
 mesnek, Ziska helyébe állani, 's vezér nélkül maradván, Sziroti (Árvák) nevet vett magára; mindazáltal nem sokára legfőbb tekintetre jutott ezek között Prokupek (Kis Prokóp). E' három felekezet-től folyvást különködék még a' prágai Kelyheseké, de a' hadi munkálatokban mindenkor közirányra egyesült mindnyájak erőködése, úgy hogy az Auszig melletti nagy csatában 1426 tökéletes győzedelmet nyernének az ellenek küldetett német birodalmi hadakon. Hasonló szerencséjék vala 1427 Miessnél a' Szászok ellen; melly győzedelmök után a' szomszéd német tartományokat, különösen Szászföldet kegyetlenül dúlák kiküldetett csapatjaik, és rettentővé tevék a' Németeknél a' Huszita nevet. Mivel azonban Koribut Zsigmondot, a' pápának tett ajánlatai miatt, ugyan ekkor haza küldötték a' Prágaiak, ez által új reményre kapva, öszvejött Zsigmond 1428 Holy

Prokóppal Austriában; de a vele megindított alkudozás foganatlan maradt. Gyűlésre hívta tehát a német birodalmi rendeket, hogy új erőködésre bírja őket a Husziták ellen; és mivel Zsigmond ez időben betegeskedék, a magyar földön, Posonyban, tartatott 1429 a német birodalmi országgyűlés, a mi sem az előtt sem azután meg nem történt. Itt azonban semmi sem végeztetett, hanem a következő esztendei, Nürnbergben tartandó, gyűlésre halasztatott a tanakodás. Míg a német birodalom határozata függőben volna, bejárták a Husziták, pusztítva s ragadozva, Meiszent, Bajorföldet, Austriát, és 1430 a magyar földön is Nagyszombatig nyomult elő egy 10 ezernyi csapatjuk, és nagy vérontást tett a Stibor alatt ellene küldetett magyar hadakban. Az V Márton helyébe választatott új pápa, IV Eugen, hathatósan sürgette a nürnbergi gyűlésen a Husziták elleni háborút. Lábra is állítottatott egy 80 ezernyi birodalmi hadsereg, mely Brandenburgi Fridrik vezérlete alatt Tauszig nyomult be Cseh földre, de Aug. 14, mihelyt a Huszitákat meglátta, buta rémtől meglepetve kudarcos szaladásra bomlott. Ezután több ízben becsaptak a Husziták a magyar földre; s jóllehet néhányszor megveretettek, mint 1431 Nov. 9 Illavánál Rozgonyi Miklóstól, még is az Ipolyig és a Szepeességig szörnyű pusztítást követének el kohor csapatjaik 1433-ig, midőn végre megengedte nekik a bázeli közönséges egyházi gyűlés a sz. pohárral élést. Ez az engedvény megnyugtatta a prágai Kelyheseket, és a többi Huszitáknak is egy részét; de az Árvák és a Taboriták nem akarának azzal megelégedni. Innen fegyverküzdés keledett a két Huszita fél között; az Árvák 1434 Cseh Bródnál megveretettek a Kelyhesektől és vezérüket, Prokupeket, is elvesztették; melly okból egyezetre léptek 1435 a Kelyhesekkel 14 kötmény alatt; és ezen időtől fogva, a sz. vacsorával mind a két szin alatt élésről (communio sub utraque specie), Utraquistáknak nevezettek Husz János követőji. Zsigmond 1436 Morva földön, Iglóban, megesküdt mind a bázeli engedvényekre (compactata), mind az Árvák és Kelyhesek közötti 14 kötményre, s ennek következtében Csehország királyának esmertette az Utraquistáktól, Aug. 23 bement Prágába, a hol 1437 Febr. 11, Borhála is csehországi királynéá megkoronáztatott. Zsigmond elérte tehát magára nézve a Husziták elleni háboru végtűzetét; de Magyarország nem csak semmi sem nyert általa, hanem, valamint éj-nyugoti vidékei sokat szenvedtek abban, szintugy ez vala fő oka a Törökök és kivált a Velenceiek elleni hadakozás szerencsétlen menetének és az ország dél felőli csokulásának. Már 1420 elborították a Törökök Havasalföldet, és innen Erdélybe nyomulva, meg verték Csáki Miklós vajdát a hátszegi völgyben. Megujították becsapásokat 1421, és a Bárczaságon győzedelmet nyervén az egyesült szász-székely seregen, az egész brassai tisztviselő kart fogva hurczolták. Szerencsére elfogadta ekkor I Muhamed szultán az 5 esztendei fegyvernyugatot, mellyet Zsigmond ajánlott neki. Minekelőtte ennek eitével megujjittatnék az ellenségeskedés, nyomatos alku kötöttett 1426 Tatán az öreg szerbországi despotával, Lazarevits Istvánnal, mellynél fogva ez, a Török hatalomtól féltében, alája vetette magát és országát a magyar koronának, sőt néhány várait, köztök Nándorfejérvárat, kézbe is adta; Zsigmond pedig Brankovits Györgyöt, a despota öccsét, Szerbország jövőendő örökös fejedelmének esmerte, mint a magyar korona hívét a kormánytanácsba felvette, a Duna s Tisza közt számos nemesi jószágokat, Budán pedig házat ajándékozott neki lakásul. Ez óta történhetett az, hogy a Brankovits késéretebeli Szerbek közül némelyek meg kezdének telepedni Budaváralján, itt Ráczoknak nevezetve. Lazarevits István holta után átalvette ugyan Brankovits a fejedelemséget Szerbországban 1427, de Zsigmond meg nem tudta őt iltal-

mazni II Murad szultán ellen, a' ki 1428 adófizetőjévé tette Bran-
 kovitsot, 1432 pedig arra kényszerítette, hogy feleségül adja neki
 a' maga leányát, Máriát. Számos szerb háznép Magyarországra me-
 nekedett ez idő alatt a' török kegyetlenség elől, és Buda táján te-
 lepített meg, a' hol Ráczkeve 's Sz. Endre helységeket alapította.
 E' szerént el vala ismét Szerbország szakasztva Magyarországtól, melly
 ellen hogy többre nem ment ez időben a' szultán, csak a' görög csász-
 árság és a' Velenceiek elleni háboruja okozta, mellynek ő előbbkelő
 nyomatosságot tulajdonita, 's ennél fogva 1433 megüzente Zsigmond-
 nak, hogy békét kíván vele tartani. Ezen kettős erőködése Magyar-
 országnak, a' Husziták és a' Törökök ellen, felette meggyengíté a'
 harmadikat. A' Velenceiek, rájok nézve illy kedvező körülmények
 alatt, Dalmatföld városait egymás után hatalmok alá veték, és Zsig-
 mond kéntelen vala 1429 két esztendőre fegyvernugatot kötni velök.
 Ezen fegyvernugat vége felé, midőn már együtt ülne Bázelen az új
 közönséges egyházi gyűlés, mellytől reményltek a' Husziták lebé-
 kítése, minekutána fegyverő nem vala azt képes eszközölni, Nürn-
 bergből Olaszföldre indult Zsigmond 1431 Aug. 29, hogy fejére te-
 tesse az új pápától, IV Eugentől, a' romai császári koronát. Milá-
 nóban könnyen hozzá jutott ő, a' milánói herczeggel akkor fenállott
 szövetségénél fogva, hogy Nov. 25 a' lombardi vas korona diszesi-
 tené homlokát; de a' velencei születésű pápa vonakodék fejére te-
 tetni a' császárit, minekelőtte végét érne a' fegyverküzdés Zsigmond
 és a' Velenceiek között, melly a' fegyvernugat elteltével ujra kiü-
 tött vala, 's nagy elkeseredéssel és kegyetlenséggel folytatták. Vég-
 re 1433 fegyvernugat kötöttek a' Velenceiekkel 5 esztendőre,
 mellynél fogva mindent megtartottak ök, a' mit akkor birtak Dal-
 matföldön, Zsigmondnak pedig 10 ezer aranyat fizettek uti költség
 fejében. Már most megkoronáztatott Zsigmond Maj. 31 Romában.
 A' pápai ceremoniarus ferdén tette fejébe a' császári koronát, talán
 szánt-szándékkal; és midőn a' koronás császár térdre ereszkedett
 volna a' pápa előtt, ez lába hegyével igazította azt helyre. A' ko-
 ronázás után a' kengyelt tartotta Zsigmond a' lóra kelő pápának, és
 ennek paripáját három lépésnyire vezette. Romából a' bázeli gyűlésre
 ment a' császár, innen pedig 1434 vége felé Posonyba érkezett. Itt
 1435 nevezetes országgyűlést tartott, melly az ország haderejének
 szerkeztetése módját határozta meg; annak lábra állítására azonban
 ez úttal nem vala szüksége, minthogy az 1436 esztendő alkudozás
 útján vetett véget a' huszitaféle háborúnak, és Zsigmondot, mint fen-
 tebb már említették, Csehország birtokához juttatta. Ezentul élte
 végéig Prágában tartózkodék Zsigmond. Az alatt megnyitotta a' há-
 borut II Murad szultán, de egyesült magyar-cseh hadaktól Hunyadi
 János vezérlete alatt kiveretett Szerbországból 1437 elején; Erdély-
 ben pedig paraszt támadás kelekedett Vajdaházi Nagy Pál vezérlete
 alatt, melly alkalmat szolgáltatott az erdélyi magyar, székely és szász
 nemzetnek első öszveszővetkezésére. Ennek következtében a' paraszt
 támadás fegyvererővel és alkudozás útján lecsillapított még ugyan
 abban az esztendőben. Fél évszázig tartott uralkodás után közelge már
 Zsigmond pályája vége. Egyetlen leányát, Ersébetet, öszveadta vala
 ő még 1421 Albert herczeggel, által adta nekik 1423 egész Morva-
 földet, és nekik szánta maga után a' magyar és csehországi koronát.
 De Borbála császárné 's királyné ellene munkálodék 1437 Prágában
 e' szándéknak, és a' csehországi Utraquisták segedelmével oda igye-
 kezék alattomban vinni a' dolgot, hogy az 1434 meghalálozott Jag-
 jel idősebbik fia, a' 13 esztendős Ulaszló, őt, az 56 esztendős asz-
 szonyt, venné Zsigmond hólta után feleségül, és a' lengyel, magyar
 és cseh koronákat egyesitené a' maga fején. Megtudta a' dolgot Al-
 bert, és általa Zsigmond; a' ki, jóllehet már halálos beteg, elhagy-

ta Prágát, és Magyarország felé viteté magát. Morvaföldön, Znaimban, kéntelen vala fekve maradni. Itt, Albert birtokába, bezáratta ő feleségét, Borbúlát, és általadta őrzésül a' vejének; maga a' késérefebeli magyar és cseh országnagyokat egybegyűjtötte a'gya körül, és Albertet ajánlotta nekik, a' kik meg is fogadták a' haldokló fejedelemnek, hogy munkások lesznek kívánsága teljesítésében. Alig valának megtéve ezen intézetek, midőn bekövetkezett Zsigmond végőrája 1437 Dec. 9. Hathatós előmozdítója vala ő Magyarországon a' városi műszorgalomnak, és a' polgárságot ő kezdette azon országos állásra emelni, mellyet az országok java 's virágzása parancsolólag jelel ki ezen néposztálynak. Hogy azt tettképen mind eddig el nem érhetette Magyarországon, ennek fő oka a' nemzetisedés és kormánytói függetlenség híja, mellyet be nem tudott még tölteni a' magyarföldi városi lakosság. A' tudományak is tisztelője 's pártfogója vala Zsigmond, és ezt már 1388 megmutatta a' budai fő iskola felállításával, melly az ő nevérol Sigismundeának, megrövidítve pedig Sándának neveztetett. Azonban az itt ápoltatott tudomány koránt sem hatott annyira a' nép közé, mint az üldöztetett prágai tanitmányok. Legalább nagy lármát ütött 1436 Székesfejérváratl Jakab barát, bosnyai Minorita, Zsigmond lelki tanácsnoka, az iránt, hogy tele van Magyarország és Erdély Huszitákkal; és a' király 's országnagyok meg egyeztével, fegyveres csapat elején szerte járván a' magyar földön, kénye szerint bünteté az eretnekeket. Kiviláglik mindazáltal, hogy ezen nevezet alatt leginkább az Óhitűek ellen vala irányozva üldözése; 's hihető, hogy ez vala fő oka az erdélyi paraszt támadásnak, melly az óhitű oláh jobbágyoktól eredett. Budán fényes királyházat kezdett Zsigmond építtetni a' Sz. György terén, de ezt egészen be nem végezte, valamint azt a' tornyot sem, melly az ő parancsára kezdett a' várban emelkedni, 's azontul csonka toronynak neveztetve, gyakran országos foglyok elzáratására használtatott. Ő vala az az egy a' magyar királyok sorában, a' ki felfogta azt a' gondolatot, állandó hid által összekapcsolni Pestet Budával. Legalább a' királyházzal általellenben, a' pesti Duna-parton, egy félbenhagyatott építmény maradt ő utáná, melly vagy híd főnek, vagy, Bertrandon de la Broquière francia utazó szerint, egy temérdek vas láncz megakasztására vala szánva, melly által elzárattathatnék a' két város közötti hajózás. Emlékessé teszi Zsigmond uralkodását az is, hogy ő alatta 's az ő engedelmevel terjedtek el a' Czigányok a' magyar és német földön, a' honnan azután egyéb nyugat-európai tartományokba is általszivárogtak (l. CZIGÁNYOK); és hogy ő alatta találtatott fel Németföldön 1436 a' könyvnyomtatás mestersége.

Fábri Pál.

ZSINAT, I. CONCILIUM.

ZSOLTÁROK, az ő testamentomi szent énekek, csaknem mind Dávid 's a' későbbi zsidó királyok idejéből 's talán csak 1 (a' 90. dik, melly Mózesé) korábbi. (L. HEBRAEUS NYELV ÉS LITERATURA.) Dávid, a' temploméneklés alapítója, nemcsak számos éneklőket (a' Leviták-ból) 's éneklőnéket rendelt, hanem szent énekeket is költött ezeknek számára, mellyek a' későbbieknek mustraképül szolgáltak; innen több nevét viselő zsoltár nem tőle van, hanem csak az ő módja szerint van költve 's ezért viseli Dávid királynak nevét. Még azon 71-et se mind ő készíté, mellyek felibe az ő neve van írva, mivel nehány kétség kívül későbbi időkre mutat; ellenben mások, mellyek nem az ő nevét viselik, tartalmok 's előadásmódjok szerint az övéi. Dávid idejebeli többnyire azon zsoltárok is, mellyek Asáfnak, Hemannak és Ethannak v. Jédutunnak tulajdonittatnak. 12 zsoltár viseli Asáf nevét, mellyek közt mindazáltal több mutat későbbi eredetre. Asáf, Berachias fija, Levita 's első volt a' Dávidtól szent szolgálatra rendelt ének- és muzsikamesterek közt. Heman nevét

csak a' 88-dik zsoltár előtt olvassuk 's Jédutunnak hasonlóul egy, a' 89-dik, tulajdonittatik. Ezek is ének mesterek voltak. Salamon (1 Kir. 4, 32) 1005 ének szerze, de zsoltárgyűjteményünkben csak a' 2, 72 és 127-dik viselik nevét, de ezek közül is, ugy látszik, az első inkább hozzá, mint töle iratott; ellenben lehet, hogy néhány esmeretlen az ő munkája; legalább több az ő országlásakori viszonyokat, templomszentelést 'sat. tárgyazza. Ugy is vélekednek, mint-ha némelyek Sámuel idejebeliék 's töle irattak volnának. A' nevezetlen szerzőktől készítették többnyire később időbelieknek látszanak, kevesen a' Salamon után legközelebb uralkodott királyok, többben a' babiloniai fogság idejéből 's a' Zsidók inneni haza jöttök után, hova főleg a' Korah gyermekeinek nevével jeleltek, mellyek hihetőleg többnyire egy szerzőtől vannak, tartoznak. Kevés végre a' Makabaeusok idejére mutatni látszik. A' mi zsoltárgyűjteményünk 150 zsoltárból áll, mellyek imádságformájuk v. imádsággal kezdődnek v. végződnek 's akár panaszt és szomorúságot, akár vigasztalást fejeznek ki, mindég legmélyebb Istenben bizással teljesek. Az erkölcsstudomány tiszta benne; de többen ellenség elleni gyűlölséget 's gyakran nemzeti büszke-éget lehellenek. Egyébiránt mind igazi nemzeti énekek 's többnyire tiszta vallásos tartalmuak. Altalában a' költészet legfelségesebb szüleményei, mellyeknek fővonatok az egyetlen igaz istenben való rendithetlen hit; ez okból az elővilág más énekeivel nem hasonlítottathatnak össze, mint ama szent tartomány sajátos és dicső terménye, mellyben az isteni kijelentés szózata leghangosabban zenge 's legtisztábban tartatott meg. Némelyek a' zsoltárok közül egészen különös idők viszonyit tárgyazván, ránk nézve kevésé épületesek, de legtöbben gazdagok istenhez emelkedettséggel, vigasztalással, gyermeki bizodalommal, isten akarjátán megnyugvással, töredelmességgel 's bűnbánással, innen a' keresztényektől minden időben használtattak. Francia nóták 's versek módjára magyar versekre fordítottak szenci Molnár Albert által.

ZSOLTÁRI MUZSIKA, muzikaszer, mellynek zengése kíséret az éneklést. A' 33 zsoltár 2 verse szerint 10 hurja volt; itt ugyanis e' szavakat olvashatni: Dicsérvjétek az urat hegedűben, lantban 's tiz húrú kintornában énekeljétek neki.

ZUIDI TÓ az északi tenger öble (57 nsz. mf.), Holland, Felsőssal 's Friesland közt. Amsterdam kereskedésének főforrása ezen tó melletti fekvése. Délen öszveköttetésben van a' harlemi tóval. A' belé folyó vizek közt legnagyobb az Yssel. Nagy levén kiterjedtsége, szélvészkor apró hajókkal veszedelmes rajta evezni. Az Y, Pampus, részei a' zuidi tónak; amaz öböl, mellyhez a' Pampus, mint tengerszoros, visz. A' harlemi tengert (tavat) az Y köti öszve a' zuidi tóval.

ZÜLLICHAU, kerületi város Brandenburg porosz tartományban, 4700 lak., jelsz nevelő intézettel, 1766 oltá egy paedagogiummal egyesített árvaházzal, tanítókat képző intézettel 's postahivatallal.

ZUMSTEEG (Joh. Rud.), híres német dalszerző, egy württembergi komornik fija, szül. 1760 Sachsenflurban; eleinte szobrásznak szánák, de muzikai tehetsége jókor kimutatá az ösvényt, mellyen indulnia kelle. A' hercegi hangászkarbeli derék mesterek oktatását olly foganattal hallgatá, hogy már tanulói pályája alatt több daljátékot és cantatét 's jelesen meghitt barátjának Schillernek *Haramiáihoz* énekeket írta. Midőn utóbb a' hercegi hangászkarból viloncellista lett, egy misével 's néhány balládával az udvar és közönség kedvét ugy megnyerte, hogy 1792 hercegi karmesterré 's operaigazgatóvá tétetnék. Jan. 27 1802 szélütésben holt meg. Első német hangszerző ő, ki egész balládákat muzsikára tett. Ismerete-

sek tőle: *Des Pfarers Tochter von Taubenheim*, *Ritter Karl v. Eichenhorst*, *Die Bützende*, *Lenore* sat. Igen jelesek dalai és romanzai is. Operái közt legkitünőbbek, *Geisterinsel*, *Elbondokani*, *Das Pfauenfest*; noha a klavircomponisták ezekben is sokan meg akarják ismerni. Melódiai könnyen felfoghatók 's különösen az érzelőben jól találtak; de nem bír karakterváltozattal, 's mélyebb eredetiséggel. Kisérete most üresnek, egyformának, bassusa gyakran közönségesnek tetszik; ez oka, hogy balladait 's dalait most ritkábban éneklük.

Zuz, megfagyott harmat, melly reggeli órákban főleg fák ágain, növényeiken 's más egyeben szokott leülepedni. (Vö. LEVEGŐI TÜNEMÉNYEK.)

ZUZÁS. A' sebész tudományban a' test valamely részének megsértése mechanicus erőszak, tompa eszköz vagy ütés 's a't. által a' részek elválasztása nélkül. Ha ez is öszve van vele kapcsolva, zúzott sebnek mondatik. A' zuzásnak több fokai vanagnak a' külső test behatásához, és a' sértett test ellentállásához képest. A' zuzás következései: benuvása, öszvetépése az apró edényeknek és idegeknek, vér és más nedvességek kiöntődése a' szomszéd sejtszövetbe. Innen a' két barna és sárga színe, daganatja, és fájdalma a' zúzott résznek, mellyhez gyakran gyuladás is járul, melly kivált a' hajlatokban 's gyenge testalkotásnál igen veszedelmes lehet. Átaljában véve a' zúzott sebek, minden sebek közt a' legveszedelmesebbek. *György*.

ZÜRICH, Schweiz 22 cantonai közt első, az 1814-ki rangrend szerint 's ama 3 főhely egyike, mellyek váltólag vezérik a' helvetiai v. schweizi köztársaság közönséges dolgait. Határai: a' badeni nagyhercezség és Schaffhausen, Thurgau, St. Gallen, Schwyz, Zug és Aarau cantonok. Nagysága 32 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. 224,200 lak., 6 vár., 8 mvár., 149 községben, 's 467 fal. 1. nsz. m-en 6790-en laknak. Nehány középszerű hegyeit (legmagasb a' Hörnli, 3589 l. tenger felett) kivévén, az egész canton halmokból 's térségekből áll. Legtermékenyebb az Almanns-hegyláncztól éjsz.-kel.-fekvő tájék, a' Tös és Rajna folyók közt Schaffhausenig. A' levegő szelid 's a' föld termékeny, főleg munkás lakóinak szorgalma által. Bora, gyümölcse 's főzeléke sok terem. Barom sok tartatik. Ezeknél még fontosabbak a' gyárak, mellyekben 50,000 ember dolgozott a' franczia lázadás előtt. A' lakók német eredetűek 's két községben kívül mind Reformatusok. Az igazgatás-forma aristocratiai-democratiai, azaz, a' nagyok 's nép kezében van a' főhatalom. Az országlást a' nagy és kis tanács viszi. Ama 212 tagból áll, törvényeket hoz 's a' fejedelmi hatalmat gyakorolja; a' kis tanács, mellyet a' nagy tanácsból választott 25 tag képez, a' törvényeket hajtja végre 's legfőbb törvényszék, de a' nagy tanácsnak számot ad foglalatosságairól. Két polgármester viszi váltólag az elnökséget mindkét tanácsban. Egyházi dolgokra az egyházi tanács, iskolaiakra a' nevelő tanács ügyel. A' canton 11 kerületre oszol, feje mindeniknek egy főtisztartó. Első törvényszékek a' békebirákéi. A' szövetség seregébe a' canton 3700 embert állit 's 74,453 frankot fizet. — A' főváros, Zürich, a' zürichi tónál 's Limmatfolyónál fekszik, 14,000 lak., megerősített, 's rendesen épült csinos város, latin és műoskolával, gymnasiummal 's collegium humanitatisal, political intézettel (statusférjiak képzésére), orvosi intézettel, városi könyvtárral (55,000 köt.), physical, asceticai, orvosi, historiai és művészeti társaságokkal, Nægeli énekoskolájával, antikok teremével, füvészkertel, pénzgyűjteménnyel, természetmü-gyűjteménnyel, Geszner Salamon (mh. 1787) emlékével, 's több különbféle gyárral. Z. több jeles tudós hona, ilyenek: Bodmer, Breitinger, Geszner Konrad és Salamon, Heidegger, Lavater. Jövedelmes kereskedése, fő-

leg a küldő Olaszországba. Itt kezdé el a reformatio nagy munkáját ZWINGLI (I. e.) *L. Memorabilia Tigurina, neue Chronik oder fortgesetzte Merkwürdigkeiten der Stadt und Landschaft Zürich (Zürich 1820)* és *Das alte Zürich, historisch-topographisch dargestellt im J. 1504, mit Erläut. und Nachtragen bis auf die neueste Zeit herausgeg. von Salomon Vögelin (Zürich 1829)*.

ZÜRICH TÓ, a' genfi után legnagyobb Schweizban, 5 mf. hosszú 's legfeljebb $1\frac{1}{2}$ ór. széles, részint a' zürichi, részint a' st. galleni és schwyzi cantonokhoz tartozik. Rapperswylnél 1850 l. hosszú fa hid viszen rajta keresztül!. Partja, főleg Zürichnél, bájoló, rakva szőlővel 's gyáras falukkal. Ufnau nevű szigetcskéjén vala HUTTEN (I. e.) most szétrontott sirboltja egy kápolnában. A' hajózás fontos rajta, de csak legfeljebb 250 mázs. terhelt hajókkal. Hala temérdek.

ZURLA (Placidus), XII Leo pápa cardinalisa 's generalis vicarius. Legnano velencei birtokban szül. 1759, cardinalissá nevezeték 16 Maj. 1823. Több évet fordítván 13 és 14 századi velencei utazók, kinek nyomain Colombo és Vasco de Gama halhatlan nevet szerzének, felfedezményiről tett tudósítások vizsgálgatására, ennek szüleményét kiadá, 's megmutatá e' munkájában, hogy Zeni testvérek az atlasi tenger éjsz. részén Ujfundlandot 's Ejszakamerika más parti tájakait Colombo előtt 100 évvel felfedezék 's hogy a' scandinaviai népek már 1380 öszveküttetésben valának az uj világgal, mellyet azok már 980—1000 K. u. esmertek. A' Zenik tudósításait Friesland szigetén (mellyet Buache a' Färoknak tart) szedék öszve, hol őjának, Ferdinandnak, előadása szerint, Colombo is megfordult tudakozódni. Z. egy régi velencei földabroszt is közöl, melly az islandi mondát némi részben megerősíti. Ezenkívül a' tudós cardinalis Cadamosto és Rionciniotti kel. afrikai utazásokról is irt értekezéseket. Több évig levén a' Propaganda igazgatója, ennek irományiból öszvérszedett észrevételeiben megmutatá azon hasznokat, mellyeket tudományok, főleg a' földleírás, a' keresztény vallásnak köszönhetnek (Roma 1823).

ZURLÓ (Giuseppe, graf), híres olasz statusférjfi, 1759 szül. Nápolyban. Ó literatura 's philosophia foglalatatoskodtaták őt már fiatal korában 's igen hamar kifejlének szerencsés észtehetségei. Filangieri barátja azt javalá neki, hogy statusszolgálatra adja magát. Külső követséghez akarák őt hivatalba helyezni, de ő nemeslelkűleg egy barátját ajánlá arra, ki igen óhajtá ezen lépést. Midőn az országlás azon iparkodék, hogy az 1783-ki nagy földingás szerencsétlen következesit megörvösolja, 's e' végre minden jeles és érdemeiről esmeretes férjfit felszólíta, Z. a' vicekirály mellé tanácsnoknak adaték. Szép észtehetségei 's nagy tulajdonságai, mellyeket itt kiöntete, alapíták nagy híret. Mostantól fogva fontos birói hivatalokba lépe 's 1798 finansminister leve. Az előbbi minister iránti kimelésből lemondá ezen kinevezetéséről Z., mindazáltal bölcs tanácsait nem voná el honától a' közjóvedelem állapotjának javítására. Midőn kérvéssel ezután az udvarnak Sziciliába kelle futnia, ő hagyaték közjóvedelmi kormányzónak, de munkássága nem vala tartós. A' nép, melly igazságtalan gyanuval volt ellene, elfogá őt, 's házát feldulá; csak nehezen marada meg élte. Már néhány hónap mulva visszahelyezteték az országlás, 's a' király Zurlót finansministerré nevezé. Az országlás el vala boritva papiros-pénzel, a' hitel elenyésze, 's a' szükség épen olly nagy vala, mint sürgető. Z. a' közjóvedelmet ismét jó állapotba hozá vissza, miért a' király meg akará jutalmazni, de ő semmit se fogada el. Ministerségének 1803 vége lőa 's Z. ezután minden hivatalos foglalatosságtól elvonulva élt, mig 1809 az uj fejedelem őt igazságministerré nem nevezé. Azon kevés hónap alatt, mel-

lyeket e' hivatalában tölte, az igazságszolgáltatásnak minden ágait új életre hozá, saját kezével készítte perrendet és büntető törvénykönyvet. Az országglás igen keskenynek tartá Zurlora nézve az igazságministeri munkásságkört, 's a' belső statuskormányt bizá rá, mellyet egészen ujra kelle teremtenie. Z. legcézirányosb 's legjótékonyabb rendeleteket teve a' statusgazgalkodásra, kézi mesterségekre 's művészségre, közönséges tanításra 'sat. nézve. Több intézetek közt az aversei tébolyodottak háza remek szerkezetet kapott. Dicséretes munkásságát az akkori országglás szétbomlása félben-szakasztá. Murat királynétől felszólíttatván, hogy kísérfje legyen, engede e' kívánatnak. Triestben vált el a' volt királynétől. Velenczében súlyos betegséget álla ki, mellyből lassanként lábadozván fel, Anacreon fordításával foglalatostokodék, mellyet név nélkül ada ki, azután 3 évet félrevonulva Romában tölte 's 1818 szabadságot nyervén honába visszatérni, a' Jul. 1820 történt lázadás után belső minister leve, mindazáltal a' pártosoktól háborgattatva, néhány hónap mulva elveszté e' hivatalt. Ezolta magányos életét élt Nápolyban; az új ministerium alkottatásakor Jun. 1822 a' belső kormányt kelle vala kapnia, de e' nem történt meg. Z. Nápolyban halt meg 10 Nov. 1828. Eltét *L. Zeitgenossen*, XVI füz.

ZURZACH, mvaros 's legjelesb hely Schweiznak aargau cantonában, 192 ház. 's mintegy 800 lak., egy reform. 's egy kath. templommal, és káptalannal. Szent Veronica itt sok csudát tevé 's itt levén eltemetve, Zurzach igen híres búcsújáró hely. Két nagy vásárát Schweiznak, Olasz-, Német-, 's Francziorszagoknak sok kereskedői látogatják meg. A' Romaiaknak itt gyarmájok volt Forum Tiberii névvel.

ZWEIBRÜCKEN (francz. Deux-Ponts, lat. Bipontum), most Bajorország rajnai kerületének, hajdan hasonló nevű fejedelemségnek fővárosa. Kihalván grofjai, a' tartomány 1390 a' Pfalz házra szállt. Későbben fejedelemség czímet kapott. E' házból származott Gusztáv Károly, ki, rokona, Kristina svéd királyné, az országglásról 1654 lemondván, a' svéd rendektől királyá választatott. Gusztáv Károly unokájának, XII Károlynak, holta után (1718) Zweibrücken a' legközelebbi atyafira jött, 's ez örökös nélkül halván meg, a' pfalzi ház Birkenfeld nevű mellékágára. Ezen pfalzzweibrückenbirkenfeldi ágból származ a' bajor királyi ház. A' Francziák a' lunevillei békekötésről fogva kezekre kerítvén, Donnersberg depart. névvel a' francia birodalomhoz kapcsolák. 1814 visszaadá Németországnak. — Zweibrücken jól 's rendesen épült város, 800 ház., 6332 lak., gymnasiummal, a' Rajnakerület feljebbviteli törvényszékével, posztó-, bőr-'s dohanygyárakkal. Az itteni herczegi könyvnyomtató intézetben, egy tudós egyesület, több görög, romai 's francia classicust ada ki.

ZWICKAU, a' szász királyság érczhegyi kerületének városa, a' Mulde mellett, melly itt sok malmot hajt 's a' külvárosokat keresztülfolyja, szép völgyben, 900 ház., 's 4000 lak., kik posztót, kartont, bőrt készítenek. 2 nagy festék-, egy spanyol viasz és kármingyár is van benne. Nevezetesek még itt: a' székesegyház v. Katalintemplom szép festményekkel; egy kórház; latin iskola könyvtárral (16,000 köt.); természetmü-gyűjteménnyel. Az Osterstein kastélyban 1775 alapított fenyíték-'s dologház igen czélirányos szerkezetű, mellyben a' gonosztevők két osztályban (keményben 's lágyabban) tartatnak. Miveik nem csekély jövedelmet hoznak be. Zwickautól 1 órányira, Planitznál és Bockwánál, gazdag köszénbányák nyitattak fel.

ZWINGLI (Ulrich). Ez a' Lutherrel egy időben élt helvetiai nagy érdemű és hírv reformator szül. Wildenhäusenben, a' toggenburgi grofságban 1484, mások szerint 1487 1 Jan. 's egy tisztartó

8 fiai közt 3-dik volt. Jövendő nagy hírének és tudományának alapját Baselen és Bernben tevő le; nevezetesen a' régi írónak kincstárába akkori időben nagy tudományáról híres tanítója Wölflin Henrik vezette be. Philosophiai tudományát a' bécsi egyetemen, a' theológiát pedig Wytttenbach alatt Baselen végezte, hol ugyanazt mivelte, mit Luther Erfurtban az Augustinusok klostromában, t. i. a' szent írást szorgalmasan olvasta. Szent Pál leveleit eredeti nyelven leírta, és azokat könyv nélkül megtanulta. A' Clarusiak a' pápát segítvén a' Francziák ellen, Z. is részt vett a' táborczásban, mint táborigyelész, miért 1517-ig 50 for. évi nyugdpénzt húzott a' pápától. 1516 a' gyakori búcsújárásról híres Maria-Einsiedeln klostromba hívatott meg papnak, hol Máriának igen régi, az együgyű szenteskedéktől csudatévőnek tartott képe nagy tiszteletben állott. Itt kezdette el azon időken felül emelkedett lélekkel az anyaszentegyházban elhatalmazott és erkölcsi tekintetben is igen veszedelmes vallásbeli visszaélések felől gondolatit 's véleményit közönségesen kinyilatkoztatni; sőt még a' búcsújárások és Máriának tisztelete ellen is tanításaiban nagy buzgósággal harczolt; e' mellett a' sítani és constanzi püspököket a' hit ágazatának Isten Igéje szerinti javítására hathatósan nógatta. 1518 zürichi lelkész, 's három év múlva ugyanott kánonok lett. Itt kezdé el a' reformatio nagy munkáját, mellyre neki ugyanazon történet szolgáltatót alkalmat, melly Luthernek Németországban. Egy Samson Bernard (Bernardus) nevű mairlandi Franciscanus ugyan is (1518) olly czéliből Helvetiába menvén, hogy a' pápa számára bünbocsátás által pénzt szerezzen, Zwingli, ki ennek első megjelenésekor még Einsiedelnben buzgott predikálásával az evangyéliomi igazság mellett, mind itt, mind Zürichben, papiékesen szólásának minden fegyverével olly hatalmasan küzdött ellene, hogy Bernard a' városba be nem bocsátatott, annyival kevésbé, mivel a' bünbocsátással kereskedés ekkor már mindenütt nagy utálatban volt. Ezen időtől fogva Zwingli a' Zürichieknek és Helvetia nagy részének megegyezésével, és helybenhagyásával a' reformálásban mindég tovább ment, úgy, hogy a' zürichi tanács már 1520 olly parancsolatot adott ki, melly szerint minden ezen cantonhoz tartozó helyen az Isten igéje emberi hozzáadások nélkül taníttassék. Két esztendővel ezután a' külső szertartások javítása vétetett munkába. Ugyanezen esztendőben (1522) irt a' romai egyház bőjtje ellen és zsidó nyelvet kezd tanulni. Következett esztendőben zürichnek rendei, a' vallásbeli dolgok javítását illető beszélgetésre minden theologust meghívtak, hogy Zwingli állításait rostálnák meg, és ha azokat jónak nem tartanák gyóznák meg felőle. Ezen szóvitán vagy disputation 600 papi és világi személynél több volt jelen. Zwingli 67 cikkben foglalta és tette fel hitvallását; hanem az ellenfél leghevesebb megtámadása 's ellenvetései, sőt a' híres Faber Jánosé is (ki azután bécsi püspök lett), a' zürichi tanácstól olly erőtlenségnek találtattak, hogy Zwingli tudománya helyesnek megismeretnék és bevétetnék. Még ugyanezen esztendőben Zürichben egy másik szóvita is tartaték, mellyben Zwingli tisztársaival, 900-nál több személy jelenlétében, a' képek imádása és mise ellen véleményét hasonló szerencsével és sikerrel oltalmazta, úgy hogy a' tanácsnak parancsára nem csak a' zürichi, hanem az egész canton minden templomából kibordattak festett és faragott képek, a' következt esztendőben (1524) a' mise eltöröltetett, 's Z. megházasodott; 1525 hitvallását, az igaz és hamis vallásról kiadta, 's így kevés esztendő alatt a' reformatiot hazájában alkalmasint állandó alapra helyezte. Lutherrel és más több németországi reformátorokkal, kivéven Kristusnak urvacsorában testi képpi jelenlétét, megegyezett; mivel a' többi nehézségek csaknem öszvesen a' közönséges istentisztelésnek elrendezését vagy a' liturgiát il-

lették. Mint az említett reformátorok, úgy ő is egyedül a' szent írást vagy bibliát tette a' hit és emberi vélemények sinórmértékévé; minden emberi hozzáadást megvetett; a' papságnak uralkodását, haszonkeresését, és a' tudatlan babonáságot, hathatos és szerencsés következással támadta meg; szóval a' keresztény egyházat az első századok együgyűségére akarta visszavinni. 1524 oltá a' Luther és Zwingli két vallástfelekezetek közt kiűtött egymástóli elválásnak megakadályozására és az urvacora tudományáról való különbözőség elhárítására, a' hesseni landgrof, Nagylelkű Filep, 1529 a' szász és helvetiai reformátoroknak öszvejevetelét eszközlötte. Az elsőbkek részéről, mint fő személyek, Luther és Melancthon, az utóbbiakéról pedig Zwingli és Oekolampadius jelentek meg. Egymással nagy szelidséggel beszélgettek; különösen pedig a' hirtelen természetű és indulatos Luther, a' serény és tüzes eszű Zwingli egymás eránt szinte testvéri indulattal viseltettek. Jóllehet mindkét felekezetet kimondhatlan nagy kárára, az egymással tökéletes egyesülés meg nem eshetett is; arra miadazáltal rá mentek, hogy egymás közt egységre léptek, mellynek 13 elsőbb czikkeiben a' nevezetesebb hitágazatokat mindenben megegyezőleg határozták meg; a' 14-dikben pedig magokat ekképen fejezték ki: Ámbár a' felől, hogy az urvacsorában Kristus valóságos teste és vére jelen van é? egymás közt meg nem egyezhettek is; de azért egymáshoz mindég kölcsönös keresztény szeretettel fognak viseltetni. Nagy feltételét mindazáltal nem hajthatta végre a' munkás férjfiu, mert 1531 a' Zürichiek, 's Luzern, Schwyz, Uri, Unterwalden és zugi katholika valláson lévő kantonok közt, a' vallásgyűlölségnek hamuja alatt lappangott háboru tüze kiűtvén, Zwinglinek a' tanács végzéséből a' canton zászlójával, mellyet a' serég előtt minden időben a' zürichi első papnak kellett vinni, háboruba kelle mennie. Ütközet 11 Oct. történt, mellynek kezdetével Zwingli merész bátorsággal meavén elől, honfijaihoz ekképen kiáltott: *Istenben biztatok!* Az ellenség két annyinál is számosabb lévén, a' Zürichiek megverettek, melly szerencsétlenség rájuk nézve annál keservesebb volt; mivel Zwingli is az elesetek közt találtatott, azzal mindazáltal vigasztalhaták magokat, hogy a' legszebb halállal hazájáért és vallásáért való küzdése közben végzé életét. Ezen nagy embert a' Reformátusok úgy nézhetik, mint vallásoknak szerzőjét és alapítóját, mellyet azután mostani alakjába CALVIN (l. e.) öntött. *L. Zwingli's Leben*, Roterundtól (Bremen 1818). Z. öszves irományit kiadták Usteri és Vögelin (Zürich 1819), Schuler lelkész és Schultes prof. (Zürich 1828).

F O G L A L A T.

	Lap.	Lap.
T haarup (Tamás)	1	18
Thaer (Albrecht)	—	19
Thais	—	—
Thales	2	—
Thalia	—	20
Thamyris	3	21
Theatinok	—	—
Thebe	—	—
Theismus, l. Deismus	5	22
Thema	—	23
Themis	6	—
Themistocles	—	24
Themse	8	—
Thénard	9	25
Theodicee	—	—
Theodolith	—	26
Theodor Neuhof	10	—
Theodorich	—	—
Theodosius	12	27
Theognis	13	—
Theogonia	—	28
Theocratia	—	—
Theocritus	14	29
Theologia	—	—
Theomantia	15	—
Theophane	—	50
Theophania	—	—
Theophilanthropok	—	51
Theophrastus	16	—
Theophrastus Paracelsus, l. Paracelsus	17	32
Theorbe	—	32
Theoria	—	54
Theosophia	—	—
Theramenes	—	35
Therapia	18	—
Thermometrum, l. Hévméro	—	36
Thermopilák	—	37
Theroigne-De-Méricourt	—	38
Thersites	—	—
Theseus	—	—
Thesis	—	—
Thespis	—	—
Thessalia	—	—
Thessalonica	—	—
Thetis	—	—
Theurdank	—	—
Tbeurgia	—	—
Thiard	—	—
Thibaudeau	—	—
Thibaut	—	—
Thielmann	—	—
Thieme	—	—
Thiemo	—	—
Thiersch	—	—
Thiesz	—	—
Thisbe	—	—
Thomas Aquino	—	—
Thomas a Kempis	—	—
Thomas (Antoine Léonard)	—	—
Thomasius	—	—
Thomson	—	—
Thor vagy Tir	—	—
Thora, l. Tora	—	—
Thorild	—	—
Thorkelin	—	—
Thorlacius	—	—
Thorn	—	—
Thorwaldsen	—	—
Thot	—	—
Thou	—	—
Thouin	—	—
Thrasylulus	—	—
Thracia	—	—
Threnodia	—	—
Thucydides	—	—
Thugut	—	—
Thuiskon	—	—
Thule	—	—
Thümmel (Móritz)	—	—

	Lap.		Lap.
Thümmel (Hans)	—	Tisiphone	69
Thun	58	Tissot	—
Thunberg	39	Tisza	69
Thüringen	40	Tiszta	—
Thüringeni erdő	41	Tisztátság	69
Thurn és Taxis	—	Titan	70
Thurn és Valsassina	42	Titan	71
Thuróc	—	Titian	—
Thuscia, i. Toscana	43	Titkos irás, i. Stegenographia	—
Thusnelde, i. Hermann.	—	Titkostanácsi rendeletek	—
Thyadák	—	Titus Vespasianus	72
Thyestes	—	Tivoli	73
Thyrus	—	Tized, i. Dézma	74
Tiara	—	Tizedelni	—
Tiberis	—	Tizenkétáblai Törvények	—
Tiberius	44	Tizenkettédhang	—
Tibet	45	Tizenkettédmérték	—
Tibullus	48	Tizenkétujból	—
Tickel	—	Tizes mérték	—
Tieck (Lajos)	—	Tizes rendszer, i. Számolás	—
Tieck (Keresztély Fridrik)	50	Tizes számolás	—
Tiedge	—	Tiziano, i. Titian	—
Tielke	51	Tizszeg	—
Tierney	52	Tó	—
Tiers état.	—	Toaldo	75
Tiflis	53	Toast	—
Tigranes	—	Tobler	—
Tigris	54	Tobolsk	76
Tigris	—	Todi	—
Tilalom	—	Toga	77
Tillotson	—	Toggenburg	—
Tilly	55	Toise	—
Tilsiti béke	56	Tojás	—
Timaeus	57	Tojásdad	—
Timarioták, i. Zaim	57	Tokaj	—
Timbuktu, i. Tombuktu	—	Tökeadó	78
Timocratia	—	Tökekamat	—
Timoleon	58	Tökepénz	—
Timen	—	Tökepénzesek	—
Timon Sámuel	59	Tökeletesség	—
Timur	—	Tököli	—
Tinctura	60	Toledo	82
Tindal	—	Tollens	—
Tinhalászat	—	Tolna	—
Tino	61	Tomaschek	83
Tinódi Sebestyén	—	Tomback	—
Tinta	—	Tombuktu vagy Timbuktu	—
Tinták	—	Tömeg	85
Tintoretto	—	Tompák, i. Tomback	—
Tiorba, i. Theorbe	62	Tonica	—
Tippo Saheb	—	Tonna	—
Tiraboschi	63	Tonnies	—
Tiradok	—	Topica	86
Tirailleurs	64	Töplicz i. Teplicz	—
Tiresias	—	Topographia	—
Tirol	—	Toppeltinus	—
Tischbein	68	Tora	—

	Lap.		Lap.
Torda	86	Traditio	134
Torda mváros	87	Traditorok	—
Torda Sigmund	—	Traductioendszer	134
Tordai Sámuel	88	Trafalgari ütközet	—
Tördelmesség	—	Tragicum, l. Szinjáték	135
Torgau	—	Trajanus	—
Tortés és Whigs	—	Tramontana	137
Torna	90	Trankebar	—
Tornác	91	Transcendens	138
Torneä	—	Transfiguratio	—
Torokgyik	—	Transito-kereskedés, l. Alt- szálitó kereskedés	—
Török Muzsika	—	Transsubstantiatio, l. Ke- nyér-és borváltozás.	—
Török nyelv és literatura	—	Trapezunt	—
Törökország	93	Trappe (La) Trappisták	—
Török pénzek	110	Trautmannsdorf (grófi ház)	139
Török útlevél	—	Trautmannsdorf (Maximilian)	—
Torontál	—	Travestálás	—
Törpék	—	Treckschuytok	140
Torquemada, l. Szent hivatal	111	Tréfajáték, l. Posse	—
Torres Vedras	—	Trenck (Ferencz)	—
Torricelli	—	Trenck (Fridrich)	—
Torso	112	Trencsin vármegye	141
Torstenson	—	Trencsin	—
Történeti, l. Historiai	113	Tressan	—
Történetírás	—	Trevisoi herczeg, l. Mortier	142
Történetíró	115	Trianon	—
Történetnyomozó	120	Tribonianus	—
Történettudományok	—	Tribunal	—
Tortura, l. Kinzás	—	Tribunatus	—
Törvény	—	Tribunus	143
Törvényállapot	121	Tribus	—
Törvényes	122	Trient	—
Törvényesség	—	Trienti Concilium	144
Törvényesítés	—	Trier	145
Törvényhatalom	123	Triest	146
Törvényhatóság	—	Trigonometria, l. Háromszeg- mérés	—
Törvényjótétei	124	Trilla	—
Törvénykezés, l. Perrend	—	Trilogia	147
Törvénykönyv	—	Trinidad	—
Törvénykötelességek	—	Trinitariusok	—
Törvényorvoslatok	125	Trinity-College	148
Törvényszéksértés	—	Trio	—
Törvényszünet	—	Triola	—
Törvénytelen gyermekek	126	Triolett	—
Törvénytudó	—	Tripolis	—
Törvénytudomány	—	Tripolizza	149
Toscana	128	TrippeI	150
Totila	129	Triptolemus	—
Tót nyelv, l. Szláv nyelv	130	Trismegistus, l. Hermes	—
Tótok, l. Szlávok	—	Trismus	—
Tótország	—	Trissino	—
Tott	131	Tristan	—
Toulon	—	Triton	151
Toulouse	132	Triumphus, l. Djadal	—
Tournefort	—		
Toussaint l' Ouverture	—		
Tower	134		

	Lap.		Lap.
Triumviratus	151	Türelem	163
Troas, l. Troja	—	Türelmetlenség	164
Trochaeus, l. Rhythmus	—	Turenne	—
Troglodyták	—	Turgot	165
Troja	—	Turin	166
Trokar	152	Türkheim	167
Trolle	—	Turkhestan	—
Troilhäta	—	Turkmenek	—
Trombita	153	Turkomania	169
Tromp	—	Turmalin	170
Tropicus, l. Térítő körök	154	Turnier	—
Trophonius	—	Turóczy János	—
Troppau	155	Turócz vármegye, l. Thu-	
Tropus	156	rócz várm.	171
Troxler	—	Tus	—
Trützschler	157	Tusfestés	—
Tscherkassia, l. Circassia	—	Tusmód	—
Tscherning	—	Tusculanum	172
Tschesme	—	Tűszúrás	—
Tschirnhausen	—	Tutti	—
Tuba	158	Tűzakna	—
Tuberculumok	—	Tűzgolyó	—
Tubero Lajos	—	Tűzkármentés, l. Kármentés	—
Tübingen	—	Tűzmérő, l. Pyrometrum	—
Tubus, l. Perspectiva	—	Tűzmiesterség, l. Pyrotechnia	—
Tudni	—	Tűznyilások	—
Tudomány	159	Tűzokádó hegyek	—
Tudományisméret	—	Tűzőrizet	175
Tudor (ház), l. Anglia	—	Tűzszerszám	—
Tuilerie	—	Tűzartomány	176
Tuiscon	—	Tyche, l. Fortuna	177
Tükör	—	Tycho	—
Tula	160	Tychsen	—
Tulajdonítás	—	Tyndaridák	178
Tulajdonkereskedés	161	Typhon v. Typho	—
Tulajdon név, l. Név.	—	Typhon	—
Tulipán	—	Typhon	179
Tulvidék	—	Typographia, l. Könyvnyomtatás	180
Tündérfény	—	Typus, l. Betűk.	—
Tünemény, l. Phoenomenok	—	Tyr	—
Tungusok	—	Tyrol, l. Tirol	—
Tunica	162	Tyrrhenia	—
Tunis	—	Tyrtaeus	—
Tunkin	163	Tyrus	—
Turban	—	Tzschirner	181

U.

U	181	Ugolino, l. Pisa	183
Udvar	—	Ugró lövés	—
Udvar	182	Ügyész	—
Udvarhely szék	—	Ügyészi némultság	—
Udvari bolondok	—	Ügyviselő	184
Ugarté y Larrizabal	183	Uhländ	—
Ugocsa	—	Uhlánok	—

	Lap.		Lap.
Uhlefeld	184	Unio	206
Ujadomány	185	Unitariusok	206
Ujarchangelsk	—	Universitasok	207
Ujbánya	—	Unna	—
Ujcaledonia	186	Unterwalden	—
Ujdélszakshetland	—	Unzer	208
Ujdélszakwales	—	Upsala	—
Ujegyház	187	Ür	—
Ujfundland	—	Ural	—
Ujgeorgia	—	Ural	209
Uj görög nyelv	—	Uralkodás	—
Ujgranada, I. Délszakamerika	189	Uralkodó	—
Ujguinea	—	Urania	210
Ujholland	—	Uranus	—
Ujplatonikusok	190	Urbanitas	—
Ujságok	—	Urbarium	—
Ujscotia	194	Uriszék	—
Ujseeland	195	Urna	—
Ujitás	—	Urvacsora	—
Ujvidék	196	Usbeckek	211
Ujyork	—	Uso	—
Ukas	—	Usteri	—
Ukraine	—	Uszás	212
Ulászló I	—	Uszóiskola	—
Ulászló II	199	Utánazás	—
Ulema	202	Utazások	213
Ujfilas	—	Utépités	217
Ulm	—	Utica	—
Ulloa	—	Utissenich György	—
Ultimatum	203	Ütközések	218
Ultra	—	Ütközet	219
Ultramontanum	—	Utóútés	—
Ulysses	—	Utonállás	—
Ülés	204	Utrecht	220
Uncia	204	Utrechti béke	—
Unger (János György)	205	Ut, Re, Mi,	—
Unger (Fridrika Helena)	—	Uwaroff	221
Ung	—	Uzsora	—
Unigenitus dei filius	—		

V.

V	221	Vajda	—
Vacuna	—	Vajka	224
Vád	—	Vakok	—
Vadászat	222	Vakok intézete	—
Vadászkürt	—	Vakolat	226
Vad emberek	—	Választási capitulatio, I. Vá-	
Vademecum	—	lasztó ország	—
Vág	—	Választók	—
Vagyon	223	Választó ország	—
Vagyonjegyzék, I. Inventarium	—	Választóviz	—
Vagyonadó I. Adó, adóvetés,	—	Valckenaer (Lajos Gáspár)	227
adózás	—	Valckenaer (Jan)	—
Vahabik	—	Valdensisek	—

	Lap.		Lap.
Valencia	228	Varsó	243
Valenciennes	229	Varus	—
Valentini	—	Vas	244
Valentinianus	—	Vas vármegye	—
Valerianus	—	Vasall, I. Feudum	—
Valerius	230	Vasalli-Eandi	—
Valerius Flaccus	—	Vásár, I. Vásárjog	245
Valerius Maximus	—	Vásárjog	—
Valetta	—	Vasárnap	—
Valla	—	Vasárnapi betűk	—
Vallás	—	Vasárnapi oskolák	—
Vallásbékekötések	231	Vasas katona	—
Vallás egyesület, I. Ünio	232	Vasco de Gama, I. Gama	—
Vallásosság	—	Vase	—
Vallásszabadság	—	Vaskapu	246
Valle	—	Vas korona	—
Valliére	233	Vasutak	—
Vallonok	—	Vasvár	247
Valmy ágyuzás	—	Vászon	—
Valmy (herczeg)	—	Vater	—
Valombrosa	—	Vatican	—
Valpy	—	Vauban	—
Váltólevél	234	Vaublanc-Viennot	248
Váltótörvény	235	Vaucanson	—
Valuta	—	Vaucluse	—
Vám	236	Vaudeville	—
Vámjegyzék	—	Vaudoncourt	249
Vám-jog	237	Vauquelin	—
Vamprok	—	Vaux	—
Vandalok	—	Vedam, I. Keletindiai lite- ratura	250
Vandamme	238	Védangyalok, I. Angyalok, Gemiusok	—
Vanderbourg	239	Védelem, I. Defensio	—
Vandiemensland	—	Védelmi háboru	—
Vándorcillag, I. Planéták	—	Vega	—
Vándorló madarak, I. Madarak	—	Végrehajtás	251
Vándornépek	—	Végrendelet	—
Vanilia	—	Végrimek §	255
Vanini	—	Végtagok	—
Vanloo	240	Vegynemü	—
Vannuchi, I. Sartó	—	Végzet, I. Decisio	—
Vansittart	—	Veji	—
Vár	—	Veillodter	—
Varasd vármegye	241	Velasquez	256
Varasd város	—	Velde	—
Varázslás, I. Magia	—	Velde (Franz Karl van der) Vélemény, I. Közvélemény	—
Varázsvessző	—	Velencei köztársaság	—
Várbolt, I. Casematták	—	Velence	259
Várfal	—	Vélinpapiros, I. Papiros	260
Várgrof	242	Velitesek	—
Variatio	—	Vella	261
Variorum cum notis	—	Vellejus	—
Várna	—	Velő	—
Várnai csata, I. Ulászló (lengy. és magy. kir.)	—	Veltlin	—
Varnhagen von Ense	—		
Varro	243		

	Lap		Lap.
Venczel, Magyarország kir.	261	Viaszfigurák	283
Venezel, német császár	262	Vicarius	283
Vendée	264	Vicente	283
Vendek	265	Vicenza herczeg	284
Vendome	266	Vicenza	285
Venezuela	267	Vico	—
Venus	—	Victor (Emanuel)	—
Venusnyavalya	268	Victor (Perrin)	286
Vér	—	Victoria	287
Vera Cruz Nueva	—	Vicuna	—
Veráncz	269	Vida	—
Vérbosszu	270	Vida táncza	—
Véredények	—	Viddin	—
Vérdíj	271	Vidék ismertetés	289
Vererek	—	Vidékrájz	—
Véreső	—	Vien	—
Veres tenger	—	Vierwaldstetti tó	—
Vergennes	—	Vigjáték, 1. Szinjáték	290
Verhuell	—	Világ	—
Vérkészítés	272	Világ alkotmánya	—
Vérkö	—	Világ csudái, 1. Csudái a világnak	—
Vérmenyekző	—	Világésmeret	—
Vermeyen	273	Világolyóbis, 1. Golyóbis	—
Vermont	—	Világhistoria, 1. Történetírás	291
Vernet	—	Világhomály	—
Vernier	274	Világi bölcsesség	—
Verőcze	—	Világi papok	—
Verőczér	—	Világító torony, 1. Pharos	—
Verőérdaganatja	—	Világ körül hajózik	—
Verőerek	275	Világos kamara, 1. Camera clara	—
Verona	—	Világosság képirásnál	—
Veronese, 1. Cagliari	—	Világosság	—
Vers	—	Világosságmérő, 1. Photometer	292
Versailles	276	Világosságtudomány, 1. Optica	—
Vérség, 1. Rokonság	—	Világrendszer	—
Vérszem	—	Világsark, 1. Sark	—
Vertot d' Auboeuf	—	Világszem, 1. Opál	—
Vertumnus	—	Világszerű, 1. Cosmicus	—
Vese	—	Világtájék, 1. Szélmutató	—
Veselényi Ferencz	277	Világtengely, 1. Tengely	—
Veselényiféle őszveesküvés	—	Világtenger	—
Vespasianus	278	Vilicska	—
Vespucci, 1. Amerigo Vespucci	279	Villa	295
Vesta	—	Villám	—
Vész	—	Villámszivó	294
Veszétség, 1. Ebdüh	—	Villani	—
Vesztegház	—	Villars	—
Veszprém várm.	280	Villás	295
Veszprém város	—	Villegas	—
Vételegyezet, 1. Vevés-adás	—	Villéle	—
Veteranusok	—	Villemain	297
Veterani ürege	—	Villers	—
Veto	—	Villoison	—
Vevésadás	281	Villók	298
Vézér	—	Vilna	—
Vézuv	—		
Viaszfestés	282		

	Lap.		Lap.
Vinalia	298	Viz	513
Vincent	—	Viza	314
Vinci	299	Vizesés	314
Vindelicia	300	Vizfő	—
Vindicta	—	Vizi madarak , l. Madarak	—
Vineis	—	Vizirányra venni	—
Viola	—	Víziszony , l. Ebdüh	—
Viotti	301	Vizkórság	—
Vipera , l. Kigyók	—	Vizmérleg	315
Virág	—	Vizmérő , l. Hydrometer	—
Virág	302	Viznadrág	—
Virágok	—	Vízszentelés	—
Virágjáték	—	Vizvezetés , l. Aquaeductus	316
Virágvasárnap	303	Vladimir	—
Virgilius	—	Vliessingen	—
Virginia , l. Appius Claudius	304	Vogel (Károly)	—
Virginia , l. Egyesült statusok	—	Vogel (Keresztély)	—
Viriathus	—	Vogesek	—
Virtuos	—	Vogler	—
Vischer	—	Voigt (János Károly Vilmos)	317
Visconti	—	Voigt (János)	318
Visconti (Ennio Quirino)	305	Voigt (Keresztély)	319
Vismuth	306	Voigtland	—
Visnu , l. Keletindiai my- thologia	—	Volga	—
Vista	—	Volney	320
Vistula l. Weichsel	—	Volpato	—
Visum repertum	—	Volskok	—
Visszaállítás , l. Restitutio in integrum	—	Volta (Sándor)	321
Visszahelyezés	—	Voltaire	—
Visszasugárzás	—	Volta oszlopa , l. Galvanis- mus	326
Visszaűzés	307	Vonás mathematicai hangtu- dományban , l. Comma	—
Visszaverő , l. Reverbere	—	Vonás	—
Visszaverődés	—	Vondel	—
Visszavonás , l. Eris	—	Vonó , l. Hegedű	327
Viszhang , l. Echo	—	Vonóhangszerek	—
Viszhangtudomány	—	Vonzódás , l. Attractio	—
Vitellius	—	Voralberg	—
Vitéz János	—	Vorherr	—
Vitézek	308	Voronzoff	—
Vitézi játék , l. Tournirok	311	Vosz	328
Vitézi rendek , l. Rendek	—	Vossius	329
Vitézség	—	Vries	—
Vitézzé üttetés	312	Vulcanus	—
Vittoria	—	Vulcánok , l. Tűzokádók	330
Vittoriai ütközet	—	Vulgata	—
Vitruvius	313	Vulkanisták	—
Viviani	—	Vulpus	—

W.

	Lap.		Lap.
W	330	Watt	348
Waadtland	—	Wavre	349
Waal, I. Rajna	331	Weber	—
Wach	—	Weber (Gottfried)	350
Wachler	—	Weber (Karl Maria v.)	—
Wagenaar	—	Wechabiták, I. Vahabiták	351
Wagenbauer	332	Weckherlin (György Rudol.)	—
Wagner	—	Weckherlin (Wilhelm Lajos)	352
Wagrami ütközet	—	Wedgewood	353
Wahlenberg	—	Weeninx	—
Wahlstadt	—	Weichsel	—
Wakefield	355	Weigel (Károly)	—
Walcheren	—	Weigelianok	355
Walckenaer	—	Weigl (Jos.)	—
Waldburg	—	Weiland	356
Waldeck	334	Weiller	357
Waldstein-Wartemberg	—	Weimar	—
Wales, I. Wallis	—	Weimar városa	358
Walhalla, Valhalla, I. Éj- szaki mythologia	—	Weisze	—
Wallace	—	Weisenthurn	—
Wallenstein	355	Welcker	359
Wallis (Wales)	337	Welfek, I. Guelfek	—
Wallis (francz. le Valais)	338	Wellesley (Richard)	—
Wallis (Johann)	—	Wellesley (Henry)	360
Wallraf	339	Wellington	361
Walmoden	340	Welser	364
Walpole (Horatio)	—	Wendler	—
Walpole (Robert)	—	Wenzel	—
Walpurga	341	Werf	365
Walther	—	Werner	—
Walzer	342	Wernigerode, I. Stolberg	—
Wanker	—	Wernike	—
Wara, I. Éjszaki mythologia	—	Wesel	—
Warburton	—	Weser	366
Warmbrunn	—	Wesley	—
Warnberger	—	Wesseling	—
Wartburg	343	Wessenberg	—
Wartburgi innep	—	West	367
Wartburgi ütközet	344	Westenrieder	—
Wasa	—	Westerwald	368
Wasa	—	Westfaleni béce	369
Wasa Gusztáv, I. Gusztáv	—	Westfalen	370
Wasgau, I. Vogesek	—	Westminster	371
Washington (György)	—	Westphalen	372
Washington Irving	346	Wette	—
Washington szigetei	—	Wettini grafok	—
Washington	—	Wetzlar	373
Wassanah	—	Weyde	—
Watelet	347	Wezel	—
Waterloo	—	Wezlar	—
		Whaaby, I. Vahabi	—

	Lap.		Lap.
Whig	—	Wingolf, l. Ejszaki Mytho-	—
Whisky	374	logia	—
Whistjáték	—	Winkler	—
Whiston	—	Winter	399
Whitbread	—	Wismar	400
Whiteboy	375	Wisbaden	400
Whitefield	—	Witte	—
Wicief	376	Wittekind	401
Widmer	377	Wittelsbach, l. Otto (wittels-	—
Wiebeking	—	bachi)	—
Wied	378	Wittenberg	—
Wieland	—	Wodan	402
Wight	381	Wohlgemüth	—
Wilberforce	—	Wolcott	—
Wildbad	382	Wolf (Fridrich August)	—
Wildungen	—	Wolf (Christian, baró)	403
Wilhelm	—	Wolfe (James)	—
Wilhelm (Hóditó)	386	Wolfenbüttel	—
Wilhelm III	—	Wolfgang	404
Wilhelm I	388	Wölfl	—
Wilhelm	390	Wolke	405
Wilhelm I	391	Wöllner	—
Wilhelm (Ludwig August)	392	Wolsey	—
Wilhelmshöhe	393	Woollett	406
Wilhelmstein, l. Steinhüdi	—	Woolston	—
tenger	—	Wordsworth	—
Wilken	—	Worms	407
Willamov	—	Wouvermann	—
Wille	394	Wrangel	—
Wilson	—	Wrede	408
Wimpfen	395	Wren	409
Winckel	—	Wurm	410
Winckell	—	Wurmser	411
Winckelmann	396	Württemberg	—
Windischgrätz	398	Würzburg	414
Windsor	—	Wythenbach	415
Winfried, l. Bonifác	—		

X.

Xanten	416	Xerxes	418
Xanthos, l. Skamander	—	Ximenes Augustin	—
Xantippe	—	Ximenes (Ferencz)	—
Xantippus	—	Ximenes (Leonardo)	420
Xenocrates	—	Xuthus	—
Xenophanes	417	Xylographia, l. Fametszés	—
Xenophon	—		

Y.

	Lap.		Lap.
Y	420	York, wartenburgi grof	422
Yang-the-Kian	—	Young (Edvard)	423
Yarmouth	—	Young (Arthur)	—
Yeoman	421	Ypern	424
Yermak, I. Stroganoff	—	Ypsilantis	—
Yermoloff, I. Jermoloff	—	Y. Sándor	—
Yorik, I. Sterne	—	Yriarte	427
York	422	Yverdun	428
Yorki 's Albaniai herczeg	—	Yvernois	—

Z.

Zaach	428	Zarlino	—
Zabik, I. Sabik	429	Zarskoje Seló	446
Zabira	—	Zauner	—
Zach	430	Zea	—
Zacharia	—	Zea (Don Francisco Antonio)	447
Zachariac	—	Zea-Bermudez	—
Zacsó	—	Zeloták	448
Zadoc, I. Saducaeusok	—	Zelter	—
Zaftleeven	—	Zemplin	449
Zágráb	431	Zend, I. Persa nyelv	—
Zágráb város	—	Zend-Avesta	—
Zähringen	—	Zenditók v. Jacobinusok	450
Zaimok és Timarioták	—	Zeno	456
Zaire	—	Zeno (Apostolo)	457
Zajonczek	452	Zenobia	—
Zakrzewski	—	Zeolit	458
Zalatna	—	Zephyr	—
Zaleukus	435	Zerbst	—
Zálog	—	Zerdust, I. Zoroaster	—
Zálogház, I. Kölcsönbank.	435	Zesen	—
Zaluski	—	Zeus	—
Zambeccari	—	Zeuxis	462
Zamoiski	—	Zeyst	—
Zamolxis	—	Ziethen	465
Zamora	—	Zimmer	464
Zamosc	436	Zimmermann	—
Zampieri	—	Zimmermann (János György)	—
Zanetti	—	Zingarelli	—
Zanguibar	—	Zingg	465
Zanotti	—	Zinzendorf	—
Zante	437	Zizka	466
Zápolya	—	Zodiacus	468
Zappi	444	Zodiacusi fény	—
Zár	—	Zoega	—
Zaránd	445	Zoilus	—
Zárjel	—	Zollikofer	469
Zárlatok	—	Zoltán	—

	Lap.		Lap.
Zólyom várm.	470	Zsinat, 1. Concilium	494
Zólyom város	—	Zsoltárok	—
Zománcz, 1. Email.	—	Zsoltári muzsika	495
Zona, 1. Öv.	—	Zuidi tó	—
Zoophyta, 1. Allat	—	Züllichau	—
Zootomia, 1. Anatomia	—	Zumsteeg	—
Zorndorfi ütközet	—	Zúz	496
Zoroaster	471	Zúzás	—
Zrinyi	472	Zürich	—
Zsákmánytörvénytörvény	477	Zürichi tó	497
Zschokke	477	Zurla	—
Zsebkönyv- és almanachliteratura Németországon	480	Zurlo	—
Zsibbasztó Rája, 1. Görreshal	481	Zurzach	498
Zsidók	—	Zweibrücken	—
Zsidóiskola, 1. Synagoga	484	Zwickau	—
Zsigmond	—	Zwingly	—

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

